

મહાભારત એ કાયમી સાહિત્ય છે

ઇલુના હાથે વંચાયા છતાં મહાભારતના ખરો સુરક્ષિત રહી શકે એટલા માટે તે પાંચ
જાણ-કીર્તનાં પલ્લ મળે છે. પાંચ જાણ-કીર્તનાં એક વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૬-૪-૦, ત્રણ વર્ષનું
સામદું ૧૫-૧૨-૦, ચાર વર્ષનું સામદું રૂ. ૨૦-૦-૦ છે.

ગ્રાહકોની સુગવડતા ખાતર નીચેના ઠેકાણે 'વિશ્વમંગલ'નું લવાજમ પાછી મહેંચ મળવીને ભરી શકાશે.

૧. ગોપાલ નાથજી સુવલ પુસ્તકાલય કાલોદેવીરાં મુંબઈ નં. ૧ ૨. સુભાષભાઈ દેસાઈ ટ્રેડીંગ કંપની સ્ક્રી-અનંતાવાસીને નાકે કુળધર ૩. મહેન્દ્રરાય દયાચંદર ટાંક ૮/૦ સરદાર ઓખે કાપોલય બાબાદેરાં-સુરત ૪. જનનાથજી મળીનદાસ રામપાયા મિત્રમુદ્રા સેવવાં સુરત. ૫. એન. બપ્તે કમ્પીટ બલર સુવ. ૬. પ્રોતોચંદ્ર દેસાઈ અમરનાથ-દાકુચ ૭. ધનુષાઈ સીવાભાઈ ૮. શ્રી રામચંદ્ર દાપોલિયલ વડોદરા ૯. જનજીવનદાસ દરબોવનદાસ સુરત ૧૦. હોમડા પોળના નાકે વડોદરા ૧૧. મદારાજા ભેંચાઈ દોરાં, ન્યામમંદિર ૧૨. મંદારાજા મંદારાજા, વડોદરા ૧૩. મંદારાજા મંદારાજા, વડોદરા ૧૪. મંદારાજા મંદારાજા, વડોદરા ૧૫. મંદારાજા મંદારાજા, વડોદરા ૧૬. મંદારાજા મંદારાજા, વડોદરા ૧૭. મંદારાજા મંદારાજા, વડોદરા ૧૮. મંદારાજા મંદારાજા, વડોદરા ૧૯. મંદારાજા મંદારાજા, વડોદરા ૨૦. મંદારાજા મંદારાજા, વડોદરા	૧. અંબાલાલ દાસાલજી લવાજમનીઆઈ દેસાઈ મધુસુદન મળનદાસ દેસાઈગો મળીઆઈ ૨. શ્રી સોલાજી જનનદેર કાવચારવાડ ૩. મળીઆઈ લલુઆઈ વસો-સ-વેક-વસો ૪. મોતીઆઈ દેસાઈજી વડુવાપાસે વેટસાઈ અમદાવાદ ૫. મોદનદાસ મહેન્દ્રદાસ મદોડા શાંદપુર ૬. વનમાળી વાંઘાની પોળ ૭. અરવિંદ કોડ રા. શીરીસ ૮. હરમીનીદાસ દોરલ પાસે ૯. પટેલ અંબાલાલ સુનીલાલ ૧૦. રૂપવાળી પોળ શાંદપુર ૧૧. પટેલ રંજીલાલ નારનદાસ ૧૨. નવી વડવાળી પોળ શાંદપુર ૧૩. મદારાજાઈ સીતારામજી રામી માંડવીની ૧૪. પોળ સોનીની પોળના મેડા કપર ૧૫. શાંદ સીમચંદ અંબાલાલ મળીવાળી તથા ૧૬. નર્મદાચંદર મળનદેર રામપુર કાપડીવાડ ૧૭. કમર પુક ડીપી રીંગરોડ પુલ નીચે ૧૮. ચક્રારાવ માધવરામ નેપથવાડ શાંદપુર ૧૯. છુખારાની પોળ ૨૦. રોડ	૧. પટેલ દાનિલાલ જવાભાઈ નાગ ૨. કુમ્ભારામ ગોપાળરાવ ચીત્રનીસ પાસે ૩. રામજીદાસ જોધપલ ૪. બીનેસનજી કુકરોડાલ લીફલમાઈ પટેલ ૫. અંબાજી માતાપાસે વીરમળના ૬. નારાયણજી પ્રેમજી જીવિધીનજી પાસે ૭. મોધનદાસદોરાલાલમોદવાડાચોરી ખંડુ ૮. રંજીરામમળીલાલશાંદપુરલાલવાડાચોરી ૯. મળીલાલ કા.શાંદ લો. બા.ચોરી ૧૦. હરમળ આશમમિલિસન. ૧૧૨૧ મેડા ૧૧. સોનીલાલ નાથુભાઈ ૧૨. મદારાજા દોરીલાલ જવાભા ૧૩. શા. બા. ૧૨૮ ૧૪. લીલાધર પુરમોવમજી સ. વેડ ૧૫. લ. લ. લ. લ. (જાધરલાલ ૧૬. ડી. પી. ભવત પો. બી. રંજીમિલિસન ૧૭. જગન પ. પાંડ ૧૮. શોરલાલ નેપંદર ૧૯. મંદારાજાઈ રામજીલાઈ અંદર ૨૦. વળસીલાઈ રેયા નાકા પાસે, રંજીમિલિ
--	--	---

—વિષયસૂચિ—

ક્રમાંક	પૃષ્ઠ ક્રમાંક	પૃષ્ઠ
ઉદોગપર્વ		
૧ વિરાટનગરમાં પાંચપક્ષના અગ્રણીઓની મંત્રણાઓ, સૈન્યની તૈયારીઓ તથા દુષ્યદ રાજાનું પૂતરાણી પાસે ફૂલ મોકલવું	૧	૫૪
૨ શ્રીકૃષ્ણને અશ્વિન તથા દુર્યોધનનું નિમંત્રણ અને તેમના હારા બંને પક્ષની સહાયતા	૪	૫૬
૩ ચલ્લેતા સત્કેર તથા તેનું દુર્યોધન અને કૃષિષિરને વચન આપવું	૫	૫૮
૪ ત્રિશિરા અને વૃકાશુરના વધનો વૃતાન્ત તથા તિર-રકાર થતાં ઇન્દુનું જળમાં છુપાઈ જવું	૭	૫૮
૫ નદુપને ઇન્દ્રપદની પ્રાપ્તિ, તેનું ઇન્દ્રાણી પર અચ-કત થવું અને સમય માગીને ઇન્દ્રાણીનું અચ્છેપ થવાદ્વારા ઇન્દ્રને શુદ્ધ કરવું	૧૦	૫૮
૬ ઇન્દની બતાવેલી કુક્ષિતથી નદુપનું પતન તથા ઇન્દનું હારી કેવળ રાજ્ય પર પ્રતિષ્ઠિત થવું	૧૨	૫૮
૭ ચલ્લની પાંચાઈ, કોરવો અને પાંડવોએ એકાં કરેલાં સૈન્યનું વચન	૧૪	૫૮
૮ દુષ્યદના પુરોહિતની સાથે ભીષ્મ અને પુત્રરાષ્ટ્રની વાતચીત	૧૬	૫૮
૯ પુત્રરાષ્ટ્ર અને સંજયની વાતચીત	૧૭	૫૮
૧૦ ઉપવચ્ચમાં સંજય અને કૃષિષિરનો સંવાદ	૧૮	૫૮
૧૧ સંજય પ્રતિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં વચન	૨૧	૫૮
૧૨ સંજયની વિદ્યા અને કૃષિષિરનો સંદેશો	૨૨	૫૮
૧૩ સંજયની પુત્રરાષ્ટ્ર સાથે બેઠ	૨૪	૫૮
૧૪ ત્રિશુરદ્વારા પુત્રરાષ્ટ્રને નીતિનો ઉપદેશ (ત્રિશુરનીતિ અપ્પાય પહેલો)	૨૫	૫૮
૧૫ ત્રિશુરનીતિ (અપ્પાય બીજો)	૩૦	૫૮
૧૬ ત્રિશુરનીતિ (ત્રીજો અપ્પાય)	૩૩	૫૮
૧૭ ત્રિશુરનીતિ (ચોથો અપ્પાય)	૩૭	૫૮
૧૮ ત્રિશુરનીતિ (પાંચમો અપ્પાય)	૪૦	૫૮
૧૯ ત્રિશુરનીતિ (છઠ્ઠો અપ્પાય)	૪૩	૫૮
૨૦ ત્રિશુરનીતિ (સાતમો અપ્પાય)	૪૬	૫૮
૨૧ ત્રિશુરનીતિ (આઠમો અપ્પાય)	૪૮	૫૮
૨૨ સનત્કુમારન મળિતું આગમન પહેલો અપ્પાય	૫૦	૫૮
૨૩ સનત્કુમારદ્વારા પુત્રરાષ્ટ્રના પ્રબંધના ઉત્તર	૫૧	૫૮
—સનત્કુમારનીય બીજો અપ્પાય		૫૮
૨૪ અગ્રણીઓમાં ઉપયોગી મોન, તપ આદર્શો લક્ષ્ય તથા શુભકેરોનું નિરૂપણ—સનત્કુમારનીય ત્રીજો અપ્પાય		૫૪
૨૫ અગ્રણીઓ તથા અગ્રણી નિરૂપણ સનત્કુમારનીય—ચોથો અપ્પાય		૫૬
૨૬ યોગધ્યાન દ્વારા વિદ્યાનું પ્રતિપાદન સનત્કુમારનીય—પાંચમો અપ્પાય		૫૮
૨૭ પરમ તમાનું સ્વરૂપ અને તેનો યોગીનનોદારા સંધાનકાર		૫૮
૨૮ સંજયનું કારવોની કલ્પનામાં આવેલે દુર્યોધનને અનુભવો સંજય સંભળવું		૬૧
૨૯ કલ્પ, ભીષ્મ અને દ્રોણનો અભિપ્રાય તથા સંજયદ્વારા પાંચપક્ષના વીરોનું વચન		૬૩
૩૦ પાંચ વિરાનો પ્રધાનકાર તથા પુત્રરાષ્ટ્રનું શુદ્ધ મારે આનંદો પ્રદ કરવું		૬૬
૩૧ દુર્યોધનનું વક્તવ્ય અને સંજયદ્વારા અશ્વિનના રમણનું વચન		૬૭
૩૨ પાંચપક્ષના વીરોનું વચન સાંભળી શુદ્ધ ન કરવો પુત્રરાષ્ટ્રના અભિપ્રાય દુર્યોધનની અસં-માત તથા સંજયનું રાજ્ય પુત્રરાષ્ટ્રને શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશ સંભળવું		૬૮
૩૩ કલ્પનું વક્તવ્ય, ભીષ્મદ્વારા તેનું અપમાન, કલ્પની પ્રાતઃ, ત્રિશુરનું વક્તવ્ય તથા પુત્રરાષ્ટ્રનું દુર્યોધનને સમભાવવું		૭૧
૩૪ શ્રીકૃષ્ણસહ અને ગાન્ધારીની આગળ સંજયનું પુત્રરાષ્ટ્રને શ્રીકૃષ્ણનું મહાત્મ્ય સંભળવું		૭૪
૩૫ કોરવોનો સમામાં ફૂલ જળીને જવા મારે શ્રીકૃષ્ણ અને કૃષિષિરનો સંવાદ		૭૬
૩૬ શ્રીકૃષ્ણની સાથે ભીષ્મને, અશ્વિન, નદુપ, સદેવ અને સાતપત્તિની વાતચીત		૭૮
૩૭ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સાથે ડાંપતીની વાતચીત તથા તેમનું દક્ષિણપુરને મારે પ્રવચન		૮૧
૩૮ દક્ષિણપુરમાં શ્રીકૃષ્ણના સ્વપ્નની તેવરીઓ અને કોરવોની સમમાં મંત્રણા		૮૫
૩૯ શ્રીકૃષ્ણનો દક્ષિણપુરમાં પ્રવેશ તથા રાજ્ય મુદ્રાણ, ત્રિશુર અને કલ્પની ત્યાં જવું		૮૭
૪૦ રાજા દુર્યોધનનું નિમંત્રણ દેખીને ભગવાનનું ત્રિશુરને ત્યાં મેળન તથા તેમની વાતચીત		૯૦

ક્રમાંક	પૃષ્ઠ	ક્રમાંક	પૃષ્ઠ
૪૧ શ્રી કૃષ્ણનું કારવોનો સભામા આવવું તથા સર્વને પાંચે તો સદેશ સંભળાવવું	૬૨	૫૯ બીભમ અને પરશુરામજીનું યુદ્ધ અને તેની સમાપ્તિ	૧૩૪
૪૨ પરશુરામ અને મદર્ષી કવવનો સાન્ધ્યે માટે અનુ રોધ તથા દુર્યોધનની ઉપેક્ષા	૬૪	૬૦ બીભમનો વધ કરવા માટે અગ્નિની તપરથા	૧૩૭
૪૩ શ્રી કૃષ્ણનું દુર્યોધનને સમભવવું તથા બીભમ, દ્રોણ, વિદુર અને ધૃતરાષ્ટ્રદ્વારા તેમનું સમર્થન	૬૬	૬૧ શિખરદીતી પ્રૃથ્વિ પ્રાપ્ત થવાનો વૃતાન્ત	૧૩૮
૪૪ દુર્યોધન અને શ્રીકૃષ્ણનો વિવાદ, દુર્યોધનનો સભાભાગ, ધૃતરાષ્ટ્રનું આન્ધારીને જોડાવવું તથા દુર્યોધનને તેનું સમભવવું	૬૮	૬૨ કૌરવ અને પાંડવોના મળવું વર્ણન	૧૪૦
૪૫ દુર્યોધનની કુમંત્રણા, ભગવાનનું વિશ્વાપદસૂત્ર અને કૌરવજ્ઞાપાથી પ્રરથાન	૧૦૨	૬૩ કૌરવ અને પાંડવ સેનાઓનું યુદ્ધશુભિ તરફ પ્રરથાન	૧૪૧
૪૬ વિદુલાની કથા સંભળાવી કુન્તીનું પાંડવો માટે સદેશ મોકલવું તથા શ્રી કૃષ્ણનું પાંડવોની પાસે જવું	૧૦૪	બીભમપર્વ	
૪૭ દુર્યોધનની જાણે બીભમ અને દ્રોણાચાર્યની વાતચીત અને શ્રીકૃષ્ણ તથા કર્ણની પ્રથ મંત્રણા	૧૦૬	૬૪ ધીમરોનું રથાપન તથા સુદના નિવરોનું વર્ણન	૧૪૩
૪૮ શ્રી કૃષ્ણનું રાજા ધૃષ્ટિરને કૌરવસભાના સમાચાર સંભળાવવું	૧૧૩	૬૫ વ્યાસદ્વારા સંજયની જોડવણ તથા અનિષ્ટ-સૂચક હિપાયોનું વર્ણન	૧૪૪
૪૯ પાંડવસેનાના સેનાપતાની પસંદગી તથા કુરુક્ષેત્રમાં જઈ પડાવ નાખવો	૧૧૫	૬૬ વ્યાસ અને ધૃતરાષ્ટ્રનો સંવાદ તથા સંજય-દ્વારા જાંભના યુધ્ધોનું વર્ણન	૧૪૫
૫૦ કૌરવપક્ષનું સૈન્યસંઘન તથા દુર્યોધનનું પિતા-મદ્ બીભમને પ્રધાન સેનાપતિ બનાવવું	૧૧૬	૬૭ યુદ્ધમાં બીભમનું પતન સાંકળી ધૃતરાષ્ટ્રનો વિવાદ તથા સંજયદ્વારા કૌરવસેનાના સંઘર્ષનું વર્ણન	૧૪૬
૫૧ શ્રી બલરામનું પાંડવોને મળીને તીર્થંધારા માટે જવું	૧૧૮	૬૮ બન્ને સેનાઓની બીધરચના	૧૪૮
૫૨ રજીર્ણ સહાય આવવા માટે આવવું પરંતુ પાંડવ અને કૌરવ બન્નેનું તેની સહાય ન રવીમારવું	૧૨૦	૬૯ યુધિષ્ઠિર અને અશ્વમેધની વાતચીત તથા અશ્વમેધ દ્વારા કુર્માનું સ્તવન અને વરદાનપ્રાપ્તિ	૧૪૯
૫૩ પાંડવોને કહેવા માટે દુર્યોધનનું ઉલ્લેખને પોતાનો કહેવો સદેશો સંભળાવવું	૧૨૧	૭૦ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-અશ્વમેધ વિવાદપ્રેમ	૧૫૧
૫૪ ઉલ્લેખનું પાંડવોને દુર્યોધનનો સદેશ સંભળાવવું અને પાશુ પાંડવોનો સદેશ લઈને દુર્યોધન પાસે આવવું	૧૨૩	૭૧ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-સાંખ્યયોગ	૧૫૨
૫૫ દુર્યોધનનું બીભમના મુખથી પોતાની સેનાના રથી અને અતિરથીઓનું વિવરણ સંભળવું	૧૨૭	૭૨ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-કર્મયોગ	૧૫૭
૫૬ પાંડવ પક્ષના રથી અને અતિરથીઓની મજબૂતા	૧૨૮	૭૩ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-દાન-કર્મ-સંન્યાસયોગ	૧૫૯
૫૭ બીભમનું શિખરદીતી પૂર્વજ-મંત્રી કમા સંભળાવવું	૧૩૦	૭૪ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-કર્મ-સંન્યાસયોગ	૧૬૨
૫૮ અરુણનું તપરથીઓના આશ્રમમાં જવું, પરશુ-રામજીનું બીભમને સમભવવું અને તેનો રસીકાર ન કરતાં બનેલું યુદ્ધ કરવા માટે કુરુક્ષેત્રમાં આવવું	૧૩૧	૭૫ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-આત્મસંયમયોગ	૧૬૪
		૭૬ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-દાનવિદ્યાનયોગ	૧૬૬
		૭૭ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-અક્ષરસંયોગ	૧૬૭
		૭૮ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-રાજવિદ્યારાજયુગયોગ	૧૬૮
		૭૯ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-વિશ્વતેયોગ	૧૭૧
		૮૦ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-વિશ્વરૂપસંયોગ	૧૭૪
		૮૧ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-ભક્તિયોગ	૧૭૬
		૮૨ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-સેનશ્લેષવિભાગયોગ	૧૭૭
		૮૩ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-ગુણવર્ણનાયોગ	૧૭૯
		૮૪ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-પુરુષોત્તમયોગ	૧૮૦
		૮૫ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-દેવાસુરસંપ્રદિભાગયોગ	૧૮૧
		૮૬ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-અદ્વૈતયોગ	૧૮૩
		૮૭ શ્રીમદ્બલમવદ્ગીતા-મોક્ષસંન્યાસયોગ	૧૮૫
		૮૮ રાજા ધૃષ્ટિરનું બીભમ, દ્રોણ, કૃપ અને યમ્ય પાંચે જઈ તેમને પ્રજ્ઞાપ્ત કરીને યુદ્ધ કરવા માટે ઓઠા અને છાંયીવંદ માગવું	૧૮૮

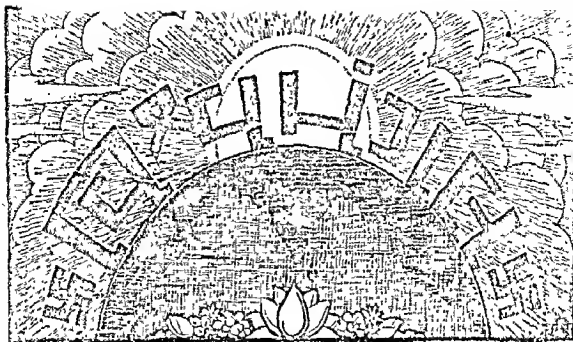
ક્રમાંક	પૃષ્ઠ	ક્રમાંક	પૃષ્ઠ
૮૯ મુદ્દનો આરંભ-અન્ને પક્ષના વીરોનું પરરંખર ભીયનું	૧૮૨	૧૧૧ પકિવોનું બીજાને મળીને તેમના વધનો ઉપાય	૨૪૧
૯૦ અભિમન્યુ, ઉત્તર અને ચેતનો સંગ્રામ તથા ઉત્તર અને ક્રેતેનો વધ	૧૮૪	૧૧૨ ક્ષમા દિવસના મુદ્દનો આરંભ	૨૪૩
૯૧ મુષિકરની ચિન્તા, કૃષ્ણનું આધારણ અને કૌત્યવની રચના	૧૮૭	૧૧૩ ક્ષમા દિવસના મુદ્દનો જ્ઞાન્ત	૨૪૬
૯૨ મુદ્દનો બીજો દિવસ-કૌરવોનો વ્યુદ્ધરચના તથા અર્જુન અને બીજાનું મુદ્ધ	૧૮૯	૧૧૪ બીજાનો વધ	૨૪૮
૯૩ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને ક્રોધનું તથા ભીમસેન અને કનિષ્ઠનું મુદ્ધ	૨૦૧	૧૧૫ બીજાની પાસે જઈને બધા રાજાઓનું તથા કૃષ્ણનું મળવું	૨૫૩
૯૪ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, અભિમન્યુ અને અર્જુનનું પરાક્રમ	૨૦૩	દ્રોણ પૂર્વ	
૯૫ કૌરવો દિવસ-અન્ને સેનાઓની વ્યુદ્ધરચના અને ધમસાણ મુદ્ધ	૨૦૪	૧૧૬ કૃષ્ણનું મુદ્ધને માટે તૈયાર થવું તથા ક્રોધા-ચાર્યનો સેનાપતિ-પદે અભિવેશ	૨૫૮
૯૬ બીજાનું પરાક્રમ, શ્રી કૃષ્ણનું બીજાને મારવા માટે તૈયાર થવું તથા અર્જુનનો પ્રસ્તાવ	૨૦૫	૧૧૭ ક્રોધાચાર્યની પ્રતિજ્ઞા તથા તેમનું પહેલા દિવસનું મુદ્ધ	૨૬૨
૯૭ સર્વમર્મિયુગ અને કેટલાક ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોનો વધ તથા ધૃષ્ટાકેય અને ભગદત્તનું મુદ્ધ	૨૦૮	૧૧૮ અર્જુનના વધને માટે સંઘર્ષતાક વીરોની પ્રતિજ્ઞા અને અર્જુન સાથે તેમનું મુદ્ધ	૨૬૬
૯૮ સંજયનું રાજાદૃશ્યકૃતે બીજાના મુખથી કહેવા-ઓશી શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા સંભળાવવું	૨૧૧	૧૧૯ ક્રોધાચાર્યદ્વારા પાણ્યોનો પરાજય તથા જ્ઞ, સત્યજિત, જ્ઞતાતીક, વસુદાન અને કૌત્યવ વગેરેનો વધ	૨૬૯
૯૯ ભીમસેન, અભિમન્યુ અને સદ્રવકિની વીરતા તથા જુરિશવાદારા સાલકિના દૃષ્ટ પુત્રોનો વધ	૨૧૫	૧૨૦ ક્રોધાચાર્યની રક્ષા માટે કૌત્યવ અને પકિવ વીરોનું દ્વંદ્વમુદ્ધ	૨૭૧
૧૦૦ મહર અને કૌત્યવ-વ્યુદ્ધનું નિર્માણ બીજા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું પરાક્રમ	૨૧૭	૧૨૧ ભગદત્તની વીરતા, અર્જુનદ્વારા સંઘર્ષતાઓ નાશ તથા ભગદત્તનો વધ	૨૭૨
૧૦૧ ભીમ અને કૃષ્ણેનનું મુદ્ધ, અભિમન્યુ તથા ક્રૌષ્ઠીના પુત્રોનું પરાક્રમ	૨૨૧	૧૨૨ જય, અચલ અને નીલ આદિનો વધ; યુનિ અને કૃષ્ણનો પરાજય	૨૭૬
૧૦૨ હર્ષ દિવસનું બપોર સુધીનું મુદ્ધ	૨૨૦	૧૨૩ ચક્રવ્યૂહનું નિર્માણ અને અભિમન્યુની પ્રતિજ્ઞા	૨૭૮
૧૦૩ હર્ષ દિવસનું બપોર પછીનું મુદ્ધ	૨૨૪	૧૨૪ અભિમન્યુનો યાવ્યુદ્ધર્મા પ્રવેશ અને પરાક્રમ	૨૮૦
૧૦૪ સાતમા દિવસનું મુદ્ધ અને ધૃતરાષ્ટ્રના આઠ પુત્રોનો વધ	૨૨૬	૧૨૫ દુઃશાસન અને કૃષ્ણનો પરાજય તથા, જય-દ્રયનું પરાક્રમ	૨૮૩
૧૦૫ યુનિના બાઈઓનો તથા ઈલાવાનો વધ	૨૨૮	૧૨૬ અભિમન્યુદ્વારા કૌત્યવ સેનાના કેટલાયે મુખ્ય વીરોનો સંહાર	૨૮૫
૧૦૬ ધૃષ્ટાકેયનું મુદ્ધ	૨૨૯	૧૨૭ અભિમન્યુદ્વારા કૌત્યવ વીરોનો સંહાર ને ૭ મહારથીઓના અજાતથી તેનો વધ	૨૮૭
૧૦૭ કૃષ્ણેન અને બીજાની વાતચીત તથા ભગદત્તનું પકિવો સાથે મુદ્ધ	૨૩૨	૧૨૮ મુષિકરનો વિલાપ તથા વ્યાસદ્વારા મત્યુની ઉત્પત્તિનું વર્ણન	૨૯૦
૧૦૮ ધરાવાનના મત્યુ ઉપર અર્જુનનો શોક તથા ભીમસેનદ્વારા કેટલાક ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોનો વધ	૨૩૩	૧૨૯ વ્યાસદ્વારા સંજય-પુત્ર, મરુત, સુકોત, દિવિ અને રામના પરસોકમનનું વર્ણન	૨૯૩
૧૦૯ કૃષ્ણેનની આજ્ઞાથી બીજાનું પકિવોની સેનાના સંહાર માટે પ્રતિજ્ઞા કરવું	૨૩૩	૧૩૦ જગીરથ, દિલીષ, માન્ધાતા, યપાતિ, અમરિષ અને ઇરનિ-નુંના મત્યુના દૃષ્ટાન્ત	૨૯૫
૧૧૦ બીજાનું પકિવ વીરોની સાથે થોર મુદ્ધ તથા શ્રાવણનું ચાત્રક લખી બીજા ઉપર દોષનું	૨૩૬		

ક્રમાંક	પૃષ્ઠ	ક્રમાંક	પૃષ્ઠ
૧૩૧ રાજા મવ, રન્તિદેવ, ભારત અને પ્રથુની કથા અને યુધિષ્ઠિરની સોડનિરૂપિત	૨૬૮	૧૪૦ મહારાજા મુધિષ્ઠિરનું મહારાજાને ભીમસેનને અણુનની પાસે મોકલવું તથા ભીમનું અનેક ધૂતરાષ્ટ્ર પુત્રોને મારીને અણુનની પાસે પહોંચવું	૩૩
૧૩૨ અણુનનો વિચેષ અને જ્યદ્યને ચારવાની પ્રતિષ્ઠા	૩૦૧	૧૪૧ ભીમસેનના હાથે કણનો પરાજય, કોણની સાથે દુર્યોધનની મનનશા તથા મુધામન્યુ અને ઉતામોજની સાથે યુદ્ધ	૩૪
૧૩૩ ભવશીત યજ્ઞેલા જ્યદ્યને કોણનું અશ્વાસન તથા શ્રીકૃષ્ણ અને અણુનની વાતચીત	૩૦૪	૧૪૨ ભીમસેનના હાથે કણનો પરાજય તથા ધૂતરાષ્ટ્રના સાત પુત્રોનો વધ	૩૫
૧૩૪ શ્રીકૃષ્ણનું અશ્વાસન, સુભદ્રાનો વિધાય તથા કારક સાથે શ્રીકૃષ્ણનો વાતાવિષ	૩૦૮	૧૪૩ કોણના અને કણનો સંગ્રામ, યોદ્ધા ધૂતરાષ્ટ્ર પુત્રોનો સંહાર તથા કણદ્વારા ભીમનો પરાજય	૩૬
૧૩૫ અણુનનું રવપ્ત, શ્રીકૃષ્ણનું યુધિષ્ઠિરને અશ્વાસન તથા સર્વનું મુદ્દને માટે પ્રયાન	૩૧૦	૧૪૪ સાતકણનું રાજા અણ્વમુખ, ત્રિપત અને ધાસેન દેવના વીરોને પરાસ્ત કરીને અણુનની પાસે પહોંચવું તથા અણુનનું મહારાજાને માટે ચિન્તાદર મળવું	૩૭
૧૩૬ ધૂતરાષ્ટ્રનો વિવાદ તથા સંજયનો કથા	૩૧૨	૧૪૫ સાતકણનું દ્વંદ્વ જરિશ્વરનું ભોવણુ યુદ્ધ તથા સાતકણદ્વારા જરિશ્વરનો વધ	૩૮
૧૩૭ કોણનાયકનો ચક્રતબ્લક અને કેટલાય વીરોનો સંહાર કરતાં કરતાં અણુનનો તેમાં પ્રવેશ	૩૧૩	૧૪૬ અણુનનો અનેક મહારથીઓ સાથે ભોવણુ સંગ્રામ તથા જ્યદ્યનું શિર કાપવું	૩૯
૧૩૮ દુર્યોધને કથા આપતાં કોણનાયકનું તેને અણ્વે જ્યદ્ય પકડાવીને અણુન સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલવું	૩૧૭	૧૪૭ કૃષ્ણનાયકની મુઠ્ઠા અને સાતકણ તથા કણનું યુદ્ધ	૪૦
૧૩૯ કોણનાયકની સાથે ધૂતરાષ્ટ્ર અને સાતકણનું ધોર યુદ્ધ	૩૧૮	૧૪૮ અણુનને કણનું આટકનું, યુધિષ્ઠિરનું અણુન વગેરેને મળવું તથા ભગવાનનું સ્તવન કરવું	૪૧
૧૪૦ વિન્દ અણુનનો વધ તથા કોરવ સેનાની વચ્ચે શ્રીકૃષ્ણની અશ્વસા	૩૨૦	૧૪૯ દુર્યોધન અને કોણનાયકની રાણાનું વાતચીત તથા કણ-દુર્યોધન-સંવાદ	૪૨
૧૪૧ અણુનના દુર્યોધન તથા અશ્વસા આદિ આદિ મહારથાઓ સાથે સંગ્રામ	૩૨૨	૧૫૦ યુધિષ્ઠિરદ્વારા દુર્યોધનનો પરાજય, કોણના હાથે શિખિનો વધ તથા ભીમદ્વારા કલંક, મુવ, જવ તા, દુર્ભદ અને દુર્જિતનો વધ	૪૩
૧૪૨ ચક્રતબ્લકના મુખ પર કોરવ અને પાંડવપક્ષના વીરોનો સંગ્રામ તથા કોરવપક્ષના કેટલાયે વીરોનો વધ	૩૨૪	૧૫૧ આશ્વાન કોણનું આક્રમણ, પટોત્તમ અને અશ્વસામાં ધોર યુદ્ધ	૪૪
૧૪૩ સાતકણ અને કોણનું યુદ્ધ તથા રાજા યુધિષ્ઠિરનું સાતકણને અણુનની પાસે મોકલવું	૩૨૭	૧૫૨ જાદાલક અને ધૂતરાષ્ટ્રના દસ પુત્રોનો વધ, યુધિષ્ઠિરનું પરાક્રમ, કણ તથા કૃષ્ણનો વિવાદ અને અશ્વસામાંનો રીપ	૪૫
૧૪૪ સાતકણનો કોરવસેનામાં પ્રવેશ	૩૨૮	૧૫૩ અણુનદ્વારા કણનો પરાજય અને અશ્વસામાંનો	
૧૪૫ કોરવ સેનાના પરાજય વિષે રાજા ધૂતરાષ્ટ્ર અને સંજયનો સંવાદ તથા કુતવર્માનો પરાક્રમનું વર્ણન	૩૩૦		
૧૪૬ સાતકણનું કુતવર્માની સાથે યુદ્ધ, જલધનનો વધ તથા કોણ અને દુર્યોધન વગેરે ધૂતરાષ્ટ્રપુત્રો સાથે ધોર સંગ્રામ	૩૩૧		
૧૪૭ સત્યકિદાસ રાજકુમાર સુલચનનો વધ, કાષ્ઠોજ અને યાન વગેરે અશ્વસા યોદ્ધાઓ સાથે ધોર સંગ્રામ અને ધૂતરાષ્ટ્રપુત્રોનો પરાજય	૩૩૨		
૧૪૮ અશ્વસાદ્વારા દુર્યોધનનો તરકાર, તરકાર	૩૩૪		

ક્રમાંક	પૃષ્ઠ	ક્રમાંક	પૃષ્ઠ
દુર્યોધન સાથે સંવાદ, તથા પાંચાસો સાથે ધૈર્યુદ	૧૭૮	અર્જુનદ્વારા યુધિષ્ઠિરને ક્ષમા, બીમનો કે.વ.	
૧૧૪ કૌતવ-સેનાનો સંહાર, સોમદત્તનો વધ, યુધિષ્ઠિરનું પરાક્રમ અને જાનને સેનાઓમાં દીપકનો પ્રદાન	૩૭૨	મૃદુમુખનો દ્રોણના વિજયમાં સાક્ષેપ અને સાત્ત્વિક સાથે તેનો વિવાદ	૪૦૬
૧૧૫ દુર્યોધનનું સૈનિકોને પ્રોત્સાહન, કૃતવર્માનું પરાક્રમ સાનકેશ્વરના ભૂતિનો વધ તથા ધૌત્ય સાથે અશ્વધામાનું યુદ્ધ	૩૭૬	૧૭૯ નારાયણજીનો પ્રભાવ જોઈ યુધિષ્ઠિરનો વિવાદ તથા ભગવાન કૃષ્ણે બતાવેલા ઉપાયથી તેનું નિવારણ, અશ્વધામાની સાથે મૃદુમુખ, સાત્ત્વિક તથા બીમસેનનું ધૈર્યુદ	૪૧૨
૧૧૬ બીમસેનદ્વારા દુર્યોધનનો, કર્જદરા સદેવનો, સદેવદારા વિરાટનો અને યનાનીકદારા ચિત્રસેનનો પરાજય	૩૭૮	૧૮૦ અશ્વધામાદ્વારા આબેયાજીનો પ્રયોગ અને વ્યાસનું તેને શીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો મદિમા સંજોગોવતું	૪૧૫
૧૧૭ દુષ્ટ-વ્રજસેના પ્રતિવિંધ્ય દુઃશાસન, નકુળ-શકુનિ અને દિગ્વર્ણી-કૃપાચાર્યનું યુદ્ધ તથા મૃદુમુખન, સાત્ત્વિક અને અર્જુનનું પરાક્રમ	૩૭૯	૧૮૧ બાસદારા અર્જુન પ્રત્યે ભગવાન સંહરના માર્ગ-માનું વર્ણન	૪૧૮
૧૧૮ કૌષ્ઠ્ય અને કર્જદ્વારા પાંચ-સેનાનો સંહાર અને ભયભીન સ્વેચ્છા યુધિષ્ઠિરની વાતથી શ્રીકૃષ્ણનું ધૌત્યને કૃષ્ણ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે મોકલવું	૩૮૨	કૃષ્ણપૂર્વ	
૧૧૯ ધૌત્યને દાયે વ્યસનગુપ્ત (બીભ) નો વધ તથા કર્જ અને ધૌત્યનું યુદ્ધ	૩૮૪	૧૮૨ કર્જના સેનાપતિપજા નીચે યુદ્ધનો આરંભ અને બીમદામા શ્વેમધૂતનો વધ	૪૨૧
૧૨૦ બીમસેનની સાથે અશ્વધામાનું યુદ્ધ તથા ધૌત્યના દાયથી તેનો વધ	૩૮૬	૧૮૩ વિન્દ-અનુવિન્દ અને ચિત્રમેન તથા ચિત્રનો વધ, અશ્વધામા અને બીમસેનનું ભયંકર યુદ્ધ	૪૨૪
૧૨૧ ધૌત્યનું ૧૨ કમ અને કર્જની અગ્રોપ સંજોગો તેનો વધ	૩૮૮	૧૮૪ સંજોગો અને અશ્વધામાની સાથે અર્જુનનો સંજોગ, અર્જુનના હાથથી રાધા અને કંઈનો વધ	૪૨૧
૧૨૨ ધૌત્યના મૃત્યુથી ભયવાનની પ્રસન્નતા તથા પાંચેના વિતેથી ભયવાનદ્વારા કર્જનો ભુદિ-મોહ યુધિષ્ઠિરનો વિવાદ તથા ભગવાન કૃષ્ણ તથા ભગવાન વ્યાસદ્વારા તેનું નિવારણ	૩૯૦	૧૮૫ અર્જુનદ્વારા સંજોગોનો તથા અશ્વધામાના હાથથી રાજ પાંચનો વધ	૪૨૮
૧૨૩ અર્જુનની આઠાથી જન્મે સેનાએ નું ગજમૂર્ખમાં સર્પ જનું તથા દુર્યોધન અને કૌષ્ઠ્યની રેવપૂર્વ વતમી	૩૯૨	૧૮૬ અંજરજનો વધ, સદેવદારા દુઃશાસનનો તથા કર્જદારા શકુનનો પરાજય અને કર્જ દ્વારા પાંચોનો સંહાર	૪૩૦
૧૨૪ જન્મે દણેનું હનંદુદ, વિન્દ, મોત્રો સહિત દુષ્ટ અને કૃષ્ણ વગેરેનો વધ; દુર્યોધન અને દુષ્ટ સનનો પરાજય, બીમ અને કર્જ તથા અર્જુન અને કૌષ્ઠ્યનું યુદ્ધ	૩૯૪	૧૮૭ ઉત્ક-યુધિષ્ઠ્ય સુનકર્મા-સત્તાતીક, શકુનિ સુત-સોમ અને દિગ્વર્ણી કૃતવર્માનું હનંદુદ, અર્જુનદ્વારા અનેક વીરોનો સંહાર તથા અને બાહુની સેનાઓમાં ધમસાણુ યુદ્ધ	૪૩૨
૧૨૫ સાત્ત્વિક અને દુર્યોધનનું યુદ્ધ, વૈશ્યનું ધૈર્ય કમ, અવિચારનો દ્રોણને અર્જુનો કોડી દાનો ઉપરેષ તથા અશ્વધામાનું મૃત્યુ સાંનળી કૌષ્ઠ્યનું જીવન ઉપરથી નિરાશ થવું	૪૦૧	૧૮૮ દુર્યોધન અને કર્જનો રાજ યુધિષ્ઠિ, અર્જુન તેમજ સાત્ત્વિક સાથે સમાપ્ત	૪૩૩
૧૨૬ આચાર્ય કૌષ્ઠ્યનો વધ	૪૦૪	૧૮૯ કર્જનો પ્રતાપ અને દુર્યોધનના આમદથી સંજોગ આદારાની ગાંઠ કર્જના સારથી થવાનો સ્વીકાર કરવું	૪૩૬
૧૨૭ કૌતવનું ભયભીન ઘટ્ટને લાગવું, પિતાનું મૃત્યુ સાંભળી અશ્વધામાનો રોષ અને તેના દ્વારા નારાયણજીનો પ્રયોગ	૪૦૬	૧૯૦ ત્રિપુરાની ઉપતિ અને નાથનો પ્રસંગ	૪૩૮
		૧૯૧ સદેવને સારથી બનાવી કર્જનું યુદ્ધને માટે પ્રયોગ	૪૪૨
		૧૯૨ રાજ સસનું કર્જને એક હંસ અને કાચ-કાનુકાપાન સંજોગોવતું	૪૪૭
		૧૯૩ કર્જ અને સસનું કદ્ધ-સંજોગ અને દુર્યોધનનું તેમને સમજાવવું	૪૪૯

- ૧૯૪ કૌરવસેનાનો વ્યૂહરચના, કર્ણ અને રથની વાતચીત અને જન્મે બાળુના વીરોત્ત્વ યુદ્ધ ૪૫૨
- ૧૯૫ કર્ણ અને યુધિષ્ઠિરનો સંગ્રામ, કર્ણની મૂર્છા, કર્ણદ્વારા યુધિષ્ઠિરનો પરાભવ તથા ભીમસેનદ્વારા કર્ણનું પરાસ્ત થવું ૪૫૫
- ૧૯૬ ભીમસેનદ્વારા ધૃતરાષ્ટ્રના ઇચ્છાએ પુત્રો અને કૌરવ યોદ્ધાઓનો ભીષણ સંહાર ૪૫૭
- ૧૯૭ અર્જુનદ્વારા સંયોધકોનો સંહાર ૪૫૯
- ૧૯૮ કૃપાચાર્યદ્વારા સિખણ્ડીનો પરાજય, સુકેતુનો વધ, ધૃષ્ટદ્યુમ્નદ્વારા કૃતવર્મા અને દુર્યોધનનું પરાસ્ત થવું તથા પાંચાલ વગેરે મહારથીઓનો સંહાર ૪૬૧
- ૧૯૯ અર્જુનદ્વારા સંયોધકોનો સંહાર અને અશ્વત્થામાનો પરાજય ૪૬૩
- ૨૦૦ અશ્વત્થામાની પ્રતિજ્ઞા, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને કર્ણનું યુદ્ધ અશ્વત્થામાદ્વારા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો અને અર્જુન દ્વારા અશ્વત્થામાનો પરાજય ૪૬૬
- ૨૦૧ અર્જુનના કૌરવો ઉપરના આક્રમણનું તથા ભીમસેનના પરાક્રમનું વર્ણન ૪૬૬
- ૨૦૨ જન્મે પશુની યોદ્ધાઓનું દંડયુદ્ધ અને ભીમસેનનું પરાક્રમ ૪૬૭
- ૨૦૩ કર્ણથી પરાજિત અને ધાપલ યધ્મને યુધિષ્ઠિરનું પોતાની હાવણીમાં રાજામહારાજનું ૪૬૮
- ૨૦૪ અર્જુનદ્વારા અશ્વત્થામાનો પરાજય, કર્ણદ્વારા ભાગવાંઓ પ્રયોગ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનું યુધિષ્ઠિરને મળવા હાવણીમાં જવું ૪૭૦
- ૨૦૫ અર્જુનની વાતથી કર્ણને હૃવતો બાણી યુધિષ્ઠિરનું તેને ધિક્કારવું તથા યુધિષ્ઠિરનો વધ કરવા તૈયાર થરેલા અર્જુનને ભગવાનદ્વારા ધર્મનું તત્ત્વ સમજાવવું ૪૭૨
- ૨૦૬ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું અર્જુનને પ્રતિજ્ઞા, આત્મવધ અને અત્મધાતથી જવાવવું તથા યુધિષ્ઠિરને વનમાં જતા રોકવું ૪૭૩
- ૨૦૭ અર્જુનનું યુધિષ્ઠિર પાસે સ્થામા માગવું, યુધિષ્ઠિરનું અર્જુનને આશીર્વાદ આપવું, અર્જુનની રણયાત્રા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણદ્વારા અર્જુનના પરાક્રમનું વર્ણન ૪૮૦
- ૨૦૮ અર્જુનના વીરોચિત ઉદ્ગાર, જન્મે પશુની સેનાઓમાં દંડયુદ્ધ, સુરેણનો વધ, ભીમસેનનું પરાક્રમ તથા અર્જુનના આવવાથી તેની પ્રસન્નતા ૪૮૩
- ૨૦૯ અર્જુન અને બીધસેનદ્વારા કૌરવસેનાનો સંહાર તથા ભીમના હાથે ચક્રાનિનું મુચ્છિત થવું ૪૮૮
- ૨૧૦ કર્ણના મારથી પાંચસેનાનું નાશવું, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને જાવતા બોધ રથ અને કર્ણની વાતચીત, અર્જુનદ્વારા કૌરવસેનાનો વિપ્લવ ૪૮૯
- ૨૧૧ અર્જુન અને ભીમસેનદ્વારા કૌરવવીરોનો સંહાર તથા કર્ણનું પરાક્રમ ૪૯૦
- ૨૧૨ ભીમદ્વારા દુઃશાસનનું રક્તપાન અને તેનો વધ યુધામન્યુ દ્વારા ચિત્રસેનનો વધ તથા ભીમસેનના હૃયોદ્ધાર ૪૯૦
- ૨૧૩ ધૃતરાષ્ટ્રના ઇચ્છા પુત્રોનો વધ, કર્ણને બંધ અને રથનું અમળવવું, અર્જુનદ્વારા વૃષસેનનો વધ તથા કર્ણ વિશે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની વાતચીત ૪૯૧
- ૨૧૪ ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી બહા અને શિવનું અર્જુનનો વિજય બહેર કરવું તથા કર્ણનો શલ્ય સાથે અને અર્જુનનો શ્રીકૃષ્ણ સાથે વાતોચાપ ૪૯૧
- ૨૧૫ અશ્વત્થામાનો દુર્યોધનને સન્ધિ માટે પ્રસ્તાવ, દુર્યોધનદ્વારા તેનો અપ્સરીદ્વાર તથા કર્ણ અને અર્જુનના યુદ્ધમાં ભીમ અને શ્રીકૃષ્ણનું અર્જુનને ઉત્તેજિત કરવું ૪૯૧
- ૨૧૬ કર્ણ અને અર્જુનનું યુદ્ધ ૪૯૧
- ૨૧૭ ભગવાનદ્વારા અર્જુનની સર્વશ્રેષ્ઠ બાણથી રક્ષા તથા અશ્વસેન નાગનો વધ ૪૯૫
- ૨૧૮ અર્જુનના પ્રહારથી કર્ણની મૂર્છા, ધૃષ્ટીમાં પેસી ખેંચેલા ધીરને કાઢી વખતે કર્ણની ધર્મધોષજ્ઞા તથા ભગવાનનું તેને શીટકકારવું ૪૯૭
- ૨૧૯ કર્ણનો વધ અને સર્વનું દુર્યોધનને સાન્નિધ્ય આપવું ૪૯૯
- ૨૨૦ ભીમ અને અર્જુન વગેરેના બંધથી દુર્યોધનના રાહત હતા કૌરવ સેનાનું નાસી જવું તથા જન્મે બાળુની સેનાઓનું સિખિરમાં જવું ૪૯૯
- ૨૨૧ કર્ણના વધના સમાચારથી પ્રસન્ન યજ્ઞેલા યુધિષ્ઠિરદ્વારા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની પ્રશંસા, રાત્રી ધૃતરાષ્ટ્ર અને મા-ધારીનો શોક તથા કર્ણપર્વના અવધનું માહત્તમ ૪૯૯

મત્સંગ જનવસ્તવત્તનવિષયે મર્તિ મધુરધંપત્ । કામોદ્દેગકુનાર્ગદમ્મનનકં સાહિત્યમુન્મુલયત્ ।
 વર્ષદેવમનુષણં પ્રમુખવત્સન્દર્શયત્સદગતિ, તંનાતં સ્વલુ 'વિશ્વમંગલ'—માપાકર્તુ જગદર્ગતિમ્ ॥

૨૫ ૧૮ મુ' : ચેત્ર—વૈશાખ—૨૦૦૫ : એપ્રિલ—મે ૧૯૯૯ : અંક ૧—૨ જો

પરમાત્મ વંદન

અનુશ્રુત

માઠ અજ્ઞાનના મ્હોટા પર્વતોથી કળાપક્ષા
 ફૂટી ન શકના છવો પરાતપ બની રહ્યા
 અને તું સર્વ ક્ષોભની ઊંધે કૈવલ્ય પામના
 દેહાસોમાં વિશાસે છે કૃત્ય નિષ્ઠ તનુમાં ।
 ન કૃત્ય કતાં મ્હ જોખર્ષન સમા પેરે
 બની ગોવિન્દ । તું બાકતો ગ્રાપા ભાતવતો
 ક્ષેત્રાણી ! છવે વિશ્વ ત્હારી એ ક્ષેત્રા પડી,
 તું કરે નિષ્ઠ ભક્તોને અવિશ્વત સ્વરૂપી,
 તમું પુ' નિજતા મૂડી વિભો ! સર્વાંભને ત્હને,
 સર્વરૂપે રહેલાને, પરાતપર પરેતપને :
 તમું, સુદિપ્રણેતાને તમું માતમસાક્ષીને
 તમું અન્દિય જ્ઞાનોના જ્ઞાતા દેવાધિદેવને
 તમું સ્વકારપિણોના પાતાને સ્મૃતિશાક્ષીને
 તમું જ્ઞાતારસાક્ષીના સદા સર્ગનદાસ્ને.

—શ્રીજયનારાયણ બદ

ૐ હરે રામ, હરે રામ રામ રામ હરે હરે: હરે કૃષ્ણ હરે કૃષ્ણ કૃષ્ણ કૃષ્ણ હરે હરે

વાર્ષિક લઘાજમ :

તારી :

હિંદ બકાર :

રૂ. ૫-૪-૦

મગનભાઈ છોટાભાઈ દેસાઈ

રૂ. ૭-૮-૦

જ્ઞાનદાનનો અનુગ્રહ

તેષાં સતતપુષ્પતાનાં મજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્
દદામિ બુદ્ધિયોગં તં येन મામુપવાન્તિ તે ।
તેષામેવાનુકમ્પાર્થમદમજ્ઞાનજં તમઃ
નાગવામ્પ્યાત્મમાવસ્યો જ્ઞાનદીપેન માસ્ત્વતા ॥

“જેઓ અંશારના સમર્પણ પદાર્થોમાંથી આસક્તિ રહિત યથાને સતત
મેકાથતાપૂર્વક મને જાણે છે, તેમની બુદ્ધિને હું મારે વિપ્રેલોરી દઉં છું, જેથી
તેઓ મને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.” મનુષ્યે ફક્ત જાણ આબંધોથી-વાધી આસક્તિઓથી
મુક્ત થઈ જાના થઈ મેગવાનું છે. આવા મનુષ્યના ચિત્તમાં જાદીનું કામ
જાગવાન પોતે જ પૂરું કરી દે છે. તે કહે છે કે “સર્વમાં આત્મરૂપે રહેલો હું
તેવા મનુષ્યો ઉપર અનુગ્રહ કરીને તેમના અજ્ઞાનના અન્ધકારને પ્રકાશગય
જ્ઞાનપરીપ વડે નષ્ટ કરી જ દઉં છું.”

ગીતા ૧૦/૧૦-૧૧

જરૂરી સંમતીઓ—

૧. માદરોએ પોતાનું નામ-હિરનાથું રાજ લખવું
ભેદજો, અને પોતાનો આદરનામર લખવાનું
લખવું ન ભેદજો.
૨. ૫૨નો જગમ મેગવવા માટે રીખાઈ પોસ્ટકાર્ડ
પોસ્ટ મોકલવી જરૂરી છે.

૩. માદરોએ મનીજોડરથી જ લઘાજમ મોકલવું
ભેદજો. વી. પી. મંગલવાથી ડેલિવરીવાર મોકલે તે
મોકલે મને છે. વી. પી. અને મનીજોડર બન્નેના ખર્ચ
જોડેજ છે; માત્ર વી. પી. મોકલવાની વ્યવસ્થામાં થયે
વિશેષ પડે છે.

લખો:—શ્રી શક્તિભાઈ કાર્યાલય, પો. બો. નં. ૬, અમદાવાદ.

શ્રી શ્રીવિજય પ્રીતીય પ્રેમ
સલામિય કોચરોડ
અમદાવાદ.

મુદ્ર અને પ્રાચાર :
દેસાઈ મગનભાઈ છોટાભાઈ

શ્રી શક્તિભાઈ કાર્યાલય
સલામિય કોચરોડ,
ગોતીવિલા બંગલો નં ૧ અમદાવાદ.

રામપ્રસાદ

વિધિનિયંતાની કૃપાથી 'વિધિમંગલ'ના તેરમા વર્ષના પ્રથમાંક તરીકે સર્વજ્ઞ ભગવાન વેદવ્યાસની સારપ્રસાદીરૂપ આ મહાભારતાંક-દ્વિતીય ખંડ પ્રકટ કરાય છે. ગયા વર્ષે પ્રથમ ખંડનો જનતાએ જે આદર કર્યો છે તેથી આ આંક તૈયાર કરવા અમે પ્રેરાયા અને તે આ સ્વરૂપે તૈયાર થઈ શક્યો છે.

મહાભારત અને રામાયણ એ વિશ્વધર્મનાં સનાતન કાવ્યો છે. માનવી મુદિતા હૃદયમાં એ કાવ્યોનાં કવનબીજો પડેલાં છે. એ બીજોમાંથી જ્યારે એ સંવાદમય કવનનું ઉદ્ગાન થવા લાગશે ત્યારે માનવ સમાજમાં માનવતાનું યથાતથા દર્શન થઈ શકશે. ને જેમ રામરાજ્યમાં આ પૃથ્વી ઉપર દેવો અને મનુષ્યો સાથે જ નિવાસ કરતા હતા તેમ દિવ્ય માનવતા-સ્વર્ગીયતા એ આ જગતથી દૂરની વસ્તુ નહિ રહે. માનવતા જ્યારે આમુરી ભાવોથી મુક્ત બને છે ત્યારે તે દિવ્ય નાથી-સ્વર્ગીયતાથી ભુરી નથી ઘટેતી.

આ વસ્તુ આપણને અશક્ય જણાય છે. અથવા બહુ દૂરની જણાય છે અથવા કેટલાકને તો રામાયણ-મહાભારતની દિવ્ય માનવતા એ ગપ્પાં જેવી જણાય છે. પરંતુ તેથી પાછા વળવાનું નથી, તે વસ્તુ ફેંકી દેવાની નથી કે તેથી નિરાશ થવાનું નથી. આપણે જ્યારે આપણામાંના આમુરી ભાવોને પરગણિત કરી દઈશું, આપણી સંકુચિતતા-નુરુછતાને યોષી કાઢી નેનાથી મુક્ત પછડીશું, ત્યારે આપણને જણાશે કે તે વસ્તુ-દિવ્યતા, સ્વર્ગીયતા દૂર નથી. તે બેટલી દૂર જણાય છે તેટલી જ પાસે પણ છે. કપિનું વચન છે કે : તરૂર તરૂં ઇ ઇન્દ્રિયે તે દૂર છે તેમ પાસે પણ છે.

સ્વર્ગ પૃથ્વીના આધારે રહેલું છે અને પૃથ્વી સ્વર્ગના આધારે રહેલી છે. માનવતાના વિકાસમાંથી જ સ્વર્ગીયતા સર્જાય છે. જેણે પોતામાંના આમુરી ભાવોને છૂટવામાં પીડ નથી બતાવી તે વીર સ્વર્ગને જીતી લે છે. અને પૃથ્વી ઉપરની માનવતામાંથી જ્યારે સંપૂર્ણ દેવી ભાવોનો લોપ થઈ જાય ત્યારે મુદિત નહ થઈ જ સમજે મહાભારતના એક વીર આતુરને ધર્મના નિયમમાં રહી-ધર્મની આજ્ઞામાં રહી પરમાત્માને પોતાના મુકાની બનાવી-નેતા બનાવી પોતાના રક્ષની લગામ તેમના હાથમાં ચોંપી પૃથ્વી ઉપર ધર્મના રાજ્યની સ્થાપના માટે યુદ્ધ કર્યું હતું. અને તે જીતી શક્યો હતો. અને જે વીર ધર્મયુદ્ધ કરતાં મરાય તે પણ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

પૃથ્વી ઉપરથી દુઃખો, વ્યાધિઓ, દુઃશેષો, અઘરાળો અને મરણનો તાણ કરીને મનુષ્ય જાતિને મુખ, શાન્તિ, સન્તોષ અને સાચો આનંદ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે, મનુષ્યજાતિની સલામતી માટે એ દિવ્ય માનવતાને લાવ્યા વગર છૂટકો નથી. આવા રામરાજ્યની સ્થાપના માટે પ્રગતમાંથી આમુરી ભાવોને નાશ કર્યા વગર ચાલવાનું નથી. ભગવાન સમે પોતાના જીવનમાં પૃથ્વી ઉપરથી અનેક અમુરોનો સંહાર કર્યો હતો. તેમના રાજ્યમાં ચોર-લુંટારાઓનું નામનિશાન ન હતું. સર્વ નિર્બળતા, પ્રસન્નતા, આનંદ વર્તતાં હતાં. એ રામરાજ્ય પ્રજાને મોક્ષના દ્વારરૂપી બની રહ્યું હતું. સ્ત્રીરામનું રામરાજ્ય અને મુધિરેનું ધર્મરાજ્ય એ એક જ વસ્તુ છે. અને આ સંસારના મનુષ્ય સમાજને મુખશાન્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે તે આદર્શરૂપે રામાયણ અને મહાભારત દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય અથવા સાચી આઝાદી એ આવા માનવતાપૂર્ણ ધર્મરાજ્યમાં જ છે.

રાજકીય રીતે હિન્દ આઝાદ થયું છે પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે તેની પ્રજા લોભ, શકતા, સ્વાર્થ અને અનીતિના સંકંતમાં પડેલી હોવાથી સુખ શાન્તિ અનુભવી શકતી નથી. આ આસુરી ભાવોએ પ્રબળે જોવી રીતે ઘેરી લીધી છે કે તેમની નાજશમાં તે બાધાને ગ્રસ્ત છે. જોઈએ છીએ જીભ વર્ગના લોકો જ સુખ શોધવાના ચક્રવર્તી પડેલા છે. અને તેથી બાધાને સુખ મળતું નથી. આમ આસુરી પરવશતાને—લીધેનૈતિક પતનને લીધે રાજકીય આઝાદી પણ વ્યર્થ બની રહી છે.

તેથી હવે દેશની પ્રબળે આસુરી શુભાગીમાંથી મુક્ત થવું જો પ્રાપ્ત કાર્ય છે. પ્રજામાં નૈતિક ગુણો ઉત્પન્ન કરવાં, સર્વોદયી ભાવના પ્રકટ કરવી, નિરવધારતા, સેવાભાવ, આત્મભાવ, દમસ્ક, દમ્ભ અને હુસ્વાદનો ત્યાગ—એ સમસ્તત્યની—ધર્મશાસ્ત્રની—સ્થાપના માટે, યથાર્થ આગાહીના અનુભવ માટે આવશ્યક છે. આમ હોવા છતાં પણ આસુરી શુભાગીની અસર એટલી સૂક્ષ્મ રીતે લાગી છે કે આ બંધાવા છતાં પણ અનુભવી આસુરી ભાવો સામે—નૈતિક અધોગતિ સામે સત્યાગ્રહ કરવાની હિમ્મત કરી શકતા નથી. આસુરી ભાવો સામે એકનિષ્ઠાથી યુદ્ધ કરતા હોય તેવા માણસો સમાજમાં દેખાતા નથી. સમાજના મૂળથી તે દેવ સુધી આસુરી તાલેદારી ફેલાઈ ગઈ છે. યુધિષ્ઠિરના જેવા સત્યનિષ્ઠ તથા લોકાપવાદને દમાગથી દાબી ન દેતાં પ્રજાની દૃઢચરિત્રિ માટે પોતાની સગર્ભા પત્નીના પણ અરણ્યમાં ત્યાગ કરી વિગોઝડખે સંકલ્પ કરવામાં આનન્દ બાળનાર શમ જેવા સત્યાગ્રહીઓની સમાજને આજે જરૂર છે.

આ નૈતિક આઝાદીનું દર્શન—નૈતિક આઝાદીના આદર્શનું દર્શન આપણને માનવધર્મદ્રષ્ટાઓ પોતાનાં સનાતન મહાકાવ્યો દ્વારા—સમાયણ અને મહા-ભારત દ્વારા કરાવે છે. સમાજમાં નૈતિક બળની સ્થાપના માટે સમાયણ અને મહાભારત તુલ્ય એકે સાધન નથી. સમાયણ અને મહાભારત આપણને આપ-સામાના આસુરી ભાવોને શોધતાં અને તેમની સાથે યુદ્ધ કરતાં શીખવે છે. અને તેની અત્યારની સામયિક અગત્ય પણ અસાધારણ છે, તેથી અમે આ રીતે તેનું પ્રકાશન હાથ ધર્યું છે.

મહાભારતમાંની વિશિષ્ટતા

મહાભારતનો આ અનુવાદ અમે ગીતા—પ્રેસ, ગૌરખપુર તરફથી પ્રકટ થતા ‘કલ્યાણ’ માસિકના મહાભારતમાં ઉપરથી તૈયાર કર્યો છે. મહાભારતનું દૃઢ્ય સરળ રીતે લોકબાળમાં સમજી શકાય એ ઉદ્દેશનું આમાં રહસ્ય કરવામાં આવ્યું છે. તેથી ગ્રામીય બાળાના, સાધારણ લોકબાળા: પદ્ધતિથી અતડા અને સામાન્ય માણસને વાંચતાં કંટાળા ઉત્પન્ન થાય એવા બીજા અતુલાદિશો જે અસન્તો રહેતા તે આત્મીય ટળી શકશે. મૂળના અનુવાદનાં સમ્પૂર્ણ મહાભારતમાં સાધારણ સમાજને દુર્ગમ બંધનવિરતાને લીધે તથા તેમની મોટી રકમની હિમ્મતને લીધે સમાજના લોકો તેનો છુટકો ઉપયોગ કરી શકતા નથી.

આ મહાભારતમાં સાધારણ લોકોને પોષાય તેટલી હિમ્મતના હોવા છતાં પોતાની સદૃઢ્ય ભાષાથી વાચકના અંતરમાં મહાભારતના તત્ત્વને સરળ રીતે સ્પષ્ટ કરે છે. બાળકો પણ તેમાંનાં તરેહતરેહનાં ચિત્રો જોઈ તેની સરળ ભાષામાં બાલોબેલા પ્રસંગોને સંસર્થી વાંચી શકે છે. તેથી અમે ‘વિશ્વમંગલ’ના વિશેષાંક તરીકે તેને પ્રાકૃતિક નિવેદિત કરીએ છીએ. આ ખંડમાં આજ પર્વોના

સમાવેશ કરતાં પૃષ્ઠસંખ્યા પ્રથમ ખંડ કરતાં પણ વધી ગઈ છે. તેથી શાહકોએ આને એપીલ અને મે એમ બે માસનો ચાકે સમજાવે.
માસિકનું ક્યેય

દશ દિવસી ચિત્રો તેમજ ચારસો સાદાં ચિત્રો અને ૪૨૫ પૃષ્ઠોનો આ અંક તથા બીજા દશ માસિક અંકો પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૫-૪-૦માં શાહકોને આપતાં આમાં કોઈ ફાયદો રહેતો નથી, એ વિચાર કરતાં સર્વ કોઈને માલુમ પડ્યા વગર રહેશે નહિ. કારીગરી અને સાધનોની મોંઘવારી ચાલુ જ રહી છે. છતાં પણ મનુષ્યોને દુર્ગતિમાંથી બચાવનાર સનાતન ધર્મના પ્રચારને લક્ષ્યમાં રાખીને જ આ માસિક ચંપાવામાં આવે છે. અને આ નિમિત્તે આત્મસ્વરૂપ માતલબાનુઓને નીતિમય-લગવનમય જીવનમાં પ્રેરી શકાય છે તે જ એક અમારા સન્તોષની વસ્તુ છે. આ માસિક વહે જો પૈસા કમાવા હોય તો હાલના જ રખણરિયા યુગમાં આ વિસ્તૃત ક્ષેત્રવાળા માસિકમાં જાહેરખબરો લઈ જનરો રૂપિયા મેળવી શકાય છે. મરન્તુ પ્રથમથી જ આ માસિક કેવળ વિશુદ્ધ ધર્મપ્રચારના લક્ષ્યથી જ ચંપાવાય છે. તેથી ધર્મ સિવાયના કોઈપણ વસ્તુને આમાં સ્થાન આપવામાં આવતું નથી.

આ સંચારમાં કામનાઓની જાણનામાં ફાસાને દુઃખી થઈ રહેલા અથવા તુચ્છ સુખોમાં રાસી રહેલા જીવોને પોતાના નિકેપ સ્વરૂપનું બાળ કરાવનાર ધર્મને અર્થે જે પ્રયત્ન થાય છે તે જ ધર્મને સીધી વધુ પ્રસન્ન કરે છે. આવા યત્નમાં સાચા આપનાર જે પુરુષો છે તે ધર્મરના પ્રિય બને છે. મતિગાન દરેક મનુષ્યનું આ કર્તવ્ય છે. વિશ્વમંડલના વાચકો આ કર્તવ્યને ચૂકશે નહિ તેઓ વિશ્વમંડલને પોતાનું જ સમજીને વિશ્વમંડલ તેમનું પોતાનું જ કાર્ય બાજવી રહ્યું છે. તેઓ પોતાના દેનેહીઓ અને સમ્યગ્ધીઓની શુભ ભાવનાથી જ જગન્નિયતાના નિયમોને-ધર્મને દર્શાવનાર વિશ્વમંડલ ને તેમની આગળ રજુ કરશે અને મિત્રોને ધર્મસમૃદ્ધિ મેળવવામાં અને 'વિશ્વમંડલને શક્તિસમૃદ્ધિ અપાવવામાં સહાયક થશે. અહીંયામે અભિલાષા રાખીએ છીએ કે પ્રત્યેક ગ્રાહક જે એક ગ્રાહક વધારી આપશે, જે ભાઈઓએ આવી રીતે સહકાર આપ્યો હશે તેમને નીચેની ચાર વસ્તુઓમાંથી તેઓ જે વસ્તુ જણાવશે તે લેટ મોકલવામાં આપશે. ૧ સત્યનારાયણની વ્રતકથા. ૨ સેવાધર્મનું પુસ્તક, ૩ દિવસી કેલેન્ડર, ૪ સેવાધર્મનું પુસ્તક બાજ બીજો (મગત થયે મોકલાવીશું.)

આ સાથે કાર્ડ સુકવામાં આવ્યું છે. તેમાં આપ જે નવાગ્રાહક વધારી આપો તેમનાં નામ-સરનામાં ભરી અમારા ઉપર મોકલશો.

સંપૂર્ણ માહાભારત માટે

મહાભારત એ અતિ ઉપયોગી અને સંગ્રાહ્ય ગ્રંથ છે. ઘણાં માણસોના હાથે વંચાવા છતાં પણ તે પોતાના વારસો માટે સુરક્ષિત રહી શકે તે માટે તેને પાકા બાઈન્ડીંગથી આપવાની યોજના કરી છે. તે અનુસાર મહાભારતના ચારે ખંડો માટે ચાર વર્ષનું સામટું લવાજમ રૂ. ૨૦ ભરનારને પ્રત્યેક વર્ષે બહાર પડનારા મહાભારતના ખંડો પાકા બાઈન્ડીંગના મોકલવામાં આવે છે. પાકા બાઈન્ડીંગનું ખર્ચ રૂ. ૧-૦-૦ વધુ આવે છે. અને તે એક વર્ષના થનારા ગ્રાહકોને આપવું પોષાઈ શકે તેમ નથી. જેઓ ચાર વર્ષનું લવાજમ અગાઉથી એટી સાથે ભરી તેમને માટે જ આવી સગવડ કરવામાં આવી છે. આચાર વર્ષનું સામટું લવાજમ ભરનાર પાસેથી બાઈન્ડીંગ ખુદ

સાથેના લવાજમના રૂ. ૨૫-૦-૦ ને બદલે ૨૦-૦-૦ લેવામાં આવે છે. જેથી આવા ગ્રાહકોને રૂ. ૫-૦-૦ ફાયદો રહેશે. જેઓની પાસે મહાભારત-પ્રથમ ખંડ હોય તેઓ ત્રણ વર્ષનું સામંતું લવાજમ રૂ. ૧૫-૧૨-૦ બારીને ગ્રાહક બની ત્રણ વર્ષ સુધીના મહાભારતના ત્રણ ખંડો પાકા બાઈન્ડીંગના મેળવી શકશે. તે સિવાય પાકા બાઈન્ડીંગ નો અંક મેળવવો હોય તો રૂ. ૫-૪-૦ ને બદલે રૂ. ૬-૪-૦ મોકલી આપવા.

મહાભારતાંક જલદી મેળવવા માટે, જે ગામમાં એજન્ટો છે (તેમની નામાવહી આગળના પૃષ્ઠ ઉપર આપવામાં આવી છે.) તેમને ત્યાં પણ વિશ્વ-મંગલનું લવાજમ બારી લવાજમ બંધાવી પાટી પહોંચાઈ ગ્રાહક બની શકશે.

સ્થાનિક ગ્રાહકો શ્રી ભક્તિભાઈ કાર્યાલયમાં આવી લવાજમ બારી અંક રૂબરૂ મેળવી શકે છે અથવા જે બાઈન્ડીંગ પત્ર લખીને દિવસ અને સમય જણાવશે તો અમારો માણસ તે વખતે આવી લવાજમની પહોંચ અને અંક આપી લવાજમ લઈ જશે.

જે બાઈન્ડીંગ નવા વર્ષનું લવાજમ મોકલ્યું નથી અને પોતાનો ગ્રાહક-નગર પત્ર લખીને કેન્સલ પણ કરાવ્યો નથી તેઓ ગ્રાહક તરીકે વાલુ રહેવા માગે છે એમ સમજી તેમના ઉપર મહાભારતાંકનું રૂ. ૫-૬-૦નું વી. પી. કરવામાં આવશે. તેઓ આ પ્રાથમિક સંસ્થાને નિર્મલક પોસ્ટઅર્ચના નુકસાનમાં ન લેવાતાં વી. પી. છોડાવી લેવા કૃપા કરશે. સંભવ છે કે કોઈ બાઈન્ડીંગ લવાજમનો મનીઓર્ડર કર્યો હોય અને તે આગળે અહિં પહોંચતા પહેલાં જ અહિંથી તેમની સેવામાં વી. પી. રવાના થઈ ચૂક્યું હોય. તો તેઓ વી. પી. પાછું ન છોડાવી લઈ ખીલ ગમે તે કોઈ જિલ્લાનું ગ્રાહક બનાવી તેને અંક આપી કે તથા તેનું નામ-ચિરનામું અમને મોકલી આપવા કૃપા કરે.

આભાર સ્વીકાર

અન્તમાં આ મહાભારતને ગુજરાતીમાં છાપવા માટે 'ગીતા-પ્રેસના, ગોરખપુર'ની સંસ્થાના 'કલ્યાણ'ના પરચેસર મહાનુભાવોએ સમ્મતિ આપી છે તે માટે અમે તેમના ઋણી છીએ. અને તેમનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. તેમજ પ્રથમ ખંડની જેમ આ ખંડનો પણ શ્રી. જ્યનારાયણ મંદિર ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી આપ્યા બદલ તેમના પણ આભારી છીએ.

આ અંકના ટાઇટલનું તથા ખીલ માટે દ્વિતીય કથા ચિત્રો ખૂબ મમતાપૂર્વક કલાત્મક રીતે તૈયાર કરી આપવા બદલ અમે અહિં ચિત્રકાર શ્રી. ગંગાધર ખન્નનો પણ આભાર માનીએ છીએ. જે સહૃદયી ગ્રાહક બાઈન્ડીંગ એક તેમજ મોટી સંખ્યામાં ગ્રાહકો કરી આપ્યા છે. તેમના અગ્રે કૃતજ્ઞ છીએ તેઓ ઉપર હવે તૃતીયાંક સેવાધર્મનું પુસ્તક મોકલી આપવામાં આવશે. તેમજ પ્રેસના કારીગરો પણ આ કામને ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક યથાસમય પૂરું કરી આપી મન્યાવદને પાત્ર ગણ્યા છે. તે સિવાય જે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી અમે આ અંક તૈયાર કરી શક્યા છીએ. અને જે મહાનુભાવ પુરુષોએ અમને આ કાર્યમાં સલાહ અને સહકાર આપ્યો છે, તે સર્વનું પણ અમે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આભારસ્થાપ્યું કરીએ છીએ. ૯

નિવેદક :

દેસાઈ મગનભાઈ છોટાવાણ

આ ખંડમાંના કેટલાંક વીજુલાં માતી

૫૪

૫૪

મનુ છે અને નથી ૫૪	૫૧	વિશ્વજ્ઞ અને પુરોહિતમ ૧૮૧
પરમાત્માનું સ્વરૂપ ૫૬	૫૬	શુભ અને અશુભ સંપત્તિ ૧૮૨
નિર્વાય અને પૂર્ણ વાપરી ૬૨-૬૩-૬૪		મનુષ્ય જેવી યજ્ઞ રાખે તેણે જ પત્ની ભય છે-૧૮૩
સાધિઓ અને પીડાખુદી ૫૪ દુર્યોધનનો ૧૮૪		કોનો કેવો અહાર હોય છે ૧૮૪
સ્વભાવ પરાભિત ન થયો ૬૫-૬૬		કેમ પણ અવરધારમાં પારમાર્થિક ક્રમોત્થાન નથી ૧૮૫
વીરત્વનું ઉત્તેજન ૧૦૫		સૌંદર્ય, રાજ્ય અને તામસ ઔર્વા ૧૮૬
(૬૫૨૫) શુદ્ધિ અન્નાપાનિ ૫૪ ઉવટસુધી ૧૮૭		દાન, કર્મ, સુખ વગેરેનાં લક્ષણ ૧૮૮
એકનિષ્ઠાથી તેની સદાપતામાં રહે છે-૧૧૦		જેનું અલ તેનો રહે ૧૮૯-૧૯૦
ગુણગાનથી ૫૪ કરાતો અર્પનો ૫૪પાત ૧૧૭		અટકી વીર આકાશનુ ૨૦૬-૨૦૬
દુષ્ટ હામના ઉદ્ધારો ૧૨૧-૧૨૪		શુદ્ધિ માયાભગમાં દસાઈ ભય છે ૫૪
ન્યાયશુભ તરફશુદ્ધિ તે અર્પો રમ છે ૧૨૮		દેવી રામશક્તિની જ તે માયાભગ નહ પણ કહે છે કેવળ ૨૮૮-૩૬૨
આત્માનું સ્વરૂપ ૧૫૪	૧૫૪	શુદ્ધિથી નહિ ૩૮૮-૩૮૨
કર્મ શા માટે કરવા જોઈએ! ૧૫૭-૧૫૮		શુભની આપસ્યકતા ૨૬૧
અનેક પ્રકારના મરો ૧૧૧		ધર્મશુભની ધનધાન્ય અર્પિત ૨૬૩-૩૦૦
સમર્થન-આત્મસંન ૧૧૨		ભોણુ સમામ ૩૫૪
સોમધારણી પ્રક્રિયા ૧૧૪		દિવ્ય અભનના પ્રયોગ ૪૧૨
પરા અને અપરા પ્રતિ ૧૧૬		માર્મિક વારુપ્રદારો ૪૩૧-૪૪૩
સર્વશ્રુતિમય ભગવાન ૧૦૨-૧૦૪		ધર્મના મર્મનું દાન ૪૦૨-૪૦૬
ભંજવાનનું સર્વરૂપે દર્શન ૧૦૪-૧૦૫		દાનેશ્વરી અને પરાક્રમી વીરના રથનું પૈકું ૫૪
ભક્તનાં લક્ષણ ૧૦૭		ધર્મથી વિપરીત શુદ્ધમાં પૂર્ણ અને છે ૫૦૭
મનુ શુભોની અસર ૧૦૯		ધર્મશુદ્ધિના હામદાર તરફથી શુદ્ધિ ઉપર નિભય ૫૧૦
શુદ્ધાતીતનાં લક્ષણ ૧૮૦		

ચિત્રસૂચિ

- ૧ ભગવાન વિશ્વાખ્યક્ષ અને મહાભારત સમામ ચિત્રગી ૭ અનુનને ભગવાન સંકરનું વરદાન દિરંગી
- ૨ નેદ્યાસ, સંજ્ઞ અને મહારાજ પુતરાધુ દિરંગી ૮ રાક્ષસ પોરકેય અને મહારથી કણ્ઠી "
- ૩ વિશ્વાનયના પરમાત્મા ચિત્રગી ૯ કૃત્તીઓ અને ચર્મનો એકવીર પુત્ર સતપુત્ર કણ્ઠી "
- ૪ પિતામહઃશ્રીમદ્ભગવદ્ ગારાયણી કૃષ્ણ દિરંગી ૧૦ સેનાપતિ દોલ્લાચાર્ય "
- ૫ ભગવાન રામચન્દ્રના અસુરોનો સંહાર " ૧૧ અશ્વત્થામા અને ભગવાન વેદવ્યાસ "
- ૬ ભીષ્મપિતામહની તૃપાશાન્તિ " ૧૨ અશ્વત્થામા અને ભગવાન વેદવ્યાસ "

શ્રીકૃષ્ણ
 જનતાનું લોકપ્રિય ધાર્મિક માસિક

વિશ્વમંગલ માસિક અને મહાભારતાંક (પ્રથમ ખંડ)

આ માસિક જગતના સૌથી મહાન ધર્મના તત્ત્વને સરળ રીતે સમજાવે છે.

દરેક માસે તે તમારી આગળ તમારા ધર્મનો પવિત્ર સત્સંગ રજુ કરે છે.

આ વિશ્વમંગલ માસિકે તેના આ વર્ષે મહાભારતાંક બહાર પાડ્યો છે. વિશ્વમંગલ માસિકના ગ્રાહક થનાર દરેકને ૫૦૦ પાનાં અને ૪૦૦ ચિત્રોનો આ અંક પહેલે જ માસે મળે છે અને ત્યાર-પછી દરેક માસે ૪૦ પાનાના સુન્દર ધાર્મિક વાચનના અંક ગ્રાહકને વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૫-૪-૦માં ઘેર બેઠે મોકલાય છે. આફ્રિકાનું લવાજમ ૭-૮-૦

આ મહાભારતાંકમાં ભારતના પવિત્ર હિન્દુ ધર્મની પુણ્ય કથાઓ સરળ શબ્દોમાં આપવામાં આવેલી છે. વૃદ્ધો, જુવાનો, બાળકો અં રાત્રીઓ સર્વકાંઈ આને હોશથી વાંચી શકે છે અને પોતાના ધર્મના આરત્રોથી બદલકાર ગને છે,

આમાં પાંડવ-કૌરવો, શ્રીરામચન્દ્ર, નળ-રામ તેમજ સતી સાવિત્રી અને બીજા

અનેક રાજાઓની વાતોઓ, અનેક સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો, દેવોની કથાઓ, યજ્ઞો અને રાક્ષસોના સંહારનાં પરાક્રમો, ધર્મનું જ્ઞાન, તીર્થો અને મતોનાં વર્ણનો વગેરે મહાભારતમાંથી સમ્પૂર્ણ રીતે આપવામાં આવ્યું છે. મહાભારતને પૂ. ગાંધીજીએ 'સ્ત્રોતોની અચૂટ ખાણ' કહ્યું છે. આપણે ધર્મ પ્રમાણે રી રીતે વર્તી શકીએ અને આપણને દુર્ગતિમાં પડતાં બચાવી શકીએ તે આમાંથી સારી રીતે બહુવા મળે છે, જમ તેવી મુશ્કેલી હોવા છતાં પાંડવો ધર્મથી ચળ્યા નહિ તેથી તેઓ દુષ્ટોના ગંધા પ્રયત્નોને નિરુદ્ધ બનાવી શક્યા અને ભગવાનના પ્રિય બન્યા તથા તેમનું પુરસ્કાર કલ્યાણ થયું, તે માગ આપણને આ મહાભારતાંકમાંથી બહુવા મળે છે. ને હિન્દુધર્મી છે તેણે પોતાના ધર્મના ઇતિહાસના આ મહાન પુસ્તકને ફક્ત ૫-૪-૦ ના વાર્ષિક લવાજમથી અવશ્ય લાભ લેવો જોઈએ. ને હિન્દુધર્મી નથી છતાં ને સર્વ ધર્મો ઉપર પ્રેમ રાખે છે તેમને પણ મહાભારતાંક ખુબ પ્રિય થઈ પડશે. ચાર વર્ષનું લેખ લવાજમ રૂ. ૨૦-૦-૦ ભરતારને પાકા બાઈન્ડીંગના ચાર પ્રથમ અંકો સહિત આ માસિક મલશે. માંક બાઈન્ડીંગનું છુટક લવાજમ રૂ. ૬-૪-૦

લખો :- શ્રી ભક્તિમાર્ગ કાર્યાલય : સલાપોસ કોસરોડ, અમદાવાદ.

પ્રથમ ખંડનું છુટક મુલ્ય રૂ. ૩-૮-૦ પોસ્ટેજ અલગ

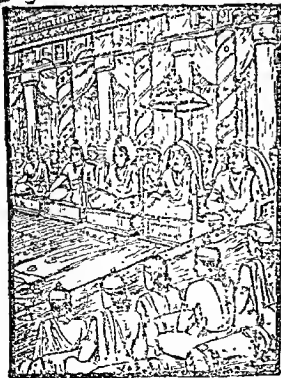
સંક્ષિપ્ત મહાભા ઉદ્યોગપર્વ

વિરાટનગરમાં પાંડવપક્ષના આગેવાનોની મંત્રણાઓ, સૈન્યની તૈયારીઓ
તથા દુષ્ટ રાજાનું ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે દ્વંતરું મોકલવું

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નમઃ ચૈવ નરોત્તમમ્ ।
દેવી સરસ્વતી વ્યસં તતો જયમુદીરયેત્ ॥

અન્તર્યામી ભગવાન નારાયણને, તેમના નિત્ય સખા
નરસન અર્જુનને, તેમની લીલા પ્રકટ કરનારી ભગવતી
સરસ્વતીને તથા તેના વક્તા મહર્ષિ વેદવ્યાસને નમસ્કાર
કરીને આસુરી સમ્પત્તિઓ ઉપર વિનયપ્રાપ્તિ કરાવી
અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરનાર મહાભારત ગ્રન્થનો પાઠ
કરવો લેઈએ.

વૈશમ્પાયન કહે છે—જનમેજય ! કુરુવંશી મહાવીર
પાંડવો અભિમન્યુનો વિવાહ કરીને પોતાના યાદવ મિત્રોની
સાથે આનંદપૂર્વક રાત્રિ પસાર કરીને બીજે દિવસે
સવારમાં જ રાજા વિરાટની સલામાં આવી પહોંચ્યા.

સૌથી પહેલાં સમગ્ર રાજાઓમાં માનનીય એને વડા
વિરાટ અને દુષ્ટ આસનો ઉપર બેઠા. પછી પિતા વધુ
દેવો સહિત બધરામ અને શ્રીકૃષ્ણ વિરાટમાન થયા.
આત્મકે અને બધરામ પંચાધરાજ દુષ્ટની પાસે બેઠા
અને શ્રીકૃષ્ણ તથા યુધિષ્ઠિર વિરાટ રાજાની સમીપ આસન
લીધાં. તેમની પછી દુષ્ટ રાજાના બધા પુત્રો, બીમસેન,
અર્જુન, નકુલ, સહદેવ, પ્રભુમન, સામ્ય, વિરાટના પુત્રો
સહિત અભિમન્યુ અને ત્રીપદીના બધા કુમારો આવ્યા.
આ બધા સુવર્ણજાતિ મનોહર સિંહાસનો ઉપર જાહેર બેઠા.

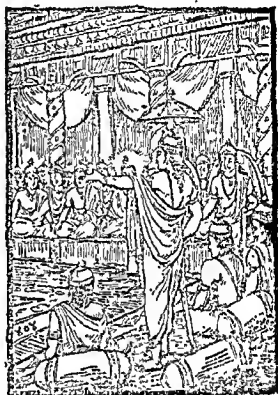
બધા આવી જતાં તે પુરુષોનો પરસ્પર મળીને
તરેક તરેકની વાતચીત કરવા લાગ્યા, પછી શ્રીકૃષ્ણનો
અભિપ્રાય જાણવા માટે તેઓ થોડી વાર સુધી તેમની
તરફ નોંધ રહ્યા. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : 'સુખવપ્તમ શક્ય
નિએ જે રીતે કપર્યૂતમાં હરાપીને મહારાજ યુધિષ્ઠિરનું
રાજ્ય છીનવી લીધું' હતું તથા તેમને વનવાસના નિયમથી
બાંધી લીધા હતા તે બધું તો તમને સર્વને માનુષ જ
છે. પાંડવો તે વખતે પણ પોતાનું રાજ્ય લેવા માટે
સમર્થ હતા પરંતુ સત્યનિષ્ઠ હોઈને તેઓએ તેર વર્ષ
સુધી તે કોર નિયમનું પાલન કર્યું. હવે આ પત્રોડો
જાવે ઉપાય વિચારે કે જે કોરવો અને પાંડવો માટે
ધર્મયુક્ત અને હિતકર હોય. કારણ કે અર્ધમાં દ્વારા તો
ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર દેવતાઓનું રાજ્ય લેવાને પણ નહિ
છત્કે. અને જે ધર્મ અને આર પ્રમાણે દર્શો તો તેઓ
એક ગામનું રાજ્ય સ્વીકારવામાં પણ અચકાશે નહિ.
તો કે કુનરાટના પુત્રોને લીધે તેમને અસહ્ય દુઃખ લોગ-
વામાં પડ્યાં છે, છતાં પોતાના મુહુર્ત સહિત તેઓ સદા
તેમનું મંગલ જ આદતા રહે છે. હવે આ પુરુષોપર
પોતાનું તે જ રાજ્ય છત્કે છે કે જે તેમને પોતાના
બાહુબળથી રાજાઓને પરાજન કરીને પ્રાપ્ત થયું હતું.
આપસોડોથી એ અનપયુજ્ય નથી કે ન્યારે પાંડવો આગળ
હતા ત્યારથી જ દૂર સ્વાસ્થ્યગા કોરવો તેમની પાછળ

પરેલા છે અને તેમનું રાજ્ય હવે કરણ માટે તરફ તરફનાં પાંચ-ન રચતા રહે છે. હવે તેમના વધી ગયેલા સોલનો, રાજા મુષિહિરની ધર્મશીલતા તથા તેઓના પરપરના સંબંધોના વિચાર કરીને તમે બધા મળીને કોઈ વસ્તુનો નિર્ણય કરો. આ રીતે તો સદા સત્ય પર લાગી રહેવારા છે અને તેમણે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પણ બરાબર પાલન કર્યું છે. તેથી જો હવે પતરાણના પુત્રો અન્યાય કરશે તો તેઓ એમને મારી નાખજો. તથા પાંડવોના સુહૃદો પણ કોરવોનો અન્યાય જોઈને તેમનો સામનો કરશે. પરંતુ હવે આપણને દુર્યોધનના વિચારની પણ બરાબર ખબર નથી. કે તે શું કરવા માગે છે. તેમજ બીજા પક્ષનો વિચાર જાણ્યા વગર આપ કોઈ કર્તવ્યનો નિશ્ચય પણ કેવી રીતે કરી શકો ? માટે તેઓને સમજાવવા માટે તમા મુષિહિરને અર્જુન રાજ્ય આપવા માટે આદેશી કોઈ પવિત્ર ચિત્તવાળા, ધર્માત્મા, કૃતીન, સાધવાન અને સમર્થ પુરુષે હૃત બનીને જવું જોઈએ.

રાજાના શ્રીકૃષ્ણનું હાથપણ ધર્મ અને અર્થથી યુક્ત, મેંદુર અને પરાધનથી રહિત હતું. બન્નરામે તેની બહુ ઠાંસા કરી અને પછી આ પ્રમાણે કહેવાનો આરંભ પોતે આપે શ્રીકૃષ્ણનું ધર્મ તથા અર્જુને અનુભવ પાવણ સાંભળ્યું. તે નેટરું ધર્મરાજને માટે દિનકર છે. ઇચ્છુ જ કરુણાજ દુર્યોધનને માટે પણ છે. વીર કુન્તીપુત્રા અર્જુન રાજ્ય કોરવોને માટે છે. કીને જે પાછીના અર્જુને માટે પ્રયત્ન કરવા માટે છે. આથી દુર્યોધન અર્જુન વૃત્ત્ય આપી દે તો તે આનન્દપૂર્વક રહી શકે છે. આથી દુર્યોધનનો વિચાર જાણવા માટે અને મુષિહિરનો સન્દેશ સંભળાવવા માટે હૃત મોકલવામાં આવે. અને જો આ રીતે કોરવ-પંડવોના નિઝાત યદ જાય તો મને બહુ પ્રસન્નતા થશે. ત્યાં જો હૃત જાય તો જે વખતે સમામાં કુચ્છે બીજા, પુત્રાર્ધ, શ્રીજી, અજન્મમા, વિદુર, કૃપાનાર્જી, શકુનિ, ર્ણવ તથા શરો અને સાઓમાં પારંગત પુત્રાર્ધના પુત્રો ઉપરિધન હોય તથા સિદ્ધા અને વધમાં વૃદ્ધ નગરજનો પણ ત્યાં આવી જાય ત્યારે તેમને પ્રણામ કરીને રાજા મુષિહિરનું કાય સિદ્ધ કરનારાં વચન કહેવાં જોઈએ. કોઈ પણ અવસ્થામાં કોરવોને કુપિત નહિ કરવા જોઈએ. કારણ કે તેમણે ખજાનું હોઈને જ તેમનું ધન છીનવી લીધું હતું. મુષિહિરની જુગારમાં આસક્તિ હતી અને તે જુગારનો આશ્રય લેતાં જ એઓએ તેમનું રાજ્ય હતું લીધું હતું. તેથી

શકુનિએ મુષિહિરને જુગારમાં હરાવી લીધા તેમાં તેનો કોઈ અપરાધ હતી શકાય નહિ.

બન્નરામજીની આ વાત સાંભળી સાત્યકિ તાણીને એકદમ જોશ થયો અને તેમના હાથપત્ની યંત્ર નિશા કરતાં આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:— પુરુષ જેવા ચિત્તવાળા

તા છે તેવી જ વાત તે બતાવે છે. સંસારમાં શરૂવાતે પણ હોય છે અને કાયરો પણ. તે કીક છે કે ધર્મરાજ જુગાર રમતાં જાણતા ન હતા અને શકુનિ તેમાં પારંગત હતા; પરંતુ મુષિહિરની તેમાં બિજાકક્ષ ધરાં ન હતી. આવી સ્થિતિમાં તેમને છતી લીધા તેને તમે કેવી રીતે ધર્માનુસાર ગણી શકે છો ? અરે ! કોરવોએ તો તેમને બેઠાનીને કપટપૂર્વક હરાવ્યા હતા, તો તેમનું ભવ્ય કેવી રીતે યદ શકે છે ? વનવાસની અવધિ પૂરી થવાથી હવે મહારાજા મુષિહિર સ્વતંત્ર છે અને પોતાના પિતાના રાજ્યના અધિકારી છે. આવી સ્થિતિમાં તેઓ કોરવો પાસે બીજા માગે ?—આ કેવી રીતે બની શકે છે ? બીજા શ્રીજી અને વિદુરે તો કોરવોને ધણીવાર સમજાવ્યા છે, છતાં પાંડવોને તેમની પિતૃપ્રાપ્ત સમ્પત્તિ આપી દેવાનું તેમને મન નથી થતું. હવે હું રણમિમાં મારાં તીરથ બાળોથી તેમને સીધાં કરી દઈશ અને મહાત્મા મુષિહિરનું

મરણોમાં તેમનાં મરણો. ગુણવત્તીયા, જો તેઓ તેમની આગળ કુલક દેવાર નરિં થાય તે પોતાના મંત્રીઓ સહિત યમરાજને ઘેર જશે. લગ્ન, એવો કાળ છે જે સંભાષિત ગાણીતિકાની અર્જુન, મંત્રાણી શ્રીકૃષ્ણ, દુર્યોધન બીમ, ધનુર્ધર નકુલ-સહદેવ, શીરસ વિરાટ અને દુષ્ટ તથા મારો વેગ સદન કરી શકે; મુટવુન, પાંચોના પાંચ પુત્રો, ધનુર્ધર અગિમન્યુ તથા કાળ અને કલ્યાણ સમાન પરાક્રમી ગદ, પ્રવુન તથા સમ્યક વગેરેના પ્રદારો સહન કરવાની તાકાત રાખતો દ્રોણ ! અને એક શત્રુને સંહિત દુર્યોધન અને કળને મારીને મહાશય યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યધારીને કરીશું. અન્યથી કનુઓની આગળ બીજા માગતી એ તે અધર્મ અને અપયશનું કારણ છે. મારે આપણે મહારાજ યુધિષ્ઠિરના હાથની આ અગિમણા સ્વચ્છતાથી પૂરી કરો કે તેઓ શીથી રીતે ધનરાજના આપણથી જ પોતાનું રાજ્ય ખાત કરી શકે. આ પ્રમણે તેમને હમણાં જ રાજ્ય મળી જતું નોંધ્યો, નહિ તે સંપૂર્ણ કારણ કુદમાં માર્યા જઈને પૃથ્વી ઉપર ઘણ કરશે.

: આ ઉપર રાજા દુષ્ટે કહ્યું-મહાશયો ! દુર્યોધન શાન્તિથી રાજ્ય નહિં આપે. પુત્રના મોહને જય થઈ ધનરાજ પશુ તેને જ અનુકરશે. તથા બીજા અને દોષ દીનતાને લીધે તથા કલ્યાણ અને શત્રુને મર્ષતાને લીધે તેમના જ પક્ષે કરશે. મારી જીવિને પશુ થી બચેલોના આજીવન નથી રચતો, છતાં પશુ શાન્તિની અજગળા પુરને એ પ્રમાણે કહ્યું જ નોંધ્યો. દુર્યોધનની આગળ ગીતાં વચન તે કાર્ય રીતે ન જ બોધતાં નોંધ્યો. મને એમ જણાય છે કે તે કુટ મીઠી વાણીથી કાણમાં આગળ નથી. દુટ સેવો શુદ્ધ મોહનરને અસિતરીન સમજા લે છે. તેઓ જ્યાં નમ્રતા શુદ્ધ છે ત્યાં પોતાને જ મનવળ સધત લાગી જાય છે. આપણે તે પ્રમાણે પણ કરીશું છતાં સંચે બીજા ઉપર પણ શુદ્ધ કરી દેવો નોંધ્યો. આપણે આપણ મિત્રની પસે દૂન મોહની દેવ નોંધ્યો કે જેથી તેઓ આપણે મારે તેમની સેવા દેવાર રાખે. હમ, મુજે, જાણે અને રાજરાજના દરેકના ઉપર શીમગી દૂન મોહસક નોંધ્યો. દુર્યોધન પશુ જરૂર બધ રાજાઓ પસે દૂન મોહસકો. આ રાજાઓ જેનું અમનવલ્ય પદમું આપણે તેને માર કરવા મારે વચન રાઈ દેશે, તેથી રાજાઓને પદેમાં આપણું નિમનવલ્ય પદાયે એ-મરે શીમક કરી નોંધ્યો. હું તે એમ જનવલ્ય

કું કે આપણને બહુ મહત્વના કામને હાર કાઢવાનો છે. આ માર પુરોહિત બહુ વિદ્વાન જાણી છે. તેમને આપણે સહેજ આપણે ધનરાજની પસે મોકલે. દુર્યોધન બીજા, ધનરાજ અને રાજાઓ ઉપર પશુ શુદ્ધ કરી જે કાંઈ કહેવાવનું હેય તે તેમને સમાજવી છે.

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા-મહારાજ દુષ્ટે બહુ જ કીટ વચ કરી છે. તેમના અગિમણ અનુષ્ઠ તેમની મહારાજ યુધિષ્ઠિરના કાળને મિલ કરન રાં છે. અ પશુ સ્વચ્છતાથી કામ લેવા માગીએ છીએ, મારે આપણે પદેમાં તે પ્રમાણે જ કહ્યું નોંધ્યો. જે પુણ તેથી રિપતીન આમણ કરે છે તે તે મહાકર્મ છે. વા અને સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિએ આપ જ અમારા સામાં અધિક છે. અમે બંધ તે તમારા દિવ્ય સમાન છીએ. તેથી આપ જ રાજા ધનરાજની પસે એવો સહેજ મોકલાવો કે જેનાથી પાંચોનું કાર્ય સિદ્ધ થાય. આપ તેમને જે સહેજ મોકલાવશો તે અમને જાણે મન્ય થશે. જે કુદરાજ ધનરાજ અપણે સમિ કરી દેશે તે પૃથ્વી કાર-પાંચોના બીજા કદાર નહિ થય. અને જે મોહસ અગિમનન તારે દુર્યોધન સાન્ય નહે રીશારે તે તે ગાણીતિકાની અર્જુનન કે.પ.અમન થયાં તેન. સાપકાશે અને સજા-સખાનીઓ સહિત નટ-મટ થઈ જશે.

ત્યારપછી રાજા વિરાટે શ્રીકૃષ્ણને સન્માર કરીને તેમને બનુ-અન્યથો સહિત રિષય કરી. ભગવનના દારક ગયા પૃથ્વી યુધિષ્ઠિર પાંચે કાઢ્યો અને રાજા વિરાટ કુદની બધી તેમનીઓ કરવા લાગ્યો. રાજા વિરાટ દુષ્ટ અને તેમના સખાનીઓએ બંધ રાજાઓની પસે પાંચોને સહાય આપવા મારે સદેશ મોકલ્યો. બંધ નૃપતિઓ કુરુક્ષેત્ર પાંચોનું તથા વિરાટ અને કુષ્ટનું નિમંત્રણ મળવાથી બહુ પ્રસન્ન થઈ તેમના માર મારે આપવા લાગ્યો. પાંચોને ત્યાં સેવકો મોકલી થઈ કરી છે એવ સમાચર જાણીને ધનરાજના પુત્ર પશુ રાજાઓને જેનના તથા મોકલિત કરવા લાગ્યો. તે સમયે કીરકો બો પાંચોની સહાયતા મારે અનર રાજાઓથી અબધ પૃથ્વી જાણ મળ.

રાજા દુષ્ટે પોતાના પુરોહિતને કહ્યું-પુરોહિતશા નિચર પદેમાં કલ્યાણ પ્રણ પાવણ કરનાર છે. જા છે. પ્રણાલિઓમાં કુદિતો કામ લેવાય છે. જા છે. કુદિયુત કરેમાં મનુષ્ય માર છે. મનુષ્યે માં રિજ માર છે. રિજેમાં રિજાન હામ છે, રિજામાં રિજાને જાણવા છે. જા છે

અને સિદ્ધાંતોમાં બહાવેલા શ્રેષ્ઠ છે. મારા માનવા પ્રમાણે સિદ્ધાંતવેત્તાઓમાં આપ ઉત્તમ છે. આપનું કુળ પણ શ્રેષ્ઠ છે તથા ઉંમર અને રાજસાનની દૃષ્ટિએ પણ આપ ન્યેય છે. આપની શ્રુતિ શુભચાર્ય અને બુદ્ધિપતિ સમાન છે. તે વાત તમે બાલ્યના જ દશા કે દર્શવોએ પાંડવોને કહ્યા હતા; ચકુનિએ કપટનૂત દ્વારા યુધિષ્ઠિરને એા દીધો

હતો. તેથી તેઓ બતે તેા કાણ રીતે રાજ્ય આપશે નહિ; પરંતુ આપ ધૃતરાષ્ટ્રને ધર્મયુક્ત માર્ગે બતાવીને તેમના અનુયાયી વીરોનાં ચિત્ત અવસ્થાબદ્ધી દષ્ટ શક્તિ છે. વિદુર પણ તમારાં વચનોનું સમર્થન કરશે. તમે શાંતમ, કોણ અને કૃષ્ણચાર્ય વગેરેમાં મતભેદ ઉત્પન્ન કરી શકશો. આ પ્રમાણે જ્યારે તેમના મન્ત્રીઓમાં મતભેદ પડી જશે અને ચેલાઓ તેમની વિકેદ ધર્મ જશે તો કોરવો તેમને એકમત કરવામાં લાગી જશે અને પાંડવો આ દરમ્યાન સરળતાથી સૈન્યસંગઠન અને ધનસંચય કરી લેશે. આપ ત્યાં વહુ સમય ગાળવાનો પ્રયત્ન કરશો, કેમ કે આપના ત્યાં રહેવાથી તેઓ સૈન્ય એકત્રી કરવાનું કામ કરી શકશે નહિ. વળી એવો પણ સંભવ છે કે આપની સંગતિથી ધૃતરાષ્ટ્ર આપની ધર્માનુકૂલ વાત માની લે. આપ ધર્મનિષ્ઠ છો, એથી મારે વિશ્વાસ છે કે તેમની સાથે ધર્મયુક્ત આચરણ કરીને, કૃષ્ણાનુ પુરુષોની આગળ પાંડવોએ સહન કરેલાં દુઃખોની વાતો કહીને તથા વૃદ્ધ પુરુષો આગળ પૂર્વજોએ આચરેલા કુલધર્મની અર્થાંચનાથીને આપ તેમનાં ચિત્તને બદલી દેશો, માટે આપ યુધિષ્ઠિરની કાર્ષ્વસિદ્ધિને માટે પુનઃ નક્ષત્ર અને વિજય મુહૂર્તમાં પ્રસ્થાન કરો.

દુષ્ટે આ પ્રમાણે સમજાવતાં તેના રાજાચારસમ્પન્ન અને અર્થનીતિવિચારદ પુરોહિત પાંડવોનું હિત કરવાનાં ઉદ્દેશથી ગોવાના શિષ્યો સહિત હસ્તિનાપુર આવી નીકળ્યા.

શ્રીકૃષ્ણને અર્જુન તથા દુર્યોધનનું નિમંત્રણ અને તેમના દ્વારા બંને પક્ષની સહાયતા

વેદામ્પાધન કહે છે:—રાજા હસ્તિનાપુર તરફ પુરોહિતને મોકલીને પાંડવોએ ત્યાંત્યાં રાગઓની પાસે જન મોકલા. પછી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને નિમંત્રણ આપવા માટે રત્ન કુનીનંદન અર્જુન દ્વારકા ગયો. દુર્યોધનને પણ પોતાના સુતરચરો દ્વારા પાંડવોની બંધી પ્રજ્ઞા માહુમ પડી ગઈ. તેને ન્યારે ખબર પડી કે શ્રીકૃષ્ણ નિરાશનગરથી દ્વારકા ગયા છે ત્યારે તે ચોરીક સેનાની સાથે ત્યાં પહોંચી ગયો. તે જ દિવસે પાંડુકમાર અર્જુન પણ દ્વારકા આવી પહોંચ્યો. બંને વીરો શ્રીકૃષ્ણના ભવનમાં ગયા ત્યારે તેઓ અર્જુનને જાણ દેતા. દુર્યોધન તેમના

અપનામમાં જઈને તેમના મસ્તકે બાલુના એક ઉત્તમ સિંહાસન ઉપર બેસા. ત્યારપછી અર્જુનને પ્રવેશ કર્યો. તે બહુ નમ્રતાથી હાથ નેડીને શ્રીકૃષ્ણના ચરણ તરફ જોતો રહ્યો. ભવમાન બાગતાં તેમની દૃષ્ટિ પહોંચાં અર્જુન ઉપર જ પડી. પછી તેમણે તે બંનેનો રવાગતસહકાર કરી આજ્ઞાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે દુર્યોધને હસતાંકસતાં કહ્યું:—પાંડવોની સાથે અમારું જે થુક થવાનું છે તેમાં તમારે અમારી સહાયતા કરવાની છે. આપને તો જેની અર્જુન સાથે મિત્રતા છે તેની મારો સાથે પણ છે તથા અમારા બંને સાથેનો સંબંધ પણ એકસરખો જ છે. અને આજ

આવી પવન દુઃ ન પડે એ હું, સંતુષ્ટ જે પડે એ આવેશ દોષ તેને ન સાથ આપે છે. મારે અપ સત્કરુણના આચરણ પ્રમાણે વર્તેશ.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—આપ પડેલા આશ્વા છે તેમાં તે કાષ્ટ સંદેહ નથી; પરન્તુ મેં પડેલાં અર્જુનને જોયા છે.

મારે, આપ પડેલા આશ્વા છે અને મેં અર્જુનને પડેલાં જોયા છે તેથી હું બન્નેને સહાયતા કરીશ, મારો પાને એક અગત્ય ગોપ છે. તેઓ બધા મારા જિજ્ઞાસુ બન્યા અને સમાનમાં મૂકનારા છે. તે સર્વનું નામ નારાયણ છે. એક તરફ તે તે દુઃસ્વૃક્ષ સિનિહા રહેશે અને બીજી તરફ હું પેને રહીશ. પરન્તુ હું કુદ પવન નહિ કરું અને સત્કો પવન

નહિ કરાવું છું. અર્જુન ! પર્વ અનુસાર પડેલી માવજી કરવાને અધિકાર તમને છે. કારણ કે તમે દુર્યોધન કરનાં નહાતા છો. મારે બન્નેમાંથી તમારે જે વેદ્ય છે તે લઇ લે.

શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહેતાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને ન લેવાની છત્ર પ્રકટ કરી. અર્જુને સ્વેચ્છાથી ન મનુષ્યપ્રેમ અવતાર પારણ કરેલ યજુષ્મન નારાયણને લેવાને સ્વીકાર કરતાં ન દુર્યોધને તેમની બધી સેના લઇ લીધી. ત્યારપછી તે મહાબલી બાગમની પાસે ગયો અને તેમને પોતાના આચરણ બધા સમાચાર સંભળાવ્યા. ત્યારે બલ-દેહરુએ કહ્યું; 'કુરુક્ષેત્ર ! હું શ્રીકૃષ્ણના વિના એક કણ પણ રહી શકતા નથી. આથી શ્રીકૃષ્ણનું વચન જોઈને મેં અર્જુનની સહાયતા કરવાને ન નિમિષ કરી લીધા છે તેથી હું તમારો તરફ રહી શકીશ નહિ'.

બલરામજીએ આ પ્રમાણે કહેતાં દુર્યોધને તેમને આશિર્વાદ આપ્યું અને કાને તેમની નારાયણી સેના સર્વ લેઈને શ્રીકૃષ્ણને કીધી લીધા છે એમ સમજ મનમાં પુષ્કળ લાગ્યો. ત્યારપછી તે કુતરમાંની પસે ગયો. કુતરમાંજ તેને એક અગ્રી-દિલ્લી સેના આપી. એ બધી સેનાઓથી હર્ષિત થઈ દુર્યોધન તેમને કહીને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

આ બાદ દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણના મહેલથી ચક્રો ગયા પછી ભગવાને અર્જુનને પૂછ્યું; 'અર્જુન ! હું લાગ્યો તો હું નહિ; છતાં તે હું' સ્થાપીને મને માગ્યો !' અર્જુને કહ્યું; 'ભગવન્ ! મારા મનમાં હમેશાં એવી વિચાર રહે છે કે હું આપને મારા સ્વરથી બનાવું ! આ જ વિચારમાં મારી દેહરુએ રૂઝિઓ નીચા ગયા છે. આપ તેને પૂરો કરવાની કૃપા કરો.' શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; 'અન્ન, તરી છત્ર પૂર્ણ થઈ. હું તારું સ્વરૂપીયું કરીશ.' આ સાંભળી અર્જુનને ખુદ પ્રતાપના થયું. તે શ્રીકૃષ્ણ સહિત બીજા ઘણાંક વૈદ્ય મુખ્ય પુરોહતી લયે રાજા દુર્યોધનની પસે પહોંચ્યો.

શત્રુઓના સત્કાર તથા તેનું દુર્યોધન અને યુધિષ્ઠિરને વચન આપવું

વૈશંપાયન કહે છે—રાજા ! દુર્યોધના મુખથી પાંચ-ચોત્તે સદેશ સંભળી રાજા રાજા બધું ખેડી સેના અને પોતાના મહારથી પુત્રો સહિત પાંચેની સહાયતા મારે નીકળ્યો. તેની સેના કોઈથી મદાન હતી કે નેત્રે પચ્ચ ચાર માઉની જગ્યામાં સેના હતા. તે એક અગ્રીદેહી સેનાને સ્થાપી હતે. તથા હજાર શત્રુઓ તેની સર-

કારીમાં હતા. આ વિષય સેન સમયે નેત્રેત્રે પચ્ચ નાખ્યો પાંચેની પસે રહ્યો.

દુર્યોધને જ્યારે મહારથી કહ્યો પંડરેની સહાયતા મારે અન્ન સંભળ્યો ત્યારે તેને જાને ન જાણે તેના સહાયતા મળ્યાં હતાં. તેના સહાયતા મારે તેને હિંમતી હાથ રસના સમુદાય મારેમાં સંભળીને સહાયતા મળ્યાં

દેવગ્રામ્યાં, તેઓમાં તેણે તેને માટે શુભાશુભ પ્રકારની આરામ અને મનોરંજનની સામગ્રીઓ મુકાવી હતી અને બધાને શય્ય તે ભવનમાં વિશ્રામ માટે આવશે ત્યારે દુર્યોધનના મંત્રીઓ તેનો દેવતા સમ્મન સ્વકાર કરતા, એક ભવન પછી તે બીજા વિશ્રામભવનમાં પહોંચ્યા, ત્યાં તેણે અદ્ભુત વિધિઓ સેવન કર્યું, તેણે આથી અત્યંત પ્રસન્ન થઇ નોકરોને પૂછ્યું; 'આ ભવનોને સુધિષ્ટિર કયા માલ્યો દ્વારા તૈયાર કરાવ્યાં છે? તે માલ્યોને માત્રી પાસે લાવો, હું તેમને ઇનામ આપવા ઇચ્છું છું.'

સેરોએ સંકેત થઇને આ બધા સમગ્ર દુર્યોધનને સંભળાવ્યા, દુર્યોધને બલ્લુ કે આ સમયે શય્ય અત્યંત પ્રસન્ન છે તથા પોતાના પ્રાણ આપવાને માટે યજ્ઞ તૈયાર છે તેથી તે તેની પાસે ગયો, મદ્રરાજ શય્યે દુર્યોધનને જોઇને અને આ બધા સહકારો તેના જ પ્રવળ બાણોને તેને ગળે લગાવી દીધા અને કહ્યું કે, 'તમારી જે ઇચ્છા

ત્યારે દુર્યોધને વારંવાર આ જ કહ્યું કે 'માત્રી તો આપે બધાં જ હામ પૂર્ણ કરી દેધાં.'

ત્યારપછી શય્યે કહ્યું-દુર્યોધન! તમે તમારી રાજ ધાનીમાં જાઓ, મારે હવે સુધિષ્ટિને મળવું છે, તેમને મળાને હું ટુટત જ તમારી પાસે આવી જશ્ચ, દુર્યોધને કહ્યું; 'રાજન! સુધિષ્ટિને મળીને આપ સ્વર આરો, અને તો હવે તમારે જ આધીન છીએ, આપના વરતનને જુવશો નહિ,' પછી શય્ય અને દુર્યોધને પરસ્પર જોડબીજન આલિંગન આપ્યું, દુર્યોધન શય્યની આજ્ઞા લઇને પોતાના નગરમાં ગયો અને રાજ્ય દુર્યોધનની આ બધી શત કહેના માટે સુધિષ્ટિની પાસે આવ્યો, રિસતનવરતા ઉપરશય્ય પ્રદેશમાં પહોંચીને તે પાંડવોની યાત્રામાં આવ્યો, ત્યાં તેણે બધા પાંડવોને જોયા, અને તેમના સ્વકાર મદલ્ય કર્યો, પછી મદ્રરાજ શય્યે કુરુજ સમગ્ર પૃથ્વીને સુધિષ્ટિને આલિંગન આપ્યું અને ભીમ, અર્જુન તથા યોતાના ભાણેજ નકુલ-સહદેવને હથે લગાવીને આરન ઉપર બેસાડે, તેણે સુધિષ્ટિને કહ્યું; 'કુરુ શ્રેષ્ઠ! તમે કુરુજ છો ને? એ બધું પ્રસન્નતાની વાત છે કે તમે અનુસના બંધનથી રૂદી ગયા, તમે કૌપદી અને ભાણેજ સાથે જામાં રહીને અરેખર બધું મુંઝવે જાય'

હોય તે માત્રી પાસે મંગી લો,' દુર્યોધને કહ્યું; 'મહા-વ્રુણાય! આપનું વાક્ય શય્યે હો, આપ અત્યંત મને જરૂર છે, માત્રી કમળા છે કે આપ મારી રાજ્ય સેવના નામક ગંતા,' શય્યે કહ્યું; 'અરુણ, મેં તમારી વાત સંભારી લીધી, તમારો પાંડવો, તમારો પાંડવો હું મમ કરું'

કહ્યું છે. અને તે દરતાં પણ દિન અજાતરાસને પણ તમે સ્થાની રીને પૂરા કર્યો છે. આનું છે કે ધાન્યહીન થઈને તો દુઃખ જ ભોગવતું પડે છે. ખતી રાજન! હાથ, દમ, સમ અદિસા અનં સદ્ભાવને આપનામાં અદ્ભુત રીતે સ્વભાવથી જ વિદ્યમાન છે. તમે જલુ જ શુદ્ધ સ્વભાવન, ઉદાર, દાહયુક્તી, ધની અને ધર્મનિષ્ઠ છે. તમને આ મહાન દુઃખથી મુક્ત થએલા જોઈને મને જલુ પ્રસન્નતા થઈ રહી છે.' //

તે પછી રાજા સાથે જે રીતે તેનો દુર્યોધનની સાથે સ્નાયમ થયો હતો, દુર્યોધને તેની સેવક-સૂત્રા હી હતી તથા પેતે તેને જે વચન આપ્યું હતું તે બાંધવાત યુધિષ્ઠિરને જણાવી. આ સાંભળી રાજા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું: 'મહારાજ! આપે પ્રગમ થઈને દુર્યોધનને સહાયતા કરવાનું જે વચન આપી દીધું છે તે જલુ સુકે ક્યું છે; પરંતુ એક કામ હું પણ આપની પાસે રાખવા માહું છું. રાજન! આપ શુદ્ધમાં સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણના સમાન પદમ્બી છે, જે વખતે કહ્યું અને અનુનં રહે

ઉપર ચઢીને પરપર શુદ્ધ કરી તે વખતે અપને રહ્યાના સ્મરથી જનસનું યથોન્નતાં સન્દેહ નથી. જો આપ સુકે કહ્યું માહતા હોય તો તે સમયે આપ અનુનની રક્ષા કરશો અને મારા વિનયને માટે કહ્યુંને સ્વાદભંગ કરતા રહેશો.'

સાથે કહ્યું-યુધિષ્ઠિર! સાંકળો. તમારું મંગલ માગ્યો. હું સંગ્રામભૂમિમાં કહ્યુંનો સારથી અવરમ જાનીશ. મારજુ કે તે મને સત્ત્ર શ્રીકૃષ્ણના સમાન જ સમજે છે. તે વખતે જલુ હું તેને વક્ર અને અધિષ્ઠિત વચનો દહીશ. તેનાથી તેને ગર્વ અને તેજ નષ્ટ થઈ જશે અને પછી તેને મારવાએ સરળ જાની જશે. રાજન! તમે અને તપસીએ જુગારને વખતે જલુ દુઃખ સહન ક્યું હતું. સત્પુત્ર કહ્યું તમને જલુ ક્યાં વચન સંભળ્યામાં હતી. પણ હવે તમે તેને મારે હવેમાં શોભન કરો. દુઃખ તો મોહામોહા મહાપુરોષને પણ હાથમાં પડે છે. જુઓ, ઇન્દ્રથી સહિત સ્વયં ઇન્દ્રને પણ મહાન દુઃખ હાથમાં પડ્યું હતું.

ત્રિશિરા અને વૃત્તાસુરના વધનો વૃત્તાન્ત તથા તિરસ્કાર થતાં ઇન્દ્રનું જળમાં છુપાઈ જવું

યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું-રાજન! ઇન્દ્ર અને ઇન્દ્રાણીને ધોર દુઃખ કેમ હાથમાં પડ્યું તે જાણવાની મને ઇચ્છા છે. સાથે કહ્યું-ભરત્રેષ્ઠ! સાંકળો. હું તમને તે પ્રાચીન ઇતિહાસ સંભળાવું છું. દેવોમાં એક તથા નામના એક પ્રગપતે હતો. તેમને ઇન્દ્ર સાથે રૂપ યતાં તેમણે એક વચ મસ્તકાદે પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. તે જાગક પેતના એક મુખથી વેદાદ્ધ કરતા હતા, બીજા મુખથી અમૃત પીતા હતા અને ત્રીજી જાંબુ જી રિદ્ધિઓને ગળી જવા માગ્યેના હોય તેમ જોયે હતા. તે મહાન તપસી, નમ્ર, નિતેન્દ્રિય તથા ધર્મ આં તામાં તપસ રહેતા હતા. તેનું તપ જલુ જ તાંત અને કુરુ હતું. તે અંગુષ્ઠ તેજસવી માગકનું તરેખળ અને મન્ય વેદમંત્ર દેવરાજ ઇન્દ્રને જલુ મેદ થયો, તેને તામું કે આ કલ્પ તેની તપસ્યાના બળથી ઇન્દ્ર જાની જાની હતી હું કરતું કે જેથી તે તપસ્યાને છોડી જાતે મા આસ્થાન મહા બધાં આ પ્રમાણે ખૂબ તિરસ્કાર મળે તેને તેને કલ્પ વધ માટે આસ્થાઓન આપ કરી.

ઇન્દ્રની આસ્થા ધર્મી આસ્થાઓ તે ત્રિવિધની પાસે આવી અને તેને નરેન્દ્ર-નરેન્દ્રના હાથમાંથી લેવાયો

ભાગી, ખેન્નુ નિશિરા પોતાની ઈન્દ્રિયોને વણ રાખીને પ્રશાન્ત મહાસાગરની આફક અવિચલ રહો. છેવટે બહુ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ નિષ્ફળ થવાથી અપ્સરાઓ ઈન્દ્રની પાસે પાછી ફરી. તેઓ હાથ બેઠીને કહેવા લાગી-મહારાજ! નિશિરા બહુ જ નિશ્ચય છે. તે ધૈર્યથી કો તેવો સંભવ નથી. હવે આને બીજું ને કંઈ કરવું હોય તે કશું. 'ઇન્દ્ર સ્વદાસપૂર્વકે અપ્સરાઓને વિદાય કરી અને પોતે એવા વિચાર કર્યો કે 'આજ હું તેના ઉપર વજ્ર છોકુ' કે જેથી તે તુરત જ નષ્ટ થઈ જાય.' આવા નિશ્ચય કરીને તેણે કોઈમાં લગાઈને નિશિરા પર પોતાના બીજા વજ્રોનો પ્રહાર કર્યો. વજ્ર લાગતાં જ નિશિરા વિશાળ પર્વતરૂપિણી આફક મંડીને પૃથ્વી પર પડી ગયો. આથી ઇન્દ્ર પ્રસન્ન અને નિર્ભય થઈને સ્વર્ગલોકમાં આવ્યો ગયો.

પ્રત્યક્ષિતિ ત્યજીને જ્યારે માણસ પશુ' કે ઇન્દ્રે મારા પુત્રને મારી નાખ્યો છે ત્યારે તેની આંખો કોઈથી લાલ થઈ ગઈ. અને તેણે કહ્યું; 'મારા પુત્ર હંમેશાં ક્ષમાશીલ અને સમ-દમકુશ હતા, તે તપસ્સા કરી રહ્યો હતો ને ઇન્દ્રે તેને કંઈ જ અપરાધ વિના મારી નાખ્યો છે. આથી હું ઇન્દ્રનો નાશ કરવા માટે વ્યાસુરને ઉત્પન્ન કરીશ. લોકો મારા પરાક્રમ અને તથાગણ બુદ્ધિઓ.'

આ પ્રમાણે વિચારીને મહાન પરાક્રમી અને તપસ્વી ત્વષ્ટાએ ક્રોધિત થઈને જગતું આચમન કર્યું અને અગ્નિમાં આદુતિ આપી વ્યાસુરને ઉત્પન્ન કર્યો અને તેને કહ્યું; 'હે ઇન્દ્રશત્રુ! મારા તપના પ્રસાદથી તમે મહાન બની જાઓ.' પણ, એ જ વખતે સૂર્ય અને અગ્નિ સગાન તેજસ્વી વ્યાસુર વધીને આસ્રણ સૂધી પહોંચી ગયો અને બોલ્યો; 'કહો, હું શું કરું?' ત્વષ્ટાએ કહ્યું; 'ઇન્દ્રને મારી નાખો.' ત્યારે તે સ્વર્ગમાં ગયો. ત્યાં ઇન્દ્ર અને વૃત્રનો બહુ લયકર સંગ્રામ થયો. તેમાં છેવટે વીરવર વ્યાસુરે ઇન્દ્રને પકડી લીધો અને તેને આંખો જ ગળી ગયો. હવે દેવતાઓએ વૃત્રનો નાશ કરવા માટે બગાસાની રચના કરી અને 'જે વખતે વૃત્રે બગાસું ખાધું' કે ઇન્દ્ર પોતાનું અંગ સંકેતીને તેના બિંદુલેા મુખમાંથી બહાર નીકળી ગયો. ઇન્દ્રને બહાર આવેલાં જોઈને દેવતાઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ત્યારપછી ઇન્દ્ર અને વૃત્રનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. જ્યારે ત્વષ્ટાનું તેજ અને બળ મેળવીને વ્યાસુર સંગ્રામમાં અત્યંત પ્રયાગ બની ગયો ત્યારે ઇન્દ્ર મેદાન છોડીને ભાગી ગયો.

ઇન્દ્ર ભાગી જવાથી દેવતાઓને બહુ જ ખેદ થયો અને તેઓ ત્વષ્ટાના તેજથી ગભરાઈને ઇન્દ્ર અને મુનિઓની સાથે મળીને વિચાર કરવા લાગ્યા કે હવે શું કરવું જોઈએ. ઇન્દ્રે કહ્યું; 'દેવતાઓ! વૃત્રે તો આ આખા સંસારને ઘેરી લીધો છે. તેનો નાશ કરી શકે એવું મારી પાસે કોઈ શસ્ત્ર નથી. માટે મોરે તો એવા વિચાર છે કે આપણે બધા મળીને ભગવાન વિષ્ણુના ધામમાં જઈએ અને તેમને મળીને તે કુશળા નાશનો ઉપાય તારવી લઈએ.

ઇન્દ્રે આ પ્રમાણે કહેતાં બધા દેવતાઓ અને મુનિઓ સરણાગતરત્ન ભગવાન વિષ્ણુના ઘરણમાં ગયા અને તેમને કહેવા લાગ્યા; 'પૂર્વકાળમાં આપે આપનાં ત્રણ ઝગડાંથી તમે લોકોને માપી લીધા હતા, આપ સમક્ષ દેવતાઓના સ્થાગી છે. આ સંપૂર્ણ સંસાર આપનાથી વ્યાપ્ત છે. આપ દેવદેવશર છે. બધા લોકો આપને નમસ્કાર કરે છે. આ વખતે આ આપું' ય જગત વ્યાસુરથી વ્યાપ્ત છે. માટે હું અચુરશત્રુ નિહન્દન કરનાર! આપ ઇન્દ્ર તથા રાક્ષસ દેવતાઓને આશ્રય આપો.' વિષ્ણુ ભગવાને કહ્યું; 'મારે તમારું દિન અવસ્ય કરવું છે, માટે હું તમને એવા ઉપાય બતાવું છું કે જેથી તમે

તેના અન્તે આવી જશે. તમે બધા દેવતાઓ, ઋષિઓ અને ગન્ધર્વો વિષયમાં બધાની મહેલ જગત્માની પાસે જાઓ અને તેની આગળ સામ (સમગર પૂર્વેની) નીતિથી વર્તો, તેનાથી તેને તમે છૂટી લેશો. દેવતાઓ! આ પ્રમાણે મારા અને હંદની પ્રત્યક્ષથી તમારી છૂટ થશે. હું અદૃશ્ય રૂપથી દેવરાજના આયુષ્ય વચ્ચે પ્રવેશ કરીશ.

વિંધુ ભગવાને આ પ્રમાણે કહેતાં બધા દેવતાઓ અને ઋષિઓ હંદને આગળ કરી જગત્મા પાસે ગયા અને બોલ્યા: 'હે હૃદય વીર! આ સમૂહ જન્મ તમારા તેજથી બાધ છે. છતાં પણ તમે હંદને છૂટી શક્યા નથી. તમારે બંનેને લાતંગીનનાં બહુ વખત નીકળા ગયો છે. આથી દેવતાઓ, અસુરો અને મનુષ્યો-બધી જ પ્રજાને બહુ દુઃખ થઈ રહ્યું છે. મારે હવે હંદને મારે તમે હંદની સાથે મિત્રતા કરી લો.' મહર્ષિઓની વાત સંભળીને પરમ તેજસ્વી રહે કહ્યું: 'આપ તપસ્વી લોકો અસ્થિ મારા મનનીય છો; પરંતુ જે વસ્તુ હું કહું છું તે તે પૂરી થાય. તે આપલોકો જે રહી રહ્યા છો તે સર્વ હું કરામ મારે તેવર છું. તે એ કે મને હંદ અથવા દેવતા લેઈ કેટલે પણ સ્વીકાર્યો લીધો વસ્તુથી, પરંતુ આ શાકીયી. અથવા કે

સત્ત્વથી અથવા દિવસ કે રાતમાં મારે નહિ. આ શરૂન ઉપર હું સહને મારે હંદની સાથે સન્ધિ કરવાનો જીકાર કરી શકું છું.' ત્યારે ઋષિઓએ કહ્યું: 'ઠીક છે, એ પ્રમાણે જ થશે.' આ પ્રમાણે સન્ધિ થઈ જતથી જગત્મા બહુ પ્રસન્ન થયો. હંદ પણ મનમાં પ્રસન્ન થયો પણ તે વગત્માને મારા મારે લાગ શોધતો રહેતો હતો.

એક દિવસ હંદે સન્ધ્યાકાળમાં જગત્માને સમુદત્ત પર કરતાં જોયો. આ વખતે તેજે જગત્મા સાથે થયેલી સન્ધિ ઉપર વિચાર કર્યો—'આ સન્ધ્યાકાળ છે, તેથી નથી દિવસ કે નથી રાત્રિ, મારે મારે અવસ્થા મારા સમુદત્ત જાનો વધ કરવો જોઈએ. જો આજ હું આ મહાન અમુરને દગો કરી મારી નહીં નાખું તો મારું હિત થઈ શકશે નહીં.' આ પ્રમાણે વિચારીને હંદે જ્યાં વિંધુ ભગવાનનું રમણીય કહ્યું તો તેને સમુદ ઉપર

પવંતના નેત્રું શીઘ્ર ઉપસી આવેલું દેખાયું: તેજે વિચાર્યું—'આ નથી શકું' તેમ નથી લીધું, અથવા આ કોઈ સત્ત્વની જાનનું પણ નથી. અથી જો હું આને જગત્મા ઉપર ફેંકું તો તે એક સમુદમાં જ નષ્ટ થઈ જશે.' આ પ્રમાણે વિચારીને તેજે જાન જ પેટના વજ્ર સહિત તે શીઘ્ર જગત્મા ઉપર ફેંક્યું. અને ભગવાન વિંધુએ

તેમાં પ્રવેશ કરીને તે જ વખતે વૃત્તમુરતે માની નાખ્યો. વૃત્તના મરતાં જ બંધી પ્રાણ પ્રસન્ન થઈ ગઈ તથા દેવતા, ગન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, નાગ અને ત્રાપિ—આ સર્વ ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

ઇન્દ્ર દેવતાઓને માટે ઉપર જળી રહેલા મહાબળવાન વૃત્તમુરતો બંધે તો કર્યો, પરંતુ પહેલાં ત્રિશિશને મારવાથી લાગેલી ઘણાકલાને લીધે તથા અસહ્ય બળદાર કરવાને લીધે તે મનમાં બહુ દુઃખી થઈ રહ્યો હતો. આ પાપોને લીધે તે ગાનગ્રન્થ અને અપ્નેન જેવા યજ્ઞ ગયો તથા મનમાં વિરક્તાર પામીને સંપૂર્ણ

લોકોની સીમા પર જઈને જગમાં હુપાર્જિતે રહેવા લાગ્યો. આમ અમર દેવરાજ ઇન્દ્ર સ્વર્ગ છોડીને ચાલ્યો ગયો તો આખી પૃથ્વી વૃક્ષો અને વનસ્પતિના સંક્રાંતિ જગતથી બિચળાઈ ગઈ થઈ ગઈ. નદીઓનાં પહેર્યો અટક્યાં ગયાં અને સરોવરો જગાદીન બની ગયાં. દૃષ્ટિ ન થવાને બંધા કુલોમાં અગભાર મચી ગયો તથા દેવતાઓ અને મહર્ષિઓને પણ બહુ ત્રાસ થવા લાગ્યો. ક્રોધરાગ ન રહેવાથી આમું જગત ઉપદ્રવોથી પીડાવા લાગ્યું. દરે દેવતાઓને પશુ ભૂષ, યજ્ઞો કે અમારો રાજ કોણ ચાપ, કાદવું કે દેવતાઓમાંથી તો કોઈનું મન રાજ્યનો ભાર માથે લેવા ઉત્સુક થતું ન હતું.

નહુપને ઇન્દ્રપદની પ્રાપ્તિ, તેનું ઇન્દ્રાણી પર આસકત થતું અને સમય માગીને ઇન્દ્રાણીનું અશ્વમેધ યજ્ઞદ્વારા ઇન્દ્રને શુદ્ધ કરવું

રાજા રાહ્ય કહ્યું છે—નુધિરિ. ત્યારે બધા દેવતાઓ અને અપિઓએ કહ્યું કે ‘આ વખતે રાજા નહુપ બહુ પ્રગામી છે. તેનો જ દેવતાઓના સન્નિધિ પર અભિરોધ કરો. તે બહુ તેજસ્વી, યજ્ઞસ્વી અને ધાર્મિક છે.’ આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે બધાએ નહુપની પાસે જઈ કહ્યું કે, ‘આપ અમારા રાજા બનો.’ ત્યારે નહુપે કહ્યું: ‘હું

તો બહુ જ બળદીન છું, આપતોફોનું રક્ષણ કરવા જેટલી મારામાં શક્તિ નથી.’ અપિઓ અને દેવતાઓએ કહ્યું: ‘રાજા! દેવતાઓ, દાનવો, યક્ષો, અપિઓ, રાક્ષસો, પિતૃઓ, ગન્ધર્વો અને બુનો—આ સર્વ આપની આગળ બેસ્યાં રહેશે. આપ તેમનાં તરફ દૃષ્ટિ કરીને જ તેમનું તેજ લઈને બળવાન થઈ જશો. આપ ધર્મમાં રિધર રહીને સમૂહનું લોકોના સ્વામી બની જાઓ, તમારું સ્વર્ગ-લોકમાં રહીને ઘણાપિઓનું તથા દેવતાઓનું રક્ષણ કરો.’ આ પ્રમાણે કહીને તેમણે સ્વર્ગલોકમાં નહુપનો ચન્દ્રના ચિત્રેક કરી દીધો. આમ તે સમૂહનું લોકોનો સ્વામી બની ગયો.

પરંતુ આ ફર્સલે વરદાન અને સ્વર્ગનું રાજ્ય ખતે જાન પડેલાં ધર્મપરાયણ હોવાં છતાં પણ તે પવસી બની ગયો. તે દેવોના સમસ્ત બગીચાઓમાં, નન્દનવનમાં તથા કૈાસ અને દિમાસ્ય વગેરે પવતોનાં ધિષણિ ઉપર તરિહન્તરેદની કીડઓ કરવા લાગ્યો. આથી તેનું મન હૃષિત બની ગયું. એક વખત તે કીડ કરી રત્યો હતો તેમાં તેની નજર દેરાજની પવિત્ર ભાષા ઇન્દ્રાણી ઉપર પડી. તેને ભ્રમન તે હુણ પોતાના સભા-સભોને કહેવા લાગ્યો; ‘હું દેવતાઓનો રાજા અને સમસ્ત લોકોનો સ્વામી છું, તો પછી ઇન્દ્રની મહાકાણી કેવી ઇન્દ્રાણી માની સેષ માટે કેમ આવતી નથી? આજને આજ ઇન્દ્રાણીએ મારા મહેલમાં આવી જતું નેપથિયે.

નડુપની આ વાત સાંભળી દેવી ઇન્દ્રાણીના ચિત્તમાં થકુ આપાત થયો. તેણે દેવરુ જુદરૂપિતિને કહ્યું; 'થજન! હું આપને શરણે છું. આપ નડુપથી મને બચાવો. આપે મને દેવલીયે વાર અપાડે સાંભાળવતી,

એકેની પત્ની અને પતિવ્રતા થવાનું વચન આપેલું છે. માટે આપ આપની આ વાણી સત્ય કરો. ત્યારે જુદરૂપિતિએ ભયથી વ્યથા થયેલી ઇન્દ્રાણીને કહ્યું; 'હેવી! મેં જેને કહ્યું છે તે અદસ્ય સત્ય જ મરો. તું નડુપથી ક્રીડા નહિ. હું સાનેસાયું કહું છું કે હું તને તુરતમાં જ ઇન્દ્રની સાથે મેળવી દઈશ.' આ તરફ ભયારે નડુપને માલુમ પડ્યું કે ઇન્દ્રાણી જુદરૂપિતિના શરણમાં ગઈ છે તે તેથી તેને થકુ ક્રોધ થયો. તેને ક્રોધમાં ભરાયેલા નેષ દેવતાઓ તથા ઋષિઓએ કહ્યું; 'દેવરુ! ક્રોધને ત્યજો. આપના જેવા સત્પુરુષ ક્રોધ નથી કરતા. ઇન્દ્રાણી પરસ્તી છે. માટે આપ આપના મનને પદ્મીગમન જેવા પાપથી દૂર રાખો. આપ તે દેવોના રાજા હો; માટે આપ આપની પ્રજાનું ધર્મપૂર્વકે પુત્રરત પાલન કરો. ભગવાન આપનું મંગલ કરો.'

ઋષિઓએ આ પ્રમાણે નડુપને ઘણા સમગત્યાં, પરન્તુ તેણે કામચકત હોવાથી ક્રોધનું કહ્યું માન્યું નહિ. મયારે ઋષિઓ જુદરૂપિતિની પાસે ગયા અને

તેમને બોલ્યા; 'દેવરુ! અમે સાંભળ્યું છે કે ઇન્દ્રાણી આપના શરણમાં આવેલી છે અને આપના જ ભરનમાં રહેલી છે. તથા આપે તેને અભયદાન આપેલું છે. પરન્તુ અમે દેવતાઓ અને ઋષિઓ આપને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે આપ તેને નડુપને આપી દો.' દેવતાઓ અને ઋષિઓએ આ પ્રમાણે રહેતાં દેવી ઇન્દ્રાણીની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને તે દીનતાપૂર્વક રોધનિરૂપિત થયેલા લાગી કે, 'થજન! હું નડુપને પતિરૂપે સ્વીકાર કરવા ચાહતી નથી. હું તમારા શરણે છું. આપ આ મહાન ભયથી મારી રક્ષા કરો.' જુદરૂપિતિએ કહ્યું; 'ઇન્દ્રાણી! મારો એ નિશ્ચય છે કે હું શરણાગતના ત્યાગ કરી શકતો નથી. હું અનિન્દિત! તું ધર્મને જાણનારી તથા સત્યપ્રીતી છે. માટે હું તને ત્યાગ નહિ. પછી દેવતાઓને કહ્યું; 'હું ધર્મમાર્ગને જાણું છું. મેં ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરેલું છે અને સત્યમાં મારી નિશ્ઠા છે. તે સિવાય હું કશું પણ ખાલજી જાતિનો, હું ક્રોધ ન કરવા જેવું કશું નથી કરી શકતો. આપણે જ જાણીએ છીએ કે તે પ્રમાણે નહિ કહ્યું. આ વિષયમાં પૂર્વકાળમાં જાણીએ રહેલાં વચનો રહેલાં છે. તે સાંભળો:—

"જે પુરુષ ભયભીત થઈને શરણમાં આવેલ વ્યક્તિને યુગ્મ હાથમાં આપી દે છે તેનાં વાવેલાં બીજ યથાસમય બીજતાં નથી. તેના ખેતરમાં સમય પ્રમાણે વરસાદ વરસતો નથી, ભયારે તેને ભય આવી પડેલો હોય ત્યારે તેનું રક્ષણ કરનાર કોઈ મળતો નથી. અહુર્જન ચિત્તવાળો પુરુષ જે ભોગો પ્રાપ્ત કરે છે તે વ્યર્થ થઈ જાય છે. તેની ખેતનારકિત વ્યર્થ થઈ જાય છે. તે સ્વર્ગથી ભટ થઈ જાય છે. દેવતાઓ તેની આપેલી અદુતિ સ્વીકારતા નથી. તેનાં સન્તાનો વ્યકાને મૃત્યુ પામે છે. તેના પિતૃઓનાં સર્વજન નરકમાં નિવાસ થાય છે તથા ઇન્દ્ર સાંદન દેવતાઓ તેને વચ્ચી મારે છે."

આ પ્રમાણે જાણના વચન પ્રમાણે શરણાગતના ત્યાગથી મનાસ અધર્મને જાણવા છતાં હું ઇન્દ્રાણીને નડુપના હાથમાં આપી રાકીશ નહિ. આપણે ક્રોધ એવો ઉપાય કરી કે જેથી તેનું અને માન્યુ-અન્નનું હિત થાય."

ત્યારે દેવતાઓએ ઇન્દ્રાણીને કહ્યું; 'હેવી! આ સ્થાન પર જ સમયનું જગત એકે તમારા જ આધારથી ટકેલું છે. તમે પતિવ્રતા અને સત્યનિષ્ઠા છો. તમે એકવચ નડુપની પાસે જાઓ. તમારી કામના કરવાની તે પાંચી

તુરત જ નષ્ટ થઈ જશે. અને દેવરાજ શક (ઇન્દ્ર) ફરી પોતાનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરશે.' અને દેવરાજની કાર્યશિલ્પિને માટે દેવતાઓ સાથે આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને ઇન્દ્રાણી અત્યંત સંકોચપૂર્વક નહુપની પાસે ગઈ. તેને જોઈને દેવરાજ નહુપે કહ્યું : 'હે શુભ હાસ્વચળી ! હું ત્રણે લોકોના સ્વામી છું. હે સુંદરી ! તું મને પતિત્વે સ્વીકારી લે.' નહુપે આ પ્રમાણે કહેતાં પતિત્વના ઇન્દ્રાણી ભયથી વ્યાકુળ થઈને કંપવા લાગી. તેણે હાથ જોડીને પ્રાર્થાને નમસ્કાર કર્યાં અને દેવરાજ નહુપને કહ્યું : 'હે સુરેશ્વર ! તેને માટે હું આપની પાસે કેટલોક સમય (અવધિ) માગું છું. કારણ કે હવે એ જાણી શકાય નથી કે દેવરાજ શકે કેમકે છે અને તેઓ પાછા આવશે કે નહિં. તેમની બરાબર ખોળા કરવા છતાં જો તેમનો કોઈ પત્તો નહિ લાગે તો હું આપની સેવા સ્વીકારીશ.' નહુપે કહ્યું : 'સુંદરી ! ભલે, તું જેમ કહે છે તેમ, તું ઇન્દ્રનો પત્તો ધગાડ, પરંતુ જો, તારાં સત્ત્વ વચનોને યાદ રાખજે,

ઓનો રાજા ધર્ષ જશે. અને દુષ્ટશુદ્ધિ નહુપ પોતાના કુકર્મથી જ નષ્ટ થઈ જશે.'

ત્યારપછી નહુપથી વિશ્વાય યદને ઇન્દ્રાણી બૃહસ્પતિને ઘેર આવી. ઇન્દ્રાણીની વાત સાંભળી અગ્નિ યજ્ઞે દેવતાઓ એકઠા થઈને ઇન્દ્રના વિષયમાં વિચાર કરવા લાગ્યા, પછી તેઓ દેવાધિદેવ ભગવાન વિષ્ણુને મળ્યા અને વ્યાકુળ થઈને કહ્યું : 'સુરેશ્વર ! આપ જગતના સ્વામી તથા અમારા આશ્રય અને પૂર્વજ છે. આપ સમસ્ત આણીઓની રક્ષાને માટે જ વિષ્ણુ (આપકે) રૂપમાં રહેલા છો. ભગવન ! આપના તેજથી વૃત્રાસુરનો વિનાશ થઈ જતાં ઇન્દ્રને પ્રહલિત્વથી ઘેરી લીધો છે. આપ તેમાંથી છૂટવો ઉપાય બતાવો.' દેવતાઓની આ વાત સાંભળી વિષ્ણુ ભગવાને કહ્યું : 'ઇન્દ્ર અશ્રમેષ ધસદારા મારું પૂજન કરે. હું તેને પ્રહલિત્વથી મુક્ત કરી દઈશ, તેથી તે બધાં પાપોથી છૂટીને ફરી દેવતા-

ભગવાન વિષ્ણુની તે સત્ય, શુભ અને અમૃતમય વાણી સાંભળી દેવતાઓ ખપિયા અને ઉપાધ્યાયો સહિત જે સ્થાને ઇન્દ્ર હુણાયો હતો ત્યાં ગયા. ત્યાં ઇન્દ્રની શુદ્ધિ માટે પ્રહલિત્વ નિવૃત્ત કરનારા અશ્રમેષ-મહાધરનો આરંભ કરવામાં આવ્યો. તેમણે પ્રહલિત્વના વિશાગ કરીને તેને જશે, નદીઓ, પર્વતો, પૃથ્વી અને સ્ત્રીઓમાં વહેંચી દીધી. આથી ઇન્દ્ર નિપાપ અને શોક રહિત બની ગયો. હવે જ્યારે તે પોતાનું સ્થાન પ્રહલુ કરવા માટે આવ્યો તો તેણે જોયું કે નહુપ દેવતાઓના વરદાનના પ્રજ્ઞાવધી બહુ જ એસલ તેજાણો થયેલો છે. તે પોતાની દૃષ્ટિથી જ સમસ્ત આણીઓના તેજને નષ્ટ કરી દે છે. આ જોઈ ઇન્દ્ર ભયથી કંપી ઊઠ્યો અને ત્યાંથી પાછો ફરી ગયો, તથા અનુકૂળ સમયની રાહ જોતો બધાં જીવોથી અદશ્ચ રહીને વિચરવા લાગ્યો.

ઇન્દ્રની બતાવેલી યુક્તિથી નહુપનું પતન તથા ઇન્દ્રનું ફરી દેવોના રાજ્ય પર પ્રતિષ્ઠિત થવું

સુધિર ! ઇન્દ્રના ચાલ્યા જવાથી ઇન્દ્રાણી પર ફરી પાછાં શોકનાં ઘાદળ ધેરાવા લાગ્યાં. તે અત્યંત દુઃખી થઈને 'હા ઇન્દ્ર !' આ પ્રમાણે કહેતાં વિગાપ કરવા લાગી, અને દેહવા લાગી—'જો મેં દાન કર્યાં હોય. પરાધિકાર છોડ્યો. સુરજનોને મારી સેવાથી સન્નત

રાખ્યા હોય અને મારામાં સત્ત્વ હોય તો મારું પતિત્વનાં મન અનિચળ રહે. હું કદી પરપુરુષ તરફ જોઈને નહિં. મારી સત્ત્વનિજા મારો મનોરથ સફળ કરે.' પછી તેણે એકાગ્રચિત્ત થઈને રાત્રિદેવી ઉપસૃતિની ઉપાસના કરી તથા તેને પ્રાર્થના કરી કે જ્યાં દેવરાજ સિંચતે સ્થાન મને બતાવો,

ઇન્દ્રાણીની આ પ્રાર્થના સાંભળી ઉપશ્રુતિ દેવી સાક્ષાત્ પ્રકટ થઈ. તેને જોઈને ઇન્દ્રાણીને બહુ પ્રસન્નતા થઈ. તેણે તેનું પૂજન કરીને કહ્યું; 'દેવી! આપ કોણ છો? મને આપનો પરિચય કરવાની બહુ ઉત્કંઠા છે.' ઉપશ્રુતિએ કહ્યું; 'દેવી! હું ઉપશ્રુતિ છું. તારા સત્યના પ્રમાણથી જ હું તને દર્શન આપવા માટે આવી છું. તું પતિવ્રતા અને ધર્મ-નિયમથી યુક્ત છે. હું તને દેવરાજ ઇન્દ્રની પાસે લઈ જઈશ. તું જલદીથી મારી પાછળ ચાલી આવ, તને દેવરાજનાં દર્શન થઈ જશે.' પછી ઉપશ્રુતિ ચાલતાં ઇન્દ્રાણી તેની પાછળ જઈ. તે દેવતાઓનાં વન, અનેક પરંત તથા હિમાલયને યોગેશીને એક દિવ્ય સરોવર પર પહોંચી. તે સરોવરમાં એક અતિ-સુંદર કમળોની જગા હતી. તેમાં એક કમળનાળ ઉપર મોર વર્ણનું મહાકમળ ખીલી રહ્યું હતું. ઉપશ્રુતિએ તે કમળના નાળને ફાડીને ઇન્દ્રાણી સહિત તેમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં એક તનુમાં તેમણે ઇન્દ્રને હુપાએલો જોયો. ત્યારે

ઇન્દ્રાણીએ ઇન્દ્રનાં પૂર્વનાં ક્રમેના ઉદ્દેશ્ય કરી તેની શ્રુતિ કરી. ઇન્દ્રે કહ્યું; 'દેવી! તું અહિં દેવી રીતે આવી છે અને તને મારો પત્નો કેવી રીતે લાગે?' ઇન્દ્રાણીએ તેને નડુપની બંધી વાત કહી અને પોતાની સાથે આવી નડુપનો નાશ કરવાની પ્રાર્થના કરી.

ઇન્દ્રાણીએ આ પ્રમાણે કહેતાં ઇન્દ્રે કહ્યું; 'દેવી! આ સમયે નડુપનું બળ વધી ગયેલું છે. તેથી મારે ધરાક્રમ કરવાનો આ વખત નથી. હું તને એક યુક્તિ બતાવું છું તે પ્રમાણે તું કર. તું નડુપની પાસે જઈને કહે કે 'જે તમે ઋષિઓદ્વારા તમારી પાલખી ઉપગ્ર-વીને મારી પાસે આવે તો હું પ્રસન્ન થઈને તમારે આધીન થઈ જઈશ.' દેવરાજને આ પ્રમાણે કહેતાં ઇન્દ્રાણી નડુપની પાસે ગઈ. તેને જોઈને નડુપે હસીને કહ્યું; 'કલ્યાણી! તું આવી તે બહુ સ્વરૂપ થઈ. કહે હું તારી શું સેવા કરું? તું મારા ઉપર વિશ્વાસ કર. હું સત્યના સોગંદ આપને કરું છું કે હું તારી વાત જરૂર માનીશ.' ઇન્દ્રાણીએ કહ્યું; 'હે જગતપતે! મેં તમારી પાસેથી જે સમયની અવધિ (મુદત) માગી છે તે પૂરી થવાની જ હું વાટ નેઈ રહી છું. પરંતુ મારા મનમાં એક ઇચ્છા છે. આપ તેના ઉપર વિચાર કરો. જો આપ તે મારી પ્રમત્તરી મગણી પૂરી કરી દેશો તો અવસ્ય હું આપને આધીન થઈ જઈશ. રાજા! મારી યોધી ઇચ્છા છે કે બધા ઋષિઓ મળીને આપને પાલખીમાં બેસાડીને મારી પાસે લાવે.'

નડુપે કહ્યું—'મુન્દરી! તે તો મારે માટે આ બહુ અપૂર્વ સંજોગ બતાવી. આવા વાદન ઉપર તો કોઈ મરજી નહીં હોય. આ સંજોગ મને બહુ જ પસન્દ આવશે. મને તો તું તારે આધીન જ સમજ. હવેથી સત્પરિણિ- અને પ્રકરિણિયા જ મારી પાલખી જાણીને ચાલશે.' આ પ્રમાણે કહીને તેણે ઇન્દ્રાણીને વિશ્વાસ કરી અને અત્યંત કામચલાવુ હોવાથી ત્યારથી તે ઋષિઓની પાસે જ પાલખી ઉપગ્રવણ લાગ્યો.

આ બાબત જાણીને બૃહસ્પતિની પાસે જઈને કહ્યું; 'નડુપે મને જે અવધિ આપી હતી તે હવે પોરી જ બાકી રહી છે. હવે આપ મારા ઉપર કૃપા કરીને તુરત જ ઇન્દ્રનો શોધ કરાવો.' ત્યારે બૃહસ્પતિએ કહ્યું; 'શિક છે. તું દુર્યોધિતવળા નડુપથી જરા પણ ભય પામીશ નહિં. આ નરાધમ મહાર્જિયા પાસે પોતાની પાલખી ઉપગ્રવે છે. તેને ધર્મનું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી. મારે હવે તેને પાછો જ સમજ. હવે તે વધારે દિવસ આ સ્થાન ઉપર રહી રોકવનો નથી. તું જરા પણ ડીંસ નહીં. બાજબન તારું મંથન કરશે.' ત્યારપછી મહાતેજસ્વી બૃહસ્પતિએ અગ્નિ પ્રત્યક્ષિત કરીને રાજ્ય અનુસાર ઉત્તમ દેવિથી દહન કર્યું અને અગ્નિદેવને ઇન્દ્રની યોગ કરવાને

કહ્યું. તેમની આચારી અમિતિવે વાવ, તળાવો, સરોવરો અને સમુદ્રમાં ઇન્દ્રની ગોળ કાઢી. બોળતાં બોળતાં તેઓ જે સરોવરમાં ઇન્દ્ર હુપાએલો હતો ત્યાં આવ્યા. ત્યાં તેમને એક કમળના નાગના તન્તુમાં દેવરાજ ઇન્દ્ર હુપાએલો જોવામાં આવ્યો. પછી તેમણે બુદ્ધસ્થિતિ લેવાનું કે ઇન્દ્ર આજુ નેટનું રૂપ ધારીને એક કમળનાગના તાંતણામાં હુપ એલો છે. આ સાંભળી બુદ્ધસ્થિતિ દેવર્ષિઓ અને ગન્ધર્વો સહિત તે સરોવરના તટ ઉપર આવ્યા અને ઇન્દ્રનાં પદેશાંનાં પરાક્રમે નો ઉદ્દેશ કહીને તેની કૃતિ કરવા લાગ્યા. આથી ધીમે ધીમે ઇન્દ્રનું તેજ વંચા લાગ્યું અને તે પોતાનું પૂર્વનું રૂપ ધારણ કરીને શકિતસમ્પન્ન બની ગયો. તેણે બુદ્ધસ્થિતિ કહ્યું: 'દેહો, હવે આપનું શું કાર્ય કરવાનું છે? મહાદેવ વિશ્વરૂપને તે મારી નાખ્યો હતો અને વિશાળકાય, વૃત્રાશુરનો પણ અન્ત આવી ગયો છે.' બુદ્ધસ્થિતિએ કહ્યું: 'નરુપ નામનો એક માનવ રાજા દેવતાઓ અને ઋષિઓના તેજથી વધીને તેમનો અધિપતિ થઇ ગયો છે. તે અમને બહુ જ સડાવે છે. તમે તેનો નાશ કરો.'

શલ્યની વિદાય, કૌરવો અને પાંડવોએ એકઠાં કરેલાં સૈન્યોનું વર્ણન

રાજન! જે વખતે બુદ્ધસ્થિતિ ઇન્દ્રને આ પ્રમાણે; કહી રહ્યા હતા તે જ વખતે ત્યાં કુમેર, યમ, ચન્દ્રમા અને વરુણ પણ આવી ગયા. અને બધા દેવતાઓ ઇન્દ્રની સાથે મળીને નડુપના નાથનો ઉપાય વિચારવા લાગ્યા. એટલામાં જ ત્યાં પરમ તપસ્વી અગસ્ત્ય મુનિ દેખાયા. તેમણે ઇન્દ્રને અભિનન્દન આપીને કહ્યું: 'બહુ પ્રસન્નતાની વાત છે કે વિશ્વરૂપ અને વૃત્રાશુરના વંધથી અને નડુપનું પતન થઇ જવાથી આપનો અબ્યુદય થઇ રહ્યો છે. ત્યારે ઇન્દ્રે મહર્ષિ અગસ્ત્યનો સ્વાગતસ્તકાર કર્યો અને તેઓ આસન ઉપર વિરાજમાન થાયા એટલે તેમને પૂછ્યું: 'ભગવન! પાપશુદ્ધિ નડુપનું પતન કેવી રીતે થયું તે હું જાણવા માગું છું.' અગસ્ત્યએ કહ્યું: 'હું નડુપ જે રીતે સ્વર્ગથી પડ્યો તે પ્રસંગ હું તમને કહું છું. સાંભળો: મહાતેજસ્વી દેવર્ષિઓ નડુપની પાંચળી બાંધવીને ચાલી રહ્યા હતા એ વખતે ઋષિઓની સાથે તેના વિચાર થવા લાગ્યો અને અધર્મથી છુટ્ટિ બગદારી જવાની તેણે મારા મસ્તક ઉપર ઘાત મારી

આથી તેનું તેજ અને ક્રાન્તિ નટ થઇ ગયાં. મેં તેને કહ્યું: 'શત્રુ! તું પ્રાચીન મહર્ષિઓએ મધ્યવેશમાં અને આશ્વદેશમાં કરી પર દોષનો આરોપ કરે છે અને પ્રજાના જેવા તેજસ્વી ક્ષત્રિયો પાસે પોતાની પાતળી બિંદવવધ છે તથા તેં મારા માથા ઉપર લાત મારી છે. આથી તું પુલ્લહીન યદ્યપિ પૃથ્વી ઉપર પડે. હવે તું દસ દિવસ વડે સુધી અજગરનું રૂપ ધારણ કરીને ભટકીશ અને આ અવધિ પૂરી થતાં ફરી પાછો શસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરીશ.' આ પ્રમાણે મારા શાપથી તે હૃદયપરથી ચૂન થઇ ગયો છે. હવે તમે શસ્ત્રોચોત્તમાં આવીને સર્વ લોકોનું પાલન કરો.'

ત્યારે દેવરાજ હૃદય ઐશ્વર્યન લાથી ઉપર મળીને અગ્નિદેવ, બુદ્ધરૂપિત, યમ, વરુણ, કૃષેર, સમસ્ત દેવો તથા મન્યવો અને અપ્સરાઓ સહિત દેવગોત્રમાં ગયો. ત્યાં હૃદયલાલિને મળીને તે અત્યંત આનંદપૂર્વક સર્વ લોકોનું પાલન કરવા લાગ્યો. આ સમયે ત્યાં મહા-તેજસ્વી ભગવાન અગ્નિય પધાર્યા. તેમણે અધરવેશના મન્ત્રોથી દેવરાજનું પૂજન કર્યું. આથી હૃદ બહુ પ્રસન્ન થયો અને તેણે તેમને આ વર આપ્યો કે આપે અધર વેદનું ગાન કર્યું છે માટે વેદોમાં અધર્વાગ્નિના નામથી વિખ્યાત થશે અને યજ્ઞો ભાગ પલ પ્રાપ્ત કરશે.' આ પ્રમાણે અધર્વાગ્નિના ક્ષત્રિયો સહાર કરીને હૃદ તેમને વિદ્યાપ કર્યાં. પછી તે ક્ષમસ્ત દેવગોત્રમાં અને તથેષ્ઠિન ક્ષત્રિયોના સહાર કરી ધર્મપૂર્વક પ્રગતું પાલન કરવા લાગ્યો.

મહારાજ શક્ય કહે છે-નુષિરિ! આ પ્રમાણે હૃદને પલ પોતાના યુગ્મોનાં અંધ કરવાની હજી પી અપ્રાપ્તવશ પલ કરશે થયો. હવે, મારે તમારે પલ દ્રાપદી અને ભટકી સહિત વનમાં રહીને જે કુખ જોયરનું પડ્યું છે તેને મારે તમે રાખ ન કરો. જેન હૃદે દુઃખચુરને મારીને પેતાનું રાત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેમ તમને પલ પેતાનું રાત્ર્ય મળી જશે. તથા જેમ અગસ્ત્યના રૂપથી નાનુનું પલન થયું હતું તેવી રીતે તમારા શત્રુઓ-કર્ણ અને દુર્યોધન સગેરેના પલ નય થઈ જશે.

રાત્ર સમયે આ પ્રમાણે અપ્સરાન અપનાં પર્માત્મઓમાં મેઘ બુધિરિરે તેના વિધિપૂર્વક સહાર કર્યો. ત્યારપછી મહારાજ શક્ય બુધિરિરેની અનુવ્રતિ થઈ પેતાની સેના સહિત દુર્યોધનની પાસે મલ્લો મળ્યો.

વૈશમપાયન કહે છે-ચાત્ર! આ પછી ધરવ મહારથી સ્પર્શક બહુ વિદ્યગ ચતુરચિરિરે સેના લઈ રાત્ર બુધિરિરેની પાસે આગ્યો. તેની સેના જુલબુલ દેશના અનેક વીરોથી રોપી રહી હતી. તેમાં કર્ણી, ભિન્નિપય, શૂચ, તેમર, મુદ્ગર, પરિય, લાઠી, પદ, તથાકર, ધનુષ, અને તરેકનરેકનાં અપુષ્પો સમગ્રી રત્નાં હતાં. આ સેના રાત્ર બુધિરિરેની યાવરીમાં પડેલી. આ પ્રમાણે એક અસંદિધી સેના લઈને ચેરિરાજ મુરેનું આગ્યો. એક અસંદિધી સેના સાથે જગસ-પનો પુત્ર મગધરાજ નાલકેન આગ્યો, તથા સમસ્ત ઉપરના તરેક તરેકના રોહાઓ સાથે પદમરાજ પલ બુધિરિરેની સેનામાં ઉપરિયન થયો. આ પ્રમાણે જિન્ન-જિન્ન દેશોની સેનાઓ ભેગી મગધથી પાંડવોના સૈન્ય-સમૂહ પલ બહુ લભ અને રક્તિદાણી જણાવે હતો. મહારાજ દુષ્યની તેના મહારથી પુત્રો અને રેરેરેથી આવેલા શરણીગણની સેના પણ બહુ સદગ જણાઈ આતી હતી. મ-સરેરેના રાત્ર રિરાતની સેનામાં પર-તેના પ્રેરેના અનેક રાત્રઓ મરેલા હતા. તે સેના પણ પાંડવેની યાવરીમાં આવી પડેલી. આ પ્રમાણે ન્યા-

ત્યારથી આગેને સન આપાદિવૃત્તી સેના મહારાજ પાંડવેના પદમાં એરિયન થઈ દોરેને ની સાથે મુદ કરેલી જણ-વનો આ-વિદ્યન સેનાને જેવા પાંડવો પ્રમન થયાં.

સામી બાળ્યે રાજ ભગવતે એક અક્ષૌહિણી સેના આપીને કૌરવોના હર્ષ વધાર્યો. તેની સેનામાં ત્રીન અને દિશત દેશના વીરો હતા. આ પ્રમાણે દુર્યોધનના પક્ષમાં બીજા પણ કેટલાયે રાજાઓ એકઠાં અક્ષૌહિણી સેના લાખને આવ્યા. હડીકેના પુત્ર કૃતવર્મા બોજ, અન્વેક અને કકુરવંશી માદવ વીરો સહિત એક અક્ષૌહિણી સેના લાખને દુર્યોધનની પાસે ઉપસ્થિત થયો. સિન્ધુ અને સૌત્રીર દેશના જયપ્રથમ યોદ્ધા રાજાઓની સાથે પણ કેટલીક અક્ષૌહિણી સેના આવી. કામ્બોજનરેશ મુદ્ધસિણ, શક અને યવન વીરોની સાથે આવ્યો. તેની સાથે પણ એક અક્ષૌહિણી સેના હતી. આ પ્રમાણે માલિમતી પુરોના રાજા નીલ દક્ષિણ દેશના મહાબળવાન વીરો સહિત આવ્યો. દક્ષિણ દેશના રાજાઓ પિન્દ અને અનુપિન્દ પણ એકેક

અક્ષૌહિણી સેના લાખને દુર્યોધનની સેનામાં હાજર થયા. કેટલ દેશના પાંચ ભાગના રાજા હતા. તેમણે પણ એક અક્ષૌહિણી સેના સાથે આવી કુરુરાજ્યને પ્રસન્ન કર્યો. આ સિવાય બીજા જગાઓથી આવેલા રાજાઓની પણ ત્રણ અક્ષૌહિણી સેના હતી. આ પ્રમાણે દુર્યોધનના પક્ષમાં કુલ અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના એકત્રિત થઈ. તે તરફ તરેહની પદ્મઓથી મુશોભિત અને પાંડવો સાથે લાખને ઉત્સુક હતી. પંચનદ, કુરુગૃહગઢ, રોહિતવન, મારવાક, અહિચ્છત્ર, કાલકૂટ, ગંગાતટ, વારણ, વરધાન અને ધમુનાતટનો પર્વતીય પ્રદેશ—આ સર્વ ધનધાન્યપૂર્ણ વિસ્તૃત ક્ષેત્ર કૌરવોની સેનાથી ભરાઈ ગયું હતું. મહારાજ દુષ્ટે પોતાના જે પુરોહિતને દૂત બનાવીને મોકલ્યો હતો, તેણે આ પ્રકારે એકત્રિત થયેલી તે કૌરવોની સેના નેહી.

દુપદના પુરોહિતની સાથે લીખ્મ અને ધૃતરાષ્ટ્રની વાતચીત

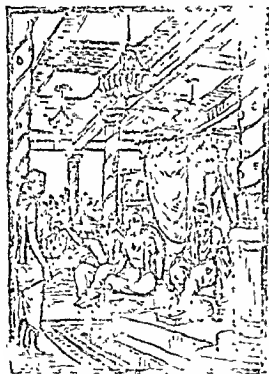
વૈરામ્પાયન કહે છે—ત્યારપછી તે દુપદનો પુરોહિત રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે પહોંચ્યો. ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ અને વિદુરે તેના બહુ સત્કાર કર્યો. પુરોહિતે પહેલાં પોતાના પક્ષના કુશળસાધ્યાર કહી સંભળાવ્યા. પછી તેમની કુશળતા પૂછી. ત્યારપછી તેણે સમસ્ત સેનાપતિઓની વચ્ચે આ પ્રમાણે કહ્યું:—‘આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાણ્ડુ બન્ને એક જ પિતાના પુત્રો છે. માટે પિતાના ધન ઉપર બન્નેના સરખો અધિકાર છે. છતાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને તો તેમના પિતાનું ધન પ્રાપ્ત થયું છે પણ પાંડુના પુત્રોને મળ્યું નથી—તેનું કારણ શું છે? કૌરવોએ કેટલીએ વાર બન્નેક ઉપાયો કરીને પાંડવોના પ્રાણ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેઓ તેમના આયુષ્યના બળથી મૃત્યુ પામ્યા નથી. આટલાં કરી સહન કર્યા પછી પણ મહાત્મા પાંડવોએ પોતાના બળથી રાજ્ય વંચાવ્યું, પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રના દુહા શુદ્ધિવાળા પુત્રોએ શકુનિની સાથે મળી તે સમગ્ર રાજ્ય છળથી પગથી લીધું. રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પણ આ કર્મમાં સંમતિ આપી હતી, અને પાંડવોને વિવશ થઈને તેર વર્ષ સુધી વનમાં રહેવું પડ્યું. આ બંન્ને અપરાધોને જુદી જાણે પાંડવો હજુ પણ કૌરવો સાથે સમજુતી કરવા છાંછે છે. માટે પાંડવો અને દુર્યોધનના વર્તાવ ઉપર વિચાર કરીને તેમના હિતેચ્છુઓની ફરજ છે કે તેઓ દુર્યોધનને સમજાવે. પાંડવો વીર છે તો પણ તેઓ કૌરવો સાથે

યુદ્ધ કરવા ચાહતા નથી. તેમની તો આ જ ઇચ્છા છે કે સંપ્રામમાં જન-સંહાર કર્યો પિના જ અમને અમારા ભાગ મળી જાય. દુર્યોધન જે લાજ તરફ જોઈને યુદ્ધ કરવા ચાહે છે તે કદી સિદ્ધ થઈ શકવાનો નથી. કારણ કે પાંડવો ઓછા બળવાન નથી. યુધિષ્ઠિરની પાસે પણ સાત અક્ષૌહિણી સેના એકઠી થઈ છે. અને તે યુદ્ધને માટે ઉત્સુક તથા તેમની ઓછાની જ વાટ જોઈને જીએલી છે. આં સિવાય પુરુષસિંહ સ્વાત્મક, ભીમસેન, નકુળ અને સહદેવ—આ સંધ્યા જ હજારો અક્ષૌહિણી સેના બરાબર છે. એક બાલુથી અગિયાર અક્ષૌહિણી સેના આવે અને એક બાળુ એકલો અર્જુન હોય તો અર્જુન જ તે સેના કરતાં વધી જશે. એવા જ મહાબાહુ શ્રી કૃષ્ણ પણ છે. પાંડવોની સેનાનું બળ, અર્જુનનું પરાક્રમ અને શ્રીકૃષ્ણની શુદ્ધિમતા જોઈને પણ કયો મનુષ્ય તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થશે? માટે ધર્મ અને સમયનો વિચાર કરીને તમારે પાંડવોને જે ભાગ અપવાનો હોય તે તુરત જ આપી દેવો. જોઈએ. આ અવસર તમારા હાથમાંથી પસાર ન થઈ જાય તેનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.’

પુરોહિતનાં વચન સાંભળી મહાશુદ્ધિમાન ભીષ્મે તેની બહુ પ્રતીક્ષા કરી. અને સમયને અતુલ્ય આ વચન કહ્યો: ‘પ્રમદ! એ બહુ સૌભાગ્યની વાત છે કે બધા પાંડવો

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સાથે કુરુક્ષેત્રે છે. ત્યાં એથી પણ આનન્દ થાય છે કે એમને પણ રામચંદ્રની સદાચાર્ય પ્રતિ ધણ છે. સાથે તે પણ પ્રસન્ન થઈ જાય છે કે તેઓ ધર્મમાં તત્પર છે. વળી સૌથી આનન્દની વાત તો એ છે કે તે પાંચે ભાઈઓ ધૃતરાષ્ટ્રના વિચાર છોડીને પોતાના બન્નુઓની સાથે સન્નિવ. કરના મહે છે. વસ્તવિક રીતે તો તે પણ દીરઘકરી અર્જુન ભગવાન, અસંવિધમાં નિપુણ અને મહાશયી છે. સચા, યુદ્ધમાં તેના મુશળો ઠાણ દરી શકે તેમ છે? સદ્ગુણ ધર્મમાં પણ તેરવી તુલાત નથી તે બીજા ધૃતરાષ્ટ્રનીઓની તે વાત જ મું કરવી? મને તો વિશ્વસ છે કે તમે લોકમાં તે એકમાત્ર સમર્થ પીર છે.

ભીષ્મ આ પ્રમાણે કહી રહ્યા હતા તે વખતે કહ્યું કે ધર્મમાં ભરાઈ ગયો અને ધૃતરાષ્ટ્રનાં બીજાની વાત

અટકાવીને કહેવા લાગ્યો: 'ભગવાન! અર્જુનના પરકામની વાત ક્રેજી થી નથી, પતી તો. કર્મકર કાલ કાલથી શું હાથ? પડેલાની વાત છે: શુનિયે દુર્યોધનને મરે મુશિયરને મુશારમાં દરખા દના તે વખતે તેઓ ને શત્રુ કણુવ દોને વનમાં મળે દના ને શત્રુને પૂરી કર્યા વિના જ તેઓ મરણ તથા પાંચુવ દેવરાજાઓના ભરેલા ઉપર મર્મની માફક વિનવી સમ્પતિ લેવા મહે છે. પરન્તુ તેમના કરથી દુર્યોધન સન્નમો વેચે વિસ્ત્રો પણ આવી જઈ શકે નહિ. ને તેઓ પોતાના બાપદાનું સન્ન લેવા આદવા દોષ તો પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે દરી બર વર્તે મુશી વનમાં રહે. ને તેઓ ધર્મને છોડીને લાચારમાં જ તત્પર હોમ તો કાંઈવ વીરોની સામે આવતાં તેઓને મારાં વચ્ચે રાની રીતે માર આપશે.'

ભીષ્મ બોલ્યા—રાધાપુત્ર! મેરથી કહેવાની મી વાર છે; ભયરે વિચારનમના સંધામમાં અર્જુનને ક્રોધાએ જ છ મહાશયીઓને કાની લીધે દના વખતના તેના પરકામને તો શરૂ કરે તે વખતે તેની આગળ જાને તારે અનેક વાર પરકામ મું પામું દનું. તે વખતે જ તારું પરકામ તો જરૂર મું દનું. ને આજે આ બ્રહ્મરૂપના વચન પ્રમાણે શર્મ નહીં કાંઈ તો અર્જુન આ વનમાં પાંચોને હાથે મરીને કૂચ શકી પડશે.

ભીષ્મનાં આ વચન સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રે તેમનું સન્નમન કર્યું અને તેમને પ્રજ્ઞા કરતાં કહ્યુંને દયાપતિ કહ્યું—'ભીષ્મજી ને કહ્યું છે તેમાં જ અમારું અને પાંચોનું દિન છે. તેથી જ ભગવાનું પણ કલ્યાણ છે. આજીવનકાલ દુઃખમાંની સાથે વાતચીત કરીને સ્વત્વને પાંચોની પાસે મોકલીશ. હવે આજ રીતે પણ રહો.' આ પ્રમાણે કહીને ધૃતરાષ્ટ્રે પુરોહિતના સ્થાનર કર્યો અને તેમને પાંચોની પાસે મોકલી દીધ.

ધૃતરાષ્ટ્ર અને મંજયની વાતચીત

વેરામ્પાથન કહે છે—પરકામી રામ ધૃતરાષ્ટ્રે સન્નમને સન્નમાં બોલાવીને કહ્યું—'સન્ન! લોકે કહે છે કે પાંચો આવીને ઉપજામ નમન રામનાં રહ્યા છે. તમે પણ ત્યાં જાને તેમની અદિતી મેરણે, અનન-મનુ મુશિયરને આરપૂરકે મરણે કુલકલ્યાણર પડશે.

તે સરને આવતી કુલકલ્યાણ વત્તરમાં, તેઓ કહી પણ વનવાસને રેમ ન હોય છતાં તેમને તેનાં કાલ મેરણાં પડ્યાં. છતાં પણ તેમને અમર હર કોઈ મરે નથી. તેઓ અર્જુન મિડપર અને પડપડાવી છે, સન્ન! મેં કહી પાંચોને જાન્ય કરનાં લોક નથી. તેમને જોનું

પરાક્રમથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરીને પણ તે બધી માટે આધીન કરી દીધી હતી. હું હંમેશાં તેમના દોષ શ્રદ્ધા કરતો હતો છતાં મને તેમનામાં કોઇ પણ દોષ દેખાશે નહિ. કે જેથી તેમની નિન્દા કરી શકું. તેઓ સમય આવતાં મિત્રોને ધન આપીને સહાય કરે છે. તેઓ હંમેશાં વધા-શોભ સર્વનો આદર-સત્કાર કરે છે. અત્યંત વંશના શાસ્ત્રોના પ્રકારમાં દુરોધિન અને કણ્ઠના સિવાય બીજાને પ્રેમ તેમનો શત્રુ નથી. મુખ અને ડિચરનોથી વિખ્યાત પડેલા પાંડવોના કોઈને આ બધું જ વધારા કરે છે. દુરોધિન મર્મ હોવાથી જ પાંડવોના જીવતાં તેમનો ભાગ પડવાથી લેવા સરળ સમજી રહ્યો છે. જે યુધિષ્ઠિરની પાછળ અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ, ભીમસેન, સાત્યકિ, નકુળ, સહદેવ અને સંજયવંશના સમારત વીરો છે તેમનો રાજ્ય-ભાગ સુધના પહેલાં જ આપી દેવામાં કલ્યાણ છે. ગાંડીવ-ધારી અર્જુન જોકરો જ રથમાં બેસીને આખી પૃથ્વીને પોતાને આધીન કરી શકે છે. એ જ પ્રમાણે વિજયી તેમજ અતુલ સામર્થ્યવાળા વીર મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ પણ ત્રણે લોકના રવામી થઈ શકે છે. બીજાના જેવા ગદાધારી અને હાથી ઉપર સવારી કરનાર તો પ્રેમ છે જ નહિ.

ઉપલક્ષ્યમાં સંજય અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાત્રિ પુનરાગ્રાં વચન સાંભળી સંજય પાંડવોને મળવા માટે ઉપલક્ષ્યમાં ગયો. ત્યાં પહેલાંની તેણે પહેલાં કુન્તીનન્દન રાજા યુધિષ્ઠિરને પ્રણામ કર્યા. ત્યારપછી પ્રસન્ન થઈને કહ્યું; ‘રાત્રિ! આજ

તેની સાથે બે વૈર થશે તો તે મારા પુત્રોને સંગ્રામીને ભરમ કરી દેશે. સાક્ષત્ ઇન્દ્ર પણ તેને યુદ્ધમાં હરાવી શકતો નથી. મોટીનન્દન નકુળ અને સહદેવ પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળા અને બળવાન છે. પછીઓના સમૂહને જેમ બે બાજુ નજીક કરી દે છે તેમ તે બંને ભાઈઓ શત્રુઓને જીવતા છોડી નથી શકતો. પાંડવપક્ષમાં જે એક ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામનો યોદ્ધો છે તે બહુ જ વેગથી શુદ્ધ કરનાર છે. મત્સ્યદેવનો રાજા વિરાટ પણ ચેતાના પુત્રો સહિત પાંડવોનો સહાયક છે. મેં સાંભળ્યું છે કે તે યુધિષ્ઠિરનો બહુ ભક્ત છે. પારુષદેવનો રાજા પણ બહુ વરિની સાથે પાંડવોની સહાયતા માટે આવ્યો છે. તેમજ તેમની ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે સાત્યકિ તો તેમની સેવામાં લાગેલા જ છે.

“કુન્તીનન્દન યુધિષ્ઠિર બહુ ધર્મીમા, લક્ષ્મીશીલ અને બળવાન છે. તેમણે કદી ક્રોધના પ્રત્યે શત્રુભાવ તો કર્યો જ નથી. છતાં દુરોધિને તેમની સાથે પણ જીત કર્યું છે. મને તો લાગ રહે છે કે ક્યારેક તેઓ ક્રોધ કરીને મારા પુત્રોને બાળીને ભરમ ન કરી નાખે। હું રાજા યુધિષ્ઠિરના દાવથી નેટવો હું છું એટલે લાગ મને શ્રીકૃષ્ણ, ભીમ, અર્જુન કે નકુળ-સહદેવથી પણ નથી; કારણ કે યુધિષ્ઠિર મહાન તપશ્વરી છે. તેમણે નિયમ પ્રમાણે જાત્યર્થનું પાઠન કર્યું છે, આથી તેઓ ચેતાના મનમાં જે સંકલ્પ કરશે તે પૂરો થવા વિના રહેશે જ નહિ. પાંડવો શ્રીકૃષ્ણ ઉપર બહુ જ પ્રેમ રાખે છે. તેમને પોતાના આત્મા સમાન માને છે. શ્રીકૃષ્ણ પણ મહા-વિદ્વાન અને પાંડવોનું હિત સાધવામાં લાગી રહેલા છે. તેઓ બે સન્ધિ માટે કંઈ પણ કરશે તો તેને યુધિષ્ઠિર માની લેશે. યુધિષ્ઠિર તેમની વાતને કદી ટળતા નથી. સંજય! તમે ત્યાં જઈને મારા તરફથી પાંડવો અને સંજયવંશી વીરોની તથા શ્રીકૃષ્ણ, સાત્યકિ, વિરાટ તેમજ દ્રૌપદી તથા તેના પાંચ પુત્રોની ખ્યાલ પૂછવો. પછી બધા રાજાઓની વચ્ચે સમય અનુસાર જે પ્રમાણે ઉચિત હોય તે પ્રમાણે વાતચીત કરવો. જેનાથી ભરતરંધીઓનું હિત થાય, પરસ્પર ક્રોધ અને વૈરનશ્વ ન વધે અને શુદ્ધ કરણ પણ બહુ ન થાય એવી વાત કરવી બેઠકો.”

આપ આપના સહાયકો સહિત સકુશળ દેખાઈ રહ્યા છો તે બહુ સોભાઓની વાત છે. અંગિકાનન્દન રાજા, કુતરાપુ આપનું કુશળ પૂછ્યું છે. ભીમ, અર્જુન, નકુળ અને સહદેવ કુશળ તો છે ને? સત્ય વસ્તુ આચરણ કરનારી વીરપત્ની રાજકુમારી દ્રૌપદી પ્રસન્ન છે ને?”

રાજા સુધિષ્ટિને કહ્યું—સંવત્ર ! તમારું સ્વાગત છે. તમને મળવાથી આજ મને બહુ પ્રસન્નતા થઈ છે. હું બાઈઓ સાંઠત અહિં કુશળ છું. અમારા પિતામહ બીજા કુશળ છે ! તેમનો અમારા ઉપર પહેલાંના જેવો સ્નેહભાવ તો છે ને ! પેતાના પુત્રો સહિત રાજા પુત્રરાષ્ટ્ર તથા મહારાજા બાહલીક તો કુશળ છે ને ! શોભતા, જીરવતા, રાજા યશ્ય, પુત્ર સહિત શીશ્યાચાર્ય અને કૃપાચાર્ય—આ સુખ્ય ધરુધારીઓ પણ સ્વસ્થ છે ને ! ભરતવંધની વદ વસીલ માતાઓ, સ્ત્રી તથા વહુઓને કાંઈ કંઈ તો નથી ને ! સ્ત્રોધ બનાવનારી બ્રીઓ, દારીઓ, પુત્રો, બાણેનો, બહેનો ને ધાવો નિષ્કપટભાવથી હાથીમળીને રહે છે ને ! રાજા દુર્યોધન પહેલાંની માફક બ્રાહ્મણોની સાથે યથાથેય વર્તાવ કરે છે કે નહિ ! મેં બ્રાહ્મણોને નિર્વાહ માટે જે રૂપિયા બાંધી આપી હતી તેને છીનવી તો નથી લીધી ને ! કાંઈ દિવસ બાપા કોરવો એકલા થઈને પુત્રરાષ્ટ્ર અને દુર્યોધનને મને રાત્રનો ભાગ આપી દેવા કહે છે ? રાત્રમાં હું યાચાર્યોનાં શર્ણાં ભેળેને તેમને એક સાથે એકસ જાણી ચમકાવનાર વીરનાયક અર્જુન કહી યાદ આવે છે ! ભીમસેન પણ ન્યારે હાથમાં ગદા લે છે ત્યારે તેને ભેતાં જ ચતુરણ કપી જો છે, આજ જ પરાક્રમી નકુળસહદેવને પણ તેઓ ભૂરી તો નથી ગયા ને ! મનસુદ્ધિ દુર્યોધન વગેરે ન્યારે દવકા વિચારથી વનમાં ગયા અને મુદમાં પરાજિત થઈ શત્રુઓથી દેહ થયા, તે સમયે ભીમસેન અને અર્જુનને જ તેમની રક્ષા કરી હતી—આ વાત તેમને યાદ આવે છે કે નહિ ! સંવત્ર ! જો અમે દુર્યોધનને પૂરેપૂરો પરાજિત ન કરીએ અને એકવાર તેને ભલાઈથી છોડી દઈએ તો પછી તે વડા કરવો દરિન થઈ પડે.

સંવત્ર બોલ્યો—પાંડુનન્દન ! આજે જે કંઈ કહ્યું તે તદન બરાબર છે. તમે જેમના કુશળભાવનાર પૂછ્યા તેઓ સર્વ આનન્દમાં છે. દુર્યોધન તો ઘરેઓને પણ જાન કરે છે તો પછી બ્રાહ્મણોને આપેલી રૂપિયા શોધે થઈ રહે ! પુત્રરાષ્ટ્ર તેમના પુત્રોને આપતી સાથે શોધ કરતાં સંભળાને મનમાં બહુ જ દુઃખી થાય છે. કારણ કે તેઓ પેતાને ત્યાં આવેલા બ્રાહ્મણોના સુખથી સાંકળે છે કે 'મિત્રનો શોધ કરવો તે સૌથી ભારે પાપ છે. મુદની ગર્મી અપનાં રાજા પુત્રરાષ્ટ્રને ગોદર અર્જુન, બલમહારી બીમ તથા રણવીર નકુળ-સહદેવ હંમેશા યાદ આવે છે. અભનથ ! હવે આજ જ આપની સુધિષ્ટિ

વિચાર કરીને કાંઈ એવો માર્ગ કાઢો કે જેથી કોરવો, પાંડવો તથા સંજયવંશીઓને સુખ મળે. અહીં જે રાજાઓ આવેલા છે તેમને તથા આપના મન્ત્રીઓ

અને પુત્રોને બોલવો, હું તમારી આગળ આપના કાકા પુત્રરાષ્ટ્રે તમને બંધાને જણાવવાનો, જે સંદેશ મોકલ્યો છે તે સંભળાવું છું.

સુધિષ્ટિને કહ્યું—સંવત્ર ! અહિં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, શત્રુકિ તથા રાજા નિરાદ મોહુદ છે તથા પાંડવો અને સંજયો પણ એકત્રિત છે. હવે પુત્રરાષ્ટ્રનો મરદિય સંભળાવો. સંવત્ર બોલ્યો—રાજા પુત્રરાષ્ટ્ર મુદ નહિ પણ શાન્તિ ઇચ્છે છે. તેમણે બહુ ઉનાવળથી રથ તૈયાર કરાવીને મને અહિં મોકલ્યો છે. હું આજ રાત્રી છું કે બાપડો, પુત્રો અને કુટુંબી જનો સહિત રાજા સુધિષ્ટિ આ વાતને પસંદ કરશે. તેમથી પાંડવોનું દિન થશે. જે કુન્તીના પુત્રો ! આજ આપનાં રિત્ય કરીને, તમના, ચરવના આરિયો બધા મળે અને સુજોથી વૃક્ત છે. તમારા જન્મ ઉત્તમ કુળમાં થયેલો છે. આજ બહુ રવાણ અને હાની છે. તમારો સ્વભાવ મર્માદશીય અને પરિવ્રમ્ભનો વિચાર કરીને શર્પ કરવાનો છે. અ.પ.નુ દલ મત્સ્યગી છે તેથી તમારાધો કાઈ ખરાગ કામ થતો સંભવ નથી. જો આપમાં કાઈ હોય હોન તો તે તુરંત જ જણાવજાવ, કારણ કે સર્વે વજ્રમાં કાંઈ ગ્રાપ મુજે રહેવો નથી. જે કરવામાં સરવો વિનાયકેખાનો દોષ, જેથી સર્વ પ્રકારનાં પાપો ઉત્પન્ન થતાં હોય અને અન્તમાં મરદનું સ્કંદ થતું હોય એવું મુદ જેવો કોઈ કર્મમાં રોડો સમજાવવા પુત્ર પ્રજા થઈ રહે ! તેમાં તે જય અને પરાજય બન્ને

સમાન જ છે. ભક્ષા. કુન્તીના પુત્રો ખીન અંધમ પુરુ-
ષોની પેઠે આપું કામ કરવા માટે શાથી તેમર ઘર્ષ ગયા
કે ને નથી ધર્મનું સાધક કે નથી અર્થનું સાધક. અહીં
ભગવાન વાસુદેવ પણ છે. સર્વથી જુદ પાંચાલરાજ દ્રુપદ
પણ છે. આ સર્વને પ્રભુભ કરીને હું પ્રસન્ન કરવા
આહું છું. હું હાય બેરીને આપના શરણમાં આજો
હું નેથી આપ મારી પ્રાર્થના પર ખ્યાન દહને એવું
કામ કરે કે નેથી કૌરવો અને મુંબવંશનું કલ્યાણ
થાય. મને વિશ્વાસ છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન
મારી પ્રાર્થનાને મોકારી નહિ શકે. ખીનું તો મું, મારાં
માગતાં અર્જુન પોતાના પ્રાણ પણ દઇ શકે છે. આમ
સમજીને જ હું સન્નિવે પ્રસ્તાવ કરું છું. સન્નિ જ શાંતિનો
સર્વોત્તમ ઉપાય છે. બીજાપિતામહ અને રાજા દુરાશત્રુની
પણ આ જ સમ્મતિ છે.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું — સંજય ! તમે એવી દષ વાત
સાંભળી છે કે નેથી મારી મુદ કરવાની ઇચ્છા છે એમ
સમજીને ભયગ્રીત ધઇ રહ્યા છો ? મુદ કરવા કરતાં ન
કરવું પડે તે જ સારું છે. સન્નિવેતો અસર મળવા
છતાં પણ એવો મોણ હશે કે ને મુદ ઇચ્છશે ? એ
વાતને તો હું પણ બાધું છું કે ને મુદ કર્યા વગર
થોડા પણ લાભ મળેલો હોય તો તેને અધિક માનવો
નેહ્યો, સંજય ! તમે જાણો છો કે અમે વનમાં દેટલાં
દુઃખ સહન કર્યાં છે. છતાં પણ અમે તમારી વાત ખ્યાનમાં
લઈને કૌરવોના અપરાધ ક્ષમા કરી રાજીએ છીએ.
કૌરવોએ પહેલાં અમારી સાથે ને વર્તાવ કર્યો અને તે
વખતે અમે તેમની સાથે ને રીતે વર્ત્યાં તે પણ તમારાથી
દ્રષ્ટું નથી. હજી પણ તમે કહો છો તે સર્વ યથ શકે
અને અમે શાન્તિ ધારણ કરી લઈએ, પરંતુ તે ત્યારે
જ ખની શકે કે દુયોધન અમને અમારું ઈન્દ્રપ્રસ્થનું
રાજ્ય પાછું આપી

સંજય બોલ્યો — પાંડુનન્દન ! આપનાં પ્રત્યેક કર્મ
ધર્મને અનુસાર હોય છે. ને કે જીવન અનિત્ય છે તો
પણ તેનાથી મહાન સુયશની પ્રાપ્તિ યથ શકે છે. રાજાના
તમે આ વાતનો વિચાર કરીને આપની કીર્તિનો નાશ
ન કરો. હે અજાતશત્રુ ! ને કૌરવો મુદ કર્યા વગર તમને
તમારો રાજ્યભાગ ન આપે તો પણ, હું તો અન્યક
અને રાષ્ટ્રવંશી રાજ્યોના રાજ્યમાં બીજા માગીને નિર્વાહ
કરી લેતો એ સારો ગણું છું, પરંતુ મુદ કરીને આપું
રાજ્ય લેવું ઠીક નથી. મનુષ્યોનું જીવન જુદ થોડા સમય

ટકનારું છે, તે હરેશાં ક્ષીણ થનારું, દુઃખમય અને
ચંચલ છે, માટે હે પાંડવ ! આ નરસંહાર તમારા વશને થાય
નથી. તમે મુદશી પાપમાં મૂકત ન થાઓ. આ જગતમાં
ધનની તૃણ ધર્મનાં નાખનારી છે. તેમાં ફસાવાથી ધર્મમાં
વિન્યાસો, જે ધર્મને રવીકારે તે જ રાની છે. ભોગોની
ઇચ્છા રાખનારા મનુષ્ય મોહશી બન યથ બળ છે. ને
અજ્ઞાની મનુષ્ય ભ્રમચર્ચ અને ધર્માચરણનો ત્યાગ કરી
અધર્મમાં મૂકત થાય છે અને મૂર્ખતાને લીધે પરલોક
રિષે (કર્મ અનુસાર થતા પુનર્જન્મ ઉપર) અવિશ્વાસ કરે
છે, તેને મુસુ પછી જુદ કાંઈ ભોગવવાં પડે છે. પરલોકમાં
જ્યા છતાં પણ પોતાનાં પૂર્વનાં પાપ-પુણ્ય રૂપી કર્મોનો
નાશ નથી થતો. કર્મ કરતી વખતે તો પાપ-પુણ્ય
મનુષ્યની પાછળ પાછળ ચાલે છે પરંતુ કર્મ યથ
ગયા પછી મનુષ્યને જ તે કર્મોનાં પાપ-પુણ્યની
પાછળ પાછળ ચાલતું પડે છે. આ શરીર હોય ત્યાં
સુધીમાં જ કાંઈ પણ સંસ્કર્મ કરી શકાય છે, મારા પછી
ખીન જન્મને મુદારથ માટે દશ દુઃખી રહાતું નથી.
આપે તો પરલોકમાં મુખ આપનારા અનેક પુણ્યકર્મ
કર્મ છે, છતાં પણ હવે ને આપને તે મુદશી
પાપકર્મ જ કરવું હોય તો તેના કરતાં ચિરકાલ સુધી
વનમાં જઈને રહેવું તે જ સારું છે. વનવાસમાં દુઃખ
તો પડશે પણ ધર્મ તે જ છે, કુન્તીનન્દન ! આપની
લુદ્ધિ કદી અધર્મમાં લાગતી નથી, આપે કોધને
વશ યથ કદી પાપકર્મ કર્યું હોય એવું પણ નથી, તો
પછી જાતાવો કે, એવું શું કારણ છે કે આપ આપના
વિચારથી વિપરીત કાર્ય કરવા ચાહો છો ?

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું — સંજય ! તમારું આ કહેવું તદ્દન
જરાજર છે કે બધા પ્રકારનાં કર્મોમાં ધર્મ જ શ્રેષ્ઠ છે.
પરંતુ હું ને કાર્ય કરવા માણું છું તે ધર્મ છે કે
અધર્મ તેની પહેલાં જરામર તપાસ કરી લો, પછી મારી
નિન્દા કરો. દેટલીક વાર અધર્મ ધર્મનો આકાર લઈ
લે છે અને દેટલીક વાર પૂરેપૂરો ધર્મ પણ અધર્મ નેવો
દેખાય છે. આની પરીક્ષા વિદ્વાનો પોતાની લુદ્ધિથી કરી
લે છે. એક વર્ણને માટે ને ધર્મ છે તે ખીન વર્ણને
માટે અધર્મ છે. આ પ્રમાણે ને કે ધર્મ અને અધર્મ
નિત્ય રહેનારા છે. તો પાંડુ આપત્તિ વખતે તેઓ ઉલ્લ-
સુલટ પણ યથ બળ છે. નેતે માટે ને ધર્મ મુખ્ય
જાતાઓ હોય તે અનુસાર તેજે આવરણ કરવું નેહ્યો.
ખીનએ તો તે ધર્મ આપત્તિકાળે જ આવરવાનો છે.

ત્યારે આહવિનાનાં વધાં વાધન નાશ પામ્યાં હોય ત્યારે જે ધધાનો-કર્મનો આશ્રય લેનારી છવનની રક્ષા થાય અને કોઈનું અહિન ન થાય તે ધધાનો-કર્મનો આશ્રય લેજા નેજા. જે આપકાગ ન હોવા છતાં પણ આપતિદગ્ધની ટિપિરી છવિકા ચકાવનો હોય તથા જે આપતિ સમયે પણ તે અનુસાર છવિકા ન ચકાવતો હોય-તે બને ય નિન્દાને પાત્ર છે. છવિકાનું મુખ્ય સાધન ન હોય ત્યારે બ્રાહ્મણોના નાશ ન થઈ જાય એટલા માટે વિધાતાએ બીજા વર્ણોની ટિપિરી છવિકા ચકાવી તેને માટે પ્રાયશ્ચિત કરવાનું નિધન કરેનું છે. થગાની આ વ્યવસ્થા અનુસાર બે તમે મન આનાથી વિપરીત આચરણ કરતાં જુઓ તો અવશ્ય મુશારી નિન્દા કરો. મારા પિતા-પિતામહ તથા તેમના પૂર્વજો જે માર્ગને માનતા હતા તથા પોતાના ધર્મ અનુસાર તેઓ નેજે

કર્મ કરતા હતા, તે જ કર્મો અને માર્ગોને હું મારે માટે ધર્મ માનું છું, તેનાથી જુદાં નહિ. સંજય ! આ પૃથ્વી ઉપર જે કઈ ધન છે; દેવતાઓ, પ્રજાપતિઓ તથા જગાના લોકમાં જે વૈભવો છે તે બધા મન પ્રાપ્ત થવા હોય તો પણ હું તેમને અધર્મથી લેવા આહતો નથી. અહિં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એટલા છે, તેઓ સમસ્ત ધર્મોને જાણનાર, કુશળ, નીતિમાન, બ્રાહ્મણમકન અને હૃદિમાન છે. તેઓ મોટા મોટા બળવાન રાજાઓ અને બોધવંશનું શાસન કરે છે. બે હું સમિધના પરિવાર કરીને અથવા મુદ્દ કરીને પોતાના ધર્મથી બ્રહ્મ ધર્મ રહ્યાં હોઈ તો તેઓ મન તેમનો અભિપ્રાય જણાવે, કારણ કે તેઓ બને પક્ષોનું હિત સાધવા હજી છે. તેઓ પ્રયેક કર્મનું અન્તિમ પરિણામ જાણે છે. તેમના કરતાં શ્રેષ્ઠ બીજો કોઈ નથી. તે અમારા સૌથી વડું પ્રિય છે. હું તેમની વાતની કદી ઉપેક્ષા નથી કરી શકતો.

સંજય પ્રતિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં વચન

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—સંજય ! જે પ્રમાણે હું પાંડવોને વિનાશથી બચાવવા ચાહું છું, તેમને ઐશ્વર્ય અપાવવા તથા તેમનું પ્રિય કરણ ચાહું છું, તે પ્રમાણે અનેક પુત્રોથી મુકત રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનું પણ કુલ હજી છે. મારી એકમાત્ર હજી આ જ છે કે બને પક્ષ શાન્ત

રહે. રાજા મુદિચિરને પણ શાન્તિ પ્રિય છે તે હું જાણું છું અને તેઓ પણ શીકાર છે. પરન્તુ સંજય ! શાન્તિ

ચાય એ કહિન માહુમ પડે છે. બે ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્રો સહિત લોકભયરા આમનું રાજ્ય પણ હાપ કરી જવા ચાહે છે તો કનિયો કેમ નહિ વધે. તમે એ જાણો છો કે મારાથી અથવા મુદિચિરથી ધર્મનો લોપ ઘટી શકતો નથી. મુદિચિર કે તેઓ ઉત્સાહપૂર્વક પોતાના ધર્મનું પાલન કરે છે, તેમને માટે ધર્મલોપની શંકા તમને શાથી થઈ ? તેઓ તે પહેલેથી જ કુટુંબમાં પોતાના ધર્મ અનુસાર રહે છે, તેઓ પોતાના રાજ્યભાગને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે તેને તમે ધર્મનો લોપ શી રીતે બતાવી રહ્યા છો ? તેમને માટે આ પ્રમાણેનું શુદ્ધચચન પણ સાચી જ વિહિત છે. તેને છોડીને વનવાસી થવાના પચાર તો બ્રાહ્મણોમાં જ હોવા નેજા. કેટલાક તો અનાસક્તિપૂર્વક શુદ્ધધર્મમાં રહીને જ કલ્યાણની સિદ્ધિ થવી માને છે. કેટલાક લોકો કર્મને છોડીને જાનના દ્વારા જ કલ્યાણસિદ્ધિ યાય છે એમ માને છે. પરન્તુ બાધા-પીધા રિત કોઈની પણ જામ મરી શકતી નથી. આથી બચવેલા જાનીને માટે પણ શુદ્ધચોને ઘેર શિક્ષા મગવાનું વિનય છે. આમ જાનજોગની વિધિનું વિધાન પણ કર્મની સાથે જ છે. જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવેલું કર્મ જ નિવૃત્ત થઈ જાય છે-અન્યતઃકારક થતું નથી. આમાં કર્મને છોડીને દેવગ સંન્યાસ વગેરેને જ જે લોકો ઉત્તમ માને છે તેઓ દુર્બળ છે. તેમના કથનનું

કાંઈ જાણ નથી. સંજય ! તમે તો સંપૂર્ણ લોકોના ધર્મ જાણો છો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોના ધર્મ પણ તમારાથી અત્યંત નથી. આપણા ધર્મની યથા રીતે તમે કૌરવોને માટે કેમ હક કરી રહ્યા છો ? પાંડવો સ્વધર્મ અનુસાર કર્તવ્યનું પાલન કરે અને ક્ષત્રિયોમિત ગુહ-કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈને દૈવવશાત મૃત્યુ પણ પામે, તો તેમનું તે મૃત્યુ ઉત્તમ જ માનવું પડશે. જો તમે સર્વ કંઈ છોડીને શાન્તિ પામી કરવામાં જ ધર્મ માંગો છો તો તે ખતાવો કે મુદ્દ કરવાથી રાજ્યોના ધર્મનું નાશ-ખર પાલન થાય છે કે મુદ્દને છોડીને લાગી જવામાં ? આ વિષયમાં હું તમારા મત સાંભળવા ઇચ્છું છું. પાંડવોને જે રાજ્યને લાગ ધર્મ અનુસાર પ્રાપ્ત થવો નોઈએ, તેને ધૃતરાષ્ટ્ર એકદમ હડપ કરી જવા માટે છે. તેમના પુત્ર સમસ્ત કૌરવો પણ તેમને સાથ આપી રહ્યા છે. કાંઈ પણ પ્રાચીન રાજધર્મ તરફ ઈ કરતા નથી. હુદ્દારાજ્યો છુપા રહીને ધન ચોરી લઈ જાય અથવા જળપૂરક સામી જાતીએ ધાડ પાડે તે બન્નેયમાં તેઓ નિંદાના પાત્ર છે. સંજય ! તમે જ ખતાવો કે દુર્યોધન અને તે ચોર-હુદ્દારાજ્યોમાં શું ફેર છે ? દુર્યોધન તો કોધને વશ થઈ રહેલો છે. તેણે જે જીતી રાજ્ય પડ્યાં લીધું છે તેમાં તે પોતાની લોકાણુકથી ધર્મ સમજે છે. પરંતુ પાંડવોનું રાજ્ય તો વનવાસના સમય સુધી તેની પાસે થાપણુ રૂપે રહેલું છે. તેને કૌરવો નેત્રી રીતે લઈ શકે ? દુર્યોધન જેઓને લશ્ચ માટે એકનિત, ક્યાં છે તેઓ તેમની મૂર્ખતાને લીધે જ મોતના દંધમાં આવીને ફસાયા છે. સંજય ! લારી સભામાં કૌરવોએ જે વર્તન કર્યું હતો તે મહાન પાપકર્મ પર પણ નજર કરો. પાંડવોની મ્યારી મત્તી સીલસલા દ્રૌપદીને જ્યારે તે રજસ્વલા હતી ત્યારે સભામાં ખેંચી લાવવામાં આવી, પરંતુ બીજા પોરે મુખ્ય કૌરવોએ પણ તેના તરફ ઉલ્લેખ ખતાવી. તે વખતે જે બાળકથી લઈને વૃદ્ધ સુધીના બધા જ કૌર-

વોએ દુઃશાસનને શિક્ષી લીધો હોત તો ધર્મની રક્ષા થાત અને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોનું પણ હિત થાત. સભામાં કેટલાયે રાજાઓ વિદ્યમાન હતાં, પરંતુ દીનતાને વશ થઈ કાંઈથી પણ તેનો વિરોધ થઈ શક્યો નહિ. કેવળ વિદુરજીએ જ પોતાનો ધર્મ સમજીને મૂર્ખ દુર્યોધનને તેમ કરવા ના પાડી હતી. સંજય ! ખરું કહું તો તમે ધર્મને સમજ્યા વિના જ આ સભામાં સુધાપાદને ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંગ્યા છે. તે દિવસે કૌપડીએ સભામાં જઈને કેટલું મહાન કાર્ય કર્યું; તેણે પોતાના પતિઓને સંકટમાંથી (દાસપણાથી) બચાવી લીધા. ત્યાં તેને કેટલું અપમાન-સંડેનું પડ્યું ! સભામાં તે પોતાના સસરાએ-આગળ લીધેલી હતી તો પણ સ્તંભુત કર્યું તેને કહું કે 'યારસેની ! હવે તારે માટે ખીન્ને કાંઈ રસ્તો નથી, ઘસી ખનીને દુર્યોધનના મહેસમાં ચાલી જ. તારા પતિઓ તો દાવમાં હારી ગયા છે, હવે કાંઈ ખીજ પતિને વરી લે.' જ્યારે પાંડવો વનમાં જવા માટે કાળી મૃગચર્મ ધારણ કરી રહ્યા હતાં તે વખતે દુઃશાસને 'ક્યાં વચનો સંભળાવ્યાં હતાં કે-આ બધા નપુંસકો હવે નંદ થઈ ગયા, હોયને માટે નરકના આગમાં પડી ગયા.' સંજય ! હું ક્યાંસુધી કહું, જુગાર વખતે નેટમાં હલકાં વચનો કહેવામાં આવ્યાં હતાં તે બધાં તમે જાણો છો. તો પણ આ મગરેલા કાપને સુધારવા માટે હું પોતે હસ્તિનાપુર આવવા આવું છું. જે પાંડવોના હિતનો નાશ કર્યા વિના હું કૌરવો સાથે સન્ધિ કરાવવામાં સફળ થઈશ તો હું મારા આ કાર્યને ખુબ જ શુભ અબુદ્ધધારક ગણીશ, અને કૌરવો પણ મૃત્યુના પંજમાંથી છૂટી જશે. પાંડવો તો ધૃતરાષ્ટ્રની સેવાને માટે પણ તૈયાર છે અને મુદ્દને માટે તૈયાર છે. હવે રાજાને જે સારું લાગે તે-સ્વીકારે. પાંડવો ન્યાયી રીતે વર્તનારા છે, તેઓ શક્તિશાળી કેદાઓ હોવા છતાં સન્ધિ કરવા માટે ઉત્સુક છે. તમે આ બધી વાતો ધૃતરાષ્ટ્રને સારી રીતે સમજાવજો.

સંજયનો વિદાય અને યુધિષ્ઠિરનો સન્દેશ

સંજયે કહ્યું—પાંડુનન્દ ! આપનું કલ્યાણ થાઓ. હવે હું જઈ છું અને તે માટે આપની આજ્ઞા ચાહું છું. મેં મનના આવેગને લીધે વાણીથી આપને જે કંઈ કહી દીધું તેનાથી આપને કંઈ તો નુકસાન થયું ?

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—જાઓ, તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમે તો કદી અમને કંઈ થાય એવી વાતનો વિચાર પણ કરતા નથી, સમસ્ત કૌરવો તથા અમે જાણીએ છીએ કે તમે ક્રોધના પદ્માપતી નથી અને ભ્રમરું હૃદય ધૃષ્ટ

છે. તમે વિશ્વાસને યોગ્ય છે, તમારી શુદ્ધિ કદી ચોદવાળી થતી નથી, અને કડમાં વચન કહેવા છતાં પણ તમને કદી કંઈ થતો નથી. તમારી વાતો કલ્યાણકારક હોય છે. તમે શીતલાન અને સન્તોષી છે, તેથી મને પણ પ્રિય લાગે છે. હે સંન્યસ ! તમે અમારા પ્રિય છો અને વિદુરની જેમ હવે બનીને આવ્યા છો તથા અનુનતા પણ પ્રિય સખા છે. ત્યાં જઈને તમે સ્વાધ્યાય-શીલ બ્રાહ્મણો, સંન્યાસીઓ તથા વનવાસી તપસ્વીઓને અને વડીલ વૃદ્ધ લોકોને મારા પ્રણામ કહેશો અને સર્વને અમારા કુશળસમાચાર કહેશો. જેઓ 'મનુ' પાલન કરતા રાજ્યમાં રહે છે તે ક્ષત્રિયોને અને જેઓ વ્યાપાર-ઉદ્યોગ કરીને પોતાની ઇચ્છા યક્ષાવી રહ્યા છે તે વૈશ્યોને પણ અમારા સમાચાર કહીને તેમની ખુશ પૂછો. આચાર્ય દ્રોણને પ્રણામ કહેશો, અશ્વત્થામાને કુશળ પૂછશો અને કૃપામાર્વના મારા તરફથી ચરણ-સ્પર્શ કરશો. જેમનામાં શૌર્ય, કૂરતાનો અભાવ, તપસ્વિતા, શુદ્ધિ, સદાચાર, શાંતિ અને ધર્મ વગેરે શુભ રહેલા છે તે ભીષ્મજીના ચરણોમાં મારું નામ લઈને પ્રણામ કહેશો. રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને પ્રણામ કરીને અમારું કુશળ કહેશો અને દુર્યોધન, દુઃશાસન, કણ્વ વગેરેને કુશળ પૂછશો. દુર્યોધને અમારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે જે બુદ્ધિ-બળ દેશોના રાજાઓને એકત્રિત કર્યા છે તેઓમાં કૂરતાથી રહિત, સુવીર અને સદાચારી હોય તે સર્વને પણ કુશળ પૂછશો.

પ્રિય સંન્યસ ! ગંભીર શુદ્ધિવાળા દીર્ઘદર્શી વિદુર અમારા પ્રેમી, શુર, સ્વામી, પિતા, માતા, મિત્ર અને મન્ત્રી છે. તેમને પણ અમારા તરફથી કુશળ પૂછશો. કુરુકુળની જે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ અમારી વડીલ માતાઓ છે તે સર્વને મળીને અમારા પ્રણામ કહેશો, તથા ત્યાં જે અમારા લાઈઓની સ્ત્રીઓ છે તે સર્વનું કુશળ પૂછશો. તે સુન્દર કીર્તિવાળી અને પ્રશંસનીય આચરણવાળી સ્ત્રીઓ સુરક્ષિત રહીને સાવધાનતાપૂર્વક ગૃહસ્થધર્મનું પાલન તો કરી રહી છે ને ? તેમને તે પણ પૂછશો કે—'દેવીઓ ! તમે તમારા શ્વશુરોની સાથે કલ્યાણમય તથા ક્રેમળ વર્તાવ કરો છો ને ? તમારા ઉપર તમારા પતિઓ જે રીત પ્રસન્ન રહે તે પ્રકારે વ્યવહાર કરતી રહો છો ને ?'

સેવકોને પૂછશો—'ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર દુર્યોધન પ્રાચીન સદાચારનું પાલન તો કરે છે ને ? તમને કંઈક પ્રકારની

સમસ્યા તો આપે છે ને ?' કાણ-કુખમાં, લગ્ન-લૂનાં, દરિદ્ર તથા શાંતિ મનુષ્યોને કે જેમનું દુર્યોધન પાલન કરે છે (તેમને) પણ કુશળ પૂછશો.

દુર્યોધનને કહેશો—'મેં કેટલાક બ્રાહ્મણોને આજીવિકા માટે વૃત્તિ બાંધી આપી હતી, પરંતુ બેઠની વાત છે કે તમારા અધિકારીઓ તેમની સાથે યોગ્ય વ્યવહાર નથી કરતા, હું તે બ્રાહ્મણોને પહેલાંની માફક વર્તીસન મળવું રહે તે ભેગા થયું છું, આ પ્રમાણે રાજ્યને ત્યાં જોડલા અતિથિ અત્યાગત આવ્યા હોય, દુરદુરના દેશોથી જેને ફરતા આવ્યા હોય તે સર્વનું કુશળ પૂછશો અને માનું પણ તેમને જણાવશો. ભે કે દુર્યોધને યોદ્ધાઓ એકઠા કર્યા છે તેમના જેવા પૃથ્વી ઉપર બીજા કોઈ નથી, તો પણ એક ધર્મ જ નાશ રહિત છે. મારી પાસે તો રાત્રીનો નાશ કરવા માટે એક મહાગળગચાળ એવો ધર્મ જ છે. સંન્યસ ! દુર્યોધનને તમે આ વાત પણ કહી દેશો કે—'તમારા હૃદયમાં જે આ ધર્મજાળકંઠા કરે છે કે હું એકલો જ કોરવનું નિષ્કર્ષક રાજ્ય કરું, તો તે સફળ થવાના કોઈ ઉપાય નથી. અમે લોકો એવા નથી કે સુપચાપ બેસી રહીને તમારું પ્રિય કાર્ય ધવા દઈએ. ભારતવીર ! માતા તમે ધર્મપ્રચરણ રાજ્ય મને આપી દો યા તો યુદ્ધ કરો.'

સંન્યસ ! સંન્યસ-દુર્ગમ, બાળક-વૃદ્ધ, નિર્બળ તથા બળવાન-સર્વ વિધાતાના વશમાં છે. માનું સંન્યયન જાણવાની ઇચ્છા કરતાં તમે સર્વને મારી સ્થિતિ બરાબર બતાવી દેશો. પૃથ્વી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે જઈને તેમનું પ્રણામ કરીને મારા તરફથી કુશળ પૂછશો અને કહેશો કે 'આપના જ પરાક્રમથી પાંડવો સુખપૂર્વક જીવન પીતારી રહ્યા છે. ત્યારે તેઓ બાળક હતા ત્યારે આપની જ કૃપાથી તેમને રાજ્ય મળ્યું હતું. એક વખત પહેલાં તેમને રાજ્ય પર બેસાડીને હવે તેમને દુર્ગમ ભેદને તેમની ઉપેક્ષા ન કરો.' સંન્યસ ! જો પણ બતાવશો કે, 'તાત ! આ પૃથ્વી એક જ જગ્યા માટે પૂરતી નથી, આપણે બધા મળીને સાથે રહી જીવન અતીત કરીએ. આમ ચરચી જ આપ કદી રાત્રીઓના વશમાં આશરો નહિ.

આ પ્રમાણે પિતામહ બી'મને પણ માનું નામ દહને શિર નમાવીને પ્રણામ કરશો, અને કહેશો કે—'પિતામહ ! આ જ્ઞાનનુભવ વંશ એક વખત ડૂબી ચૂક્યો હતો, અથવા જ તેનો ફરીથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. હવે આપ આપની શુદ્ધિ વિચાર કરીને કોઈ એવો ઉપાય કરો

કે જેથી આપના બધા પુત્રો પરસ્પર પ્રેમપૂર્વક જીવન પારણ કરી શકે. આ પ્રમાણે મન્ત્રી (વદુરજીને પણ કહેશો- 'સૌમ્ય ! આપ યુદ્ધ ન થવાની જ સલાહ આપસો; કારણ કે આપ તો હંમેશાં યુધિષ્ઠિરનું હિત માહનારા હો.' આ પછી દુર્યોધનને પણ ખૂબ ઉપાયોથી સમજાવીને કહેશો- 'તમે કૌરવોના નાશનું કારણ ન બનો. પાંડવો અત્યંત બળવાન હોવા છતાં પણ મોટામોટા ક્લેશ સહન કરી ચૂક્યા છે. તમારી અનુમતિથી દુઃશાસને દ્રોપદીના કેશ પકડીને તેનો જે તિરસ્કાર કર્યો હતો તે અપરાધને પણ અમે ખ્યાલમાં રાખતા નથી. પરંતુ હવે અમે અમારો શ્રેય ભાગ લઈશું. તમે ધીનતા ધન ઉપરથી

તમારી લોભવાળી કુદ્ધિ દૂર કરો. આમ કરવાથી જ શાન્તિ ઘણે અને પરસ્પર પ્રેમભાવ પણ વધશે. અમે શાન્તિ આપીએ છીએ, તમે અમને રાજ્યનો એક જ ભાગ આપી દો. હું સુરોધન ! અરિસ્થવ, રુદ્રસ્થવ, માદન્તી, વારણાક્ત અને પાંચમું ગમે તે કોઈ એક ગામ આપી દો તો પણ આપણું યુદ્ધ બંધ થઈ શકશે. અમને પાંચ લાખએને પાંચ જ ગામ આપી દો જેથી શાન્તિનો નાશ ન થાય.' સંજય ! હું શાન્તિ રાખશામાં પણ સમર્થ છું અને યુદ્ધ કરવામાં પણ સમર્થ છું. ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્ધશાસ્ત્ર પણ મને ખરાખર જ્ઞાન છે. હું સમય અનુસાર કામગીર પણ થઈ શકું છું અને કોર પણ.

સંજયની ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે ભેટ

વૈશંપાયન કહે છે-રાજન ! ત્યારપછી રાંભ યુધિષ્ઠિરની આરા લઈને સંજય ત્યાંથી વિદાય થયો. હસ્તિનાપુર પહોંચીને તે શીઘ્ર અન્તર્યુરમાં ગયો અને પહેરવાવાળાને બોલ્યો- 'દારપાળ ! તું રાંભ ધૃતરાષ્ટ્રને મારા આવવાની ખબર આપ. મારે તેમને અત્યંત જરૂરી કામ માટે મળવાનું છે.' દારપાળે જઈને કહ્યું- 'રાજન ! પ્રણામ છે. સંજય આપને મળ્યા માટે દાર પર આવ્યા છે. તેઓ પાંડવોની પાસેથી આવ્યા છે. કહેા, તેમને માટે શું આશા છે?' ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું- 'સંજયને સ્વાગતપૂર્વક અંદર લઈ આવો. મને મળવાની તેમને માટે કદી મનાઈ નથી, તો પણ તેઓ દરવાજા પર કેમ બેસા હો ?

ત્યારપછી રાજની આરા મળતાં સંજયે તેમના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો અને સિંહાસન પર બેઠેલા રાજની પાસે જઈ હાથ ભેડી કહ્યું- 'રાજન ! હું સંજય આપને પ્રણામ કરું છું. હું પાંડવોને મળીને અહિં આવ્યો છું. પાંડુનન્દન રાજ યુધિષ્ઠિરે બહુ પ્રસન્નતાપૂર્વક આપના પુત્રોના સમાચાર પ્રાપ્ત છે કે આપ આપના પુત્ર, સાતિ, મિત્ર, મન્ત્રી તથા આશિનો સહિત આનંદપૂર્વક હો તે ?

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું- પ્રિય સંજય ! ધર્મરાજ પોતાના મન્ત્રી, પુત્ર અને લાઈએ સહિત કુદાગ તો હો તે ?

સંજય બોલ્યો-રાજન ! યુધિષ્ઠિર પોતાના મન્ત્રીઓ સહિત કુદાગપૂર્વક છે. હવે તેઓ પોતાનો રાજ્યભાગ લેવા ચાહે છે. તેઓ વિશુદ્ધ ભાવથી ધર્મ અને અર્થનો ઉપયોગ કરનારા, મનસ્વી, વિદ્વાન અને સદાચારી છે, પરંતુ તમે જરા તમારાં કર્મો તરફ તો નજર નાખો. ધર્મ

અને અર્થથી યુક્ત જે શ્રેષ્ઠ પુરુષનો વ્યવહાર હોવો ભેદ છે તેના કરતાં તમારા વર્તાવ ખીલકુલ વિપરીત છે. આને લીધે આ લોકમાં તો તમારી ખૂબ નિંદા થઈ જ ચૂકી, પણ આ પાપ પરલોકમાં પણ તમને છોડશે નહિ. તમે તમારા પુત્રોના ધર્મમાં ધક્કા પાંડવોને છોડીને જ બહુ રાજ્ય તમારે આપીને કરી લેવા ચાહે છે. રાજન ! આથી તમારા દારા પૃથ્વી ઉપર મહાન અધર્મ ફેલાયો. આ કર્મ તમારે ચોગ્ર કદાપિ નથી, કુદિલીન, દુઃસચારી, લાંબા વખત સુધી વૈર રાખનારા, પરાક્રમીન અને અશિષ્ટ પુરુષો પર વિપત્તિઓ વટી પડે છે. જે સદાચારી, બળવાન, યશસ્વી, વિદ્વાન અને જિતેન્દ્રિય છે, તે પ્રારબ્ધ અનુસાર સરપતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

તમારા આ મન્ત્રી લોકા હંમેશાં એકલા ચળે બેઠક લગાવ્યા કરે છે અને તેમણે પાંડવોને રાજ્ય ન આપવાનો જે પ્રયત્ન નિશ્ચય કરી લીધો છે તે કૌરવોના નાશનું જ કારણ છે. જો આપના પાપને લીધે કૌરવોનો અક્ષય વિનાશ થવાનો હશે તો તેનો બધો અપરાધ યુધિષ્ઠિર તમારા જ માથા ઉપર રાખીને તેનો વિનાશ કરવા તૃપ્ત થશે. આને માટે સંસારમાં તમારી ખૂબ જ નિન્દા થશે. રાજન ! આ જગતમાં મનુષ્યને પ્રિય-અપ્રિય, સુખ-દુઃખ, નિન્દા-પ્રસંસા પ્રાપ્ત થવા જ કરે છે. પરંતુ નિન્દા તેની જ થાય છે, કે જે અપરાધ કરે છે. તથા પ્રસંસા તેની જ થાય છે કે જેનો વ્યવહાર બહુ ઉત્તમ હોય છે. ભારતવંશમાં વિરોધ ઉત્પન્ન કરવાને લીધે હું તમારી નિન્દા કરું છું. આ વિરોધને લીધે જરૂર

મનજનોનો સત્યાનારા થશે. આપના જાતમાં આ રીતે પુત્રને આધીન થતાં તો મેં તમને જ દેખ્યા છે. તમે એક લોકને પાસે રાખ્યા છે કે તેઓ વિશ્વાસને ચોંટા નથી; તથા વિશ્વાસપત્રોને દણ દીધા છે. આ દુર્બળતાને લીધે હવે તમે કદી પૃથ્વીની રક્ષા કરવામાં સમર્થ નથી થઈ શકવાના. હું સુસાધરીમાં રથના ખૂણ વેગથી ધક્કા

આવડને લીધે ઘાટી ગયો છું. ને આજ આપે તે ગિલાનામાં આરામ કરવા નહિ, સપ્તરમાં બધા કૌરવો ભયે સલામાં એકત્ર થશે તે વખતે અનંતરાત્રનાં વચન સંભળાવીશ.

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—પુત્રપુત્ર ! હું આજા દહિં છું કે તો ધૈર્ય જાળીને શયન કરો. મુદ્ધારમાં સલામાં જ, તમને મુષિહિર કહેશે સન્દર બધા કૌરવો સંભળશે.

વિદુરદ્વારા ધૃતરાષ્ટ્રને નીતિના ઉપદેશ

(વિદુરનીતિઃ અધ્યાય પહેલો)

વૈશમ્પાયન કહે છે—સંજયના ગયા પછી મહાશુદિમાન રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે દ્વારપાળને કહ્યું; ‘હું વિદુરને મળવા ચાહું છું. તેમને હમણાં જ અહીં બોલાવો.’ ધૃતરાષ્ટ્રે મોકલેલો તે દૂત વિદુર પાસે જઈને બોલ્યો; ‘હે મહામતે ! અમારા સ્વામી મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર આપને મળવા ચાહે છે.’ દૂતે આ પ્રમણે કહેતાં વિદુર ધૃતરાષ્ટ્રના મહેલે ગયા અને દ્વારપાળને કહ્યું કે ‘ધૃતરાષ્ટ્રને મારા આવ્યાની સ્તરના આપો,’ દ્વારપાળે જઈને કહ્યું; ‘મહારાજ ! આપની આજ્ઞાથી વિદુર અહીં આવી પહોંચ્યા છે. તેઓ આપના મંત્રીનાં દર્શન ચાહે છે. મને આજા આપો કે મારે તેમને કું કહેવું ?’ ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—‘મહાશુદિમાન દુર્યોધન ! વિદુરને અહીં લઈ આવો. વિદુરને મળ્યા માટે તો હું હંમેશાં આતુર છું.’ દ્વારપાળ વિદુરની પાસે આવી બોલ્યો; ‘વિદુરજી ! આપ શુદિમાન મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રના અન્તર્યુરમાં પ્રવેશ કરો. મહારાજા મને કહ્યું છે કે, મને વિદુરને મળવામાં કદી પણ અડચણ નથી.’ ૧-૧

વૈશમ્પાયન કહે છે—દ્વારપાળે વિદુર ધૃતરાષ્ટ્રના મહેલમાં જઈને વિચારમગ્ન બંધા રાજાને હાથ નેત્રીને બોલ્યા—‘મહારાજ ! હું વિદુર આપની આજ્ઞાથી અહીં આવ્યો છું. મારા માટે ને કોઈ કામ હોય તો આજા કરો.’ ૭-૮.

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—વિદુર ! સંજય પાંડવોની પાસે જઈને આવ્યો હતો, તે મને સારું-ખોટું સંભળાવીને આજો ગયો છે. કાલ સપ્તમાં તે અનંતરાત્ર મુષિહિરનાં વચન કહેશે. આજ હું તે કુસીર મુષિહિરની વાતને જાણી ન શકો તેથી મારાં અંગે બળી રહ્યાં છે. અને તેથી જ હું હજુમુખી બાગમે પરી રહ્યો છું. હે મિત્ર ! હું ચિન્તાથી બળતો હોવાથી હજુ મુખી મને બંધ

આવી નથી. મારે મારે તમને જે કથાલુકારી વાન જાણાય તે કહો. કારણ કે તમે ધર્મ અને અર્થના રાત્રમાં નિપુણ છો. ન્યાયથી સંજય પાંડવો પાસેથી ખાટો ફરી, અહીં આવ્યો છે ત્યારથી મારા મનની શાન્તિ યાત્રી ગઈ છે. બીજી દૃષ્ટિએ જાલ ધઈ ગઈ છે. કાલે તે કું કહેશે તે જ વાતની અન્યાય મને બહુ ભારે ચિન્તા ધઈ રહી છે. ૯-૧૨.

વિદુરે બોલ્યા—જેના બળરાત્રની સાથે વિશ્વ ધઈ ગયો હોય એવા સાધનથીનું દુર્બળ મનુષ્યને, જેનું સર્વકર્ષ દુરાર્થ ચક્રુ હોય તેને, કામને તથા એરો ઉત્તમજાનો રાજ લાગી જાય છે. નરેન્દ્ર ! હું આપને આ મહાન દોષોમતિ કોઈ લાગી તો નથી ગયો ? કે પરાધા ધનના રેશથી તો આપને કંઈ નથી ધઈ રહ્યું ? ૧૩-૧૪

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—તમારાં ધર્મયુક્ત તથા કથાલુકારનાં સુંદર વચનો હું આંતરગત ચાહું છું. કારણ કે રાજપિંજીના આ વંશમાં એક તમે જ વિદ્યાનોના માનનીય-ધર્મજ છે. ૧૫

વિદુરે બોલ્યા—મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! જે ધૈર્ય ભક્તિથી સમગ્ર રાજા મુષિહિર મને લોકોના સ્વામી ધઈ શકે છે તેજ મુષિહિર આપના આજ્ઞાકારી હતા. જ્યાં પણ આપે તેમને વતમાં મોકલી દીધા. આપ ધર્માન્ના અને ધર્મના જ્વલનાર હોય જ્યાં પણ આપાથી આંધળા હોયને લીધે તેમને ઝોળાળી (સમજ) શાય નહિ. અને તેથી જ તેમનાથી રિષ્ટીત ધઈ જોતા અને તેમને સમજ્યો હોય આપવામાં પણ આપની સમમિ ગઈ નહિ. મુષિહિરમાં દુર્યોધને અજ્ઞાન, દમ્બ, પર્મ, સ્વય તથા પરાક્રમ છે, તેઓ આપનામાં પુન્યદુર્લભ રાખે છે. આ સદુચ્ચને લીધે તેઓ સમજ-વિચારીને ખમોશથી વૃજ

આપ અનેક કંથેશ સહી રહ્યા છે. આપ કુરોધન, શકુનિ, ઠણું તથા દુઃશાસન જેવા અયોગ્ય માણસો ઉપર રાજ્ય-ભાર મૂકીને કેવી રીતે ઐશ્વર્યની શુદ્ધિ ચાલી રહ્યા છો ? પોતાની વારસતિક ફિતિતું ચાન, ઉવોગ, દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ અને ધર્મમાં ફિયરતા-આ શુભોદી ને મનુષ્ય પોતાના કલ્યાણકારી માર્ગથી ભ્રષ્ટ નથી થતો તે જ પરિણત કહેવાય છે. ને સત્કર્મોનું સેવન કરે છે અને ખરાય કામોદી દૂર રહે છે તેમજ ને અસ્થિતિક અને શ્રદ્ધાળુ છે, તે તેના આવા શુદ્ધિને લીધે પરિણત કહેવાય છે. ક્રોધ, હર્ષ, ગર્વ, લગ્ન, ઉદ્વેગતા તથા પોતાને જ પૂજ્ય સમજાવો-આ લાલચો ને પુરુષ અચ્ચે રહેતે નથી દોરતો તે જ પરિણત કહેવાય છે. નેતું કર્તવ્ય, ચોજના અને વિચારો બીજા લોકો પહેલેથી નાણી નથી લેતા, કામ પૂરું થયે જ તેમના નાણુવામાં આવે છે તે જ પરિણત-છે. કંડી, ગરમી, લપ, પ્રીતિ, સમ્પત્તિ અથવા દરિદ્રતા-આ જેના કાર્યમાં બિન કરી શકતાં નથી તેને જ પરિણત કહેવો નોઈએ. જેની વ્યવહાર શુદ્ધિ સંપત્તિને ધર્મપૂર્વક ગ્રાપ્ત કરવામાં જ રહેતી હોય, ને ગ્રેહ-આરામને છોડીને હંમેશાં પુરુષાર્થને જ પસંદ કરે છે તે જ પરિણત છે. વિવેકપૂર્ણ શુદ્ધિવાળા મનુષ્ય શક્તિ વિચારીને જ કામ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, અને કામ કરે પણ છે, તથા કોઈ વસ્તુને તુરંત સમજીને તેના તિરસ્કાર નથી કરતા, કોઈ પણ વાતને ખૂબ વાર સુધી સાંભળે છે પણ તુરંત જ સમજ લે છે. સમજીને લોભથી નહિ, કામનાથી નહિ, પણ ધર્મશુદ્ધિથી પુરુષાર્થમાં પ્રવ્રત્ત

થાય છે. કોઈ પણ ખાખતની વ્યર્થ વાતો કરતા નથી. આ પરિણતનાં મુખ્ય લક્ષણ છે. પરિણતોના જેની શુદ્ધિ રાખનારા મનુષ્યો કોઈ અસાધ્ય વસ્તુની કામના કરતા નથી, સુશાવેલી વસ્તુનો શોધ કરતા નથી અને વિપત્તિમાં પડીને ગલરાતા નથી. ને પહેલાં પૂરા વિચાર કરીને કાર્યનો આરંભ કરે છે, કાર્યની અવગત્તે અટકી પાતો નથી, કાર્યનો આરંભ કર્યા પછી સમયને વ્યર્થ વીતાવતો નથી અને ચિત્તને વશમાં રાખે છે તે જ પરિણત કહેવાય છે. હે ભરતકુમારપણુ ! પરિણત મનુષ્યો શ્રેષ્ઠ કર્મોમાં રમિ રાખે છે, ઉત્તમતામાં કાર્ય કરે છે તથા હિતનું કાર્ય કરનારાઓના દોષ નથી કાઢતા. ને પોતાને માન-આદર મળતાં હર્ષથી ક્ષુભાઈ નથી ન્તો, અનાદર-અપ-માન થતાં બળતો નથી, તથા ગંગાના ભંડા ધરાની માફક તેના ચિત્તમાં શોભ નથી થતો, તે પરિણત કહેવાય છે. ને બધા પદાર્થોના શુભ-દોષોનું ચાન ધરાવે છે, બધાં કર્મો કરવાની પદ્ધતિ નાણે છે તથા ને દરેક પ્રશ્નોનો સૌથી સચોટ ઉપાય બતાવી શકે છે તે પરિણત કહેવાય છે. જેની વાણી કદી શૂંચવાતી નથી, ને વિચિત્ર રીતે વાતચીત કરી શકે છે, ને તકમાં નિપુણ અને પ્રતિભાશાળી છે તથા ને વાતના તાત્પર્યને શીઘ્ર બતાવી શકે છે તે પરિણત કહેવાય છે. જેની વિદ્યા શુદ્ધિ પૂર્વકની છે, ને શિષ્ટ પુરુષોની મર્પાદાતું ઉલ્લંઘન કરતો નથી, તે જ પરિણતની પદવી મેળવી શકે છે.

ચિના વિદ્વાતોએ જ ગર્વ કરનારાને, દરિદ્ર દોષા છતાં પણ મોટામોટા મનઃશૂન્ય ખાંધનારને અને કામ કર્યા વગર જ ધન મેળવવાની ઇચ્છા કરનારને પરિણત લોકો મૂર્ખ કહે છે. ને પોતાના કર્તવ્યમાં તકલીફ લાગવાથી કે લોભથી જીભનું કર્તવ્ય કરવા બળ છે, તથા મિત્રની સગે કપટબાણું અસહ આચરણ કરે છે તે મૂર્ખ કહેવાય છે. ને પોતાને નાહનારાઓને ચાહે છે અને પ્રેમ રાખનારાઓની ઉપેક્ષા કરે છે. તથા ને પોતાનાથી બળવાનોની સાથે વેર બાંધે છે, તે મૂંઝવિચારનો મનુષ્ય છે. ને શત્રુને મિત્ર બનાવે છે અને મિત્રની સાથે દ્વેષ કરીને તેને કપ્ત પહોંચાડે છે, તથા હંમેશાં બૂરાં કોમોમાં જ લાગ્યો રહે છે તે 'મૂંઝવિત્તવાળો' કહેવાય છે. ભરતશ્રેષ્ઠ ! ને પોતાનાં કામોનો વ્યય ફેલાવો કરે છે, સર્વત્ર સદેહ કરે છે, તથા જલદી ચર્ચા બળ; એવા કામમાં પણ વાર લગાડે છે. ને પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ અને દેવતાઓનું પૂજન કરતો નથી, ને ને કોઈ અનંતઃકરણનો

મિત્ર નથી, તે મનુષ્ય મૂઠા હાથનો કહેવાય છે. આવો મનુષ્ય વિના ગોસાચ્યે અંદર ચાલ્યો આવે છે, વિના પૂછ્યે જ વધારે પડતું બોલે છે, તથા અયોગ્ય મનુષ્યો પર પણ વિશ્વાસ રાખે છે. પોતાનો વ્યવહાર દોષયુક્ત હોય તો પણ જે બીજાઓ ઉપર તેનો દોષ દોશાને આરોપ કરે છે તથા અસમર્થ હોવા છતાં પણ અર્થ કોષ કરે છે તે મનુષ્ય મહામર્થ છે. જે પોતાના બળને ન સમજીને ધર્મથી વિરુદ્ધ, પરંતુને મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે, તે પુરુષ આ સંસ્કારમાં મુકલ્લિવાળો ગણાય છે. રાજાના જે અધિકારી ન હોય તેવાને ઉપદેશ કરે છે, જે શૂન્યની ઉપાસના કરે છે—નાસ્તિક છે, તથા જે કંવુસો આશ્રય લે છે તેને લોકો મૂઠા કહે છે. જે ખૂબ ધન, વિદ્યા તથા સ્વર્થ મેળવીને પણ ગર્વ કરતો નથી તે પરિણત કહેવાય છે.

જે પોતાને જેમનું ભરણ-પોષણ કરવાનું હોય તેના માણસોને વહેંચ્યા વિના એકસે જ ઉત્તમ ભોજન ખાય છે અને સ્વાર્થ વચ્ચે પહેરે છે, તેનાથી વધારે ફૂર બીજો કાણ દોઈ શકે? જે મનુષ્ય એકસો પાપ કરીને પન મેળવે છે અને તેનાથી બીજા મોજા ગણવે છે, તેમાં મોજા ભ્રમવાનાં તો છૂટી ભય છે પણ પાપનો કરનાર જ હોવાનો ભાગી બને છે. ધનુષ્યારી વીરે છોરેનું ખાણ તે કોઈ એક જ મનુષ્યને મારે છે અથવા નથી મારતું, પરંતુ હુદિમાન મનુષ્યે ચલાવેલી હુદિ તે રાજ્ય સહિત આખા રાષ્ટ્રનો વિનાશ કરી દે છે. કરવાયોગ્ય અને ન કરવાયોગ્ય એ બે વસ્તુનો નિષ્પત્તિ એક જ હુદિ કરી શકે છે. સાગ, ઘન, દ્વડ અને બેદ—આ ચાર ઉપાધથી યજ્ઞ, મિત્ર અને ઉત્તરીન—આ ચતુરે વધ કરી શકાય છે. પાંચ દરિયાને છતનાર માણસ સન્ધિ, વિચલ વગેરેના નિર્ભય બરાબર સાધી શકે છે, તથા સ્ત્રી, જુગાર, મુગધા, મગ્ધ, ક્રોર વચન, અતિ દ્વડ કરવો તથા અન્યાયથી પન મેળવવું—આ સાતને હોઝાધી મનુષ્ય સુખી થઈ શકે છે. જેર તેને પીનારા એકનો જ નાશ કરે છે, અલ્પથી એકનો જ વધ થાય છે પરંતુ શમ વિચાર ફૂલી નતાં તે એકી સાથે રાજા અને પ્રજાનો નાશ કરી દે છે. સ્વાર્થે ભોજન એકઠાએ જ ન કરતું, કોઈ બાબતનો નિષ્પત્તિ એકઠાએ જ ન કરી દેવો, નિર્જન રસ્તામાં એકઠાએ ન જતું અને બધાં સતાં હોય ત્યાં એકઠાએ ભાગના ન રહેવું. ૧૧-૧૨

રાજાના જેમ ચાલુને પાર કરવા મરે નાચ જ એક મુખ સંધન છે, તે પ્રજાએ સ્વગને મરે સત્ય એ જ

એકમાત્ર રસ્તો છે. પરંતુ આપ સમજતા નથી. શમા-શીવ યુગ્ય ઉપર એક જ દોષ આરોપાય છે, તેના ઉપર બીજા દોષો આવતા નથી. તે દોષ એ કે તેને લોકો અસમર્થ સમજી લે છે, પરંતુ શમાશીવ મનુષ્યે તેને પોતાનો દોષ ન ગણવો બોઈએ, કારણ કે શમા એ એક મહાન બળ છે. જે અસમર્થ મનુષ્ય દોષ છે તેને પણ શમાથી શુભ-કાષ્ઠો થાય છે અને જે સમર્થવાન દોષ છે તેને તો શમા તેની શોભાવ બની રહે છે. આ બળતમાં શમા એ સર્વને વધ કરવાનું સ્થાન છે, લગા, શમાથી શું નથી સિદ્ધ થઈ શકતું? જેની પાસે શમા (શાંતિ) રૂપી તલવાર છે તેને દુશ્મનો શું કરી શકવાના હતા? તલખામાં વગરની જગ્યામાં પડેલો અગ્નિ આપો-આપ જ ચાન્ત થઈ ગય છે. શમાશીવ મનુષ્ય પોતાને અને બીજાઓને પણ શુભગાર બનાવી મૂકે છે. કેવળ શમાધર્મ જ પરમ કલ્પણકારક અને શાન્તિનો સર્વ-શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. તેની જ રીતે એક વિદ્યા જ પરમ સતોષ આપનાર વસ્તુ છે અને એક અદિશા જ સ્વપ્ન સુખ આપનારી છે.

દરમાં રહેનાર ઉંદર વગેરે છોડોને જેમ સ્વપ્ન ખાઈ ભય છે તેમ આ પૃથ્વી યજ્ઞ સાથે વિરોધ ન કરનાર રાજાને તથા ઘેર બેસી રહેનાર શાઙ્ગલાઈ ખાઈ ભય છે. જરા પણ ક્રોર ન બોલનાર તથા કુટ પુરોનો આદર ન કરના મનુષ્ય આ લોકમાં વિરોધ શોભા પામે છે. બીજા સીએએ પકડ કરેલા પુરુષને ચાલનારી સીએ, અને બીજા મનુષ્યોએ સંકેદેલા મનુષ્યના આદર કરનારાઓ બીજાઓના વિશ્વસે અગત્યના હોય છે. નિર્ધન દોષ છતાં કિંમતી વસ્તુની ઇચ્છા કરી અને નિર્બળ હોવા છતાં કોઈ કરશે આ—અર્થે પોતાના સ્વરોને સુખી ન બનાવે કંઈ સમ્બન છે. જે મુદરપ દોષ છતાં નિરવશી છે અને જે સંસ્કારી હોવા છતાં પ્રપંચનાં ક્રોમાં પ્રવળ થાય છે—આ બન્નેય પોતાનાં વિપરીત કષેત્રે લીધે શોભતા નથી. રાજાના આ બે પ્રકારના મનુષ્યો સ્વર્ગ કરનાં પણ ઉચ્ચ સ્થાનને પ્રથમ કરે છે—એક નો સંકિતગણી હોવા છતાં ને શમા કરે છે અને બીજો જે નિર્ધન હોવા છતાં ઘન અર્થે છે. નરપત્રક મેળવેલા ધનનો દુરુપયોગ બે રીતે થઈ શકે છે—આપનો અપાતું અને અપાતને ન આપતું. જે મનુષ્ય પાનવન હોવા છતાં ઘન નથી દેતો અને જે નિર્ધન હોવા છતાં કુટ સદન નથી કરી શકે—આ બે પ્રકારના મનુષ્યોને

ગજામાં પથરો બાંધીને પાણીમાં ડૂબાડી દેવા નોંધ્યો. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! આ બે પ્રકારના મનુષ્યો સ્વર્ગમણ્ડળી પશુ પાર ભૂર્વ જતિને પ્રાપ્ત કરે છે :—યોગયુક્ત સંન્યાસી અને રણસુધામમાં પીક બતાવ્યા વિના યુદ્ધ કરતાં હથેલોયેલો યોદ્ધો. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! મનુષ્યોના કાર્યને સિદ્ધ કરનારાં કયો ઉપાય ઉત્તમ છે, કયો મધ્યમ છે અને કયો અધમ છે તે વેદવેતા સ્થિરબુદ્ધિવાળા મનુષ્યો જાણે છે. રાજન ! માણસો પશુ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તેમાં ઉત્તમ માણસોને જ ઉત્તમ કાર્યમાં લગાડવા નોંધ્યો, મધ્યમ કાર્યમાં મધ્યમ માણસોને જ લગાડવા નોંધ્યો અને અધમ કાર્યમાં અધમ માણસોને જ મૂકવા નોંધ્યો. રાજન ! સ્ત્રી, પુત્ર અને દાસ આ ત્રણ જ મનુષ્યના ધનનાં અધિકારી ગણાય છે. કારણ કે તેઓ જે કંઈ મેળવે છે તે બધું તેઓ જોના આધીન રહેતાં હોય છે તેનું યર્ષ જાય છે. આ ત્રણ કામ મનુષ્યોના નાશ કરનારાં બને છે :—બીજાના ધનનું હરણ, બીજાની સ્ત્રીનો સંસર્ગ તથા સાચા મિત્રનો ત્યાગ. તેમજ આત્માનો નાશ કરનારા આ ત્રણ નરકના દરવાજા છે :—ક્રોધ, ક્રોધ અને લોભ. માટે મનુષ્યે આ ત્રણેને ત્યજવા નોંધ્યો. રાજન ! વરદાન મેળવવું, રાન્ય પ્રાપ્ત થવું અને પુત્રનો જન્મ થવો આ ત્રણેના ગણબર, શત્રુના હાથમાંથી છૂટી જવું એ એક છે. લકટ, સેવક તથા 'તમારો જ છું' આ પ્રમાણે હાંતી શરણે આવેલાને સંકટ વખતે પશુ ન છોડ્યા નોંધ્યો. ઓછી બુદ્ધિવાળા, દીર્ઘસૂત્રી, ઉતાવળીઆ તેમજ ખુશામત કરનારાઓ જોડે રૂપ વિચાર ન કરવા નોંધ્યો. રાજ્યો તો આવા ચારે ય પ્રકારના મનુષ્યોને ત્યાગ જ કરી દેવા નોંધ્યો. હે તાતા ! યુદ્ધસ્થલમાં રહેનાર વેલવશાળી કુટુંબીઓ પોતાના ધરમાં આ ચાર પ્રકારના મનુષ્યોને રાખજ નોંધ્યો :—પોતાના કુટુંબનો વૃદ્ધ વડીલ, સંકટમાં પડી ગયેલો ઉચ્ચ કુળનો મનુષ્ય, ધનહીન મિત્ર અને સંતાનહીન (વિધવા) બહેન. મહારાજ ! હદ્દ બુદ્ધરપતિને પૂજ્ય ત્યારે તેમણે જે ચાર વસ્તુઓને તઃકાળ સિદ્ધ થનારી બતાવી તે સાંભળો :—દેવતાઓનો સંકલ્પ, બુદ્ધિમાનોનો પ્રભાવ, વિદ્વાનોની નમ્રતા અને પાપીઓનો વિનાશ. આ ચાર કર્મો ભય દૂર કરનારાં છે પરંતુ જે તેમને બરાબર રીતે ન કરવામાં આવે તો ભયર્ષ ભય આપનાર બને છે :—આદરપૂર્વક અભિભૂત, આદર-પૂર્વક મોનવું પાલન, આદરપૂર્વક સ્વાધ્યાય, આદરપૂર્વક

યતનું અનુક્રાન, હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! પિતા, માતા, અગ્નિ, આત્મા અને શુરુ—આ પાંચ અગ્નિ સમાન છે, તેમની ગણુ યતનપૂર્વક રોવા કરવી નોંધ્યો. દેવતાઓ, પિતૃઓ, મનુષ્યો, સંન્યાસીઓ અને અતિથિઓ—આ પાંચેની પૂજા-સન્ધાર કરનાર મનુષ્ય યુદ્ધ વશ પ્રાપ્ત કરે છે. રાજન ! આપ જ્યાંજ્યાં જશો ત્યાં-શત્રુ, મિત્ર, મધ્યસ્થ, આશ્રય આપનાર અને આશ્રય લેનાર—આ પાંચ પ્રકારનાં મનુષ્યો આપને મળ્યા વગર રહેશે નહિ. પાંચ શાંતદ્રિય-વાળા મનુષ્યની જે એક પશુ હિન્દ્રિય કાષ્ઠમાં ન રહે તો જેમ પખાણના છિદ્રમાંથી પાણી બહાર નીકળી જાય છે તેમ તેની બુદ્ધિનો નાશ થઈ જાય છે. ૫૨-૬૨

ઉભતિ ચાહનાર પુરુષે નિદ્રા, તન્દ્રા, ડર, ક્રોધ, આળસ તથા દીર્ઘસૂતતા (જલદી થઈ જાય એવા કામમાં બહુ વાર લગાડવાની આદત) આ ૭ દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરવો નોંધ્યો. ઉપદેશ ન દેનાર આચાર્ય, મન્ત્ર બોલ્યા વગર હોમ કરનાર હોતા, રક્ષા કરવામાં અસમર્થ રાજા, કડવાં વચન બોલનારી સ્ત્રી, શામમાં રહેવાની ઇચ્છાવાળા ગોવાળ તથા વનમાં રહેવાની ઇચ્છાવાળો હનુમ—આ છનો માણસોએ એની રીતે ત્યાગ કરવો નોંધ્યો કે જેમ સમુદ્રની મુસાફરી કરવા ઇચ્છનાર વૃદ્ધી નાવને છોડી દે છે, મનુષ્યે કદી પશુ સત્ય, દાન, કર્મફળતા, જ્ઞાનસૂત્રા-અદેખાઈ ન કરવી તે, ક્રમા તથા ધૈર્ય—આ ૭ ગુણોનો ત્યાગ ન કરવો નોંધ્યો. ધનની આવક, ઉમેશાં તદ્દન્ત્સતી, અનુકૂળ તથા પ્રિય બોલનાર સ્ત્રી, આચાર્ય માનનાર પુત્ર તથા ધન પ્રાપ્ત કરાવનાર વિદ્વાનું જ્ઞાન—આ ૭ વસ્તુઓ મનુષ્યોને આ લોકમાં સુખ આપનારી છે. મનમાં નિત્ય રહેનારા આ ૭ શત્રુ-ક્રોધ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ તથા મત્સર—જે નિત્યેન્દ્રિય પુરુષ વશ કરી લે છે તે પાપોથી ક્ષિત થતા નથી, અને તેથી પાપોથી ઉત્પન્ન થનારા અનર્થો તેને પ્રાપ્ત જ શી રીતે થાય ! ચોર અસાધના મનુષ્યો દ્વારા પોતાની જીવિકા ચલાવે છે, વૈદ શરીર દ્વારા, વ્યસિચારિણી સ્ત્રીઓ કામી પુરોહિત્વાદાર, પુરોહિત યજ્ઞ માનોદ્વારા, રાજા અધ્યક્ષ કરનારાઓ દ્વારા, તથા વિદ્વાન પુરુષો મૂખાંત્રી ઉપર પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે, આ ૭ ચીજો ઉપર થોડીવાર પશુ ધ્યાન ન આપીએ તો તેઓ નષ્ટ થઈ જાય છે—ગાપ, સેવક, ખેતી, સ્ત્રી, વિદ્યા અને કુળનોની સોખમ કરનાર. ધણેલાંને આ ૭ વસ્તુઓનો, તેમને ઉપયોગ કરનારાઓ અનાદર કરે છે.

વિદ્યા ભણી લીધા પછી શિષ્ય આચાર્યનો, વિદ્યાર્થી થઈ ગયા પછી છોકરાઓ સાતાનો, કામચાસનાની યાતિ થઈ ગયા પછી પુરુષ સ્ત્રીનો, કામ પૂરું થયા પછી તેમાં સહાય કરનારનો, નદી પાર કર્યા પછી નાચનો તથા રોગ મર્યા પછી વેદનો-લોકો તિરસ્કાર કરે છે. નીરોગી હોવું, દેવું ન હોવું-પરદેશમાં ન હોવું, સારા પુરોષ સાથે મેળ હોવો, પોતાના ધંધાથી છારિકા મધાવવી અને નિર્જાય થઈને રહેવું. આ છ મનુષ્યલોકનાં સુખ છે. ઈર્ષ્યા કરનાર, ધૂણા કરનાર, અસતોષી, ક્રોધી અને સદા પડેખી-આ છ પ્રકારના મનુષ્યો હમેશાં દુઃખી રહે છે. સ્ત્રીઓમાં આસક્તિ, જુગાર, ચિકાર, મદ્યપાન, કંઠાર વાણી, અતિશય દ્વેષ દેવા અને ધનનો દુરુપયોગ કરવો-આ છ દોષ રાજાઓએ હમેશાં ત્યજ્યા નર્મીએ. કારણ કે તેથી સ્વામર્થવાન રાજા પણ નષ્ટ થઈ જાય છે.

. ને માણસનો વિનાશ થયો હોય તેમાં પ્રથમ આ આઠ લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે:-પહેલાં તો તે સત્પુરુષોનો દોષ કરે છે પછી તેમનો વિરોધી બને છે, બ્રાહ્મણોનું, ધન હડપ કરી લે છે, તેમને મારવા ઇચ્છે છે, બ્રાહ્મણોની નિંદામાં આનંદ માને છે, તેમની પ્રશંસા સાંભળી શકતો નથી, ઉત્સવોમાં તેમને બોલાવતો નથી તથા તેઓ ને કંઈ પણ માગે તો તેમના દોષ કાઢવા લાગી જાય છે. આ બધા દોષોને છુદ્ધિમાન મનુષ્ય સમજીને છોડે. કારણ કે મિત્રો સાથે સમાગમ, અધિક ધનની પ્રાપ્તિ, પુત્રનું આલિંગન, મૈત્રુત્વમાં પ્રવૃત્તિ, પ્રિય વસ્ત્રો કહેવાં, પોતાના વર્ગમાં હિન્નતિ, અબીષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અને જનસમાજમાં સંમાન-આ આઠ વાનાં મનુષ્યને હર્ષ આપનારાં અને તેના લોકિક સુખનાં સાધન હોય છે. શુદ્ધિ, ક્ષીનતા, ઇન્દ્રિયનિબિદ, યાત્રા-જાન, પરાક્રમ, વધુ પડતું ન બોલવું, શક્તિ અનુસાર જ્ઞાન અને કૃતારતા-આ આઠ ગુણોથી પુરુષની ખ્યાતિ વધે છે. ને વિદ્વાન પુરુષ (આખ્ર, કાન વગેરે) નવ દરજાનવાળા, તથા (વાત, પિત્ત, કફ) નીતિચગ્ર, પાંચ (જાને દિશાર્થ) સાક્ષીવાળા, આત્મજ્ઞ રહેવાના શરીરરૂપી આ ધરને જાણે છે તે બધુ મોટું વિદ્વાન છે. ૯૮-૧૦૫

મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ દસ પ્રકારના લોકો ધર્મને જાણતા નથી:-નશામાં ચક્રવૃત્ત, અસાર્થજન, શોગલ, ચાંદેરો, ક્રોધી, જુઓ, ઉતારણાઓ, લોભી, લાભીન અને કામી, વિદ્વાન પુરુષોએ કોઈ વિષયમાં આસક્તિ ન

વધારવી. આ માનવનો અમુરોના રાજ્ય પ્રહારે પોતાના પુત્રને અને સુધન્વને ઉપદેશ કર્યો હતો. આ માનવીન ઇતિહાસનું નીતિ જાણનારા લોકો ઉચ્છરણ આપે છે. ને રાજા કામ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરે છે, સુધાન્વને ધન આપે છે, દરેક વાતનું પોતાની વિચિત્ર રીતે જ્ઞાન ધરાવે છે, શાસ્ત્રોનો જ્ઞાતા અને કર્તાવ્યનું સારી રીતે પાલન કરનાર છે તેને બધા લોકો પ્રમાણભૂત ગણે છે. ને રાજા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવી શકે છે, જેનો શુદ્ધો સાખીત થયો હોય તેને જ દંડ આપે છે, તથા ને દંડ આપવાના વત્તા-ઝોણા પ્રમાણને જાણે છે અને યોગ્ય પ્રમાણમાં ક્ષમાનો પણ ઉપયોગ કરે છે તે રાજાની સેવામાં સંપૂર્ણ સંપત્તિ આક્રી આવે છે. ને કોઈ દુર્ભાગ્યનું અપમાન કરતો નથી, સદા શાવધાન રહીને શત્રુની સાથે છુદ્ધિપૂર્વકનો વ્યવહાર કરે છે, બળવાનોની સાથે યુદ્ધ કરતો નથી પણ સમય આવતાં પરાક્રમ બતાવે છે તે જ ધીર છે, ને મહાપુરુષ આપત્તિ આવી પડતાં કદી દુઃખી નથી થતો પણ સાધનાનીથી ઉલ્લોમતે આશ્રય લે છે તથા સમય આવતાં દુઃખને સહન પણ કરી લે છે તેના શત્રુઓને પરાજિત થયેલા જ સમજે. ને નિર્ચયક વિદેશવાસ, પાપીઓનો સંગ, પરસ્ત્રીગમન, પાપકંડ, ચોરી, ચાડી તથા મદિયપાન કરતો નથી તે મુખી થાય છે, ને ક્રોધ અને ઉતારણ-પૂર્વક ધર્મ, અર્થ અને કામનાં કાર્યોનો આરંભ કરતો નથી, પૂજવાથી સાચી વસ્તુ જ બતાવે છે, મિત્રની સાથે અઘડો કરવા ઇચ્છતો નથી, માન ન મળતાં ક્રોધ કરતો નથી, વિવેકથી ભરતો થતો નથી, ખીનઓના દોષ જોતો નથી, સર્વ પર દયા કરે છે, દુર્ભાગ હોય તો દોષની વચ્ચે પડતો નથી, વધારે પડતું બોલતો નથી તથા વિવાદને સહન કરી લે છે-એવો મનુષ્ય સર્વ જગત્તે પ્રદક્ષ પામે છે. ને કદી ઉદનાઈ ભરેલો વેપ પહેરતો નથી, ખીનઓ આગળ પોતાનાં પરાક્રમની ખાઈ હાંકતો નથી, ક્રોધથી વ્યાકુળ થવા છતાં પણ કડવાં વચન બોલતો નથી, તે મનુષ્ય હમેશાં લોકોનો પ્રિય જુને છે. ને શાન્ત યજ્ઞેલી વેરની આગને પ્રજ્વલિત કરવા માગતો નથી, 'વિપત્તિમાં આવી પડો છું' એવું ધારીને અયોગ્ય કામ કરતો નથી, તેવા ઉત્તમ આચરણવાળા પુરુષને સમ્ય લોકો શ્રેષ્ઠ કહે છે. ને પોતાના સુખમાં પ્રસન્ન થતો નથી, ખીનના દુઃખ ઉપર હર્ષ કરતો નથી, દાન આપીને પથારાપ કરતો નથી,

તે સમજનોમાં સદાચારી કહેવાય છે. જે મનુષ્ય દેશના વ્યવહારો, લોકાચાર તથા જાતિઓના ધર્મેને જાણવાની ઇચ્છા કરે છે તેને ઉત્તમ-અધર્મનો વિવેક થઈ જાય છે. તે જ્યાં જાય છે ત્યાં જનસમુદાય ઉપર પોતાનો પ્રભાવ સ્થાપિત કરે છે. જે હુદિમાન દંભ, મોહ, અહંકાર, પાપકર્મ, રાજમોહ, આડી, સમૃદ્ધ સાથે વૈર, ઉન્મત્ત, પામલ તથા દુર્બળો સાથે વિવાદને છોડી દે છે તે શ્રેષ્ઠ છે. જે દાન, દોષ, દેવપૂજન, માદ્યિક કર્મ, પ્રાપચિત્ત તથા અનેક પ્રકારના લૌકિક આચાર-આ નિત્યકર્મોને કરે છે તેનો દેવતાઓ અવમુલ્ય કરે છે. જે પુરુષ પોતાના સમોવડીઓ સાથે વિવાહ, મિત્રતા, વ્યવહાર તથા વાતચીત કરે છે-પોતાનાથી લીનના સાથે નહિ, તથા શુભવાન પુરુષોને આગળ રાખે છે તે જ વિદ્વાનની નીતિ શ્રેષ્ઠ છે. જે પોતાના આશ્રિત માણસોને બહેચીને થોડું જોજન કરે છે, વધારે કામ કરીને થોડું સંચે છે તથા જે મિત્ર ન હોય તેને પણ ધન આપે છે, તે મનસ્વી પુરુષને સખળા અનર્થો દૂરથી જ તણ દે છે. જેના

પોતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ અને બીજાની ઇચ્છાને વિરુદ્ધના કાર્યને, બીજા લોકો જાણી જતા નથી, તેનો વિચાર શુદ્ધ રહેવાથી તેનું ધારણું કાર્ય બગડ્યા વગર બરાબર સિદ્ધ થઈ જાય છે. જે મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓને શાન્તિ આપવામાં તત્પર, સત્યવાદી, દોષગળ, બીજાઓને આદર આપનાર તથા પવિત્ર વિદ્યારવાજો છે તે સારા મનુષ્યોમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવે છે. જે ખૂબ લજ્જાશીલ-મર્યાદાવાળો છે, તે જથ્થા લોકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તે પોતાના અનન્ત તેજ, શુદ્ધ હૃદય તથા એકાગ્રતાથી યુક્ત હોવાથી સર્વ સમાન ઉત્તમવળ શાન્તિથી શોભે છે. જે અચિન્તકાનન્દન! કિન્દમત્તે શાપ પામેલા રાજા પાંડુને વનમાં જે પાંચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા છે તેઓ પાંચેય ઇન્દ્ર સમાન સકિન્દશાળી છે, તેમને બચપણમાં આપે જ પાળ્યા છે અને શિક્ષણ આપ્યું છે. તેઓ પણ સદા આપની આસાનું પાલન કરતા રહે છે. તાત! તેમને તેમનો ન્યાય પ્રમાણેનો રાજ્યભાગ આપને આપ પુત્રોની સાથે આનન્દ ભોગવો, નરેન્દ્ર! આમ કરવાથી આપ દેવતાઓ તથા મનુષ્યોમાં અચાર્યપદ ધરાવવા જશો. ૧૦૧-૧૨૮

વિદુરનીતિ

(અધ્યાય બીજો)

ધૃતરાષ્ટ્ર યોદ્ધા:-કિય! હું ત્રિતાથી બળતો હજી સુધી જાગી રહ્યો છું. તમે જે કાર્ય આરંભ કરેશ તેમ સમજતા હોવ તે મને બતાવો, કારણ કે તમે ધર્મ તથા અર્થના શાનમાં નિપુણ છો. હે ઉદાર-ચિત્ત વિદુર! તમે તમારી હુદિધી વિચારીને મને યોગ્ય ઉપદેશ કરો. જે વાત યુધિષ્ઠિરને માટે દિતકર અને કૌરવોને માટે પણ કલ્યાણકારી સમજે તે અવશ્ય બતાવો. હે વિદ્વાન! મારા મનમાં અનિષ્ટની આશંકા થઈ રહી છે તેથી હું સર્વત્ર અનિષ્ટ જ જોઈ રહ્યો છું. આથી વ્યાકુળ હૃદયથી હું તમને પૂછી રહ્યો છું કે અજાતરાષ્ટ્ર યુધિષ્ઠિર શું યાદે છે તે બધું કીકીક બતાવો. ૧-૩

વિદુરે કહ્યું-મનુષ્ય જેનો પરોજ્ય ન ઇચ્છેતો હોય. તેને તેણે તેના પૃથ્વી વગર જ તેનું કલ્યાણ કરનારી અને અનિષ્ટ કરનારી, સારી અથવા ખોટી વાત બતાવવી રહી જોઈએ. તેથી રાજા! જેનાથી સમસ્ત કૌરવોનું દિત થતું હોય તે જ વાત હું આપને કહીશ. હું જે કલ્યાણકારી અને ધર્મયુક્ત વચન કહી રહ્યો છું, તેને આપ

ધ્યાન દઈને સાંભળો: ભારત! અસદ્ ઉપાયો (જુવાર વગેરે) દ્વારા જે કપાલભરેલાં કાંચો સિદ્ધ થાય છે તેમાં આપ મોહ ન પામો. તે જ પ્રમાણે સારા ઉપાયો વડે સાવધાનીથી કરવામાં આવેલું કોઈ પણ કામ જો સફળ ન થાય તો તેથી હુદિમાન પુરુષે મનમાં ઝાંઝા ન કરવી જોઈએ. કોઈણ પ્રયોજનથી કરવામાં આવતા કામમાં પહેલાં પ્રયોજનનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી લેવો જોઈએ. ખૂબ સમજ-વિચારીને કામ કરવું જોઈએ. ઉત્તરવળથી કોઈ કામનો આરંભ ન કરવો જોઈએ. ધીર મનુષ્યે પહેલાં કર્મોનાં પ્રયોજન, પરિણામ, તથા પોતાની ઉન્નતિનો વિચાર કરીને પછી જ કાર્યનો આરંભ કરવો. જે રાજા આખાદી, લાલ, હાનિ, ખંજનો, દેશ તથા દંડ વગેરેના પ્રમાણને જાણતો નથી તે રાજ્ય ઉપર સ્થિર રહી શકેતો નથી. જે તેનાં પ્રમાણોને બરાબર જાણે છે તથા ધર્મ અને અર્થનાં કાર્યોમાં ધ્યાન આપે છે તે રાજ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. 'હવે તો રાજ્ય મળી જ ગયું' એવું સમજીને અયોગ્ય વર્તણૂક ન કરવો જોઈએ. જેમ ધંપણું સોઈએને નષ્ટ કરી દે છે તેવી જ રીતે ઉદ્ધતાઈ સમ્પત્તિને

નષ્ટ કરી દે છે. માછલી સ્વાદિષ્ટ વસ્તુથી દંડાએવા લોકાના કંટાને લોકભરી પકડીને મોંમાં ઘાલી દે છે મણુ તેનાથી ધનાચ પરિણામનો વિચાર કરતી નથી. મોટે પોતાની ઉત્તિ ઇચ્છનાર પુરુષે તે જ વસ્તુ ખાવી અથવા ગ્રહણ કરવી નોંધ્યે કે જે ખાવા અથવા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય, ખાઈ શકાય, ખાધા અથવા ગ્રહણ કર્યા પછી પચી શકે અને પચ્યા પછી હિતકારી થાય. જે ઝાડનાં ફાયાં ફળીને તોડે છે, તે, તે ફળોને રસ તો મેળવી શકેતા નથી પણ તે ફળના બીજનો પણ નાશ કરે છે. પરંતુ જે સમય પ્રમાણે પાકેલા ફળને ગ્રહણ કરે છે તે તેનો રસ મેળવી શકે છે અને તેવાં બીજાં ફળો ઉત્પન્ન કરનાર બી પણ મેળવી શકે છે. જેમ, ભમરો ફૂલોને નષ્ટ કર્યા વગર જ તેમનામાંથી મધનો સ્વાદ લે છે તેવી રીતે રાજાએ પણ પ્રજાજનોને કષ્ટ આપ્યા વગર જ તેમની પાસેથી ધન લેવું નોંધ્યે. જેમ માળા ફૂલો લેવા માટે છોડવાઓ ઉપરથી એકએક ફલ ચૂરે છે પણ આખા છોડવાઓને ઉપાડી લેતા નથી તે પ્રમાણે રાજાએ પણ પ્રજાનું રક્ષણ થાય એ રીતે જ કર લેવો નોંધ્યે; કોલસા બનાવનારની માફક જાડખાથી નાશ ન કરવો નોંધ્યે. આ કામ કરવાથી મને શું લાભ થશે અને શું હાનિ થશે—આ પ્રમાણે સારી રીતે વિચાર કરીને મનુષ્યે કર્મનો આરંભ કરવો અથવા ન કરવો, કેટલાક એવાં કામો છે કે હંમેશાં જરૂરનાં ન હોવાથી આરંભ કરવાને યોગ્ય નથી હોતાં, તેમને માટે કરવો આરંભ કરવાને યોગ્ય નથી હોતાં, તેમને માટે કરવો પુરપાઈ પણ બ્યર્થ નામ છે. જેની પ્રસન્નતાથી કંઈ લાભ નથી અને જેના કોપથી કંઈ તુકશાન નથી તેમ મનુષ્યને પ્રજા સ્વામી બનાવવા ગાદીની નખી—જેમ સ્ત્રી નખુંસકને પતિ બનાવવા ઇચ્છતી નથી. જેનું શ્વ (સાધન) નાનું અને ફળ મહાન છે તેનો હુદિમાન પુરુષ તુરંત જ આરંભ કરી દે છે. તેનાં કામોમાં તે વિચિ આપવા દેતો નથી, જે રાજા, ‘જાણે આંખોથી પી જાય’ એવી પ્રેમભરી દષ્ટિથી જુએ છે, તે સુપર્યાષ એકા રહે તોપણ પ્રજા તેના ઉપર અનુરાગ રાખે છે. રાજાએ શક્તી માફક સારી રીતે ફૂલવા છતાં (પ્રસન્ન રહેવા છતાં) પણ ફળથી ખાલી રહેવું નોંધ્યે (વધારે પડતું આપી ન દેવું નોંધ્યે). રાજા, જે ફળથી યુક્ત (દાનથીય) હોય તો પણ, જેના ઉપર ચડી ન શકાય એવો (લેલિયા લોકો તેને ખેંચીને તેની પાસેથી ધન ખેંચી ન લાય એવો) થઈને રહે. એકા બળવાળો હોવા છતાં શક્તિસમ્પન્નની

માફક પોતાને પ્રકટ કરે. આવું કરવાથી તે નાશ પામતો નથી. જે રાજા નેવ, મન, વાણી અને કર્મ—આ ચારથી પ્રજાને પ્રસન્ન કરે છે તેનાથી પ્રજા પ્રસન્ન રહે છે. જેમ શિકારીથી હરણો ડરે છે તેમ જેનાથી સમસ્ત પ્રાણીઓ ડરે છે તે રાજા સમુદાયસ્થ પૃથ્વીનું રાજ્ય મેળવે તો પણ પ્રજાજનો દ્વારા તેનો ત્યાગ કરી દેવામાં આવે છે. બાપદાદાઓનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને પણ જે રાજા અન્યાયી રીતે વર્તે તો પરજાથી જેમ વાદળો નષ્ટ થઈ જાય છે તેમ તેનું રાજ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે. જે રાજા સમજન પુરુષોએ આચરેલાં કર્મ પ્રમાણે વર્તે છે તે રાજાની પૃથ્વી ધનદાનથી પૂર્ણ રહે છે અને તેની પ્રજા ઉત્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. જે રાજા કર્મ છોડીને અધર્મનું આચરણ કરે છે, તેના રાજ્યની જમિ આજ ઉપર મૂકેલા ચામડાની માફક સંકુચિત થઈ શીલુ થઈ જાય છે. જે મત્ત બીજાં રાષ્ટ્રના નાશ માટે કરવામાં આવે છે તેને પોતાના રાજ્યના રક્ષણ માટે જ કરવો નોંધ્યે. કર્મથી જ રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું અને કર્મથી જ તેની રક્ષા કરવી. કારણ કે કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ રાજસક્રમીને રાજા છોડવો નથી અને તે રાજસક્રમી રાજાને છોડતી નથી, નિરર્થક બોલનારા નાના બાળકની પણ યોગ્ય વાત જેમ પત્થરામાંથી સોનું લઈ લઈએ તેમ ગ્રહણ કરવી નોંધ્યે. જેમ શિવેશ્વર શક્તિથી જીવિકા ચલાવનારો એક એક કણ ભેગો કરે છે તેમ ખીર પુરુષે ન્યાતાંથી પણ ભાવપૂર્ણ વચનો, ચક્રિતઓ અને સત્કર્મોના સંગ્રહ કરવો નોંધ્યે. ગાયો ગન્ધથી ભરતી શકે છે, ઘાહાંનાં વેદોથી, રાજાઓ ભાસુઓથી અને સર્વસાધારણ લોકો આંખોથી નોંધેને, ભાણી શકે છે. રાજાનું જે ગાય સંવેદ્યથી સંવેદ્ય દે છે તેને લોકો કષ્ટ આપતા નથી, જે ઘાતુ ગરમ કર્યા વગર બળે છે તેને આગમાં તપાવવામાં આવતી નથી, જે લાકડું સરળતાથી નમે છે તેના ઉપર કાંઈ શસ્ત્રો વાપરતું નથી. આ દશાન્ત અનુભાર હુદિમાન પુરુષે અધિક બળવાન આગળ નખી જતું નોંધ્યે. જે બળવાનની આગળ નમે છે તે સમજે કે ઇન્દ્રદેવને પ્રણામ કરે, પદુઓનો રક્ષક મેષ છે, રાજાઓનો સહાયક મન્ત્રી છે, સ્ત્રીઓનો રક્ષક પતિ છે, અને જાલજોગે રક્ષક વેદ છે. સત્યથી કર્મની રક્ષા થાય છે. એકથી વિવા મુરશિન થાય છે, ચોરખાઈથી મુરદ રખની રક્ષા થાય છે અને સદાચારથી કુળની રક્ષા થાય છે. નેપું-વાથી અનાજ મુરશિન રહે છે, ફેરવાથી ધોળ સુર-

ક્ષિત રહે છે, વારંવાર તપાસ રાખવાથી માથેની રક્ષા થાય છે તથા સાદાં વસ્ત્રોથી સ્ત્રીઓની રક્ષા થાય છે. સદાચારથી હીન મનુષ્યનું કુલીનપણું માન્ય થતું નથી, કારણ કે નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ મનુષ્યને પણ સદાચાર શ્રદ્ધ મનાય છે. જે બીજાઓના ધન, રૂપ, પરાક્રમ, કુલીનતા, સુખ, સૌભાગ્ય અને કાર્તિકીય બળ છે તેને આ દાહનો શેષ અસાધ્ય બની ન્યથા છે. ન કરવા યોગ્ય કામ કરવાથી, કરવા યોગ્ય કામમાં પ્રમાદ કરવાથી તથા કાર્ય સિદ્ધ થવા પહેલાં જ યોગ્યતા ફરી ન્યથા તેનાથી ઇચ્છું નોંધેલું, જેનાથી નફા ચડે એવું પીણું પીવું ન નોંધેલું, વિદ્યાનો મદ, ધનનો મદ અને ઉચ્ચ કુળનો મદ-આ ધર્મની પુરણીને માટે મદ છે પરંતુ સમજન પુરણીને માટે સંયમનાં સાધન છે. કોઈ વાર કોઈ કાર્ય માટે સમજનો આર્થના કરે ત્યારે હુષ્ટ મનુષ્ય પોતાને સમજન માનવા લાગી ન્યથા છે. મનસ્વી પુરુષોને સહાય આપનાર સંત છે, સંતોને પણ સહાય આપનાર સંત છે અને હુષ્ટને પણ સહાય આપનાર સંત છે; પણ હુષ્ટ કરી સન્તને સહાય આપતા નથી યોગ્ય વિચારવાળો સલાને જીતી લે છે, જેની પાસે બાથો છે તે શ્વાદની ઇચ્છાને જીતી લે છે, સવારીથી ચાલનારો માર્ગને જીતી લે છે અને શીલવાળો પુરુષ સર્વને જીતી લે છે. પુરુષોમાં શીલ (સારું વર્તન) પ્રધાન છે, જેનું શીલ નાશ પામ્યું છે તેનું આ સંસારમાં જીવન, ધન કે બન્ધુઓ સાથેનું કોઈ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. હે હવતચેકા! ધનથી ઉન્નત થયેલા મનુષ્યોના ભોજનમાં માંસ મુખ્ય હોય છે. મધ્યમ શ્રેણીના લોકોમાં દૂધ, દહિ, ઘી, જાડ મુખ્ય હોય છે તથા દરિદ્રોના ભોજનમાં તેલ મુખ્ય હોય છે. દરિદ્રતાને લીધે જૂખ વેદનારા લોકો દેશમાં સ્થાપિત ભોજન કરે છે. કારણ કે જમે તેવા ભોજનમાં જૂખ જ સ્વાદ ઉત્પન્ન કરે છે. તે સ્વાદ ધનચતોને માટે સર્વથા હુર્લભ છે. રાજા ૧. સંસારમાં લગભગ ધનિકોમાં ભોજન કરવાની શક્તિ હોતી નથી, પરંતુ દરિદ્રોના પેટમાં લાકડાં પણ પચી ન્યથા છે. અર્ધમ પુરુષોને આજીવિકા ન મળવાનો ભય રહે છે; મધ્યમ કક્ષાના મનુષ્યોને યત્નનો ભય રહે છે અને ઉત્તમ પુરુષોને અપમાનથી ભય રહે છે. પીવાનો નશો એ તો સાધારણ નથી છે, પણ એકદમ નશાથી ચક્રવ્યૂર થયેલો મનુષ્ય એકદમ અજ્ઞાન થઈ જાય વિના દોશમાં આવતો નથી ઇન્દ્રિયો વશમાં ન રહેતાં વિષયોમાં રસવાથી આ

સંસારના લોકો એવી રીતે દીન બની ન્યથા છે કે જેમ સર્વ વંદે પ્રહોધી નફાનો નિસ્તેજ બની ન્યથા છે. ૪-૫૪. જીવને વશ કરી દેનારી પાંચ ઇન્દ્રિયોથી જે જીતાર્થ ન્યથા છે તેની આપત્તિઓ શુદ્ધવશના ચન્દ્રમાની માફક વધતી ન્યથા છે. ઇન્દ્રિયો સહિત મનને જીતવા વિના જ જે રાજા મન્ત્રીઓને જીતવાની ઇચ્છા કરે છે, અથવા જે મન્ત્રીઓને વશ કર્યાં વિના શત્રુને જીતવા ચાહે છે તે અભિવેદનિય પુરુષોને સર્વ લોકો ત્યાગ કરી દે છે, જે પહેલી ઇન્દ્રિયો સહિત મનને જ શત્રુ સમજીને વશ કરી લે અને પછી જો મન્ત્રીઓ અને અન્ય શત્રુઓને જીતવાની ઇચ્છા કરે તો તે સફળ થઈ શકે છે. ઇન્દ્રિયો તથા મનને જીતનાર, અપરાધીઓને દણ દેનાર અને નોંધ-વિચારીને કામ કરનાર ધીર પુરુષની લક્ષ્મી તેની અત્યંત સેવા કરે છે. રાજા ૧. મનુષ્યનું શરીર રથ છે, બુદ્ધિ સારથી છે અને ઇન્દ્રિયો તેના ધોષ છે. તેમને વશમાં કરીને સાવધાન રહેનારો ચતુર અને બુદ્ધિમાન પુરુષ, જેણે ધોષોમાં કાણુમાં ક્યાં છે એવા રથીની માફક સુખપૂર્વક ચાત્રા કરી શકે છે. કેળવવામાં ન આવ્યા હોય અને કાણુમાં ન રહેતા હોય એવા ધોષ જેમ સારથીને રસ્તામાં જ પાડી દે છે, તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયો વશમાં ન રહે તો તેઓ પુરુષને મારી નાખવામાં પણ સમર્થ થાય છે. ઇન્દ્રિયો વશમાં ન રહેવાથી અત્યંત પુરુષ અર્પણે, અનર્થ અને અનર્થને અર્થ સમજીને મહાન હુષ્ટને પણ સુખ માની ખેંસે છે. જે ધર્મ અને અર્થનો પરિત્યાગ કરીને ઇન્દ્રિયોને વશ થઈ ન્યથા છે, તે થોડી જ વારમાં એકદમ, પ્રાણ, ધન તથા સ્ત્રીથી પણ હાથ ધોઈ ખેંસે છે. જે અધિક ધનનો સ્વામી હોવા છતાં પણ ઇન્દ્રિયો પર આધાર રાખતો નથી તે ઇન્દ્રિયોને વશમાં ન રાખવાને લીધે જ એકદમથી ગ્રાહ્ય થઈ ન્યથા છે. મન બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોને પોતાને આધીન કરીને પોતાની મેળે જ (અર્થાત અન્તઃકરણદ્વારા) આત્માના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા કરવી. કારણ કે જાણવાથી આત્મા જ પોતાનો શત્રુ છે અને ન જાણવાથી આત્મા જ પોતાનો શત્રુ છે, જેણે પોતાના દેહને જીતી લીધો છે તેના આત્મા જ તેના બન્ધુ છે. તે જ સાચો બન્ધુ અને (ન જાણવાથી) તે જ કામચી શત્રુ છે. રાજા ૧. જે પ્રમાણે જાળમાં પડેલી બે મોટી માછલીઓ મળીને જાળને કાપી નાખે છે તે જ પ્રમાણે આ કામ અને ક્રોધ બંને આત્માના જ્ઞાનને હુત કરી દે છે. આ જગતમાં જે ધર્મ અને અર્થનો વિચાર

કરીને વિજય પ્રાપ્ત કરવાની સામગ્રી એકઠી કરે છે, તે જ તે સામગ્રીથી સદા સુખપૂર્વક સમૃદ્ધિશાળી બની રહે છે. જે ચિત્તના વિકારરૂપ પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપ આન્તર શત્રુઓને છૂટ્યા વિના જ બીજા શત્રુઓને છૂટવા માટે છે તેને શત્રુઓ પરાજિત કરી દે છે. ઇન્દ્રિયો પર અધિકાર ન હોવાને લીધે મોટામોટા સાધુઓ પણ ક્રોધી, અને રાગીઓ ભોગવિશ્વાસોથી બંધાએલા રહે છે. કુશોનો ન્યાય ન કરતાં તેમની સાથે મળેલા રહેવાથી નિરપરાધ સજ્જન પણ તેમના નેટલે જ દબક પામે છે. જેમ ચક્રો લાકડાંમાં રહેલું લીલું લાકડું, પણ બળી નાશ છે. માટે કુટ્ટ પુરુષોની સાથે કદી પણ મળેલા ન રહેવું જોઈએ, જે પાંચ ભૂતના વિષયો તરફ દોડનારા પાંચ ઇન્દ્રિયો રૂપ શત્રુઓને મોહને લીધે વશમાં નથી કરતો તે મનુષ્યને વિપત્તિ ઝસી લે છે. શુભોમાં દોષ ન જોવા, પવિત્રતા, સન્તોષ, ક્ષિપ્ત વચન બોલવાં, ઇન્દ્રિયોનું દમન, સત્ય બાપણ તથા અચંચસતા—આ શુભો દુરાત્મા પુરુષોમાં હોતા નથી. ભારતી આત્મજ્ઞાન, ખિન્નતાનો અસાધ, સહનરીક્ષતા, ધર્મપરાયણતા, વચનની રક્ષા તથા જ્ઞાન—આ શુભો અધમ પુરુષોમાં હોતા નથી. ધર્મ મનુષ્ય વિકાસને માથે તથા નિન્દાથી કટ્ટ પહોંચાડે છે; પણ ગાળ દેનારે પાપનો ભાગી પાપ છે અને ક્ષમા કરનારે પાપથી મુક્ત થઈ નાશ છે. કુટ્ટ પુરુષોનું ન્યાય દ્રષ્ટિ છે, રાજ્યોનું બળ દબક છે, સ્ત્રીઓનું બળ છે સેવા અને શુંલવાનોનું બળ છે ક્ષમા, રાજાનું વાણીનો પૂર્ણ સંધર્મ બહુ જ કઠિન મનાયો છે, પરન્તુ વિશેષ અધર્મ મુક્ત અને ચમત્કારપૂર્ણ વાણી પણ બહુ જોવાઈ નથી શકાતી. રાજાનું મધુર શબ્દોમાં કહેલી વાત અનેક રીતે કલ્યાણ કરે છે, પરન્તુ તે જ વાત જો કડવા

શબ્દોમાં કહેવામાં આવે તો મહાન અનર્થકારક બની નાશ છે. બાણોથી વિષેનું અને કુહાડીઓથી કાપેનું બન કરી જીવોપકત થઈ નાશ છે, પણ કડવાં વચનોથી કરેલાં ભાષાનક ધાવ રહાતો નથી. કલ્પી, નાહીક અને નારાય નામનાં બાણો શરીરમાંથી પાછાં ખેંચી કાઢી શકાય છે, પરન્તુ કટુવચન રૂપ કાટી કાઢી શકાતો નથી. કારણ કે તે હૃદયમાં મળી નાશ છે. વચનરૂપી બાણ મુખમાંથી છૂટીને, જે મનુષ્ય ઉપર ચોટ કરે છે તે મનુષ્ય સતતદિવસ પીડાતો રહે છે. માટે વિકાસ પુરુષે તેના કદી પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ દંતવાજો જેવો પરાજય કરવા માગે છે, તેની કુશિને તેઓ પહેલેથી દરી લે છે, આથ તે મનુષ્ય નીચ કરો કરવા તરફ જ દષ્ટિ રાખે છે. મનુષ્યનો વિનાશકાળ આવતાં શુદ્ધિ મશિન થઈ નાશ છે તેથી તેને અન્યાય પણ અપનાવે જ. દેખાવા લાગે છે. આમ પાંડવોની સાથે વિરોધને લીધે આપના પુત્રોની ન્યાયી શુદ્ધિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે. આપ પાંડવોની સાથે વિરોધને લીધે આપના પુત્રોના અન્યાયને જોઈ શકતા નથી. મહારાજા પૂતરાણાં કુશિર રાજને ચોચ બધાં લક્ષ્યોથી સંપન્ન હોવાથી ત્રિભુવનના પણ રાજા યઈ શકે છે, આપની આગામી પાસન કરનાર તે કુશિરિર જ આ પૃથ્વીના શાસક (રાજા) થવાને ચોચ છે. તેઓ ધર્મ તથા અધર્મના તત્ત્વને જાણનાર, તેજ અને કુશિથી મુક્ત, પૂર્ણ સૌભાગ્યશાળી તથા આપના સર્વ પુત્રોમાં શ્રેષ્ઠ છે. રાજેન્દ્ર! ધર્મને ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ કુશિરિર દયા તથા સૌમ્યભાવ ધારણ કરી આપના દુર્ભવહારથી ચર્તા અનેક કંઈ સહી રહ્યા છે.

૫૫-૮૬

વિદુરનીતિ

(ત્રીજો અધ્યાય)

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—શુદ્ધિમાન વિદુર! તમે કરીથી આવી ધર્મ અને અધર્મો ભરેલી વાંતો કહો. તેમને સાંભળવામાં મને તમિ થતી નથી. આ નીતિના વિષયમાં તમારું બાપણ અહ્યુત છે.

વિદુર બોલ્યા—સર્વ તિથિમાં જ્ઞાન અને સર્વ પ્રાણીઓ સાથે કામગજાનો વર્તવ—આ બંને સમાન છે. તેમાં પણ કામગજાના વર્તવનું. વિશેષ મહત્ત્વ છે. રાજાનું આપ આપના પુત્રો કોરવો અને

પાંડવો—બંનેની સાથે સમાન રીતે કામગજાનો વર્તવ કરો. આથી આપ આ લોકમાં મહાન સુચર પ્રાપ્ત કરીને મરણ પછી સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત કરશો. પુરુષેષ્ઠ! આ લોકમાં ન્યોઝીથી મનુષ્યની પાવન કીર્તિનું ગાન થાય છે ત્યાંસુધી તે સ્વર્ગલોકમાં પ્રતિષ્ઠિત રહે છે. આ બ્રાહ્મણમાં આ પ્રાચીન ઇતિહાસનું દષ્ટાન્ત છે. આમાં ક્રેશિની નામની ઝીને માટે સુધવાનની સાથે વિરોધના નિવાહનું વર્ણન છે. રાજાનું મેઢયાર દેશિની નામની

અનુપમ સંપત્તિ કન્યા સર્વશ્રેષ્ઠ પતિને વસવાની ઇચ્છાથી
સ્વયંવરની સભામાં ઉપસ્થિત થઈ. તે વખતે દૈત્યકુમાર
વિરાચન તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી ત્યાં આવ્યો, તે
વખતે ત્યાં કેશિનીએ દૈત્યોના રાજ સાથે આ પ્રમાણે
વાતચીત કરી. ૨-૮

કેશિની બોલી—વિરાચન ! ખાલ્યો શ્રેષ્ઠ હોય
છે કે દૈત્યો ? ને ખાલ્યો શ્રેષ્ઠ હોય તો હું સુધન્વાની
સાથે કેમ વિવાહ ન કરું ? ૮

વિરાચને કહ્યું—કેશિની ! અમે પ્રતપતિના શ્રેષ્ઠ
સન્તાનો છીએ, માટે સર્વથી ઉતમ છીએ. આ સંપૂર્ણ
સંસાર અમારો જ છે. અમારી આગળ દેવતાઓ અંરજા
ખાલ્યો મી યીજ છે ? ૯

કેશિની બોલી—અહો આપણે બન્ને સુધન્વાની
રાહ નોંધીએ, સચાર થતાં તે અહિં આવણું પડી

તમને બન્નેને સાથે હું લોહી. ૧૦

વિરાચન બોલ્યો—હવણી ! તું જેમ કહે છે તેમ
કરીશ. પ્રાતઃકાળે તું મને અને સુધન્વને એકસાથે
બોલેલા લોહી. ૧૧

વિદુર કહે છે—તમારપણી ન્યારે રૂચિ પડી થઈ,
અને સર્વસંપત્તિ ઉપયોગે ત્યારે સુધન્વ પ્રદ્વીકુમાર
વિરાચન અને કેશિની દ્વન્ ત્યાં આવ્યો. ખાલ્યોને
આવેલો નોંધ કેશિની બોલી થઈ અને આસન, પાદ
અને અર્ધાં નિવેશન કર્યા. ૧૨-૧૩

સુધન્વા બોલ્યો—પ્રદ્વીકુમાર ! હું તમારા આ-
શુભ્વર્ષમ સિંહાસનને કેવળ રક્ષાં કરી લઉં છું ; તમારી
સાથે આવી ઉપર જેવી નથી શકતા, કારણ કે એમ
થવાથી આંખણે બન્ને સમાન જ થઈ જાયું. ૧૪.

વિરાચને કહ્યું—સુધન્વા ! તમારે માટે તો ચત્રાઇ
અથવા દર્શનું જ આસન યોગ્ય છે, તમે મારી સાથે
સમાન આસન ઉપર બેસવાને યોગ્ય જ નથી. ૧૫.

સુધન્વાએ કહ્યું—પિતા અંન પુત્ર એકીસાથે આસન
ઉપર બેસી શકે છે. મેં ખાલ્યો, મેં કશિય ; મેં વૃદ્ધ ;
મેં વૈશ્ય-અને મેં રાક્ષસ એક સાથે બેસી શકે ; પરન્તુ
બીજા કોઈ મેં વ્યક્તિઓ પરસ્પર એકસાથે નથી બેસી
શકતી. તમારા પિતા પ્રદ્વીક નીચા બેસીને જ મારી
સેવા કર્યા કરે છે. તમે હવે બાળક છો, ધૌરમાં સુખમાં
ઉછરેલા છો, માટે તમને આ વસ્તુ કંઈપણ માન
નથી. ૧૬-૧૭.

વિરાચન બોલ્યો—સુધન્વા ! હું અમારી અંમરોની
પાસે જે કંઈ સેના, ગાયો, ઘોડા, ધન વગેરે છે તે બધાને
શરતમાં મરું છું આપણે બન્ને આ રિયમમાં જે ભયકર
હોય તેની પાસે જઈને પૂછીએ કે આપણા બન્નેમાં
શ્રેષ્ઠ કોણ છે. ૧૮.

સુધન્વા બોલ્યો—વિરાચન ! મુજબ, માથ, અને
ઘોડા મારે ન જોઈએ, આપણે બન્ને પ્રાણીની જ શરત
લગાવીને પૂછીએ. અંન જે શ્રેષ્ઠ હોય તેને બીજાને પોતાના
પ્રાણ આપી દેવા.

વિરાચને કહ્યું—અંરજા, પ્રાણીની હોંઠ બહીને આપણે
બંને કોની પાસે જઈએ ? હું તો કહી દેવાડોળી કે
મનુષ્યોની પાસે જઈ નિર્ણય નંધી કરાવી શકતા. ૨૦

સુધન્વા બોલ્યો—પ્રાણીની શરત લગાવીને આપણે
બન્ને તમારા પિતાની પાસે જઈએ. મને વિશ્વાસ છે
કે પ્રદ્વીક પોતાના પુત્રને માટે કહી જુદું બોલી
શકતાં નથી. ૨૧.

વિદુર કહે છે—આ પ્રમાણે શરત લગાવીને પરસ્પર
દોષાપમાન થતા વિરાચન અને સુધન્વા તે વખતે ન્યાં
પ્રદ્વીક દન્ ત્યાં ગયા. ૨૨.

પ્રદ્વીકાદરજીએ (પનમાં) કહ્યું—જે બન્ને કહી
એકસાથે ચાલ્યા ન હતા. તે આ અપન્થ અને
વિરાચન બન્ને સાપની માફક રોધિત થઈને એક જ
સ્તંભી આવી રહેલા દેખાય છે. (પછી વિરાચનને

કહ્યું) વિરોચન! હું તને પૂછું છું કે શું સુન્વાની સાથે તારી મિત્રતા યદ્યર્થ છે? તમે બન્ને એકસાથે સાથી બાધ્યા આવો છો? પહેલાં તો તમે બન્ને કદી એકસાથે ચાલતા ન હતા? ૨૩-૨૪

વિરોચન બોલ્યો—પિતાહ! સુધન્વાની સાથે મારી મિત્રતા નથી યદ્યર્થ, અમે બન્ને પ્રાણોની યત્નમાં જીત્યાં છીએ, હું આપને ખરેખરી વાત પૂછું છું; આપ મારા પ્રશ્નનો જોરો ઉત્તર ન આપશો ૨૫..

પ્રહસાદે કહ્યું—સેવક! સુધન્વાને માટે જળ અને મધુપદ્મ લાવો. (પછી સુધન્વાને કહ્યું) ધનન! તમે મારા પૂજનીય અતિથિ છો, મેં તમારે માટે એક સરસ ધોળી ગાય લઈ રાખી છે. ૨૬.

સુધન્વા બોલ્યા—પ્રહસાદ! જળ અને મધુપદ્મ તો મને રસ્તામાં જ મળી ગયાં છે. તમે હવે હું ને પૂછું છું તેના બરાબર ઉત્તર આપો—શ્રી આજ્ઞાએ શ્રેષ્ઠ છે કે વિરોચન? ૨૭

પ્રહસાદે બોલ્યા—ધનન! મારે એક જ પુત્ર છે અને સામે તમે જીમેલા છો, બધા, તમારા બન્નેના રિવાજમાં મારા જેવો માણસ કેવી રીતે નિર્ણય આપી શકે? ૨૮..

સુધન્વા બોલ્યો—મતિમન! તમારી પાસે ગાયો તથા બીજી ને કંઈ પ્રિય ધન હોય તે તમે તમારા પ્રિય પુત્રને આપી દો, પરંતુ અમારા બન્નેના રિવાજમાં તો તમારે બરાબર ઉત્તર આપવો જોઈએ. ૨૯

પ્રહસાદે કહ્યું—સુધન્વા! હવે હું તમને એ વાત પૂછું છું કે ને સત્ય ન બોલે અથવા જોશો નિર્ણય કરે એવા કુદર અભિપ્રાયવાળીની શું સ્થિતિ થાય છે? ૩૦

સુધન્વા બોલ્યો—શોક્ય સ્ત્રી, જુગારમાં હારેલો જુગારી અને ભાર ઉપાક્રમથી દુઃખી ગયેલા શરીરવાળા મનુષ્યની રાતમાં ને સ્થિતિ થાય છે તે ન સ્થિતિ અરજો ન્યાય આપનાર વક્તાની થાય છે. ને જોકે નિર્ણય આપે છે તે સગાં પોતાના નગરમાં કેદ થઈને દરજાન ઉપર જખનું કદ જાણવો પોતાના અનેક શત્રુઓથી ભેગાય છે. જોકે બોલવાથી ને પશુ મરતું હોય તો પાંચ પેઠીઓ, ગાય મરતી હોય તો દસ પેઠીઓ, ધોડા મરતો હોય તો સો પેઠીઓ અને મનુષ્ય મરતો હોય તો હજાર પેઠીઓ

નરકમાં પડે છે. સોનાને માટે જોકે બોલનારો યશ્વેશી અને યતારી બધી પેઠીઓને નરકમાં નાખે છે. જમીન તથા સ્ત્રીને માટે જોકે બોલનાર તો પોતાનો સર્વનાશ જ કરી ચૂકે છે. માટે તમે સ્ત્રીને માટે કદી જોકે ન બોલશો. ૩૧-૩૪

પ્રહસાદે કહ્યું—વિરોચન! સુધન્વાના પિતા અગિયાર મારથી શ્રેષ્ઠ છે, સુધન્વા તારાથી શ્રેષ્ઠ છે, તેની માતા તારી માતા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. માટે તું આજે

સુધન્વાથી દારી ગયો. સુધન્વા તારા પ્રાણોના માલિક છે, સુધન્વા! હવે ને તમે મને વિરોચનને આપી દો, તો હું વિરોચનને પ્રત કરવા છજી છું. ૩૫-૩૬

સુધન્વા બોલ્યા—પ્રહસાદ! તમે ધર્મને જ અનુસર્યાં છે. તમે શ્વાર્થને વશ થઈ જોકે બોલ્યા નથી, તેથી હવે હું આ દુર્જન પુત્ર વિરોચનને તમને આપી દઈ છું. પ્રહસાદ! પરંતુ તમારો આ પુત્ર હવે તે કુમારી પ્રેમીની પાસે જઈને મારા પગ ધુવે. ૩૭-૩૮

વિદુર કહે છે—માટે રાજેન્દ્ર! આપ પૃથ્વીને માટે જોકે ન બોલો. પુત્રના શ્વાર્થને વશ થઈ સાચી વાત ન કહીને પુત્ર અને મનુષ્યો સહિત પિતાશ્રના મુખમાં ન જાઓ. દેવતાઓ મનુષ્યો ઉપર દડા લઈને પહેરે જાવતા નથી. તેઓ જેની રક્ષા કરવા માટે છે તેને સુદૃઢિ આપે છે, મનુષ્ય જેમજેમ કલ્યાણમાં મન લગાવે છે તેમજેમ તેની અનીષ્ટ વસ્તુઓ સિદ્ધ થાય છે તેમાં જરા પણ સંતેહ નથી. કપાયુક્ત વ્યવહાર કરનાર આવાસીને વેશ પાપોથી મુક્ત નથી કરતા, પરંતુ

જેમ પશ્ચીનાં બચ્ચાશ્રી પાંખો ફૂટતાં માણે છેડી દે છે તેમ નેદ પલ્લુ અન્તકાળમાં તેને છેડી દે છે. શય્યા પીઠે, ક્ષલક, સમૃદ્ધિની સાથે વૈર, પતિપત્નીમાં બેઠે ઉત્પત્ત કરવો, કુટુંબીઓમાં બેઠે સુદિ ઉત્પત્ત કરવી, રાજની સાથે દેવ, સ્ત્રી અને પુરુષનો વિવાદ અને દુરાચાર-આ વર્ણ ત્યાગ કરવા ચોક્કસ બતાવ્યાં છે. દરત-રેખા જોનાર, વ્યાપારમાં ચોરી કરનાર, જુગારી, વૈષ, શત્રુ, મિત્ર અને ચારણ-આ સાતને કહી સાક્ષી ન બનાવવા, આદરપૂર્વક અગ્નિદોષ, આદર સહિત મૌનનું પાલન, આદરપૂર્વક રજાધ્યાય અને આદર સાથે યજ્ઞનું અનુશન-આ ચાર કર્મો ભયને દૂર કરનારાં છે. પરંતુ જો તે યજ્ઞપર રીતે અનુષ્ઠિત ન થાય તો ભય આપનારાં બને છે. ધરમાં આગ લગાડનાર, પિપ આપનાર, જાડથી ઉત્પત્ત મહેલ સન્તાનની કમણ્ણી ખાનાર, સોમરસ વેચનાર, શસ્ત્ર બનાવનાર, ગુરુસ્ત્રીગામી, આલમ્બ યજ્ઞને શરણ પીનાર, બહુ કોષી સ્વભાવવાળો, કાચબની માથે કાંકાં કરનાર, નારિતક, વેદની નિન્દા કરનાર, બુદ્ધબુદ્ધાર, પતિત, દૂર તપા રક્ષા કરવા માટે પ્રાર્થના કરવા છતાં મારી નાખનાર-આ બધા કલ્પદેવતાઓના સમાન જ છે. અગ્નિમાં સોનાની પરીક્ષા થાય છે, સદાચારથી સત્પુરુષની, અપદારથી સાધુની, ભય આપી પડતાં શરણારીની, આર્થિક મુશ્કેલીમાં ધીરંતની તેમજ કલ્પિત આપત્તિઓમાં સત્ગતિ તથા મિત્રની પરીક્ષા થાય છે. વ્યવસ્થા સુંદર રૂપને, આશા ધીરતાને મૃદુ પ્રજ્ઞાને, દોષ જોવાની દૃષ્ટિ ધર્માચરણને, ક્રોધ લક્ષ્મીને, નીચ પુરુષોની સેષ સત્સંભાવને, કામ લગ્નને અને અભિમાન સર્વજને નષ્ટ કરી દે છે. શુભ કર્મોથી લક્ષ્મીની ઉત્પત્તિ થાય છે, ગંભીરતાથી વૈષ છે, મનુષ્યથી રિયર બને છે અને સંપત્તિ સુરક્ષિત રહે છે. આઃ શુભો પુરુષની શોભા વધારે છે-સુદિ, કુશીનતા, શાસ્ત્રજ્ઞાન, પરાક્રમ, વધારે ન ભેલવું, યથાશક્તિ દાન અને કૃતજ્ઞતા. ત્યાત! એક શુભ એવો છે કે જો બધા મદસ્તન શુભો હિપર અધિકાર જમાવી લે-રાજસભાન, આ એક શુભ તે વખતે બધા શુભોથી શોભે છે. રાજાનાં મનુષ્યકેશમાં આ આઃ શુભ સર્વમોહકને અનુભવ કરાવનાર છે. તેમાં ચાર તો સન્નતોમાં સ્વાધ્યાય રીતે જ દોષ છે અને બીજા ચાર શુભો પ્રખલે સન્નતને વર્તન કરે છે: યજ્ઞ, દાન, અધ્યયન અને તપ-આ ચાર સન્નતોમાં સ્વાધ્યાય રીતે જ દોષ છે; અને ધર્મપ્રતિપદ. સત્ય, સરથના,

તથા નમ્રતા-આ ચારનું સત્પુરુષો પાલન કરે છે. યજ્ઞ, અધ્યયન, દાન, તપ, શાસ્ત્ર, ક્ષમા, દયા અને અંતોઃશ-આ આઠ પ્રકારના ધર્મના માર્ગ બતાવવામાં આવ્યા છે. આમાંના પદ્ધતિ ચારનું તો ફક્ત લોકો દંભથી પલ્લુ સેવન કરે છે; પરંતુ બીજા ચાર તો જે મહાત્મા નથી તેનામાં કહી પણ આવી શકતા નથી. જે સત્કામાં જક પુરુષો નથી તે સત્કા રક્ષા નથી, જે ધર્મપુરુષ વાત કહેતો નથી તે જક નથી, જેમાં સત્ય નથી તેમાં ધર્મ નથી અને જે કપટથી ભરેલો દોષ તેમાં સત્ય નથી. સત્ય, વિનય, શાસ્ત્રજ્ઞાન, વિદ્યા, કુશીનતા, શીલ, બળ, ધન, શૂરતા અને ચમત્કાર ભરેલી વાતે. દરવી-આ દશ રૂપગોનાં સાધન છે. પાપ કાર્તિકવાળો મનુષ્ય પાપનું આચરણ કરતો પાપરૂપ રૂપને જ પ્રાપ્ત કરે છે. અને; પુણ્યકર્મ કરનાર મનુષ્ય પુણ્ય કરતો અત્યન્ત પુણ્યજ્ઞનો કિષ્કોળ કરે છે. માટે સદાચાર-જતનું પાલન કરનાર મનુષ્યે પાપ ન કરવું જોઈએ. કારણ કે વારંવાર કરવામાં આવતું પાપ સુદિને નષ્ટ કરી દે છે. જેની સુદિ નાશ પામી જાય છે તે મનુષ્ય હરોશમાં પાપ જ કર્યાં કરે છે. આ પ્રમાણે વારંવાર કરવામાં આવેલું પુણ્ય સુદિને વધારે છે. જેની સુદિ વધે છે તે મનુષ્ય સદા પુણ્ય જ કરે છે અને તે પુણ્ય કર્યાં મનુષ્ય પુણ્ય કરનાં કરનાં પુણ્યસેકમાં જ જાય છે. માટે મનુષ્યે હરોશમાં એકગિત ધર્મને પુણ્યનું જ સેવન કરવું જોઈએ. શુભોમાં દોષ જોનાર, મર્મ ઉપર ધા કરનાર, નિર્દય, કનુષા કરનાર અને શક મનુષ્ય પાપનું આચરણ કરતો થોડા જ વખતમાં મહાન કહીને પ્રાપ્ત થાય છે. દોષદષ્ટિથી રહિત શુદ્ધ સુદિવાળો મનુષ્ય સદા શુભ કરોને કરતો મહાન મુખને પ્રાપ્ત કરે છે. અને સર્વત્ર તેનું સન્માન થાય છે. જે સુદિમાન પુરુષો પાસેથી સદ્સુદિ પ્રાપ્ત કરે છે તે જ પરિત છે. કારણ કે સુદિમાન પુરુષ જ ધર્મ અને અર્થને પ્રાપ્ત કરીને અનાયામે જ પૈનાની ઉભાને કરવામાં સમર્થ થાય છે. દિવસભર એવું કાર્ય કરે કે જેથી મતી વખતે સતોષ અને સુખ રહે. અને આઃ મહિના એવું કાર્ય કરે કે જેથી વાર્ષિકનુના ચાર મહિના સુખથી પસાર થાય. પહેલી અવસ્થામાં એવું કાર્ય કરે કે જેથી વૃદ્ધાવસ્થામાં સુખપૂર્વક રહી શકે અને જ્યનભર એવું કાર્ય કરે કે જેથી મરણ પછી મુખથી મહી શકાય. સન્નત પુરુષ અમલી પ્રક્રિયા તે પત્યા પછી કરે છે, સ્ત્રીની પ્રક્રિયા તેની જીવવાની ક્યંક વગર પૂરી થયા પછી કરે

છે, શરવીરની સંપ્રાપ્તિમાં છતાં પછી અને તપસ્વીની પ્રશંસા તેને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી જ કરે છે. અધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા ધનદારા જે દોષ છુપાવવાનાં આવે છે તે છુપાવો નથી પેલું તેથી બીજા નવા દેખે પ્રકટ થઈ જાય છે. મન અને ઇન્દ્રિયોને પકા કરનારા શિષ્યોનો શાસક શુભ છે, દુષ્ટોનો શાસક રાજા છે, અને છૂપાં પાપ કરનારાઓનો શાસક સર્પપુત્ર યમરાજ છે. ઝંપિ, નદી, મહાત્માઓનું કુળ તથા સ્ત્રીઓના કુરાચારનું મૂળ જાણી શકાતું નથી. રાજાનાં બ્રાહ્મણોની પૂજા કરનાર, ઘાતા, કુટુંબી જનો પ્રત્યે ક્રોધમગ્નતાને વર્તાવ કરનાર અને શીલચત્ર રાજા ચિરકાળ સુધી પ્રવીણ

પાત્રન કરે છે. શુર, વિદ્વાન અને સેવાધર્મને જાણનારા આ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો પ્રવીણ સુવર્ણરૂપી પુત્રોને સંતોષ કરે છે. રાજાનાં છુદ્ધિથી વિચાર કરીને કરેલાં કર્મો શ્રેષ્ઠ હોય છે, બ્રાહ્મણથી કરવામાં આવેલાં કર્મો મધ્યમાં છે. જ્યાં, શુભાન્દ્રિય અને પગોથી કરેલાં કર્મો અપ્રમ છે. રાજાનાં હવે આપ દુર્યોધન, શકુનિ, મૃગ્ય દુઃસ્થાન તથા કલ્યુર્ પર રાજ્યને ભાર મૂકીને ઉત્તેજિત કરી રીતે આહો છો! ભગતશ્રેષ્ઠ! પાંડવો તો બધા ઉત્તમ શુભોદી સમગ્ર છે, અને તમારામાં પિતાના જેવા ભાવ રાખીને યોગ્ય વર્તાવ કરે છે, આપ પણ તેમના ઉપર પુત્રના જેવા ભાવ રાખીને યોગ્ય વર્તાવ કરો.

૩૬-૬૭.

વિદુરનીતિ

(ચોથા અધ્યાય)

વિદુર કહે છે—આ વિષયમાં દત્તાત્રેય અને સાધ્ય દેવતાઓનાં સંવાદરૂપ આ પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઉદાહરણ આપણમાં આવે છે, તે મેં પાંચ સાંકળેનું છે. પ્રાચીન કાળમાં ઉત્તમ વ્રતચાળા મહાન છુદ્ધિમાન મહર્ષિ દત્તા-

ત્રેય હંસ (પરમહંસ) રૂપથી વિચરી રહ્યા હતા. તે હંસને સાધ્ય દેવતાઓએ તેમને પૂજ્યુઃ-મહર્ષો! અને

બધા સાધ્યદેવતાઓ છીએ, આપને ડચળ જોઈને જ અને આપના રિતે કંઈ અનુમાન કરી શકતા નથી. છતાં અમને આપ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી શુકત, ધીર તેમજ છુદ્ધિમાન જણાઓ છો, આથી આપ અમને આપની વિદ્યાપૂર્ણ ઉદાર વાણી સંભળાવવાની કૃપા કરો. ૧-૩

હંસે કહ્યું—દેવતાઓ! મેં સાંભળ્યું છે કે ધૈર્ય-ધારણ, મનોનિયંત્ર તથા સત્ય-ધર્મોનું પાલન જ કર્તવ્ય છે, આના વડે પુરુષે હૃદયપૂર્વક પ્રિય અને અપ્રિય પદા-થેને આત્માની મારફત સમાન જ સમજવા જોઈએ, બીજાઓ પાસેથી ગ્રાળ સાંકળાને પણ ચોતે તેમને ગ્રાળ ન દેવી. હામા કરનાર શેફલ કોષ જ ગ્રાળ દેનારને બાળક નાખે છે, અને તેના પુરુષને પણ લાઇ લે છે. માટે બીજાને ગ્રાળ ન દેવી તેમજ તેનું અપમાન ન કરવું. મિત્રોથી દ્રોહ તથા નીચ પુરુષોની સેવા ન કરવી, સદાચારથી દીન અને અભિમાની ન થવું, નિષ્કુર તથા રોષ બરેલી વાણીનો ત્યાગ કરવો, આ જગતમાં નિષ્કુર વર્તો મનુ-ષ્યનાં મર્મસ્થાન, દાહકાં, હૃદય તથા પ્રયોગને સ્પર્શાવી મરે છે. આથી ધર્મનુશાસી પુરુષ મનુષ્યને આગનારી નિષ્કુર વાણીનો સહાને માટે ત્યાગ કરે. જેની વાણી નિષ્કુર અને સ્વભાવ તુષ્ટ છે, જે વાચ્યારોથી મનુષ્યનાં મર્મસ્થાનો પર આધાત પહોંચાડે છે, તે મનુષ્યોમાં મહા-રિદિ છે તેમ સમજવું જોઈએ અને તે પોતાની વાણીમાં

* સાધ્ય એ દેવતાઓની એક જાત છે. તે યોગના રૂપમાં વિચરતા રહે છે.

દરિદ્રતાને આંધીને કરી રહ્યો છે તેમ સમજવું નોંધ્યો. ને કાંઈ માણસ મનુષ્યને અગ્નિ અને સૂર્ય સમાન બાળનારાં તીખાં વાઝાણોથી આધાન પહોંચાડે તો તે વિદ્વાન પુરોહિતે તેની વેદના સદન કરતાં પણ એમ સમજવું નોંધ્યો કે આ માણસ મારાં પુરોહિતે પુષ્ટ કરી રહ્યો છે. વસ્ત્ર જેવા રંગમાં રંગવામાં આવે તેવા જ રંગ તેના ઉપર ચઢી જાય છે. તે પ્રમાણે ને કાંઈ મનુષ્ય સમજાવ, દુર્જન, તપસ્વી અથવા યોગીની સેવા કરે તો તેના ઉપર તેવા રંગ ચઢી જાય છે, જે કાંઈના પ્રત્યે ખરાબ વાત કહેતો નથી, ખીનચો દ્વારા પણ કહેવવારતો નથી, માર આધને જે બદલામાં મારતો નથી અને ખીનચો દ્વારા મરતો નથી, અપરાધીને પણ જે મારવા માહતો નથી તેના આગમનની રાહ દેવામાં પણ જોતા રહે છે. બોલવા કરતાં ન બોલવું સારું ગણાયું છે, પરંતુ સત્ય બોલવું એ વાણીની ખીણ વિશેષતા છે. અર્થાત્ મૌનની અપેક્ષાએ બમણું લાભદાયક છે. સત્ય પણ ને ડ્રિય બોલવામાં આવે તો તે એક વીણ વિશેષતા છે અને તે પણ ને ધર્મસમ્મત હોય તો તે વાણીની ચોથી વિશેષતા છે. મનુષ્યો જેવા લોકોની સાથે રહે છે, જેવા લોકોની સેવા કરે છે અને જેવા થવા ઇચ્છે છે તેવા જ થાય છે, જેને વિષયોથી મનને હરાવવામાં આવે છે તેમતિમાંથી તેની મુકિત થતી જાય છે. આ પ્રમાણે ને દરેક બાળુશી તેની નિરૂત્તિ થતી જાય તો મનુષ્યને લેશમાન દુઃખનો અનુભવ પણ કદાચ થતો નથી. જે કાંઈને છૂટતો નથી ને કાંઈની છૂટતો નથી, તેમજ ખીનચોને છૂટવાની ઇચ્છા પણ કરતો નથી, કાંઈની સાથે વેર કરતો નથી, ખીનચોને આધાત પહોંચાડતો નથી તથા નિન્દા અને પ્રશંસામાં સમાન લાવે રાખે છે, તે હર્ષ-શોકથી પર ચઢ જાય છે, જે સર્વનું કલ્યાણ માહે છે, કાંઈના અકલ્યાણની વાત મનમાં પણ લાવતો નથી, જે સત્યવાદી, ક્રમજ અને નિરતેન્દ્રિય છે તે પુરુષ ઉત્તમ મનાયો છે. જે બોટું આશ્વાસન આપતો નથી, આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને આપી જ દે છે, અને ખીનચોના દોષોને જાણે છે તે પુરુષ મધ્યમ શ્રેયીનો મનાયો છે. જુઓ, દુઃશાસન મનુષ્યો દ્વારા દીપ્તમાં આગ્યો, અજ્ઞ શસ્ત્રોથી વાઘસ કરવામાં આગ્યો (તે સમયે પાંડવોએ તેની રક્ષા કરી) તો પણ તે કૃત્ય અને ક્રોધને વશ થઈ પાંડવોનું હૃદય બોલવામાં પાછો નથી પડતો. તે કુરાલમાં ક્રોધની પણ મિત્ર નથી, આવી ચિત્તવૃત્તિ અંધમ

પુરોહિતી થવા કરે છે. જે પોતાના દ્વારા કલ્યાણ થવામાં સન્દેહ હોવાને લીધે ખીનચોથી પણ કલ્યાણ થવાનો વિશ્વાસ નથી રાખતો, જે મિત્રોને પણ દૂર રાખે છે તે અંધમ અંધમ પુરુષ છે. જે પોતાની ઉન્નતિ માહતો હોય તેણે ઉત્તમ પુરોહિત જ સેવ કરવી, વખત આવ્યો હોય તો મધ્યમ પુરોહિત પણ સેવા કરી લે, પરંતુ અંધમ પુરોહિત સેવા કદાપિ ન કરે. મનુષ્ય કુષ્ટ પુરોહિતી માફક, યજ્ઞથી, નિરંતર હોયોગી, લુહિથી તથા પુરુષાર્થથી ભરે ધન પ્રાપ્ત કરી લે, પરંતુ આથી તે ઉત્તમ કુલીન પુરોહિત સમાન સમજાવ અને સદાચારને કદાપિ પ્રાપ્ત કરી નથી શકેતો.

૪-૨૧

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—વિદુર ! ધર્મ અને અર્થને જાણનારાઓ તથા બદ્ધજન દેવતાઓ પણ ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ પુરોહિતી ઇચ્છા કરે છે, આથી હું તમને પ્રશ્ન કરું છું કે ઉત્તમ કુળ કું છે ?

૨૨

વિદુર બોલ્યા—જેમાં તપ, ઇન્દ્રિયસંયમ, વેદોનો સ્વાધ્યાય, યજ્ઞ, પવિત્ર વિવાહ, સદા અન્નનું દાન અને સદાચાર—આ સાત શુભ રહેલા હોય તેને ઉત્તમ કુળ કહે છે. જેનો સદાચાર શિદ્ધિ નથી થતો, જે પોતાના દોષોથી ભ્રાંતપિતાને કષ્ટ પહોંચાડતો નથી, પ્રસન્ન ચિત્તથી ધર્મનું આચરણ કરે છે તથા અસત્યનો પરિત્યાગ કરીને પોતાના કુળની વિરોધ કર્તિ માહે છે, તેમનું જ કુળ ઉત્તમ છે. યજ્ઞ ન હોવાથી, નિન્દિત કુળમાં વિવાહ કરવાથી, વેદનો ત્યાગ અને ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરવાથી ઉત્તમ કુળ પણ અધમ થઈ જાય છે. પેરોપકારનો નાશ, બ્રાહ્મણના ધનનું અપહરણ અને બ્રાહ્મણોની મર્ષાવનું ઉલ્લંઘન કરવાથી ઉત્તમ કુળ પણ અધમ થઈ જાય છે. ભારત ! બ્રાહ્મણોને અનાદર અને નિન્દાથી, તથા યાજ્ઞ્ય ઋષી ખીનની વસ્તુ પચાવી પચાવી સારું કુળ પણ નિન્દનીય થઈ જાય છે. ગાયો, મનુષ્યો અને ધનથી સમ્પન્ન હોવા છતાં જે કુળ સદાચારથી હીન છે, તે સારા કુળની ગણનામાં આવી નથી શકતું. જોગ્ય ધનવાળું કુળ પણ ને સદાચારથી સમ્પન્ન હોય તો તે સારા કુળમાં ગણાય છે, અને મહાન યજ્ઞ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સદાચારની રક્ષા યત્નપૂર્વક કરવી નોંધ્યો. ધન તો આવતું-જતું રહે છે, ધન ફીણ થઈ જવા છતાં પણ સદાચારી મનુષ્યને ફીણ માનવામાં નથી આવતો, પરંતુ જે સદાચારથી વંચત ધર્મગણ હોય તેને તો નાશ પામ્યો જ સંમર્મનો નોંધ્યો. જે કુળ સદા

આરથી કીન હોય છે તે ગાળો, પદ્મજો, ચોક્કસ તથા
લીલી ખેતીથી અપન હોય તો પણ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત
નથી કરી શકતું. આમારા કુળમાં કોષ વેર કરનાર ન
થાય, બીજાઓના ધનનું અપહરણ કરનાર રાજા અથવા
મનની ન કાય તથા મિત્રોના દોષ કરનાર, કપડી તથા
અસત્યવાદી ન થાય. આ પ્રમાણે માતા-પિતા, દેવતા
તેમજ અતિથિઓને ભોજન કરાવ્યા પછીમાં ભોજન કર-
નાર પણ ન થાય. આપણામાંથી જે બ્રાહ્મણોની હત્યા
કરે, બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીએ દેવ કરે તથા પિતૃઓને વિરુદ્ધન
તથા તર્કન ન કરે તે આમારી સખામાં ન આવે. મંત્રી-
ઓમાં મંત્રીન સમજનનં ઘેર પણ અતિથિને ધાસનું
આસન, ઓટલો, પદ્મી અને મીઠી વાણી-આ
આદ વીગે હમેશાં મળે છે. રાજાનાં પુણ્યકર્મ કરનાર
ધર્માત્મા પુરુષને ત્યાં ઉપરની વસ્તુઓ સહારપૂર્વક
આર્પણ કરવામાં આવે છે. તૃપ્તાર ! નનો એકો પણ
રથ ભાર ઉપાડી શકે છે પણ બીજાં સાકાર મેં સં દોષ
છતાં ભાર વધી શકતાં નથી, તે પ્રમાણે ઉત્તમ કુળમાં
ઉત્પન્ન થએલ ઉત્સાહી પુરુષ અતિથિઓનાં ભાર સહી
શકે છે; બીજા મનુષ્યો એવા નથી હોતા. જેના કષ્ટથી
ભયભીત થઈ પડે તથા સંકારીય રીતે જેની શ્રેષ્ઠ
કરવી પડે તે મિત્ર નથી. મિત્ર તો તે જ છે કે જેના
ઉપર પિતાની પ્રેરણા રિષય કરી શકાય, બીજા તે
માત્ર સેવનીઓ જ છે. પદ્મજાથી કાર્ષ સમજના ન હોવા
છતાં પણ જે મિત્રતાને વર્તાવે કરે, તે જ બન્ધુ, તે જ
મિત્ર, તે જ સહોદર અને તે જ આશ્રય છે, જેનું મિત્ર
સંમય હોય, જે જહોની મેદા નથી કરતો, નેજ અરિયર
હુદિવાળા મનુષ્યને સ્વયંથી મિત્રો હોઈ શકતા નથી, જેમ
હસ મુખાદ ગમેલા સરેવરની અસપાસ પ્રકાર વચા-
વાનિ જતા રહે છે પણ તેમાં પ્રોથ કરતાં નથી, તે
પ્રમાણે જેનું મિત્ર સંમય છે, જે હિન્દીઓના સુગમ છે
તેન ઉત્તમ આર્થની પ્રાપ્તિ નથી થઈ શકતી. હર પુરુ-
ષોનો સ્વભાવ મેદતા સમજન સંમય હોય છે, તે એકમ
કોષ કરી નાખે છે અને સહેજમાં પ્રકટ થઈ જાય છે.
જે મિત્રોના સહાર પામવા છતાં અને તેમની સહાય-
તાથી કોઈનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા છતાં તેમને જનને નથી
તેના કુપ્રમ મનુષ્ય મંત્રી જતાં તેનું માંસ માંસપ્રતી જનુઓ
પણ ખાતાં નથી. ધન હોય યા ન હોય મિત્રોના
સહાર તે કરશે જ નોઈએ. મિત્રો પસોથી કંઈ પણ
ન મળીને તેમના સહાયકારની પરીક્ષા ન કરવી, સન્ન-

પથી રૂપ નટ થાય છે, સન્તાપથી બળ નટ થાય છે,
સન્તાપથી મનુષ્ય શેવને પ્રાપ્ત થાય છે. અગીય વસ્તુ
શોક કરવાથી નવો મળતી, નેતાથી તે કરવા કરીરને
કટ જ થાય છે, અંત યત્ન પ્રકટ થાય છે. તેથી આપ
મનમાં શોક ન કરો, મનુષ્ય વારંવાર મરે છે અને જન્મ
પમે છે. વારંવાર હાનિ હાવા છે અને રહિ પમે છે.
વારંવાર તે બીજાઓને મારે શોક કરે છે અને બીજા
તેને મારે શોક કરે છે. મુખ-દુઃખ, ઉન્નતિ-સ્તિત્ય,
લાભ-હાનિ અને છાન-મરણ આ વારંવાર પ્રાપ્ત થયા
કરે છે, આથી ધીર પુરુષો તેમને મારે શોક ન કરતા નોઈએ.
મનુની હિન્દીએ બંધુ જ સંમય છે, જે હિન્દીય
જે વિશ્વ તરફ વળે છે તેનથી જેમ પૂરણ ધર્મમાંથી
પણી નીતરી જાય છે તેમ હુદિ હીયુ ચર્ચ
જાય છે. ૨૩-૪૮

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું-વાકમાં કુપ્રજેશ અગ્નિ સમાન
મુદ્ધ મર્મથી બંધુઓના રાજા મુષિભરી સ્ત્રી મેં
ખાતા બહાર કર્યા છે, આથી તેઓ કુદ કરીને મદ્ય
મૂર્ખ પુરોનો નાથ કરી નાખશે. હે મહામને! મારાં સર્વ
કાર્ય સમ ભયથી કુલ છે, મારું મન પણ ભયથી
ઉડ્ય પમેનું છે, તેથી જે ઉદ્વેગપૂર્ણ અને છાન પડે
હેવ તે જ મને બતાવે. ૪૮-૫૦

વિદુર બોલ્યા-પ વ્યૂય નરેશ ! વિદ્ય, તપ, દરિદ્ર-
નિપટ અને મેલ-ચામના સિદ્ધિ આપને મારે બીજો
કેષ જાનિતો ઉપયોગ નોંદેવનો નથી. હુદિયી મનુષ્ય
પોતાના ભવને દૂર કરે છે, તપસથી ઉચ્ચ પડે પ્રાપ્ત
કરે છે. યુગ્યુજાયાં જાન અને વેચતી દરિન પમે
છે, મેલની છાન રાખનાર મનુષ્ય કાનના પુરવંતો આશ્રય
નથી લેને, વસ્ત્ર નોંક મમ રતી યગદારી સંકટ યત્ન
આ લોકમાં વિચરતા રહે છે, સગી જેને અપવન, અપ-
કુલ વુદ, પુરવંત અને સગી રીતે કરમા અવેરી
તપસના અન્તામ મુખની રાહે થાય છે. રાજા ! આપ
સમાં પૂર રાખનાર મનુષ્ય તથા વિગન-વસ્ત્ર પશ્ચ
મગ્ધ છતાં પણ મુને નિત નથી ધન ધરે. તેને સ્ત્રીઓ નો
પસે રહેવાની તર નીચીઓલાય કરતી સુનિતી
જા પ્રથમજ નથી થતી. જેઓ, પરંપરા ભેદના રૂપે
છે તેઓ કરી ધર્મનું અપરણ નથી કરતા, કરી મુખ
પણ નથી પમતા. તેમને મોર નથી ધમ થતું તથા
દરિની જન પણ સંમય નથી મળતી તેન કિનની

વાત કહેવામાં આવે તો પણ ગમતી નથી. તેના મોગ-
લેખની પણ સિદ્ધિ નથી થતી. રાજનું ! ભેદભાવવાળા
પુરુષોની વિનાશ સિવાય બીજી કોઈ ગતિ નથી.
જેમ ગાયોમાં કૂંધ, બ્રાહ્મણમાં તપ અને યુવતિ સ્ત્રીમાં
સંયત્ન હોવાનો અધિક સંભવ છે. તે જ પ્રકારે તેના
બેદુશ્ચિત્તવાળા મનુષ્યને પોતાના જાતિ-અધુરતાથી લાયક
થવાનો પણ અધિક સંભવ છે. નિઃશયન કરીને
મોટી કંદેરી પાતળી લાતાઓ અનેક હોવાથી પણ વૈદ્યો
મુઠી જુલજુલા ધણીઓને સહન કરી શકે છે. આ જ
વસ્તુ સંતપ્તરૂપી માટે પણ સમજાતી નોંધવો. તેઓ દુર્બળ
હોવા છતાં પોતાના સમુદ્ધતી શક્તિથી જળજળ હોય છે.
લગનચક્ર ! જળતાં લકડાં અલગ-અલગ કરવાથી ધૂમાડો
કરે છે અને એક સાથે રહેતાં પ્રત્યક્ષિત અગ્નિ હોય છે.
એ પ્રકારે જાતિ-અનુરૂપો પણ દૂર દોહાને લીધે દુઃખી થાય
છે અને એકસંપથી રહેતાં સુખી થાય છે. ધૂનસપ્ત !
જે લોકો બ્રાહ્મણ્યો, સ્ત્રીઓ, જાતિવાળાઓ અને ગાયો ઉપર
જ શુદ્ધતા પ્રકટ કરે છે તેઓ ડીંટણથી પાકી ગમેલો
ફળતી માફક નીચે પડી જાય છે. જાડ પણ બે એકલું
હોય તો તે મજબૂત અને દૃઢ મજબૂત તથા બહુ મોટું
હોવા છતાં પણ વાવાઝોડથી એક દાણમાં જાખડી જાય
છે. પરંતુ જે પશુ યશો એકસાથે સમૂહમાં જાગેતાં
હોય છે તેઓ એકબીજાના સહકારથી મોટા વેગના પવ-
નને પણ સહી શકે છે. આ પ્રમાણે સમસ્ત શુભોષી
સમગ્ર મનુષ્યને પણ એકસાથે રહેતાં ધર્મો પોતાની તાકા-
તનો શિકાર જ સમજે છે; જેમ એકસાથે જાગે વાયુ.
પરંતુ એકબીજાથી મેળ હોય તો જેમ સરોવરમાં કમળો
ખીસે છે તેમ જાતિ-અનુરૂપો વૃદ્ધિ પામે છે. બ્રાહ્મણ,
ગાયો, કુરુખી, બાળક, સ્ત્રી, અનન્યતા અને સરણગત
આ અવધ્ય હોય છે. રાજનું ! આપનું કલ્યાણ થાઓ.
મનુષ્યમાં ધન અને સદુદ્ધિ સિવાય બીજી કોઈ શબ્દ
નથી. કારણ કે શુદ્ધિદીન તો મહા સમાન જ છે. મહા-

રાજ ! કોઈ રોગ મગર ઉત્પન્ન થયેલ, કંઠો, શિરમાં
પીથ ઉત્પન્ન કરનાર. પાપથી મુક્ત, કોર, તીક્ષ્ણ અને
ગરમ છે. તે કોઈને સન્નતા જ પી જાય છે.
તેને દુઃખનો પી શકતા નથી. તે કોઈને આપ પી જઈ
શાન્ત થાઓ, ક્રોધકર રોગથી પીડિત મનુષ્યો મધુર
ફળોનો અહર નથી કરતા. વિષયોમાં પણ તેમને કંઈ
સુખ અથવા સાર નથી મળતો. કોઈના ટોચી સદાય દુઃખી
રહે છે. તેઓ ધનમાં અથવા ભોજનમાં સુખોનો પણ અનુ-
ભવ નથી કરી શકતા. રાજનું ! જહોલાં જુગારમાં દ્રોષ
દીને છતાંએથી જોઈને મેં કહ્યું હતું : 'આપ લૂંટકીયામાં
આસકત દુરોધિનને રોકો. વિદ્વાનો આવી ધૂતંતોનો
નિર્ણય કરે છે. પરંતુ આપે મારું કહેવું ન માન્યું. જેનો
સરળ સ્વભાવ સાથે વિરોધ હોય તે બળ સાચું બળ
નથી. સદૃશ ધર્મનું આપે તુરત જ પાલન કરવું નોંધવો.
કૂરતાપૂર્વક મેળવેલી લક્ષ્મી નાશ પામનારી હોય છે.
તે તે ધર્મપૂર્વક અજ્ઞતાથી મેળવવામાં અને વધારવામાં
આવી હોય તો તે પુરો અને પીતો સુખી રિયર રહે છે.
રાજનું ! આપના પુત્રો પાંડવોની રક્ષા અને પાંડુના આપના
પુત્રોની રક્ષા કરે. બધાં કૌરવો એકબીજાના શત્રુને શત્રુ
સમજે અને એકબીજાના મિત્રને મિત્ર સમજે. બધાં
એક જ હતાં હોય. બધા સુખી અને સમૃદ્ધિશાળી
ધર્મને જીવન અતીત કરે. હે અજ્ઞાતો! કુસંદન ! આ
વખતે આપ જ કૌરવોના આધારસ્તંભ છે. કુરંચ
આપને જ આધીન છે. તાત ! કુન્તીની પુત્રી હજી
જાળજી અને વનચાસથી જાણ જ કંઈ પામી ચૂકેલા છે.
આ વખતે આપ આપના યશની રક્ષા કરીને પાંડવોનું
પાલન કરો. કુરુરાજ ! આપ પાંડવો સાથે સન્ધિ કરી શો.
જેથી રાજ્યોને આપનું હિત જોવાનો વખત ન મળે.
નરદેવ ! સમસ્ત પાંડવ સત્ય પર રિયર છે. હવે આપ
આપના પુત્ર દુર્યોધનને રોકો.

વિદુરનીતિ

(પાંચમો અધ્યાય)

વિદુર કહે છે—રાજેન્દ્ર વિશ્વવીર્યનંદન ! રાજા-
શુભ મનુષ્ય કહ્યું છે કે નીચે જળાવેલા સત્તર પ્રકારના
પુરુષોને યમરાજ હાથમાં પાછ લઈને નરકમાં લઈ જાય
છે—જે આકારમાં મૂંઝીથી પ્રકાર કરે છે, જે પકડવામાં
ન આવનારાં સૂર્યનાં કિરણોને પકડવાનો પ્રયત્ન કરે છે,

અત્યંત મોટે ઓળખ પુરુષ પર શાસન કરે છે. મર્ચાવનું
ઉત્ક્રાંધન કરીને સન્નુષ્ટ થાય છે, રાજની સેવા કરે છે.
સ્ત્રીઓની રક્ષા દાતા પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે.
પામ્યા કરવાને અવેશ પુરુષ પતે પામ્યા કરે છે તથા
પોતાની પ્રતિષ્ઠા કરે છે, ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં

નીચ કર્મ કરે છે, કૃત્યો થઈને પશુ બનવાનું સાથે વેર પાપ છે, શ્રદ્ધાહીનન ઉપદેશ કરે છે, ન ગાહવા માગા વસ્તુને માટે છે, અત્યુર થઈને પુત્રનું સાથે હસ્થચિન્હ કરવાનું પસંદ કરે છે તથા પુત્રવધૂની સહ વનાથી સંકટથી છૂટીને પણ કૃત્યો તેની પાસે પેતાની પ્રતિજ્ઞા માટે છે, પરત્વી સાથે સમાગમ કરે છે, સ્ત્રીની હન ઉપરાંત નિન્ન કરે છે, શેઠની પાસેથી કાંઈ વસ્તુ લઈને પત્નીથી 'માદ નથી' એવું કહીને તેને દુઃખાચ્છ માંડે છે, માગવાયાં દાન આપીને પેતાની મોટાઈનાં હીન મેકે છે અને જૂઠાને સાચું સાબીત કરવાના પ્રયત્ન કરે છે, જે મનુષ્ય આપણી સાથે જેવો વર્તાય કરે તેની સાથે તેવો જ વર્તાય કરવો જોઈએ—આ નીતિ છે. ૬૫-૮૦ આચરણ કરનારાઓની સાથે પણ સદ્વ્યવહારથી જ વર્તવું જોઈએ, ધનપણ કપતો, આશા ધેરતો, મૃત્યુ પ્રાણીનો, અદેખાઈ ધર્માચરણનો, કામ લગતનો, નીચ પ્રુરોની સેવા કરાવનારનો, કાંઈ વાસ્તવિક અને અભિમાન સર્વસ્વનો નાશ કરે છે. ૧-૮

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—તે બધા વેદોમા પુરોહિતું સાં વર્તવું આયુષ્ય ખતાવવું છે તો આ કારણથી પુરુષ પેતાના પૂર્વ આયુષ્યને મેળવી શકતો નથી ?

વિદુર બોલ્યા—ગત્યુ ! આપનું કલ્યાણ યજ્ઞો, અત્યંત અભિમાન, વધુ ભેદવું, ત્યાગનો અભાર, દોષ, પેતાનું જ પેટ ભરવાની ચિન્તા અને મિત્રોડ—આ ૭ તીવ્ર સુ તત્ત્વો દેહધારીઓના આયુષ્યને કારે છે, તે જ મનુષ્યોનો વધ કરે છે, મૃત્યુ નહિ, ભારત ! જે પેતાના ઉપર વિશ્વાસ કરનારી સ્ત્રીની સાથે સમાગમ કરે છે, જે શુરત્રીઓની છે, બ્રાહ્મણ ધર્મને શૂન્ય સ્ત્રી સાથે સંબંધ રાખે છે, દારૂ પીએ છે, તથા જે મોટાઓ ઉપર દુક્રમ અથાવે છે, જેઓ બીજાઓની આહુતિના નટ્ટ કરનાર, બ્રાહ્મણને પેતાની સેવા માટે અર્હિ—તર્હિ મોઢવનાર અને શરણાગતની હિંસા કરનાર છે—આ બધા યજ્ઞકલ્યા કરનારાઓ સમાન છે, તેમનો સંગ થઈ જતાં પ્રયથિત કરવું એવી વેદની આજ્ઞા છે, મોટાઓની આજ્ઞા માનનાર, નીનિસ, લાતા, વતરોષ અગત્યું બેઝન કરનાર, હિંસા ચડિત, અનર્થકારી કાળોથી દૂર રહેનાર, કૃત્ય, સ્વયંચહી અને કામગ્ય સ્વભાવવાળા વિદ્વાન સ્વર્ગમાં જનાર હોય છે, રાજ્ય ! સદા પ્રિય વચન બોલનાર મનુષ્ય તો સદગતમાં જ મળી શકે છે, પરંતુ અપ્રિય પણ દિલસારક વચન બોલનાર તથા તેને સંભળી શકનાર

—આ બધો પ્રકારના મનુષ્યો દુર્લભ છે, જે ધર્મનો આશ્રય લઈને, સ્વભાવે પ્રિય લાગતો કે અપ્રિય તેના વિચાર છોડીને અપ્રિય હોય છતાં પણ દિનની વાત કહે છે, તેની જ જાગરાનું સાચી સહયોગ મળે છે, કુળની રક્ષાને માટે એક મનુષ્યનો, ગામની રક્ષાને માટે કુળનો, દેશની રક્ષાને માટે ગામનો અને આત્માની રક્ષાને માટે આખી પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ, અપ્રિય માટે ધનની રક્ષા કરવી, ધન દારૂ પણ સ્ત્રીની રક્ષા કરવી અને આ તથા ધન—બધું દારૂ પેતાની રક્ષા કરવી, પહેલાંના વખતમાં જુગાર ખેલવો એ મનુષ્યોમાં વેર લેવું થવાનું કારણ સાબીત થયું છે માટે સુદિમાન પુરોહિત વચન માટે પણ જુગાર ન ખેલવો, રાજ્ય ! જે જુગારનો ખેલ આરંભ થતાં જ કહ્યું હતું કે આ કીક નથી, છતાં જેમ રાગીને દય અને પથ્ય બાવનાં નથી તેવી જ રીતે મારી વાન પણ આપને સ્ત્રી ન લાગી, નરન્દ્ર ! આ ૫ કારણોના સમાન તમકા પુત્રા દારૂ વિચિત્ર પાંડિત્યના મેદા સમાન પાંડિત્યને પરાજિત કરવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, સિંકેન છોડીને શિયાળની રક્ષા કરી રહ્યા છે પણ વખત આવતાં તમરે તેને માટે પ્રયત્ન કરવો પડશે, તાન ! જે સ્ત્રીમાં સદા દિનસાધનમાં લાગી રહેનારા પેતાના ભક્ત સેવક પર કદી કોઈ નથી કરવો, તેના પર મેલો વિશ્વાસ કરે છે અને તેનો આપેલિત વખતે પણ ત્યાગ નથી કરના, સેવકની હવિષા બધા કદીને બીજાના કાલ્ય અને ધનને પાછી લેવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ, કારણ કે પેતાની હવિષા દિનસાધી જગતી બેગથી વચિત થવાથી પહેલાંની પ્રેમી મનુષી પણ તે વખતે વિરોધી બની નવ્ય છે અને કાલનો પરિત્યાગ કરી દે છે, પહેલાં કલ્યાણ, આપ-બધ અને રોગ્ય પચાર વગેરેનો નિશ્ચય કરીને પત્ની સુયોગ્ય સહાયકોનો સમ્રદ કરો, કારણ કે કલિનમાં કલિન કાર્યો પણ સહાયકથી સિદ્ધ થાય છે, જે સેવક સ્વભાવે અપ્રિયને સમજીને આગ્રહ રહિત થઈ સમજનાર કાળેને પૂર્વ કરે છે, જે દિનની વાત કરનાર, ક્રમશઃ ભક્ત, સન્નત અને કાલની રક્ષાને મનુષ્યને છે તેને પેતાના સમાન સમજીને તેના ઉપર કૃપા કરવી જોઈએ, જે મેવક સ્વભાવે અલગ કરતાં તેની વચનો આદર નથી કરવો, કાંઈ કામ વાનવમાં તેને નકરે છે, પેતાની સુદિ ઉપર ગર્વ કરે છે અને વિરુદ્ધ વચનો કહે છે તેનો ગુસ્સા જ ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ, અદકર રાંદન,

કાયસ્તાપ્ય. જલદી કામ પૂરું કરનાર, દયાળુ, શુદ્ધ હૃદયવાળો, બીજાઓથી ઉદ્દેશક ન જનાર, નીચીથી અને ઉંચાર વચનવાળો-આ આઠ ગુણોથી સુક્ર મનુષ્ય કૃત બનાવના યોગ્ય છે. સાધવાન મનુષ્યે વિશ્વાસ હોવા છતાં પણ સાધકાંકે કદી સન્નને ધેર ન જવું, રાતમાં ધુપાદને ઝાંપા પર ન ઊભા રહેવું, જે સ્ત્રીને રાત્ર આહતો હોય તેને પ્રાપ્ત કરવાનો યત્ન ન કરવો. કુટ સદાચક્રાવાળો રાત્ર ત્યારે બહુ લોકો સાથે સભામાં બેસીને મંત્રણા કરી રહ્યો હોય-સપ્રાહ લઈ રહ્યો હોય, તે વખતે તેની પાતળું ખંડન ન કરવું. 'હું' તમારા પર વિશ્વાસ નથી કરતો' એવું પણ ન કરવું, પરંતુ ક્ષુદ્ર બંધ બેસતું બહાનું બતાવીને ત્યાંથી હટી જવું. અધિન દયાળુ રાત્ર, બલિચારિણી સ્ત્રી, રાત્રનો અધિકારી, પુત્ર, વાર્ધ, નાનાં બાળકોવાળા વિધવા, કૌનિક અને અધિકાર ઊંચી લેવામાં આવ્યો હોય તેવા પુરુષ-આ બધાંની સાથે આપવા-લેવાનો વ્યવહાર ન કરવો. આ આઠ ગુણો પુરુષની શોભા વધારે છે-શુદ્ધિ, કુશીલતા, શાસ્ત્રજ્ઞાન, કન્દિયનિપ્રદ, પરાક્રમ, અધિક ન બોલવાનો સ્વભાવ, ધ્યાનશક્તિ ધાન અને કૃતચતા. એક શુભ એવો છે કે જે બધા મહત્વના ગુણો કરતાં વધી જાય છે. જે મનુષ્ય રાત્રથી સંભાનિત થતો હોય છે તે, તેના આ રાત્રથી સંભાનિત ધર્માર્થ એક જ શુભથી બીજા ગુણો કરતાં વધારે શોભા પામે છે. નિત્ય સ્નાન કરનાર મનુષ્યને બળ, રૂપ, મંદુર સ્વર, ઉત્તમચક્ષુ, ક્રોધમગ્નતા, સુગન્ધ, પવિત્રતા, શોભા, સુક્રમરતા અને સુન્દર સ્ત્રીઓ-આ દશ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. થોડું ભોજન કરનારને આ છ શુભ પ્રાપ્ત થાય છે-આરોગ્ય, આયુષ્ય, બળ અને સુખ તો મજા જ છે, તેનાં સન્તાન પણ સુન્દર થાય છે, તથા આ 'ખાઉધરો છે' એમ કહીને લોકો તેના ઉપર આલેષ નથી કરતા. અકર્મણ્ય, ખૂબ ખાનાર, બધા દોષોથી ધેર કરનાર, અધિક ફેર, દેશકાળનું જાન ન રાખનાર અને નિન્દિત વેપ ધારણ કરનાર મનુષ્યને કદી પોતાના ધરમાં રહેવા ન દેવો. ખૂબ દુઃખી થયા છતાં પણ દુઃખ, ગાળો બોલનાર, મૂર્ખ, જંગમમાં રહેનાર, ધૂર્ન, નીચીની સેવા કરનાર, નિર્દય, ધેર બંધાનાર અને કુદા પાસેથી કદી અલ્પવસ્ત્રની માગણી ન કરવી નેહજો. કુદેશુક્રાકર્મ કરનાર, અત્યંત પ્રમાદી, અસત્ય બોલણ કરનાર, અસ્થિર પ્રીતિવાળો, સ્નેહથી રહિત, પોતાને

ચતુર માનનાર-આ છ પ્રકારના અધમ પુરુષોની સેવા ન કરવી. ધનની પ્રાપ્તિ સદાચતાની અપેક્ષા રાખે છે; સદાચક્ર ધનની અપેક્ષા રાખે છે; આ બંને એક-બીજાના આશ્રિત છે; પરસ્પર સહયોગ વિના તેમની સિદ્ધિ નથી થતી. પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીને તેમને ત્યાલુના ભારથી મુક્ત કરીને તેમને મારે આશ્રયિકાનો પ્રયત્ન કરવો, પછી કન્યાઓનો યોગ્ય વરની સાથે વિવાહ કરીને વનમાં મુનિઓનું જીવન ગાળવાની ઇચ્છા કરવી. જે સંપૂર્ણ પ્રાણીઓ મારે હિતકર અને પોતાને મારે પણ સુખદ હોય, તેવું કામ ઇષ્ટાર્થેણુદ્ધિથી કરવું. સંપૂર્ણ સિદ્ધિઓનો આજ મૂળ મંત્ર છે. જેનામાં વધવાની શક્તિ, પ્રભાવ, તેજ, પરાક્રમ, જીવોગ અને નિશ્ચય છે-તેને કાંઈનાથી પોતાની અધિકાના નાશનો ભય થતો નથી. પાંડવોની સાથે શુદ્ધ કરવામાં જે નોંધપ છે તેના ઉપર ધ્યાન આપો, તેમની સાથે સમામ કરતાં ઈંદ્ર વગેરે દેવતાઓને પણ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, તે સિવાય પુત્રોની સાથે ધેર, નિત્ય ઉદ્દેશ વરેનું જીવન, કીર્તિના નાશ અને સમુજાને જ્ઞાનદં ધરી. આકાશમાં વક્ર તેજથી ઊગેશા ધૂમકેતુથી જેમ સંસારમાં અશાંતિ અને ઉપદ્રવ જાઓ થાય છે તે રીતે બીજા, લોકોવાર્ય, આપ અને રાત્ર મુધિરિતો વધી ગયેલો ક્રોધ આ સંસારનો મંદાર કરી રહે છે. આપના સો પુત્રો, કણ્ઠ અને પાંચ પાંડવ મળીને સમુદ્રમર્ષિત પૃથ્વીનું શાસન કરી રહે છે, રાત્રનાં આપના પુત્ર વન-સમાન છે અને પાંડવો-તેમાં રહેનાર વાધ છે. આપ-વાધો સહિત સમસ્ત વનને નષ્ટ ન કરે તથા વનથી તે વાધોને દૂર ન હટાવો. વાધો વગર વનની રક્ષા નથી થઈ શકતી અને વન વગર વાધ રહી શકતા નથી. કારણ કે વાધ વનની રક્ષા કરે છે અને વન વાધની, જેનું મન પાપોમાં લાગેલું રહે છે તે બીજા મનુષ્યોના દલ્લાલુભય શુભે બાલુવાની ઇચ્છા નથી કરતો-જેટલી તેમના અરણ્યો બાલુવાની કરે છે. જે અર્થની પૂર્ણ સિદ્ધિ આદે છે તેજે પહેલાં ધર્મનું જ આચરણ કરવું નેહજો, જેમ સ્વર્ગથી અમૃત દૂર નથી થતું તેમ ધર્મથી અર્થ જુદો નથી-મતો. જેણે શુદ્ધિ પાળેલો હતાતેને કલ્પાણમાં લગાડી છે તેજે સંસારમાં જે કાંઈ પ્રકૃતિ અને નિરૂતિ છે-તેને ત્યાથી લીધી છે. જે સમસ્તસંસાર ધર્મ, અર્થ અને કામનું સેવન કરે છે તે આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ ધર્મ, અર્થ અને કામને પ્રાપ્ત કરે છે. રાત્રના જે ક્રોધ અને

‘હપ’ના વેગને ઘટા લે છે અને આપત્તિઓમાં પણ ધૈર્યને ખોધ નથી લેસતો, તે જ રાજ્યકર્મીના અધિકારી થાય છે. રાજ્યના આપત્તિ કલ્યાણ થાયો. મનુષ્યોમાં સદા ‘પાંચ પ્રકારનું’ બળ હોય છે, સાંભળો—જે બાહ્યબળ છે તે કનિષ્ઠ બળ કહેવાય છે, મંત્રની સહાય તે બીજું બળ છે, ધન એ ત્રીજું બળ છે. વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત ‘યથેક્ષ્ણ’ બળ તે ‘અતિશક્તિ’ નામનું ચોથું છે. અને ‘ભારત !’ જેનાથી આ બધાં બળોને વધ કરી શકાય છે તે બળોમાં શ્રેષ્ઠ ‘સુદ્ધિબળ’ કહેવાય છે. જે, કાંઈને અત્યંત નુકસાન કરતાં અવ્યક્તો નથી તે ‘પુરુષની સાથે વેર લેવું’ કરીને એવા વિશ્વાસ ન રહેવું કે હું તેનાથી દૂર છું, એવો કોણ સુદ્ધિમાન હશે કે જે સ્ત્રી, રાજ્ય, સ્વપ્ન, ભણેલા પાઠ, સામર્થ્યશાળી વ્યક્તિ, યજ્ઞ, બોગ અને આયુષ્ય : પર પૂર્ણ વિશ્વાસ કરી શકે ! જેને સુદ્ધિના બળથી ‘ભારવામાં’ આવેલો હોય તેને મારે કોઈ દેવ નથી, કોઈ દેવ નથી, મંત્ર નથી અથવા અધરં વેદમાં બતાવેલો કોઈ પ્રયોગ કે કોઈ સિદ્ધ નરીશુદ્ધી

નથી. રાજ્ય ! મનુષ્યે આપ, અગ્નિ, સિંદ્ધ અને પોતાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ વ્યક્તિને આનાદર ન કરવો નોંધ્યો, કારણ કે તે બધા તેજસ્વી હોય છે. સંસ્કારમાં અગ્નિ એક મહાન તેજ છે. તે કાશમાં છુપાઈને રહે છે પરંતુ જ્યાંમુઠી બીજા લોકો તેને પ્રત્યક્ષિત કરતા નથી ત્યાં મુઠી તે કાશને બાળ્યો નથી. તે જ અગ્નિને જો મંદન કરીને પ્રકાશવામાં આવે તો તે કાશને તથા પાસેનાં જંગલોને પણ બાળી નાખે છે. આ પ્રમાણે આપના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ તે અગ્નિ સમાન તેજસ્વી પાંડવો ક્ષમાભાવથી મુક્ત અને વિદારરહિત ધર્મને શાંતભાવથી રહેવા છે. આપના પુત્રો સંહિત આપ લગાવ્યો સમાન છે અને પાંડવો મહાન યજ્ઞ સમાન છે. યજ્ઞનો આક્રમ લીધા વિના લતાઓ કદી વધી શકતી નથી. રાજ્ય ! આપના પુત્રો એક વન છે અને પાંડવોને તેમાં રહેનારા સિંદ્ધ સમળો. રાજ્ય ! સિંદ્ધથી યજ્ઞ ધર્મ જતાં વન નટ ધર્મ બળ છે અને વનના વિના સિંદ્ધ નટ ધર્મ બળ છે. ૧૦-૬૪.

વિદુરનીતિ

(૬મો અધ્યાય)

વિદુર કહે છે—જ્યારે કેંઈ માનનીય વદ પુરુષ નજીક આવે છે તે વખતે નયનક ક્ષત્રિના પ્રાણ લેવા થાય છે પછી જ્યારે તે જલ્દની સ્વાગત મારે લીધો થાય છે અને તેને પ્રણામ કરે છે ત્યારે પાંચ પ્રાણોને વાસ્તવિક રિચ્છિતમાં પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે કોઈ સાધુપુરુષ અતિથિના રૂપમાં ઘેર આવે તો ધીર પુરુષ પહેલાં તેને આસન આપીને જળ લાવી પગ ધોવો, પછી તેના કુલળ પછી પોતાની રિચ્છિત કહેવો, ત્યારપછી બેઠન કરાવવું. જેને ઘેર લોભ, ભય અથવા કંજુસાઈની લીધે વેલેલા લોકો સત્કારને મહેલ કરતા નથી તે યદ્યપ્યતઃ જીવનને શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ અર્થ ગણેલું છે. વૈ. ગારુડા કરનાર, યજ્ઞચર્ચથી બ્રહ્મ, ચેતર, દૂર, યજ્ઞ પીનાડ, ગર્જનત્વચ્છ, ધાન પાકુ અને વેદ વેચનાર—એઓ જો કે પગ ધોવા યોગ્ય નથી તો પણ જો ઘેર આવે તો તેમનો પણ આદર કરવો નોંધ્યો. મીઠું, રાંધેલું આનાન, દહિ, દૂધ, મધ, તેલ, ઘી, તલ, માંસ, ફળ, મૂળ, શાક, છાશ, કપડું, દરેક પ્રકારની ગંધ અને ગોળ-આટલી વસ્તુઓ વેચ્યો જોય નથી. જે કોઈ ન કરનાર, લોકો, પૈયાર અને

સુવર્ણને સમાન સમજનાર, શોકહીન, સન્ધિવિદ્યથી સંહિત, નિંદા-પ્રશંસાથી શૂન્ય, પ્રિય-અપ્રિયનો ત્યાગ કરનાર તથા ઉદારસીન છે, તે જ ભિક્ષુક (સંન્યાસી) છે. જે નીવાર (જંગલી ડાંગર), કન્દ-મૂળ, ઈન્દુલી ફળ અને શાક ખાઈને નિર્નાદ કરે છે, મનને વશમાં રાખે છે, અગ્નિદોષ કરે છે, વનમાં રહેવા છતાં પણ અતિથિ-સેવામાં સદા સત્કારન રહે છે, તે જ પુરુષાત્મા યાનપ્રસ્થ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. સુદ્ધિમાન પુરુષનું અદિન કરીને એવા વિશ્વાસ ન રહેવું કે હું દૂર છું. સુદ્ધિમાનના હાથ બનુ લાંબા હોય છે. તેને સત્કારનાં તે તેના તે હાથેથી બદલો લે છે. જે વિશ્વસને પાત્ર નથી તેનો તો વિશ્વસ કરવો જ નહિ, પરંતુ જે વિશ્વસપાત્ર છે તેના પર પવ્ય અધિક વિશ્વસ ન કરવો, વિશ્વસપાત્ર મનુષ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ ભય મનુષ્યનો મૂળ સંહિત નાશ કરી દે છે, મનુષ્યે ઈર્ષ્યા સંહિત, ઓઝોનો દક્ષ, સમ્પત્તિનો ન્યાય પૂર્વક ઉપયોગ કરનાર, પ્રિયવદી અને ક્રુદ્ધ યજ્ઞ નોંધ્યો. ઓઝોની આગળ મીઠાં વચન બોલનાં પણ તેમને વચ કદી ન થતું. ઓઝોને પત્ની કદી કદી રહેલી છે. તેઓ

આત્મન્ત સૌભાગ્યરાણી, પૂત્રને યોગ્ય, પવિત્ર તથા ધનવી શોભાસ્પ છે. આથી તેમની વિશેષ રીતે રક્ષા કરવી જોઈએ. અન્તરપુરની રક્ષાનું કાર્ય પિતાને સાંપવું, રસોણનો પ્રયથ માતાના હાથમાં આપવો; ગાયોની સેવામાં પોતાના સમાવડી વ્યક્તિને જોડવી અને ખેતરનું કામ જાને કરવું, સેવકો દ્વારા વેપાર કરવો અને પુત્રો દ્વારા બ્રાહ્મણોની સેવા કરવી, જળથી અગ્નિ, બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રિય અને પાંચરથી લોકો ઉત્પન્ન થયેલ છે. તેમનું તેજ સર્વજ્ઞ વ્યાપ્ત હોવા છતાં પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનમાં શાન્ત ધર્મ જાય છે. ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન તેજસ્વી, ક્ષમાશીલ અને વિકાર-શૂન્ય સન્ત સદા કાશમાં અગ્નિની સમાન શાન્ત ભાવથી રહે છે. જે રાજાની મન્ત્રણાને તેના બહિરંગ અને અન્તરંગ મન્ત્રીઓ સુદાં નથી જાણતા એવો સર્વ તરફ દષ્ટિ રાખનાર રાજા ચિવકાળ સુધી ઔષધનો ઉપયોગ કરે છે. ધર્મ, કામ અને અર્થ સમ્યક્થી કર્યોને કરતા પહેલાં પ્રકટ કર્યાં નહિ, કરીને જ પતાવડાં, આ પ્રમાણે કરવાથી પોતાની મન્ત્રણા ખીજાઓમાં ફરી નથી જતી. પર્વતના શિખર પર જઈને અથવા જંગલમાં નિર્જન સ્થાનમાં જઈને મન્ત્રણા કરવી જોઈએ. હે ભારત ! જે મિત્ર ન હોય, મિત્ર હોવા છતાં પણ પરિણત ન હોય, પરિણત હોવા છતાં પણ જેનું મન વશમાં ન હોય તેને પોતાનો શત્રુ વિચાર જણાવવો ન જોઈએ. રાજાએ સારી રીતે પરીક્ષા કર્યા વગર કોઈને પોતાનો મંત્રી ન બનાવવો જોઈએ, કારણ કે ધનની પ્રાપ્તિ અને મંત્ર (શત્રુ વિચાર) —ની રક્ષાનો ભાર મંત્ર પર જ રહે છે, જેનાં ધર્મ, અર્થ અને કામ સંબંધી બધાં કાર્યોને પૂર્ણ થયા પછી જ સહાસક લોકો જાણી શકે છે; તે જ રાજા સમસ્ત રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. જે મોહવશ ખરાબ કર્યો કરે છે, તે, તે કાર્યોનું વિપરીત પરિણામ આવતાં પોતાના જીવનથી પણ હાથ ધોઈ ભેસે છે. ઉત્તમ કર્મોનું અનુજાન સુખ આપનારા થાય છે, તેને લીધે પશ્ચાત્તાપ કરવો પડતો નથી, જેમ વેદોને ભરવા વગર બ્રાહ્મણ શ્રાક્ષનો અધિકારી નથી થતો, તેમ સન્ધિ, ત્રિપ્રહ, યાન, આસન દ્વીજાવ અને સમાશ્રય નામના છ શુભોને ભરવા વગર કોષ્ટ મળવસ શુભ મંત્રણા સાંકળવાનો અધિકારી નથી થતો. રાજા ! જે સન્ધિ, ત્રિપ્રહ વગેરે છ શુભોને જાણવાને લીધે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે; સ્થિતિ, શક્તિ અને ક્ષમને જાણે છે, તથા જેના શ્વભાવની બધા પ્રશંસા કરે છે તે જ રાજાને આધીન પૃથ્વી રહે છે. જેના ક્રોધ

અને હર્ષ બંધ નથી જતા, જે મહત્વનાં કાર્યોની ભંતે તપાસ રાખે છે અને ખતનાથી પણ જાણકાર રહે છે તેની પૃથ્વી પૂર્ણ ધન આપનારી થાય છે. રાજાએ પોતાના 'રાજા' નામથી અર્થે 'રાજાને' યોગ્ય છત્ર વોરવી સંગૃહ રહેવું, સેવકોને પૂરતું ધન આપવું, બધું પોતે જ હાથ ન કરી જવું, બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણ જ જાણી શકે છે, જીને તેનો પતિ જાણે છે, મંત્રીને રાજા જાણે છે અને રાજાને પણ રાજા જાણે છે. વશમાં આવેલા વધેશોય શત્રુને કહી છોડવો ન જોઈએ. જે પોતાનું બળ અધિક ન હોય તો નાશ થઈને તેની પાસે સમય વીતાવવો જોઈએ અને બળ હોય તો તેને મારી જ નાખવો જોઈએ. કારણ કે જે શત્રુને મારી નાખવામાં ન આવે તો તુરંત જ તેનાથી ભય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. દેવતા, બ્રાહ્મણ, રાજા, શુદ્ધ, બાળક અને શેઠી પર ધનારા ક્રોધને પ્રયત્ન પૂર્વક રોકવો જોઈએ, નિરર્થક કલહ કરવો એ મૂર્ખોનું કામ છે, શુદ્ધિમાન પુરો તેના ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેથી ક્રોધમાં યશ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા અનર્થનો સામનો નથી કરવો પડતો, જેના પ્રસન્ન થવાનું કાંઈ ફળ નથી તથા જેનો ક્રોધ પણ બ્યર્થ હોય છે તેના રાજાને જેમ સો નપુંસકને ચાહતી નથી તેમ પ્રજા ચાહતી નથી. શુદ્ધિ ધન પ્રાપ્ત થાય છે અને મૂર્ખ દરિદ્ર રહે છે એવો કાંઈ નિયમ નથી. સંસારચક્રના રહસ્યને કેવળ વિદ્વાન જ જાણે છે, બીજા કાંઈ નહિ. ભારત ! મૂર્ખ મનુષ્ય વિદ્યા, શીલ, અવસ્થા, શુદ્ધિ, ધન અને કુળમાં મોટા અને માનનીય પુરુષોનો સદા અનાદર કર્યો કરે છે. જેનું ચારિત્ર્ય નિંદનીય છે, જે મૂર્ખ, શુભોમાં હોય જોનાર, અધાર્મિક, ખૂરાં વધન શોધનાર અને ક્રોધી છે તેના ઉપર શોધ જ વખતમાં અનર્થ (સંકેશ) તૂટી પડે છે. ક્રાંતિ ન કરવી, ધન આપવું, નિશ્ચય ઉપર દૃઢ રહેવું અને હિતવચનોનું કથન — આ સર્વ પ્રાણીઓને પોતાનાં બનાવી લે છે. ક્રોધને પણ દગો ન દેનાર, ચતુર, કૃત્ય, શુદ્ધિમાન અને સરળ રાજા ખતનો ખતમ થયા છતાં પણ સહાયક મેળવી શકે છે. અર્થાત્ તેને સહાયક મળી જાય છે. વૈષ્ણવ, મનોનિપ્રહ, ઇન્દ્રિયસંયમ, પવિત્રતા, દયા ક્રોધ વાણી અને ચિત્રથી શ્રેષ્ઠ તો કરવો — આ સાત વસ્તુઓ લક્ષ્યને વધારનાર છે. રાજા ! જે પોતાના આશિનોને યોગ્ય પ્રમાણમાં ધન આપતો નથી, તથા, દુષ્ટ કૃત્ય અને નિર્બળ છે, તેના રાજા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. જે પોતે દોષિન હોવા છતાં

પણ નિર્દોષ આત્મીય જનને કુપિત કરે છે, તે સર્વજાણી ધરમાં રહેનારની પોં રાતમાં સુખથી સૂઈ શકતો નથી. ભારત ! જેમના ઉપર દોષારોપણ કરવાથી સ્વકામનીમાં વિદ્ય આપે તે લોકોને દેવતાઓની માફક સદા પ્રસન્ન રાખવા નોંખે. જેઓ ધન વગેરે પદાર્થો અને સ્ત્રી વગેરેને પ્રમાદી, પતિત તેમજ નીચ પુરોનો હાથમાં સોંપી દે છે તેઓ સંસ્કૃતમાં પડી જાય છે. રાજા ! જ્યાંનું રાજ્ય સ્ત્રી, જુગારી અને બાળકના હાથમાં છે ત્યાંના લોકો નદીમાં પડવારની નાવ પર એસનારાઓની જેમ વિપત્તિના સમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે. જે લોકો જેટલું જીવનું હોય

તેટલા જ કામમાં લાગેલા રહે છે. વધારેમાં હાથ ધાવતા નથી, તેઓને હું પવિત્ર માનું છું. કારણ કે અધિકમાં હાથ ધાવવા એ સંસ્કૃત કરાવનાર થાય છે. જુગારી જેની તારીફ કરે છે, કારણ જેની પ્રશંસાનું જ્ઞાન કરે છે, વેપારીઓ જેની મોટાઈ બહે છે તે મનુષ્ય હવેનો જ મહત્ત્વ સમાન છે. હે ભારત ! આપે તે મહાન ધનુર્ધર અને અત્યંત તેજસ્વી પાંડવોને છોડીને આ મહાન સૈન્યને ભાર દુર્ગમિન પર રાખી દીધો છે, તેથી આપ તુરત જ તે સૈન્યના મદદથી મહા ધર્મેશ્વર દુર્યોધનને તણુ. લોકના સામ્રાજ્યથી પડેલા બાળકની માફક આ રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થતાં નોંધો. ૧-૪૭

વિદુરનીતિ (સાતમે અધ્યાય)

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—વિદુર ! પુરુષ સૈન્યમાં પ્રાપ્ત કરવાને તથા નષ્ટ કરવાને સ્વતંત્ર નથી. જ્યાંએ દોરાથી બાંધેલી હાકામની પુતળાની માફક તેને પ્રારબ્ધને આધીન કરી દીધો છે. માટે તમે કહે રાજા, હું સાંજગયા માટે ધૈર્ય કારણ કરીને બેઠો છું. ૧

વિદુર બોલ્યા—ભારત ! સમયને અનુસાર ન હોય એવું ઘટનાપતિ પણ કંઈ બોલે તો તેમનું અપમાન જ થાય છે, અને તેમની હુદ્દિની પણ અવગણના થાય છે. સંસારમાં કેટલાક માણસો દાન દેવાથી પ્રિય થાય છે, કેટલાક સારી વાણી બોલવાથી અને કેટલાક મંત્ર અને ઔષધના બળથી પ્રિય થાય છે. પરંતુ જે વાસ્તવિક રીતે પ્રિય છે તે તો સદા પ્રિય જ રહે છે. જેનામાં દેવ હિન્દુ આપ છે તે નથી સ્થાયી. નથી સ્થિત કે નથી સુદ્ધિમાન. પ્રિયજનનાં બધાં કમો કમ જ લાગે છે અને દુઃખનનાં બધાં પાપમય જણાય છે. રાજા ! દુર્યોધનના જન્મ વખતે જ મેં કહ્યું હતું કે 'તમે દેવજા આ જ પુત્રનો ત્યાગ કરો. આના ત્યાગથી સૌએ પુત્રાની શ્રદ્ધ ધરો અને આનો ત્યાગ ન કરવાથી સૌએ પુત્રોનો નાશ ધરો.' જે શ્રદ્ધ ભવિષ્યમાં નાશનું કારણ બને તેને વધારે મહત્ત્વ ન આપવું નોંખે. તેમ જ તેજ ક્ષયનો પણ ખૂબ આદર કરવો નોંખે કે જે આગળ જતાં અમરથ્ય કરનાર હોય. મહારાજા ! ખરી રીતે તો જે ક્ષય શ્રદ્ધિનું કારણ થાય છે તે ક્ષય જ નથી; પરંતુ તેજ ક્ષાલને પણ ક્ષય સમજવો નોંખે કે જે પ્રાપ્ત થવાથી અનોખો નાશ ધર્ષિ બને. ધૃતરાષ્ટ્ર !

કેટલાક લોકો શુભકર્મ ધનવાળા હોય છે, કેટલાક લોકો, દ્રવ્ય ધનવાળા હોય છે. જેઓ દ્રવ્યથી ધનવાન હોવા છતાં પણ શુભના કંઠાગ છે તેમને ૧૫૪ દો. ૨-૮

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—વિદુર ! તમે જે કંઈ કરી રહ્યા છો તે પરિણામમાં રિતકર છે; હુદ્દિમાન પુરોહિતેનું અનુગોદન કરે છે. તે પણ બરાબર છે કે જે તરફ ધર્મ હોય છે તે જ પક્ષની છત થાય છે. તો પણ હું મારા પુત્રોના ત્યાગ નથી કરી શકતો. ૯

વિદુર બોલ્યા—જે અધિક શુભોચી સંપત્ત અને વિનય છે તે પ્રાણીઓનો જન્મ પણ સંહાર થતો નોંખે તેની ઉપેક્ષા નથી કરી શકે. જે બીજાઓની નિંદામાં જ લાગી રહે છે, બીજાઓને દુઃખ આપવામાં અને ધરપર ફટ મારવામાં સદા ઉત્સાહની સાથે પ્રયત્ન થાય રહે છે. જેનું દર્શન દોષથી ભરેલું (અશુભ) છે અને જેની સાથે રહેવામાં પણ ખૂબ મોટું નોંખમ છે, એજ લોકો પોતેથી ધન લેવામાં મહાન દોષ છે અને એમને આપવામાં પણ બહુ લાય છે. બીજાઓમાં ફટ પાડવાનો જેનો સ્વભાવ છે, જે કામી, નિર્ભય, શક અને પાપી તરફ પ્રસિદ્ધ છે, તે સોળન કરવાને અદોષ માનવામાં આવે છે, ઉપર જણાવેલા દોષ સિવાયના પણ જે મહાન દોષ છે તે દોષોથી મુક્ત માણસનો પણ ત્યાગ કરવો નોંખે.

એકીલી મટી જતાં નીચ પુરોહિતો પ્રેમ નષ્ટ થઈ જાય છે. તે એકીલીથી મળનારું સુખ અને સિદ્ધિ પણ નાશ થઈ જાય છે. પછી તે નીચ પુરુષ નિંદા

કરવાને પતન કરે છે, થોડા પણ્ય અપરાધ થઈ જતાં તે મોહનશ યજ્ઞને તેના વિનાશનો ઉદ્યોગ આરંભે છે, તેને જરા પણ્ય શાંતિ નથી મળતી, તે પ્રકારના નીચ, દૂર અને અજિનેન્દ્રિય પુરુષના સંગનો વિદ્વાન પુરુષ પોતાની સુદિથી પૂર્ણ વિચાર કરીને ત્યાગ કરે. જે પોતાના કુટુંબી, દરિદ્ર, દીન તથા રોગી પર અત્યુપદ્ર કરે છે, તે પુત્ર અને પશુઓથી સમૃદ્ધ થઈ અનંત કલ્યાણની અનુભવ કરે છે. રાજેન્દ્ર ! જે લોકો પોતાના ભલાની ધ્યક્ષ કરે છે, તેમણે પોતાના જાતિભાઈઓને ઉત્તિશીલ બનાવવા જોઈએ, માટે આપ સારી રીતે આપના કુળની વૃદ્ધિ કરો. રાજન્ ! જે પાતાના કુટુંબી જનોનો સત્કાર કરે છે, તે કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે, ભરત-શ્રેષ્ઠ ! પોતાના કુટુંબના લોક યુલ્બહીન હોય તો પણ્ય તેમની રક્ષા કરવી જોઈએ તો પછી જેઓ આપની કૃપાના અભિલાષી અને યુલ્બહાન છે તેમના તો વાત જ શું કરવી ? રાજન્ ! આપ સમર્થ છો, વીર પાંડવો ઉપર કૃપા કરો અને તેમને આહુતિ માટે ફેલાક ગામ આપી દો, નરેશ્વર ! એ પ્રમાણે કરવાથી આપને આ સંસારમાં પદ્ય પ્રાપ્ત થશે. તાત ! આપ જદ્દ છે તેથી આપે આપના પુત્રો પર શાસન અમાવવું જોઈએ, ભરતશ્રેષ્ઠ ! મરે પણ્ય આપના હિનની જ વાત કહેવી જોઈએ, આપ મને આપનો દિનેન્દ્ર 'સમજો, તાત ! શુભ ધ્યક્ષ શમ્બદારે પોતાના જાતિભાઈઓ સાથે કંઠાસ ન કરવો જોઈએ, પરન્તુ તેમની સાથે મળાને સુખનો ઉપભોગ કરવો જોઈએ, જાતિભાઈઓની સાથે પરસ્પર ભોજન, વાતચીત તથા ગ્રેમ કરવો એ જ કર્તવ્ય છે, તેમની સાથે કંડી રિશેષ ન કરવો જોઈએ, આ જગતમાં જાતિભાઈઓ તારે છે અને રૂપાડે પણ્ય છે, તેઓમાં જે સદાચારી છે તેઓ તો તારે છે, અને દુશ્ચારીઓ રૂપાડો દે છે, રાજેન્દ્ર ! આપ પાંડવો પ્રત્યે સદ્વ્યવહાર કરો, હૈ, માનવ ! તેમનાથી મુરક્ષિત થઈને આપ શત્રુઓના આક્રમણથી બચી જશો, હેરીયાં બાણ હાથમાં લઈને જાનેશા દિશારીની પાસે પહોંચતાં જેમ મૃગને કષ્ટ ભોગવવું પડે છે તે પ્રમાણે જે જાતિબંધુ પોતાના ધનચાન બંધુની પાસે જઈ દુઃખ પામે છે તેના પાપનો ભાગી તે ધનચાન થાય છે, નરેશ્વર ! આપ પાંડવોને અથવા આપના પુત્રોને માર્યા ગયા સાંભળી પાછળથી સંતાપ કરશો, માટે એ વાતનો પહેલેથી વિચાર કરી લો. (આ જીવનનું કંઈ દેહલું નથી.) જે કર્મ કરવાથી અને આટલા ઉપર

બેદાની પરતાવો કરવો પડે તેને પહેલેથી જ ન કરવું જોઈએ, શુદ્ધાચાર્ય સિવાય બીજો મોહપણ મનુષ્ય એવો નથી કે જે નીતિનું ઉદ્વેગન ન કરતો હોય, આથી જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું, બાકીના કર્તવ્યનો વિચાર આપ જેવા સુદ્ધિમાન પુરુષો ઉપર આધાર રાખે છે, નરેશ્વર ! દુર્યોધને પહેલાં પાંડવો પ્રત્યે જે અપરાધ કર્યો છે તેની શુદ્ધિ આપ જેવા જદ્દ વડીલ દ્વારા થઈ જવી જોઈએ, નરેશ્વર ! જે આપ એમને રાજપદ પર સ્થાપિત કરી દેશો તે સંસારમાં આપનો કલંક ધોવાય જશે અને આપ સુદ્ધિમાન પુરુષોના માનનીય બની જશો, જે ખીર પુરુષોનાં વચનોનાં પરિણામ ઉપર વિચાર કરીને તે અનુસાર કાર્ય કરે છે તે ચિરકાળ સુધી મશાસ્વી બને છે, કુશળ વિદ્વાનો દ્વારા પણ્ય ઉપદેશોએ જ્ઞાન, જો તે પ્રમાણે વર્તન કરવામાં ન આવે તો વ્યર્થ જ છે, જે વિદ્વાન પાપ રૂપ કૃપ આપનાર ક્રોધિતો આરંભ નથી કરતો તે જદ્ધિ પામે છે, પરન્તુ જે પૂર્વે કરેલાં પ્રાપ્તો વિચાર ન કરીને તે પ્રમાણે જ વર્તી કરે છે તે સુદ્ધિ હીન મનુષ્ય અપાધ ક્રોધથી ભરેલા નરકમાં પડે છે, સુદ્ધિમાન પુરુષ વિચાર કરી જતાં આ છ દાશને જાણે અને ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને સદા બંધ રાખે—નશાનું સેવન, નિદ્રા, આવશ્યક વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન ન આવવું, પોતાના નેત્ર, મુખ વગેરેનો વિચાર, કુટ મન્ત્રીઓમાં વિશ્વાસ, અને અર્ધ દૂત પર પણ્ય બજાવો રાખવો, રાજન્ ! જે આ દાશને જાણીને તેમને સદા બંધ રાખે છે, તે અર્ધ, ધર્મ અને કામના સેવનમાં ભાગેલો રહીને શત્રુઓને પણ્ય વશમાં કરી દે છે, બૃહ-સ્પતિ સમાન મનુષ્ય પણ્ય શાસ્ત્રજ્ઞાન અને જદ્ધોની સેવા કર્યા વગર ધર્મ અને અર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત નથી કરી શકેતા, સમુદ્રમાં પડી ગયેલી વસ્તુ નષ્ટ થઈ જાય છે, જે સાંભળતો નથી તેને કંઠેલી વાત નષ્ટ થઈ જાય છે, અજિનેન્દ્રિય પુરુષનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અને રાખમાં કરવામાં આવેલ હવન પણ નષ્ટ જ છે, સુદ્ધિમાન પુરુષ સુદ્ધિથી વિચારીને પોતાના અનુભવથી વારંવાર તેની યોગ્યતાને નિશ્ચય કરે, પછી બીજાઓ દ્વારા સાંભળીને જાને જાતે જોઈને સારી રીતે વિચાર કરીને વિદ્વાનોની સાથે મિત્રતા કરે, વિનયીપણું અપવશનો નાશ કરે છે, પરાક્રમ અનર્થને દૂર કરે છે, ક્ષમા સદા ક્રોધનો નાશ કરે છે અને સદાચાર કુશલજ્ઞનો નાશ કરે છે, રાજન્ ! નાના પ્રકારની ભોગસામગ્રી, માતા, ધર, જ્વાળત-સદા-

રત્નો દંગ અને બોલન તથા વસ્ત્રદાતા કુળની ખરીદી કરવી. દેહાભિમાનથી રહિત પુરુષની પાસે પણ તેને વ્યથા-યુક્ત પદાર્થ સ્વતઃ (અનાયસે જ) પ્રાપ્ત થાય તે તે પણ તેના વિશેષ નથી કરતો, તો કામાસક્ત મનુષ્યને માટે તો કહેવું જ શું ? જે વિદ્યાનેની સેવામાં રહેનાર, વેદ, ધાર્મિક, દેખાવમાં સન્દર, મિત્રોથી યુક્ત તથા મંત્રુર બોલનાર હોય તેવા સુહૃદની દરેક ચીતે રક્ષા કરવી તેજ્યે, અધમ અથવા ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયો હોય પણ જે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન નથી કરતો, ધર્મની અપેક્ષા રાખે છે, કામજીવન સ્વભાવના તથા સજ્જન છે, તે એકદમ કુર્ણિત કરતાં અધિક છે, જે એ મનુષ્યોનાં ચિત્ત, હૃદય રહસ્યો અને છુદ્ધિ પરસ્પર એકબીજા બની જાય છે, તેમની મિત્રતા કદી નષ્ટ નથી થતી, છુદ્ધિમાન પુરો કુર્ણિત અને વિચારશક્તિથી હીન પુરુષનાં ધાસધો દંડાએ કાળની જેમ ત્યાગ કરી દેવા, કારણ કે તેની સાથે કરેલી મિત્રતા નષ્ટ પામે છે, વિદ્યાન પુરો અભિમાની, મૂર્ખ, કંઈ, ઉતાવળાયા અને ધર્મહીન પુરુષો સાથે મિત્રતા ન કરતી, મિત્ર તો એવો હોવો જોઈએ કે જે કૃત્ય, ધાર્મિક, સત્યવાદી, ઉદાર, પ્રેમી, ચિત્તેન્દ્રિય, મર્યાદાશીલ અને મૈત્રી ત્યાગ ન કરનાર હોય, હિતચેત્તે સરંધા રાક્ષા રાખવી એ તો મુશ્કેલી પણ કદીન છે અને તેમને બિલકુલ છૂટી મૂકી દેવાથી દેશાભિમાની (હિતચેત્તેની શરેન્દો) પણ નાચ થઈ જાય છે, સમર્થ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રેમજનનાં ભાવ, હુલોમાં દોષ ન લેવા, કામા ધૈર્ય અને મિત્રાનું અપમાન ન કરવું—આ બધા હુલો આપીને વધારનાર છે, એમ વિદ્યાનો કહે છે, જે અન્યાયથી નષ્ટ થયેલા ધર્મનું રક્ષણ છુદ્ધિના આશ્રય વર્ધ સંગે નીતિથી ફરી મેળવવાની હઠ્ઠા કરે છે, તે વીર પુરુષોના જેવું આચરણ છે, જે આવી પદનાર દુષ્ટને શેકવાનાં ઉપાય લેવો છે, વર્તમાન સમયના કર્તવ્યના પાલનમાં દંડ નિયમ રાખનાર છે, અને જૂનાકાળનું જે કર્તવ્ય બાકી રહી ગયું હોય તેનું પણ લેવું છે તે મનુષ્ય કદી અર્થથી હીન થતો નથી, મનુષ્ય મન, વાણી અને કર્મથી જેવું નિરન્તર સેવન કરે છે તે કાર્ય તે પુરુષને પેતાની તરફ ખેંચી લે છે, માટે સદા કલ્યાણકારી કાર્યોને જ કરવાં, માંગલિક પદાર્થોને સ્વપ્ન, ચિત્તાર્થિઓને નિદ્રા, શાશ્વતો અભ્યાસ, ઉદ્યોગશીલતા, સરજના અને સુપુરુષોનાં વારનાર રક્ષન—આ સર્વ કલ્યાણકારી છે, ઉદ્યોગમાં હઠ્ઠા

રહેવું તે ધન, લાભ અને કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે, આથી ઉદ્યોગ ન છોડનાર મનુષ્ય મદાન બને છે અને અનન્ત સુખનો ઉપભોગ કરે છે, તાત્કાલિક સમર્થ પુરુષોને માટે દરેક કેસલું અને દરેક સમયે કામાના સમાન બીજો કાષ્ટ દિતકારક તથા યજ્ઞપત્ર બનવાનો ઉપાય મનાયો નથી, જે શક્તિ હીન છે તે તો સર્વના ઉપર કામા કરે, જેની દૃષ્ટિમાં અર્થ અને અનર્થ બંને સમાન જ છે તેને માટે તો કામા જ દિતકાર છે, જે સુખનું સેવન કરતો રહેવાથી મનુષ્ય ધર્મ અને અર્થથી બાજ ન થાય તેનું સેવન કરે, પરંતુ મૂઢવત (આસક્ત તેમજ અન્યાયપૂર્વક વિષયનું સેવન) ન કરે, જે કુપયથી પીડિત, પ્રમાદી, નારિતક, આગમ્, અનિતેન્દ્રિય અને ઉત્સાહરહિત છે તેનું ત્યાં લક્ષ્યોનાં વાસ નથી થતો, કુલ્લુદિવ્યજ્ઞ બોધી સરજનાથી યુક્ત અને સરજનાને લીધે જ લગ્નગર્ભીય એવો મનુષ્યને અધિકત સમજાવતો નિરરકાર કરે છે, અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ, અનિશ્ચય ધારી, અનિ ચરવીર બહુ વન-નિર્ધારી પાલન કરનાર અને છુદ્ધિના ધમકમાં ચક્રવર રહેનાર મનુષ્ય પાસે લક્ષ્મી બાધની માફી આવવી નથી, ગ્રાહ્યક્ષેત્રે અત્યન્ત હુલુવાનોની તેમ અત્યન્ત કુલ્લુદિવ્યજ્ઞ પાસે નથી રહેતી, તે ખૂબ ઘણીને પણ હઠ્ઠાતી નથી તેમ હુલુદીન પ્રત્યે પણ પ્રેમ કરતી નથી, ઉન્મત ગાયની માફક આ લક્ષ્મી કાષ્ટકાષ્ટ જગાએ જ બાકી રહે છે, વેણું રજા અનિરોધ કરવું તે છે, કાષ્ટાભ્યવનનું રજા મુશીબતા અને સહાચાર, જેનું રજા રનિરુપ તથા પુત્રની પ્રાપ્તિ અને ધનનું રજા છે દાન અને ઉપમાગ, જે અર્થમંદાર કાષ્ટોએ સ્વર્ગી પરલોકમાં સુખ આપ માટે વચ વચેરે કરે છે, તે મર્ધા પછી તે કળને પામવા નથી કારણ કે તેનું ધન ખચખ માગેથી આવેલું છે, ઘેર લગ્નગર્ભ, કુર્મમ માર્ગમા, કદીન આપતિને વખતે ગભરાટમાં અને કાષ્ટોએ પ્રવાર કરવા માટે કાષ્ટ કાષ્ટ હોય તે વખતે પણ મનોભગવત્ત મનુષ્યને ભય થતો નથી, ઉદ્યોગ, સંપત્તિ, વસ્તુ, સ્વાધીનતા, પૈર્, સ્મૃતિ અને વિચારપૂર્વક કાર્યોનો આરંભ કરવા—નેને ઉત્તરિતો મૂળ મન-સમજવો, તપસ્વીઓનું બળ છે તપ, વેદ-વેદાન્તોનું બળ છે વેદ, વાસ્તવ્યોનું બળ છે દિવ્ય અને હુલુવાનોનું બળ છે કામા, જન્મ, મૃત્યુ, રૂપ, લી, શ્વાદાનની ખચ પૂર્વ કરતો, યજ્ઞ વચન અને ઔપચ—આ આદિ, નવનો નાશ કરનારાં બનનાં નથી,

ને પોતાને પ્રતિજ્ઞા જણાય તે બીજાઓને માટે પણ પણ ન કરવું—કુકામાં ધર્મનું સ્વરૂપ આ જ છે. તે સિવાય જેમાં કામનાથી પ્રવૃત્તિ કરાય છે તે તો અધર્મ જ છે. અધોધર્મી કોઈને છતવે, દુર્નંતને અધ્યવદારથી, કૃષ્ણને કાનથી અને ભૂદા ઉપર સત્યથી વિજય પ્રાપ્ત કરવે. સ્ત્રી, ધૂર્ત, આળસુ, કપોક, ક્રોધી, પુરુષત્વનું અભિમાન રાખનાર, ચોર, કૃતધન અને નારિતકરો વિશ્વાસ ન રાખવે. નેષ્ટએ, જે નિત્ય દુઃખનોને પ્રણામ કરે છે અને વૃદ્ધોની સેવામાં લાગી રહે છે તેની કૃતિ, આયુષ્ય, યશ અને બળ-આ આદે વધે છે. જે ધન અત્યંત કલેશ બીજવવાથી, ધર્મનું ઉદ્ધવન કરવાથી અથવા શત્રુની સામે શિર બુઝાવવાથી પ્રાપ્ત થતું હોય તેની ઈચ્છા ન કરવી નોષ્ટએ. વિદ્યાહીન પુરુષ, સન્તાન ઉત્પન્ન કરવા સિવાયનો સ્ત્રીસંગ, પેટ ન ભરી શકનારી પ્રજા અને રાગ વિનાના રાષ્ટ્ર માટે શોક કરવો નોષ્ટએ. લાંબો રસ્તો આશ્વેા એ દેહધારીઓને માટે દુઃખરૂપ ધણપણ છે, ઉપર વરસાદ વરસે તે પર્વતોનું ધણપણ છે, સંભોગથી વંચિત રહેવું તે સ્ત્રીઓનું ધણપણ છે અને બીજાનાં વચનરૂપી બાણોથી ધવાતું તે મનને માટે ધણપણ સમાન છે. અધ્યયન ન કરવું તે વેદોનો મળ છે.

બ્રાહ્મણોચિત નિયમોનું પાલન ન કરવું તે બ્રાહ્મણોનો મળ છે. વૃક્ષો ગોઠવું, પુરુષોનો મળ છે, ક્રોધ-વિનોદ પતિવ્રતા સ્ત્રીના મળ છે. પતિ વિના પરદેશ રહેવું તે સ્ત્રીનો મળ છે. સોનાનો મળ છે ચાંદી, ચાંદીનો મળ છે જસત, જસતનો મળ છે રીંછનું અને રીંછાનો મળ છે મળ. લાંબીને લાંબીને છતવાનો પ્રયાસ ન કરો, કામ-ભોગ દ્વારા સ્ત્રીને છતવાનો પ્રયાસ ન કરો. લાકડાં નાખીને અગ્નિને છતવાનો પ્રયત્ન ન કરો. વધુ વ્યસન કરીને વ્યસનને છતવાની આશા ન રાખશો. જેણે મિત્ર ધન આપીને વશ કરેલો છે, શત્રુને મુદમાં છતીલીધો છે, અને પાન-પાન દ્વારા સ્ત્રીવશમાં કરેલી છે તેનું જીવન સફળ છે. જેની પાસે દગ્ગર છે તે પણ જીવે છે અને જેની પાસે સો છે તે પણ જીવે છે. માટે મહારાજ મતરાષ્ટ્ર! આપ અધિકનો લોભ છોડી દો, જેટલું-ત્યાં દેશો તેનાથી પણ જીવન ચલાવી શકાશે જ. આ જેટલું અન્ન, સોનું, પશુઓ અને સ્ત્રીઓ વગેરે છે તે બધું મળીને પણ એક લોભી મનુષ્યની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરી શકતું નથી. આ સમન્વિત મનુષ્ય મોદમાં નથી પડતો, રાજાનું દુઃસ્વીર કદું છું કે ને આપનો આપના પુત્રો અને પાંડવોમાં સમાન બાવ હોય તો આપ તે બધા પુત્રો સાથે એકસરખો વર્તાવ કરો. ૧૦-૮૫

વિદુરનીતિ

(આરંભ અધ્યાય) .

વિદુર કહે છે—જે સન્નન, માણસોનો આદર મેળવીને લોભ રહિત ચળે પોતાની રાક્ષિત અનુસાર અર્થસાધન કરતો રહે છે તે શ્રેષ્ઠ પુરુષને યોગ્ય જ વખતમાં યશ પ્રાપ્ત થાય છે. જેના ઉપર સતો પ્રસન્ન રહે છે તે સદા સુખી રહે છે. જે અધર્મથી મેળવેલા મહાન ધનને પણ તેના ઉપર ખેંચાયા વિના જ ત્યજ દે છે, જેમ સાપ પોતાની કંચળીને છોડી દે છે—તે દુઃખોથી મુક્ત અર્થ શાન્તિ અનુભવે છે. જૂદું બેલીને ઉત્તિ કરવી, રાત્રને ચાડી કરવી, યુગ આગળ પણ નિશ્ચા આગ્રહ રાખવો—આ ત્રણ કર્મો બ્રહ્મત્વ સમાન છે. શૂંઝામાં દોષ નેવા, એ શત્રુ સમાન છે, દોરે બોલવું અથવા નિન્દા કરવી એ શત્રુની વધ છે, કાષ્ટનું સાંભળવાની ઇચ્છાનો અણપ, ઉતાવળિ-યાપણ અને આત્મપ્રસાદ—આ ત્રણ વિદ્યાના યજ્ઞ છે. આળસ, મદ, મોહ, મંચલતા, ગોષ્ઠી, ઉદ્વેગતા,

અભિમાન અને લોભ—આ સાત વિદ્યાર્થીઓ, માટે દોષ મનાયો છે. સુખ ઇચ્છનારને વિદ્યા ક્યાંથી મળે ? વિદ્યા ઇચ્છનાર માટે સુખ નથી, સુખની ઇચ્છા હોય તો વિદ્યાને છોડો અને વિદ્યાની ઇચ્છા હોય તો સુખ છોડો. લાકડાંથી અગ્નિની, નદીઓથી સમુદ્રની, સમસ્ત પ્રાણી-ઓથી સંતુની અને પુરુષોથી કુલટા સ્ત્રીની કદી તત્તિ નથી ચતી. આશા ધૈર્ય, પરાજય સમર્થિત, ક્રોધ લક્ષ્મીને, કૃષ્ણના ચળને અને સાચવણીનો અભાવ પશુઓને નષ્ટ કરી દે છે. એક બ્રાહ્મણ પણ જે ક્રોધિત યજ્ઞ બંધ તો સમ્પૂર્ણ રાષ્ટ્રનો નાશ કરી દે છે. બકરીઓ, ઠંસાનું ઘોસણ, ચાંદી, મધ, અર્ક પોષણનું યન્ત્ર, ખડ્ગી, વેદ-મેષા બ્રાહ્મણ, ધરડો કુટમ્બી અને વિપત્તિમાં પડેલો કુલીન પુરુષ—આ બધા આપના ઘરમાં સદા રહેવા નોષ્ટએ. ભારન ! હવે હું આ તમને બદ્ધ મદસ્વની, ઉત્તમ પુરુષ આપનારી સાત કદું છું—કામનાથી, લાપથી, લોભથી તથા

આ દ્યવનને મારે પડ્યું પર્મના ત્યાગ ન કરવે. પર્મ નિત્ય છે અને સુખાનુભવ તો નાશવન્ત છે; તેમ દ્યવ નિત્ય છે અને સુખાનુભવ દારણ અચ્છાન અનિત્ય-અશ્વ વન્ત છે. આપ અનિત્યને ઊડીને નિત્યનું મદ્ય કરો અને સત્તોષ ધારણ કરો. દારણ કે સન્નોય જ સૌથી મહાન લાભ છે. ધનધાન્યથી પરિપૂર્ણ પૃથ્વીનું શાન્ત્યગ્રામ કીરિને અન્તે સમસ્ત શાન્ત્ય અને ત્રિપુલ ભેજોને અદિ' ઊડીને ધમધમતા વર્ષામાં મચ્છેલા મેણમેણ બચ્ચન શાન્ત્યો તરફ નજર કરો. રાજાના જેવું બધું હેતુથી પાશન-પોષણ કર્યું હોય તે પુત્ર જ ન્યારે મરી જાય છે ત્યારે મનુષ્ય તેને કોણીને તુરત પતની બદલ કરે છે. પહેલાં તેને મારે કરણ વિશાળ કરે છે અને પછી તેને સાધારણ લાકડાની ગ્રાહક ચિત્રામાં મૂકાડે છે. ખરેશ્ચ મનુષ્યનું ધન બીજા સેકા ભોખે છે, તેના છરીને પક્ષીઓ ખમ છે અથવા અગ્નિ બાળા નાખે છે અને આ મનુષ્ય પાપ-પુણ્યથી બાંધાયેલો તે બન્નેનો જ કાયે પરમેશ્વરમાં ગમન કરે છે. તાત્કાલિક ગમન લાભને જેમ પક્ષીઓ ઊડી દે છે, તે જ પ્રકારે મન મનુષ્યને ભનિયાંગ્યો, મિત્રો અને પુત્રા ચિત્રામાં ઊડીને યાજ કરે છે. અગ્નિમાં નખમમાં આવેલા તે પુષ્પાની પાણી તો કેવળ તેણે કરેનું કાર્' અને ખરાબ કર્મ જ લાય છે. આથી પુણ્યે ધનપૂર્વક પર્મના જ સંપદ કરો નિર્ભય. આ સેક અને પરમેશ્વરી ઉપર અને નીચે સુધા સર્વન અઘનપ્ર મહાન અપહાર જ ફેલાયેલો છે. તે દુનિયન મહાન મોહમાં નાખી દે છે. રાજા! આપ તેન ભગ્ની સેકે જેથી તે આપનો સ્વર્ગ ન કરી શકે. મારી આ વતને તે આપ ભગવદ સમજી શકોશો તે આ મનુષ્યએકમાં આપને મહાન ધન પ્રાપ્ત થશે અને આ સેક તથા પરમેશ્વરમાં આપને મારે ભય નહિ રહે. બાજના આ દ્યવત્તા એક નહી છે. તેમાં પુણ્યપ્ર તીર્થ છે. સમ્ય સ્વર્ગપ્ર પરમભાષી તે નીકરેલી છે. ર્થ તેના પિત્રુ છે. તેમાં દયાની ઘટ્ટેરા બી છે. પુણ્ય કર્મ કરનાર મનુષ્ય તેમાં જન કરાને પરિત્ર બને છે. કારણ કે સેક રહિત અત્ય સ્વા પરિત્ર જ છે. કામ-ક્રોધ-રિષ મનઃકેથી બંદી, ર્થ દુનિયના ભગ્ની ગલ્લરે આ નરીના જન્મપરણપ દુસ્તર પ્રવદને ર્થની નર

બનાવીને પાર કરો, જે મનુષ્ય દુરિ. પર્મ. રિદ્ધ, અને અસ્વપ્નામાં મોહા મેચ જેવોના બંને અસ્વ સ્વપ્નાથી પ્રવલ કીરિને તેનું કુ' અને કુ' ન કરેનું તે ગિયમાં પ્રભો પૂરીને વર્ને છે તે કી મેદમાં પડે નથી. શિશ અને ઉદન પીરજથી વર્ષામાં રાખમાં, અપાર કામચેચ અને જાપની ભગ્નાને સદન કરી, આ પ્રમાણે દાપ અને પતની આગિધી, આગિ અને કનની મનથી તપ મન અને વર્ષાની સ્વર્ગોથી રક્ષ કરવી. જે પ્રતિદિન જગતી સ્વન-સુખા-તર્પણ કરે કરે છે. નિત્ય પદપારણ મન ધારણ કરીને રહે છે. નિત્ય સ્વપ્નપ કરે છે, પતિ-તેના અનન્ય લાભ કરે છે, અમ્ય મેચે છે અને કરની સેચ કરે છે. તે બાલ્ય કી બદલેકથી (બાલ્ય-પરણથી) બટ પતે નથી. વેરાને બળ્લિને, વડે કરીને, પ્રવત્નું પશવ કીરિને મેચે અને બાલ્યેના મિત્રને મારે સમયમાં મનુષ્ય પ્રાપ્ત થયેલ દાવિ અન્યકરણ મુક થર્મ જગતી ગર્ભને કાળ લાય છે. ર્થ વેદ-સન્નું આપવન કરીને બાલ્ય, દાવિ, તપ આમિત્ર જન્મે સમય પર પન આર્થિને તેમની સદાપત્ર કરીને અને યજ્ઞોકાષ મને આશિષોના પરિત્ર પૂમાણી મુશ્મ્ય લગ્નને ને મરણ ભદ સમયમાં રિચ ર્થ મેચે છે. ર્થ ને બાલ્ય, દાવિ અને વેનની અપવર્ગ સેચ કરીને નેમન સન્નુટ કરે તે ને મનના જન્મપથી રહિત થર્મ પાપેથી મુક થર્મ રેદ-પામ પાની સર્મમુખને ઉપમાત કરે છે. મહાગજા આપને મે' આ કારે વ્લેનિ થર્મ બન્યો છે. તે ભગ્નાનું કારણ પણ સામગ્રી-આપને ર્થિ પાંડુનન મુપિરિ દાવિપર્મથી મુન થર્મ રદા, મારે અપ તેમને કરીવી રાજ-પર્મમાં સ્થપિત રો. ૧-૨૬

પુત્ર-પુત્રે કરું—જિરુ! તમે પ્રતિદિન મને જે પ્રકારે ઉપચ અપ્ય કરો હો તે બધું હી છે. સૌખ્ય! તમે મને જે કર્મ કરો છે તેમ જ મારે પડ્યું વિચાર છે. તમે કે દ' પાને અને સ્વ કોરી જ દુરિ મનુ' કુ' તે પડ્યું ર્થપરને મગભરી પાછી દુરિ કરી ભવ છે. પ્રવર્ત' ઉત્તરેન કરણી રહિત મેક પણ ર્થપર્મ નથી. દ' તે પ્રવર્ત' જ અવત્ર મનુ' કુ', તેની અવત્ર પુરુષર્થ તે અર્થ છે. ૩૦-૩૨

સનતસુજાત ઋષિનું આગમન

પરુલો અધ્યાય

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા—વિદુર ! જો તમારી વાણીથી બીજા કંઈ વિશેષ કહેવાનું બાકી રહી ગયું હોય તો કહો, મને સાંભળવાની ખુબ ઇચ્છા છે. કાંચુ કે તમારી કહેવાની શૈલી અનુપમ છે. ?

વિદુરે કહ્યું—ભરતપંથી • ધૃતરાષ્ટ્ર ! ‘સનતસુજાત’ નામથી વિખ્યાત જે બ્રહ્માજીના પુત્ર પરમ પ્રાચીન સનાતન ઋષિ છે તેમણે એક વાર કહ્યું હતું કે ‘મૃત્યુ છે જ નહિ.’ મહારાજ ! તેઓ સમસ્ત શુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેઓ જ આપના હૃદયમાં રહેલા પ્રકટ અને અપ્રકટ-દંડક પ્રકારના પ્રશ્નોના જિવર આપશે. ૨-૩

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—વિદુર ! શું તમે તે તત્ત્વને નથી જાણતા કે જેથી હવે મને તે સનાતન ઋષિ ખતાવશે ? જો તમારી શુદ્ધિ કંઈ પણ કામ આપતી હોય તો તમે જ મને ઉપદેશ કરો. ૪

વિદુરે બોલ્યા—રાજા ! મારે જન્મ શરૂ સ્ત્રીના ગર્ભથી થયો છે તેથી આ સિવાય બીજો કે હ ઉપદેશ આપવાનો મારો અધિકાર નથી. પરંતુ કુમાર સનતસુજાતની શુદ્ધિ સનાતન બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરનારી છે. તે હું જાણું છું, જેનો જન્મ બ્રાહ્મણોને માં થયો છે તે શુભ તરતનું પ્રતિપાદન કરી કે તો પણ તે

દેવતાઓની નિન્દાનું પાત્ર બનતો નથી. હું પોને આપને ઉપદેશ ન કરનાં સનતસુજાતનું નામ. ખતાવું છું તેનું આ જ કાંચુ છે. ૫-૬.

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—તે પરમ પ્રાચીન સનાતન ઋષિનું સ્થાન મને ખતાવો. લક્ષા, આ જ દેહથી અહિં જ તેમનો સમાગમ કેવી રીતે થઈ શકે છે ?

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજા ! ત્યારપછી વિદુરે ઉત્તમ વ્રતચાળા તે સનાતન ઋષિનું સ્મરણ કર્યું. તે ઋષિએ પણ વિદુર મારું ચિન્તન કરી રહ્યો છે તે જાણીને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યું. ધૃતરાષ્ટ્રે પણ શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પાદ, અર્ધપદ, મધુપકં આદિ અર્પણ કરીને તેમનું સ્થાવર કહ્યું. ત્યારપછી જ્યારે તેઓ મુખપૂરક બેસીને વિશ્રામ કરવા સાચા ત્યારે વિદુરે તેમને કહ્યું—‘અચળા ધૃતરાષ્ટ્રના હૃદયમાં કંઈક સંસાર ભોમે થયો છે, જેનું સમાધાન મરા દારા થતું ચોચ નથી, આપ જ તે વિષયનું નિરૂપણ કરવાને યોગ્ય છે. તેને સાંભળીને આ નરેશ બધા દુઃખોથી પાર થઈ જાય અને લાલ-હાનિ, પ્રિય-અપ્રિય, જરા-મૃત્યુ, લય, ક્રોધ, જૂન-તરસ, મઠ એકર્ષ, ચિન્તા-આગસ, કામ, ક્રોધ તથા ઉત્તિ અવનતિ-આ દુઃખો તેમને કષ્ટ ન પહોંચાડી શકે. ૮-૧૨;

સનતસુજાતદ્વારા ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રશ્નોના ઉત્તર

સનતસુજાતીય-બીજો અધ્યાય

વૈશમ્પાયન કહે છે—ત્યારપછી શુદ્ધિમાન અને મનસ્વી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરના વચનને અનુસરીને પોતાની શુદ્ધિને પરમાત્માના વિષયમાં લગાડવા માટે એકાન્તમાં સનતસુજાત મુનિને પ્રમ્ન કર્યો. ૧

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા—સનતસુજાત ! મેં એનું સાંભળ્યું છે કે મૃત્યુ છે જ નહિ એવો આપનો સિદ્ધાંત છે, સાચે જો પણ મેં સાંભળ્યું છે કે દેવતાઓ અને અમુરોએ મૃત્યુથી બચવા માટે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું હતું. આ બંનેમાં કઈ વાત ઠીક છે ? ૨

સનતસુજાતે કહ્યું—રાજા ! તમે જે પ્રમ્ન કર્યો છે તેમાં બે પક્ષ છે. મૃત્યુ છે અને તે કઈથી દૂર થઈ શકે છે એ એક પક્ષ અને મૃત્યુ છે જ નહિ એ બીજો

પક્ષ. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે આ વસ્તુ જેવી છે તેવી જ હું તમને ખતાવું છું, ધ્યાનથી સાંભળો, અને મારા કથનમાં સંદેહ ન કરશો. ક્ષત્રિય ! આ પ્રશ્નના બંને પક્ષને સત્ય સમજો. કેટલાક વિદ્વાનોએ મોહવશ મૃત્યુના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે પરંતુ મારું કહેવું તો આ જ છે કે પ્રમાદ (અજ્ઞાન-અવિરેક) જ મૃત્યુ છે. અને અપ્રમાદ (જ્ઞાન-વિરેક) અમૃત છે. પ્રમાદને જ કારણે આમુરો સમ્પત્તિચાળા મનુષ્યો મૃત્યુથી-પરાજિત થયા અને અપ્રમાદથી જ દેવી સમ્પત્તિચાળા મહાત્મા પુરુષો યથાર્થ વધ જાય છે. આ નિશ્ચિન છે કે મૃત્યુ ચાપની માફક પ્રાણીઓનું લક્ષણ નથી કરતું. મારણ કે તેનું મોઢું રૂપ દેખવામાં નથી આવતું. કેટલાક લોક મેં

જતાવેલ પ્રમાણથી જિન 'યમને' મનુ કહે છે અને દાવણી દેનાપૂર્વક પાલન કરવામાં આવેલ જનમયર્ષને જ અમન માને છે, યમ-દેવતા પિતૃલોકમાં રાજ્ય કરે છે. તેઓ પ્રવચકો, કરનારાઓ માટે યુગપાત્રક અને પાત્રીઓને માટે ભવકર છે. આ યમની અઘણી જ ક્રોધ, પ્રમદ અને લેશમય મનુ મનુનેના વિનાશમાં પ્રવૃત થાય છે, અદકારને વધ ધર્મને વિપરીત ગર્ભ પર ગાળનાર ક્રોધ પણ મનુ'ય આત્માને સ્પર્શક રહી શકે નથી. મનુ'ઓ મોહવશ અદકારને અધીન થઈને આ લોકમાંથી જાતી પુનઃપુનઃ જન્મભરણના ચક્રમાં પડે છે, મરણ પછી તેમની મન, હિંમિયે અને ક્રોધ પણ સ્થાયી થાય છે. સ્ત્રીઓ ક્રોધવશ ઉદિગેએ વિજેન-શય પડ્યું તેને જ મરણ કહે છે. આરબ્ય ર્મને દેવ યત્નાં કર્મના ફળમાં અપ્રક્રિત રાખનાર લેશાં જર્મ જોરે લેશામાં જાય છે. આથી તેઓ મનુની પર જર્મ શકત નથી. દેહાગ્નિમાં જીવ પરમતમક-સ્થાનાના ઉપધને ન જાગ્યેને લીધે લેશની કષ્ટનાથી મરે તરફ જુદાજુદા પ્રકારની વેનિઓમાં ભટકેને રહે છે. આ પ્રમાણે જે વિશેષ તરફ આકર્ષિત છે તે અત્યંત ઉદિગેને મહાન મોહમાં નાખે છે. અને આ જુદા વિશેષમાં રામચંદ્રા મનુ'વની તે વિશેષ તરફ પ્રવેશ થય એ પણ સ્વાભાવિક છે. મિથ્ય, લેશોમાં આમલિત થયથી જેના અંતઃકારણની કાનગમિત નહ પણ દેવ તે જાણી તરફ વિશિષ્ટ જ ચિંતન કરેલે મનમાં-મનમાં તેમને જલ્દ લીધે રહે છે, પદેમાં તે વિશિષ્ટ

ચિંતન જ લેશને માત્રી નાખે છે ત્યારપછી શામ અને ક્રોધ જ તે વિશેષની (પ્રમાણ) મનુ'યને મનુ'ની પાત્રે પડેવાકે છે. પરંતુ જે વિશેષ હૃદિગેએ પુરુષ છે તે ધીરજથી મનુ'ની પાર થઈ જાય છે. આથી જે મનુ'ને જીવનની ક્ષમ્ય રાખે છે તેને વિશેષના સ્થાપને વિચાર કરીને તેમને જલ્દ પણ મલુમ્મર્ષા વિના તેમની ક્ષમ્યોએ ઉત્પન્ન થતી જ અદકારી રેતી નેરેઈએ. આ પ્રમાણે જે વિદ્વાન ક્ષમ્યને મણી રહે છે તેને સ્થાપન પ્રણીઓના પો મનુ' માત્રી શક્ય નથી. અર્થાત્ તે જન્મભરણથી મુક્ત થઈ જાય છે. અને કામનાઓની શાળા ગાલનાર મનુ'ય કામનાઓની સ્થાયે જ નહ થઈ જાય છે, અને કામનાઓને ત્યજી રેતાં મનુ'ય આ જે દુઃખાપ રત્નેયુ છે તેને નહ કરી રહે છે. આ શામ જ ક્ષમ્ય પ્રણીઓને મરે મોહ ઉત્પન્ન કરનાર લેશથી તમોપુણ અથવા અસાધ્ય છે. તથા નરકના સમાન દુઃખપ્રકાર જાણાય છે. જેમ ઉન્નત પુરુષ સ્થાપનામાં આગની તરફ દોડી જાય છે તેની જ રીતે મોહવશ કામી પુરુષ લેશમાં યુગ માનીને તેમના તરફ દોરે છે જેના મિત્રની રૂપિયા કામનાઓથી મોહિત નથી થઈ તે કાની પુરુષાં શાક્યના બનાવેલ કામની જેમ મનુ' યું મણી કો છે? મરે રાજન! આ કામની સમ નાથ દરક માટે ક્રોધ પણ પ્રકારના વિષાને મને ક્રોધ મણી તેવું મિત્રન કોડી રું નેરેઈ. રાજન! આ જે તમક થરીસની અર અન્નકામ છે તે જ મેદને વધ ધર્મને ક્રોધ લેશ અને મનુ'ય બની જાય છે. આ પ્રમાણે મોહથી થનાથ મનુ'ને જાણીને જે કાનગિત થઈ જાય છે તે આ લેશમાં મનુ'થી રહી રહે નથી. તેની ક્ષમે આગને થતુ કોતી રીતે નાથ કામી જાય છે જેમ મનુ'ય અધિકારમાં અવેશે મરણામાંકરે મનુ'ય નહ પણ પામી જાય છે. ૩-૧૧

શૃતરાષ્ટ્ર બોલયા—દિગેને માટે વનેદાય જે પતિવ્રત સનાતન તેમજ સેવ લેશની પ્રમિ જાણી છે અને જ્યાં વેદ તેમને જ વ્રત પુરવઠાં કરે છે તે વર્તને જન્મનાર વિદ્વાન તે કવચ કોલિ જ અજાય જેમ ન લે. ૧૭

સનતનુજાતે કહ્યું—રાજન! કામની પુરુષ જ આ પ્રકારે મિત્રામિત્ર લેશમાં મન રહે છે તથા તેજ પુરુષોને મરે જ વેદ કોતી અનેક રીતે મનવે છે.

પરંતુ જે નિષ્કામ પુરુષ છે તે તો જ્ઞાનમાર્ગદ્વારા બીજા સમગ્ર માગેના બાધ કરીને પરમાત્મસ્વરૂપ થયો પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે.

કૃતાર્ણવ બોલ્યા—નિહન! જો તે પરમાત્મા જ ક્રમશઃ આ સમ્પૂર્ણ જગતના રૂપમાં પ્રકટ થાય છે તો તે અજન્મા અને પુરાતન પુરુષ પર કેવળ શાસન કરે છે? અથવા પરમાત્માને આ જગતના રૂપમાં આવવાની શું જરૂર હોય છે તથા તેથી તેને શું સુખ મળે છે—આ બધું મને કીક કીક ખતાવો.

સનતસુમતે કહ્યું—તમારા પ્રશ્નમાં જે અનેક વિકલ્પ કરવામાં આવ્યા છે તે અનુસાર બેદરી પ્રાપ્તિ થાય છે. અને તેને સ્વીકારી લઇએ તો મદ્ધાન હોય આવે છે. કારણ કે, 'અનાદિ આયાના સમ્યગ્ધર્મી છવેનાં નિત્ય મચ્છદ આશર્તો રહે છે'—એવું માનવાથી આ પરમાત્માની મદ્ધતા નષ્ટ નથી થતી અને તેની માયાના સમ્યગ્ધર્મી છવેનાં પણ પુનઃપુનઃ ઉત્પન્ન થતા રહે છે. આ જે દેખાઈ રહેલું જગત છે તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે અને પરમાત્મા નિત્ય છે. તે વિહાર અપચા માયાના સમ્યગ્ધર્મી આ વિશ્વને ઉત્પન્ન કરે છે તથા માયા તે પરમાત્માની શકિત છે એમ માનવામાં આવે છે. અને એવા અર્થનું વેદ પ્રતિપાદન કરે છે.

કૃતાર્ણવ બોલ્યા—આ જગતમાં કેટલાક લોકો એવા છે કે જેઓ ધર્મનું આચરણ નથી કરતા અને કેટલાક લોકો તેનું આચરણ કરે છે. આથી કું પુણ્ય કું કે પર્મ પાપના ફાસ નષ્ટ થાય છે કે ધર્મ પાપને નષ્ટ કરી દે છે?

સનતસુમતે કહ્યું—ધર્મ અને પાપ બંનેનાં બે પ્રકારનાં ફળ હોય છે, અને બંને ય ભોગસ્વાં પરે છે. પરમાત્મામાં સ્થિત થતાં પિદ્ધાન પુરુષ તે નિત્ય 'વરુણ' જ્ઞાનદાર પોતાનાં પૂર્વનાં કર્મનાં પાપ અને પુણ્ય-બંનેનાં સ્થાન મારે નાશ કરી દે છે. જો એવી સ્થિતિ ન થઈ તો દેહાબમાની મનુષ્ય કોઈવર પુણ્યનું ફળ પ્રાપ્ત કરે છે તો મોઈવર કામનાથી પ્રાપ્ત થયેલ પૂર્વ પાપના ફળનો અનુભવ કરે છે. આ પ્રકારે પુણ્ય અને પાપનાં જે બે અસ્થિર ફળ છે તેમને એકબીજાને તે આ જગતમાં જન્મ લઈ ફરીથી તે અનુસાર કર્મોમાં સામી જાય છે. 'પરંતુ કર્મોના તત્ત્વને જાણનાર નિષ્કામ પુરુષ ધર્મરૂપ કર્મ દ્વારા પોતાનાં પૂર્વનાં પાપોનો આ જ જન્મમાં નાશ કરી દે છે. આ પ્રમાણે ધર્મ જે અત્યંત 'બળવાન' છે.

મારે ધર્માચરણ કરનારાઓને સમય અનુસાર અનંત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭-૪૫

કૃતાર્ણવ બોલ્યા—વિદ્વાન! પુણ્યકર્મ કરનાર દિલોને પોતાના ધર્મના ફળરૂપે જે સનાતન લોકોની પ્રાપ્તિ ખતાવવામાં આવેલી છે, તેનો ક્રમ ખતાવો તથા તેનાથી હિન્ન જે અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષમુખ છે તેનું પણ નિરૂપણ કરો. હવે કું સકામ કર્મની વાત સાંભળવા નથી ઇચ્છો, ૨૬

સનતસુમતે કહ્યું—જેમ બળવાન પદ્ધતિઓમાં એક બીજાનું બળ વધારવાને કુસ્તી થાય છે તે પ્રમાણે જેઓ નિષ્કામમારથી યમ-નિયમ વગેરેના પાસનાં બીજાઓ કરતાં વધવાનો પ્રયાસ કરે છે, તે બ્રાહ્મણે અધિકારી મરીને ગયા પછી બ્રહ્મજ્ઞોમાં પોતાનાં તેજનો પ્રકાશ ફેલાવે છે. જેની વર્ણાશ્રમધર્મનું પાલન કરવામાં સ્વર્ગ છે તેને મારે તે જ્ઞાનનું સ્થાપન છે, પરંતુ તે બ્રાહ્મણે જો સકામ બાવથી તેનું સેવન કરે તો મૃત્યુ પછી અધિકારી દેવતાઓના નિવાસસ્થાન સ્વર્ગમાં ગય છે. બ્રાહ્મણ સમચારની વેદવેદના પુણ્યો પ્રશંસા કરે છે, પરંતુ જેઓ પોતામાં વર્ણાશ્રમધર્મનું આત્માના સમયનાં ભૂષિ બદિધુષ છે તેમને વધુ મદ્ધતા ન આવે. જેઓ નિષ્કામ બાવથી વૈદિક ધર્મનું પાલન કરવાથી અંતર્યુષ થયેલા છે એવા પુરુષોને શ્રેષ્ઠ સમજવા જોઈએ. જેમ વર્ણાશ્રમનાં પાસ-પાન્ય વગેરેની અવિકલતા હોય છે તે પ્રમાણે ન્યાં વેદવેદના સંન્યસીને યોગ અનુષ્ઠાન વગેરેની અવિકલતા જણાય તે દેશમાં રહીને છત્રનિવાસી કરે, જમ-તરસથી પોતાને કંઈ ન પડે એવું, ન્યાં પોતાનું મહત્ત્વ પ્રકટ ન કરવાથી શાપ અને અમગ્ધ પ્રાપ્ત થવું હોય ત્યાં રહીને પણ જે પોતાની રીતપતા પ્રકટ નથી કરતો, તે જ જ્ઞાન પુરુષ છે. જે કોઈને પોતાની બાંકડાં દોઢો, નેડીબળે નથી, તથા બ્રાહ્મણના ધનનું અપહરણ કરીને તેના ઉપનૈવ નથી કરતો તેના અન્નનો સ્વીકાર કરવાની સાતુર્ય સંમતિ આપે છે. જેમ કૃતાર્ણવ પોતાનું ઉલ્કી કરેલું પણ ખાઈ લે છે, તે પ્રમાણે જે સંન્યાસી પોતાના પરાક્રમ અથવા પદિશ્યનું પ્રદર્શન કરીને અધિક મથાવે છે તે સંન્યાસી ઉલ્કી કરેલાનું ભોજન કરનાર છે, અને તેથી તેની સમય ચરતનિ થતી રહે છે. જે કૃતાર્ણવ નાંકતી વચ્ચે રહીને પણ પોતાનો નિષ્કામ સ્થાપનાને તેમનાથી સમ સુપ્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેવા બ્રાહ્મણને જ

વિદ્યાન પુરોહા બ્રાહ્મણ મને છે. આ પ્રમાણે હજન પીનાચનાર ક્ષત્રિયને પણ અગ્નિ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પણ ચોતાના બ્રહ્મભાવને જુલે છે. આ પ્રમાણે જે બેદશૂન્ય, ચિદ્ધ રહિત, અપિચ્છા, શુદ્ધ તેમજ દરેક પ્રકારના દૈત્યી રહિત આત્મા છે તેને જાણનાર ક્રોધ બ્રહ્મવેતા પુરુષ તેને હૃદયસ્થાનેનું અધઃપતન કરત્ર હૃદયથી । જે આ પ્રમાણે રહેલા આત્માને આથી વિપરીત સમજે છે, તે આત્માનું અપકરણ કરનાર ચોરે કપું પોષ નથી કપું । જે દર્શનપ્રાપ્તમાં કદી યાકરો નથી, જાન લેતો નથી, સ્વપુરોહી સમ્માનિત અને ચાન્ત છે, તથા શિષ્ટ હોવા છતાં પણ શિષ્ટતાનું પ્રદર્શન નથી કરતો, તે જ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મવેતા અને વિદ્યાન છે. જે લૌકિક ધનની દૃષ્ટિએ નિર્ધન હોવા છતાં પણ દેવી સપતિ અને પરાપકાર વગેરેથી મુક્ત છે. તે સમર્થ અને નિર્જય છે, તેને જાણની સક્ષમતા મૂર્તિ સમજવા લેઈએ. જે કોઈ આ લોકમાં અભીષ્ટ સિદ્ધ કરનાર ક્ષામ પુરુષ સમજન રેવતાઓને જાણી લે, તે પણ તે બ્રહ્મવેતાની સમાન નથી, કારણ કે તે તે અભીષ્ટ જાણી સિદ્ધિને માટે જ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. જે બીજાઓથી સંમાન પામીને પણ આજ્ઞાન ન કરે

અને બીજા સંમાનનીય પુરુષને લેઈને જાણે નહિ, તથા પ્રાપ્ત ન કરતા છતાં પણ વિદ્યાન લોકો જેના આદર કરે તે જ ખરેખરી સમ્માનિત છે. જગતમાં જ્યારે વિદ્યાન પુરોહા આદર આપે ત્યારે તે અકિન્ન એમ સમજવું લેઈએ કે આજ્ઞાન આપવું એ તે સમજા નેનું રાજાસિક કામ છે. પરંતુ આ સંસારમાં જે અર્જનમાં નિરૂપણ, છાત્ર-કૃપામાં ચતુર અને માનનીય પુરોહાનું અપમાન કરનારો છે, તે અકરણીય અકિન્ન જોતો કદી આદર નહિ કરે, એ નિશ્ચિત છે કે માન અને મોન સજ્જ એક થાયે રહેનાં નથી, કારણ કે માનથી આ લોકમાં મુખ મળે છે અને મોનથી પર-લોકમાં. જાની પુરોહા આ વસ્તુને જાણે છે. રાજન ! બૈષ્ણવપણ વાજની લોકમાં મુખનું પર જાણવામાં આવી છે. પરંતુ તે પણ કમ્યાણમર્ગમાં લુપ્તગતી મોકક વિધા નાપે છે. હીન જુદાના માણસને માટે તે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ લક્ષણ સર્વથા દુર્લભ છે. સંત પુરોહા અકિન્ન તે બ્રહ્મજ્ઞાનમાં અનેક સધન જાતાવે છે. તેનાથી મેહગી નાશ થાય છે. પણ આ કાષ્ઠની કાનિતથી ધારણ કરી શકાય છે. તેમનાં નામ છે—સમ્ય, સરસ્વતી, સમ્ય, સમ્ય અને વિદ્યા. ૨૭-૪૬.

બ્રહ્મજ્ઞાનમાં ઉપયોગી મોન, તપ આદિનાં લક્ષણ તથા શુશ્રુઠાપેતુ નિરૂપણ સાત્ત્વગુણીય-ત્રીએ અધ્યાય

શ્રુતશાસ્ત્ર બોધ્યા-વિદ્યાનાં તે મોન કોનું નામ છે । લંબીના સંપન્ન અપ્રાપ્ત પરમાત્માનું જ્ઞાપનના બાન્ધમાં મોન કપું છે । અકિ મોનમાત્રનું વર્ણન કરા. શું વિદ્યાન પુરુષ મોનના દ્વારા મોનરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે । હે મુન ! સંસારમાં-લોક મોનનું જ્ઞાપ-રણ કેવી રીતે કરે । ૨.

સાત્ત્વગુણતે કપું-સાત્ત્વ મન રહિત વાગીવ પેઃ પદોગી શકે નથી તે પરમાત્માનું જ નમ મોન છે. વૈદિક તથા લૌકિક શાસ્ત્રોના ન્યાયી પ્રદર્શન ધરે છે તે પરમેશ્વર તત્ત્વમયપરક જ્ઞાન કરવાથી પ્રકાશમાં આવે છે.

શ્રુતશાસ્ત્ર બોધ્યા-તે સમ્ય, ચતુર્વેદ અને સમ્યકને જાણે છે, તથા થાય કરે છે તે તે જાણી ગ્રાહ થાય છે કે નહિ ।

સાત્ત્વગુણતે કપું-સાત્ત્વ । ૬ તમને અધ્યય નથી કરેતો, કાર, કામ અપ્રાપ્ત પશુવેદ, કોઈ પણ જાણ

કરનારા અજ્ઞાનીની તે પાપથી રાપ નથી કરતા. જે કપટપૂર્વક ધર્મનું જ્ઞાપરણ કરે છે તે ત્રિપ્લાશ્વનીના વેદો પામેથી ઉદાર નથી કરતા. ૪-૫

શ્રુતશાસ્ત્ર બોધ્યા-વિદ્યાનાં જે પરમાત્માના વિદ્યાના રાપ કરવામાં સમર્થ નથી તે વેદરેતા બ્રાહ્મણ પવિત્ર હોવાના પ્રકાશ ચિરજ્ઞાની જેમ સાંભળવામાં આવે છે ।

સાત્ત્વગુણતે કપું-મહાનુભાવ । પરમાત્માના નમ-રૂપ વગેરે રિણે પ્રકાશથી આ જગતની પ્રતિનિધિ થાય છે. આ વસ્તુનું વેદ અગી રીતે નિરૂપણ કરે છે. પાન્ય પરમાત્માનું જ્ઞાપ આ વિષયી વિજ્ઞાનનું જાણવામાં અન્ય છે. તેની જ પ્રતિ માટે વેદમાં તપ અને વનેનું પ્રતિપાલન કોઈ છે. આ નપ અને વને દ્વારા તે શ્રોત્રિ વિદ્યાન પુરુષને પુરવની પ્રતિ થાય છે. પછી તે પુરવની થાય નટ થતાં જાનના પ્રકાશથી સમિત્તાનન રૂપરૂપે અસરમાર કરે છે. જે પ્રકાશ વિદ્યાન પુરુષ જાનથી

આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સિવાય બે તે ધર્મ, અર્થ અને કામના કળની ઇચ્છાવાળો હોય તો આ લોકમાં કંઈમાં બધાં કર્મોને સાથે લઈને તેમને પરલોકમાં ભોગવે છે, તથા ભોગ સમાપ્ત થતાં આ લોકમાં પાછો ફરે છે. આ લોકમાં તપસ્યા કરાય છે અને પરલોકમાં તેનું ફળ ભોગવાય છે. આ એક સાધારણ નિયમ છે, પરંતુ તપમાં સ્થિર રહેનારા નિષ્કામ અમરેતા પુરોને માટે તો કેવળ આ જ લોક છે. તેમને અહિં જ (આ જગતમાં જ) મોક્ષ ફળ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૭-૧૦

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા-સનતસુમતજી ! એક જ તપની કોઈવાર વૃદ્ધિ તો કોઈવાર હાય શી રીતે થાય છે ? આપ આ અમે સમજી શકીએ તે રીતે બતાવો. ૧૧

સનતસુમતે કહ્યું-કોઈ કામના અથવા પાપરૂપ દોષથી યુક્ત ન હોય તે વ્યક્તિ તપ છે. કેવળ તેનું જ તપ થઈ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ ત્યારે તે તપમાં કામના અથવા પાપરૂપ દોષનો સંસર્ગ થાય છે ત્યારે તેનો હાથ ધરા લાગે છે. રાજન ! તમે જે કંઈ મને પૂછી રહ્યા છો તે બધું તપથી જ પ્રાપ્ત થનાર છે. વેદવેતા વિદ્વાન આ તપથી જ પરમ અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨-૧૩

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા-સનતસુમતજી ! મેં દોષ રહિત તપસ્યાનું મહાત્મ્ય સંભળ્યું; હવે તપસ્યાના જે દોષ છે તે બતાવો, જેથી હું સનાતન યુગ તત્ત્વને જાણી શકું. ૧૪

સનતસુમતે કહ્યું-રાજન ! તપસ્યાના કોષ વગેરે બાર દોષ છે. તથા તેર પ્રકારના કૂર મનુષ્યો હોય છે. પિતૃઓ અને બ્રાહ્મણોના ધર્મ વગેરે બાર ગુણ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, અસન્તોષ, નિર્દયતા, અસ્યા, અભિમાન, શોક, રુદ્ધિ, ઈર્ષ્યા અને નિન્દા-મનુષ્યોમાં રહેનારા આ બાર દોષ સદા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. નરસેન ! જેમ સિંહારી મૃગને મારવાની તક જોઈતો તેમની તપાસમાં લાગ્યો રહે છે, તે પ્રમાણે આ દોષોમાંથી પ્રત્યેક દોષ મનુષ્યનું હિંદુ બોધને તેના પર આક્રમણ કરે છે. પોતાની ખૂબ ગણ્ય હોંકનારો, લોકુપ, અકંકારી, નિરંતર ક્રોધી, અંધ અને આત્રિતોની રક્ષા ન કરનાર-આ ૭ પ્રકારના મનુષ્યો પાપી છે. તેઓ મહાન સંકટમાં પડ્યા છતાં પણ નીડર થઈને આ પાપકર્મોનું આચરણ કરે છે. સંભોગમાં જ મન રાખવાવાળા, રાગદ્વેષ રાજ-વાવાળા, અત્યંત માની, જાન આપ્યા પછી પશ્ચાત્તાપ કરનાર, અત્યંત કૃષ્ણ; અર્થ અને કામની પ્રવૃત્તિ

કરનાર તથા સ્ત્રીઓના ફેણી આ સાત તથા પહેલા બનાવ્યા તે ૭, કુલ તેર. પ્રકારના મનુષ્યો કૂર ભવના કહેવામાં આવ્યા છે. ધર્મ, સત્ય, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, તપ, મત્સરનો અભાવ, લજ્જા, સહનરીક્ષતા, ક્રોધના દોષ ન બેચ, યજ્ઞ કરવો, જાન દેવું, ધૈર્ય અને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન-આ બ્રાહ્મણનાં બાર વ્રત છે, જે આ બાર વ્રતો (ગુણો) ધારણ કરે છે, તે આ સમૂહમાં પૃથ્વીનાં મનુષ્યોને પોતાને આધીન કરી શકે છે. આમાંથી ત્રણ, જે અથવા એક ગુણથી પણ જે યુક્ત છે તેની પાસે ફરક પ્રકારનું ધન છે એમ સમજવું જોઈએ. દમ, ત્યાગ અને આત્મક્રમણમાં પ્રમાદ ન કરવો-આ ત્રણ ગુણોમાં અમૃતનો વાસ છે. કારણ કે શુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણો આ ગુણોને, પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવનારા કહે છે. દમ અક્ષર ગુણોવાળો છે. નીચે જણાવેલા અક્ષર દોષોના ત્યાગને જ અક્ષર ગુણ સમજવા જોઈએ:- કર્તવ્ય-અકર્તવ્યના, નિર્ભય નિર્પીત ધારણ, અસત્ય લાપણ, ગુણોમાં દૈર્ઘ્યદષ્ટિ, સ્ત્રી સંબંધી કામના, સદા ધન મેળવવામાં જ લાગ્યા રહેવું, ભોગની ઇચ્છા, ક્રોધ, શોક, તનુષુ, લોભ, માડી કરવાની આદત, ઈર્ષ્યા, હિંસા, સન્તાપ, ચિન્તા, કર્તવ્યનું વિસ્મરણ, અધિક બોલવું અને પોતાને મોટા. સમજવું-આ દોષથી જે યુક્ત છે તેને જ સત્પુરો જિતેન્દ્રિય કહે છે. ૧૫-૨૫

મદમાં અક્ષર દોષ છે. જે દમના વિરોધી દોષો ગણાવ્યા તે જ દોષો મદમાં પણ રહેલા છે. (અજ્ઞાન મદમાં સ્વતંત્ર દોષ પણ કહેવામાં આવ્યો.) ત્યાગ ૭ પ્રકારના હોય છે, તે છેએ પ્રકારનો ત્યાગ અત્યંત ઉત્તમ છે; પરંતુ એમાં ત્રીજો અર્થાત્ કામ-ત્યાગ બહુ જ ઊંચો છે. તે ત્યાગદ્વારા મનુષ્ય અનેક પ્રકારનાં કુઓને અવસર પાર કરી જાય છે. કામનો ત્યાગ કરી દેતાં સર્વકંઈ છૂટી શકાય છે. રાજેન્દ ! ૭ પ્રકારનો જે સર્વત્રિષ્ઠ ત્યાગ છે તેને બતાવું છું : લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરીને હર્ષિત ન થવું એ પ્રથમ ત્યાગ છે, યજ્ઞ, હોમ વગેરેમાં તથા કૃષા, તળાવ તથા બગીચા બનાવવા વગેરેમાં ધન ખર્ચ કરવું તે બીજો ત્યાગ છે અને સદા વૈરાગ્યથી યુક્ત રહીને કામનો ત્યાગ કરવો તે ત્રીજો ત્યાગ છે, એક ત્યાગીને સચ્ચિદાનન્દ ફળ કહે છે. આથી ત્રીજો ત્યાગ વિશેષ ગુણ મનાયો છે. સ્વેચ્છાપૂર્વક પદાર્થોના ત્યાગથી જે નિષ્કામતા આવે છે તે તેમનો ઉપશોધ કરવાથી નથી આવતી. અધિક ધનસંપત્તિનાં સમઘટી

તથા નિઃકામના ત્રિદ નથી થતી. તથા ધનનો કામના
 [૧] કરતા માટે ઉપયોગ કરતાં પૃથુ કામના
 યાગ થયો નથી. અરેન્દ્રનાં કામ સિદ્ધ ન થાય
 તેને માટે દુઃખ ન હતું, ને દુઃખથી ગ્લાનિ ન
 ધરણ કરતી, આ શુભોની દુષ્ટન મનુષ્ય ને દુઃખતાન
 કાય તો પશુ તે ત્યાગી છે. કોઈ અશ્રિય થતના બન તો
 તણ કદી વ્યથિત ન થતું—આ એવો ત્યાગ છે.
 તેતાના અમિષ્ટ પદાર્થો—આ, પુત્ર વગેરેની કદી પામના
 ન કરતી એ પાંચમે ત્યાગ છે. એવ્ય યાચક આવી
 રીતે તેને દાન કરતું એ છઠ્ઠી ત્યાગ છે. આ બધાંથી
 ક્ષણેણ થાય છે. આ ત્યાગરૂપ શુભોની મનુષ્ય પવિત્ર
 પને છે. પરિવ્રતાનાં પણ આઠ લક્ષણો મનમાં છે—સત્ય,
 યાન, સમાધિ, તર્ક, વૈરાગ્ય, ચેરી ન કરતી, અવ્યય,
 અને અપરિપ્રદ. આ આઠ શુભ ત્યાગ અને પરિવ્રતામાં
 સમાવેશ છે. આ પ્રમાણે મનના ને અગર દોષ પડેલાં
 મતાવધાર્માં આપ્ય તેમના સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ.
 પ્રમાણ આઠ દોષ છે તે પશુ તથા દેવા જોઈએ.
 પ્રાર્થા પાંચ ઇન્દ્રિયો આઠ ઇન્દ્રિય મનની યોગ્યતાના
 નેપોથી ને ભોગશુદ્ધિથી પ્રતિ થાય છે તે ૭ દોષ
 પ્રમાણ થાય છે. તથા જનકાળની ચિન્તા અને
 મનિષ્યની આશા—આ બે દોષ છે. આ આઠ
 કોષથી મુક્ત પુરુષ મુખી થાય છે. રાજેન્દ્ર !
 તમે સત્ય સ્વરૂપ યદ્ જાણો, સધને આધારે જ
 ખસા લોક રહેલા છે. ઇમ, ત્યાગ અને અપ્રમાદ
 વગેરે શુભો પણ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનો પ્રાપ્તિ કરાવનાર
 છે. સત્યમાં જ અમૃતની પ્રતિકા છે. દોષોને નિરૂપ
 કરીને જ આ તપ અને સત્યના તપનું આચરણ કરતું
 જોઈએ એ રિષાતાનો બનાવેલો નિયમ છે. સત્ય જ
 કદા પુણ્યનું મત છે. ને મનુષ્ય, ઉપર બનવેલા શુભોથી
 મુક્ત અને દોષોથી રહિત થાય છે તે જ પુરુષ સત્ય-
 મત અને તપથી અત્યંત વિદ્યુદ્ધ થઈ શકે છે. રાજન્દ્ર !
 તમે મને ને પૂછ્યું હતું તે મેં સંક્ષેપમાં બતાવી દીધું.
 આ તપ, જન્મ, મનુષ્ય અને રક્ષાસ્થાના કંટને દૂર
 કરનાર, પાપ દરનાર તથા પરમ પાવન છે.

મુતરાષ્ટ્રે કહ્યું—મુને ! જેઓ કતિદાસ અને પુરુષ
 રૂપ પાંચમા વેદ સાદેન માર વેદોનું અધ્યયન કરે છે.
 તેઓ પંચવેદી કહેવાય છે. એમ કેટલાક મનુવેદી,
 ત્રિવેદી, દ્વિવેદી, એકવેદી તથા અવેદનું નામના ન
 કરનાર અનુદ્ય કહેવાય છે. આ બંધનામાં એવ કોણ
 છે કે જેમને કું નિશ્ચિત રૂપથી બાહ્ય સમજી ૧૧-૪૨

સત્યમુખને કહ્યું—રાજન્દ્ર ! એક જ વેદને ન જાણ-
 તો કોઈ વધુ વેદ કરવામાં આપ્ય છે. તે સત્ય સ્વરૂપ
 એક તેના મરતર પરમાત્મામાં તો કોઈ વિરલ જ
 વિદ્યત થાય છે. તે જ બાહ્યેણ જાણ્ય થાય છે. આ
 પ્રમાણે વેદના તરતને ન જાણીને પણ વેદવાક્યોનો વૃદ્ધ
 વિદ્વાન હું એમ માનવા લાગે છે. પછી તેઓ દાન,
 અધ્યયન અને યજ્ઞ વગેરે કર્મોમાં લોકિક અને પારલો-
 કિક ફળના લોભથી જ પ્રવ્રત થાય છે. ને પરમાત્માના
 સત્ય સ્વરૂપથી બદ થયો છે. તેને ફળના લોભના જ
 સંકેષ થવા કરે છે. પછી તે ફળને મેળવવા માટે
 વેદના પ્રમાણને આધારે યજ્ઞ વગેરેનું અનુદાન કર-
 વમાં આવે છે. કોઈને યજ્ઞ મનથી, કોઈના વાણીથી
 તથા કોઈના મિત્રાદાર સંપ્રદાિત થાય છે. પુરુષ સંકે-
 દ્યમય છે અને તે પોતાના સંકેષ અનુસાર પ્રાપ્ત
 થનારા લોકોમાં જાય છે. પરન્તુ અમૃતથી સંકેષ શાન્ત
 ન થાય ત્યાંમુની યજ્ઞ વગેરે કર્મોનું પાલન કરના રહેતું
 નેઈએ. સત્યજ્ઞોને માટે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્મા જ સર્વથી
 અધિક છે. કારણ કે પરમાત્માના મનનું ફળ પ્રત્યક્ષ
 છે અને તપનું ફળ પરોક્ષ છે. તેથી દાનનો જ અશ્રય
 લેવા નેઈએ. વધારે બહુનાર બાહ્યેણને કેવળ વધુ
 બહુએ જાણવો નેઈએ. માટે દે કામિષ ! કેવળ વાણીની
 છત્રી જ કોઈને બાહ્યેણ ન મળી લેવો. જેનું
 જ્ઞાન સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માથી કદી છૂટું નથી થતું તેને
 જ તમે બાહ્યેણ સમજો. રાજન્દ્ર ! અથવા મુનિ તેમજ
 મહર્ષિઓએ પૂર્વકાળમાં જેનું જ્ઞાન કહ્યું છે તે જ
 વેદ (૭-૮) કહેવાય છે. જેઓ સત્યજ્ઞ વેદ જાણી લેવા
 છતાં પશુ વેદાદાર જાણવા થોડા પરમાત્માના તરતને
 જાણવા નથી, તેઓ વેદના અરખર વિદ્વાન નથી. નરસેક !
 ૭-૮ એટલે વેદ પરમાત્માથી જુદો નથી અને તે
 પોતાનું જ્ઞાન સ્વચ્છન્દ રીતે—સ્વતંત્ર રીતે કરાવે
 છે. (અર્થાત્ સ્વનિર્ણય છે.) આથી તેનું
 અધ્યયન કરીને જ વેદવેદા આપજોના પરમાત્માને અનુભવ
 કરી શકાય છે. રાજન્દ્ર ! ખરી રીતે તો વેદના તરતને જાણ-
 નાર કોઈ હોતું નથી, અથવા વિરલ જ હોય છે. ને
 કેવળ વેદનાં વાક્યોનું અધ્યયન કરે છે તે વેદોદાર
 જાણનામાં આવવા પરમાત્માને જાણી નથી શકેતા. પરન્તુ
 જે સધમાં નિદ્રા રખે છે તે વેદવેદ પરમાત્માને જાણી
 શકે છે. મન, હૃદયો વગેરે ને અચેતન મેળ છે
 તેઓમાંથી કોઈ પરમાત્માનાં યાત્ર નથી થઈ શકતાં,
 આથી મનુષ્યો મન વગેરે દ્વારે નથી આત્માને જાણવા

કે નથી આત્માને, જે આત્માને જાણી લે છે, તે જ આત્માને પણ જાણી લે છે. જે કેવળ આત્માને જાણે છે તે સત્ય આત્માને નથી જાણતો. જે પુરુષ વેદોના તત્ત્વને જાણે છે તે જ જગત રંગેરને પણ જાણે છે. પરંતુ તે વેદોના ચતોને, નથી તે વેદપાણીઓ જાણતા કે નથી વેદ જાણતો. તે પણ આવા વેદવેદા જના તે આત્મતત્ત્વને વેદના દ્વારા જ જાણે છે. બીજા ઝીણા ચન્દ્રને ખતાવવા માટે જેમ ઝાઝી ડાળીનો ઉપયોગ કરાય છે કે 'પેલા ઝાઝી ડાળીની ઉપર આઝાદમાં ચન્દ્રને જુઓ,' તે પ્રમાણે સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્માનું ચાન કરાવવા માટે જ વેદોના પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કુ'તો જે પરમાત્માના તત્ત્વને જાણનાર અને યથાર્થ રીતે વેદોની આખ્યા કરનાર છે તેને જ બ્રાહ્મણ સમજી શકે. આપણા અને બીજાના સર્વ સહેજે મટાડી શકે તે જ બ્રાહ્મણ છે. આ આત્માને શોધવા માટે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અથવા ઉત્તર તરફ ભ્રમણ કરવાની જરૂર નથી, અથવા ઇનામાના બેંકી રહેવાની પણ જરૂર નથી. તેમજ અનામ પદાર્થોમાં પણ તે મળશે નહિ, વેદના ચક્રોમાં પણ નથી, કેવળ તપ દ્વારા જ તેના સાક્ષાત્કાર કરશે. ફરક

પ્રકારની વાસનાઓથી રહિત થઇ મનમાં પરમાત્માનું જ ચિન્તન કરવું. રાજા તમે પણ તમરા હથાકાશમાં રહેલા તે રિપ્યાત પરમેશ્વરની ઉપાસના કરો. મોન રહેલાથી અથવા જંગમમાં નિવાસ કરવામાયથી કોઈ મુનિ નથી થઈ શકતો, જે પોતાના આત્માને જાણે છે તે જ શ્રદ્ધ મુનિ કહેવાય છે. સમ્પૂર્ણ અર્થોને વ્યાકૃત (પ્રકટ) કરવાને લીધે જ રાની પુરુષ વૈષાકરણ (સર્વક) કહેવાય છે. આ સમસ્ત અર્થોનું પ્રકટયે મળે તત્ત્વ બ્રહ્મથી જ થાય છે. આથી તે બ્રહ્મ જ શુભ્ય વૈષાકરણ (સર્વક) છે. રિદાન પુરુષ પણ બ્રહ્મમય થઈને અર્થોને પ્રકટ કરતો હોવાથી તે પણ વૈષાકરણ છે. જે સમ્પૂર્ણ લોકોને અર્થ જોઈ લે છે તે મનુષ્ય તે સર્વ લોકોને પ્રજામાત્ર છે. (ધર્મ નથી) પરંતુ જે જોઈએ તત્ત્વસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં રિપત છે તે બ્રહ્મવેદા મનુષ્ય સર્વ થઈ જાય છે. રાજા મેં પહેલાં જાણ્યા તમે 'ધર્મ' વગેરેનું પાલન કરવાથી તથા વેદોનું રિચિત્ત અભ્યસન કરવાથી પણ મનુષ્ય આ પ્રમાણે પરમાત્માને સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ વસ્તુ કું મારી છુદ્ધિદ્વારા નિશ્ચય કરીને આપને જણાવી રહી છું.

બ્રહ્મચર્ય તથા બ્રહ્મનું નિરૂપણ

સંતત્સુખતીય—શોધો અધ્યાય

ધૃતરાષ્ટ્રે કથું-સતત્સુખતીય । આપ જે સર્વોત્તમ અને સર્વરૂપ બ્રહ્મવેદોના ઉપદેશ કરી રહ્યા છો તેમાં રિપયમોગોની ચર્ચા બીજકુલ નથી. હું કેમારા તો મારું જો કહેવું છે કે આપ આ પરમ કુર્ચલ રિપયન રીતી પ્રાતપાદન કરો.

સતત્સુખતી કથું-રાજા તમે જે મને પ્રશ્ન કરી રહ્યા હોઈથી અન્યનું જ્ઞાન શ્રી છે, પણ તે આ પ્રમાણે ઉનાચળાપણું કરવાથી બ્રહ્મને જોઈ શકે જતો નથી. બ્રહ્મમાં મનને લાગે થઈ જતાં હનિઓના નિર્ગંધ કરનારી જે રિચિત છે તેનું નામ છે બ્રહ્મરિચા અને તે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ધૃતરાષ્ટ્રે કથું-જે બ્રહ્મરિચા મોહીઓના અત્મામાં જ રહેલી છે પણ કોમોદ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકે નથી, તે અનુન્ત બ્રહ્મની બ્રહ્મરિચાને આપ બ્રહ્મચર્યથી જ પ્રાપ્ત થવા શોચ્ય બતાવો છો તો મારી જેવા લોકો તે

બ્રહ્મરિચારૂપ મોહને કેરી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ?

સતત્સુખતીય—મોહના-હવે હું અર્થકત બ્રહ્મ સાથે સમ્યક્ રાખનારી તે પુરાતન રિવાજનું પર્ણન કરીશ. કે જે રિવાજ બુદ્ધિ અને બ્રહ્મચર્યના દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. જેને પ્રાપ્ત કરીને પુરુષ આ મરજીપર્મશાળા શરૂ કરીને સાધને માટે તૈયાર છે.

ધૃતરાષ્ટ્રે કથું-બ્રહ્મનું જે તે બ્રહ્મરિચા બ્રહ્મચર્ય દ્વારા જ સુગમતાથી જાણી શકાતી હોય તો મને પહેલાં તે જ બતાવો કે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કેરી રીતે થઈ શકે છે ?

સતત્સુખતીય—મોહના-જે લોકો આચાર્યના આગ્રમમાં પ્રવેશ કરીને પોતાની સેવાથી આચાર્યના પ્રીતિપાત્ર બનીને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તેઓ બ્રહ્મ જ શાસ્ત્ર થઈ જાય છે, અને હેલકામ પછી પરમ ચોરસ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંસારમાં રહીને જેઓ શમનાઓને છૂટી લે છે, અને નિર્દેશ રિચિતને પ્રાપ્ત કરીને માટે જ અનંત પ્રકારનાં કષ્ટોને સહન કરે છે તેઓ

સત્યશ્રુતિદ્વારા અહિં જ મુંગળા પદમાંથી વચ્ચી સળાતી માફક આ દેહથી પુષ્કળ આત્માનો રિવેક કરી શકે છે. ભારતી એકે માતા અને પિતા-આ બંને જ આ સ્તરીને જન્મ આપે છે તે પશુ અત્યાચાર ઉપદેશથી જે જન્મ થય છે તે પરમ પવિત્ર અને અજર અમર છે. જે આચાર્ય પરમાર્થ તરફના ઉપદેશથી સત્યને પ્રકટ કરીને અમરપણું જીન આપીને બ્રાહ્મણ કોરે જ્યોતી રક્ષા કરે છે તે આચાર્યને માતા-પિતા જ સમજવા જોઈએ, તથા તેમણે કરેલા ઉપકારને શ્રમણમાં રાખી તેમના દોહ ન કરવો જોઈએ, બ્રાહ્મણી શિષ્યે નિત્ય શુક્રને પ્રણામ કરવા જોઈએ. અંદર અને બહારથી પવિત્ર થઈને પ્રમાદ છોડીને શ્વપાકમાં મન લગાવું, અર્ચનન ન કરવું, ક્ષેપ ન કરવો, આ બ્રાહ્મણનું પહેલું ગરણ છે. જે શિષ્યના આચાર પ્રમાણે રહીને તન-મન-ધનથી આચાર્યનું પ્રિય કરે, જેવા શુક્ર પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને સન્મનભરેલી વ્યવહાર હોય તેવા શુક્રપત્ની અને શુક્રપુત્રની સાથે પશુ રાષ્ટ્રે તે બ્રાહ્મણનું બીજું ગરણ છે. તથા નિત્ય શુક્ર પ્રત્યે કુનુવ્રતીના જાન તે બ્રાહ્મણનું ત્રીજું ગરણ છે. આચાર્યના બંદેશ ચક્રવર્તી વિના-તેમને શુક્રસંસ્થા આપ્યા વિના શિષ્ય ત્યાંથી ભીજે ન જાય, તથા શુક્રને કંઈ અપેક્ષા 'કુ' શુક્ર પર ઉપકાર કરી રહી હું' એવા જીવન ધરે તથા મુખથી કહી પશુ ન બંતાવેન્તે બ્રાહ્મણનું ચોથું ગરણ છે. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ તથા ધર્મ નિયમ કોરેલું આચરણ આચાર્યના સમક્ષમાં રહીને વેદના અર્થનું તરત જાણવાથી જ સફળ થાય છે. એવું વિદ્વાનોનું કથન છે. આ પ્રમાણે કરનાર શિષ્યની સન્માનમાં દરેક પ્રકારે ઉન્નતિ થાય છે. તે પુરા અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે, બધી નિશાઓ તેને માટે મુખમય ધર્મ જાય છે. તેની પાસે તન પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક લોકો નિવાસ કરે છે. આ બ્રાહ્મણના પાલનથી જ દેવતાઓએ દેવત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અને સર્વિજ્ઞાને અપરોક્ષનો પ્રાપ્તિ થઈ આના જ પ્રમાણથી જન્મથી અને અપ્સરઓએ સિન્ધુ રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું. આ બ્રાહ્મણના જ પ્રમાણથી સ્પર્શિત સમસ્ત લોકોને પ્રકાશિત કરવામાં સમર્થ થાય છે. જેમ ચિત્તામણિની યાચના કરનારઓને તેમના અગ્રીષ્ઠ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે તે દીને બ્રાહ્મણ પશુ મનોર્થનિષ્ઠિત વસ્તુ આપનાર છે. અપિજ્ઞા અને દેવતાઓ

બ્રાહ્મણના પાલનથી જ તેમની સિદ્ધિઓને પામ્યા છે. રાજન! જે આ બ્રાહ્મણનો આશ્રય લે છે તે પશુનિયમ મારિ તપનું આચરણ કરતો પોતાના સમગ્ર જીવનને પશુ પવિત્ર બનાવી દે છે, આનાથી વિદ્વાન પુરુષ અવશ્ય અત્યજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરે છે; તથા અન્ત સમયમાં તે મૃત્યુને છતી લે છે. રાજન! સકામ પુરુષ પોતાનાં પુરવડાં દ્વારા નાશવન્ત લોકોને જ પ્રાપ્ત કરે છે, પરન્તુ જે બ્રહ્મને જાણનાર છે તે જ તે જ્ઞાનદ્વારા સર્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત પામ છે. મોક્ષને માટે જ્ઞાન સિનાય બીજી માર્ગ માર્ગ નથી.

મુતાર-૨ બ્રાહ્મણ-વિદ્વાન પુરુષ અહિં સ્વપરશ્વ પરમાત્માના જે અમૃત અને અવિનાશી પરમ પદને સાક્ષાત્કાર કરે છે, તેનું રૂપ કેવું હોય છે? તે સ્વદેહ જેવું, વાસ જેવું અથવા કાચ જેવું મા શરણ જેવા પીંગા રંગનું હોય છે?

સનાતનુજને કહ્યું-જે કે સ્વદેહ, વાસ, કાણું, લોકાના જેવું અથવા રૂપ સનાન પ્રકાશમન અનેક પ્રકારનાં રૂપ પ્રતીત થાય છે તે પશુ બ્રહ્મનું વાસ્તવિક રૂપ નથી પૃથ્વીમાં, નથી આકાશમાં નથી સમુદ્રના જળમાં તેમજ તારાઓમાં, ચિત્રાઓમાં કે વાદળોમાં પણ તે નથી, આ પ્રમાણે વાગુ, દેવતાઓ, ચંદ્રમા અને સૂર્યમાં પણ તે નથી. રાજન! સમગ્ર જગતમાં, મનુષ્યોની મનોમાર્ગ, અર્થવેદની મુક્તિમાં કે શુદ્ધ જ્ઞાનવેદમાં પણ તે દર્શિતોચર થતું નથી, કારણ કે તે બ્રહ્મ નિઃસ્વ છે. બ્રહ્મા તે સ્વરૂપનો પ્રાપ્ત પામી શકતું નથી, તે અજીનરૂપ અન્યકારથી પર છે, મહાપ્રભવમાં સર્વનો અન્ત કરનાર કાળ પણ તેમાં લીન થઈ જાય છે. તેનું રૂપ અજ્ઞાનો ધાર સનાન અન્યન સૂર્ય અને પર્વતોથી પણ મહાન છે. (અર્થાત તે યસ્તથી પણ યસ્ત અને મહાનથીય મહાન છે.) તે જ સર્વના આધાર છે. તે જ અમૃત છે. તે જ લોક. તે જ વસ્તુ તથા તે જ બ્રહ્મ છે. સમગ્ર જગત તેમાંથી જ પ્રકટ થઈ અને તેમાં જ લીન થઈ જાય છે. આ કારણે જ જગતને વિદ્વાને દેવતા વાણીવિ વિદ્યારમાજ જ બનાવે છે, આ કારણે જ જગત જેમાં પ્રતિરિત છે તે નિત્ય કારણસ્વરૂપ બ્રહ્મને જેઓ જાણે છે તેઓ અમર ધર્મ જાય છે, તે યજ્ઞ રાજ, શોક અને ખાપડી રહિત છે અને તેના મહાન મહારૂપ આ તેની લીધા સર્વન દેશવિધી છે.

શોગપ્રધાન બ્રહ્મવિધાનું પ્રતિપાદન

સાનત્યુજાતીય-પાંચમો અધ્યાય

સાનત્યુજાતીય કહે છે-રાજન! શોક, ક્રોધ, વ્રેષ, કામ, માન, અતિશય ઊંચ, ઈર્ષ્યા, મોહ, તુલ્ય, કાયરતા, યુદ્ધોમાં હોય જોય, અરે નિન્દા કરતી-આ બાર મહાન હોય મનુષ્યોના પ્રણોનો નશ કરનારા છે. રાજન! એક પછી એક આ બધા દોષો મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, જેનાથી આવેશમાં આવીને મૂઝવણિમાં મનુષ્ય પાપકર્મ કરવા લાગે છે. લેણુ, કૂર, કોર, બોલનાર, કૃપણ, મનમાં-મનમાં જ ક્રોધ કરનાર અને વધુ આત્મપ્રશંસા કરનાર-આ ૭ પ્રકારના મનુષ્યો અવસ્થા કૂર કર્મો કરનારા હોય છે. તેઓ ધન મેળવીને પણ સારાં આચરણો કરતા નથી. સંભોગમાં મન લગાવનારા, બેદસાચ રાખનારા, અસન્ત અભિમની, શોકુ આપીને વધારે ડીંગ દોડાનારા, કલુષ, કુર્ણ જ હોય છતાં પોતાની મહત્તા બતાવનારા અને સ્ત્રીઓ સાથે સદા દેવ રાખનારા-આ સાત પ્રકારના મનુષ્યો જ પાપી અને કૂર કહેવાયેલા છે. ધર્મ, સાત્ય, તપ, ઇન્દ્રિયસંયમ, દેહ ન કરવો, લગ્ન, સહનગીચતા, ક્રોધના હોય ન જોય, રાગ, શત્રુવાદ, ધૈર્ય અને હામા-આ બ્રાહ્મણની બાર મહાન વ્રત છે. જે આ બાર વ્રતોથી કદી છટ નથી થતો તે આ સમ્પૂર્ણ પૃથ્વી પર શાસન કરે છે. આમાંની ત્રણ, એ અપ્રથમ એક યુદ્ધથી પણ જે યુક્ત છે, તે જયવર્તમાં પોતાને માટે કંઈ પણ થતું નથી એમ સમજે છે. (અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુમાં તેને મમતા થતી નથી.) ઇન્દ્રિયવિષયક, ત્યાગ અને અપ્રમાદ-એમાં અમૃતના વાસ છે. અર્જન પ્રાપ્ત કરવાનું લક્ષ્યવાળા બ્રાહ્મણનાં આ ૭ મુખ્ય સાધન છે. ખરી કે ખોટી પણ બીજાની નિન્દા કરતી એ બ્રાહ્મણ શોભતું નથી. જે લોકો બીજાઓની નિન્દા કરે છે તેઓ અવસ્થા નરકમાં પડે છે. મરના બહાર હોય છે પહેલાં પણ તે વિવે રુષ્ટતા કરી છે-એકાદરિયથી કાર્ય કરતું, શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ આચરણ કરતું, યુદ્ધવ્યવેષ ઉપર દોષારોપણ, અસત્ય બોલણું, કામ, ક્રોધ, પરાધીનતા, બીજાઓના હોય જાહેર કરવા, ચોટી કરતી, ધનનો દુરુપયોગ, કટ્ટંગો, દેવ, પ્રાણીઓને કદ પહેલાં-હું, ઈર્ષ્યા, હાં, જાડુ બોલણું, વિવેકશૂન્યતા તથા યુદ્ધોમાં હોય જોયના સ્વભાવ માટે વિદ્વાન પુરો મરને પણ ન થવું જોઈએ. કારણ કે સ્વપુરોએ સદા તેની નિન્દા જ કરેલી છે. મિત્રતાના ૭ યુગ્મ છે-મિત્રનું પ્રિય થતાં હર્ષિત થતું અને અપ્રિય થતાં મનમાં કટન

અનુભવ કરવો-આ એ યુગ્મ. અને મોજે યુદ્ધ એ છે કે પોતે જે કંઈ લાખા રાખતરી એકું કરેલું ધન હોય તે મિત્રના માગતાં તેનું આવી દેતું, મિત્રની માગણી થતાં ન દેવ મોગ્ય વસ્તુ પણ અવસ્થા આપવા મોગ્ય બની જાય છે. બીજું તે યુગ્મ, મિત્રના માગતાં તે કુદ લાડથી પોતાના પ્રિય પુત્રો, પેસવ તથા પત્નીનું પણ તેના હિતને માટે છોડી દે છે. મિત્રને ધન આપીને તેનો બદલો લેવાની ઇચ્છાથી તેને ત્યાં નિવાસ ન કરવો તે ચોથા યુગ્મ છે. મિત્રની કમાણી પર આધાર ન રાખતાં પોતાના પરિશ્રમથી કમાયેલા ધનનો ઉપયોગ કરવો એ પાંચમો યુગ્મ છે. અને મિત્રના લક્ષ્યને માટે પોતાના લક્ષ્યની પરવા ન કરવી એ છઠો યુગ્મ છે. જે ધનવાન મુદ્દરથ આ પ્રકારે યુદ્ધવાન, ત્યાગી અને સાદિક હોય છે તે પોતાની પત્ની ઇન્દ્રિયોને પાત્રિ રિપોમાંથી છડાવી લે છે. જે પેશાવના અમારને લીધે નિ કમપણાથી છટ ધર્મ ગણે છે એમ મનુષ્યનું ઇન્દ્રિયનિષ્ઠરથ તપ કેવળ જીવ લોકોની પ્રતિ કરાવનાર જ થાય છે. સુખિનું નહિ, કારણ કે સ્વનિષ્ઠરથ બ્રહ્મના મોખ ન થવાથી જ આ સકામ ક્રોધની રૂપિ થાય છે. ક્રોધના મત મનથી, ક્રોધના વાણીથી અરે ક્રોધના કિલ્લકારા પૂર્ણ થાય છે. સકામ પુરુષ કરતાં નિઃકામ પુરુષની સ્થિતિ ઉચ્ચ રહે છે. પરંતુ અસત્યાનીતી રિવાજે તેના કરતાં પણ વિશિષ્ટ છે. તે સિવાય એક વાત બીજી પણ બતાવું છું. સાંભળો-પરમાત્માથી લિપ્ત આ સમ્પૂર્ણ દસ્ય પ્રપંચ માંત વાણીના વિષાદરથ છે. (અર્થાત્ કહેવા પૂરતો જ છે) પ્રાપ્ત સત્ય વસ્તુ નથી. આ વસ્તુને જોયો જાણી લે છે તેઓ અમર થઈ જાય છે. રાજન! કેવળ સકામ પુરુષકર્મદાર સ્વચરરથ પરમાત્માને છતી યકાતો નથી. અથવા જે હવત કે અટ કરવામાં આવે છે તેનાથી પણ જાણીના પુરુષ અમરપણું પામી નથી શકેતા, તથા અન્તકાળમાં તેને શાન્તિ પણ નથી મળતી. દરેક પ્રકારની કામનાથી રહિત ધર્મને એકાન્તમાં ઉપાસના કરવી, મનથી પણ કાંઈ પ્રતિ થય ન દેવી તથા વખણથી પ્રેમ તથા નિન્દાથી ક્રોધ ન કરવો. રાજન! આ પ્રમાણે સાંભળ કરવાથી મનુષ્ય સદિક જ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરીને તેમાં રિપન ધર્મ જાય છે. હે વિદ્વાન! આ કું તમને મેં વેદમાં દિયાર કરીને જે જાણ્યું છે તે કમથી બતાવી રહ્યો છું. ૧-૨૧.

પરમાત્માનું સ્વરૂપ અને તેનો યોગીજનોદ્વારા સાક્ષાત્કાર

સનત્સુખાત કહે છે—જે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મ છે તે શુદ્ધ, મહાન, જ્યોતિર્મય, તેમજ વિશાળ સ્વરૂપ છે. તેની જ બધા દેવતાઓ ઉપાસના કરે છે. તેના જ પ્રકાશથી સર્વ પ્રકાશિત થાય છે. તે સનાતન ભગવાનના યોગીજનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદથી હિરણ્યમલ્હની ઉત્પત્તિ થાય છે. તથા તેનાથી જ તે વૃદ્ધિ પામે છે. તે શુદ્ધ જ્યોતિર્મય બ્રહ્મ જ સર્વ જગતે જ્યોતિષ્માં રિયત થઈને તેમને પ્રકાશિત કરી રહ્યું છે, તે બીજા કશાથી પ્રકાશિત ન હોઈ પોતે જ સર્વનું પ્રકાશક છે. તે જ સનાતન ભગવાનનો યોગી જનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. પરમાત્માથી ‘આપ’ અર્થાત્ પ્રતિ ઉત્પન્ન થઈ, પ્રતિથી સચિદ્ અથવા મહાત્ત્વ પ્રકટ થયું, આકાશમાં સર્વ અને ચન્દ્ર આ દેવતાઓ તેને જ આશ્રિત છે. જગતને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્મનું તે સ્વરૂપપ્રકાશ સ્વરૂપ જ સદા સાચાંચાન રહીને આ બધે દેવતાઓ, પૃથ્વી અને પ્રકાશને ધારણ કરે છે. તે સનાતન ભગવાનનો યોગી જનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. સૂર્ય, ચન્દ્ર, પૃથ્વી, આકાશ તથા સમૂદ્ર દિશાઓ અને આ રિશ્તે તે શુદ્ધ બ્રહ્મ જ ધારણ કરે છે. તેનાથી જ બધી દિશાઓ, સરિતાઓ અને મેઢામેઢા સમુદ્રો પ્રકટ થયા છે. તે સનાતન ભગવાનનો યોગી જનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. કર્મ સ્વયં નાશવન્ત હોવા છતાં તેને ભોગ્યા વિના તેનો નાશ થતો નથી. તે દેહરૂપી રથના મનરૂપી યોગીઓ હૃદિમાન, હિંચ તેમજ અજસર નિત્યનવીન છવાતમાને જે પરમાત્મા તરફ લઈ જાય છે તે સનાતન ભગવાનનો યોગીજનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. તે પરમાત્માનું સ્વરૂપકોઈની સરખામણીમાં આવતી નથી શક્યું, તેને કોઈ પ્રાકૃત દૃષ્ટિથી જોઈ શક્યું નથી. જેને નિશ્ચયાત્મક હૃદિથી, મનથી અને હૃદયથી જોઈ જાણી લે છે તેઓ અમર થઈ જાય છે. તે સનાતન ભગવાનનો યોગી જનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. દશ ધ્વનિઓ, મન અને હૃદિ—આ બારનો સમુદાય જેની અંદર રહેલો છે તથા જે પરમાત્માથી સુરક્ષિત છે, તે અધિવા નામની નદીના નિપયગ્રપ મંદુર જળને જોનારા અને પીનારા લોકો સંસારમાં ભળીને દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. તેનાથી મુક્ત કરનાર તે સનાતન પરમાત્માનો યોગીજનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. જેમ મધ્યમાખી અર્ધા મહિના સુધી મધનો સંગ્રહ કરે છે અને પછી

અર્ધા મહિના સુધી તેને પીએ છે, તે પ્રમાણે અ ભ્રમણથીય સંસારી જીવ પૂર્વજન્મના સંચિત કર્મને આ જન્મમાં ભોગવે છે. પરમાત્માએ સમસ્ત પ્રાણીઓને માટે તેમનાં કર્મો અનુસાર અન્નની વ્યવસ્થા કરી રાખી છે. તે સનાતન ભગવાનનો યોગી લોકો સાક્ષાત્કાર કરે છે. જેનાં વિષયરૂપી પાંદડાંઓ સુવર્ણ સમાન મેઢાદર દેખાઈ રહ્યા છે, તે સંસારરૂપી નાશવન્ત વૃક્ષ ઉપર આવીને પાંખ વગરનો જીવ કર્મરૂપી પાંખ ધારણ કરીને પોતાની વાસના અનુસાર જુદીજુદી યોગિઓમાં પડે છે, પરંતુ જેના જ્ઞાનથી છતોની મુક્તિ થાય છે તે સનાતન પરમાત્માનો યોગી જનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. પૂર્ણ પરમેશ્વરથી પૂર્ણ ચરાચર પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, પૂર્ણથી જ તે પૂર્ણ પ્રાણીઓ ચેરા કરે છે, પછી પૂર્ણથી જ પૂર્ણ બ્રહ્મમાં તેમનાં લય થાય છે તથા અન્તમાં એકમાત્ર પૂર્ણ બ્રહ્મ જ શેષ રહે છે તે સનાતન પરમાત્માનો યોગીજનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. તે પૂર્ણ બ્રહ્મથી જ વાયુના આંતર્યાય થયો છે અને તેમાં જ તેની રિયતિ છે તેનાથી જ અગ્નિ અને શેષમની ઉત્પત્તિ થઈ છે તથા તેનામાં જ આ પ્રાણનો વિરનાર થયો છે. ક્યાં સુધી ગણવાય, આપણે તમામ વસ્તુઓની જુદીજુદી ગણતરી કરવાને અસમર્થ છીએ, તમે એટલું જ સમજો કે સર્વકંઈ પરમાત્માથી પ્રકટ થયું છે. તે સનાતન ભગવાનનો યોગી લોકો સાક્ષાત્કાર કરે છે, અપાનનં પ્રાણ પોતામાં લીન કરી લે છે, પ્રાણને ચન્દ્રમા, ચન્દ્રમાને સૂર્ય અને સૂર્યને પરમાત્મા પોતામાં લીન કરી લે છે. તે સનાતન પરમેશ્વરનો યોગી લોકો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ સંસાર-જળથી ઉપર રહેલ હંસરૂપ પરમાત્મા પોતાના એક અંશને ઉપર લઈ લેતો નથી, જે તેને પણ તે ઉપર લઈ લે તો સર્વનો બધ અને મોક્ષ સદાને માટે મટી જાય. તે સનાતન પરમેશ્વરનો યોગી લોકો સાક્ષાત્કાર કરે છે. હૃદયપ્રદેશમાં રિયત એ અંગૂઠા જેવડા અન્તર્યમી પરમાત્મા સિંગશરીરના સંબંધથી છવાતમાના સ્વરૂપમાં સદા જન્મ-મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વના નિપન્તા, સ્મૃતિ કરવા યોગ્ય, સર્વસમર્થ, સર્વના આદિ કરણ, સર્વ વિશજમાન પરમાત્માને મૂંઝુ પુરો જોઈ શકતા નથી, પરંતુ યોગી જનો તે સનાતન પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, કોઈ શીખન-સંગપન્ન હોય મા શીખન-

હીન, સર્વ મનુષ્યોમાં આ ધ્વજ સમાનરૂપે દર્શિયોથર થાય છે. આ ધ્વજ બદ અને મુક્તમાં પણ સમાન આવે રહેલું છે. ફરક એટલો જ છે કે જે મુક્ત પુરુષ છે તે જ્ઞાનન્દતા પ્રગ તત્ત્વ પરમાત્મામાં મળી ભવ છે. તે જ સનાતન ભગવાનનાં યોગી લોકો સાક્ષાત્કાર કરે છે. વિદ્વાન પુરુષ ધ્વજવિદ્યાકાર આ લોક અને પરલોક જાને વ્યાપ્ત કરીને ધ્વજભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે તેના દ્વારને અભિહોત આદિ કર્મો ન થયાં તો પણ તે પૂણું ધ્યેષ્ઠા શલ્યમાં આવે છે. રાજનું આ ધ્વજવિદ્યા તમારામાં હુલ્લા નાંભ ઉત્પન્ન થવા દે તે તથા આના દ્વારા તમને પ્રજા પ્રાપ્ત થશે કે જેને ધીર પુરુષો જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે જ પ્રજાદ્વારા યોગી લોકે તે સનાતન પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એ પ્રમાણે પરમાત્માને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ આત્મને પોતામાં જ સમાવી લે છે. તે પરમેશ્વરને જે ભણી લે છે તે કૃતકૃત્ય થઈ ભવ છે. 'એ સનાતન પરમાત્માનો યોગી લોક સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ્ઞેવામાં નથી આવતું, જેનું અન્તઃકાશ્વ અવન્ત-શુદ્ધ છે તેઓ જ તેને જોઈ શકે છે. જે સર્વોત્ક્રિષ્ટી અને મનને વશમાં કરનાર છે તથા જેના મનમાં કદી દુઃખ થતું નથી—આવી દશમાં આપોને જે સં-ન્યાસ લે છે તે મુક્ત થઈ ભવ છે. જેમ સાધ દરેકો આશ્રય લઈને પોતાને છુપાવી રાખે છે, સો જ પ્રકારે ટેકાકે દમ્બી મનુષ્યો પોતાની ધિયા અને બાહ્યરના પ્રસંગોમાં પોતાને શું પાપોથી છુપાવી રાખે છે, મૂર્ખ લોકો તેમની ઉપર વિશ્વાસ કરીને અવન્તમોહમાં પડી ભવ છે, અને જેઓ યથાર્થ ગર્ભો જોઈને પરમાત્માનો આર્મમાં આલનારા છે તેમને પણ તેઓ ભવમાં નાખવાનો પ્રવ્તન કરે છે. પરંતુ યોગી લોકો ભગવાનની કૃપાથી તેમના હૃદમાં ન રચાઈને તે સનાતન પરમાત્મા જ સાક્ષાત્કાર કરે છે. રાજનું! હું કદી કોઈ અસહારને પાત્ર નથી યેત્ય, નથી મારું મૃત્યુ થતું કે મારો નથી જન્મ; પછી મોક્ષ તો થઈ જ ક્યાંથી શકે. કારણ કે હું નિત્ય મુક્ત ધ્વજ છું. સ્વ અને અસ્વ સર્વકઈ મારા સનાતન સત્ત્વ ધ્વજમાં સિધ્ધ છે. એકમાત્ર હું જ તે સત્ત્વ અને અસત્ત્વની ઉપાત્તનું રચના છું. મારા સ્વરૂપમાં તે સનાતન પરમાત્માનો યોગી જનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. પરમાત્માનો છત્કર્થ સદૈ અસકર્મ સદૈ સમ્ય-ન

નથી. આ વિષયમાં તો દેહાસિમ્બની મનુષ્યોમાં જ જ્ઞેવામાં આવે છે. ધ્વજનું સ્વરૂપ સર્વ સમાન જ સમાનરૂપે જોઈએ. આ પ્રમાણે સાનૌગથી મુક્ત થઈને તે આનન્દમય ધ્વજને જ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરવી, કે જે સનાતન પરમાત્માનો યોગી લોકો સાક્ષાત્કાર કરે છે. આ ધ્વજવેતા પુરુષના હૃદયને નિન્દનાં વાક્યો દુઃખી નથી કરતાં, 'મેં રવાધ્યાય ન કર્યો, અમિહોત ન ક્યું' વગેરે વાતો પણ તેને કહેશ પહોંચાતી નથી, ધ્વજવિદ્યા તત્કાળ જ તે ધીર પુરુષને સ્થિર છુદ્ધિ આપે છે કે જેના દ્વારા તે યોગી જનો જેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તે સનાતન ધ્વજને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પ્રમાણે જે સમસ્ત જીવોમાં નિરન્તર પરમાત્માને જુએ છે, તે તેવી દર્શિ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ નિવસોજમાં અસકર્મ મનુષ્યોને માટે શો શોક કરે જે મારે તરફથી બરેલું જગાદય પ્રાપ્ત થતાં બીજા જગાએ જગતી જોશ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી, તે પ્રમાણે આત્મ-ચનીને માટે સમપૂર્ણ વેદોની આવશ્યકતા નથી રહેતી. આ અંગૂઠા જેવડો અન્તર્ગામી પરમાત્મા સર્વના હૃદયમાં સ્થિત છે, પરંતુ કોઈના જ્ઞેવામાં નથી આવતો. તે અજન્મા, યરાચરસ્વરૂપ અને નિરન્તર સ્વચાલન રહે-નારો છે. જે તેને ભણી લે છે તે વિદ્વાન પરમાત્મામાં નિમગ્ન થઈ ભવ છે.

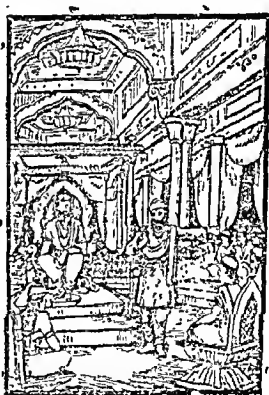
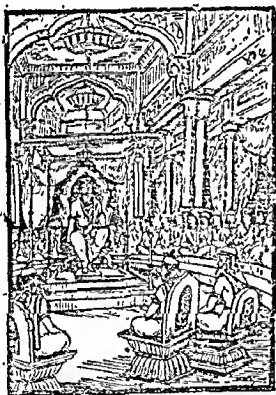
કૃતરાષ્ટ્ર! હું જ સર્વની માતા અને પિતા છું હું જ પુત્ર છું અને સર્વોત્ક્રિષ્ટ આત્મા પણ છું. જે છે તે પણ અને જે નથી તે પણ હું છું ભારત! હું તમારો જક પિતામહ, પિતા અને પુત્ર પણ છું. તમે સર્વ લોકો મારા જ આત્મામાં રહેલા છે. જતાં પણ તમે મારા નથી અને હું તમારો નથી એવું નથી. કારણ કે આત્મા એક જ છે. આત્મા જ મારું રમન છે અને આત્મા જ મારું જન્મ છે. હું સર્વમાં જોતપોત અને મારા નિત્ય અમિતન અમિદિશમાં સ્થિર છું. હું અજન્મા સચચર સ્વરૂપ અને નિત્ય સાચાંચન રહેનારો છું. મને ભણીને વિદ્વાન પુરુષ પરમ પ્રસન્ન થઈ ભવ છે. પર-માત્મા સુખ અને વિશુદ્ધ મનચાલો છે. તે જ સર્વ જ્ઞેવોમાં અન્તર્ગામીરૂપે વિરાજમાન છે. સમપૂર્ણ પ્રણી-ઓના તરફકમળમાં રહેલા તે પરા પિતાને વિદ્વાન પુરુષો જ ભણે છે. ૨૮-૩૧

સંજયનું દ્વારવાની સભામાં આવીને દુર્યોધનને અર્જુનનો સંદેશ સંભળાવું

વૈરાગ્યપાત્ર કહ્યું છે—રાજા આ પ્રકારે લગભગ સતતમુગ્ધ અને હૃદયમાં વિદુરજની સાથે વાતચીત કરતાં કરતાં રાજા ધુનરાજને આખી રાત ધીલી ગઇ. પ્રાતઃકાળ થતાં જ દેશદેશાન્તરથી આવેલા બધા રાજાઓ તથા બીજા, દ્રોણ, કૃપ, યુધા, કૃપવર્મા, જ્યેષ્ઠ, અર્જુન, નિકેલ, સોમદેવ, બલક નિદુર અને યુધામન્યુ મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે તથા દુઃશસન, ચિત્રસેન, શકુનિ, દુર્યોધન, દ્રુપદ, કૃપ, ઉલ્ક, અને વિવિધરથિએ દુરરાજ દુર્યોધનની સાથે સભામાં પ્રવેશ કર્યો. તેઓ બધા સંજયના મુખથી પાંડવોની ધર્મ અને અર્થથી મુક્ત થાતો સંભળવાને ઉત્સુક હતા. સભામાં પહોંચીને તેઓ

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછ્યું—સંજય! હું તે પૂછું છું કે ત્યાં બધા રાજાઓની વચ્ચે, દુરાત્માઓને પ્રભુવશ દેનાર અર્જુનને શું કહ્યું હતું ?

સંજયે કહ્યું—રાજા! ત્યાં શીકુંબની સમક્ષ મહારાજ યુધિષ્ઠરની સંમતિથી મહારાજા અર્જુનને જે શબ્દો કયા છે તેને દુરરાજ દુર્યોધન સાંભળી ભે, તેમણે કહ્યું છે કે ' જે કાળની શરૂઆત જનાર મનશુદ્ધિ મહારાજા સતપુત્ર દમિયાં તારી સાથે યુદ્ધ કરવાનાં કીમ કોરતો રહે છે તે કટુભાષી દુરાત્મા કહ્યું સંભળાવીને

સર્વ પોતપોતાની મર્યાદા અનુસાર આસને ઉપર બેસી ગયા. એટલામાં જ દ્વારવાળે સૂચના આપી કે સંજય સભાના દ્વાર ઉપર આવી ગયા છે. સંજય દુરત જ રથથી કીતરીને સભામાં આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો; "કોરોડે ૬ પાંડવોની પાસેથી આવી રહી છું. તેમણે સરને મથાપરિત કયા છે."

તથા જે રાજાઓને પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે જોલાયમાં આવ્યા છે તેમને સંભળાવનાં તમે મારા આ સંદેશ મંત્રીઓ ધરિત રાજા દુર્યોધન સાંભળી શકે તે પ્રમાણે દેશેશે, મારાડીરમરી અર્જુન મુદ્દને માટે ઉત્સુક જણાતા હતા. તેમણે આખો લાલ શરીરને કહ્યું છે—જો દુર્યોધન મહારાજ યુધિષ્ઠરને સંજય

હોડવા માટે તૈયાર ન હોય તો જરૂર પુતરાણના પુત્રોએ ક્રોધે એવું પાપકર્મ કર્યું છે કે જેનું ફળ તેમને ભોગ-વવાનું બાકી છે. જે દુર્યોધન ચાહતો હોય કે ભીમ, અર્જુન, નકુળ, સહદેવ, શ્રીકૃષ્ણ, સાત્યકિ, ધૃતદ્યુમ્ન, શિષ્યવ્રતી અને પોતાના સંકલ્પમાનથી પૃથ્વી અને આકાશને ભરમ કરવાના સામર્થ્યવાળા મહારાજ યુધિષ્ઠિરની સાથે કૌરવોનું યુદ્ધ થાય એ જ ઠીક છે, તો તેથી તો પાંડવોનો જ મનોરથ પૂરો થઈ જશે. માત્ર પાંડવોના જ હિતની દૃષ્ટિથી તમારે સન્ધિ કરવાની ઈચ્છા જરૂર નથી, તેમ હોય તો યુદ્ધ જ થવા દો. મહારાજ યુધિષ્ઠિર તો નમતા, સરળતા, તપ, દમ, ધર્મરક્ષા અને બળ આ બધા જ ગુણોથી યુક્ત છે. તેઓ ધણુ દિવસથી અનેક પ્રધારનાં સંકેતો બોલવા છતાં પણ સત્ય જ બોલે છે, અને આપરોક્ષના કપટી બપહારોને સદન કર્યે જાય છે. પરન્તુ જે સમયે તેઓ અનેક વરોધી એકલા થયેલા ક્રોધને કૌરવો પર હોડશે તે વખતે દુર્યોધનને પસ્તાવું પડશે. જે સમયે દુર્યોધન રથમાં બેઠેલા મહાધારી ભીમસેનને ખૂબ વેગથી ક્રોધરૂપ કાલહટ પ્રકટ કરતા બેશે તે વખતે તેને યુદ્ધ કરવા માટે અવસ્ય પશ્ચાત્તાપ થશે, જે પ્રમાણે ધાસની બુધ્ધિ-ઓશણું ગામ આગથી ખાખ થઈ જાય છે. તેવી જ કૌરવોની દશા થયેલી બોધને તથા વિનિષ્ણા પાંડવો બેતરની જેમ પોતાની વિરાળ સેનાને નટબટ થયેલી બોધને તથા ભીમસેનના શત્રુઓથી રૂંધે થઈને કેટલાયે વીરોને ધણશયી થતા બોધને તથા કેટલાયને લાગી જતા બોધને દુર્યોધનને યુદ્ધ હોડવા માટે જરૂર પસ્તાવું પડશે. ન્યારે વિચિત્ર થોદી નકુળ યુદ્ધયુગમાં શત્રુઓનાં મસ્તકોના ઢગલા કરી દેશે, ન્યારે લગ્નગરીશવ, સત્યવાદી અને સમસ્ત ધર્મોનું આચરણ કરનાર કૃતિમાન વીર સહદેવ સૂત્રજોતિ સંહાર કરતો શત્રુને હાર આપ-મણુ કરશે અને ન્યારે દુર્યોધન દ્રૌપદીના મહાન ધનુર્ધર શૂરવીર અને રણબુદ્ધિશાલિ પુત્રોને કૌરવો પર હપટ લગાવતા બેશે. ત્યારે તેને યુદ્ધ માંડ્યા માટે અવસ્ય સન્તાપ થશે. અગિમન્યુ તો સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણના ચમ્પાન બળવાન છે. જે વખતે તે અવશ્યોથી સુસન્નિગત થઈને વરસાદની માફક બાણરૂપી કળિને શત્રુઓને સન્તાપ કરશે તે વખતે દુર્યોધનને રણ રાપવા માટે જરૂર પસ્તાવો થશે. જે સમયે જુદા મહારથોઓ વિરાટ અને દુપદ પોત-પોતાની સેનાઓ સાથે સુસન્નિગત થઈને પુતરાણપુત્રો

પર નજર કરશે તે વખતે દુર્યોધનને પશ્ચાત્તાપ જ કરવો પડશે. ન્યારે કૌરવોમાં અમગવપ સંતરિશમણિ મહાત્મ્ય ભીમ શિષ્યવ્રતીના દામથી મુન્ય પામશે ત્યારે હું સત્ય કહું છું કે મારા શત્રુઓ બચી નહિ રહે. આમાં તમે જરા પણ સન્દેહ ન કરશો. ન્યારે અનુષ્ઠ તેજસ્વી સેનાનાયક ધૃતદ્યુમ્ન પોતાનાં બાણોથી પુતરાણના પુત્રોને પીડિત કરતો દ્રોણાચાર્ય પર આક્રમણ કરશે તો દુર્યોધનને યુદ્ધ બાપું કરવા માટે પસ્તાવું પડશે. સોમવંશમાં શ્રેષ્ઠ સાત્યકિ જે સેનાનો નેતા છે તેનો વેગ શત્રુઓ હડી નહિ સહી શકે, તમે દુર્યોધનને કહેજો કે 'હવે તમે રાજ્યની આશા છોડી દો. જે સમયે દુર્યોધન રથમાં ગાદીવ ધનુષ, શ્રીકૃષ્ણ અને તેમનો દિવ્ય પાંચગાન્ય શંખ યોગ્ર, બે અશ્વ ભાયા, દેવદત્ત શંખ અને મને બેશે તે વખતે યુદ્ધ માટે તેને પસ્તાવો જ થશે. જે વખતે યુદ્ધ કરવા માટે એકલા થયેલા તે હુંગ્રાંઓને નાંટ કળિને નાંટન મુગને અટક કરવા માટે હું અગ્નિની સમાન પ્રત્યક્ષિત થઈને કૌરવોને ભરમ કરવા લાગીશ તે સમયે પુત્ર સહિત મહારાજ પુતરાણને પણ બહુ રૂષ થશે. દુર્યોધનનો બંધો જર્મ ગળી જશે. તથા પોતાના ભાઈ સેના તથા સેવકો સહિત રાજ્યથી બાદ થઈને તે મન્દમતિ વૈગ્યોના હાથથી માર ખાઈને કંપવા લાગશે ત્યારે તેને ખૂબ જ

પથાતાપ થશે. મેં વળંબર હ્રન્દ પાસેથી આ વર માગ્યો હતો કે આ યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ મારા સહાયક થાશે.

“એક દિવસ સવારમાં હું જાગ્યો હતો ત્યારે

તે વખતે એક ધોતણે આવીને મને કહ્યું—‘અણુનની તમારે દુઃકર કર્મ કરવાનું છે. પેતાના યજ્ઞગોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે. તમે શું યાદો છો? ઉત્તરમાં યોદ્ધા ઉપર બેસીને દ્રોણમાં વળ ધારણ કરીશ હ્રન્દ તમારી સાથે રહે કે સુધીન વગેરે યોદ્ધાઓ ભેડેલા દિવ્ય રથ પર બેસી બગવાન. શ્રીકૃષ્ણ તમારું રક્ષણ કરતા તમની સાથે રહે?’ તે વખતે મેં વળંબર હ્રન્દને ઓળીને આ યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણને જ સહાયકારે પસંદ કર્યા હતા. આ પ્રમાણે તે યુદ્ધગોના વધ માટે મને શ્રીકૃષ્ણ મળ્યા ગયા છે. મને જણાય છે કે આ દેવતાઓનું જ કહેવું વિધાન છે. કાલે શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધ ન કરે પણ ભે તેઓ મનથી પણ જોનો જ્ય ક્યારે તે અવસ્ય પેતાના યજ્ઞગોને પડતર કરી દેશે.

કાલે પછી તેના યજ્ઞગો દેવતાઓ અપવા હ્રન્દ જ દોષ, પછી મનુષ્યોને જીવવાની તો વાત જ શી? આ શ્રીકૃષ્ણ સૌમ્ય નામના વિગાનમાં બેસી આકાશમાં ક્યાં દરનાર મહાભયંકર અને માયાવી રાજા શાશ્વ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું અને સૌમ્યના દરનારમાંથી શાશ્વની તોષણે કપાળે કરી હતી. તેમના વેગને કાણ સહન કરી શકે છે? હું રાજ્ય મેળાવવાની ઇચ્છાથી પિતામહ ભીમ પુત્ર સહિત આશામાં દોષ અને અનુપમ વીર કૃષ્ણાચાર્યને પ્રણામ કરીને યુદ્ધ કરીશ. જે મોઢ પાપી આ યુદ્ધમાં પાંડવોની સામે લડશે તેનું મરણ, ધર્મ અનુચાર મારા વિચાર પ્રમાણે નિશ્ચિત જ છે. કૌરવો! ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રાનું તમને સાક્ષાત્ કહી દઉં છું કે ભ્રષ્ટ રીતે ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રોનું જીવન બચી શકતું હોય તો તે કેવળ યુદ્ધથી દૂર રહેવાથી જ છે. યુદ્ધ કરતાં તો મોઢપણ નહિ બચે. એ વસ્તુ નિશ્ચિત જ છે કે હું સંપ્રામશ્રમિમાં કહ્યું અને ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રોને મારીને કૌરવોનું તથામ રાજ્ય જીતી લઉં, અનંતયજ્ઞ મહારાજ યુધિષ્ઠિર અમને યજ્ઞગોનો સંદેશ કરવામાં સફળ થનાર માને છે અને સમ્પૂર્ણ અદૃષ્ટના યાત્રા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પણ આમાં મોઢ સંદેહ લાગતો નથી. હું પોતે પણ સાવધાન થઈને ભેડે છું તો મને પણ આ યુદ્ધનું તે જ લાગે જણાય છે. મારી યોગદૃષ્ટિ પણ ભવિષ્યદર્શનમાં ભૂત કરનારી નથી. મને ૨૪૯ દેખાઈ રહ્યું છે કે યુદ્ધ કરતાં ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રો જીવતા રહેશે નહિ. જે પ્રકારે શીમ્ય અનુમાં અગ્નિ પ્રત્યક્ષિત થઈને ગાદ જંગમને બાળી મૂકે છે, તેમ હું અવધિના વિનાશિન પ્રકારેથી રથુલકાર્ય, પાશુપતાસ્ત્ર, કાળાસ્ત્ર, અને ચંદ્ર વગેરે મહાન અસ્ત્રોના પ્રયોગ કરીને તે ધનિ બાળી નહિ રહેવા દઉં. સંજય! તમેતેમને સ્પષ્ટ કહી દેને કે મારો આ દહ અને ઉત્તમ નિશ્ચય છે કે મને એમ કરવાથી જ શાન્તિ મળશે. માટે હવે તેમણે દહ લીધ, કૃષ્ણાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને ભુદિમાન વિદુરજી જે કહે તેમજ કરવું ભેદ્યો, તેમ કરવાથી જ મોર લોભ જીવતા રહી શકશે.

કહ્યું, ભીમ અને દ્રોણનો અભિપ્રાય તયાં સંજય દ્વારા પાંડવપક્ષના વીરોનું વર્ણન

વરામ્ભાપાન કહે છે—સદતનનન! તે વખતે કૌરવોની સલામાં સમગ્ર રાજાઓ યોગિત થયેલા હતા, સંજયનું ભાષણ સમગ્ર થતાં રાજાનું નન લીધે

કૌરવોને કહ્યું: ‘એક સમયે જુદાપણે, મુઠાચાર્ય તથા હ્રન્દ વગેરે દેવગણો યજ્ઞગોની પાસે ગયા અને તેમની આજ્ઞાનુસારે, તે જ વખતે મેં પ્રાચીન કાપિએ

પોતાના તેજથી સર્વનાં ચિત્ત અને તેજને દરતા કાવેને
જાણીને આત્મા ગયા. બુદ્ધશક્તિએ બહાને પૂછ્યું કે

જોઈશ તે વખતે તને મારી વાત માઠ આપશે. તો તું
મારી વાત પર ધ્યાન આપીશ તદિ તો સમજી જાશે
કોવેનો અન્ત આવી જાયો છે. તથા તારી કુદ્ધિ
અર્થ અને ધર્મથી બહુ થઈ ગઈ છે, તને તો નયુતીન
સલાહ સારી લાગે છે—એક તો અધમ જાનિતા
સરપુષ કહ્યુંની, ખીલા મુખવપુન શકિતની અને ત્રીજા
તારા શુદ્ધકિરાણા પાપાત્મા ભાર્થ દુઃશસનની.”

આ ઉપર કહ્યું બોલી ઊઠ્યો—પિતામહ ! આપ
જેવો વાત કરો છો તે આપ જેવા રસોરક્તા મુખમાં
સારી નથી લાગતી. કું ક્ષાત્તધર્મમાં રિધત રહ્યો કું
અને કદી મારા ધર્મનો ત્યાગ નથી કરતો, મારો એવો
કથો દુરાચાર છે કે જેથી આપ મારી નિન્દા કરી રહ્યા
છો ? મેં કુમેધિનતું કદી કાર્થ ખરામ નથી ક્યું અને
કું એકથો જ મુદ્ધમાં મારી સામે આવી જતાં સમસ્ત
પાંડવોને મારી નાખીશ.

કહ્યુંની વાત સાંભળી પિતામહ બીજો રાત્ર મુલ-
રાજને સમજાવીને કહ્યું—“ આ કહ્યું સદાચ એ કલા કરે

‘ આ બંને કોણ છે કે જેઓ આપતી ઉપાસના કર્યાં
વિના જ આશ્વા જઈ રહ્યા છે ? ’ ત્યારે બ્રહ્માએ બતાવ્યું કે
આ પ્રમુખ પરકમી મહાબળવાન નર—નારાયણ સરપિ છે.
તેઓ પોતાના તેજથી પૃથ્વી અને સ્વર્ગને પ્રકાશિત
કરી રહ્યા છે. તેમણે પોતાનાં કમેથી સમૂખ્ય લેક્ષ્મીના
આનન્દને વધાર્યો છે. તેઓએ પરસ્પર અભિન હોવા
છતાં પણ અમુરોના નાશ કરવા માટે બે રહીને ધારણ
કર્યો છે. તેઓ અત્યન્ત શુદ્ધિમાન તથા રતુઓને સન્તપ્ત
કરનારા છે. સમસ્ત દેવતાઓ અને મનુષ્યો તેમની પૂજા કરે
છે. મેં ‘એવું-સંભળ્યું’ છે કે આ મુદ્ધમાં જે શીકૃણ અને
અનુન એકત્ર છે તે નરનારાયણ નામના પ્રાચીન
દેવતાઓ જ છે. તેમને આ સંસારમાં દંદ્ર સહિત
દેવતાઓ અને અમુરો પણ છતાં નથી શકતા. તેમાં
શીકૃણ નારાયણ છે અને અનુન નર છે. ખરી રીતે
તો નારાયણ અને નર—આ બંને રૂપોમાં એક જ સ્વરૂપ
છે. ભાર્થ કુમેધિન ! જે સમયે તું શંખ, ચક્ર અને ગદા
ધારણ કરેલ શીકૃણને અને અનેક અસ્ત્રશસ્ત્રો અને
ગાદીવ ધનુષ લીધેલ અનુનને એક જ રમ્યાં ભેટા

‘ છે કે ‘કું-પાંડવોને મારી નાખીશ, ’ પણ તે પાંડવોના
સોળગા અર્જુનની જાતિ પર પણ નથી. તમારા હુલ પુત્રોને
જે અનિષ્ટ થય મળનાર છે તે ‘મનુ’ આ કુદ્ધકિ

સતપુત્રના જ કારસ્તાનથી થશે. તમારા પુત્ર મન્દનતિ
 કુપેધિને પણ આપું જ બળ મળવાથી પાંડવોને સિરકાર
 થશે છે. પાંડવોએ સાથે મળીને અને અક્ષયગચ્છ
 ને હુંકર ક્યો ક્યાં છે તેવું આ સતપુત્રે ક્યું પરાક્રમ
 ક્યું છે ? જ્યારે વિરાટનગરમાં અર્જુનને તેની સાથે જ
 તેના વહાલા ભાઈને મારી નાખ્યો હતો ત્યારે આણ
 અર્જુનનું શું કરી નાખ્યું હતું ? જે સમયે અર્જુનને
 એકલાએ જ સમરત કોરવો પર આક્રમણ ક્યું અને તેમને
 પરાસ્ત કરીને તેમનાં વસ્ત્રો ઊંઘી લીધાં તે વખતે શું તે
 ક્યાંય બહાર આવ્યો ગયો હતો ? ધોધપાના વખતે જ્યારે
 ગન્ધર્વે લોકો તમારા પુત્રને કે કહી કહી ગયા હતા તે
 વખતે આ ક્યાં હતો ? અત્યારે તો મોટા બાદની
 સાફે ગાજી રહ્યો છે ! ત્યાં પણ બીમસેન, અર્જુન
 અને નકુળ-સહદેવે મળીને જ ગન્ધર્વોને પરાસ્ત કર્યાં
 હતા. ભરતશ્રેષ્ઠ ! આ ખૂબ જ બદલાવ કરનાર છે, તેની
 બધી જ વાતો એની-રીને જૂડી છે, આ તો ધર્મ અને
 અર્થ બંનેને ચોપડ કરી દેનારો છે.”

બીમની વાત સંભળી મહામત્રા આચાર્યે કોણે
 તેમની પ્રશ્ન કરી અને પછી રાત્રી ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું—
 ‘રાજા ! ભરતશ્રેષ્ઠ બીમ જેમ કહે છે તેમ જ કરો.
 જેઓ અર્થ અને કામના જ શુભામ છે તેમની વાત ન
 માનવી-ભોઈએ. હું તો મુકના પડેલાં પાંડવોની સાથે
 સંધિ કરવી જ સારી ગણું છું. અર્જુનને જે વાત કહી
 છે અને સંજયે તેના જે સંનંદ આપને સંભળાવ્યો છે
 તે બધાને હું સમજું છું. અર્જુન જરૂર તે પ્રમાણે જ
 કરશે. તેના સમાન ત્રણે લોકમાં કાઈ ધનુર્ધર નથી.’

રાત્રી ધૃતરાષ્ટ્રે બીમ અને કોણના કથન ઉપર
 કંઈ ખ્યાન આપ્યું નહિ અને તેઓ સંજયને પાંડવોના
 સમાચાર પૂછવા સાચા. તેમણે પૂછ્યું—‘સંજય ! અમારી
 વિશાળ સેનાના સમાચાર બળ્યોને ધર્મપુત્ર રાજા યુધિ-
 શિરે શું કહ્યું હતું ? મુકને માટે તેઓ શું શું વેળા-
 શીઓ કરી રહ્યા છે તથા તેમના લાઈઓ અને પુત્રોમાંથી
 કોણ કોણ તેમની આગતી રહે નોઈ રહ્યા છે ?

સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! રાત્રી યુધિશિરની આજ્ઞા
 બાદમાં માટે તો પાંડવ અને પ્રતિપક્ષ બંને કુટુંબના
 લોકો ઉત્તુક થઈ રહ્યા છે અને તેઓ સરને આજ્ઞા પણ
 આપે છે. ગોધાગીઆઓ અને જંગલી મનુષ્યોથી લઈને
 પંચાલ, કેકય અને મત્સ્ય દેશના રાજવંશીઓ સુધી
 સંરક્ષક યુધિશિરનું સમાન કરે છે.

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય ! એ બનાવો કે પાંડવો
 કાની સહાયતા મેળવીને અમારા ઉપર અઘાઈ કરી રહ્યા છે ?
 સંજયે કહ્યું—રાજા ! પાંડવપક્ષમાં જેને યોદ્ધાઓ
 એકલા થયા છે તેમનાં નામ સંભળો, આપની સાથે મુક
 કરના માટે વીર ધૃતરાષ્ટ્ર તેમની સાથે મળી ગયો છે,
 હિરિન્ય રાક્ષસ તેમના પક્ષમાં છે, બીમસેન તો પોતાના
 બળને લીધે પ્રસિદ્ધ છે જ. વારણાવત નગરમાં તેણે જ
 પાંડવોને ભ્રમ થતા બચાવ્યા હતા, તેણે જ ગન્ધર્વાદન
 પર્વત પર ક્રોધનંદ નામના રાક્ષસોને નાશ કર્યો
 હતો. તેની શુભાઓમાં કય હબર લાગીઓનું
 બળ છે, તે જ મહાબળવાન બીમની સાથે પાંડવ લોકો
 આપના ઉપર આક્રમણ કરી રહ્યા છે. અર્જુનના
 પરાક્રમની બાળતમાં તો દેહરાજા જ શું છે ? શ્રીકૃષ્ણની
 સાથે એકલા અર્જુનને જ અગ્નિને ત્યાં કરવા માટે બંદને
 પરાજિત કરી દીધો હતો. તેણે જ મુક કરીને રાક્ષસ
 દેવાધિદેવ ત્રિશુલધારી ભગવાન શંકરને પ્રસન્ન કર્યાં
 હતા. એટલું જ નહિ, ધનુર્ધર અર્જુનને જ સમરન
 લોકપાલોને છતી લીધા હતા, તે જ અર્જુનને સાથે
 લઈને પાંડવો આપ પર અઘાઈ કરી રહ્યા છે. જેણે
 એકલાથી જરેલી પશ્ચિમ દિશાને પોતાને આધીન કરી
 લીધી હતી તે અનેક પ્રકારે મુક કરનાર વીર નકુળ
 પણ તેમની સાથે છે. તથા જેણે કાશી, અંગ, મગધ
 અને કલિંગ દેશોને મુકમાં છતી લીધા હતા તે સહદેવ
 પણ આપના ઉપર આક્રમણ કરવામાં તેમનો સહાયક
 છે. પિતામહ બીમના વખતે માટે મહે જેને પુરુષ
 બનાવી દીધો છે તે યિજ્ઞાંડી પણ ખૂબ મહાન ધનુષ
 ધારણ કરીને પાંડવોની સાથે છે. કેકય દેશના પાંચ
 સહાર રાજકુમારો મોટા ધનુર્ધર છે. તેઓ પણ કવચ-
 ધારણ કરીને આપ પર અઘાઈ કરી રહ્યા છે. સાતકિ
 કેટલો સુતિથી સર અજ્ઞાનવાર છે ? તેની સાથે પણ
 આપને સહાય કરવા પાશો, જેમને ત્યાં અસતવાસના
 સમયમાં પાંડવોએ આશ્રય લીધો હતો તે રાજા વિરાટ
 સાથે પણ મુકરથળમાં આપમેળેને પમશાણ મયરો.
 મહારાષ્ટ્રી કાશિરાજ પણ તેમની સેનામાં લેણો છે.
 આપના ઉપર અઘાઈ કરતી વખતે તે પણ તેમની
 સાથે રહેશે. જે વીરનામાં શ્રીકૃષ્ણના સમાન અને
 સંવત્સમાં મહારાજ યુધિશિરના સમાન છે તે અતિમન્યુ
 સહિત પાંડવો આપના પર આક્રમણ કરશે. શિશુપાળનો
 પુત્ર એક અહોહિવડી સેના સહને પાંડવોને મળ્યો છે,

જરાસન્ધના પુત્રો સહદેવ અને જયસેન પણ રથયુદ્ધમાં બહુ પરાક્રમી છે, તેઓ પણ પાંડવોના તરફથી યુદ્ધ કરવા તૈયાર છે. મહાતેજસ્વી દ્રુપદ, બહુ મોટી સેના સહિત પાંડવોને મારે મરતાં મુઠ્ઠી યુદ્ધ કરવા

માટે તૈયાર છે, આ પ્રમાણે પૂર્વ અને ઉત્તર દિશાના બીજા પણ સેના રાજ્યો પાંડવોના પક્ષમાં છે, તેમની સહાયતાથી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર યુદ્ધની તૈયારી કરી રહ્યા છે.

પાંડવ વીરોની પ્રશંસા કરતાં દૃતરાષ્ટ્રનું યુદ્ધને માટે અનિચ્છા પ્રકટ કરવું

રાજા દૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—સંજય ! આમ તો તમે જેમના ઉલ્લેખ કર્યો તે બધા રાજાઓએ ઉત્સાહવળા છે. છતાં પણ એક તરફ તે બધાને સમજ અને બીજી તરફ એકલા બીમને, જેમ બીજા છત્રો સિદ્ધ થી ડરતા રહે છે તેમ હું પણ બીમથી ડરીને આખી રાત ગરમ-ગરમ શ્વાસ લેતાં જાગતા રહું છું. કુન્તીપુત્ર બીમ બહુ જ અસહનશીલ, ક્રૂર શત્રુતા સંપન્ન, સાચી મશ્કરી કરનાર, ઉન્મત્ત, વધુ દષ્ટિથી જોનાર, ભારે ગર્જના કરનાર, મહાન વેગવાન, બહુ ઉત્સાહી, વિશાળ બાહુશાળો અને ખૂબ જ મજબાન છે. જરૂર તે યુદ્ધ કરીને મારા અધ્ય મળવળા પુત્રોને મારી નાખશે. તેવું સ્મરણ થતાં મારું દિલ ધડકવા લાગે છે. બાલ્યાવસ્થામાં પણ જ્યારે મારા પુત્રો તેની સાથે રમવામાં લડતા હતા ત્યારે તે હાથીની માફક તેમને મસળા નાખતો હતો. જે સમયે તે રણગ્રામીમાં ક્રોધિત થશે તે સમયે પોતાની ગદાથી રથો,

હાથીઓ, મનુષ્યો અને ધોડાઓ-સર્વને કંચરી નાખશે. તે મારી સેનાની વચ્ચેમાં થઈને જ રસ્તો કાઢશે, તેને આમતેમ લગાડી દેશે અને જે વખતે હાથમાં ગદા લઈને રણગ્રામમાં ફરશે તે વખતે પ્રલય મચાવી દેશે. દેખો, મુમુક્ષુ દેશનો રાજા મહાબલી જરાસન્ધ આ સમસ્ત પૃથ્વીને પોતાને વશ કરીને પીડિતો હતો, પરંતુ બીમચેને કૃષ્ણની સાથે તેના અન્તઃપુરમાં જઈને તેને પણ મારી નાખ્યો. બીમસેનના બળને હું જ નહિ-આ બીમ, દ્રોણ અને કૃષ્ણાચાર્ય પણ સારી રીતે જાણતાં નથી, આથી જેઓ પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરવા ઉપર જ લાગ્યા છે તેમના જ મને શોક થાય છે. વિદુરે આજે લખાં જ ને રોડછું રોડું હતું તે આજ સામે આવી ગયું. આ વખતે કૌરવો પરં જે મહાન, વિપત્તિ આવી પડ્યાની છે તેવું મુખ્ય કારણ જુગાર જ જણાય છે. હું જાહુ મન્દ છુદિનો છું. હાય ! બોધ્યનાં લોકાથી જ મેં આ મહાપાપ કરી નાખ્યું હતું. સંજય ! હું શું કરું ? કેમ કરું ? અને ક્યાં જઈ ? આ મન્દછુદિ કૌરવો તો કાળને વશ થઈ પિતાત્તર તરફ જ જઈ રહ્યા છે. હાય ! સોગ્રે પુત્રોના મરી ગયા પછી જ્યારે મારે વિવશ થઈને તેમની ઓઝોનાં કરણ આક્રન્દ ફૂંસાંબળવાં પામે ત્યારે મોત પણ મને શાનું મારશે ? જે પ્રમાણે નાકુથી પ્રત્વલિત થયેલો અગ્નિ પાસના ઢગલાને લગમ કરી કે છે તે જ રીતે અર્જુનની સહાયતાથી ગદાધારી બીમ મારા બાંધ પુત્રોને મારી નાખશે.

જુઓ, આજ મુઠ્ઠી મેં યુધિષ્ઠિરનું એક પણ રથન જુદું નથી સાંભળ્યું અને અર્જુન જેવો વીર તેમના પક્ષમાં છે. તેથી તેઓ તો ત્રણ લોકોનું રાજ્ય પણ ગ્રામ કરી શકે છે. રાત-નદવસ વિચાર કરતાં મને એવો ક્રોધ થોડો દેખાતો નથી કે જે રથયુદ્ધમાં અર્જુનની સામનો કરી શકે. ને કોઈ પ્રકારે વીરવર દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ તેનો સામનો કરવા માટે આગળ વધે તો પણ તેઓ છત્રો એ વિવશમાં તો મને સન્દેહ જ રહે છે. તેથી મારો પિતૃત્વ થાય એવી કોઈ રીતિ નથી. અર્જુન તો સમસ્ત દેવતાઓને છત્રી ચૂમી છે. તે કોઈ

પણ જગાએ હાર્યો હોય એવું મેં આજ્ઞાસુધી સાંભળ્યું નથી. કારણ કે જે કૃષ્ણ તેના સારથી છે તેમના સમાન જ તેની સ્વભાવ અને આચરણ છે. જે સમયે રાપપૂર્વક તે રણભૂમિમાં પોતાના તીક્ષ્ણ બાણોની વર્ષા કરશે તે વખતે વિધાતાએ રચેલા સર્વસંહારક કાળની માફક તેને કાણમાં કરવો અસંભવિત બની જશે. તે સમયે મહેલોમાં બેસી હું પણ નિરન્તર કૌરવોના સંહાર અને કૂટની જ વતો સાંભળતો હોઈશિ. પરંપર આ યુદ્ધમાં દરેક બાણથી ભરતવંશ પર વિનાશ જ ઊતરવાનો છે.

સંજય ! પાંડવો વિજયને માટે હિત્સુક છે, તેમજ તેમના સારથીઓ પણ વિજયને માટે કટિબદ્ધ થઈને પાંડવોને માટે પોતાના બ્રાણ્ય યૌગ્યભર કરવાને તૈયાર છે. તમે મારી આગળ શમુપક્ષના પાંચાથ, કેકય, મત્સ્ય, અને મગધ દેશના રાજાઓનાં નામ લીધાં છે પરંતુ જગત્સભ્ય શ્રીકૃષ્ણ તો હંચામાત્રથી જ ધન્વ સહિત સર્વ લોકોને પોતાના વશમાં કરી શકે છે ! તેમણે પણ પાંડવોના વિજયનો નિષ્ઠ કરેલો છે. સાત્વિકીએ પણ અર્જુન પાસેથી સમ્પૂર્ણ અશ્વિદ્યા શીખી લીધી છે. મહારથી કૃષ્ણુન્ન પણ મદાન અસ્ત્ર છે. ભાદ ! મને તો દરેક સમયે યુધિષ્ઠિરના ડોપ અને અર્જુનના પરાક્રમનો અને નકુળ, સહદેવ તથા ભીમસેનનો હવ લાગે છે. યુધિષ્ઠિર સર્વગુણસમ્પન્ન છે અને અગ્નિ સમાન તેજસ્વી

છે. એવા કાણ મૂઠ દરો કે જે પાંચિયાની સમાન તેમાં પડત આવડશે. માટે કૌરવો ! મારી વાત સાંભળો. હું તો તેમની સાથે યુદ્ધ ન કરું જ સારું ગણું છું. યુદ્ધ કરવાથી તો જરૂર સમ્પૂર્ણ ડુબોનો નાશ થઈ જશે. યુદ્ધ ન કરવાથી જ મારા મનને શાન્તિ મળી શકે છે. જો તમને સર્વને તે વરાખર બચાવું હોય તો આપણે સંધિને માટે પ્રયત્ન કરીએ.

સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! આપ કહો છો તેમ જ છે. મને પણ ગાદીવ ધનુષથી સમસ્ત ક્ષત્રિયોનો નાશ દેખાઈ રહ્યો છે, જુઓ આ કુરુક્ષેત્ર દેશ તો વારસાગત રાજ્ય છે અને તે સિવાયની બધી જ પૃથ્વી આપને પાંડવોની હતેલી જ મળીશું. પાંડવોએ પોતાના બાહુ-બળથી છતીએ આ જમિ આપને ભેટ કરી દીધી છે. છતાં આપ તેને પોતે જ છતેલી માની રહ્યા છો. જ્યારે મન્થરંશન ચિત્તસેને આપના પુત્રોને કેદ કરી લીધા હતા તે વખતે તેમને પણ અર્જુન જ છોડાવી લાખ્યા હતા. બાણ છોડનારાઓમાં અર્જુન શ્રેષ્ઠ છે. ધનુષીમાં ગાદીવ શ્રેષ્ઠ છે. સમસ્ત પ્રાણીઓમાં શ્રીકૃષ્ણ શ્રેષ્ઠ છે અને જ્યનઓમાં વાનરના ચિહ્નવાળા જ્યન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. આ બધી વસ્તુઓ અર્જુનની પાસે છે. આથી અર્જુન કાલચક્રની માફક આપણને બંધન નષ્ટ કરી દેશે. ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ ચોક્કસ સમજો કે ભીમ અને અર્જુન જેના સહાયક છે તેથી જ આજ આ સમયન પૃથ્વી છે.

દુર્યોધનનું વક્તવ્ય અને સંજયદ્વારા અર્જુનના રથનું વર્ણન

આ બધું સાંભળી દુર્યોધને કહ્યું—મહારાજ ! આપ ક્ષેત્ર નહિ, અમારી બાબતની કરી ચિન્તા કરવાની પણ જરૂર નથી. અમે પૂરેપૂરા સક્તિમાન છીએ અને સત્રામમાં શત્રુઓને પરાસ્ત કરી ચક્રાએ છીએ. જે સમયે ઉન્નત્રસ્થથી થોડે જ દૂર વનવસી પાંડવોની પાસે બહુ મોટી સેના લઈને શ્રીકૃષ્ણ આવ્યા હતા ત્યાં દેકરનાજ, કૃષ્ણેત્ર, કૃષ્ણુન્ન અને પાંડવોના સાથી બીજા મહારથીઓ એકઠા થયા હતા ત્યારે તે બધાંએ આપની અને બંધા કૌરવોની બહુ નિન્દા કરી હતી. તેઓ કુટુમ્બ સહિત આપનો નાશ કરવા માટે તૈયાર થયેલા તથા પાંડવોને પોતાનું રાજ્ય પાછું લઈ લેવાની સજાહ આપતા હતા. જ્યારે આ વાત મેં સાંભળી તો અત્યુ-જ્ઞાના વિનાશની આશ કાઢી મેં બીંમ, દ્રોણ અને કૃપને પણ આની સહયોગ આપી. એ વખતે મને એમ જ લાગતું

હતું કે હવે પાંડવો જ રાજસિંહાસન ઉપર બેસશે. મેં તેમને કહ્યું કે ‘શ્રીકૃષ્ણ તો અમણે બંધાનો હિત્કેદ કરીને યુધિષ્ઠિરને જ કૌરવોના એકચ્છત રાજ બનાવવા માટે છે. હવે બતાવો અમારે શું કરવું—તેમની આગળ માથું સૂકાવી દેવું ? કરીને ભાગી જવું ? અથવા પ્રાણોનો મોહ છોડીને યુદ્ધમાં મૂકવું ? યુધિષ્ઠિરની સાથે યુદ્ધ કરવામાં તો નિશ્ચિત રૂપે અમારો જ પરાજય થશે. કારણ કે બંધા રાજા તેમના જ પક્ષમાં છે. અમારા ઉપર તો દેશ પણ પ્રસન્ન નથી; મિત્રો પણ ફેલા છે તથા બંધા રાજાઓ અને ધરના લોકો પણ અમારાથી વિરુદ્ધ છે.’

મારી આ વાત સાંભળીને દ્રોણાચાર્ય, બીંમ, દ્રુપાચાર્ય અને અશ્વત્થામાએ કહ્યું હતું—‘રાજાની તમે ક્ષેત્ર નહિ, જે સમયે અમે યુદ્ધમાં ઊભા થઈશું તે

વખતે શત્રુઓ અમને છતી નહિ શકે. અમારામાંથી પ્રત્યેક જાણ્યો એકરોજ ન સમરત રાજાઓને છતી શકે છે. તેઓ આવે તો ખરા, અને અમારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તેમનો બધો ગર્વ ઠંડો કરી દઈશું.' તે વખતે મહાતેજસ્વી દ્રોણાચાર્ય વગેરેના આવે ન નિશ્ચય થયો હતો. પહેલાં તો સમૂહમાં પૃથ્વી અમારા શત્રુઓના ન આધીન હતી. હવે તે બધી અમારા હાથમાં છે. તે સિવાય અહિં જે રાજાઓ એકઠા થયા છે તેઓ પણ અમારાં સુખદુઃખને યોતાનાં ન સમજે છે. વખત આવતાં તેઓ મારે માટે આગમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે છે અને સમુદ્રમાં પણ ફેલી પડી શકે છે—આ આપ નિશ્ચિત સમજો, આપ શત્રુઓ સંબંધી ઘોડી ઘોડી પાલો સાંભળીને વિલાપ કરવા લાગ્યા છે અને દુઃખી થઈને પાગલ જેવા થઈ ગયા છે એ જોઈને આ બધા રાજાઓ

અપની હાંપી કરી રહ્યા છે. આમાંના દરેક રાજા યોતાને પાંડવોનો આગનો કરવા માટે સમર્થ સમજે છે. તેથી આપને જે ભયે દનાવી દીધા છે તેને દૂર કરી દો.

મહારાજ ! હવે કુધિરિર પણ મારા પ્રેસાચર્યો એવા કરી ગયા છે કે શહેરો ન આગમાં કેવળ ચાંચ ગામડાં માંગવા લાગ્યા છે. આપ જે કુતીપુત્ર બીમને મોકલો

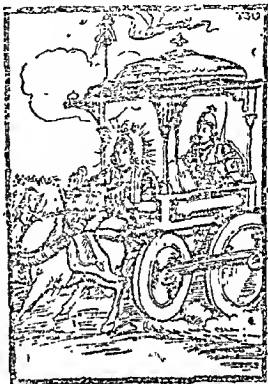
બળવાન સમજો છો. તે પણ આપનો જમ ન. છે. આ દૃષ્ટ મારા પ્રેસાચર્યો પૂરેપૂરી ખબર નથી. આ પર મહાકુદર્ભ મારા જેવા કાંઈ પણ નથી. પહેલાં નહિ અને હવે યથાનો નથી. જે વખતે રણભૂમિમાં ઉપર મારી ગયા પડશે તે વખતે તેનાં બધાં અંગો તરફ ધંધ જશે અને તે મરીને ધરતી પર જઈ પડે આ મહાન કુદર્ભ આપ લીમસેનનાં ભય ન આપ ઉદાસ ન થાઓ, તેને તો હું જરૂર મારી નાખી તે સિવાય લીમ, દ્રોણ, કૃપ, અશ્વત્થામા, કલ્યુ, જરિક, પ્રાચ્યોત્તિપ-નરેશ, શય્ય અને જયદ્રથ-આમાંથી પ્રવીર પાંડવોને મારવામાં સમર્થ છે. અને જે વખતે તે બધા ભેગા મળીને તેમના પર આક્રમણ કરશે ત્યારે એક હાથમાં જ તેમને યમરાજને ઘેર મોકલી કે ગંગાનદીના ગલ્લમાં ઉત્પન્ન થયેલ અશ્વત્થામા સમ પિતામહ લીમના પરાક્રમને તો દેવતાઓ નથી સહી શકતા, તે સિવાય તેમને મારનાર પણ સંસારમાં કોઈ નથી; કારણ કે તેમના પિતા શાન્તવ્રત પ્રસન્ન ધર્મને તેમને વર આપ્યો હતો કે 'તમારી કન્યા વિના તમે મરશો નહિ.' બીજા વીર ભરદ્વાજપુત્ર દ્રોણ તેમના પુત્ર અશ્વત્થામા પણ અત્યંત સમર્થ પારંગત આચાર્ય કૃપને પણ કાંઈ મારી નથી શકતો, આ બધા મહારથીઓ દેવતાઓના સમાન બળવાન છે. અત્યંતે તો આમાંના કોઈની સામે આંખ પણ મંધી લીધે શકતો. હું તો કહ્યુંને પણ બીમ અને દ્રોણાચાર્ય સમાન જ સમજું છું. સંશયક વીરોશ્વ' છતાં પણ એવું જ પરાક્રમી છે. તેઓ તો અત્યંત તે મારવા માં યોતાને પ્રતા ન સમજે છે. આમાં તેના વધેને માં તે મેં તેમને જ નક્કી કરી રાખ્યા છે. રાજાના આપ નિર્ણયક પાંડવોથી ત્યાં માટે આદરમાં હોઈ જાય તો ખરા કે ભીમસેનના આપ ગયા મંડી તેઓમાં અમારી સાથે શુદ્ધ કરી શકે એવા કાણ છે? કુતુબની સેનામાં તો પ્રમિત, જાહનશીર, મુશ્મુન અને સાલ્મી-આ સાત જ વીરોશ્વ મુખ્ય બળ છે. પરંતુ અમારી બાજુ તો બીમ, દ્રોણ, કૃપ, અશ્વત્થામા, કલ્યુ, સોમદત્ત, બાહ્લીક, પ્રાચ્યોત્તિપ-દેશના રાજા, શય્ય, અશ્વત્થામા, ચિન્દ અને અનુચિન્દ, જયદ્રથ, દુઃશાસન, કુરુખ, કુલક, શ્રુતાંશુ, ચિત્રસેન, પુરુષિત, ચિત્રિશતિ, રામ, જરિક અને વિષ્ણુ—આ ગોદાગોદા વીરોશ્વ છે તથા અગિયાર અશ્વીદિશી સેના એકત્રિત થયેલી છે. શત્રુઓની પ્રાપ્તિ તો

આપણા કરતાં જોણી કેવળ સાત અક્ષૌહિણી સેના છે. તો પછી અમારી હાર કેમ થશે ? માટે આપ સહેજ પશું ગભરાઓ નહિ.

આ પ્રમાણે કહીને રાજા દુર્યોધને સમગ્ર અનુસાર પ્રાપ્ત કાર્યને જાણવાની ઇચ્છાથી સંજયને ફરી પૂછ્યું—સંજય ! તમે પાંડવોની બહુ પ્રશંસા કરી રહ્યા છો, તો તે તો ખતાવો કે અર્જુનના રથમાં કેવા ધોધાઓ અને ફેરી ધ્વજઓ છે.

સંજયે કહ્યું—રાજા ! તેના રથની અંતરમાં દેવતાઓએ માધાથી અનેક પ્રકારની નાની-મોટી કિંમતી આકૃતિઓ બનાવી છે. પરનનંદન હનુમાનજીએ તેના પર પોતાની મુસ્તિ સ્થાપિત કરી છે. અને તે જ્યન બધી બાજુએ એક યોજન સુધી ફેલાયેલી છે. વિષાતાની એવી માથા છે કે જાડ વગેરેને લીધે પણ તે રથની ગતિમાં કોઈ અટકાવ થતો નથી. અર્જુનના રથમાં ચિત્રવજ્ર ગન્ધર્વના આયોજા, વાયુ સમાન વેગવળા સહેરવંના ઉત્તમ જાતિના સો ધોધા ભેડેલા છે. તેમની ગતિ પૃથ્વી, આકાશ અને સ્વર્ગ વગેરે કોઈ પણ સ્થાનમાં રોકાતી નથી, તે ધોધામાંથી જો કોઈ મરી જાય તો

વરદાનના પ્રભાવથી નવો ધોધા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે

અને કદી સોની સંખ્યામાં પડાય થતો નથી.

પાંડવ પક્ષના વીરોત્તુ વર્ણન સાંભળી યુદ્ધ ન કરવાનો ધૃતરાષ્ટ્રનો અભિપ્રાય, દુર્યોધનની અસંમતિ તથા સંજયનું રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને શ્રીકૃષ્ણને સન્દેશ સંભળાવવું

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય ! જેઓ પાંડવોને માટે મારા પુત્રોની સેના સાથે યુદ્ધ કરશે, એવા ક્ષેત્રકાણ વીરોને તમે યુધિષ્ઠિરની પ્રસન્નતા માટે ત્યાં આવેલા જોવા હતા ?

સંજયે કહ્યું—મેં અ-ધક અને ટક્કિયું શના યાદોમાં પ્રધાન શ્રીકૃષ્ણને તથા ચેકિતાન અને સાત્યાકિને ત્યાં મેળુદ રહેલા જોવા હતા. આ બંને સુપ્રસિદ્ધ મહારથીઓ જુહીજુહી એકએક અક્ષૌહિણી સેના લઈને અને પચાસવરેશ દુપદ પોતાના ક્ય પુત્રો, સત્યગિત અને ધૃતદ્યુમ્ન વગેરે સહિત એક અક્ષૌહિણી સેના લઈને આવ્યા છે. મહારાજ નિરાટ પણ રાંધ અને ઉત્તર નામના પોતાના પુત્રો અને મદિરાસ નામના વીંગની સાથે એક અક્ષૌહિણી સેના લઈને યુધિષ્ઠરને મળ્યા છે. તે સિવાય કેકય દેશના પાંચ સહોદર ગાન્ધારી પણ એક-એક અક્ષૌહિણી સેનાને સાથે લઈને પાંડવોની પાંસે આવ્યા છે.

રાજા ! યુદ્ધને માટે બીજા શિખંડીના ભાગમાં રાખવામાં આવ્યા છે. શિખંડીના પાશ્વરક્ષક તરીકે મન્સ્યદેશના વીરો સહિત રાજા નિરાટ વરેશો મદરાજ સ્થ અને તેમના પ્રોટા ભાઈ સાથે લાઘવાની જ્યાબજની યુધિષ્ઠિર ઉપર છે. પોતાના સો ભાઈ અને પુત્રો સહિત દુર્યોધન તથા પૂર્ અને દક્ષિણ દિશાના રાજાઓ સાથે લાઘવ બીમસેનના ભાગમાં છે. કણ્વ, અપ્સરગામા, વિઠ્ઠલ અને સિન્ધુરાજ વગેરે અર્જુનના ભાગમાં ગણા છે. તે સિવાય બીજા પણ રાજાઓ કે જેમની સાથે બીજા કોઈએ યુદ્ધ કરવાનો સભવ નથી તેમને પણ અર્જુને પોતાના ભાગમાં રાખ્યા છે. કેકય દેશના જે મદાન ધનધર પાંચ સહોદર રાજા પુત્રો છે તેઓ આપણા પક્ષના કેકય વીરોની સાથે જ યુદ્ધ કરશે. દુર્યોધન અને દુઃશામનના બધા પુત્રો અને રાજા જુહાવજ પચાસવરેશ અભિમન્યુના ભાગમાં આવ્યા

છે. ધૃષ્ટદ્યુમ્નની નેતાગીરીમાં દ્રૌપદીના પુત્રો આચાર્ય દ્રૌણનો સામનો કરશે. સોમદત્તની સાથે યૌકિતાનનું રથયુદ્ધ થશે અને ભોજવંશી કૃતવર્માની સાથે સાત્યકિ લડ્યા માંગે છે. માદ્રીના પુત્ર મહાવીર સહદેવે પોતે જ આપના સાળા રાકુણિને લાગમાં રાખ્યો છે. તથા નકુલે ઉલૂક, કૈતન્ય અને સારસ્વતોની સાથે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તે સિવાય આ મહાયુદ્ધમાં બીજા પણ જેજે રાજાઓ આપના તરફથી લડવાના છે તેમની ગણતરી કરીને તેમની સાથે લડ્યા માટે પણ પાંડવોએ યોદ્ધાઓ મૂકી દીધા છે.

રાજન ! હું નિશ્ચિન્ત બેઠો હતો તે સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને મને કહ્યું કે 'તમે તુરત જ અહિંથી જાઓ અને ત્યાં જે દુર્યોધનના પક્ષના વીરો છે તેમને, તથા આહ્વીક, કુરુ અને પ્રતીપ વંશના યોદ્ધાઓને, તેમજ કૃપાચાર્ય, કણ્વ, અશ્વત્થામા, જયદ્રથ, દુઃશાસન, વિકર્ણ, રાજા દુર્યોધન અને બીજાને જાહેર કરો કે તમારે મહારાજ યુધિષ્ઠિર સાથે ભક્ષાત્થી જ બચવા કરવો જોઈએ. એમ નહિ થાય તો દેવતાઓથી મુશ્કિલ અર્જુન તમને મારી નાખશે. તમે જલદીથી જ ધર્મરાજને તેમનું રાજ્ય સોંપી દો. તેઓ પૃથ્વીમાં મુપ્રસિદ્ધ વીર છે. તમે તેમની ક્ષમા માગો. સમ્પ્રસાદથી અર્જુન જેવા પરાક્રમી છે તેવા યોદ્ધો આ પૃથ્વીતલ પર બીજાને કોઈ નથી. ગાંધીવંશી અર્જુનના રથની રક્ષા દેવતાઓ કરી રહ્યા છે.' તેમને કોઈ પણ મનુષ્ય છતી નથી શકતો. માટે તમે યુદ્ધની ઇચ્છા ન કરશો.

આ સાંભળી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—દુર્યોધન ! તું યુદ્ધનો વિચાર છોડી દે. મહાપુરોહ તો કોઈ પણ રિધિતિમાં યુદ્ધને સારું નથી ગણતા. માટે બેટા ! તું પાંડવોને તેમનો યોગ્ય ભાગ આપી દે. તારા અને તારા મંત્રીઓના નિર્વાહને માટે તો અહીં રાજ્ય પણ ધણું છે. જો, હું પણ યુદ્ધ કરવા નથી યાહતો, બાહ્લીક પણ લડવાના પક્ષમાં નથી અને બીષ્મ, દ્રૌણ, અશ્વત્થામા, સંજય, સોમદત્ત, સત્ય અથવા કૃપાચાર્ય પણ યુદ્ધ કરવા નથી યાહતા. તે સિવાય સત્યવત, પુરુમિત્ર, જય અને ભૂરિશ્રવા પણ યુદ્ધના પક્ષમાં નથી. હું એમનું છું કે તું પણ પોતાની ઇચ્છાથી આ યુદ્ધ નથી કરી રહ્યો, પરંતુ પાપાત્મા દુઃશાસન, કણ્વ અને શકુનિ જ તોરી પાસે આ કામ કરાવી રહ્યા છે.

આ ઉપર દુર્યોધને કહ્યું—પિતાશ્રી ! મેં આપ,

દ્રૌણ, અશ્વત્થામા, સંજય, બીષ્મ, કામ્બોજનરસ, કૃપ, સત્યવત, પુરુમિત્ર, ભૂરિશ્રવા અથવા આપના બીજા યોદ્ધાઓના લારીસા ઉપર પાંડવોને યુદ્ધને માટે આમન્રણ નથી આપ્યું. આ યુદ્ધમાં પાંડવોના સંહાર તો હું, કણ્વ અને ભાષ દુઃશાસન—એમ નહીં જ કરી લઇશું. પાંડવોને મારીને હું જ આ પૃથ્વીનું શાસન કરીશ અથવા પાંડવો મને મારીને તેને ભોગવશે, હું છવન, રાજ્ય અને ધન એ બધું જ છોડી શકું છું પરંતુ પાંડવોની સાથે રહેવું હું કદી પણ. સ્વીકારી શકતો નથી. સોયની ખારીક અણીથી જેઠલી ભૂમિ ઉદી રાકાય એટલી પણ હું પાંડવોને નથી આપી શકતો.

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—અનુધ્યો ! મને બધા કીરવા માટે ખૂબ શોક થાય છે. દુર્યોધનને સમજાવવો તો હવે મેં છોડી દીધો, પરંતુ આ મૂર્ખને જેઓ અનુસરશે તેઓ પણ અવશ્ય યમલોકમાં જશે. બન્યારે પાંડવોના માર ખાઇને તમારી સેના આકુળ થઈ જશે ત્યારે તમને

મારી વાત માફ આવશે. પછી સંજયને કહ્યું : 'સંજય ! મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને તમને જે-જે વાતો કહી હોય તે બધી મને સાંભળાવો. તેમને સાંભળવાની મને બહુ ઇચ્છા છે.'

સંજયે કહ્યું—રાજન ! શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુનને મેં જે રિયતિમાં જોયા હતા તે સાંભળો તથા તે વીરોએ જે કંઈ કહ્યું છે તે સંભળાવું છું. મહારાજ ! આપનો સન્દેશ સંભળાવવા માટે હું પોતાની આંગળાઓ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને બહુ સાવધાનીથી હાથ જોડીને તેમના મહેલમાં ગયો. તે સ્થાનમાં અભિમન્યુ અને નકુળ-સહદેવ પણ નહોતા જઈ શકતા. ત્યાં પહોંચીને મેં જોયું તો શ્રીકૃષ્ણે પોતાના બન્ને ચરણ અર્જુનના બોળામાં રાખેલા છે. તથા અર્જુનના ચરણ દ્રૌપદી અને સત્યભામાના બોળામાં છે. અર્જુનને ગેસવા માટે મને એક સોનાનું પાટળી (પગ મૂકવાની યોડી) આપ્યું. હું તેને હાથ અગ્રડીને પૃથ્વી ઉપર ખેંચી ગયો. તે બન્ને મહાપુરુષોને એક આસન ઉપર બેઠેલા જોઈને મને બહુ ભય ઉત્પન્ન થયો, અને હું વિચારવા લાગ્યો કે મન્દુકિદ્વિદ્વેષન કહ્યુંના બકવાદમાં ફસાઈને આ વિષુ અને ઈન્દ્ર સમાન વીરોને કશું નથી સમજતો. તે સમયે મારો ત્રો જોયો જ નિશ્ચય થયો કે આ બન્ને જેની આસામાં રહે છે તે ધર્મરાજ ધૃષ્ટિદિશના મનના સંકલ્પ પૂરો થશે જ, ત્યાં અન્ન-પાન વગેરેથી મારો સંકાર કરવામાં આવ્યો. પછી આશમથી ખેંચી પછી મેં તેમને આપનો સન્દેશ સંભળાવ્યો. આથી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણના ચરણોમાં પ્રણામ કરીને તેનો ઉત્તર આપવા માટે પ્રાર્થના કરી. ત્યારે ભગવાન આરંભમાં મંદુર પરનું પરિણામમાં કૌર

શબ્દોથી મને કહેવા લાગ્યા; “ સંજય ! શુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્ર, કુરુદ્ધ ભીષ્મ અને આચાર્ય દ્રોણને તમે અમારા તરફથી આ સન્દેશ કહેશો. તમે પહેલાં મોટાઓને અમારા પ્રણામ અને નાનાઓને કુશળ પૂછીને કહેજો કે, ‘ તમારા માથા ઉપર મોટું સંકટ આવી ગયું છે તેથી તમે અનેક પ્રધરનાં પુત્રવનાં કામ કરો. બ્રાહ્મણોને જાન આપો અને સ્ત્રી-પુત્રો સાથે થોડાક દિવસ આનન્દ ભોગવી લો. ’ જુઓ, પોતાનાં ચીર ખેંચાતી વખતે દ્રૌપદીએ જે ‘ હે ગોવિન્દ ! ’ એમ કહીને મને પોકાર્યો હતો તેનું તમણે મારા ઉપર બહુ વધી ગયું છે. તે તમણે એક ક્ષણ પણ મારા હૃદય પરથી દૂર થતું નથી. અરે ભલા, જેની સાથે હું છું એવા અર્જુનની સામે યુદ્ધ કરવાનું, જેના માથા ઉપર કાળ નાચી રહ્યો હોય તેના સિવાય બીજો કોણ મારો શિકે છે ? મને તો દેવતાઓ, મનુષ્યો, અસુરો, મનુષ્યો, વક્ષો, ગન્ધર્વો અને નાગોમાં એવો કોઈ દેખાતો નથી કે જે રણભૂમિમાં અર્જુનનો સામનો કરી શકે. વિરાટનગરમાં તે તેણે એકલાએ જ કૌરવવંશમાં લાગાલાગી કરાવી મૂકી હતી, એ જ તેનું પ્રમાણ છે. બળ, વીર્ય, તેજ, શૂર્તિ, કામની સફાર્ધ, પ્રસન્નતા અને ધૈર્ય—આ બધા શુંજા અર્જુન સિવાય બીજા કોઈ એક વ્યક્તિમાં નથી મળતા. ’ આ પ્રમાણે અર્જુનને ઉત્સાહિત કરતાં શ્રીકૃષ્ણે મેલના સમ્મન ગર્જના કરીને આ શબ્દો કહ્યા હતા.

કર્ણનું વક્તવ્ય, ભીષ્મદ્વારા તેનું અપમાન, કર્ણની પ્રતિજ્ઞા

વિદુરનું વક્તવ્ય તથા ધૃતરાષ્ટ્રનું દુર્યોધનને સમજાવવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—જનમેજય ! ત્યારે દુર્યોધનનો હર્ષ વધારતાં કર્ણે કહ્યું; ‘ યજ્ઞવર પરશુરામજી પાસેથી મેં જે બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે હજી સુધી મારી પાસે છે. આથી-હું અર્જુનને જીતવા માટે સારી રીતે સમર્થ છું. તેને પરાસ્ત કરવાનો હાર મારા ઉપર રહ્યો. એટલું જ નહિ હું પાંચાણ, કર્ણ, મત્સ્ય અને પુત્રા સહિત બીજા પાંડવોને પણ એક ક્ષણમાં મારીને અન્નશબ્દોથી પ્રાપ્ત થનારા લોકોમાં પહેલાંથી દર્શિ. પિતામહ ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય તથા અન્ય બધા રાજાઓ પણ તમારી પાસે રહ્યા, પાંડવોને તો મારી મુખ્ય સેના સહિતે જઈને હું એકલો જ મારી દર્શિ, આ કામની જવાબદારી હું લઉં છું. ’

ત્યારે કર્ણ આ પ્રકારે કહી રહ્યો હતો ત્યારે ભીષ્મ કહેવા લાગ્યા; ‘ કર્ણ ! તારી શુદ્ધિ તો કાળવશ નટ થઈ ગઈ છે. તું શું વધારીવધારીને વાતો બનાવી રહ્યો છે ! યદુ રાખ, આ કૌરવોનું મત્સ્ય તો તારા જેવા વીરોના મર્યા પછી જ થશે, માટે પહેલાં તું તારી રક્ષાને પ્રગન્ધ કરી લે. અરે ! ખાંડવવનનું દહન કરતી વખતે શ્રીકૃષ્ણ સહિત અર્જુનને જે કામ કર્યું હતું તેને સાંભળીને જ તારે પોતાના બન્ધુબાન્ધવો સહિત હોશમાં આવી જવું જોઈએ. જો, બાણાસુર અને ભીમાસુરનો વધ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનની રક્ષા કરે છે, આ ધૌર સંભામમાં તેઓ તારા જેવા અગ્રવય વીરોના જ નહીં કરશે. ’

આ સાંભળી કર્ણે બેઠેલા-પિતામહ જેમ કહ્યું

છે તેવા ન શ્રીકૃષ્ણ છે, અરે તેથી પણ અધિક છે નતિના ન હોય, તો પછી આપ કેમ 'સમજો છો કે પરંતુ તેમણે મારે મારે ને કંઈ કંઈ રાખ્યો, કદા છે. પાંચોનો ન પિતૃય થશે ? હુ' શ્રીકૃષ્ણચાર્ય,

તેનું પરિણામ પણ તેઓ કાન બોલીને સાંભળી લે, હવે હું મારાં ઘણાં મુઝી કંઈ હું આજથી મને પિતામહ રણમુનિ અથવા ગલસામાં નેરો નહિ, જસ ન્યારે જોમનો અન્ત ઘણ જણે ત્યારે ન પૃથ્વીના બંધા ન સંજોગે કાચે પ્રજાવ નેરો. આ પ્રમાણે કહીને મહાન ધનુષર કહ્યું સજામાંથી બહાર પોતાને થેર આપ્યો ગયો.

હવે લીધે, બધા રાજગોની આગળ હસતાં રાજા હુયેવિનરે કહેવા લાગ્યા:—'રાજાનાં કહ્યું તે સત્યપ્રાપ્ત છે. તો પછી, તેણે રાજગોની આગળ ને પ્રતિજ્ઞા કરી, હતી કે 'હું રાજા હવેનો ઈશોનો સંહાર કરીશ.' તેને તે 'કરી રીતે, પરી કરી, તેનો ધર્મ અને તપ-તો ન્યારે, તેણે લગચાન પરદારમ-પાસેથી પોતાને પ્રાણલુપ્તગીને સંસ્કૃતિ રીતી ત્યારે ન નટ યદ્યપિ હતી."

ન્યારે લીધે આ પ્રમાણે કહ્યું અને કહ્યું શાંતો છાડીને સલામાંથી ચાલ્યો ગયો ત્યારે મનમંત્રિ હુયેવિનરે કહેવા લાગ્યો-પિતામહ ! પાંચો અને અગ્રિયાં, ચોક્કસો તથાં સંજસંચાલનની શિશુતામાં સરખા ન હોય, અને ન મને મનુષ્ય

તણે, કૃષ્ણચાર્ય બાદીક અથવા બીજા રાજગોના બધા ઉપર આધાર રાખીને આ હુ. નથી. બહુ કરી રહી, પાંચો પાંચોને લે હું, કહ્યું અને હુશાન-અને તણ ન અમારું તોશ્યુ, પાંચોથી મારી નાખીશું.

આ ઉપર 'વિદુરજ્યે' કહ્યું-જદ પુરુષો આ લોકમાં ઇન્દ્રિયોના દમને ન કમ્પાવતું સાધન બનાવે છે. ને પુરુષાં દમ, જાન, તપ, જાન અને શાખાએ અને સરે છે. તેને ન જાન કામ. અને મોક્ષ યોગ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. દમ (ઇન્દ્રિયોનો જથ્થો) તેજની વૃદ્ધિ કરે છે, દમ પરિત અને સરથિષ છે, આ પ્રમાણે પાપ નિવૃત્ત થવાથી તેનું તેજ વૃદ્ધિ પામ્યું છે. તે પુરુષાં પરમ પદ પ્રાપ્ત કરી લે છે. રાજા ને પુરુષાં સમા પ્રતિ અહિંસા, સમતા, સત્યસ રજા, ઇન્દ્રિયનિયંત્ર, ધર્મ, અદોષ, સતોષ અને શ્રદ્ધા-આટલા હજો હોય તે પોતાની પાસે કામ લોભ, અભિમાન, દંભ, ક્રોધ, શોક વગેરે દુઃખોને તો કદાચ પણ દેતો નથી. કુટિલતા અને શાતાથી રહિત હોય એ દમનીય પુરુષ, ભયથી ને પુરુષ મોહપાતો રહિત, મોહોના, ચિન્તનથી વિમુખ

અને સમુદ્ર સમાન ગંભીર આચાર્યશ્રાવણ, શીલવન, આમંત્રેતા અને હુદિમાન છે તે આ લોકમાં સંસ્થાન પામીને મરણ પછી સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે.

તાત ! મેં પૂર્વપુરોના મુખથી સંમિશ્રિત હવું કે કાંઈ એક વખતે એક શિકારીએ પક્ષીઓને પકડ્યા માટે પૃથ્વી પર જાળ પાંચરી. તે જાળમાં સચેસાચે રહેનારાં બે પક્ષી ફસાઈ ગયાં. તે બંને પક્ષી જાળને લાંબને-જીડી નીકળ્યાં. શિકારી તેમને આકાશમાં જોડ્યાં જોઈને, ઉત્તસર્થ, ગમે અને ને જાણુ તે જાડતાં હતાં તે તરફ દોડતો જતા લાગ્યો. એટલામાં એક મુનિની તેના પર દષ્ટિ પડી. વ્યાધને તે મુનિએ પૂછ્યું; 'અરે વ્યાધ ! મને આ બહું વિચિત્ર લાગે છે કે તું' જાડતાં પક્ષીઓની પાછળ પૃથ્વી પર લટકી રહ્યો છે ?' શિકારીએ કહ્યું; 'આ બંને પક્ષીઓ આપસમાં મળ્યાં ગયાં છે તેથી જ મારી જાળને લાંબને જઈ રહ્યાં છે. હવે જ્યાં તેમનામાં અંધારા થયા લાગશે કે તે જ વખતે તેઓ મારા વધમાં આવી જશે. થોડી જ કારમાં કાળવશ તે પક્ષીઓમાં અંધારા થયા લાગ્યો અને તેઓ લડતાંલડતાં પૃથ્વી પર પડી ગયાં. બસ, શિકારીએ ગૂંપચાંપ તેમની પાસે જઈને તે બંનેને

તેઓ કમુઓના પાસમાં ફસાઈ નાખે છે. માટે કુટુમ્બી-ઓએ પરસ્પર મળીને કામ કરવું, આપસમાં પ્રેમથી વાતચીત કરવી, એકબીજાના કુમુદુખને પૂછવું અને હળીમળીને રહેવું જોઈએ. વિશાધ કરવો ન જોઈએ. ને પુરુષ નિષ્કપટ થઈને પોતાના પૂજ્ય શુરજનો અને વહોનો આશ્રય લે છે તે સિંદુરી સુન્નિત વનની માફક કાંઈના પલ્લ કળમમાં આવતો નથી.

એક વખત કેટલાક ભીમે અને બ્રાહ્મણોની સાથે દુર્ગમમાદન પર્વત પર ગયો હતો. ત્યાં મેં એક મધથી ભરેલો મધપૂડો જોયો. અનેક ઝેરી સર્પો તેનું રક્ષણ કરી રહ્યા હતા. તે મધપૂડો એવો મુલ્યવારી હતો કે જે કાંઈ પુરુષ તેને મેળવી લે તો અમર થઈ જાય, આંધ્રો સેવન કરે તો દેખતો થઈ જાય અને ધરત્રે ખાય તો મુત્તન થઈ જાય. આ વાત અમે રસપત્ર જાણનારા બ્રાહ્મણો પાસેથી સાંભળી હતી. બીજા લોકો તેને પ્રાપ્ત કરવાનો લોભ જતો ન કરી શક્યા અને તે સર્પોયળી શુકમાં જઈને નાશ પામ્યા. એ જ પ્રકારે આપનો પુત્ર દુર્યોધન આખી પૃથ્વીને એકલો જ ભોગવવા ચાહે છે. તેને મોહવશ મધ તો દેખાઈ રહ્યું છે પરંતુ પોતાના નાશનો સામાન દેખાતો નથી. માદ રાજો કે અગ્નિ બધી વસ્તુઓને બાળી નાખે છે તેમ દુષ્ટ, વિરાટ અને ક્રોધમાં ભરાયેલો અર્જુન આ સંપ્રામમાં કાંઈને પણ છૂટકા નહિં છે. માટે રાત્રન ! આપ ધુધિહિરને પણ આપનો પાસે રથાન આપો. નહિ તો આ બંનેનું કુલ થતાં ઢોની અંત થશે તે ક્લી નથી શકાતું.

વિદુર યોગી રહ્યા પછી રાત્ર શૂનરાર્થે કહ્યું—
જેથ દુર્યોધન ! તું તને ને કહું છું તેના પર ખ્યાન આપ. તું અનવધા મુરારતી માફક અજાણ રસ્તાને જ સરજો રસ્તો સમજી રહ્યો છે. તેથી જ તું પાંચે પાંચોના તેમને દબાવવાનો વિચાર કરી રહ્યો છે. 'પરંતુ' યાદ રાખ કે તેમને જીતવાનો વિચાર કરવો એ પોતાના પ્રાણોને રાંધેલાં નાખવા બરાબર છે. શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું શરીર ધર અને સ્ત્રી-પુત્ર વર્ગને એકે તરફ અને અર્જુનને બીજી તરફ સમજે છે. તેને માટે તેઓ સર્વકર્મોના ત્યાગ કરી રહ્યા છે. જ્યાં અર્જુન રહે છે ત્યાં જ શ્રીકૃષ્ણ છે; તેના વેગ તેં પૃથ્વીને માટે પણ અસત્રાળની જાય છે. જો, તું રાત્રુરો અને તારા દિનનું કંટેનારાઓના વચનો પ્રાણી આચરણ કર; આ વ્યોતકાંપિના ભીંમની વાત પર ખ્યાન દો' કું' પણ દોરવાનો દિમંતી જ વાત વિચારું.

પક્ષી-સીધાં. આ જ પ્રમાણે જ્યાં-મે કુટુમ્બીઓમાં કાર્યનિર્વહ માટે પરસ્પર અંધારા થયા લાગે છે. ત્યારે

હુ. તારે મારી વાત પણ માનવી જોઈએ, અને કોણ, કૃપ, વિદ્યુત અને મહારાજ બાહલીકના કથન પર પણ ખાન આપવું જોઈએ. હરતથા ! આ બધા ધર્મના

મર્મજ અને કીરવો તથા પાંડવો પર રામાન સ્નેહ રાખનારા છે. માટે તું પાંડવોને પોતાના સગા લાઈ સમાજને તેમને અહીં રાખ્ય આપી દે.

શ્રીવ્યારુહ અને ગાન્ધારીની આગળ સંજયતું ધૃતરાષ્ટ્રને શ્રીકૃષ્ણતું માહાત્મ્ય સંભળાવવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન ! દુર્યોધનને એ પ્રમાણે કહીને રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયને ફરી કહ્યું; ‘સંજય ! હવે જે વાત કહેવાની રહી ગઈ હોય તેને સંભળાવી દો. શ્રીકૃષ્ણ પછી અવતું ને તને શું કહ્યું હતું તે સંભળવા માટે મને ખૂબ જ આતુરતા છે.

સંજયે કહ્યું—શ્રીકૃષ્ણની વાત સંભળીને અવતું તેમની આગળ જ કહ્યું; ‘સંજય ! તમે પિલામહ ભીષ્મ, મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, કણ્વ, રાજા બાહલીક, અશ્વધામા, સોમદત્ત, શકુનિ, દુઃશાસન, પિંડર્યુ અને ત્યાં એકા ધર્મેષ્વ સમસ્ત રાજાઓને મારું ધ્યાન શેષ અભિવાદન કહેલું અને મારા તરફથી તેમનું કુશળ પૂછ્યું. તથા પાપાત્મા દુર્યોધન, તેના મન્ત્રીઓ અને ત્યાં આવેલા બધા રાજાઓને શ્રીકૃષ્ણસન્દેશો સમાધાન-યુક્ત સન્દેશ સંભળાવીને મારા તરફથી પણ એટલું કહેલું કે શત્રુમન મહારાજ ધૃષ્ટિધર જે પોતાના ભાગ લેવા ગાહે છે તે જો તમે નહિ આપો તો હું મારા તીર્થાં તીર્થથી તમારા ઘાઘ, હાથી અને પાપલગ્નેના સહિત તમને યમ-પુરીમાં મોકલી દઈશ.’ મહારાજ ! ત્યારપછી હું અવતું નથી વિદાય લઈને અને શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરીને તેમનો ગૌરવપૂર્ણ સન્દેશ આપને સંભળાવવા માટે દુરત જ ગાઈ આવ્યો આવ્યો.

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન ! શ્રીકૃષ્ણ અને અવતું નની આ વાતોનો દુર્યોધને કંઈ પણ ચાદર ન કર્યો. બધા લોકો યુધ જ રહ્યા, પછી ત્યાં જે દેશદેવાનંતરના રાજાઓ એકા હતા તેઓ બધા ભીડીને પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં ચઢ્યા ગયા. આ એકાન્તને વખતે ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયને પૂછ્યું; ‘સંજય ! તમને તો બંને પક્ષના બળનું જ્ઞાન છે, તેમજ તમે ધર્મ અને અર્થનું રહસ્ય સારી રીતે જાણો છો, અને કોઈ પણ વાતનું પરિણામ તમારાથી છૂપું નથી. આથી તમે કીકીક બતાવો કે આ બંને પક્ષમાં કોણ સમળ છે અને કોણ નિર્બળ ?’

સંજયે કહ્યું—રાજન ! એકાન્તમાં તો હું આપને કંઈ વાત કહેવા નથી માગતો. કારણ કે આથી આપના હૃદયમાં ઘાહ થશે. તેથી આપ મહાન તપસ્વી ભગવાન વ્યાસ અને મહારાણી ગાન્ધારીને પણ બોલાવી દો. તે બંનેની સામે હું આપને શ્રીકૃષ્ણ અને અવતું નનો પૂરે પૂરો વિચાર જણાવી દઈશ.

સંજયે આ પ્રમાણે કહેતાં ગાન્ધારી અને શ્રીવ્યારુહ સહજે બોલાવવામાં આવ્યાં, અને વિદરજ દુરત જ તેમને સભામાં લઈ આવ્યા. ત્યારે મહામુનિ વ્યાસજી ધૃતરાષ્ટ્ર

અને સંજયનો વિચાર જણાવીને કહેવા લાગ્યા; ‘સંજય ! ધૃતરાષ્ટ્ર તમને પ્રશ્ન કરી રહ્યા છે, માટે તેમની આગળ અનુસાર તમે શ્રીકૃષ્ણ અને અવતું નનો વિષયમાં જે કંઈ જાણતા હોવ તે ગાંધી જેમને તેવું જ સંભળાવી દો.’

સંજયે કહ્યું—અવતું ન અને શ્રીકૃષ્ણ બંનેને પોતાં

વિખ્યાત ધનુર્ધર છે. શ્રીકૃષ્ણના મહાને અંદરનો હાથ પાંચ હાથ પહેલો છે, અને તેઓ તેનો ધમ્મનુશ્વર પ્રયોગ કરી શકે છે. નરકામુર, સમ્પદ, કંસ અને શિશુ-પાળ-આખડુ લયકર વીરો હતા; પરંતુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેમને રમતમાં જ પરાસ્ત કરી દીધા હતા. ને એક તરફ સમસ્ત સંસારને અને બીજી તરફ શ્રીકૃષ્ણને રાખવામાં આવે તો શ્રીકૃષ્ણ જ બળમાં અધિક નીકળશે. તેઓ સંકટપ્રમાણથી સંપૂર્ણ સંસારને ભરમ કરી શકે છે. શ્રીકૃષ્ણ તો ત્યાં જ રહે છે કે જ્યાં સત્ય, ધર્મ અને સરળતાનો નિવાસ હોય, અને જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ રહે છે ત્યાં જ વિજય રહે છે. તે સર્વોન્નયામી-પુરુષોત્તમ-જનાર્દન દીધાથી જ પૃથ્વી, આકાશ અને સર્વ લોકોને પ્રેરિત કરી રહ્યા છે. આ સમયે સર્વને પોતાની માયાથી મોહિત કરીને તે પાંડવોને જ નિમિત્ત બનાવીને આપના અધર્મ-નિષ્ઠ મૂંઝવણોને ભરમ કરવા આદે છે. આ શ્રી કેવલ જ પોતાની યાનશક્તિથી અદર્શિત કાલચક્ર, જગત્ત્રય અને મુગધકેતુ ધ્રુવાવતા રહે છે. હું સત્ય કહું છું કે એકમાત્ર તેઓ જ કાળ, મૃત્યુ અને સમૂહાવર-જગમ જગતના સ્વામી છે તથા પોતાની માયાદારા લોકોને મોહમાં નાખી રહ્યા છે. જે લોકો કેવળ તેમનું જ શરણ લે છે, તેઓ મોહમાં નથી પડતા.

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય ! શ્રીકૃષ્ણ સમસ્ત લોકોના અધીશ્વર છે, એ વાતને તમે કેવી રીતે જાણો છો અને હું શાથી જાણી ન શક્યો ? આનું સ્વરૂપ મને જણાવો. સંજયે કહ્યું—રાજન ! આપને યાન નથી અને મારી યાનદષ્ટિ કદી મન્દ નથી પડતી. જે પુરુષ યાન-હીન છે તે શ્રીકૃષ્ણના વાસ્તવિક સ્વરૂપને નથી જાણી શકે, હું યાનદષ્ટિથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ કરનારા અનાદિ મધુસૂદન ભગવાનને જાણું છું.

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—સંજય ! ભગવાન કૃષ્ણમાં સર્વેષાં તમારી જે ભક્તિ રહે છે તેનું સ્વરૂપ શું છે ?

સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! આનું કલ્પાલ પાત્રો, સાંભળો; હું કદી પણ કપટનો આશ્રય નથી લેતો, કોઈ વ્યર્થ ધર્મનું આચરણ નથી કરતો, પ્રાનયોગદ્વારા મારો જાવ કુંડલ ઘડી ગયો છે. આથી શાઅર્ના વાંકોદ્વારા મને શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું યાન ઘડી ગયું છે.

આ સાંભળી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધનને કહ્યું—ભાઈ દુર્યોધન ! સંજય આપણા દિનેન્દુ અને વિશ્વસ-પાત્ર છે. માટે હું પણ હાંસિકા જનાર્દન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું

દુર્યોધનને કહ્યું—દેવકીનન્દન ભગવાન કૃષ્ણ ભણે ત્યારે લોકોનો સંહાર કરી નાખે, પરંતુ તેઓ પોતાને અવ્યુન્નતા સખા જાહેર કરી ચૂક્યા છે તેથી હું તેમના શરણમાં નથી જઈ શકતો,

ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે ગાંધારીને કહ્યું—ગાંધારી ! તમારો આ દુર્બુદ્ધિ અને અભિમાની પુત્ર ક્યાંયે પણ યર્થ સત્પુરુષોની વાત ન માનીને અધોગતિ તરફ જઈ રહ્યો છે.

ગાંધારીએ કહ્યું—દુર્યોધન ! તું ખૂબ જ દુષ્ટ છલિના અને મૂર્ખ છે, અરે ! તું ક્યવર્થના મદમાં ક્ષમાને તારા જક વડીલોની આઘાતનું ઉલ્લંઘન કરી રહ્યો છે. જણાય છે કે દેવે તું તારું વ્યૈશ્વં, જીવન, પિતા અને માતા—સર્વથી હાથ ધારી ચૂક્યા છે. જો, બીજાને તારો પ્રાણ લેવા તૈયાર થશે ત્યારે તને તારા પિતાજીની વાતો યાદ આવશે.

પછી વ્યસાજીએ કહ્યું—ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમે મારી વાત સંભળો, તમે શ્રીકૃષ્ણના પ્રિય છો, અહો ! સંજય જેવો તમારો દૂત છે. તમને તે કલ્પાલના માર્ગમાં લઈ જશે. તેને પુરુષપુરુષ શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું પૂરું યાન છે, માટે જો તમે તેની વાત સંભળશો તો તે તમને જન્મ-મરણના મહાન ભયથી મુક્ત કરી દેશે. જે લોકો કામ-નાઓમાં આધિગા ધર્મ રહ્યા છે તેઓ આધિગાની પાછળ કામેશા આધિગાએ પેરે પોતાનાં કર્મો અનુસાર ઘરઘર ચલુના મુખમાં જાય છે. મુક્તિનો માર્ગ તો સર્વથી નિરાલો છે. તેને છુદિમાન પુરુષ જ પકડી શકે છે. તેને મહાજી કરીને મહાપુરુષો મનુની પાર યજ્ઞ જાય છે, અને તેમની કોઈ પણ જગાએ આસક્તિ નથી રહેતી.

ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—ભાઈ સંજય ! તમે મને કોઈ એવો નિર્ભય માર્ગ જણાવો કે જેના દ્વારા હું શ્રીકૃષ્ણને પામી શકું અને મને પરમ પદ પ્રાપ્ત થઈ જાય.

સંજયે કહ્યું—કોઈ અનિર્વચ્ય પુરુષ ધર્મિયોના અધીશ્વર ભગવાનને પામી નથી શકે, આ સિવાય તેમને મેગવચનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી, ધર્મિયો જુદુ ઉન્નત છે. સાર્વધનીથી ભોગોનો ત્યાગ એ જ તેમને જીતવનું સાધન છે. પ્રમાદ અને દિવસથી દૂર રહેવું—નિસ્સંદેહ આ જ યાનનું મુખ્ય સાધન છે. ધર્મિયોને નિયંત્રણે પોતાના કામ્યમાં રાખતી તેને વિદ્યાન લોકો યાન કહે છે. આ જ વાસ્તવિક યાન છે અને માર્ગ છે. આનાથી જ છુદિમાન લોકો તે પરમ પદ તરફ આગળ વધે છે.

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—સંજય! તમે એકવાર ફરી શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના સ્વરૂપનું વર્ણન કરો કે નથી તેમની નામ અને કોર્તિ રહસ્ય જાણીને હું તેમને પ્રાપ્ત કરી શકું.

સંજયે કહ્યું—મેં શ્રીકૃષ્ણના નામનું કટુક તાત્પર્ય સાંભળ્યું છે. તેમાંથી નેટલું મને યાદ આવે છે તે કહું છું. ખરી રીતે શ્રીકૃષ્ણને તો જીવે પોતાનાં મન, ભુદ્ધિ કે હિન્દ્રિયોનાં કાષ્ઠ પશુ પ્રમાણે દ્વાર જાણી શકતા નથી. કારણ કે સમસ્ત પ્રાણીઓ પોતાના અહંકારની અવિદ્યાથી આવૃત છે. શ્રીકૃષ્ણ પોતાની સમ્પૂર્ણ માયાથી પર અને સર્વ પ્રાણીઓ અને દેવતાઓનું જનનસ્થાન હોવાથી 'વાયુદેવ' વ્યાપક તથા મહાન હોવાથી 'વિષ્ણુ' છે. મોન, ધ્યાન અને ચોખથી પ્રાપ્ત થવાને લીધે 'માધવ' છે, તથા મધુ દેવતા વધ કરનાર અને સર્વતંત્રમય હોવાથી 'મધુસૂદન' છે. કૃત્ય શબ્દમાં 'કૃપા' ધાતુને અર્થ સત્ છે અને 'ણ' નો અર્થ આનન્દ છે. આથી અવિનાશી સત્ અને આનન્દરૂપ હોવાને લીધે શુદ્ધકૃપામાં અવતરેલા ભગવાન વિષ્ણુને 'કૃષ્ણ' કહેવામાં આવે છે. સ્થિરકે હંદરૂપ ભેદ કમળ તેમનું નિત્ય સ્થાન હોવાથી 'પુષ્કરીકાક્ષ' કહેવાય છે, તથા કુદરેતું જનન કરનાર હોવાથી 'જનનાર્દન' છે. તેઓ પોતાના સત્યથી કદી ચ્યુત થતા ન હોવાથી 'સાંસ્તવ' છે. આપ અર્થાત્ ઉપનિષદોથી પ્રકાશિત થતા હોવાને લીધે શ્રાવ્ય છે તથા વેદ જ તેમનું નેત્ર હોવાથી 'જ્યોત્સ્ના' છે. તેઓ કાષ્ઠ પશુ ઉત્તમ થનાર પ્રાણીથી ઉત્તમ નથી થતા તેથી 'અર્જુન' છે. હિંદરૂપે હિન્દ્રિયોના સ્વપ્ન પ્રકાશ કરનાર તથા તેમનું જનન કરનાર હોવાથી હર્ષકર છે. ઇતિના અને સ્વરૂપના સુખને હર્ષકે કહે છે. તે સુખના ઉચ્છ હોવાથી

'હર્ષકિશ' કહેવાય છે. પોતાની ભુવનજોધી પૃથ્વી અને આકાશને ધોરણ કરનાર હોવાથી 'મહાભાદુ' છે. કદી માયાથી ફીણ ન થવાને લીધે 'અધોક્ષજ' છે તથા નરીનાં (જીવોનાં) અર્ધન (આશ્રય) હોવાથી 'નારાયણ' છે. જે સર્વમાં પૂર્ણ અને સર્વનો આશ્રય હોય તેને પુરુષ કહે છે. તેમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેમને 'પુરુષોત્તમ' કહે છે. તેઓ સત્-અસત્ સર્વની ઉત્પત્તિ અને લયનું સ્થાન હોવાથી અને સર્વદા સર્વને જન્યતા હોવાથી 'સર્વ' કહેવાય છે. શ્રીકૃષ્ણ સત્યમાં રહેલા છે અને સત્ય તેમનામાં રહેલું છે, તથા તેઓ સત્યના પશુ સત્ય છે તેથી 'સત્ય' પણ તેમનું નામ છે. સંઘ વિરત્યો હોવાથી 'નિઃશ્ચ' છે. નિત્ય હોવાથી અનન્ત છે, ગો અર્થાત્ હિન્દ્રિયોના સાતા હોવાથી 'ગાવિન્દ' છે. તેઓ પોતાની સત્તાનાં શુરશ્ચો વડે અસત્યને સત્ય જેવું બતાવેને સમ્પૂર્ણ પ્રભાને ગોઠમાં નાખે છે. નિરન્તર ધર્મમાં સ્થિત રહેનારા ભગવાન મધુસૂદનનું સ્વરૂપ આતુ હોય છે. તે અચ્યુત ભગવાન કૌરવોને નાશમાંથી પ્રચાવવા માટે અહિં પધારનારા છે.

ધૃતરાષ્ટ્રે પોદધા—જે મોક્ષ પોતાનાં નેત્રોથી ભગવાનના તેજોમય રિત્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે, તેના નેત્રોવાળા પુરુષોના ભાગ્યની મને પણ કમ્પ છે. હું આદિ, મધ્ય અને અન્તથી રહિત, અનન્ત પ્રતિવાળા તથા પ્રસાદિથી પણ શ્રેષ્ઠ તે પુરાણપુરુષ શ્રીકૃષ્ણનું ચરણ લઉં છું. જેમણે ત્રણ લોકોની રચના કરી છે, જેઓ દેવતા, અસુર, નાથ અને રાક્ષસ-સર્વની ઉત્પત્તિ કરનારા છે તથા રાજાઓ અને વિદ્વાનોમાં પ્રધાન છે તે શ્રીકૃષ્ણના હું ચરણમાં છું.

કૌરવોની સલામાં દંત યંત્રીને જવા માટે શ્રીકૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ

વૈરાગ્યાયન કહે છે—આ બાબત સંજયનાં ચાલ્યા અર્થ પછી રાજા યુધિષ્ઠિરે શુદ્ધચેત્સુ જવાને કહ્યું. 'મિત્રવેસ્ય કૃષ્ણ' મને આપના મિત્રપ્ત જીવે કોઈ જોવા મળી કેમકે તે જે અમને આપતિમાંથી પાર કરે. આપના હારાસા ઉપર જ અમે નિર્ભય છીએ અને કુયોષિન પાસે અમારે લાભ મોખવાં ચાહીએ છીએ.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—રાજન! હું તો આપની સેવકાં જાગ્રત્ છું. આપને કહી કહેવા મોકલા દો તે કહો.

આપ જેને આતાં કરશો તે પછી જ હું પૂર્ણ કરીશ.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેમના પુત્રો જે કઈ કરવા માહે છે તે તો આપે સાંભળી જ લીધું. સંજયે જે કહી કહ્યું છે તે પછી તેમની જ મન છે. કારણ કે હંતે તો સ્વામીનાં કથન અનુસાર જ કહેતો હોય છે. હવે જો સ્વામીના કથનથી વ્યુદી થત કહેતો તે પ્રાણહરને ચોક્કસ બને છે. ધૃતરાષ્ટ્રને રાજાનો પૂર્વ સોચ છે. તેથી જ તેઓ અમારા અને કૌરવો પ્રત્યે

સમાન ભાવ ન રાખીને અમને રાત્ર્ય આપ્યા વિના જ સન્ધિ કરવા માગે છે. અમે તો મહારાજ પૂતરાણી

પોતાના વચનનું પ્રાધન કરશે એમ સમજીને જ તેમની આજ્ઞાથી બ્યાર વર્ષ વનમાં રહ્યા અને એક વર્ષ અચાત-વાસ કર્યો. પરંતુ તેમને તો ખૂબ દોલ હોય તેમ જણાય છે. તેઓ ધમતો કંઈ પણ વિચાર નથી કરતા અને પોતાના મૂર્ખ પુત્રોના મોહપાશમાં ફસાએલા હોઈને તેમનું જ કંઈ કંઈ ચાહે છે. અમદી સાથે તો તેઓનો બિલકુલ બનાવટી વર્તાવ છે. જનાર્દન ! જરા વિચાર તો કરો કે હું નાંધી માતાજીની ચેરા કરી શકતો કે નથી મારા કુટુંબીઓનું ભરણ-પોષણ કરી શકતો. ભાઈ વધારે કુખની વાત બીજી કંઈ હોય. ને કે કાશિરાજ, ચેદિરાજ, મંચાલનરેશ, મત્સ્યજળ અને આપ મારા સહાયક હો. તો પણ હું કેવલ પાંચ આમર્ષ જ માગી રહ્યો છું. મેં તો એટલે મુશ્કેલી છે કે અવિસ્મય, વૃક્ષમય, વારણાવત, માઠ્ઠી અને પાંચમું તમને જે ગમે તે-એમ પાંચ મામ અથવા શહેરા અમને આપો કે જેથી અમે પાંચ લાઈ નાળાને રહી શકીએ, અને અમારે લીધે ભરતરંચનો નાશ ન થાય. પરંતુ હું દુર્લેખન એટલું પણ કરવા માટે તૈયાર નથી. તે દરેક પર પોતાની જ હકુમત રખવા છએ છે. લોકાથી શુદ્ધિ મારી જાય

છે, શુદ્ધિ નહિ થવાથી લાજ-શરમ રહેતી નથી, લાજની સાથે જ ધર્મ ચાલ્યો જાય છે. અને ધર્મ ગયો કે લક્ષ્મી અને અશ્વત્થ પણ નાશ પામે છે. અને એવા પુરુષથી રાજનો, સુદર અને સત્પુરુષો દૂર રહે છે-એમ પુત્ર અને દીન બગરના ટકાને ઊડીને પક્ષીઓ ઊડી જાય છે. નિર્ધન અવસ્થા ખડુ જ દુઃખમય છે. આવી અવસ્થામાં પહેલીને કોઈ કોઈ તો મોત જ માગવા લાગે છે. કોઈ બીજા ગામમાં કે વનમાં ચાલ્યા જાય છે, અને કોઈ તો મોતને જ બેડી લે છે. જે લોકો જન્મથી જ નિર્ધન છે તેઓને નિર્ધનતાનું એટલું દુઃખ લાગતું નથી કે એટલું લક્ષ્મી મેળવીને સુખ ભોગવ્યા પછી ધનનો નાશ થએલા મનુષ્યોને લાગે છે.

મધવ ! આ વિષયમાં અમારો પહેલો વિચાર તો એ છે કે અમે અને કૌરવો પરસ્પર સન્ધિ કરીને શાન્તિપૂર્વક સમાનરૂપથી તે રાત્ર્યમક્ષીને ભોગવીએ. અને ને તેમ નહિ થાય તો હવે અમારે એ જ કરવું પડશે કે કૌરવોને મારીને તે પાંધું જ રાત્ર્ય અમે અમારે આધીન કરી લઈશું. યુદ્ધમાં તો સર્વદા કંઠાસ જ રહે છે અને પ્રાણ પણ સંકટમાં રહે છે. હું તો નીતિને આશ્રય લઈને જ યુદ્ધ કરીશ. કારણ કે હું રાત્ર્ય ઊડવા ચાહતો નથી તેમ કુળનો નાશ થાય એવી પણ મારી ઈચ્છા નથી. આમ તો અમે સામ, દાન, દણ અને બેર-અથા ઉપેચથી અમારું કામ કરીને લેવા ચાહીએ છીએ; પણ ને યોદી નમતા મતાવચથી સન્ધિ થઈ જાય તો મે જ કોથી ચારી થત છે. અને ને સન્ધિ નહિ થાય તો યુદ્ધ થશે જ. ને શાન્તિથી કામ નથી થતું તો એની મેળે જ કસવા આવી જાય છે. અને મારે પડિસેએ કૂતરાંના કમિયાની ઉપમા આપી છે. કૂતરું પહેલાં તો પૂંછડી હાળવે છે, ત્યારપછી બીજાના રોપ નેવા લાગે છે, પછી કુરુડવાની શરૂઆત કરે છે અને પછી દાંત દેખાડવાનું અને ભસવાનું શરૂ થાય છે. અને પછી તો લડવાનું શરૂ થઈ જાય છે. તેમાં જે જળવાન હોય છે તે જ બીજાનું સાંસ ખાપ છે. મનુષ્યોમાં પણ આથી કોઈ વિશેષતા નથી.

હે શ્રીકૃષ્ણ ! હવે હું તે જાણવા ચાહું છું કે આનો વખત આવી પડતાં આપ નું કરવું ચોખ્ખું નથી છે ? એવો રજો ઉપાય છે કે જેથી અમે અર્થ અને ધર્મથી ભર ન-થઈએ. મુશ્કેલતમ ! આ સંકટમાં અમે આપને ઊડીને બીજા કોની પાસેથી સલાહ લઈએ ? અથવા,

આપના જેવા અમારો પ્રિય અને હિતૈવી તથા સમસ્ત કર્મોનાં પરિણામને જાણનાર સમ્યન્ધી કોણ છે ?

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન! મહારાજ યુધિષ્ઠિરે આ પ્રમાણે કહેતાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; ‘હું’ બન્ને પક્ષના હિતને માટે કૌરવોની સલામતી જાહેર કરી. અને જો ત્યાં આપના લાભને કોઈ પ્રકારની હાનિ પહોંચાડ્યા વગર સન્ધિ કરાવી શકાય તો મારાથી ખરું ભારે પુણ્યકર્મ બની ગયું’ સમજીશ.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—શ્રીકૃષ્ણ! આપ કૌરવોની પાસે જાઓ, એમાં મારી સભાઈ તો છે નહિ. કારણ કે આપ ખૂબ યુક્તિપૂર્વક સમજાવોને કહેશો તો પણ દુર્યોધન તેને માનશે નહિ. આ વખતે ત્યાં દુર્યોધનના વશમાં રહેનારા બધા રાજાઓ પણ એકલા ચર્ચા રહ્યા છે. આથી એવા બધાઓની વચમાં આપે જવું એ મને ઠીક જણાતું નથી, માથવ! આપને કહ્યું થતાં તો અમને ધન, મુખ, દેવપણું અને સમસ્ત દેવતાઓ ઉપર અધિકાર પણ પ્રસન્ન નહિ કરી શકે.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—મહારાજ! દુર્યોધન કેવો પાપી છે તે હું જાણું છું, પરંતુ જો હું આપના તરફથી બધી બાબતો તેમને સ્પષ્ટરૂપે કહી દઈશ તો સંસારમાં કોઈ પણ રાજા આપણને કોપી નહિ કરી શકે. હવે રહી મારા ઉપરના ભયની વાત; પણ જેવી રીતે સિંહની આગળ બીજા જંગલી જનવર ટકી શકતાં નથી તેવી જ રીતે હું કોઈ કહું તો સંસારના સમસ્ત રાજાઓ મળીને પણ મારો મુકાબલો નથી કરી શકતા. સંભવ છે કે કામ બની જાય અને જો કામ નહિ બને તો પણ નિન્દાથી તો બચી જ જશું.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—શ્રી કૃષ્ણ! જો આપને એવું જ ઉચિત જણાતું હોય તો આપ પ્રસન્નતાથી કૌરવોની પાસે જાઓ. આજ છે કે હું આપને અમારા કર્મમાં સહયોગની પાછા ફરવા જોઈશ. આપ ત્યાં પંચારીને કૌરવોને શાન્ત કરે કે જેથી અમે બધા મળીને શાન્તિપૂર્વક રહી શકીએ. આપ અમને જાણો છો અને કૌરવોને પણ જાણો છો તથા અમારા બન્નેનું હિત પણ આપનાથી છૂપું નથી. તે સિવાય વાતવિત કરવામાં પણ આપ ખૂબ કુશળ છો. મારે જેમાં અમારું બંધનું હિત હોય તે બધી બાબતો આપ દુર્યોધનને કહેશો.

શ્રીકૃષ્ણે બોલ્યો—રાજન! મેં સંજય અને આપની બન્નેની વાત સાંભળી છે, તથા મને

કૌરવો તથા આપ—બન્નેના અભિપ્રાય પણ માલુમ છે. આપની છુદ્ધિ ધર્મનો આશ્રય લીધેલી છે અને તેમની છુદ્ધિ યત્નતામાં રૂખેલી છે. આપ તો યુદ્ધ કર્યા વિના જ જે મળી જાય તેને જ સાફ ગણીશો. પરંતુ મહારાજ! આ ક્ષત્રિય સ્વભાવને શોખ નથી, બધા આશ્રમગણાઓનું કહેવું છે કે ક્ષત્રિયને ભીષ ન માગવી; જોઈએ. તેને માટે તો વિધાતાએ આ જ સનાતન (દેવશત્રો) ધર્મ બતાવ્યો છે કે યા તો સંપ્રામાણ્ય વિજય પ્રાપ્ત કરેલા યા તો મરી જવું. દીનતા તેને માટે શોભાની વસ્તુ નથી. રાજન! દીનતાનો આશ્રય લેવાથી ક્ષત્રિયની છવિશ નથી ચાલી શકતા, માટે આપ પણ પરાક્રમપૂર્વક યત્ન કરો. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર ખૂબ જ લોભી છે, વળી ઘણા દિવસોથી સાથે રહી રહેલોને વર્તાવ કરીને તેમણે અનેક રાજાઓને પોતાના મિત્ર બનાવી લીધા છે. આથી તેમની શક્તિ પણ ખૂબ જ વધી ગઈ છે. તેથી તેઓ આપની સાથે સન્ધિ કરી લે એવી કોઈ શક્યતા જણાતી નથી. તે સિવાય તેઓ ભીષ અને કૃપાચાર્ય વગેરેને લીધે પોતાને બચાવવા પણ સમર્થ છે. આથી જ્યાંયુધી આપ તેમની સાથે નરમશયી વર્તાવ કરશો ત્યાંયુધી તેઓ આપના રાજ્યને હાથ કરી જવાનો જ પ્રયત્ન કરશે. રાજન! આવાં કુટિલ સ્વભાવ અને વર્તનવાળાઓ સાથે આપ મેળમિલાપ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરો, તેઓ તો આપે જ નહિ, પરંતુ સર્વ લોકોએ મોરી નાખવા શોખ જ છે.

જે વખતે યુગારનો ખેલ થયો હતો અને પાંચ દુઃરાસન અસહાય સમાન રાત્રી દ્રોપદીને તેના કેશ પકડીને રાજસભામાં ખેંચી લાવ્યા હતા, તે સમયે ભીષ અને દ્રોણની આગળ પણ તેને વારંવાર ગાય કરીને પોકારી હતી. તે વખતે તમારા મહાપરાક્રમી ભાઈઓને આપે શેકો દીધા હતા. આથી ધર્મપાશથી બંધાયેલાને લીધે તેમણે તેના કંઈ પણ પ્રતીકાર કર્યો નહિ. પરંતુ કુટ અને અધમ પુરુષોને તો મારી નાખતા જોઈએ. માટે આપ કોઈ પ્રકારનો વિચાર કર્યા વગર તેઓને મારી જ નાખો. હા, આપ જે પિતાનુચ્છ દુઃરાષ્ટ્ર અને પિતામહ ભીષમ પ્રત્યે નમ્રતાનો ભાવ બતાવી રહ્યા છો તે તો તમારે શોખ જ છે. હવે હું કૌરવોની સભામાં જઈને બધા લોકોની સમક્ષે આપની સમમ યુગોને પ્રકટ કરીશ અને દુર્યોધનના દોષ બતાવીશ. હું તે જ વાત કહીશ કે જે ધર્મને અપ

અનુકૂળ હશે. સન્ધિને માટે પ્રાર્થના કરવા છતાં પણ આપની નિન્દા નહિ થાય, બધા રાજાઓ પૂતરાઈ અને કૌરવોની જ નિન્દા કરશે. હું કૌરવોની પાસે જઈને એવી રીતે સન્ધિનો પ્રયત્ન કરીશ કે જેથી આપનું હિત સધાવામાં પેલું કોઈ ભત્રીજાની મુદી ન આવે તથા તેમની ઘનતને પેલું ભણી લઈશ. મને તો પૂરે પૂરું એ જ ભાન થાય છે કે રામચંદ્રની સાથે આપણે

સંઘામ જ થશે. કારણ કે મને એવ જ શુકન થઈ રહ્યા છે. મારે આપ સર્વ વીરો એક નિશ્ચય કરીને શસ્ત્ર, યન્ત્ર, કવચ, રથ, હાથી અને ઘોડા તૈયાર કરી લો, તે સિવાય ખીછ પણ જે યુદ્ધને ઉપ-યોગી સમગ્રીઓ હોય તે પણ એકઠી કરી લો, એ નિશ્ચિત માનો કે જ્યાંમુખી દુર્યોધન હજારો છે ત્યાંમુખી તો તે કોઈ પણ પ્રકારે આપને કંઈ પણ આપશે નહિ.

શ્રીકૃષ્ણની સાથે ભીમસેન, અણ્ણન, નકુળ, સહદેવ અને સાત્યકિની વાતચીત

ભીમસેને કહ્યું—મધુસૂદન ! આપ કૌરવોને એવી જ વાતો કહેશો કે જેથી તેઓ સન્ધિ કરવાને તૈયાર થઈ જાય; તેમને યુદ્ધની વાત સંભળાવીને ભયભીત ન કરશો. દુર્યોધન ખાલુ જ અસહનશીલ, ક્રોધી, હુંડી નજરનો, નિર્હર, ખીમઓની નિન્દા કરનાર અને હિંસાપ્રિય છે. તે મરી જશે પણ પોતાની ટેક ઊંચો નહિ. જે પ્રમથણે શ્રીમ ભગવત્ આવતાં વન દાવાનળથી ભરમ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે દુર્યોધનના ક્રોધથી એક દિવસ બધા ય ભરતવંશીઓ ભરમ થઈ જશે. કેવલ ! કલિ, મુશવર્ત, જનમેજય, યદુજ, વસુ, અર્જુન-કુ, રુપદિંક, અકંબ, ધૌતપ્રહ્લક, હથપીય, વચ્ચુ, બાહુ, પુરુ-રથ, સહજ, કૃપવજ, કારણ, વિગાહન અને રુદ્ર-આ અદ્યાર રાજાઓ એવા થયા છે કે જેમને પોતાના જ સમ્બંધીય, સુહૃદ અને બાપુબા-મવોનો સંહાર કરી નાખ્યો હતો. આ વખતે હવે કુરુવંશીઓના સંહારનો સમય આવી ગયો છે. તેથી જ કાળની ગતિથી આ કુલાંગાર પાંખાતમા દુર્યોધન ઉત્પત્ત થયો છે. આથી આપ જે કંઈ કહો તે મંકુર અને કેમળ શાસ્ત્રીમાં ધર્મ અને અધર્મી યુદ્ધને તેના હિતની જ વાત કહેશો. સાથે એ પણ ધ્યાન રાખશો કે તે વાત વંકુ પડતી તેને અનુકૂળ જ હોય. અમે બધા તો દુર્યોધનના નીચે રહીને ખૂબ નમ્રતાપૂર્વક તેનું અનુસરણ કરવા પણ તૈયાર છીએ, અમારે લીધે ભરતવંશનો નાશ ન થવો જોઈએ. આપ કૌરવોની સહામાં જઈને એવું કહેશો કે જેથી લાઈઓ-લાઈઓમાં મેળ જની રહે અને દુર્યોધન પણ ચાન્ત થઈ જાય.

વૈશંપાયન કહે છે—રાજા ! ભીમસેનના મુખથી કદી કોઈએ નમ્રતાની વાતો સાંભળી નહોતી. આથી તેનાં આ વચન સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ હસી પડ્યા અને પછી

તેને ઉત્તરિત કરતાં આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા—ભીમ-સેન ! તમે ખીમ વખતે તો આ દૂર પૂતરાઈપુત્રોને

કચરી નાખવાની ઇચ્છાથી યુદ્ધની જ પ્રસંગ કરતા હતા. તથા તમે પોતાના લાઈઓની વચ્ચે ગદા હાથપીને આ પ્રતિજ્ઞા પણ કરી હતી કે 'આ હું સત્ય કવી રહી છું; આમાં જરા પણ ફેરફાર નથી થઈ શકતો કે સંઘામપ્રસિદ્ધિમાં મારી સામે આવતાં આ ગદાથી જ હું તે દેખથી પૂર્ણ દુર્યોધનનો વધ કરી નાખીશ.' પરંતુ અત્યારે દેખાય છે કે જેમ યુદ્ધને મારે ઉતાવળા થઈ રહેલા અનેક વીરોને ઉત્સાહ સૂઝતા વખત આવતાં દીનિ પડી જાય છે તે પ્રમથે તમે પણ યુદ્ધથી ભય પામતા લાગ્યા છો. આ તો

બહે દુઃખની વાત છે. આ સમયે તો નયુંસકના સમાન તમારામાં પણ કંઈ પુરુષાર્થ દેખાતો નથી. માટે હે ભરતનન્દન! તમે પોતાનું કૃણ, જન્મ અને કર્મો પર નજર કરીને ઊભા થઈ જાઓ. અર્થ કાંઈ પણ પ્રકારનો ખેદ ન કરો, અને પોતાના ક્ષતિયોગિત ધર્મ પર લાગ્યા રહો. તમારા ચિત્તમાં આ વખતે જે જન્યુ-આન્ધવોને લીધે મુદ્દ કરવા ઉપર ચ્હાનિ ઉત્પન્ન થઈ છે તે તમને જોગ્ય નથી. કારણ કે જે મીઝ પુરુષાર્થદારા પ્રાપ્ત ન થતી હોય તેને ક્ષત્રિય કહી પોતાના ઉપશેષમાં લેતો નથી.

લીમસેને કહ્યું—ચામુરવ! હું તો કંઈક જુદું જ કહેવા માતું છું પણ આપ બીજી વાત સમજી ગયા. માતું બળ અને પુરુષાર્થ બીજા પુરોના પરાક્રમ સાથે સમાન નથી. પોતાના મુખે પોતાની બધાઈ કરવી એ સત્યજોની દૃષ્ટિએ સારી વસ્તુ નથી. પરન્તુ આપે મારા પુરુષાર્થની નિન્દા કરી છે તેથી મારે મારા જગતું વર્ણન કરવું જ પડશે. આપ લોકના મોટા ચાલતારો જેવા આ મારા બાહુદયોને તો જુઓ; આમની વચમાં આવીને જીવતો નીકળી જાય એવા મને કાંઈ દેખાતો નથી. જેના પર હું આક્રમણ કરું તેની રક્ષા તો હદ પણ નથી કરી શકતો. પાંડવો પર અત્યાચાર કરવા માટે તૈયાર થયેલા આ મુદ્દના ઉત્સાહવાળા સમસ્ત ક્ષત્રિયોને હું પૃથ્વી પર પાડીને તેમના પર કાત લગાવીને ખેંસી જઈશ. મેં જે પ્રકારે રાજ્યોને જીતીજીતીને મારે આધીન કર્યા હતા તે શું આપ જુદી ગયા છો? ને તમજી સંસાર કુષિત થઈને મારા પર તૂટી પડે તો પણ મને કશું નહિ થાય. મેં જે ક્ષાન્તિની વાતો કરી તે તો કેવળ માટી સહજતા જ છે. હું જાણે પણ થઈને જ બધા પ્રકારનાં કષ્ટ સહી લઉં છું. અને તેથી જ માતું છું કે ભરતવંશીઓનો નાશ ન થાય.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—લીમસેન! મેં પણ તમારા જાવ જાણવા માટે જ પ્રેમથી તે વાતો કહી છે. મારી છુદ્ધિ માતી અથવા ક્રોધને લીધે એવું નથી કહ્યું. હું તમારા પ્રભાવ અને પરાક્રમે સારી રીતે જાણું છું. તેથી તમારા તિરસ્કાર નથી કરી શકતો. હવે કાને હું ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે જઈને આપને મોના દિલની રક્ષા કરતાં સંખિત પ્રવચન કરીશ. જે તેઓ સંધિ કરી લેશે તો મને તો ચિત્તસ્થાયી થઈ ગયો, તમારું કામ થઈ જશે અને તેમને ખૂબ મોટા ઉપકાર થશે. અને જે તેમણે અધિમાનવતા આપી વાત ન માની તો પ્રધી મુદ્દ જેટલું કષ્ટ કરું, કરું

કરું જ પડશે. લીમસેન! આ મુદ્દનો બધો જ કાર તમારા જ ઉપર રહેશે અથવા અનુભવે તેના જાણવાવારી લેવી પડશે. તથા બાકીના બધા લોકો તમારી આજ્ઞામાં રહેશે. મુદ્દ થશે તો હું અનુભવેના સારથી જનીશ. અનુભવની પણ એવી જ કૃષ્ણ છે. આથી તમે હું મુદ્દ કરવા નથી કહેવો એવું. ન સમજાવો. કારણ કે એથી જ જ્યારે તમે કાપરના જેવી વાત કરી ત્યારે મને તમારા વિચાર પર સન્દેહ થઈ ગયો અને મેં આવી વાતો કહીને તમારા ચોખંને ઉત્તરિત કર્યું.

અનુભવ કહેવા લાગ્યો—શ્રીકૃષ્ણ! જે કઈ કહેવાનું હતું તે તો મહારાજ મુશ્કિલે કહી દીધું છે. પરન્તુ આપની વાતો સાંભળીને મને તો એવું લાગે છે કે ધૃતરાષ્ટ્રના લોક અને મોઢો લીધે આપને સંધિ થવી સહેલી નથી લાગતી. પરન્તુ જે કાંઈ કામ જરાજર રીતે કરવામાં આવે છે તો તે સ્વયં પણ થઈ જાય છે. તેથી આપ એવું કરો કે જેથી શત્રુઓની સાથે સંધિ થઈ જ જાય. અથવા આપની જેવી કષ્ટ જોય તેમ કરો. આપે જે કંઈ વિચારી રાખ્યું હશે તે જ અમને તો માન્ય છે. પરન્તુ જે દુર્યોધન ધર્મરાજની પાસે લક્ષ્મી ભોળને તેને સહન ન કરી શક્યો અને કપટજન જેવા કુટિલ હિંસાથી તેમની રાજવલ્લભી દરી લીધી તે દુષ્ટાત્મા શું તેના પુત્રો, પૌત્રો અને જન્યુ-આન્ધવો સહિત મૃત્યુના મુખમાં મોકલવા લાયક નથી? તે પાપીએ જે પ્રકારે સભાની વચ્ચે ક્રીપદીને અપમાનિત કરીને તેને કલેશ પહોંચાડ્યો હતો તે તો આપને માલુમ જ છે. અમે તો તેને પણ સહન કરી લીધો. પરન્તુ હજી પણ તે દુર્યોધન પાંડવોની સાથે સારે વર્તણૂક કરશે તે વાત મારા મગજમાં ચિંતિત બેસતી નથી. જોયર જમીનમાં આવેલાં બીજોને ચક્ર ફેલાવી આશા કરી શકાય છે. માટે આપને જે ઉચિત જણાય અને જેમાં પાંડવોનું હિત હોય તે જ કામ જલદીથી આરમ્ભી શો. તથા અમારે આગળ જે કઈ કરવાનું હોય તે પણ જતાથી શો.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—મહાબાહુ અનુભવ! તમે જે કંઈ કહે છો તે ફીક જ છે. હું પણ તે જ કરીશ કે જેમાં કૌરવો અને પાંડવોનું હિત હશે. પરન્તુ પ્રારમ્ભે બદલવું એ તો મારા હાથની પણ વાત નથી. દુષ્ટાત્મા દુર્યોધન તો ધર્મ અને લોકાચાર જાનને તિલાંજલિ આપીને રવેજાવારી થઈ ગયો છે. આવાં કોઈથી તે

પશ્ચાત્તાપ પણ નથી થતો. પણ તેના સલાહકાર-રાક્ષસિ, કણ્વ અને દુઃશાસન પણ તેની તે પાપમય કુલુકિને વધારતા જ રહે છે. તેથી અર્ધ રાત્રી આપવાથી તેને મેન નહિ પડે, તેના તે પરિચાર સહિત નાશ થયે જ શાન્તિ થશે. અને અર્જુન ! તને તો દુર્યોધનનું મન અને મારા વિચારોની તબીબી તો છે જ. પછી અભિવ્યક્તિ મારફત મારી આશય શુંકા કેમ કરી રહ્યો છે ? પૃથ્વીના વ્યાર ભીતરાવા માટે દેવતાઓ પૃથ્વી પર અવતીર્ણ થયા છે. આ દિવ્ય વિધાનને પણ તું તલ્લે જ છે. તો પછી ખતાવ કે સમિધ શી રીતે યર્ષ સાધવાની હતી ? તે પતાં પણ મારે દરેક રીતે ધર્મરાજની આજ્ઞાનું પાલન તો કરવાનું જ છે.

ભુવે નકુળે કણ્વ—માધવ ! ધર્મરાજે આપને જે પ્રકારની વાતો કહી છે તે બધી આપે સાંભળ્યા લીધી છે. ભીમસેને સમિધને માટે જ કહીને પછી આપને પોતાનું બાહુબળ જણાવ્યું છે. તે પ્રમાણે અર્જુનને જે કંઈ કણ્વ છે તે પણ આપ સાંભળી ચૂક્યા છે તથા આપના વિચાર પણ જણાવી દીધા છે. તેથી હું પુરોચિતમ્ । આ બધી વાતોને હોદીને આપ શ્રુતો શો વિચાર છે તે તપ્તીને જેમ કરવું મોઝ લાગે તેમ કરો. શ્રીકૃષ્ણ ! વનમાં રહેલી વખતે અમને રાત્રી મેળવવાનો એટલો ઉત્સાહ ન હતો જેટલો આજે છે. આપ દોરવાની સમામાં જઈને પહેલાં તો સાંન્યની જ શામે કરશો, પછી મુઠની ધમદી આપશો અને એવી રીતે થાત કરશો કે જેથી મનકુદિ દુર્યોધન ન્યયિત

ન થાય. બાંધ, વિચારો ને, એવો કાલુ પુરુષ છે જે સંત્રામપ્રમિમાં મહારાજ મુધિરિ, ભીમસેન, અર્જુન, સદેવ, આપ, બલરામ, શાત્તમિ, વિરાટ, કૃપ, કુષ્ટકુમ્ભ, ચેદિગજ, પ્રજેતુ અને મારી સામે દંડી થશે. આપ કહેશો એટલે વિદુર, ભીમ, દ્રોણ અને બ્રાહ્મણ સમગ્ર ઘરો કે કોરવાનું દિત સામાં છે, અને પછી તેઓ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને સલાહકારો સહિત પાપી દુર્યોધનને સમજાવી દેશે.

ત્યારપછી સહદેવે કનુ-મહારાજે જે વાત કહી છે તે તો સનાતન ધર્મ જ છે; પરન્તુ આપ એવો પ્રયત્ન કરો કે જેથી મુદ્દ જ થાય, ને દોરવા સમિધ કરવા આટે તો પણ આપ તેમની સાથે મુદ્દ થાય એવો જ રહેતો કાલો. શ્રીકૃષ્ણ ! સલામાં કહેલી દ્રૌપદીની કુશા જોઈને મને દુર્યોધન પર જે કોઈ થયો હતો તે તેના પ્રાણ લીધા નિના થી રીતે શાન્ત થશે ।

સાત્યકિંચે કણ્વ—મહાગ્રાહો ! મહામતિ સદેવે બહુ જ બરાબર કહ્યું છે. તેમનો અને મારો કોપ તો દુર્યોધનનો વધ થયા પછી જ શાન્ત થશે. ખરી રીતે તો વીરવર સહદેવે જે વાત કહી છે તે જ બધા ચોદાઓને મત છે.

સાત્યકિંચે આ પ્રમાણે કહેતાં જ ત્યાં બેઠેલા બધા ચોદાઓ વાપકર મિત્રનાં કરનાં લાગ્યા, મુઠનો ઉત્સાહ-વાળા તે વીરોએ 'હીક છે, હીક છે' એ પ્રમાણે કહીને સાત્યકિંચે દર્ષિત કરતાં દરેક પ્રકારે તેના જ મતનું સમર્થન કયું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સાથે દ્રૌપદીની વાતચીત તથા તેમનું હસ્તિનાપુરને માટે પ્રસ્થાન

વૈશંપાયન કહે છે—રાજા ! ત્યારે મહારાજ મુધિરિનાં ધર્મ અને અચ્યુકત વચન સાંભળીને કૃપનન્દિની કૃષ્ણ સદેવ અને સાત્યકિંચે પ્રસન્ન કરતી કોઈકાંઈને આ પ્રમાણે કહેવા લાગી; 'ધર્મસ મયુસન । દુર્યોધનને જે પ્રમાણે ક્રોધતાને આશય લઈને પાંડવોને રાત્રીખપથી પશિત થ્યાં હતા તે તો આપને માલુમ જ છે. તથા સંન્યને રાત્રી ધૃતરાષ્ટ્ર એકાન્તમાં પોતાનો જે વિચાર સંભાળ્યો છે તે પણ આપથી છુપે નથી. તેથી જો દુર્યોધન અમારા સંન્યનો ભાગ આપ્યા વગર જ સાંન્ય કરવા આંકે તો આપ તેને કોઈ રીતે સ્વીકારશો નહિ. આ સંન્ય વીરો સહિત પાંડવો દુર્યોધનની રજોન્મત

સેના સાથે સારી રીતે મુકાબલો કરી શકે છે. સામ અથવા કાન દ્વારા દોરવો આપે આપણું કામ સિદ્ધ થઈ શકે એવી કોઈ આશા નથી. તેથી આપ પણ તેમની સાથે કંઈ હીલુ ન મૂકશો. કારણ કે જેની પાસેથી પોતાની જીવિદાને હોપવની હેપ એવા, સામ અથવા કાનથી કાનમાં ન આવવાના શત્રુ ઉપર તે દુષ્ટો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આથી અર્જુન ! આપે પણ પાંડવો અને સંન્ય વીરોને સાથે લઈ દોરવાને તુરત જ બારે દરેક દેવો જોઈએ.

જગદેન ! શાસ્ત્રો મન છે કે જે દોષ વધ ન કરવા, ચોચનો વધ કરવામાં છે તે જ દોષ વધ કરવા મોચનો

જે ન કરવામાં પથ છે, તેથી આપ પથ એવું કરો કે જેથી આ દોષ આપણને લાગી ન શકે, લલા, બતાવો તો, મારા સમાન પૃથ્વી પર કઈ સી છે. હું મહારાજ દુષ્ટની વેદીથી પ્રકટ મંચેથી અધોનિજ પુત્રી છું. કુન્દવૃન્નની બહેન છું, આપની પ્રિય સખી છું, મહાત્મા પાણ્ડુની પુત્રવધૂ છું, અને પામ હિંદ સમાન પાંડવોની પરાધિક્ષી છું. આટલી સન્માનિત હોવા છતાં મને કેવ પરીતીને સલામાં લાવવામાં આવો અને પછી ત્યાં પાંડવોના અને આપના છવતા હોરા છતાં અપમાનિત કરી હાથ પાંડવો, યાદવો અને પાંડવ ધીરાના પ્રાણમાં પ્રાણ રહેતાં છતાં તે પાપીઆની સમામાં હું રાત્રિના દશમાં પહેાંચી ગઈ. પરન્તુ મને એવી સ્થિતિમાં નેહાને પથ પાંડવોને ન તો કોઈ આશ્વો કે ન તો તેમજી સુગંધ પથ ક્યું, તેથી હું તો એ જ કહું છું કે દુરોધન જે એક કાલ પથ હવે છે તેમાં અનુનની ધતુર્ધરતા અને શીમસેનના બળવાનપણાને પિકકાર છે, આથી જો આપ મને આપની કૃપાપાત્ર સમજો છો અને ખરેખરી રીતે આપની મારા પ્રત્યે ર્યાદષ્ટિ છે, તો આપ કૃતરાષ્ટ્રના પુત્રી પર પૂરેપૂરા કૌપ કરો.

ત્યારપછી દ્રૌપદી પોતાના મળામળા લાંબા ડહાને કાળા કાલમાં પકડીને શ્રીકૃષ્ણની તાસે આવી અને

નેત્રોમાં આંસુ ભરીને તેમને કહેવા લાગી—‘કર્મજનન શ્રીકૃષ્ણ ! યજુઓ સાથે સન્ધિ કરવાની તો આપની ઇચ્છા છે, પરન્તુ તમારા આ બધા પ્રયત્નમાં આપ દુઃસાસનના હાથેથી જે આજેલા આ કેસવાને યાદ રાખજો, જો ભીમ અને અર્જુન કાપર ઘડીને આજ સન્ધિને મારે લેતુક છે તો પોતાના મહારથી પુત્રો સહિત મારા ૨૬ પિતા કૌરવો સાથે સંભામ કરશે તથા અભિમન્યુ સહિત મારા પાંચ મહાબળવાન પુત્રો તેમની સથે મૃત્યુ, જો હું દુઃસાસનના તે કાળા હાથને કપાઈને પૂર્ણમાં રચિણાએથી નહિ’ જોડે તો મારી જાતી થી રીને ઠંડી થશે ! આવા ‘લાભકતા અગ્નિ જેવા’ કોષને હલ્લમાં રાખીને વાટે જોતાં મને આજે તેર વર્ષો વીતી ગયાં છે, આજ ભીમસેનની કાપર વાણીથી મારાઈને, મારું કાળજી ઠાડી નાથ છે, કાપ ! હવે પથ આ તો ધમને જ જેવા કરે છે ! આટલું કહેતામાં વિશાળ નેત્રોવાળી દ્રૌપદીના કંઠે લગાઈ આવ્યો, આંખોથી આંસુઓની ઝડી લાગી ગઈ, હોંઠે કાંપવા લાગ્યા અને તે પ્રસરી પ્રસરી શેવા લાગી.

ત્યારે વિશાળબાહુ શ્રીકૃષ્ણે તેને ધૈર્ય મંથાવતાં કહ્યું— ‘કૃષ્ણ ! હું’ યોધ જ વખતમાં કૌરવોની ઓજોને રેલ કરતી દેખીશ, આજ જેમના પર તારો કૌપ છે તે સમુજાનાં જગનો, સુહોદ અને સેના વગેરે નહ ધઈ જતાં તેમની ઓજો પથ આ પ્રમાણે વેશે. મહારાજ મુષિધિરની આચાર્ય ભીમ, અર્જુન અને નકુળ-સહદેવ સહિત કું’ પથ એ જ કામ કરીશ, જો કૃતરાષ્ટ્રપુત્રો મળને વશ થઈ મારી વાત નહિ સાંભળે તો યુદ્ધમાં મારાં જઈને દૂરશ અને અને ગણિતુ’ જોનન : મરશે, તમે નહીં સમજો કે દિમાલમ તેના ર્યાનથી ખસી નાથ, જુનીના દુકેડુકેડા ધઈ નાથ, તારાઓથી લેરેલું આંકાશ પડી પડે, પરન્તુ મારી વાત જુદી નથી ધઈ સહતી, કૃષ્ણ ! તારાં આંસુઓને શેક, હું’ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું કે તું તુરત જ સંમુજોના મારાં જવાથી તારા પતિઓને એથવ સંખન ધજોગ્રા નોધરા.

અર્જુને કહ્યું—શ્રીકૃષ્ણ ! આ સમયે કુરુવંશીઓનાં આપ જ સૌથી મોટા સુહદ છો, આપ જાને ય પક્ષના સમજી અને પ્રિય છો, તેથી પાંડવોની સાથે કૌરવોને મેળ કરાવીને બન્નેમાં સન્ધિ પથ કરાવી શકો છો.

શ્રીકૃષ્ણ જોડ્યા—તમાં જઈને છું’ એવી જ વાતો કરીશ કે જે ધમને અતુર્ક હશે અને જોનાથી આપણ

અને કોરવોનું-અન્નેનું હિત થાય. અમણ, હવે હું રાજ્ય
ધૃતરાષ્ટ્રને મળવા માટે જઈ છું.

વૈશમ્પાયન કહ્યું છે—રાજા! શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું
કાનુ પરી થયું પછીના કાર્તિક માસમાં રવતી નક્ષત્રના
ત્રેત્ર યુદ્ધમાં યાત્રાનો અર્થ થયો. તે વખતે તેમણે
પોતાની પાસે બેઠેલા સાતકિને કહ્યું કે 'તમે મારા
રથમાં સંખ, ચક્ર, ગદા, બાણના ભાથા, ચક્રિત વગેરે
બધાં થઓ મૂકી દો. આ પ્રમાણે તેમનો વિશ્વાર બાણીને
સેવકો તેમનો રથ તૈયાર કરવા માટે રોડી ગયા. તેમણે
નવગ્રાવી-ધોધાણીને, શૈભ્ય, સુમીર, મેધપુષ્પ અને બજા-
દક નામના ધોધાણીને રથમાં લેવાયા, તથા તે રથની
ખગ ઉપર પરિચાન ચક્ર વિરાજમાન થયા. આરપાડી
શ્રીકૃષ્ણ રથ ઉપર ચઢી ગયા તથા સાતકિને પણ
પોતાની સાથે લઈ લીધે. પછી જ્યાં રથ ગયો તો
તેના પરધરાટથી પૂર્ણ અને આકાશ ચાંદ્ર દર્શાયાં. આ
પ્રમાણે તેમણે હસ્તિનાપુર ગમન કર્યું.

ભગવાન નીકળ્યા તે વખતે કુન્તીપુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર,
ભીષ્મસેન, અર્જુન નરુજ, સહદેવ, ચૈકિત્યન, ચૈરિચન,
ધૃષ્ટકેતુ, દુપદ, કાશિરાજ, શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, પુત્રો
સહિત રાજા વિરાટ અને રૂપરાજ પણ તેમને વિદાય
આપવા આવ્યા. તે વખતે મદરાજ મુદિહિરે સર્વથાલ-

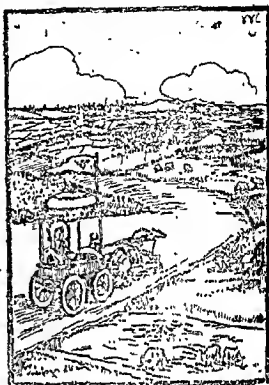
સમ્પન્ન થયામુન્દરને હર્ષે લગાવીને કહ્યું; યોરિન્દ!
અમારી જે અજાણ માતાએ અમને બાળપણથી પાળી-
ધેધીને મોટા કર્યા છે, જે નિરન્તર ઉપવાસ અને તપમાં
લાગી રહીને અમારા કુળપ્રેમનો જ પ્રધન કરતી રહે છે
તથા જેનું દેવતા, દુરજનો અને અગ્નિધિઓના સન્કરમાં
બહુ પ્રેમ છે તેને આપ અમારા કુળના પૂજારી, તેને
દરેક વખતે અમને શોક સ્વસ્થ કરે છે, આપ અમારા
નામ લઈને અમારા તન્કૃતી તેને પ્રણામ કરેશો શનુદમન
શ્રીકૃષ્ણ! શું કાઈ દિવસ એવો સમય આવશે કે
અમે આ કુળમાંથી છૂટીને અમારી કુળી માતાને કંઈ
સુખ પહોંચાડી શકીશું? તે સિવાય રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને
આગ્રહથી વરોદક રાજાઓને તથા બી મ, કોળ,
કૃષ્ણ, વાહલીક કાણુપુત્ર અજાણમાં, મોમદત તથા બીજા
બારતવંશીઓને અમારા પધાધોગ્ય અભિચારન કરેશો,
તેમજ કોરવેના પ્રધાન મંત્રી અગાધરુરિ કર્મજી
વિદુરજીને પણ મારા તન્કૃતી અભિગન કરેશો. આ
પ્રમાણે રહીને મદરાજ મુદિહિરે ધૃતરાષ્ટ્રની પરિક્રમા
કરી અને તેમની આજ્ઞા લઈ પાછા ફર્યા.

પછી રસ્તામાં આગળ ચાલતાં ચાલતાં અર્જુને
કહ્યું; યોરિન્દ! પહેલાં મનવલ્લભો વખતે અમને અર્જુન
રાજ્ય આપવાની ચાલ ચાલ હતી, તેને બધા રાજાઓ
બળે છે. હવે દુર્વૈરિન તેમ કરવાને તૈયાર થાય તેવો
બહુ સારી વાત છે, તેને પણ મદન આપતિમાંથી છુટ-
કારો મળી જશે. અને જો તેમન કહ્યું તો હું અવશ્ય તેના પક્ષના
સમસ્ત હાથિય વીરોનો નાશ કરી દઈશ. અર્જુનની
વાત સાંભળી ભીષ્મસેન પણ બહુ પ્રસન્ન થયો અને તેણે
બહુ ભેરથી સિંહનાદ કર્યો. તેનાથી ભાવજીન થઈને
મોટા ધનુર્બર પણ કંપચ લાયા. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને
પોતાનો નિઃશ સંભારણીને તેમનું આલિંગન કરીને
અર્જુન પણ પછે વચ્ચે. જો રીને બધા રાજાઓ
પાછા જતાં શ્રીકૃષ્ણ ખૂબ વેગથી હસ્તિનાપુર તરફ
હવડી ગયા.

માર્ગમાં શ્રીકૃષ્ણે રસ્તાની જાને બાણુએ કહ્યા
રહેલા અનેક મહાવિદ્યા બોધા. તેઓ બધા ક્ષત્રિયજાતી
દેવીપ્રધાન હતા, તેમને જેનાં જ તેઓ રમણી બનતી
પરવા અને ખુબ આદરભાવથી પ્રણામ કરીને રહેતા
લાગ્યા; 'રહે, આપ સર્વ સેવકમાં કુળ છે ને? કર્મનું
વતનર પાલન થઈ રહ્યું છે? આપ શોક અવધરે ર્યા

વખતે વાંદળાં વગર જ ગંડુ કારેગમનું અને લવણીના
કાકા થયા તથા વરસાદ થયા સામ્યો પૂર્વ દિશા તરફ વહેવારી

૭ મંદીઓ અવળી વહેવા : લાગી, બધી દિશાઓ, એવી

જઈ રહ્યા છો? આપનું હું કામ હું કરું? હું આપની
શી સેવા કરું? આપ પૃથ્વીતલ પર આ નિમિત્ત પધાર્યા છો!
ત્યારે શ્રી પરશુરામે શ્રીકૃષ્ણને ગળે લાગાવીને કહ્યું-

‘યદુપતે! આ સર્વ દેવર્ષિઓ, ધર્મર્ષિઓ અને રાજા
ર્ષિઓ પ્રાચીન કાળના અનેક દેવતાઓ અને અશુરોને
નેહ ચૂક્યા છે. આ સમયે તેઓ દસ્તિનાપુરમાં એકત્રિત
થયોલા ક્રમિષ્ઠ રાજાઓને, સભાસભોને અને આપને નેચા
માટે જઈ રહ્યા છે. ત્યાંના બધા સમારોહ જરૂર બહુ
જ નેચા લાગક હશે, ત્યાં કારવાની રાજસભામાં
આપ જે ધર્મ અને અર્થને અનુકૂળ બાપણ કરશો તે
સંભાળવાની જાગીરી હોય છે. તે સભામાં બીજા, દ્રોણ
અને મહામતિ વિદુર નેચા મહાપુરો તથા આપ ભણ
હશે. તે સમયે જામે આપનાં અનેક દિવ્ય વસ્ત્રો
સંભાળવા ધુન્ધોએ બીજો, તે વચ્ચે જરૂર બહુ દિવંકર
અને યથાર્થ હશે. ગીરવર! આપ પધારો, જામે તે
સભામાં જ આપનાં ઇશન કરીશું.’

રાજા! દેવર્ષિનંદન શ્રીકૃષ્ણ દસ્તિનાપુર જતાં
હતા તે વખતે રાજા મહાર્ષિઓ, એક હાલર પાપણ,
એક હાલર શોડેશ્વરો, પુષ્કળ જોજનસામગ્રી અને સોંકડા
સેવકો પથ તેમની સાથે હતાં, તેમની નીકળતી વખતે
જે શુકન અને અપશુકન થયા તે કું સંભાળાવું હું તે

અરપદ ધર્મ ગઈ કે કહું સમજાવું જ ન હતું. પરન્તુ માર્ગમાં ન્યાંત્ર્યાં શ્રીકૃષ્ણ આમતા હતા ત્યાં જાડુ સુન્દર સુખપ્રદ વાસુ વાતો હતો અને શંકન પશુ સારા થતા હતા. ન્યાંત્ર્યાં હમશે બ્રાહ્મણ તેમની શુભિ કરતા તથા મધુપકં અને અનેક માંગસિક દ્રવ્યોથી સન્ધાર કરતા હતા. આ પ્રમાણે માર્ગમાં અનેક પશુઓ અને ગામોને ભેટા તથા અનેક નગરો અને દેશોમાં યદ્ય પસાર થતા તેઓ પરમ રમણીય શલિય-વન નામના સ્થાનમાં પહોંચ્યા. ત્યાંના નિવાસીઓએ શ્રીકૃષ્ણઅન્વેષી જાડુ જ સન્ધાર કર્યો. ત્યારપછી સાપ-કાળ વખતે ન્યારે સ્વર્ગ અસ્ત થઈ રહ્યો હતો ત્યારે તેઓ ઇશ્વરયથ નામના ગામમાં પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓએ

રથથી ઊતરીને નિયમાનુસાર શોચ વગેરે કર્યું અને રથ છોડવાની આત્મ આપીતે સન્ધ્યાવન્દન કર્યું. સારથી દાઢે ઘોડા છોડ્યા. પછી ભગવાને ત્યાંના નિવાસીઓને કહ્યું કે અમે રાજ્ય ધુધિધરના કામ માટે બધ રહ્યા છીએ અને આજ રાતમાં અહિં જ રહીશું. તેમનો એવો વિચાર જાણીને ગ્રામવાસીઓએ તેમનો રહેઠાણ પ્રમુખ કરી દીધો અને એક ક્ષણમાં જ આન-વાનની ઉત્તમ સામગ્રી એકઠી કરી દીધી. પછી તે ગામમાં જે મુખ્યમુખ્ય બ્રાહ્મણો હતા તેમણે આવીને આદીવાદ અને માંગસિક સ્થોકો બ્રાહ્મણો તેમનો વિધિવત્ સન્ધાર કર્યો. ત્યારપછી ભગવાને બ્રાહ્મણોને સ્વાસ્થિ ભોજન કરાવીને પોતે ભોજન કર્યું અને બધા સોકાની સાથે ખૂબ આનન્દપૂર્વક તે રાત્રિ ત્યાં જ રહ્યા.

હસ્તિનાપુરમાં શ્રીકૃષ્ણના સ્વાગતની તૈયારીઓ અને કૌરવોની સભામાં મન્ત્રણા

વૈશંપાયન કહે છે—આ જાણુ ન્યારે દ્વેલકાલ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને ખમર પછી કે શ્રીકૃષ્ણ આવી રહ્યા છે ત્યારે તેમને હપ્તથી રામાંચ ધર્મ આગ્યો અને તેમણે ખૂબ આદરથી ભીષ્મ, દ્રોણ, સંજય, વિદુર, દુર્યોધન અને તેના મન્ત્રીઓને કહ્યું; ‘સાંભળવામાં આવ્યું છે કે પાંડવોના કામ માટે આપણને મળવા માટે શ્રીકૃષ્ણ આવી રહ્યા છે. તેઓ દરેક રીતે અમારા માનનીય અન્વેષી પૂજ્ય છે. સંપૂર્ણ લોકઅવધાર તેમનામાં રહેલો છે. કારણ કે, તેઓ સમસ્ત પ્રાણીઓના ધર્મર છે. તેમનામાં ધર્મ, વીર્ય, પ્રજ્ઞા અને જ્ઞાન-બધા ગુણ છે. તેઓ સનાતન ધર્મસ્વરૂપ છે, તેથી દરેક પ્રકારે સન્માનનો યોગ્ય છે, તેમનો સન્ધાર કરનાર જ સુખી થાય છે અને તેમની અવતા કરનાર માટે તેઓ દુઃખનું નિમિત્ત બની જાય છે. જો તેઓ આપણા સન્ધારથી સન્તુષ્ટ થઈ જશે તો આપણાં સમસ્ત અર્બીજ સિદ્ધ થઈ જશે. દુર્યોધન! તું તેમના સ્વાગતસન્ધારની આજથી જ તૈયારી કર અને રસ્તામાં દરેક પ્રકારની આવશ્યક સામગ્રીઓથી સુકત વિશ્રામ સ્થાન બનાવપ્રવ. તું એવા ઉપાય કર કે જેથી શ્રીકૃષ્ણ તારા પર પ્રસન્ન થઈ જાય. ભીષ્મજી! આ બાબતમાં તમારો શો અભિપ્રાય છે?’

ત્યારે ભીષ્મ વગેરે દરેક સમાસદોએ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રના કથનની પ્રશંસા કરી અને કહ્યું કે ‘આપનો વિચાર જાડુ જ યોગ્ય છે. સર્વનો અભિપ્રાય જાણીને દુર્યોધને ઠેકણે-ઠેકણે વિશ્રામસ્થાન બનાવવાનો પ્રારંભ કર્યો,

ન્યારે તેણે દેવતાઓના સ્વાગતને યોગ્ય દરેક પ્રકારની તૈયારી કરાવી દીધી ત્યારે તેણે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને તેની મુસબા આપી. પરન્તુ શ્રીકૃષ્ણે તે વિશ્રામસ્થાનને અને વિધિ પ્રકારનાં રસ્તા તરફ દષ્ટિ પશુ ન નાખી.

દુર્યોધને બધી તૈયારી થઈ ગયાની સૂચના આપી ત્યારે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરને કહ્યું—શ્રીકૃષ્ણ ઉપલબ્ધથી આ તરફ આવી રહ્યા છે. આજ તેમણે ઇશ્વર-લગ્ન વિશ્રામ કર્યો છે. કાલ સવારે તેઓ અહિં આવી નશે. તેઓ ખૂબ જ ઉત્તર ચરિત્રજાળા, પુરુષોત્તમ અને મહાબળ-વાન છે. યાદવોનું જે વિસ્તૃત રાજ્ય છે તેનું પાલન અને રક્ષણ કરનારા તેઓ જ છે. વધુ તો શું કહું, તેઓ તો ત્રણે લોકના પિતામહ બ્રહ્માના પશુ પિતા છે. તેથી આપણી જે-તેઓ, યુરોગ, બાળકો, વૃદ્ધો વગેરે પ્રજા છે તેણે સાક્ષાત્ સ્વર્ગ સમાન શ્રીકૃષ્ણનાં ઈર્ષન કરવાં જોઈએ. દરેક જાણુએ યોદીયોરી ખલજો અને પતા-કાઓ બંધાવી દો, તથા તેમને આશવાના રસ્તાને વળાવીને પાણી હટકાવી દો. જુઓ, દુઃશાસનનું ભવન દુર્યોધનના મહેલ કરતાં પણ સારું છે, તેને તુરત જ સાફ કરાવી સારી રીતે સજાવી દો, તથા જેને પદાર્થો શ્રીકૃષ્ણને-યોગ્ય હોય તેની તેમને ભેટ આપો.

વિદુરજીએ કહ્યું—રાજાજી! આપ ત્રણે લોકમાં જાડુ-સન્માનિત છે અને આ દુષ્ટોમાં જાડુ પ્રતિષ્ઠિત અને માનનીય ગણાઓ છે. આ સમયે આપ જે વાતો કરી રહ્યા છે તે કામ અને ઉત્તમ શુદ્ધિના આધારથી

જ કહેતી જણાય છે. આથી માલુમ પડે છે કે આપની હુદિ રિષ્ટ છે. વધોરૂઠ તો આપ છે જ, પરંતુ હું આપને એક સાચી વાત બ ૧ ૧૩ હું, આપ ખન આપીને અથવા કાંઈ બીજા પ્રયત્નદ્વારા શ્રીકૃષ્ણને અનુનંદી અલગ નહિ કરી છો. હું શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા જાણું છું અને પાંડવો તેમના પર જે દંડ અનુચિત છે તે પણ પ્રારાધી પા નથી. અનુનંદ તો તેમને પ્રાણ સમાન પ્રિય છે. તો તે છોડી જ નથી શકતા. તેઓ પાણી અને કુશલપ્રથ સિવાય આપની બીજી કોઈ બીજ પર આપ કોઈવારે પણ જોશે નહિ. હા, તેમનો અધિધિકાર તો અસ્વય કરો. આ સમયે શ્રીકૃષ્ણ બન્ને પક્ષના હિતની ધ્યાનથી જે કામ માટે આવી રહ્યા તેને આપ પૂરું કરો, તેઓ તો પાંડવોની સાથે આપની અને દુર્યોધનની સંપિ કરાવવા આવે છે. તેમની આ વાતને આપ માની લેશો, મહારાજ! આપ પાંડવોના પિતા છો, તેઓ આપના પુત્ર છે. આપ રૂઢ છો, તેઓ આપની સાથે જાળક છે. તેઓ આપની સાથે પુત્રોની માફક જ વર્તાય કરી રહ્યા છે. આપ પણ તેમની સાથે પિતાના જેવો વર્તાય કરો.

દુર્યોધન બોલ્યો—પિતાહ! ત્રિદુરે જે કંઈ કહું છે તે ઠીક છે. શ્રીકૃષ્ણ તો પાંડવો પ્રત્યે બહુ પ્રેમ છે. તે પ્રેમને કાંઈ તોડી શકતું નથી, માટે આપ તેમના સહારને માટે તેમને જે તરફ-તરફની વસ્તુઓ આપવા આવે છો તે તેમને કહી ન આપવી જોઈએ.

દુર્યોધનની વાત સાંભળી પિતામહ લીધે કહ્યું—શ્રીકૃષ્ણ પોતાના મનમાં જે કંઈ કરવાના નિશ્ચય કરી લીધો હશે તેને કોઈ પણ પ્રકારે કાંઈ બદલાવી નહિ શકે, તેથી તેઓ જે કંઈ કહે તે વસ્તુ સચ્ચાં હિત ધર્મને કરવી જોઈએ. તમે શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા પાંડવો સાથે જલદીથી સંપિ કરી લો. ધર્મપ્રાણ શ્રીકૃષ્ણ જરૂર એવી જ વાત કહેશે કે જે ધર્મ અને અર્થને અનુચિત હશે. માટે તમે અને તમારા સંબંધીઓએ તેમની સાથે ત્રિય લાપણ જ કરવું જોઈએ.

! દુર્યોધને કહ્યું—પિતામહ! આ રાજવશ્ચીને હું પાંડવોનો ભાગ આપી દઈને ભોગવું એ વાત મને ન્યાસુધી મારા શરીરમાં પ્રાણ હશે ત્યાંસુધી મંજૂર નથી. મેં જે મહાન કામ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તે તો એ છે કે હું તે પાંડવોના પક્ષવાતી કૃષ્ણને કેંદરી બૂડ. તેમને કેંદરી કરતાં જ સમસ્ત માનવો, સમગ્ર

પૃથ્વી અને પાંડવોને મારે આપીને ધૂષ જશે; અને તે કૃષ્ણ કાંઈ સવારમાં જ અહિં આવી રહ્યા છે. હવે આપ મને આમાં એવી સલાહ આપો કે જેથી આ વાતની કૃષ્ણને ખબર ન પડે અને કાંઈ ભતતું આપણને નુકસાન પણ ન થાય.

શ્રીકૃષ્ણ ત્રિયે દુર્યોધનની આ ભયંકર વાત સાંભળી રાજા, પુત્રરાષ્ટ્ર અને તેમના મન્ત્રીઓને ખૂબ આશ્ચર્ય થયો અને તેઓ વ્યાકુળ થઈ ગયા. પંછી તેમણે દુર્યોધનને કહ્યું; ભેટા! તું મુખમાંથી આવી વાત ન કાઢ. આ તો સનાતન ધર્મની વિરુદ્ધ છે. શ્રીકૃષ્ણ તો હિત બનને આવી રહ્યા છે તેમજ તેઓ આપણા સંમતી અને સહક છે. તેમણે કોરવોનું કંઈ બગાડવું પણ નથી. તો પંછી તેઓ કેંદરી થોડા થોડી રીતે હોઈ શકે છે!

લીધે કહ્યું—જણાય છે કે તમારા આ મનમતિ પુત્રને મૃત્યુએ ઘેરી લીધો છે. તેના સહક અથવા સમજાની કાંઈ તેને હિતની વાત બતાવે છે તો આ અકિતને જ ગુણે લગાડી દે છે. આ પાપી તો કુમાર્ભમાં આવે છે, તેની સાથે તમે પણ પોતાના કિતેરીઓની વાત પર ધ્યાન ન આપીને તેની જ ધમ્મા પ્રમાણે આજ્ઞા માગો છો, તમે નથી જાણતા કે આ કુહુદિ નો

શ્રીકૃષ્ણના સામે તેમનો મુશ્કાવળો કરવા જોઈ રહેશે તે

એક ક્ષણમાં જ પોતાના સર્વ સલાહકારો સહિત નજીક જાયો. આ માધ્યમે ધર્મને તે એકદમ વિશાંતરિયો. જ આવી દીધી છે, તેવું હવે ખૂબ જ કોર છે. હું

તેની આ અનર્થ ભરેલી વાતો બિચકુલ સાંભળી નથી શકતો.

આ પ્રસંગે કહીને પિતામહ બીજા અન્યત્ર ગોધમાં ભરાઈને તે જ સમયે સસામાંથી બહાર આવ્યા ગયા.

શ્રીકૃષ્ણના હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ તથા રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર અને કુંતીને ત્યાં જવું

વૈશમ્પાયન કહે—આ બાબતે વૃક્ષરાષ્ટ્રમાં શ્રીકૃષ્ણના પ્રાતઃકળમાં બહાર નિત્યકર્મથી નિવૃત્ત થયા અને પછી બ્રાહ્મણોની આરાધના હર્ષિને હસ્તિનાપુર તરફ આવી નીકળ્યા. તેઓ આસનાં જે ગ્રામવાસીઓ તેમને વિદાય દેવા ગયા હતા તેઓ તેમની આરાધના પાછા ફર્યા. હસ્તિનાપુરની પાસે પહોંચતાં કુરુઓના સિંચાણ બંધાં ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો તથા ભીષ્મ, દ્રોણ અને કૃપ વગેરે ઉપાસ વસ્ત્રો પહેરીને તેમના સ્થગત માટે ગયા. તે સિવાય અન્ય નગરવાસીઓ પણ કૃષ્ણના નેત્રો જાણીને અને તરેહતરેહની સવારીઓમાં બેસીને આવ્યા. રસ્તામાં જ ભીષ્મ, દ્રોણ અને બધા ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો સાથે ભગવાનને રૂમ ગમ થઈ ગયે. અંત તેમનાથી ધૈરાઈને શ્રીકૃષ્ણે હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. શ્રીકૃષ્ણના સમ્માન માટે આશુ નગર ખૂબ સજાવવામાં આવ્યું હતું. રાજમાર્ગમાં અનેક કિમ્બી અને ભેંસ લાવકે વસ્ત્રો ઉત્તમ ઢંગથી ગોઠવાયાં આવી હતી. શ્રીકૃષ્ણને ભેંસની ઉત્કંઠાને લીધે તે દિવસે મોટા પથ્થરો, વૃદ્ધ અથવા બાળક ધરમાં ટકી ન શક્યું. બધાં લોકો સજાવવામાં આવીને નમીનમીને શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી રહ્યા હતા.

શ્રીકૃષ્ણે આ સથળો બીજાને ખાતર કરીને મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રના ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો. આ મહેલ આસપાસનાં અનેક ભરતો કરતાં સુશોભિત હતું. તેમાં ત્રણ દરવાજા હતા. તેમને વગવડે શ્રીકૃષ્ણ રાજ ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે પહોંચી ગયા. શ્રીકૃષ્ણના પહોંચ્યાં જ કુરુઓ ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે બધા સસાસહો સહિત બહાર થઈ ગયા. તે સમયે કૃપાચાર્ય, શોભદત્ત અને બાહ્લિક પણ પોતાના આસનાં પરથી ઉભા થઈને શ્રીકૃષ્ણના સત્કાર કર્યો. શ્રીકૃષ્ણે રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર અને પિતામહ ભીષ્મની પાસે જઈને વાણીદાર તેમના સત્કાર કર્યો; પછી તેઓ ક્રમશઃ બધા રાજ્યોને મળ્યા અને ઉર્મર અનુસાર બધાંનું યથાથોગ સમ્માન કર્યું.

શ્રીકૃષ્ણને માટે ત્યાં એક સુંદર મુવર્ણું આસન રાખવામાં આવ્યું હતું. રાજ ધૃતરાષ્ટ્રની આમંત્રી તેઓ તેના પર સિંચાણ ગયા. મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે પણ તેમનું વિશિષ્ટ પૂજન કરીને સત્કાર કર્યો.

ત્યારપછી ધૃતરાષ્ટ્રની રાજ ક્ષત્રિ તે વિદુરના ભાગ ભવનમાં આવ્યા. વિદુરજ દરેક પ્રકારની માંગણીક વસ્ત્રો હર્ષિને તેમની સામા ગયાં અને પોતાને ધૈર લાવીને તેમનું પૂજન કર્યું. પછી તેઓ કહેવા લાગ્યા— 'કમનયન ! આજ આપનાં દર્શન કરીને મને જે આનંદ થયો છે તે હું આપને કેવી રીતે કહું; આપ દો સમસ્ત દેહધારીઓના અન્તરાત્મા જ છો.' અતિશિ- સત્કાર થઈ જતાં ધર્મર વિદુરે પાંડવોનું કથન પૂરું. વિદુર પાંડવોના પ્રેમી અને ધર્મ અને અર્થમાં તત્પર

રહેનારા હતા. ક્રોધ તો તેમને કહી સ્વર્ગ પહોંચ કરતો ન હતો. આથી શ્રીકૃષ્ણ પાંડવો ને કરવા આદતા હતા તે પાંડુ વિસ્તારથી તેમને સંભળાવી દીધું.

ત્યારબાદ બીજાર પછી ભગવાન કૃષ્ણ પોતાની ફાલક કુન્તીની પાસે ગયા. શ્રીકૃષ્ણને આવેશ નેઈ તે તેમના બળે વળગી પડ્યાં અને પુત્રોને યાદ કરીને શેવા દાગ્યાં. આજ પાંડવોના સખા શ્રીકૃષ્ણને પણ તેમણે ધણા દિવસે નૈયા હતા. આથી તેમને જોઈને કુન્તીની આંખોમાં આંસુની ભડી લાગી ગઈ. સંકાર કર્યા પછી જપારે શ્રીકૃષ્ણ ગેફા તો તેણે મદ્દગદ્દકવક થઈને કહ્યું: 'માધવ! મારા પુત્રો ધન્યપણથી જ યુરુજનોની સેવા કરનારા હતા. તેમને યસ્સપર ખૂબ સ્નેહ હતો. બીજા લોકો તેમને આદર કરતા હતા અને તેઓ પણ સર્વ પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખતા હતા. પરંતુ આ કૌરવોએ કપટપૂર્વક તેમનું રાજ્ય છિનવી લીધું અને અનેક મનુષ્યોની વચ્ચે રહેવાને ચોગ્ય હોવા છતાં તેઓ મિત્ર ન વનમાં ભાટકતા રહ્યા. તેઓ હર્ષ-રોડને વશમાં કરી ચૂક્યા હતા. આઠગણની સેવા કરતા હતા અને સર્વદા સત્ય બોલતા હતા, તેથી તેમણે તે જ વખતે રાજ્ય અને ભોગો ઉપરથી મન ભાગવી લીધું અને મને રેલી છોડીને વનમાં ચાલી નીકળ્યા. ભાઈ! તેઓ વનમાં ગયા છે ત્યારના

મારા હૃદયને તો પોતાની સાથે જ લઇ ગયા છે હવે તો હું બિલકુલ હૃદયહીન છું. જે ખૂબ જ સન્માન, સન્મતો ભરીસો રાખનાર, મિતેન્દ્રિય, પ્રાણીઓ પર દયા કરનાર, શીલ અને સદામારથી સુકત, ધર્મસ, સર્વગુણ સંપન્ન અને ત્રણે લોકોના રાજા યનવાને ચોગ્ય છે, તે સમસ્ત કુરુવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ અનંતશશ્વ સુધિષ્ઠિર આ વખતે કેમ છે? જેનામાં ફરા હનર હાથીઓનું બળ છે, જે વાધુ સમાન વેગવાળો છે, પોતાના ભાઈઓનું નિત્ય પ્રિય કરવાને લીધે જે તેમને ખૂબ વહાલો છે, જેણે ભાઈઓ સહિત કીચક, બક, દિડિમ તથા કોધવશ નામના અસુરોને વાતની વાતમાં મારી નાખ્યા હતા, આથી જે પરાક્રમમાં હિન્દ અને કોધમાં સાક્ષાત શંકર સમાન છે તે મહારથો બીમના અપારે કેવા હાથ છે? જે તેજમાં સ્વર્ગ સમાન, સંયમમાં મહર્ષિ, કામમાં પૃથ્વી અને પરાક્રમમાં હિન્દ સમાન છે તથા સમસ્ત પ્રાણીઓને છતનાર તથા પોતે કાષ્ઠથી ન છતનાર છે, તે તમારા ભાઈ અને સખા અનુન. આ સમયે કેમ છે? સહદેવ પણ ખૂબ જ દયાળુ, સન્માન, અભયસચોતો ચાતા, મૃદુ સ્વભાવનો, ધર્મસ અને મને અત્યંત પ્રિય છે, તે ધર્મ અને અર્થમાં કુશળ અને પોતાના ભાઈઓની સેવામાં તત્પર રહે છે. આ વખતે તેની શી દશા છે? નકુળ પણ બહુ સુકુમાર, શરતીર અને રૂપવાન યુવક છે. પોતાના ભાઈઓને તો તે પ્રાણ સમાન જ છે. તે અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધ કરવામાં કુશળ છે. તથા મહાન ધનુર્ધર અને પરાક્રમી છે. કૃષ્ણ! આ વખતે તે, કુશળ તો છે ને? પુત્રવધૂ દ્રૌપદી તો બધા શુભ્રાથી સંપન્ન, પરમ રૂપવતી અને સારા કુળની બેટી છે. મને તે મારા બધા પુત્રો કરતાં પણ પ્રિય છે, તે સત્યવાદી અને પોતાના ખ્યાસ પુત્રોને પણ છોડીને વનમાં પોતાના પતિઓની સેવા કરે છે. આ વખતે તેના શા હાલ છે?

કૃષ્ણ! મારી દૃષ્ટિમાં કૌરવો અને પાંડવોમાં કહી બેદકાવ નથી રહ્યો. તે જ સત્યના પ્રભાવથી હવે 'ક' શબ્દોનો નાશ થતાં પાંડવો સહિત તમને રાજ્યસુખ ભોગવતાં દેખીશ. પરંતુ! જે સમયે અનુનનો જન્મ થશે તે વખતે રાત્રિમાં મને જે આકાશવાણી સંભળાઈ હતી કે 'આ તમારો પુત્ર આખો પૃથ્વીને છતશે, તેના મથ સ્વર્ગ સુધી ફેલાઈ જશે. તે મહાયુદ્ધમાં કૌરવોને મારીને તેમનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી દેશે, અને પછી પોતાના

લાઈએ સહિત અશ્રમેય થત કરશે' તેના અર્થુનને હું દોષ નથી દેતી, હું તે સર્વથી મહાન્ નારાયણસ્વરૂપ ધર્મને જ નમસ્કાર કરું છું. તે જ સંપૂર્ણ જગતનો ત્રિધાતા છે અને તે જ સમ્પૂર્ણ પ્રાણને ધારણ કરનાર છે. જો ધર્મ સાચો છે, તો તમે પણ તે સમયે દેવચણીએ જે કશું હતું તે બધું હાથ પૂરું કરી લેશો.

“માથવ તમે ધર્મપ્રાણ મુષિપરને કહેશો કે તમારા ધર્મની ખૂબ હાનિ થઈ રહી છે. બેસા જે બીજાઓના આશ્રિત થઈને જીવનનિર્વાહ કરે તેને તો ધિક્કાર છે. દીનતાથી પ્રાપ્ત થયેલી જીવિત કરતાં તો મરી જવું તે સારું છે.” તમે અર્જુન અને ઉદ્યોગવીજ બીમને કહેશો કે ‘ક્ષત્રિયાણીએ જે હાથને માટે પુત્ર ઉત્પન્ન કરે છે તે કરવાનો સમય આવી ગયો છે, આવો અવસર આવવા છતાં પણ જો તમે યુદ્ધ નહિ કરો તો તમે આને વ્યર્થ જ ખોઈ નાખશો, તમે બધા લોકપ્રામાં સમ્માનિત છો. છતાં પણ જો તમે દીનતા સ્વીકારશો તો ફરી કદી હું તમારું મોંઢું લોહ્યા નહિ. અરે! સમય આવે તો પોતાના પ્રાણોનો પણ લેખ ન કરશો.’ મારીના પુત્ર નકુળ-સહદેવ દ્વિવિધધર્મ પર લાગી રહેનારા છે. તેમને કહેશો કે પોતાના પ્રાણને હોડમાં મૂકીને પણ પોતાના પરાક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા ભોગની જ છાંછા કરવી. કારણ કે જે મનુષ્ય દ્વિવિધધર્મ અનુસાર પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે તેના મનને પરાક્રમથી પ્રાપ્ત કરેલા ભોગો જ સુખ પહોંચાડી શકે છે.”

“ધનુઓએ રાજ્ય હીનની ઘીપું તે કાંઈ દુઃખની વાત નથી; જુગારમાં હાર્યાં તે પણ દુઃખનું કારણ નથી; મારા પુત્રોને વનમાં રહેવું પણ તેનું પણ મને દુઃખ નથી; પરંતુ મારી જીવાન પુત્રવધૂને કે જે કેવળ એક જ વસ્ત્ર પહેરેલી હતી તેને ધસડીને સપ્તામાં લાવવામાં આવી અને તેને એ પાંખીઓનાં કોર વચન સંભળતાં પાંખાં તેનાથી રંધુ દુઃખની વાત બીજી કશું હોઈ શકે. હાથ! તે માસિક ધર્મમાં (રત્નવજ્ર) હતી; પરંતુ પોતાના વીર પતિઓની હાજરીમાં પણ તે દ્વિત્રિયાણી અનાથ જેવી : થઈ ગઈ, પુરોષોત્તમ! હું પુત્રવતી છું. તે સિવાય મને

તમારો, બજારમનો અને પ્રભુઓ પણ પૂરેપૂરો આશ્રય છે. છતાં પણ હું આવાં દુઃખો ભોગવી રહી છું. હાથ! કુર્ષર્ધ પ્રારાધ્ની બીમ અને યુદ્ધથી પીડા ન બચાવનાર અર્જુનના રહેતાં પણ મારી આ દયા! ”

કુન્તી પુત્રોના દુઃખથી અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયાં હતાં, તેમની આવી વાનો સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા- ‘કેઈ! તમારા સમાન સૌમાન્યવતી સ્ત્રી બીજી કોણ હશે? તમે રાજા શૂરસેનનાં પુત્રી છો અને મહારાજ અર્જુનના વંશમાં તમારો વિવાહ થયેલો છે! તમે દરેક પ્રકારના યુદ્ધ યુદ્ધથી સમ્પન્ન છો અને પોતાના પતિદેવથી પણ તમે ખૂબ સમ્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તમે વીરમાત્રા અને વીર પત્ની છો. તમારા જેવી મહિલાઓ જ દરેક પ્રકારનાં મુશ્કેલીઓ સહી શકે છે, પાંડવોક નિરાન્તર, ક્રોધ-હર્ષ, જુખ-તરસ આ સર્વને જીતીને વીરોચિત્ર આનન્દ ભોગવી રહ્યા છે. તેમજો અને ક્રોધદોષે આપને પ્રભુપ્રાપ્ત કરાવ્યું છે, અને પોતાના કુશરમાત્રાર જીત્યા છે તથા તમારું કુશળ પૂરકું છે. હવે તમે યોદ્ધા જ બન-તમા પાંડવોને નીરોગ અને સમ્માનભરત્ર લોશો. તેમના બધા યત્નો આ માર્યા જશે, અને તેઓ રત્નપૂર્ણ લોકોના અધિપતિ થઈને રાજદાસ્યથી સુશોભિત થશે.”

શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે કૃષ્ણ બધાવાથી કુન્તીએ પોતાના અટાનનો મોઢા દૂર કરીને કહ્યું- ‘કૃષ્ણ! પાંડવોના દિનને માટે આજ જેજે હાથ કરવાના હો તે એવી રીતે કરશો કે જેથી ધર્મનો લોપ ન થાય અને કષ્ટનો આશ્રય ન લેવો પડે. હું તમારું સત્ત્વ અને કળ્પનો પ્રભાવ સ્વીકારી મૂને ભરું છું. પોતાના મિત્રોનું કામ કરવામાં તમે જે શુદ્ધિ અને પરાક્રમથી હાથ લેા છો તે પણ મારાથી કશું નથી. અમારા કુળમાં તમે મૃતિમાન ધર્મ, સત્ત્વ અને તપ જ છો. તમે સર્વનાં રક્ષા કરનારા છો, તમે જ પરજીવ છો અને તમારામાં જ આ સમ્પૂર્ણ પ્રપંચ રહેલો છે. તમે જે પ્રભાવે કદી રહ્યા છો તે જ પ્રભાવે તમારી વાત સત્ત્વ થઈને રહેશે.

ત્યારપછી મહાશ્વેદુ શ્રીકૃષ્ણ કુન્તીની આજ્ઞા લઈને તેમની પ્રાર્થના કરીને દુર્યોધનના મહેલ તરફ ગયા.

રાજા દુર્યોધનનું નિમન્ત્રણ છોડીને ભગવાનનું વિદુરજીને ત્યાં ભોજન તથા તેમની સાથે વાતચીત

વૈશમ્પાયન કહે છે-રાજા! શ્રીકૃષ્ણના પહેાંચતાં જ દુર્યોધન પોતાના મન્ત્રીઓ સહિત આસન ઉપરથી ઊભો થઈ ગયો. ભગવાન દુર્યોધન અને તેના મન્ત્રીઓને મળીને પછી ત્યાં એકઠા થયેલા બધા રાજાઓને યજ્ઞયોગ્ય મળ્યા. ત્યારપછી તે અત્યંત સ્વચ્છ સુવર્ણના

પદ્મંગ પર બેસી ગયા. સ્વચ્છ-સ્વદાર પછી રાજા દુર્યોધને ભોજનને માટે પ્રાર્થના કરી. પરન્તુ શ્રીકૃષ્ણ તેણે સ્વીકાર ન કર્યો. ત્યારે દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણને શર્યાતમાં મંડી પરન્તુ પરિણામમાં શાંતાથી ભરેલા શબ્દોમાં કહ્યું: 'જનાર્દન! અને આપને જે સારાસારા ખાવા-પીવાના પદાર્થો, વસ્ત્રો અને શય્યાઓ બેઠ કરી રહ્યા હોય તેનો આપ સ્વીકાર કેમ નથી કરતા? આપે તો બન્ને પક્ષને સહાયતા આપી છે અને આપ હિત પણ બન્નેનું જ કરવા આહો છો. તે સિવાય આપ મહારાજ ધતરાષ્ટ્રના સમ્યક્ અને પ્રિય પણ છો. ધર્મ અને અર્થનું રહસ્ય પણ આપ સારી રીતે જાણો જ છો. આથી મોંનું શું કારણ છે તે હું સંકળવા આહું છું.'

દુર્યોધને આ પ્રમાણે પૂછતાં મહાત્મા મધુસૂદન પોતાના વિદ્વાન બાહુ ઊઠાવીને બેઠના સમાન ગંભીર વાણીથી કહ્યું: 'રાજા! એવો નિયમ છે કે દૂત પોતાનો દ્વિત્વ પૂરો થઈ ગયા પછી જ ભોજન વગેરે મંદણ કરે છે. આથી જ્યારે મારું કામ પૂરું થઈ જાય ત્યારે તમે પણ મારા અને મારા મન્ત્રીઓના સત્કાર કરજો. હું કામ, ક્રોધ, દ્વેષ, સ્વાર્થ, કપટ અથવા લોભમાં પડીને ધર્મને કાંઈ રીતે છોડી નથી શકતો. ભોજન કાં તો પ્રેમપૂર્વક કરવામાં આવે છે અથવા તો આપતિમાં પડવાથી કરવામાં આવે છે. તેથી, તમારો મારા પ્રત્યે પ્રેમ છે નહિ અને હું આપતિમાં આવી પડ્યો નથી. જુઓ, પાંચો તો તમારા ભાઈઓ જ છે, તેઓ સદા પોતાના સ્નેહીઓને અનુકૂળ રહે છે અને તેમનામાં બધા શુદ્ધ વિગ્રહાન છે. છતાં પણ તમે વિના કારણ તેમની સાથે જનમથી જ દ્વેષ કરો છો. તેમની સાથે દ્વેષ કરો તો નથી. તેઓ તો સર્વદા પોતાના ધર્મમાં રહે છે. તેમની સાથે જે દ્વેષ કરે છે તે તો મારી સાથે પણ દ્વેષ જ કરે છે. અને જે તેમને અનુકૂળ છે તે મારે પણ અનુકૂળ છે. ધર્માત્મા પાંચોની સાથે તમે મને એકપણ થયેલો જ સમજો. જે પુરુષ, કામ અને ક્રોધના મુલ્યમ છે તથા મૂર્ખતાવશ શૂંચતાઓથી વિરોધ અને દ્વેષ કરે છે તેને જ અધમ કહે છે. તમારા આ સમજણ અનુભવ સમ્યક્ દુર પુરો સાથે છે, તેથી તે ખાવથોય નથી. મારો તો એવો જ વિચાર છે કે મારે કેવળ વિદુરજીનું જ આ ખાવું બોઈએ.

દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહીને શ્રીકૃષ્ણ તેના મહેલથી નીકળી વિદુરજીને ઘેર આવી ગયા. વિદુરને ઘેર જ તેમને મળતા માટે બીજા, દ્રોણ, કૃષ્ણ, બાહુલીક તથા બીજા કેટલાક કુરુવંશીઓ આવ્યા. તેમણે કહ્યું: 'વાણેય! અને આપને ઉત્તમ-ઉત્તમ પદાર્થોથી પૂર્ણ અનેક ભારતે સમર્પિત કરીએ છીએ, ત્યાં આવીને આપ વિશ્રામ કરો.' તેમને શ્રી મધુસૂદન કહ્યું: 'આપ શર્વ પધારો, આપ મારો દૈક પ્રકાર સત્કાર કરી આપા, કૌરવોના બધા પછી વિદુરે મૂળ ઉત્સાહથી શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કર્યું. પછી તેમને તેમણે અનેક પ્રકારના ઉત્તમ શુભયુક્ત ખાવા-પીવાના પદાર્થો અર્પણ કર્યા. તે પદાર્થોથી શ્રીકૃષ્ણ

પહેલાં ધ્યાનથીને તમ ક્યાં, અને પછી પોતાના સ્નેહી સાથે બેસીને પોતે ભોજન કર્યું.

આરે ભોજન બાદ ભગવાન વિગ્રામ કરવા લાગ્યા ત્યારે રાત્રિને વખતે વિદુરે તેમને કહ્યું : 'હે વા! આપ અહિં દાસ્તાપુર આવ્યા તેં આપે ઠીક નથી કર્યું. મન્દુકુદિ દુર્યોધન ધર્મ અને અર્થ બન્નેને છોડીને બેઠો છે. તે કોઈ અને શુરજનોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર છે. ધર્મશાસ્ત્રને તો તે કંઈ સમજતો જ નથી. પોતાની જ હાં પકડી રાખે છે. તેને કોઈ પણ રીતે સન્માનમાં લઈ જવો અસંભવિત છે. તે ત્રિપથેના કાકા પોતાને ખૂબ હુદિમાન માનનાર, મિત્રોથી દૂર કરનાર, સર્વને શંકાની નજરે જોનાર, કુત્તમ અને હુદિલીન છે. તે સિવાય તેનામાં બીજા પણ અનેક દોષ છે. આપ તેને હિતની વાત કરેશો તો પણ કોપવદ્ય તે કંઈ જ સાંભળશે નહિ. લીધમ, ક્રોધ, કૃપા, અશ્વયામા અને જપદધને લીધે તેને આ રાજ્યને પોતે જ હડપ કરી લેવાનો પૂરા ભરોસો છે. તેથી તેને સન્ધિ કરવાનો તો વિચાર જ નથી થતો. તેને તો પૂરા વિશ્વાસ છે કે એકત્રી કણ જ મારા સમસ્ત શત્રુઓને છતી ભેરો. તેથી તે સન્ધિ નહિ કરે, આપ તો સન્ધિનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છોં પરન્તુ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ તો

પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે 'અમે પાંડવોને તેમનો ભાગ કરી પણ નહિ આપીએ.' ત્યારે તેમનો આવો જ વિચાર છે તો તેમને કંઈ પણ કહેવું તે બ્યર્થ જ છે. મન્દુકુદન! ત્યાં સારી અને ખરાબ બન્ને પ્રકારની વાતનો વિવેક થતો નથી ત્યાં હુદિમાન પુરે કંઈ પણ ન કહેવું બેઠ્યો. ત્યાં કોઈ હિતચર્તા કહેવી એ તો બહેરાઓની આગળ સંગીતના આવાપ સંભળાવવા બરાબર છે.

“શ્રીકૃષ્ણ! પહેલાં જે રામજોએ આપની સાથે ઘેર બાંધુ હવું તે બધાએ હવે આપના ભવ્ય દુર્યોધનનો આશ્રય લીધો છે. તે બધા શોદાઓ દુર્યોધનની સાથે મેળ કરીને પોતાના પ્રાણો સુદાં ઊડાયા તેવાર છે. મારે આપ તે બધાંની વચ્ચે જાઓ-એ વાત મને સારી નથી લાગતી, જો કે દેવતાઓ પણ આપની સામે ટકી નથી રાહતા અને હું આપનો પ્રભાવ, બળ અને હુદિને સારી રીતે જાણું છું, તો પણ આપના પ્રત્યે પ્રેમ અને સોહાર્દના ભાવ હોવાથી હું આપને આ પ્રમાણે કહી રહ્યો છું. સમસનયન! આપનાં દર્શન કરીને આજ મને જે પ્રસન્નતા થઈ છે તેને હું કેવી રીતે કહી શકું? આપ તો સમસ્ત દેહધારીઓના અન્તરાત્મા છો; આપથી છૂટું શું છે?”

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—વિદુરજ્ઞ! એક મહાન હુદિમાને જેવી વાત કહેવી, જોઈએ અને મારાં જેવા પ્રેમપાત્રને આપે જે કંઈ કહેવું જોઈએ, તથા આપના મુખથી જેવું ધર્મ અને અર્થ યુક્ત સ્વયં વચન નીકળવું જોઈએ તેવી જ વાત આપે માતા-પિતાની પેઠે સ્નેહથી કહી છે. હું દુર્યોધનની દુષ્ટતા અને શત્રુપ્રીતિથી વેરભાવ વગેરે બધું જાણીને જ આજ કંઠેવાની પાત્રે આજો છું. મન્દુકુદન! કતબ્ય છે કે તેજે ધર્મથી જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેને કરવું. ધર્માચક્રિત પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ જો તે તેને પૂરું કરી ન શકે તો પણ તેને તેવું પુરવ તો અવશ્ય મગશે જ-એમાં મને સન્દેહ નથી. દુર્યોધન અને તેના મન્ત્રીઓએ પણ મારી શુભ અને હિતકારી તેમ જ ધર્મ અને અર્થને અનુકૂળ વાત માનવી જ જોઈએ. હું તો નિઃકપટભાવથી કોરવો, પાંડવો અને પૃથ્વીતક્ષના સમસ્ત ક્ષત્રિયોના હિતનો જ પ્રયત્ન કરીશ. આ પ્રમાણે ઢિનનો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ જો દુર્યોધન મરી વાતમાં શંકા કરશે તો પગ મારું મિત્ર તો પ્રયત્ન જ થશે અને હું મારા કન્યાવનુ

જાણથી મુકત પલ્લુ થઇ જાય. 'શ્રીકૃષ્ણ સન્ધિ કરાવી
ચક્રતા હતા તો પલ્લુ તેમણે ક્રોધના આવેશમાં આવેલા
કૌરવ-પાંડવોને ન દેડાયા' એવી વાત મૂકી અર્ધમર્ત્યા
ન કહે એટલા માટે જ હું 'આઠ' સન્ધિ કરાવ્યા માટે
આપ્યો છું. દુર્યોધને જો મારી ધર્મ અને અર્થને અનુરૂપ

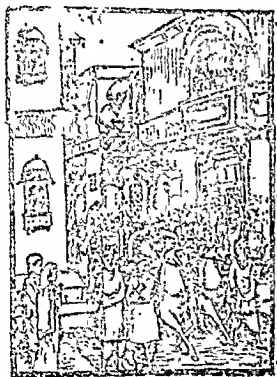
હિતકર વાત સાંભળીને પલ્લુ તેના પર ધ્યાન ન આપ્યું
તો તે પોતાની કરણીનું ફળ ભોગવશે.

ત્યારપછી યદુકુળમુખ્ય શ્રીકૃષ્ણ પક્ષે પર પોરી
ગયા. તે આખી રાત શ્રીકૃષ્ણ અને મહાત્મા વિદુરને
વાત કરતાંકરતાં બીટી ગઈ.

શ્રીકૃષ્ણનું કૌરવોની સભામાં આવવું તથા સર્વને પાંડવોનો સન્દેશ સંભળાવવું

વૈશંપાયન કહે છે—સવારમાં ઊઠીને શ્રીકૃષ્ણ
જ્ઞાન, જપ અને હોમથી નિવૃત્ત થઈ જાગી રહેલા સર્વનું
ઉપસ્થાન કર્યું; અને પછી વંજી અને આશ્વલોકી ધારણ
ક્યાં, તે જ સમયે રાજા દુર્યોધન અને મુખ્યમંત્રી યુવ રાજ-
નિએ તેમની પાસે આવીને કહ્યું—'મહારાજ! જૂનરાષ્ટ્ર
તથા ભીષ્મ વગેરે બધા કૌરવમહાનુભાવો સભામાં આવી
ગયા છે અને આપના આવવાની વાત જોઈ રહ્યા છે.
ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે ખૂબ મંદુર વાણીયાં તે બંનેને અભિ-
નન્દન આપ્યું. ત્યારપછી સરયોએ આખી શ્રીકૃષ્ણના
મારહોમાં પ્રણામ કર્યાં. અને તેમને ઉત્તમ ધોર જોડેલો
સ્વેત રથ લાવીને જોતો રાખ્યો. શ્રીકૃષ્ણનાથ તે રથ પર
સવાર થયા. તે વખતે કૌરવવીરો તેમને ચારે બાજુએ

વીરળાઈને આલ્યા. ભગવાનની પાછળ તેમના રથમાં જ
સમસ્ત ધર્મોના જાણનાર વિદુરજી પલ્લુ મેલી ગયા; તથા
દુર્યોધન અને રાકુનિ એક બીજા રથમાં બેસીને તેમની
પાછળ-પાછળ આલ્યા. થોડી વારમાં ભગવાનનો રથ રાજ-
સભાના દાર પર આવી ગયો અને તેઓ ઊતરીને અંદર
સભામાં ગયા. જે વખતે શ્રીકૃષ્ણ વિદુર અને સાત્યકિની
દાથ પકડીને સભામાં પધાર્યાં તે વખતે તેમની કાનિયે
રમરન કૌરવોને નિરતેજ કરી દીધા. તેમની આગળ-
આગળ દુર્યોધન તથા કૃષ્ણ અને પાછળ કૃતવર્મા અને
વૃષિધ્વજવી વીરો ચાલી રહ્યા હતા. શ્રીકૃષ્ણ સભામાં પહોં-
ચતાં તેમનું ચન્માન કરવા માટે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને
ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે બધા લોકો પોતપોતાનાં સ્થાનો પર

જોશ થઈ ગયા. શ્રીકૃષ્ણને માટે રાજસલામાં મહારાજા પુતરાણી આઠાથી સર્વોત્ક્રમ નામનું મુવલું મય સિંહાસન રાખરામાં આવ્યું હતું. તેના પર બેસીને શ્રીસ્વામસુન્દર મન્દ હાથ કરતા રાજા પુતરાણી, બીજા, કોણ તથા બીજા રાજાઓ સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યા. સમસ્ત કોરવો અને આવેલા રાજાઓએ સલામાં પધારેલા શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કર્યું.

આ વખતે શ્રીકૃષ્ણ સલાની અંદર અન્તરિક્ષમાં નારદ વગેરે નાપિઓને બોલેલા બોલ્યા. ત્યારે તેમણે ધીમેથી રાત્રનુનંદન બીજોને કહ્યું; ‘આ રાજસલાને લેવા માટે નાપિતોક આવેલા છે. તેમનાં આસનો વગેરે ચૂકીને ખૂબ સ્વચ્છરથી તેમનું આવાહન કરો, તેમના બેઠા પિના અદિ કોઈ પણ બેસી નહિ શકે. આ શુદ્ધિત મુનિઓની સત્વર પૂર્ણ કરો.’ બેઠામાં જ મુનિઓને સલાના દાર પર આવેલા જોઈને બીજો ખૂબ સીધતાથી સેરકોને આસન લાવવાની આજ્ઞા કરી. તેઓ તરત જ ખૂબ આસનો, લઈ આવ્યા. ત્યારે નાપિઓએ આસનો પર બેસીને અર્ધાં વગેરે મદ્ય કર્યાં. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તથા મધા રાજાઓ પીતપીતાનાં આસનો પર બેસી મધા, મદા મતિ વિદુરજી શ્રીકૃષ્ણના સિંહાસનની પાસેના ચોક આવેત મુગ્ધમ પાદરેલા મહિમય આસન પર બેઠા. રાજાઓને શ્રીકૃષ્ણનું મધા સિંહાસન યદ્યુ હતું આથી જેમ અમૃત પીતાપીતા તુષિ થતી નથી તેમ તેઓ શ્રીકૃષ્ણને નેતાનેતા ધરાતા ન હતા. તે સલામાં સંપૂર્ણ મન શ્રીકૃષ્ણમાં લાગ્યું હતું, તેથી કાંઈના પણ યુગ્મથી કોઈ પાંત નીકળતી ન હતી.

ત્યારે સલામાં મધા રાજાઓ મૌન થઈને બેસી ગયા તો શ્રીકૃષ્ણે મહારાજા પુતરાણી તરફ નેતાં ખૂબ નંબીર વાણીથી કહ્યું; ‘રાજા! મારા અદિ આવવાને ઉદ્દેશ્ય છે કે પીર છુનિયેલો સંહાર થયા બમર જ કોરવો અને પાંદ-વેમાં સન્ધિ થઈ જાય. આ વખતે રાજાઓમાં કુત્રંચ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એનામાં શાંત અને સલાચારનું ખૂબ આદરપૂર્વક પાલન થાય છે. તથા બીજા પણ અનેક શુભ શુભો છે. બીજા રાજાઓની અપેક્ષાએ કુત્રંચીઓમાં કૃષા, દયા, કષ્ટતા, મૃદુતા, સરમતા દયા અને સ્વ-એ વિરોધરૂપે રહેલા છે. આ પ્રકારના શુભોથી કોરવણાને બનેલા આ વંશમાં ને આપને લીધે કોઈ અયોગ્ય વસ્તુ અને તે તે

હાંચત નથી. ને કોરવોમાં શ્રેષ્ઠ અથવા પ્રકટ રૂપે કોઈ અસદ્ બચદાર હોય તો તેને કાઢવાનું કામ આપનું

જ છે. દુરોધન વગેરે આપના પુત્રો ધર્મ અને અર્થને ન અનુસરીને ફર પુરોના જેવાં આચરણ કરે છે, પીતાના આજ્ઞાઓની જ સાથે તેમના અશિષ્ટ પુરોના જેવો બચદાર છે. તથા ચિત્ત પર લોભનું જ્ઞાન સત્તાર થઈ જાયથી તેમણે ધર્મની મર્યાદાને એકદમ છોડી દીધી છે. આ નથી જાત તો આપને માનુષ છે જ, આ લશ્મકર આપણે આ વખતે કોરવો પર જ આવી છે અને ને તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવશે તે તો સમસ્ત યુવાને ચોપટ કરી દેશે. ને આપ આપના કુળને નાશથી બચાવવા માહત્યા હોય તો હમણાં પણ તેનું નિષ્કારણ મંદ શકે છે. હું માનું છું તે પ્રમાણે આ બંને પક્ષોમાં સન્ધિ થતી જરૂર હિન નથી. આ સમયે યાન્તિ કરા-વતી એ આપના અને મારા જ હાથમાં છે. આપ આપના પુત્રોને મર્યાદામાં રાખો અને હું પાંદવને નિય-મમાં રાખીશ. આપના પુત્રોએ તેમનાં ભાગ્યગત્યાં સદિન આપની આજ્ઞામાં રહેવું જ નેતાં. ને તેઓ આપની આજ્ઞામાં રહેશે તો તેમનું મહાન દિન થઈ શકે છે. મહારાજા! આપ પાંદવોની રક્ષામાં રહીને ધર્મ અને અર્થને અનુસરો. આપના આચાર શુભો મેળવ કરે

છતાં પણ નથી મળી શકતા. ભારતવૃક્ષ જેવી પાતે બીજ, કોણ, ફળ, વિવિધતા, અન્નદાતા, વિકલ્પ, સોમદત્ત, પ્રાદહીક, યુધિષ્ઠિર, બીમસેન, નકુળ, સહદેવ, સાત્ત્વિક અને યુધિષ્ઠ્ય જેવા વીરો હોય તેની સાથે સુદ્ધ કરવાની કષ્ટા હૃદ્દીનની હિંમત થઈ શકે છે. કૌરવો અને પાંડવોના મળી જવાથી આપ સમસ્ત લોકોનું આધિપત્ય પ્રાપ્ત કરશે તથા યુદ્ધોએ આપનું કઈ પણ બગાડી નાંક શકે. તથા જે રાજ્યો આપની સમાન દક્ષિણ તથા આપથી મોટા છે તેઓ પણ અપની સાથે સન્નિધિ કરી લેશે. આમ થતાં આપ આપના પુત્ર, પૌત્ર, પિતા, ભાઈ અને સુવરોધી સુરક્ષિત રહીને સુખથી જીવન વ્યતીત કરી શકશે. જો આપ પાંડવોને જ આગળ રાખીને તેમનો પૂર્વવત્ત આદર કરશે તો આ સમસ્ત પૃથ્વીને આનન્દથી ભોગવી શકશે. મહારાજ ! સુદ્ધ કરવામાં તો મને મહુ બારે સંદાર દેખાઈ રહ્યો છે. આ પ્રકારે બનને પક્ષોના નાશ કરાવવામાં આપને ક્યો ધર્મ દેખાય છે ? માટે આપ આ લોકની રક્ષા કરો અને એવું કરો કે જેથી આપની પ્રજાનો નાશ ન થાય. જો આપ સત્યચુક્રને ધારણ કરી લેશે તો સર્વની મારામર રદા થઈ જશે.

મહારાજ ! પાંડવોએ આપને પ્રણામ કર્યા છે અને આપની પ્રસન્નતા આહતાં આ પ્રાર્થના કરી છે કે 'અમે અમારા સાથીઓ સહિત આપની આરાધા જ આટલા દિવસો સુધી દુઃખ ભોગવ્યું છે, અમે જાર વર્ષ સુધી વનમાં રહ્યા છીએ અને તેરમું વર્ષ જનસમુદાયમાં અચાતરપે રહીને વીતાવ્યું છે. વનવાસની શરત થતી વખતે અમારો એવો જ નિશ્ચય હતો કે ન્યારે અમે પાછા આવશું ત્યારે આપ અમારા ઉપર પિતાની માદક વર્તશે. અમે તે શરતનું પૂરેપૂરી રીતે પાકન કરું છું તેથી હવે આપ પણ જેવું પહેલાં કારવેલ હતું

તેવું વર્તન કરો. અમને હવે અમારા રાજ્યનો ભંગ મળી જવો નોઈએ. આપ ધર્મ અને અર્થના સ્વરૂપને જાણો છો, તેથી આપે અમારી રક્ષા કરવી નોઈએ. શુભ્ર-યે શિવ્યનો જેવો ગૌરવ્યુક્ત વ્યવહાર હોવો નોઈએ તેવો આપની સાથે અમારો છે. તેથી આપ પણ અમારી સાથે શરના જેવો વ્યવહાર કરો. જો અમે માર્ગબદ્ધ થઈ રહ્યા હોઈએ તો આપ અમને સાચા રસ્તા ઉપર લાવો અને આપ પોતે પણ સન્માર્ગ પર રિધત યાંચો, તે સિવાય આપના તે પુત્રાએ આ સમાસદોને પણ કહેવવ્યું છે કે જ્યાં ધર્મને જાણનારા સમાસદો હોય ત્યાં અનુચિત વસ્તુ ન બનવી નોઈએ. જો સમાસદોની હાજરીમાં જ અધર્મથી ધર્મના અને અસત્યથી સત્યનો નાશ થાય તો તે સમાસદોનો પણ નાશ થઈ જાય છે. આ વખતે પાંડવો ધર્મપર દષ્ટિ રાખીને રિધર બેઠા છે. તેમણે ધર્મ અનુસાર સત્ય અને આપયુક્ત વાત જ કરી છે. રાજાનાં આપ પાંડવોને રાજ્ય આપી દો, તેમ સિવાય આપને બીજું શું કરી શકાય છે ? આ સમાસદો જે રાજલોક બેઠા છે તેઓએ આ વિષે બીજી કોઈ વાત કહેવી હોય તો કહો. જો ધર્મ અને અર્થનો વિચાર કરીને હું સત્યસાચી વાત કહું તો તે જ કહેવાનું થશે કે આ દાનિયોને આપ મુનુના ફરામાંથી છોડાવી દો. ભારતવૃક્ષ ! રાત્રિ ધારણ કરો, કોઈને વશ ન થાઓ અને પાંડવોને તેમના પિતાનું રાજ્ય દઈ દો. આ પ્રમાણે કરીને આપ આપના પુત્રો સહિત આનન્દથી ભોગ ભોગશે. રાજા ! આ વખતે આપે અર્થને બન્યું અને બન્યુંને અર્થ અમાની લીધો છે. આપના પુત્રો પર સોને અધિકાર જમાવી લીધો છે, આપ તેમને જરા કાબુમાં રાખો. પાંડવો તો આપની સેવાને માટે પણ તૈયાર છે અને સુદ્ધ કરવા માટે પણ તૈયાર છે. આ બન્નેમાં આપને જે અધિક હિતકર જણાયું હોય તેના ઉપર નિશ્ચય બેસો.

પરશુરામ અને મહર્ષિ કણ્વનો સન્નિધે માટે અતુરોધ તથા દુર્યોધનની ઉપેક્ષા

વૈશંપાયન કહે છે—ન્યારે બગવાન કૃષ્ણે આ બધી વાતો કહી તો મધ્ય સમાસદોને રોમાંચ થઈ ગયો અને તેઓ ચકિત જેવા થઈ ગયા. તેઓ મનમાં ને મનમાં તરેહતરેહના વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમના મુખમાંથી કાંઈ પણ ઉતર ન નીકળ્યો. બધા રાજાઓને

આ પ્રમાણે મોન બોલ્યા નોઈ મહર્ષિ પરશુરામ કહેવા લાગ્યા : 'રાજા ! તમે દરેક પ્રકારના સન્દેહ છોડીને મારી એક સત્ય વાત સાંભળો, તે તમને સારી લાગે તો તે અનુસાર આચરણ કરો. પહેલાં દમોદરના નામનો એક સાધુભીમ રાજા થઈ ગયો છે, તે મહારથી સમાસ

કરેજી આતઃક્રાંતિમાં જીંદગી બદલે અને ક્ષત્રિયોને પૂજ્યા કરતો હતો કે, 'શુ' બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂરોમાં

કેઈ કોણે પોલો છે કે નો મારા સમાન અને મારાથી પણ અધિક હોય ?' આ પ્રશ્નને કહીને તે રાત્રી અનન્ત ધર્મોન્મત્ત થઈને આ સમુદાય પૃથ્વી પર વિચરતો હતો. રાત્રીનો આખો ધર્મક્રમેથી કેટલાક તપસ્વી બ્રાહ્મણોએ તેને કહ્યું; 'આ પૃથ્વી પર એક બે સત્પુરુષો છે કે જેમણે સંપ્રામર્શ અનેક જગુને પરાસ્ત કર્યા છે. તેમની બરાબરી તમે કદી નહિ કરી શકો.' આ ઉપર રાત્રીએ પૂછ્યું; 'તે કોણ પુરુષો કર્યા છે ? તેમણે કર્યા જન્મ લીધેલો છે ? તેઓ શુ' કામ કરે છે ? અને તેઓ કેવળ છે ?' બ્રાહ્મણોએ કહ્યું; 'તેઓ નર અને નારાયણ નામના બે તપસ્વી છે. આ વખતે તેઓ મનુષ્યોદ્ધાર જ આવેલા છે. તમે તેમની કથા શ્રવણ કરો. તેઓ મનુષ્ય મન પર્વત પર ખૂબ ધૈર્ય અને અચળતાથી તપ કરી રહ્યા છે.'

“રાત્રીએ આ વાત સંકળ ન થઈ. તે જ વખતે તે ખૂબ મોટી સેના લઈ તેમની પાસે આવી નીકળ્યો અને મનુષ્યપાલ પર જઈને તેમને યોગ્યતા લાગે. થોડી જ વારમાં તેને તે બન્ને મુનિ નજરે પડ્યા. તેમના સ્તરીસી નામોએ સ્વર્ગ દેખાવા લાગી હતી. કહી, કરમી અને

પવનને સંકળ કરવાથી તેઓ ખૂબ જ કુશ (કુશળ) થઈ ગયા હતા. રાત્રી તેમની પાસે ગયા અને ચરણપથ કહીને તેમને કુશળ પૂછ્યું. મુનિઓએ પણ કમ, મુશ, આસન અને જગમી રાત્રીના સંકાર કહીને પૂછ્યું. 'કેવું, અમે આપનું શુ' કામ કરીએ ?' રાત્રીએ તેમને પહેલેથી જાણી વાત બતાવી અને કહ્યું કે 'આ વખતે હું

આપની સમીપે મુદ્દ કરવા માટે આવ્યો છું. મોટી આ યજ્ઞ વિરોધીની અભિલાષા છે. તેથી તેનો સ્તીકાર કરીને જ આપ મારો અતિથિસ્વકાર કરો.' નરનારાયણે કહ્યું- 'રાત્રી ! આ આશ્રમમાં કોઈ, લોકાલ જોડે રોષ નથી ફડી રાહત. અહિં મુદ્દની તો કેઈ વાત જ નથી તો પછી અહિં અન્ન-સંસ્કારના અથવા કુરિય પ્રતિના લોકા કોઈ રીતે રહેવા હોય ? પૃથ્વી પર કેટલાકે સંસ્કારો છે. તમે કોઈ ખીજ જગ્યાએ જઈને મુદ્દને માટે આર્થના કરો.' નરનારાયણે આ પ્રશ્નને વારંવાર સમ-ભવિષ્ય છતાં પણ હમને દુઃખનો મુદ્દનો લોકા જાન્ય ન થયો અને તેને માટે તે તેમને અન્નકર કરતો જ રહ્યો.

“ત્યારે ભગવાન નરે એકે મી યજ્ઞનાં લગ્નપદો લઈને કહ્યું; ‘અન્ન, તમને મુદ્દની ખૂબ લાગ્યા છે. તો તમણે હાથપાદ લાગ્યા અને સેનાને પણ તૈયાર કરો.’ આ સંમતિ દર્શાવવા અને તેના દેવોને

છે, તે કહાડીના હાથાની જે પોતેજ પોતાના ચૂરને કાપી રહી છે, જે મનુષ્યને નીચા દેખાવાની કન્યા ન હોય તેણે લોકથી પોતાની શુદ્ધિને બ્રહ્મનું કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે જેની શુદ્ધિ દ્વિપતિ ન હોય તેનું મન કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવામાં લાગી શકે છે. આ શુદ્ધ શુદ્ધિવાળો પુરુષ પાંડવોનો તો કુપણ સંસાર કોઈ સાધારણ મનુષ્યોનો પણ અનાદર નથી કરતો. પરંતુ ક્રોધના પાશમાં ફસાએલો પોતાનું હિત કે અહિત કંઈ સમજ નથી શકતો. લોક અને વેદમાં જે મોટાભાઈનાં જ્ઞાનનાં સાધન છે, તેનાથી પણ તે બ્રહ્મ ઘણું જાણે છે. માટે કુળનીની અપેક્ષાએ જે તમે પાંડવોનો સંગ કરશો તો તમારું કલ્યાણ જ થશે. તમે જે પાંડવોની વિમુખ ઘટને કોઈ બીજાઓને બહારે પોતાનું રક્ષણ કરવા ચાલો છો તથા દુઃશાસન, કલ્યાણ અને ચક્રાનિના હાથમાં પોતાનું ઔશ્વ્ય સોંપીને પૃથ્વીને જીતવાની આજ્ઞા રાખો છો; પણ યાદ રાખો કે તેઓ તમને જ્ઞાન, ધર્મ અને અર્થની પ્રાપ્તિ નહિ કરાવી શકે, પાંડવોની સામે તેમનું કંઈ પણ પરાક્રમ નહિ થાશે શકે. તમને સાથે રાખીને આ બધા રાજાઓ પણ પાંડવોની ટક્કર નથી ઝીલી શકતા. તમારી પાસે આ જેટલી સેના એકઠી થયેલી છે તે ક્રોધિત થયેલ શીમસેનના મુખ તરફ તે આંખ પણ નથી ઊઠાવી શકતી. આ બીજા, દ્રોણ, કૃષ્ણ, કૃપ, બૃહદ્રથ, અશ્વત્થામા અને જયદ્રથ બધા મળીને પણ અર્જુનનો સામનો નથી કરી શકતા, અર્જુનને યુદ્ધમાં પરાસ્ત કરવાની તો સમસ્ત દેવતાઓ, અમુશ, બળવર્ષ અને મનુષ્યોની પણ શક્તિ નથી. તમે યુદ્ધ તરફ તમારું મન ન લાગાવો. અચ્ચ, તમે જ આ સમસ્ત રાજાઓમાં કોઈ એવો વીર જાતો છે જે રણભૂમિમાં અર્જુનનો સામનો કરીને કુશળસેન પાછો ફરે. આને માટે વિરાટનગરમાં એકલા અર્જુન અનેક મહારથીઓ સાથે યુદ્ધ કર્યાની જે અદ્ભુત વાત જાણી છે તે જ પરત પ્રમાણ થશે. અરે ! સંપ્રામમાં જેણે સાક્ષાત્ શ્રી શંકરને પણ પ્રસન્ન કરી લીધા તે અજ્ઞેય અને વિજ્ઞેય વીર અર્જુનને તમે જીતવાની આજ્ઞા રાખો છો ! અને વળી જ્યારે હું પણ તેની સાથે છું તોતો પછી સાક્ષાત્ ઇન્દ્ર પણ કેમ ન હોય, એવો કોણ છે કે જે પોતાની સામે આવેલા અર્જુનને યુદ્ધ માટે લલકારી શકે. જે પુરુષ યુદ્ધમાં અર્જુનને જીતવાની સક્તિ રાખે છે તે તો પોતાના હાથોથી પૃથ્વીને ઊઠાવી શકે છે, ક્રોધથી સમસ્ત પ્રજાને ભરમ કરી શકે છે અને દેવતાઓને પણ અર્થથી પાડી શકે છે. તમે જરાક તમારા પુત્રો, ભાઈ,

બાપુ, બાન્ધવ અને સામીઓ તરફ તો જુઓ, તેઓને તમારું માટે શા માટે નષ્ટ કરવા માગો છો ? જુઓ, કૌરવોનું ખીજ કામમ રહેવા દો, આ વંશનો પરાજય ન કરો, પોતાને કુશળતા ન કહેવડાવો અને તમારી કીર્તિને કલંકિત ન કરો. મહારથી પાંડવો તમને જ મુરજાળ બનાવશે અને આ સામાન્ય પરતમારા પિતા મુરજાળને જ રક્ષાપિત કરશે. જુઓ, ખૂબ ઉત્સાહથી તમારી પાસે આવી રહેલી રાજાઓનો તિરકાર ન કરો; અને પાંડવોને અર્જુન રાખ્ય આપી દઈને આ મહાન ઔશ્વ્ય પ્રાપ્ત કરી લો. જે તમે પાંડવો સાથે સન્ધિ કરી લેશો, અને પોતાના હિતેષીઓની વાત માનશો તો ચિરકાળ સુધી પોતાના મિત્રોની સાથે આનન્દપૂર્વક મુખ ભોગવશો. વેશમ્પાયન કહે છે-ભરતશ્રવ જનમેન્ય ! શ્રીકૃષ્ણ આ હાથણ સાંભળીને શાન્તવનન્દન શીખે કુવેશનને કહ્યું-તાત ! પોતાના સુદૃઢનું હિત ચાહનારા શ્રીકૃષ્ણે તને જે સમજાવ્યો તેનો આશય એ છે કે તું જીવે પણ તને જે સમજાવ્યો તેનો આશય એ છે કે તું મહામતી માની જા અને બધું હારી દે. જે તું મહામતી શ્રીકૃષ્ણની વાત નહિ માને તો કદી તારું હિત નહિ થાય, તેમ કદી તું સુખ પણ નહિ પામી શકીશ. યશસ્વિને કંઈ કહ્યું છે તે ધર્મ અને અર્થને અનુકૂળ છે. તું તેનો સ્વીકાર કરી લે અને બધું પ્રજાનો સંહાર ન કરાવ. જે તું એ પ્રમાણે નાહ કરે તો તારે તારા મનુષ્યો, પુત્રો અને બાન્ધવો સાહિત તારા પ્રણેયી હાથ ધોવા પડશે. ભરતવનન્દન ! શ્રીકૃષ્ણ, ધૃતરાષ્ટ્ર અને વિદુરના નીતિયુક્ત વચ્ચેનું ઉત્તરધન કરીને હું પોતાને કુશળ, કુપુરુષ, કુમતિ અને કુમાર્ગંગામી ન કહેવડાવ તથા તારા માતા-પિતાને શોકસાગરમાં ન ડુબાડ.

ત્યારબાદ દ્રોણાચાર્યે કહ્યું-રાજન ! શ્રીકૃષ્ણ અને બીજા બહુ સુદક્ષિણ, મેધાવી, જિજ્ઞેસુ, અર્થનિષ્ઠ અને બદ્ધ્યુત છે. તેમણે તમારા હિતની જ વાત કહી છે, તમે તેને માની લો અને મોહવશ તેનો તિરકાર ન કરો. જે લોકો તમને યુદ્ધને માટે ઉત્સાહિત કરી રહ્યા છે તેમનાથી તમારું કંઈ પણ કામ નહિ જાની શકે. તેઓ તો યુદ્ધમાં શત્રુઓ પ્રત્યેના વૈરવિરોધનો ધંટ બીજાના જ ગળમાં બાંધશે. તમે તમારી પ્રજા અને પુત્રો તથા બાન્ધવોના પ્રણેયો સંકટમાં ન નાખો. આ વાત નક્કી માનજો કે જે પક્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન હશે તેને કોઈ પણ નહિ જીતી શકે. જે તમે તમારા હિતેષીઓની વાત નહિ માનો તો જીવે તમને પસ્તાવો જ

હાથ લાગશે. પરંતુરામજીએ અત્યુન્નતા વિષયમાં જે કંઈ કયું છે તે ખરી રીતે તો તેના કરતાં પણ અધિક છે. તથા દેવકીનન્દન શ્રીકૃષ્ણ તો દેવતાઓને માટે પણ અક્ષર છે. પરંતુ રાજા તમને આ બધી તમારા કિતની અને સુખની વાતો કહેવાથી શું બને છે? છતાં તમને બધી વાતો કહી દેવાઈ છે; હવે તમારી જે ધન્ય હોય તે કશે. આથી વધુ તમને હું કંઈ કહેવા માહતો નથી.

આની જ વચમાં વિદુરજી પણ બોલી ઊઠ્યા-
દુર્યોધન! તમારે માટે તો મને કશી ચિન્તા નથી; મને તો તમારાં આ ધરણ માન્યાપની તરફ નેહાને જ શોક થાય છે. તેઓ તમારા જેવા દુષ્ટ હન્યવાળા પુરુષને વધ યર્ધને એક દિવસ પેતાના બધા સમાદાકરો અને મુહુરો માર્યા જતાં વિશ્વાઓનાં પરી અસહાય યર્ધને વાદકશે.

અન્તે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર કહેવા લાગ્યા-‘દુર્યોધન! મહાત્મા કૃષ્ણ જે વાત કહી તે કંઈ પ્રકારે કલ્યાણ કરનારી છે. તું તેના પર ધ્યાન આપ અને તેને જ અનુસાર આચરણ કર. ને. પુરુષર્થવળા શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી આપણે બધા રાજ્યોના પગેથી અબીટ પ્રત્યેક પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. તું તેમની સાથે રાજ્ય મુશિહિરની પાસે જા અને જેથી બધા ભરતરસીઓનું મંગલ થાય તે કામ કર. મારી સમજમાં તો આ સન્ધિ કરવાનો જ વખત છે. આ તમને તું હાથમાંથી ન જવા દે. દેખ, શ્રીકૃષ્ણ સન્ધિને માટે પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે અને તારા દિલની વાત કહી રહ્યા છે. આ વખતે જો તું તેમની વાત નહિ માને તો તારું પતન કંઈ રીતે નહિ અટકે.

દુર્યોધન અને શ્રીકૃષ્ણનો વિવાહ, દુર્યોધનનો સભા-ત્યાગ, ધૃતરાષ્ટ્રનું ગાન્ધારીને બોલાવવું તથા દુર્યોધનને તેનું સમજાવવું

ધૈરામ્પાપન કહે છે-રાજાના આ અગ્રિય વાતો સાંભળી રાજા દુર્યોધને શ્રીકૃષ્ણને કયું. ‘કેવર આપે તો મારી રીતે સમજ-વિચારીને બોલવું’ નેહાંજો. આપ તો પ્રેમને લીધે પાંડવોની ભાવના કરીને આવીઅવગી વાતો કહી મને જ જેવી કરાવી રહ્યા છો. તો શું આપ શેઝ-અયોગ્યતા વિચાર કરીને જ સર્વદા મારી નિન્દા કરી કરો છો? હું નેહાં રહી છું કે આપ, વિદુરજી, પિતાજી, આચાર્યજી અને દાદાજી એકલા મારા જ ઉપર બધો દોષ લાદી રહ્યા છો. મેં તે ખુબ વિચાર કરીને નેહાં કહ્યું, મને તો મારું પ્રાક સેવામાં મેં તો નાનામાં નાનો દોષ દેખાતો નથી. પાંડવો પેતાના જ શેખથી જગદાર રમણમાં પ્રવૃત્ત થયા, તેમાં મદમા શુનિએ રાજ્ય છતી લીધું, તેથી તેમને વનમાં જવું પડ્યું. ખતાયો, તેમાં મારો શે અપરાધ હતો કે જેથી તેઓ મારી સાથે ફેર બાંધીને વિદાય કરી રવા હો? અને નાણીએ છીએ કે પાંડવોમાં અમારો સમનો કરવાની સમિત નથી, છતાં પણ ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક તેઓ અમારી સાથે સમુદાનો જેવો વર્તવ રા માટે કરી રહ્યા છે? અને તેમનાં બાળક કામેને નેહાંને અપાસ અપરોક્ષની બીજા વાગોને સાંભળીને કરવાના નથી. આ રીતે તો અને હંદની કામે પણ નથી શકીશું નહિ. કૃષ્ણ!

અમને એવો કંઈ દેખાતો નથી કે જે મુદમાં અમને છતાનાં હિંમત રાખતો દોષ. બી મ, શીખ, કૃષ અને કૃષ્ણને તો દેવતાઓ પણ મુદમાં નથી છતી શકતા તો પાંડવોની તો વાત જ શું છે? વળી કન્યાર્થનું પાલન કરનાં ને અમે મુદમાં ખરી જાવું તો રત્ન પ્રાપ્ત કરીશું અને આ તો હનિયનું મુખ્ય કામ છે. આ પ્રમાણે ને અમને મુદમાં વીરગતિ પ્રાપ્ત થશે તો તેને માટે કોઈ પરતાયો નહિ થાય. ન કે મુદ કરવું જો જ હનિયનો ધર્મ છે. આમ કરનાં મનુષ્યને બરે નાશ થઈ જાય. પરંતુ તે મુદમાં પ્રમાણનું જ નેહાંજો. મારા જેવો વીર પુરુષ તો ધર્મની રક્ષાને માટે કેવળ નમસ્કાર કરે છે. તે સિવાય બીજા કંઈ વાતને સમાજનો નથી હનિયન આ જ ધર્મ છે અને મારો મન પણ આ જ છે. પિતાજી અને પદેલ જે રાજ્યનો લાભ આપી ચકા છે, તેને મારા છત્વ રહેનાં કંઈ લઈ નથી શકે. મારો બાળકવચમાં અટક નથી અથવા તે અવધી પાંડવોને રાજ્યનાં બાળ મળી મળે હશે. તે હવે ફરી તેમને નામી મળી શકે. કેવળ નાણીશુ કું છત્વે શું ત્યાંથી ને. અંતે સેવની જારીક અગ્રીથી નેટલી ભૂમિ ઉંડી સહાય છે, તેથી ભૂમિ પણ પાંડવે ને આપી નહિ શકાય.

દુર્યોધનની આ વાતો સાંભળી શ્રીકૃષ્ણની ક્રોડકરી ચડી ગઈ, પછી તેમણે ઘોડી વાર વિચાર કરીને કહ્યું— 'દુર્યોધન ! તને તમને વીરગતિની ધ્વજા છે તે શોય દિવસ મન્ત્રીઓ સહિત ધેપ' ધારણ કરે. તમને જરૂર તે મળશે અને તમારી આ કામના પૂર્ણ થશે. પરન્તુ યાદ રાખો, ખૂબ લયકર જનસંહાર થશે. તેમજ તમે જે એવું માનો છો કે પાંડવોની સાથે મારો કોષ દુર્જયવદાર નથી થયો, તો આ વિષયમાં અહિં જે રાજાઓ ઉપરિચિત છે તેઓ જ વિચાર કરે. જુઓ, પાંડવોના વૈભવથી બળાને તમે અને શત્રુનિએ જ બુગાર લેતો કરવાને કુટ્ટ વિચાર ગોઠવ્યો હતો. બુગાર તો ભથ્થા પુરોની બુદ્ધિને બજ કરનાર જ છે. જે કુટ્ટ પુરુષો આમાં પ્રજ્ઞ યાપ છે તેઓનો કટ્ટઓ અને કલેશની જ વૃદ્ધિ થાય છે, અને તમે દ્રૌપદીને સભામાં બોલાવીને ખુદ્ધમખુલ્લા જેવીતેવી અથોમ્મ વાતો કહી હતી, એવી કુસાધ કોષ પોતાની બાબી સાથે કરી શકે છે ! પોતાના સદાચારી, નિર્લેશ અને સર્વદા ધર્મજન આચરણ કરનાર ભાષ્યોની સાથે કયો સારો માણસ આવો દુર્જયવદાર કરી શકે ! તે સમયે કહ્યું, દુઃશાસન અને તમે દૂર અને નીચ પુરુષોના જેવાં કદમાં વચ્ચેના કદમાં હતો. તમે વારણાવતમાં બાળક પાંડવોને તેમની માતા સહિત બાળી નાખવાનો જુદુ ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે વખતે પાંડવોને પોતાની માતા સહિત એકચક્ર નગરમાં હુલાઈને રહી જહુ વખત પીતાપયો પડ્યો હતો. તે સિવાય વિષ આપવા વગેરેના અનેક ઉપયોગથી તમે પાંડવોને મારવાના પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છો. પરન્તુ તમારો કોષ ઉલોચ સફળ ન થયો. આ પ્રમાણે પાંડવો પ્રયે સર્વદા તમારી ખરાબ બુદ્ધિ અને કપટમય આચરણ રહ્યું છે. તો પછી એમ કેવી રીતે કહી શકાય કે મહાત્મા પાંડવો પ્રતિ તમારો કોષ અપરાધ થયો નથી ! ને તમે પાંડવોને તેમના પિતાનું રાજ્ય નહિ આપો તો પાપાત્મા ! યાદ રાખો, તમારે અર્ધપથી બજ થઈ તેમના હાથથી મરીને તે આપણું પડ્યો. તમે કુટિલ પુરુષોની જે પાંડવોની સાથે અનેક ન કરવા જેવાં કામ કર્યાં છે. અને આજે પણ તમારી અવળી જ આંધ નજરે પડે છે. તમારાં માતા, પિતા, પિતામહ, આચાર્ય અને વિદુરજી યારવાર કહી રહ્યાં છે કે સન્ધિ કરી લો, પણ તમે સન્ધિ કરવા માટે તૈયાર નથી ! તમારા આ હિતેષીઓની વાત ન બાનીને તમે કહી સુખ પામી શકવાના નથી.

તમે જે કામ કરવા ગાહો છો તે તો અર્ધમં અને અર્ધ-પથનું જ ધારણ છે.'

જે સમયે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ બધી વાતો કહી રહ્યા હતા તે વખતે વચ્ચાં જ દુઃશાસન દુર્યોધનને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો; 'રાજાની આંખ ને તમારી કપટાચી પાંડવોની સાથે સન્ધિ નહિ કરે તો જન્મજ છે કે આ ભીષ્મ, દ્રોણ અને આપણા પિતાજી આપને, મને અને કહ્યુંને બાંધીને પાંડવોના હાથનાં ત્રોપી દેશે.' ભાષ્યની આ વાત સાંભળી દુર્યોધનને 'કોષ વધી ગયો અને તે સાપની માફક કુશળ મારતો વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર, બાદીક, કૃષ્ણ, સોમદત્ત, ભીષ્મ, દ્રોણ અને શ્રીકૃષ્ણના બધાંને તિરસ્કાર કરીને ત્યાંથી ચાલવા માટે તૈયાર થઈ ગયો. તેને જતો જોઈ તેના ભાઈ, મન્ત્રીઓ અને બધા રાજાઓ સભાને છોડીને ચાલી નીકળ્યા, ત્યારે પિતામહ ભીષ્મે કહ્યું; 'રાજકુમાર દુર્યોધન ખૂબ કુટ્ટ ચિત્તવશ છે. તે દુષિત ઉપાયોનો જ આશ્રય લે છે. તેને રાજ્યનું ખોટું અભિમાન છે તથા કોપ અને લોભ તેને ભ્રમી દીધો છે. શ્રીકૃષ્ણ ! હું તો નેહિં છું કે આ બધાં દુષિ-યોનો કળ આવી ગયો છે. તેથી જ તેઓ પોતાના મન્ત્રીઓ સહિત દુર્યોધનને અનુસરી રહ્યા છે.'

ભીષ્મની આ વાતો સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ કહ્યું— 'કૌરવોમાં દુઃશાસન વધારે છે. તે બધાંની આ શેરી ભજ છે કે તેઓ અર્ધપથી મર્યા ઉદ્ધત બની ગયેલા દુર્યોધનને કે નથી કરી લેતા. આ વિષયમાં મને જે વાત રજ રીતિ હિતકારી જણાય છે તે હું આપને સાક્ષાત્ કહી દઈ છું. આપને જે તે અનુકૂળ અને સચિદ જન્મજ તો તે પ્રમાણે કરશો. જુઓ, ભોજરાજ ઉચ્ચસેનનો પુત્ર કંસ જાહુ દુરાચારી અને દુષ્કર્મિ હતો. તેણે પિતાના જીવતાં જ તેમનું રાજ્ય ઇનવી લીધું હતું. છેડે તેને મળ્યાંથી હાથ ધોવા પડ્યા. માટે આપલોક પણ દુર્જ-ધન, કહ્યું. શત્રુનિ અને દુઃશાસનના ચારેને બાંધીને પાંડવોને સાંપી દો. કુળની રક્ષાને માટે એક પુરુષને, ગામની રક્ષાને માટે કુળનો, દેશની રક્ષાને માટે રાજ્ય અને પોતાની રક્ષા માટે સ્વસ્ત પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. માટે આપલોક પણ દુર્યોધનને કે કમી પાંડવો સાથે સન્ધિ કરી લો, તેથી આપને હાનિ ના બધા દુષિયોનો નાશ નહિ થાય.'

શ્રીકૃષ્ણની આ વાત સાંભળી રાજા દ્રુપદે વિદુરને કહ્યું— ભાષ ! તમે પરમ હુદિમતી માન્યરીતી

પામે જાણ્યા અને તેને અહિં લઈ આવ્યો. હું તેની સાથે દુરાત્મા દુર્યોધનને સમજાવીશ.' ત્યારે વિદુરજી દીર્ઘવર્ષી ગાંધારીને સહારમાં લઈ આવ્યા. તેને ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું:

ગાંધારી! તમારો આ કુટ પુત્ર મારી વાત નથી માનતો. તેણે અધિષ્ઠ પુરુષોની જે બધી ભયાંકિ છોડી દીધી છે. દેખો, તે દિતૈવીઓની વાત ન માનીને આ સમયે પોતાના પાપી અને કુટ સાધીઓ સહિત સહારમાંથી આવ્યો ગયો છે.

પતિની આ વાત સાંભળી યશસ્વિની ગાંધારીએ કહ્યું—રાત્રનું ! આપ પુત્રના મોહમાં ફસાએલા છો તેથી આ વિષયમાં આપ જ અધિક દોષી છો. દુર્યોધન ખૂબ પાપી છે એવું જાણુશું છતાં પણ આપ તેની ભુલિની પાછળ ચાલતા રહ્યા છો. દુર્યોધનને ક્રોધ, ક્રોધ અને લોભે પોતાના પાશમાં ફસાવી રાખ્યો છે. હવે આપ બચાવકારે પણ તેને આ કામમાંથી હટાવી નહિ શકો. આપે આ મૂર્ખ, દુરાત્મા, કુલંગી અને લોભી પુત્રને કંઈ સમજાવવા-વિચાર્યા વિના જ રાત્રની લગામ સોંપી દીધી તેવું જ આપ આ રૂઝ જોગથી રહ્યા છો. આપ આપના ધરમાં જે કુટ પત્રી છે તેની ઉપેક્ષા કરી મારે કરો છો ! આ પ્રમાણે સ્વજનોના કુટવાધી તે

શત્રુઓ આપની હોંશી કરશે. દેખો, નો સામ. અથવા બેઠેથી જ વિપતિ ટળા શકતી હોય તે કંઈ પણ શુદ્ધ માન દબાવે પ્રયોગ કેમ કરશે ?

આ પત્રી ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીના કહેવાથી વિદુરજી દુર્યોધનને ફરી સહારમાં લઈ આવ્યા. દુર્યોધનની આંખે ક્રોધથી લાલ-લાલ ચર્ચ રહી હતી અને તે સર્વની માફક ટુંકામાં લારી રહ્યો હતો. તે આ સમયે માતા શું કહે છે તે સાંભળવા રાજસહારમાં આવ્યો. ત્યારે ગાંધારીએ દુર્યોધનને જાહેરને સમ્મિ કરવા મારે આ પ્રમાણે કહ્યું: 'ભેડા દુર્યોધન! મારી આ વાત સાંભળ. આથી તારું અને તારાં સન્તાનનું દિત ધરો તથા ભવિષ્યમાં પણ તને મુખ મળશે. તને તારા પિતાએ, શ્રીમંત્રએ શ્રેણાચાર્યે, કૃપાચાર્યે અને વિદુરજીએ જે વાત કહી છે તેના તું સ્વીકાર કરી લે. ને તું પાંડવો સાથે સમ્મિ કરી લડશો તો સામું માન કે તેનાથી તારા બંધા દિતૈવીઓની અને પૂજ્યોની બધું સેવા ધરો. બાક ! રાત્રને મેળવું, રક્ષવું અને જોગવવું એ પોતાના હાથની વાત નથી. જે પુરુષ નિતિનિય હોય છે, તે જ રાત્રની રક્ષા કરી શકે છે. ક્રમ અને ક્રોધ તો મનુષ્યને અર્થથી વાદ કરી દે છે અને આ બંને શત્રુઓને જીતવાથી રાજ આખી પૃથ્વીને જીતી શકે છે. દેખ, જે પ્રકારે કાશુમાં ન હોય તેવા ધોધ મૂર્ખ સારથીને રસ્તામાં જ મારી નાખે છે તેમ જો હંદિયોને કાશુમાં ન રાખવામાં આવે તો તે મનુષ્યના નાશ કરવા મારે પણ પૂરતો છે. જે પુરુષ પહેલાં પોતાના મનને જીતી લે છે તેની પોતાના મન્ત્રીઓ અને શત્રુઓને જીતવાની ઈચ્છા પણ નિઃશ્વ નથી થતી. આ પ્રમાણે હંદિયો જેને વધ છે, મન્ત્રીઓ પર જેનો અધિકાર છે, અપરાધીઓને જે રજા રહ શકે છે અને જે બધાં કામ જોઈ વિચારીને કરે છે તેની પાસે લાંબા કાળ સુધી લડવા વાસ કરે છે. તાત ! જામજ અને શ્રેણાચાર્યજીએ જે કંઈ કહ્યું છે તે જામ. જર છે. ખરી રીતે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને કંઈ જીતી નથી શકે. તેથી તમે શ્રીકૃષ્ણનું ચરણ લો. જે તેઓ પ્રસન્ન રહેશે તો જાનને પક્ષેનું દિન ધરો. બાક ! મુદ્દ કરવામાં કસ્ટાણ નથી. તેમાં ધર્મ કે અર્થ છે જ નહિ તો રાખ ક્યાંથી હોય ! મુદ્દમાં વિનય મારી જ્યો એવું પણ નથી કહી શકાતું. મારે તું મુદ્દમાં ગત ન લગાવ, જે તું તારા મન્ત્રીઓ સહિત રાત્ર નેમવચ ચાલે તો ચંડિયોને જે ન્યાયી કામ છે તે આપી

દે. પાંડવોને જે તેર વર્ષ મુખી થઈ બહાર રાખવામાં આવ્યા તે પણ મોટા અપરાધ થયો છે. હવે સન્ધિ કરીને તું તેની શુદ્ધિ કરી દે તું પાંડવોનો ભાગ હાપવ ચાહે છે પણ તેવું કરવાની તારામાં શક્તિ નથી. અને આ કલ્પ અને આ દુઃશાસન પણ એવું નહિ કરી શકે. તારા જે એવો વિચાર છે કે બીજા, દોષ અને કૃષ્ણ વગેરે મહારથીઓ પોતાની પૂરી શક્તિથી મારા તરફથી કાઢશે, પણ તે સંભવિત નથી. કારણ કે આ આરમ-

ભાનીઓની દૃષ્ટિમાં તો 'તારુ' અને પાંડવોનું સમાન સ્થાન છે, તેથી તેઓને માટે તો તમારું બન્યું રાજ્ય અને પ્રેમ સમાન જ છે. તમારું ધર્મને તેઓ સર્વથી અધિક માને છે. આ રાજ્યનું બન્યા પાંડવોને લીધે તેઓ પોતાની પ્રાણ બચે છોડી દેશે પરંતુ રાજ્ય યુધિષ્ઠિરની તરફ તેઓ વાંછી દૃષ્ટિ પણ કરશે નહિ. પ્રિય! સંસારમાં લોક કરવાથી કાંઈને સ્વપતિ નથી મળતી, માટે તું લોક છોડી દે અને પાંડવો સાથે સાન્ધ્ય કરી લે.

દુર્યોધનની કુમન્ત્રણા, બગવાનનું વિશ્વરૂપદર્શન અને કૌરવસભામાંથી પ્રસ્થાન

વૈશમ્પાયન કહે છે—માતાએ કહેલાં નીતિયુક્ત વાક્યો પર દુર્યોધને કઈ પણ ધ્યાન ન આપ્યું અને ખૂબ ક્રોધથી સભા છોડીને પોતાના દુષ્ટલુદ્ધિ મન્ત્રીઓની પાસે આવ્યો ગયો. પછી દુર્યોધન, કલ્પ, શકુનિ અને દુઃશાસન-આ ચારેયે મળીને સલાહ કરી કે 'દેવો, આ કૃષ્ણ રાજ્ય ખુતરાપૂ અને લીધેની સાથે મળીને આપણને કેં કરવા ચાહે છે; તો પહેલાં આપણે જ તેને

સાત્યકિ ધ્રાતાર ઉપરથી જ ખીનજોના મનની વાત જાણી લેતો હતો, તે દુરત જ તેઓનો ભાવ ઝાંખી ગયો અને સલાહી બહાર આવીને કુતરમનિ બોલ્યો, 'એકજમ સેના સંગ કરો અને હું શ્રીકૃષ્ણને દુર્યોધનનું વિચારની સત્યતા આપું એટલામાં તમે પોતે જ કમ કારણ કરીને સેનાને વ્યૂહ-અનામાં ગોઠવીને સલાહભરના દાર પર આવી બેજો.' પછી સિંહ જેમ શ્યામાં ભૂષ છે તેમ સભામાં જઈને તેણે શ્રીકૃષ્ણને દુર્યોધન વગેરેનાં તે કુવિચાર કહી દીધા. પછી હાસ્ય કરતાં ખુતરાપૂ અને વિદુરને કહેવા લાગ્યો; 'સત્યુરોનો દૃષ્ટિમાં ફત્તન કેં કરવા તે ધર્મ, અર્થ અને કામથી સ્વર્થા (તણ) વિરુદ્ધ છે. પરંતુ તે મૂખોએ તે પ્રમાણે જ કરવાને વિચાર કરી રહ્યા છે. તેમનો આ મનોરથ મૂકી રીને પૂરો નથી થઈ શકતો, તેઓ અત્યંત દુઃખ હાવતા છે. તેમને એ નથી મળતું કે શ્રીકૃષ્ણને કેં કરવા તે કેમ બાળક બગતી આગને કપડામાં લપેટવા ચહે એના ધરાબર છે.

સાત્યકિની આ વાત સાંભળી દીર્ઘશી વિરુદ્ધને ખુતરાપૂને કહ્યું—'રાજના જણાય છે કે આપના બંધ પુત્રોને મૃત્યુએ ઘેરી લીધા છે. તેથી જ તેઓ ન કરવા ચોક્કસ અપરાધ પ્રાપ્ત કરાવનારું કામ કરવા ઉપર મંડાય છે. જુઓને, તે લોકો આપસમાં મળીને બગદારથી આ કમજનમન શ્રીકૃષ્ણનો તિરસ્કાર કરીને તેમને કેં કરવાનો વિચાર કરી રહ્યા છે. પરંતુ તેઓ નથી જાણતા કે આગની પાસે જતાં જ જેવું 'પતંગિયુ' નાથ પામે છે, તેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણની પાસે પહોંચતાં જ તેમનું નામ નિવાન મટી જશે.

આ પછી શ્રીકૃષ્ણે ખુતરાપૂને કહ્યું—રાજનાં ને તેઓ ક્રોધમાં ભરાઈને મને કેં કરવાનું સહસ કરી

બગાદારથી કેં કરી લાવ્યો. કૃષ્ણને કેં યજ્ઞો બાળીને પાંડવોનો મધો ઉત્સાહ ઠેક પડી જશે અને તેઓ પોતાને શું કરવું તેમાં મૂઠ (કિર્ત્તિ-આવશ્ય) થઈ જશે.'

રહ્યા છે તો જરા આજ્ઞા કરી દો, પછી જુઓ કે તેઓ મને કેદ કરે છે કે હું તેમને બાંધી લઉં છું. અચ્છ, બે હું આ જ સમયે તેમને અને તેમના અનુયાયીઓને બાંધીને પાંડવોને સોંપી દઉં તો માનું આ કામ અચેત્ત્ય તો નહિ થાય ને? રાજન! હું આજના બધા યુગોને આજ્ઞા દઉં છું કે દુર્યોધનની જેવી ધ્રુવ છે તેવું તે સોડા કરી જુવે.

આ ઉપર મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે વિદુરને કહ્યું—
તમે ઠરત જ પાપી દુર્યોધનને લઈ આવો. સંભવ છે કે આ વખતે હું તેને અનુયાયીઓ સહિત સીધા રસ્તા પર લાવી શકું. વિદુરજી દુર્યોધનનો ધ્રુવ ન હોવા છતાં પણ ફરી તેને સલામાં લઈ આવ્યા. તે વખતે તેના જાણીયા અને રાજાઓ તેની સાથે જ લાગેલા હતા. ત્યારે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે તેને કહ્યું; 'કેમ રે કુટિય દુર્યોધન! તું ત. . . પાપી સાથીઓ સાથે મળીને એકદમ પાપકર્મ કરવા માટે મારે તૈયાર થઈ ગયો છે? થાક રાખ, તારા જેવા મૂઠ અને કુલક...ક પુરુષ જે કંઈ કરવાનો વિચાર કરશે તે કહી સજ્જ નાહ થાય. તેનાથી સ્વપુરુષો તારી નિન્દા કરશે. કહે છે કે તું પોતાના પાપી સાથીઓની સાથે મળીને આ શ્રીકૃષ્ણને કેદ કરવા માટે છે. પણ તેમને તો ઈન્દ્ર સહિત સમસ્ત દેવતાઓ પણ પોતાના કાષ્ઠમાં નથી કરી શકતા. તારું આ દુઃસાહસ તો જેમ કોઈ બાળક ચન્દ્રમાને પકડવા માટે એવું છે. જણાય છે કે તને શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવની કંઈ પણ ખબર નથી. અરે, જેનું વાચન હાથથી નથી પકડી શકાતો અને પૃથ્વીને માથા પર ઉપાડી શકાતો નથી, તેમ જ શ્રીકૃષ્ણને કોઈ બળથી નથી બાંધી શકતું.'

ત્યારપછી વિદુરજી કહ્યા—દુર્યોધન! તું મારી વાત સંજોળ, બે, શ્રીકૃષ્ણને કેદ કરવાનો વિચાર નરકાસુરે પણ કર્યો હતો. પરંતુ બધા જાનવાળી સાથે મળીને પણ તે તે પ્રભાવે ન કરી શક્યો. તો પછી તું તેમને તારા બળના પરપોતાથી પકડવાનું સાહસ કેવી રીતે કરે છે? તેમણે બાલ્યાવસ્થામાં જ પૂતના અને બાકાસુરને મારી નાખ્યા હતાં, જોવર્ધન પર્વતને હાથ પર ઊઠાવી લીધો હતો તથા અરિષ્ટાસુર, ધૈત્યકાસુર, ચણુર, કચી અને કંસને પણ ધૂળમાં મેળવી દીધા હતા. તે સિવાય જરાસંધ, દન્તવજ્ર, મિથુમાળ, બાણાસુર, તથા બીજા પણ અનેક રાજાઓને નીચું દેખાડી ચૂક્યા છે. સાક્ષાત્ વશુ, અગ્નિ અને હન્દ્રે પણ તેમનાથી હાર કહ્યું

કરેલી છે. પોતાના બીજા અવતારમાં તેઓ મધુ-કૈટભ અને હામીવ વગેરે અનેક દેવોને પછાડી ચૂક્યા છે. તેઓ સમ્પૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓના પ્રેરક છે પરંતુ પોતે ક્રાંતિની પણ પ્રેરણાથી કશું કામ નથી કરતા. તેઓ જ સકલ યુગાયોનું પ્રેરણ છે. તેઓ જ કંઈ કરવા માટે તે કામ અનાયાસે જ કરી શકે છે. તમને તેમના પ્રભાવની ખબર નથી. જુઓ, બે તમે તેમના નિરક્ષર કરવાનો પ્રયત્ન કરશો તો જેમ અગ્નિમાં પડીને પતંગિયું નષ્ટ થઈ જાય તેમ તમારું નામ-નિયાન મરી જશે.

વિદુરજીનું વક્તવ્ય સમાપ્ત થતાં ભગવાન કૃષ્ણે કહ્યું—દુર્યોધન! તમે જે અપ્રાનવદ્ય એમ સમજો છો કે હું કોઈકો છું અને મને દુષ્ટતાની કેદ કરવા માટે છે, પણ થાક રાખો, સમસ્ત પાંડવો અને ટૃણિયુ અને અધિક વંશના માલો પણ અહિં જ છે. કંઈતે તેઓ જ નહિ; આદિત્ય, રવિ, વસુ અને સમસ્ત મહર્ષિઓ પણ અહિં જ મોજુદ છે. આ પ્રભાવે કંઈને શુદ્ધમન શ્રીકૃષ્ણે અટકાવ કયું. ખસ, તરત જ તેમનાં સર્વ અંગોમાં વિજળા જેવી ક્રાન્તિવાળા બધા દેવતાઓ

દેખાતા હાયા, તેમના સલાહપ્રદેશમાં ખડા, વસુદેવગુણો

રત્ન, બુદ્ધિએમાં લોકપાત્રો અને મુખમાં અગ્નિદેવ હતા. આદિત્ય, સાધ્ય, વસુ, અશ્વિનીકુમાર, ધન્વન્તરી સહિત મરુદ્વયો, ત્રિવેદેવો, તથા યજ્ઞો, ગન્ધર્વો અને રાક્ષસો— આ બધા તેમના રાસીરથી જ આપ્ત જણાતા હતાં. તેમના બંને બુદ્ધિએમાંથી બલસદ અને અર્જુન પ્રકટ થયા. તેમાં ધનર્ધર અર્જુન જમણી બાજુએ અને બલસદ પ્રાણી બાજુ હતા. ભીમ, યુધિષ્ઠિર અને નકુલ—સહદેવ તેમના પૃથ્વિભાગમાં હતા, તથા પ્રતુર વગેરે અન્યક અને શુશ્રુવન્સના યાદવો તેમની આગળ દેખાઈ રહ્યા હતા. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણના અનેક બાહુઓ દેખાઈ રહ્યા હતા, તેમાં તેમણે રાંધ, ચક્ર, ગદા, શક્તિ, શારંગધનુષ હથ અને નન્દક ખડ્ગ લીધેલાં હતાં. તેમનાં નેત્ર, નાસિકા અને ઝનનાં દારોમાંથી ખૂબ ભીષણ આગની જ્વાળાઓ તથા તેમનાં હાથોમાંથી સૂર્યના જેવાં કિરણો નીકળી રહ્યાં હતાં.

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન રૂપ ભેદિને બધા જાન્યોએ ભયનીત યર્ધને આપેા ગાંધી દીધી. કેવળ ભણાયાઈ, ભીમ, વિદુર, સંજય અને ઋષિમોક્ષ જ નુ દર્શન કરી શક્યા; કારણ કે ભગવાને તેમને દિવ્ય દ્રષ્ટિ આપી હતી. સમ્રાજનમાં ભગવાનનું આ અદ્ભુત રૂપ ભેદિને દેવતાઓનાં કુન્દુભિઓના શબ્દ થતા લાગ્યો. આ આકાશમાંથી પુષ્પેની રૂષ્ટિ થતા લાગી. ત્યારે સભા પૂતરાપુત્રે કહ્યું; 'સમ્રાજન! સમરતલ સંસારનું હિત કરનાર આપ જ છે. માટે આપ મારા પર કૃપા કરો. મારી પ્રાર્થના છે કે આ વખતે મને દિવ્ય નેત્ર પ્રાપ્ત થાય. હું કેવળ આપનાં જ દર્શન કરવા માહું છું, પછી બીજા કોઈ મીજને જોવાની મારી હજી નથી. આથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; 'કેવલનંદન! તમને અદક્ષ હો બે નેત્ર યર્ધ નહોતો.' ત્યારે સભામાં યોદ્ધા રાજાઓ અને ઋષિઓએ બેયું કે મહારાજ પુતરાપુત્રને નેત્ર પ્રાપ્ત થઈ ગયાં છે તો તેમને બહુ ચોંંચાઈ થયું અને તેઓ શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરવા

લાગ્યા. તે સમયે પૃથ્વી અમંગલા લાગી, સમુદ્રમાં ખગ-ભગાટ મચી ગયો અને બધા રાજાઓ આલા ખની ગયા. પછી ભગવાને તે સ્વરૂપને અને પોતાની દિવ્ય અદ્ભુત અને વિચિત્ર માયાને સમેટી લીધી. ત્યારપછી તેઓ ઋષિઓની આગા લઈ સાત્યકિ અને કૃતવર્મના હાથ પકડી સમ્રાજનમાંથી ચાલી નીકળ્યા. તેઓ ચલતાં જ નારદ વગેરે ઋષિઓ પણ અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

શ્રીકૃષ્ણને જતાગ્નેઈ રાજાઓ સહિત બધા કૌરવો પણ તેમની પાછળ પાછળ ચાલતા લાગ્યા. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે તે રાજાઓ તરફ કંઈ પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. એટલામાં જ દરુક તેમનો દિવ્ય રથ સમવીતે લઈ આવ્યો. ભગવાન રથ પર સવાર થયા. તેમની સાથે જ મહારથી કૃતવર્મ પણ ચડેા જણાયા. આ પ્રમાણે તેઓ ભ્યારે જવા લાગ્યા ત્યારે મહારાજ પૂતરાપુત્રે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું; 'જનાર્દન! પુત્રો પર મારું બળ કેટલું કાય કરે છે તે આપે જોઈ લીધું-હું તો માહું છું કે કોઈ પ્રકારે કૌરવ-પાંડવોમાં મેળ થત જાય, અને તેને માટે પ્રયત્ન પણ કરું છું. પરંતુ હવે મારી દશા ભેદિને આપ મારા પર સન્દેહ ન કરો.'

આ ઉપર ભગવાન કૃષ્ણે રાજા પુતરાપુત્ર, દ્રોણાચાર્ય, ભીષમ, વિદુર, કૃપાચાર્ય અને માહીકને કહ્યું- 'આ વખતે કૌરવોની સભામાં જે કંઈ થયું તે આપે પ્રત્યક્ષ જોયું છે. તથા મન્દશુદ્ધિ દુર્યોધન કેની રીતે કૃત્રીને સલામાંથી ચાલેા ગયો હતો તે પણ આપે નગરે જ જોએ છું. મહારાજ પૂતરાપુત્ર પણ આ વિષયમાં પોતાને અસમર્થ બતાવે છે. આથી હવે હું આપ સર્વની રત્ન માહું છું અને રાજા યુધિષ્ઠિરની પાસે જાઉં છું.' આ પ્રમાણે આગા લઈ ભ્યારે ભગવાન રથમાં ચડીને ચાલતા લાગ્યા તો ભીષમ, દ્રોણ, કૃપ, વિદુર, પૂતરાપુત્ર, માહીક, અશ્વત્થામા, શિકંધ અને યુધામન્યુ વગેરે કૌરવરાસી કૌરુ સુધી તેમની પાછળ ગયા. ત્યારપછી તે બધાનાં ભેતાં ભેતાં ભગવાન પોતાની ફાઈ કુન્તીને મળવા ગયા.

વિદુલાની કથા સંભળાવી કુન્તીનું પાંડવો માટે સન્દેશ મોકલવું તથા શ્રીકૃષ્ણનું પાંડવોની પાસે જવું

વૈશંપાયન કહે છે—રાજન! ભગવાને કુન્તીને ઘેર જઈ તેમનો ચરણસ્પર્શ કર્યો તથા કૌરવોની સભામાં જે કંઈ બન્યું હતું તે સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવ્યું. તેમણે

કહ્યું; 'કોઈ જે અને ઋષિઓએ તરેહતરેહની સભા-વટથી દુર્યોધનને અનેક માનવા શોચ વાતો કહી, પરંતુ દુર્યોધને કશા પર પણ ધ્યાન ન આપ્યું. દુર્યોધનના

બધા અનુયાયી વીરના ધિર પર કાળ લમી રતો છે. હવે હું તમારી પાસેથી આજ્ઞા મેળું છું. કારણ કે હવે મારે એકદમ પાંડવો પાસે જવું છે. બતાવો, તમારા તરફથી હું પાંડવોને શું કહું !

કુત્તીએ કહ્યું—કથા ! મારા તરફથી તમે રાજા કુષિઞ્જિરને કહેલા કે પૃથ્વીનું પાશન કરવાનો તમારો ધર્મ છે. તમારાથી એ ધર્મની હાનિ થઈ રહી છે. મારે હવે તમે આ ધર્મને વૃથા ન સમાવો. બેસા ! કુષિઞ્જિરને પ્રત્યક્ષિ બહાએ પોતાની ભુલભાથથી ઉપત્તિ કર્યા છે. મારે તેમજે પોતાના બાહુબળથી જ છતવું નેઈએ. પૂર્વકાળમાં ક્યારે રાજા મુચુકન્દને આ સમ્પૂર્ણ પૃથ્વી આપી દીધી હતી. પરંતુ મુચુકન્દે તેનો સ્વીકાર ન કર્યો. ત્યારે તેજે પોતાના બાહુબળથી જ આ પૃથ્વીને પ્રાપ્ત કરી ત્યારે જ કાવધર્મ પ્રમાણે તેજે તેનું યથાવત્ રાજ્ય ક્યું. રાજાથી સુરક્ષિત રહીને પ્રજા એ કઈ ધર્મનું આચરણ કરે છે તેનો ચોથો ભાગ રાજાને મળે છે. રાજા ને ધર્મનું આચરણ કરે છે તો તેને દેવગોષ્ઠ મળે છે અને અધર્મ કરે છે તો નરકમાં પડે છે. ને તે દુઃખનીતિનો યોગ્ય ઉપોગ કરે તો મારે વર્ણના ભોક્ષ અધર્મ કરવાથી અટકાવે ધર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ખરી રીતે તો સત્યયુગ, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ-આ મારે યુગનું કારણ રાજા જ છે. આ વખતે તમે તમારી કુદિથી જે સન્નિય જાણો એક છે, તે તો તમારા પિતા પાંડવે, મેં અથવા તમારા પિતામહે પણ કરી ચાલું નથી. હું સર્વજ્ઞ તમારે મારે મદ, ધન, તપ, શૌર્ય, પ્રજા, સન્નિયોત્પત્તિ, મહત્તા અને બળની જ કામના કરી રહી છું. ધર્મીના પુરો રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને ડેડલાકને ઘનથી, ડેડલાકને બળથી અને ડેડલાકને મિટ લાવવાથી પોતાને આધીન કરવા નેઈએ. બ્રાહ્મણ શિક્ષણતિથી રહે, કાનિય પ્રજાપાલન કરે, વૈશ્ય ધનસંપ્રદ કરે અને શૂદ્ર આ સર્વની સેવા કરે. તમારે મારે શિક્ષણતિ નિષિદ્ધ છે અને ખેતી કરવી પણ યોગ્ય નથી. તમે કાનિય છો, પ્રજાને ભણાવી બચાવનાર છો. બાહુબળ જ તમારી આજ્ઞાવશાતું કાનિય છે. હે મહાબાહુ ! તમારા ને વારસામન ભાગને યુગ્મેએ હાથ કરી લેશો છે તેને તમારે સાગ, ધન, રણ, ભેદ અથવા નીતિ ક્યારે કાઈ પણ ઉપાયથી પ્રાપ્ત કરવો નેઈએ.

કૃષ્ણ ! આ પ્રસંગે હું તમને એક પ્રચીન કવિશ્રવ સંભળાવું છું. તેમાં એક વિદુશ નામની સ્ત્રી અને તેના

પુત્રનો સંવાદ છે. વિદુશ કાનિયાણી હતી. તે ખૂબ પદશિલ્પી, તેજસ્વી સ્વભાવવાળી, કુશીન સંયમશીલ અને દીર્ઘદર્શિની હતી. જાનસમાજોમાં તેની સારી ખ્યાતિ હતી, અને રાસજનું પણ તેને મારું જ્ઞાન હતું. એક વખત તેનો પુત્ર સિન્દુરાત્મથી પરાન્વિત થઈને દીન દેશમાં આવી પહોંચ્યો હતો. તે વખતે તેજે તેને તત્પ્રવર્તા કહ્યું : 'અરે બૃહા ! તું મારો પુત્ર નથી અને નથી તે તારા પિતાના વીર્યથી જન્મ લીધો. તું તો મ મુઓનો

આનન્દ વધારનાર છે. તારામાં જરા પણ સ્વાભિમાન નથી. તેથી કાનિયમાં તો તને મળી જ ન શકાય. તારા અત્યલો અને કુદ્ધિ વચ્ચે પણ નપુરસકના જોવાં છે. અરે તારા સ્ત્રીમાં પ્રણુ હોવા છતાં તું નિરાશ થઈ ગયો ! ને તું કલ્યાણ મહદેને હોમ તો પુદ્ગલ ભાર કાઢવ, તું તારા આત્માનો નિરસાર ન કર, અને તારા મનને સ્વરૂપ કરીને ભણને ત્વજ દે. કાચરતા છોડી કોમે થઈ જા. હાર ખાઈને પડ્યો ન રહે. આમ કરીને તો તું પોતાનું મન ખોલને શુભકોને આનંદનું કરી રતો છે અને મિત્રોના શોકને વધારી રતો છે. ને પ્રણુ જન્મતાં કંઈ વાગે તો પણ પરાક્રમ ન હોવાનું નેઈએ. જેમ બજા નિચાક થઈને આકાશમાં ઊડતું રહે છે તેમ તું પણ નિર્મય થઈને

રણમિમાં દર અત્યારે તો તું એવી રીતે પડ્યો છે કે
બધું વિચાર્યાથી મરેડું મારું ! પણ તું બિન્ના થઈ બ,
સમુદાયી પરાજય પામીને પડ્યો ન રહે, તું સામ, ઘન
અને બેદર મધ્યમ અને અધમ ઉપાયોના આશ્રય ન લે.
દર જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, તેનો જ આશ્રય લઈને શત્રુઓની
સામે ખડો ધર્મને ગળાના દર વીર પુરુષ રણમિમાં
જઈને ઉચ્ચ ક્રોધિતું પરાક્રમ બતાવીને પોતાના ધર્મથી
અણમુક્ત થઈ બધું છે. તે પોતાની નિન્દા નથી કરતો.
ચિદાન પુરુષ તો ફળ મને અથવા ન મને, તેને માટે
ચિન્તા નથી કરતો. તે તો નિરન્તર પુરુષાર્થને સિદ્ધ
કરનાર કર્મ જ કરતો રહે છે. તેને પોતાને માટે ધનની
પણ ઇચ્છા નથી રહેતી. તું યા તો તારો પુરુષાર્થ
વધારીને રાજ્ય પ્રાપ્ત કર, નહિ તો વીરગતિને પ્રાપ્ત યા.
આ પ્રમાણે ધર્મને પીઠ બતાવીને યા માટે જીવી રહ્યો
છે ? અરે કર્મ ! આ રીતે તો તારા સત્કર્મો અને સુપદ
ખડું માટીમાં જ મગા જશે તથા તારા ભોગનું સાધન
જે રાજ્ય હતું તે પણ નષ્ટ થઈ ગયું છે. હવે તું યા
માટે જીવી રહ્યો છે ?

“ઘન, તપ, સત્ય, વિદ્યા અને ધનના સમૂહની
વાત નીકળતાં ને પુરુષને સુપદ મળતો નથી તે તો
પોતાની માતાની વિદ્યા જ છે. સાચા માર્ગ તો તે જ છે
કે જે પોતાની વિદ્યા, તપ, ઔશ્વર્ય, અને પરાક્રમથી
બીજા લોકોને દમ કરી દે છે. તારે પ્રમુદગતિ તરફ ન
તાકડું નોંધ્યો, તે તો અપકીર્તિમારક, દુઃખદાયી અને
કષિતોના કામની છે, અરે સંન્યસ ! જણાય છે કે
પુત્રાર્થે મેં કાંઈપુરુષને જ જન્મ આપ્યો છે. તારામાં
જરા પણ સ્વામિમાન, ઉત્સાહ અથવા પુરુષાર્થ નથી.
તને નોંધીને શત્રુઓને જ સુખ થાય છે, કોઈ પણ કામની
આવા કુપ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન ન કરીશ, જે પોતાના હાથને વજ
સમાન નિઃશ્વ બનાવીને રાજ્ય અને ધન માટે ઉગ્રમ
કરે છે, અને શત્રુઓની સામે લાગ્યો રહે છે. તે જ
પુરુષ છે જે ઓછાની પોં કોઈ રીતે પોતાનું પેટ ભરી
બધું છે તેને પુરુષ કહેવો જ વ્યર્થ છે. જે રાજા
શરતીર, તેજસ્વી, બળવાન અને સિદ્ધ સમાન પરાક્રમ
બતાવનાર હોય અને વીરગતિને પ્રાપ્ત કરે તો પ્રભ તેને
ધન્યવાદ જ આપે છે. જેમ બધા પ્રાણીઓના જીવનનો
આધાર વસંતને આધીન છે તે જ પ્રકારે પ્રાણીઓ અને
સુદૃઢોની જીવિતાનો આધાર તારા પર જ હોવો નોંધ્યો.

“બ, કોઈ પરિતાના પ્રદેશવાળા કિલ્લામાં જઈને
રહે અને શત્રુઓ ઉપર આપદાગળ આવવાની રાહ લે,
બેટા ! શત્રુ પણ અનરવમર તો નથી જ, બેટા ! તારું
નામ તો સંન્યસ છે, પણ મને તારામાં એવો કોઈ શુભ
દેખાતો નથી ! તું સત્કામમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરીને તારા
નામને સાર્થક કર, અત્યારે તું બાળક હતો ત્યારે
એક મૃતસંવિધને બાળનાર શુદ્ધિમાન પ્રાણી
તને નોંધીને કહ્યું હતું કે, આ એક વખત
ખૂબ ભારે વિપતિમાં પડીને ફરો ઉત્તતિ પ્રાપ્ત કરશે.”
તે વાતને ધાદ કરતાં મને તારા વિજયની પૂરી આશા
રહે છે, તેથી જ તને આ કહી રહી છું. યશ્વર સુનિવું
કથન છે કે ભવાં ‘આજ ભોગન’ નથી, કાલ મારું
કંઈ કેઠું નથી’-આથી વધુ કોઈ ખરાબ દશ નથી
હોઈ શકતી. અત્યારે આહુતિમાં ન રહેવાથી તારું કામ-
કાજ કરનાર સેવકો, શુરુ, કવિવજ્ર વગેરેને તું, તને
છોડીને જતા રહેશ નોંધ્યો ત્યારે તારું જીવન યા કમરું
રહેશે ! પહેલાં મારા પતિએ કોઈ પ્રાણીને કહી બધી
એમ નથી કહ્યું. હવે ને તારું નથી કહેવું પડ્યો. તે અર્થ
હવે કહી જશે. આપણે સદા બીજાને આશ્રય આપ્યાં
રહ્યાં છીએ. બીજાની આરા સંભાળવાની આપણને રે
નથી. ને મારે કોઈ બીજાને આશ્રયે જીવન માગવું
પડ્યો તો હું આણ ત્યજ દઈશ. દેખ, ને, તું જીવનનો
લોક નહિ કરે તો તારાથી બધા શત્રુઓ પરાસ્ત થઈ
ગઈશે. તું જીવન છે તથા વિદ્યા, કુળ અને દેશી
સમ્પન્ન છે. ને તારા જેવા જગતિષ્ણાત પુરુષ ખડું
વિપરીત આચરણ કરે અને કર્તવ્યનો ભાર ન બેસે
તો હું તેને મૃત્યુ જ ગણું છું. ને હું તને શત્રુની સાથે
લાંબી-ટુંકી વાતો કરતો અથવા તેની પાછળ મલને
નોંધ્યો તો મારા હૃદયને કેમ શાન્તિ થશે ! શત્રુની
પાછળ-પાછળ કરતો રહ્યો હોય એવો કોઈ પુરુષ આ
કુળમાં જન્મ્યો નથી. કાઈ ! તને શત્રુનો સેવક મારે
જીવું કોઈ પ્રકારે થોડું નથી. જે પુરુષ કવિવજ્રમાં
જન્મ લીધો છે અને જેને ક્ષત્ર ધર્મનું ધાન છે તે
ભયથી અથવા આહુતિમાં માટે કોઈની આગળ કુચ્છે
નથી, તે મનસી વીર તો મહા-મત કાષીની માફક રણ-
મિમાં વિચરે છે. અને કેવળ ધર્મરૂપને માટે સર્વ
પ્રાણીઓની આગળ જ કુચ્છે છે.”

પુત્ર કહેવા લાગ્યો-આ ! તમે વીરના જેવી જુદી-
વાર્તા હો પણ ખૂબ જ નિહુર અને અને કોપક રસથી

હો. તમારું હૃદય તો જાણે લોકાને જ પડીને જતાવું હોય તેવું છે. આજે ! ક્ષત્રિયનો ધર્મ ખૂબ કઠિન છે. એને લીધે જ તમે પણ જેમ ક્રોધી માતા હોવ અથવા જેમ ક્રોધ બીજાને કહી રહ્યાં હોવ એ પ્રમાણે મને ઉત્સાહિત કરી રહ્યાં છો. હું તમારો એકનો એક પુત્ર છું, છતાં પણ તમે મને આવી વાત કહી રહ્યાં છો ! પણ ને તમે મને જ નહિ જુઓ તો આ પૃથ્વી, ધરણી, ભોગ અને જીવનથી પણ તમને શું સુખ મળશે ? કારણ કે આ તમારો અત્યંત પ્રિય પુત્ર હું તો સંક્રામમાં ખપી જઈશ !

માતાએ કહ્યું—સંજય ! શુદ્ધિમાનોની બધી રિથિતિઓ ધર્મ અથવા અર્થને માટે જ થતી હોય છે. તેમના ઉપર દષ્ટિ રાખીને જ હું તને સુદને માટે ઉત્સાહિત કરી રહી છું. આ તારે માટે ક્રોધ જરૂર ત કામ કરી જતાવવાનો વખત આવ્યો છે, આ અવસર પર ને તેં કંઈ કામ કરી ન જતાવ્યું તથા તારા શરીર અને સમુદ્રને કડકાઈથી કામ ન લીધું તો તારો ખૂબ જ તિરસ્કાર થશે. આ પ્રમાણે જ્યારે વ્યવસ્થાનો અવસર તારા શિર પર નાચી રહ્યો છે એવે વખતે ને હું તને કંઈ પણ ન કહું તો લોકો માથા ગ્રેમને ગંધીડીના જેવા કહેશે, અને તેને નિરપેક્ષ અને મૂઢતા ભરેલો ગણશે. માટે તું આ સત્પુરુષોએ નિન્દેલો તથા ત્રુણોએ ક્ષેવેલો ખાઈ છોડી દે. મને તું ત્યારે પ્રિય લગીશ કે જ્યારે તારું આચરણ સત્પુરુષોને ચોગ્ય થશે. જે પુરુષ વિનયહીન, સમુદ્ર પર ચઢાઈ ન કરનાર, કુટ અને કુલ્લિ પુત્રને પ્રાપ્ત કરીને પણ પોતાને સુખી માને છે તેવું સન્તાન પ્રાપ્ત કરવું અર્થ છે. જે પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ નથી કરતા અને નિન્દનીય કર્મનું આચરણ કરે છે તે અધમ પુરુષોને તો નથી આ લોકમાં કે નથી પ્રવેશમાં સુખ મળતું. પ્રત્યક્ષિતે ક્ષત્રિયોને તો સુદ કરવા અને વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે જ રચ્યા છે. શુદ્ધમાં જ્ય અથવા મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરવાથી ક્ષત્રિય ઇન્દ્રિયોક પ્રાપ્ત કરી લે છે. શત્રુઓને વશ કરીને ક્ષત્રિય જે સુખનો અંજલિ કરે છે તે તો ઇન્દ્રિય લવનમાં કે સ્વર્ગલોકમાં પણ નથી.

પુત્ર બોલ્યો—માતા ! આ ઠીક છે, પરન્તુ તમારે તમારા પુત્ર પ્રત્યે તો આવી વાતો ન કરવી જોઈએ. તેના ઉપર તો જ્ય અથવા મૃગાની પો રહીને તમારે ક્યારેય જ રાખી નેહીએ.

માતાએ કહ્યું—જે પ્રમાણે તું મને મારું કર્તવ્ય જતાવી રહ્યો છે તે પ્રમાણે હું તને તારું કર્તવ્ય સમજાવી રહી છું. જ્યારે તું સિન્ધુદેશના બધા યોદ્ધાઓનો સંહાર કરી નાખીશ, ત્યારે જ હું તારી પ્રતિષ્ઠા કરીશ. હું તો તને કઠિનતાથી પ્રાપ્ત થનાર વિજયને જ જોવા માહું છું.

પુત્રે કહ્યું—માતા ! મારી પાસે નથી ખતોલો કે નથી કોઈ સહાયક, તો પછી મારો વિજય કેમ થશે ! આ નિકટ પરિસ્થિતિનો ચિચાર કરીને તો હું રાજ્યની આજ્ઞા જ છોડી બેઠો છું. ને આ રિથિતિમાં પણ તમને કોઈ ઉપાય દેખાતો હોય તો મને કહે, હું તમે જેમ કહેશો તેમ જ કરીશ.

માતા બોલી—બેટા ! ને પહેલેથી જ, પોતાની પાસે વેશ ન હોય તો તેને માટે પોતાનો તિરસ્કાર ન કરવો. આ ધન અને સમ્પત્તિ પહેલાં ન હોય અને પાછળથી આવી મળે છે અને કેટલીક વાર પહેલાં હોય અને પાછળથી નષ્ટ થઈ જાય છે. માટે જેવળ મને તે રીતે (અધમ ઉપાયોથી) ધનસમ્પત્તિ ભેગી કરવાની નાદાની ન કરવી જોઈએ. તેને માટે તો શુદ્ધિમાન પુરુષ ધર્મ અનુસર જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દરેક વસ્તુનાં કર્મોનાં ફળ અનિશ્ચય જ છે. કેટલીક વાર કર્મોનું ફળ મળે છે અને કેટલીક વાર નથી મળતું તો પણ અતિમાન પુરુષો કર્મ કર્યા જ કરે છે, જેઓ કર્મ નથી કરતા તેમને તો કદી ફળ નથી મળતું, માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે મારું અમીષ્ટ કર્મ સિદ્ધ થશે જ એવો નિશ્ચય કરીને તેને કરવા માટે તૈયાર થઈ જવું જોઈએ. પુરુષે ઉત્તમ કર્મો જ કરવાં જોઈએ અને તેમાં શ્રદ્ધાવાળું વર્તેલો સત્કાર કરવો જોઈએ. આમ કરવાથી રાજ્યની ઉન્નતિ થાય છે. જે લોકો લોભી, શત્રુદાર અને અપમાનિત તથા તેના દેવ કરનારા હોય તેમને તું તારા પક્ષમાં કરી લે. આમ કરવાથી જ્યારે તું અનેક શત્રુઓનો નાશ કરી રાજીશ. તેમને પડેલો જ પગાર આપ, જે સચારમાં બીજાને તેમની સાથે પ્રિય થાય પણ કે. આમ કરવાથી જ્યારે તમે તારું પ્રિય કરશે. જ્યારે શત્રુને એ માલુમ પડે છે કે મારો પ્રિય પક્ષી મારણીયો થઈને સુદ કરશે ત્યારે તેનો ઉત્સાહ કીચો પડી જાય છે.

મને તેની આપત્તિ આવી પડ્યા છતાં પણ રાજ્યને ગમતરું ન જોઈએ. ને ગમતરું થાય તો પણ ચામ

રાજેશ્વર જેવું દેખાતું ન બેઠ્યો. રાજાને લયબીત બેઠને પ્રભ, સેના અને મન્ત્રીઓ પણ પોતાના વિચાર બદલી દે છે. તેમાંથી કોઈ શત્રુઓથી મળ્યા જાય છે. કોઈ છોડીને આવ્યા જાય છે અને જેઓનું પહેલાં અપમાન કર્યું હોય તેઓ રાજ્ય છીનવી લેવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે. તે વખતે જેઓ સાચા મિત્રો હોય છે તેઓ જ સહ્ય આપે છે. પરંતુ તેઓ પણ શક્તિ-હીન હોવાથી કંઈ કરી શકતા નથી.

હું તારો પુરુષાર્થ અને શુદ્ધિને જાણુ છું. તારી જ તારો ઉત્સાહ વધારવા માટે તને આ વાતો કહી છે. જો તને હું બરાબર કહી રહી છું એવો વિશ્વાસ થતો હોય તો કમર કરીને બેઠો થઈ જા. મારી પાસે હજુ મોટો ખજાનો છે. તેને હું એકલી જ જાણું છું. જીત્તો કોઈને તેની ખજાનો નથી. તે હું તને સોંપું છું. સંજય! હજુ તો તારે સંકોચ મિત્રો છે, તેઓ બધા યજ્ઞપ્રદુષ્ટ સહન કરનારા અને યજ્ઞમાં પીક ન બતાવનારા છે."

રાજા સંજય નાના મનનો માણસ હતો, પરંતુ માતાનાં આવાં વચન સાંભળીને તેનો મોઢ નટ થઈ ગયો. તેણે કહ્યું; 'મારું આ રાજ્ય શત્રુશય જળમાં ડૂબી ગયું છે, હવે મારે તેને બહાર કાઢવું છે. નહિ તો હું રણમાં મારા માથું આપી દઈશ. અહો! મને ભવિષ્યમાં વેલખ આપનારા મળીને બતાવનારી તમારા જેવી માતા મળી છે તો પછી મને શાની ચિન્તા છે! હું તમારી વાતો બરાબર ચાહતો હતો તેથી જ વચ્ચે વચ્ચે કંઈક કહીને મૌન થઈ જતો હતો, તમારા અમૃતના જેવાં વચન મને બહુ લાગ્યો. લીધે જ સાંભળવા મળ્યાં છે. હવે હું શત્રુઓનું દમન કરવા માટે અને જય પ્રાપ્ત કરવા માટે મારા બન્ધુઓ સાંહત ચક્રાર્થ કરું છું.'

કુંતી કહે છે—શ્રીકૃષ્ણ! માતાનાં વચ્ચાણોથી વિધાર્મને તેણે આશુક આધિશ્વર ધોધાની પોં માતાની આરા અનુસાર બધાં કામ કર્યાં. આ આખ્યાન બહુ ઉત્સાહ અને તેજ વધારનારું છે. જ્યારે કોઈ રાજા શત્રુથી પીડિત થઈને કષ્ટ પામી રહ્યો હોય ત્યારે મન્ત્રીઓ તેને આ સંભળાવવું. આ ઇતિહાસ સાંભળનારો ગર્ભ-વતી સ્ત્રી શરવીર, વિદ્યાવાન, તપસ્વી, દાની, તેજસ્વી, બળવાન, સેવાવાન, વિજ્ઞાની, કુશીલુ' રૂપ કરનાર, ધર્મીશ્રી અને સાચો પ્રતાપી પુત્ર ઉત્પન્ન કરે છે.

કેવળ! તમે અર્જુનને કહેશો કે "તારો જન્મ

શતી વખતે આ આકાશવાણી થઈ હતી કે 'કુંતી! તારો આ પુત્ર દિવ્યના સમાન થશે. તે બીમસેનની સાથે રહીને યુદ્ધરથમાં આવેલા બધા કૌરવોને હતી લેશે અને પોતાના શત્રુઓને વ્યાકુળ કરી દેશે. આ સમ્પૂર્ણ પુષ્ટિને પોતાને આંધીન કરી લેશે અને તેને યદ્ય સ્વર્ગલોક સુધી ફેલાઈ જશે. શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી આ બધા કૌરવોને મારીને પોતાનું પૈતૃક રાજ્ય પ્રાપ્ત કરશે અને પછી પોતાના વાર્ધિઓ સહિત ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરશે." કૃષ્ણ! મારી પણ એવી જ ઇચ્છા છે કે આકાશ-વાણીએ જેવું કહ્યું હતું તેવું જ થાઓ. અને જો ધર્મ સત્ય છે તો તેવું જ થશે. તમે અર્જુન અને બીમસેનને કહેશો કે 'ક્ષત્રિયાણી ને કામના મારે પુત્ર ઉત્પન્ન કરે છે તેને કરવાનો સમય આવી ગયો છે. દ્રૌપદીને કહેશો કે બેટી! તું ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ છે, તે મારા બધા પુત્રો સાથે ધર્માનુસાર વર્તાવ કર્યો છે—આ તને ચેત્સ જ છે.' તથા નકુળ અને સહદેવને કહેશો કે 'તમે તમારા પ્રાણને પણ હૃદયમાં મૂકીને પોતાના પરકમથી જ પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોને ભોગવાની ઇચ્છા કરો.'

કૃષ્ણ! મને રાજ્ય ગમાતું, જુગારમાં હાર્યાનું અથવા પુત્રોના વનવાસનું દુઃખ નથી; પરંતુ મારી પુત્રવધૂએ સજ્જાની વચ્ચે રેતોરેતોં ડુબેલાં બે કમ્પાં વચ્ચે સાંભળ્યાં હતાં તે જ મને ખૂબ દુઃખ છે. રવાં છે, તે બીમ અને અર્જુનને માટે તો ખૂબ જ અપમાન જનક હતાં. તમે તેમને તે યાદ અપાવશો. પછી દ્રૌપદી પાંડવો તથા તેમના પુત્રોને મારા તરફથી કુશળ પૂછો અને તેમને ચારંચાર મારું કુશળ કહેશો. હવે તમે જાઓ, માસ પુરોને સાચવતા રહેશો, તમારા માર્ગ વિધિ વગરનો થયો!

વૈશમ્પાયન કહે છે—ત્યારે ભગવાન કૃષ્ણે કુંતીને પ્રજામ કર્યાં અને તેમની પ્રશિક્ષણ કરીને બહાર આવ્યા. ત્યાં આવીને તેમણે બીમ વગેરે મુખ્યમુખ્ય કૌરવોને વિદાય કર્યાં તથા કહ્યું કે રથમાં બેસાડીને સત્યમિત્રી સાથે યાદી નીકળ્યા. ભગવાનના બધા પછી કૌરવલોક પરસ્પર મળીને તેમના વિષે અનેક આશુત અને આશ્ચર્યજનક વાતો કરવા લાગ્યા. નગરથી બહાર આવ્યાને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યુંની સાથે કેટલીક ગામ વાતો કરી અને પછી તેને વિદાય કરીને કોઈ દેહી ગયો. તેથી કોઈક વેગથી ગાદતા હતા કે તેઓ વાતચતમાં તે લાંબા માર્ગે કાપીને ઉપવસ-અર્માં પહોંચી ગયા.

દુર્યોધનની સાથે લીધે અને દ્રોણાચાર્યની વાતચીત અને શ્રીકૃષ્ણ તથા કર્ણની ગુપ્ત મંત્રણા

વૈરાગ્યાયન કહે છે—કુન્તીએ શ્રીકૃષ્ણને જે સન્દેશ આપ્યો હતો તેને સાંભળીને મહારથી બીધ અને દ્રોણે દુર્યોધનને કહ્યું—“રાજા! કુન્તીએ શ્રીકૃષ્ણને જે અર્થ અને ધર્મને અનુકૂળ ખુબ જ ઉચ્ચ અને માર્મિક વચનો કહ્યાં છે તે તમે સાંભળ્યાં? હવે પાંડવો શ્રીકૃષ્ણની સમ્મતિથી એ પ્રમાણે જ કરશે, તેઓ અર્જુન રાજ્ય લીધા વિના શાન્તિથી નહિ ગેસે. માટે તમે તમારાં માનખાપ અને હિતેશીઓની વાત માની લો, હવે સન્ધિ અથવા યુદ્ધ કરવું તે તમારા જ હાથમાં છે. જો આ વખતે તમને અમારી વાત ગમતી નથી તો રણાંગણમાં બીમસેનનો બીધવ્ય સિંહનાદ અને ગાવડીવનો ટંકાર સાંભળીને અવશ્ય પાદ આવશે.”

આ સાંભળી રાજા દુર્યોધન ઉઠાસ યઈ ગયો, તેણે મોઢું નીચું કરી લીધું તથા હાથે સંપ્રત્તિને વાંકી નજરથી જોવા લાગ્યો, તેને ઉઠાસ જોઈને બીધ અને દ્રોણ આપસમાં એકબીજાની તરફ જોઈને પાત કરવા લાગ્યા. બીધે કહ્યું—“યુધિષ્ઠિર સત્તા અમારી સેવા કરવાને તૈયાર રહે છે, તે કદી દોષની ઈર્ષ્યા નથી કરના તથા બ્રાહ્મણોના ભક્ત અને સત્યવાદી છે, તેમની સાથે મારે યુદ્ધ કરવું પડશે તેવાથી વંદુ દુઃખની વાત બીજી કઈ હશે.” દ્રોણાચાર્ય જોલ્યા; ‘પુત્ર અશ્વઘાતાની અપેક્ષાએ અર્જુન પર મારો અધિક પ્રેમ છે, તે પણ બહુ ચિન્ત્યો છે અને મારું બહુ માન કરે છે, હવે ક્ષાત્રધર્મનો આશ્રય લઈને પુત્રથી પણ વંદુ પ્રિય તે ધનન્ય સાથે જ મારે યુદ્ધ કરવું પડશે. આ ક્ષાત્રધર્મને પિઠાર છે. દુર્યોધન! તમને કુરુક્ષેટ્ર બીધ, હું વિદુર અને કૃષ્ણ-બધા સમજાવીને હારી ગયા, પરંતુ તમને પોતાના હિતની વાત દેખાતી જ નથી, દેખો! અમે તો બહુ દાન, હવન અને સ્વાધ્યાય કરી ચૂક્યા છીએ. અમે ધન વગેરે આપીને બ્રાહ્મણોને પણ ખૂબ તૃપ્ત કર્યાં છે અને અમારું આધુન્ય પણ ખૂબ પસાર યઈ ચૂક્યું છે. તેથી અમે તો જે કરવું હતું તે કરી લીધું. પરંતુ પાંડવો સાથે વૈર લીધું કરીને તમારે મહાન વિપત્તિ ભોગવવી પડશે. તમારું સુખ, રાજ્ય, મિત્ર અને ધન બધાને ફેંસોડો થઈ જશે, માટે તે વીરાની સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર છોડીને સન્ધિ કરી લો. તેમાં જ કુરુક્ષેટ્રની

લથાઈ છે. પોતાના પુત્ર, મત્તી અને સેનાનો વિનાશ ન કરવો.”

આ બાલુ શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે કર્ણને રથમાં બેસાડીને હસ્તિનાપુરથી બહાર આવ્યા ત્યારે તેમણે તેને તીક્ષ્ણ, મૃદુ અને ધર્મયુક્ત વાક્યોમાં કહ્યું-કહ્યું! તમે વેદશાસ્ત્ર બ્રાહ્મણોની સેવા કરી છે, તથા

તેમને પરમાર્પતત્ત્વ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યાં છે. પરંતુ હું તમને એક શ્રમ વાત બતાવું છું. તમે કુન્તીની કન્યા-વરણમાં તેના જ ગર્ભથી જન્મ લીધો છે, તેથી ધર્માનુસાર તમે પાંડુના જ પુત્ર છો, આથી સામ્રાટિએ તમે જ રાજપતા અધિકારી છો, તમારા પિતૃપક્ષમાં પાંડવો છે અને માતૃપક્ષમાં પાદવો, તમે મારી કચે માટે, પાંડવોને પણ તે માધુમ પડે કે તમે યુધિષ્ઠિરથી પણ પહેલા ઉત્તમન થએલા કુન્તીના પુત્ર છો, પછી તો પાંચ પાંડવો, દ્રીપદીના પુત્રો અને અભિમન્યુ તમારા ચરણ ધોશે, તથા પાંડવપક્ષમાં એકમિત થએલા રાજાઓ, રાજપુત્રો, ઈન્દ્રિય અને અધિક વશમાં ઉત્તમ થએલા બધા પાદવો પણ તમારું ચરણવંદન કરશે.

મારી ઇચ્છા છે કે ધૌમ્ય મુનિ આજે જ તમારે માટે હોમ કરે અને ચારે વેદના ગાતા બ્રાહ્મણ તમારે અગ્નિષેક કરે. અને બધા લોકો પણ, મળીને તમારો જ રાત્ર્યાભિષેક કરીશું. ધર્મપુત્ર ગાન્ધારી સુધિષ્ઠિર તમારા મુરચન થશે અને હાથમાં સોદે ચંપર લઈને તમારી પાછળ રથપર બેસશે, તમારા મસ્તક પર લીમસેન ખૂન મોઢું છત્ર ધરશે, અર્જુન તમારો રથ હોડશે, અભિમન્યુ સર્વદા તમારી પાસે રહેશે તથા નકુળ, સહદેવ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, પંચાક્ષરાજકુમાર અને મહારથી શિખંડી તમારી પાછળ ચાલશે. હું પણ તમારી પાછળ જ ચાલતો રહીશ. આ પ્રમાણે પોતાના ભાઈ પાંડવોની સાથે તમે રાત્ર્ય ભોગવો તથા જપ, હોમ અને તરેહ-તરેહનાં મંત્રચક્રાર્થો કરો.

કહ્યું કહ્યું-કેવળ ! આપે સહયતા, સ્નેહ અને મારા દિલની ઇચ્છાથી જે કંઈ કહ્યું તે ઠીક છે. આ બંધી થાતોની અને પછી બપોર છે, આપ સમગ્રે છે તે પ્રમાણે ધર્માનુસાર હું પાંડવો જ પુત્ર છું. કુન્તીએ કન્યાવસ્થામાં સ્વર્ણદારા મને બર્ણમાં ધારણ કર્યો હતો અને પછી તેમના જ કહેવાથી મને ત્યજ દીધો હતો. ત્યારપછી અધિરથ મને મને લેયો અને તે મને ઘેર લઈ ગયા. તેમણે મને ખૂબ સ્નેહથી પોતાની સ્ત્રી સંધાના બોળામાં મૂકી દીધો. તે વખતે મારા ઉપસા સ્નેહને લીધે સંધાના સ્તનોમાં દૂધ આવ્યું અને તેણે બાળક-અસ્થામાં મારાં મળ-મૂત્ર લીધાં. આથી ધર્મશાસ્ત્રને બાણચાલેલા મારા જેવો કોઈપણ પુરુષ સંધાના પિવડનો લોપ કેવી રીતે કરી શકે ! આ પ્રમાણે અધિરથ મને પછી મને પોતાનો પુત્ર જ સમજે છે, અને હું પણ સ્નેહવશ તેમને મારા પિતા જ સમજું છું. તેમણે મારા જાતકર્મ બગેરે સંસ્કારો પણ કરાવ્યા હતા, તથા બ્રાહ્મણો પાસે વસુવેણું નામ પદ્મકું હતું. હું સુવાન ધર્મો તેમણે જ સ્ના જાતિની ટેડલીય સ્ત્રીઓ સાથે મારો વિવાહ કરાવ્યો હતો. હવે તેમનાથી મારે છોકરાં પણ થઈ ગયાં છે. તે સ્ત્રીઓમાં મોટું હવ્ય પ્રેમવશ પૂરેપૂરું દુઃખ પછી ગયું છે, હવે હું સમગ્રણું પૃથ્વી અથવા સોનાના હગથા મળે અથવા કોઈ પ્રકારના હર્ષ કે લપને લીધે તે સમ્બંધીઓને છોડી નથી શકતો. દુર્યોધને પણ મારા જ ભરોસે રથ લીધાવાનું સાહસ ક્યું છે, અને તેથી જ તેણે આ સુદર્મા મને અર્જુનની સાથે દ્વિરથ સુદને માટે નિમિત્ત કર્યો છે. હું મૃત્યુ અન્વન, ભય અથવા લોકને લીધે દુર્યોધનને રોગ

નથી દઈ શકતો, અને હવે જો મેં અર્જુનની સાથે દ્વિરથ સુદ ન ક્યું તો તેથી અર્જુન અને મારી બન્નેની અપમાતિ થશે.

પરન્તુ મધુસૂદન ! આપ એક નિયમ અત્યારે જ લઈ લો. તે એ કે આપણી જે આ શુભ વાત થઈ છે તે અહિં સુધી જ રહે. જો ધર્માત્મા અને જિતેન્દ્રિય સુધિષ્ઠિરને આ વાતની બપોર પડી જશે કે કુન્તીનો પહેલો પુત્ર હું છું તો તેઓ રાત્ર્ય ગ્રહણ નહિ કરે અને મને તે વિશળ સાક્રાન્ત્ય મર્યાદા તો હું તેને દુર્યોધનને જ દઈ દઉંશ, પરન્તુ મારી તો એવો ઇચ્છા છે કે જેમના નેતા શ્રીકૃષ્ણ અને યોદ્ધા અર્જુન છે, તે ધર્માત્મા સુધિષ્ઠિર જ સર્વદા રાત્ર્ય કરે. મેં દુર્યોધનની પ્રજ્ઞતા માટે પાંડવોના વિપવર્મા જે ક્યાં વાણ કર્યા છે તે કુર્મને માટે હવે મને ખુબ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ! જે વખતે આપ મને અર્જુનને હાથે મરણ્યોનેશ, ન્યારે ભપકર ગર્જના કરતો ભીમ દુઃશાસનનું લોહી પીશો, જે વખતે પાંચાકુમાર કુષ્ઠભ અને શિખંડી દોણાચાર્ય અને બીમનો વધ કરશે તથા મહાબળવાન ભીમસેન દુર્યોધનને મારી નાખશે તે જ વખતે રાત્ર્ય દુર્યોધનનો આ રજ્યવંદ સમાપ્ત થશે, રથ ! કુરુક્ષેત્ર ત્રણે લોકમાં અત્યન્ત પવિત્ર છે. ત્યાં આ બધી વૈભવશાળી સુત્રિય સમાજ યજ્ઞાભિર્મા રચાદા યજ્ઞ જશે. આમાં આપ એવું કરો કે જેથી બધા સુત્રિયો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરી લે. સુત્રિયનું ધન તો સગ્રામમાં જપ પામવો અથવા પોતાનું પરાક્રમ બતાવતાં મરો જવું એ જ છે. માટે આપ મારા આ વિચારને શુભ રાખીને અર્જુનને મારી સાથે સુદ કરવા માટે લઈ આવશો.

કહ્યુંની આ વાત સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ હસ્યા અને પડી મન્દ સ્મિત કરતાં આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા—કહ્યું ! તો શું તમને આ રાત્ર્યપ્રતિભા ઉપાય પણ મંદુર નથી ? તમે મારી આપેલી પ્રતીતિ પણ યસન કરવા નથી માગતા ! તેમાં તો જરા પણ સન્દેહ નથી કે જય પાંડવોનો જ થશે. અન્નજ, હવે તમે અહિંથી જઈને દોણાચાર્ય, ભીમ અને કૃપાચાર્યને કહેશો કે આ મહિનો સુરો છે. આ સમયે કોઈ પુરુષ થયાં છે. માખીઓ ઝોપી છે, કીચા સ્પર્શ થયો છે તથા ખૂબ ઠંડી કે ગરમી પણ નથી. સુરો શુભમય સમય છે. આજથી સ્વાતમે દિવસે અભિવાસ્ય થશે, તે જ દિવસે સુદનો આરંભ કરે. ત્યાં બીજા

પણ જે જે રાજાઓ આવે તેમને આ સમાચાર કહી દેશો. તમારી હજી મુદ્દ કરવાની છે તો હું તેની જ ગોઠવણ કરું છું. દુર્યોધનને આધીન જે જે રાજાઓ છે તેઓ પણ શાસ્ત્રોથી મરીને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરશે.

ત્યારે કહ્યું શ્રીકૃષ્ણેના સંસ્કાર કરતાં કહ્યું— મહાપાહો! આપ સર્વ કંઈ જાણવા છતાં પણ મને કેમ મોહમાં નાખવા આવે છે? આ તો પૃથ્વીના સર્વથી સંહારનો સમય આવી ગયો છે. તેમાં શકુનિ, હું દુઃશાસન અને ધૃતરાષ્ટ્રકુમાર દુર્યોધન તો નિશ્ચિતમાય છે. દુર્યોધનને આધીન જે રાજાઓ અને રાજપુત્રો છે તેઓ પૃથ્વી સરજાગ્રિમાં ભસ્મ થઈને યંમરાજને ઘેર જશે. આ સમયે ખૂબ લાચારકે સ્વપ્ન અને લાચર શકુન તથા ઉત્પાતો પણ દેખાઈ રહ્યા છે. તેમને જોઈને શરીરનાં ફંખરાં લીલાં થઈ જાય છે. આ ચિત્તો સ્પષ્ટ જ દુર્યોધનની હાર અને સુધિશિરનો વિવશ સ્થાવે છે. પાંડવોનાં હાથી, ઘોડા વગેરે વાહનો પ્રસન્ન દેખાય છે તથા મૃગો તેમની જમણી પાલુએ ઘડીને જાય છે આ તેમના વિનયનું લક્ષણ છે. કૌરવોની ઝળી તરફ ઘડીને મૃગો નીકળે છે તેનાથી તેમના પરાજય સંચિત થાય છે.

કહ્યું કહ્યું—હવે તો બે આ મહામુદ્દથી બન્ની બંધનું તો આપનાં દર્શન કરીશું. નહિં તો સ્વર્ગમાં તો અમારો આપની સાથે સમાગમ થશે જ. અગ્નિ, હવે તો ફરી મુદ્દમાં જ મળવાનું થશે.

આ પ્રમાણે કહીને કહ્યું શ્રીકૃષ્ણનું ગાઢ આદિગન કહ્યું. પછી, શ્રીકૃષ્ણથી વિદાય થઈને તે તેમના રથ પરથી ઊતરીને પોતાના સુવણનૃગિત રથમાં સવાર થયો અને હસ્તિનાપુર પાછો ફર્યો. તથા સાત્યકિ સહિત શ્રીકૃષ્ણ સારથીને વારંવાર 'માલો-માલો' એમ કહેતા ખૂબ વેગથી પાંડવોની પાસે ચાલી નીકળ્યા.

વૈશમ્પાયન કહે છે—ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે જ્વાની પાસે આવ્યા ગયા ત્યારે વિદુરજીએ કુન્તીની પા નજરે દેખે ખિત હૃદયથી કહ્યું; 'દેવી! તું જાણે છે કે મારું મન તો સર્વદા મુદ્દની વિરુદ્ધ જ રહે છે. હું સમજી-સમજીને થાકી ગયો, પરંતુ દુર્યોધન મારી વાતને સાંભળતો જ નથી. હવે શ્રીકૃષ્ણ પણ સમિધના કામમાં અચ્છેદન થઈને ગયા છે. તેઓ પાંડવોને મુદ્દને માટે તૈયાર કરશે. કૌરવોની આ અંતીતિ હવે સર્વ વીરોને નાશ કરી નાખશે. આ વાતને વિચારતાં મને નથી દિવધે જાંમ આવતી કે નથી રાત્રે.

વિદુરજીની આ વાત સાંભળી કુન્તી દુઃખથી વ્યાકુળ થઈ ગઈ અને લાંબાકાંબા શ્વાસ લઈને મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગી—આ ધનને ધિક્કાર છે. હાથ ! આવે જ લીધે આ બન્નુ—બન્નેવેનો લીધે સંહાર થશે. આ મુદ્દમાં પોતાના મુદ્દોનો જ સંહાર થવાનો છે એ બધું વિચારીને મારા મિત્રમાં ખૂબ જ દુઃખ થાય છે. પિતામહ જીવિષ, દ્રોણાચાર્ય અને કહ્યું દુર્યોધનના જ પક્ષમાં રહેશે. આથી મારા લય અતિશય વધી જાય છે. આચાર્ય દ્રોણ તો કદાચ પોતાના શિષ્યોની સાથે મન લગાવીને મુદ્દ ન પણ કરે, તેમજ પિતામહ પણ પાંડવો પર રોક નહિ કરે—એ નહિ બને, પરંતુ આ કહ્યું ખૂબ ખરાબ દષ્ટિવાળો છે; તે મોહવશ હુકુંદિ દુર્યોધનને જ અતુસરીને નિરંતર પાંડવોના દેવ ક્યાં કરે છે. તેણે ખૂબ લારે અનર્થ કરવાની હા પકડી રાખી છે. મારે આજ હું કહ્યુંના મનને પાંડવો પ્રત્યે અતુરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરું અને તેના જન્મનો વૃતાન્ત તેને કહી દઉં.'

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને કુન્તી ગંગાતટ પર કહ્યુંની પાસે જઈ. ત્યાં પહોંચીને તેણે પોતાના તે સત્યનિષ્ઠ પુત્રના વેદવાદનો ખવન સાંભળ્યો, તે પૂર્વાભિપ્રાય થઈને પોતાના બાહુઓ જાંચા કરીને મનઃપાઠ કરી રહી હતો. તપસ્વિની કુન્તી તેનો જાપ પૂરા થવાની વાટ જોઈ તેની પાછળ ઊભી રહી. ત્યારે સ્વર્ગનો વાપ પીઠ પર આવવા લાગ્યો ત્યાં સુધી જાપ કરીને કહ્યું પીઠ ફરવી ત્યારે તેને કુન્તી જોવામાં આવી. તેને જોતાં જ તેણે હાથ જોડીને પ્રણામ કર્યા, અને ચિનપૂર્વક કહ્યું; 'હું અધિરથનો પુત્ર આપને પ્રણામ કરું છું. મારી માતાનું નામ રાધા છે. કહે; આપ કેમ પધાર્યાં? હું આપની શું સેવા કરું?'

કુન્તીએ કહ્યું—કહ્યું! તમે રાધાના પુત્ર નથી, કુન્તીના લાસ છો. અધિરથ પણ તમારા પિતા નથી, તમે સતકુળમાં જન્મ નથી લીધો. આ વિષયમાં હું જે કહું છું તે સાંભળો, મેટા! જે વખતે હું રાજા કુન્તિ-ભોજના લવનમાં રહેલી હતી તે વખતે મેં તમને ગર્ભમાં ધારણ કર્યા હતા. તમે મારી કન્યાવસ્થામાં ઉત્પન્ન થએલ મારા સૌથી મોટા પુત્ર છો. સ્વયં સ્વયં-નારાયણે જ તમને મારા ઉદરમાં ઉત્પન્ન કર્યા છે. જન્મ વખતે તમે કવચ અને કુરુણ ધારણ કરેલ હતાં. તમારું શરીર ખૂબ જ દિવ્ય અને તેજસ્વી હતું. મેટા! પોતાના લાકડાંને ન જોળાખવાને લીધે તમે મોહવશ જે ધૃત-રાષ્ટ્રના પુત્રોની સાથે રહો છો તે, તમને યોગ્ય નથી.

મનુષ્યોના ધર્મોના વિચાર કરતાં એ જ નિશ્ચય થએલો છે કે જેનાથી માતા અને પિતા પ્રસન્ન રહે તે જ ધર્મનું ક્ષણ છે. પહેલાં અર્જુને જે રાજલક્ષ્મી એકઠી કરી હતી તેને પાપી કૌરવો પાસેથી છીનવી લીધી. હવે તેનેતમે કૌરવો પાસેથી છીનવી લઈને બોલવો. તમને પાંડવો સાથે બાતબાવથી મળેલા નોઈ આ પાપીઓ તમને મસ્તક છુટાવવા લાગશે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ અને બલરામની બોડી છે તેવી જ કણ્વ અને અર્જુનની બોડી બની બાપ. આ પ્રકારે જ્યારે તમે બન્ને મળી જશો તો તમારે મારે સંસારમાં કઈ વસ્તુ અસાધ્ય રહેશે? તમે સર્વ શુભોથી સમ્પન્ન છો અને તમારા બાપજીમાં સરંધી મોટા છો. તમે પોતાને સતપુત્ર ન કહો, તમે તો કુન્તીના પરાક્રમી પુત્ર છો.

આજ વખતે કણ્વને સર્વમંડળથી આવતા એક અવાજ સંભળાયો. તે પિતાની વાણી સમાન સ્નેહથી પૂર્ણ હતો. કણ્વે સાંભળ્યું-કણ્વ! કુન્તીએ સાચું કહ્યું છે. તમે માતાની વાત માની લો. જો તમે તે પ્રમાણે કરશો તો દરેક પ્રકારે તમારું હિત થશે.

પરન્તુ કણ્વનું ધૈર્ય સત્ય હતું. માતા કુન્તીએ અને પિતા સૌંદર્ય, આ પ્રમાણે કહેણ છતાં પણ તેની શુદ્ધિ વિચલિત ન થઈ, તેણે કુન્તીને કહ્યું; 'હનિયે!

તમારી આ આરાને માનવી એ તો અધર્મના દારને ખોલી દેવા બરાબર છે. મા! તમે મારા ત્યાગ કરીને તો મારા પ્રત્યે ખૂબ જ અયોગ્ય વ્યવહાર કર્યો છે. તેણે તો મારા બધા મગ્ન અને કાર્તિનો નાશ કરી દીધો. મેં હનિયે જાતિમાં જન્મ તો લીધો પણ તમારે જ કારણે મારા હનિયો જેવા સંસ્કાર તો ન થયા. આથી વધુ મારું અહિત શોધ શકુ પણ શું કરશો! તમે પહેલાં તો માતાની પોં મારા હિતનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ; હવે કેવળ પોતાનું હિત સાધવાની ઇચ્છાથી મને સમજાવી રહ્યાં છે. હું પહેલેથી તો પાંડવોના બાપ રૂપે પ્રસિદ્ધ છું નહિ, મુઠને વખતે આ વાત બધાથી થઈ છે. હવે જો હું પાંડવોના પશ્ચાત્ત આજ્ઞા જોઈ તો હનિયેમોક મને. શું કહેશે? પૂતરાપૂત્રના પુત્રોએ જ મને દરેક પ્રકારનું અર્થ આપ્યું છે. હવે હું તેમના તે ઉપકારને વ્યર્થ કેવી રીતે કરી દઉં? હવે આ દુરોધનના આશ્રિતોને મરવાને વખત આજો છે, તેથી આ વખતે મારે પણ મારા પ્રાણોનો લોભ ન કરતાં પોતાનું ઋણ મુકવી આપનું નેપથ્ય. જે લોકોનું પાતન-પોપણ કરવામાં આવે છે, તેઓ વખત આવતાં પોતાનું કામ કરીને જ કૃતાર્થ થાય છે. કેવળ અસ્થિર શુદ્ધિના પાપી લોકો જ ઉપકારને બૂઝીને કલંબને છોડી બેસે છે. પણ તેઓ રાજાના અપરાધી અને પાપી છે. તેમના આ લોક કે પરલોક સુધરતો નથી. હું પૂતરાપૂત્રોને મારે માંડું પડેપડું બળ અને પરાક્રમ વાપરીને તમારા પુત્રો સાથે મુદ્દ કરીશ. હું તમારી સામે જૂઠું બોલતો નથી. મારે સતપુત્રો સમ્પન્ન થયા અને સહાચારની રક્ષા કરવી નોઈએ. તેથી જ મારા હિતની હેલા છતાં હું તમારી વાત સ્વીકારતો નથી. પરન્તુ મતાણ! તમારું અર્થ આવતું નિષ્ફળ નહિ થાય. જો કે હું તમારા બધા પુત્રોને મારી શકું છું, તો પણ એક અર્જુનને છોડીને હું યુધિષ્ઠિર, ભીમ, નકુળ અને સહદેવ-આમાંથી કોઈને મારીશ નહિ. યુધિષ્ઠિરની સેનામાં કેવળ અર્જુન સાથે જ મારે મુદ્દ કરવું છે. તેને મારવાથી જ મને સંત્રાપ કરવાનું ફળ અને યશ પ્રાપ્ત થશે. પણ હું કહું છું કે મને તે અવસ્થામાં તમારા પાંચ પુત્રો કાપમ રહેશે. અર્જુન મરાશે તો કણ્વની સાથે પાંચ રહેશે અને હું મરાયો તો અર્જુન સહિત પાંચ રહેશે.

પછી કુન્તીએ પોતાના અવિચળ ધૈર્યવાળા પુત્ર કણ્વને હૃદયે લગાવીને કહ્યું; 'કણ્વ! વિધાતા બહુ બળવાન છે. જણાય છે કે તમે જેમ કહો છો તેમ જ

યજ્ઞનું છે. હવે દોરવા નહીં યજ્ઞ કરો. પરંતુ બેસા! તેને કુદળ રહેતાં જાનારું આંધો અને કહ્યું તમે જે તમારા આર બાહ્યોને અભયદાન આપ્યું છે 'તમારું' હું. પછી તે બન્ને દુષ્ટપણતાને રથને તે પ્રતિજ્ઞાનું તમે ધ્યાન રાખશો. ત્યારબાદ કુન્તીએ માન આપ્યું.

શ્રીકૃષ્ણનું રાજ યુધિષ્ઠિરને કારવસભાના સમાચાર સંભળાવવું

વેશમ્ભાયન કહે છે—રાજા! દરિતાપુરથી ઉપ-
સમ નગરમાં આવીને ભગવાન કૃષ્ણ ડોરવા સાથે જે-
જે વાતો બની હતી તે બધી પાંચોને સંભળાવી દીધી.

તેમણે કહ્યું; 'દરિતાપુરમાં જઈને મેં ડોરવાની સગાઈ
દુર્યોધનને બીલકુલ સત્ય, દિત્તારી અને બન્ને પક્ષનું
રસાણું કરનારી વાતોં દહી, પરંતુ તે કુદરે કઈ પણ ન
ખાન્યું.'

રાજા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—શ્રીકૃષ્ણ! ત્યારે દુર્યોધને
પોતાનો કુમાર ન લાગ્યો તે કુદરે પિતામહ બાપો
તેને શું કહ્યું? તથા આચાર્ય દોષ, મહારાજ પુત્રવધૂ,
માતા માનધારી, ધર્મરા વિદુર અને સભામાં યોગ્ય જવા
રાજાઓએ તેને શી સલાહ આપી? આ બધું કહો.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—રાજા! દોરવાની રાત્રીમાં રાત્ર
દુર્યોધનને જે વાતો કહેવામાં આવી હતી તે સંભળો.
ત્યારે મેં ત્યાં માન્ય બેસાવ્યું પરંતુ ત્યારે દુર્યોધન

કર્યો. આથી બાપો ક્રોધિત થઈને કહ્યું; 'દુર્યોધન!
આ કુળના કમ્યણુને માટે હું જે વાત કહું છું તેના પર
ધ્યાન આપ, અને તેને સાંભળાને તું તારું જાણું કર,
ભાઈ! તું રહિયો ન કર, અર્થુ! રાત્ર પાંચોને કહ્યું,
વાત, તું મારી વાતને ન રાજા હું તે સર્વે તમારું
સર્વેનું દિત્ત સાદું છું. બેસા! મારી દૃષ્ટિમાં તારા અને
પાંચો વચ્ચે ગ્રેઈ અન્તર નથી. તારાં માતા, પિતા અને
વિદુરની પણ આ જ સલાહ છે. તારે જલ પરીક્ષાની વાત
પર ધ્યાન આપ્યું બેઈએ. મારા કમનામાં સનેદ ન કર.
આથી તું પોતાને અને પૃથ્વીને વિનાશથી બચાવી લઈશ.'

બાપાએ આ પ્રમણે કલા પછી આચાર્ય કોણે
તેને કહ્યું; 'દુર્યોધન! જે પ્રમાણે મહારાજ શાન્તનુ અને
બી મ આ કુળની રક્ષા કરતા રહ્યા છે તે જ રીતે મહાત્મા
પાંકુપણ પોતાના કુળની રક્ષામાં તત્પર રહેતા હતા.
જે કે પુત્રવધૂ અને વિદુર રાત્રવના અધિકારી ન હતા
તો પણ પાંકુણે તેમને જ રાત્ર રોષી રાખ્યું હતું. તેઓ
પુત્રવધૂને મિહાસન પર બેસાડીને પોતાની બન્ને લાપચ્છી
સહિત વનમાં જઈને રહેતા હતા હતા. વિદુરણ પણ
નયે બેસીને ઘસની માફક પોતાના મોટા ભાઈની મેચ
કરતા અને તેમના પર અમર દેખતા રહ્યા છે. વિદુરણને
ખાનગીની સંભાળ રાખવાના, ઘન આપવાના, સેવકોની
દેખરેખ રાખવાના અને સર્વનું પાલન-પોષણ કરવાના
મમમાં શ્રેષ્ઠ હતા. તથા મહાતેજસ્વી બીમ રાજાઓની
સાથે સનિષ-વિગ્રહ કરવાનું અને તેઓની સાથે આપ-લે
કરવાનું કામ કરતા હતા. તેમના જ કુળમાં હવે પાન
ચર્ચને તમે કુળમાં ભેદ નાખવાનો પ્રયત્ન કેમ કરી રહ્યા
છો? ભાઈઓની સાથે મેળ કરીને તમે આ ભોગોને
બેગ્યો. હું કેઈ પ્રકારના ભય અથવા સ્વર્ચને લાંબી આ
વાત નથી દહી રહ્યો, હું તે બીમની આપેલી જ નીજ
લેગ સાદું છું. તમારી પાસેથી મારે કશું લેવાનું નથી.
તમે જે નિશ્ચય અને કે ત્યાં બીમ છે ત્યાં દોષ પણ
છે. મારે તમે પાંચોને આડું નાન્ય આપી દો હું તે
જેણે તમને કહ્યું હું તેણે જ પાંચોનો પણ હું. મારે

માટે બન્નેમાં કાંઈ ભેદ નથી. પરન્તુ જ્ય તો: તે જ પક્ષનો થશે કે જે પક્ષે ધર્મ રહે છે.

ત્યારપછી વિદુરજીએ પિતામહ લીધે તરફ જોતાં કહ્યું-ભીષ્મજી! હું ને નિવેદન કરું છું તે સંભલો. આ કુરુવંશ તો એક પ્રકારે નાશ પામી ચૂક્યો જ હતો પણ આપે જ તેનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. હવે આપ આ દુર્યોધનને અનુસરવા લાગ્યા છો પરન્તુ તેના પર તો લોભ સરાસ થયો છે. તે ઋષિ જ અન્ધારી અને કુતર્ક છે, જુઓને, તે પોતાના ધર્મ અને અર્થનો વિચાર કરનારા પિતાજીની આજ્ઞાનું પણ ઉલ્લંઘન કરી રહ્યો છે. આ દુર્યોધનને લીધે જ આ બધા કૌરવોનો વિનાશ થશે, મહારાજ! આપ કૃપા કરીને એવું કરો કે જેથી નાશ ન થાય, કૃપાને નાશ થતો જોઇ આપ તેની ઉપેક્ષા ન કરો, મને લાગે છે કે કુરુવંશનો નાશ પાસે આવેલો હોવાથી જ આપની છુદ્ધિ આવી ચર્ચા ગઇ છે. આપ મને અને શત્રુ ધૃતરાષ્ટ્રને સાથે લાગે વનમાં ચાલો, નહિ તો આ દુરુદ્ધિ કુદ દુર્યોધનને રૂઢ કરીને પાંડવોથી સુરક્ષિત થએલા આ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરો. આ પ્રમાણે કહેતાં વારંવાર આસ સેતા વિદુરજી મોન યર્ષ ગયા.

તે પછી કૃત્યુમ્બના નાચથી ભયભીત થયેલી માન્ધારીએ કોધમાં ભરાઈને આ ધર્મ અને અર્થથી યુક્ત વાક્યો કહ્યાં: 'દુર્યોધન! તું ઋષિ જ પાપલુદ્ધિનો અને દૂર કર્મ કરનારો છે. અરે! આ રાજ્યને તો કુરુવંશી મહાનુભાવો કમથી ભોગવતા આવ્યા છે. આ જ આપણો કુળધર્મ છે, પણ અન્ધારથી તું હવે કૌરવોના આ રાજ્યને નષ્ટ કરી દઈશ, આ સમયે આ રાજ્ય પર મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેમના નાના ભાઈ વિદુરજી વિરાજમાન છે, તો પછી મોઢવણ તું તેને કેવી રીતે લેવા ચાહે છે? ભીષ્મજીની આજ્ઞા તો એ બન્નેને પણ પરાધીન જ છે, મહાત્મા ભીષ્મ ધર્મજી છે તેથી જ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર્યા માટે રાજ્યનો સ્વીકાર નથી કરતા. ખરી રીતે તો આ રાજ્ય મહારાજ પાંડુનું જ છે, માટે તેને લેવાનો અધિકાર તેમના પુત્રોને જ છે, જીજ્ઞાસા ધોષની વ નથી. તેથી કુરુવંશ મહાત્મા ભીષ્મજી ને કંઈ દહે છે તે આપણે વગર આનાકાનીએ માની લેવું જોઈએ. હવે મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર અને પિતામહ ભીષ્મજી આજ્ઞાથી ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર જ આ કુરુવંશના વારસાગત-રાજ્યનું પાલન કરે,

માન્ધારીએ આ પ્રમાણે કહ્યા પછી ફરી-મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું: 'મોટા! જે તારી દષ્ટિમાં મારું કંઈ પણ ગૌરવ હોય તો હું જે કહું છું તેના પર ધ્યાન આપીને તે પ્રમાણે વર્તો. પહેલાં કુરુવંશની સદિ કરનાર નકુપના પુત્ર યજ્ઞાતિ નામના રાજા હતા. તેમને પાંચ પુત્ર થયા. તેમાં સૌથી મોટો યુદ્ધ હતો અને સૌથી નાનો પુરુ, પુરુ રાજા યજ્ઞાતિની આંતરા માનનારા હતા તેથી તે નાનો હોવા છતાં પણ યજ્ઞાતિએ તેને જ રાજસિંહાસન પર બેસાડ્યો. આ પ્રમાણે જો મોટો પુત્ર અઢધારી હોય તો તેને રાજ્ય નથી મળતું અને નાનો યુરુજીનો સેવા કરવાથી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે, મારા પ્રપિતામહ મહારાજ પ્રતીપ પણ આ પ્રમાણે સમસ્ત ધર્મોના ભયુનારા અને ત્રણે-લોકમાં વિખ્યાત હતા, તેમને દેવતાઓ સમાન યજ્ઞરથી પણ પુત્ર થયા, તેમાં મોટા દેવાઈ હતા, તેમનાથી નાના બ્રાહ્મણ હતા અને તેમનાથી નાના અમારા પિતામહ શાન્તનુ હતા. દેવાપિ જો કે ઉદાર, ધર્મજી, સત્યનિષ્ઠ અને પ્રજાના પ્રેમમાન હતા તો પણ આમડીના રાજાને લીધે તેઓ રાજસિંહાસનને ચોખ ગણ્યા નહિ. બ્રાહ્મણ પિતાનું રાજ્ય છોડીને મામાને ત્યાં જ રહેવા લાગ્યા હતા તેથી બ્રાહ્મણની અપદ્ધિ જગદ્વિખ્યાત શાન્તનુના જ રાજ્ય પર અભિષેક કરવામાં આવ્યો. આ જ પ્રમાણે પાંડુએ પણ મને આ રાજ્ય સોંપી દીધું હતું. હું તેમનાથી મોટો હતો તો પણ આંધોના રાજાને લીધે રાજ્યનો અધિકારી ન ગણાયો અને નાના હોવા છતાં પણ પાંડુને રાજ્ય મળ્યું. હવે પાંડુના મરણ પછી તો આ રાજ્ય તેમના પુત્રોનું છે. હું રાજ્યનો ભાગી છું નહિ, તું પણ નથી રાજ્યપુત્ર કે નથી રાજ્યનો સ્વામી, તો પછી બીજાનો અધિકાર કેવી રીતે છીનવી લેવા ચાહે છે? મહાત્મા યુધિષ્ઠિર રાજ્યપુત્ર છે, તેથી ન્યાય પ્રમાણે આ રાજ્ય તેમનું જ છે. યુધિષ્ઠિરમાં, રાજ્યને ચોખ ક્ષમા, તિરિશ્ઠા, દમ, સરજના, સત્યનિષ્ઠ શાસ્ત્રજ્ઞાન, અપ્રમાદ, હૃદયતા અને સત્યતા ઉપર કરવાની સકિર્ત-એ બધા રૂણો છે, તેથી તું મોઢ છોડીને આ રાજ્ય યુધિષ્ઠિરને સંપન્ન કરે, અને અંતુ બાદજો સદિન પોતાની આજ્ઞાવિધાને માટે રાખી લે.'

આ પ્રમાણે ભીષ્મ, દ્રોણ વિદુર, માન્ધારી અને રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે સમજાવવા છતાં પણ મન્દમતિ દુર્યોધને કંઈ પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. હવે તેમના વચનોનો

ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. તેની પાછળ જ જેમને મુખ્યએ ધીર રાખ્યા છે તે રાત્રીએ પણ ચાલ્યા ગયા. તે રાત્રીએને દુર્ગાધને આજ્ઞા આપી કે આજ પુણ્ય નક્ષત્ર છે માટે આજે જ બધા લોકો કુરુક્ષેત્ર તરફ દૃષ્ટ કરી દે, ત્યારે તેમણે બીજાને સેનાપતિ બનાવી ખુબ ઉત્સાહથી કુરુક્ષેત્ર તરફ પ્રયાણ કર્યું. હવે આપ પણ જે કંઈ ચોક્કસ જણાય તે કરો, મેં કાષ્ટોમાં પ્રેમ તરે નહિ તે માટે પહેલાં તો સામનો જ પ્રયોગ કર્યો હતો, પરંતુ ન્યારે તેઓ સામનીતિથી ન માન્યા ત્યારે બેનનીતિનો પ્રયોગ કર્યો. મેં બધા રાત્રીએને સુદ માટે સલાહમાં, દુર્ગાધનેનું મુખ્ય મંત્ર કરી દીધું અને શકુનિ તથા કણ્વને ભય બતાવ્યો, પછી કુરુક્ષેત્રમાં ફટ ન પડે એટલા માટે કામની સાથે કાનની પણ વાતો કરી. મેં દુર્ગાધનેને કણ્વ કે બંધુ કે રાત્રી તમારું રહ્યું, કેવળ પાંચ ગાય જ આપી છે; કારણ કે તમારા પિતાએ—પાંડવોનું પાસન પણ અવસ્ય કરવું લેઈએ. આ પ્રમાણે કહેવા છતાં પણ તે કુપ્તે આપને ભાગ આપવાનો સ્વીકાર ન કર્યો. હવે તે પાપીએને માટે તો દ્વેષ—નીતિનો આશ્રય લેવા જ ઉચિત જણાય છે, તે સિવાય કાંઈ પ્રકારે તેઓ સમજાવાના નથી. તેઓ બધા હવે વિનાશને ચોક્કસ બની

ચૂક્યા છે અને હવે તેમના ઘર પર નાચી રહ્યું છે.

પાંડવસેનાના સેનાપતિની પસંદગી તથા કુરુક્ષેત્રમાં જઈ પડાવ નાખવો

વૈરાગપ્રાપ્ત થઈ છે—પાંડવોનું વચન સાંભળી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે તેમની સામે જ પિતાના ભાષ્યોને કહ્યું; 'કૌરવોની સલાહમાં જે કંઈ થયું તે બંધુ તો તમે સાંભળી લીધું અને શ્રીકૃષ્ણે જે વાત કહી તે પણ સામજી જ લીધી હશે, માટે હવે મારી આ સેનાના વિભાગ કરો. આપણા વિજયને માટે આ સાત અગ્રી-દિશ્વું સેના એકઠી થએલી છે. તેના આઠ સેનાપતિઓ છે દુષ્ટ, વિરાટ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યવદી, સત્યકિ, ચેકિનાન અને ભીમસેન—આ બધાય વીરો પ્રજ્ઞાન્ત સુદ કરનારા છે. તથા નીતિમાન અને મુદકુશળ છે. પરંતુ સહદેવ ! તે તો બનાવો કે આ સાતે જ સેનાઓનો પણ નેતા મળી શકે કે જે રણમુખિમાં બીજાએ અગ્નિનો સામનો કરી શકે !

સહદેવે કહ્યું—મારા વિચારથી તો મહારાજ વિરાટ આ પદને માટે યોગ્ય છે. પછી નરુને કહ્યું; 'હું તો ભંભ, યાચરન, કુલીનતા અને વૈધની દષ્ટિએ મહારાજ

દુષ્ટને આ પદને ચોક્કસ સમજું છું. આ પ્રમાણે મારી કુમારોના કદા પછી અર્જુને કહ્યું; 'હું તો ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મુખ્ય સેનાપતિ ધરા ચોક્કસ સમજું છું. તે પશુપ, ક્વચ અને તલવાર ધારણ કરેલો અને રથ પર બેઠેલો જ અમિકુલમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. તેના સિરાપ અને એવો કાંઈ વીર નથી કેખાતો કે જે મહારાજની બીજાની દરકાર લીધી શકે. આથી મારા વિચાર પ્રમાણે મુખ્ય સેનાપતિ તે જ થવો લેઈએ.

આ સંદર્ભની રાજા યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—ભાષ્યો ! ધર્મમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ સમસ્ત સંસારના સારાસારને તથા બળાળને જાણે છે. માટે એમને જ તમારો અગ્રિય આશે, જેથી તેમને જ સેનાપતિ બનાવવામાં આવે, ત્યારે તેઓ યજ્ઞો સથાવનામાં કુશળ હોય અથવા ન હોય, તેમજ વૃદ્ધ હોય કે યુવાન હોય, આપણા જ અથવા પરાજન્ય કારણે એક માત્ર તેઓ જ છે. આપણા પ્રથમ, અનન્ય-મરણ, રાત્રી અને સુખદુઃખ તેમના જ

ઉપર અવધાનિયત છે, તેઓ જ સર્વના કર્તા-વેર્તા છે અને સર્વ કામોની સિદ્ધિ તેમને જ આધીન છે.

ધર્મરાજ કુષિઠિરની આ વાત સાંભળી રમણવનભાગ્યુ વાનશ્રીકૃષ્ણે અર્જુન તરફ જોતાં કહ્યું—મદારાજ! આપની સેનાના નેતા યથા મારે જેજે વંશના નામ લેવામાં આવ્યાં છે તે બધામને હું આ પદને યોગ્ય સ્થાનું છું. તેઓ બધા પરાક્રમી યોદ્ધાઓ છે અને આપના રાષ્ટ્રોને પરાસ્ત કરી શકે છે. પરંતુ છતાં પણ મારા વિચારથી કુષ્ટુભને જ સેનાપતિ બનાવવો ઉચિત્ત પડે.

શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહેતાં બધા પાંડવો પ્રસન્ન થયા. તેમણે ખૂબ હર્ષબલિ કર્યો. બધા સૈનિકો રણભૂમિમાં જવા માટે દોડધામ કરવા લાગ્યા, બધી બાલુએ ‘યુદ્ધને માટે તૈયાર થઇ જાઓ’ એ શબ્દ શ્રવણ લાગ્યો. હાથી, ઘોડા અને રથોનો શબ્દ થવા લાગ્યો તથા દરેક બાલુએ શંખ અને કુન્દુશિનો શીષણ ભરતિ ફેલાઈ ગયો. સેનાની આગળ ભીમસેન, નકુલ, સહદેવ, અભિમાન્યુ, દ્રોણદીના પાંચ પુત્રો, કુષ્ટુભ તથા બીજા પાંચાઠ વીરો આવ્યા. રાજ્ય કુષિઠિર માલનાં ગામો, બલ્લરના સામાનો, તંજુઓ, પાઘળી વગેરે સ્વારીઓ, ખગળાઓ, યન્ત્રો, વૈદ્યા તેમ જ રૂઝો ધાનારા તથા સુધારનારાઓને લઈને આવ્યા. ધર્મરાજને વિદાય કરીને પાંચાલકુમારી કૌપદી બીજા રાજમહિષાઓ અને રાજનારીઓ સહિત ઉપાસ્યના તંજુઓમાં પાછી ફરી. પાંડવો પોતાનું ઘન અને નીમિષો વગેરેનો પહેરેલો વગેરેથી રક્ષાનાં પ્રયત્ન કરી ગાયો અને સુવર્ણ વગેરેનું ઘન કરીને વિરાજા સેના સાથે મેલિખનિત રથોમાં ભેરીને કુરુક્ષેત્ર તરફ આવ્યા. તે વખતે આઠાણી સ્તુતિ કરતા તેમને ધરીને આશી રહ્યા હતા. કેટલેક દેશના પાંચ રાજકુમારો, કૃષ્ણે, પ્રહિરા-જનો પુત્ર અભિજ, મેલિખાન, વસુદાન અને ધિખવડી એ બધા વીરો પણ ખૂબ ઉત્સાહથી અભિરામ, કરચ અને આશુપથ વગેરેથી સુશભિજત ધણ તેમની સાથે આવ્યા.

સેનાના પાછળના ભાગમાં રાજા વિરાટ, કુષ્ટુભ, રાધા, કુન્તિજોજ અને કુષ્ટુભના પુત્રો હતા. અનાધૃષ્ટિ, વેદિતાન, કૃષ્ણે અને સપ્તદિ-એ બધા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની આજુબાજુ રહીને ચાલતા હતા. આ પ્રમાણે વ્યૂહરચનાની પદ્ધતિથી ચાલીને પાંડવો કુરુક્ષેત્રમાં પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચીને બધા પાંડવો, અને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન રાંખતો ભરતિ કરવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણના પાંચત્રમ રાંખતો ભરતિ સાંભળી બધી સેનાનાં રાંખતો ખાંડ થઈ ગયાં. આ રાંખ અને કુન્દુશિઓના રાંખની સાથે વીરોના આકુષોના સજ્જાથી અને સિંહનાકોથી ફૂંચ્યાં. આગમ અને સમુદ્ધ શાંખમાન ફૂંચ્યાં ગયાં.

ત્યારપછી રાજા કુષિઠિરે બધાં પાસે આવે બગલનું પુષ્કળ દર્તાં એવા એક ચેરસ મેળનમાં પોતાની સેનાનો પદાય નાખ્યો. રમણન, મહર્ષિઓના આશ્રમ, તીર્થો અને દેવમંદિરોથી દૂર પરિત્ર અને રમણીય ભૂમિમાં તેમણે પોતાની સેનાને જોતારી. અહિં પાંડવોને મારે જેથ તંજુઓ બનાવાયાં તેવા જ તંજુઓ શ્રીકૃષ્ણે બીજા રાજ્યોને માટે તૈયાર કરાવ્યા. તે બધા તંજુઓમાં રોકેડો પ્રકરની ખાણ-ખીરાની સામગ્રીઓ રાખવામાં આવી હતી. રાજ્યોના આ બાબતમાં તંજુઓ પૂરી પર જોતર્યાં દિવ્ય વિગતો જેવા જાણતા હતા, તેમાં રોકેડો રિલ્પીઓ-કરીમરા અને વેલોને પગાર આપીને રાજસમાં આવ્યા હતા. રાજાના કુષિઠિરે, પ્રયેક ઇમિ-રમાં પ્રત્યેયો (ધનુની દોરીઓ), ધનુરો, કચ્છો, બધ, લી, લાખનાં બૂંદો, પાણી, ધણ, અગ્નિ, મોટાં મોટાં યન્ત્રો, ધણ, લોમ, પ્રક, નકટિ અને બાધોના ભાગ્યો-આ બધી ચીજો પુષ્કળ પ્રમાણમાં રખાવી હતી. તેમાં રાજ્યુત કરચ ધારણ કરેલા હનરો યોદ્ધાઓ અને પવતેની દાર જેવા અનેક હાથીઓ દેખાઈ રહ્યા હતા. પાંડવોને કુરુક્ષેત્રમાં આવેલા સાંભળીને તેમની સાથે મિત્રતાનો ભાવ રાખનારા અનેક રાજ્યો, સેના અને સવારીઓ સહિત તેમની પાસે આવવા લાગ્યા.

કોરવપક્ષનું સૈન્યસંગઠન તથા દુર્યોધનનું પિતામહ ભીષ્મને

પ્રધાન સેનાપતિ બનાવવું

વનમેળથી પૂરક—મુનિવર! જ્યારે દુર્યોધનને માનુસ-પણ્ય કે મદારાજ કુષિઠિર કુદ કરચ માટે જેના સંદિગ્ધ કુરુક્ષેત્રમાં આવી ગયા છે ત્યારે તેને શું કરું!

કુરુક્ષેત્રમાં કોરવો અને પાંડવોએ જે જે કર્યું હતું તે કુન્તિનારી સાંભળવા આવું છે.

વૈશંપાયન બોલ્યા—જનનેચા! શ્રીકૃષ્ણના

પછી રાજા દુરોધને કહ્યું, દુઃશાસન અને યુક્તિને કહ્યું; 'શ્રીકૃષ્ણ પોતાના કાર્યમાં અસ્ફુલ્ગ થઈને જ પાંડવોની પાસે ગયા છે. તેથી તેઓ કોષમાં લગાડને જરૂર તેમને સુદને માટે ઉચિત/ત/કરશે. વળા શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોની સાથે માત્રું બુદ્ધ યાચ એમ જ કહે છે. તથા બીમ અને અણુ'ન તે તેમના જ મતમાં રહેન રા છે. યુધિષ્ઠિર પણ ક્યે ભાગે બીમસેનના વશમાં રહે છે. તે ચિત્તપ પહેલાં મેં તેમનું અપમાન અને નિરરકાર પણ ક્યો જ છે. વિરાટ અને દ્રુપદ સાથે પણ માત્રું વેર જ છે. તે બન્ને સેનાના કુશળ સંચાલકો અને શ્રીકૃષ્ણના ધિરારા પર ચલાવારા છે. આથી આ સુદ્ધ ખૂબ જ ભયંકર અને શર્માચક યરો. માટે હવે સ્વાવધાનીથી યુદ્ધની બધી સામગ્રી તૈયાર કરાવવી જોઈએ. કુરુક્ષેત્રમાં ખૂબ તંબુઓ ખેંચવો, તેમાં પૂરતી જગા હોય અને જમુઓ તેમને કબજે ન કરી લે તેવી ગોઠવણ રાખવી જોઈએ. પાસે પાણી અને લોકડાની પણ સ્થગર હોવી જોઈએ. તેમાં એવા રસ્તા હોવા જોઈએ કે - તેમાંથી કુરુક્ષેત્રમાં જતી વસ્તુઓને જમુઓ રોકી ન શકે તથા તજુઓની આગુમાળી ઉપર પાડ બનાવી દેવી જોઈએ. તેમાં તરફ તરફનાં દધિપાશો મૂકવો તથા અંગેક ખમ્લ-પતાકાઓ બધાવો, અને હવે વાર ન કરતાં આજે જ યે.પણા ડરી દો કે કાલ સેનની કૃત્ય થશે.' ત્યારે તેમણે ત્રણે યે 'જેવી આશા' એમ કહીને ખૂબ ઉત્સાહથી બીર જ દિવસે સમસ્ત રાજાઓને રહેવા માટે તજુઓ તૈયાર કરાવી દીધા.

તે રાત પૂરી થતાં જ્યારે મતઃકાળ થયો ત્યારે રાજા દુરોધને પોતાની અગિયાર અશોદિણી સેનાના વિભાગ કર્યો. તેણે પાવધન, હાથી, રથ અને ધોડેચારોની સેનામાંથી ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ શ્રેણીઓના યોદ્ધાઓને જુદા યાદીને તેમને યથાયોગ્ય રથોનોએ ગોઠવી દીધા. તેઓ બધા વીરોએ રથની મરામત કરવાનો સમાન, ભાથા, રથને દાંડવાનાં સામગ્રી, યજ્ઞિત, લોકાની લાડીઓ, ખમ્લ, પતાકા, ધનુષ-બાણ, દોરડાં, પાંચ, બિસ્તરાઓ, વળ પકડીને પાડવાનાં મન્યો, તેલ, ગેળ, રેતી, જેવી સર્વોર્તા હાંડલાં, રાજાને બેઠે, ધુમધવાળી ઢાલ, ખરેખર વજેર. લોકાનાં ચત્તો, પદ્મરા, ગોદાદ્યો, મીચુ જે પડેલી ગઢાઓ, લોકાના કાંડાવાળા લાડીઓ, હળ, જેર લગાડેલાં બાણ, સ્વપાં તથાં તગારાં-ભાલા, અંકુશ, તેમજ, દાંડાવાળાં કંચ, કુકાડ, શીંગડાં, માસ, કંદાળ, તેનમાં બોલેલાં રેશમી કપડાં, થી, બધા યુદ્ધની બીજ સામગ્રીઓ લીધેલી

હતી. બધા રથોમાં ચાર-ચાર ધોડા લેડેલા હતા, અને સો-સો બાણો મૂકેલાં હતાં. તેમના ઉપર એક-એક સામગ્રી અને બન્ને પેડાના રક્ષકો હતા. રથોની જેમ હાંડાઓને પણ સુસજ્જિત કરવામાં આવ્યા હતા. તેમના ઉપર ચાત-ચાત પુરો બેસતા હતા, આથી તેઓ રતનગમિત પર્વતો જેવા જણાતા હતા. તેમાંથી બે પુરો અંકુશ લઈને મહાવનુ કામ કરતા હતા, બે ધનુર્ધાર યે હાંડા હતા. બે અગધારી હતા તથા એક રાક્ષિત અને ત્રિશૂળ ધારણ કરનાર હતા. આ પ્રમાણે સારી રીતે સજ્જેલા લાડેલા ધોડા અને હજારો પાવધન પણ તે સેનામાં ચાલી રહ્યાં હતાં.

પછી રાજા દુરોધને સારી રીતે તૈયાર કરીને વિશિષ્ટ શુદ્ધિમાન અને ચરચીર પુરોને સેનાના દરેક વિભાગોના સેનાપતિ-પદ પર મૂક્યા, તેણે કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, શલ્ય બંધક, યુરશિષ્ય, કૃતવર્મા, અશ્વત્થામા, કણ્વ, જીરશ્રિષ્ઠ, યુક્તિ અને બાહીક-આ અગિયાર વીરોને એક એક અસીદિણી સેનાના નાયક બનાવ્યા. દુરોધના દરેકજ તેમના સારી રીતે સજ્જાર કરતા હતા. પછી બધા રાજાઓને સાથે લઈને રહેલો હાથ લેડીને પિના-મહ બીમનું કહ્યું; 'કાલજ ! મને તેટલી મોટી સેના હોય, પણ જો તેના કાંઈ અધિક ન હોય તો તે યુદ્ધ બ્રહ્મા ખેંચેરખેર અધી જાય છે. કહેવાય છે કે એક વખત હેતુક વીરો પર બ્રાહ્મણોએ અર્ધ કરી હતી. તે સમયે વેરો અને શત્રોએ પણ બ્રાહ્મણોને સાથ આપ્યો હતો. આ પ્રમાણે એક તરફ ત્રણે વણુનાં પુરો હતાં અને બીજી તરફ હેતુક હાજિયો હતા. ન્યારે સુદ ચર ચણુ ત્યારે ત્રણે વણુમાં પૂટ પડી મર્ધ અને તેમની સેના બધુ મોટી હોવા છતાં પણ શાંત્યોએ તેમને જતી લીધા. ત્યારે બ્રાહ્મણોએ હાજિયોને જ પોતાની હરિનું કારણ પૂછ્યું. ધર્મજ હાજિયોએ તેનું કારણ બતાવતાં કહ્યું; 'એ સુદ કરતી વખતે એક જ પરમ શુદ્ધિમાન પુરવની આરા માનીને લાડતા હતા, અને તમે બધા અવન-અવધ પોત પોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે કામ કરતા હતા.' ત્યારે બ્રાહ્મણોએ પોતામાંથી એક યુદ્ધનીતિમાં કુશળ ચરચીરને સેનાપતિ બનાવ્યો અને હાજિયોને પરા-જિત કરી દીધા, આ પ્રમાણે જોયો યુદ્ધસંગ્રામમાં કુશળ, દિતકરી, નિષકપટ ચરચીરને પોતાનો સેનાપતિ બનાવે છે તેઓ જ સમાધમાં યુગ્મોને જીતે છે. આપ, શુક્રાચાર્ય સમાન નીતિદુષ્ટ અને મારા કિતોરી છે;

કથા પણ આપનું કંઈ બચાવી નથી શકતો, તથા ધર્મમાં આપની અવિચળ રિયતિ છે. માટે આપ અમારી સમસ્ત સેનાના સેનાપતિ બનો. જે પ્રમાણે સ્વામિકર્ત્તવ્ય દેવતાઓની આગળ રહે છે તે પ્રમાણે આપ પણ અમારી આગળ ચાલો.”

ભીષ્મજીએ કહ્યું—મહાબાહો! તમે જે કહેા છો તે ઠીક છે. મારે માટે જેવા તમે છો તેવા જ પાંડવો પણ છે. આથી મારે પાંડવોને તેમના હિતની વાત કહેવી જોઈએ અને તમારે મારે તો પહેલાં મેં જે પ્રવિણ કરી છે. તે અનુસાર યુદ્ધ કરવાનું જ છે. હું મારી શસ્ત્રક્રિયા એક ક્ષણમાં જ દેવતાઓ અને અસુરોથી યુદ્ધ આ સંપૂર્ણ સંસારને અનુપલ્વીન કરી શકું છું; પરંતુ પાંડુના પુત્રોને હું નથી મારી શકતો. તેા પણ હું દરરોજ તેમના પશના દશ હજાર યોદ્ધાઓને સંહાર કરતો રહીશ. તમારો સેનાપતિ થવાનું હું એક રાત્રે સ્વીકારી શકું છું. આ યુદ્ધમાં પહેલાં કહ્યું હતે અથવા તો હું શકું; કારણ કે આ સ્વપુત્ર યુદ્ધમાં મારી શાયે અત્યંત રાખે છે.

કહ્યું કહ્યું—રાજન! જંગાપુત્ર ભીષ્મના હૃદયતા રહેતાં હું યુદ્ધ નહિ કરું. તેમના મર્મા પછી જ અર્જુનની શાયે માનું યુદ્ધ થશે.

આ પ્રમાણે નિશ્ચય થયે જતાં દુર્યોધને વિધિપૂર્વક ભીષ્મને સેનાપતિપદ પર અભિષેક કર્યો. તે સમયે રાજ્યની જગાથી વાજા વગાડનારા ચાત્રા ભાદરી સેંકડો-હજારો કરો અને શંખ વગાડવા લાગ્યા. અભિષેકના સમયે અનેક ભીપણ અપસુકનો પણ ધમા. ભીષ્મને સેનાપતિ

બનાવીને દુર્યોધને પુરંકળ ગાયો અને સેનામહેરો

દક્ષિણમાં આપી છાત્રણો પાસે રત્નાસ્ત્રાયન કરાવ્યું. તેમના જયયુક્ત આશીર્વાદોથી ઉત્સાહિત થઈ તે ભીષ્મ આગળ કરી બીજા બંધા સેનાપતિઓ અને ભાષ્ટ્રોની સાથે કુરુક્ષેત્રમાં જવા નીકળ્યો. ત્યાં પહોંચીને તેણે કહ્યું ને શાયે બધી બાજુએ ફરીને એક પુરંકળ ધાસવાદો અને વળતલુચણી સપાટ જમિયાં હાથથી નાખી. તે અપર્ણ બીજા હસ્તિનાપુર જેવી જણાતી હતી.

શ્રી બલરામનું પાંડવોને મળીને તીર્થયાત્રા માટે જવું

રાજ્ય જનમેજયે પૂછ્યું—દેવમ્પાપનજી! મંથાનન બીષ્મને સેનાપતિ કરેલા સાંકળી મહાબાહુ યુધિષ્ઠિરે કું કહ્યું? તથા બીમ. અર્જુન અને શ્રોકુંજે તેનો શો ઉત્તર આપ્યો?

વૈરામ્પાપન કહેવા લાગ્યા—આપદ્-ધર્મમાં કુલમ મહારાજ યુધિષ્ઠિરે બધા ભાષ્ટ્રોને તથા શ્રીકૃષ્ણને મોકલાવીને કહ્યું; ‘તમે બધા ખૂબ સ્વચરણ રહેા. સાંધી પહેલાં તમારું યુદ્ધ પિતામહની સપે જ થશે. દેવે તમે મારી સેનાના ક્ષત નાપકો ચૂટી મરો.’

શ્રોકુંજે કહ્યું—રાંજન! આલો સમય અપના આપે જેવી વાત કહેવી જોઈએ તેવી જ આપ ક્ષી રહ્યા છો. મને આપનું કથન ખૂબ પ્રિય લાગે છે. જાદ પહેલાં આપ આપની સેનાના નામકોની જ ગોતરણ કરો.

ત્યારે મહારાજ કુંભકિરે કુંવર, વિશદ, સાતકિ, પુષ્ટુમન, પુષ્ટેન, શિખવડી અને મમધરાજ સહોત્રે મોવામીને તેમનો વિધિપૂર્વક સેનાનાયકનાં શયન ઉપર અભિષેક કર્યો અને પુષ્ટુમનને તે સરંતો અખણ બનાવ્યો. પુષ્ટુમનનો પણ અખણ અર્જુન મનો અને

અર્જુનના પશુ નેતા શ્રીકૃષ્ણ હતા. આ જ વખતે આ પોર સંહારકારી યુદ્ધને નજીક આવ્યું. બાપી હાજરાન

બસરામ અહર, મદુ, સામ્બ, ઉદય, પ્રભાત અને ચારુ-
દેવ્ય વગેરે ગુપ્તગુપ્ત્ય મધુવંશીઓને સાથે લઈ પાંડ-
વોની હાજરીમાં આવ્યા. તેમને જોઈ ધર્મરાજ યુધિ-
ષ્ઠિર, શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, બીમસેન અને તે વખતે ત્યાં
જે ધીમ રાજાઓ હતા તે બધા હાથ ધર્મ ગયા. તે
સર્વેએ બસરામને સત્કાર કર્યો, રાજા યુધિષ્ઠિરે તેમની
સાથે ગ્રેમપૂર્વક હાથ મેળાવ્યા, શ્રીકૃષ્ણ વગેરેએ તેમને
પ્રણામ કર્યા અને જુદા રાજા વિરાટ તથા દુષ્યને તેમને
પ્રણામ કર્યા. પછી તેઓ રાજા યુધિષ્ઠિરની સાથે સિંહા-
સન પર વિરાજમાન થયા. તેઓના ગેહા પછી બધી
બાજુએ બંધા લોકો પશુ ભેડી ગયા. ત્યારે તેમણે
શ્રીકૃષ્ણ તરફ જોઈ કહ્યું: 'હવે આ મહાભયંકર નર-
સંહાર થશે જ. આ બધી લીકાને હું અનિવાર્ય સમજું'
હું, હવે તેને હાથે રાકાતી નથી, માત્રી ધ્રુવ છે કે
મરણ સુદર આપ સરને હું યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી પવું

કુશળ જોઈ શકું. પણ એમાં સંદેહ નથી કે યુદ્ધ માટે
જે બધા રાજાઓ એકઠા થયા છે તેમના તે કાળ જ
આવી ગયો છે. કૃષ્ણને તો મેં મેટલીયે વાર કહ્યું હતું
કે 'હાઈ! આપણા સમ્યક્-ધીઓ પ્રત્યે એકસરખો બન-
હાર કરો, કારણ કે આપણે માટે તો એવા પાંડવ છે
તેવા જ કુરોધવ છે.' પરંતુ તે તો અર્જુનને જોઈ
તેમના ઉપર મુગ્ધ થયા છે, રાજા! હું નક્કી માનું
હું કે હતા પાંડવોની જ થશે, અને શ્રીકૃષ્ણને પણ
એવો જ સંકેપ છે. હું તો શ્રીકૃષ્ણ વિના આ પૃથ્વી
પર નગર પણ નાખી રાકતો નથી, તેથી તેઓ જે કંઈ
કરવા ચાહે છે તેને જ હું અનુસરું છું. શીમ અને
કુરોધવ એ બંને વીરો મારા શિષ્ય છે અને ગદાયુદ્ધમાં
કુશળ છે. આથી તેઓ પર મારો સમાન રહે છે. હું
તો હવે સરસ્વતી નદીના તટ પરનાં તીર્થોની યાત્રાએ
જઈ છું, કારણ કે નાસ થવા કુલવંશીઓને હું હા-
સીન દશિથી નહિ જોઈ શકું.' આ પ્રમાણે કહીને મહા-
જાહ બસરામ પાંડવોથી વિદાય થઈને તીર્થયાત્રાને માટે
ગયો નીકળ્યા.

રુદ્રમીનું સહાય આપવા માટે આવવું પરંતુ પાંડવ

અને કૌરવ બન્નેનું તેની સહાય ન રવીકારવું

વૈશમ્પાયન કહે છે—જનમેજય ! આ જ સમયે
રાજા બીમકેનો પુત્ર રુદ્રી એક અર્ધોદિણી સેના લઈને
પાંડવોની પાસે આવ્યો. તેણે શ્રીકૃષ્ણની પ્રસન્નતા
માટે સર્વ સમાન તેજસ્વી ખેલ લઈને પાંડવોની
છાવણીમાં પ્રવેશ કર્યો. પાંડવો તેનાથી પરિચિત તો હતા જ,
રાજા યુધિષ્ઠિરે આગળ જામીને તેનું સ્વાગત કર્યું,
રુદ્રમીએ પણ તે સર્વનો મધાયોગ્ય આદર

ત્યારે અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ અને ધર્મરાજની તરફ
નેઈને હર્યો અને શાન્ત ભાવથી કહેવા લાગ્યોઃ 'મેં
કુરુવંશમાં જન્મ લીધો છે, તે ઉપરાંત હું મહારાજ
પાંડુનો પુત્ર અને દ્રોણાચાર્યનો શિષ્ય કહેવાઈ છું,
શ્રીકૃષ્ણ મારા સહાયક છે. અને ગાંધારી ધનુષ મારી
પાસે છે, તો પછી હું કોમ કરી રીતે કહી શકું કે હું
કરી ગયો છું. વીરવર ! જે સમયે કૌરવોની ધોષવાચ
વખતે મેં જન્મવેળની સાથે મુદ્દ કર્યું હતું ત્યારે મારી
સહાયતા કરવા કોણ આવ્યું હતું ? તથા વિરાટનગરમાં
ખડુ કૌરવો સાથે એકલાએ જ મુદ્દ કર્યું ત્યારે મને
કોણે સહાય આપી હતી ? મેં મુદ્દને માટેજ ભગવાન
શંકર, કૃષ્ણ, ધર્મ, વરુણ, અગ્નિ, કૃષ્ણાર્ચ, દ્રોણાચાર્ય
અને શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના કરી છે, માટે 'હું' કર્યું છું'
એવી મશગો-નાશ કરનારી વાત તો મારા મનના પુરુષ
સાક્ષાત્ કંદની સંગે પણ નથી કહી શકતો. તેથી
મહાયાજ્ઞો ! મને કોઈ પ્રકારનો ભય નથી, તેમ કોઈની
સહાયતાની આવશ્યકતા પણ નથી, તમે તમારી
ધૃત્યનુસાર ત્યાં જવા યાજો ત્યાં જઈ શકો છો અને
રહેવા યાજો તો આનંદથી રહો.

કર્યો, અને પછી દેટલીકવાર બેલા રહીને બધા વીરોની
આગળ અર્જુનને કહ્યુંઃ 'અર્જુન ! જે તમને કોઈ
પ્રકારનો ભય હોય તો હું તમારી સહાયતાને માટે 'આવી
ગયો છું. હું' મુદ્દમાં તમને એવી સહાય કરીશ કે
શત્રુઓ તેને સહન નહિ કરી શકે, સંસારમાં મારા
સમાન પરાક્રમી જીવને કોઈ નથી. તમે મુદ્દમાં મને જે
સેના સામે દૂર કરવાનો ભાર સોંપશો તેને હું ઈન્નિગિન્ન
કરી દઈશ. દ્રોણ, કૃપ, કલ્ય, ભીષ્મ-કોઈ પણ વીર
કેમ નહાય, તથા તેઓ બધા જ એકલા ઘડીને મારી સામે
આવે, પણ હું તે સમસ્ત છત્રીઓને મોટીને તમને જ
પૂર્યાનું રાખ્યો સોંપી દઈશ.

આ પછી રુદ્રમી પોતાની સમૃદ્ધ સમાન વિશાળ
સેનાને પાછી વાળીને દુર્યોધન પાસે આવ્યો, અને ત્યાં
પણ તેણે પાંડવો આગળ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે જ કહ્યું.
દુર્યોધનને પણ પોતાની વીરતાનું અભિમાન હતું તેથી
તેણે પણ તેની સહાયતા લેવાનો સ્વીકાર ન કર્યો, આ
પ્રમાણે બલરામ અને રુદ્રમી-આ બન્ને વીર તે મુદ્દથી
નીકળીને આત્મા ગયા.

જ્યારે બન્ને સેનાઓ વ્યવસ્થિત થઈ ગઈ અને
તેમની વ્યૂહરચનાનો પણ નિશ્ચય થઈ ગયો ત્યારે રાજ
શ્રુતરાષ્ટ્રે સંજયને પૂછ્યુંઃ 'સંજય ! હવે તમે મને એ
બતાવો કે બન્ને સેનાઓનો પ્રકાર નેખાઈ ગયા પછી
ત્યાં શું થયું ? હું' તો અમુક છું' કે જે લાલિ છે
વે જ બચાવે છે. પુરુષાર્થથી કંઈ થતું નથી, મારી
શુદ્ધિ રોપેને મારી રીતે સમજી લે છે. પરંતુ દુર્યોધન
સાથે મગદાં પાછી બદલાઈ ગય છે, તેથી હવે જે કંઈ
ચર્ચાનું છે તે બંધી જ રહેશે.

પાંડવોને કહેવા માટે દુર્યોધનનું હુકુમને પોતાને કહેવે સંદેશો 'સાબળાવતુ'

સંલયે કયું—મદાવાજ ! મદાનમ પાંડવોએ દિર-
સપવતી નદી પર પાવ કર્યો, અને મોં-પેએ એક લીન
સ્થાન પર સાચોકન વિધિથી પેતાની પદ્મની નખી.
ત્યાં રામ દુર્યોધને ખૂબ ઉત્સાહથી પેતાની મેના એકી
અને બધી દુષ્ટીઓ માટે વૃદ્ધાંશુનાં રજન નક્કી કરીને
બધા રાત્રીઓનું ખૂબ સન્માન કર્યું, પછી તેણે કન્યા,
શકુનિ અને દુઃશાસનની સાથે રૂમ મનવળા કરીને શકુ-
નિના ભાષ ઉઘડને બોલાવીને કર્યું; 'હવે! તમે પાંડ-
વોની પાસે, બન્નો અને શ્રીકૃષ્ણની સ્થને જ પાંડવોને

આ સન્દેશ કરો, જેને માટે સૌથી વિચાર થઈ રહી
રહો તે કૌરવ-પાંડવોનું ભયંકર યુદ્ધ દવે થયું છે.
અર્જુન! તે સંલયને ને મનના કરી કરીને એકી
શોખીની વાતો કરી રહી તે તેણે કૌરવોની સખમાં સંભ-
ભારી રહી. હવે તે કરી જવારવળે વખન આવી મશે ને.
રાત્રી! તમે બધું પસંદ કરો એવો તો તે દવે બે
અર્ધમાં મન રમ વચાવું છે! અને તે નિઃશ્વાસ
રહે છે, એકમર નારાજ્યે એક પ્રસંગે આ સંલયને
આ વ્યવસ્થાન કર્યું હતું તે તમને સંભળાવું હું! એક
વિશ્વે કે સંલયને સંભળાવી મંગળના તરૂં પર મળ

પંદેશને એકી મળે અને બધાં આવીમને પેતાનો વિશ્વાસ
આપવા માટે હું મનના આચરણ કરી રહી છું. એકી
મોળા કરવા લાગ્યો, આ પ્રમણે બધું સમય લીની જતાં
પદ્ધતિઓ તેના પર વિશ્વાસ થઈ મળે અને તેઓ તેનું
સંમાન કરવા લાગ્યાં, તે જગ સમજ્યા કે મારી તપસ્યા
સાથ તો થઈ ગઈ. પછી ખૂબ વિચારે બાદ ત્યાં ઉદેશ
જગ આચર્યો અને તે તપસરીને લોહન વિચારવા લાગ્યો
કે 'અમારે શકુનના ધન્ય છે તેથી અમારા આમા જનને
આ ધારે વિશ્વાસે અમારામાં ને પારથ થઈ મંગેલા
અને બાક છે તેમનું રક્ષણ કર્યા છે' ત્યારે તે બધે
વિશ્વાસની પાસે જઈને કર્યું: 'આપ અમારા ઉત્તમ
આચર્ય અને પરમ મુદ્દ છે, તેથી અમે બધા આપના
શરણમાં આગ્યા છીએ, આપ મારાં ધર્મમાં તપસ
રહો છે, તેથી વર્તવર હિન્દુ નેમ કેવળાગીની રજા કરે
છે તમે આપ અમારી રજા કરો.

"ઉદ્દેશ્યે આ પ્રમણે કરતાં તેમનું રક્ષણ
કરનાર વિશ્વાસને કર્યું- 'હું તપ પલુ કરું
અને તમારી રજા પલુ કરું આ મને કામ થયેલો
રેષ દંભ મને રજાનો નથી, છતાં પણ તમારું દિત
કરવા માટે મારે, તમારી ચત આચર્ય માનવી લોકો,
પલુ તમારે પલુ કરોજ મારું એક કામ કર્યું પછી,
હું કૌરવ તપસ્યાનું પાસન કરતાં કરતાં બધું થયો મળે
હું. મારામાં દરજીરવાની જગતક પણ ચકિત રજાની
નથી, માટે તમે આગલી રજા મને નહીના તીર સુધી
પરોચાગ્યા કરો.' ઉદ્દેશ્યે બધું શકુન પ્રમણે કરીને
તેની વત સ્વીકારી લીધી અને બધા પારથ અને બાક
ઉદેશ્યે તેને સોંપી દીધા.

"પછી તો તે ખાખી વિશ્વાસે તે બધું ઉદ્દેશ્યે
ખર્ચખર્ચને મોટે થઈ મળે. આ બધું ઉદ્દેશ્યે
સંખ્યા ફેરવેજ એવી થવા લાગી, ત્યારે તે બધાં
ભેગા થઈ આપમમાં કર્યું; 'અરે! મારા તે મંગેલા
ફરવા કામ છે અને આપને તો બધું પૂરી થઈ ગઈ,
આવું રક્ષણ હું છે! ત્યારે તેઓમાં પ્રક્રિય નમન
ને કૌંધી પારથ ઉદર દતો તેણે કર્યું- 'અમાને પર્ષની
પર્ષ તો કંઈ જ નથી તેણે તે રાંધે રાંધે જ
આપણી સ્થને ફેરવેજ સંખ્યા છે, ને પ્રવળી ફેરવ
ફેરવેજ જ ખપ છે તેની વિશ્વાસ રત નથી ફેરવ,

આના અંગ બરાબર પુણ્ય થતાં જાય છે અને આપણે થકી રક્ષા છીએ. સાત-આઠ દિવસથી ડિડિક નામનો ઉંદર પણ દેખાતો નથી. ક્રેડિકની આ વાત સંશિષ્ટો બધા ઉંદરો ભાગી ગયા અને તે કુષ્ટ બિલાડો પણ પોતાનું મોઢું લાંબું આંધો ગયો.

“હે કુષ્ટાત્મન! આ પ્રમાણે તે” પણ બિલાલત ધારણ કરી રાખ્યું છે. જેમ ઉંદરોમાં બિલાલતે ધર્મ-શરણનો ટોંગ રચ્યો હતો તેમ તું પણ સર્વા સમ્યક્-જોમાં ધર્મશ્રી બની બેસે છે. તમારી વાતો-બુદ્ધ પ્રકારની છે અને કર્મ જુદા પ્રકારનાં છે. તમે દુનિયાને કંઈ માટે જ વેદાભ્યાસ અને શાન્તિના કપટવેશ ધારણ કરી રાખ્યો છે. તમે આ પાખંડ છોડીને ક્ષાત્ત્વર્થનો આશ્રય લો. તમારી માતા બર્ષોથી દુઃખ ભોગવી રહી છે તેના આંસુ લેજો અને સંગ્રામમાં શત્રુઓને પરાસ્ત કરીને સંમાન પ્રાપ્ત કરો. તમે અમારી પાસે પાંચ ગામ આપ્યાં હતાં, પરંતુ જેમ વિચારીને કે-તેઈ પણ પ્રકારે પાંચોને કુપિત કરીને તેમને સંગ્રામશ્રમિમાં છતીને રખડતા બતાવીએ-અને તમારી માગણી મંજૂર ન કરી. તમારે માટે મેં જ કુષ્ટચિત્ત વિદુરનો ત્યાગ કર્યો હતો. મેં તમને લાક્ષણિકતાનાં આગવોને પ્રયત્ન કર્યો હતો-એ વાતને માંડ-કરીને એક વખત તો મેં બનીશ્યો,

તમે જાતિ અને જગ્યામાં મારા સમાન જ છો, છતાં પણ કુષ્ટનો આશ્રય લાંબો કેમ બેઠા છો?

“ઉલ્કા! પછી પાંચોની પાસે જ બેઠેલા કુષ્ટને કહેલો કે તમે પોતાની અને પાંચોની રક્ષા કરવા માટે હવે તૈયાર થઈને અમારી સાથે કુદ કરો. તમે માયાધી કામમાં જે લાપકર રૂપ ધારણ કર્યું હતું તેવું જ ફરી ધારણ કરીને અમુક સહિત અમારા પર ચઢાઈ કરો. કુષ્ટ-જાળ, માયા અથવા કપટ લાપકનક તો હોય જ છે, પરંતુ જેમણે રણાંગણમાં શસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હોય છે તેમનું કષ્ટ પણ જગાડી નથી શકતાં. શસ્ત્રધારીઓ તો તેમની સામે ચોપે બરાધને ગળા કરવા લાગે છે. અમે પણજો ધમ્મીએ તો આકાશમાં ચઢી શકીએ છીએ, રક્ષાતળમાં પ્રવેશ કરી શકીએ છીએ; પરંતુ તેનાથી નથી સ્વાર્થ સિદ્ધ થઈ શકતું કે નથી પ્રતિપક્ષીઓને ડરાવી શકાતાં, અને તમે જે કહ્યું હતું કે રણભૂમિમાં પુતરાપૂના પુત્રોને મારીને પાંચોને તેમનું રાજ્ય અમારીશ, તો તમારો આ સન્દેશ પણ મને સંજયે સંભળાવ્યો હતો. હવે તમે તમારી ખાતરા સત્ય કરવા માટે પાંચોને માટે કમર કરીને પરાક્રમપૂર્વક કુદ-કરો. અમે પણ તમારું સામર્થ્ય જોઈએ. સંસારમાં અકસ્માત જ તમારો મોઢો ઘસ ફેલાઈ ગયો છે. પરંતુ આજ મને માલુમ પડ્યું કે જેઓએ તમને માથા પર અથવી દીધા છે તેઓ પુરુષનાં ચિહ્નોવાળા હિંમત જ છે. તમે છો તો કંઈના એક સેવક જ, મારો જેવા રાજામહારાજને તો તમારી સાથે સંગ્રામશ્રમિમાં કુદ કરવા આવતું પણ હિંમત નથી.

“તે મેં વચરના મંદ, ખાઉધરા અને અમળની મતિ મૂકી કામસેનને તમે વારંવાર કહેલો કે કોરવોની સમામાં પહેલાં જે પ્રતિજ્ઞાઓ તમે કરી ચૂક્યા છો તે મિથ્યા ન થવા દેશો. જે શક્તિ રાખતા હોવ તો દુન્યાસનનું લોહી પી જો. અને તમે જે કહ્યું હતું કે ‘હું રણભૂમિમાં એકી સાથે બધા પુતરાપૂત્રોને મારી નાખીશ’ તો તેનો પણ હવે સમય આવી ગયો છે. પછી તમે આજ તરફથી નકુળને કહેલો કે હવે ટટાર થઈને કુદ કરો. અમે તમારો પુરુષાર્થ જોઈશું. હવે તમે યુધિષ્ઠિર પ્રત્યેના પ્રેમને, મારા પ્રત્યેના દુષ્ટને અને કીપડીના કહેશને સારી રીતે યાદ કરી લો. આજ પ્રમાણે બધા રાજાઓની વચ્ચે સહદેવને પણ કહેલો કે તમારે જે દુઃખ સહન કરવા પડ્યાં છે તેને યાદ કરીને હવે સાવચેતીથી કુદ કરો.

“વિરાટ અને દ્રુપદને મારા તરફથી કહેલે કે તમે બધા એકા થઈને મને મારવાને માટે આવો અને તમારા અને પાંડવોના માટે સંઘામ કરો. ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહેલે કે ત્યારે તમે દ્રોણાચાર્યની સામે આવશો ત્યારે તમને માલુમ પડશે કે તમારું દિલ કંઈ વાતમાં છે. હવે તમે તમારા મિત્રો સહિત મેદાનમાં આવી જાઓ. પછી ધિખવડીને કહેલે કે મહાભાત બીજા તમને સ્ત્રી સમજાને નહિ મારે, માટે તમે નિર્ભય થઈને મુઠ્ઠા કરજો.

આ પછી રાત્રી દુર્યોધન ખૂબ દરથે અને ઉત્કલને કહેવા લાગ્યો—તમે કૃષ્ણની સામે જ જાવું ને એક વાર ફરી કહેલે કે ‘તું’ અમને ‘પરાસ્ત કરીને પૃથ્વી’ રાત્રી કરે મા તો અમારા હાથથી હારીને પૃથ્વી પર સ્થળ કર. જે કામને માટે ઇન્દ્રિયાણી પુત્રને જન્મ આપે છે તેના સ્થાપ આવી ગયો છે. હવે તું સંઘામજમિમાં બળ, વીર્ય, શૌર્ય, અત્રિઘોષ અને પુરુષાર્થ બતાવીને તારા કોષને કંડી કરી સે. અને તમને જુગારમાં હરાવ્યા હતા, તમારી સામે જ અમે દ્રૌપદીને સમક્ષમાં ધસી લાવ્યા હતા, અને જ બાર વર્ષ સુધી તમને ધરમાંથી કાઢીને વનમાં બાંધ્યા અને એક વર્ષ સુધી વિરાટના ધરમાં રહીને શુભાંગી કરાવણી. આ દેશનિકાલ, વનચર અને દ્રૌપદીના કનેશોને યાદ કરીને જરા મરું બની જાઓ અને કૃષ્ણને સાથે લઈને મુદના મેદાનમાં આવી જાઓ. તમે વધારીવધારીને વાંતો શું બક્યા કરો છો; હવે તે વ્યર્થ બકવાને છોડીને જરા પુરુષાર્થ બતાવો. બાકા, તમે પિતામહ બીજા, કુર્ષપ કંઈ, મહાબલી ચલ્ય અને આચાર્ય દ્રોણને મુદમાં પરાસ્ત કર્યા વિના કેવી રીતે રાત્રી મેળવવા માહો છો? અરે! પૃથ્વી પર પગ રાખનારો એવો મેલુ શ્વ છે કે જેને મારવાને

બીજા અને દ્રોણ સંકલ્પ કરે તથા જેને તેમનાં ઘરજ અમેનો સ્પર્શ પાપ છતાં પણ તે છોડતો રહે! હું તે જાણું છું કે કૃષ્ણ તમારા સહાયક છે અને તમારી પાસે ગાંડવી ધનુષ પણ છે તથા તમારા સમન મોર્ષ થોહો પણ નથી એ વાત પણ મારાથી છુપી નથી, પરન્તુ સે, આ મધું જાણજા છતાં પણ હું તમારું રાત્રી પધવી લઈ રહ્યો છું. પાછળનાં તેર વર્ષ સુધી તમે તો નિશ્વાસ કર્યા છે અને મેં રાત્રી ભોગલું છે. હવે આગળ પણ બન્યું-આનંદો સહિત તમને મારીને હું જ રાત્રીયાસન કરીશ. અર્જુન! જે વખતે ઘસ ધરાવી રાત્રીના દાવ પર મેં તમને જુગારમાં છતી લીધા હતા તે વખતે તારું ગાંડવી ક્યાં હતું અને બીમસેનનું બળ ક્યાં ચાલ્યું મધું હતું? તે સમયે તો અનિશ્ચિત મુન્દરી કૃષ્ણની કૃપા વિના મહાપારી બીમસેન અને ગાંડીવધારી અર્જુન ઘસપણથી મુખ નહોતા પર્ષ થકતા. અરે ને, વિરાટનગરમાં બીમસેનનો રસોઈ પંકાવતા-પકાવતાં જ નીકળી જતો હતો અને તારે માથા પર વેણી ઘટકાવીને દિગ્ગમ્ ૧૫ બનાવીને રાત્રી-આંખોને નચાવું પડતું હતું તે પણ માથે જ પુરુષાર્થ હતો. હું તમારા અથવા કૃષ્ણના લપથી રાત્રી નહિ અપીલ. હવે હું અને કૃષ્ણ બન્ને મળીને અપારી સાથે મુઠ્ઠા કરો. જે વખતે મારાં અમેષ પાણુ છટ્ટો તે વખતે હજારો કૃષ્ણ અને સેંકડો અર્જુન રી નિશ્વા-ઓમાં લગતા રહી. પછી તારાં બધાં સર્મા-સામનથી મુદમાં મરી જતે. તે જ વખતે તને ખૂબ સન્તાપ થશે અને જે પ્રમાણે પુલ્યવીન પુરુષ સ્વર્ગની આશા છોડી દે, છે તે જ પ્રમાણે તારી પૃથ્વીનું રાત્રી-મેળવણી આજ વડી જશે. માટે તમે ઘાન્ટ પર્ષ જાઓ.

ઉત્કલ પાંડવોને દુર્યોધનનો સંદેશ સંભળાવવું અને પાણું પાંડવોનો સંદેશ લઈને દુર્યોધન પાસે આવવું

સંજય કહે છે—મહારાજ! આ પ્રમાણે દુર્યોધનનો સંદેશ લઈને ઉત્કલ પાંડવોની યાવડીમાં આવ્યો અને પાંડવોને મળીને રાત્રી ધુધિચિરને શેષ લાગ્યો, આપ હતાં વધારે નિર્ભય જાણે જા. તેથી જે પ્રકારે મને કહેવામાં આવ્યો છે તે જ પ્રકારે હું આપને દુર્યોધનનો સંદેશ સંભળાવું તો આપ મારા પર કૌંપ

શુધિચિરે કહ્યું—ઉત્કલ! તમને માટે મોર્ષ બળની વાત નથી. તમે બેસીશ રહીને કૃષ્ણ નાગરના દુર્યોધનને વિચાર સંભળવો.

ઉત્કલે કહ્યું—પ્રજ્ઞ! મહામન શબ્દ દુર્યોધને બધા કોરોળી અગમ આવેને માટે જે સંદેશ કહ્યો છે તે સાંભરે. તેમજે કહ્યું છે—‘પાંડવ! તમે વનચર, દ્રૌપદીના અપમાનને યાદ કરીને’

મરદ બની જાઓ. લીમસેને સામર્થ્ય ન હોય છતાં પણ જે ઘરત કરી હતી કે 'દુઃસાસનનું' લોહી પીય' તો તેન માં ઇંદિન હોય તો પી લે, અજરજલેમાં મન્નોદ્ધાર દેવતાઓનું આરાધન થઈ ચૂકું છે, કર્ણેવની નબીન કાઠવ સ્થાપ જવાથી સપાટ થઈ ગઈ છે મરે દોને કૃષ્ણની સાથે સંગ્રામગ્રુમિમાં આવી જાઓ. તમે પિતામહ બી મ, કુર્બંધ' કહ્યું, મદાભગ્ના સંઘ અને આચાર્ય દ્રોણને કુદમાં પરાસ્ત કર્યા વિના કેની રીતે રાજ્ય લેવા ચાલ્યો છો ! ભલા, પૃથ્વી પર પણ રાખનાર જિવે ક્યો પ્રાણી છે કે જેને મારવાનો બીમ અને દ્રોણ સંકલ્પ કરી લે અને જેને તેમનાં હાથથી શરણો આપવા પડે છતાં તે છત્તો રહી શકે ?"

મહારાજ ગુપ્તિશિરને આ પ્રમાણે કહીને ઉઠ્યો અર્જુન તરફ મુખ કરીને કહ્યું—'અર્જુન ! આપને મહારાજ દુર્યોધન કહે છે કે તું બહુ બહાદુર થા મરે કરે છે ? એવી બધી વાતો બનાવી છે. રીતે પુદમાં સામે આવી જા. નહુ' નાંદું' હું' કે કૃષ્ણ તારા સહાયક છે અને તારી પસે મારવીય મનુષ્ય પણ છે પણ તારા સ્વપન કોઈ ચોદી પણ છે નથી—એ બન મોશથી કુપી નથી, છતાં પણ લે, આ બંધુ' નાથય

છતાં પણ હું તારું રાજ્ય છીનવી લઈ રહ્યો છું. પાછલાં તેર વર્ષ ગુપ્તી તમે તો વિલાપ જ કર્યા છે અને મેં રાજ્ય ભોગ્યું છે. હવે આગળ પણ તમને અને તમરા બન્ધુ-બાન્ધવોને મારીને હું જ રાજ્ય સ્વ સ્વીકારી શકું. જુગાર વખતે જ્યારે તમે ખત્રા દાસે જીત્યા ત્યારે પણ હતા તે સામે આનેન્દિતા દ્રૌપદીની કૃપા વિના ગરીબ પરી અર્જુન અને મહાપાદી બીમ તે અત્યંત મોથી પોતાનાં હૃદયો પણ કરી રાખ્યા હતા. ત્રિરાટનવરમાં મારા જ પરાક્રમથી, તમારે શિર પર, લેણી લટકાવીને દિવસનું રૂપ બનાવી રાજકન્યાઓને નયનપુત્ર પડું હતું. હું તમારા અપરાધ કૃષ્ણના હાથથી રાજ્ય નહિ છડું. હવે તું અને કૃષ્ણ બન્ને મળીને મારી સાથે કુદ કરો. જે રૂપને મારાં પાણી છૂટશે તે રૂપને હમણે કૃષ્ણ અને સેંકડો અર્જુન દરો દિશાઓમાં લાગતા ફરશે. આ પ્રકારે જ્યારે તમારા બધા સંગ્રામગ્રુમિમાં ગાયાં જશે ત્યારે તમને ગ્રુમ સન્તાપ થશે અને જેમ પુરુષ દીન પુરુષ સ્વર્ગપ્રાપ્તિની આશા છોડી બેસે છે તેવી જ રીતે પુરુષ રાજ્ય મેળવવાની તમારી આશા તૂટી જશે. માટે તમે શાન્ત થઈ જાઓ.'

પાદમસેકે તો પહેલેથી કોથમાં ભરાઈને જ ગોા હતા. અને ઉઠ્યોની આ વાતો સાંભળીને તેઓ તેથી પણ વધુ ગરમ થઈ ગયા. અને વિષધર સ્પોર્તાની જેમ જોઈપણ તરફ દેખરા લાગ્યા. ત્યારે થીપુલે કહ્યું હસીને ઉઠ્યોને કહ્યું; 'ઉઠ્યો ! તમે જાણી જ નહીં પાની પાસે જાઓ અને તેને કહો કે અને તમારી થાતો સાંભળો લીધી છે. તમારો જેવો વિચાર છે તેવું જ થશે.'

લીમસેને કૌરવોના સંકેત અને લાપ સમજીને અમિ જેવો ગરમ થઈ ગયો અને હાંત પેડીને ઉઠ્યોને કહેય લાગ્યો; 'ગુર્ખ ! દુર્યોધને તરે જેને વાતો કહી છે તે બધી મેં સાંભળી લીધી. હવે હું' જે કંઈ હું' તે સાંભળ, તું બધા દાનિયોની સામે સ્થાપુત કહ્યું અને તારા પિતા દુરાત્મા સકુનિના સાંભળનાં દુર્યોધનને કહેલે કે 'કે દુરાત્મન ! અમે જે અમારા ન્યેજ સાતા કુષિનિ રતી પ્રસન્નતાને માટે પહેલેથી તારા અપરાધને સદી વડા કરીએ, જગ્યા છે કે અમારા' તે ઉપકારોના તારા દરમમાં જરા પણ અદર નથી. ધર્મરાજ જેવો કુળના કલ્યાણને માટે જ આપણા જેમ કરાવ્ય મદદ હયા. તેથી જ તેમને શીપુલને કૌરવેની પાસે મોઠું હતા. પરન્તુ અત્યંત લાચ શિર પર મળા નથી રહે

છે, તેથી જ તું યમરાજને ઘેર જવા ચઢે છે. અરજ, તો હવે જરૂર કાંઈ અમરી સાથે તારા સંગ્રામ થશે. મેં પણ તને અને તારા ભાઈઓને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી છે અને થશે પણ તેમ જ. સુદૃઢ હાથે પોતાની મંથાદાને તોડે, અને પદાડના બાજે ટુકડેટુકડા ભેડી જાય, પરંતુ મારું કથન જુલું નહિ થાય, અરે હુણ્દિ! સક્ષાત્ યમ, કુમેર અને રદ પણ તારી સહાયતા કરશે તો પણ પાંડવોક પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરશે. હું ખૂબ ધરાઈને દુઃશસનનું ખૂન પીશ. આ સુદમાં રથ બીમજીને આગળ કરીને પણ કોઈ ક્ષતિય મારી સામે આપશે તો હું તેને તુરત યમરાજને ઘેર મોકલી દઈશ, આ ક્ષતિયોની સજામાં મેં આ જોટકી વાતો કહી છે તે બધી સત્ય થશે-તે હું મારા આત્માના સોમનું ખાઈને કહું છું."

બીમસેનની વાતો સાંભળી સદૃઢ પણ કોપમાં બરાહ ગયો અને આ પ્રકારે કહેવા લાગ્યો: 'પાપી ઉત્કલ! મારી વાત સાંભળ તું તારા પિતાને જાણે કહેજે કે જે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે તમારા સંબંધ ન હોત તો અમારામાં આ કૂદ ન પડત. તમે તો ધૃતરાષ્ટ્રના વંશનો અને બધા લોકોના નાશ કરાવવા માટે જ જન્મ લીધો છે. તમે સાક્ષાત્ યજુતાની મૂર્તિ, પોતના કુળનો ઉત્કેષ કરનાર અને બહુ પાપી છો. ઉત્કલ! શાદ રાખો, સંગ્રામમાં હું પડેશી તમને મારીશ અને પછી તમારા પિતાના પ્રાણ વાંચા.'

બીમ અને સદૃઢની વાત સાંભળી અર્જુને હસીને બીમસેનને કહ્યું—આહ! આપની સાથે જે લોકોનું ઘેર છે તેમને માટે તો આપ જોમ જ સમજો કે તેઓ સંસારમાં છે જ નહિ. પરંતુ ઉત્કલને આજે કોઈ કરી વાત ન કહેવી જોઈએ. હવે ગિરનારનો રો અપરાધ હેમ છે, તેમને તો જે કહેવામાં આવે છે તે જ સંભળાવવાનું હોય છે. બીમસેનને આ પ્રમાણે કહીને પછી તેણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે પોતાના સમ્યક્ષીઓને કહ્યું: 'આપ લોકોએ પાપી દુર્યોધનની વાતો સાંભળી લીધી તોમાં વિશ્વાસને મારી અને યોદ્ધાની જ નિન્દા કરવામાં આવી છે. આ બધી વાતોને સાંભળીને આપ અમારા જ દિલની દૃષ્ટિથી ચોપમાં લરાહ મથા છે. પરંતુ આપમેટાની સહાયતા અને શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવથી હું સમ્પૂર્ણ ક્ષતિય રાજાઓને પણ કંઈ નથી સમજતો. આથી આપ બધા જે આરા આપો તો હું ઉત્કલને

બધી માથાને ઉતર આપી દઉં. નહિ તો કાશ આપણી સેનાની આગળ ગાણીય ધનુષથી જ આ બકવાદો જવાબ દઈશ, વાતોથી તો ન્યુસક લોકો જ જવાબ આપ્યા કરે છે. અર્જુનની આ વાત સાંભળી મથા લોકો તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

પછી મહારાજ યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનને સન્દેશરૂપે સંભળાવવા માટે ઉત્કલને કહ્યું—ઉત્કલ! તમે જાઓ અને યજુતાની મૂર્તિ કુલકલકે દુર્યોધનને કહો કે ભાઈ! તમારી ખૂબ પાપલુદિ છે, હવે તમે અમને યુદ્ધ માટે આમન્ત્રણ આપી જ દીધું છે. પરંતુ તમે ક્ષતિય છો, તેથી અમારા માનનીય બીમ વગેરેને અને ડ્રિય લક્ષ્મણ (દુર્યોધનનો પુત્ર) વગેરેને આગળ રાખીને યુદ્ધ ન કરશો, પરંતુ પોતાના અને સેવકોના પરાક્રમના બહેરો જ પાંડવોને યુદ્ધમાં બોલાવશો. જો જો, પૂરેપૂરું ક્ષતિય પણ જાળવજો, જે પુરુષ બીજાના પરાક્રમનો આશ્રય લઈને સત્ક્રોધે સંગ્રામમાં બેસાવે છે અને પોતે તેમની સાથે લોકડું લેવાની શક્તિ ધરાવતો નથી, તેને ન્યુસક કહે છે.'

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—ઉત્કલ! આ પછી તમે દુર્યોધનને મારો સન્દેશ કહેજો કે 'હવે કાંઈ જ તમે રથમૂર્તિમાં આવી જાઓ અને પોતાની મહાનગી બતાવો. તમે જે જોમ રાખો છો કે કૃષ્ણ યુદ્ધ નહિ કરે, કારણ કે પાંડવોએ તેમને અર્જુનના સારથી બનવા કહ્યું છે, શું તેથી જ તમને મારો ડર નથી? પણ યાદ રાખો, યુદ્ધના અન્તમાં કોઈ પણ બચશે નહિ, આગ જેમ ધાસને ભરમ કરી દે છે તે જ પ્રમાણે હું મારા કોપથી સારને લક્ષ્ય કરી રહીશ. આ વખતે તો મહારાજ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી હું યુદ્ધ કરતાં અર્જુનનું સારથીપણું જ કરીશ. હવે કાશ તો તમે ત્રણે લોકોમાં જે ક્યાંય પણ ભીડીને જવા આક્રોશ, અથવા જમીનમાં ફેંડી જવાનો પ્રયત્ન કરશો તો ત્યાં પણ તમને અર્જુનનો રથ જ નજરે પડશે. અને તમે જે બીમસેનની પ્રતિજ્ઞાને ગિમ્યા સમજો છો, પણ સમજ લો કે દુઃશસનનું ખૂન તો બીમસેને આજે જ પી લીધું. તમે નિરર્થકે આવી બાધી બાધી શેષી હોજો છો, મહારાજ યુધિષ્ઠિર, બીમસેન, અર્જુન અને નકુલ-સદૃઢ તો તમને કંઈ પણ નથી સમજતા.'

ત્યારપછી મહાયશ્વરી અર્જુનને કૃષ્ણ તરફ જોઈને ઉત્કલને કહેવા લાગ્યો—જે પુરુષ પોતાના પરાક્રમના બહેરો યજુઓને સંગ્રામને માટે લશ્વકારે છે અને પછી

ફિથર થઈને તેમનો સામનો કરે છે, મનં તો તે છે. જાઓ, તમે દુર્યોધનને કહેલો કે સત્યચાવી અણુને તમારી સૂચના સ્વીકારી લીધી છે. હવે આજની રાત વીતતાં જ બુદ્ધો આરંભ થઈ જશે. હું તમારી આગળ સર્વથી પહેલાં કુરુક્ષે પિતામહ બીખસે જ સંદાર કરીશ. તમારા અધર્મી ભાઈ દુઃશસને બીખસેને કોષમાં બસાઈને સશસ્ત્રાં જે વાત કરી હતી તેને પણ ચોક્કસ દિવસમાં સત્ય થએલી જોશે. દુર્યોધન! અભિમાન, ક્રોધ, ક્રુરતા, નિષ્ઠુરતા, અહંકાર, ક્રૂરતા, ધમદિય, શુરજનોની યાત ન માનવી અને અધર્મ પર લાગ્યા રહેવાનું પરિણામ હવે ખુબ જલદીથી તમારી સમે આવી જશે. બીખ, ક્રોધ અને કહ્યું મુદ્દયગમાં ખપી જતાં જ તમે પોતાના જીવવાની, રાજ્યની અને પુત્રોની આશા છોડી મેસોશો. જ્યારે તમે તમારા ભાઈ અને પુત્રોના મરણના સમાચાર સાંભળશો અને બીખસેન તમને મારવા લાગશે ત્યારે જ તમને તમારા કુકર્મોનું ભરવું થશે. હું તમને સાચેસાચું કહું છું કે આ બધી યજ્ઞો સત્ય થઈને રહેશે.

ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિરે ફરી કહ્યું—“ભાઈ ઉત્તર! તમે દુર્યોધનને જાણે મારી આ વાત કહેશે કે હું તો કાઠી-વંદીની પણ કદ પહેંચાડવા આદત નથી, તો પછી પોતાનાં સર્ગાસંબંધીઓના નાચની ધમ્મા કેમ કરી શકું? તેથી જ મેં પહેલાં કેવલ પાંચ જ ગામ આપ્યાં હતાં; પરંતુ તમારું મન તૃપ્તિમાં રૂપેલું છે અને તમે ખૂબીતાથી જ વ્યર્થ બકવાદ કરી છો. કેવળ, તમે શીષ્યોની પણ દિતકર શીખામણ મદલ ન કરી. હવે વધારે કહેવામાં શું રાખ્યું છે. તમે તમારા બન્ધુ-જાન્ધવો સહિત મેઘાનમાં આવી જાઓ.”

આ પછી બીખસેને કહ્યું—“ઉત્તર! દુર્યોધન બહુ જ દુર્બુદ્ધિ, પાપી, શાં, ક્રૂર, કુટિલ અને કુચમ્મારી છે. તું મારા તરફથી તેને કહેજે કે મેં સગાની વચ્ચે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેને હું સત્યના સોચંદ આપીને કહું છું કે તેને અસ્વ્ય હું સત્ય બનાવીશ. હું રણમુખમાં દુઃશસને પગાડીને તેનું લેલી પાંચ, તથા તારી સ્વયંને તેડીશ તથા તારા ભાઈઓને નષ્ટ કરી દઈશ. કહ્યું માન કે હું મૃતશય્યા બધા પુત્રોના કાગ પું. એક વાત બીજી પણ સાંભળ—હું ભાઈઓ સહિત તને મારીને કર્મચાળની જામે જ તારા મસ્તક પર પદ મૂકીશ.”

પછી નકુલે કહ્યું—“ઉત્તર! તું મૃતશય્યા પુત્ર દુર્યોધનને કહેજે કે મેં તમારી બધી વાતો સારી રીતે સાંભળી લીધી છે. તમે મને જેમ કહ્યું તે કરી રહ્યાં છો તેમ જ હું કરીશ.” સહદેવ બોલ્યો—“દુર્યોધન! તમારા જે વિચાર છે તે બધા તથા યજ્ઞ વર્ષ અને મહારાજ મૃતશય્યાને તમારે માટે શોક કરવો પડશે.” આ પછી શિખમુખીએ કહ્યું—“નિઃસંદેહ વિધાતાએ મને પિતામહ બીખના વધને માટે જ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેથી હું બધા મૃત્યુશના દેખતાં દેખતાં જ તેમને ધરણથી કરી દઈશ.” પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કહ્યું—“મારા તરફથી તું દુર્યોધનને કહેજે કે હું ક્રોધાચાર્યને તેમના સાથી અને સમ્બંધીઓ સહિત મારી નાખીશ.” અંતમાં મહારાજ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—“વર! હું તો કાષ્ઠ પ્રકારે મારા કુટુંબીઓના વધ કરવા નથી આદતો, આ બધી નોવતો તો તમારા જ દોષથી ગાળે છે, અને ઉત્તર! તમે મા તો જાઓ મા તો રહેવાની ધમ્મા દોષ તો ખરી રહે, અને પણ તમારા સમ્બંધી જ હોય.”

ત્યારે ઉત્તર મહારાજ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા સહિત રાજ્ય દુર્યોધનની પાસે આવ્યો અને તેને અર્જુનનો સંદેશ બોલો ને તેવો જ સાંભળાવી દીધો, તથા શ્રીકૃષ્ણ, બીખસેન અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના પુરસ્કારનું

વર્ણન કરીને નકુળ, વિરાટ, દુપદ, સદેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિષ્યવૃદ્ધી, શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુને જેને વાતો કહી હતી તે બધી તે જ પ્રમાણે સંભળાવી દીધી. ઉલ્કાની વાતો સંભળી રાજા દુર્યોધને દુઃશાસન, કહ્યું અને યદુનિને કહ્યું કે 'બધા રાજાઓને તથા આપણી અને આપણા મિત્રોની સેનાને આપણી દો કે કાશ સંચોર્ય થતા પહેલાં જ બધું જ સેનાપતિઓ તૈયાર થઈ બધું' ત્યારે કહ્યુંની આંતરથી હોતો સંપૂર્ણ સેના અને રાજાઓને દુર્યોધનને આ આદેશ સંભળાવી દીધો.

આ બાબતે ઉલ્કાની વાતો સંભળી કુન્તીનન્દન મુદિશિરે પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સેનાપતિપદ નીચે પોતાની ચતુરંગિણી સેનાને રૂચ કરાવી. મદારથી ભીમ અને અર્જુન વગેરે દરેક બાબતથી તેની સંભાળ રાખતા આશંકા હતા. તેમની આગળ મદાન યુધિર્ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હતો. તેણે જે વીરોનું જેનું બળ અને જેવા હિત્તહ

હોતો તેમને તેની કારિના શરૂના યોદ્ધાની સામે યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા કરી. અર્જુનને કહ્યુંની સાથે, ભીમસેનને કુર્યોધનની સાથે, ધૃષ્ટકેતુને યમ્યની સાથે, ઉત્તમોગ્ધને કૃપાચાર્યની સાથે, નકુળને અશ્વત્થામાની સાથે, રૌબ્યને કૃતવર્માની સાથે, સાત્યકિને જ્યૌષ્ઠ્યની સાથે અને શિષ્યવૃદ્ધીને બાંધમની સાથે યુદ્ધ કરવાને નિયુક્ત કર્યા. આ પ્રમાણે સદેવને યદુનિ સાથે, યેદિતાનને શશ સાથે, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોને ત્રિગર્ત વીરોની સાથે અને અભિમન્યુને જપ્સેન વગેરે સાથે લીલાવાનો આદેશ આપ્યો. કારણ કે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અભિમન્યુને સંગ્રામમાં અર્જુન કરતાં પણ અધિક શક્તિશાળી સમજતો હતો. આ પ્રમાણે દરેક યોદ્ધાઓના રિલાય કરીને તેણે પોતાને બાંધે રીલાયમાં રાખ્યા અને પછી પાંડવોના રિગ્યને માટે રણગણમાં સુસન્નિત થઈને તૈયાર થઈ ગયો.

દુર્યોધનનું ભીમના મુખથી પોતાની સેનાના રથી અને અતિરથીઓનું વિવરણ સાંભળવું

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે ધૃષ્ટદ્યુ—સંભળ. ત્યારે અર્જુને રણગમિમાં ભીમનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તે મારા મુખે યુગ્મ કુર્યોધન વગેરેનું કું કહ્યું? અને તે હવે શ્રીકૃષ્ણના સાથી અર્જુને સંગ્રામમાં અગ્રાર કાઢા ભીમને મારી નાખ્યા હોય તેનું જણાય છે. તે સિવાય એ પણ જણાવો કે મહાપરાક્રમી ભીમજીએ પ્રધાન-સેનાપતિપદ પામીને પછી કું કહ્યું?

સંભળ કહેવા લાગ્યો—મદારાજ! સેનાપતિનું પદ પામીને શાન્તનુનન્દન ભીમે દુર્યોધનનો ૯૫ વર્ષકર્તા કહ્યું; 'હું હાથમાં ઈક્ષિત ધ્વજ રત્નકર ભજનન રચિ-કાર્તિકેષને નમસ્કાર કરી આજ તમારો સેનાપતિ થઈ છું. હવે તમારે કાઈ પણ પ્રકારનો સન્દેહ ન કરવો. હું સેના સમગ્રના કાર્યોમાં અને તરેહતરેહની વ્યૂહરચનામાં કુશળ છું. મને દેવતાઓ, ગમ્યર્થો અને મનુષ્યો-જ્યોતી વ્યૂહરચનાનું જ્ઞાન છે. હવે તમે દરેક પ્રકારની મનઃશિક્ષિત થિન્તા છોડી દો. હું જાત્રાનુસાર તમારી સેનાની રક્ષા કરતો નિઃકપટભાવથી પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરીશ.'

દુર્યોધને કહ્યું—પિતામહ! બપોરે તે મને દેવતાઓ અને અશ્વો સાથે યુદ્ધ કરવામાં પણ નથી લાગતો. અને જો ત્યારે આપ સેનાપતિ હોવ અને પુરુષાર્થ

કોણ અમારી રક્ષા માટે ખ્યા હોય ત્યારે તે કહેવાનું જ કું છે? આપ આપણા અને સામા પક્ષના બધા રથી અને અતિરથીઓને સારી રીતે જાણો છો. માટે હું અને આ બધા રાજાઓ આપના મુખથી તેની સંખ્યા સાંભળવા માટે છે.

ભીમજીએ કહ્યું—રાજા! તમારી સેનામાં જેટલા રથી અને અતિરથી મદારથીઓ છે તેમનું વિવરણ સાંભળ, તમારા પક્ષમાં કદોડો અને અબળે રથીઓ છે. તેમાં જે મુખ્યમુખ્ય છે તેમનાં નામ સાંભળ. સૌથી પહેલાં તે દુઃશાસન વગેરે પોતાના સેનાપતિઓ સહિત તમે જ મોટા રથી છો. તમે પણ ઉદન-જેનમાં કુશળ અને ગદા, ગ્રાસ અને ઘસતરવારના યુદ્ધમાં પારંગત છો. હું તમારો પ્રધાન સેનાપતિ છું. મારો કાઈ વાત તમારાથી છુપી નથી, તેથી મારા મુખથી મારું વર્ણન કરવું ઉચિત નથી. શત્રુધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ કૃતવર્મા પણ તમારી સેનામાં એક અતિરથી છે. મદાન પતુધર્મ મદારાજ, યજ્ઞને પણ હું અતિરથી સમજું છું. તેઓ પોતાના ભણેલો-નકુળ અને સદેવને છોડીને બાકીના બધા પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરશે. રથીઓના સમૂહના આપણને અતિરથી પણ યજ્ઞની સેનામાં

ખૂબ બીપણ સંહાર કરશે, સિન્ધુરાજ ન્યદયને હું જે રથોગ્રા બરાબર અમલું છું. તેઓ પોતાના પ્રાણોને પણ હોડમાં મૂકીને પાંડવો સાથે મુક્ત કરશે. કાશ્યપ નરેશ સુદક્ષિણ એક રથોના બરાબર છે. મહાધ્મતી પુરીના રાજા નીલને પણ રથી કહી શકાય તેમ છે. તેનું પહેલેથી જ સદેવ સાથે વૈર બધાએ જાણે છે, તેથી તે તમારે માટે પાંડવો સાથે બરાબર મુક્ત કરતો રહેશે. અવનિતનરેશ વિન્દ અને અનુવિન્દ સારા રથી ગણાય છે. તેઓ બંને સંગ્રામના બહુ પ્રેમી છે. તેથી તેઓ શત્રુ-સેનામાં કાળ સમાન વિચરશે. મારા માનવા પ્રમાણે ત્રિગર્ત દેશના પાંચ વાહનો પણ બહુ સારા રથી છે. તેમાં પણ સતપરથ મુખ્ય છે. તમારે પુત્ર લક્ષ્મણ અને દુઃશાસનને પુત્ર-તે બંને જે કે તરુણ અવરથાના અને સુકુમાર છે, તે પણ હું તેમને સારા રથી સમજું છું. રાજા દ્વપર પણ એક રથી છે. તમારી સેના સાથે તેઓ સંગ્રામમાં સારા હાથ બતાવશે. મારા વિચાર પ્રમાણે બૃહદ્બલ અને કૌસલ્ય પણ સારા રથી છે. કૃપાચાર્ય તો રથયુધપતિઓના અધ્યક્ષ જ છે. તેઓ પોતાના ખ્યાર પ્રાણોની પણ પરવા ન કરીને તમારા શત્રુઓના સંહાર કરશે. તેઓ સાક્ષાત્ સ્વામિકર્તિષ્ઠ સમાન અજેય છે.

તમારા મામા શકુનિ પણ એક રથી છે, તેમજે પાંડવો સાથે વૈર બાંધ્યું છે તેથી નિઃસંદેહ તે તેમની સાથે ઘોર મુક્ત કરશે. ક્રોણાચાર્યના પુત્ર અષ્ઠાચાર્ય તો બહુ મોટા મહારથી છે. પરંતુ તેમને પોતાના પ્રાણ બહુ પ્રિય છે. જો તેમનામાં આ દોષ ન હોત તો તેમના જેવા શોદો બને પશુની સેનામાં ક્રોધ નથી. તેમના વિના ક્રોણાચાર્ય તો કદાચ હોવા છતાં કુલકર્તારથી અધિક છે. તેઓ સંગ્રામમાં બહુ જ મહાન કામ કરશે તેમાં મને સંદેહ નથી. પરંતુ અત્યુન પર તેમનો બહુ રોદ છે. તેથી પોતાના ગુરુપણને લીધે તેઓ તેને કદી મારશે નહિ; શરણ કે તેઓ તો તેને પુત્ર કરતાં પણ અધિક સમજે છે. આમ તો સમગ્ર દેવતાઓ, ગન્ધર્વો અને મનુષ્યો મળીને પણ તેમની સામે આવે તો તેઓ એકલા જ રથપર સવાર થઈને પોતાનાં દિવ્ય અસ્ત્રોથી તેમને સહા કરી શકે છે. તે સિવાય મહારાજ પૌરંદરે પણ હું મહારથી સમજું છું. તેઓ પાંચાલ વીરોનો સંહાર કરશે. રાજાનું બૃહદ્બલ પણ એક સારો રથી છે. તે કાળ સમાન તમારા શત્રુઓની સેનામાં ધૂમકે. મધુરથી

રાજા નલસર્પને પણ હું રથી માનું છું. પોતાની સેના સહિત તેઓ પણ પ્રાણોનો મોઢો તપાસતે મુક્ત કરશે. મહારાજ ગાહલીક તો અતિરથી છે. તેઓને સંગ્રામમાં હું સક્ષાત્ ધમરાજ સમાન માનું છું. તેઓ એકવાર મુકમાં આવે તો પાછાં ડગલાં લડતા નથી. સેનાપતિઃ મનુવાન પણ એક મહારથી છે. તેમના હાથથી બહુ અદ્ભુત કામ કરે. રાક્ષસરાજ અવરુણનો, મહારથી છે જ. તેઓ સમગ્ર રાક્ષસ-સેનામાં સર્વોત્તમ રથી અને માયાવી છે. તથા પાંડવો સાથે તેમની ખૂબ દર શત્રુતા છે. પ્રાણોત્તિપુરના રાજા લગદત મોટા વીર અને પ્રતાપી છે. તેઓ હાથી પર ચડીને મુક્ત કરનારોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે, અને રથયુધમાં પણ કુશળ છે. તે સિવાય, ગાન્ધારીમાં શ્રેષ્ઠ અગ્રણ્ય અને તૃપક-ઓ બંને વાહનો પણ સારા રથી છે, તે બંને મળીને શત્રુઓનો સંહાર કરશે.

આ રહ્યું, જે તમારે ખ્યાર મિત્ર, સહાયકાર અને નેતા છે તથા તેમને દશાંશ પાંડવોની સાથે હાથ મલાવ્યા કરે છે, તે ખૂબ જ અભિમાની બકચાદી અને નીચ પ્રકૃતિના છે. તે રથી પણ નથી કે અતિરથી પણ નથી. તેને હું અર્ધરથી સમજું છું. તે જો એકદંબલ અત્યુનની સામે આવી શકે તો તેના હાથમાંથી છવતે પાટો નહિ રહે.

આ જ વખતે ક્રોણાચાર્ય પણ કહેવા લાગ્યા—
‘ગાંધારી! કીક છે, આપ જે કદી રણા છે તે જ વાત છે. આપનું કથન કદી ત્રિવિધા દોષ શકતું નથી. મેં પણ તેને દરેક મુકમાં શેષી વધારતા અને પછી લાગતો લેજો છે. તે પ્રમાદ છે તેથી હું પણ તેને અર્ધરથી જ માનું છું.’

બીજા અને ક્રોણની આ વાતો સાંભળી રહ્યુંની લમરો ચડી ગઈ. અને તે રુચ્યામાં લાગીને કહેવા લાગ્યો,
‘વિતામક! મારો દ્રોણ અપરાધ ન હોવા છતાં પણ આપ દેવને વશ થઈ આ જ પ્રમાણે મને વાત્સાલ્યથી રિધ્યા કરો છો. હું કેવળ રાજા દુર્યોધનને લીધે જ આપની આ બધી વાતો સહી લઉં છું. આપ જો મને અર્ધરથી માનશો તો આજો સંસાર પણ બીજા નહીં બોલના યોગ લાગીને મને અર્ધરથી માનશે. પરંતુ કુલનન્દન! અધિક ઉંમર હોવાથી, વાળ ધોળા થઈ જવાથી અથવા ધન વા મેહુ કટુન હોવાથી કાલ દાનિય, મહારથી નથી કહેવાનો. કવિય તો બંને

લીધે જ એ ગંનાય છે. એ જ પ્રમાણે જાણજી વેદ-
મંત્રોના રાન ૩, વૈષ્ણવ અધિક ધનથી અને શુદ્ધ અધિક
ઉંમર યુવાથી શ્રેષ્ઠ માનવર્ગ અને છે. આપ કાગદેથી
બરાબર છે તેથી મોદ-ય મનમાન્ય રૂપથી રથી-
અતિરથીઓનો વિભાગ કર્યો જાય છે. મહારાજ
દુધોધન! આપ જરા બરાબર વિચાર કરો. બીજાઓ
આપ જાદુ દુષિત છે અને તેઓ આપનું અદિન કરનારા
છે માટે તેમનો ત્યાગ કરો. રથી રથી અને અતિરથી-
ઓનો વિચાર અને કર્યા આ અલ્પ શુદ્ધિવાળા બીજા!
જાણ, તેમનાથી આ માનવનાં શો વિવેક થઈ
ચક્રવાતો દેશે! હું તો કે કહે જા આખી પાંડવોનાનું
મુખ ફેરવી દેશ. બીજાનો ઉંમર વીતી ગયી છે તેવી તેમની
શુદ્ધિ પણ કળતી પ્રેરણાથી મોટી થઈ છે. તેને જાણ મુદ્દ,
માર-માર અને વિવેકની ચાલે હું સમજે કે યુગે કેલ
દરોની ચાલ પર આન આપણું કંઈ છે. અતિરથીની
નહિ. કારણ કે તેઓ તો ખાણ બળદ સમન જ
ખનાય છે. એ કે હું એકસા જ પાંડવોની સેનાને ન
કરી રહ્યો, પણ તેનો પણ તે સેનાપતિ હોવાને લીધે
બીજાને જ મળશે. તેથી ત્યાંથી તેઓ છવ્વા છે
ત્યાંથી હું કાંઈ પ્રગટે મુદ્દ નથી કરી ક્ષેત્ર, તેમના
આ પછી તો હું સમસ્ત મહારથીઓ સાથે થઈ
ખલાશીય.

લીધે કહ્યું—સત્યુત્ત! હું આપસઆપસમાં ૧૮

પરસ્પર નથી મળે; તેથી જ દેહધૂપી તું છવ્વો
છે. હું પરોડા હું તો મું મું મું, તું તે
દહ્ય બળદ છે. તેથી હું તારી મુદ્દની લાંબસ અને
છવ્વની આશને કાપી નથી નાખે. (અર્થાત્ મું અન્યારે
જ તારો વન નથી કરતો) જમ્મનનનન પરગરામજ
મોદમોદી અલ્પકો વરસાવને માટે કાંઈ બચાડી ન
છાયા. તો તું જાણ મું કરી? અર કુલકુલક! ભેકે
અનુભવે પેતાના બળની પેતાના જ મુખથી બચાઈ
નથી કરતા. તે પણ તારી શોખી કોષેન ધરતે મારે
આ જ તો કહેતી પડે છે. દેખ, કારણને ત્યા રસપર
થયો દેખ, ત્યારે મેં ત્યાં એકા થયેલા જાણ રાજાઓને
છતાંને કારણથીની ક્ષમાઓને હની લીધી હતી. તે
વખતે આજાઆજ દેવસે રાજાઓને મેં એકસા જ
મુદ્દકામમાં પરસ્પર કરી લીધા હતા.

આ વિચાર થને ભેળેને રાજા દુધોધને બીજાઓ
કહ્યું: 'પિતામહ! આપ મારા તરફ જુઓ. આપના
ગિર પર જાડુ ભારે કામ આવી પામ્યું છે. દેવે આપ
જોખાજ ગાય દિન પર જ દરિ કાપો, મારા માનસ
પ્રમાણે તો આપ બન્નેથી મારે જાડુ ભારે ઉપકાર
થશે. દેવે હું રજાઓની સેનામાં પણ ને રથી અને
અતિરથી છે તેમજ વિરણ સમિતજા માડું હું, મારી
છવ્વ છે કે હું મુનેના બળબળ નિર બળબર થઈ
ભડે. કારણ કે આજની રાત પીતાના જ તેમની સાથે
આપનું મુદ્દ રડુ થશે.'

પાંડવપદ્ધતા રથી અને અતિરથીઓની ગણના

લીખજીએ કહ્યું—જાન! મેં તમારા પદ્ધતા
રથી, અતિરથી અને અર્ધથી સંભાળની લીધા. દેવે
ને તમને પાંડવ પદ્ધતા રથી વોરે સંભાળવાની ક્ષમ્યા
હોય તો તે પણ સંભાળ, પ્રથમ તો રાજા મુનિનિ જ
જાડુ સાથ રથી છે. બીજાને તો આડ મીઠા બરાબર
છે. બાજુ અને ગણા પુરામાં તેના થ ન જ ને કોઈ
થોડો નથી. તેનામાં રથ દ નર દ પીએનું જા છે અને
તે જાડુ આની અને તેજસ્વી છે. મારીના પૂવ નકુન-સા-
દેવ પણ જાડુ સાથ રથી છે જા થા પાંડવો જાડુ-
જાડુમાં તમારી બળની અલ્પકો વેગથી રોડમાં,
સદ્ય વિષવામાં, મર્મરાજાને પર પ્રદાર કરના અને
પછી પર પછીને પદ્ધતમાં આરજપાન દત્ત. આ લોકો
રજામિમાં કોપથીસેનાને નહ કરી નાખે, તોતેમની

સાથે મુદ્દ લાઈ ન કરે. બળુને તે સામુદ્રીનારડે
મળતી સપાટયા પ્રથમ થઈ છે. બન્ને પછી સેનાઓમાં
અર્જુન રોજા કોઈ પણ રથી નથી. આ કામને જ નહિ,
મેં તે જાડુ ભામાં પણ એકા કોઈ રથી સંભાળી નથી.
તે બો કોઈ કે મેં તે તમારી સપાટી સેના નિષંસ
કરી નાખે. અર્જુનને સમને: થા તે હું કરી છું
હું જા આજામાં કે, અમા! મેં સિરણ બન્ને સેના-
ઓ નેના સમે રથી રી એકા કોઈ મીને તિર નથી.
જાડુ અને બન્ને પણ દેવે પરડા થઈ જયા લીધા.
અર્જુન તે મુદ્દન અને સર્વ પ્રગટે કાંઈક જા છે.

તે સિરણ કોષીના પીર પૂરા પદ મહારથી છે.
ગિરના પુર કોષને પણ હું કહે રથી સંભાળું હું.
મહામુદ્દ અતિમન્ય તે રજામિમાં પડિએના પણ

અખ્યક્ષ છે. તે મુદ્દ કરવામાં સત્ય અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ સમાન છે. ટાંણીવંશી વીરોમાં પરમ શૂરવીર સત્યકિ પાત્ર રથધૂધપોતો રક્ષક છે. તે ખૂબ અસહનશીલ અને નિર્ભય છે. ઉત્તમોત્તમે પલ્લુ કું સાજો રથી માનું છું. તથા મારા વિચાર પ્રમાણે યુધામન્યુ પલ્લુ ઉત્તમ રથી છે. વિરાટ અને દુષ્ટ ધરણ થયા છતાં મુદ્દમાં અજેય છે. તેમને કું ખૂબ પરાક્રમી અને મહારથી સમજું છું. દુષ્ટનો પુત્ર શિખણ્ડી પલ્લુ તે સેનામાં એક મુખ્ય રથી છે. દ્રોણાચાર્યનો શિષ્ય મુદ્દવ્રત તો એ સમગ્ર સેનાનો અખ્યક્ષ છે. તેને પલ્લુ કું મહારથી અને અતિરથી માનું છું. મુદ્દવ્રતનો પુત્ર કાર્વકમાં અર્ધરથી છે. કારણ કે તે બાળક હોવાને લીધે હત્વ તેણે વધુ અભ્યાસ નથી કર્યો. શિશુપાળનો પુત્ર ચૈત્રરાજ મુદ્દવ્રત મોટો વીર અને ધનુર્ધર છે. તે પાંડવોનો સખ્યન્ધી અને મહારથી છે. તે સિવાય કાર્વક, જયન્ત, અમિતોજ, સત્યનિત, અજ અને ભોજ પલ્લુ પાંડવોના પક્ષમાં મહાન પરાક્રમી અને મહારથી છે.

કેકય દેશના પાંચ સહોદર રાજકુમારો ખૂબ દલ પરાક્રમી, તરફતરેલનાં રાઓથી મુદ્દ કરનારા અને હિત્વ ક્રોડિના રથી છે. કૌશિક, મુકુમાર, નીલ, અર્ધદત, રાંબ અને મદિરાધન્ના બધા ખૂબ સારા રથી અને મુદ્દ કળામાં નિષ્ણાત છે. મહારાજ વાર્ધેશ્વરીને પલ્લુ કું મહારથી માનું છું. રાજા ચિત્રાગુપ્ત પલ્લુ રથીઓમાં એક અને અર્જુનનો ભક્ત છે. ચૈત્રતાન, સત્યધૃતિ, વ્યાધ-દત અને ચંદ્રસેન-આ પાંડવસેનામાં બહુ સારા રથી છે. સેનમિન્દુ યા ક્રોધહન્તા નામનો જે વીર છે તે તો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સમાન જ બળવાન છે. તેને

પલ્લુ એક ઉત્તમ રથી માનવો. નેર્ધકો: કાશિરાજ સંભ વધાવવામાં ખૂબ સ્ફુર્તિશાળી અને શત્રુઓનો સંહાર કરનાર છે. તે પલ્લુ એક રથી બરાબર છે. દુષ્ટનો પુત્ર પુત્ર સત્યનિત તો આક રથી બરાબર છે. તેને મુદ્દવ્રત સમાન અતિરથી રહી રાકાય છે. રાજા પાંચપ પલ્લુ પાંડવોનામાં એક મહારથી છે. તે ખૂબ જ પરાક્રમી અને મહાન ધનુર્ધર છે. તે સિવાય ઓણિમાન અને રાજ વસુદાનને પલ્લુ કું અતિરથી માનું છું.

પાંડવો બાવુ શાયમાન પલ્લુ એક મહારથી છે. પુત્ર નિત ક્રિન્તિભોજ મોટો ધનુર્ધર અને મહાબળવાન છે. તે બીમસેનનો મામો છે. મારા વિચારથી તે અતિરથી છે. બીમસેનનો પુત્ર રાક્ષસરાજ ધોરડય પલ્લુ મોટો માખી છે. તેને કું રથધૂધપતિઓનો પલ્લુ અધિપતિ સમજું છું. રાજા મેન્તરને આ પાંડવસેનાના રથી, અતિરથી અને અર્ધરથી કલા, અને કૃષ્ણ, અર્જુન અર્થા બીજા રાજાઓમાંથી જે કાંઈ જ્યાં પલ્લુ મળશે તેને કું ત્યાં જ રાક્ષસો પ્રયત્ન કરીશ, પરન્તુ જે દુષ્ટવ્રત શિખડી મારી સામે આવીને મુદ્દ કરશે તો તેને કું નહિ મારું, કારણ કે મેં બધા રાજાઓની સામે જન્મવર્ષન્ત બ્રહ્મવર્ષની મતિણ કરી છે, તેથી કાંઈ પલ્લુ એને અથવા જે પહેલાં સી રહો હોય તે પુરપતે કું હી મારી નથી શકતો. કદાચ તમે સંભળ્યું હશે કે આ શિખડી પહેલાં સી હતો, તે કન્યાએ ઉત્પન્ન અને પછી પુરુષ યદ્દ ગયો છે. તેથી તેના સાથે કું મુદ્દ નહિ કરું. તેના સિવાય રણમુખિમાં જેને રાજાઓ મારી સામે આવશે તે બધાને કું મારીશ, પરન્તુ કૃત્તિપુત્રોના માણુ નહિ લઈ.

લીખમનું શિખણ્ડીના પૂર્વજન્મની કથા સંભળાવવું

દુર્ગોધને પૂછ્યું—કાદાજ આતતાથી શિખણ્ડી ને તુલ્યેવર્ષમાં બાણુ વધાવીને આપની સામે આવશે તો પલ્લુ આપ તેનો વધ કેમ નહિ કરો ?

લીખમ બેઠકા—દુર્ગોધન ! શિખણ્ડીને રંજનમિમાં મારી સામે નેર્ધને પલ્લુ જે કું તેને નહિ મારું, તેનું કારણ સંભળો. ન્યારે મારા જન્મદિવસાત પિતા શાન્તનુ સ્વર્ગવાસી થયા ત્યારે મેં મારી અતિરાજ પાસન કરતાં મિત્રાગદને રાજસિંહાસન પર બેસાડ્યો. ન્યારે તેનું પલ્લુ અત્યંત ધનુ ત્યારે માતા સત્યવતીની

સહાદયી મેં નિશિવવીર્ષને રાજા બનાવ્યો. તેની જન્મ પુત્ર નાની હતી, તેથી રાજકાપમાં તેને મારી સહાપતની જરૂર રહેતી હતી, પછી અને કાંઈ ચોખ્ખી કન્યા સાથે તેનો વિવાહ કરવાની ચિન્તા થઈ, તેવામાં મેં સંભળ્યું કે કાશિરાજની અગ્નિ, અગ્નિગ્રા અને અગ્નિસિદ્ધિ નામની ત્રણ અનુષ્ઠાન રથવાળી કન્યાઓ સ્વપ્નર થવતો છે, તેમાં પૃથ્વીના બધા રાજાઓ બેલાવવામાં આવ્યા છે. કું પલ્લુ એકનો રથમાં ચઢી કાશિરાજની રાજધાનીમાં પહોંચ્યો. ત્યાં એનો નિષ્ક

કરવામાં આવ્યો હતો કે જે રાજા સૌથી પરાક્રમી હશે તેને આ કન્યાઓ પરણાવવામાં આવશે. મને ભ્યારે આ માનુષ્ય પશુ ત્યારે મેં ત્રણે કન્યાઓને મારા રથમાં બેસાડી એને ત્યાં એકઠા થયેલા બધા રાજાઓને વારંવાર સંભળાવી દીધું કે, ‘મહારાજ! શાન્તુની પુત્ર ભીમ આ કન્યાઓને લઈ જાય છે. આપણેક પૂરેપૂરું બળ વાપરીને તેમને હોમવચનો પ્રવૃત્ત કરે.

ત્યારે તે બધા રાજાઓ અત્યંતજો લાઈને મારી ઉપર તૂટી પડ્યા અને પોતાના સારથીઓને રથ તૈયાર કરવાનો આદેશ આપતા લાગ્યા. તેમણે રથો ઉપર ચઢીને મને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા, અને મેં એક એક બાજુ મારીને તેમના હાથી, ઘોડા અને સારથીઓને ધરાશાષી કરી દીધા. મારી બાજુ ચલાવવાની આવી સ્થિતિ નોંધને તેમનાં મુખ અવળાં યદ્ય ગયાં અને તેઓ મેઢાંન હોડીને લાગી ગયા. આ પ્રમાણે તે બધા રાજાઓને હતીને હું દસ્તિનાપુર આવ્યો આવ્યો એને લાઈ વિચિત્રરીયે માટે મેં તે ત્રણે કન્યાઓ માતાં સત્યવતીને સૌથી દીધી. મારી વાત સાંભળી સત્યવતીને ખૂબ આનંદ થયો. તેમણે કહ્યું; ‘બેટા! બહુ આનંદની વાત છે કે તમે બધાં રાજાઓ પર હત પ્રાપ્ત કરી.’ પછી ભ્યારે સત્યવતીની સલાહથી વિવાહની તૈયારી થવા લાગી તો કશિરાજની સૌથી મોટી પુત્રા બંગાએ ખૂબ સંમગપૂર્વક કહ્યું; ‘ભીમભુ! આપ સમપૂર્ણ શાસ્ત્રમાં પારંગત અને ધર્મના રહસ્યને જાણનારા છો; આથી મારી ધર્માનુકૂળ વાત સાંભળાને આપ જેમ કરવું ચોખ્ખું લાગે તેમ કરો. પહેલેથી હું મનથી જ રાજા શાહને વરી ચૂકી છું. અને તેમણે પણ મારા પિતાજીને આ વાત પ્રકટ કરતાં પહેલાં જ એકાન્તમાં જનીરૂપે મારો સ્વીકાર કરી લીધો છે. આ પ્રમાણે મારું મન તો ખીજી જગ્યાએ ફસાઈ ચૂક્યું છે છતાં કુરુવંશી યદ્યને આપ પણ રાજા ધર્મને તિલાંજલિ આપીને મને પરમાં રાખવા કેમ ચાહો છો! આ વસ્તુનો વિચાર કરીને પછી આપને જેમ કરવું હિત જણાય તેમ કરો.’

ત્યારે મેં સત્યવતી, મંત્રીઓ, કાલિજને અને પુરોહિતોની સલાહ લઈ અમ્માને જગ્યાની આઠા ઇંદ દીધી. અમ્મા જદ બ્રાહ્મણ અને ધાત્રીઓને સાથે લઈ રાજા શાહના નગરમાં ગઈ. તેણે શાહની પાસે જઈ કહ્યું; ‘મહારાજો! હું આપની સેવામાં હાજર છું.’ આ સાંભળી શાહે કઈક દસતાં કહ્યું; ‘કુન્દરી! પહેલાં તમને સમ્યક્ બીજા પુરુષ સાથે યદ્ય ચૂક્યો છે તેથી હવે હું

તમારો પત્નીરૂપે સ્વીકાર નથી કરી શકતો. હવે તમે ભીમની જ પાસે ચાલ્યાં જાઓ. ભીમ તમને બળાકારથી કરી લઈ ગયા હતા તેથી હું તમને, મરણ કરવા નથી ઇચ્છતો. માટે હવે તમારી ન્યાં ઇચ્છા હોય ત્યાં ચાલ્યાં જાઓ.’

અમ્માએ કહ્યું; ‘ચતુરમન! ભીમ મારી પ્રસન્નતાથી મને લઈ નહોતા ગયા. હું તો તે સમયે વિશ્વાસ કરી રહી હતી. તેણે બળાકારથી બધા રાજાઓને હરાવીને મને લઈ ગયા. શાહરાજ! આથી હું તો નિદરપાથ છું અને આપની ઠારી છું. આપ મારો સ્વીકાર કરો. પોતાની સેવિકાનો ત્યાગ કરવો એ ધર્મશાસ્ત્રમાં સાચું નથી ગણ્યું. હું ભીમજીની આઠા લઈને તુરંત જ અહિં આવી ગઈ છું. ભીમને પણ મારી કામના ન હતી, તેમણે તો પોતાના લાઈને માટે જ આ કામ ક્યું હતું. મારી નાની બહેનો અગ્નિકા અને અમ્માલિકાનો વિવાહ પણ તેમણે પોતાના નાના ભાઈ વિચિત્રવીર સાથે જ કર્યો છે. હું તો આપના સિવાય કોઈ પણ વસ્તુ મારા મનમાં ચિન્તન પણ નથી કરતી. તેમજ હું પહેલાં કાઈની પત્ની યદ્યને પણ આપની પાસે આવી નથી. હવે હું કન્યા જ છું અને આ વખતે મારી ઇચ્છાથી જ આપની પાસે ઉપરિથત થઈ છું અને આપની કૃપા યાદું છું.’

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે અમ્માએ પ્રાર્થના કરી પણ શાહને તેની વાતમાં વિશ્વાસ ન થયો. અમ્માના નેત્રામાંથી આંસુઓની ધારા વહેવા લાગી, અને તેણે ગદ્-ગદ્ કંઈ કહ્યું; ‘રાજા! આપ મને ત્યાગી રસ્તા છે, કીક વાત છે! પરંતુ મેં સત્ય અટક દરો તો હું ન્યાં ન્યાં જઈશ ત્યાં ત્યાં સન્ત જનો મારી રક્ષા કરશે.’ આ પ્રકારે તેણે કરણતાભર્યાં બહુ વિશ્વાસ કર્યો છતાં શાહે તેનો ત્યાગ જ કર્યો. ભ્યારે તે નગરથી બહાર આવી ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે આ પૃથ્વી પર મારા સમાન કુખી કોઈ મુલતિ નહિ હોય. મારા કુટુંબીઓથી મારો સમ્યક્ તૂટી ગયો, શાહે પણ મારો તિરસ્કાર કરી દીધો અને હવે દસ્તિનાપુર પણ નથી જઈ શકતી. આમાં હોય તો મારો જ છે. ભ્યારે ભીમ સાથે રાજાઓનું યુદ્ધ થતું હતું તે જ વખતે મારે શાહને માટે ભીમના રથમાંથી કિતરી જતું નોંધતું હતું. આજ મને આ તેનું દગ મળી રહ્યું છે. પરંતુ આ બંધી આપણે ભીમને લીધે જ આવી છે. આથી હવે તપસ્યા અથવા યુદ્ધ દ્વારા મારે તેમની પાસેથી આનો બચાવ લેવો નોંધ્યો.’

અમ્યાનું તપસ્વીઓના આશ્રમમાં જવું, પરશુરામજીનું લીખને સમજાવવું અને તેનો સ્વીકાર ન કરતાં બંનેનું યુદ્ધ કરવા માટે કુરુક્ષેત્રમાં આવવું.

લીખે કહ્યું—એવો નિશ્ચય કરી તે નગરથી નીકળીને તપસ્વીઓના આશ્રમ પર આવી. તે રાત તેણે ત્યાં જ વ્યતીત કરી અને ઋષિઓને પોતાનો બધો વૃત્તાન્ત જણાવ્યો. ઋષિલોક પરસ્પર વિચાર કરવા લાગ્યા કે હવે આ કન્યા માટે શું કરવું જોઈએ. તેમાં કેટલાકે તો કહ્યું: “આને તેના પિતાને ત્યાં પહોંચાડી દો.” કેટલાકે મારી પાસે આવીને મને સમજાવવાનો મત બતાવવા લાગ્યા, અને કેટલાકે બોલ્યા કે રાજા સાહેબ પાસે જઈ તેને જ આની સાથે વિવાહ કરવાની આજ્ઞા કરવામાં આવે, પણ કેટલાકે તેથી જુદો વિચાર બતાવ્યો. પછી તે બધા તપસ્વીઓએ કહ્યું: ‘તારે માટે તો પિતાના આશ્રમમાં રહેવું તે જ સૌથી સારું છે, એની તો પતિ ઇચ્છવા પિતા-એ જ આશ્રય છે.

અમ્યાએ કહ્યું—મુનિઓ! હવે શું કાશીપુરીમાં મારા પિતાનું ઘેર પાછી જઈ શકતી નથી. તેમ કરવાથી જરૂર મારે બન્ધુ-આત્મવેત્તા તિરસ્કાર સહન કરવો પડશે. હવે તો હું તપસ્યા જ કરીશ, જેથી બીજા જન્મમાં આવું કુર્ભાચ પ્રાપ્ત ન થાય.

લીખે કહે છે—તે પ્રાણલેા આ પ્રમાણે તે કન્યાના વિષયમાં વિચાર કરી રહ્યા હતા એટલામાં ત્યાં પરમ તપસ્વી રાજર્ષિ હોત્રવાહન આવ્યા. તપસ્વીઓએ સ્વાગત, આસન, જળ વગેરેથી તેમનો સત્કાર કર્યો. જ્યારે તેઓ આરામથી બેઠા તો તેમની સાથે જ મુનિઓ ફરી તે કન્યાના વિષયમાં વાતો કરવા લાગ્યા. અરજા અને કાશિરાજના વિધવાની આ બધી વાતો સાંભળી રાજર્ષિ હોત્રવાહનને બહુ ખેદ થયો. હોત્રવાહન અમ્યાની માતાના પિતા હતા, તેમણે તેને બોળામાં બેસાડી ધીરજ બંધાવી અને યાત્રાતથી જ આ આપત્તિઓનો પૂરપૂરા વૃત્તાન્ત પૂછ્યો. અમ્યાએ જેણે થયું હતું તે બધું વિસ્તારથી કહી સંભળ્યું. આથી રાજર્ષિને જાણ થઈ અને શોક થયો અને તેમણે પોતાના મનમાં આ બાબતમાં જે કરવું જોઈએ તેનો નિશ્ચય કરીને વેને કહ્યું: ‘એડી! હું તારી માતાનો પિતા છું. તું તારા પિતાને ઘેર ન જા, મારા કહેવાથી તું જન્મદમિનન્દન પરશુરામજી પાસે જા, તેઓ તારા આ મહાન શોક અને સન્તાપને નોંધી રહ્યા છે. તેઓ સર્વદા મહેન્ટ પર્વત પર રહે છે.

ત્યાં જઈને તેમને પ્રણામ કરીને તું મારા તરફથી બધી વાતો કહી દેજે, મારું નામ લેવાથી તેઓ તારી જે ઇચ્છા હશે તેને પૂરી કરી દેશે. વત્સ! તેઓ મારા ખૂબ પ્રિય સખા છે.’

જે સમયે રાજર્ષિ હોત્રવાહન આ પ્રમાણે કહી રહ્યા હતા તે જ સમયે ત્યાં પરશુરામજીના પ્રિય સેવક અકુનમણે આવી પહોંચ્યા. બધા મુનિઓએ તેમનો સત્કાર કર્યો અને અકુનમણે પણ સર્વને યથાયોગ્ય અભિવાદન કર્યું. પછી બધા શાન્તિથી બેઠા એટલે તેમને મહત્ત્વા હોત્રવાહન પરશુરામજીના સમાચાર પૂછ્યા, અકુનમણે કહ્યું: ‘પરશુરામજી આપને મળવાને માટે કાલ સવારે જ અહિં આવી રહ્યા છે.’ તે સ્વિક્ષ બધા મુનિઓના પરસ્પર તરફદરિદની ગતો કરવામાં જ નીકળી ગયો. બીજે દિવસે સવારે જ શુધ્ધોથી ઘેરાયેલા ભગવાન પરશુરામ પધાયા. તેઓ ઘણાતેજસ્વી ચમકી રહ્યા હતા, તેમના શિર પર જટા અને શરીર પર વજ્રલ વજ્રો શોભી રહ્યાં હતાં, હાથોમાં ધનુષ, બરખ, અને પરશુ હતાં, તેમને ભેટાં જ બધા તપસ્વી રાજાઓ હોત્રવાહન અને અમ્યા હાથ નેડીને બાંધી યર્થ મળ્યાં. તેમણે પરશુરામજીની યથાયોગ્ય પૂજા કરી અને પછી પરશુરામજી સર્વની સાથે બેસી ગયા. રાજા હોત્રવાહન અને પરશુરામજી વચ્ચે અનેક વીતેથી વાતોની ચર્ચા થવા લાગી. વાત નીકળતાં રાજાએ કહ્યું: ‘પરશુરામજી! આ કાશિરાજની કન્યા મારી પુત્રીની પુત્રી છે, તેનું એક વિશેષ કાર્ય છે તે આપ સાંભળી લો.

ત્યારે પરશુરામે કહ્યું—એડી! તારું શું કામ છે બતાવ તો? આથી અમ્યાએ બન્ધુ હતું તે બધું કહ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું: ‘હું તને પાછી લીખની પાસે મોકલી દેશ, તેઓ જેમ કદીશ તેમ જ કરશે. જો તેઓ મારી વાત નહિ માન તો તેમને તું મનનીઆ સહિત બરખ કરી દઈશ. અમ્યાએ કહ્યું: ‘આપને જેમ યોગ્ય જણાય તેમ કરો. મારા આ સંકટનું શૂન કારણ તો ઘણાવારી લીખ જ છે. તેમણે મને બળાત્કારથી પોતાને આધીન કરી લીધી હતી, માટે આપ તેમને નફ કરો.’

અમ્યાએ આ પ્રમાણે કહેતાં થી પરશુરામ તેને તથા તે ઘણાંવાની ઋષિઓને સાથે સર્વ કુરુક્ષેત્રમાં

આબ્યા, ત્યાં તેઓ સરસ્વતી નદીના તીર પર જાતલાં,
 બીજે દિવસે તેમણે મારા પર આ સન્દેશ મોકલ્યો કે
 'હું તમારી પાસે એક ખાસ કામ માટે આગમ્ય છું.
 તમે મારું તે પ્રિય કાર્ય કરી દો.' પોતાના દેશમાં
 પરશુરામજીના પધારવાથી હું તુરત જ ખૂબ પ્રેમથી
 તેમને મળવા માટે ગયો. મારી સાથે અનેક બ્રાહ્મણો,
 કાન્યકુબેર અને પુરોહિતો પણ હતા, તથા તેમના
 સહકાર માટે એક ગાય પણ લેતો ગયો હતો. પ્રતાપી
 પરશુરામે મારી પૂજાનો સ્વીકાર કર્યો અને મને કહ્યું:
 'બીમ! ને તમને પોતાને વિવાહ કરવાની ઇચ્છા ન
 હતી તો તમે આ કથિયાજની પુત્રીને કામાટે હરી લઇ
 ગયા હતા અને પછી તેને ત્યાજ્ય કેમ દીધી? કેમ,
 તમારો સ્વયં યવાથી હવે આ અધર્મથી બદલ થઈ
 ગઇ છે, તેથી રાજા સાથે તેનો સ્વીકાર ન કરો. માટે
 હવે અમિને સાક્ષી બનાવીને તમે જ તેને મઠવ્યું કરો.'

ત્યારે મેં તેમને કહ્યું: 'ભગવન! હવે હું મારા
 ભાઈની સાથે કાંઈ રીતે તેનો વિવાહ નથી કરી શકતો,
 કારણ કે અપ્યાએ ભત્રીજા મને પહેલાં કહ્યું હતું કે
 'હું તો શાશ્વતી યર્ષ ચૂકી છું.' ત્યારે મારી આગા
 લાગે જ તે સમય પામે ગઈ હતી, હું ભય, નિન્દા,
 અર્થહીન અથવા કોઈ કામના હોવાથી ક્ષાત્રધર્મથી
 નિયંત્રિત નથી થઈ શકતો.' મારી વત સાંભળી પર-
 શુરામજીની આંખો કોંઈક દુઃખ લાગી. તેઓ વારંવાર
 કહેવા લાગ્યા- 'તમે મારી આ આગાતું પાલન નહિ
 કરો તો હું તમારા મનનીઓ સહિત તમને નજી કરી
 દઈશ.' મેં પણ વારંવાર મોઢી વાળીમાં તેમને પ્રાર્થના
 કરી, પરંતુ તેઓ શાન્ત ન થયા. ત્યારે મેં તેમનાં
 ચરણોમાં મસ્તક મૂકીને પૂછ્યું: 'ભગવન! આપ જે
 મારી સાથે યુદ્ધ કરવા આહ્વાન કરો તેવું કારણ છે કે
 બ્રાહ્મણધર્મમાં મને આપે જ ચાર પ્રકારની ધનુર્વિદ્યા
 શીખવી હતી. આથી હું તો આપનો સિવ્ય છું.' પરશુ-
 રામે કોંઈક આંખો લાલ કરી કહ્યું: 'બીમ! તમે
 મને યુદ્ધ સમજો છો તો પણ મારી પ્રસન્નતા માટે આ
 કથિયાજની કેન્દ્રાતો સ્વીકાર નથી કરતા. કેમ, એ
 પ્રમાણે કયાં સિવાય તમને શાન્તિ નહિ મળી શકે.'

ત્યારે મેં કહ્યું: 'બ્રહ્મારે! આપ બધાં શ્રમ આ
 માટે કરો છો? એવું તો હવે થઈ જ નથી શકતું. હું
 પહેલાં તેનો ત્યાગ કરી ચૂક્યો છું. લગ્ન, જેને લીધે
 પુરુષ હવે પ્રેમ લેવા એકાં બીજા કોઈ યોગ્યતા પરમ

રાખી રહે છે? હું ઈન્દ્રના બધાથી પણ ધર્મનો ત્યાગ
 નહિ કરું. આપ પ્રસન્ન થાઓ અથવા ન થાઓ
 અથવા આપને જેમ કરવું હોય તેમ કરો. આપ મારા
 મુક છે તેથી મેં આપનો પ્રેમપૂર્વક સહકાર કર્યો છે.
 પરંતુ જ્યાંથી છે કે આપ યુદ્ધનીના જેવા વર્તાવ
 કરતાં નથી બાળના. આથી હું આપની સાથે યુદ્ધ કરવા
 માટે પણ તૈયાર છું. હું યુદ્ધમાં મરું, ખાસ કરીને
 બ્રાહ્મણો અને તેમાં પણ તપોવ્રત બ્રાહ્મણો પદ નથી
 કરતો, તેથી જ હું આપની વાતોને સરન કરી રહ્યો છું.
 પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રે એવા નિયમ કરેલા છે કે જે ક્ષત્રિય
 ક્ષત્રિયની માફક હથિયાર બિશ્વની સામે આવેલા બ્રાહ્મ-
 ણને-તે બ્રાહ્મણને યદ્યપ રહીને લડતો હોય અને યુદ્ધ
 છોડીને ભાગતો ન હોય તો પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવા
 માટે-તેને-મારી નામચામી બલદત્વા લાગતી નથી. હું
 પણ ક્ષત્રિય છું અને ક્ષાત્રધર્મમાં જ રિપત છું. તેથી
 આપ પ્રસન્નતાથી મારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર
 થઈ જાઓ. આપ જે પલ્લવદિવસોથી ડીંગ હોંક્યા કરો
 છો કે જે એકલાએ જ આખી પૃથ્વીના ક્ષત્રિયોને છતી
 લીધા છે' તો સાંભળી, તે વખતે બીમ અથવા બીમ
 સમગ્ર કોઈ ક્ષત્રિય ઉત્પન્ન નહિ થયો હોય. તેજસ્વી
 વીરો તો પાછળથી ઉત્પન્ન થયા છે. આપ તો ધાસ-
 પુરમાં જ પ્રવસિત થઈ રહ્યા છે, જે આપનું યુદ્ધભિમાન
 અને હૃદયિષ્ઠાને કાઢી રીતે નજી કરી શકે છે તે
 બીમ તો હવે થયો છે.'

ત્યારે પરશુરામજીએ હમીને મને કહ્યું: 'બીમ!
 તમે સંધ્યામુનિમાં મારી સાથે યુદ્ધ કરવા આહ્વાન કરો તે
 બહુ પ્રયત્નનાતી વાત છે. અચળ, તો હું કુરુક્ષેત્રમાં જઈ
 છું. તમે પણ ત્યાં આવી જશો. ત્યાં સેંકડો બ્રાહ્મણો
 નિષ્ઠીને હું તમને ધરાશયી કરી દઈશ. તે અવરથમાં
 તમને તમારી માતા ગંગાદેવી પણ જોશે. ચાલો, સ્વયં
 વગેરે યુદ્ધની બધી સામગ્રી લઈ આવો.' ત્યારે મેં પરશુ-
 રામજીને પ્રણામ કરીને કહ્યું: 'જેવો આગા.'

આ પછી પરશુરામ તો કુરુક્ષેત્રમાં ચાલ્યા ગયા અને
 મેં હસ્તિનાપુરમાં આવીને બધી વાતો માતા સમક્ષની
 કરી. માતાએ મને જાણીતાં દાંધા અને હું બ્રાહ્મણો
 પાસે પુરુષહરનાથ અને શસ્ત્રનાથન કરાવીને હસ્તિના-
 પુરથી નીકળીને કુરુક્ષેત્ર તરફ આપ્યો. તે વખતે આઠાજી
 'ભય હો' આ પ્રમાણે આવીતાં આપનાં મારી રતુને
 કરી રહ્યા હતા. કુરુક્ષેત્રમાં પહોંચીને અને બંને યુદ્ધને

મોટે પરાક્રમ કરવા લાગ્યા. મેં પરશુરામજીની સાથે ઊભા થઈને મારો શ્રેષ્ઠ શંખ વગાડ્યો. તે સમયે જાદુઓ, વનરાજિયા અને ઇન્દ્ર સહિત બધા દેવતાઓ ત્યાં આવીને તે દિવ્ય યુદ્ધ જોવા લાગ્યા. વચ્ચે દિવ્ય પુષ્પોની વૃદ્ધિ થવા લાગી. અર્ધાંશ દિવ્ય વર્ષાઓ વાગવા લાગ્યાં. પરશુરામની સાથે જે તપસ્વીઓ આવ્યા હતા તેઓ પણ મુદ્ધમિત્રી આવળાવળુ ઊભા રહીને તેને જોવા લાગ્યા. તે જ વખતે સમસ્ત પ્રાણીઓનું દિત કરનારી માતા ગંગા મૃતિમાન થઈને મારી પાસે આવી અને કહેવા લાગી:—‘જેટા! તમે આ યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો છે. હું હમણાં જ પરશુરામજીની પાસે જઈને પ્રાર્થના કરું છું કે ‘ભીષ્મ તો આપનો શિષ્ય છે. તેની સાથે આપ યુદ્ધ ન કરો.’ અને તમે પણ પરશુરામજી સાથે યુદ્ધ કરવાની હા ન કરો. યુદ્ધ તમને એ ખજાર નથી કે તેઓ કૃતિઓનો નાથ કરનારા અને સાક્ષાત મહાદેવજીના

સમાન શક્તિવાળા છે કે જેથી તમે તેમની સાથે લોહુ લેવા માટે તૈયાર થઈ ગયા છો? ત્યારે મેં બે હાથ જોડીને માતાને પ્રણામ કર્યાં અને પરશુરામજીને મેં જે કંઈ કહ્યું હતું તે જણાવ્યું. સાથે જ અંખાનું જે કારણતાન હતું તે પણ કહી સંભળાવ્યું.

ત્યારે માતા ગંગાજી પરશુરામજી પાસે ગયાં અને તેમની શ્રદ્ધા માગતાં કહેવા લાગ્યાં: ‘મુને! આપ આપના શિષ્ય ભીષ્મની સાથે યુદ્ધ ન કરો.’ પરશુરામજીએ કહ્યું: ‘તમે ભીષ્મને જ શેકો. તે મારી એક વાત નથી માનતા, તેથી જ હું યુદ્ધ કરવા માટે ત્યાંજો છું.’ ત્યારે ગંગાજી પુનઃજોડને લીધે ફરી મારી પાસે આવ્યાં. પરન્તુ મેં તેમની વાત સ્વીકારી નહિ. એટલામાં જ મહાતપસ્વી પરશુરામ રણભૂમિમાં આવી ગયા અને તેમણે યુદ્ધને માટે મને લલકાર્યો.

ભીષ્મ અને પરશુરામજીનું યુદ્ધ અને તેની સમાપ્તિ

ભીષ્મ કહે છે—રાજન! ત્યારે મેં રણભૂમિમાં ઊભા થઈને પરશુરામજીને કહ્યું: ‘મુને! આપ પૃથ્વી પર ઊભા છો તેથી હું રથમાં બેસીને આપની સાથે યુદ્ધ નથી કરી શકતો. જો આપ મારી સાથે યુદ્ધ કરવા ચાહતા હોવ તો રથ પર ચડી જાઓ અને કવચ ધારણ કરી લો.’ પરશુરામે હાસ્ય કરતાં કહ્યું: ‘ભીષ્મ! પૃથ્વી જ મારો રથ છે, વેદ ધોણ છે, વાણ સારથી છે અને વેદમાતા ગાયત્રી, સાવિત્રી અને સરસ્વતી કવચ છે. તેમના હાથ શરીરને સુરક્ષિત કરીને જ હું યુદ્ધ કરીશ.’ આ પ્રમાણે કહીને પરશુરામજીએ ભીષ્મણ આણખર્પાં કરીને મને દરેક બાળુએથી દોષી દીધો. આ જ વખતે મેં જોયું કે તેઓ રથ પર ચડેલા છે. તે રથને તેમણે મનથી જ પ્રકટ કર્યો હતો. ‘તે ખૂબ જ વિચિત્ર અને નગર સમાન વિશાળ હતો. તેમાં દરેક પ્રકારનાં ઉત્તમ અસ્ત્ર-શસ્ત્ર રાખ્યાંમાં આવેલાં હતાં તથા દિવ્ય ધોણ જોડેલા હતા. તેમના શરીર ઉપર સર્વ અને ચન્દ્રમાનાં ચિહ્નોથી મુશોભિત કવચ હતું. હાથમાં ધનુષ શોભતું હતું અને પીઠ પર બાણોના ભાંધો બાંધેલા હતા. તેમના સરથીનું કામ તેમના કાંધે સજ્જ સ્ફૂટતલું કરી રહ્યા હતા. તેઓ મને દર્શિત કરતા યુદ્ધને માટે પુકારી રહ્યા હતા. એટલામાં જ તેમણે મારા પર ત્રણ બાણો છેપ્યાં. મેં તે જ વખતે કેપ્રચોને શેડી દીધી

અને ધનુષને નાંચે મૂકીને રથથી જારી પડે ચાલી હું તેમની પાસે ગયો તથા તેમનો સન્કાર કરવા માટે ચિત્તિ વત પ્રશ્નમાં કરીને કહ્યું: ‘મુને! આપ મારા શત્રુ છો, હવે મારે આપનો સાથે યુદ્ધ કરવું પડે! માટે આપ એવો આશીર્વાદ આપો કે મારો વિજય થાય.’ ત્યારે પરશુરામજીએ કહ્યું: ‘કુરુક્ષેત્ર! સફળતા માટેનાર પુરોગાએ આ પ્રમાણે જ કરવું જોઈએ. ચોતાનાથી મોટાનો સાથે યુદ્ધ કરનારનો આ જ ધર્મ છે. જો તમે આ પ્રમાણે ન આવ્યા હોત તો હું તમને શાપ આપત. હવે તમે સાવધાનોધો યુદ્ધ કરો. હું તમને જયને આપીશ તો તમે નહિ હાથે, કારણ કે અહિં, હું તમને જીતવા માટે જ આવ્યો છું. જાઓ, હવે યુદ્ધ કરો; હું તમારા વર્તાવથી બહુ જ પ્રસન્ન છું.’

ત્યારે મેં ફરીથી પ્રણામ કર્યાં અને તુરંત જ રથ પર ચડીને શંખ વગાડ્યો. ત્યારપછી એકબીજાને પરસ્પર કરવાની ઇચ્છાથી બહુ દિના મુધી અમારું મનોનું કંઈ થયો કંઈ. આ યુદ્ધમાં પરશુરામે મારા પર એકએ-એકેનસિંધેર બાણો છોડ્યાં. ત્યારે મેં એક લાલાની ભતિત બાણ મારીને તેમના ધનુષની અંધી કાંધી નાખી અને સો બાણો મારીને તેમના શરીરને વિધી દીધું. તેમાંથી પીડિત થઈને તેઓ અચેત જોવા ધર્મ ગયા. આથી મને ખૂબ વધુ ખંડો અને મેં વેપ કારણ કરીને કહ્યું: ‘હું

અને હાનિધર્મને પ્રિયાર છે. ત્યારપછી મેં તેમના ઉપર અધિક બાણ ન છોડ્યાં. એટલામાં દિવસ નમતો સ્થલેવ પૃથ્વીને તપાસીને અસ્તાચળ તરફ ચાલ્યો ગયો અને અચરે મુદ્ધ બધે થયું.

બીજો દિવસે સોડિય થતાં ફરી યુદ્ધનો આરંભ થયો. પ્રતાપી પરશુરામજી મારા પર દિવ્ય અસ્ત્રો છોડ્યા હાથમાં, પરન્તુ મેં મારા સાધારણ અસ્ત્રોથી જ તેમને રોકી દીધાં. પછી મેં પરશુરામજી પર વાયુ-અસ્ત્ર છોડ્યું, પરન્તુ તેમણે શુભાકાંચથી તેને કાપી નાખ્યું. ત્યારપછી મેં અગ્નિ-વાસ્તવના પ્રયોગ કર્યો. તેને લગવાન પરશુરામે વારણાસ્ત્રથી રોકી દીધું. આ પ્રમાણે હું પરશુરામજીનાં દિવ્ય અસ્ત્રોને રોકતો રહ્યો અને તેઓ મારાં દિવ્ય અસ્ત્રોને નિઃશ્વ કરતા રહ્યા. ત્યારે તેમણે ક્રોધમાં ભરાઈને મારી છાતીમાં બાણ માર્યાં. આથી હું રથમાં ઢળી પડ્યો. આ વખતે મને અચેત જોઈને સારથી તુરત જ મને રણભૂમિની બહાર લાઈ ગયો. જાન આપતાં મને ગંધી વસ્ત્રની ખજાર પડી ગઈ, તો મેં સારથીને કહ્યું; 'સારથી! હવે હું તૈયાર છું, તું મને પરશુરામજીની પાસે લઈ લે.' બસ, સારથી તુરત જ મને લઈને ચાલ્યો અને થોડી જ વારમાં હું પરશુરામજીની સામે પહોંચી ગયો. ત્યાં પહોંચતાં જ મેં તેમનો અન્ત કરવાના વિચારથી એક ચમકતું કાળના સમાન બીપણ બાણ છોડ્યું. તેની જાડી ચોટ ખાઈને પરશુરામજી અચેત થઈને રણભૂમિમાં પડી ગયા. આથી બધા લોકો ગમરાઈને હાહાકાર કરવા લાગ્યા.

મર્યાદા તુટતાં તેઓ ઊભા થઈ ગયા અને પોતાના ધનુષ પર બાણ ચક્રવર્તી ખૂબ વિદ્યુત્પ્રત્યાંથી હલેવા લાગ્યા; 'લીમ્બ! જાઓ તો રહે, હવે હું તને નાટ કરી રહ્યો છું.' ધનુષથી છૂટતાં તે બાણ મારા જમણા ખાતામાં ચોટ્યું. તેના પ્રદારથી હું નબી પડતા તુલની પેઠે વિચળ થઈ ગયો. પછી હું પણ ખૂબ સૂતિંથી બાણ વરસાવવા લાગ્યો. પરન્તુ તે બાણ અન્તરિક્ષમાં જ રહી ગયાં. આ પ્રમાણે મારાં અને પરશુરામજીનાં બાણોએ આકાશને એવું ઢાંકી દીધું કે પૃથ્વી પર સૂર્યનો તાકો આપતો બધે થઈ ગયો અને વાયુની ગતિ રોકાઈ ગઈ. આ જ પ્રમાણે અસંખ્ય બાણો પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં. પરશુરામજીએ ક્રોધમાં ભરાઈને મારા પર અસંખ્ય બાણો છોડ્યાં અને મેં મારાં સર્પા સમાન બાણોથી તેમને કાપીકાપીને પૂડી પર પાડ્યાં. આ પ્રમાણે આગળના દિવસે પણ અચરે પ્રિયારમાં થયે રહ્યો. પરશુરામ ખૂબ યુરવિર અને

દિવ્ય અસ્ત્રોના પારદર્શી હતા. તેઓ રાજરાજ મારા ઉપર દિવ્ય અસ્ત્રોના જ પ્રયોગ કરતા પરન્તુ હું તેમનાં અસ્ત્રોને મારા પ્રાણોનું પણ સાદસ કરીને વિરોધી અસ્ત્રોથી નાટ કરી દેતો હતો. આ પ્રમાણે જ્યારે મેં અન્તરાથી જ તેમનાં દિવ્ય અસ્ત્રોને નાટ કરી દીધાં તો તેઓ મારા ઉપર ખૂબ જ ક્રુપિત થયા અને પ્રાણોની પ્રતિજ્ઞા લઈ મારી સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આઓ દિવસ ખૂબ બીપણ યુદ્ધ થયું. આકાશમાં ધૂળ છવાઈ ગઈ હતી. તેના પડમાં ભગવાન ભારકર અસ્ત થઈ ગયા. સસરમાં રાત્રિનું સંપ્રલપ્ત થઈ ગયું. સુખપ્રદ રીતગ પવન ચાલવા લાગ્યો. બપૂ, અમારું યુદ્ધ પણ અટકી ગયું. આ પ્રમાણે ત્રેવીસ દિવસ યુધ્ધી અમારો સંગ્રામ થતો રહ્યો. રાજ સગરમાં યુદ્ધ શરૂ થતું અને સન્ધ્યાકાળ થતાં બધે થતું.

ત્રેવીસમા દિવસની રાત્રે હું બાહ્યો, પિતૃઓ અને દેવતાઓ વગેરેને નમસ્કાર કરીને એકાન્તમાં શય્યા પર પડ્યોપડ્યો વિચારવા લાગ્યો કે 'પરશુરામજી સાથે મારું બીપણ યુદ્ધ થતાં આજ બહુ દિવસો થઈ ગયા, પરશુરામ બહુ જ પરાક્રમી છે. સંભવ છે કે તેમને હું યુદ્ધમાં છૂટી નહિ છડું. જો તેમને છૂટવું મારે માટે સંભવત હોય તો આજ રાત્રિમાં દેવતાઓ પ્રસન્ન થઈને મને દર્શન દે.' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને, હું જમણે પડ્યો થઈ ગયો. રત્નનામાં મને આઠ પ્રાણજીએ દર્શન આપ્યું. અને મારે તરફથી ઘેરીને કહ્યું; 'લીમ્બ! ખૂબ થઈ જાઓ, હશે નહિ. તમને કોઈ પ્રકારનો ભય નથી. અગે તમાની રક્ષા કર્યું. કારણ કે તમે અમારું પોતાનું જ શરીર છો. આ પ્રરત્ન નામનું અસ્ત્ર છે; તેના દેવતા પ્રત્યક્ષિ છે. આનો પ્રયોગ તમે તમારી મેળે જ જાણી જશો. કારણ કે તમારા પુરદેહમાં તમને આનું ઘન હતું. અને પરશુરામજી અથવા પૃથ્વી પર કોઈ બીજો મનુષ્ય નથી જન્મ્યો. તમે આનું સ્મરણ કરતાં જ આ અસ્ત્ર તમની પાસે આવી જશે. આ અજ્ઞથી પરશુરામજીનું મૃત્યુ પણ થશે; તેથી તમને કોઈ ધાપ પણ નહિ લાગે. આ અસ્ત્રની પીઠથી તેઓ અચેત થઈને સૂઈ જશે. આ પ્રમાણે તેમને પગસત કરીને તમે સમીપનાઅધી ફરી તેમને જમાડી દેશો. બસ, હવે સગરમાં બીબીને તમે આ ઝમણે જ કરો. મરેજ અને મેલેલા પુરુષને તો અગે જગન જ ઝડપીએ લઈએ. પરશુરામજીનું મૃત્યુ તો ફરી થઈ જતું નથી. આથી તેમનું સ્મરણ એ જ મનુષ્યના સમાન છે.'

આ પ્રમાણે કહીને તે આઠે બ્રાહ્મણો અન્તર્ધાન થઇ ગયા. તે આઠેનાં સમાન રૂપ હતી અને તેઓ ખૂબ તેજસ્વી હતા.

રણ વીતતાં હું જાગે. તે વખતે આ સ્ત્રીની સ્મૃતિ થી મને બહુ પ્રસન્નતા થઈ. થોડી જ વારમાં અમારું સુમુલ મુક હોઈ ગયું. તેને જોઈને સર્પનાં દંપતી ખાંડ થઇ જતાં હતાં. પરશુરામજી મારા ઉપર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા અને હું મારા બાણસમૂદોથી તેને શિકતો રહી, એટલામાં તેમણે અવન્ત કોધમાં ભયછંને મારા પર કાળ સમાન વિકરાળ બાણ છોડ્યું. તે સર્પની માથે સનસનાટ કરતું મારી છાતીમાં આવીને લાગ્યું. તેનાથી હું લોહીમુહાણ થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયો. ચેતન આવતાં મેં એક વજ્ર સમાન પ્રજ્વલિત શક્તિ છોડી. તે તે વિપ્લવની છાતીમાં જળને વાગી. આથી તે કોધથી લાભારી બોધ્યા અને તેની વેદનાથી કાંપવા લાગ્યા, તેમણે સાવધાન થઈને મારા પર બ્રહ્માસ્ત્ર છોડ્યું. તેને નાટ કરવા માટે મેં પશુ બ્રહ્માસ્ત્રને જ પ્રયોગ કર્યો. તેણે પ્રજ્વલિત થઈને પ્રવલકાળના જેવું દશ્ય ઉત્પન્ન કરી દીધું. તે જાનને બ્રહ્માસ્ત્ર વચ્ચે જ અધઃપાત્ર થયાં તેનાથી આક્રમમાં બહુ મોટું તે જ પ્રકટ્યું. તેની જ્વાળા થી બધાં પ્રાણીઓ વિકળ થઈ ગયાં તથા તેના તેજથી ઝપિ-સુનિ, ગન્ધર્વ અને દેવતાઓને પણ બહુ પીડા થવા લાગી. પૃથ્વી કમગતવા લાગી અને ગંધા પ્રાણીઓને બહુ કંટ થયું. આકાશમાં આગ લાગી ગઇ, દરે દિશામાં ધૂમાડો લપાઈ ગયો તથા દેવ તંત્રો અમુરો અને રાક્ષસો હાહાકાર કરવા લાગ્યા, આ જ વખતે મારો નિયાર મર્યાપાત્ર છોડવાનો થયો. સંકલ્પ કરતાં જ તે મારા મનમાં પ્રકટ થઇ ગયું.

તે છોડવા માટે જાણતાં જ આકાશમાં બહુ ક્રાંતિ હલ થવા લાગ્યો. આ વખતે નારદજીએ મન કહ્યું; 'કુરુન્દન! દોષો, આકાશમાં બિન્નેલા આ દેવતાઓ તમને શિકતાં કહી રહ્યા છે કે તમે મર્યાપાત્રને પ્રયોગ ન કરો. પરશુરામજી તપસ્વી, બ્રહ્મજ્ઞ, બ્રાહ્મણ અને તમરા ગુરુ ન. તમારે કોઈ પણ પ્રકારે તેમનું અપમાન ન કરવું જોઈએ.' આ જ વખતે મને આકાશમાં તે આઠે બ્રાહ્મણો દેખાયા. તેમણે મનઃ હાસ્ય કરતાં મનઃધમિથી કહ્યું; 'ભરતથેષ! નારદજી એ કહે છે તેમ જ કરો. તેમનું કથન લોકોને માટે બહુ કલ્યાણ-પ્રાપ્તિ છે ત્યારે મેં તે ગદ્દાન અજને ધન્ય પરથી

બિતારી લીધું અને વિધિવત્ બ્રહ્માસ્ત્રને જ પ્રકટ કર્યું. મેં મર્યાપાત્રને બિતારી લીધું છે-તે જોઇ પરશુરામજી બહુ પ્રસન્ન થયા અને એકદમ બોલી બોધ્યા કે 'મારી મુદ્ધિ કુંડિત થઈ ગઈ છે, બીએ મને પરસ્ત કરી દાધો છે.' એટલામાં જ તેમને તેમના પિતા જમદગ્નિ અને માનનીય પિતામહ જોવામાં આવ્યા, તેઓ કહેવા લાગ્યા; 'લાઇ! હવે આણું સદૃશ કરી ન કરશો. મુક કરતું તે. સાંનયોનો તો કુળધર્મ છે. બ્રાહ્મણોનું પરમ ધન તો સ્વાધ્યાય અને વ્રતનું આચરણ છે. બીએની સાથે આટલું મુક કરવું જ ધણું છે. વધારે હાં કરવાથી તમારે નાંતું જોવું પડશે. તેથી હવે તમે રણ્યુમિથી છટી જાઓ. આ ધનુષને છોડીને તપસ્યા કરો-દેવો, આ સમયે બીએને પણ દેવતાઓએ જ શોડી દીધા છે.' પછી તેમણે વારંવાર મને પશુ કહ્યું; 'પરશુરામ તમારા ગુરુ છે, તમે તેમની સાથે મુક ન કરો સમ્રાગમાં પરશુરામને પરસ્ત કરવા એ તમને યોગ્ય નથી.'

પિતૃઓની વાત રાંભળી પરશુરામજીએ કહ્યું- 'મારો એ નિયમ છે કે હું મુકથી પગ પાછો નથી હાંપતો. પહેલાં પશુ મેં કદી સમ્રામમાં પીડ નથી બતાવી. હા, બે બીએની ઇચ્છા હોય તો હમે તેઓ મેહાન છોડી દે. કુવેધિન! ત્યારે ઝગમગ વગેરે મુનઓ નારદજી સાથે મારી પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા; 'પ્રાત! તમે બ્રાહ્મણ પરશુરામનું માન રાંખો અને મુક બધે કરો. ત્યારે મેં હાંધર્મનો વિચાર કરીને તેમને કહ્યું; 'મુનઓ! પીડ ઉપર અંગે સહનો હું કદી મુકથી મુખ દેરતો નથી. આ મારો નિશ્ચિત વિચાર છે કે લોકાથી, કૃષ્ણ-તાથી, લલ્યથી અથવા ધનના લોભથી હું- મારા સર્વ દાન ધર્મનો ત્યાગ નહિ કરું.'

આ વખતે નારદ વગેરે મુનઓ અને મારી માતા હાગીરીયી પણ રણ્યુમિમાં વિલમ્બાન હતી. હું તે જ પ્રમાણે ધનુષ ચલાવીને મુકનો નિશ્ચય કરીને જોતો હતો. ત્યારે તે બધાંએ પરશુરામજીને કહ્યું; 'ભુવનનના બ્રાહ્મણોનું હલ્લ આણું વિનયશૂન્ય ન હોવું જોઈએ, મોટે હવે તમે રાત્ન થઈ જાઓ. મુક કરતું બધ કરો. બીએ તમારે હાથે મરાવા ઉચિત નથી અને બીએથી તમારો વધ યોગ્ય નથી.' આ પ્રમાણે કહીને તેમણે પરશુરામજી પાસે રહીને મૂકાવી દીધાં. એટલામાં જ મને તે આઠે બ્રાહ્મણોની કદી દેખાયા. તેમણે મને

પ્રેમપૂર્વક કહ્યું; 'મહાબાહો ! તમે પરશુરામજીની પાસે જાઓ અને લોકલુ' ગંગા કહે. 'મેં' નેયુ' કે પરશુ-રામજી સુધી હટી ગયા છે ત્યારે પિતૃઓની વાન માની લીધી. પરશુરામ બહુ ધાવત યદ ગયા હતા. મેં

તેમની પાસે જઈ તેમને પ્રશુભ કર્યાં. અને તેમણે શિખત કરનાં ખૂબ પ્રેમથી મને કહ્યું; 'લીલમ ! આ લોકમાં તમારા સમાન માર્ગે બીજાને કષ્ટિય નથી. આ સુદમાં તમે મને બહુ પ્રસન્ન કર્યો છે, હવે તમે જાઓ.

લીલમનો વધ કરવા માટે અમ્બાની તપસ્યા

લીલમ કહે છે—દુર્યોધન ! તે પછી મારી સાથે જ પરશુરામજીએ તે કન્યાને બોલાવીને તે બધા ગદા-તમાઓની વચ્ચે દીન વાણીમાં કહ્યું; 'હલે ! આ બધા લોકો જાણે છે કે મેં પૂરી શક્તિ લગાવીને મુદ્ધ કર્યું છે. મારી વધારેમાં વધારે શક્તિ આટલી જ છે. તે તે' નેયુ લીધી. હવે તારી ન્યાં ધમ્મા હોય ત્યાં ચાલી જા. તે સિવાય બતાવ, હવે હું તારું મું કામ કરું ? મારા વિચાર પ્રમાણે તો હવે હું 'લીલમ' જ ચરણ લે. તેના સિવાય તારે માટે બીજાને મોઢ ઉપાય હેખાતો નથી. મને તો લીલમે મુદ્ધમાં મોઢાં મોઢાં અઓના પ્રયોગ કરીને પરાસ્ત કરી દીધો છે.'

ત્યારે તે કન્યાએ કહ્યું—ભગવન ! આપે ને કહ્યું તે ઠીક છે. આપે આપના બળ અને ઉત્સાહ અનુસાર મારું કામ કરવામાં કંઈ કસર નથી રાખી. પરન્તુ અન્યે આપ મુદ્ધમાં લીલમથી વધી ન શક્યા, તો પણ હવે હું કરી કંઈ રીતે લીલમની પાસે નહિ જઈ. હવે હું એવી જગ્યાએ જઈશ કે જ્યાં રહેવાથી હું જાતે જ મુદ્ધમાં લીલમનો સંહાર કરી શકું.'

આ પ્રમાણે કહીને તે કન્યા મારા નામને માટે તપ કરવાની વિચાર કરીને ત્યાંથી ચાલી નીકળી. પરશુરામજી બધા મુનિઓની સાથે મહેનંદ પર્યંત પર આવ્યા ગયા અને હું રથ પર સવાર થઈને હસ્તિનાપુરમાં આવ્યો. ત્યાં મેં બધી જ્ઞાતાંત માતા સત્યવતીને કહી સંભળાવ્યો. માતાએ મને ધન્યવાદ આપ્યા. મેં તે કન્યાના સગાચાર લાવવા માટે કેટલાએક 'શુદ્ધિમાન માણસોને' મોકલી દીધા. તેઓ મારા હિતનં માટે ખૂબ સાવધાનીથી મને દરરોજ તેનાં આચરણ, બાવણુ વગેરેની ખબર આપતા રહ્યા.

કુરુક્ષેત્રથી ચાલીને તે કન્યા યમુનાતટ પર એક આશ્રમમાં ગઈ અને ત્યાં ખૂબ અલોકિક તપ કરતા લાગી. તે જ મહિના, સૂર્યી કેવળ વાહકાણુ કરતી, કાંકડાની માફક જળી રહી. ત્યારપછી તે એક વર્ષ સુધી નિરાહાર રહીને યમુનાનાં જળમાં રહી. પછી એક વર્ષ

સૂર્યી આઠ પરથી પાછાને ખરેલાં પાંદડાં ખાઈને પગના અંગૂઠા પર જીભી રહી. આ પ્રમાણે બાર વર્ષ સુધી તપસ્યા કરીને તેણે આકાશ અને પૃથ્વીને સન્તોષ કરી દીધાં. ત્યારપછી તે આઠ અથવા દસ મહિને પાણી પીને રહેવા લાગી. પછી તીર્થસેવનના લોકથી તે અદિ-તહિં ધૂમતી વતસદેશમાં પહોંચી. ત્યાં પોતાના તપના પ્રભાવથી તે અર્ધા શરીરથી અમ્બા નામની નદી થઈ ગઈ અને અર્ધા શરીરથી વતસદેશના રાજાની કન્યા થઈને ઉત્પન્ન થઈ.

આ જન્મમાં પણ તેનો તપનો આશ્રદ જોઈ સમસ્ત તપસીઓએ તેને રોકી અને કહ્યું કે 'તારે કરવું છે શું ?' ત્યારે તે કન્યાએ તપોવદ માધિઓને કહ્યું; 'લીલમે મારો વિરસાર કર્યો છે અને મને પતિધર્મથી બદ્ધ કરી દીધો છે. આથી મેં કોઈ કામ લોક પ્રાપ્ત કરવાનો નહિ પરન્તુ લીલમનો વધ કરવાને માટે તપનો સંકેપ કર્યો છે. મારો એવો નિશ્ચય છે કે લીલમના મોઢાં મધા પછી મને શાન્તિ મળી જશે. હું તે લીલમનો ખરેખર લેશ માટે જ તપ કરી રહી છું. માટે આપણેકે મને રોકે નહિ. ત્યારે તે બધા તપસીઓની વચ્ચે ઉમાપતિ ભગવાન શંકરે તેને ઈર્ષન આપ્યાં અને વર માગવા કહ્યું. તે કન્યાએ મારો પરાજય કરવો વર માગ્યો. આ ઉપર મહાદેવજીએ કહ્યું; 'હું લીલમને નાશ કરી શકીશ.' ત્યારે કરી તેણે કહ્યું; 'હું તો જા છું. તેથી મારું હવે અત્યંત સોર્ષદીન છે. તો પછી હું મુદ્ધમાં લીલમને જો રીને જીતી શકીશ ! આપ એવી કૃપા કરો કે જેથી હું સંગ્રામમાં શાન્તનુનન્દન લીલમને મારી શકું.' ભગવાન શંકરે બોલ્યા; 'મારી વાત અસત્ય નથી થઈ શકતી; એથી 'હું' જરૂર લીલમને વધ કરી શકીશ. હું પુરુષપણીને પ્રાપ્ત કરીશ અને બીજાને દેહ ધારણ કરવા છતાં પણ આ બધી બાબતોને યાદ રાખીશ. હું કુપદને ત્યાં જન્મ લઈને એક વિચિત્ર મંત્રને મુદ્ધ કરનાર મહારથી બનીશ. મેં ને કંઈ કહ્યું

છે તે બધું તે જ પ્રમાણે થશે. તું કન્યારૂપે જન્મ લેવા છતાં પણ કેટલોક સમય વીતતાં પુરુષ થઈ જઈશ. આ પ્રમાણે કહી ભગવાન શંકર અનર્થોન થઈ ગયા.

એ કન્યાએ એક મોટી ગિના સળગાવી અને 'ભીષ્મનો વધ કરવા માટે હું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું છું' આ પ્રમાણે કહીને તેમાં પ્રવેશ કર્યો.

શિખણ્ડીને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થયાનો વૃત્તાન્ત

દુષેધિને પછડું—પિતામહ ! કૃપા કરીને એ બતાવો કે શિખણ્ડી કન્યા હોવા છતાં ફરી પુરુષ કેવી રીતે થઈ ગઈ !

ભીષ્મ બોલ્યા—રાજન્ ! મહારાજ દુષેધની રાણીને પહેલાં કોઈ પુત્ર ન હતો. ત્યારે દુષેધ સંતાનપ્રાપ્તિ માટે તપસ્યા કરીને ભગવાન શિવને પ્રસન્ન કર્યા. ત્યારે મહાદેવજીએ કહ્યું; 'તમારે એક એવા પુત્ર થશે કે જે પહેલાં સ્ત્રી હોવા છતાં પણ પછીથી પુરુષ થઈ જશે. હવે તમે તપ કરવું બંધ કરો. મેં જે કંઈ કહ્યું છે તે કદી મિથ્યા નહિ થાય.' ત્યારે રાજાએ નગરમાં જઈને રાણીને પોતાની તપસ્યા અને મહાદેવજીના પરદાનની વાત કહી. ઋષુકાળ આવતાં રાણીએ ગર્ભ ધારણ કર્યો અને સમય થયે એક રૂપવતી કન્યાને જન્મ આપ્યો, પરંતુ સેકામાં એમ જાહેર થયું કે રાણીને પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે. રાજાએ તે કન્યાને છુપી રાખીને પુત્રના જેવા જ તેને બધા સરકાર કર્યા. તે નગરમાં દુષેધના સિનાથ આ રહસ્યને કોઈ જાણતું ન હતું. તેવને મહાદેવજીના વાતમાં સમ્પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો તેથી તે કન્યાને પુરુષના વેશમાં રાખીને તેણે તેને પુત્ર તરીકે જ બતાવતા હતા. સેકામાં તે કન્યા શિખણ્ડી નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. એકલા અને જ નારહજીનાં કથન, દેવતાઓનાં વાક્ય અને અમ્બાની તપસ્યા ઉપરથી આ રહસ્ય માહુમ પડી ગયું હતું.

રાજન્ ! પછી રાજા દુષેધ પોતાની કન્યાને લખવા-વાંચવાનું તથા શિષ્ય-કળા બંધે બંધી વિદ્યાઓ શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. આજીવવા પ્રાપ્ત કરવા માટે તે દ્રોણાચાર્યના શિષ્યોમાં રહી. એકથાર રાણીએ કહ્યું; 'મહારાજ ! મહાદેવજીની વાત કોઈ પણ પ્રકારે મિથ્યા તો થઈ નથી ચક્રતી. તેથી હું જે વાત કહું છું તે પ્રમાણે જ આપને ચેત્ત્ય લાગે તો કરો. આપ વિંધ-પૂર્વક આનો કોઈ કન્યાની સાથે વિવાહ કરી દો. મહાદેવજીની વાત સત્ય થઈને જ રહેશે, તેમાં મને કોઈ શંકા નથી.' તે બન્નેને તે પ્રમાણે જ નિશ્ચય કરીને

દશાણું દેશના રાજાની કન્યાનું વરણ કર્યું. ત્યારે દશાણું દેશના રાજા દિરણ્યવર્માએ શિખણ્ડીની સાથે પોતાની કન્યાનો વિવાહ કરી દીધો. વિવાહ બાદ શિખણ્ડી કામ્પિયનગરમાં આવીને રહી. ત્યાં દિરણ્યવર્માની કન્યાને માહુમ પડ્યું કે આ તો સ્ત્રી છે. ત્યારે તેણે પોતાની ધાવો અને સખીઓની આગળ ખુબ સંકેતપૂર્વક આ વાત પ્રકટ કરી. આ સાંભળી તેમને બહુ દુઃખ થયું. અને તેમણે રાજાને આ સમસ્યા મોકલવા માટે કેટલીક ફીલીઓ મોકલી, ફીલીઓએ આ બધી વૃત્તાન્ત દર્શાવું નરેશને જણાવ્યો. તે સાંભળતાં જ રાજા બહુ ક્રોધમાં લસાઈ મયો અને તેણે દુષેધની પાસે પોતાના દૂત મોકલ્યો.

દૂતે રાજા દુષેધની પાસે આવી તેને એકાન્તમાં લઈ જઈ કહ્યું; 'રાજન્ ! આપે દશાણું રાજાને કો દીધો છે તેથી તેમણે ખૂબ ક્રોધે લસાઈને કહ્યું છે કે તમે મોહવત્ત પોતાની કન્યા સાથે મારી કન્યાનો વિવાહ કરાવીને મારું બહુ અપમાન કર્યું છે. તમારો આ વિચાર થયો જ બરાબર હતો. માટે હવે તમે આ દશાણું દેશ ભોગવવા માટે તૈયાર થઈ જાઓ. હવે તમને તમારા કુટુંબ અને મનમાં સહિત હું નષ્ટ કરી દઈશ.'

રાજન્ ! દૂતની આ વાત સાંભળતાં પદ્માણેશ ચોરની માફક દુષેધનું મોઢું પડી ગયું. તેમણે 'આવી વાત નથી' એમ કહીને દૂતદોરા પોતાના સમજાવેને મનાવવાનો બહુ પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ દિરણ્યવર્માએ ફરી પણ પાટી ખાતી કરી જોઈ કે તે પંચાલરાજાની પુત્રી જ છે. આથી તે તુરત જ પંચાલદેશ પર ચડાઈ કરતાં નીકળી પડ્યો. તે વખતે તેના સાથી રાજાઓએ એને નિશ્ચય કર્યો કે 'જો શિખણ્ડી કન્યા હોય તો, અને પંચાલરાજાને કેદ કરીને આપણા નગરમાં લાવીશું અને પંચાલદેશ પર ધીમજ રાજાને ગાદી પર બેસાડીશું ત્યારપછી દુષેધ અને શિખણ્ડીને મારી નાખશું.'

આ બાબત દશાણું રાજા પર દૂત મોકલીને શાખ્ય અપકુલ દુષેધ પોતાની અને એકાન્તમાં બેસીને બેઠું.

‘આ કન્યા માટે તો આપણાથી મોટી સ્પર્ધતા ઘઈ ગઈ છે. હવે આપણે શું કરીશું ? શિખરડી વિરે તો હવે બધાને રાંધા થઈ રહી છે કે આ તો કન્યા જ છે. આથી દશાલ્સરાજ પણ એવું સમજ્યા છે કે ‘દુપદે મને રંગ દીધો.’ તેથી હવે તેઓ પોતાના મિત્રો અને સેનાની સાથે મારો નાશ કરવા માટે આવી રહ્યા છે. હવે તમને જેમાં કુદયગ જણાવું હોય તે વસ્તુ બતાવે; હું તે પ્રમાણે જ કરીશ.’

ત્યારે રાણીએ કહ્યું—‘દેવતાઓની કૃપા અને મનુષ્યોનો પ્રયત્ન એ બન્ને જ્યારે સાથે હોય છે તો કાંઈ સંભવ્યું’રીતે સિદ્ધ થઈ જાય છે. માટે આપ મન્ત્રીઓદ્વારા નગરના રાત્ર્યની વ્યવસ્થા કરીને દેવતાઓનું પથેઈ પૂજન કરો. સત્પુરુષોએ દેવતાઓનું પૂજન કરવું સુખસમૃદ્ધિવાળાઓ માટે પણ શ્રેયસ્કર માન્યું છે તો જેઓ દુઃખનાં સમુદ્રમાં ગોધાં ખાઈ રહ્યાં છે તેમની તો વાર્તા જ રીતી આટલે આપ દેવારાધનને માટે બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરો અને મનમાં એવો સંકલ્પ કરો કે દશાલ્સરાજ કુંડ કંપાં વિના જ પાછા ફરે.

પોતાનાં માતા-પિતાને આ પ્રમાણે વાત કરતાં અને શોકાક્રુણ થતાં જોઈ શિખરડીની પણ લગ્નિજ્જત ઘઈ ગઈ. તે વિચાર કરતાં લાગી કે ‘આ બન્ને મારે જ લીધે દુઃખી છે.’ આથી તેણે પ્રાણન્યાસ કરવાના નિશ્ચય કર્યો. આમ નિશ્ચયીતે-યૈરથી નીકળી એક નિર્જન વનમાં ચાલી ગઈ. આ વનની રક્ષા એકે શય્યાકર્ણ નામના સમૃદ્ધિવાળી યક્ષ કરતા હતા ત્યાં તેના એક મહેલ પણ હતો. શિખરડીની તે જ વનમાં ચાલી ગઈ. ત્યાં તેણે નિરાહાર રહીને પોતાના ચરીરને સફતી નાખડું. એક દિવસ શય્યાકર્ણે તેને દર્શન આપીને પૂછ્યું; ‘કન્યે ! તું શા હેતુથી આમ કટ સહન કરી રહી છે ? તું મને હમણું જ બતાવ. હું તારું કામ કરી દઈશ.’ શિખરડીએ વારંવાર કહ્યું કે તમારાથી મારું કામ ઘઈ ઈકે એવું નથી. પરન્તુ યકે કહ્યું કે ‘હું જાણીથી જ તેને કરી દઈશ. હું કુમેરનાં અનુચર છું અને તને વર દેવા માટે જ આવ્યો છું. તારે જો કહેવું હોય તે કહી દે. હું તને ન આપી ચકાવ એવી વસ્તુ પણ આપી દઈશ.’ ત્યારે શિખરડીએ પોતાનો બંધો વૃત્તાન્ત તે પક્ષને કહી દીધો, અને કહ્યું કે ‘તમે મારું દુઃખ દૂર કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તો એવું કરો કે તમારી કૃપાથી હું એક સુન્દર પુરુષ બની જાઉં.’ દશાલ્સરાજ

બધાં સુધીમાં મારા નગર ઉપર આવી પહોંચે તે પહેલાં જ તમે મારા પર આ કૃપા કરી દો.’

યકે કહ્યું—‘તમારું આ કામ તો ઘઈ જરૂરે પરન્તુ તેમાં એક ચરત છે. હું કેટલાક સમયને માટે જ તમને મારું પુરુષત્વ આપી દઈશ. પરન્તુ એવી સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરો કે ‘તેને પાછું આપવા માટે હું અહિં આવીશ.’ એટલા દિવસ સુધી હું તમારું સ્ત્રીત્વ ધારણ કરીશ.’

શિખરડીનીએ કહ્યું—હીક છે. હું તમારું પુરુષત્વ પાછું આપી દઈશ. થોડા દિવસો માટે તમે મારું સ્ત્રીત્વ ગ્રહણ કરો. જે વખતે રાત્ર દિરવ્યવર્મા દશાલ્સ દેશ પાછો ફરશે તે વખતે હું પાછી કન્યા થઈ જઈશ અને તમે પુરુષ થઈ જશો.

આ પ્રમાણે જ્યારે તે બન્નેએ પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી ત્યારે શય્યાકર્ણે યકે સ્ત્રીત્વ ધારણ કરી લીધું અને શિખરડીને યક્ષનું દેહીભાગ્યન રૂપ પ્રાપ્ત થઈ ગયું. આ પ્રમાણે પુરુષત્વ પ્રાપ્ત કરીને શિખરડી બહુ પ્રસન્ન થયો અને પોતાના પિતાની ખાસે આવ્યો. આ ઘટના તેણે જેવી બની હતી તેવી જ દુપદને સંભળાવી દીધી. આથી દુપદને બહુ પ્રસન્નતા ઘઈ. તેને અને તેની સ્ત્રીને ભગવાન ચક્રની વાત પાઠ આવી. હવે તેમણે દશાલ્સરાજની ખાસે દૂત મોકલીને કહામ્યું કે ‘આપ ભલે મારે ત્યાં આવીને જોઇ મો કે મારો પુત્ર પુરુષ જ છે. કોઈ માણસે આપને જે જૂઠી વાત કરી છે તે માનવા યોગ્ય નથી.’ રાત્ર દુપદના સન્દેશથી દશાલ્સરાજે શિખરડીની પરીક્ષા માટે કેટલીક જુવાન સ્ત્રીઓને મોકલ્યો. તેમણે તેનું બરાબર સ્વરૂપ જાણીને બહુ પ્રસન્નતાથી બંધી વાત દિરવ્યવર્માને કહી, અને કહ્યું કે રાત્રકુમાર પુરુષ જ છે. ત્યારે રાત્ર દિરવ્યવર્મા બહુ પ્રસન્નતાથી દુપદના ‘નમસ્કાર’ આવ્યો અને પોતાના સન્મુખે બેઠા બહુ દુપદી કેટલાક દિવસ ત્યાં રહ્યો. તેણે શિખરડીને હાથી, થોડા, ગાયો અને બહુ કામીઓ ભેટ આપી. દુપદે પણ તેના સારા સન્કાર કર્યો. આ પ્રમાણે સન્દેહ દૂર થવાથી તે બહુ પ્રસન્ન થયો અને પોતાની પુત્રીને આટલીને પોતાની રાજ્યાની માંડ્યો ગયો.

એકમાં કાલ એક દિવસે યક્ષરાજ કુમેર ફરતા ફરતા શય્યાકર્ણના રથાને આવી પહોંચ્યા, શય્યાકર્ણનું પર: રમરેરથી સુગન્ધિત પુષ્પથી સજ્જતું હતું. તેને જોઈને યક્ષરાજે પોતાનાં અનુચરોને કહ્યું; ‘આ

સમવસામાં આવેલું બરન શય્યાકર્ણનું જ છે. પરન્તુ તે મનદમતિ મારી પાસે હાજર થવા માટે કેમ નીકળતો નથી? 'યક્ષેએ કહ્યું; 'મહારાજ! રાત્રી દુષ્ટની શિખરિણી નામની એક કન્યા છે. શય્યાકર્ણે કોઈ કારણથી તેને પોતાનું પુરુષત્વ આપી દીધું છે અને તેનું સ્ત્રીત્વ પોતે ગ્રહણ કર્યું છે. હાલમાં તે સ્ત્રીરૂપમાં જ ધરમાં રહે છે. આથી સંક્રાંતને લીધે તે આપની સેવામાં ઉપસ્થિત નથી થયો. હવે આપ જે ચોખ્ખો હોય તે કરો.' ત્યારે કુમેરે કહ્યું; 'અરુણ, તમે શય્યાને આરા આગળ હાજર કરો. હું તેને દ્રવ્ય દઈશ.' આ પ્રમાણે બોલાવવામાં આવતાં શય્યાકર્ણે સ્ત્રીરૂપમાં જ ખૂબ સંક્રાંતથી કુમેરની પાસે આવીને ઊભો રહ્યો, તેના ઉપર ક્રોધાવમાન થઈને કુમેરે તેને શાપ આપ્યો કે હવે આ પાપી આ પ્રમાણે સ્ત્રીરૂપમાં જ રહેશે.' ત્યારે બીજા યક્ષેએ શય્યાકર્ણે તરફથી પ્રાર્થના કરી કે 'મહારાજ! આપ આ શાપની કોઈ અવધિ નિશ્ચિત કરી દો.' આ ઉપર કુમેરે કહ્યું; 'અરુણ, ત્યારે શિખરિણી મુદમાં મગશે ત્યારે શય્યાને ફરી પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ જશે.' આ પ્રમાણે કહીને ભગવાન કુમેર બધા પક્ષોની સાથે અલકાપુરી આત્મા ગયા.

આ બાબત પ્રતિજ્ઞાનો સમય પૂરો થતાં શિખરિણી શય્યાકર્ણની પાસે ગયો અને કહ્યું કે 'હું આવી ગયો છું.' શય્યાકર્ણે શિખરિણીને પોતાની પ્રીતિ આનુસાર સમય પ્રમાણે ઉપસ્થિત થયેલો જોઈ તેની આગળ

પોતાની પ્રસન્નતા પ્રકટ કરી અને તેને બધી જ્ઞાતા કહ્યો. તેની વાત સાંભળી શિખરિણી બહુ પ્રસન્ન થયો અને તે પોતાને નગર પાછો આવ્યો. આ પ્રમાણે શિખરિણીનું કામ બની ગયેલું જોઈ 'રામકુપ્પદ' અને બધા બન્ધુબાન્ધવોને બહુ પ્રસન્નતા થઈ. ત્યારબાદ કુપ્પદે તેને ધનુર્વિદ્યા શીખવા માટે શ્રોણાચાર્ણકને સોંપી દીધો. પછી શિખરિણી અને કુપ્પદને તમારી સાથે જ ગ્રહણ, ધારણ, પ્રયાગ અને પ્રતીકાર-આ ચાર અંગે સહિત ધનુર્વેદની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી. જે અર્ધ, આધ્યા અને બહેરા જેવા વેદ બનાવનારા ગ્રંથકર્તા આ કુપ્પદની પાસે મૂળી રાખ્યા હતા, તેમણે જ મને આ બધી વાતો બતાવી છે.

રાજેન્દ્ર આ પ્રમાણે આ પુત્ર મહારથી શિખરિણી પક્ષમાં સ્ત્રી હતો અને પછી પુરુષ થઈ ગયો છે. તે બે હાથમાં ધનુષ લઈને, મારી સાથે મુઠ્ઠા કરવા માટે આવશે તો હું એક ક્ષણ પણ તેની સાથે જોડાઈ નહિ કે તેના પર શસ્ત્ર પણ છોડીશ નહિ. બે બાંધ સ્ત્રીની હત્યા કરશે તો સાહેબુઓ નિન્દા કરશે. આથી તેને શય્યામાં ઉપસ્થિત જોઈને પણ હું તેના પર હાથ ઊઠાવીશ નહિ.

વૈશમ્પાયન કહે છે—બીજીની આ વાત સાંભળી કુરુરાજ કુરોધન દેટલીક વાર સુધી વિચાર કરતો રહ્યો. પછી તેને બીજીની વાત યોગ્ય જ લાગ્યું.

કૌરવ અને પાંડવોના ગળનું વર્ણન

સંજયે કહ્યું—મહારાજ! તે રાત વીતતાં ન્યારે પ્રાતઃકાળ થયો તો આપના પુત્ર કુરોધને પિતામહ બીજાને પૂછ્યું—'દાસ! પાંડુનંદન યુધામન્યુની આ ને અશ્વત્થ હાથી, ધોમ અને મહારથાઓથી સુકત મેળળ સેના મુદ્દ કરવા માટે તૈયાર થઈ રહી છે તેને આપ દેટલા દિવસોમાં નહ કરી શકો છો? તથા આશ્ચર્ય દોણ, કુપ, કર્ણ અને અશ્વત્થામાને જાનો નાશ કરવામાં દેટલો સમય લાગશે? પણા દિવસથી મને આ વાત જાણવાની હતી છે. તો કૃપા કરીને બતાવો.'

તેમને કહ્યું—રાજેન્દ્ર! તમે જે યનુએના બળ વિશે પૂછી રહો છો તે ઉચિત જ છે. મુદમાં મારું જે કૃષ્ણ વૃષ્ટિ પરાક્રમ, કમળા અને હનુમેનું સમર્થ

છે તે સાંભળો. ધર્મયુદ્ધને માટે એવા નિમય છે કે સત્ત્વ ચેતના સાથે સરજતાપૂર્વક અને માયામુદ્દ કરનારી સાથે આપત્તર્વક પુદ્ગલ જોઈએ. આ પ્રમાણે મુદ્દ કરતાં દુઃપ્રતિજ્ઞા પાંડવ સેનાના કથકાળે ચેતના અને એક દામર રથોએનો સંહાર કરી ચક્રું. આથી બે દુઃ મારી મહાન અત્યાચાર પ્રત્યક્ષ કરું તે એક મહિના સમસ્ત પાંડવસેનાનો સંહાર થઈ શકે છે.

દ્રોણાચાર્યે કહ્યું—રાજેન્દ્ર! હું હવે પરોષ થઈ ગયો છું. તો પણ બીજાઓના સમગ્ર દુઃપણ એક મહિનામાં જ મારા ચત્રાગિણી પાંડવોનાને હતમ કરી પડું છું. મારી વખતમાં વધારે શક્તિ આવતી જ છે. કૃપાચાર્યે બે મહિનામાં અને અશ્વત્થામાએ

દિવસમાં સંપૂર્ણ પાંડવદળનો સંહાર કરવાની શક્તિ બતાવી. પરન્તુ ક્યો કહ્યું; 'હું પાંચ દિવસમાં જ બધી સેનાને શણે કરી દઈશ.' કહ્યુંની આ વાત સંભળ્યા બીમ્બલ ખિલખિલાટ દસી પડ્યા અને કહ્યું; 'શકાપુત્ર! જ્યાંસુધી રણભૂમિમાં તારી સામે શ્રીકૃષ્ણ સહિત અર્જુન રથમાં બેસીને આવ્યો નથી ત્યાંસુધી તું આ પ્રમાણે અભિમાનમાં બારાએલો છે. અર્જુનનો સામનો થતાં હું તું આ પ્રમાણે મનમાન્યો બકવાદ કરીશ?'

ન્યારે કુંતીનંદન મહારાજ યુધિષ્ઠિરે આ સમાચાર સાંભળ્યા તો તેમણે પણ પોતાના કાષ્ઠઓને બેઠાની કહ્યું-ભાઈઓ! આજ કોરવેની સેનામાંના મારા ક્રોધ-યરોએ સ્વારના આ સમાચારો મોકલ્યા છે: દુર્યોધને બીમ્બલને પૂછ્યું હતું કે આપ પાંડવોની સેનાનો કેટલા દિવસોમાં સંહાર કરી શકો છો? આ ઉપર તેમણે કહ્યું 'એક મહિનામાં.' દ્રોણાચાર્યે પણ એટલા જ સમયમાં નાશ કરવાની પોતાની શક્તિ બતાવી. કૃષ્ણાચાર્યે કોથી બમણો વખત બતાવ્યો. અશ્વત્થામાએ કહ્યું; 'હું દશે દિવસમાં આ કામ કરી શકું છું.' તથા ન્યારે કહ્યુંને પૂછવામાં આવ્યું તો તેણે પાંચ દિવસમાં સંપૂર્ણ સેનાનો સંહાર કરવાની વાત કહી. માટે અર્જુન! હું પણ આ વિષયમાં તમારી વાત સાંભળવા ચાહું છું. તમે કેટલા સમયમાં આ બધા શત્રુઓનો સંહાર કરી શકો છો?

યુધિષ્ઠિરે આ પ્રશ્નને પૂછતાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ તરફ

જોયું અને કહ્યું—'મારો તો એવો વિચાર છે કે શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી હું એકઠો જ કેટલો એક રથ પર ચડીને શત્રુભરમાં દેવતાઓ સહિત ત્રણે લોક અને જન-અરિય-વર્ગમાંના બધા જીવોનો પ્રણય કરી શકું છું. પહેલાં કિરાતવેપધારી ભગવાન શંકરની સાથે યુદ્ધ થતી વખતે તેમણે મને જે અત્યંત પ્રયત્ન પાશુપતાત્મ આપ્યું હતું તે મારી જ પાસે છે. ભગવાન શંકર પ્રવચકાળમાં સંપૂર્ણ જીવોનો સંહાર કરવા માટે આ જ અસ્ત્રનો પ્રયોગ કરે છે. મારા સિવાય આને નથી બીમ્બ બળતા કે નથી દોણ, કે નથી કૃષ્ણ કે અશ્વત્થામા બળતા, પછી કહ્યુંની તો વાત જ રી છે? તો પણ આ દિવ્ય અશ્વત્થી સંધ્યામહુર્મિમાં મનુષ્યોને મારવાં યોગ્ય નથી. અને તો સીધીસીધા યુદ્ધથી જ શત્રુઓને જીતી લઈશું. આ પ્રમાણે આપના સહાયક આ બધા વીરો પણ પુરુષોમાં સિદ્ધ સમાન છે. તેઓ બધાંય દિવ્ય અસ્ત્રોના ચાતા અને સુરને માટે હિતુક છે. તેમને કોઈ જીતી નથી શકતું. તેઓ રણગણમાં દેવતાઓની પણ સંહાર કરી શકે છે. શિખરડી, યુધ્યાન, મૃષ્ણમ, બીમસેન, નકુળ, સદેવ, યુધામન્યુ, ઉત્તમોઘ, વિરાટ, દુષ્ટ, શંખ, ધીરકચ, તેડો પુત્ર અંજનપત્ર, આતમન્યુ અને કૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા સ્વયં આપ પણ ત્રણે લોકોને નષ્ટ કરવામાં સમર્થ છો. તેમાં સન્દેહ નથી કે ને આપ ક્રોધપૂર્વક કોઈની સામે નજર પણ કરશો તો તે તત્કાળ નષ્ટ થઈ જશે.'

કૌરવ અને પાંડવ સેનાઓનું યુદ્ધભૂમિ તરફ પ્રસ્થાન

વૈશંપાયન કહે છે-રાજન! થેડી જ વારમાં સ્વયં પ્રમાત થયું. ન્યારે દુર્યોધનની આજ્ઞાથી તેના પક્ષના રાજાઓ પાંડવો પર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. તેમણે જ્ઞાન કરીને સ્વેત વસ્ત્રો અને હાર ધારણ કરીને હવન કયું, અને પછી અસ્થરઓ ધારણ કરીને સ્વસ્તિવાચન કરાવી યુદ્ધ કરવા માટે નીકળ્યા. આદેશમાં અવન્તિ દેશના રાજા વિન્દ અંન અનુચિન્દ, કેકય દેશનો રાજા અને બાહ્લીક-આ બધા દ્રોણાચાર્યની સરદારી નીચે ચાલ્યા. તે પછી અશ્વત્થામા, બીમ્બ, જયંદય, ગાન્ધારાજ શત્રુનિ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, પૂર્વ અને ઉત્તર તરફના રાજાઓ, પર્વતીય વૃષ્ટિઓ તથા રાક, કિરાત, યવન, સિંધિ અને વસાતિ જાનિયા

રાજાઓ પોતાપોતાની સેના સહિત બીજી દળ બનાવીને ચાલ્યા. તેમની પાછળ સેના સહિત કૃતવર્મા, નિર્ગતરાજ, ભાઈઓથી ઘેરાઓએ દુર્યોધન, યય, જરિથય, શય્ય અને કોસલરાજ બૃહદરા-આ બધાએ ફર્ય દરી. મહાબલી કુનરાપુત્રને કવચ ધારણ કરીને કુરુક્ષેત્રના પાછળ અર્ધો લાગમાં બચરધાપૂર્વક બધી સેનાના મોરચો લગાવ્યો. તેણે પોતાની જાનણીઓને એવી રીતે મુસ-જિજ્ઞાસ કરી હતી કે તેઓ બીજા દક્ષિણપુર જેવી લાગતી હતી. બધા રાજાઓને માટે પણ તેણે સેકોડા તંત્રુઓ ખેંચાવ્યા હતા, તે પાંચ યોગ્યના ઘેરાવાના નિસ્તરમાં તેણે સેકોડા જાનણીઓ તાપી હતી. તે જાનણીઓમાં રાજાઓ પોતાપોતાના બળ અને ઉત્સાહ અનુસાર રણા હતા.

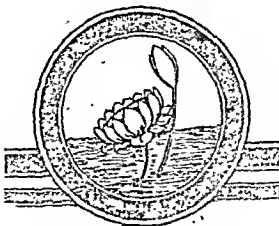
રાજ્ય કુષેધિને તે આવેલા રાજ્યોને તેમની સેના સહિત ઉત્તમ ઉત્તમ ખાવા-પીવાની સામગ્રી મળે તેવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. ત્યાં જે વેપારી અને જોનારા લોકો આવ્યા હતા તે બધાંની પણ તે સંભાળ રાખતો હતો.

આ પ્રમાણે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે વીરોને રણભૂમિમાં આલવાની આજ્ઞા કરી. તેમણે રાજ્યોના હાથી, ઘોડા, પાવણ અને વાહનોના સેવકો તથા શિશુઓને માટે સારામાં સારી ભોજનસામગ્રી આપવાનો આદેશ કર્યો. પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્નની ચરદારી નીચે અભિમન્યુ, બૃહત અને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોને રણાંગણમાં મોકલ્યા. તે પછી બીમસેન, સાત્યકિ અને અર્જુનને બીજા દળની સાથે મોકલ્યા, આ ઉત્સાહી વીરોના સિંહતાદ આકારમાં ચૂંચળ લાગ્યા. તે બધાંની પાછળ વિરાટ, દુપદ તથા બીજા રાજ્યો સાથે તેઓ પોતે આવ્યા. તે સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્નની આગેવાનીમાં આસતી તે સેના ભેરેલી ગંગા નદી સમાન મન્ન ગતિથી આકી રહેલી દેખાતી હતી.

થોડે દૂર જઈને રાજ યુધિષ્ઠિરે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને ઘમમાં નાખવા માટે પોતાની સેનાની બીજા વાર મોક-

લણી કરી. તેમણે દ્રૌપદીના પુત્રો, અભિમન્યુ, નકુળ, સહદેવ અને સગરત પ્રગદક વીરોને હસા દળાર થોડેવાર. એ દળાર હાથીવાર, દસ દળાર પાવણ અને પાંચ સો મર્યાઓ સાથે બીમસેનની નેતૃત્વગીરી નીચે પહેલું દળ બનીને આલવાની આજ્ઞા કરી. વચસા દળમાં વિરાટ તથા પાંચાલરાજકુમાર સુધામન્યુ અને ઉત્તમોજને રાખ્યા તેની પાછળ મધ્યભાગમાં જ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન આવ્યા. તેમની આગળ-પાછળ બધી બાજુએ લીસ દળાર થોડેવારો, પાંચ દળાર હાથીવારો તથા અનેક રથોઓ અને પદાતિઓ ધનુષ, ખડ્ગ, ગદા અને તરફ તરફનાં અસ્ત્રો લઈને ચાલી રહ્યા હતા. જે સૈન્યમુખી વચ્ચે સ્વયં રાજ યુધિષ્ઠિર હતા તેમાં અનેક રાજ્યો તેમને ઘેરીને આવતા હતા. મહાબળવાન સાત્યકિ પણ લાકુણો રથોઓની સાથે સેનાને આગળ વધારી રહ્યો હતો. પુરુષમેઘ ક્ષત્રેવ અને પ્રહરેવ સેનાના જયનરથાનની રક્ષા કરતા પાછળના ભાગમાં ચાલી રહ્યા હતા. તે સિવાય બીજાં પણ ગાંધી, દુકાળો, સંયોરીઓ અને હાથી-ઘોડા વગેરે સેનાની સાથે હતાં, તે સમયે તે રથસેનમાં લાકુણો વીરો ખૂબ ઉમંગથી ભેર અને યજોતી ધ્વનિ કરી રહ્યા હતા.

—== ઉદ્યોગપર્વ સમાપ્ત ==—

સંક્ષિપ્ત મહાભારત

ભીષ્મપર્વ

શિખિરોનું સ્થાપન તથા યુદ્ધના નિયમોનું વર્ણન

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।
દેવોં સારસ્વતોં વ્યાસં તતો જયમુદીરયેત્ ॥

દેવદત્ત નામના શંખોતે ભયંકર અવાજ સાંભળીને
કૌરવ યોદ્ધાઓનાં મન-મૂલ નીકળી પડ્યાં.

અન્તર્ધામી નારાયણસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને, તેમના નિત્યસાથી નરસરૂપ નરરત્ન અર્જુનને, તેમની ક્ષીણ પ્રકટ કરનારી ભગવતી સરસ્વતીને અને તેમના વક્તા મહર્ષિ વેદવ્યાસને નમસ્કાર કરીને આસુરી સમ્પત્તિઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરાવીને અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરનાર મહાભારત શ્રવણે પાઠ કરવો નોંધ્યો.

જનમેજયે કધું-મુને ! હવે દુઃ એ સાંભળવા માણું છું કે કૌરવો, પાંડવો, સોમવંશી તથા બીજા દેશોમાંથી આવેલા રાજાઓએ કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું.

ધૈરાધ્યાપન બોલ્યા-આજના કૌરવો, પાંડવો અને સોમવંશી વીરોએ કુરુક્ષેત્રમાં જે પ્રકારે યુદ્ધ કર્યું તે સાંભળો. કુન્તીનન્દન રાજા યુધિષ્ઠિરે ત્યાં સમન્ત-પંચક તીર્થથી આગળના મેદાનમાં હજારો તણુઓ ફેરાવડાવ્યા. ત્યાં એટલી સેના એકઠી ગમી હતી કે કુરુક્ષેત્ર સિવાય આખી પૃથ્વી સતી લાગતી હતી. કેવળ બ્રાહ્મણ અને ધરમીઓ જ ગમી ગયા હતા. પુત્રીના બધાં દેશોમાંથી કુરુક્ષેત્રમાં સેના આવી હતી, બધા વર્ણોના લોકો ત્યાં એકત્રિત થયા હતા, બધાએ અનેક યોજનના પેરાવામાં ધાવણીઓ નાખી હતી. રાજા યુધિષ્ઠિરે બધાંના આચ-બીવાનો ઉત્તમ પ્રાન્ધ કર્યો હતો. જ્યારે યુદ્ધનો સમય થયો ત્યારે તેમણે દરેક યોદ્ધાને તે પાંડવપક્ષનો છે તે જણાઈ આવે તેટલા માટે તેમનાં સૂત્રો અને ચિન્હો નિશ્ચિત કર્યાં.

દુર્યોધને પણ સમસ્ત રાજાઓને સાથે લઈને પાંડવોની સામે બૃહદ્ રથો, યુદ્ધના શોખીન પંચાય દેરાના વીરો દુર્યોધનને જોઈને હર્ષથી લરાઈ ગયા અને મોટા-મોટા રાજા તથા રણશીર્ષા વગાડવા લાગ્યા. ત્યારપછી એક જ રથમાં બેઠેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને પણ પોતાના દિવ્ય શંખો વગાડ્યા. તે પાંડવજન્ય અને

તે પછી કૌરવો, પાંડવો અને સોમવંશી વીરોએ મળીને ટટ્ટાક યુદ્ધ સત્યધી નિયમે બનાવ્યા અને તે નિયમોનું પાલન કરવાનું દરેકને માટે અનિવાર્ય કરાવ્યું. તે નિયમો આ પ્રમાણે હતા—‘દરેકજ યુદ્ધ સમાપ્ત થતાં આપણે પહેલાંની માફક પરસ્પર સમુતા વચરતો વ્યવહાર કરવો. કોઈએ કોઈની સાથે છળ-કપટ ન કરવું, જે વાયુદ્ધ કરીરદોહણતેનો સામનો વાયુદ્ધથી જ કરવો, જે સેનાથી પહાર નીકળી ગયો હોય તેના પર પ્રહાર ન કરવો. રથી રથીની સાથે, હાથીરથાર હાથીરથારની સાથે, યોદ્ધાર યોદ્ધારની સાથે અને ભૂમિ પર હાડનાર-પહાતિ પહાતિની સાથે જ યુદ્ધ કરે. જે જેને ચોચ હોય, જેની સાથે યુદ્ધ કરવાની તેની ઇચ્છા હોય, તેણે તેની જ સાથે યુદ્ધ કરવું. જેનો જેવો ઉત્સાહ અને બળ હોય તેણે તેના જ યોદ્ધા સામે લડવું. સામા પક્ષના યોદ્ધાને ભેલાવો બેલાવીને સાવધાન કરવો પછી જ તેના પર પ્રહાર કરવો, જે પ્રહાર ન થવાનું

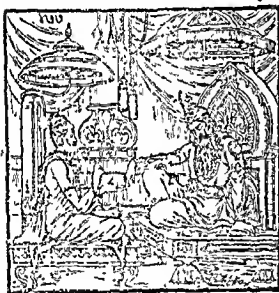
વિશ્વાસથી બેઠો હોય અથવા ભણતીત હોય તેના પર એકમ દુમતો ન કરવો. જે જ્ઞાન એક યોદ્ધાની સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હોય તેના પર બીજાએ શસ્ત્ર ન હોય, જે શરણે આવેલો હોય અથવા યુદ્ધ છોડીને ભાગી રહ્યો હોય અથવા જેના અભિસાર અને કવચ નષ્ટ

થઈ ગયાં હોય તેનાનો વધ ન કરવો. સત્, બાર ખેંચનાર, શસ્ત્રો પહોંચાડનાર, વાગ્ધિનો વગાડનાર પર પણ દાર્ષ રીતે પ્રહાર ન કરવો. આ પ્રમાણે નિયમો બનાવીને તે બધા રાજાઓ પોતપોતાના સૈનિકની સાથે બહુ પ્રત્યન થયા.

વ્યાસદ્વારા સંજયની ગોઠવણ તથા અનિષ્ટસૂચક ઉત્પાતોનું વર્ણન

વૈશંપાયને કહ્યું—રાજન! ત્યારપછી પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં સામસામે બેસેલી બન્ને પક્ષની સેનાઓને જોઈને જૂન, ભાંચ અને વર્તમાન-વલ્લે કાળના રાત્રના બાળા ભગવાન વ્યાસે એકાન્તમાં બેઠેલા રાત્ર પૂતરાઈની પાસે આવીને કહ્યું : 'રાજન! તમારા પુત્રો અને બીજા

યુદ્ધનો રૂતાન્ત સંભળાવશે. સમ્પૂર્ણ યુદ્ધક્રમમાં કેમ એવી વાત નહિ હોય કે જે સંજયથી કુપી રહે. તે દિવ્યદષ્ટિથી સમ્પન્ન અને સાર્થક બની જશે. દેખાતો હોય કે ન દેખાતો. દિવ્યમાં હોય કે રાતમાં, અથવા મનમાં વિચારેલી જ કેમ ન હોય, તેવાત પણ સંજયને માલુમ પડી જશે. તેને શસ્ત્રો નહિ કાપી શકે, પરિશ્રમ કદ નહિ પહોંચાડે તથા તે યુદ્ધથી છૂટતો નહોતો નીકળી આવશે. તમે આ કોરવો અને પાંડવોને માટે શોક ન કરતા, હું તેમની કાર્તિનો વિસ્તાર કરીશ. યુદ્ધમાં જે બાળ્ય ધર્મ હશે તે જ પક્ષની હિત થશે. મહારાજા! આ સંધ્યામાં પુષ્કળ સંહાર થશે. કારણ કે તેના જ ભયમયક અપશુનો ધર્મ રહ્યા છે. બન્ને સંધ્યાઓ વખતે વિજળી ચમકે છે, તથા સૂરને ત્રણ રંગનાં વાદળોં ઢાંચે છે. તે હિપર અને નીચે સોદ અને લાલ, તથા વચ્ચે કાળો હોય છે. સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓ સળગી રહ્યા હોય તેવા દેખાય છે. દિવસ અને રાત્રિમાં દાર્ષ બેદ દેખાતો નથી; આ લક્ષણ ભલે ઉત્પન્ન કરનાર છે. કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ નીચ રંગના આકાશમાં ચંદ્રમા પ્રભાવીન દેખાતો. હવે તેનો રંગ આશિના જેવો હશે. તેનાથી એ સંચિત થાય છે કે અનેક રાત્રીના રાત્રાઓ અને રાત્રકુમારો પ્રાણત્યાગ કરીને પૃથ્વી પર શયન કરશે. રાજ સ્વરો અને મિથ્યા લોક છે. દેવમનિષ્ઠો કોંપતી, હસતી અને લોહી ઉલકતી દેખાય છે તથા અકસ્માત પડી નાચે છે. જે જો લોકમાં પ્રગટ છે તે પરમ સાખી અઘરપતીએ સંમિતે આગળથી પાછળ કરી દીધા છે. કનેશ્વર પીડા કરી રહ્યો છે. ચંદ્રમાનું મુગધિદ્ધ ઝાંખું થઈ ગયું છે. આથી ખૂબ ભારે ભય આવવાનો છે. આજકાલ ચારે તરફ ખૂબ જોરથી વાવાઝોડ-માલી રહ્યું છે. પૂર્વ કોણી તે બધું જ નથી થતી. વારંવાર બહુ પે થાય છે. રાત્ર સંજ પર આક્રમણ કરે છે. કેવુ મિથા પર આવ્યો છે.

રાજાઓને કાળ આવી પહોંચ્યો છે. તેઓ યુદ્ધમાં એકબીજાનો સંહાર કરવા તૈયાર થયા છે. એકા! જે તમે તેમને સંધ્યામાં જોવા માહતા હોવ તો હું તમને દિવ્ય દષ્ટિ આપું. આથી તમે ત્યાંનું દુઃખ ચારી રીતે જોઈ શકશો.

પૂતરાઈને કહ્યું—યદ્યપિ વર! રૂદમાં હું મારા જ કુરુમતો રંગ નથી જોવા માહતા. પરંતુ આખા મુગધા પથી યુદ્ધના પૂરેપૂરા સમાચાર સંજયી શકું એવી કૃપા કરો.

પૂતરાઈ યુદ્ધના સમાચાર સંભળવા માહ છે તે લાખીને બસકાએ સંજયને દિવ્યદષ્ટિ વરદાન આપું. તેઓ પૂતરાઈને જોઈને 'રાજન! આ સંજય તમને

ધુમ્કિત પુત્ર નક્ષત્રમાં છે. આ ગ્રહો બન્ને મહાન સેનાઓનું ધોર અમંગલ કરશે. મંગલ વધી વધુને મલા નક્ષત્ર પર આવેલો છે. આ વખતે તે એક જ મહિનાના બન્ને પક્ષમાં તેર જ દિવસે પહોંચી જાય અને અગ્નિ-વાસ્તવ ઘર્ષ છે અને રક્ષા અને ચન્દ્રનાં મહત્વ ઘર્ષ છે. આ પ્રમાણે પર્વે વિના જ મહત્વ ઘણી જા બને

મહા અવરણ પ્રભાતે સંહાર કરશે. પૃથ્વી દળદોરા રાજા-ઓનું મોઢી પીસે. કેળાસ, મન્દરાગળ અને હિમાલય નેવા પર્વતોમાંથી દળદોરા વાર ધોર શબ્દ ઘાપ છે. તેમનાં શિખરો તૂટી-તૂટીને પડી રહ્યાં છે. સમુદ્રોમાં તોફાન ઘાપ છે અને તેઓ પોતાની મર્યાદાને જાળવી રહ્યા છે.

વ્યાસ અને દુતરાષ્ટ્રનો સંવાદ તથા સંબંધદારા ભૂમિના યુદ્ધોનું વર્ણન

વૈરાગ્યપાત્રન કહ્યું છે—દુતરાષ્ટ્રને આ પ્રમાણે કહીને યુનિવર્સ વ્યાસકે કાલુષ્યર ખાનમખ ઘર્ષ ત્રણ ત્યારપછી ફરી કહેવા લાગ્યા; ‘રાજા! મારા સમસ્ત જગતનો સંહાર કરે છે તેમાં જરા પણ શંકા નથી. આંક’ કાંઈ જનુ કાલમ રહેનારી નથી. માટે તમે તમારા કુટુંબની દોરણ, સમ્બંધીઓ અને મિત્રોને આ ફર કમંથી જાણો. તેમને ધર્મયુક્ત માર્ગનો ઉપદેશ કરો. પોતાના બાન્ધુ-બાન્ધવોનો વધ કરવો એ બહુ નીચ કામ છે, તેને ન થયે શો. દુષ્ટિયુગ રહીને મારું અગ્નિય ન કરો. વેદમાં કાળના વધને સારો નથી મળ્યો, તેથી પોતાનું જાતું પણ નથી ધરાં. કુસર્ધમાં પોતાના શરીરના સમાન છે. તેનો જે નાશ કરે છે તેનો તે કુસર્ધમાં પણ તે મનુષ્યનો નાશ કરે છે. આ કુસર્ધની રક્ષા તમે જ કરી છો છો, તો પણ કાળથી ત્રિરાત્રિને અધર્મમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત ઘણ રજા છો. તમને રાજ્યના રૂપમાં બહુ મોટા અનર્થ પ્રાપ્ત થયો છે. શારણ કે તે સમસ્ત કુળના તથા અનેક રાજાઓના નાશનું કારણ બની ગયો છે. જે કે તમે ધર્મનો ખૂબ લોપ કરી ચૂક્યા છો તો પણ મારા કહેવાથી તમારા પુત્રોને ધર્મનો માર્ગ મળશે. જે રાજ્યને લીધે પાપના કાળથી રહુ’ પણ’ લેવા રાજ્યને તમારે શું કરવું છે? ધર્મની રક્ષા કરવાથી તમને વધ, કીર્તિ અને રૂપ’ મળશે. હવે એવું કરો કે જેથી રાજ્યો પોતાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે અને કોરોના પણ મુખ્યશાન્તિનો અનુભવ કરે.

દુતરાષ્ટ્રે કહ્યું—તાતા! સમગ્ર સંહાર સ્વર્ગથી મોહિત થઈ રહ્યો છે. મને પણ સાધારણ મનુષ્ય નેવા જ સમજે. મારી સુદ્ધિ અધર્મ કરવા નથી આવડતી, પણ શું કરું? મારા પુત્રો મારા વચમાં નથી.

વ્યાસે કહ્યું—અન્ન, તમારા મનમાં જે અને કંઈ પૂજાની વાત હોય તેો કરો; કે તમારા જાપ સંપ્રદાયે ફર કરો.

દુતરાષ્ટ્રે કહ્યું—અગરના સંભાષણમાં વિભવ મેલન નારાજોને જે શાસન મુકન ઘાપ છે તે કું સંભાષણ મારું છું.

વ્યાસે કહ્યું—હવના અગ્નિના પ્રભા નિર્મળ હોય, તેની જ્વાળાઓ ઠાંચે જતી હોય અથવા ક્ષિપ્ત-આકૃતિ કરતી ફરતી હોય, તેમાંથી કુમારો ન નીકળે, આકૃતિ નાખતાં તેમાંથી પવિત્ર મજ લેવાના લાગે દો તેને જાલી રિજાનું ચિહ્ન મળ્યું છે. કારણ કે જે પક્ષના રૈવાઓના યુધ્ધોમાં હર્ષે બેઠાં વચ્ચે નીકળતાં હોય, તેમનું ધર્મ ધારું ન હોય, પહેરેલો માળાઓ કરતાં ન હોય, તેઓ જ મુદ્દાથી મહાસાગરને પાર કરે છે. ઉત્સાહી, ક્રોધોરમાં આતંકિત વગરના તથા દહ નિશ્ચયવાળા પચાસ વીરો પણ બહુ રિજાળ સેનાને રાણી નાખે છે, જે સંભાષણી પગ ન હાવનારા પાંચ-સાત જ યોદ્ધાઓ હોય તો પણ વિભવ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આથી સેના વધુ હોવાથી જ હમિષા વિભવ ઘાપ છે એવો વાત નથી.

આ પ્રમાણે કહીને અગરના વેદવ્યાસ જાણ્યા ગયા અને આ બધું સંભાષણ રાજા દુતરાષ્ટ્રે વિચારમાં પડી

ગયા, થોડીવાર ધૂધી વિચાર કરીને મણે સંજયને પૂછ્યું :
 'સંજય ! આ યુદ્ધગ્રેમી રાજાઓ પૃથ્વીના કોબાથી હવે-
 નનો મોઢ છેડીને એકબીજાની હત્યા કરે છે, તો એથી
 મને લાગે છે કે પૃથ્વીમાં અનેક પ્રકારના શુભો દેવા
 જોઈએ. તેથી જ તો આ નરસંહાર થાય છે. માટે તમે
 મને આ પૃથ્વીનું જ વર્ણન કરો.

સંજય બોલેલા—ભરતગ્રંથ ! આપને નમસ્કાર છે. હું
 આપની આજ્ઞા અનુસાર પૃથ્વીના શુભોનું વર્ણન કરું છું,
 સાંભળો, આ પૃથ્વી પર બે પ્રકારનાં પ્રાણી છે. ચર અને
 અચર. ચરમાં ત્રણ ભેદ છે. અણન, રમેજ અને

જરાણ. આ ત્રણેમાં જરાયુજ શ્રેષ્ઠ છે. તથા જરાયુ-
 નેમાં મનુષ્ય અને પશુ મુખ્ય છે. અચર અથવા
 સ્થાવરને ઉદ્ધિમજ (વનસ્પતિ) કહે છે. તેમાં ઝાડ,
 વેલીઓ ધાસ વગેરે હોય છે.

આ સમૂહો ચરાચર છોડેનું જગત આ પૃથ્વી
 પર જ ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે, આ જૂમિ
 ચિરકાળ સુધી સ્થિર રહેનારી છે. આ જૂમિ પર જેને
 અધિકાર છે તેના જ વશમાં સમૂહો ચરાચર જગત છે,
 તેથી આ જૂમિમાં અત્યંત લોભ રાખીને બાંધા રાજાઓ
 એકબીજાનો પ્રાણધાત કરે છે.

યુદ્ધમાં લીખમનું પતન સાંભળી ધૃતરાષ્ટ્રનો વિષાદ તથા સંજયદ્વારા કૌરવસેનાના સંગઠનનું વર્ણન

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન ! એક દિવસ રાજા
 ધૃતરાષ્ટ્ર વિચારમગ્ન થઈને બેઠા હતા, તે જ વખતે યોગચિન્તો
 સંજય સંપ્રામગ્નિમાંથી તેમની પાસે આવ્યો અને ખૂબ
 દુઃખી થઈને બોલ્યો : ' મહારાજ ! હું સંજય છું, આપને
 પ્રણામ કરું છું. જ્ઞાતવંતુન-દન લીખમજી આજે યુદ્ધમાં
 માર્યા ગયા. જે સમસ્ત યોદ્ધાઓના શિરમણિ અને
 ધનુર્ધરીઓનો સહારો હતા તે ધીરવાના પિતામહ લીખ
 આજ બાણશ્યા પર સૂઈ રહ્યા છે. જે મહારથીએ
 ઠાકીપુરીમાં એકાએક જ એકમાત્ર રચની સહાયતાથી ત્યાં
 આવેલા તમામ રાજાઓને યુદ્ધમાં પરાસ્ત કરી દીધા
 હતા, જેઓ નીડર થઈને પરશુરામજીના સાથે પલ્લ
 લીધાઈ ગયા હતા અને સાક્ષાત્ પરશુરામ પલ્લ જેમને
 મારી નરોતા રાક્યા તેઓ આજે શિખરગ્રીના હાથે માર્યા
 ગયા. જેઓ રણરત્નામાં ધન સમાન, સ્થિરતામાં દિગ્ધર્ષ
 જેવા, ગમ્ભીરતામાં સમુદ્ર સદૃશ અને સકનથીમતામાં
 પૃથ્વી તુલ્ય હતા, જેમણે હજારો બાણોની વર્ષા કરીને
 દશ દિવસમાં એક લાખ સેનાનો સંહાર કર્યો હતો તેઓ
 જ આજે વાવાઝોડાથી ઊંચડી પડેલા વહાની માફક પૃથ્વી
 પર પડ્યા છે. રાજન ! આ મધું આપની કુમ-ત્રણાનું
 ફળ છે. લીખ આવી દશાને દહી પલ્લ યોગ્ય ન હતા. '

માટે અજેસર થયા તે સમયે તેમની આગળ તથા પાછો
 કોણ હતા ? તેમનાં ધનુષ અને બાણ તો બહુ ઉમ્મ હતાં,
 તેમનો રથ પલ્લ ઉત્તમ હતો, તેમને યુદ્ધમાં ઉચ્ચત નોખેને
 પાંડવોની મોટી સેના કંપી બાંધતી હતી, તેઓ સતત દશ
 દિવસથી પાંડવસેનાનો સંહાર કરી રહ્યા હતા. હાથ ! તેઓ
 જ આજે સૂર્યની પેઠે અસ્ત થઈ ગયા. કુપામાર્ષ અને
 કોણામાર્ષ પલ્લ તેમની પાસે જ હતા, તો પલ્લ તેમનું
 મૃત્યુ શાથી થયું ? દેવતાઓ પલ્લ તેમને દળાવી નહોતાં
 રાકતા. તેઓ અતિરથી વીર હતા, તેમને પંચાલ દેશના
 સિમ્પરડીએ કેવી રીતે માર્યા ? મારા પુણના કથાના
 વંશિએ એટલું સુધી તેમનો સાથ નહોતો છોડ્યો ?

સંજય ! ખરેખર મારું હૃદય પથરનું બનેલું છે,
 ખૂબ દુઃખર છે; તેથી જ તો લીખમજીના મૃત્યુનું સમચર
 સાંભળીને પલ્લ તે કાંદી નથી જતું. લીખમજીમાં સખ,
 નીતિ, છુદિ, વગેરે શુભોની તો દૈવ નહોતી. તેઓ
 યુદ્ધમાં શાયી-માર્ષા ગયા !, સંજય ! તેમના મરણથી
 મારા પુત્રોની સેના પાંત અને પુત્રહીન રહી જેવી
 અનાથ થઈ ગઈ. મને જાણાય છે કે વૈષ્ય અથવા ત્યાગના
 બળથી મોહિતા મૃત્યુથી ધૃતરાષ્ટ્ર નથી થયો, અમર કળ
 બહુ બળવાન છે. સમૂહો જગતમાં પ્રાઈ તેડું ઉલ્લંઘન
 નથી કરી શકે. મને તો લીખમજીની જ અમારા રસ-
 જુની મોટી આશા હતી. તેમને રણજૂમિમાં પડેલા નોખેને
 કુયોધિને શો વિચાર કર્યો ? તથા કહ્યું, ચક્રિને અને
 કુંજાસને શું કહ્યું ? લીખમજી સિવાય કોણાણ રાજન

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલેલા—કૌરવોમાં શ્રેષ્ઠ અને ધન-
 સમાન પરાક્રમી લીખમજી શિખરગ્રીના હાથે કેવી રીતે
 માર્યા ગયા ? તેમના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી મારા
 હૃદયમાં બહુ પીડ થઈ રહી છે. જે સમયે તેઓ યુદ્ધને

ઓની દારૂજીત યુદ્ધ અને કાશુ મેશુ જાણના નિશાન બનીને મરી ગયા ? સંભવ ! હું દુરોધનનાં કંઈકાં દુઃખદાયી ક્રોધોની ધરનાઓ સમજવા આજુ છું. સાથે એ પશુ ખાનાવો કે હૈરવો અને પાંચોની સેનામાં કેવી રીતે યુદ્ધ થયું તથા ક્યારે ક્યારે શાંતિ મળી બની ?

સંભવે કહ્યું—મહારાજ ! આપનો જ્યાં પ્રજા આપના શોભા જ છે. પરંતુ આપ બંધો રોપ દુરોધનને જ મોથે લાદી નથી યજના. જે મનુષ્ય પોતાની જ દુઃખોમાં અશુભ ફળ શોધતી રહી શ્યામ તેજે તે પાપને બોલે બીજાના ઉપર બોલાડો ન લેખી. શુદ્ધિમાન પાંચો તેમની સાથે કદેશા કપડને અને અપમાનને સ્વીકારી રીતે સમજાવતા હતા. તો પશુ તેમણે કેવળ આપના સામું લેખને વનમાં રહીને બેઠું સકત કયું. હવે જેમની કૃપાથી મને જ્ઞાન-ભવિષ્ય-વર્તમાનનું જ્ઞાન તથા અઘાતમન અને વિવદિત વચેર પ્રજા થયાં છે તે પશ્ચાત્તંત્રન જોવાન બ્યાધને પ્રજામ કરીને હું ભરત-વંશીઓના શેખાંચકારી અદ્ભુત સંગ્રહનું વર્ણન કરું છું; સમજો—

જ્યારે બને બાણુની સેનાઓ તેષર યજને વ્યુદ્ધના આકારમાં બીધી ધર્ષ મર્ષ ત્યારે દુરોધને દુઃખાસનને કહ્યું : 'દુઃખાસન ! બીખપત્રની રક્ષા મટે જે રથ નથી કહી છે તેને તેષર કચવો. આ યુદ્ધમાં આપણે મટે બીખપત્રની રક્ષાથી મહત્તનું બીજું કોઈ કામ નથી. શુદ્ધ હવથાના પિતામહે પહેમેથી જ કહી રાખ્યું છે કે 'શિખરશ્રીને હું નદિ મઠ', કચવ કે પહેલાં તે બીખપત્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. 'તેથી મારા વિચાર છે કે શિખરશ્રીના હાથથી બીખપત્રને અચાપચારો પિયા અપન કરવો જોઈએ. આપણા બધા સૈનિકો શિખરશ્રીના વંશ કરચ તેષર રહે. જે વીર અભરમાયનમાં કુશળ રાવ તેઓ પિતામહેની મારે બાણુથી રક્ષા કરવામાં રહે. જુઓ, અણ્ડનના રથના કાળી બાણુના સ્થાની યુધામન્યુ અને જમણી બાણુનાની ઉત્તમીલ રક્ષા કરી રહ્યા છે. તેથી તમે એવો અપન કરો કે જેથી શિખરશ્રી પિતામહેના વંશ ન કરી શકે.

ત્યારપછી જ્યારે રાત્રિ લીની અને સ્થોરવ થયો તો આપના પુત્રી અને પાંચોની સેનાઓ સુશસ્ત્રિય રેખા લાખી સમસ્તને કિષ્કા દેહાઓના હાથમાં ખેંચી સદિ, તથાચર, ગદા, શસ્ત્ર, તેમજ તથા બીજાં ભજકરકો અમગ્ર હથ્થાં, સેકો અને દાનગોની સંખ્યામાં દર્શી,

પાશળ, ઘોરેરકો અને રથીઓ યજુઓને પોતાના પંજામાં ફસાવવા માટે વ્યુદ્ધકદ ધર્ષને બાધા હતા. યજુને, રાધા, જમદગ્ધ, અવન્તિરાજ વિન્ અને અનુવિન્, કેમવરચ, કમોજગજ, સુદશિવ, કલિંગવરચ, કુનાયુધ, રાજા જમદગ્ધ, બુદ્ધવજ અને કૃતવર્મા—આ દસ વીરો એકએક અશ્વીદિશી સેનાના નાયક હતા. તે શિશ્ય બીજા પશુ અનેક મહારથી રાજાઓ અને રાજા ક્રમોરે દુરોધનની આકામાં પોતપોતાની સેનાઓ સદિત બિરથા દેખાતા હતા. આ બધી સેનાઓની આગળ જે સેના હતી તેના નાયક હતા આનંતનન્દન બીખપત્ર. મહારાજ ! તેમના ઘિર પર સૈદ્ય સુદ્ધ હતો. સરીર ઉપર સૈદ્ય કવચ હતું અને રથના શ્યામ પશુ સૈદ્ય હતા. તે સમયે પોતાની સ્વેત કાન્તિથી તેઓ અનંતમાની માફક શોભી રતા હતા. તેમને લેખને તોડાંમોટાં ધતુપ ધારણ કરનારા સંજ્ઞાવંશના વીરો તથા બુદ્ધવજ વચેર પાંચાથ વીરો પશુ ભાષીત ધર્ષ ગયા. આ પ્રમાણે આ અગ્નિ-ધાર અશ્વીદિશી સેનાઓ આપના પશ્ચાત્રી બિરથી હતી. રાજા ! હૈરવોની આપણી મોટી સેનાનું સંગ્રહન જે કદી લેખું કે સંગ્રહનું પશુ ન હતું.

બીખપત્ર અને શોજાયાપ દરજા સચરમાં બીધેને એમ જ જન્મતા હતા કે 'પાંચોને જન્મ થયો.' તો પશુ તેઓ પોતાની પ્રાંતતા અત્યાર આપના જ મટે ગુદ કરતા હતા. તે વિરને બીખપત્રને બધા રાજાઓને પોતાની પ્રકો બોલાવીને કહ્યું—'હરિયો ! તમારે મારે સ્વર્ગમાં જન્મનું આ યુદ્ધથી મદ્દન દાર ખુબી ગયું છે. તેના દારા આપ જન્મકેક અને શરતોકમાં નર્ત રીતો છે. આ જ તમણે ચત્રાતન મામું છે. આ જ મારને આપના પૂર્વપુરો પશુ અનુક્રમ છે. તેમથી ધર્મમાં પાયાધર્મમાં પ્રાદુભાગ કરશે એ હરિયને મટે અર્ધમાં મનાએલ છે. યુદ્ધમાં હરિયનું જે મનુષ્ય થય છે તે જ તેનો સ્થાનન ધર્મ છે.

બીખપત્રની આ વાત સંગ્રહને બધા રાજાઓ ઉત્તમ-ઉત્તમ રથેથી અપની સેનાની રેહા વંચરચ પ્રવેને મટે આગળ રાજા, કેવળ રણ પેદના મન્ત્રીઓ અને બન્ડુના-વચો સદિત રહી યજે. બીખપત્રને તેને અત્ય-દમ મશાતી દીધાં હતાં. અત્ય હૈરવ સેનાના સેનપતિ બીખપત્ર રથ પર શરેશ સરેન્દ સમન સુરેન્દિત ધર્ષ રતા હતા. તેમના રથની ખજ પર વિચાગ તથા અને પંચ તત્તોનું ચિત્ર વાનવેનું હતું. આપના પશ્ચાત્ર

જેટલા મહાન ધનુર્ધર હતા તે બધા શાન્તનુનંદન બીખની આસા પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થઇ ગયા. આઘાથ દોહાની ને ખાન ફરફરી રહી હતી તેમાં સેનાની વેદી, કમરકુચ અને ધનુષના ચિહ્ન હતાં. કૃપાચાથ પોતાના

કિમતી રથ પર બેસીને જયકાના ચિહ્નવાળી ખનત ફરકાવતા ચાલી રહ્યા હતા. રાજ્યના આ પ્રમાણે આપના પુત્રોની અગિયાર અક્ષોહિણી સેના યમુનામાં મળેલી ગંગા સમાન દેખાઈ રહી હતી.

ખનને સેનાઓની વ્યહરચના

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—જનપ ! બીખછ તો મનુષ્યો, દેવતાઓ, અન્યનો અને અમુરશાસ કરવામાં આવતી વ્યહરચનાઓને જાણનારા હતા. ત્યારે તેમણે મારી અગિયાર અક્ષોહિણી સેનાની વ્યહરચના કરી ત્યારે પાંડુનંદન સુધિરે પોતાની ઝાઝી સેનાથી કેવી રીતે વ્યુદ્ધ બનાવ્યો ?

સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! આપની સેનાને વ્યુદ્ધ-રચનાપૂર્વક સુસંજ્ઞિત ભેષને અર્થશાસ્ત્ર સુધિરે અર્જુનને કહ્યું : ‘તત્ત ! મહર્ષિ’ જુદરપતિનું પચન છે કે નો ધનુની અપેક્ષાએ આપણી સેના વોડી હોય તો તેને સ્ત્રોતીને મોઝેક ફર રહીને યુદ્ધ કરવું નોંધ્યો. અને બે આપણી સેના અધિક હોય તો તેને ધમ્મજનુસાર દેશાવીને યુદ્ધ કરવું નોંધ્યો. ત્યારે ઝાઝી સેનાને વધારે સેના સાથે યુદ્ધ કરવાનું યાથ ત્યારે સ્ત્રીમુખ નામનો વ્યુદ્ધ રચયો નોંધ્યો. આપણી આ સેના શમુઓની અપેક્ષાએ બધુ ઝાઝી છે. તેથી તમે યોગ્ય વ્યહરચના કરો.’

આ સમિથા અર્જુને સુધિરેને કહ્યું—‘મહારાજ ! હું આપને માટે વજ્ર નામના કુનેવ વ્યુદ્ધની રચના કરું છું. આ મને ઇન્દ્રે જતાવેલો કુનવ વ્યુદ્ધ છે. અને વેગ વાયુ સમાન પ્રમળ અને શમુઓને માટે અસહ્ય છે. આ વ્યુદ્ધમાં ચોદાઓમાં અમરવપ બીમસેન અમ્મરી આગળ રહીને યુદ્ધ કરશે. તેમને ભેષને જ કુપોધન વગેરે કોરવો લયભીત થઈને નેચ ચિંદને નોંધને મૃગલાં લાગવા માટે છે તેમ લાગશે.’

આ પ્રમાણે કહીને અર્જુને વજ્રવ્યુદ્ધની રચના કરી અને સેનાને એકમ શમુઓ તરફ આગળ વધારી બીમસેન, કુદરુમ્મ, નડ્ડ, સદેવ અને કુદરુત્ત-એ સેનાની આગળ ચાલી રહ્યા હતા. તેમની પાછળ રાજ્ય ત્રિશદ પોતાના ભાઈ અને પુત્રો સહિત એક અક્ષોહિણી સેના સાથે રક્ષા કરી રહ્યો હતો. નડ્ડ અને સદેવ બીમસેનની યથા-જનમણી રહીને તેના રચના પાંડુની રક્ષા કરતા હતા. દ્રોપદીના પાંચ પુત્રો અને અતિમન્યુ

તેના જમાગની રક્ષા કરી રહ્યા હતા. આ સર્વની પાછળ શિખરડી ચાલતો હતો. તે અર્જુનની રક્ષા નીચે રહીને બીખછને વિનાશ કરવા માટે તૈયાર હતો. અર્જુનની પાછળ મહામણી સત્યકિ તથા યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજ તેનાં ચક્રોની રક્ષા કરતા હતા. કેકય, કુદરુત્ત અને બળવાન ચેકિતાન પણ અર્જુનના જ રક્ષકમાં તત્પર હતા.

અર્જુને જે વ્યુદ્ધની રચના કરી હતી તે વજ્રવ્યુદ્ધમાં બપોની આશંકા જતા પશુ ન હતી. તેની આરે તરફ મુખ હતાં અને દેખાવમાં તે બહુ લયકર હતો. તેમાં વીશનાં ધનુષ વીજળીની માફક ચમકી રહ્યા હતાં અને ક્રૂર અર્જુન માણવીવ ધનુષ લાંબે તેનીરક્ષા કરી રહ્યો હતો. તેના જ આશ્રય લઈને પાદડશોક તમારી સેના સાથે ખામ થયા હતા. પડિસાથી મુરસિત તે વ્યુદ્ધ મનુષ્યોના જગતમાં સર્વથા અજ્ઞય હતો.

એટલામાં સ્ફોરિય થતો ભેષ સમસ્ત સૈન્યો અખા-વંદન કરવા લાગ્યા. તે સમયે આકાશમાં વાદળ ન હતાં તો પણ મેષના જેવી ગર્જના થઇ અને હવાની સહે પાણીના ટીપાં પડવા લાગ્યાં, પછી આરે તરફથી પ્રચલ વાયુઓ ઊઠ્યું અને કોકિરા પડવા મોંઝ્યા. એટલી ખૂબ ભીડે કે જ્યે અધારે જવાઇ ગયું. પૂર્વ દિશા તરફ ભારે ઉત્ક્રાપાત થયો. તે ઉત્ક્રા ઉડવ પામતા ધૂળ સાથે અન-કાઈને પડી અને ખૂબ ભયાનક જવાળાં કરતી પુખ્તીમાં સમાઈ ગઈ.

સન્ધ્યાવંદન થઈ પછી ત્યારે બધા સૈનિક તૈયાર થવા લાગ્યા તો સર્વેની પ્રજ્વાલો પડી ગઈ અને પૃથ્વી ભયાનક ચળક કરતી ફાટવા અને કંપવા લાગી. બધી દિશાઓમાં વારંવાર વજ્રપાત થવા લાગ્યો. આ વખતે યુદ્ધ માટે ઉત્સુક થઇ રહેલા પાંડવો આપના પુત્ર કુરોષ-ધનની સેનાનો સામનો કરવા માટે વ્યુદ્ધરચના કરીને સૌમસેનને આગળ રાખીને હાજી હતા. તે સમયે અન-

ધારી લીમસેનને સામે જોઈ આપણા ચેકાઓનાં લોહી સંગ્રહ રજાં દર્તા.

કૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—સંભવ ! સુરોદય યતાં બી'બનો સરદારી નીચેના અમારા પશુના વીર અને લીમસેનના આશર્મા રહેનારા પાંડવપશુના વીરોમાથી પહેલાં કોણે શુદ્ધી હાથથી દર્પ મકલ કર્યો હશે ?

સંભવે કહ્યું—રાજન ! બન્નેય સેનાઓની સમયન અવસ્થા હતી. ત્યારે બન્ને એકબીજાની સામે આવી પહોંચી તો બન્ને ય મસન દેખાયા સાગી. દોરવ-સેનાનું મુખ પશ્ચિમ તરફ હતું અને પાંચો પૂર્વોક્તિમુખ થઈને લોભા હતા. દોરવોની સેના દેવરાજની સેના સમયન જણાતી હતી અને પાંચોની સેના દેવરાજ ધન્વની સેના જેવી શોભી રહી હતી. પાંચોની પાછળથી પવન આપણા સામ્યો અને દોરવ સેનાની પાછળ મોઢાદારી પશુપક્ષીઓ ડાલાદલ કરવા લાગ્યા.

ભારત ! આપની સેનાના બુદ્ધમાં એક સાખ્યી અધિક તાથી હતા. દરેક હાથીની સાથે સોસો રૂપવન્તા, એકએક રતની સાથે સોસો ધોરુચારો હતા. અનેક ધોરુચારની સાથે દરદર ધનુર્ધારી સૈનિકો હતા અને એકએક ધનુર્ધારી સાથે દરદર દાઢ-તરવાર ધારણ કરનારઓ હતા. આ પ્રમાણે લીખાજીએ આપની સેનાને બુદ્ધ બનાવ્યો હતો. તેઓ દરરાજ બુદ્ધને મદદતા રહેતા હતા. કેઈ દિવસ માનવ-બુદ્ધ રચતા હતા. અને કેઈ દિવસ માનવ-બુદ્ધ તે કોઈ દિવસ આધુરબુદ્ધ બનાવતા હતા. આપની સેનાના બુદ્ધમાં મહારથી સૈનિકોની પુ'છળ સખ્યા હતી. તેઓ સમુદ્ર સમાન મર્ગના કરતા હતા. રાજન ! દોરવ સેના જો કે અસંખ્ય અને ભયંકર છે અને પાંચોની સેના એવી નથી, તો પણ ગ્રાસે એ વિશ્વાસ છે કે શસ્ત્રવિકેરીતે તો તે જ સેના મદાન અને અભય છે કે જેના નેતા ભયરાન શી'વુ અને અર્જુન છે.

યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનની વાતચીત તથા અર્જુનદ્વારા દુર્ગાતું સ્તવન અને વરદાનપ્રાપ્તિ

સંભવ કહે છે—કુન્તીતન્નવ યુધિષ્ઠિરે ત્યારે લીખી રચેલા અભેવ બુદ્ધને ભેયો ત્યારે તેઓ ઉચ્ચ થઈને અર્જુનને કહેવા લાગ્યા; 'ધનંભવ ! જેમના સેનાપતિ પિતામહ લીખાજી છે તે દોરવોની સાથે આપણે કેવી રીતે યુદ્ધ કરી શકીશું હતા ? મદાતેજની લીખી યાઓકત વિધિથી જ બુદ્ધ બનાવ્યો હોય તેને તોડશે અસંભવિત છે. આ બુદ્ધે તો મને અને આપણી સેનાને સંકલ્પમાં નાખી દીધાં છે. આ મદાબુદ્ધની અમારી રક્ષા કેવી રીતે થઈ શકશે ?

ત્યારે શત્રુદમન અર્જુનને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું રાજન ! જે કુન્તિપત્રી યેષ્ઠ મનુષ્યો પણ શોક, ઝલ અને અપમામાં પેતાપત્ર વડુ હોય તેવા વીરોને; છત્રી લે છે તે સંભવે, પૂર્વકાગમાં દેવતાઓ અને અમુરોના સમાપ્ત થયેને બદલાજીએ બન્ધ વગેરે દેવતાઓને; કહ્યું—'દેવતાઓ ! વિજયની હાથ, રાખનાયો-વીરો, જેવો વિભવ; સત્ય, ભય, ધર્મ અને; પ્રત્યક્ષ દાસ્ય, મદા, કરી શો છે તેને; રાજાઓ, અને; પાછાદારા-નથી; મદા કરી શકતા, મારે ધર્મ, અર્ધ અને લેશનેયેજ રીતે બહુને અભિગ્રાવ રહિત થઈને કરી રીતે યુદ્ધ કરે. જે બહુ ધર્મ હોય છે તે જ અર્જુની હત છે.'

રાજન ! આ પ્રકારે આપ પણ તારી સો કે આ યુદ્ધમાં આપણો વિજય નિશ્ચય છે. નારદજીનું કહેવું છે—'ત્યાં દુર્ગાતું ત્યાં જ વિજય છે, વિજય શી'વના હાથ છે

અને તે સ્વાતેમની પાછળ કહે છે. એકિન્દુ તેજ અનન્ત છે. રાજન ! મને કે આપણે ઇશ્વરનું મદદ મારણ બુદ્ધનું નથી; મારણ કે આ વિધિએ શી'વ પણ આપણે વિજયની હાથ મદાઈ કરી રહ્યા છે.

ત્યારપછી રાજ્ય યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મનો મુકાબલો કરવા માટે વ્યૂહના આકરમાં જોભેલી પોતાની સેનાને આગળ વધવાની આજ્ઞા કરી. તેમના રથ ધ્વજના રથ સમાન સુંદર હતો. બ્યારે તેઓ તેના પર સચાર થયા ત્યારે પુરાણિત 'શત્રુઓને નાશ થાઓ.' આ પ્રમાણે કહીને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા. રાજ્ય યુધિષ્ઠિરે પણ વસ્ત્રો, માથો, ફળ, સેનામહેરો વગેરેનું આહ્વાણોને દાન કર્યું અને પછી યુદ્ધ માટે આગળ વધ્યા. ભીષ્મને આપના પુત્રોને સંહાર કરવા માટે ખૂબ ભયાનક રૂપ ધારણ કર્યું હતું. તેને જોઈને આપના યોદ્ધાઓ ગભરાઈ ગયા અને ભયને લીધે તેમનું ધૈર્ય જતું રહ્યું.

આ બાલુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું— નરશ્વેષ ! આ જે પોતાની સેનાના મધ્ય ભાગમાં રહીને સિંહની પેઠે આપણા સૈનિકો તરફ જોઈ રહ્યા છે તેઓ જ કુરુક્ષેત્રની ધ્વજ દરકાવનારા ભીષ્મજ છે. જેમ મેઘ સૂર્યને ઠંડા દે છે તે જ રીતે આ કૌરવસેનાઓ તેમને ઘેરાઈને જામી છે. તમે પહેલાં આ સેનાઓને મારીને પછી ભીષ્મજની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરો.

આ પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કૌરવસેના તરફ દાઢા પાત કર્યો અને યુદ્ધ શરૂ કરવાનો વખત થયો. જોઈ અર્જુનના હિતને માટે આ પ્રમાણે કહ્યું— મહાબાહો ! યુદ્ધના આરંભમાં શત્રુઓને પરાજિત કરવા માટે પવિત્ર થઈને તમે દુર્ગા દેવીની શ્રુતિ કરો. 'ભગવાન વાસુદેવે આ પ્રમાણે કહેતાં અર્જુન રથથી તીચે જતલડી પડ્યો અને હાથ જોડીને દુર્ગાનું સ્તવન કરવા લાગ્યો— 'મન્દરાચળ પર નિવાસ કરનારી, સિંહાની સેનાની નેતા હે આર્યે ! તમને વારંવાર નમસ્કાર છે. તમે જ કુમારી, કાલી, કાપાલી, કપિલા, કૃષ્ણવિગલા, લક્ષ્મી અને મહાકાલી આદિ નામથી પ્રસિદ્ધ છો. તમને વારંવાર પ્રણામ છે. દુષ્ટો પર પ્રત્યક્ષ ક્રોધ કરવાને લીધે તમે અપડી છો, તમારા શરીરનો દિવ્ય વસ્ત્ર બહુ જ સુંદર છે, હું તમને પ્રણામ કરું છું. હે મહાભાગે ! તમે જ સુંદર અને સૌમ્ય રૂપવાળા કાવ્યામની છો. અને તમે જ વિકરાળ રૂપવાળા કાલી છો. તમે જ વિજયા અને જયના નામથી વિખ્યાત છો. મોરની પાંખની તમારી ધ્વજ છે. નાનાં પ્રકારનાં આશુધણ તમારાં અંગોની શોભા વધારે છે. ત્રિશૂળ, ખડ્ગ અને મોટક વગેરે આશુધોને તમે ધારણ કરો છો. નંદગોપને ઘેર તમે અવતાર લીધો

અને ગુણોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છો. મહિપાસુરનું રક્ત વહાવીને તમને બહુ પ્રસન્નતા થઈ હતી. તમે કુશિક ગોત્રમાં અવતાર લેવાથી કોશિકો નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છો. તમે રેશ્મી વસ્ત્ર ધારણ કરો છો. બ્યારે તમે શત્રુઓને જોઈને અટકાવ કરો છો તે વખતે તમારું મુખ ચન્દ્ર સમાન ઉદીપ્ત થઈ રહે છે. તમને યુદ્ધ બહુ જ પ્રિય છે. હું તમને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હિમા, સાહલરી, શ્વેતા, કૃષ્ણા, કેટલનાસિની, દિરગ્ધાક્ષી, વિરધાક્ષી અને મુધુદાક્ષી આદિ નામ ધારણ કરનાર હે દેવી ! તમને અનેકવાર નમસ્કાર છે. તમે મેદોની શ્રુતિ છો. તમારું સ્વરૂપ અત્યંત પવિત્ર છે. મેદો અને બ્રાહ્મણો તમને પ્રિય છે. તમે જ જાતવેદા અગ્નિની શક્તિ છે. જમ્બુ કટક અને મન્દિરોમાં તમારો નિત્ય નિવાસ છે. તમે સમસ્ત વિદ્યાઓમાં બ્રહ્મવિદ્યા અને દેહધારીઓની મહાનિદ્રા છો. ભગવતી ! તમે કાતિકેયની માતા છો. દુર્ગામ સ્થાનોમાં વાસ કરનારાં છો. સ્વાહા, સ્વધા, ક્ષા, કાશ, સરસ્વતી, વેદમાતા સ્વામિની તથા વેદાન્ત—આ બધાં તમારાં જ નામ છે. મહાદેવી ! મેં ત્રિશૂલ હસ્થથી આપનું સ્તવન કર્યું છે. તમારી કૃપાથી આ રણજગ્ધમાં સદાય મારો વિજય થાઓ. મો ! તમે ઘેર જ બધાં ભયાનક સ્થાનોમાં, ભક્તોના ધરમાં તથા પાતાળમાં નિત્ય નિવાસ કરો છો. તમે દાનવાને હરાવો છો. તમે જ જમ્બીની, મોહિની, માયા, હી, શ્રી, સન્ધ્યા, પ્રભાતી, સાવિત્રી અને જનની છો. તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, કૃતિ તથા ક્ષાન્તિ ચન્દ્રના તેજને વધારનાર છો, તમે જ જૈશ્વંત્યવાનોની વિજીત છો. યુદ્ધમાં સિદ્ધો અને આરણ્યો તમારું દર્શન કરે છે.'

સંજય કહે છે—રાજન ! અર્જુનની ભક્તિ જો શત્રુઓ પર રૂપા કરનારી દેવી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સામે આકાશમાં પ્રકટ થઈ અને યોલી; 'પાર્થિવન્દો ! તમે યોદ્ધા જ રિનોમાં શત્રુઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કરો. તમે સાક્ષાત્ નર છો. નારાયણ, તમારા સહાય છે. તમને ક્રોધ વ્યાધી નથી, શક્તિ. તમે યુદ્ધમાં જયવરી ધ્વજ માટે પણ અનુભવ છો તો શત્રુઓની તો વાત જ કું છે.'

તે વરદાસિની દેવી આ પ્રમાણે કહીને એક ક્ષણ અનંતરેનું થઈ ગઈ, વરદાન મેગવતી અર્જુનને જે

આનીને બેઠો, કૃષ્ણ અને અર્જુન એક જ રથ પર લગ્ન છે ત્યાં જ લંકા અને મુલદિ છે. આ પ્રમાણે બેસીને પોતાના દિવ્ય રાખ વગાડવા લાગ્યા. રાજા! ત્યાં ધર્મ છે ત્યાં જ શ્રીકૃષ્ણ છે. અને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં ધર્મ છે ત્યાં જ સુતિ અને કાન્તિ છે. ત્યાં છે ત્યાં જ નય છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-અર્જુનવિષાદયોગ

ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા—સંજય! ધર્મભૂમિ કુરુક્ષેત્રમાં મુદની દમ્બાથી એકા થએલા મારા અને પાંડુના પુત્રોએ શું કર્યું?

સંજય બોલ્યો—તે સમયે રાજા દુષાધન વ્યૂહ-રચનામાં ગોદાગ્રેની પાંડવોની સેનાને નોંધતે દ્રોણાચાર્ય

પાસે જઈને આ પ્રમાણે બોલ્યો—‘આચાર્ય! આપના સુદ્ધમાન શિષ્ય દુષ્ટપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નદારા વ્યુદયનામાં બીજી રાણેલી પાંડવોની આ મોટી સેના જુઓ. આ સેનામાં મોટામોટા ધનુષવાળાઓ તથા બીમ અને અર્જુન સમાન શૂરવીર, સાત્યકિ અને વિરાટ, મહારથી રાજા દુષ્ટ, ધૃષ્ટેટ અને મૌહિતાન, તથા બળવાન કાશિરાજ, મુરજિત, કુન્તિભોજ અને મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ, પરાક્રમી યુધામન્યુ તથા બળવાન ઉત્તમાન, સુમદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ લેમજ દ્રીપદીના પાંચ પુત્રો—આ બધા મહા-રથીઓ છે. તે આઠાણ્યેક! હવે આપણા પક્ષમાં પણ જે જે વિદિષ્ટ થેલાઓ છે, તે સંભળો, આપને મારી સેનાના થોડાઓની જાણ થાય તે માટે હું કહું છું. એક તે આપ-દ્રોણાચાર્ય, પિતામહ બૌદ્ધ, કર્ણ, સપ્તમવિજય કૃપાચાર્ય, અથ-ધામા, વિઠ્ઠલ, સોમદત્તનો પુત્ર ભરિશ્રવ અને આ સિવાય પણ મારે મારે હવન અર્પણ કરેલા અનેક શૂરવીરો છે. તેઓ બધા નાના પ્રકારના શત્રુઓ સંચાલનમાં અતુર અને મુદ્દકુશળ છે, ભીષ્મ-પિતામહદારા રક્ષાએલી આપણી સેના દરેક પ્રકારે અત્યેય છે અને બીમદારા રક્ષિત તે લોકોની સેના હત્તવી મુગ્ધ છે. મારે દરેક મોરચા પર ચેતપોતાની જગાએ

મહમ રહીને આપ સન, ભીખપિતામહની બધી બાબતુથી
રહા કરો. ૨-૧૧

આં વખતે કોરવામાં ૫૬ મહાપ્રતાપી લીધે
દુરોધનને હર્ષિત કરતાં ઉચ્ચ સ્વરથી સિંહનાદ કરીને
શંખ વગાડ્યો. આ પછી શંખો, નગારાં, બેરીઓ,
મૂંગો અને રણથીંગા વગેરે એકઠમ બાગવવા લાગ્યા.
તેમનો આ શબ્દ બહુ ભયંકર થયો. તે પછી સફેદ
ધોધા ભેડેલા ઉત્તમ રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને
પણ અસૌકસિક શંખ વગાડ્યા. હાડિશ શ્રીકૃષ્ણ પાંચ-
જન્ય નામનો, અર્જુનને દેવદત નામનો અને ભયાનક
પરાક્રમ કરનાર ભીમસેને પોણક નામનો મહાશંખ
વગાડ્યો. કુર્નપુત્ર રાગ મુખિહિરે અનન્તવિજય નામનો
અને નકુળ તથા સહદેવ સુધોષ તથા મણિપુષ્પક નામના
શંખ વગાડ્યા. તે પછી વેદ ધનુષવાળા કાશિરાજે,
મહારથી શિખણ્ડીએ, કૃષ્ણન તેમજ વિરાટે, અપરાન્તિત
સાતપદ્મિએ અને દુપદે તથા દ્રોપદીના પાંચ પુત્રોએ અને
મહાબાહુ સુભદ્રાપુત્રે એક પછી એક શંખો વગાડ્યા.
આશય અને પૃથ્વીને યજ્ઞથી નાખતા આ ભયાનક
શબ્દે આપના પુત્રોનાં હૃદય ચીરી નાખ્યાં. રાજન!
ત્યારપછી કપિવજ્ર અર્જુનને મોરચો મોહનીને ઊભા
રહેલા મુતરાધૂપુત્રોને ભેળને થકો યક્ષાવ્યાની યજ્ઞગાત
કરતી વખતે ધનુષ ઊઠાવીને લખીશ શ્રીકૃષ્ણને આ
વચન કહ્યાં-અચ્યુત! મારા રથને બંને સેનાઓની

સાથે લગાવું છે તેમને ભેઈ લઈશ. તપી મને ખબર
પડે કે યુદ્ધમાં કુશ્મંદિ દુરોધનનું કિત ઇચ્છીને મારી
સાથે લગવા માગનારા મોણ મોણ છે. ૧૨-૨૩

અન્ય બોલ્યો-મુતરાધૂ! અર્જુનને આ પ્રમાણે
કહેતાં શ્રીકૃષ્ણે બંને સેનાઓની વચ્ચે ભીખ અને
દ્રોણાચાર્ય તથા બધા રાજાઓની સામે તેના ઉત્તમ
રથને લાવીને કહ્યું; હે પાર્થ! યુદ્ધને માટે એકઠા
થએલા આ કોરવોને દેખ. તે સેનાઓમાં અર્જુનને પિતા-
તૃત્ય વડીકોને, પિતામહોને, શુરજોને, મામાજોને,
ભાઈજોને, પુત્રોને, પૌત્રોને, મિત્રોને, સસરાજોને અને
મિત્રોને પણ દેખ્યા. તે સમયેત બન્ધુબ્યાન્ધવોને ભેળને
અત્યંત કષ્ટાવધ થઈને શોક કરતો તે આ વચનો
બોલ્યો. ૨૪-૨૭

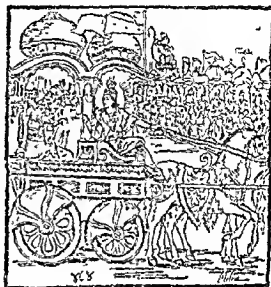
અર્જુન-બોલ્યો-કૃષ્ણ! યુદ્ધની ઇચ્છાથી અહિં
ઉપસ્થિત આ બધા સ્વજનોને ભેળને મારાં. અંગ
શિયિસ યદ રહ્યાં છે અને મુખ સ્પષ્ટ રહ્યું છે. મારા
શરીરમાં કમકમી અને રામાય થાય છે. હાથમાંથી
ગાણ્ડી ધનુષ સરી પડે છે. આમરી ઉપર લાદ થાય
છે. મારું મન ભ્રમિત થઈ ગયું છે તેથી હવે મારથી
અહિં ઊભા પલુ નથી રહી શકાતું. કેવડાં મને બધાં
મિત્રો કલ્યાણથી વિપરીત જણાઈ રહ્યાં છે. યુદ્ધમાં
આ સ્વજનસમુદાયને મારવામાં મને જરા પણ શ્રેય
દેખાતું નથી. કૃષ્ણ! હું તે હવે વિજય, રાજ્ય કે
સુખોને પણ નથી ઇચ્છતો. સ્વજનોનો નાશ થતાં તે
વિજય વગેરેથી અમારો શો અર્થ? સધારો! અથવા
એવા ભોગોથી કે જવનથી લાભ પણ શું છે? ભેળને
માટે અને રાજ્ય, ભોજો અને સુખો ઇચ્છીએ હોએ
તેઓ બધા તો ધન અને જીવનની આશાને છોડીને
યુદ્ધમાં ઊભા છે. શુરજનો, મહાઓ, પુત્રો તેમજ
સસરાઓ, મામાઓ, સસરાઓ, પૌત્રો, સાળાઓ તથા
બીજા પણ સાચા-ભીઓ આમાં ઊભેલા છે. હે મધુ-
સન! તેઓ મને મારી નાખનારાં હોય અથવા મને
જલુ સોકતું રાજ્ય મળતું હોય તો પણ હું તે બધાં
મારવા નથી માગતો તો પૃથ્વીના રાજાને માટે તે
કેમ જાઓ? જનાઈન! મુતરાધૂના પુત્રોને મારવાથી
અમારું શું પ્રિય થવાનું છે? તે આતત્યાયીએને
મારવાથી તો અમને શાપ જ લાગવાનું છે. માટે મારવાં
અમારા બાન્ધવો એવા આ મુતરાધૂપુત્રોને મારવા
માટે અને ચોચ નથી. અમે સ્વજનોને મારીને પૃથ્વી
રીતે કુપી થઈ શકીએ. ૨૮-૩૭

વચ્ચે ઊભો કરો-તે વખતે હું યુદ્ધભેટમાં લાગતી ઇચ્છાથી
આવીને ઊભાં રહેલા તારને તેમાં મૂકે તેને મોડેનો

તે દે લોકથી મૂઢ બનેલા આ લોભ કુળના નારાથી ઉત્પન્ન થનારા દોષને અને મિત્રો સાથે વિરોધ કરવાના પાપને ભેદ શકતા નથી, અને જનાર્દન! અમે તો કુળના નારાથી ઉત્પન્ન થનારા દોષોને બાળીએ છીએ, તો અમારે એ પાપમાંથી બચી જવાનો વિચાર કેમ ન કરવો ભેદએ? કુળના નારાથી સનાનન કુલધર્મો નષ્ટ થઈ જાય છે. અને ધર્મ નષ્ટ થાય એટલે સમ્પૂર્ણ કુળને અધર્મ દબાવી દે છે. અધર્મથી અનાચાર વધી જતાં કુળની સ્ત્રીઓ દૂષિત થઈ જાય છે. અને હે વાલ્મેય! દૂષિત સ્ત્રીઓમાં વધુ સંસ્કાર વગરની સંતતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેની સંતતિના દુરચારથી તે કુળમાં તીવ્રો અને તેમનું કુળ અધોગતિમાં નરકમાં પડે છે. આ કુળના પિતૃઓ પણ પિણ્ડ અને તર્પણ વગેરે ક્રિયાઓ લુપ્ત થવાથી અધોગતિ પામે છે. આમ આ વધુ સંકરથી કરાતા દોષો વડે સનાતન જાતિધર્મો અને કુળધર્મોના ઉચ્છેદ થઈ જાય છે અને જેમ કહેવાય છે કે તેજ કુળધર્મવિહીન મનુષ્યોનો ફેટલાક વખત ગુપ્તી નરકમાં વાસ થાય છે. અરે! આ તો અમે પ્રદાન પાપ કરવા માટે તૈયાર થયા છીએ-આમ કોક રાજ્યગુણના લોકોને માટે અમે રાજ્યનોત્તારી મારી નાખવા તત્પર બન્યા

છીએ, આ કરતાં તો હું શરો-છોટી રહ જાનોમાનો બીજો રહું અને તે લોભ કાયમાં રહ્યો લઈ મને મારી નાખે તે વધુ સારું છે! ૩૮-૪૧

સંખ્ય યોદ્યો-રાજાશ્રમમાં આ પ્રમાણે શોકથી હિંમત મનગળા થએલો અર્જુન પ્રાણ સહિત ધનુષને છોડી દઈને રથના પાછળના ભાગમાં બેસી બેસી ગયો.

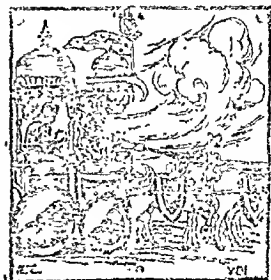
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-સાંખ્યયોગ

સંખ્ય યોદ્યો-એ પ્રમાણે કરણથી આમ અને આંશુ ભરેલી વ્યાકુળ આંખોવાળા શોક કરી રહેલા અર્જુન પ્રતિ ભગવાન મધુસૂદને આ વચન કહ્યાં. ૧

ભીષ્મગવાન યોદ્યો-અર્જુન તને આ કવળને આવો શોક શાથી થઈ આવ્યો? આ તો અસાનીઓનું લક્ષણ છે. આવી વિહંગતા સ્વર્ગ કે ક્ષતિ પ્રાપ્ત કરાવનાર નથી, માટે અર્જુન! અમ બાપકાપલું કાઢણ ન કર, આ તને યોગ્ય નથી, હે પરન્તપ! હૃદયની આ પામરતાને છોડી દઈને ધૃક્તિ માટે બીજો યર્થ જા.

અર્જુન યોદ્યો-મધુસૂદન! રણભૂમિમાં નારાથી પૂતળીય પિતામહ બીજને અને શેણામાં પને બાણથી કેવી રીતે વિધી ચલાવ? હવે મારે શું કરવું? મારે માટે ગુરુજનોને ન મારીને ભિક્ષા મગાવિ ખાવું સારું છે કે આ ધનનો પદ્મપાત કરનારા ગુરુજનોને મારીને અહિ લોકીથી ખરણએલા ભોગો ભોગવરા? હે કૃષ્ણ! આ બન્નેમાં કયો માર્ગ? અમારે માટે સારું છે તે અમે જાણીશ નથી. અથવા અમે તેમને દેશીયું કે તેઓ

અમને હતરો તે પણ બાણતા નથી, વળા અને તો આ અમારી આગળ જે પુતરાપૂત્રો, બીજેલા છે તેમને મારીને છવરા ધ્રુવતા પણ નથી, આમ મારી કાપર-

તાના દોષથી મારી મુદ્ધિ મારા કર્તવ્યધર્મને સમજ
સક્તી નથી. તેથી હું પશું છું કે મારે મારે જે નિશ્ચિત
બેયરકર મારું હોય તેની મને આજ્ઞા કરો. હું તે
જાણુવા માટે શિશ્યરૂપે આપને ધારણી આપ્યો છું. ૭

હું સ્વજનોને અને યુરુજનોને મારીને આ પૃથ્વીનું
નિષ્કંટક રાજ્ય પ્રાપ્ત કરું અથવા સ્વર્ગનું રાજ્ય પ્રાપ્ત
કરું તો પણ આ સ્વજનો અને યુરુજનોની હત્યાથી
ચ્છેલા, હૃદયને શોષી નાખનારા મારા શોકને દૂર કરે
એવો કોઈ ઉપાય જોતો નથી એટલે રાજ્ય
મેળવું કે ન મેળવું તો યે અને શાન્તિ મળે એવું તો
કશું કેમનું જ નથી. ૮

સંજય યોદ્ધો—રાજન ! પ્રમાણે છતનાર અર્જુન
અન્તર્ધર્મી શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ આ પ્રમાણે કહીને છેવટે
'યુદ્ધ નહિ કરું' એમ કહી ધર્મને યુગ યગ્ર યજ્ઞો. હે
હારવતંત્રી પુનરાષ્ટ્ર ! ત્યારે શોક કરી રહેલા અર્જુનને
બંને સેનાઓની વચ્ચે ભાગલાન હાંકીશ હાસ્ય કરતા
હોય તેમ આ વચન યોદ્ધા. ૯-૧૦

શ્રી હરગયાન યોદ્ધા—અર્જુન ! તું શોક ન
કરવા ચોમ આ મનુષ્યોનો શોક કરી રહ્યો છે અને
'પંડિતોના જવાં વચનો યોલે છે. પરંતુ પંડિતો કંઈ
છવતઓનો કે મરેલાઓનો આમ શોક કરતા નથી.
વળી હું કે આ બધા માણસો પહેલાં ન હતા અને
હવે પછી નહિ હોઈએ એવું પણ નથી. શરીરધારી
આ છવાતઓને દેહમાં જેમ બાળપણ. મુલાની અને
વડપણ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ બીજાને દેહ પણ પ્રાપ્ત થાય
છે. આમાં ધીર પુરુષ મુહૂર્તો નથી.

હે કૌન્ટેય ! ઇન્દ્રિયોને વિષયોના સયોગથી જે
હી-ગરબી વગેરે સુખદુઃખ અપનારી લાગણીઓ થાય
છે તે તો ઉત્પન્ન થનારી અને નાશ પામનારી છે,
આવશ-જવાણા છે. તેમને તો આ શરીરમાં સહન
કરવાની જ છે. કારણ કે આ સુખ-દુઃખની લાગણીઓ
જેને વ્યથિત નથી કરતી અને જે તેમાં સમ્માન ભાવે
રહે છે તે જ પોતાના અમરપણાને અનુભવ કરે છે.
આ ઉત્પત્તિ અને નાશ પામનારા અસત્ પદાર્થો વારત-
વિક રીતે તો છે જ નહિ અને જે ઉત્પત્તિ-વિનાશ
રહિત સત્ પદાર્થ છે તેનો કદી અભાવ-વિનાશ થતો
નથી. આ પ્રમાણે સચ્ચી સમજણવાળા પુરોહિતે સત્
અને અસત્ના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી નિર્ણય કરેલો છે.
જેનાથી આ મારું આપણું છે તેને અવિનાશી-સત્

સમજ. આ નિકારરહિત સત્નો વિનાશ કોઈ પણ કરી
શકે એમ નથી. આ નાશ રહિત અને બલે જ જેનું જાન
અર્થ રહે છે એવા નિત્યસ્વરૂપ છવાતમાં આ શરીરો
નાશવન્ત કહેલાં છે. મારે હે હારવતંત્રી અર્જુન ! તું
મુદ્ધ કર. જે આ આત્માને મારનારો સમજે છે. તથા
જે તેને મરાઓને માને છે તે બંનેને ખરી વસ્તુ જાણતા
મથી. કારણ કે આ આત્મા તો નથી કોઈને મારતો
કે નથી કોઈથી મરતો. આ આત્મા કદી જન્મતો નથી
કે મરતો નથી તથા આ એક વંશત ઉત્પન્ન થઈ
મરીને ફરી ઉત્પન્ન થશે એમ નથી. આ આત્મા
તો જન્મમરણ . રહિત. નિત્ય અને શાસ્ત્ર
છે. વારંવાર હજીતા આ શરીરમાં તે કદી હજીતો
નથી. આવા અવિનાશી. નિત્ય, જન્મમરણ રહિત
અવ્યય આત્માને જે જાણે છે, તે પુરુષ કે પાર્થ ! જેને
હજી છે કે કોનાથી હજીય છે ! તે તે જેમ મનુષ્ય
છણું વસ્ત્રોને કાઢી નાખીને નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે
તેમ જૂનાં શરીરોને છોડી કાઢીને નવાં શરીરોમાં ભળ
છે. તેમાં તેને પોતાના જન્મ કે મૃત્યુ લાગતાં નથી
આ છવાતમાં તો શસ્ત્રો છોડી યજ્ઞતાં નથી. અગ્નિ
બાળી શકેતા નથી. પાણી પલાળી શકતું નથી કે પાન
સકેવી શકેતા નથી. તો પછી હજીવા-હજીવાની કે
વાત જ ક્યાં રહી ! આ આત્મા તો છોડી ન શકાય
એવો અને બાળી, પલાળી કે સકેવી ન શકાય એવો
સર્વમાં રહેલો, મિથ્ય અવ્યય અને સત્તાત્મ છે.
અવિનાશી છે. આ આત્મા અવ્યક્ત એટલે કનિષ્ઠ
અહણ ન થઈ શકે તેવો, મનથી ચિન્તી ન થઈ શકે
તેવો અને અવિકારી-જેમાં કદી ફેરફાર ન થતો તેવો
તેવો કહેવાય છે. આટલે તેને તે પ્રમાણે સમજીને તો
શોક કરવા ચોમ નથી. વળી જો તું આ આત્માને
નિત્ય જન્મનારો અને મરનારો માનતો હોય તો
શોક તો ન જ કરવો જોઈએ. કારણ કે જન્મમરણ
મૃત્યુ થવાનું તો નિશ્ચિત જ છે. અને મરેલાનો
નિશ્ચિત છે. આમાં કોઈથી ફેરફાર કરી શકતો
માટે આવી ન ટાળી શકાય તેવી બાબતમાં તારે
ન કરવો જોઈએ. હે અર્જુન ! બધાં માણસો
પહેલાં અપ્રકટ હતો, મારા પછી પણ અપ્રકટ
જનારો છે, કેળવ વચમાં જ પ્રકટ થયેલાં કેળવ જે
પછી આવી સ્થિતિમાં શોક કરવાનો શો હોય !
છવાતમાં કેટલાક લોકો આશ્ચર્ય પામે છે

કેટલાક આશ્ચર્ય રૂપે સાંભળે છે અને સાંભળીને પણ આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગએલા કેટલાક લોકો તેને સમજી શકતા નથી. પરંતુ દેહ ધારણ કરનાર આ બધાંના દેહમાં રહેલો જીવાત્મા અવિદ્ય છે, તે કોઈથી ભારી થઈ શકતો નથી, તેથી સમગ્રજીવ પ્રાણીઓને માટે તું શોક કરવા યોગ્ય નથી. ૧૧-૩૦

વળી તારા ધર્મને વિચારતાં પણ તારે ભય ધારણ ન કરવો જોઈએ. કારણ કે ક્ષત્રિયને માટે ધર્મયુક્ત મુદ્ધથી અધિક મીઠું કોઈ કલ્યાણકારી કરતો નથી. હે પાંચ! પોતાની મેજે જ ખુદશા ચચેલા સ્વર્ગના દારણ આતુ' મુદ્ધ તો ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયો જ પ્રાપ્ત કરે છે. અને જો તું આ ધર્મયુદ્ધને નહિ કરે તો સ્વર્ગમાં અને દીર્ઘાંતિને જોઈને પાપને પ્રાપ્ત થઈશ. આથી ચિરકાળ મુદ્ધી લોકો તારી અપદ્ધતિ' માટે અને પરાક્રમી પુરુષને માટે અપદ્ધતિ' તો મરણ કરતાં પણ વધુ છે. વળી જે મહારથીઓમાં તું મોરવશાળી ગણાયો છે, તેઓ તને ભયથી રણમાંથી ભાગી ગએલો

માનશે. અને આમ તું જાણે તેઓમાં હમમે પડીશ. તેઓ તારા સામર્થ્યની નિન્દા કરતાં અનેક ન કહેવાનાં વચ્ચે બોલશે. આથી વધુ દુઃખ મીઠું કંઈ હોય! તું તો મુદ્ધમાં માર્યો જઈશ તો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરીશ અને જીવિશ તો પૃથ્વીને બોમરીશ. માટે અર્જુન! તું મુદ્ધને નિશ્ચય કરીને લોકો થઈ જા. સુખ-દુઃખ, લાભ-હાનિ, જય-પરાજય વગેરેને સમાન માનીને મુદ્ધને કર્તવ્યનાં જોઈઈ જા. આમ કરવાથી તું પાપને પ્રાપ્ત નહિ થાય. પાંચ! આ તો મેં તને વાસ્તવિક જ્ઞાનની સમજણ આપી. હવે કર્તવ્યની સમજણ આપું છું તે સાંભળ. આ સમજણને લીધે તું કોઈના બંધનના ત્યાગ કરી

શકીશ. આ કર્મયોગનો કેવળ આરંભ જ કરાયો હોય તો તેટલો પણ વ્યર્થ જતો નથી, વળી તેમાં ભૂલ્યૂક થાય તોયે તેનો હોય લાગતો નથી. આ કર્મયોગનું શોકુ' પણ આનંદજીવનમાં આવે તો તે જન્મમરણરૂપ મહાન ભયથી બચારી લે છે. અર્જુન! આ કર્મયોગમાં પ્રવૃત્ત થનારી નિશ્ચાત્મક શુદ્ધિ એક જ પ્રકારની હોય છે પરંતુ અસ્થિર વિચારના કામનાશાળા રિવેક્ટીન મનુષ્યોની શુદ્ધિઓ સિન્નાસિન્ન પ્રકારની પાર વગરની હોય છે. અર્જુન! જેઓ ભોગમાં તત્તમ થએલા હોય છે, જેમની શુદ્ધિમાં સ્વર્ગનાં મુખો જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય એક પરમ વસ્તુરૂપે છે અને જેઓ સ્વર્ગથી ઉત્તમ બીજી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ-આતુ' કહેવારા છે, તે અંતરિયા મણસો ભોગ અને ભૈશ્યની પ્રાપ્તિને માટે કર્મકાંક્ષી, અનેક ક્રિયાઓનું વર્ણન કરનારી જીવનથી પર્વન્ત મગતાં કર્મનાં ફોજો આપનારી, દેખાવ પૂરતી શોભાવાળી વાણી બોલ્યા કરે છે. તેઓની ભોગ અને ભૈશ્યની આસક્તિથી હરખાઈ મચેલી શુદ્ધિ આત્મતત્ત્વમાં રિધર થઈ શકતી નથી. અર્જુન! બધા વેદો સારિરક, રાજસ્તી અને તામસી કર્મોનાં ફોજોને જ જતાવનારા છે, માટે તું તેમાં ફોજના ભોગની આસક્તિથી રહિત થા. સુખદુઃખથી પર ધર્મ તેમાં ફોજ મેળવનારી અને તેમનું રક્ષણ કરવાની ચિન્તાથી મુક્ત થઈ આત્મસ્વરૂપમાં રિધર થા. ચારે બાજુથી બરપૂર મહાન જાણશ્ય પ્રાપ્ત થતાં જેમ બાળોચિયાની જરૂર રહેતી નથી તેમ આત્મતાની બહાવેવાઓને કર્મફોજોનું વર્ણન કરનારા વેદોની કોઈ જરૂર રહેતી નથી. કોઈ કરતાં એ જ તારા હાથની વત છે, ફોજ ઉપર તારા અધિકાર નથી. તેથી તું ફોજ માટે કર્મ કરવારા ન થા. ધનંજય! તું આસક્તિને છોડીને તથા સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમાન શુદ્ધિશાળે થઈને કર્તવ્યમાં રિધરતા રાખી, કોઈને કર સમતા જ યોગ કહેવય છે. આ સમશુદ્ધિમાં રિધર થઈને કર્તવ્ય કરવાની અવેશાએ ફોજની આસક્તિથી કર્મો કરતાં એ અત્યન્ત નિષ્ફળ છે. માટે ધનંજય! તું સમશુદ્ધિમાં જ પ્રત્યક્તાની ઇચ્છા કર. કારણ કે ફોજ માટે કર્મ કરનારા તો અત્યન્ત પામર છે. સમશુદ્ધિવાળો પુરુષ પુરુષ અને પાપને આ લોકમાં જ છોડીને મુક્ત પને છે. માટે તું સમસ્વરૂપ યોગને માટે જ પ્રયત્ન કર. આ સમસ્વરૂપે કર્મો કરતાં એ જ ખરી કાર્મકુશલતા છે. સમશુદ્ધિવાળા રાનીઓ કર્મથી ઉત્તરના થનારા

કળાને ત્યાગ કરીને જન્મગ્રસ્થ બન્ધનથી મુક્ત થઈને નિર્નિકાર પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે. ન્યારે તારી છુદ્ધિ જ્ઞાની આસક્તિરૂપ મોહનાં જ્ઞાને પાર કરશે તે વખતે તું સાંભળેલા અને સાંભળવામાં આવનારા બધા પદાર્થોની કામના ઉપરથી વેરાગ્યને પામીશ. જે વખતે કામ્ય પદાર્થોને સાંભળીને લલચાયેલી તારી છુદ્ધિ વેરાગ્યથી આત્મસ્વરૂપમાં અચળ અને સ્થિર બનશે તે વખતે તને ભગવતપ્રાપ્તિરૂપ યોગ પ્રાપ્ત થઈ જશે. ૩૯-૫૩.

અનુનંદો બોલે છે — કેશવ ! આત્મતત્ત્વમાં નેપ્રત્યેક્ષ સ્થિર છુદ્ધિવાળા પુરુષનું શું લક્ષણ છે ? તેવો પુરુષ સ્થિર ચિત્તવાળો હોઈ ગોલ્ધન-ચાલવા, બેસવા બિંદવા વગેરેમાં ફેરી રીતે વર્તે છે ?

ભગવાન બોલે છે — અનુનંદ ! ન્યારે મનુષ્ય મનમાં રહેલી બધી કામનાઓનો સારી રીતે ત્યાગ કરી દે છે અને પોતાના વાસનાશૂન્ય મનથી આત્મસ્વરૂપમાં સન્નિષ્ઠ રહે છે ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ કહેવાય છે. દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં જેના મનમાં હ્રોંઠા નથી થતો અને સુખો તરફ જે નિસ્પૃહ રહે છે, તથા જેના રાગ, લાલ્પ અને ક્રોધ નષ્ટ થઈ ગયા છે એવો સ્થિર છુદ્ધિવાળો મુનિ કહેવાય છે. જે મનુષ્ય સર્વ રાગ વગરના રહીને સદૃશ કે 'બાહુ' જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી પ્રસન્ન નથી થતો તેમ તેના દેવ નથી કરતો તેની છુદ્ધિ સ્થિર છે, જેમ કાચમાં તેનાં પ્રસારેલા અંગો ચારે બાજુથી સમેટી લે છે તેમ જે મનુષ્ય વિષયોમાંથી છાંન્ડ્યોને ખેંચી લે છે તેની છુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ઇન્દ્રિયોદ્વાર વિષયોનું પ્રહણ ન કરનાર પુરુષથી વિષયો દૂર થઈ જાય છે પણ તે વિષયા પ્રત્યેનો રસ દૂર થતો નથી. તે રસ તો આત્મસ્વરૂપના પરમ રસનો અનુભવ થતાં નિરત થઈ જાય છે. અનુનંદ ! ત્યાં સુધી વિષયો પ્રત્યેનો રસ નિરત નથી થતો ત્યાં સુધી તે પુરુષની ઇન્દ્રિયો તેના મનને વિહ્વળ કરીને ઐકાગ્ર વિષયોમાં ખેંચી જાય છે. પરંતુ તે બધી ઇન્દ્રિયો અને મનને સંયમિત કરીને - કાષ્ઠમાં લપેટી અનર્થમાંથી એવા મારોમાં જ તન્મય થઈને બેસે. આમ કરતાં જેનું મન અને ઇન્દ્રિયો વચ્ચે થાય છે તેની છુદ્ધિ સ્થિર થઈ જાય છે. વિષયોનું ચિંતન કરનાર પુરુષની તે વિષયોમાં આસક્તિ થાય છે, આસક્તિથી તે વિષયોની ઇચ્છા થાય છે, ઇચ્છામાં વિદ્ય પામ્યાથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, ક્રોધને અતે મૂઠા ઉત્પન્ન થાય છે, મૂઠાથી આરાધ્યની સ્મૃતિ-વિવેકશક્તિ નાશ પામે છે,

સ્મૃતિના નાશથી છુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને છુદ્ધિનો નાશ થતાં તે મનુષ્યનું પતન થાય છે. પરંતુ જેણે મનને સ્વાધીન કર્યું છે તેવો માલુસ રાગદેવ રહિત થઈને પોતાને વચ્ચે કરેલી ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોને ભેગવતો પ્રસન્નતાને પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રાગદેવ રહિત પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં બધાં દુઃખોનો અભાવ થઈ જાય છે અને તે પ્રસન્ન ચિત્તવાળા અનાસક્ત કર્મયોગીની છુદ્ધિ વ્યાપક અને સ્થિર બને છે. જેણે ઇન્દ્રિયો અને મનને છંત્યાં નથી તેને સ્વચ્છ છુદ્ધિ ઉત્પન્ન થતી નથી, આથી તેનાથી આત્મનિશાની લાવના પણ મર્યાદાકતી નથી. આત્મલાવના વગર શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી અને આવા અચાન્ત પુરુષને સુખ ક્યાંથી મળી શકે ? કારણ કે આવા અસંયમી માલુસ તેની રખડાઈ ઇન્દ્રિયો પાછળ તેના મનને જે છૂડું મૂકે છે, તે, વાધુ જેમ છૂટી નાવને પાણીમાં ગમે તેમ ધસી જાય છે તેમ તેની છુદ્ધિને ખેંચી જાય છે, તેથી હું મહાબાહો ! જે પુરુષની ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી ખેંચી લેવામાં આવી હોય છે તેની છુદ્ધિ સ્થિર છે. અસંયમી અચાની મનુષ્યો વિષયોમાં જે પ્રકાશ જુએ છે તેમાં સંયમી-જ્ઞાની મનુષ્ય અધિકાર, જુએ છે, અને જે આત્મસ્વરૂપના પ્રકાશમાં સંયમી જામત રહે છે તેમાં અસંયમી પ્રાણીઓને રાત્રિ જેવું લાગે છે (અથવા સપ્તર્ણુ પ્રાણીઓને માટે જે રાત્રિ સમાન છે તે નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાનન્દની પ્રાપ્તિમાં સ્થિતપ્રજ યોગી જાગે છે અને જે નાથવંત સાંસારિક સુખની પ્રાપ્તિમાં બધાં પ્રાણીઓ જાગે છે, તે સાંસારિક સુખ પરમાત્મતત્ત્વને ભલુનારા સુનિને માટે રાત્રિસમાન છે.) જેમ જુદીજુદી નદીઓનાં પાણી બધી બાજુએથી પરિપૂર્ણ સ્થિર રહેલા સમુદ્રમાં તેની સ્થિરતામાં વિશેષ કર્યા વગર જ સમાઈ જાય છે, તેથી રીતે બધાં જોગો જે સ્થિતપ્રજ પુરુષમાં કાઈ પણ પ્રકારનો નિકાર ઉત્પન્ન કર્યા વિના જ સમાઈ જાય છે, તે પુરુષ પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે, જોગોની તત્ત્વાવાળો નર્મ. જે પુરુષ સંપૂર્ણ કામનાઓનો ત્યાગ કરીને મમકારરહિત, અદકાર રહિત અને નિસ્પૃહ થઈને વર્તે છે તે જ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. અનુનંદ ! આ લક્ષણોને પામેલા પુરુષની સ્થિતિ જે, આવા યોગી કદી મોહિત નથી થયે અને અંતઃકાળમાં પણ આ બાહ્ય સ્થિતિમાં સ્થિર રહેશે તે પ્રજ્ઞાનન્દને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ૫૪-૫૭.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા — કર્મયોગ

અર્જુન બોલ્યો — હે જનાર્દન ! તે આપ કમી કરતાં જાનને શ્રેષ્ઠ માનો છો તો પછી મને કાચકર કર્મમાં શા માટે લગાડો છો ? આપ આવાં સેવનભાવના વ્યવસ્થાથી મારી શુદ્ધિને ભણે મોઢ પમાડતા હોવ એમ લાગે છે. તેથી તે એક વસ્તુને નિશ્ચિત કરીને કહો કે તેથી હે કલ્યાણને પ્રાપ્ત થાઉં, ૧-૨

શ્રીભગવાન બોલ્યા — હે નિષ્કામ ! આ લોકમાં પહેલાં મેં એ પ્રકારના માર્ગો કહેવા છે. તેમાં શીલ્ય યજ્ઞેથી વાસનાવાળા શુદ્ધ શુદ્ધિના લોકો માટે મારી પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાનમાર્ગ કહ્યો છે અને કામનાયજ્ઞ મનુષ્યોને મારી પ્રાપ્તિ માટે કર્મયોગ કહેવો છે. મનુષ્ય કેવળ કર્મો ન કરવાથી કર્મોથી મુક્ત થઈ મારા નેકકર્મભાવને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમજ આમ કર્મોના ત્યાગથી તેને મારું જ્ઞાન સિદ્ધ થઈ જતું નથી. વળી કાર્મ પલ્ય મનુષ્ય એક ક્ષણ માત્ર પશ્ય કર્મ કર્યો વગર રહી શકતો નથી, કારણ કે પ્રકૃતિના ગુણોથી બધાએલા મનુષ્યને પરવશ થઈને કર્મો તો કરતા જ પડે છે. આથી ને માલ્યસ હાથ પગ વગેરે કર્મ કરવાની છન્દિયોને હાપુવક શકાને બેસે છે, તેને મનથી પણ છન્દિયોના વિષયોના ચિન્તનરૂપ કર્મ થવા જ કરે છે. તેથી માત્ર હાથ-પગ વગેરે કર્મન્દિયોને શકની તે તો કર્મો ન કરવાને એક દોષ (મિથ્યાચાર) જ છે. પરંતુ અર્જુન ! ને પુરુષ મનથી વિષયોમાં અનાસક્ત રહીને છન્દિયોને વશ કરી કર્મોનું આવરણ કરે છે તે જ એક છે. તું શાએ જતાનેમાં કર્તવ્ય કર્મ કરે, કારણ કે કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ કરવું એ જ શ્રેષ્ઠ છે. વળી કર્મ ન કરવાથી તો તારો સ્તરીરનિર્ગાદ પશ્ય નહિ થઈ શકે. (આવાપીવાનું બધું કરવાથી છત્રી પણ ન સકાય અને છત્રી ન સકાય તો દેવ, પિતૃ, અતિથિ વગેરેની સેવા પશ્ય ન થઈ શકે, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર ન કરી શકાય, પ્રજાસહાય પશ્ય ન થઈ શકે. અને આવાં કામો એ તો યત્ન છે, છત્રાભાઓની પૂજારૂપ છે.) તેથી યત્ન (પરોપકાર) સિવાય બીજા કારણથી અર્થાત્ વિષયવાસનાથી કરવામાં આવતાં કર્મોમાં પ્રયત્ન થવાથી જ મનુષ્યને બંધન (મોહ) પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હે કૌતેય ! તું વાસનારહિત થઈને તે યત્નના નિમિત્ત જ સારી રીતે કર્તવ્ય કર્મ કરે. ૩-૬. જો, આ સુદિ ઉત્પત્ત કરનાર બ્રહ્માએ એકપીળના સહકારથી. છત્રનારી આ

પ્રમને ઉત્પન્ન કરીને કહ્યું કે તમે લોકો આ એકપીળની સેવાદારા આપાદી પ્રાપ્ત કરો, અને આ સેવાથી જ તમે નેકકર્મો તો મેળવી શકશો. આ પ્રમાણે અનાસક્તિથી

સેવા હાથ લોકોને સંગૃહ કરતા તમે પણ તેમનાથી સંગૃહ બનશો. અને છેવટે સંપૂર્ણ કામનાઓથી રહિત થઈ પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરશો. સેવાથી પ્રયત્ન થએલા લોકો તમને અબીદ ભોગે આપશે, પણ સેવાદારા તેના બલો લાગ્યા વગર ને કેવળ તે ભોગો ભોગ્યા જ કરશે

તે તેમના ચોર જ બનશે. સર્વને તમ કરીને અનાસક્તિથી ભોગોનો ઉપયોગ કરનારા સત્જનનો બધાં પોષાથી મુક્ત

યથ નામ છે, પરંતુ જેઓ કેવળ પોતાને જ માટે ભોગોમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે, તેઓ તો પાપને જ એકદુ કહે છે. પાપને જ નરો છે અને પાપને જ ખાધ છે. અન્યથી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને જીવે છે. અન્ન વરસાદથી ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યાં સફાયાના અને સેવાદતિ હોય છે ત્યાં જ સારી રીતે વરસાદ થાય છે. અને સેવા કર્તવ્ય-કર્મોદ્ધાર જ થઈ શકે છે. કર્તવ્યકર્મોનું વિધાન વેદ કહે છે અને વેદ અવિનાશી પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. માટે આ વેદથી લઈને કર્તવ્યકર્મ અને યજ્ઞ યજ્ઞ સેવા-કાર્યોમાં સર્વજન, શાસ્ત્રતથ્ય-પરમાત્મા જ રહેલા છે. આ પ્રમાણેના કર્મમાર્ગને જ અનુસરતો નથી અને પાપકર્મો કરતો રહી ધનિયોને મોળમળ ભોગવાવે છે તેનું જીવન વ્યર્થ છે. વળી જેની વિષયમાં શ્રમના ન હોય અને જે આત્મામાં જ પ્રીતિવાળો, આત્મામાં જ તૃપ્ત અને સંતુષ્ટ હોય તેને પોતાને માટે તો કશું કરવાનું હોય જ નથી; તે કશું કરે કે ન કરે તેનાથી તેને કંઈ લાભ કે હાનિ નથી, તથા બધાં પ્રાણીઓ સાથે તેને કશો સ્વાર્થનો સંબંધ નથી હોતો. માટે હે અનુન! તું પણ આમ સર્વ પ્રાણીથી આસક્તિ રહિત થઈને કર્તવ્યકર્મ કર. પુરુષ જો આસક્તિ રહિત થઈને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય તો તેથી તે પરમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે.

જો, જનક વગેરે યાંની પુરુષો પણ આસક્તિરહિત કર્મોદ્ધાર જ પરમ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા છે. વળી જો તું કર્તવ્ય કર્મ નહિ છોડે તો લોકો પણ તને જોઈને તેમના કર્તવ્યમાં પ્રમાદી નહિ બને, માટે આમ સમજીને

પણ તારે કર્મ કરવાં જોઈએ. કારણ કે સારો મોજુસ જેમ કરે છે તેને લોકો પણ તે પ્રમાણે અનુસરે છે. પાથ! વળી જો, માટે પણ આ ત્રણે લોકમાં કંઈ કર્તવ્ય નથી, તેમ માટે તેમાંથી કશું પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી નથી, તોપણ કું કર્મ કરતો જ રહે છે. કારણ કે હે પાથ! કલ્યા જો કું સાધવાનીથી કર્મો ન કરે તો લોકો સર્વ પ્રકારે મને જ અનુસરતા હોઈ કર્મોદ્ધાર થઈને નાશ પામે. તેમ જ જો કું લોકોને કર્તવ્ય કર્મો માગે ન જતાવું તો લોકો અનાચારમાં પ્રવૃત્ત થાય અને તેથી સંકરતા (સંસ્કારહીનતા) પેદા થાય, પ્રજા યજ્ઞમાગંધી લેટ યજ્ઞનાશ પામે આમાં કું જ કારણ ગણાઈ. માટે કર્મમાં આસક્ત થએલા અત્યંતી માણસો જે પ્રમાણે કર્મો કરે છે તે જ પ્રમાણે આસક્તિ રહિત યાત્રી પુરુષો; પણ લોકોના માર્ગદર્શન માટે કર્મ કરવાં જોઈએ. યાત્રી પુરુષો કર્તવ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ રહેલા અત્યંતી મનુષ્યોની આગળ કર્મો અને કર્મોના ક્ષણ મિથ્યા અને નાશવંત છે' એમ કહીને તેમની છુદ્ધી કરામત કરી કર્મોમાં તેમની અજ્ઞા ન ઉત્પન્ન કરવી. પરંતુ, પોતે શાસ્ત્રવિદિત કર્તવ્યકર્મ સારી રીતે કરતો રહી તેમની પાસે પણ તે પ્રમાણે કરાવે. ખરી રીતે તો બધાં કર્મો પ્રવૃત્તિના શુભોદ્ધાર થયા કરે છે, તોપણ અકારણી મુદ્દ થએલા અન્ય કરણવાળા માણસો 'કું કર્તા છું.' 'કું કરું છું' એમ માને છે. પરંતુ મહાબાહો! યાત્રી પુરુષો તો શુભોદ્ધારી થતાં કર્મોને અને પોતાના સ્વરૂપને વિવેક કરીને, 'પ્રવૃત્તિના શુભો જ કર્મમાં પ્રવર્તી રહ્યા છે' એમ સમજીને તેમાં આસક્ત થતા નથી. પ્રવૃત્તિના શુભોથી મુદ્દ થએલા લોકો શુભોમાં અને કર્મોમાં આસક્ત રહે છે. તે અપૂર્ણશ્રદ્ધિવાળા અત્યંતીઓને પૂર્ણ સમજણવાળા યાત્રીઓએ કર્મમાગંધી નિયમિત ન કરવા. અનર્થથી પરમાત્મારૂપ મારામાં ચિત્ત લગાવેને સર્વ કર્મો મારામાં સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ રહ્યા છે એમ સમજી મમતા છોડીને સન્તાપ ન કરતાં મુદ્દ કરે. જે મનુષ્યો મારા આ મતને શંકા ન તથા કોપલુકિથી રહિત, યદિ અનુસરે છે તેઓ પણ કર્મોના જાનથી મુક્ત થઈ નામ છે. પરંતુ જેઓ આમાં કોપ-રોષ કરીને મારા આ મન પ્રમાણે નથી સાધતા, તે જોઈને તો હું પૂર્ણ યાત્રી જ મુદ્દ થઈ ગયેલા અને નજ થએલા સમજ. બધાં પ્રાણીઓ પોતાના

શરણાચારી પરવશ થએલા હોવાથી કર્મો કરે છે. જાની પણ પોતાના સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) અનુસાર ચેષ્ટા (કર્મ) કરે છે. તે પછી આમાં 'કર્મ' નહિ રહે' એવી દૃઢ કરવાથી શું થવાનું છે? પ્રત્યેક હિન્દીયને તેના વિષયમાં રાગ અને દેવ રહેલા છે (જેમ જીમને મળ્યા ઉપર રાગ અને ક્રોધના ઉપર દેવ હોય છે) પરંતુ તે રાગદ્વિપતે વશ ન થવું, કારણ કે તે બંને જ મનુષ્યના આ કર્તવ્ય-માર્ગમાં વિઠા કરનારા શત્રુઓ છે. બીજાને ધર્મ-બીજનું કર્તવ્ય વધુ લાભવાળું અને સુખદર હોય તે પણ પોતાનો ધર્મ-પોતાનું કર્તવ્ય જ કલાણકારક થાય છે. પોતાના ધર્મમાં રહેતાં મરણ આવે તે પણ શુભ છે. પરંતુ બીજાનો ધર્મ તે છેવટે ભય આપનાર જ થાય છે. ૨૦-૩૫

અર્જુન યોદ્ધા—મનુષ્ય પોતે ન હવેલો દોષા છતાં પણ જાણકારે બેભાનમાં આવ્યો હોય તેની પોં કાળાથી પ્રેરાધને પાપનું આચરણ કરે છે?

શ્રીભગવાન યોદ્ધા—રત્નેશુભી ઉત્પન્ન થએલો કોષ ઉત્પન્ન કરનાર આ કામ જ લોકો અને મોઢ ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ પાપી મનુષ્યનો ખૂબ ખાવા છતાં પણ ન ધારનાર વૈરી છે. જેમ દુઃખાચારી અગ્નિ અને મેઘથી દર્શણ દંકારી જાય છે તથા જેમ ચોરથી ગર્ભ દંકારીએ હોય છે તેમ આ કામ દારા જ આ બધું જન્મન દંકારીએ છે, અને અર્જુન! મનુષ્યનું પોતાનું જાન પણ તેના હમેશના શત્રુરૂપ એવા આ દેવી તમ ન થનાર કામરૂપ અગ્નિથી દંકારીએ છે. હિન્દીયો, મન અને હૃદિ-એ આ કામને રહેનારો સ્થાન છે. આ કામ તે મન, હૃદિ અને હિન્દીય દ્વારા જ કલાણાને અસાધ્યથી

લંકા દહિને મોહિત કરે છે. તેથી અર્જુન! તું પહેલાં હિન્દીયને વશ કરીને આ આત્મસંસ્કરણના જાનનો નાશ

કરનારા અને આત્મસંસ્કરણના અનુભવને અરજાનારા મહાન પાપી કામનો નાશ કરે. જિયો કરતાં હિન્દીયો વધુ બાપક છે. હિન્દીયો કરનાં મન અને મન કરતાં હૃદિ વધુ બાપક છે. પણ હૃદિ કરતાં પણ આગળ જે અત્યંત મહાન બાપક છે તે જ તે આત્મા છે. આ પ્રમાણે હૃદિથી પર-અર્થત યથા આત્માને જાણીને અને હૃદિ-દારા મનને વશ કરીને દે મહાઅર્જુન! તું આ કામરૂપ કુર્વ્ય શત્રુને મારી નાખ. ૩૬-૪૩

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—જ્ઞાન-કર્મ-સંન્યાસયોગ

શ્રી ભગવાન યોદ્ધા-ગી આ અતિનાદી કર્મયોગ સ્થાને કલો દત્તો, શ્રેય પોતાના પુત્ર મનુને કતો અને મનુએ પોતાના પુત્ર રામ હર્ષનાદને કતો. પરંતુપ અર્જુન! આ પ્રસંગે એક પછી એકને રહેઠકેલો આ યોગ રાજપિંચાએ અપરો. પરંતુ તે પછી પણ કાગ મુધી પૂર્વો ઉપર આ યોગનું જાન નાશ પામ્યા જેવું થઈ ગયું હતું તે કરી આજે આ પુણતન યોગ મેં તને વં મારો ભક્ત અને પ્રિય શાષ્ટ છે તેથી કદાચ આ યોગ એ એક સર્વોચ્ચ રહસ્ય છે. ૧-૩

અર્જુન યોદ્ધા—આત્માને જન્મ તે હામના વળ-તમાં થએલો છે અને સર્વને જન્મ તે પછી વળત પહેલાં પૂર્વની પણ આત્મા થએલો છે. તે દું કેરી રીતે રાજાનું કે આપે જ કરવાના અર્થમાં આ યોગ સ્થાને કતો દત્તો ૧-૪

ભગવાન યોદ્ધા-પરંતુપ અર્જુન! મન અને તારા અનેક જન્મો થઈ ચોલે છે. તે બધા દું નુચી અનુભવે, પરંતુ દું જાણું નહીં. દું જન્મ રહિત અતિરહી જાણું નહીં હોય છતાં, તારા સ્વસ્થ

આણીઓનો ઉધર હોવા છતાં મારી પ્રતિને ગ્રહણ કરીને પ્રકટ થઈ છું. બારત! જ્યારેજ્યારે ધર્મની પડતી થાય છે અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારેત્યારે હું મને પ્રકટ કરું છું. સપુરુષોના રક્ષણ માટે અને પાપકર્મો કરનારાઓનો વિનાશ કરવા માટે તથા ધર્મની સારી રીતે સ્થાપના કરવા માટે હું યુગયુગે પ્રકટ થયા કરું છું. અત્યુત્તમ! મારા જન્મો અને કર્મો દિવ્ય છે, તેમને જે બરાબર સમજે છે તે સદીશને હોશીને કરી જન્મ ગ્રહણ નથી કરતો પરંતુ મને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પહેલાં પણ રામ, હાથ અને ક્રીધથી રહિત યજ્ઞોલા, મારું જ ધ્યાન ધરતા અને મારા જ આશ્રય લેનારા જાનરૂપી તપથી પવિત્ર યજ્ઞોલા ધણા મનુષ્યો મારા સ્વરૂપને જાણ્યા છે. જેઓ જે પ્રકારે મારા આશ્રય લે છે તેનાં જ ફળ હું તેમને આપું છું. પાથ! જમે તે પ્રકારે પણ મનુષ્યો બધી રીતે મને જ લાજતા હોય છે. આ મનુષ્યોએ કર્મોનાં ફળ આદનારા ભોક્ષા દેવતાઓનું પૂજન કર્યા કરે છે. આથી કર્મોનું ફળ તુરંત જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. બાહ્ય, અંતર્ય, વૈષ્ણ અને શુદ્ધ આ ચાર વર્ણો યજ્ઞો અને કર્મો અનુસાર મેં, ઉત્પન્ન કર્યા છે. આ પ્રમાણે વર્ણો અને સંસ્થિતિઓના કર્મો હોવા છતાં હું મને અક્ષરો નાણુ. કર્મોના ફળમાં મને સ્પર્શ નથી તેથી કર્મો મને બંધન નથી કરતાં. આ પ્રમાણે મારા સ્વરૂપને જે સારી જાણી લે છે તે પણ કર્મોથી બંધાતો નથી. પહેલાંના સુમતુઓએ પણ આ પ્રમાણે સમજીને કર્મો કર્યા છે, માટે હું પણ પૂર્વજોએ કરેલાં કર્મો પૂર્વવતઃ કર. ૫-૧૫

કર્મ છું છે અને અકર્મ છું છે તેનો નિર્ણય કરવામાં હૃદિમાન પુરુષો પણ બહુ કરી ભેડે છે. તે કર્મ રિપે હવે હું તને કહીશ કે જે જાણીને હું કર્મ બંધનથી મુક્ત થઈ જાઉં. કર્મનું અને અકર્મનું અને નિઃકર્મનું (નિષ્કર્મ કર્મનું) સ્વરૂપ જાણી લેવું જોઈએ. કારણ કે તે સમજવું સહેલું નથી. બધાં કર્મોને કરવા છતાં પણ જે મનુષ્ય કર્મમાં અકર્મ જુએ છે અને અકર્મમાં કર્મ જુએ છે, તે જ લોકોમાં શુભિમાન છે અને ચેષ્ટી છે. જેનાં સમૂહો કર્મો કામનાઓના સંકલ્પથી વર્જિત છે અને યનસ્થ અગ્રિથી કામનાઓ બાળી જતાં જે માત્ર નિઃકામભાવથી જ કર્મો કરતો રહે છે તેને શુદ્ધિમાન પુરુષો પવિત્ર કહે છે. જે કર્મ ફળની આસક્તિઓના ત્યાગ કરીને આંતરિક ભોજોને આશ્રય લીધા વગર પણ નિત્ય તૃપ્ત રહે છે તે કર્મોમાં પ્રગટ થાય તો પણ એમ સમજીને કે તે કામ કરતો નથી. જે કરાની આશા વગરનો છે, જેનું અન્તઃકરણ અને હૃદિયો સહિત આપું શરીર વશ છે, જેણે બધા ભોજોના સંગ્રહો ત્યાગ કર્યા છે તેવા પુરુષ કેવળ શરીર નિર્વાદ પૂરતાં કર્મો કરવાથી બંધનમાં વસતો નથી. ક્રિયા કર્યા વગર જ જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેમાં જે સન્નિવ રહે છે, જે મુખ-દુઃખ, દંડી-ગરમી વગેરે દંતોથી મુક્ત થયો નથી, જે હિંમતી રહિત છે, એવા કર્મોની સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં રાગના રહેનારો પુરુષ કર્મ કરતો છતાં પણ તેમનાથી બંધાતો નથી. જેના અંતઃકરણમાં નાશ થાયેલી

છે, જે દેહગિમાન અને મનનાથી રહિત થઈ ગયો છે. જેનું ચિત્ત નિરંતર જ્ઞાનમય છે, જે યજ્ઞર્થે જ કર્મો કરે છે તેનાં ચમસ્ત કર્મો લાય પામી જાય છે. ૧૧-૨૩

સેવા-અર્થે જે અર્પણ યજ્ઞ છે તે કૃત્ય છે, જે અર્પણ કરવાનું છે તે યજ્ઞ છે. સેવા એ પશુ યજ્ઞ છે, સેવા કરનાર પશુ યજ્ઞ છે આરો સેવાર્થે-અહાર્થે કર્મ કરનાર તેની બધી સર્વોદયી સાધના દ્વારા જ્ઞાન-ભાવને જ પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક યોગીઓ દેવતાઓના પૂજનરૂપ યજ્ઞની ઉપાસના કરે છે અને કેટલાક યોગીઓ પરમાત્મારૂપ અગ્નિમાં નિષ્કામ કર્મો દ્વારા જ ક્ષેત્રિયા હોમ-ત્યાગ કરે છે. કેટલાક યોગીઓ અવધુદિ ઇન્દ્રિયોત્તેજ સંયમરૂપ અગ્નિમાં હોમ (અર્પણ) કરે છે અને શબ્દ યજ્ઞે વિષયોના અનાસક્તિ-પૂર્વક અહંબુદ્ધારા ઇન્દ્રિયોર્મા હોમ કરે છે. બીજા કેટલાક યોગીઓ ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણોની સમસ્ત ક્રિયાઓને આત્મસંયમરૂપ યોગના અગ્નિમાં હોમે છે. કેટલાક પુરોહિતો દ્વારા યજ્ઞ(સેવા)કરનારા હોય છે, કેટલાક તપશ્ચારા, કેટલાક અર્ધાંગયોગાદિ ક્રિયાઓ દ્વારા, કેટલાક શ્વાધ્યાયદ્વારા તથા કેટલાક

જ્ઞાનદ્વારા યજ્ઞ કરનારા હોય છે. આજ બધા યોગીઓનાં આ મનોની શસ્ત્રમાં પ્રશંસા કરવામાં આવેલી છે. બીજા કેટલાક યોગીઓ પ્રજ્ઞાપૂર્વાક અપાનવાયને હોમે છે, અપાનમાં પ્રજ્ઞાને હોમે છે અથવા પ્રાણ અને અપાન-અનંતની ચતિને રિપર કરી પ્રાણાયામની સાધના કરે છે.

બીજા કેટલાક આદારના સંયમ કરી પોતાના પ્રાણોને વિવિધ પ્રજ્ઞાપૂર્વાક હોમે છે. આ બધી જાનનાં સાધના યજ્ઞે દ્વારા પામેલા તથા કરનારા છે. અર્જુન ! 'યજ્ઞે' બલેષ્ઠા પ્રજ્ઞારૂપ અમૃતને જન્મનારા લેષ્ઠા સનાતન પરમજ્ઞ પરમાત્માને પામે છે. આ યજ્ઞ કરનાર પુરુષને મારે તો આ મનુષ્યલોક પશુ સુખલયક યજ્ઞો નથી તો પરલોક તો સુખલયક યજ્ઞ જ થી રીને શકે. આ પ્રમાણે બીજા પશુ અનેક પ્રકારના યજ્ઞો વેદમાં વિસ્તરથી કહેવામાં આવ્યા છે, તે બધા યજ્ઞોને તું મન, ઇન્દ્રિયો અને શરીરની ક્રિયાદ્વારા સાધી શકાનારા સમજ, એ પ્રમાણે સમજીને વર્તવાથી તું કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાશ.

૫૨૧ અર્જુન ! દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે બધાં કર્મો જ્ઞાનપૂર્વક થવાથી જ પૂર્ણ બને છે. તે જ્ઞાનને તું તત્ત્વકર્મી જાનીઓ પાસે જઈને તેમને પ્રણામ કરી, સેવા કરી પ્રશ્નો પૂછીને સમજી લે, તેઓ જ તને તે જ્ઞાનનાં યથાર્થ ઉપદેશ કરી શકશે. તે જ્ઞાન પામીને તું ફરી આ પ્રમાણે કદી મોઢ પામીશ નહિ. તે જ્ઞાન વડે તું પ્રજિગ્મને પદેમાં તારમાં અને પછી અત્મરૂપ જોવા મારે રીને નોંધી. તો તું બધા પાણીઓમાં સોધી વધુ પાણી હેઠળ તો પશુ તે બધા પાણને તું આ જ્ઞાનરૂપ નોંધદાઈ તરી જાશ. જેમ અનર્થિત અગ્નિ લાગ્યાને જ્ઞમ કરી દે છે તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ જ્ઞાન કર્મો (કર્મોનાં બંધનને) જ્ઞમ કરી દે છે. નિઃશરદ્ધ આ સંન્યાસ' જ્ઞાન સમન પરિત કરનાર બીજુ' કંઈ જ નથી તે જ્ઞાનને યોગમાં-અનાસક્તિમાં દૃઢ થયેલો મનુષ્ય યથાસમયે પોતની મેલે જ (સ્વાભાવિક રીતે જ) પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ જ્ઞાન થકાણું, શિવસુ અને શિવોદય મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરીને યોગ જ વખતમાં પરમ શાન્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. વિષેકીન તથા શ્રદ્ધા વશરતો અને સંયમરૂપા કૃતર્મીનો નાશ થાય છે, તેમાં સંયમ-વાલો માણસ નો આ લેકમાં કે પરલોકમાં પશુ સુખ-શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે નથી. ધનંજય ! જેણે અનસક્તિ દ્વારા કોને ત્યાગ કર્યો છે અને વિષેકદ્વારા સમસ્ત સંયમોના નાશ કર્યો છે, તેણે અત્મજ્ઞ સંયમશીલ પુત્રને કોઈ બાંહેધાં નથી. મારે હું જ્ઞાન ! તું હવેમાં અત નથી જ્ઞાન યજ્ઞેક તરફ સંયમ' જ્ઞાનરૂપ તત્ત્વરૂપ વડે હેન કરીને અનસક્તરૂપ યોગમાં શિવ થ અને તેરતે કોઈ કરવા મારે (પુદ્ગલ) કોને યજ્ઞ ૩૩-૪૨.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—કર્મ સંન્યાસ યોગ

અર્જુન બોલ્યો—કૃપ્પા! આપ કોર્મોના સંન્યાસની અને પાછી કર્મયોગની પ્રથમ કહે છે, તો આ બન્નેમાંથી જે એક કથ્યવ્યકરક હોય તે નિશ્ચિત કરીને કહો.

શ્રીભગવાન બોલ્યા—કર્મ સંન્યાસ અને કર્મયોગ—આ બન્નેય પરમ કલ્યાણ કરનારા છે, પરન્તુ તે બન્નેમાં પણ કર્મ સંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ વિશેષ કલ્યાણકારક છે. અર્જુન! જે પુરુષ પ્રાપ્ત કરવુંનાં કૃપ નથી કરતો અને અપ્રાપ્ત કરવુંની આકાંક્ષા નથી કરતો, તે કર્મયોગીને સદાય સંન્યાસી જ સમજવો જોઈએ. કારણ કે ત્રાગદ્વેષ વગેરે કાન્દોયી રહિત પુરુષ મુખપૂર્વક સંસારબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. સાંખ્ય અને યોગ અર્થાત્ જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્ને જુદાંજુદી વસ્તુઓ છે એમ તો અસાધીઓ જ કહે છે, જડિતો નથી હોતા. કારણ કે બન્નેમાંથી ગમે તે એકમાં પણ સારી રીતે સ્થિર થાય તો સાધક બનેલું કૃપ પ્રાપ્ત કરે છે. સાધીઓ જે પરમ પદને પ્રાપ્ત કરે છે તે જ કર્મયોગીઓ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી જે પુરુષ જ્ઞાન અને કર્મયોગને એકરૂપ જુએ છે તે જ બ્રહ્મવર જુએ છે, પરન્તુ અર્જુન! કર્મયોગ વિના સંન્યાસ—જન, ઇન્દ્રિયો અને શરીરદારા યનારાં બધાં કર્મોમાં કસીપણના લાવના ત્યાગ—સિદ્ધ થવો દુર્લભ છે. અને અનાસક્તિપૂર્વક કર્મો કરનાર મુનિ યોગ જ વખતમાં સંન્યાસને પ્રાપ્ત કરી લે છે. જેવું મન પોતાને વધ છે, જે જિતેન્દ્રિય અને શુદ્ધ અંતઃકરણવળો છે અને સંપૂર્ણ પ્રણીઓના આત્મારૂપ પરમ તમા જ જેનો આત્મા છે એવો કર્મયોગી કર્મો કરતો છતાં પણ વિશ્વ યત્નો નથી. તત્ત્વને જાણનાર જ્ઞાની તો જ્ઞેતૃ, સાંકળનો, સ્પર્શ કરનો, ચૂંચનો, ગોળન કરનો, ચાલનો, સેતો, ચાસ લેતો, ત્યાગ કરનો, ગ્રહણ કરતો તથા આંખોને ધારવો અને બંધ કરનો હોય ત્યારે બધી ઇન્દ્રિયો પેત પોતાનાં ત્રાપણમાં વર્તી રહી છે એમ સમજીને પોતે કંઈ જ કરતો નથી એમ જાને છે. જેમ પુરુષ બધાં કર્મોને પરમ તમામાં અર્પણ કરી—આસક્તિનં છોડીને કરે છે. તે પુરુષ પાણીથી કમળના પાનની પેઠે પાપથી વિશ્વ થતો નથી. યોગીઓ કેવળ દરીદ્રથી, મનથી શુદ્ધિથી બચવા ઇન્દ્રિયોથી અનંતરણ્યનો શુદ્ધિ માટે અનાસક્તિપૂર્વક કર્મો કરે છે. કર્મયોગી કર્મોના કૃપની ઇન્દ્રિય ન રાખતો

જોશરૂપ ધાન્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને સક્રમ પુરુષ કમનાઓથી પ્રેરિત થઈને કૃપમાં અસક્ત થતાં બંધનમાં પડે છે. ૨-૧૨

અનંતકરણ જેના વશમાં છે એવો અનાસક્તિથી આચરણ કરનાર પુરુષ મનથી બધાં કર્મોના ત્યાગ કરીને નવ કારણવાળા આ શરીરરૂપ ધરમાં કંઈ કામ કરતો કે કામવતો ન હોય તેવી ભાવનાથી રહી શકે છે. પરમાત્મા પ્રણીઓના કર્મવશાને, કર્મને કે કર્મોનાં કૃપને સજ્જો નથી પણ રસભાવિક રીતે જ પ્રકૃતિ તે પ્રમણે પ્રવળ થાય છે. સર્વવ્યાપી પરમાત્મા કદંબનાં પાપકર્ષકને કે કદંબનાં પુષ્પકર્ષકને ઉત્પન્ન કરતો નથી, કે લલ્લ લેવો નથી; પરન્તુ જ્ઞાનને લીધે જ્ઞાન દંકાષ જગથી કોઈ મોહિત થઈ પાપ-પુણ્યરૂપ કર્મોનાં બંધનમાં પડે છે. જેઓ તે જ્ઞાન આત્માના વારતવિક સ્વરૂપના જ્ઞાનથી નાથ પામ્યું છે તેઓ તે જ જ્ઞાન સર્વની જો પરમાત્માના જ્ઞાનને પ્રકાશિત કરી દે છે. તે જ્ઞાનમાં જેમનું મન એકરૂપ છે, જેમની શુદ્ધિ એકરૂપ છે; જેમના શરીરની સ્થિતિ તન્મય છે, જેઓ એક ભાવથી તેમાં જ સ્થિર છે એવા પુરુષો તે જ્ઞાનદારા પાપરહિત થઈને જન્મ-મરણથી છુટી જાય છે. તેવા પુરુષો વિદ્વાન અને સિદ્ધ બ્રાહ્મણો, ગામમાં, કાથીમાં, કુતરામાં તથા માંડળમાં

સમસ્થી થઈને એક જ આત્મતત્ત્વનાં ઇર્ષન કરે છે. જેઓનું મન આ સમતામાં સ્થિત થયું છે તેઓએ આ જન્મમાં જ સમ્પૂર્ણ સંસારને છૂટી લીધો છે.

કારણ કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પશુનિર્દોષ અને સમાન છે, આથી તે સમનાવાન પુરુષો પરમાત્મામાં જ રહેલા છે. જે પુરુષો મિત્ર વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં દર્શિત નથી થયે અને અગ્રિયથી હૃદય નથી પામતા તે વિધારણુદિવાળો સંશય રહિત માની પુરુષ સંન્યાસવાનન પરમાત્મામાં જ રહેલો છે. ૧૭-૨૦

સાધક બ્રહ્મરૂપા વિષયોમાં આસક્તિરહિત થવાથી આત્મામાં જે શુષ્કતા મેળવે છે, તે જ શુષ્કતા બ્રહ્મસામાધાર થતાં આત્મયોગે અનુભવ કરે છે. આ જે હૃદયો તથા વિષયોના સચેત્રથી મગ્નતાથી ભરેલા છે તેઓ જોઈ વિષયો પુરુષોને શુષ્કતા લાગે છે તે પશુ તેઓ નિશ્ચય લેવાથી છેવટે કામના જ કારણ બને છે. મારે અર્જુન! તેમાં વિવેક પુરુષો રમતા નથી. જે સાધક આ કાર્ય છૂટતા પહેલાં કામ અને મેધવા અવેગોને સદન કરતા સક્રિયમાન છે તે જ ખરા ચેત્રો અને શુષ્ક છે. જે પુરુષ અંતરાત્મામાં જ શુભ અને

પ્રજ્વલતાનો અનુભવ કરે છે તે પરમાત્મયોગ થઈને પરમાત્માની શાન્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. આમ જેમનાં પાપો નષ્ટ થઈ ચૂક્યા છે. જેમના બધા સંશયો જ્ઞાનદાતા નિરૂપ્ત થઈ ગયા છે, જેઓ સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના દિનને માટે જ પ્રયત્ન કરે છે અને જેમનું મન પરમાત્મામાં નિશ્ચય થયેલું છે તેવા પુરુષો નિર્વિદ્યપ્રાપ્તને પ્રમ સાધ છે. જેમને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે, જેઓ કામકોષથી રહિત છે, જેમણે ચિત્તને વશ કર્યું તેવા સાધકને સર્વ પ્રકારનો જ અનુભવ થાય છે. બ્રહ્મરૂપા ભોળાને અનન્યરૂપમાં ચિન્તનના વગર, અજિની દારૂને ભુક્તિની વસ્તુ વિધાર કરીને નાસિશ્રમાં અવસ્થા પ્રાપ્ત અને અપાત્રને જ્ઞાન કરીને જેણે કદિયો, મન અને હૃદયને સંપ્રભિત કર્યાં છે, અને ધર્યા, ભય અને ક્રોધના ત્યાગ કર્યાં છે તે સદા મુક્ત જ છે. આવો પુરુષ મન અને તપને મદ્ય કરનાર, બધા લોકોના મહેતર અને બધાં પ્રાણીઓના મુક્ત એવા મને બધીને શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૧-૨૬

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-આત્મસંયમયોગ

શ્રીભગવાન ઓદ્યા-ને પુરુષ કોનાં કોનાં
 ઇચ્છા રાખ્યા વિના પોતાના કર્તવ્ય કર્મન જ કરે છે.
 તે જ સંન્યાસી તથા યોગી છે-ને અગિનો (એકેને
 પોતાની ફરજોને) ત્યાગ કરીને કામધંધા વગરનો બેઠી
 રહે છે તે નહિ. વિદ્વાનો જેને સંન્યાસ કહે છે તેને જ
 હે પાંડવ ! તું યોગ ભણ્યો. જેણે સંકલ્પનો ત્યાગ કર્યો
 નથી તેવો કાઈ પણ માણસ યોગી થતો જ નથી. યોગ
 સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા સંયમી માટે અનાસક્તિપૂર્વક
 કર્મ કરવાં એ જ એક સાધન છે. અને ન્યારે મનુષ્ય
 યોગમાં (સમભાવમાં) પ્રવેશ કરી દે ત્યારે તેને માટે
 સંકલ્પ-કામનાઓનો અજાણ જ તેની રિયતિને રિથર
 રાખનાર અને હૃદ બનાવનાર સાધન છે. ન્યારે મનુષ્ય
 ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અને તે વિષયોને પ્રમ કરવા માટેનાં
 કર્મોમાં આસક્તિ રાખતો નથી અને બધા સંકલ્પોનો
 ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે યોગારૂઢ કહેવાય છે. મનુષ્યે
 શરીરના સંપ્રકારા આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો નોંધ્યો
 (આત્માને જાણવો નોંધ્યો). કામનાઓ અને અને દુરા-
 ચાર વડે શરીરદ્વારા આત્માને અપોગતિમાં-અવાનમાં-
 જ-મમરજમાં દુષ્ટી ન કરવો નોંધ્યો. મનુષ્ય આ રીતે
 પોતે જ પોતાના બન્ધુ અને પોતાના ધનુ છે. જેણે
 આત્માના બળથી મનને છલ્ક્યું છે તે જ પોતાનો બન્ધુ
 છે. જેણે આત્માના બળથી મનને છલ્ક્યું નથી તે આત્માના
 જ પ્રત્યે શત્રુ ધર્મને વર્તે છે. જેણે મન અને ઇન્દ્રિયોને
 છલ્કી છે, તે આત્મચ્છેદમાં રિયત છે. જે દંડી-ગરબી,

શુભ-દુઃખ તથા માન-અપમાનમાં શાન્ત રહે છે, જે
 શાન્ત અને અનુભવથી તૃપ્ત થયો છે, જે વિદ્યારથી રહિત
 અને જિતેન્દ્રિય છે, જેને માટી, પત્થર અને સોનામાં
 શુભાન હાથ છે-તેવો સંયમી યોગી કહેવાય છે. સુદૃઢ,
 ગિજ, ધેરી, ઉદારીન, મધ્યસ્થ, દ્રૌપી અને બન્ધુ પ્રત્યે
 તેમજ સન્નતો અને પાપીઓ પ્રત્યે જે સમજુદિવાણો
 છે, તે જ આત્મન્ત શ્રેષ્ઠ છે. ૧-૬

મન અને ઇન્દ્રિયો સહિત શરીરને વશમાં રાખનાર,
 આશા અને પરાધીના સમઠથી મુક્ત થઈ યોગીએ આત્માને
 નિરન્તર પદમાત્મામાં ધ્યાનમાં લગાવવો. તેણે પવિત્ર જગત્તે
 બધું જાણ્યું કે નીચું ન હોય તેવું-દર્શ, મુગધર્મ
 અને વસ્ત ઉપાઉપરી, પથરીને-આસન બનાવી તેના
 ઉપર જેની ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોની ધિપાએ ને વશ કરીને
 તથા મનને એકાગ્ર કરીને અન્તઃકલ્પની શુદ્ધિ માટે
 યોગનો અભ્યાસ કરવો, શરીર, મણુ અને મત્તકને રીધાં
 અને રિથર રાખીને કામ બાળ્યો નેવા વગર જુદી વસ્તુ
 કાંઈ રાખીને નિર્ભય અને બાપક ભાંવના ધારણ કરીને
 મનને સમમિત કરી મારામાં જ પૂરું શંકર રિથર કરી
 બેસવું. નિરન્તર આ પ્રયત્ને કરવાથી મન વધ થતો તે
 યેગી મારામાં રહેલી પરમ આનન્દની પરાકાશપ, શાન્તિને
 પ્રાપ્ત થય છે. વધારે આનારને અથવા ભૂખ્યા રહેનારને
 આ યોગ સિદ્ધ થતો નથી. તે પ્રયત્ને બધું જાણનારને
 અથવા ઉન્નતરા કરનારને માટે પલ્લ આ યોગ નથી. આ
 યોગ યોગ્ય આદાર-રિદ્ધારવાળા અને કર્મોમાં અનાસક્તિથી
 પ્રગ્ન બનાવને જ દુઃખનાશક થાય છે. ન્યારે આવી
 રીતે બરાબર નિયમમાં આવેલું ચિત્ત આત્મામાં રિથર
 થઈ જાય છે ત્યારે બધી કામનાઓથી નિરન્નૃદ્ધ બનેલો
 તે પુરુષ યોગયુક્ત થયો. કહેવાય છે. જેમ વાયુરહિત
 જ્વાળામાં રહેલો દીવો હાથતો નથી તેવી જ ઉપમા રિથર-
 ચિત્તવાળા યોગ સાધતા યોગીને આપી શકાય. જે રિયતિમાં
 યોગસાધના વડે રિથર થયેલું ચિત્ત વિષયોમાંથી ઉપરામ
 પામે છે અને સાધક આત્માના કર્મોમાં જ સન્નૃદ્ધ રહે છે,
 ત્યારે ઇન્દ્રિયોથી ન પ્રહય કરી શકાય તેજ કેળા શુદ્ધિથી
 જ પ્રહય થઈ શાન્ત અનન્ત સુખનો અનુભવ કરે છે.
 ન્યાં રહેલો તે મનુષ્ય વર્તવિષ રિયતિમાંથી અધ્યાત્મમાં થતો
 નથી, જે રિયતિ પ્રાપ્ત થયા પછી બીજા પ્રાપ્ત હોઈને
 તે અધિક માનની નથી અને મહાન દુઃખ આવી પડતો

પણ તેમાંથી વિચલિત થતો નથી તે જિજ્ઞાસુને જ નહીં કુપ્તોના સચિવાઈ મુકિત અપાવનાર યોગ ન મળી શકેલી છે. તે યોગ સ્વર્ગી શુદ્ધિપૂર્વક મંદાગ્રા વગર આવેલો, સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થનારી બધી કામ-લગ્નોને હોતી હઈને મનદારા ક્રિદ્વિયોને બધી બલુથી રાખીને, ધીરજથી શુદ્ધિપૂર્વક મનને કોઈને આત્મામાં સ્થિર કરીને કાષ્ઠ

બલના વિચારે ક્યાં ન કરતાં, જિગ્મ જામણ, જેને કારણથી મન ચલિત થાય તેને કારણમાંથી તેને પાણી આપી આત્મામાં જ વસાવણું, આપા પ્રાપ્ત થયેલા મન-વંજા કામનારકિત અને અલ્પનિષ્ઠ યોગીને ઉત્તમ સુખ

પ્રમ થાય છે. આ પ્રમાણે નિરંતર આત્માની સ્થિતિ થઈ સંપન્નો, પણ દિન પછેતો યોગી શુદ્ધિપૂર્વક પદમાત્માની પ્રકિષ્ણ અનન્ય સુખના અનુભવ કરે છે. સર્વ સમ-દર્શનથી યોગી બધા પ્રાણીઓમાં યોગને શુદ્ધિ અને બધાં પ્રાણીઓને પેતામાં શુદ્ધિ શુદ્ધિ છે. જે સર્વમાં ગતિ શુદ્ધિ છે અને સર્વને, પ્રાણમાં શુદ્ધિ છે તેને માટે દુઃખદાયક થતો નથી અને તે માટે માટે અલ્પ થતો નથી. આમ જે પુણ્ય અનિષ્ઠામાં રહીને સર્વ જીવોમાં આત્મરૂપે શુદ્ધિ મને બળે છે, તે જો તે રીતે વર્તેલો રોષ તો પશુ પ્રાણમાં જ વર્તે છે.

... જે અલ્પ ન! જે બધાને પશુ પેતાના જેવા જ શુદ્ધિ છે અને પેતાનાં સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિ બીજાનાં સુખ-દુઃખને પણ સમાન રીતે શુદ્ધિ છે તે યોગી પરમ શ્રેષ્ઠ મનઃકોતી છે. ૧૦-૩૨

અલ્પ ન બોલે—જે મધુસૂદન! આપે આ જે અમનરૂપી વેદ કરી, તેની સિદ્ધિ સિદ્ધિને દુઃખથી સંપન્ન થતો સ્વીકૃતિ કરતો નથી, તે કૃષ્ણ! આ મન-સંગ, મનુષ્યને સુખ કરનારું, બળવાન અને દૃઢ છે. તેને વધ કરતું તે તો દુઃખને શક્ય સમાન ખૂબ સુખેષ્ઠ મનુષ્ય છે.

શ્રીભગવાન બોલ્યા—દે મદાનદ! નિઃશરદ, મન ગત્ય હેતુથી વધ કરતું ક્ષિત છે, પણ કોત્તર! વેદાધ્યયનને ઓળખ કરતાં તેને વધ કરી શકાય છે, મન અને ક્રિદ્વિયોને વધ કર્યા વગર આ યોગ સ્વધર્મ ક્ષિત છે એમ કું મનુષ્ય છે. પણ સંપન્ન મનુષ્ય ઉપર જે હાર તેને સિદ્ધ કરી શકે છે.

અલ્પ ન બોલે—શ્રીકૃષ્ણ! જે યોગમાં શ્રદ્ધાવાળો છે પશુ પદા સંપન્ન ન હોયથી તેનું મન કોઈથી ચલિત થઈ ગયું હોય તો તેણે કાષ્ઠ કેમની સિદ્ધિને પ્રમ ન કરતાં ક્ષિત પ્રમ થાય છે. દે મદાનદ! શું તે કોઈથી અને સિદ્ધિથી અલ્પને સર્વ ક્ષિતમાં મુક થતો હોય સિદ્ધિવાળો વાળની ચો નય તે નથી પામતો? દે કૃષ્ણ! મારો આ સંયમ દૂર કરતું મારે અલ્પ જ થાય છે, નમારા સિદ્ધિ આ સંયમને હેરા છો એણે ક્રિદ્વિયોને અલ્પ છો તેમ નથી.

શ્રીભગવાન બોલ્યા—પણ! તેને આ શ્રદ્ધામાં કે પદામાં કાષ્ઠ પશુ વિચલ થતો નથી, તે કૃષ્ણ! ક્ષિતને મારે પ્રપન્ન કરનાર કાષ્ઠ પશુ હોઈ અલ્પને પામતો નથી, મારા પદી તે જે પદા અલ્પને કૃષ્ણ

વાનોના લોકને પામી ત્યાં ધર્મ વર્ણ સુધી નિવાસ કરી પછી શુદ્ધ આચરણવાળા મનુષ્યને ધેર જન્મ લે છે.

આપણે તેવો સાધક જો વૈદ્યમયાન હોય તો પુણ્યવાનોના લોકમાં ન જતાં જ્ઞાનવાળા યોગીઓના જ પુણ્યમાં જન્મ લે છે. પરંતુ આવી જન્મ સંસારમાં અત્યંત દુર્લભ છે. આ જન્મમાં તેને પૂર્વજન્મની યોગસાધનવાળી સુદ્ધિતા, સંયોગ થાય છે અને ફરીથી યોગસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવા માટે આગળ યત્ન કરે છે. આ વખતે પૂર્વા અવધાસને લીધે તે અવસ્થા યોગ-સાધના, અર્થે યોગ્યાય છે. વળી આ યોગનો નિવાસ હોય તે પણ વેળાં સકામ કરોનાં ફોની વાસનાથી મુક્ત થઈ જાય છે. પરંતુ જે પ્રાપ્ત પૂર્વક ઇન્દ્રિયોના સંયમ કરે છે તેનો પાશોથી મુક્ત થઈ અનેક જન્મોમાં આગળ વધેતો છેવટે પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. તપસ્વીઓ કરતાં યોગી શ્રેષ્ઠ છે. શાસ્ત્રીઓ કરતાં પણ યોગ સાધનાર શ્રેષ્ઠ છે. સકામ કર્મ કરનારાઓ કરતાં પણ આ યોગી શ્રેષ્ઠ છે. તેથી હું અનુન । તું યોગી થા, બધા યોગીઓમાં પણ જે મારામાં મન રાખીને શ્રદ્ધાપૂર્વક મને ભણે છે તેને હું સર્વશ્રેષ્ઠ યોગી માનું છું. ૪૦-૪૧

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ

શ્રીભગવાન બોલ્યા—હે પાર્થ ! મારામાં મન સ્થિર કરી મારો આશ્રય લઈ યોગ સાધતાં તું સંયમ રહિત થઈને મન સમપ્રપચ્છે શી રીતે જાણી શકે તે સાંભળ. હવે હું તને અનુભવપૂર્વકનું આ જ્ઞાન પૂરેપૂરું દેહું છું. તેને જાણતાં આ લોકમાં વધારે કશું જાણવાનું રહેતું નથી. હજારો મનુષ્યોમાં કોઈ એક જ મારી પ્રાપ્તિને મારે યત્ન કરે છે અને તે યત્ન કરનારોમાં પણ કોઈક જ મારા પગપણ ધરીને મન વધાર્થ રીતે જાણે છે. પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, સુદ્ધિ અને આંદકાર—આ આઠ પ્રકારે મારી પ્રકૃતિ પ્રકટ થઈ છે. આ આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ અપરશ એટલે નીચા પ્રકારની—જડ છે. અનાથો બીજા મારી જે ધરતી એટલે ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રકૃતિ છે તે જાણે થયેલી છે. તેના વડે આ જગત આવી રહ્યું છે. અનુન । આ સમસ્ત જગત આ બન્ને પ્રકૃતિઓથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અને હું આ જગતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રત્યક્ષ છું. ધનસંજય ! મારા નિવાસ બીજા કોઈ પણ વસ્તુ નથી. આ સમગ્ર જગત સ્વર્ગમાં આ જગતની જે મારામાં યુગાંચલું છે. અનુન । હું પાણીમાં તેના ગુણ રસ છું. ચન્દ્રમાં અને સ્વર્ગમાં પ્રકાશ છું. સમગ્ર વેદોમાં એકિર છું, આકાશમાં

શબ્દ અને પુરુષોમાં પુરુષસ્વ છું. પૃથ્વીમાં પાંચ રત્ન અને અગ્નિમાં તેજ છું. બધાં પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય જનમ છું અને તપસ્વીઓમાં તપ છું. અનુન । તું સમગ્ર જગત સનાતન બીજા મને જ જાણ. હું સુદ્ધિમાતોની છુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓનું તેજ છું. ભરતશ્રેષ્ઠ । હું બળવાળું

કામ અને રાગ વિનાનું પણ હું. અને બધાં જીવે માં
ધર્માનુસાર કામ હું હું. આ વિષય પણ જે સત્-
શુભથી ઉત્પન્ન થનારા ભાવો છે અને રત્નેશુભ તથા
તમોશુભથી ઉત્પન્ન થનારા ભાવો છે. તે સર્વને હું માન્યથી
જ થનારા બાળુ. પરંતુ હું તેઓમાં નથી પણ તેઓ
મારામાં છે. ૧-૧૨

શુભોમાં ઉત્પન્ન થનારા સાન્નિધ, રાગસ અને
લાભસ-આ ત્રણ પ્રકારના ભાવોથી આ સંસાર
મોહિત થઈ રહ્યો છે. તેથી તે આ ત્રણ
શુભોથી પર મને અવિનાશીને બાળ્યો નથી. આ
શુભોવાળા મરી અલૌકિક માયા સંહ્યાથી તરી જવાય
તેની નથી; પરંતુ જે પુરુષો કેવળ મને જ નિરન્તર
ભરે છે તેઓ આ માયાને જોવાળી જાય છે. માયા
દ્વારા જેમનું જ્ઞાન દરાર્થ મળું છે એવા આમુરી
સ્વભાવને ધારણ કરનારા દુષ્ટચારી નીચ પુરુષો મને
ભાવતા નથી. ભરતવંશમાં એક અર્જુન ! તાર પ્રકારના
પુણ્યવાળા પુરુષો મને ભરે છે:-દુષ્ટ, જ્ઞાનની કલ્પવાળા,
કામનાવાળા અને રાગીઓ. તેમાં નિત્ય મારામાં સમ-
ભાવથી રહેલો મને જોઈને જ ભગવાનના રાગી રીધ છે. કારણ
કે હું જ્ઞાનીને અત્યન્ત પ્રિય છું અને તે મને અત્યન્ત
પ્રિય છે. આ જાણ ભક્તો પ્રથમનીય છે પરંતુ જ્ઞાની
તો મારા સ્વરૂપ જ છે. કારણ કે મને પામવા સિવાય
બીજા કોઈ સારી ગતિ નથી કોઈ માનીને તે મારામાં
સારી રીતે રહેલો છે. આમ ધનુ જન્મોન અને જ્ઞાન-
વાન અનેલો પુરુષ સર્વકંઈ વામુદેવ જ છે આ મનાજે
અનુભવો મને ભરે છે. તે મહાત્મા મનુ દુર્બલ છે.
જુદી જુદી કામનાઓથી જેમનું જ્ઞાન દરાર્થ મળું છે

તેના દોષો જેવાની પ્રાપ્તિ પ્રમાણે જુદી જુદી વિકલ્પો-
દ્વારા બીજા દેવતાઓને મરણે ગમ છે. જે સકામ ભક્તો

જે દેવતાના રૂપને પ્રદાધા પૂજ્ય માટે છે. તેની તે સ્વરૂપ
પ્રત્યેની પ્રકારે હું જ બનાવું છું. તે, તે સ્વરૂપનું આરાધન
કરે છે તે તે દ્વારા માગ્યથી જ અપાતા કલ્પિત પદાર્થોને
પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ અસપ્તુકિયાઓનાં આ રૂપ
નાશવન્ત હેય છે. દેવતાઓને પૂજનાં જો દેવતાઓને
પ્રાપ્ત થાય છે અને મારા ભક્તો મને પરી છે. હૃદિદોન
પુરુષો મારા ઉત્તમોત્તમ અવિનાશી પરમ સ્વરૂપને ન
બાળનાં મન અને છત્રિયોથી પર જોવા મને મન જાને
છત્રિયોથી મદલ્ય થઈ શકે જોવા સ્વાભાવિક અભિનય
માને છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—અક્ષરબ્રહ્મયોગ

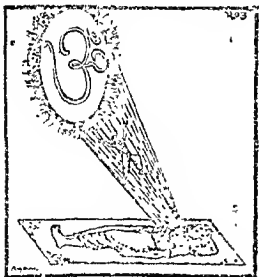
અર્જુને કહ્યું—પુરોત્તમ ! તે બધાં હું છે ?
અપાત્મ હું છે ? કમ હું છે ? અરિજન
નામથી હું કહ્યું છે અને અપિદેવ જોને કહે છે ? મંદ-
સૂત્ર ! અધિષ્ઠા ગણ છે ? તે આ કીરીમાં કેવી રીતે
છે ? તથા સંયમી મરણમરે આપને કેવી રીતે
ભળે છે ? ૧-૨

શ્રીભગવાને કહ્યું—જે સર્વોત્તમ અવિનાશી
છે તે જય છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં મારું કમાન સ્વરૂપ
અપાત્મ કહેવાય છે તથા બધાં જીવોને ઉપનમ કરનારી

જે સર્વોત્તમ છે તે મારું કમસ્વરૂપ છે. ઉપનિષ્ઠ અને
રિનાયકવ્ય બધા પદાર્થો મારું અધિષ્ઠા સ્વરૂપ છે.
તેમાં રહેવાર છારસ્વરૂપ અધિષ્ઠા છે અને જે સ્વરૂપ
અનાસક્તિથી મુક્ત થતાં અન્તઃકર્મો અધિષ્ઠા કહેવાય
છે. જે પુરુષ અન્તઃકર્મમાં પણ મારું જ સ્વરૂપ કરતા
કમરેને જોડીને જાય છે તે મારા સજાત સ્વરૂપને પ્રાપ્ત
થાય છે. તેમાં કંઈ સંદેહ નથી અર્જુન ! આ મનુષ્ય
અન્તઃકર્મમાં જેને ભગવત્ સ્વરૂપ કરતા સ્વરૂપને તથા
કરે છે, તેને કારણે પ્રાપ્ત કરે છે. કારણ કે તે સત્ત્વ જે

ભાવમાં તન્મય રહેતો હોય છે. બીજી એવો નિયમ છે કે મનુષ્ય યોતાના જીવનમાં જે ભાવનું અધિક ચિન્તન કરે છે તેને અન્તઃકળમાં ઘણે ભાવે તેનું જ સ્મરણ થાય છે અને અન્તઃકળના સ્મરણ અનુસાર જ તેની ગતિ થાય છે. માટે અર્જુન ! તું સર્વકાળે મારું સ્મરણ કરતો થુક કર. આ પ્રમાણે મારામાં અર્પણ કરેલાં મનશુદ્ધિથી યુક્ત થઈને તું નિઃસન્દેહ મને જ પ્રાપ્ત થશે. ૩-૭

પાથ ! બીજા પદાર્થોમાં ન લગાડીને અભ્યાસથી વધ કરેલા ચિત્તવડે પરમ પ્રકાશસ્વરૂપ પરમેશ્વરનું ચિન્તન કરતો મનુષ્ય તેને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ સર્વત, અનાદિ, સર્વતો નિયન્તા, સુક્ષ્મથી પણ સુક્ષ્મ, સર્વનું ધારણ-ધોષણ કરનાર, અચિન્ત્ય સ્વરૂપ, સર્વસમાન નિત્ય પ્રકાશસ્વરૂપ અને અરિચાથી પર એવા પરમાત્માનું સ્મરણ કરે છે તે લક્ષિતયુક્ત પુરુષ અન્તઃકળમાં પણ યોગના અભ્યાસ વડે બુદ્ધીની વચ્ચે પ્રાણી સ્થાપિત કરીને તે પરમ દિવ્ય પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે. હવે હું તને, જે અક્ષર પદને વેરશે જાણે છે, વીતરાગ યોગીએ જે એકરૂપ બને છે, જેની ધ્વજાથી શોધી થુક આચરણથી વર્તે છે, તે પરમ પદને સંક્ષેપમાં કહીશ, બધી ધ્વનિશોને સમમિત કરીને હૃદયમાં સ્થિર કરીને પ્રાણને મસ્તકમાં શાન્ત કરી એકાગ્ર ધર્ષને 'હ્રીં' આ પ્રમાણે બ્રહ્મનામક એકે અક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરતો.

હ્રીંના અર્ધરૂપ નિર્ણય પ્રાપ્તનું ચિન્તન કરતો ચરીરનો ત્યાગ કરે છે તે પુરુષ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૮-૧૪

અર્જુન ! જે પુરુષ મારામાં અલિપ્ત મનનાથો થઈને નિત્ય મારું સ્મરણ કરે છે તેણે નિત્ય મારામાં યુક્ત થએલા યોગીને માટે હું મુલકા હું. યોગની પરમ

સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્મા પુરુષો મને પ્રાપ્ત થયા પછી દુઃખોના ધરણ નાશવન્ત જન્મમાં ફરીથી પડતા નથી. અર્જુન ! બ્રહ્માના લોક સુધીના બધા લોકોમાં જવાથી પાછું ફરતું પડે છે પણ મને પ્રાપ્ત થતા ફરી જન્મ લેવા પડતો નથી. શરણ કે હું કાળથી પર હું અને બ્રહ્મા વગેરેના લોકો કાળથી મર્યાદિત હોવાથી અનિત્ય છે. સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ અને કલિયુગ આ ચોર કુજોનો બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે અને તેટલા જ વખતની રાત્રિ થાય છે, ક્રમ જે યોગી પુરુષો જાણે છે તેઓ કાળના તત્ત્વને જાણનારા છે. સમ્પૂર્ણ સ્વચર પ્રાણીઓ અને પાંચ મહાજાતો બ્રહ્માનો દિવસ શરૂ થતાં અભ્યાસરૂઢીથી વ્યક્ત બને છે. અને રાત્રિ થતાં તે અભ્યાસ નામના તત્ત્વમાં લીન થઈ જાય છે. આ બધી પ્રકૃતિને વશ રહેણી જૃતસમુદાય બ્રહ્માના દિવસ અને રાત્રિના આરંભમાં ઉત્પન્ન થઈઈને લાયકાતમાં કરે છે. પરન્તુ આ અભ્યાસથી પર જે સનાતન અવ્યક્ત ભાવ છે તે બધાં જીવોમાં રહેણી હોવા છતાં બધાં જીવો નાશ પામતાં તેને નાશ નથી થતો. તે અવ્યક્ત ભાવને 'અક્ષર' એ પ્રમાણે કહે છે. તે જ સર્વજનક ગતિ છે, તે જ મારું પરમ ધામ છે. તેને પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્ય પાસે ફરતો નથી. પાથ ! પરમાત્મામાં બધાં જીવો એક

છે અને જેનાથી આ બધું જગત પાપમાં છે, તે સનાતન અન્ધકાર પરમ પુરુષ તો અનન્ય હૃદિનાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, ૧૪-૨૨

અર્જુન ! જે કાળમાં શરીર છેડીને ગમેલા મેઘી-ઓ પાછા ફરતા નથી અને જન્મમરણના ચક્રથી છૂટી જાય છે અને જે કાળમાં શરીર છોડીને ગમેલ લોકોને સંસારમાં પાછું ફરવું પડે છે તે કાળને દુઃકંદુ છું.

અમિત્યોત્તિરહઃ શુદ્ધઃ પપ્પમાસા ઉચ્ચાયણમ્ ।

તત્ત્વ પ્રયત્તા ગચ્છન્તિ ઘટ્ટ ઘણવિશે જનઃ ॥૨૪॥

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ પપ્પમાસા દક્ષિણાન્નમ્ ।

તત્ત્વ ચાન્દ્રમસં જ્યોતિર્ધોનો પ્રાપ્ય નિવર્તન્તે ॥૨૫॥

જે કાળમાં મનુષ્યના મનમાં નીચેના રથ પથારીની કામના રહી ન હોય અને તેમનાથી પર-ઉત્તર જવાની કામના હોય, તેમ જ વાદળોથી રહિત છ મહિનાના દુઃક રિત્ત જેવી તથા ધૂમાદ્ર રહિત અગ્નિ જેવી આ મધ્યમકાળની નિર્મળતા પ્રાપ્ત થઈ હોય ત્યારે શરીરને ત્યાજ કરનાર

તે શ્રદ્ધાવાનની ક્ષત્રભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે કાળમાં મનુષ્યના મનમાં ધૃતિ પ્રત્યે વશ હોય, કામનાઓનો ધૂમ એ તથા અજ્ઞાનના અન્ધકારની રમિ હોય, વાદળો-વાળા છ મહિનાના જેવું અને સંસારપર હોય, ત્યારે જન્મના સમય પર પ્રકટિત વિષયોમાં અન્ધજેનો અપભ્રંશ કામનારો યોગી સ્વપ્રકાશને ન પ્રાપ્ત કરતાં પરસોકમાં કામનાઓને પ્રાપ્ત કરી પાડે ફરે છે, જગતમાં આ દુઃક અને અદુઃક ગતિઓ સર્વંશ યાજુ રહેનારી મનાએથી છે, એક ગતિદ્વારા મનુષ્ય જન્મમરણથી મુક્ત થાય છે અને બીજા દ્વારા તેના ચક્રમાં પડે છે, પામો ! આ પ્રમણે આ જન્મે માગેને મધ્યાર્ધરોને જાણતો માર્ગ યોગી મોઢ નથી પામતો, માટે અર્જુન ! તું સર્વકાળમાં સમપ્રુદ્ધિ-રૂપ-અનલક્ષિતરૂપ યોગરૂઢો થા, આ રહસ્યને જાણનાર યોગી વૈરાગ્યવાનથી, મયારી, તપ તથા ધન વગેરેથી પ્રાપ્ત થનાર જે પુણ્યક્રોધ દર્શાવનામાં આવ્યાં છે તે સર્વને જોડાળી જઈ પરમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે,

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-રાજાવધારાજશુદ્ધયોગ

શ્રીભગવાન યોદ્ધા-—તું દેવ રહિત હોવાથી તને દુઃ આ શુભમાં રૂઢ અનુભવ્યુત્ત જાન કરીશ, તેને જાણીને તું અદ્વિતીય કુલન ધર્મ જઈશ, આ પ્રત્યક્ષ અનુભવરૂપ જાન જ બધી દિવાઓના રાત્ર, બધાં રહસ્યોના રાત્ર, સૌથી શ્રેષ્ઠ પવિત્ર છે, અને ધર્મના અવિનાશી બોધને સહેલાઈથી અનુભવ સહિત પ્રાપ્ત કરાવનાર છે, હે પરન્તપ ! આ ધર્મમાં શ્રદ્ધા વગરના પુરુષો અને પામ્યા વિના જ મુદ્ધરૂપ સંસારના ચક્રમાં લામ્યા કરે છે મારા અવ્યયન સ્વરૂપ વડે આ સર્વ જગત બાંધત છે, સર્વ જૂનો મારામાં રહેલા છે પણ દુઃ તેમનામાં રહેલો નથી, વળી બધાં જૂનો મરણમાં રહેલા નથી એમ પણ કહેવાય, તું મારા ઉપર પશુના યોગની શક્તિ જો, દુઃ સર્વ જૂનોનું જાણ કરનાર અને તેમની ઉત્પત્તિનું કારણ હોના છતાં બીજામાં રહેલો નથી, જેમ જ્યેષ્ઠે કાળે ગતિ કરતો મહાન વયુ આકાશમાં રહેલો છે તેમ બધાં પ્રાણોઓ મારી બંદર રહેલાં છે એમ કહી શકાય, હે કૌન્તેય ! બધાં પ્રાણોઓ કલ્પના અન્તે મારી પ્રતિમાં લય પામે છે, તેમને દુઃ કલ્પના અન્તે-બધાં ફરી ઉત્પત્ત કરું છું, મારી પ્રતિમાં હુન્ન કરીને પ્રતિથી પસ્ત-અર્થ સમસ્ત જૂનોને પ્રતિથી સ્વતંત્ર

એવો દુઃ વારંવાર ઉત્પન્ન કરું છું, હે ધર્મજય ! હું તે કોઈમાં આશ્રિત રહિત અને ઉત્તમીન પો રહેલો હોવાથી મને તે કોઈ બંધન કરતાં નથી, મારી અધ્યક્ષનામાં મરી દષ્ટિ નીચે પ્રતિ ગરાયર જગતને રમે છે અને એને લઈ જ હે કાન્તેય ! જગતનું ચક્ર દર્શા કરે છે, ૧-૧૦

મારા પરમ જાવને ન જાણનારા મૂઢ લોકો તેમના મનુષ્યશરીરમાં રહેલા સમસ્ત જૂનોના ઉપર એક મારી અવરો કરે છે, આવા વ્યર્થ આશ-વાળા, વ્યર્થ કર્મ કરનારા, વ્યર્થ જ્ઞાનવાળા વિપરીત શુદ્ધિના લોકો મારી રાક્ષસી, આસુરી અને મોઢ પમાડનારી પ્રતિજ્ઞા આશ્રય લેનારા હોય છે, હે પાર્થ ! મહાત્મા પુરુષો તો મારી દેહી પ્રતિજ્ઞા આશ્રય લઈને સર્વ જૂનોના આદિ ઇશ્વર અને તારા રહિત અગ્નિ સ્વરૂપને જાણીને અનન્ય અનથી નિરન્તર મને જાગે છે, તે દે નિશ્ચયરૂપા ભાગ જન્મે નિરન્તર મારાં નામો અને રૂપોનું કીર્તન કરતા તથા મારી પ્રતિજ્ઞા માટે મન્ન કરના અને વારંવાર નમસ્કર કરના સદા મારા પાનમાં હાન રહીને મારી ઉત્તમતા કરે છે, બીજા જાનવેળોમાં મારું નિયંત્ર-નિયંત્ર શક્તિ જાનવેળામાં અનિન બાવથી પૂજન

કરતા મારી ઉપાસના કરે છે. અને કેટલાક સર્વરૂપે રહેલા એવા મારી અદેનરૂપે અથવા દેતરૂપે અથવા અનંકરૂપે ઉપાસના કરે છે. યજ્ઞના સંસ્કૃત્ય હું છું. ધર્મ હું છું. યજ્ઞદાતા પિતૃઓના આધાર-સ્વરૂપ હું છું.

યજ્ઞની યજ્ઞરૂપિતિ હું છું. મન્ત્ર હું છું. વી હું છું. અગ્નિ હું છું અને હોમયાત્રી વસ્તુ ધર્મ હું છું. આ હોમયજ્ઞ મન્ત્રનો ધારણ કરનાર અને ધોનાર હોમ

આધનાર પિતા, માતા, પિતામહ, પવિત્ર જ્ઞાન, હૈંહર, મન્ત્રેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદ ધર્મ હું જ છું. સર્વની અન્નિમ ગતિ હું છું સર્વના ભરણ-પોષણ કરનાર હું છું, સર્વનો સ્વામી હું છું, સર્વના સાક્ષી હું છું, સર્વનો નિવાસ હું છું, ધરણ હું છું, સર્વની ઉત્પત્તિ, રક્ષા અને પ્રલય હું છું, આન્તમ સ્થાન હું છું અને સર્વતાન કરણ ધર્મ હું છું. હું સર્વરૂપે તમ હું અને પાણીને એવું છું તથા ધરસાતું છું; હું જ અમૃત અને મૃત્યુ છું. સત્ત્વ અને અસત્ત્વ ધર્મ હું જ છું. ત્રણ વેદમાં કહેલાં સકામ કર્મે કરનારા, સોમરસ પીનારા, પાણીના નાશથી પવિત્ર થએલા પુરુષો યજ્ઞદાતા અને પૂજને સ્વર્ગ મેળવવા આદે છે. તેઓ પેતાનાં પુત્રોના રક્ષણ ધનંતા લોકોને પ્રાપ્ત થઈને સ્વર્ગમાં દેવતાઓના દિવ્ય ભોજને ભોગવે છે. તેઓ તે વિશાળ સ્વર્ગલોકને ભોગવીને પુણ્ય ફીણ થતાં મૃત્યુલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રભાણે ત્રણ વેદોનાં સકામ કર્મેના આશ્રય લેનારા ભોજની કષ્ટપાળા પુરુષો ચારંચાર જાંતીની મતિ યોના ચક્રરે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧-૨૧

તેઓ અનન્ય ભાગ્યી મન મનન કરતા

નિષ્કથનને અને જાને છે, તે વિષય મારામાં રતરહેલા લોકોના પોષણ-રક્ષણને જાણ હું જાણું છું. વળી તેઓ બીજા દેવતાઓનું શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજન કરે છે તેઓ પણ એક દત્તિ તો અને જાને છે. કારણ કે બધા યજ્ઞ-મંત્રી પૂજા-ઉપાસનાઓનો શ્રદ્ધા સ્વરૂપે શોભે અને સ્વામી ધર્મ હું જ છું, પરંતુ તેઓ કામ

આ વારતાવકે સ્વરૂપને ન જાણનારી પરમ કલ્પવૃક્ષી
બ્રહ્મ થાય છે. દેવતાઓને પૂજનારા દેવલોકને પ્રાપ્ત
થાય છે. મનુષ્યોને પૂજનારા વિનુલોકને પ્રાપ્ત થાય છે
શૂદ્ર-ત્રેત વર્ગોને પૂજનારા તે લોકોને પામે છે અને
મારા લોકને મને પ્રાપ્ત થાય છે. જે કોઈ મને પ્રેમથી

પ્રાપ્તિ થઈ સંસ્મરે માં સમભાવથી વ્યાપક હું, મારે
કોઈ અપ્રિય કે નિમિ નથી. પરંતુ જે લોકને મને
પ્રેમથી ભગે છે, તેઓ. મારામાં છે અને હું તેઓમાં
હું. જે કોઈ દુરાચારી પણ અનન્યભાવથી મારો ભાન
થાને મને ભગતો હોય તો તેને સંપુરણ જ માનવો
જોઈએ. કારણ કે તે સદાચારમાં પ્રવર્તી રહેશે છે,
તે શોધ જ વખતમાં ધર્મમાં થઈ જાય છે અને
અવિનાશી ચિન્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. કોનેય! મારી
પ્રતિષ્ઠા છે કે મારો ભાન કદી નાશ પામતો નથી,
ઓ, વૈશ્ય, શૂદ્ર તથા અણગમ વગેરે કોઈ પણ પાપી
મનુષ્યો હોય, પરંતુ તેઓ પણ મારે શરણ-ચર્ચન
પરમ મનિને પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી પુણ્ય-
શાળી સ્ત્રીઓ, લોકો અને તારા જેવા રાજપિંડો
મને પામે તેમાં તો કહેવાનું જ શું? તેથી હું આ સુખ
રહિત અને કાણજીવર લોકમાં જન્મીને મને ભગ
મારામાં મનચળા થા, મારો ભાન બન, મારું પૂજન
કર, મને પ્રણામ કર. આમ મારામાં આત્માને લોકતા
મારા પરાયણ થઈને મને પ્રાપ્ત થઈ. ૨૨-૩૪

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-વિભૂતિયોગ

શ્રીભગવાન બોલ્યા—જે મહાજાહો! ફરી પણ
મારું સિદ્ધાન્તરૂપ કહેવું સંકેત. મારા પર પ્રેમમય
બનેલા એવા તને હું તે કહું છું. મારા મુજ સ્વરૂપને
દેવો અને મહર્ષિઓ પણ જાણતા નથી. કારણ કે હું
દેવો અને મહર્ષિઓનું પણ આદિ કારણ છું. જે મને
અજન્મા, અતારિ અને ભોક્તા મહેશ્વરરૂપે જાણે છે તે
મને પદાધૈર્મ્ય શીઘ્ર વગરના જ્ઞાપી પાપીથી મુક્ત થઈ
જાય છે. દુહિ, શાન, મોહનો અભાવ, ક્ષમા, સન્ન,
કમનું, સુખ, દુઃખ, જન્મ, મૃત્યુ, કષ્ટ, અધિક,

સમતા, દુષ્ટિ, તપ, દાન, મર, અપવરા એવા પ્રાણીઓના
જુગજુદા ભાવો મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. મારામાં
ભવવાળા સાત મહર્ષિઓ અને તેમની પૂર્વના ચાર
સનાતિ તથા ચૌદ મનુષ્યો મારા સંકલ્પથી ઉત્પન્ન
થયેલા છે અને લોકમાં આ બધી તેમની જ પ્રજા છે.
મારી આ વિભૂતિ અને ચોરસહિતને જે યથાર્થ રીતે
જાણે છે તે મારામાં નિશ્ચય ભોગ વડે જોઈએ તપ છે
તેમાં સંકલ્પ નથી. હું સર્વની ઉત્પત્તિનું કારણ છું અને
સર્વકોઈ મારાથી જન્મી શકે ફરી શકે છે એ પ્રમાણે

જાળીને જાની પુરો બાપપૂર્વક મને બચે છે. જેમનાં ચિત્ત અને પ્રાણ મારામાં પરાચર્યા છે એવા ચંતુ મેં એકાગ્રીયને મારું સ્વરૂપ અમલવના, દહેતા અને મારાં

વખણ કરતા ચંતુષ્ટ યજ્ઞને અનન્દમાં રહે છે. જોમ મને પ્રેમપૂર્વક ભજતાં મારામાં સતત યુક્ત રહેનારાં એને હું તીવ્ર શુદ્ધિયોગ આપું છું કે જેના વડે તેઓ મને પામે છે. અને તેઓ ઉપર કૃપા કરવા માટે તેમના અન્તઃકર્મમાં રહેલો હું મારા પ્રદાશય ચાનકેપ હીસયી આગનના અન્વયકારના નાથ કરું છું. ૧-૧૧

અર્જુન ધોદયો—આપ પરમ ધામ અને પરમ પવિત્ર છે. કારણ કે આપને બધાં નાપિઓ, સનાતન

દિવ્ય પુરુષ તેમજ દેવોના પાવ આદિય, અગત્યા અને સર્વનાથી રહે છે. તેમજ દેવોનાં નારક તથા અમિત, દેવ અને વ્યાસ વગેરે નાપિઓ તથા અપ પેતે પશુ મને તે જ પ્રેમણે કહે છે. અને હે કેશવ! તમે મને આ જે કહે છે તેને હું તેદન સત્ય માનું છું. ભગવન્! આપના આ લોલામય વ્યક્ત સ્વરૂપને દેવો કે જાનવો પેણ જાણતા નથી. હે પુરુષોત્તમ! હે સર્વજ્ઞેના ઉત્પન્ન કરનાર! હે જ્ઞેના ધર્મર! હે દેવોના દેવ! હે જગતના સ્વામી! આપ પેતે જ પેનાને જાણો છે. તેથી આપ જ આપની જે વિમુક્તિઓ કારત આ જાણ લોકોમાં વ્યાપન યજ્ઞને રહેલા છે તે દિવ્ય વિમુક્તિઓ મને સમ્પૂર્ણ રીતે કહેવા માટે ચોમ છે. હે યોગેશ્વર! હું કેવી રીતે નિરન્તર આપનું ચિન્તન કરતો આપને જાણું; અને ભગવન્! આપનું ક્યાક્યા ભાવેકારા હું ચિન્તન કરી શકું! હે નનાદન! તે સર્વ તથા આપની યોગશક્તિ તથા વિમુક્તિને આપ કદીથી મને વિસ્તારપૂર્વક કહો. કારણ કે આપનાં અમૃતમય વચનોને સાંભળતાં મને વૃત્તિ નથી થતી. ૧૨-૧૮

શ્રીભગવાન બોલ્યા—કહેશ! હવે હું જે મારી દિવ્ય વિમુક્તિઓ છે તેમાંની તને મુખ્યમુખ્ય કહીશ. કારણ કે મારા વિસ્તારને પાર નથી. અર્જુન! હું સર્વ જ હરમાં રહેલો સર્વને આત્મા છું તથા સમ્પૂર્ણ જ્ઞેનો આદિ, મધ્ય અને અન્ત પશુ હું છું. અર્ચિય પાર પુરોમાં હું વિંછુ અને જ્યેષ્ઠિઓમાં તેજસ્વી કિરણોવાળો સૂર્ય છું. વાયુઓમાં મરીચિ હું છું.

નસતોમાં અન્દ હું છું. હું વેદોમાં સામવેદ છું. દેશોમાં જન્દ છું. સંસ્કૃતોમાં મન છું અને પ્રાજ્ઞાઓમાં મેન છું. હું જાગિયાર સ્તોમાં કંઠર છું. વધે અને

શક્તિમાં કુબેર હું, આ વસ્તુઓમાં અગ્નિ તું હું અને
પરતેમાં મેરુ હું હું. હે પાદ પુરોહિતોમાં સુખ્ય

કામધેનુ હું, સન્તાન વિતપન કાચા અર્થેતો કામદેવ
અને સર્પોમાં સર્પરજ વસુકે હું હું. હું નાગોમાં
શેષનાથ, વલયધરો અને જળદેવોમાં વરણ હું હું.
પિતૃઓમાં અર્ધમાં નામતો પિતૃઓના ઈશ્વર તથા
સસન (નિયમન) કાનારુઓમાં યમરાજ હું હું. હું
દેવોમાં પ્રહાર હું, ગણના દરનારાઓમાં કાળ તથા

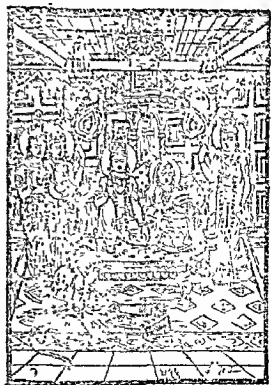
બુદ્ધરૂપિતમને ભાગ્ય, સેનાપતિઓમાં કાર્તિકેશ્વરો હું
હું અને જલાશયોમાં સુરુદ હું. હું મદર્ષિઓમાં
બુદ્ધ અને શબ્દોમાં એકાદર હું, બીજા પ્રકારના યજ્ઞોમાં
જપથત અને રિધર પદાર્થોમાં દિમાલય પરાંત હું. સર્વ

પશુઓમાં સુગરાજ સિંહ અને પક્ષીઓમાં હું ગરુડ હું.

શ્વેતો હું પીપ્પલાનું વૃક્ષ, દેવર્ષિઓમાં નારદ મુનિ,
મન્થર્વોમાં ચિત્રરથ અને સિદ્ધોમાં કપિલ મુનિ હું હું.
પીપ્પાઓમાં અમ્બુન સાથે ઉપન યજ્ઞો ઉચ્ચેન્દ્રવાદ હું.
દાથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એકાદત નામતો દાથી અને મનુષ્યોમાં
રાજા મને ભાલ્યુ હું શાસ્ત્રોમાં વજ્ર અને ગાયોમાં

પવિત્ર કરનારાઓમાં વાયુ, સત્ત્વધારીઓમાં યીરમ, માછલામાં સગરમચ્છ અને નદીઓમાં ભાગીરથી યંગા હું છું. અનુન । સંપ્રિયોતો આદિ, અન્ત તથા મધ્ય પશુ હું જ છું. હું વિષ્ણુઓમાં અધ્યાત્મ-રિણુ હું, વિદ્યાર કરનારાઓનો તત્ત્વનિર્ણયગણો વાદ હું છું, હું અદ્વૈતામાં અદ્વૈત હું, સમાસમાં દ્વંદ્વ સમાસ હું, કાળનો પશુ અશ્વય કાળ હું છું અને સર્વ તરફ મુખ્ય વાળો સર્વનું ધારણુ-પોષણ કરનાર હું છું. સર્વનો નાથ કરનાર મુદુ અને ઉત્પત્ત ધનારાઓનું ઉત્પત્તિ-ધન હું છું, તથા નારીલાવમાં કાતિ, શી, વાણી, રશ્મિ, મેધા, વ્રતિ અને ક્ષમા હું છું. ગાયન કરવા શોભ્ય કૃતિઓમાં મૃત્સામ અને ઇન્દ્રોમાં ગાયત્રી ઇન્દ્ર હું છું. મહિનાઓમાં માગર્ગશીર્ષ અને ચતુર્યામી વસન્ત હું છું. હેતરંગી કરનારાઓમાં વૃન (૬૫૨) જુગાર હું છું, તેજસ્વિઓનું તે જ હું છું, હતનારાઓનો રિણ્ય, નિશ્ચ કરનારાઓનો નિશ્ચ તથા સારિય

લાવણ્યઓનું સ્તન હું છું. રશ્મિકુળમાં વસુદેવ હું છું. પાંડવોમાં ધનંજય (અનુન), મુનિઓમાં બ્રહ્મ અને કવિઓમાં શુક્રમાર્થ કરિ પશુ હું છું. હું દમન કરનારાઓનો દમક, હતરાની હૃદયલાવણ્યોની નીતિ, શુભ વાતનું રક્ષણ કરવામાં મોન અને ચાની પુરુષનું ચાન હું છું. અને અનુન । જે સર્વ જીવોનો ઉત્પત્તિ કરણ છે તે પશુ હું જ છું. જે કર્ષ સ્થાવર અથવા જંગમ છે તે મારા વિના નથી. હે પારતપ । મારી દિવ્ય રિણિઓનો અન્ત નથી, આ તો મેં તારે મારે કેળવ દર્શનારૂપે જ મારી રિણિઓનો વિસ્તાર કર્યો છે. પશુ જેને વસ્તુ રિણિયુક્ત, કન્તિયુક્ત અથવા પ્રસન્નતાળી છે તેમાં મારા તેજનો અથ જ પ્રકટ થયેલ છે. બી રીતે કહું તો હે અનુન । આ બધું બાધું ભણ્યશનું શું કામ છે ! તું એ ભણી શે કે મારા એક અંશમાત્રી હું આ સમસ્ત જગતને ધારણ કરીને રહેતો છું. ૧૯-૪૨

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા:-વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

અનુન યોદધ્યા—મારા પર અનુપદ કરવા મારે આપે જે પરમ શુભ આપ્તરિક કવચો કલાં તેનાથી મારો મોહ નષ્ટ થઈ જશે છે. હે કમલનેત્ર ! મેં આપની પ્રસેથી જીવોની ઉત્પત્તિ અને પ્રત્યક્ષ વિસ્તારપૂર્વક સાંભળ્યા, તથા આપનો અવિનાશી મહિમા પણ સાંભળ્યો. પરમેશ્વર ! અપ તમને જેવા રહો છો તે પ્રમાણે જ છે. પરન્તુ પુરુષોત્તમ ! આપના જ્ઞાન, અંધર્, શક્તિ, બળ, વીર્ય અને તેજથી યુગ અંધર્ધણા રૂપને હું પ્રત્યક્ષ જેવા અહું છું. પ્રસો ! જો મારાથી આપનું તે રૂપ ભેદ થાય તેમ આપને લાગતું હોય તો મેગેશ્વર ! તે અવિનાશી રાજનું મને હૃદય કચવો ૧-૪

શ્રીભગવાન યોદધ્યા—પાર્થ ! તું મારા મેંકેટ્ર-હૃદયો પ્રકારનાં, જુગજુગ રંગો તથા આકૃતિઓવાળાં અસૌકીક રૂપોને જો. ભારત ! મારામાં આદિ શે, વરુઓ, રત્નો, અધિનીકમારો અને મરુતોને તથા પહેલાં ન જોએલાં મારાં અનેક અંધર્ધર્મ રૂપોને જો. અનુન ! હવે મારા આ શરીરમાં એકરૂપે રહેત સ્થાવર-જંગમ સદિવ સમ્પૂર્ણ જગતને દેખ તથા બીજું પણ જે કર્ષ જેના હૃદયો હોય તે જો. પરન્તુ તું મને તારા આ રૂપ જોવાથી ભેદ નહિ કરે. તને હું દિવ્ય નેત્રો આપું

હું, તેનાથી તું મારી હૃદયી યોગશક્તિને જો. ૫-૮

સંજય યોદધ્યો—રાજન ! મહાયોગેશ્વર અને કર્ષ પાપેના કરનાર ભગવાને આ પ્રમાણે કહીને અનુનને પરમ અંધર્ધર્મયુગ દિવ્ય સ્વરૂપ બતાવ્યું, તે રૂપ અનેક શુભ અને નેત્રોવાળું, અનેક અદ્ભુત દેખાવોવાળું, અનેક દિવ્ય આભૂષણોવાળું અને અનંક અસૌકીક રૂપોને હાથમાં ધારણ કરેલું, દિવ્ય માળાઓ અને વર્ત્તો પહેરેલું, દિવ્ય મન્દનોથી ચર્ચાયેલું, સર્વ પ્રકારનાં આશ્ચર્યોથી ભરેલું, અન્ત રહિત, સર્વ તરફ શુભ કર્ષ દેસ્તરૂપ હતું. આકાશમાં હજાર સૂર્યો એવા સર્વે કિરણથી જે પ્રકાશ પાપ તે પશુ ભાગ્યે જ વિશાળ પરમા-માના તે તેજ નેટરો થઈ શો. પાંડુપુત્ર અનુન તે વખતે દુઃખ જુદા અનેક પ્રકારથી વિરાગ થઈને સમ્પૂર્ણ જગત દેવાના દેવ કૃષ્ણના શરીરમાં એકરૂપ રહેલું જોયું. આથી અંધર્ધર્મચિત્ત અને શોભામિત ચએલો ધનંજય ભગવાનને મસ્તક નમાવી પ્રણામ કરીને હાથ લેડીને બેસી. ૯-૧૪

અનુન યોદધ્યો—હે દેવ ! હું આપને શરીરમાં સમસ્ત દેવાને, સર્વ પ્રકારનાં પ્રાણીઓનું સમગ્રને, કમળના આસન પર બેસેલ સદ્ગીર્તા અનુન

બધા કષ્ટિઓને તથા દિવ્ય સર્પોને ભેડે' છું. હે
 વિશ્વંસ! હું આપને અનેક હાથ, અનેક પેટ, અનેક
 તેજો તથા સર્વ બાહ્યોએ પાર વગરના રૂપવાળા ભેડે
 છું. હું તમારા અન્ત ભોગો નથી, મધ્ય ભોગો નથી
 તેમ આદિને પણ નથી ભોગો. આપને હું સુરુદ્ધરી,
 ગદાધારી, ચક્રધારી, તેજના પુજ અને બધે ઝળકાણી
 ભયોતવાળા તથા સર્વ બાહ્યોએ તેજસ્વી અભિ અને
 સર્વ સમાન કાંતિવાળા તથા અમાપ અને મુસેલીથી
 દેખી ઇંદ્રાય તેવા ભેડે' છું. આપ જ ભલુવા યોગ્ય
 પરમ આકાશરૂપ, આ જગતના અતિમ આધાર, સત્તાતન
 ધર્મના અરિનાશી રક્ષક અને શાશ્વત પુરુષ છો. આપને
 હું આદિ, અન્ત અને મધ્યરૂપ તેજોવાળા, પ્રત્યક્ષિત
 અભિરૂપ મુખવાળા અને પોનાના તેજની આ જગતને
 તપાવી રહેલા ભેડે' છું. મહાત્મન! આ સ્વયં અને
 પૃથ્વીની વચ્ચેનું સમ્પૂર્ણ આકાશ તથા બધી નિશાઓ
 એક અપથી જ પરિપૂર્ણ છે. આપના આ અકોટિક
 અને ભયંકર રૂપને ભેડેને જણે લોક કંપી રહ્યા છે.
 આ બધા દેવતાઓના સમૂહો આપમાં પ્રવેશ કરે છે
 અને દેવતાકે ભવલીત થઈ હાથ ભેડીને આપનાં નામ
 તથા યુગો ગાઈ રહ્યા છે. મદ્યિઓ અને સિદ્ધોના
 સમુદાયો * કલ્યાણ હે! 'આ પ્રમાણે કહેતા અનેક પ્રભેર
 આપની શુભિન્દરી રહ્યા છે. રસો, અદિત્યો, વસુઓ,
 સાધો, રિષેદેવો, અશ્વિનીકુમરો, મરુતો, પિતૃઓ,
 અન્ધર્વો, યક્ષો, અશ્વેદો અને સિદ્ધોના સમૂહો-બધા લખને
 વિરિમંત થઈને ભેડે' રહ્યા છે. હે મહાબાહો! અપતું
 આ બધુ મુખો અને આંખોવાળું, બહુ હાથ, સ્પર્શ
 અને પગોવાળું, ધર્મા ઉદર અને કાંઠોવાળું અપતું
 વિશ્વરામ રૂપ ભેડેને બધા લોકો તથા હું બાહ્ય થઈ
 રહ્યા છીએ. હે વિશ્વંસ! આકાશને આકાશ, દેવોપમાન,
 અનેક રંગવાળા, પદ્મોળાં કંદેશાં મુખવાળા અને વિરળ
 તેજોવાળા આપને ભેડેને મારું અન્તર વ્યાકુળ થઈ
 ગયું છે. હું ધીરજ કે શાન્તિ નથી રાખી શકું;
 વિશ્વરામ દેવતાઓ અને પ્રથમજગતના અભિરૂપ ન
 પ્રત્યક્ષિત એવાં આપનાં મુખોને ભેડેને હિરમ્લ ચર્ચ
 મયો છું, મને ચેન પશું નથી, હે દેવેશ! હે જગતના
 નિયંત્રક! આપ પ્રસન્ન થાઓ, આ બધા દુઃસ્વપ્નના
 પુત્રો બધા રાત્રીઓનાં ટેળાં સાથે અપમાં પ્રવેશ કરી
 રહ્યા છે. તથા ભીમપિતામહ, કલ્યાણાર્પ, કલ્પ અને
 અમારા પક્ષના પશુ મુખ્યમુખ્ય યોદ્ધાઓ-બધા મૂળ

વેગથી ઉત્તરવાળ કરતા અપનાં વિશ્વરામ દેવતાઓ
 ભવાનક મુખોમાં ભઈ રહ્યા છે અને કેટલાક કોતોત્તી
 વચ્ચે કલ્યાણર્પ મયોશાં આધારવાળા દેખાય છે. જેમ
 નદીઓના અનેક જળપ્રવાહો સમુદ્ર તરફ ધસે છે
 તેવી જ રીતે પૃથ્વી પરના આ શુભાંગિ પશુ આપનાં
 પ્રત્યક્ષિત મુખોમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા છે જેમ પતંગિયા
 નાચ પામવા માટે મોહિત થઈને ઝડપી પ્રત્યક્ષિત
 અગ્નિમાં ભઈ પડે છે તેવી જ રીતે આ બધા લોકો
 પોતાના નાશ માટે આપનાં મુખોમાં અતિ વેગથી દોડતા
 પ્રવેશ કરી રહ્યા છે. આપ તે બધાંના પ્રત્યક્ષિત મુખોથી
 ભાસ કરતા પગપગનાં મુખોથી તેમને ચાલી રહ્યા છો.
 હે સર્વવ્યાપી વિશ્વંસ! આપનો ઉચ પ્રકાર સમ્પૂર્ણ
 જગતને તેજદાસ કરી દર્શને તપાવી રહ્યા છે, મને
 વતવા કે આ ઉચ રૂપવાળા આપ કાણ છો? હે દેવોમાં
 શ્રેષ્ઠ! આપને નમસ્કાર છે, આપ પ્રથમ થાઓ, હું
 આપની પ્રતિને નથી ભલુતો, હું તો આપના મૂળ
 સ્વરૂપને ભલુવા છલું છું. ૧૫-૩૧

શ્રી ભગવાન યોદ્ધા—હું લોકોનો નાશ કરનાર
 શુદ્ધ પામેશ્વે મહાકાળ છું. તેથી મારી સામેની સેના-
 ઝગમાં આ જો યોદ્ધાઓ છે તે તારા રિના પશુ બની
 શકવાના નથી, મારે તું જો, પથ પ્રાપ્ત કર અને
 સમુદ્રને છતીને તેમનું પતંગાન્યપૂર્ણ શબ્દ ભેગ
 આ બધા વીરોને જે પદ્મેથી જ મારી નાખેલા છે, હવે
 હે સમ્યક્તાની! તું માન નિમિત્ત જ બન, કોળ્યાપ,
 બીજમ, ભયંકર અને કલ્પ તથા બીજા પશુ મારા હાથ
 મરુએલા અનેક યોદ્ધાઓને તું માર, તું બાંધન ન થા
 શુદ્ધ કર. નિઃસંદેહ તુ કુદર્શ સમુદ્રોને છતીશ. ૩૨-૩૪

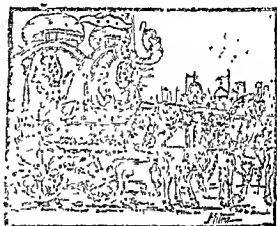
અર્જુન યોદ્ધા—હે અન્તર્યામી! તમારું શીર્ષન
 કરીને લોકો પ્રસન્ન થઈ તમારા રિષે પ્રીતિવાળા થાય
 છે તે ચોગ્ય જ છે. રાક્ષસો તો તપાકર આ સ્વરૂપ
 ભેડેને ભવલીન જ થઈ ગયા છે અને આમનેમ દિશા-
 એમાં લાગે છે. તમા સિદ્ધોના સમૂહો આપને નમસ્કાર
 કરી રહ્યા છે. હે મહાત્મન! તેઓ આપને શા માટે ન
 નમે, આપ તો અમાથી પશુ મોટા આદિ કર્યા છે. હે
 અન્તર! હે દેવેશ! હે ભગવિનિયંત્રક! તમે વિશ્વ-
 રંદિત છો. તમે સત્ છો, અચલ છો અને તે બન્નેથી
 પશુ પર છો. તમે અદિત્ય અને સત્તાતન પુરુષ છો.
 આપ આ જગતના પરમ આકાશ અને ભલુનાર છો
 તથા ભલુવા ચોગ્ય છો. તમે જ પરમ ધામ છો, હે

અનન્તરૂપ ! આ જગત તમરાથી વ્યત છે. આપ વાહુ, ધંમરાજ, અગ્નિ, વરહુ, ચન્દ્રમા, પ્રન્દના ફરમી થતા અનન્તરૂપના પશુ પિતા છે. આપને હવેરા વરે અનન્ત વારંવાર નમસ્કાર છે. હે અનન્ત સમર્થવચ્ચા ! આપને આગરાથી, પાછળથી અને સર્વ બાળુથી નમસ્કાર છે. અનન્ત પરકમશાળી આપથી સર્વ સંસાર વ્યાપ્ત છે તેથી આપજ સર્વરૂપે છે. આપના આ પ્રભાવને ન જાણના આપ મારા સખા છે. જેમ માનિને પ્રેમથી અથવા અજ્ઞાનથી મેં જે આપને 'કૃ'વા ! શાદર ! સખે !' આ પ્રમાણે જે કંઈ અનુચિત રીતે કહ્યું છે, તથા હે અચ્યુત ! વિદ્યાર કરતી યજ્ઞને અથવા બેસતી ઊઠવામાં, ખાવા વગેરેમાં મેં વિચારને મટે આપને અપમાનિત કર્યા છે તે બધા અપરાધોને ક્ષમા કરવા માટે હું આચિન્ત્ય પ્રભાવવચ્ચા આપને વિનવું છું. આપથી સરસર જગતના પિતા તેમજ સર્વથી મેં તા પૂજનીય તથા શુરુ છે. હે અનુપમ પ્રભાવવચ્ચા ! તમે કોઈમાં આપના સરખો પશુ કોઈ પ્રભાવશાળી નથી તો આપનાથી અધિક તો કયારી હેય ! તેથી હે પ્રભા ! હું મારું શરીર નમાવીને અપને અંતરથી પ્રગુ મ કરું છું અને પ્રસન્ન થયા વિનવું છું. દેવ ! પિતા જેમ પુત્રના, સખા જેમ તેના સખાના અને પતિ જેવ પ્રિયતામા પત્નીના અપરાધને સદન કરે છે તેમ આપ પણ મારા અપરાધ સદન કરવા ગોચર છે. પહેલાં કહી ન જોએકું એવું આપનું આ રૂપ જોઈને હું હર્ષિત થઈ રહ્યો છું તેમજ મારું મન લયથી અતિ વ્યાકુળ થઈ રહ્યું છે. તેથી આપ તમારા તે ચતુર્ભુજ વિષ્ણુરૂપને જ મને દેખાડો. હે દેવેશ ! હે જગન્નિવાસ ! પ્રસન્ન થઓ, હું આપને તે જ સુકુટ ધારણ કરેલા અને ગદા અને ચક્ર હાથમાં લીધેલા જોવા માહું છું. તેથી હે રિધરૂપ ! હે સહસ્રમાહો ! આપ તે જ ચતુર્ભુજ રૂપથી પ્રકટ થાઓ, ૩૬-૪૬

શ્રી ભગવાન ધોલ્યા—અર્જુન ! તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને મેં તને મારા આમયોગ દ્વારા મારું આ તેજોમય અનાદિ પરમ વિધરૂપ બનાવ્યું. આ સ્વરૂપ

તારા ચિત્રમ પહેલાં કંઈએ જોએલ નથી. હે અર્જુન ! મનુષ્યોકમાં વેદ બ્રાહ્મણ, યજ્ઞ, અધ્યયન, જ્ઞાન અને ઉપ તપાયા દ્વારા પણ કોઈથી હું તે જોઈ તે સ્વરૂપમાં તારા સિવાય દર્શન કરવાને શક્ય નથી. મારા આવા વિરૂદ્ધ રૂપને જોઈને તું વ્યાકુળ ન થા, મુગ્ધા ન થિ. હવે પાછું તું નિમમ થઈને પ્રસન્નતાથી મારું તે જ મનસમય ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ જો. ૪૭-૪૮

સંજય ધોલ્યા—ભગવાન વસુદેવે અર્જુન પ્રયે આ પ્રમાણે કહીને પછી તે જ ચતુર્ભુજ રૂપ બતાવ્યું.

અને તે સૌંચ શરીરથી તેને સાન્ન્યન આધ્યું. ૪૭

અર્જુન ધોલ્યા—જનાર્દન ! આપના આ અતિ જ્ઞાન્ત મનુષ્યરૂપને જોઈને હવે હું ચિત્તની સ્થિરતા અને સંકલ્પવિદિ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો છે. ૪૮

શ્રી ભગવાન ધોલ્યા—મારું જે આ સ્વરૂપ જે જોઈ તેનાં દર્શન બહુ દુર્લભ છે. દેવો પણ નિત અનાં દર્શનની આકાંક્ષા રાખે છે. તે આ જે મારા દર્શન કર્યા છે તે વેદ, તપ તથા યજ્ઞ વડે પણ થઈ શક્યા નથી. હે અર્જુન ! આમા સ્વરૂપે તો હું અનન્ય ભક્તિ વડે જ દર્શન કરવાને, બધાની શકવાને તથા મારામાં એકરૂપ થવા મટે સ્ત્રાય છું. જે બધાં કર્મો મારે અર્થે જ કરે છે, મારા પસાય છે, મારા ભડન છે, આસક્તિ રહિત અને સમર્પણ પ્રાણીએ માં વેરભાવથી રહિત છે, ને આન્ય લોકિયજ્ઞા પુરુષ મને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-ભાંડિનયેતમ

અર્જુન ધોલ્યા—આ પ્રમાણે જે ભકતો સતત તમારામાં ચિત્તને જોડી તમરી ઉપાસના કરે છે, અને જે

ભકતો નિર્વિકલ્પ અવ્યકત સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે તેઓમાં આ યોગીએ અંત છે ?

શ્રીભગવાન બોલ્યા—મારામાં મન નેહીને પ્રાર
પરાયણ થઈ પરમ શ્રદ્ધાથી જેઓ મને ઉપાસે છે તેમને
હું પ્રેમ યોગી ગણું છું. પરન્તુ બધી દૃષ્ટિએને સંશયિત
હી, સર્વમાં સમભાવ ધારણ કરનારા જે મનુષ્યો મારા
નિર્નિહાર, અચલુનીય, અચ્ચક્ત, સર્વવ્યાપક, અગિન્ય,
અચળ, અવિનાશી શરૂપની ઉપાસના કરે છે તેઓ પણ
સર્વપ્રાણીઓના હિતમાં લાગેલા થકા મને જ પ્રાપ્ત કરે
છે. અચ્ચક્ત સ્વરૂપમાં ચિત્ત નોનારાઓને મુશ્કેલી બહુ
રહે છે; કારણ કે દેહધારીઓથી અચ્ચક્ત ગતિ કદથી જ
મેળવી શકાય છે. પરન્તુ હું પાર્થ! જેઓ સર્વ કામના-
ઓનો મારે નિર્મે ત્યાગ કરી, મારામાં તત્પર થઈ
અનન્ય લાવથી ખ્યાન કરતા મને ઉપાસે છે તેઓનો હું
પોષ વખતમાં આ પ્રત્યુષ સંસારસાગરમાંથી ઉઠારે

...કરું છું. મારે હું મારામાં જ મન નેહ, મારામાં જ
શુદ્ધિ પરાવ આવી તું શરીર છૂટ્યા પછી નિઃસંશય
મને જ પામીશ. જો હું મારામાં ચિત્ત રિયર ન કરી
શકતો હોય તો તેનો વારંવાર અભ્યાસ કર. તેવો અભ્યાસ
કરનારી જે સારી શક્તિ ન હોય તો જે કર્મો કરે તે
બધાં મારા પરાયણ થઈને મારી પ્રીતિને અર્થે જ કર.
આ પ્રમાણે અનાસક્તિથી કર્મો કરવાથી પણ મને પ્રાપ્ત

કરવાનું સિદ્ધિને પામીશ. અને મારા માર્ગનો આશ્રય
લાઈ આ પ્રમાણે કરો કરવાને પણ તું અસમર્થ હોય
તો શરીર અને દૃષ્ટિએને વધમાં કરી બધાં કર્મોનાં
ફળોનો ત્યાગ કર. ચિત્તને અભ્યાસથી સ્થિર કરવા કરતાં
સમજવાની રાનથી સ્થિર કરવું કલ્યાણકારક છે. અને
ચાન થતાં જે ખ્યાનરસ્યા પ્રાપ્ત થાય છે તે વધુ મેં
છે. ભગવન્મય ખ્યાન થતાં જે કર્મફળો ત્યાગ થાય છે
તે પછી તુરત મનુષ્ય શાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨-૧૨

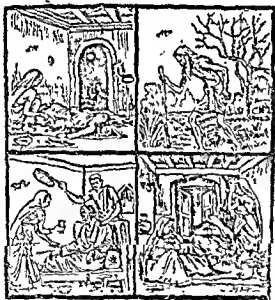
જે પુરુષ સર્વપ્રાણીઓ પ્રત્યે દેવ રહિત, સ્વાર્થ રહિત,
સર્વોનાં હિતેચ્છુ અને વ્યાણ છે. તથા મમતા રહિત,
અલ્લકાર રહિત, સુખદુઃખમાં સમાન તથા ક્ષમાશીલ—
એટલે અપરાધીઓને પણ અલ્પ આપનાર છે તથા
આત્મયોગથી સન્તુષ્ટ છે, મન-દૃષ્ટિઓ સહિત શરીરને
વશ કરેલ એવો છે, મારામાં દદ નિશ્ચયવાળો છે, તે
મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. જેનાથી લેહા ઉદ્ભવ નથી
પામતા ને જે લેહાથી ઉદ્ભવ નથી પામતા—તે દુર્બ,
દેવ, ભય અને તાસથી સુક્ત એવો મારો ભક્ત મને
પ્રિય છે. જે આદિક્ષા-અચ્છા રહિત છે. પરિવ્રત છે,
સંશયન છે, પદ્ધતિ રહિત છે, સ્થિરતાવાળો છે,
મનોરથોનો ત્યાગ કરેલ એવો છે, તેવો મારો જે ભક્ત
છે તે મને પ્રિય છે, જે હજી દર્શિત થતો નથી, દેવ
કર્તો નથી, શોક કરતો નથી, ઇચ્છાઓ કરતો નથી
તથા જેણે શુભ તથા અશુભ કર્મોનાં ફળો ત્યાગ કરેલો
છે તે ભક્તિયુક્ત પુરુષ મને પ્રિય છે. જે યજ્ઞ
અને મિત્ર પ્રત્યે સમાન રીતે વર્તે છે, માન-અપમાનમાં
જેનો સમભાવ છે, ટાક-તડકો, સુખ-દુઃખ વગેરે દ્વંદ્વો
પણ જેના મનને સમાન અને જેની દશામાં
આસક્તિ નથી, નિન્દા અને શુભિતમાં જે સરખો રહે
છે તે તે આત્મતામાં મોન રહે છે, જે મને તેમાં સન્તુષ્ટ
રહે છે. ન ગમે ત્યાં રહે છે, પોતાનું પુર બોધેલો
નથી—જેતાને રહેવાના ધરમાં જેને આસક્તિ નથી,
અને સ્થિર છુદિવાળો છે, તેવો ભક્ત મને પ્રિય છે,
પરન્તુ જે-મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાન થઈ મારા પરાયણ રહી
ઉપર કહેલા ધર્મમય અમૃતને નિઃકામ ભાવે સેવે છે
તે ભક્ત મને અતિપ્રિય પ્રિય છે. ૧૩-૨૦

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-સૈનસૈનશ્વિભાગયોગ

શ્રીભગવાન બોલ્યા—હે કીતેય! આ શરીર
સૈન ક્ષેત્ર છે અને તેને જાણનારને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સૈન

કહે છે. હે અર્જુન! તું આ બધાં સૈનોમાં રહેલા મને
પણ સૈનજ ન જાણ. સૈન અને સૈનજના બેનું

ગાન છે તે જ ગાન છે એવા મારો મત છે. તે ક્ષેત્ર શું છે, કેવું છે, કેવાકિયા વિકારોવાળું છે, શાથી છે તથા તેને જાણનાર કોણ છે, તેનો કેવો પ્રભાવ છે તે બધું સંક્ષેપમાં મારી પાસેથી સાંભળ. આ ક્ષેત્ર અને ચેતનનું તત્ત્વ ઋષિઓએ અનેક પ્રકારે રહ્યું છે અને વિવિધ વેદમંત્રો દ્વારા, દલીલી વડે નિશ્ચય કરાવનારાં બ્રહ્મની વ્યાપકતા બતાવનારાં સૂત્રો વડે પણ આ તત્ત્વ કહેવા-એલું છે. પાંચ મહાજ્ઞો, અદ્વૈત, શુદ્ધ, પ્રકૃતિ, દશ ઇન્દ્રિયો, મન, પાંચ વિષયો, ક્રિયા, દેવ, સુખ, દુઃખ, અવ્યવહારીય રજા દેહનો પિપ્પ, તેમાં રહેલી ચેતના અને ધૃતિ—આ પ્રમાણે વિકારો સહિત ક્ષેત્ર મેં તને સંક્ષેપમાં કહ્યું. ચોતાની શ્રેષ્ઠતાના અભિમાનનો અભાવ—અમાનીપણું, અદ્વૈતપણું, અદિસા, સદનશીલતા, સરગતા, આચાર્યની ઉપાસના, પવિત્રતા, સ્થિરતા, હિંમતિપ્રદ, વિષયો પ્રત્યે વેરાગ્ય, અદ્વૈત-રહિતતા, સંસ્કારના નશ્વ, મત્ત,

ધપણુ, શેમ વગેરે દુઃખોત્તર વિચાર, આ લોક અને પરલોકના ભોગોમાં આસક્તિનો અભાવ, પુત્ર, પત્ની, ધર વગેરેમાં મોહ-મમતાનો અભાવ, સાકું અથવા ખોટું ને કઈ આવી પડે તેમાં સમભાવ, મારામાં એકાગ્રતા-પૂર્વક અનન્ય ભક્તિ, એકાન્ત સ્થળમાં રહેવું, જનસમાજમાં રસ ન લેવો, આત્મચાનમાં નિત્ય સ્થિતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપ પરમાત્માને જ ભેવા-આ બધું ગાન છે અને આથી ને વિપરીત છે તેને અજ્ઞાન કહેલું છે. હવે ને શ્રેય એટલે જાણવા યોગ્ય છે, જેને જાણીને

મનુષ્ય પરમ આનન્દ અનુભવે છે તેને કહીયો. તે અનાદિ પરમજ્ઞ જ શ્રેય છે. તેને નથી સત્ કહી શકાયું કે નથી અસત કહી શકાયું. તે સર્વ બાબતોએ હાથ અને પગ-વાળું, સર્વ તરફ સરખે વ્યાપીને રહેલું છે. તે બધી ક્રિયાના વિષયોને જાણનાર છે છતાં સર્વ ક્રિયાઓ રહિત છે. તથા અસંગ હોવા છતાં સર્વનું ધારણ કરનાર અને નિયંત્ર હોવા છતાં શુણ્યનો ભોગ કરનાર છે. તે સર્વ જોતાની બહાર અને અંદર પરિપૂર્ણ છે અને તે ગતિશળું પણ છે અને સ્થિર પણ છે. તે સદૃશ હોવાથી ન જાણ્ય પેતું છે. તેંદર પણ રહેલું છે અને સમીપ પણ રહેલું છે. તેમ જ સમસ્ત જીવોમાં આકાશની જેમ એક-રૂપે રહેલું હોવા છતાં વિલક્ષ્ય ઘટ્ટને રહેવા જેવું જાણ્ય છે. તે જ જાણવા યોગ્ય તત્ત્વ સર્વ પ્રાણીઓનું ધારણ-પોષણ-કરનાર, સંહાર કરનાર અને ઉત્પત્તિ કરનાર છે. તે જ્યોતિષ્કોનું પણું જ્યોતિ-પ્રકાશને પણ પ્રકાશિત કરનાર અને અન્ધકારથી પર કહેવાય છે. તે જ રાતરે છે. તે જ જાણવા યોગ્ય છે અને જ્ઞાનથી ભરે જાણી સંકષ્પ છે તે પણ તે જ છે અને સર્વના હૃદયમાં રહેલું છે. આ પ્રમાણે મેં તને ક્ષેત્ર, જ્ઞાન, અને જાણવા યોગ્ય તત્ત્વ સંક્ષેપમાં કહ્યું. મારો ભક્ત આ જાણીને મારો સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય અને છે. ૧-૧૮

પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંનેને તું અનાદિ જાણ અને શમ-દેવ વગેરે વિકારો અને શુણ્યને પણ પ્રકૃતિથી જિજ્ઞાસે જાણ. કાર્ય અને કારણની ઉત્પત્તિનો હેતુ પ્રકૃતિ કહેવાય છે અને જીવાત્મા મુખદુઃખના ભોગમાં હેતુ જાણાય છે. પુરુષ પ્રકૃતિમાં રહીને જ પ્રકૃતિથી જિજ્ઞાસે એકાદ શુણ્યને જોઈને છે અને આ શુણ્યને સંજ જ જીવાત્માનો જીવંતીમાં યોગિઓમાં નજ થવામાં કારણ હોય છે. આ પુરુષ, દેહમાં રહેલ જ્યાં પણ દેહથી પર રહેલો હોય છે. દેહમાં સાક્ષીરૂપે રહેલો હોય છે તેમજ તે જ ક્રિયાને અનુભવિત આપનાર સર્વનું ધારણ-પોષણ કરનાર, જીવરૂપે મુખ-દુઃખનો ભોગતા તથા બ્રહ્મા વગેરેનો પણ સ્વામી હોવાથી મહેશ્વર અને શુદ્ધ સત્ચિદાનંદરૂપ હોવાથી પરમાત્મા પણ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ને મનુષ્ય પુરુષને તથા શુણ્ય સહિત પ્રકૃતિને જાણે છે તે દરેક રીતે તેનાં કર્તવ્ય કર્મ કરતાં છતાં ફરી જન્મો નથી. આ પરમાત્માને કેટલાક મનુષ્યો મુખ વગેરે જીવંતી આનંદારા પોતામાં જોઈ છે. કેટલાકે જ્ઞાનભોગ

હારા અને કેટલાક કમયોગ હોગ જુએ છે, પરંતુ કેટલાક તો આ પ્રમાણે ન જાણતા હતાં પણ ખીલ સંતોષુઓ પાનેથી ઉપદેશ લઈ ઉપાસના કરે છે અને તેઓ પણ મનુષ્ય સંસારને તરી નાખે છે. અર્જુન ! જે કંઈ સ્થાપર અથવા નેત્રમ વસ્તુ ઉપન થાય છે તે બધું હોવ અને સેવનના એટલે પ્રકૃતિ અને પુણ્યના સંયોગથી થાય છે. જે પુણ્ય નાથ પાગી રહેલાં બધાં ચર-અચર પ્રાણીઓમાં પરમેશ્વરને નાથ રહિત અને સમાન રીતે રહેશે જુએ છે તે જ મધ્યર્થ જુએ છે. તે પુણ્ય સર્વમાં સર્વભાવથી રહેલા પરમેશ્વરને સમાન રીતે જોતો પોતા વડે પોતાનો નાથ કરતો નથી અર્થાત્ રાજ-દેવ વગેરે વિકાસને વસ થતો નથી અને તેથી પરમ શક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, જે મનુષ્ય દરેક પ્રકારનાં ક્રોધે પ્રકૃતિ-હારા જ થતાં જુએ છે અને આત્માને અક્ષત જુએ છે તે જ મધ્યર્થ જુએ છે. ત્યારે મનુષ્ય જુદાજુદા પદોને એક પરમાત્મામાં જ રહેલા જુએ છે અને તે પરમાત્માથી જ સર્વના નિસ્કાર થયેલા જુએ છે ત્યારે તે જાણને પામે છે, કે કૌન્તેય ! અનાદિ તથા નિર્ગુણ દેવોથી આ અવિનાશી પરમાત્મા સ્વીરમાં રહેલા હોવા છતાં વાસ્તવિક રીતે પોને કશું કરતો નથી તે કથાથી લેવાને નથી. જેમ આકાશ સર્વમાં રહેતું હોય છતાં સર્વ

દેવોથી લેખતું નથી તેમ સર્વ દેવોમાં રહેલ આત્મા લેખતો નથી. અર્જુન ! જેમ એ જ શ્વેત આ સર્વ

લોકને પ્રાપ્ત કરે છે તે પ્રમાણે એક જ આત્મા સર્વપ્રકૃતિ સેવને પ્રકાશિત કરે છે. આ પ્રમાણે સેવનના ભાવને મેલને અને પ્રાપ્તિના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ થાય તેને જે સામંતિથી જાણી લે છે તેઓ પરમાત્માને પ્રમ થાય છે. (૧૮-૪૪)

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—ગુણનયવિભાગયોગ

શ્રીભગવાન બોલ્યા—નર્મ સંગેમાં જે ઉત્તમ યોગ છે, જેનો અનુભવ કરીને મુનિઓ આ સંસારથી મુક્ત થઈને પરમ પદને પામ્યા છે તે યોગ હું તને ફરીથી કહીશ. આ યોગનો આશ્રય લેવાથી જેઓ મનુષ્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા છે તેઓ સ્થિતિ ઉપતિ વખતે પણ જન્મ પામતા નથી તેમજ પ્રવૃત્તિને પણ વેગોને કશી અવગણના થતી નથી. મારી અન્યકત પ્રકૃતિ સર્વ જ્ઞેની થોત છે. તેમાં હું ચેતનના સંસ્પર્ષ ગર્ભ મુકું છું. કે કારણ ! તેનાથી સર્વ જ્ઞેની અને પ્રણામજની ઉપતિ થાય છે. કે કૌન્તેય ! સર્વ જોતઓમાં જેને પ્રણામજ ઉપન થાય છે તે સર્વની ઉપતિનું સ્થાન-મુગ થે નિ મરી પ્રાપ્તિ છે અને હું તેમાં બીજાનું સ્થાપન કરનાર સર્વના પિતા છું. યત્ત, રત્ત અને તમ એ પ્રાપ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃશે અનિવારી હંસ-પ્રભને સ્વીરમાં થાય છે. કે નિષાંપ અર્જુન ! તેમાં સત્ત્વજ નિર્મલ

દેવોથી છુદિને પ્રાપ્ત કરનાર અને આત્માપ્રદ છે. તે દેવીને સુખ તથા યોગનો સંમયે કરાય છે. અર્જુન ! સમસ્ત રમેશ્વજ ત્વંજ અને આસક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે દેવીને રમેશ અને તેના રમેશી સાથે બાંધે છે. તથા અર્જુન ! પ્રાણીઓને મોહન કરનાર તમેશ્વજ અજાનથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે હંસ-પ્રભને પ્રમાદ, આત્મસ અને નિદા સાથે બાંધે છે. અર્જુન ! સત્ત્વજ સુખમાં નોડે છે, રમેશ્વજ અર્માં નોડે છે તથા તમેશ્વજ યતને દોશો રત્તે પ્રમાદમાં નોડે છે. કે કારણ ! રત્તેશ્વજ અને તમેશ્વજને રાગીને સત્ત્વજ ઉપર આવે છે, સત્ત્વજ જ્ઞને તમેશ્વજને રાગીને રત્તેશ્વજ તેમજ સત્ત્વજ અને રમેશ્વજને રાગીને તમેશ્વજ ઉપર આવે છે. જે વધો આ દેવમાં તથા અન્યકત્ત્વજ અને રત્તેશ્વજમાં યતને નિવિસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સત્ત્વજની રત્તે થઈ કે એમ જાણ્યું. અને અર્જુન ! રમેશ્વજ વી જે

ત્યારે લોભ, અર્થ, સકામ ભાવથી ક્રોધોત્પન્ન આરંભ, અશાન્તિ અને વિષયભોગોની પ્રવૃત્તિ-આ વર્ષા ઉત્પન્ન થાય છે. તથા હે કુરુનન્દન ! તમોણુથી વધતી અન્તાકરણ અને ધન્દિયોમાં અપ્રકાશ, કર્તવ્ય ક્રોધોમાં અપ્રવૃત્તિ અને પ્રમાદ તથા નિદ્રા વગેરે અન્તાકરણને મોહ ઉપચ્ચવનાર વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે સત્તણુથી વૃદ્ધિ થઈ હોય ત્યારે દેહધારી પ્રાણી મનુષ્ય પામે તો ઉત્તમ જ્ઞાની-જ્ઞાના નિર્મળ લોકને પામે છે. રજ્જણુમાં મનુષ્ય થાય તો દેહધારી, ક્રોધોની આસક્તિવાળા લોકમાં જન્મે છે. તથા તમોણુમાં મનુષ્ય પામનાર ક્રોધ, પશુ વગેરે મૂઢ યોનિઓમાં જન્મ પામે છે. સત્કર્મનું ફળ સાત્ત્વિક અને નિર્મળ-સુખ, તેમજ જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિ નિર્મળ પ્રકારનું હોય છે. રાજસ કર્મનું ફળ દુઃખ અને તામસ કર્મનું ફળ અજ્ઞાન હોય છે. સત્તણુથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજ્જણુથી નિઃસન્દેહ લોભ તથા તમોણુથી પ્રમાદ અને મોહ ઉત્પન્ન થાય છે તથા અજ્ઞાન પણ થાય છે. સાત્ત્વિક મનુષ્યો ઉચ્ચ યતિને પામે છે, રાજસી મનુષ્યો મધ્યમાં રહે છે તથા તામસી મનુષ્યો અધીમતિને પામે છે. જ્યારે જ્ઞાની મનુષ્ય ત્રણ શુણે સિવાય ખીલે કાષ્ઠ ક્રોધોત્પન્ન કરતા નથી એમ જુઓ છે અને પોતાને શુણથી ૫૨ રહેલો જાણે છે તે મસ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. પુરુષ આ સ્વરૂપ શરીરની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ ત્રણ શુણોને તરી જાણે જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા અને સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી મુક્ત થઈને અમૃત અર્થાત્ પરમ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫-૨૦

અણુન ખોલ્યા—પ્રશ્ન । આ ત્રણ શુણોથી ૫૨ યજ્ઞેલા મનુષ્યનાં કેવાં લક્ષણો હોય, તેનાં કેવાં આચાર હોય તથા કયા ઉપાયથી મનુષ્ય આ ત્રણ શુણોથી ૫૨ થઈ શકે છે ? ૨૧.

શ્રીભગવાન ખોલ્યા—અણુ । જે પુરુષ સત્ત્વ, રજસ્વ અને તમોણુથી ધનારા પ્રકાશ, અર્થ અને મોહ પ્રાપ્ત થતાં તેમનાથી દુઃખ નથી માનતો અને નિશ્ચય થતાં

તેમની હિચ્છા નથી કરતો અને ઉદાસીનની પેઠે સ્થિર રહે

છે, શુણોથી વિચલિત થતો નથી, શુણો જ પોતાનો ભાવ જાળવે છે એમ માનીને સ્વસ્થ રહે છે, સ્વસ્થ જ્ઞાનમાંથી ખસતો નથી, દુઃખ-સુખને સમાન સમજે છે, માટી, પથ્થર તથા સોનામાં સરખો ભાવ રાખે છે તથા પ્રિય અને અપ્રિયમાં, નિન્દા અને સુતિમાં, મન અને અપમાનમાં, તથા શત્રુપક્ષ અને મિત્રપક્ષમાં સમતાવે વર્તે છે, બધાં કામોમાં કર્તાણુના અભિમાનથી રહિત છે તે પુરુષ શુણ તીત રહેલો છે. ને પુરુષ એકનિષ્ઠ લક્ષિતયોગ વડે મનં નિરન્તર જાને છે તે અત્રે શુણોથી ૫૨ યજ્ઞને પ્રકાશાવ પામવા યોગ બને છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ હું છું; અવિનાશી અમર-મોહાનું સ્વરૂપ પણ હું છું અને સનાતન ધર્મને તથા અનન્ત અખરસ એકરસ સુખનો-આનન્દનો આશ્રય હું છું.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—પુરુષોત્તમયોગ

શ્રીભગવાન ખોલ્યા—અણુ । આપુરુષ પરમાત્મા-સ્વં મૂળ જીવ છે અને યજ્ઞથી લઈ સ્વાધર-જગમ પ્રાણીઓરૂપ નીચે વિસ્તરેલી જેની શાખાઓ છે અને વૈદો જેનાં પાંદડાં છે એવું અશ્વત્થ વક્ષ કરેલું છે. તેને જે

જેલું છે તે વેદને જાણે છે. સંસારરૂપ શરીરની ત્રણ શુણોથી શુદ્ધિ પામેલી, વિષયભોગરૂપ કુટુંબજોરાણી શાખાઓથી મનુષ્યો અને પશુપક્ષીઓ(સ્વ) ઉભી અને નીચે-ઉપરની છે. વિષયસનારૂપ કર્મનાં અધિભોગોનાં આનાં મૂળો નીચે

મનુષ્યલોકમાં ફેલાયેલા છે. આ સંસારરૂપ વૃક્ષ પ્રતિફલ્ય વિનાશી હોવાથી આત્મ કાષ્ઠ યોક્ષસ પ્રકારનું સ્થિર રૂપ કદી શકાયું નથી, આ સંસારનો સર્વાંશ અન્ત થતો જણાતો નથી તેમજ સંપૂર્ણ રૂપમાં ઉત્પત્તિ અને વિશ્વતિ પણ નોંધ શકાતી નથી. એવા આ અનન્ત પ્રજાવાળા નશ્વર સંસારને અનાસક્તિરૂપ મજબૂત શરૂથી આપણી અન્દરથી કાપી નાખીને (એટલે કે સંસારની વાસનાઓથી મુક્ત થઈ) પછી તેનું પદ શોધવું ન્હાન એ કે જેમાં જોએલા જીવો જન્મમરણરૂપ આ સંસારમાં પાછા આવતા નથી. તે પરમ પદને પ્રાપ્ત કરવા માટે તે આદિપુરુષ પરમમાના શરણે જવું કે જેનાથી આ સંસારની અનાદિ પ્રવૃત્તિ વિસ્તાર પામી છે. જે મનુષ્યો માન અને મોહથી રહિત છે, જેમણે આસક્તિરૂપ હોયને જીવો છે, જેઓ કામનાઓને છોડીને નિત્ય આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કર્યા કરે છે, જેઓ શુભ-દુઃખ વગેરે દ્વંદ્વોથી પર થયેલા છે તેવા વિવેકી પુરુષો તે અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પદને પ્રાપ્ત કરીને મુમુક્ષુઓ પાછા ફરતા નથી તે માત્ર પરમ ધામ છે. તે પદને સ્વર્ગ, ચન્દ્ર કે અગ્નિ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી. તે માત્ર સ્વયં પ્રકાશિત પદ છે. ૧-૬

આ દેહમાં આ જીવાત્મા મારો જ સનાતન અંશ છે, અને તે જ ગ્રંથુ ગુણવાળા આધારમાં રહીને મન અને પાંચ ધ્વનિયોને બેંચી રહ્યો છે. મારો જે અંશ શરીર ધારણ કરે છે તે, વાયુ જેમ આલુબાલુના પદાર્થોની ગંધ લઈને આગળ જાય છે તેમ શરીરને છોડીને તેની વાસનાઓ, મન અને ધ્વનિયોને લઈને જ બીજા શરીરમાં જાય છે. જ્ઞાન, આજ્ઞા, સ્પર્શેન્દ્રિય જિહ્વા અને કાણુ (નાકમાં રહેલી ધ્વનિય) અને મનને ધારણ કરીને આ અંશરૂપ હૃદય નિયોજીને સેવે છે. તે કેટલીકવાર ત્રિપદો ઉપરથી ઊડી જાય છે અને કેટલીકવાર વિપદો પર જેસેતો હોય છે-લાગેતો હોય છે. સત્, રજસ્ અને તમોગુણના સંગથી તેની જે આ ક્રિયાઓ થાય છે. તેને મુમુક્ષુકાળા પુરુષો નોંધ શકતા

નથી પણ વિવેકી જ્ઞાનીઓ નોંધ શકે છે. યત્ન કરનાર યોગીઓ શરીરમાં રહેલા આ હૃદયને નોંધ શકે છે પરંતુ અન્તઃકરણ શુદ્ધ ન હોય તેવા મૂલચિતવાળા મનુષ્યો આને યત્ન કરવા છતાં પણ નોંધ શકતા નથી.

સર્વમાં રહેલ જે તે જ સમ્પૂર્ણ જગતને પ્રકાશિત કરે છે તથા જે તે જ ચન્દ્રમામાં છે અને અગ્નિમાં છે તેને હું માત્ર જ તે જ જાણુ. અને હું જ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને મારી શકિત વડે સર્વ પ્રાણીઓને ધારણ કરું છું અને રસારૂપ ચન્દ્રમા થઈને બધી વનસ્પતિઓને પોષણ આપું છું. તેમ જ હું અગ્નિરૂપે બધાં પ્રાણીઓના દેહમાં રહીને પ્રાણ તથા અપાન વાયુથી મુક્ત થઈને આર પ્રકારનું અજ પચાવું છું. વળી હું સર્વના લવણમાં અન્તર્માંથી રહેતો છું. બધા જીવોને રમરણ, જ્ઞાન અને અજ્ઞાન મારાથી જ થાય છે. બધા વેદોથી માત્ર જ જ્ઞાન થાય છે, હું જ જ્ઞાનનો નિર્ણય કરું છું અને હું જ જ્ઞાનને જાળનાર પણ છું. આ લોકમાં હાર-નાશવન્ત અને અક્ષર-અવિનાશી એવા બે પુરુષો (પદાર્થો) છે. તેમાં સર્વ બ્રહ્મા એ નાશવન્ત પુરુષ છે-મિથ્યા વસ્તુ છે. તેમાં રહેલો જે અન્તર્માંથી પુરુષ તે અક્ષર-અવિનાશી છે. આ હાર અને અક્ષર બન્નેથી ઉત્તમ પુરુષ તો બીજો જ છે. તે પરમાત્મા કહેવાય છે. તે અવિનાશી હૃદય ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરીને સર્વનું ધારણ-પોષણ કરે છે. આ હાર-નાશવન્ત અને અક્ષર-અવિનાશી પુરુષથી હું પર છું. આથી લોકમાં અને વેદમાં હું પુરુષોત્તમ નામથી પ્રસિદ્ધ છું. ભારતી આ પ્રમાણે મોહ રહિત થઈ જે જ્ઞાની પુરુષ મને પુરુષોત્તમ સ્વરૂપે જાણે છે તે સર્વ હોઈ મને સર્વ જાણી બને છે. હે નિષ્કામ અર્જુન! આ શુભમાં શુભ શાસ્ત્ર મેં તને કહ્યું. તેને તત્ત્વથી જાણીને મનુષ્ય જ્ઞાનજ્ઞાન અને કૃત્ય થશે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-૩૬ સુરસંપદવિભાગયોગ

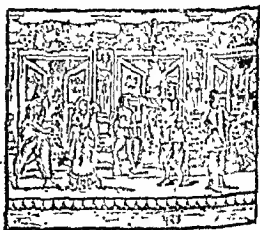
શ્રીભગવાન બોલ્યા—નિર્ભયાના, અન્તઃકરણથી નિર્મળા, જ્ઞાન અને યોગને વિષે નિષ્ઠા, જ્ઞાન, ધ્વનિયોનું ધ્મન, ત્યાગ, ચન્તિ, નિન્દા ન કરવી, દયા, લેણુપાત્રોના અસાધ્ય મુદ્દતા, દુરાચારથી દળા, અવ્યવગતા, તેજ, ક્રોધ, પર્વ, પવિત્રતા, શોક ન કરવો

તથા અગ્નિમાનનો ત્યાગ—આટલા ગુણો હું અર્જુન! દેહી સમ્પત્તિ તરફ વળેલા મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે. હંફ, ગર્વ, અગ્નિમાન, ક્રોધ, ક્રોધરતા અને અજ્ઞાન—આ ગુણો આસુરી ભાવો તરફ વળેલા અણુસોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. દેહી ભાવો મોક્ષ તરફ લઈ જાય છે અને

આસુરી ભાવો બધામાં નાખે છે. મારે હું અર્જુન ! તું ચોક્ક ન કર કારણ, તું દેવી સમ્પતિ તરફ વળેલો છે. અર્જુન ! આ લોકમાં પ્રાણીઓનો સમુદાય બે પ્રકારનો છે. એક તો દેવી પ્રાણીવાળો અને બીજો આસુરી પ્રાણીવાળો. તેમાં દેવી પ્રાણીવાળા રિયે તો વિસ્તારપૂર્વક કહેવાઈ ગયું. હવે તું આસુરી પ્રાણીવાળા રિયે સાંભળ. આસુરી સ્વભાવવાળા મનુષ્યો કરવા યોગ્ય અને ન કરવા યોગ્યને, બાણુદા નથી; નથી પવિત્રતા કે સદાચાર તેઓમાં હોતાં, તેમજ સત્ય પણ તેઓમાં હોતું નથી. તેઓ જગતને અસત્ય, આધાર વિનાનું અને ધ્વિર વિનાનું કહે છે. કેવળ સ્ત્રી-પુરુષના સમાગમથી જ તે ઉત્પન્ન થયેલું છે, અને તેથી તે કેવળ વિષયભોગ ભોગવવા મારે જ છે. આથી દષ્ટિ પરડીને તે ભયાનક કામો કરનારા અશ્વ-મતિવાળા કુટ્ટી જગતના શત્રુઓ થાયને તેના નાશ કરવા મટે જ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રમ, માન અને મરચી ભરા-ઓના તે લોકો દોષ પણ પ્રકારે પૂરી ન થાય એવી કામ-નાઓથી મોહિત થઈ નીચ ઉપાગો દ્વારા સંસારમાં અટક થાય છે, તેઓ જગતના પ્રદય, સુધીની અને પોતાના મૃત્યુ પર્વતની ચિતાઓવાળા, કામ અને ભોગમાં જ તત્ત્વ રહેનારા અને કામ અને ભોગમાં જ ખડું આવી

ભાય છે એમ સમજનારા હોય છે. તેઓ સેકડા આશ-પોશાથી બધામને કામ અને દોષને પરાયણ, મર્ષ કામ અને ભોગ મારે અન્યાય દ્વારા પતનસંચય કરનારા પ્રપ્ત કરે છે. તેઓ વિચારે છે કે આજ મેં આ મોગ્યું અને હવે આ મનોરથને સફળ કરીશ, આટલું થન તો ચાલી પડે છે અને ફરી હવે આટલું મેળવીશ. આ યુગને મેં માર્યો અને બીજાઓને પણ હું મારીશ. હું મોટો એવું સાચી છું, હું ભોગો ભોગવનાર છું, હું પ્રતિજ્ઞા છું, બળવાન છું, સુખી છું, ધનિક છું, કુટુંબ-કામીવાળો અને નાતવતવાળો છું, મારા જેવો બીજો કોઈ નથી માર કરીશ, કાન કરીશ, મોજ કરીશ. આ પ્રભુએ અન-નથી મોહિત થયેલા અનેક પ્રકારે ભક્તિન વિતરણ અને મોહનગથી ધેરાઓના કામ-ભોગમાં અન્યત્ર આસક્ત થયેલા તે લોકો અપવિત્ર નરકમાં પડે છે. પોતાના મનામાં પોતાને શ્રેષ્ઠ માનનારા પર્વડી પુરોહિત અને માનના મદતવાળા મર્મને દંભથી દ્રિષ્ટિ રિતેના મન નામના જ પથ કરે છે. અહંકાર, મજા, ધર્મક, ક્રમ અને દોષનો આશ્રય લેનારા તે લોકો તેમના અને બીજાના દેહમાં એકરૂપ રહેલા એવા મારા દેવ કરે છે. તેના દેવ કરનારા ફર નરાધમોને હું, અશુભ એવી આસુરી યેનિ-ઓમાં જ વારંવાર નાખું છું. હ દી-તેવ ! આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થયેલા તે મહાલોભા જન્મોજન્મ તેથી જ વધારે અધમ ગતિને પમે છે. કામ, દોષ અને લેમ આ આત્માનો નાશ કરનારું મનુ પ્રકારું નરકનું હા

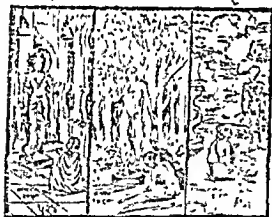
ઉ. મટે આ વળેને ત્વચ રેતુ નેવેલો અર્જુન ! વળે વળનાર નરકમાં દારણી મુખ ધણેલો મનુષ્ય રિતના કમ્પણનું અચળ કરી કા છે અને તેથી પુરમ ગતિને પમે છે. ને પુરમ આ સામર્થ્યને ત્વ

છત્રિ મનમાની રીતે જોઈ છે તે તેના ધ્યેયને જણાવે છે. કદાચ તારે માટે શાસ્ત્ર જ પ્રમાણ છે. માટે શાસ્ત્ર તારે કરી શકે તો નથી અને મુખ્ય કે પરમ ચત્તિને જણાવે છે. માટે જો કદાચ કદાચ વિધાન કરેલું હોય તે જાણીને નથી, તેથી કરવા યોગ્ય અને ન કરવા યોગ્યને નિર્ણય તારે કદાચ કરવું જોઈ જ યોગ્ય છે. ૧-૨૪

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-અધ્યાત્મવિભાગયોગ

અર્જુન ઓહ્યા-હે કૃષ્ણ! જે શાસ્ત્રવિધિને છોડી છત્રિને કેવળ શ્રદ્ધાથી જ પૂજન કરે છે તેમની ચત્તિ કદાચ છે? સ્વત્તિ, રાજત્તિ કે તામસ્તિ? ૧

શ્રીમદ્ભગવાન ઓહ્યા-મનુષ્યોને રસવાચી જ સ્વત્તિ, રાજત્તિ અને તામસ્તિ એમ ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા હોય છે, તે મારી પામેથી જ સ્વત્તિ, ભારતીય ગાય મનુષ્યોની શ્રદ્ધા તેમના અન્તઃકરણની શુદ્ધિ અનુસાર હોય છે. કેટકે મનુષ્ય જેવો છે તેવો તેની શ્રદ્ધાને લીધે જ અલગ હોય છે. અને જેની જેની શ્રદ્ધા થાય તેવા તે થાય છે. સ્વત્તિ શ્રદ્ધાવાળા પુરોહિત જેવાને લગે છે, રાજત્તિ શ્રદ્ધાવાળાએ યજ્ઞ અને રાજ્યને લગે છે.

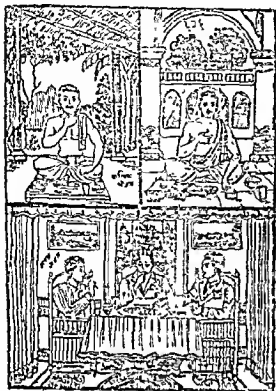

અને જો તામસ્તિ શ્રદ્ધાવાળા જુરેલાં વગેરેને લગે છે. જે મનુષ્યો જન્મ અને મૃત્યુ શરવાળા છે તેમજ શમનાઓ, આસક્તિ અને વગેરેથી પ્રેરાઈને સાચીય નિષિ વિનાયુ કેવળ પોતાના મનથી કદાચ તપ કરીને શરીરમાં રહેલા પાંચ જુદાને તથા અન્તઃકરણી એવા મને જણાવે છે તેમને આસુરી નિષ્કોણજા જન્મ, આદાર પણ સોને પોતપોતાની પ્રતિ અનુસાર ત્રણ પ્રકારનો પ્રિય હોય છે અને તે પ્રમાણે યજ્ઞ, તપ અને ધન પણ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રિય હોય છે. તેમને આ જોઈ જ સ્વત્તિ, ૨-૭

આયુષ્ય, સ્વત્તિ, મળ, આરોગ્ય, સુખ અને સ્ત્રિ વગેરેનાં રમણ, ચિકિત્સા, પોષિત તથા મનને મને તેજ આદાર સાત્ત્વ લેશને પ્રિય હોય છે. કદાચ, આદ્ય, અદ્ય, ખૂબ ગરમ, તીવ્ર તાનમન, સ્થા અને શદ્ધ કરનારા આદારો રાજસ મનુષ્યને પ્રિય હોય છે, અને તે જુગ્મ, ગોક તથા શમ ઉત્તમ કરનારા હોય છે. પહોરવાર સુધી પડી રહેલું, કાતરી ગમેલું, જુગ્મ-ચુલ્લ, વામી ઉચ્છિષ્ટ અને અપવિત્ર ભોજન તામસ લેશને પ્રિય હોય છે. જુગ્મી આકાંક્ષા રહિત મનુષ્યો કદાચ રાજસને નિષિપૂર્વક ને યજ્ઞ કરે છે તે સ્વત્તિ છે, જુગ્મી આકાંક્ષા રાખીને તેમજ દંભ કરવા માટે ને યજ્ઞ થાય છે તે રાજસ યજ્ઞ છે, સાત્ત્વરે રહિત, અમરણ રોહન, મન રહિત, રાજસ રોહન અને મહા રોહન ને યજ્ઞ કરવામાં આવે છે

મે તામસ યસ કહે છે. દેવતા, બ્રાહ્મણ, યુક્ત અને

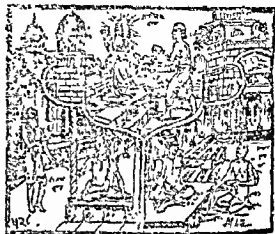

ચાની જાતોનું પૂજન, પવિત્રતા, સરળતા, અહમ્મય અને અહિંસા—આ શારીરિક તપ કહેવાય છે, કોઈને ઉદ્ધવ

ન કરનારી સત્ય, શ્રિય અને દિત કરનારી વાણી બોલતી તથા સદ્મન્યોનું પાન કરવું તે વાણીનું તપ કહેવાય છે. મનની પ્રસન્નતા, શોભા, જ્ઞાન, મોન, આત્મ-સંયમ અને ભાવનાશુદ્ધિ મનનું તપ કહેવાય છે. આ ત્રણ પ્રકારનું તપ ભ્યારે પરમ અક્ષયી યુક્ત યર્ષા જીની આકાંક્ષા વગર કરવામાં આવે છે ત્યારે સાત્ત્વિક કહેવાય

છે. કોઈના સત્કાર, ખુશામત અથવા પૂજા માટે તે તપ થાય છે તે ક્ષણિક અને અનિશ્ચિત રૂપે આપનારે. રાજસ તપ કહેવાય છે. જે મુદ્દનાપૂર્વકે દક્ષી મન, વાણી અને શરીરને પીઠા માથે તેવી રીતે બીજાનું અનિષ્ટ કરવાના હેતુથી તપ કરાય છે તેને તામસ તપ કહેવું છે. દાન આપવું એ રજન એવી છુદ્ધિથી, આપેલા દાનનું

સાદું મળવાની બાંસા વગર થોડા સમયે થોડા અહિંસાને જે દાન આપવામાં આવે છે તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે. પરંતુ જે બદલા મેળવવા માટે અથવા જીની બાંસાથી કંચલાતા મને દાન આપવામાં આવે છે તે રાજસ દાન છે. જે દાન સત્કાર વગર, તિરસ્કારથી અને અભેદ રેશમળમાં કુપાત્રને આપવામાં આવે છે તેને તામસ કહેવું છે. ૮-૧૨.

‘હું તત્ સત્’ આ ત્રણ શબ્દો બ્રહ્મના વાચક છે. તેનાથી પૂર્વે બ્રાહ્મણો, વેદો અને ધર્મો નિર્મિત થયાં છે. માટે બ્રહ્મને જપનારાઓ દરેક એવો ઉચ્ચાર કરીને શિવ પૂર્વકે યજ્ઞ, દાન અને તપ વગેરેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ‘તત્’ એટલે ‘સત્’ તે પરબ્રહ્મ જ છે. ‘એવી ધારણાપૂર્વકે ‘તત્’ નો ઉચ્ચાર કરીને જીની આકાંક્ષા સાખ્યા વિના યુક્તિઓ દેવળ મોક્ષ માટે યજ્ઞ, દાન અને તપ વગેરે કરે છે. ‘સત્’ આ પરમાત્માનું નામ સદ્ બાવમાં અને શુદ્ધ બાવમાં વપરાય છે. તથા કલ્યાણકારક કર્મો માટે પણ સત્ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. યજ્ઞ, તપ અને દાન વગેરેમાં દક્ષતા એ પણ સત્ કહેવાય છે. દિશિયોત્યર્થકે જે કર્મ હેતુ તે પણ સત્ કહેવાય છે. જે જાનુનું અથકાથી યજ્ઞ, દાન, તપ કે જે કઈ કર્મમાં આવે છે તે ‘સત્’ કહેવામાં આવે છે. તે અહિં કે પરમોક્ષમાં કલ્યાણકારક થવું નથી. ૨૩-૨૮

અનુભવ બોલે—હે મહાબાહો! હે હૃદયિણ! હું સંન્યાસ અને ત્યાગનું તત્ત્વ જુદુંજુદું સમજાવવા ઇચ્છું છું. ૧

શ્રી ભગવાન બોલે—જનની ઇચ્છાથી કરવામાં આવતાં કર્મોઃ કર્મોના ત્યાગને ક્ષત્રિયો સંન્યાસ કહે છે અને સર્વ કર્મોના જનના ત્યાગને વિવેકી પુરુષો ત્યાગ કહે છે. ક્ષત્રિયો વિદ્વાનો એમ કહે છે કે કર્મભાગે ક્ષત્રિય પુત્ર છે તેથી તેમને છોડી દેવાં લોકજી અને બીજા કહે છે કે યજ્ઞ, દાન અને તપશ્ચ કર્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, પુરુષમેક અનુભવ! સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બન્નેમાં પહેલાં તું ત્યાગ વિશે મારો નિશ્ચય સંભળ—ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો કહેલો છે, યજ્ઞ, દાન અને તપશ્ચ કર્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, પણ તે તો અત્યંત કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે યજ્ઞ, દાન અને તપશ્ચ કર્મ તો વિકાસને મારે પણ અત્યંતરુચને પવિત્ર કરનાર છે. પરંતુ આ કર્મ પણ આસક્તિ અને જનની ઇચ્છાને છોડીને જ કરવા ઉત્તમ છે એવો આદ્ય મત છે. હવે નિષિદ્ધ અને કામ્ય કર્મોના ત્યાગ તો યોગ્ય જ છે. (કામ્ય કર્મો જોડેલે કેવળ જ્ઞાનગ્રામ્યની દૃષ્ટાથી કરવામાં આવતાં કર્મો) પરંતુ જે કર્મો આપણુ ઉપર કર્તવ્ય તરીકે નિયત થયેલાં હોય તેમને ત્યાગ કરવા ઉચિત નથી. છતાં આપણે આદ્યનયમ તેમને પણ ત્યાગ કરી દઈએ તો તે લાભસ ત્યાગ કહેવાય. કર્મ કરવામાં બહુ દુઃખ-માથાકૂટ રહેતી છે એમ સમજીને શારીરિક કષ્ટતા વાપર્યો ને કર્મો છોડી દેવાય છે. તે યજ્ઞસ ત્યાગ છે. આવો ત્યાગ કરનારને ત્યાગનું જ્ઞાન મળતું નથી. આ કામ્ય કરવાનો મારો ધર્મ છે એમ સમજીને પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મોને આસક્તિ અને જનની ઇચ્છાને ત્યાગ કરીને જે મનુષ્ય કરતો રહે છે તે ત્યાગ સાત્ત્વિક મનાયો છે. આવો સાત્ત્વિક ત્યાગી કુરિમાન અને સંસ્કારવિત દોષ મુક્ત કર્મોના દેવ કરતો નથી અને કેવળ સરળ કર્મોમાં આસક્તિ થઈ જતો નથી. શરીરમાદીથી સમૂહ્ય રીતે કર્મોને છોડી દેવામાં કષ્ટ નથી, તેથી જે કર્મજનના ત્યાગ કરીને જીતે તે જ ખરો ત્યાગી કહેવાય છે. ક્ષત્રિય જ્ઞાન, બુદ્ધિ જ્ઞાન અને મિત્ર જ્ઞાન-આ કર્મોનું ત્રણ પ્રકારનું જ્ઞાન છે. તે કામનાવળા મનુષ્યને બીજા ગન્ધર્વ પ્રાપ્ત થાય છે,

પરંતુ અત્યંત કર્મજનના ત્યાગ કરીને કર્મ કરનારે સંન્યાસીએ ન પ્રાપ્ત થતું નથી. ૨-૨૨

હે મહાબાહો! સાંખ્ય યજ્ઞમાં કર્મ સંબંધી નિવૃત્તિ અને સમૂહ્ય કર્મોને સિદ્ધ કરનારાં આ પાંચ કારણો યાતાયજ્ઞમાં આવ્યાં છે; તે સાંખ્ય—દેહ-કાળ, કર્તા, જુદાં-જુદાં સાધન, જુદીજુદી ક્રિયાઓ અને પાંચમું દેવ, મન, વાણી અને શરીરથી મનુષ્ય જે કંઈ નીતિચાલુ અથવા નીતિવિરહનું કર્મ કરે છે તેમાં આ પાંચ કારણો દોષ છે. પરંતુ આમ હોવા છતાં પણ જે મનુષ્ય હુંડી છુદ્ધિને લીધે કેવળ ચેતાને ઝોકવાને જ કર્મોના કર્તા માને છે તે અસાધની યથાર્થ સમજતો નથી. કર્મોના યજ્ઞમાં જેને “હું કર્તા છું” એવા અદકાર નથી, જેની કુદિ તે કર્મની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં—તેના જ્ઞાનમાં લુપ્ત થયેલી નથી તે તે આ બધા સોંપીને આદી નામે તો પણ ખરી રીતે તે આરતો નથી અને બધાનમાં પડતો નથી. કર્મની પ્રેરણામાં ત્રણ તત્ત્વો રહેલાં છે—ગતા, યાન અને ક્ષેપ (જાણનાર, જાણવાની વસ્તુ અને યાન). અને કર્તા, હિન્દ્રિયો અને કર્મ આ ત્રણ કર્મનાં અંગ છે. ૧૩-૧૮

જ્ઞાની મણતરી કરનાર શરૂમાં યાન, કર્મ અને કર્તાને પણ યુગોના ભેદથી ત્રણતાનું પ્રકારનાં કહેવાં છે. તેમને પણ તું સાંખ્ય—જે યાનથી મનુષ્ય જુદાં જુદાં દેખાતાં સર્વ જ્ઞેયોમાં ઝોકણે રહેલા અવિનાશી ભૂતને જોઈ શકે તે યાનને તું સાત્ત્વિક જાણે અને જે યાનથી મનુષ્ય જુદાંજુદાં દેખાતાં સર્વ જ્ઞેયોમાં જુદાંજુદાં ભાવોને વહેંચારેલા જુગે તે યાનને તું રાજસ યાન જાણ. ત્યાગ જે યાન એક જ કાર્યમાં સમૂહ્ય થાતો માની તેના ઉપરને સમન્વય વિના વધાર વિચારે તેમાં આસક્તિ થઈ જાય છે તેને લાભસ યાન કહેવું છે. કર્તવ્ય તરીકે નિયત થયેલું જે કર્મ રાજસ અને આસક્તિ

આ ઉપર મહાત્મા ગાંધીજીએ જણાવ્યું છે કે, “જેની અદંત આશ ધર્મ મર્ષ છે, જેની કુદિમાં લેટ પણ મેલ નથી, તે બંને આખા જગતને હવે એમ કરીએ. પણ જેનામાં અદંત નથી તેના શરીર જ નથી, જેની કુદિ વિશુદ્ધ છે તે વિદ્યાગામી છે. આવો પુરુષ તો કેવળ એક જગતન છે. તે કરતાં હવે અકર્તા છે, હવે તે કહે અકિંચ છે. તેથી મનુષ્ય પામે તે એક જ ન હોય અને વિદ્યાયત્-ગામન જ મારું છે.”

સંજય બોલ્યો—આ પ્રમાણે મેં ભગવાન વાસુદેવ અને મહાત્મા અર્જુનના આ અદ્ભુત અને રોમાંચકારી સંવાદ સંભળ્યો. શ્રી વ્યાસ ભગવાનની કૃપાથી દિવ્ય દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને મેં આ પરમ પુણ્ય શેષને, અર્જુન પ્રત્યે કહી રહેલા કૃષ્ણ પાસેથી પ્રત્યક્ષ સંભળ્યો છે. રાજન! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના આ રહસ્ય-પુક્ત, કલ્યાણકારક અદ્ભુત સંવાદનું વારંવાર સ્મરણ

કરીને હું હર્ષિત થઈ રહ્યો છું. રાજન! શ્રીકૃષ્ણ તે અદ્યન્ત અદ્ભુત રૂપ સંભારીસંભારીને મારા ચિત્તમાં મહાન વ્યાસથી યર્ષા રહ્યું છે અને મું વારંવાર દરખાઈ છું. રાજન! ત્યાં ચોરેચર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે અને ગાંધીવંશુપધારી અર્જુન છે. ત્યાં શ્રી. વિજય, વૈભવ અને અવિચળ નીતિ છે એવા મારા મત છે. ૭૪-૭૮

રાજા યુધિષ્ઠિરનું લીધમ, દ્રોણ, કૃપ અને શલ્યની પાસે જઈ તેમને પ્રણામ કરીને યુદ્ધ કરવા માટે આજ્ઞા અને આશીર્વાદ માંગ્યું

વૈશમ્પાયન કહે છે—રાજન! ગીતા રચા કમલ-નાભ ભગવાન વિષ્ણુના મુખકમલમાંથી નીકળ્યા છે. તેથી તેનું સારી રીતે અધ્યયન કરવું જોઈએ. ખીન્ન ધર્મા શાસ્ત્રો સેવ્યાથી શું લાભ છે? ગીતામાં સર્વ શાસ્ત્રોના સમાવેશ થઈ ગય છે. ભગવાન સર્વદેવમય છે. ગંગામાં સકળ તીર્થોના વાસ છે, મનુ સર્વલેખ્ય છે, ગીતા, ગંગા, માયત્રી અને ગોવિંદ—આ ચાર હંધમાં રહે તો ફરી જન્મ લેવા પડતો નથી. શ્રીકૃષ્ણ ભારતના અપ્રત્યક્ષ સારતત્ત્વ ગીતા અર્જુનરૂપ અમિત હોય્યું છે.

છોડીને રથથી જતારી પડ્યા. અને હાથ નેડીને ઉતાવળા પૂર્વઆશુ 'શુભ્રી સેના તરફ બીજાપિતામહ સામે નેપા પડે આવીને જ જવા લાગ્યા. તેમને આ પ્રમાણે જઈ નેઈ અર્જુન પણ રથથી કૂહી પડ્યો અને બધા લાઈઓ સાથે તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને ખીન્ન મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓ પણ બહુ ઉત્સુકાથી તેમની પાછળ યયા. ત્યારે અર્જુને 'યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું; 'રાજન! આપને મું મિચાર છે? આપ અમને છોડીને પડે આસતા, વિનાશશ્રેયો શુભ્રી સેનામાં શા મટે જઈ રહ્યા છો?' બીમસેન બોલ્યો; 'રાજન! શુભ્રમણ સેનિકા કવચ ધારણ કરીને યુદ્ધને માટે તૈયાર જિલા છે. અત્રી સ્થિતિમાં આપ લાઈઓને છોડીને કાચ અને શસ્ત્રો ચૂકોને ક્યાં જવા ચાહો છો?' ત્યુને કહ્યું; 'મહારાજન! આપ અમારા મોઢા લાઈ છો, આપ અ પ્રમાણે જઈ રહ્યા છો. તેથી અમને બહુ લાગ લાગે છે. જતાનો તો ખસ કે આપ ક્યાં જશો?' સહદેવે પૂછ્યું; 'રાજન! આ મહાભયનાક રણરથલીમાં આવી વધ પછી આપ અમને છોડીને આ શુભ્રો તરફ ક્યાં જ રહ્યા છો?'

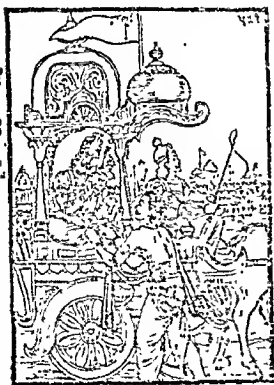
લા ઝોએ આ પ્રમાણે પૂછવા છતાં પણ મહારાજા યુધિષ્ઠિરે કરો ઉપર આજ્ઞો નહિ. તેઓ ચૂપચાપ આસતા જ રહ્યા. ત્યારે ચતુરચાપાણી શ્રીકૃષ્ણે દર્શીને કહ્યું; 'હું તેમનો અભિપ્રાય સમજી ગયો છું. તેઓ બીજા, દ્રોણ, કૃપ અને શલ્ય વગેરે બધા શત્રુઓની આજ્ઞા લઈને તેમની સાથે યુદ્ધ કરશે. મારો અર્થ મત છે કે ને પુરુષ પોતાના શુભ્રનોત્તી આજ્ઞા વિના જ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગે છે. તેને તેઓ જાપ આપી છે. અને ને શાસ્ત્ર અનુસાર તેમને

અભિવાદન કરી તેમની આત્મા ધર્મ સંગ્રામ કરે છે તેનો અવસ્ય વિશ્વ ધામ છે,

આ બાબુ ન્હારે શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે કહી રહ્યા હતા ત્યારે દ્રૌપદીની સેનામાં બહુ શેષાદશ થયા હતા. દેવશક્તિ લોક દિગ્ગ ચર્ચિતે હાથ રહ્યા. દુર્યોધનના સૈનિકોએ યુધિષ્ઠિરને આવતાં જોયા તો તેઓ આપસમાં કહેવા લાગ્યા; 'ઓહો! આ જ કુલશક્તિ યુધિષ્ઠિર છે. જુઓ, હવે આ ડરીને પોતાના બાઈઓ સહિત ચરશે થવા માટે ભીષ્મજીની પાસે જઈ રહ્યા છે. અગે! તેની પાછળ તો અર્જુન, ભીષ્મ, નકુળ અને સહદેવ જેવા વીરો છે; તો પશુ તેને ભય શાથી દબાવી દીધો?' આ પ્રમાણે કહીને પછી તે સૈનિકો દ્રૌપદીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને પ્રસન્ન થઈને પોતાની ખજાનો દરકાવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરને ધિક્કારીને એ જ્યાં વીરો યુધિષ્ઠિર ભીષ્મને શું કહે છે તથા રણગાંડરા ભીષ્મને તથા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન આ મામલામાં શું બોલે છે તે સાંભળવા માટે સુપ થઈ ગયા, આ વખતે મહારાજ યુધિષ્ઠિરના આવા વર્તનથી બન્ને પક્ષની સેનાઓ મોટા સદેશમાં પડી ગઈ.

મહારાજ યુધિષ્ઠિર શત્રુઓની સેનાની વચ્ચે યજ્ઞ

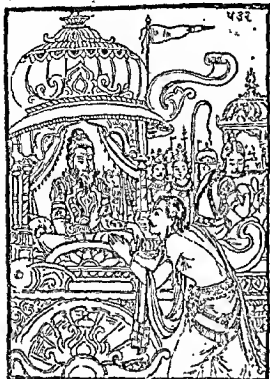
ભીષ્મની પાસે પહોંચ્યા અને બન્ને હાથથી તેમના ચરણ પકડીને દહેશ લાગ્યા; 'હે અન્નપિતામહ! હું આપને પ્રણામ કરું છું. હવે મારે આપની સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે. આપ મને આજ્ઞા આપો અને સાથે આશીર્વાદ આપવાની પણ કૃપા કરો.'

ભીષ્મે કહ્યું—યુધિષ્ઠિર! આ સમયે જો તમે મારી પાસે ન આવત તો હું તમને તમારો પરાજય થવાનો શપ્થ આપી દેત. પરન્તુ હવે હું તમારા પર બહુ પ્રસન્ન છું. તમે યુદ્ધ કરો, તમારો જય થશે અને આ યુદ્ધમાં તમારી બીજી બંધી હજીઓ પણ પડી થશે. તે સિવાય જય તમારે કોઈ વર માગવાની હજી હોય તો માગી લો. કારણ કે એથી તમારો પરાજય નહિ થઈ શકે. રાજન્! આ પુરુષ અર્થનો દાસ છે. અર્થ કોઈને દાસ નથી. આજ સત્ય છે. અને અર્થથી જ દ્રૌપદીએ અને બાંધી રાખેલા છે. આથી જ હું તમારી સાથે નયુંંકરના જેવી (ન્યાયથી બીન પક્ષમાં રહી લાગતી) વાતો કરી રહ્યો છું. બેટા! યુદ્ધ તો મારે દ્રૌપદો તરફથી જ કરવું પડશે, પરન્તુ તે સિવાય તમે જ કંઈ કરવા ચાહતા હોય તે કરો.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—આપને તો કોઈ છતી નથી શકતો, તેથી જો આપ અમારું દિત ચાહો છો તો ખતાવો કે આપને અને યુદ્ધમાં કેવી રીતે છતી સ્થિતિ?

ભીષ્મ બોલ્યા—કુન્તીનન્ન! સરથામનુષ્ઠિમાં યુદ્ધ કરતી વખતે મને છતી થકે એવો તો મને કોઈ દેખાતો નથી. બીજો પુરુષ તો શું સ્વયં હૃદયની પલ્લ એવી શક્તિ નથી. તે સિવાય મારા મૃત્યુનો પણ એવો કોઈ ચોક્કસ વખત નથી. તેથી તમે મને કોઈ બીજા વખતે મળશો.

ત્યારે મહાબાહુ યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મની તે વાત માથા ઉપર ધારણ કરી અને પછી તેમને પ્રણામ કરીને અર્થ કોવના રથ તરફ ચાલ્યા. તેમણે અમારને પ્રણામ કરી તેમની પરિક્ષા કરી અને પત્ની પોતાના કલણને માટે કહ્યું; 'ભયવત! મારે આપની સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે. તેને મારે હું આપની આજ્ઞા ચાહું છું કે જેથી મને કંઈ પાપ ન લાગે. આપ મને તે પણ મનુષ્યવતી કૃપા કરો કે હું યજ્ઞમોને કેવી રીતે છતી કરીશ!'

દ્રોણાચાર્યે કહ્યું—રાજન! જો તમે યુદ્ધનો ભય
કરીને પછી મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો હું તમારા
પરાજયનો તમને શાપ આપી દેત. પરંતુ તમારા આ
સન્માનથી હું પ્રસન્ન છું. તમે યુદ્ધ કરો, તમારો જીવ
થશે, હું તમારી ઇચ્છા પ્રજ્ઞ કરીશ. બતાવો તમે શું
ચાહો છો? આ સ્થિતિમાં તમારી તરફથી યુદ્ધ કરવા
સિવાયનું, જે તમારી હિંમત હોય તે મારી પાસેથી
માગો. કારણ કે યુદ્ધ અર્થનો ફલ છે. અર્થ ફલનો
ફલ નથી, આ જ સત્ય છે. અને અર્થથી જ કૌરવોએ
મને બાંધી લીધો છે, તેથી જ હું નપુંસકની પોં તમને
આ કહી રહ્યો છું, કે તમે પૈતાના તરફથી યુદ્ધ
કરવા સિવાયનું મારી પાસેથી શું ચાહો છો. હું કંઈ
તો કૌરવોની તરફથી જ કરીશ તો પણ વિજય તમારો
જ ખરું છે.

સુધિષ્ટિરે કહ્યું—અહન! આપ કૌરવો તરફથી જ
યુદ્ધ કરો. પરંતુ હું આ જ વર માગું છું કે આપ
મારો વિજય ચાહો અને મને ઉલોચી સલાહ આપો.

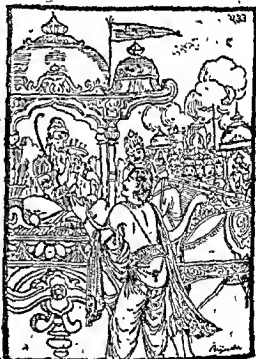
દ્રોણાચાર્યે બોલ્યા—રાજન! તમારા સલાહકાર
સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ છે તેથી તમારો વિજય તો નિશ્ચિત છે.
હું તમને યુદ્ધને માટે આજ આપું છું. તમે રણગિરમી
શત્રુઓનો સંહાર કરશો. જ્યાં ધર્મ રહે છે ત્યાં જ

શ્રીકૃષ્ણ રહે છે. અને જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ રહે છે ત્યાં જીવ
રહે છે. કુન્તીનન્દન! હવે તમે જાણો, યુદ્ધ કરો. અને
તમારે પૂછવું હોય તે પૂછો. હું તમને શું સલાહ દઉં!

સુધિષ્ટિરે કહ્યું—આચાર્ય! આપને પ્રણામ કરીને
હું એ જ પૂછું છું કે આપના વધતો શો ઉપાય છે?

દ્રોણાચાર્યે બોલ્યા—રાજન! સંઘાતમૂર્ખિમાં રથ
પર આરઠ થઈ જ્યારે હું ઔધમાં બસાવેને બાણો
વરસાવીશ ત્યારે મને મારી શકે એવા તો કોઈ શત્રુ
મને દેખાતો નથી—આ હું તમને ખરેખર કહું છું.
બીજી તમને હું એક સારી વાત બતાવું છું કે જ્યારે
કોઈ વિશ્વાસપાત્ર વ્યક્તિના મુખથી મને કોઈ અવ્યત
અપ્રિય વાત સાંભળવામાં આવે તો હું સંઘાતમૂર્ખિમાં
જઈ જાય છું.

દ્રોણાચાર્યની આ વાત સાંભળી રાજા સુધિષ્ટિરે
તેમની આજીવન આચાર્ય કૃપની પાસે ગયો અને
તેમને પ્રણામ તથા પ્રતિજ્ઞા કરીને કહેલ સલાહ
ગ્રહણ કરી આપની સાથે યુદ્ધ કરવું પસંદ તે મટે

હું આપની આજીવન માગું છું, કે જેથી મને કોઈ પણ
ન લોગે. ને સિવાય આપની આજીવન થતાં હું શત્રુઓનો
પણ હતી શાશ્વત.

કૃપાચાર્યે કહ્યું—રાજન ! યુદ્ધનો નિશ્ચય થતાં જો તમે મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો હું તમને શાપ આપી દેત, પુરુષ અર્થનો દાસ છે, અર્થ દોષનો દાસ નથી, અને અર્થથી જ કૌરવોએ મને બાંધી રાખ્યો છે. તેથી યુદ્ધ તો મારે તેમના જ તરફથી કરવું પડશે એવો મારો નિશ્ચય થાય છે. તેથી જ નૃપસિંહની માફક મારે આ કહેવું પડે છે કે 'તમારા તરફથી યુદ્ધ કરવા સિવાય તમારી જે ઇચ્છા હોય તે માગી લો.'

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—આચાર્ય ! સાંભળો. તેથી જ હું આપને પૂછું—હું... ..

આટલું કહીને ધર્મરાજ વ્યથિત યજ્ઞને અગ્નિને જવા ધર્ષ બધા અને શાપ શબ્દ ન બોલી શક્યા. ત્યારે તેમનો આકાંક્ષિત સમજીને કૃપાચાર્યે કહ્યું : 'રાજન ! મને કાંઈ મારી નથી શકતો, પરંતુ તેની કંઈ ચિંતા ન કરો. છતાં તમારી જ યશો, આ વખતે તમે સ્ત્રી આવ્યા છો તેથી મને બહુ પ્રસન્નતા થઈ છે. હું દરરોજ બીડીને તમારા જ નિજ્ય ઇન્દ્રીય-આ હું તમને સામેસામું કહું છું.'

કૃપામર્થની આ વાત સાંભળી રાજા યુધિષ્ઠિર તેમની આજ્ઞા લઈ મદરાજ શય્ય પાસે ગયા તથા તેને પ્રણામ

કરી પોતાના હિતને માટે કહ્યું : 'રાજન ! મારે આપની સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે. હું તે માટે આપની પાસે આજ્ઞા માગું છું, જેથી મને કંઈ શાપ ન લાગે. તથા આપની આજ્ઞા થતાં હું શમ્ભુઓને પણ છૂટી શકીશ.'

શરણે કહ્યું—રાજન ! યુદ્ધનો નિશ્ચય કર્યા પછી જો તમે મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો હું તમારા પરજીવને તમને શાપ આપી દેત. પરંતુ આ વખતે આવીને તમે મારું સમ્માન કર્યું છે. તેથી હું તમારા પર પ્રસન્ન છું. તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ. હું તમને આજ્ઞા દઉં છું કે તમે યુદ્ધ કરો. જય તમારા જ થશે. તમારી ખીજ કોઈ અભિવાધા હોય તો મને કહો. પુરુષ અર્થનો દાસ છે, અર્થ દોષનો દાસ નથી આજ વાત સત્ય છે, અને આ અર્થથી જ કૌરવોએ મને બાંધી દીધો છે. તેથી જ મારે નૃપસિંહની જેમ પૂછવું પડે છે કે તમારા તરફથી યુદ્ધ કરવા સિવાય તમે મારી પસંદગી શું આદો છો. તમે મારા ભાણેજ છો. તમારી જે ઇચ્છા હશે તે હું પૂર્ણ કરીશ.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—મામા ! મેં સત્ય એકવિત કરતી વખતે મેં આપને જે પ્રાર્થના કરી હતી તે જ હું માગું છું. કહ્યું સાથે અમારું યુદ્ધ થાય તે વખતે તમે તેના તેજનો નાશ કરતા રહેશો.

શરણે : બોલ્યો—કુન્તીનન્દન ! તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે. બાળો. નિશ્ચન્ત ધર્ષને યુદ્ધ કરો. તમારી વાત પૂરી કરવાની હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું.

સંજય કહે : છે—રાજન ! મદરાજ શય્યની આજ્ઞા લઈ રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના ભાણેજો સહિત તે વિશાળ સેનામંડળી બહાર આવી ગયા. આ દરમિયાન શ્રીકૃષ્ણ કર્ણની પાસે ગયા અને તેને કહ્યું કે 'મેં સાંભળ્યું છે કે ભીષ્મજી સાથે દ્રૌપદેાનાથી તમે યુદ્ધ નહિ કરો. જો એમ હોય તો ત્યાંસુધી ભીષ્મ માર્યાં જાય નહિ ત્યાંસુધી તમે અમારી બાણ્યુઆવી જાઓ. તેમના માર્યાંજયા પછી જો તમને દુર્યોધનને સહાયતા કરની યોગ્ય લાગે તો પાછા તમે અમારી સાથે આવીને યુદ્ધ કરજો.'

કર્ણે કહ્યું—કેવળ ! હું દુર્યોધનનું અગ્નિ કરી નહિ કરું. આપ મને દુર્યોધનનો પ્રાણથી ડુંપવું ; વધુ દિવેન્દ્ર સમજો.

કર્ણની આ વાત સાંભળી કૃષ્ણ ત્યાંથી પાછા ફર્યા અને પાંડવોને આવી મળ્યા. ત્યારબાદ મહારાજ યુધિષ્ઠિરે

સેનાની વચ્ચે જાણા રહીને ઉચ્ચ સ્વરથી કહ્યું, 'જે વીર અમને સાથ આપવા આહ્વાન હોય તેનું સ્વાગત કરવા માટે હું તૈયાર છું. આ સાંભળી યુધ્ધ-પ્રસન્ન થયો, તેણે પાંડવો તરફ ભ્રમર જેવું ધર્મરાજને કહ્યું; 'મહારાજ! જો આપ મારી સેના સ્વીકારો તો હું આ મહાયુદ્ધમાં આપની તરફથી ધોરવાની સાથે યુદ્ધ કરીશ.'

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—યુધ્ધ-સુ! આવો, આવો. આપણે બધા મળીને તમારા મૂર્ખ ભાઈઓની સાથે યુદ્ધ કરીએ. મહાબાહો! હું તમારું સ્વાગત કરું છું. તમે અમારી તરફથી સંક્રામ કરો, જણાવો છે કે મહારાજ પુતરાણીનો વંશ પણ તમારાથી જ શ્રાવણ અને તમારાથી જ તેમને પ્રિય પણ મળશે.

રાજન! પછી યુધ્ધ-સુ દુઃશિરોના શોષ સાથે તમારા પુત્રોને છોડીને પાંડવોની સેનામાં ચાલ્યો ગયો. પછી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે પ્રસન્નતાપૂર્વક ભાઈઓ સાથે ફરી, કવચ ધારણ કર્યું, બધા સોમ પોતપોતાના રથમાં ચઢી ગયા અને પછી સંકેતે દુઃશિરોના શોષ થયેલાઓ તથા ચોદાઓ સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. પાંડવોને રથમાં બેસા નોંધને ધુલુલુન વગેરે બધા રાજાઓને મહુ ઢપ થયો, પાંડવોએ પૂજ્ય દુર્યોધનનું મન કરીને પોતાની ખાતવાની ખતાવી તે ભ્રષ્ટ રાજાઓએ તેમના બહુ સહાર કર્યો તથા રાજ્યને પ્રત્યેની તેમની મુશ્કેલી, ક્રૂષા અને રથની બહુ ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

યુદ્ધનો આરંભ—અન્ને પક્ષના વીરોનું પરસ્પર વીહાનું

રાજા પુતરાણી કહ્યું—સંજય! આ પ્રમાણે બધારે મારા પુત્રો અને પાંડવોની સેનાઓની બુદ્ધિના મધ્ય મધ્ય તો તે બન્નેમાંથી પડેલા કાણે પ્રકાર કર્યો!

સંજયે કહ્યું—રાજન! ત્યારે બાઈઓ સંહિત આપનો પુત્ર દુર્યોધન બીમને આગળ રાખીને સેના સહિત આગળ વધ્યો, આ પ્રમાણે બીમસેનની આગેવાનીમાં બધા પાંડવોશી પણ બીમ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે પ્રસન્નતાથી આગળ ગયા અને બન્ને સેનાઓમાં ધોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું, પાંડવોએ આપણી સેના ઉપર આક્રમણ કર્યું અને આપણે તેમના પર હુમલો કર્યો. બન્ને બાજુથી એવા ભીષણ યુદ્ધ થઈ રહ્યા હતા કે સૈન્ય સાંભળીને રૂંવાટી ખસી પડ્યા. તે વખતે મહાબાહુ બીમ તો સાંભળી માફક ગળું રજો હતો, તેના તણાવથી આપની સેનાનું હૃદય કંપી લાગ્યું તથા સિંહની ત્રાસ સાંભળવાથી જેમ બીમ ન ગમી પ્રપૂર્ણિયાનાં મગજ નીકળી પડે છે તેમ આપની સેનાનાં હાથો, શોષ વગેરે વાદળો પણ મગજ-જન હોવા લાગ્યાં. બીમસેન વિષ્ટ રૂપ ધારણ કરીને આગળ વધવા લાગ્યો, આ ભ્રષ્ટ આપના પુત્રોએ જેમ પાંડવો સાથે રાંધી ર છે તેમ તેને બાજોથી રાંધી દીધી. આ વખતે દુર્યોધન, દુર્યુધ, દુઃસદ, રથ, દુઃશાસન, દુર્મર્ષણ, વિવિંશતિ, ચિત્રસેન, વિષ્ણુ, પુરુમિત્ર, જળ, જોગ અને સોમદત્તનો પુત્ર ખૂરથના—આ બધા મોહમોટાં ધનુષ મથાવીને વિરધર સૌનીના જેવાં બાણ છોડી રહ્યા હતા. આ પ્રમથો

પ્રમથોઓના બીંધણ દંધારની સાથે આ પહેલો સંક્રામ થયો, બન્ને પક્ષના વીરોમાંથી મોટા પાછા પથ ન રાખ્યો.

આ પછી શાન્તનુનંદન બીમ પોતાનું કાલસરુ સમાન બીંધણ ધનુષ લઈને અર્જુન ઉપર તૂટી પડ્યો અને પરમ તેજસ્વી અર્જુને પણ પોતાનું જગદિષ્ણવ ગાવડીય ધનુષ મથાવીને બીમ પર અપારો હમલો. બન્ને કુરુવિંશતિ એકબીજાને મારવાની ક્ષત્રીય ક્રુ કરવા લાગ્યા. ભીમે અર્જુનને વિંધી તાપ્યો હતો.

પણ તે મસકતો નહિ. આ પ્રમાણે અર્જુન પણ બીમને સંક્રામથી વિચલિત ન કરી શક્યો. આ જ રથને કાલકિરિત્તે કૃતવર્મા પર આક્રમણ કર્યું. તેમનું પણ બહુ ભીંષણ અને રોમાંચકારી યુદ્ધ થયેલાં. મહાબાહુને શસ્ત્રચક્ર બદલવશ સાથે અભિમાન્યુ ભોળાઓ દત્તે. તે

અભિમન્યુના રથની ખુલ્લને કાપી નાખી અને સારથીને પત્થ ભારી નાખ્યો. આથી અભિમન્યુને બહુ કોપ થયો. તેણે નવ બળુ છોડીને બૃહદ્વજને વિંધી દીધો તથા બે તીક્ષ્ણ બાણ છોડીને એકથી તેની ખજા અને બીજાથી સારથી તથા રથનાં પેડાંના રસાકને મારીને નીચે પડ્યા. ભીષ્મોનેના આપના પુત્ર દુર્યોધન, સાથે તસંગ્રામ ચર્ચ રહ્યો હતો. આ બન્ને મહાપુરુષાના યોદ્ધાઓ રણગણમાં એકબીજા ઉપર બાણોની વર્ષા કરી રહ્યા હતા. તે વિચિત્ર યુદ્ધ કરનાર વીરોને જોઈને બંધાને બહુ વિસ્મય થયું હતું. આ બંને વખતે દુઃસસન મહાપત્રી નકુલ સાથે બીમાઈ ગયો તથા દુર્યોધન સદૈવ પર મહી આવ્યો અને બાણોની વર્ષા કરીને તેને ખાંપત કરવા લાગ્યો. ત્યારે છદ્ધેને એક બહુ જ તીક્ષ્ણ બાણ છેડીને તેના સારથીને મારી નાખ્યો. પછી તે બન્ને વીરો પરસ્પર બહોળો લેવળા નિયારથી એકબીજાને વાવંકર બાણોથી પીડિત કરવા લાગ્યા.

રથનાં મહારાજ દુર્યોધન દલપત સાથે આવ્યા. મહારાજ કાણે તેમના પત્થપના બે દુઝા કરી દીધા. ધર્મરાજે તુરત જ બીજું પત્થ લઈને મહારાજને બાણોથી હાંધી દીધો. પુષ્ટદુર્યોધન ક્રોધાચાર્ણની સાથે આવ્યો. ક્રોધાચાર્ણે ક્રુપિત થઈને તેના ધનુષના ત્રણ દુઝા કરી દીધા, પછી એક કદવણ સમાન વૈષ્ણુ બાણ ચાલ્યું, જે તેના કરીમાં ઘુમી ગયું. ત્યારે પુષ્ટદુર્યોધને ધનુષ લઈને ઓઢ બાણો છોડ્યાં અને ક્રોધાચાર્ણને વિંધી દીધો. આ પ્રમાણે તે બન્ને વીર કોપમાં લગાઈને ઘસઘસા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. સંખે ખૂબ વેગથી સોમદત્તા પુત્ર બૃદિશ્વર પર હુમલો કર્યો અને 'જિજ્ઞે રહે જીમે રહે', એમ તેને ઘસઘસા પછી તેણે તેના જમણા હાથ કાપી નાખ્યો તથા બૃદિશ્વરજે શંખના મળા અને અધિનાનીએના હાથ પર પ્રહાર કર્યો. આ પ્રમાણે તે રંગે-મત વીરોનું બહુ બીપણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. રાત્રી બહીકેને સંગ્રામમાં નોંખીને ચેતીશજ પુષ્ટદુર્યોધન તેની સામે આવ્યો અને સિંહની માફક મર્જા કરીને તેના પર બાણો વરસાવવા લાગ્યો; તેણે નવ બાણ છોડીને રાત્રી બાહીકેને વિંધી દીધો. પછી બન્ને વીરો કોપમાં લગાઈને પરસ્પર હડાયા લાગ્યા. રાષ્ટસાજ અજમુલની સાથે દૂર કર્યો કરનાર બૃદિશ્વર, બીમાઈ ગયો. ધર્મરાજે નેનું બાણ મારીને અજમુલને હેઠી નાખ્યો તથા અજમુલે પથુ બીમપુત્ર બૃદિશ્વરને અજમુલ નાખ્યો તથા અજમુલે કરી

દીધો. મહામત્રી શિખરીએ ક્રોધપુત્ર અપત્યામાં પર આક્રમણ કર્યું. ત્યારે અપત્યામાં તીક્ષ્ણ તીંગથી વિંધીને શિખરીએ આંદર કરી મૂક્યો. પછી શિખરીએ પથુ ત્રીક અત્યંત તીક્ષ્ણ બાણથી ક્રોધપુત્ર ઉપર ચોટ કરી. આ પ્રમાણે તેઓ 'સંગ્રામભૂમિમાં એકબીજા પર તરેહતરેહનાં બાણોથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા.

સેનાનાયક વિરાટ મહારથી ભગદત સાથે બીમાઈ ગયો અને તેમનું ધોર બ્રહ્મ થવા લાગ્યું. જેમ જેમ પર્વત પર જળા વરસાવે છે તેમ વિરાટે ભગદત પર બાણોની વર્ષા કરી અને જેમ જેમ શ્યામે હાંધી દે છે તેમ ભગદતે વિરાટને પોતાનાં બાણોથી હાંધી દીધો. આવાયે કૃષ્ણે રંગે-મત યુદ્ધ કરવા લાગ્યો અને પોતાનાં બાણોથી તેને પૂરેપૂરા હાંધી દીધો. આ પ્રમાણે રંગે-મતે કૃષ્ણાચાર્ણે બાણોમાં હુલ્લી દીધો. તે બન્નેએ એકબીજાના ધોધાઓને મરી નાખીને ધનુષ કાપી નાખ્યાં. આ પ્રમાણે રવરીન મરણી તે બન્ને અજમુલ કરવા માટે એક બીજાની સામસામે આવી ગયા. તે વખતે તેમનું બહુ બીપણ અને ક્રોર યુદ્ધ થયું. રાત્રી હુલ્લી ભગદત પર આક્રમણ કર્યું. ભગદતે ત્રણ બાણ છેડીને દુર્યોધને ધાવણ કર્યો અને દુર્યોધને ભગદતે વિંધી

દીધો. આપના પુત્ર વિદ્યો સુન્દરમ પર હુમલો કરી. બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ મચ્યું. તે બન્નેયે એકબીજાને વિધી દીધી. પરન્તુ એકે એ પાછો પગ કર્યો નહિ. મહારથી એકિતાન મુશર્મા પર ચડી આવ્યો. પરન્તુ મુશર્માએ બાપણ બાણુવર્મા કરીને તેને આગળ વધવો રોકી દીધો. ત્યારે એકિતાને પણ શસ્ત્રમાં લગાડીને પોતાનાં બાણુવર્મા મુશર્માને આગળાદિન કરી દીધો. શકુનિએ પરમ પરાક્રમી પ્રતિવિન્ધ્ય પર આક્રમણ કર્યું. પરન્તુ યુધિષ્ઠિરકુમાર પ્રતિવિન્ધ્યે પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણુવર્મા તેને ઝિલ્લિલ કરી દીધો. સદેવના પુત્ર શ્રુતકર્માએ ડામોળના મહારથી સુદક્ષિણ ઉપર હામો કર્યો. સુદક્ષિણે તેને તીક્ષ્ણ બાણુવર્મા નિધી દીધો. છતાં પણ તે મુશર્મા લગાડીને અનેક બાણુવર્મા સુદક્ષિણને નાખ્યો. હોમ તેમ ઘોર યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. અશ્વનંતો પુત્ર હરિશ્ચન્દ્ર શ્રુતકર્મા સામે આવ્યો અને તેના ઘોડાઓને ચારી નાખ્યા. આ ઉપર શ્રુતકર્મા ક્રુપિત થઈને પોતાની મદાયી હંસાવાનના ઘોડા નજર કરી દીધો. પછી તે બન્નેનું લડાઈકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું.

મહારથી કુન્તિભોજ સાથે અવન્તિરાજ વિન્દ અને અનુવિન્દના સંપર્ક થયો. તેઓ પેત્રપોતાની પ્રિયાજ સેનાઓ સહિત સંભ્રમ કરવા લાગ્યા. અનુવિન્દે કુન્તિભોજ પર આ ચલાવી અને કુન્તિભોજને ઘરેલો જ તેને પોતાના બાણુવર્મા લઈ દીધો. કુન્તિભોજના પુત્ર બાણુ વરસાવીને વિન્દને વ્યથિત કરી દીધો અને વિન્દે તેને પોતાના બાણુવર્મા નિધી કરી દીધો. આ પ્રમાણે તેઓનાં બહુ અલ્પુત યુદ્ધ થવા લાગ્યું. રૂઝવ દેવના પાંચ સહોદર રાજપુત્રો ગાન્ધાર દેવના પાંચ રાજકુમારો

સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. સાથે જ તે બન્ને દેશોની સેનાઓ પણ બીજાઈ ગઈ. આપનો પુત્ર વીરબાહુ રાજ નિરાટના પુત્ર ઉત્તર સાથે લડવા લાગ્યો અને તેને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણુવર્મા નિધી દીધો. આ પ્રમાણે ઉત્તરે પણ તીક્ષ્ણ તીર છોડીને ને વીરને વ્યથિત કરી દીધો. નેહિરાજે ઉદ્ધ પર હુમલો કર્યો અને બાણુ વરસાવે તેને પાંચ કરવા લાગ્યો. ઉદ્ધે પણ તેને તીખાં તીખાં બાણુવર્મા નિધિવાનો આરંભ કર્યો. આ પ્રમાણે એક બીજાને કાપી રહેલા તે બન્ને વીરોનું બહુ ભીષણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.

તે વખતે બધા વીરો એવા ઉન્મત્ત થઈ રહ્યા હતાં. ધાર્ધ ધાર્ધને ઝાળખી નહોતો શકતો. કાપી કાપી સાથે, રથી રથીની સાથે, યોડેચાર યોડેચારની જ બન્ને પદ્ધતિ પદ્ધતિની સાથે બીજાઓ લડતા. આ પ્રમાણે એકબીજાની સાથે લાગેલા તે યોદ્ધાઓનું બહુ દુર્ગ અને લમસાણુ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તે સમયે રૂઝવે એકે એકો સિદ્ધો અને આરણો પણ ત્યાં આવીને રૂઝવસંભ્રમ નેચા ઘોર યુદ્ધને જોવા લાગ્યા. રૂઝવ તે સંભ્રમભૂમિમાં લડીને પદ્ધતિઓ (પૂર્ણ જ્ઞા રહીને લડનારાઓ) મર્ખા છોડીને યુદ્ધ કરી રહ્યા હતાં. ત્યાં પિતા પુત્ર તાંડે જોવા નહોતો, પુત્ર પિત્રે ગણુતો ન હતો, આ પ્રમાણે બાપ-ભાઈ, ભણે ભાગ્યાની, માગો બાણુવર્મા અને ચિત્ર મિત્રની પણ નહોતો કરતો. એવું જણાવું છું કે બધે એકે એકે જોતો આવેશ થયેલો રોમ અને યુદ્ધ ન મી રવા હોય. આ પ્રમાણે ન્યારે તે સંભ્રમ પ્રપંચીન અને અવન્ત લખાનક થઈ ગયો અને બીધ અજ્ઞ થયા તે પાંચોની સેના ઘરથી ભી.

અભિમન્યુ, ઉત્તર અને શ્વેતનો સંભ્રમ તથા ઉત્તર અને શ્વેતનો વધ

સંજયે કહ્યું—રૂઝવ આ દારણુ દિવસને પડેલો બાપ પોતાની પોતતા ન્યારે અનેક રણખંડ વીરોના સંહાર થઈ ગયો ન્યારે આપના પુત્ર કુર્બંધની પ્રેરણાથી કુર્બંધ, કુર્બંધી, કુર્બંધ, સત્ય અને નિર્વિદેહિ પિતામહ બીજાની પાસે આવ્યા. કુર્બંધ આ પાંચ અતિરક્તિઓની સુરક્ષિત થઈને પાંચોની સેનામાં મુસલ લાગ્યા. આ જોઈને કોપાગ્રસ્ત થયેલો અભિમન્યુ પોતાના રથ પર એકે, બીધ અને તે પાંચ મહારથીઓની સાથે

અવીને વીર પડ્યો. તેણે એક તીક્ષ્ણ બાણુવર્મા તોડ્યા મિદ્ધાશણ કરવા કાપી નાખી, અને રથી તેણે સાથે સંભ્રમ કર્યો. તેણે કુર્બંધને એક પાંચ અને પિતામહને નવ બાણુવર્મા નિધી દીધા. એક નોલો અણીવાળા બાણુવર્મા કુર્બંધના મસ્તક કાપી છોડી દીધું અને એક બાણુવર્મા આર્ધગું મળુ કાપી નાખ્યું. આ પ્રમાણે રૂઝવ કરતો હોય તેમ તેણે પૂજ તીક્ષ્ણ બાણુવર્મા

વીરો પર આક્રમણ કર્યું. તેનું આત્મ દસ્તશાય (દાયની કૃતિ) નોંધને દેવતાઓ પણ પ્રસન્ન થઈ ગયા. તથા ભીષ્મ વગેરે મહારથીઓએ પણ તેને સાક્ષાત્ અનુનંદ સમન જ સમજ્યો, પછી કૃતરાજા, કૃપ અને દર્યો પણ અભિમન્યુને બાણોથી રિખો, પરંતુ તે ધૈન્ય પર્વની સમાન રણભૂમિથી જરાક પણ વિચલિત ન થયો. તથા દોરવ વીરોથી ઘેરાયેલો શ્રોત્રા પછી તેણે તે પાંચે અતિરથીઓ ઉતર બાણોની ઝડી લગવી દીધી તથા તેમનાં હાથો બાણો રેહીને ભીષ્મ પર બધું ઊડ્યો તે બીપણ સિંહનાદ કરવા લાગ્યો.

રાજા પછી મહાભટ્ટી ભીષ્મે ખૂબ જ અદ્ભુત અને રિખ અરૂંદ કર્યું અને અભિમન્યુ ઉપર હાથે બધું ઊડીને તેને બીધક્રમ દીધી દીધો. તેમનું આ કાર્ય બહુ જ અદ્ભુત હતું. ત્યારે ત્રિશુલ, પૃથ્વુજન, દુષપ, ભીષ્મ, સાત્વિક, અને પાંચ કોણ દેવતા રાજકુમાર — અર્જુન પણના દશ મહારથીઓ ખૂબ તરથી અભિમન્યુની રક્ષા માટે રાખ્યા. તેમણે જોયો દુષમે કોર્ષે કે દાન્તનુનંદન ભીષ્મે પંચાનનન દુષપને તણ અને સાત્વિકને તર બાણ માર્યાં. તથા એક બાણથી ભીમસેનની ખજ કાપી નાખી. ત્યારે ભીમસેને તણ બાણથી ભીષ્મે, એકથી કૃપાચપને અને આઠ બાણથી કૃતરાજને વિધી દીધા. રાજા ત્રિશુલના પુત્ર ઉત્તરે દાથી પર-ચરી વેગથી દર્ય પર આક્રમણ કર્યું હાથીને ખૂબ વેગથી પોતાના રથ ઉપર આવ્યો જોઈ મદરાજ યદ્યે બાણો દાઢ તેના વેગને રાખ દીધે. આથી તે દાથી ચીદાઈ ગયો અને તેણે રથનાં જોતરાં પર પગ મૂકીને તેના આરે ધોડાયેને મારી નાખ્યા. ધોડાયો મર્યા જતાં ખાલી રથમાં જોડ્યા યદ્યે ઉતર ઉપર એક બીપણ રખિન છેડી. તેનાથી ઉતરનું કચ્છ ઘટી ગયું. તેના હાથમાંથી અંકુશ અને તેમર વગેરે પડી ગયાં અને તે અચેન યદ્યેને દાથી ઉપરથી તીચે પડ્યો પછી રાજ્ય તલવર લઈને રથથી ફરી પડ્યો અને તે દાથીની સદ કાપી નાખી. આથી તે દાથી લથડર પિટકાર કરતો મરણ પામ્યો. આ પરાક્રમ કરીને રાજા રાજ્ય કૃતરાજના રથ પર આવીને બેઠો.

ત્યારે વિરટપુત્ર સ્વેતે પોતાના હાથ ઉતરને મર્યો અને રથને કૃતરાજના પાસે જોડ્યો. જોયો ત્યારે તે જોપથી સજથી જાયો અને પોતાનું વિજય ધન્ય

યશ્મિનિ રથને મારવા મટે દોડ્યો. તે બાણોની વર્ષા કરતે રાજના રથ નરક ચાલ્યો. આ વખતે મદરાજને મનુના મુખમાં જોષ આપના પદ્મ સત મદારથીઓએ તેનું ચર બળુથી ઘેરી લીધે. કોસવરાજ મદદપત્ર, મમયજન જન મેન, રાજપુત રૂપાંધ કામોજનરેશ સર્વિભુ, જિન્દ, અનુવિન્દ અને જમદા - આ સને વગેરે સ્વેતના ધિર પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. સેનાપતે સ્વેતે સત બાણોથી તે સનેનાં ધનુષ કાપી નાખ્યાં. ત્યારે તે મદરથીઓએ હાથોએ લગને બીધણ મર્યાના સથે તેમને સ્વેત પર બેઠી. પરંતુ અર્જુનના પરાંગત સ્વેતે સત જ બાણોથી તેમને પણ કાપી નાખી. પછી તેણે એક ભીપણ બધું લઈને તેને રૂપરથ પર ઊડ્યું. તેની જોડી ચેટ લાગરાથી રૂપરથ અચેન યદ્યેને રથના શાક્રા ભાગમાં બેસી ગયો, તેને અચેન જોડીને તેના સારથી તુડત બંધા લેશના જોનાં-જોનાં તેને રણભૂમિની બહાર લઈ ગયો. પછી સ્વેતક્રમ રે ૭ બાણ ચલવાને તે ૭યે મદારથીઓની ખજએની રેયો કાપી નાખી, તથા તેમના ધોડા અને સરથાએને પણ રિખા. ત્યારપછી તે અંધએને બાણોથી દાથી દઈ તે રથ તરફ ચાલ્યો. આથી અપની મેનામાં બહુ ક્રોધાદપ થય લાગ્યો. આ વખતે સેનાપતિ સ્વેતેને રાજ્ય તરફ જતો જોડીને આપેના પુત્ર દુર્જેન ભીષ્મે અગગ કરીને આખી સેના સદિન સ્વેતની સામે આગ્યો અને મનુના મુખમાં પડેલા રજ રાજને તેણે મુક્ત કર્યો. બસ, ખૂબ જ ઘેર અને રોમાંચકારી યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તથા પિતામહ ભીષ્મ અભિમન્યુ, ભીમસેન, સાત્વિક, રૂપરાજકુમાર, પૃથ્વુજન, દુષપ અને યેડિ તથા મત્સ્ય-દેવતા રાજાઓ પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા.

રાજા કૃતરાજે પદ્યું—સંખ્ય નમરે રાજકુમાર સ્વેત રહન. રથની સામે પદોંએ તરે કોડવો, પાંડવો અને સન્નનુનંદન ભીષ્મએ યુ' ક્યું' તે મને બનવો. સંખ્યે કર્યું—રાજા! અ સમયે લાદ્યો શનિવ વીરે સ્વેનની રક્ષ કરી રવા દેતા. તેમણે પિતામહ ભીષ્મના ચ્ચેને ઘેરી લીધી. બહુ જ ધન્યે ર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ભીષ્મે મારકાપ મંચાળિને અનેક રથોને સ્તા કરી દીધાં. એ વખતે તેમનું પરાક્રમ બહુ અદ્ભુત હતું. આ બાણ રાજકુમાર સ્વેતે પણ હાથે રથાએને સાક કરી દીધાં. તેણે પોતાનાં તીરણ બાણોથી તેમનાં ધિર કાપી દીધાં. હું પણ સ્વેતના લપથી મારો રથ ઊડીને

બાળી આબો. તેથી જ સાપનાં ઇશન કરી રહ્યો છું. આ લીપણુ કોઠકીના સમરે બેઠાં બીજા જ છુપેર પર્વત સમાન અચળ બેઠા હતા. તેઓ પોતાના પ્રાણોનો મોહ છોડીને નિર્બીક રીતે પાંડવોની સેનાને સંહાર કરી રહ્યા હતા. બ્યારે તેમણે ભેયું કે સ્વેત ખૂખ તેણી દોરવ સેનાને નષ્ટ કરી રહ્યો છે ત્યારે તેઓ એકદમ તેની સામે આવી ગયા, પરન્તુ સ્વેતે લીપણુ બાણવર્ષા કરીને તેમને ખીલકુચ ઠાંધી દીધા. બીજો પણ સ્વેત પર જનિયણ બાણવર્ષા કરી એ વખતે સ્વેતે યોધસેનાની રક્ષા ન કરી દેવા તો એક દિવસમાં જ બીજો પાંડવોની બધી સેનાને નાશ કરી નાખી દેત. બ્યારે પાંડવોએ ભેયું કે સ્વેતે બીજાનું મોહુ પછુ ફેરવી દીધું છે ત્યારે તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા પરન્તુ આપનો યુવ દુર્ગમિન ઉદાસ થઈ પડ્યો. તે અત્યંત કોષમાં બરાબરે અનેક અન્ન રાગ્યો સહિત સમૂલ્ય સેના લઈને પાંડવો ઉપર તૂટી પડ્યો. તેની પ્રેરણાથી દુર્યોધ, કુનયમ્બા, કૃપચાપ અને શલ્ય બીજાની રક્ષા કરી રહ્યા હતા.

સ્વેતે બ્યારે ભેયું કે દુર્યોધન તથા બીજા અનંક રાગ્યો અજીને પાંડવોની સેનાનો સંહાર કરી રહ્યા છે ત્યારે તે બીજાને છોડીને દોરવ સેનાનો વિખરસ કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે આપની સેનાને ખેર-ધિખેર કરીને તે કરી પાછો લીપણની સામે આવીને નિશાન મર્યો. પછી તે બન્ને દોરો ઈન્ન અને વચાસરની મોટક એક બીજાના પ્રાણી સેવાની પ્રજાઓ ધરવા લાગ્યા. સ્વેતે ખડખડાટ દસતાં નવ બાણ છોડીને બીજાના ધનુષના દંડ કુચા કરી દીધા અને એક બાણથી તેમની ખભા કાપી નાખી. આ ભેડીને આપના યુગોને ધાગવા મળ્યું કે હવે સ્વેતના પંજમાં પડીને બીજા માર્યા જશે. તથા પાંડવોએ પ્રસન્ન રાઈને શંખ વગાડવા લાગ્યા.

ત્યારે દુર્યોધને કોષિલ યદીને પોતાની સેનાને આદેશ આપ્યો; બ્યારે જ બધા લોક સાવધાન થઈને ચારે બાજુથી બીજાની રક્ષા કરે. કુચો, આપણી સામે જ તેઓ સ્વેતના હાંધે માર્યા જાય એવું ન બને. આ વાત કું તમને લાગી કરીને હમી રહ્યો છું. રાગ્યોના આદેશ સાંભળી બધા મહારથીઓ ખૂબ શૂરવીરો ચતુરશીલો. સેનાને સાથે લઈ બીજાની રક્ષા કરવા લાગ્યા. જાદુશીક, કુનયમ્બા, શલ્ય, જલસન્ન, વિઠ્ઠલ, ચિત્રસેન અને

વિવિંચીતે—આ બધા મહારથીઓ ખૂબ શીખતાથી બીજાને ચારે તરફથી ઘેરીને થેત ઉપર બહુ લારે—બાણવર્ષા કરવા લાગ્યા. પરન્તુ મહામના સ્વેતે પોતાના હાથની શૂરતિ પતાવતાં તે બધાં બાણોને શરણ દીધા. પછી સિદ્ધ જેમ કાષીઓને ખાત્રી હોય છે તેમ બધા બીજાને શરણે તેણે પોતાનાં બાણોથી બીજાના ધનુષને મારી નાખ્યું. ત્યારે બીજો બીજું ધનુષ લઈને તેને ખૂબ તીખાં બાણોથી વિધી નાખ્યો. આથી સેનાપતિ સ્વેતે કોષમાં બરાબરે બધાંના દેખતા દેખતામાં અનેક ભેડાંને બંધોથી વિધીને બીજાને બ્યાકુળ કરી દીધા. આથી રાગ્ય દુર્યોધનને બહુ બધા થઈ અને આપની સેનામાં હાહાકાર થવા લાગ્યો. સ્વેતનાં બાણોથી થાયથ લઈને બીજાને પાછા દોડવા ભેડીને મળ્યા લોકો તો એમ ન ધમધવા લાગ્યા કે હવે સ્વેતના હાથમાં પડીને બીજા માર્યા જ જશે. બીજો બ્યારે ભેયું કે મારા રક્ષકો ખત્ર કપાઈ મર્યા છે અને સેનાના પણ પગ કાપી ગયા છે ત્યારે તેમણે કોષમાં બરાબરે ચાર બાણોથી સ્વેતના ચાર પાંડવોને મારી નાખ્યા. બે બાણોથી તેથી જલ્ય થાપી નાખી અને એકથી સારથીનું શિર કાપી નાખ્યું. સુરશી અને લેકાઓના માર્યા જવાથી સ્વેત રથથી ફૂલે-પડ્યો અને તે કોષથી તપી જાયો. મે

રથદીન નેત્રને બીજે તેના ઉપર બધી તરફથી તીક્ષ્ણ બાણોની ધડા છાંદ દીધી. ત્યારે તેણે પોતાના ધનુષને રથમાં ફેંકીને શાસ્ત્રવદ્ સમાન પ્રત્યક્ષ સહિત લીધી અને 'જરા ધુરુષત્વ ધારણ કરીને જીતા દહો; મારું પરાક્રમ દેખો' એમ કહીને તેને બીજા ઉપર છોડી. તે બીધણુ શકિતને આવડી નેઈ આપના પુત્રો દાદાકાર કરવા લાગ્યા. પરંતુ બીજા જરા પથ ન મહારાજા. તેમણે આદ્યનવ બાણુ મારીને તેને વચમાં જ કાપી નાખી. આ નેઈ આપની તરફના બધા લોભા બચત્વકાર કરવા લાગ્યા.

ત્યારે વિરાટપુત્ર સ્વેત કોષથી મશરીમાં હસતાં બીજાને પ્રાણાન્ત કરવા માટે ગદા છોડી અને જૂળ વેગથી નેમના તરફ દોડ્યો. બીજા નેપું કે તેનો વેગ રોકી શકાય તેવા નથી એટલે તેનો ધા ચુકાવા તેઓ રથની બંદાર ફરી પાયા. સ્વેતે તે ગદાને ધુમ્ધારીને ફેંકી તો બીજાને રથ યોદ્ધા, જગત્ અને સાન્ધી સહિત ચૂરચૂર થઈ ગયો. બીજાને રથદીન નેત્રને સદૃશ બગેરે રથોએ પોતાપોતાના રથ બંધને દોડ્યા. ત્યારે બીજા બીજા રથ ઉપર ચડીને હસતા હસતા સ્વેત તરફ વધ્યા. આ જ વખતે આશ્વાસનથી થઈ— 'મહાબાહુ બીજા! હવે તુરત જ અને મારવાનો ઉપાય

કરો. નિષ્કર્તા વિધાતાએ આના વધનો આ જ સમય નિશ્ચિત કર્યો છે.' આ આશ્વાસનથી સાંભળી બીજા બહુ પ્રસન્ન થયા અને તેને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ સમયે સ્વેતને રથદીન નેત્રને સાત્ત્વિક, ભીમસેન, ધૃષ્ટ-દુમ્ન, કૃપ, કેકય, વાકુમાર, ધૃષ્ટકેતુ અને અભિમન્યુ એક સાથે પોતાના રથો બંધને આજ્ઞા. પરંતુ કૌંચાચાર્ય, કૃષ્ણાચાર્ય અને શલ્ય સહિત બીજા તેમને રોકી દીધા. આ જ વખતે સ્વેતે તદ્દયાર બેચેની બીજાનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. બીજા તુરત જ બીજાનું ધનુષ છોડી લીધું અને સ્વેત ઉપર ચાલ્યા. જ્યે તેમની ધાને આવતાં તેમણે ભીમસેનને સાદા અભિમન્યુને તણ, સાત્ત્વિકને સો, ધૃષ્ટ-દુમ્નને વીસ અને કેકયરાજને પાંચ બાણુ મારીને રોકી દીધા. પછી તેઓ સીધા સ્વેતની સામે જવા અને પોતાના ધનુષ પર એક મૃત્યુ સમ્પાન બાણુ ચડાવીને તેને બાહ્યસ્થથી અભિમન્યુત કરીને ઘેડ્યું. તે બાણુ સ્વેતના ઉપરને ફેડીને તેની છાતીમાં ધુસી ગયું. અને પછી વિજળીના સમાન ચમકીને પૃથ્વીમાં જાતરી ગયું. આ પ્રમાણે તેમણે સ્વેતના પ્રાણોનો અન્ત કરી દીધો. તેને પૃથ્વી પર પડતો નેઈ પાંડવો અને તેમના પક્ષના દાનિષ લોભા બહુ રોક કરવા લાગ્યા તથા આપના પુત્રો અને બીજા કૌરવો બહુ પ્રસન્ન થયા. હુઝાસન તો વાજ વગાડતો આમનેમ નાચવા લાગ્યો.

યુધિષ્ઠિરની ચિન્તા, કૃષ્ણનું આશ્વાસન અને કૌંચવૃહની રચના

પુત્રરાષ્ટ્રે પૃથ્વ્યું—સંજ્યા સેનાપાત સ્વેત ન્યારે યુદ્ધમાં શમુએના હાથથી માર્યો ગયો તો તેની પછી મહાન ધનુષ્યર પાંચાંબ વીશઙ્ગે પાંડવોની સાથે મળા શું કર્યું? સંજયે કહ્યું—મહારાજા! સ્થિર થઈને સાંભળો. તે બધું કર દિવસનો પહેલો ભાગ ચીંતી જતાં લગભગ બપોરના સમયે આપનો તથા યમુની સેનામાં ફરીથી યુદ્ધ થવા લાગ્યું. સેનાપાત સ્વેતને મરેલો નેત્રને તથા કૃતવર્મા અને રથજને કુદને માટે તૈયાર થયેલા નેત્રને, આકુનિ પડતારી પ્રસ્વસિત થયેલા અગ્નિ સમ્પાન રાજકુમાર રાંધકેશથી તપી લીધો. તે બગવાન નીરે પોતાનું મહાન ધનુષ ચડાવીને મહારાજા સ્વેતને મારી નાખવાની હિત્તાથી તેના પર આક્રમણ કર્યું. તે વખતે અનેક રથોએ ચારે બાજુથી રાંધકેશ રક્ષા કરી રક્ષા હતા. તે બાણોની વર્ષા કરતો રથોનો રથની ખાસે પડેલો ગયો. ત્યારે મોતમાં

પંડવમાં પોલા મહારાજા સ્વેતને મથાવવા માટે આપની સેનાના સાત મહારથીઓ—બુદ્ધવજ્ર, બ્યસેન, રક્ષમરથ, વિન્દ, અનુવિન્દ, સુસિલુ અને જ્યદ્ધ તેને ચારે તરફથી ધેરિને જીતા થઈ ગયા અને રાંધકેશના મસ્તક પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. તે સાતેને એકી સાથે પ્રહાર કરતા નેત્રને સેનાપાતે રાંધકેશનાં બચઈ ગયો અને ભક્ષ નામનાં સાત તીક્ષ્ણ બાણોથી તે સાતેનાં ધનુષ કાપી નાખીને સિદ્ધાન્ત કરવા લાગ્યો. ત્યારે મહાબાહુ બીજા મેય સમાન બળના કરવા વિશાળ ધનુષ હાથમાં લઈને રાંધકેશ પર ચડી ચાલ્યા. તેમને આવના નેત્ર પાંડવી સેના યરથરી જીતી. એટલી જ વરમાં બીજાથી રાંધકેશ રક્ષા કરવા અર્જુન તેની આગળ આવીને કોણે થઈ ગયો. પછી તો બીજા સાથે તે બંનેનું યુદ્ધ ઉપર થયું.

આ બાળુ શસ્ત્રે હાથમાં ગદા લઈ પોતાના રથથી ભિત્તી ચખતા ચરે એ જ્યોતે મારી નાખ્યા. છેક મરી જવાથી થાંપ તલવર હાથમાં લઈ તુરત રથથી ફરી પડ્યો અને અબ્બુનના રથ પર જઈને બેઠો. ત્યાં ગયો ત્યારે જ તેને કંઈક શાન્તિ મળી. હવે ભયમ પડ્યાલ. મન્ય, કેય અને પ્રહારક દેહા યોદ્ધાએને બાળુથી મારી મારીને પાડી લાગ્યા. પછી તેમણે અબ્બુનને છોડીને પંચાલરાજ દુષ્ટ પર હુમલો કર્યો અને તેની સેના લીખનાં બાળુથી રથ ચલી ભાગવા માંડી. તેઓ પાંડવસના યોદ્ધાઓને લક્ષ્યમરીન મરવા લાગ્યા. સમૂહ સેના બાંધી પતી ગઈ. તેના વ્યૂહ તૂટી ગયો. આવા અધેરમાં કંઈ સજ્જન ન હતું અને લીખ ખૂબ વેગથી વધી રહ્યા હતા. આ જોઈને પાંડવોએ પોતાની સેના પાછી હામી લીધી.

પહેલા કિરસના યુદ્ધમાં જ્યારે પાંડવ-સેના પાછી હામી લેવામાં આવી અને કુપિન થએલા લીખન પ્રહારક જોઈને દુરોધિન આનન્દ મનાવવા લાગ્યો તે સમયે ધમરાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના બધા ભાઈઓ અને રથોએને સાથે લઈ તુરત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પાસે ગયા અને પોતાના પરાજયની ચિન્તાથી બહુ દુઃખી થઈને કહેવા લાગ્યા- શ્રીકૃષ્ણ ! જુઓ છોને ? ઉનાળામાં સકળેલા થાંસને જેમ આગ લાલુમાં બળી નાખે છે તેમ ભયાનક પરાક્રમ બતાવનારા લીખ પોતાનાં બાળુથી મારી સેનાને ભ્રમચાત કરી રહ્યા છે. કોઈમાં ભયભેલ ધમરજ, વજ્રવર હંદ્ર, પારધારી વરણ અને ગદાધારી કુનેરને તો કદાચ યુદ્ધમાં જીતી શકાય, પરંતુ આ મહા-તેજસ્વી ભીષ્મને જીતવા અસંભવ છે. આવી દશામાં હું મરી જીવંતી દુર્ગંજાને લીધે ભીષ્મથી અગાધ જળમાં નાર વિના રૂપી રહ્યો છું. હવે આ રાજ્યોને હું ભીષ્મથી કાળના મુખમાં નાખવા નથી માહતે. લીખ અત્યંત મદન અશ્વેષા છે. તેમને આગળ જઈ મારા દેહિત જેમ દેવતામાં પતંગિયાં નાચ પામે છે તેમ આમાં જરૂરે ધ્યાન ! હો મારે જીવન જેટલો દિવસ હશે ત્યાં જીવું તમામ દીન દીર તપસ્યા રહીશ, પરંતુ આ નિર્ણયે હું મૃત્યુ મરવા નહિ દાં. લીખ શોષ મારા હૃદયે મહાદયોએ અંત થયે યોદ્ધાઓ સંહાર કરી રહ્યા છે. માપવ ! હવે તમે જ બતાવો કે શું કરવાથી અમારું જિવંત થશે ?

આમ કહીને યુધિષ્ઠિર શોધથી બેચુદ થઈ ખૂબ વાર સુધી ચિંતાઓથી આંખે મનમાં-મનમાં કંઈક વિચારતા રહ્યા. ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેમને શોધથી પીડિત જાણીને સમસ્ત પાંડવોને આનન્દિત કરતા બોલ્યા- ભારત ! તમારે આ પ્રમાણે-શોક ન કરવો જોઈએ. જુઓ, તમારા ભાઈઓ કેવા શૂરવીર અને વિશ્વવિખ્યાત ધનુર્ધર છે. હું અને મહાન ધર્મથી સાત્ત્વિક તમારું પ્રિય કર્તામાં લાગેલા છીએ. આ વિરાટ, દુષ્ટ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા બીજા મહાબળવાન રાજાઓ તમરા કૃપાકંક્ષી અને ભક્ત છે. મહાબલી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ભેલવા તમારો દિનચિન્તક અને પ્રિય કાર્ય કરનાર છે. તેણે સેનાપતિપણને ભાર લીધો છે. અને આ શિપવરૂં તો જરૂર ભીષ્મને કાળ જ છે.

શ્રીકૃષ્ણની વાતો સાંભળી યુધિષ્ઠિર મહારથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહ્યું : ' ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! હું જે કહું છું-તેને ધ્યાન કરી સાંભળો. મને આશા છે કે તમે મારી વાતને રાજી નહિ. તમે અમારા સેનાપતિ છા, ભગવાન વાયુદેવ તમને સમમાન આપ્યું છે. પુરંકાળમાં જેમ કાર્ત્તીકેય દેવતાઓના સેનાપતિ ધંધા હતા તેમ તમે પણ પાંડવોના સેનાનાયક છો. પુરપસંદ ! હવે તમે તમારું પરાક્રમ બતાવો અને કોરવોના સંહાર કરો. હું, ભીષ્મ, અબ્બુન, નકુલ-સહદેવ અને દ્રોપદીના બધાં પુત્રો અને બીજા પણ જે જે સુખ્ય રાજ્યો છે તે બધા અને તમારી પાછળ આશરું. '

આ સાંભળી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ત્યાં ઉપરિચિત બધા ભોળે પ્રસન્ન કરતાં કહ્યું : ' કુતીન-નન ! ભગવાન શંકર મને પદેપેથી જ શોભાચાર્યનો કાળ બનાવ્યો છે. અજ કું ભીષ્મ, કૃપચાર્ય, શોભાચાર્ય, રાક્ષ અને જયદ્રથ-આ બધા અભિમાની વીરોને સામનો કરીશ. ' સમુદના ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આ પ્રમાણે-ચુક કરતા માટે નેવાર થયો તે રજાનમત પાંડવ ધીરો ભયપણ કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિર સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને કહ્યું : ' દેવમાં સમમાન યુદ્ધપતિએ ધંદલે મારે જે શોચારક્ષ નામના વ્યૂહ બનાવ્યો હતો તે વ્યૂહની આપણે રચના કરીએ.

બીજો દિવસે યુધિષ્ઠિરની આત્મનુસાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અબ્બુનને સમજાવ્યું. સેનાના અગાધ રાજ્યો, રથ ઉપર બેઠો અબ્બુન પોતાની રત્નગાંડિ ધવા અને અશ્વીય

પદ્મપત્રી એવો શોભી રહ્યો હતો કે ત્યજે યુરનાં કિર-
ણીથી યુગ્મે પરંત શોભતો હેમ. રાત્ર દુષ્ક બહુ જ
મેઘી હોવાને કારણે લઈ કોંચવ્યુદના મસ્તકમદેશમાં ભીષ્મ
રહ્યા. કુનિતભોજ અને ચેરિત્રાજ એ બન્નેને નેત્રોનાં
શ્યાનો પર રાખવામાં આવ્યા. કાશાલ્યુંકે, પ્રમદકે, અન-
પક અને કિરોતેનો સમૂહ ગજાની જગ્યાએ હતો.
પદ્મચર, પોદક, પોદવક અને નિપાદો સથે રાત્ર
યુધિષ્ઠિર તેના પૃથ ભાગમાં રહ્યા. તેની બન્ને પાંખોના
શ્યાનમાં ભીમસેન અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હતા. દ્રૌપદીના પુત્રો,
અભિમન્યુ, મહારથી સત્યકી તથા પિણ્ડાચ, દરદ, પ્રવક, ૩૫
કુવરીચ, મરુત, ધેનુક, તંગણ, પરતંગણ, આસિક, ૩૬
તિતિર, ચોલ અને પાવ્ય દેશના વીરો દક્ષિણ જાણ્યો

ભીષ્મ હતા, અને અર્જુન, દુષ્ક, અ.લ.વ, કાનજારી,
રામર, ઉદ્ધમસ, બસ તથા નાકુળ દેશના વીરોની સાથે
નાકુળ અને સદેવ પ્રાણી જાણ્યો રહ્યા. આ વ્યૂહની
બન્ને પાંખોમાં દશ હજાર, કિરોત્રાજમાં એક લાખ,
પાછળના ભાગમાં એક અંગળ વીસ હજાર, અને
ગજામાં એક લાખ સત્તર હજાર રથ કાષ્ઠા હતા.
બન્ને પાંખોની આગળ, પાછળ અને બધા કિનારા ઉપર
પરંત સમાન ભીંયા દ્વાધીઓની કતાર હતી. ત્રિદા-
કેશ, કૌશીરજ અને શીખ-આ તેના જ પરચાનની
રક્ષા કરતા હતા. આ પ્રમાણે તે મહાવ્યૂહની રચના
હીને પાંચે અખ-સજ અને કસ વગેરેમાં યુધિષ્ઠિર
યુદ્ધને શુદ્ધ મટે સંજોડવાની રાહ ભેગ લાગ્યા.

યુદ્ધનો બીજો દિવસ—કૌરવોની વ્યૂહરચના તથા અર્જુન અને લીષ્મનું યુદ્ધ

સંજયે કહ્યું—રાજા! દુરોધને ત્યારે તે કુર્મેવ
કોંચવ્યુદની રચના ભેષ અને અત્યંત તેજસ્વી અર્જુ-
નને તેની રક્ષા કરતાં ભોલો ત્યારે કોલ્યાણપુત્રી પક્ષે
જઈ ત્યાં ઉભેલા બધા શૂરવીરોને કહ્યું—અરો આપ
બધા ભેગા નાના પ્રમાણની અજસંવાહનની વિદ્યા જાણો

હો, અને યુદ્ધની કળામાં પ્રવીણ હો. અમારો એક-એક
વીર પાંચોને મારવાની રક્ષિ ધરાવે છે તો પછી ભે-
ષ મહારથાઓ ભેગા થઈને પ્રવન કરે તો કહેવું જ
સુ હોય!

તેજ આ પ્રમાણે કહેનાં ભીષ્મ, કૌલ અને આપના
બધા પુત્રો મહાવીર પાંચોની સાથે એક રાત્ર વ્યૂહની

રચના કરવા લાગ્યા. ભીષ્મ બહુ મેઘી હોવા કારણે
સર્વની અંગળ માથા તેમની પાછળ કુનલ, કાશ્ય, ૩૭
પ્રમથ, વિરજ, મેઘ તથા કલ્યુઘવરણ વગેરે દેશોના
વીરોને કારણે લઈને મહાપ્રતાપી કોલ્યાણપુત્ર અલ-
ભાચર, સિન્ધુકાંતીર, શિમિ અને વસાતી વીરોની સથે
યુધિષ્ઠિર કોલ્યાણપુત્રી રક્ષામાં ભેગાથે. તેમની પાછળ
થોડાના મંથ ભાષ્યોની કાર્યે દુરોધન હમે, તેની કાર્યે
અધાતક, વિરજ, આમ્યક, મેસવ, દરદ, રાક, શુદ્ધક
અને મલ્લ દેશના થોડાઓ હતા, આ બંનેની સાથે તે
યુધિષ્ઠિર રથ કરી રહ્યો હતો, જુરિચર, રાવ, રાવ,
ભવરા અને વિન્દ-અનુવિન્દ-આ વ્યૂહની પ્રાણી
મજ્જનો રક્ષા કરવા લાગ્યા. કૌમરવતે પુત્ર સુકર્મા,
કૌભેજરાજ સદિશ, સુનય અને અનુનયુ-એ કાશ્ય
ભવરા રક્ષા થયા. અપર્યાપ, જનક-એ બહુ મેઘી
તેના કાર્યે વ્યૂહના પાછળના ભાગમાં ભીષ્મ રહ્યા. રેતુ-
માન, વરુદન, કાશિરાજના પુત્ર તથા ભીષ્મ સખાઓ
તેમના પાંચે રક્ષા હતા. રાજા! ત્યારપછી આપના
પદ્મના જઈ વેદાઓ યુદ્ધને મટે તૈયાર થઈ થયા અને
પૂન કિરોત્રાજ કાર્યે રાખ વસાત્ર તથા વિદનક દરક
લાગ્યા. હર્ષમાં જોએલા સેનિયોના સિંહાનક સંજોડ્યા
દેશોના પિળામદ જોએ પણ સિંહની સમાન મારના
કરી ઉન્ન કરવાની કાંબ વસાત્રે, ત્યારપછી રક્ષાએ
રથ એકે પ્રમદના કાંબ ભેરી, રેડી, અને અનક

વગેરે વાતનાં વગાડણાં, તેમનાં તુલ્યુધ ખાન નધી બાલુએ શ્રેયના લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, બીમસેન, કુચિલિર નકુળ અને સહદેવે પણ પોતાના શ્રમ વગાડ્યા. તથા કાશિરાજ, કૌભ, કિષ્કિન્દી, પૃથ્વુઅન, વિરાટ, સાત્યકિ, પંચાલ દેશના વારિ અને દ્રોપદીના પુત્રો પણ મોટા મોટા શ્રમ વગાડીને ત્રાડ નાખવા લાગ્યા. તેમના સખેના જોયો અત્યંત પૃથ્વીથી વર્ષાને આગ્રહ સુધી મૂંછા દુઃખી. આ પ્રમાણે કારવો અને પાંડવો એક બીજાને પીડા પહેલિયતા કુદને માટે સાગસામે ખમ યર્ષ ગયા.

કૃતરાષ્ટ્રે પુલક્યું—ત્યારે બંને બાલુની સેના બુદરચનાપૂરકે તેવાર ઘર્ષ ગઇ તો શેકાઓએ કેવી રીતે એકબીજા ઉપર પ્રહાર કરવા શરૂ કર્યા ?

સંજયે કહ્યું—ત્યારે બંને બાલુએ સેનાઓની બરાબર બુદરચના યર્ષ ગઇ અને બધી તરફ સુન્દર ખમજો ફરફરવા યાત્રી ત્યારે દુરોધને પોતાના યોદ્ધાઓને કુદના આરંભ કરવાની આજ્ઞા આપી. કૌરવોએ હવચાનો મોઢા ઊડીને પાંડવો પર આઠમણ કમું, પછી તો બંન્ન બાલુની સેનાઓમાં શેમચિકારી કુદ ઘમ લાગ્યું. રથોથી રથો અને હાથોસ્વારોથી હાથોસ્વાર બીડાઇ ગયા. હાથો અને યોદ્ધાઓનાં શરીરોમાં અસંખ્ય બાણો ઘુસત લાગ્યાં. આ પ્રમાણે ધમસાણુ કુદ શરૂ થતાં પિતામહ બીમ પોતાલુ ધનુષ જીદાવીને આશમનુ, બીમસેન, સાત્યકિ, કેકય, વિરાટ અને પૃથ્વુઅન વગેરે વીંશી પર તથા ચંદિ અને મત્સ્ય દેશના શત્રુઓ પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. તેમના મારથી પાંડવોનો વ્યુદ નૂની મયો. આખી સેના બેરવિજેર યર્ષ યર્ષ, કેટલાયે સ્વારા અને યોદ્ધા માર્યા ગયા. રથોઓનાં કુંડનાં કુંડ લાગી નીકળ્યાં.

અર્જુન મહારથી બીમનુ આણું પરાક્રમ જોઈને ક્રોધમાં ભરાઈ ગયો અને લગચાન શ્રીકૃષ્ણને જોલો; 'જનાઈન! પિતામહ બીમની પાસે રથ લઇ સો, નહિ તો તેઓ જરૂર મારી સેનાનો સંહાર કરી નાખશે. સેનાને બચાવવા મટે આજે હું બીમનો વધ કરીશ.' શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; 'અરજા, ધનંજય! હવે સ્વરણન યર્ષ જાઓ, જુઓ, આ હું તમને હમણાં જ પિતામહના રથની પાસે પહોંચાડું છું.' આ પ્રમાણે કરીને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના રથને બીમની પાસે લઈ ગયા. બીએ ત્યારે

જોયું કે અર્જુન પોતાનાં બાણોથી શરૂશિતું મરંન કરતો ખુબ વ્રેમથી આવી રહ્યો છે ત્યારે તેમણે આગળ વધીને તેનો સમનો કર્યો. તે વખતે અર્જુન ઉપર બીએ સિયોતેર, કોણે પત્વીસ, કૃપાચારે પચાસ. દુરોધને મોસા, શમ્ય અને જવદથે નવનવ, શકુનિએ પાંચ અને ચિકિત્સું દસ બાણ માર્યાં. આ પ્રમાણે ચારે બાલુથી વિલાવા છતાં પણ મહાબાહુ અર્જુન જરા પણ વ્યથિત કે વિચલિત ન થયો. તેણે બીમને પત્વીસ, કોણેચારેને સાઠ, કૃપાચારને નવ, ચિકિત્સુંને ત્રણ, શમ્યને ત્રણ અને દુરોધને પાંચ બાણોથી વિધીને તુરંત જ બદલો ચકળ્યો. એટલામાં જ સાત્યકિ, વિરાટ, પૃથ્વુઅન, દ્રોપદીના પાંચ પુત્રો અને અભિમન્યુ અર્જુનની સહાયતા માટે આશો પહેલિયા અને અર્જુનને ચારે બાલુથી ફરીને તેવાર યર્ષ ગયા.

ત્યારે બીએ જોઈ બાણ મારીને અર્જુનને વિધી દીધો. આ જોઈને કૌરવપ્રધાના શેકાઓ હાંના માર્યાં કેલાદય મચાવવા લાગ્યા, તે મહારથી વીંશનો હર્ષનાદ સાંભળી પ્રતાપી અર્જુન તેમની વચ્ચે ઘુસી ગયો અને મહારથીઓને નિશાન બનાવીને પોતાના ધનુષને ખેલ બતાવવા લાગ્યો. પોતાની સેનાને અર્જુનથી પોષિત જોઈ દુરોધને બીમની પાસે જઇ જોલ્યો; 'તાત! શ્રીકૃષ્ણની સાથે આ જળચાન અર્જુન અમારી સેનાની જડ કાપી રહ્યો છે. આપના અને કોણેચારનાં હવચાન આ દશ યર્ષ રહી છે! હવે અમારું સદા હિન ચાહનાર છે પણ તે આપને જ લીધે હથિયાર ઊડી ચૂક્યો છે. તેથી તે અર્જુન સાથે લડવા નથી આવતો. પિતામહ! કૃપા કરીને એવો ઉલ્લેખ કરો કે જેથી અર્જુન મારો જાય.'

દુરોધને આ પ્રમાણે રહેતાં બીમ 'સનિયધમને પિઠાર છે' એમ કહીને અર્જુનના રથ તરફ ધસ્યા. બચ્ચત્રાશ્રા, ચિકિત્સું અને દુરોધને પણ બીમને સાથ આપ્યો. પેલી બાલુ પાંડવો પણ અર્જુનને ઘેરીને જોલા હતા. ફરી સંગ્રામ જાગ્યો. અર્જુન બાણોની ભજ ફેલાવીને બીમને ચારે બાલુથી લાંછી લીધા. બીએ પણ બાલુ મારીને તે ભજને તેરી નાખી. આ પ્રમાણે બંને એકબીજાના પ્રહારોને નિષ્ફળ કરતા ખુબ ઉત્સાહથી લડવા લાગ્યા. બીમના ધનુષથી છૂટેલાં બાણોના સપ્તક અર્જુનને ઊડેલાં બાણોથી કિન્નસાન થતાં દેખાતાં હતાં.

આ પ્રમાણે અર્જુન છેડેલાં બાણ પણ ભીમમાં સાથ-
કેથી કપાઈને પૃથ્વી પર પડતાં હતાં. બૂને બળગન
હતા અને બૂને અત્યેષ, બૂને સરખેસરખા હતા. તે
વખતે દોરવા ભીમને અને પાંચે અર્જુનને તેમની
ખેલ વગેરે ચિહ્નોથી જ જાણી શકતા હતા. તે બૂને
વંશનું પરાક્રમ જોઈને બધા આશ્ચર્ય પામતા હતા. જેમ
ધર્મમાં રિષભ રહીને વતીવ કરનારા પુરુષમાં ઠાઈ દોષ

કાઠી શકતો નથી તેમ તેમની રણક્રિયામાં કાઈ બહુ
દેખાતી ન હતી. તે સમયે દોરવ અને પાંચપાસના
યોદ્ધાઓ તીવ્રેણુ ધારવાળી તરવારો, ફરશીઓ, બાણો
તથા શુદીશુદી' જાતનાં અશ્વઓથી આપસમાં મર-
કાષ અચવી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે ન્યારે તે કારણ
સક્રમ ચાલી રહ્યો હતો તે જ વખતે બીજા બાણ
પાંચસરાજનુમાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને દ્રોણાચાર્ય વચ્ચે ભાષકર
અપાઝપી ચાલી રહી હતી.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને દ્રોણનું તથા ભીમસેન અને કલિંગોનું યુદ્ધ

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય ! મહાન ધનુર્ધર દ્રોણ-
આચાર્ય અને દુપદુમાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વચ્ચે કેવી રીતે યુદ્ધ
થયું તે મને બતાવો.

સંજયે કહ્યું—રાજન્ ! આ ભયાનક સપ્રામનું
વર્ણન રિષભ યજ્ઞને સાંભળો. પહેલાં દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્નને તીવ્રેણુ બાણોથી વિધી દોષા ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન
પણ કસીને દ્રોણને તેનું બાણોથી વિધી નાખ્યા. આ
જોઈ દ્રોણે ફરીથી બાણોની વર્ષા કરીને દુપદુમારને
ઠાંડી દીધી અને તેના આણુનો અન્ત કરવા માટે બીજા
કાલસવના જેવું ભાષકર બાણ હાથમાં લીધું. દ્રોણને
તે ધનુષ મદાવતા જોઈને આખી સેનામાં હાહાકાર
મચી ગયો. મહારાજ ! તે વખતે ત્યાં જે ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું
અદ્ભુત પરાક્રમ મારી આગે જોયું, તેણે જુનું સમાન
ભાષકર તે બાણને અપતાં જ કાપી નાખ્યું. પછી દ્રોણે
પ્રાણ સેનાની ધ્વજાળી તેણે ખૂબ વેગથી ચક્રિતો
પ્રદાર કર્યો, તે ચક્રિતને દ્રોણે હસાંહસતાં કાપી નાખી
અને તેના ત્રણ ટુકડા કરી દીધા. આ જોઈ તેણે પાંચ
બાણોથી દ્રોણને હાથક ક્યાં. ત્યારે દ્રોણે દુપદુમારનું
ધનુષ કાપી નાખ્યું પછી સારથીને મારી નીચે પાડ્યો
અને તેના ચારે ધેડાઓને પણ મારી નાખ્યા. સારથી
અને ધેડાઓ મરી જતાથી ન્યારે તે રમણીન યજ્ઞ
ત્યારે હાથમાં ગદા લઇ રણમાં ફરી પડ્યો અને પોતાનું
પરાક્રમ દેખાવવા લાગ્યો. આ જ વખતે દ્રોણે એક અદ્ભુ-
ત કામ કયું. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હજી રથથી કીતયો પલ્લ ન
હતા અને તેમણે બાણ મારીને તેના હાથમાંથી ગદા
પાડી નાખી. ત્યારે તે હાથ અને તરવાર લઈને ખુબ
વેગથી દ્રોણ ઉપર તૂટી પડ્યો. પણ આચાર્યે બાણોની
કડી લગાવીને તેને આગળ વધતો રોકી લીધો. જો કે

તેની ગતિ રોકાઈ ગઈ તો પણ તે બહુ શક્તિથી દ્રોણ-
આચાર્યે છેડેલાં બાણોને હાલથી પાછાં હાલવા લાગ્યો.
એટલામાં મહાબળવાન ભીમસેન એકદમ તેની સહાયતા
માટે આવી પહોંચ્યો. ભીમસેને આવતાં જ સાત તીવ્રેણુ
બાણો મારીને દ્રોણને વિધી નાખ્યા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને
નુરત જ પોતાના રથમાં બેસાડી લીધો. ત્યારે દુર્યોધને
પણ દ્રોણાચાર્યની રક્ષા માટે કલિંગરાજા બાનુમાનને
બહુ મોટી મેના સાથે મોકલ્યો. મહારાજ ! આપના પુત્રની
આજ્ઞા અનુસાર તે કલિંગોની મહાન સેના ભીમસેન
ઉપર મદી આવી. દ્રોણાચાર્ય તો જઈને વિરાટ અને દુપદ
સાથે લીધાઈને ગયા અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન રાજા યુધિષ્ઠિરની
સહાયતા માટે આવ્યો ગયો. ત્યારપછી ભીમસેન અને
કલિંગોનું મહાભયનક શેમાંચકરી યુદ્ધ હોયું ગયું.

ભીમસેન પોતાના જ બાહુબળના ભરેસે ધનુષ ટંકા-
રતો કલિંગરાજાની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. કલિંગરાજા
જેનો એક પુત્ર હતો, તેનું નામ હતું શકેવ. તેણે
અનેક બાણોના પ્રદાર કરીને ભીમસેનના યોદ્ધાને મારી
નાખ્યા. ભીમસેનને રથ વગરનો થયો જો જોઈ તેણે તેના
પર જોરદાર દુમરો કર્યો અને તેના પર વર્ષાકળના
ગ્રેષ જેવી બાણોની ઝડી લગાવી દીધી. ત્યારે ભીમસેને
તેના પર એક સોલની ગદા ફેંકી. તે ગદાની ચોટ
જોઈને તે સારથીની સાથે જ જમીન પર ઠગી પડ્યો.
પોતાના પુત્રને મરતો જોઈ કલિંગરાજા હનરો રથીઓની
સેના લઈ ભીમસેનને ચારે બાણોથી ઘેરી લીધો. ભીમ-
સેને ગદા ફેંકી રહ્યો હાથમાં હાલ અને તરવાર લઈ દીધો.
આ જોઈ કલિંગરાજા ક્રોધમાં ભરાઈ ગયો, અને તેણે
ભીમસેનના પ્રાણ સેનાની ધ્વજાળી તેના ઉપર એક ઝેરી
બાણ છોડ્યું. ભીમસેને પોતાની તંત્રચરથી તે બાણનાં

દુક્રમ કરી દીધા. અને તેની સેનાને વાયલીન કરનાં
જોરથી હપનાદ કર્યો. હવે હસિંગરાજના કુંધનો સીમા
ન નહી, તેણે પત્થર પર ધસીને તીવ્રણ બનાવેલાં ચોદ
તેમર લોમસેન પર ફેંક્યાં. લોમસેને તુરત તલવારથી
તેમનાં દુક્રમ કરી દીધા અને પછી લાનુમાન પર
હુમલો કર્યો. લાનુમાને આણીની વર્ષાથી લોમસેનને
ઢાંધી દીધી અને ઉચ્ચ સ્તરથી સિંહનાદ કર્યો. લોમસેન
પણ ખૂબ જોરથી સિંહની જેમ તણુકા લાગ્યો. તેના
નિકટ સમુદ્ધી હસિંગની સેના બહુ ડગી ગઇ તેણે
સમગ્ર લીધું કે લોમસેન કોઇ સાધારણ મનુષ્ય નથી
પણ દેવતા છે. એટલામાં લોમસેન ફરીથી લપકર
સિંહનાદ કરીને હાથમાં તલવાર લઇ લાનુમાનના હાથીના
દાંત પકડી તેના મસ્તક ઉપર ચડી ગયો, તેને ચડતો
જોઇ લાનુમાને તેના પર શકિતનો પ્રહાર કર્યો પણ
લોમસેને તલવારથી તેના બે દુક્રમ કરી દીધા અને
લાનુમાનની કમરમાં તલવારથી એક એવો હાથ માર્યો કે

તેના બે દુક્રમ થઈ ગયા. પછી લોમસેને તેજ તલવા-
રથી હાથીની ખાંધમાં પણ પ્રહાર કર્યો. ખાંધ કાપી
જવાથી હાથી બરાબ નાખતો જમીન પર પડી ગયો.
સાથે લોમસેન પણ ફરીને સવાર લઇ પૃથ્વી પર જોમો
થઈ ગયો, હવે તે મોટામોટા હાથીઓને મારતો-પાડતો
ચારે તરફ ધુમકા લાગ્યો. ને હાથીસ્ત્રાશની સેનામાં
ધૂસી જતો અને તીવ્રણ ધારવાળી તરવારથી તેમનાં
શરીરો તથા મસ્તક કાપી નાખતો હતો. લોમસેન તે
વખતે પગપાળા અને એકલો હતો તો પણ પ્રયથકલ્પના
યમરાજ ચોંટે સમુજ્જિતો ભય વધારી રહ્યો હતો.
સુદર્ભાનમાં વિચારતી વખતે તે અનેક પ્રકારના પેંતરાઓ
અવાવતો હતો. તે ડેટલીકવાર જોણાકાર ચાંકતો તો ફેટ

લીકવાર વચ્ચે આવનારાઓને ધક્કા લગાવીને ચારે તરફ
ફેરવતો, ડેટલીકવાર ફેંકા ભરતો તો ડેટલીકવાર બધી
બાજુએ આગળ વધતો અને કોઈવાર એકક્રમ એક જ
દિશામાં ધસી જતો હતો. કોઈવાર બહુ વેગથી કોઈના
ઉપર હુમલો કરતો તો કોઈવાર એકસામટા અનેક
યોદ્ધાઓ ઉપર તૂટી પડતો હતો. તે ફરીને સમુજ્જિતો
રહ્યો ઉપર ચડી જતો અને ડેટલાયે રથોઓનાં મસ્તક
તલવારથી કાપીને જમીન પર ફેંકતો હતો. તેણે ડેટલાયે
યોદ્ધાઓને પગ નાચે કચરીને મારી નાખ્યા. ડેટલાયને
જોયે જીજાબીને ફેંટા દીધા, ડેટલાયને તલવારથી મોતને ઘાટે
જોતામાં, ડેટલાયને રાંતની ગળનાથી ડરાવી ભગાડ્યા
અને ડેટલાય બીજાને પોતાના અસાધ્ય વેગથી જમીન પર
પાડી નાખ્યા. ડેટલાયે યોદ્ધાઓએ તો તેને જોતાં જ
ભયનો માર્યા પ્રાણ-પ્રાણી દીધા.

આમ હોવા છતાં પણ હસિંગની બહુ મોટી સેના
લોમસેનને ચારે બાજુથી ફેરીને ચડી આવી. તેની
સદસરીમાં સુતાયુને જોયે જોઇ લોમસેન તેના સામનો
કરવા માટે ધસ્યો. તેને આવતો જોઇ સુતાયુએ તેની
છતીમાં નવ બાજુ માર્યાં. લોમસેન કોંપથી સળગી
જાયો. એટલામાં જ વિરોહ લોમસેનને માટે એક સુન્દર
રથ લઈને આવ્યો, લોમસેને તેના પર આરુઢ થઈ તુરત
હસિંગનાર સુતાયુ ઉપર હુમલો કર્યો. સુતાયુએ ફરી
લોમસેન પર બાણવર્ષા શરૂ કરી દીધી. તેણે જોડલાં
નવ તીવ્રણ બાણોથી ઘાયલ થઈને લોમસેન ચોટ ખાધેલા
સપાંની માફક ધુકાડ મારવા લાગ્યો. તેણે પણ ધનુષ
ચલવ્યું અને લોકનાં સત્ બાણોથી સુતાયુને વિધી
નાખ્યો. સથે બે બાણોથી તેના રથનાં પૈડાંની રક્ષા કરનારા
સત્ય અને સત્યદેવને યમલોક મોકલા દીધા. પછી ત્રણ
બાણોથી કેતુમાનના પ્રાણ લઈ લીધા. આ જોઈ હસિંગ-
નાર સુતાયુને બહુ દોષ થયો અને તેની સેનાના હજારો
હસિંગોએ લોમસેનને ધેરી લીધા. પછી તો ચારે બાજુથી
લોમસેન પર શકિત, ગદા, તલવાર, તોમર, અષ્ટિ અને
હરસાની વર્ષા થવા લાગી. લોમસેન એ અપ્રમદસેનાનું
નિષ્વારણ કરીને હાથમાં ગદા લઈ ખૂબ વેગથી હસિંગ-
સેના પર તૂટી પડ્યો. આ સાત સો યોદ્ધાઓને યમરાજને
ધેર મોકલી દીધા. ત્યારપછી ફરી બે હજાર હસિંગોને
તેણે મોતને ઘાટે જોતામાં. લોમસેનનું આ પરાક્રમ બહુ
અદ્ભુત હતું. આ પ્રમણે તે ચારવાર હસિંગોના સંહાર
કરવા લાગ્યો. મહારાજા તે સમયે લોમસેનને જોઈને

આપના પક્ષના યોદ્ધાઓ વારંવાર એમ જ કહેતા હતા કે 'સાક્ષાત્ કાળ જ ભીમસેનનું રૂપ ખાતજ દરીન દર્શિ-ગોની સાથે મુદ્દ કરી રહ્યા છે.

ત્યારપછી ભીમે પેતાનાં બાળોથી ભીમસેનના યોદ્ધાઓને મરી નાખ્યા. ત્યારે ભીમ મદા દાયમાં લાગે રૂપથી ફરી પડ્યો. આ બાળુ સાત્યકિએ ભીમનું પ્રિય કરચા ધોડે ભીમના સરપોને મારી નાખ્યો. સાચી પડતાં જ યોદ્ધાઓ પતનવેગથી જાયતા ભીમને રણભૂમિની બહાર લઈ ગયા. ભીમસેન કહિંગોને સહાર કરીને એકઠો જ સેનાની વચ્ચે ઊભો હતો તો પશુ કૌરવ પક્ષના મોઢ પંથુ વીરને તેની પાસે જવાની દિશા ન ધર. એટલામાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાં આવ્યો અને તેને

પેતાના રથ પર બેસાડી બંધાના દેખનાં દેખનાં જ પેતાના રથમાં લઈ ગયો. ભીમને પાંચાલ અને મરથ દેશના વીરો સાથે મળ્યો. સાત્યકિએ ભીમસેનની પ્રથમ ક્રિયા કહ્યું—'બહુ સૌમ્યમની વાન છે કે આપે કહિંગો મધ્યજ ભાનુમાન, રાજકુમાર કેનુમાન, રકર તથા બીજા અંતઃ કપિંગ-વીરોના સંહાર કર્યો. કપિંગનના બુદ્ધ બહુ મોટા હોય, તેમાં અસંખ્ય દાંડીઓ, ધેડા અને રથ હતા અને મોટા ધીર-વીર યેલ એ તેની રક્ત કરતા હતા, પરંતુ આપે એવાએ જ આપના બહુ-બળથી તેનો નાશ કરી દીધો.' અર્જુન કરીને સાત્યકિએ ભીમસેનને છતીએ લથાળ્યો અને તેને પેતાના રથમાં બેસાડી તેનું સાદસ વધારતો ફરીથી કૌરવ વીરોના સંહાર કરવા લાગ્યો.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, અભિમન્યુ અને અર્જુનનું પરાક્રમ

સંજયે કહ્યું—તે દિવસે ભ્યારે સવારનો પહોર મોટા બજનો વ્યતીત થઈ ગયો અને ધણુ રથ, દાંડી, ધોડા, પાલક અને સવારો માર્યા ગયા તો પાંચાલ રાજકુમાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એકસો જ અશ્વધામા, રથ અને કૃષ્ણમર્ધ-આ ત્રણે મહારથીઓ સાથે મુદ્દ કરચા લાગ્યો. તેણે અશ્વધામાના વિશ્વિખ્યાત યોદ્ધાઓને રથ બાળોથી મારી નાખ્યા. આથી અશ્વધામા રથવના રથ પર મરી ગયો અને ત્યાંથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પર બાળોની વર્ષા કરચા લાગ્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્નને અશ્વધામાની સાથે બીડાએ એક સુમનસનન અભિમન્યુ પળુ તીરવૃત્તિજ બાળોની વર્ષા કરતો ટુરન જ અવી પહોંચ્યો. તેણે રથને પચ્ચીસ, કૃષ્ણમર્ધને નવ અને અશ્વધામાને આઠ બાળે થી વિધી નાખ્યા. ત્યારે અશ્વધામાએ એક રથો રથ અને કૃષ્ણમર્ધે ત્રણ તીરવૃત્તિ બાળેથી અભિમન્યુને વિધો દીધી.

મદાચાજા એટલામાં જ આપનો ગ્રીવ લકમળ અભિમન્યુને મુદ્દ કરતો એવું તેણે સમજે કરચા આવી ગયો. પછી આ બન્ને વચ્ચે મુદ્દ ધર લાગ્યું. કૃષ્ણમાં બા.એજા લકમળે અભિમન્યુને એક બાળે થી વિધીને અર્જુન પરાક્રમ બતાવ્યું. આથી અભિમન્યુને બહુ કોપ થયે અને તેણે પિતાનું દાવતી મૂર્તિ ભતવતી પચાસ બાળે થી ભતનજન વિધી નાખ્યો. લકમળે એક બાળુ મરીને અભિમન્યુના ધૃષ્ટપંકાથી નાખ્યું.

આ એક કૌરવ-પક્ષના વીરોએ દર્પનાક કર્યો. અભિમન્યુએ બીજું એક અપવન મળ્યુંનું ધનુષ દાયમાં લીધું પછી તેણે બન્ને એકબીજા ઉપર ધા કરના અને પેતાને બચવતા તીરવૃત્તિ બાળોથી મદાર કરચા લાગ્યા.

ત્યારપછી પેતાના મદારથી પુત્રને અભિમન્યુનાં બાળોથી પીડાન એવું દુરોધન તેની શદ વળા મટે આવી પહોંચ્યો. આ એવું અર્જુન પળુ પુત્રની રક્ત મારે ખૂન નેમથી રોડ્યો. ત્યારે ભીમ અને કૌણ્ડમર્ધ વગેરે પળુ અર્જુનના સમનો કરચને ધણી આપ્યા. તે વખતે બધાં મળીએ ગેલદલ કરવા લાગ્યા. અર્જુને એટલી બાળો વરસાવ્યાં કે અનરિષ, પ્રિયો, પાંચી અને રૂરે પળુ દડકા મર્યા. કંઈ પળુ અર્જુન ન હતું. આ મયમલ મુદ્દમાં ડેલસે રથ, દાંડી અને ધેડા માર્યા ગયા. રથીઓ રથ મોટીને બચા લગ્યા. મદા-ગાજા ને વખતે અ.પા. મેન માં એક પળુ ચેલો એવો દેખાતો ન હતો કે જે રથવીર અર્જુનનો સમનો કરી રહે. જેણે તેની સામે જતા અને તેનાં તીરવૃત્તિ બાળોનાં નિષન જતીને જરમકના આવીપ જતી જતા હતા.

ત્યારે આપની સેનાના વીરો મરે તરફ જાયપ લાગ્યા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને પેતાના હિતમ ચિંત વગર. તે સમયે ભીમે કૌણ્ડમર્ધને લશીને કહ્યું—'સમનન શ્રીકૃષ્ણની સાથે આ મદામલી અર્જુન

એકસો જ આ સમૂહ સેનાનો સંહાર કરી રહ્યો છે. યુદ્ધમાં કેઈ પણ સૈન્યે તેને છતવેલો અસંભવ છે. આ વખતે તો તેનું રૂપ પ્રસયદાગના વમરાજ જેવું લાગે છે. દેખાઈ રહ્યું છે. જુઓ છા ને, આપણી આ બદ મોટી સેના કેવી એકાગ્રીબળની દેખાઈેથી વેગથી વાગતી લાગે રહી છે. હવે તેને પાછી વાળવી મુશ્કેલ છે. આ બાજુ સર્વ પશુ અસ્તાચળ તરફ જઈ રહ્યો છે. ચારે આ

વખતે તે સેનાને સમીટીને બુદ્ધ બંધ કરવું જ મને હીક જણાય છે. આપણા ચેલાઓ પણ ધડેલા બને પડી ગયેલા છે. તેથી હવે તેઓ ઉત્સાહથી - થડી સકોત નહિ. મહારાજ! આચાર્ય દ્રોણને આ પ્રમાણે કહીને જાએ પોતાની સેનાને બુદ્ધશ્રમિમાંથી પાછી વાળી લીધી. આ પ્રમાણે સ્થાસ્ત સમયે આપની અને પાંડવોની સેનાઓ પણ પાછી વળી.

ત્રીજો દિવસ—ખન્ને સેનાઓની વ્યૂહરચના અને ધમસાણું યુદ્ધ

અંજયે કથું—જ્યારે રાત વીતી અને ચતુર થયું તો જાએ પોતાની સેનાને રણભૂમિમાં આલમની આસા આપી, ત્યાં જઈને વેમણે સેનાનો ગરડબુદ્ધ રચ્યો અને તે બુદ્ધના અપ્રભાગમાં ચાંચની જગાએ તેઓ સ્વયં જોડા રહ્યા, ખન્ને નેનાની જગએ દ્રોણાચાર્ય અને કૃતવર્મા હતા. શિરોલાગમાં અત્યથામા અને કૃષ્ણાચાર્ય જોડા રહ્યા. તેમની સાથે ત્રિગર્નો, કૈકય અને વાટધાન પણ હતા. મદ્રક, સિન્ધુસૌરીર અને પંગવદ દેશના વીરો સાથે ભૂરિશ્રવા, સન્ન, શલ્ય, ભગદત્ત અને જયદ્રથ—આ કહાની જગાએ હતા. પોતાના ભાઈઓ અને અનુચરોની સાથે દુર્યોધન પૃથ્વીભાગમાં રહેલો હતો. કમોજ, શક અને શરંગેન દેશના મોહાઓને સાથે લઈ વિન્દ તથા અનુવિન્દ તે બુદ્ધના મુઠ્ઠલાગમાં જોડા રહ્યા. મગધ અને કલિંગ દેશની સેના તથા હંસેરકગણ તેની જમણી પાંખની જગએ રહ્યા. તથા કાર્પ, વિકુજ, સુપક, કુરુદીપ વગેરે યોદ્ધાઓ બૃહદ્બળની સાથે ડાબી પાંખના શ્યામ પર રિયર થયા.

અનુને કૌરવોની સેનાની તે બુદ્ધરચના જોઈ તો ધ્રુષ્ટદ્યુમ્નને સાથે લઈ તેણે પોતાની સેનાનો અર્ધઅન્નાકાર બુદ્ધ બનાવ્યો. તેના દક્ષિણ સિમ્પર પર ભીમસેન જોડાઈ લાગ્યો. તેની સાથે જુદાજુદા દેશના અનેક અત્યશક્તિસમ્પન્ન રાજાઓ હતા. ભીમસેનની પાછળ મહારથી વિરાટ અને દુપલ જોડા રહ્યા. તેમની પછી નીલ અને નીલની પછી ધૃષ્ટકેતુ હતો. ધૃષ્ટકેતુની સાથે ચેદિ, કાચિ અને કંપ વગેરે દેશના રાજાઓ હતા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સિમ્પર, પંચાલ અને પ્રહલદ દેશના યોદ્ધાઓની સાથે સેનાના મધ્યભાગમાં રહ્યા. હાથીઓની સેના સ્વયં ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર—પણ ત્યાં જ હતા. તેમની પછી સ્વત્પત્તિ અને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો હતા. પછી અલિ-

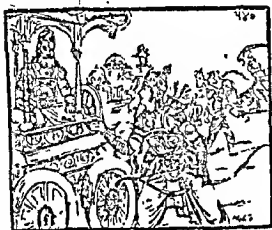
મન્યુ અને હરાવાન હતા. તેમની પછી કૈમ વીરોની સાથે ધરોત્કચે હતા. ખન્ને બુદ્ધના ડાબા સિમ્પર પર જોના રક્ષક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે એવો અનુન. રિયર થયો. આ પ્રમાણે પાંડવોએ આ મહાબુદ્ધની રચના કરી.

ત્યારપછી બુદ્ધને આરંભ થઈ ગયો. રમથી રથ અને હાથીથી હાથી ભીડાઈ ગયા. રથોના ધરયસાટની સાથે મળેલો દુન્નુલિઓના સ્વર આકાશમાં ગૂંચ રહ્યો હતો. ખન્ને પક્ષના નરવીરોમાં ધમસાણું બુદ્ધ ઉદ્ગમ થયું. આ વખતે અનુન કૌરવપક્ષના વીરોના સંહાર કરવા લાગ્યો. કૌરવ વીરો પણ પ્રાણોની પરવા ન કરતાં પાંડવોની સામે લીડાઈ રહ્યા. તેમણે એકાગ્રે ચિત્તથી એટલું ધીર થઈ રહ્યું કે પાંડવ સેનાના પગ જાખી ગયા અને ભગલાભી મચી ગઈ. ત્યારે ભીમસેન, ધરોત્કચ, સાત્પત્તિ, ચેકિતાન અને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો પંચ દેવતાઓ દાનવાને ભગાવે તેમ આપની સેનાને ભગાવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે આપસમાં મારકાપ કરતા તે લોહીથી લથપથ થયેલા હોમિય વીરો બધુ લાંબર દેખાતા હતા.

મહારાજ! આ જ સમયે દુર્યોધન એક હનર રમીઓની સેના લઈને ધરોત્કચની સામે આવ્યો. આ પ્રમાણે પાંડવો પણ બદ મોટી સેના સાથે ભીમ અને દ્રોણાચાર્યના મુખઅગામાં લાગી ગયા. અનુન પણ કોષમાં ભરાઈને સમસ્ત રાજાઓ પર ચડી આવ્યો. તેને આવતો નેઈ રાજાઓએ હનરો રથો દ્વારા ચારે બાજુથી તેને ઘેરી લીધો, અને તેના રથ પર ચક્રિત, ગદા, પરિધ, પ્રાચ, ફરશી, મુસલ વગેરે અત્યશક્તિની વર્ષા કરવા લાગ્યા. પરન્તુ અનુન તીબી કતાર સળી તે અત્યોની તટિત પોતાનાં બાણોથી વચ્ચે જ રાહી રીધી. તેના આ અલોકિક હસ્તલાખરને જોઈ દેવો, દાનવો,

ધન્યવેદી, પિતાઓ, સર્વો અને રાક્ષસોનધા ધન્યરત્ન
કહેવા લાગ્યા.

અલ્બુનના બાલોધો પાંચિત થઈને કૌરવ સેના બેઠ
અને બાધી કાપતી લાગ્યા લાગી. તેને લાગતી નેહ
કેવળમાં લાગ્યેલા શીખ અને કોણાચાર્યે તેને કહ્યું.
દુર્યોધનને નેહ કહેલા શેઠાઓ પાછા ફરતા લાગ્યા.
તેમને પાછા ફરતા નેહ લાગ્યોને લીધે બીજા પણ

પાછા ફર્યા. બધા પાછા ફર્યા ત્યારે દુર્યોધને બીખની
પાસે જઈ કહ્યું: 'પિતામહ! હું ને નિવેશન કરું છું
તેના પર ધ્યાન રા. અર્જુનથી આપ અને કોણાચાર્ય
જીતના હો. અજ્ઞાતા, મુલકવર્ગ તમા કૃપાચાર્ય ન્યા-
મુધી મોહુક છે, ત્યાંમુધી આપની સેના આ પ્રમાણે
જાય તે આપલોગને મારે બીરજની વાત નથી. પાંચો
આપલોગના બરાબરીયા; શેઠાઓ છે તે હું કદી માની

શકતો નથી. જરૂર આપ તેમના પર કૃપાદષ્ટિ રાખો છો.
તેથી જ તો આમરી સેના મારી જઈ રહી છે
અને આપ તેમને હાથા કરીને બેઠા છો. જો આ જ
વાત હતી તો આપે અને પહેલેથી બતાવી દેવું નેહનું હતું
કે 'હું' પાંચો સાથે, કૃષ્ણન સાથે અને સાતપદિ સાથે
સુદ નહિ કરું.' કાનણ કે તે વખતે હું આપની,
આ ચાર્યની તમા કૃપ મહારાજની વાત સાંભળીને કહ્યુંની
સાથેના મારા કર્તવ્યો વિચાર કરી લેવ, અને જો આપ
બીખરી રીતે આ મુલકવર્ગ સંકટને સમયે મને તમ છ દેવા
ચેજ ન અમળતા હોવ તો, આપલોગો આપના પરા-
ક્રમે મેળવ સુદ કરું નેહજો.'

દુર્યોધનનો આ વાત સાંભળી જોયું વારંવાર હસતા
કેવળી કાંપી ફેરવીને બેઠા—'શકનાં મોઝાંને વાર
નહિ પણ કાંઈ વાર તને આ અપ અને કિતક વાત
બતાવી છે કે હવે સદિન રાખ્યું ફેરવાયો પણ મુદમાં
પાંચોને નથી છડી ચકના. હવે હું પરાક્રમ થઈ ગયો;
આ અવસ્થામાં મારાથી ને કંઈ થઈ શકે તેને કંઈમાં
મારી છડીને હું બાધી નહિ રાખું, જો બાધ્યો સદિત
નેજો, આજ હું જોશો જ સર્વની સામે પાંચોને સેના
સદિત પાપા હાથી હથથ.'

ત્યારે બીખે આ પ્રમાણે કહ્યું તો આપના પુત્રો
મગન થઈ ગેરી અને યંબ વગેરે લાભવનપ્રકાશ લાગ્યા.
તેમનો અજાજ સાંભળી પાંચો પણ યંબ, ગેરી અને
રોહના વૃધુલ નાક કરતા લાગ્યા.

શીખનું પરાક્રમ, શ્રીકૃષ્ણનું શીખને મારવા માટે તૈયાર થવું તથા અલ્બુનનો પુરુષાર્થ

પુત્રશાસ્ત્રે પુણ્ય—સંજય! ત્યારે મારા દુગ્ધી
પુત્રે શીખને કોપિત થયાં અને તેમજે લાખંડર કુકની
મતિજા કરી ત્યારે બીખે પાંચોની સાથે અને પાંચો
બીજાએ શીખની સાથે કૌની રીતે સુદ કરું.

સંજય કહેવા લાગ્યો—ને રિપ્તે ત્યારે દિવસનો
પ્રથમ ભાગ પૂર્ણી મેલો અને ચપ્પનાચણ રમિય રિયા
વરકે જવા લાગ્યા તમા વિજ્ઞી પાંચો પોતાના રિખવતો
આનન્દ મન લી રહ્યા હતા તે સમયે વિનાયક શીખ
તેજ ચ લાગ્યા પેચ નેજો રથ પર બેઠીને પાંચ-

સેના તરફ વળ્યા. તેમની સાથે મહુ જ મોટી સેના
હતી અને આપના પુત્રો બધી વરકથી ફેરીને દેની રહ્યા
કરી રહ્યા હતા. તે વખતે આપલો અને પાંચોની
બન્ને રોમાંચકારી સુદ હોઈ મધુ, શેરી જ પારમાં
કેલાઓનાં હાજો મસ્તો અને હાથે કાળક-કાળક
જોશન પર પડ્યા અને વરકાવા લાગ્યા. કેરકાંબની
માલક તે કાળકની પડી મધાં પણ પડ મંતુપણવ
હાજને હાજા જ રહી મધાં. લેહીની નહી વેદ્ય લાગ્યું.
તે સમયે કોરવે અને પાંચોમાં જેવું લાગ્યું 'સુદ

ધનુ' તેનું કદી નથી તો જોવામાં આવ્યું' કે નથી સાંભળવામાં. તે સમયે બી મ પેતાના ધનુષને મરણાકાર કરીને વિધવર સુપોની સમાન બાણ વરસવી રહ્યા હતા. રણભૂમિમાં તેઓ એટલા વેગથી બધી બાણોએ વિચરી રહ્યા હતા કે પાડે તો તેમને હનરો રૂપમાં દેખા લગ્યા. જાણે બી મે માથાની પોતાનાં અંકે રૂપે કરી દીધાં હોય ! જે લોકોએ તેમને પૂર્વમાં જોયા તે જ લોકોએ આંખ ફેરવતાં જ તેમને પશિમમાં પણ જોયા. એક જ ક્ષણમાં તેઓ ઉત્તર અને દક્ષિણમાં નજરે પડ્યા. આ પ્રમાણે તે યુદ્ધમાં સર્વત્ર તેઓ-જ-તેઓ દેખાઈ રહ્યાં હતા, પાંડવોમાંથી કોઈ બીજાને નોંધ શકે તો ન હતો, તેમના ધનુષમાંથી છૂટેલાં અક્ષય બાણો જ નજરે પડતાં હતા. લોકોમાં હાહાકાર મચી ગયો. બીજા ત્યાં અદ્ભુત રીતે વિચરી રહ્યા હતા. તેમની પાસે હનરો રાજાઓ જેમ અગ્નિની પાસે પતંગિયા આવે છે તેમ પોતાના વિનાશને માટે આવી રહ્યા હતા. વેમનો એક પણ ધાવ ખાલી જતો ન હતો.

આ પ્રમાણે અતુલ પરાક્રમી બીજાને મારે ખાઈને યુધિષ્ઠિરની સેના હનરો રુદ્રાઓમાં બહેનરૂપે ગઈ તેમની બાણરૂપથી પીડિત ધર્મને તે કાંપી બી, અને તેમાં એની રીતે નાસભાગ આવી કે એ આદમી એકી સાથે ભાગી પણ શકતા ન હતા. આ યુદ્ધમાં દૈવરશ પિતાએ પુત્રને અને પુત્રે પિતાને મારી નાખ્યા, તથા મિત્ર મિત્રના હાથે મર્યા. પાંડવોના સૈન્યો પોતાનાં કવચ બિનારીને લાજુ છતા મુખીને રણભૂમિમાં ભાગતા દેખાયા લાગ્યા. પાંડવ સેનાને આ પ્રમાણે વિખેરાએથી નોંધને સત્તત શ્રીકૃષ્ણે રમને રાકીને અર્જુનને કહ્યું : 'પાથ ! જેને માટે તારી ધણુ દિવસોથી અભિલાષા હતી તે સમય હવે આવી મયે છે. હવે જોરદાર પ્રહાર કરે, નાહ તો મોહન પ્રમાણેથી હાથ ધોઇ ખેડીય. પહેલાં તં જે રાજાઓની અઘામાં કશું હતું કે 'દુર્યોધનની સેનાના બીજમ-દ્રોણ વગેરે કોઈ પણ વીરો મારી નાથે યુદ્ધ કન્યા આવશે તો હું તેમને મારી નાખીશ,' હવે તે પ્રતિજ્ઞાને સાચી કરીને મંત્ર અર્જુન ! જો, તારી સેના ખેડનિખેર યુધિષ્ઠિષ્ઠિ છે અને આ રાજાસૌક્ય કાળના સમાન બીજાને નોંધને એવા ભાગી રહ્યા છે કે જેમ સિદ્ધના કરથી નાનાનાનાં જ ગદી પડ્યો ભાગી જતાં હોય.'

શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહેતાં અર્જુન જોડે, અર્જુન, હવે આપ યોદ્ધાઓને હોડા અને આ સુ-

સાગરની વચ્ચે ધર્મને બીજાની પાસે રમ લઈ ગયો. હું હમણાં તેમને યુદ્ધમાં મારી નાખું છું.' ત્યારે મધ્યે યોદ્ધાઓને હાડી દીધાં અને જ્યાં બી મનો રમ બીજો હતો તે તરફ વધ્યા લાગ્યા. અર્જુનને બીજા સાથે યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર જોઈ યુધિષ્ઠિરની ભાગેથી સેના પાછી ફરી. અર્જુનને આવતો નોંધ બીજે સિ અને તેના પર બાણોની ઝડી લગારી દીધી. એક જ ક્ષણમાં યોદ્ધા અને સામ્યી સહિત અર્જુનનો રમ બીજાના બાણોમાં છુપાઈ જવાથી દેખતો બધ યુધિષ્ઠિ ગયો. પરન્તુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો બહુ ધૈર્યવાન હતા. તેઓ જરા પણ વિચલિત ન થયા. તેઓ યોદ્ધાઓને બરાબર આગળ વધારતા જ ગયા. આ જ વખતે અર્જુનને પોતાનું ધનુષ બીજાં અને ત્રણ બાણોથી બીજાં ધનુષ કાંપી નાખ્યું. બીજે આખના પલકારામાં બીજાં ધનુષ લાઇ દોરી ચઢાવી દીધી. પરન્તુ જેવા તેને ખેંચવા ગયા કે અર્જુનને તેને કાંપી નાખ્યું. અર્જુનની આ રૂતિ' નોંધ બીજે તેની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું : 'મહાબાહો ! તે' ધણું કયું. આ મહાન પરાક્રમ તારા શોભ જ છે. મેલા !' તારા પર બહુ પ્રસન્ન છું. કરો, મારી સાથે યુદ્ધ કરો. આ પ્રમાણે પાર્થનાં તખાણુ કરીને બીજાં મહાન ધનુષ હાથમાં લઈ તેઓ તેના રમ પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. ભગવાન-શ્રીકૃષ્ણે પણ ચોતની અપસંચાસનની પૂરેપૂરી પ્રતિજ્ઞાને બતાવી. તેઓ રમને મરણાકાર ચઢાશીને બીજાનાં ધણાંખરાં બાણોને વિષળ કરી દેતા હતા. આ જોઇ બી મે તીખાં બાણોથી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને ખૂબ પાલક કર્યા. પછી તેમની આગાધી દ્રોણ, વિશ્વ, જ્યદમ બુદ્ધિશા, મનુષ્ય, કૃષ્ણાચાર્ય, કુનાયુ, અર્જુનપતિ, ત્રિન્દ, અનુવિન્દ અને સુદક્ષિણ વગેરે વીરો તથા પ્રાચ્ય, સૌવીર, વસાતિ, કુન્દ અને માધવ દેશના યોદ્ધાઓ દુરત જ અર્જુન પર ચઢી આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન હનરો યોદ્ધા પાલણ, રમ અને હાથાઓનાં કુંડાથી ઘેરાઈ ગયા. તેમને આ અવરસામાં નોંધ વીર સાતકિ એકદમ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને અર્જુનની સહાયતામાં જોડાઈ ગયો. તેણે યુધિષ્ઠિરની સેનાને ફરીથી ભાગતી નોંધ કહ્યું : 'સતિયો ! ક્યાં ચઢ્યા ? આ સત્યજ્ઞોનો પર્મ નથી. વીરો ! પોતાની પ્રતિજ્ઞા ન છોડો, વીરધર્મનું પાલન કરો.'

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ભેષ્ય કે પાંચ સેનાના મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓ લશ્કરી રથો છે અને અર્જુન પુરમાં ઈડી પડી રહ્યો છે તથા બીષ્મ પ્રચલ્લ પથ જાય છે તો આ વાત તેમનાથી સહન ન થઈ. તેમણે સાત્વિકિની પ્રવૃત્તિ કરતાં કહ્યું- 'ચિનિવૃત્તના વીરો ! ને લાગી રહ્યા છે તેમને ભાગ્ય-દો. ને જીવ્યા છે તે પણ મર્યાદા જાય, મને તેવા સૈનિકો બાંહેધ નથી. તમે જુઓ, હું હમણાં જ બીષ્મ અને ક્રોધાચાર્યને મારીને રથથી નીચે નાંધું છું. કૌરવ સેનાના જોડે પણ રથી મારા હાથથી ભગવા પામશે નહિ. હવે હું પોને મારું છું મારું જોડે જોડે મહામતી બીષ્મ અને ક્રોધના પ્રાણ સર્જાય તથા પુત્રાપુત્રના બધા પુત્રોને મારીને પાંચોને પ્રચલ્લ કરીશ. કૌરવ પક્ષના બધા રાજાઓના વધ કરીને આજ હું અન્નતથા મુષિ-ધિરને રાજ બનાવીશ.'

આટલું કહીને શ્રીકૃષ્ણે ધોધાની લગામ છોડી દીધી અને હાથમાં મુદ્ધન ગદા લઈને રથથી ફરી પડ્યા. તે

અને પ્રકાશ મૂર્તિ સમાન અને પ્રભાવ વજ જેવો અજોષ દેવો. તેના કિનારોનો ભગ ઇશ સમાન તીક્ષ્ણ દેવો. ભગવાન કૃષ્ણ ખૂબ વેગથી બીષ્મ તરફ પડ્યા. તેમના પગના ધમકારથી પૃથ્વી કંપવા લાગી. જેમ સિંહ મહાન્ય મજાજની તરફ દોડે તેમ તેઓ બીષ્મ તરફ જ્યાં તેમના સ્થામ ચરીર ઉપર હવાના વેગથી ફરતો પીતામ્બરનો છેડો મેપની કાળ પરામાં વિજળાની મહક ચમકી રહ્યો હતો. હાથમાં મારુ જોડેલા તેઓ ખૂબ નેરથી ચડી રહ્યા હતા. તેમને કંપમાં ભગજોષ નેઈ કૌરવના સંહારના વિચારથી બીષ્મ પ્રવૃત્તિ હાલકાર કરવા લાગ્યા. ધની સ્થે તેમને ભેનાં કૌં જળાવું હતું કે જલ્દી

પ્રથમકાળે સંવત્સરે અગ્નિ સમ્પૂર્ણ જંગમના સંહાર કરવા માટે તૈયાર થયો હોય.

તેમને મારુ કાળે પોતાની તરફ આવત જોઈ બીષ્મને જરા પણ ભય ન થયો. તેઓ જાને હાથથી પોતાના મહાન ધનુષ્યો દંડાર કરતા ભગવાનને બોલ્યા; 'આવો આવો દેવેર ! આવો જગસાધાર ! હું આપને નમસ્કાર કરું છું. મારું મારું મારું ! આજ બળપૂર્વક તમે મને મારીને આ રથથી નીચે નાંધો. આપ સમ્પૂર્ણ જગતના રામી છે. સારી શરણ આપનારા છો. આપના હાથથી આજ ને હું મારો જાણ તો આ લોક અને પાંચેકમાં પણ મારું કલ્યાણ થશે. ભગવાન ! આપે સ્વર્ગ મને મારવા મટે આવીને જલ્દી લે કરાં મારું ગૌરવ વધારી દીધું'

ભગવાનને અમગ વંચના જોઈ અર્જુન પણ રથથી બીરીને તેમની પાછળ દેખ્યો અને પાસે જઈને તેમના જાને હાથ પકડી લીધા. ભગવાન રથમાં બાજોલ્યા હતા અર્જુનના પાંચા છતાં પણ તેઓ કૌર્મક ન થયા. જેમ વાજેકું જાને પેચી લઈ જાય છે તેમ તેઓ અર્જુનને પકડતા આગ વંચ લાખા. ત્યારે અર્જુન તેમના હાથ છોડીને પગેમાં પડી ગયો. તેણે ખૂબ નેરથી તેમના ચરણ પકડી લીધા અને રથ થઈ અગ પકડેમાં જ તેમને રોક્યા. ત્યારે તેઓ બીષ્મ રહી ગયા ત્યારે અર્જુને પ્રથમ ધમક તેમને પ્રથમ રથ અને કહ્યું; 'કેવન ! આપનો કૌં શાન્ત કરો. આજ જ પાંચોના આધાર છો. હવે હું ભગજોષ અને પુત્રોના રોમન ખાંધે કહું છું કે હવે હું આજ પ્રથમ દીધ નહિ કહું અને પ્રતિજ્ઞા અનસાર પુર કરીશ.' અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા સલામી શ્રીકૃષ્ણ પ્રથમ ધમક મથા ને તેડ પ્રિય કરવા માટે ફરીથી અકલિત રથ પર જઈને લેા. તેમણે પોતાના પાંચન્ય રાંખના પનિયો વિચારીને ગાંધવી મૂકી. આ વખતે કૌરવસેનામાં કૌરવ દેવ મરી ગયો અને અર્જુનના ગવૈય ધનુષ્યો બધી વિચારોમાં તીવ્ર જાણોની વર્તી થયા લાગી.

ત્યારે કૌરવજો અર્જુન પર શન જાણ. દુરોધને તે ચર દાસે ગયા અને જોડે સનિતા પ્રદાર ગયો. અર્જુન પણ સાન જાણ મારીને કૌરવનાં જાણેને કાંધી નાખ્યાં. શુરથી દુરોધનનું તેમર કાંધી નાખ્યું તથા જોડે-જોડે જાણ છેડીને રાખીને ગયા અને બીષ્મની સનિતા કુરુકુમા કરી દીધ. ત્યારથી તેણે જાને

આમતેમ ભાગતા આપની જ સેનાને રાજા નાખતા હતા. તે વખતે પોતાની ગદાને ચારે બાજુએ ઘુમાવતા તે એવા જણાતો હતો કે જાણે સાક્ષાત્ શંકર જ રણ-જલુમાં નૃત્ય નરી રહ્યા હોય.

આ જ વખતે હજારો રથોમાં સજ્જિત આપના પુત્ર નન્દકે અત્યંત ક્રોધિત થઈને ભીમસેન પર આક્રમણ કર્યું. તેણે ભીમસેન પર ૭ બાણ છોડ્યાં તથા બીજા બાણથી દુર્યોધને નવ બાણોથી તેના વશસ્થાનમાં ઘાવ કર્યો. ત્યારે મહાબાહુ ભીમ પોતાના રથમાં ચડી ગયો અને પોતાના સારથી વિદ્યોહને બોલ્યો 'તે આ મહારથી ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો મારા બાણ ભેગા બાવ્યા છે પણ તોરી સામે જ હું તેમને સફા કરી દઈશ. મારે તું સારવાનીથી મારા ધોષને તેમની સામે લઈ આવ્ય.' સારથીને આ પ્રમાણે કહીને તેણે ત્રણ બાણ નન્દકની છાતીમાં માર્યાં. આ બાણ દુર્યોધને પણ સાઠ બાણોથી ભીમસેનને તથા ત્રણથી તેના સારથીને ઘાયલ કરી દીધો. પછી ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને તેણે ભીમસેનનું ધનુષ ૫૫ કાપી નાખ્યું. ત્યારે ભીમસેને એક બીજું દિવ્ય ધનુષ લીધું અને તેના પર એક તીક્ષ્ણ બાણ ચઢવીને તેનાથી દુર્યોધનનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. દુર્યોધને પણ તુરત જ એક બીજું ધનુષ લીધું અને તેનાથી એક ભયંકર બાણ છોડીને ભીમસેનની છાતી પર ચેપટ કરી. તે બાણથી વ્યથિત થઈને ભીમસેન રથના પાછળના ભાગમાં બેસી ગયો અને તેને મૂર્છા આવી ગઈ.

ભીમસેનને મૂર્છિત બેસતા અગ્નિમન્યુ વગેરે પાંચ પક્ષના મહારથોએ તે સહન કરી શક્યા નહિ અને દુર્યોધનના મસ્તક ઉપર તીક્ષ્ણ-તીક્ષ્ણ કરેલી બીજા વર્ષા કરવા લાગ્યા. એટલી જ વારમાં ભીમસેનને ભાન

આવી ગયું. તેણે દુર્યોધન પર પહેલા ત્રણ અને પછી પાંચ બાણ છોડ્યાં. ત્યારપછી પચીસ બાણ રાત્ર સંભળે આપ્યાં. તેનાથી ઘાયલ થઈને મદરાજ મેદાન છોડીને ચાલ્યો ગયો. ત્યારે આપના ચોક્કસ પુત્રો-સેનાપતિ, સુભેલ, જયસન્ધ, મુલોચન, હિમ, ભીમરથ, ભીમ, વીરબાહુ, અસોલુપ, દુર્યુધન, દુઃપ્રધર્ષ, વિવિત્સ, વિહર અને સમ ભીમસેનની ઉપર ચડી આવ્યાં. તેમનાં નેત્રો કોપથી હાલ થઈ રહ્યાં હતાં. તેમણે એકી સાથે ઘણાં બાણો છોડીને ભીમસેનને ઘાયલ કરી દીધો. આપના પુત્રોને પોતાની સમને જોઈ જોમ વર પશુઓ ઉપર તૂટી પડે છે તેમ ભીમસેન તેમના પર તૂટી પડ્યો. પછી તેણે ગરુડની યોદ્ધાશક્તિ કરીને એક તીક્ષ્ણ બાણથી સેનાપતિ-સુભેલનું શિર કાપી નાખ્યું. ત્રણ બાણોથી જયસન્ધને ઘાયલ કરી યમપુરીમાં મોકલી દીધો. સુભેલને મારીને મૃત્યુને દેવાને કર્યો. હિમનું મુકુટ અને કુણ્ડલોથી વિજયિત મસ્તક કાપીને પૃથ્વી પર નાખ્યું. તથા સૌંતર બાણોથી વીરબાહુને તેના ઘોડા, જનક અને સારથી સહિત ધરાધામી કરી દીધો. આ જ પ્રમાણે તેણે ભીમ, ભીમરથ અને સુશીમનને પણ બધા સેનાપતિઓના દેખાં-દેખાં જ મમરાજને ધેર મોકલી દીધા. ભીમસેનનું આવું પ્રબળ પરાક્રમ જોઈને આપના બાકીના પુત્રો ડરના માથાં આપતેમ બાગી ગયા.

ત્યારે ભીમે બધા મહારથીઓને કહ્યું; 'રથો, આ ભીમસેન ધૃતરાષ્ટ્રના મહારથી પુત્રોને મારી નાખે છે. અરે!-તેને એકદમ પકડી લો, વાર ન કરો.' ભીમને આવો આદેશ થતાં કૌરવપક્ષના બધા સૈનિકો ક્રોધમાં ભરાઈ મહાબાહુ ભીમસેન ઉપર તૂટી પડ્યા. તેમાંથી ભગદત્ત પોતાના મદોન્મત હાથી ઉપર ચડેલો એકદમ ભીમસેન પાસે પહોંચ્યો. ત્યાં પહોંચતા જ તેણે બાણોની વર્ષા કરીને ભીમસેનને જિથકુલ હાંડી દીધો. અગ્નિમન્યુ વગેરે વીરો આ બધું સહન કરી શક્યા નહિ. તેમણે પણ બાણો વરસાવીને ભગદત્તને ચારે બાજુથી આગળ-દિન કરી દીધો અને તેના હાથોને ઘાયલ કર્યો. પરંતુ ભગદત્તે હાંકવાથી તે હાથી તે મદરથીઓ ઉપર એવા વેગથી દોડ્યો કે જાણે કાળથી ધોરત મમરાજ નૃદીપ! તેનું આ ભીમણ રૂપ જોઈ બધા મહારથીઓનું સહન કંડુ પડી ગયું અને તેમને તે અસહ્ય જેવો જણાવા લાગ્યો. આ જ વખતે ભગદત્તે ક્રોધમાં ભરાઈને એક બાણ ભીમસેનની છાતીમાં માર્યું. તેનાથી ઘાયલ થઈ

ભીમસેન અચેત જેવો થઈ ગયો અને પોતાના રથની ખલખલો દ્વારા આવાર લઈ બેસી ગયો. આ જોઈ મહાપ્રતાપી ભગદત ખૂબ ખેરથી સિંહનાં કરવા લાગ્યો.

ભીમસેનને આવી રીથિતિમાં જોઈ ધૃષ્ટાકચને ખૂબ જ ક્રોધ થયો અને તે ત્યાં જ અત્યંત યર્ષા થયો. 'પછી તેણે એવી માયા ફેલાવી કે જેને જોઈને કાચા-પોચા માણસોનું તો હૃદય જ ખેંચી ગયું. અર્ધા જ ક્ષણમાં તે મહાભય'કરૂં રૂપ ધારણ કરેલો અને પોતાની જ માયાથી રચેલા મહાન ઔરવત હાથી પર ચડેલો પ્રકટે થયો. તેણે ભગદતને તેના હાથી સહિત મારી નાખવાના વિચારથી તેના પર પોતાનો હાથી છોડી દીધો. તે ચાર હાંતવાલો ગજરાજ ભગદતના હાથીને બહુ જ પીડા લાગ્યો, આથી તે હાથી વંચ વાગવાની માફક અત્યંત દુઃખી થઈને બરાડા લાગ્યો. તેના આ બીપણ નાદ સાંભળી ભીમે આચાર્ય દ્રોણ અને દુર્યોધનને કહ્યું; 'આ વખતે મહાન ધનુર્ધર રાજા ભગદત હિડિમ્બાના પુત્ર ધૃષ્ટાકચ સાથે યુદ્ધ કરતાં કરતાં ભારે આપત્તિમાં ફસાઈ ગયો છે. તેથી પાંડવોના હાથેના પોકારો અને હાથીના રોવાનો શબ્દ સંભળાઈ રહ્યો છે. માટે ચાલો, આપણે બધા રાજા ભગદતની રક્ષા કરવા માટે જઈએ. જુઓ, ત્યાં બહુ બીપણ અને શર્માવકારી સંભ્રમ' થઈ રહ્યો છે. માટે વીરો! શીઘ્રતા કરો, આવો ત્યાં પહોંચી જઈએ.'

ભીમની વાત સાંભળી બધા વીરો ભીમ અને દ્રોણ સાથે ભગદતની રક્ષા માટે નીકળ્યા. તે સેનાને જોઈને પ્રતાપી ધૃષ્ટાકચ વિજયીના કપાડાની પોંટ ગળ્યો. તેની એ ગજના સાંભળી ભીમે દ્રોણઆચાર્યને કહ્યું; 'મને આ સમયે દુરાત્મા ધૃષ્ટાકચની સાથે યુદ્ધ કરવું ઠીક જણાતું નથી. કારણ કે તે ખૂબ બળ-વીર્યસંપન્ન છે અને તેને બીજા વીરોની સહાયતા પણ મળી રહી છે.

આ સમયે તો વનધર ઈન્દ્ર પણ તેને નહિ છતી શકે. માટે હવે પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરવું ઠીક નહિ થાય. બસ, આજે અહિંથી જ યુદ્ધ બંધ કરવાનું જાહેર કરો, હવે શત્રુઓની સાથે કાલે અમારા સંગ્રામ થશે.'

કૌરવસૈન્ય ધૃષ્ટાકચના ભયથી ગભરાયેલા હતા જ, તેથી ભીમની વાત સાંભળી તેમણે યુદ્ધિતપૂર્વક યુદ્ધ બંધ કરવાની માપણી કરી દીધી. સાપ્તશય થઈ રહ્યો હતો, આજે કૌરવો પાંડવોથી પરાજિત થવાને લીધે લગ્નિત થઈને પોતાની છાવણી પર પાછા ફર્યા. પાંડવસૈન્યે તો ભીમસેન અને ધૃષ્ટાકચને આગળ કરીને પ્રસન્નતાથી સંખપરનિ સાથે સિંહનાં કરના પોતાનાં શિબિરમાં આવ્યા. પરંતુ લાઈઓનો વધ થવાને લીધે રાત્ર

દુર્યોધન બહુ જ ચિન્તાગુર અને શોકમગ્ન થઈ રહ્યો હતો.

સંજયનું રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને ભીમના મુખથી કહેવાયેલો શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા સંભળાવવું

રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછ્યું—સંજય! પાંડવોનું આયુષ્ય પરાક્રમ સાંભળી મને ખૂબ જ ભય અને વિરમ્ભ થઈ રહ્યો છે. બંધી તરફથી મારા પુત્રોને જ પરાજય થઈ રહ્યો છે તે સાંભળી મને બહુ જ ચિન્તા થાય છે, કે હવે મારા પંક્ષની છત કેવી રીતે થશે? જરૂર વિદુરનાં

વાક્યો મારા હૃદયને ભરા કરી નાખશે! ભીમ અવશ્ય મારા બંધા પુત્રોને મારી નાખવાનો છે. તેમની રક્ષા કરી શકે એવો કાઈ વીર મને સંશયમયમિમાં દેખાતો નથી. સત્! હું એક વાત પૂછું છું; બરાબર બતાવો કે પાંડવોમાં આનો શક્તિ ક્યાંથી આવી?

સંગયે કહ્યું—રાગનૃ! આપ સાવધાનીથી સાંભળો, અને સાંભળીને તેવો જ નિશ્ચય કરો. આ સમયે જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તે કોઈ મન્ય અથવા માયાને લીધે નથી. વાત એ છે કે મહાભયવાન પાંડવો સર્વથા ધર્મમાં તત્પર રહે છે. અને જ્યાં ધર્મ હોય છે ત્યાં જય થયા જ કરે છે. તેથી જ યુદ્ધમાં તેઓ અવધ્ય થઈ રહ્યા છે અને તેમની હતત પલ્લુ થઈ રહી છે. આપના પુત્રો કુષાચર, પાપપરાયણ, નિમ્બુર અને કુક્રોઈ છે. તેથી તેઓ યુદ્ધમાં નષ્ટ થઈ રહ્યા છે. તેમણે નીચ પુરોષોની પ્રેર પાડેલા પ્રતિ અનેક કરતાઓ કરી છે. હવે તેમને નિરન્તર કરેલાં વ્યય કર પાપક્રોઈનું રૂણ પ્રાપ્ત થવાનો વખત આવ્યો છે. તેથી પુત્રાની સ્વયે હવે આપ યત્ન તેને ભોગવો. આપના સહૃદય દુરુદર, ભીષ્મ, દ્રોણ અને જે પણ આપને વારંવાર શેઠ્યા; પરન્તુ આપે અમારી વાત પર કંઈ ધ્યાન જ ન આપ્યું. જેમ મરણાસ્થ પુરુષને આપથ અને પથ સાથે નથી લાગતું તેમ આપને પણ હતતની વાતો સારી જણી નહિ. હવે આપ જે મને પાંડવોના વિજયનું કારણ પૂછો છો તે આ વ્યયમાં જે જે કાલેલ્યું છે તે બતાવું છું. તે દિવસે પોતાના બાહ્યોને યુદ્ધમાં પ્રશન્નિત થયેલા નોઈ રાત્રી દુર્યોધને રાત્રે પિતામહ ભીષ્મને પૂછ્યું; ‘દાહજી! હું જાણું છું કે આપ યોદ્ધાશર્મા, અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા, સુદર્શિણ ભૌરશ્વચ, વિકલ્પ અને ભગદત્ત વગેરે મહારથોના ત્રણે લોકોની સાથે સંઘામ કરવાને સમર્થ છો. પરન્તુ આપ બધા મળીને પણ પાંડવોના પરાક્રમની આગળ ટકી શકતા નથી આ જોઈને મને બહુ સન્દેહ થઈ રહ્યો છે. કૃપા કરીને બતાવો કે પાંડવોમાં કોણ શું શક્તિ છે કે જેને લીધે તેઓ અમને હણેલું છે હતી રહ્યા છે!’

ભીષ્મે કહ્યું—રાગનૃ! આ ઉત્તરકર્મવાળા પાંડવોની અવધતાનું (હણાય નહિ તેજ હોવાનું) એક કારણ છે. તે હું તને બતાવું છું. સાંભળ, ત્રણે લોકમાં એવા કોઈ પણ પુરુષ છે નહિ, યુદ્ધો નથી અને યશો નહિ કે જે શ્રીકૃષ્ણથી સુરક્ષિત આ પાંડવોને પરાસ્ત કરી શકે. આ વિષયમાં પવિત્ર અન્તઃકરણવાળા મુનિ-જોએ મને એક હતિદાસ સંભળાવ્યો છે તે હું તને કહું છું. પૂર્વકાળમાં મન્ધમાદન પર્વત પર સમસ્ત દેવતાઓ અને મુનિમણે પિતામહ બ્રહ્માની સેવામાં ઉપરિચિત હતા. તે સમયે તેમની વચ્ચે એવા બ્રહ્માએ

અકાશમાં એક તેજોમય વિમાન હતું. ત્યારે તેમણે ધ્યાન કાઢી તેનું રહસ્ય જાણીને પરમ પુરુષ પરમેશ્વરને અણુમ કહ્યું. બ્રહ્માને જાણ થતા જોઈ બધા દેવતાઓ અને ઋષિઓ પણ હાથ જોડીને જામા થઈ ગયા અને તે અદ્ભુત પ્રસંગ જોવા લાગ્યા. જગતનું સર્જન કરનાર બ્રહ્માએ ખૂબ રિધિ-વિધાનથી ભગવાનનું પૂજન કર્યું અને આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા— ‘પ્રતો! આપ સમ્પૂર્ણ વિશ્વમાં વ્યાપેલા છો, વિશ્વરૂપ છો અને વિશ્વના સ્વામી છો. વિશ્વમાં સર્વ તરફ આપની સેના છે. આ વિશ્વ આપનું કાર્ય છે. આપ સર્વને વશમાં રાખનારા છો. તેથી આપને વિશ્વેશ્વર અને વાસુદેવ કહે છે. આપ શોભનરૂપ દેવતા છો, હું આપના કારણમાં આવ્યો છું. વિશ્વરૂપ મહાદેવ! આપનો જય હો, સર્વત્ર વ્યાપી રહેનારા શોભીશ્વર! આપનો જય હો. શોભના આદિ અને અન્તની આપનો જય હો. આપની નાલિયી લોકારૂપ કમળની ઉત્પત્તિ થઈ છે, આપની નેત્ર વરણ છે. આપ લોકેશ્વરોના પણ ઉધિર છો. આપનો જય હો. જાત, કર્મ અને વર્તમાનના સ્વામી! આપનો જય હો! આપનું સ્વરૂપ સીમ્ય છે, હું સ્વપ્ન બ્રહ્મા આપનો પુત્ર છું. આપ અસંખ્યા-મુક્તોના આધાર અને સર્વને કરણ આપનારા છો. શાર્દૂલનુપ ધારણ કરનાર નાકમણ! આપના મહાનપણાનો પાર પામતું બહુ દર્શન છે. આપ સમસ્ત કસ્યાકૃમય શુદ્ધોવાળા અને નિર્મળ છો. આપ મહાપરાહત્યું રૂપ ધારણ કરનાર, તથા મહાન શેષનાગ અને સર્વના આદિ કારણ છો. આપ પ્રકાશનું ધામ, દિશાઓના સ્વામી, વિશ્વના આધાર અને અવિનાશી છો. વ્યક્ત અને અવ્યક્ત સર્વ આપનું જ સ્વરૂપ છે. આપનું સ્થાન અસીમ—અનન્ત છે. આપ હિન્દીઓના નિયન્તા છો. આપનું કંઈ માપ નથી. આપ સ્વભાવથી જ અખંડ અને કાલોત્તરી કામનાઓ પૂર્ણ કરનારા છો. આપનો જય હો! બ્રહ્મા! આપ અનન્ત સ્તંભસ્વરૂપ છો, નિત્ય છો અને સમ્પૂર્ણ જોઈને ઉત્પન્ન કરનારા છો. આપને કંઈ કરવાનું બાકી નથી. ધ્યાન કરવાથી અન્તઃકરણમાં આપનો આલિંગ્ય થાય છે. આપ હવમાત્રવ પ્રિયતમ પરબ્રહ્મા છો. આપનો જય હો. આપ સ્વાભાવિક રીતે જ સંસારની સંધિમાં પ્રવર્ત રહો છો. આપ જ સમ્પૂર્ણ કામનાઓના સ્વામી પરમેશ્વર છો, અશ્રુતની ઉત્પત્તિનું સ્થાન, સ્વરૂપ, મુક્ત આત્મા અને વિજય દેનારા છો. કેવ! આપ જ મનપાતંગોના

પતિ અને સારથય પરમેશ્વર હો, પૃથ્વી દેવી-આપનાં ચરણ છે, દિશાઓ બાહુ અને ધુણેક મસ્તક છે. ચાંદ-કાર આપની સૂત્રી, દેવતા સરીર અને ચન્દ્રમા તથા સર્વ તેજ છે, તપ અને સત્ય આપનું ધન છે. તથા ધર્મ અને કર્મ આપનું સ્વરૂપ છે. અગ્નિ આપનું તેજ, વાયુ તથા અનંત ગળા પ કોરો છે - જિનીકુમાર આપના કોન અને સરસ્વતી દેવી આપની નિહા છે. વેદ આપની સંસ્કારનિશા છે. આ જગત આપના જ આચાર પર ટોલું છે. હે યોગ-યોગીશ્વર ! અમે આપના તેજ, પરાક્રમ અને જાગ્રતા પાર પાળી શકના નથી. દેવ ! જ્યારે તો આપના ભાવનમાં ઘણી રહીએ છીએ, આપના નિયોગનું પાલન કરતા આપના જ શરણમાં રહેલા છીએ. નિશ્ચય ! મહેશ્વર એવા આપનું પૂજન જ અમારું કામ છે. આપની જ કૃપાથી અમે પૃથ્વી પર પ્રવિષ્ટો, દેવતાઓ, મનુષ્યો, યક્ષો, રાક્ષસો, કર્ગો, પિષ્ટાઓ, મનુષ્યો, પશુ-પક્ષીઓ તથા કીટા-મોટા વગેરેની સૃષ્ટિ કરી છે. હે પરાનામ વિદ્યાવસોચનારી કૃપા ! તમે જ સમપૂર્ણ પ્રાણીઓના આશ્રય અને સંસારના મુક હો. આપની કૃપાદષ્ટિ દેખાથી બધા દેવતાઓ સુખી રહે છે. આપની જ પ્રસન્નતાથી પૃથ્વી સ્તા નિત્યંમ સ્વી છે. તેથી હે કુમ્ભારાદી ! આપ ફરીથી પૃથ્વી પર મનુ-વંશમાં અપતાર લઈને તેની કીર્તિ વંદકો. પ્રજો ! ધર્મની રક્ષાપના, દેવોનો વધ અને જગતની રક્ષાને માટે જમારી આર્થના અરુદ્ય સ્વીકારો. ભગવત્ વાસુદેવ ! આપનું જે શુભ સ્વરૂપ છે, તેનું આ સમયે આપની જ કૃપાથી અમે કીર્તન કરું છું.

ત્યારે વિચાર્ય શ્રીભગવાને અત્યંત મંદુર અને ગમતીર વાણીમાં કહ્યું : 'શ્રિયા ! તમારી જે છબી છે, તે મને યોગબળથી માલુમ પડી ગઈ છે; તે પૂર્ણ થયો' આ પ્રમાણે કહીને તેઓ ત્યાં જ અનર્થાન ચર્ચ ગયા. આ ભોઈ દેવતાઓ, મનુષ્યો અને પ્રવિષ્ટોને બહુ આશ્ચર્ય થયું અને તેમણે ખૂબ કુદરુદ્ધથી બ્રહ્માને પૂછ્યું : 'બ્રહ્મા ! આપે જેમની શ્રેષ્ઠ છબીમાં સુત્રી કરી તે જોવું હતા ! તેમના વિરે અમે બહુજા માગીએ છીએ.' ત્યારે ભગવાન બ્રહ્માએ મંદુર વાણીમાં કહ્યું : 'તે સ્વયં પરબ્રહ્મ હતા, જેઓ સમસ્ત જાતેના આત્મ, પ્રમુ અને પરમપરસ્પર છે, મેં સંસારના કલ્મસને મોં તેમને પ્રાર્થના કરી છે કે 'આપે જે દેવો, દાનવો અને રક્ષ-સોનો સમૂહમાં વધ કર્યો હતો, તેઓ આ સમયે

મનુષ્યોનિમાં ઉત્પત્ત થયા છે માટે આપ તેમના વધને માટે નર મંદિત મનુષ્યપદમાં ઉત્પત્ત થાઓ.' તેથી ક્યે તે નરનરુપય જન્મ મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેશે, પાનું મુઃ પરાં તેમને જોગપી ઘટશે નહિ. તે સંજ-મ-ક-ગતધરી વાસુદેવ સત્પૂર્ણ સૌમના મદુપર છે. તેના મનુષ્ય છે જોમ સમઘટે તેમને તિરસ્કાર ન કર્યા બેઠાં, તેઓ જ પરમ શુદ્ધ તત્ત્વ છે, તેઓ જ પરમ પદ છે, તેઓ જ પરબ્રહ્મ છે, તેઓ જ પરમ પદ છે અને તેઓ જ અદ્વર, અચક્ષ્ત અને સનાનન તે જ છે. તેઓ જ પ્રગય નામથી પ્રસિદ્ધ છે તથા તેઓ જ પરમ મુખ અને પરમ સ્ત્ય છે. આથી શુદ્ધ હૃતવગ્ગાઓને નિર્મય કરનારા આ કીરીટ-કોસ્તુમધારી શીઠરિનો જે તિરસ્કાર કરશે તે ભવ્યકર અન્ધકારમાં પડશે."

ભીષ્મ કહે છે—દેવતાઓ અને પ્રવિષ્ટોને આ પ્રમણે કહીને બ્રહ્મા તેમને વિદાય કરીને પેતાના લોકમાં ચરણ ગયા અને દેવતાઓ વગેરે સ્વર્ગમાં ગયા. ક્ષેત્ર-પાર કેટલક પાંચતાત્મા મુનિઓ શ્રીકૃષ્ણના ચપ્પમાં ગયાં કરી રતા હતા તેમના મુખથી મેં આ પ્રવૃત્તિન પ્રમંથ સંજાનો હતો. આ જ રત મેં જમાનિત-ર-પરકુટામ, અર્તામન ચાકવોય અને વ્યસ તથા નરક-પક્ષેથી પબ્ધ સંજાનો છે. આ બધું બહુજા હતું પાનું

આપણે માટે શ્રીકૃષ્ણ વન્નીય અને પૂજનીય કેમ ન હોય; આપણે તો અવશ્ય તેમનું પૂજન કરવું જોઈએ. મેં અને અનેક વેદવેતા મુનિઓએ તો તને વારંવાર શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડવોની સાથે યુદ્ધ લીધું કરતાં યોગ્યો હતા; પરંતુ તું મોહવશ તેનું કંઈ તત્ત્વ સમજી શક્યો નહિ. હું તને કોઈ ક્ષર કર્મ કરનાર રાક્ષસ જ સમજી છું; કારણ કે તું શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સાથે દ્વેષ કરે છે. બાહ્ય, આ નર અને નારાયણ સાથે કોઈ સમજી મનુષ્ય કેવી રીતે દ્વેષ કરી શકે? હું તને ખરેખર કહું છું—તેઓ સનાતન, અવિનાશી, સર્વલોકમય, નિત્ય, જગદીશ્વર અને અવિદ્યારી છે. તેઓ જ યુદ્ધ કરનારા છે, તેઓ જ જય છે અને તેઓ જ જીતનારા છે. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ છે ત્યાં ધર્મ છે. અને ત્યાં ધર્મ છે ત્યાં જય છે. શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોની રક્ષા કરે છે તેથી જય પણ તેમનો જ થશે.

દુર્યોધને પૂછ્યું—ઘાઘણ! આ વશુદેવપુત્રને સમજી લોકોમાં મહાન ખતાવવામાં આવે છે તેથી હું તેમની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિના વિષયમાં જાણુવા ચાહું છું.

સર્વજ્ઞમય અને પુરોગામી છે. કૃત્તિના આરંભમાં તેમણે જ સમગ્ર દેવતાઓ અને ઋષિઓને રચ્યા હતા. તેઓ સ્વયં ધર્મસ્વરૂપ તથા ધર્મના અને વરદાયક છે. જૂન, લવિષ્ય અને વર્તમાનની પણ તેમણે જ રચના કરી છે તથા તેમણે જ બન્ને સન્ધ્યાઓ, દિશાઓ, આકાશ અને નિખમોને રચ્યા છે, આ પરમ પ્રકાશરૂપ પ્રભુને કેવળ જ્ઞાનયોગથી જ જાણી શકાય છે. આ શ્રીહરિ જ વરાહ, નૃસિંહ અને ભગવાન વામન છે. આ જ સમસ્ત પ્રાણીઓના માતા-પિતા છે. તેમના સિવાય બીજું તત્ત્વ કદી હતું નહિ અને હશે નહિ. તેમણે જ પોતાના મુખથી બ્રાહ્મણોને, સુભ્યોથી ક્ષત્રિયોને, સાધ્યોથી વૈશ્યોને અને પશુઓ શૂદ્રોને ઉત્પન્ન કર્યા છે. તેઓ જ સમગ્ર જીવોના આશ્રય છે, જે પુણ્ય તેમનું પૂજન કરે છે તે પરમ પદપ્રાપ્ત કરે છે. તેઓ જ સમસ્ત લોકોના પિતામહ છે. ઋષિઓ તેમને હૃષિકા કહે છે. તેઓ જ સર્વના સાચા આચાર્ય, પિતા અને શુર છે. જેના પર તેઓ પ્રસન્ન છે તેણે સમગ્ર વ્યક્ષપ લોક જીતી લીધા છે. તેમને યથાર્થ રીતે સમગ્ર જગતના રાખી અને સમસ્ત યોગોના પ્રભુ જાણીને જ રાજ પુષ્કિરે તેમનું શરણ લીધું છે.

રાજા! પૂર્વકાળમાં ઋષિઓ અને દેવતાઓએ તેમના અલમય સ્વરૂપની શ્રુતિ કરી છે તે હું તને કહું છું. સાંભળ—નારદજીએ કહ્યું છે કે આપ સાધ્યજી અને દેવતાઓના પણ અધિપતિ છો. તથા સમગ્ર લોકોના પાલન કરનાર અને તેમના અન્તઃકરણના સાક્ષી છો. માર્કેન્ડેય કહે છે—આપ જ જૂન, લવિષ્ય અને વર્તમાન છો. તથા આપ યોગના ધર અને તપોનું તપ છો. વૃણ કહે છે—આપ દેવોના દેવ છો તથા ભગવાન વિષ્ણુ જે પુરાતન પરમ રૂપ છે તે પણ આપ જ છો. મહર્ષિ દ્વાપાનનું કથન છે—આપ વશુઓમાં વાસુદેવ, કૃત્તિના પણ આધાર અને દેવતાઓના પરમ દેવ છો. અગિર કહે છે—આપ જ સમસ્ત લોકોની રચના કરનારા છો. દેવલ મુનિ કહે છે—અવ્યક્ત આપના શરીરથી થયું છે, વ્યક્ત આપના મનમાં રહેલું છે તથા સર્વ દેવતાઓ પણ આપથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. અસિત મુનિનું કથન છે—આપના શરીરથી સ્વર્ગલોક બ્રાહ્મ છે, અને ભુવ્યોથી, પૃથ્વી તથા આપના હૃદયમાં રહેલું લોક છે. તપાંચો શુદ્ધ યજ્ઞેના મહાત્માઓ આપને આવા જ મનને છે તથા આત્મનમ

લીલ્લમ બોધ્યા—ભરતજી! વશુદેવનાન્ન નિત્યન્દેહ મહાન છે. તેઓ જ્યાં દેવતાઓના પણ દેવતા છે. કમલ-નયન શ્રીકૃષ્ણના પરમ તત્ત્વની મહાન કંઈનાર. માર્કેન્ડેય મુનિ તેમના વિષે બહુ અદ્યુત વાતો કહે છે. તેઓ

નકષિઓની દૃષ્ટિમાં પણ આપ સર્વોત્કૃષ્ટ સત્ય છે. મધુસૂદન ! ધર્મમાં દૃઢ રહેનાર રાજપિંઓના પરમ આશ્રય આપ જ છો. યોગવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ સનત્કુમાર વગેરે આ જ પ્રકારે પુરોચિતમ ભગવાનનું સર્વજ્ઞ જ્ઞાન અને જ્ઞાન કરે છે. રાજાનાં આ પ્રમાણે વિસ્તારથી અને સંક્ષેપમાં મેં તને શીકું છું સ્વરૂપ સમગ્રથી દીધું. હવે તું પ્રસન્ન ચિત્તથી તેમનું ભજન કર.

સંજય કહે છે-મહારાજ ! ભીમના મુખથી આ પવિત્ર આપ્ત્તન લીળીને તમારા પુત્રના હૃદયમાં શીકું છું અને પાંડવો પ્રત્યે જાણ આદરભાવ ધર્મ ગમે. હરી તેને પિતામહ લાંબ કહેવા લાગ્યા; 'રાજાનાં તે' મહાત્મા શીકું છું મહિમા સાંભળ્યો તથા નરસ્વરૂપ અર્જુનનું

વાસ્તવિક સ્વરૂપ પણ જાણી લીધું. તને એ પણ ખબર પડી ગઈ કે આ નર-નારાયણનું નકષિઓએ શા ઉદ્દેશથી ચરતાર લીધો છે. તેઓ મુદ્ધમાં અજ્ઞેય અને અજ્ઞાપ છે. તથા પાંડવો પણ મુદ્ધમાં ક્રોધના દાસ મારી નથી મક્કતા; કારણ કે શીકું છું તેમના પર દૃઢ અનુરાગ છે. તેથી મારું તો એ જ કહેવું છે કે તારે પાંડવોની સાથે સંનિય કરી લેવી જોઈએ. આ પ્રમાણે કરીને તું આનંદથી લાકડાઓની સાથે રાત્રિ ભોગવ, નહિ તો આ નરનારણ્ય ભગવાનની અચ્છા કરીને તું છવનો નહિ રહી શકે. રાજાનાં આ પ્રમાણે કરીને આપના દાસ ભીમ મોન ધર્મ ગયા અને દુષધિનને વિદાય કરીને સખા પર લેડી ગયા.

ભીમસેન, અભિમન્યુ અને સાત્યકિની વીરતા તથા

ભુરિશ્રવાદ્વારા. સાત્યકિની દશ પુત્રોનો વધ

સંજય કહે-મહારાજ ! તે રાત વિતતાં જ્યારે યોદ્ધા ધરો ત્યારે જાનને બાળુની સેનાઓ મુદ્ધને માટે આવીને સામસાથી મંડાઇ ગઇ. પાંડવો અને કૌરવો બન્ને પોતપોતાની સેનાઓની વ્યૂહરચના કરીને પરસ્પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ભીષ્મે મહર-વ્યૂહની (મગરના આકરના વ્યૂહની) રચના કરી અને તેની દરેક બાળુથી રણ કરવા લાગ્યા, પછી તેઓ જાણે જ મેટી - સેના લઈને આગળ વધ્યા. તેમની સેનાના રથોઓ, પાવણ, દાધીરવારો અને પોંડેરવારો પોતપોતાનાં રથાન પર રહીને એકબીજાની પાછળ (પેરેમાં) ચલવા લાગ્યા, પંડવોએ તેમને આ પ્રમાણે મુદ્ધને માટે તૈયાર નેહ પોતાની સેનાને રોનવ્યૂહના (જાળના) આકારમાં બંધી કરી. તેની ચાંચના રથાનમાં ભીમસેન, નેત્રોની જગાએ મુદ્ધપ્રખ અને સિખરડી, મરતકની જગાએ સાત્યકિ, ગળાની જગાએ અર્જુન, ઘેળી પાંખમાં એક અશોદિણી સેના સાથે દુષક, જમણી પાંખમાં એક અશોદિણી સેના સહિત રેકરણ તથા જયજગમાં દીપદીના પંચ પુત્રો, અભિમન્યુ, જન્મ દુષિર અને નકુળ સહરેક ભીમારણ. હવે ભીમસેને રોનવ્યૂહના મુખરથાનમાંથી મહરવ્યૂહમાં પુગી જઈને ભીમ ઉપર બલુવર્ષા આરંભી દીધી. ભીમ પણ બીજા બાલુવર્ષા કરીને પંડવોની વ્યૂહબદ્ધ સેનાને મહરમાં નાખવા લાગ્યા. પોતાની સેનાને મહરામાં પોરી નેહ અર્જુન સહય આગળ ખાલી ગયો

અને દળદો બાલુ વરસાવીને ભીમને વિંધવા લાગ્યો. તેણે ભીમનાં બાલુને રોડી દીધાં અને ખાલી મંચન મચ્છી પોતાની સેના સહિત આગળ ખાલી ગયો.

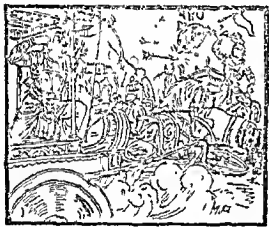
ત્યારે રાજા દુર્યોધને ગયા વિચારના પોતાના લાકડાંઓના ભયંકર સંહારની વાત જાણ કરીને આચાર્ય ક્રોધને કહ્યું; 'આચાર્ય ! આપ દુર્યોધા મારું દિત ચક્રો છે. અને પણ આપને અને પિતામહને આશ્રય લઈને સમ્રામમાં પરાસ્ત કરવા માટે દેવતાઓને પણ સવશ-રચતી દિમત કરીએ છીએ, તો પછી આ પરામમહાન પાંડવોની તો વાત જ શું ! આથી આપ એવું કરો કે જેથી પાંડવોએ દ્વરત જ માર્યાં જાય. દુર્યોધને આ પ્રમણે કદતાં આચાર્ય ક્રોધ સાત્યકિના જ્ઞેનાંભિતાં પાંડવોને વ્યૂહ તોડવા લાગ્યા. ત્યારે સાત્યકિએ તેમને શેલ્યા અને પાણુ તે જનનું ખૂબ જ ધેર મુદ્ધ ચલવા લાગ્યું. આચાર્ય ક્રોધમાં ભરાઈને સાત્યકિના મગના હાથ પર પ્રકાર કર્યો, આથી ભીમસેનને જાણ ક્રોધ થયો અને તે સાત્યકિની રણ કર્યો આચાર્યને વિંધવા લાગ્યો. ત્યારે ક્રોધ. ભીમ અને રાણે ભીમણ બાલુવર્ષા કરીને ભીમસેનને દીધી દીધી. આ જોઇ અભિમન્યુ અને દ્રોપદીના પુત્રોએ તે દરેક ઉપર પાવ કરવા શરૂ કર્યા.

વિવસ ચડતાં-ચડતાં કહે જાણે ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું. તેમાં ક્રોધ અને પાંડવ જાનને જલના મુખ્ય મુખ્ય અનેક કોશ નેમ્યા. આ ધમધમ શીપડ મુદ્ધમાં પૂર્ણ જ

ભીમ અને દુર્યોધનનું યુદ્ધ, અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના પુત્રોનું પરાક્રમ

સંજયે કહ્યું—ત્યારપછી સ્પર્દેવ પર સન્ધ્યાની લાગી છાવા લાગી, તો દુર્યોધને ભીમસેનના વધ કરવાની ઈચ્છાથી તેના પર દુમ્ભો કર્યો. પોતાના રથાં પેરીને આવતો જોઇ ભીમસેનના ક્રોધની સીમા ન રહી. તે દુર્યોધનને કહેવા લાગ્યો—'જેની હું' ધણા વખતની રુદ જોતો હતો તે અરસર મને આજે મળ્યો છે. જો તું યુદ્ધ છોડીને જાગી નહિ જાય તો અપર્યા આ સમયે તારો વધ દરી નાખીશ. માતા કુન્તીને જે રક ઊઠાવવા પડ્યા છે, અમે જે વનવાસ ભોગવ્યો છે તથા દ્રૌપદીને જે અપમાનનું દુઃખ સહન કરવું પડ્યું છે એ બધાનો બદલો આજ તને મારીને હું ચૂકવી દઈશ.' આ પ્રમાણે કહીને ભીમસેને ધનુષ ચલાવ્યું. અને દુર્યોધન પર અગ્નિજ્વાળા જેવાં છત્વીશ બાણ છોડ્યાં, પછી બે બાણથી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું, બેથી તેના સારથીને મારી નાખ્યો, ચાર બાણોથી ચાર ધોધને

જ વખતે મિત્રસેન, સુમિત્ર, મિત્રાંગદ, મિત્રદશન, આરુચિત્ર, મુચારુ, નન્દક અને ઉપનન્દક—આ આઠ યજ્ઞરી વીરાએ અભિમન્યુના રથને ચારે બાણથી ઘેરી લીધે. આ જોઇ અભિમન્યુએ ફેરકને પાંચ પાંચ બાણ માર્યાં: અભિમન્યુનું આ પરાક્રમ તેઓથી સહન થઈ નહિ. આથી તેના પર તીક્ષ્ણ બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. પછી તો અભિમન્યુએ એવું પરાક્રમ બતાવ્યું કે બેથી આપના સૈનિક કાપી જાયા જ્યારે દેવાયુર—સમામર્ત વચ્ચેર ઈન્દ્ર અસુરોને લખલીત કરી રહ્યો હોય. આ પછી તેણે વિઠ્ઠલું પર ચઢે બાણોના પ્રહાર કરીને તેના રથની ધ્વજ કાપી નાખી અને સારથી તથા ધોધોને મારી નાખ્યા. પછા નિશાન તાકીને કેટલાંયે તીક્ષ્ણ બાણો વિઠ્ઠલું ઉપર છોડ્યાં. તે બાણો તેના શરીરને છેદીને પૃથ્વી પર પડ્યાં, વિઠ્ઠલને ધાયસ જોમ તેના બીજા બાજુએ અભિમન્યુ વગેરે મહારથોએ ઉપર તરી પડ્યા.

મમલોક મોકલી દીધા અને બે બાણથી તેનું છત્ર તથા ધ્વજને કાપી નાખ્યાં. આ પછી તેની રાત્રે જ ઉચ્ચ સ્વરથી સિંહનાદ કરવા લાગ્યો. એટલામાં કૃપાચર્યે આવીને દુર્યોધનને પોતાના રથ પર ચઢવી લીધા. ભીમસેને તેને જાણ ન થાય અને અધિત કરી દીધો હતો, તેથી તે રથના પાછલા ભાગમાં બેસીને વિશ્રામ કરવા લાગ્યો. ત્યારપછી ભીમને જીતવા માટે જ્યારે દુનિશો રચાયા સહ્યે આવીને તેને ઘેરો પુછકેતુ, અભિમન્યુ, દ્રૌપદીના પુત્રો અને કેકમ દેહના શબ્દમારો આપના પુત્રોની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આ

દુર્યોધે સાત બાણ મારીને શ્રુતકર્મોને વિધી દીધો. એક બાણથી તેની ધ્વજ કાપી નાખી, પછી સાતથી સારથીને અને છથી ધેડોને મારી નાખ્યા. આથી શ્રુતકર્મોને બાળ ક્રોધ વ્યથો અને ઘોષ વગરના રથ ઉપર જ બેઠો. ધર્મને તેણે દુર્યોધન ઉપર પ્રત્યક્ષિત હાથ ચલાવ રહ્યા હોડી. તે દુર્યોધનું કવચ તોડી શરીરને છેદીને પૃથ્વીમાં રામાઈ ગઈ. અહિં શ્રુતકર્મોને રથની જોઇ મહારથી સુનસામે, તેને પોતાના રથ ઉપર બેસાડી લીધો. રાત્રા! તે પછી આપનો યજ્ઞસ્વી પુત્ર જ્યોત્સેનને મારી નાખ્યાનો ઇચ્છાથી શ્રુતકર્મોને તેની સામે આવ્યો. જ્યોત્સેને જરાક દૂરીને તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. પોતાના બાણનું ધનુષ કપાયેલું જોઈ રાતાતીક બારબાર સિંહનાદ કરતો ત્યાં પહોંચ્યો. તેણે પોતાના મજબુત ધનુષને ખેંચીને દસ બાણોથી જ્યોત્સેનને ધાયસ કર્યો. જ્યોત્સેનની પાસે તેનો બાઈ, દુઃકર્ણ, પણ હતો. તેણે નાક-પુત્ર રાતાતીકનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. રાતાતીક બીજું ધનુષ લાગે તેના પર બાણ સાંધી દુઃકર્ણ પર છોડ્યું. ત્યાર પછી એક બાણથી તેનું ધનુષ કાપીને બેથી સારથી અને બારથી ઘોષ મારી નાખ્યા. સાથે તેને પણ સાત બાણોથી ધાયસ કર્યો. તે પછી એક બાણ નાખના બાણથી તેની છાતીમાં ધા કર્યો. આની ચોટથી દુઃકર્ણ વિજયી

આધાનથી તૂટેલા કુંડાની ઘેરે પૃથ્વી પર પડી ગયો. દુઃકર્ણને બંધન લેખ પાંચ મહારથીએએ ચાતાનીકને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા અને તેને બાજુસમુદાયથી આગ્રહિત કરતા લાગ્યા. આ લેખ પાંચે કાચરાજ-કુમારે કોષમાં ભરાઈને ચાતાનીકની સહાયતા માટે દોડ્યા, તેમને આક્રમણ કરતા લેખ દુર્યોધ, દુર્યોધ, કુર્મપાંચુ યનુજય અને યનુસહ વગેરે આપના મહારથીઓ પુરા પળ નેમના મુકાબલામાં આવી લાગ્યા. એક-બીજાને પોતાના દુરમન માનનારા આ રાજાઓએ

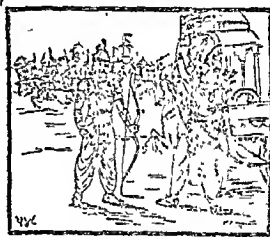
ચાલત પાડી એ ઘડી સુધી પોતાનો ભયંકર સંક્રામ ચાલુ રાખ્યો. હનરો રથીઓ અને ઘેડેલાસોની ઘારો પડરાઈ વર્ષ. ત્યારે ચાતાનુનન્દન બીમ પળ મજાતમાં પાંડવો અને પાંચાલોની સેનાને મારેલો મોકલવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે પાંડવ સેનાનો સંહાર કરીને બીમે પોતાના ચોદાઓને માણ વાળ્યા અને યોને છારણીમાં ગયા. આ બાજુ ધર્મરાજ મુષ્ટિરે પળ લીમસેન અને ધુષ્ટ-હનને લેખ બદુ પ્રમત થયા અને તે બન્નેનાં મરનક સંઘા લાગ્યા. પડી આન દથી સૌ પોતાની છારણીમાં ગયા.

છટ્ટા દિવસનું બપોર સુધીનું યુદ્ધ

સંજયે કહ્યું—મહારાજ! રાત્રિમાં બધાએ નિશ્રામ થયો અને એકબીજાને મથોથોચ સ્થાન કર્યો. પડી બીએ રિવસ થતાં ફરી તેઓ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ ગયાં આ સમયે આપના પુત્ર દુર્યોધને અત્યન્ત ચિન્તાપ્રસ્ત થઈને પિતામહ બીમને પૂછ્યું; ‘રાદાજી! આપની સેના બદુ લાવાનક છે, તેની વ્યૂહરચના પળ બદુ સારંગનીથી કરવામાં આવે છે, છતાં પળ પાંડવ પક્ષના મહારથીઓ તેને તોડીને આપણા વીરોને મારી નાખે છે. તેઓ આપણા વીરોને મહારમાં નાખીને મોટી કોર્તિ મેળવી રહ્યા છે. તેમજુ વળ રમણ, મહારચુદને પળ તોડી નાખ્યો અને નેની અન્દર યુધીને લીમસેને પોતાના યુ-યુ-દ્ધ રમણ પ્રવણ બાણેથી મને ધમધ કરી રીધો, બીમનું રોષપણ સ્વરૂપ બોધને તો મારા હોહોકાર બીએ ગયા હતા. હજુ સુધી માર્કે ચિત સ્વરૂપ નથી થયું. મહાત્મન! હું તો આપની સહાયતાથી યુદ્ધમાં જ્ય પ્રાપ્ત કરીને પાંડવોનું શામ ખનમ કરી નાખણ ચાહું છું.’

દુર્યોધનની આ વાત સાંભળી મહાત્મ બીમ હસ્યા અને તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા; ‘સગરુમાર! હું તો વધુમાં વધુ પ્રાપ્ત કરીને પાંડવોની સેનામાં ધુમ્મું છું. હવે આગળ પળ મારી પૂરેપૂરી શક્તિથી પાંડવ સેનાની સાથે સંગ્રામ કરીશ, તારે માટે હું તો આ યનુનેના તો શું પળ દેવતાઓ અને દેવોને પળ મારવામાં ચુકીશ નરિ. હું બધી જ શક્તિથી પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરીશ અને રેક પ્રમારે તારું પ્રિય કરીશ.

પિતામહની આ વાત સાંભળી દુર્યોધન બદુ પ્રસન્ન થયો. પ્રતઃકાગ થતાં બીએ પોતે જ વ્યૂહરચના કરી. તેમજુ તરફતરેલનાં સંજાથી સત્તજ કીરવ સેનાને

મણ્ડાના વ્યૂહમાં બિરી કરી. તેમાં મુખ્યમુખ્ય મીરો, ગન્દરુદી, પદાન અને રથીઓને મથાસ્યને મોહ્યા. આ પ્રમાણે લીમની અધ્યક્ષતામાં વ્યૂહબદ્ધ મંઈને આપની સેના યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ ગઈ. તે ઉત્સાદી રાજાઓ બંને બધા બીમની રક્ષા કરી રહ્યા હોય અને લીમ તેમની રક્ષામાં તપર હોય તેવા જણાતા હતા. આ મણ્ડાચ્યુદ બદુ દુર્ભેદ હતા, અને તેનું મુખ પશ્ચિમ તરફ રાખવામાં આવ્યું હતું.

આ પરમ દુર્ભેદ મણ્ડાચ્યુદને જોઈને રાજા મુષ્ટિરે પોતાની સેનાને વ્યૂહબદ્ધ બનાવ્યો. પડી સમસ્ત રથી અને ઘોડેચારો સિંદનાક કરવા લાગ્યા અને યુદ્ધને માટે ઉતારાયા. ધનિ વ્યૂદ તોડવા માટે આગળ વધ્યા. કોવુચર્ષ નિરાટની સામે, અધ્યાધાગા શિખરગોની તથા રવર રાજા દુર્યોધન ધુષ્ટાનની સામે આવ્યો. નકળ અને સદરેવે સમરાજ દેવ પર અને અવિન્નિતરેવ સિન્દ અને ચાનુ-વિન્દે કશિચાન પર દુર્ભેદ થયો. અને બીજા બધા રાજાઓ

અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. બીજાને યુદ્ધને માટે આગળ વધી રહેલા કૃતવર્માને તથા ચિત્રસેન, વિકલ્પ અને દુર્ભયેશ્વરને શોક્યો. અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ આપના પુત્ર સાથે લોચર્ષ ગયો. પ્રાગજ્યેષ્ઠતિથનરેશ લગદને ધોરતક્ય પર આક્રમણ કર્યું. રાક્ષસ અલમ્બુષ સાત્મકિ અને તેની સેના પર તૂટી પડ્યો તથા જીરશ્રવા ધૃષ્ટદેવ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.

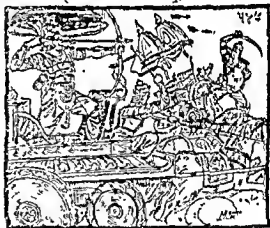
ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર રાત્ર અત્યાય સાથે; ચેકિતાન કૃપાચાર્ય સાથે તથા બીજા બધા વીરો બીજા સાથે લડવા લાગ્યા.

આપના પક્ષના અનેક રાત્રઓએ તરહેતરહેનાં શસ્ત્રો લઈને અર્જુનને ઘેરી લીધો ત્યારે અર્જુનને તેમના પર બાણ વરસાવવા શરૂ કર્યા બીજી તરફથી રાત્રઓ પણ અર્જુન ઉપર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા, આ વખતે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની આંધી રિપત જોઈને દેવતાઓ, દેવર્ષિઓ, ગન્ધર્વો અને નાગોને બહુ વિસ્મય થયું, ત્યારે અર્જુનને ક્રોધમાં લગાઈને એન્દ્રાક્ષ છોડ્યું અને શત્રુઓની બાણવર્ષાને રોકી દીધી, અર્જુનના આ પરાક્રમે સર્વને ધક્કિત કરી દીધા, તેની સામે જેટલા રાત્રઓ ઘોડેચારો, અને ગજાશૈલીઓ આવ્યા તેમાંથી કોઈ પણ ધામક થયા વિના રહ્યા નહિ, ત્યારે તે સર્વેએ બીજાનું શરણ લીધું. તે વખતે અર્જુનના બજારૂંથી અગ્રાધ જળમાં ડૂબી રહેલા તે વીરોના બીજા જ જહાજ થયા. તેમના એ પ્રભાણે લાગી આવવાથી આપની સેના ચિન્તનસિન્ન થઈ ગઈ, અને ભયથી ખળભળી ઉઠી.

હવે બીજા ખૂબ રૂઝિયાંથી અર્જુનની સામે આવ્યા અને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, આ બાણુ દ્રોણાચાર્યે બાણુ મારીને મત્સ્યરાજ વિરાટને ઘાયલ કરી દીધો, તથા એક બાણુથી તેની ખજાને તથા બીજાની ધનુષને કાપી નાખ્યું. સેનાપતિ વિરાટ દુરત જ બીજું ધનુષ અને અનેક ચમચમતા બણ લીધાં પછી તેણે બણ બાણુથી આચાર્યને વિધી દીધા. ચરથી તેમના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા, એકથી ખજા કાપી નાખી, પાંચથી સારથીને મારી નાખ્યો અને એકથી તેમનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. આથી દોષાચાર્ય બહુ કુપિત થયા તેમજે આઠ બાણુથી વિરાટના ઘોડાઓને નષ્ટ કર્યા અને એકથી તેના સારથીને મારી નાખ્યો. વિરાટ રથથી ફરી પડ્યો અને પોતાના પુત્રના રથ પર ચઢી ગયો. પછી તે પિતા-પુત્ર બન્ને બીજાણ બાણુવર્ષા કરીને

બજારૂંકારથી આચાર્યને શોકવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, અંધી ઓઘાઈને આચાર્યે રાત્રકુમારના શર્પ પર એક સર્પસંમાન ગેરી બાણુ છોડ્યું. તે બાણુ શંખના હાથને વિધીને તેના લોહીમાં લથપથ ચઢી પડ્યો પર જઈ પડ્યું. શંખના હાથમાંનું ધનુષ તેના પિતાની પાસે જ પડી ગયું અને તે રણમુખિમાં ટળી પડ્યો. પુત્રને મરેલો જોઈ રાત્ર વિરાટ કરી ગયો અને દ્રોણાચાર્યને છોડીને મુદ્ધલેનથી આવ્યો ગયો, ત્યારે દ્રોણાચાર્યે પાંડવોની વિશાળ સેનાને હજારો બાગમાં છુટી પડી દીધી.

શિખરડીએ અશ્વત્થામાની સામે આવીને ત્રણ બાણુથી તેની કુરુકુટીમાં ચોટ કરી. આથી ક્રોધમાં લગાઈને અશ્વત્થામાએ અનેક બાણુ વરસાવીને અંધી શત્રુમાં જ શિખરડીનાં ખજા, સારથી ઘોડા અને હથિ-મારોને કાપી નાખ્યાં. ઘોડા માર્યા જતાં, તે રથથી ફરી પડ્યો અને હાથમાં ઢાલ-તરવાર લઈ બાજની પેઠે ત્રાટક્યો. રણાંગણમાં તરવાર લઈને ધૂમતા શિખરડી

પર બા કરવાનો લાગ પણ અશ્વત્થામાને ન મળ્યો. પછી તેણે શિખરડી પર હાથે બાણુ છોડ્યાં શિખરડીએ તે બાણુવર્ષાને પોતાની તલવારથી કાપી નાખી, ત્યારે અશ્વત્થામાએ તેની ઢાલ અને તરવારના જ દુકડેદુકડે કરી દીધા અને અનેક ગળવેલનાં બાણુથી શિખરડીને પણ વિધી દીધો. હવે શિખરડી જહાડીથી સાત્મકિનાં રથ પર ચઢી ગયો.

આ બાણુ વીરવર સાત્મકિએ પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણુથી રાક્ષસ અલમ્બુષને ઘાયલ કરી દીધો, આથી અલમ્બુષે પણ અર્ધચન્દ્રાકાર બાણુ છોડીને સાત્મકિનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. અને તેને પણ ધાયલ કરી દીધો.

પછી તેણે શક્તી માયા બતાવીને તેના પર બાણોની
ઝડી લગાવી દીધી. આ વખતે સાતપણિનું બહુ જ
અદ્ભુત પરાક્રમ બેવામાં આવ્યું. કારણ કે એણે તીક્ષ્ણ
તીક્ષ્ણ બાણોની ચોટ ખાત્રા છતાં રણભૂમિમાં તેને
જરાક પશુ ગજરાટ ન થયો. તેણે અદ્ભુત પાસેથી
મળેલું અંદાજ ચલાવ્યું. આથી તે શક્તી માયા
તત્કાળ નષ્ટ થઈ ગઈ. પછી તેણે અનેક બાણ વર-
સાવીને અધઃપ્રાપ્તે દાંડી દીધી. આ પ્રમાણે સાતપણિદ્વારા
પ્રેરિત થતાં તે શક્તિ તેના સામને છેડીને રથમુખિ-
માંથી ભાગી ગયો. સત્પરાક્રમી સાતપણિએ પોતાનાં
તીર્થ બાણોથી આપના પુત્રો પર પણ પ્રહાર કર્યા
અને તેઓ પણ ભયભીત થઈને ભાગી ગયા.

આ જ સમયે દુર્યોધનના પુત્ર મહાબલી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને
પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી આપના પુત્ર રાગ દુર્યોધનને
દાંડી દીધી. પરંતુ આથી દુર્યોધને જરા પણ ગભરાયા
નહોતા. ખૂબ સ્ફૂર્તિથી તેનું બાણ છેડીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નેને રિંધી
દીધી. ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ક્રુપિત થઈને તેનું ધનુષ કાપી
નાખ્યું. આરે ધોણએને મારી નાખ્યા અને સાત તીર્થ
બાણોથી તેને પણ ઘાયલ કર્યો. ધોણ મરી જવાથી
દુર્યોધન રથથી ફરી પાછો અને તથાવાર લઈને જા
માલો જ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તરફ દોડ્યો. એટલામાં યુનિએ
આવી તેને પોતાના રથમાં બેસાડી લીધી.

આ પ્રમણે દુર્યોધનને પરાસ્ત કરીને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને
આપની સેનાનો સંહાર કરવો શરૂ કર્યો. આ વખતે
મહારથી કૃતવર્માએ ભીષ્મસેનેને બાણોથી આગ્રહિત
કરી દીધી. ત્યારે ભીષ્મસેને પણ દસીને કૃતવર્મા પર
બાણોની ઝડી લગાવી દીધી. તેણે તેના આરે ધોણ
મારીને ખત્મ અને સારથીને પણ પાકી નાખ્યાં તથા
કૃતવર્માને પણ બહુ ઘાયલ કર્યો. ધોણ મરી જતાં
કૃતવર્મા બહુ સ્ફૂર્તિથી આપના સાળા જયદ્રથના રથ પર
ચડી ગયો. પછી ભીષ્મસેને ક્રોધમાં ભરાઈને હાથમાં
દગ્ધ લીધેલા યમરાજની પેઠે આપની સેનાનો સંહાર
કરવા લાગ્યો.

મહારાજા હનુ બપોર થયા ન હતા ત્યાં તે
અવનિતનરેણ વિન્દ અને અનુવિન્દ ધરાવતો આવતો
બેઈ તેની સામે આવી ગયા. 'જસ, તેમનું બહુ શ્રેય-
વધારી યુદ્ધ હોઈ ગયું. ધરાવતો ક્રોધમાં ભરાઈને તે
બંને બાઈએને પોતાનાં તીર્થ બાણોથી રિંધી દીધા.
અંદામાં તેમણે પણ પોતાનાં બાણોથી ધરાવતોને ઘાયલ

કરી દીધી. પછી ધરાવતો આર બાણોથી અનુવિન્દના
આરે ધોણને પરાક્રમી કરી દીધી. તથા બે તીક્ષ્ણ
બાણોથી તેનું ધનુષ અને ખત્મ કાપી નાખ્યાં. ત્યારે
અનુવિન્દ પોતાના રથથી ભારીને વિન્દના રથ પર ચડી
ગયો. પછી તે બંને વીરોએ એક જ રથ પરથી ધરા-
વાન પર ખૂબ સ્ફૂર્તિથી બાણો વરસાવવા શરૂ કર્યાં. આ
પ્રમણે ધરાવતો પણ ક્રોધમાં ભરાઈને તે બંને બાઈએ
પર બાણોથી ઝડી લગાવી દીધી તથા તેમના સારથીને
મારી નાખ્યો. ત્યારે તેમના ધોણ બહાણને રથને લઈને
આમંત્રિ બાગવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે તે બંને વીરોને
છતીને ધરાવાન પોતાનો પુરુષ ધર્મ બતાવતો ખૂબ વેગથી
આપની સેનાનો ખસ કરવા લાગ્યો.

આ સમયે રાક્ષસરાજ ધરોતકચ રથ પર ચડીને
ભગદત સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. તેણે બાણોની ઝડી
લગાવી ભગદતને તદન દાંડી દીધી. ત્યારે તેણે તે
બધાં બાણોને કાપીને ધરોતકચનાં મર્મરથમાં પર થા
કર્યાં. પરંતુ અનેક બાણોથી ઘાયલ થવા છતાં પણ તે
ગભરાયો નહિ. આથી ક્રુપિત થઈ માગ્યોતિય નરેશો શ્રોધ
તોમર છેડ્યાં. પરંતુ ધરોતકચે તેમને તત્કાળ કાપી નાખ્યાં.
ત્યારે ભગદત તેના આરે ધોણને મરી નાખ્યા. ધરોતકચે
ધોણ વચરના રથ ઉપરથી જ તેના ઉપર ખૂબ વેગથી
ફેંકીતે છેડી. પરંતુ ભગદતે તેના ત્રણ ટુકડા કરી
દીધા. યુધિશ્ઠિરે બેઈ ધરોતકચે ભયભીત થઈ
રણભૂમિથી ભાગી ગયો. ધરોતકચનું બળ-પરાક્રમ સર્વન
વિખ્યાત હતું. તેને સંપ્રામુખિમાં એકદમ યમરાજ
અને વરણ પણ છતી નહોતા રાકતા. તેને આ પ્રમાણે
પરાસ્ત કરીને રાગ ભગદત પોતાના દાથી પર ચડી
પાંડવોની સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યો.

આ બાણુ મરણ સ્થળ પોતાની બહેનના બેઠકા
પુત્રા નકુળ અને સુદેવ સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. તેણે
તે બંનેને પોતાનાં બાણોથી એકદમ દાંડી દીધી. ત્યારે
સહદેવે પણ બાણ વરસાવી તેની ગતિને રોગી દીધી.
સહદેવનાં બાણોથી આન્ધ્રોદિન યુધિશ્ઠિર તેના પદ-
કેમથી બહુ પ્રસન્ન થયો. તથા પોતાની મતાના સંજ-
ધથી તે બંને બાઈએને પણ પોતાના આમનું સોય
નેજ બહુ પ્રસન્નના થઈ. એટલામાં મહારથી રથે આર
બાણ છેડીને નકુળના આરે ધોણએને યમરાજને ચેર
રોડની દીધી. નકુળ તુરંત જ રથથી ફરીને પોતાના
ભાઈના રથ પર ચડી ગયો. આ પ્રમાણે બંને ભાઈ

ચોએ એક જ રથ પર બેસીને બહુ સૂતિથી બાણ
વરસાવીને મદરાજને ઠાંડી દીધી. આ જ વખતે સહદેવે
કુપિત થઈને મદરાજ પર એક બાણ છોડ્યું. તે તેના
શરીરને છેદીને પૃથ્વી પર નાખ પાડ્યું. તેની ચોટથી
બાહુજ થઈને રથ રથના પાછળના ભાગમાં બેસી ગયો.
અને તેની વેદનાથી અચેત થઈ ગયો. તેને સંભારી
નેહને સારથી તેને રણક્ષેત્રની બહાર લઈ ગયો. આ
નેહ આપની સેનાના બધા વીરો ઉદાસ થઈ ગયા તથા
મહારથી નકુળ અને સહદેવ પોતાના મોખાને પરાસ્ત
કરી દુર્બલ અને શંભનાદ કરવા લાગ્યા.

છટા દિવસનું બપોર પછીનું યુદ્ધ

સંજયે કહ્યું—મહારાજ! ત્યારે સૂર્યે આકાશની
અગ્નિવચ આવી ગયા ત્યારે રાજા યુધિષ્ઠિરે શ્રુતાયુને
નેહ તેના તરફ પોતાના ધોડાને હાંક્યા અને નવ બાણ
છોડીને તેને ખાચક કરી દીધો. શ્રુતાયુએ તે બાણોને
હાથોને યુધિષ્ઠિર પર સાત બાણ છોડ્યાં. તે બાણ
તેમનું કવચ ફેડીને તેમનું લોહી પીત લાગ્યાં. આથી
રાજા યુધિષ્ઠિર બહુ બગડ્યા. તે વખતે તેમનો કોષ
નેહને બધા છોડીને એમ લાગવા માંડ્યું કે હવે આ
તરુ લોકને હાલ કરી દેશે. આ નેહ દેવગણો અને
નગરિણો સર્વ લોકોની શાન્તિ માટે સ્થિતિચાચન કરવા
લાગ્યા. આપની સેનાએ તો પોતાના બચવાની આશા
છોડી દીધી. પરન્તુ યજ્ઞની યુધિષ્ઠિરે ધૈર્ય ધારણ કરીને
પોતાના ક્રોધને દબાવી દીધો અને શ્રુતાયુના ધનુષને
કાપીને તેની છાતીને વિધી દીધી. પછી તુરત તેને
સારથી તથા ધોડાને મારી નાખ્યા. રાજા યુધિષ્ઠિરનો
આવેા પુરુષાર્થ નેહ શ્રુતાયુ પોતાનો અથ અને સારથી
વગરનો રથ છોડી ભાગી ગયો. આ પ્રમાણે જ્યારે
ધર્મયુદ્ધ યુધિષ્ઠિરે શ્રુતાયુને પરાસ્ત કરી દીધો તો રાજા
દુર્યોધનની બધી સેના પીક બતાવી લાગવા લાગી.

ખીજ બાણ ચેકિતાન મહારથી કૃપાચાર્યને બાણોથી
આગળવિત કરવા લાગ્યો. ત્યારે કૃપાચાર્યે તેનાં બધાં
બાણોને ફેડીને પોતાનાં બાણોથી તેને ઘાયલ કરી દીધો.
પછી તેમણે તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. તથા સારથી
અને પાંચ રથોને પણ મારી નાખ્યા. ત્યારે ચેકિતાને
રથથી ફેડીને હાથમાં ગદા લઈ લીધી. તે ગદાથી તેણે

કૃપાચાર્યના ધોડા અને સારથીને મારી નાખ્યા. કૃપાચાર્યે
પૃથ્વી પર બેઠાં બેઠાં જ તેના પર સોળ બાણ છોડ્યાં.
તે બાણ ચેકિતાને ઘાયલ કરીને પૃથ્વીમાં ઘુસી ગયાં.
આથી તેનો કાંધ વધી ગયો અને તેણે પોતાની ગદા
કૃપાચાર્ય પર છોડી. આચાર્યે તેને આપની નેહ પોતાનાં
હસ્તે બાણોથી તેને ફેડી દીધી. ત્યારે ચેકિતાને તથા
વર લાદીને તેમની સામે આવી ગયો; આ બંને આચાર્યે
પણ તથાવા લાદીને તેના પર હુમલો કર્યો. હવે તે બંને
વીર એકબીજા પર તથાવારના ઘાવ કરવા પૃથ્વી પર
લોટપોટ થઈ ગયા. યુદ્ધમાં અત્યંત પરિશ્રમ પડવાથી તે
બંનેને મરજી આવી ગઈ. એટલી જ વારમાં મિત્રતાને
લીધે ત્યાં ફરક થઈ ગયો આગ્રે અને તેણે ચેકિતાની
આવી દશ નેહ તેને પોતાના રથમાં મક્કાનો લીધો. આ
પ્રમાણે યુદ્ધને તુરત જ કૃપાચાર્યને પોતાના રથમાં
બેસાડી લીધો.

કૃષ્ણે તેણે નેહ બાણ મારીને બરિશ્રાને ખાચક કરી
દીધો. આથી બરિશ્રાએ પોતાનાં તેજાદાર બાણોથી
મહારથી કૃષ્ણે તેના સારથી અને ધોડાઓને મારી નાખ્યા.
ત્યારે મહાત્માના કૃષ્ણે તે રથને છોડી શતાનીકના રથ
પર ચડી ગયો. આ જ વખતે ચિત્રમેન, વિશ્વ અને
દુર્ભણે અભિમન્યુ પર હુમલો કર્યો. અભિમન્યુએ
જાપના આ બધા પુત્રોને રથની ન તો કરી દીધાં પરન્તુ
ભીમસેનની પ્રવિણતા યાદ કરીને તેમનો વધ ન કર્યો. પછી
સેના સહિત પિતામહ ભીમને એકલા બાળક અભિમન્યુ
તરફ જતા નેહ બંનેને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું; 'હવે કૃષ્ણ!

તે બાળુ આ બહુ રચો કેખાઈ રજા છે તે તરફ આપ
ધ્યાન્યોને ફેરો.

અળુને આ પ્રમાણે કહેતાં શ્રીકૃષ્ણે ભાઈ સમીપ
મઈ રહ્યો હતો તે બાળુ રથ ચલાવ્યો. અળુને આપના
વીરો તરફ વધતાં જોઈ આપની સેના બહુ જ બહારાઈ
જાઈ. અળુને બીજાની રજા કરનારા વીરોની પાસે જઈ
તેમથી સુધર્માને કહ્યું; 'હું' જાણું છું કે તમે બહુ
હિતમ મેદા છે અને આપના પુરાણુ સુખ છે. પરન્તુ
જુઓ, લખને તમરી અનંતિનું કોર રૂળ મળવાનું છે.
આજ હું તમને તમારા પરસોકાસી પિનામહોનાં દર્શન
કરાવી દઈશ.' સુધર્માએ અળુનાં આજ્ઞા કોર વચન
સંભળીને પણ આડ-પોકું કંઈ કહ્યું નહિ; પરન્તુ
અનેક રાત્રીઓ સહિત અળુની આગળ આવીને તેને
બધી બાળુએથી ધેરીને જાણુ વરસાવવાં થઈ રહ્યાં.
અળુને જોઈ કાણુમાં જ તે બધાંનાં ધનુષ કાપી નાખ્યાં
અને તે બધાંને એક સાથે પોતાનાં જાણુથી નિષીદાયા.
અળુનાં મારથી તેઓ લોહિયાં લાપચ લાપ થઈ ગયા,
તેમનાં અંગ ઝિભઝિભ થઈ ગયાં, તેમનાં માથાં પૂંચી
પર અપમાયા માર્યાં, કવચોના કુર્ચાં ફોડી ગયા અને
તેમના પ્રાણો સારીરમાંથી ફૂટી રહી ગયા.

પોતાના સાથી રાત્રીઓને આ પ્રમાણે માર્યાં ગએલા
જોઈને ત્રિગર્ભરાજ સુધર્મા અજ રૂપિંથી બચેલા રાત્રી-
ઓની સાથે આગળ આગ્યો. ત્યારે શિખવડી વગેરે
વીરોએ જોયું કે અળુનાં પર ધનુષ્યોએ હુમલો કર્યો છે
ત્યારે તેઓ તરફતરેફનાં અજરાઓ લઈને તેની રક્ષા
માટે આઠ્યા, અળુને પણ ત્રિગર્ભરાજની સાથે અનેક
રાત્રીઓને આગળ જોઈ પોતાના ગવડીર ધનુષથી અનેક
બાણો છોડીને તે સર્વને સહા કરી દીધા. પછી કુરોલિન
અને જયદ્રથ વગેરે રાત્રીઓને પણ પ્રાયણ કરીને તે
બીજા પાસે પહોંચી ગયો. મહારાજ યુધિષ્ઠિર પણ મદ-
રાજને છોડીને બીમસેન તથા નકુળ-સહદેવ સહિત બીજા
સાથે જ પુલ કરવા માટે આવી ગયા. પરન્તુ બીજા બધા
પાંડવો સામે આવી જવા છતાં જાણવા નહિ. આ સમયે
શિખવડી તે પિતામહનો વધ કરવા માટે જ તૈયાર થઈ
ગયો. તેને આ પ્રમાણે બહુ વેગથી હુમલો કરતો જોઈ
રાત્રી સભ્ય પોતાનાં બીજાણુ સ્વેચ્છાથી તેને રોકવા લાગ્યો.
પરન્તુ આથી શિખવડીનો ગર્ભમાં કંઈ ફેર પડ્યો નહિ.
તેણે વાલ્મીકી લઈ સમનાં બધાં અંગેને ડાબે ભાગે
કરી દીધા.

બીમસેન ગદા લઈને પગે ચાલતો જ જયદ્રથ તરફ
રોક્યો. તેને પોતાની તરફ આવતો જોઈ જયદ્રથે પાંચ
સો તીક્ષ્ણ બાણો મારીને બધી તેને બાળુથી લાપચ કરી
દીધા પરન્તુ બીમસેને તેની કંઈ પણ પરવા ન કરી. તે
વધુ કોષમાં ભરાઈ ગયો અને તેણે ત્રિપુરાજના મોઢા-
ઓને મારી નાખ્યા. આ જોઈ આખો પુત્ર મિત્રસેન
બીમસેનને કાણુમાં કરવા માટે વૃથો અને આ બાળુથી
બીમસેન પણ અળુના કરીને ગદા ધૂમાવતો તેના પર
ધસ્યો. બીમની આ યમલ્લ સમાપ્ત ગતાના પ્રહારથી
જયદ્રથ માટે બધા કોરવો આપના પુત્રને છોડીને લાગી
ગયા. બધાને પોતાની તરફ આવતી જોઈને પણ મિત્રસેન
જાણવા નહિ, તે લાલચવાર લઈને પોતાના રથથી
હી પડ્યો અને બીજા સ્થાન પર ખસી ગયો.
તે ગદા મિત્રસેનના રથ પર લાગતાં સારવા અને મોઢા
સહિત તેના ચરચરા થઈ ગયા. ઐતલામાં મિત્રસેનને
રથની નેતાં ત્રિશુલે તેને પોતાના રથ પર ચઢાવી લીધા.

આ પ્રમાણે સમાપ્ત બહુ ધીર થયા ધ્યાન્યો તો
બીજા રાત્રી યુધિષ્ઠિરની સામે આવી ગયા, તે બધાને
પાંડવ-પક્ષના બધા વીરો કંપવા લાગ્યા અને એમ
જણાવા લાગ્યું કે જાણુ હવે યુધિષ્ઠિર મૃત્યુના મુખમાં
પડ્યા જ ચાલે છે. આ બાળુ મહારાજ યુધિષ્ઠિર પણ
નકુળ સહદેવ સહિત બીજા ઉપર તૂટી પડ્યા. તેમણે
બીજા ઉપર હુમલો બાણ છોડીને તેમને બીજાકલ દાંડી
દીધા. પરન્તુ બીજા તે બાણોને કંઈ કાણુમાં જ
પોતાનાં બાણોથી અટકાવ કરી દીધાં, રાત્રી યુધિષ્ઠિરે
કોષમાં ભરાઈને બીજા ઉપર નારાય બાણ છોડ્યું.
પરન્તુ પિતામહે તેને વચ્ચેથી જ કાપી નાખીને તેમના
મેદા રથ મારી નાખ્યા. ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર હુલસ જ
નકુળના રથ પર ચઢી ગયા. બીજા સામે આવતાં નકુળ
અને સહદેવને પણ બાણોથી આગ્રહિત કરી દીધા.
ત્યારે યુધિષ્ઠિર બી મના વધ કરવા માટે બહુ જ વિચાર
કરવા લાગ્યો. તેમણે પોતાના પક્ષના બધા રાત્રીઓ અને
સહદેવને કહ્યું કે જાણ મળીને બી અને મારો. આ સંભળી
બધા રાત્રીઓએ બીજાને ધેરી લીધા. પરન્તુ બીજા
બધી તરફથી યેગઈ જવા છતાં પોતાના ધનુષથી અનેક
મદરથીઓને મરણાથી કરતા ફીડા કરવા લાગ્યા.

ત્યારે આ મનવેર પુલ બહુ જ લાપચ થઈ
ગયું તો બધા તરફની સેનાઓમાં ખળભળાટ મચ્યો.
બધા બાળુની બૃહદાવના તૂટી ગઈ, આ સમયે

શિખરથી ખૂબ વેગથી પિતામહની સામે આવ્યો પરંતુ લીંમ તેના પહેલાંના સ્ત્રીવનો વિચાર કરીને તેના ઉપર કંઈ પણ ખ્યાન ન આપતાં રૂઝવ વીરો તરફ ચાલ્યા ગયા. લીંમને પોતાની સામે નેહીને તે બધા ખૂબ હાંધી સિંહનાદ અને શંખપત્તિ કરવા લાગ્યા. હવે લગવન બરડર પત્રિમ તરફ ઢળી ચૂક્યા હતા, આ સમયે દુહા એવું મમસાણુ રૂપ પકડ્યું હતું કે બન્ને પક્ષના રથોએ અને ગજસેનોએ એકબીજામાં ભેગા થઈ ગયા. પાંચાલકુમાર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને મહારથી સાત્યકિ રંધિત અને તેમજ વગેરેની વર્ષા કરી કોરવ-સેનાને પીડિત કરવા લાગ્યા. આથી આપના ચોદાઓમાં બહુ હાહાકાર થવા લાગ્યો. તેમને આર્તાનાદ સાંભળી અવનિતેદેશના વિન્દ અને અનુવિન્દ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સામે આવ્યા. તે બન્નેએ તેના ઘોડા મારીને બાણોની વર્ષાથી તેને હાંકી દીધો. પાંચાલકુમાર તુરત જ પોતાના રથથી

હીને સાત્યકિના રથ પર ચડી ગયો. ત્યારે મહારાજ યુધિષ્ઠિર ખૂબ મોટી સેના લઈ બન્ને રાજકુમારો ઉપર તૂટી પડ્યા, આ પ્રમાણે આપનો પુત્ર દુર્યોધન પણ વિન્દ અને અનુવિન્દની રક્ષા માટે આવ્યો.

હવે સૂર્યદેવ અસ્તમગના શિખર પર પહોંચીને પ્રજાલીન થઈ રહ્યા હતા. આ બાબુ મુદ્ગશ્મિમાં રક્તની ભીપણ નદી વહેવા લાગી હતી તથા બધી તરફ રક્ષસો, પિશાચો અને બીજા માંસાહારી જીવો દેખાવા લાગતા હતા. આ જ વખતે અણુને મુશમાં વગેરે રાજ્યોને પરાસ્ત કરીને પોતાની ડાવણી તરફ ફર્યા. ધીમે ધીમે રાત્રિ થવા લાગી. બન્ને પક્ષના વીરો એકબીજાની વીરતાની વાતો કરતા પોતપોતાની ડાવણીઓમાં આવ્યા ગયા. તેમણે પોતાનાં શરીરોમાંથી બાણો કાઢી નાખી તરફતરેહનાં જગાથી રનાન થયું તથા પહેરા બરવા માટે યોગદાસને મૂકી દીધા.

સાતમા દિવસનું યુદ્ધ અને ધૃતરાષ્ટ્રના આઠ પુત્રોનો વધ

સંજયે કહ્યું—રાત્રિમાં સુખપૂર્વક વિશ્રામ કરીને સારા થતાં કોરવ અને પાંડવ-પક્ષના રાજસેનો ફરીથી યુદ્ધ કરવા માટે ડાવણીમાંથી બહાર નીકળ્યા. જ્યારે બન્ને સેનાઓ યુદ્ધભૂમિ તરફ ચાલી તે વખતે મહાસાગરની ગર્ભીર ગર્જના સમાન ઠોચાડક થવા લાગ્યો. ત્યારપછી દુર્યોધન, ચિત્રવેન, વિરિંશતિ, બીજા અને દ્રોણાચાર્યે એકઠા થઈ ખૂબ યત્નથી કોરવસેનાની બુદ્ધિ પચાવી કરી. તે મહાબુદ્ધ સાગર સમાન હતો, હાથી-ઘોડા વગેરે વાહનો જ તેની તરંગખાલાઓ હતાં. સમરત સેનાની આગળ બીજા આવ્યા, તેમની સાથે માલવા, દક્ષિણ લારવ તથા ઉત્તરેનના ચોદાઓ હતા. તેમની પાછળ કુલિન્દ, પારદ, કુરુક તથા માલવ દેશના વીરોની સાથે આચાર્ય દ્રોણ હતા. દ્રોણની પાછળ સગથ અને રંધિજ આદિ દેશોના ચોદાઓને સાથે લઈ લગદત્ત ચાલ્યો. તેની પછી રાજા બૃહદ્બલ હતા. તેની પાછળ ગેઠલ અને કુલવિન્દ વિગેરે દેશોના ચોદાઓ હતા. બૃહદ્બલની પાછળ ત્રિગર્તાજ ચાલી રહ્યો હતો. તેની પાછળ અશ્વત્થામા અને તેની પછી બાકાની સેનાઓ સાથે ભાઈઓ સહિત દુર્યોધન હતા અને તેની પાછળ રૂપાચર્ધ ચાલી રહ્યા હતા.

મહારાજ! આપના ચોદાઓનો તે મહાબુદ્ધ નેહી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને શું ગાટક નામના બુદ્ધની રચના કરી. તે બુદ્ધ

દેખાવમાં અત્યંત લયનાક તથા યુગ્મના બુદ્ધને નજર કરી દેનાર હતા. તેનાં બન્ને ટુંગોનાં શ્યામ પર ભીમસેન તથા સાત્યકિ રિપત થયા, તેમની સાથે કેટલાયે દળદર રથો, ઘોડા અને પાવડગની સેના હતી. તે બન્નેની મધ્યમાં અણુન, યુધિષ્ઠિર, નુગ અને સદેવ હતા. તેમની પછી બીજા મહાન ધનુર્ધર રાજ્યોથી તે બુદ્ધ પૂણું યતો હતો. તેની પાછળ અભિમન્યુ, મહારથી વિરાટ, દ્રીપદીના પુત્રો અને ધૃષ્ટાક્ય વગેરે હતા. આ પ્રમાણે બુદ્ધ સ્ત્રીને પાંડવો પણ વિજયની અભિલાષાથી યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થઈ ગયા. રણુમેરીઓ લાગી લીડી, રંખનાદ થવા લાગ્યા, લલકારવાના, તાલ ઠોકવાના અને નેરનેરથી પોકારવાના અવાજો થવા લાગ્યા. આ ટુમુસ નાટ્યી બધી દિશાઓ મૂંઝાઈ લીડી. કોરવ અને પાંડવ બન્ને ડળના ચોદાઓ અભયઓના પ્રહાર કરીને એકબીજાને યમયોગ મોડવા લાગ્યા. એટલામાં જ પોતાના રથના ધરધરાટથી દિશાઓને ઝુલવતા અને ધનુષના ટંકારથી લોહને મૂંઝાંત કરતા બીજા આવ્યા પહોંચ્યા. આ જોઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે મહારથીઓ પણ લેવરનાદ કરતા તેમને સામનો કરવા માટે દોડ્યા. પછી તે બન્ને સેનાઓમાં ભયંકર સમામ હોઈ ગયો.

જેમ તપતા સૂર્યની સામે નેહુ મુરેક થઈ જાય છે તેમ તે સમરમાં બીજા કુદ્ધ થઈને પોતાનો પ્રતાપ

પ્રકટ કરવા લાગ્યા ત્યારે પાંડવોને તો તેમના સમુદ્ધ નેતુ પશુ કદિન યર્ષા ગયું. બીજા સોમક, સુગન્ધ અને પંચાલ વીરોને બાણોથી ખાડવા લાગ્યા. તેઓ પશુ મૃત્યુનો ભય છોડીને બીજા પર તૂટી પડ્યા. બીજા બ્રુજ વેગથી તે મહારથી વીરોના હાથ અને મસ્તકો કાપી નાખ્યાં, રથોમાં રથથી પડ્યા, ઘોડેચરોનાં મસ્તકો કપાઈને નીચે પડ્યા લાગ્યાં, પર્વતો સમાન ઊંચાઈવાળા ગજરાજો મરીને પડ્યા દેખાવા લાગ્યા. આ વખતે મહાબલી બીમસેન સિવાય પાંડવ-પક્ષનો કોઈ પશુ વીર બીજાની સામે ટકી શક્યો નહિ. કેવળ બીમસેન જ તેમના પર સતત પ્રહાર કરી રહ્યો હતો. બીજા અને બીમસેન વચ્ચે યુદ્ધ થતી વખતે સમુદ્ધ સેનાઓમાં ભયકર ક્રોધાદલ મચી ગયો. પાંડવો પશુ પ્રસન્નતાપૂર્વક સિંદેનાદ કરવા લાગ્યા.

જે સમયે તે નરસંહાર મચેલો હતો તે વખતે દુર્યોધન પોતાના ભાઈઓની સાથે બીજાની રક્ષા માટે આવી પહોંચ્યો. એટલામાં જ મહારથી બીમસેને બીજાના સારથીને મારી નાખ્યો. સારથી મરતા જ ઘોડા રથ હાથને ભાગી ગયા, હવે બીમસેન રથમયિમાં સર્વ તરફ વિચરવા લાગ્યો. તેણે એક તીક્ષ્ણ બાણથી આપના પુત્ર મુનાક્ષનું શિર કાપી નાખ્યું. આથી તેના જે સાત ભાઈઓ ત્યાં હતા તેઓ ક્રોધમાં ભરાઈને બીમસેન પર તૂટી પડ્યા. મહોદ્ધે નય, આદિત્ય કેતુએ સિતેર, બહુશીએ પાંચ, કુપરધારે નેતુ વિદ્યાલાલે પાંચ પરિવ્રજે ત્રણ અને અપરાંજિતે અનેક બાણો મારીને મહાબલી બીમને પાશ્વ કરી દીધો. રાત્રીએ ની આ એટ બીમસેન સદી ચક્રો નહિ, તેણે ડાબા હાથથી ધતુવ ખેંચીને એક તીખા બાણથી અપરાંજિતનું મુન્દર મસ્તક કાપી નાખ્યું. બીજા બાણથી કુપરધારેને યમયોગ મોકલ્યો, એક બાણ પરિવ્રજેના ઉપર છાંયું, જે તેના ગ્રાણ હાથ પૃષ્ઠમાં સમાઈ ગયું. પછી ત્રણ બાણોથી વિદ્યાલાલનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. એક બાણ મહોદ્ધની છાતીમાં માયું, આથી તેની છાતી ફાટી ગઈ અને તે નિઃશ્વાસ થઈને ભેધ પર પડ્યો. ત્યારપછી એક બાણથી આદિત્યેતુની ખજ્જ કાપી નાખી, બીજા બાણથી તેનું માથું પશુ ઊડાવી દીધું. પછી ક્રોધમાં ભરાઈને બીમસેન બહુશીને પશુ યમયોગને અતિથિ બનાવ્યો.

ત્યારપછી આપના બીજા પુત્રો રઘુભૂમિચરે લગ્ગી નીકળ્યા. તેમના મનમાં એવો ભય ભરાઈ આવ્યો કે

બીમસેને સહારમાં જે અમને સો ભાઈઓને મારી નાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે તે આજે જ પૂરી કરી નાખશે. ભાઈઓના મરવાથી દુર્યોધનને બહુ ક્રોધ થયો. તેણે પોતાના સૈનિકોને આઠ દીધી કે બધા મળીને આ બીમસેનને મારી નાખા. આ પ્રમાણે પોતાના ભાઈઓનું મૃત્યુ જોઈ આપના પુત્રોને વિદુરની કહેલી વાત વાદ આવી. તેઓ મનમાં-મનમાં વિચારવા લાગ્યા 'વિદુરજ બહુ ભુક્ષિમાન અને દિવ્યશી છે. તેમણે અમારા હિતની દૃષ્ટિથી જે કંઈ કહ્યું હતું તે આજ થઈ રહ્યું છે.'

આ પછી દુર્યોધન બીજાપિતામહની પાસે આવ્યો અને ખુબ દુઃખ સાથે ક્ષુલ્લે ક્ષુલ્લે શેરા લાગ્યો. તે બોલ્યો 'મારા ભાઈઓ બહુ ઉન્નતતાથી લડી રહ્યા હતા તેમને બીમસેન મારી નાખ્યા તથા તે બીજા યોદ્ધાઓને પશુ સંહાર કરી રહ્યો છે. આજ તો મધ્યરથ ધરને બેસી ગયા છે અને અમારી બરાબર ઉપેક્ષા કરતા નાહો છો. જુઓ, મારું પ્રારબ્ધ કેટલું ખરાબ છે! ખરેખર, હું બહુ ખરાબ રસ્તા પર આવી ગયો.' જે કે દુર્યોધનની વાતો ક્યારે હતી તો પશુ તે સાંભળી બીજાની અંખિમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તેઓ કહેવા લાગ્યા—'બેટા! મેં, આશ્ચર્ય કોણે, વિદુર તથા તારી માતા યશસ્વિની ગાન્ધારીએ પશુ આ પરિણામ સૂઝાવ્યું હતું, પરંતુ એ વખતે તું ન સમજ્યો. મેં એ પશુ કહ્યું હતું કે 'મને અને આશ્ચર્ય કોણેને યુદ્ધમાં ન જોડેલો,' પશુ તેં ધ્યાન ન આપ્યું. હવે હું તને આ સાચેસાચી વાત કહું છું કે પુતરાપૂત્રના પુત્રોમાંથી જેને-જેને બીમસેન પોતાની સામે બેસે તેમને અવસ્ય મારી નાખશે. આ સંજ્ઞામતું અન્તિમ ફળ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ જ સમજીને વિચર ભાવથી યુદ્ધ કર. પાંડવોને તો ઇન્દ્ર કોરે દેવતાઓ અને અસુરો પશુ નથી છતી ચક્રતા.'

પુતરાપૂત્ર પછડ્યું—સંજ્ઞા. એકલા બીમસેને મારા પશુ પુત્રોને મારી નાખ્યા આ જોઈ બીજા, કોણાચાર્યે અને કૃષ્ણાચાર્યે શું કહ્યું? તાત! મેં, બીજા તથા વિદુર પશુ દુર્યોધનને ખૂબ અટકાવ્યો, ગાન્ધારીએ પશુ પુષ્કળ સુખમળ્યો પશુ તે મને મોદવશ કહ્યું ન માન્યું. તેનું મેં ફળ આજ લોગવું પડે છે.

સંજ્ઞે કહ્યું—મહારાજ! આજે પશુ તે વખતે વિદુરની વાત માની ન હતી. હિતૈવીઓએ વારંવાર કહ્યું કે 'તમારા પુત્રોને જુગાર ખેલતાં રોકો, પાંડવોથી

દેવ ન કરે, પરંતુ આપ કંઈ પણ સંભળવા માગતા ન હતા. જેમ મરનારા મનુષ્યને દવા લેવી ખરાબ લાગે છે તેમ આપને તે વાતો સારી ન લાગી. તે જ કારણ છે કે આજ કોરવેનો વિનાશ થઈ રહ્યો છે. અન્યથા, દેવે સારથન યથને મુદના સમચાર સાંભળે. તે દિવસે બપોરે લગ કર સંગ્રામ હોયો. બહુ બારે જનસંહાર થયો. ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની આશાથી તેમની સંપૂર્ણ સેના કોષમાં ભગવને બીજા પર ચડી આવી. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, યિષ્ઠ્યવી, સાત્યકિ, સમસ્ત સોમક યોદ્ધાઓની સાથે રાજા દુષ્ટ અને વિરાટ, કેમરણકુમારે, ધૃષ્ટેત્ર અને કુતિરોજે એકી સથે બીજા પર ચડાઈ કરી દીધી. અનુન, કૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા ચૈકિતાન—આ દુર્યોધને મોકલેલા રાજાઓનો સામનો કરવા લાગ્યા. તથા અભિમન્યુ, ધૃષ્ટાકેય અને બીમસેને કોરવો પર હુમલો કર્યો. આ પ્રમથે ત્રણ ભાગમાં યથને પાંડવોએ કોરવેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે કોરવોએ પણ પોતાના યજ્ઞોનો વિનાશ કરવો શરૂ કર્યો.

શકુનિના બાધઓનો

અંજયે કહ્યું—જે વખતે મોટામોગ વીરોનો વિનાશ કરનારો તે લગકર સંગ્રામ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે શકુનિએ પાંડવો પર હુમલો કર્યો. તેની આજે ખૂબ જ મોટી સેનાની સાથે કૃતવર્મા પણ હતા. એમનો સામનો કરવા માટે અનુનનો પુત્ર હરાવાન આજે. હરાવાનને જન્મ નાગક-માના ગર્ભથી થયો હતો, તે બહુ જ બળવાન હતો. જ્યારે શકુનિ તથા માન્ધારે રેશના બીજા વીરો પાંડવોનાનો બુદ્ધ તોડીને અંદર ધુસી ગયા ત્યારે હરાવાને પોતાના યે હાથેને કહ્યું: 'વીરો! એવી યુક્તિથી કામ લો કે જેથી કોરવો-હાથોને આજે તેમની સેના સહિત મારી નાખવામાં આવે. હરાવાનના સૈન્યે બહુ જ સાઈ' એમ કહીને કોરવોની કુળમાં સેના પર તૂટી પડ્યા અને તેમના યોદ્ધાઓને મારી મારીને પાકવા લાગ્યા. પોતાની સેનાનો આ વિખંડ સુગલના પુત્રોથી સદન થઈ શક્યો નહિ. તેમણે રોડીને હરાવાનને આજે બાજુથી ઘેરી લાંબો અને તેની પર ચારે બાજુથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા. હરાવાનના શરીર પર આગળ-પાછળ અનેક ઘા થઈ ગયા, તેમ આપુ શરીર લેલેલી બીજાઈ ગયું. તે એકલો હતો અને તેના ઉપર ચારે બાજુથી અનેકોનો માર પડી રહ્યો હતો. તે પણ તે અધીર, તેમ જ તે

કોણાચાર્યે કોપિત થઈને સોમક અને સુજયો પર આક્રમણ કર્યું અને તેમને ધમરોડ મોકલવા લાગ્યા. તે વખતે સુજયોમાં હાહાકાર મચી ગયો. બીજા બાજુએ મહાબલી બીમસેને કોરવોનો સંહાર શરૂ કર્યો. અને બાજુના સૈન્યોએ એકબીજાને મારવા અને મરવા લાગ્યા. રોડીની નદી વહી નીકળી. તે માર સંગ્રામ ધમરોડની શક્તિ કરી રહ્યો હતો. બીમસેને લાંબાવારોની સેનામાં પહોંચીને તેમને મુનુની ભેટ કરાવી રહ્યો હતો. નકુળ અને સહદેવ આપના ધોડેવારો પર તૂટી પડ્યા હતા. તેમણે મારેલા સેકા-હનરો યોદ્ધાઓની લાશોથી રણ-ભૂમિ ઢાંકી ગઈ. અનુને પણ અનેક રાજાઓને મારી નાખ્યા હતા, તેથી ત્યાંની ભૂમિ પણ ભગ્ન કરેલી હતી. જે સમયે બીજા, રોણ, કૃષ્ણ, અર્જુન, આ અને કૃતવર્મા વિગેરે કોષમાં ભરાઈને મુદ્દ કરવા માગતા હતા તે વખતે પાંડવોની સેનાનો સંહાર થવા લાગ્યો હતો, અને પાંડવો કુપિત થતાં આપના પક્ષના વીરોના વિનાશનો આરંભ થઈ જતો હતો. આ પ્રમાણે અનેક સેનાઓનો સંહાર ચાલુ હતો.

તથા હરાવાનનો વધ

આશાથી બાકુળ ન થયો. તેણે પોતાના તીક્ષ્ણ બાજુની રિખીને-બધાને મૂકિત કરી દીધા. પછી તેણે પોતાના શરીરમાં ધુસેલા પ્રાણોને ખેંચી કાઢ્યા અને તેમનીથી સુખલ પુત્રો પર ખૂબ વેગથી પ્રહાર કર્યો. તે પછી તેણે પોતાના હાથમાં ચમકતી તલવાર અને હાથ લીધી અને સુખલ પુત્રોને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તે પડે ચાલતો જ આગળ વધ્યો. એટલામાં જ સુખલ-પુત્રોની મૂર્છા લાગી અને તેઓ કોષમાં ભરાઈને હરાવાન પર તૂટી પડ્યા. સથે જ તેઓ તેને ઢેક કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પરંતુ જેના તેઓ પાસે આપના કે હરાવાને તલવારનો એવો હાથ મથાળ્યો કે તેમના શરીરના કુકે-કુકા થઈ ગયા. તેઓ પ્રાણહીન થઈને નીચે પડ્યા. તેમાંથી કેવળ એક વૃષભ નામનો રાજકુમાર જ છવેલો ગયો.

તે બધાને પડેલા બોઈ દુર્યોધનને બહુ કોષ થયો અને તે અશ્વઘણ નામના રાક્ષસની પાસે પહોંચ્યો. તે રાક્ષસ દેખાવમાં બહુ લવાનક અને માથાની હતો તથા મોઝાસરનો વધ ક્યાંથી બીમસેને ઉપર વેર રાખતો હતો. તેને દુર્યોધને કહ્યું: 'વીરવર! શુભો, આ અનુનનો પુત્ર હરાવાન બહુ બળવાન અને માથાની છે. એવો કોષ

ઉપાય કરે કે જેથી તે મારી સેનાના સંહાર ન કરી શકે, તમે હિંમતુસાર ન્યાં આજે ત્યાં જઈ ચક્રે છો, માયાઓ! પણ પ્રવીણ છો. માટે જેમ બને તેમ આ ધરાવાનને તમે યુદ્ધમાં જલદી મારી નાખો.

તે બાપંદર રાક્ષસ 'બહુ સાજી' ઠહીને સિંહ સમાન બળંતો ધરાવાનની ખાસે આબે. બને તેને મારવા માટે આગળ વળે. ધરાવાને પણ તેણે વધ કરવાની હિંમતથી આગળ વધીને તેને રોક્યો, તેને પોતાની તરફ ખાવડો બોધ રાક્ષસે માયાનો આરંભ કર્યો. તેણે માયાથી બે હાતર ઘોડા ઉત્પન્ન કર્યા અને તેમના પર માયાના જ સ્વરો બેસાડ્યા, તે સ્વરો પણ રાક્ષસ દત્તા અને તેમણે હાથમાં શૂષ્ણ તથા પટ્ટિષ્ણ લીધેલાં હતાં. તે માયામય રાક્ષસેનું ધરાવાનની સેનાની સાથે યુદ્ધ થવા લાગ્યું. અને બન્ને તરફના ઘોડાઓ પરસ્પર પ્રહાર કરીને એકબીજાને ધમલોકે મોકલવા લાગ્યા.

સેના મરી જતાં બન્ને રણોન્મત વીરો દુઃખદ કરવા લાગ્યા, રાક્ષસ ધરાવાન પર આક્રમણ કરતો હતો અને ધરાવાન તેના પાંચ ગુહાવી હતો હતો, એક હિંમત ન્યારે રાક્ષસ જ નિકટ આવી ગયો ત્યારે ધરાવાને તેનું ધનુષ અને બાણના કાપને કાપી નાખ્યાં. ત્યારે તે પોતાની માયાથી ધરાવાનને મોહિત કરતો હોય તેમ આક્રમણો છોડી ગયો, આ જોઈ ધરાવાન પણ અત્યંત રિષ્ટમાં છોડ્યો અને રાક્ષસને પોતાની માયાથી મોહિત કરી તેનાં અંગેને બાણોથી વિધવા કાઢ્યો, મહારાજા! બાણોથી વારંવાર કપાવા છતાં પણ તે રાક્ષસ નરીન રૂપમાં પ્રકટ થઈ જતો અને નવગુહાન જ બની રહેતો હતો. કારણ કે રાક્ષસેમાં મયા સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે. અને તેમનું સ્વરૂપ પણ હિંમતુસાર બદલાય છે. આ પ્રમાણે ધરાવાન તેનું જેને અગ કપતો હતો તે ફરી ઉત્પન્ન થઈ જતું હતું. ધરાવાન પણ કોપમાં કારાગ્રેષો હતો તેથી તેના પર પરશુથી વારંવાર પ્રહાર કરતો હતો, તેનાથી હેરાવાને લીધે અલગ્યુના

શરીરમાંથી ખૂબ જ રક્ત વહેવા લાગ્યું અને તે ચિત્કાર કરવા લાગ્યો, સમુને આ પ્રમાણે અગ્રગ થતો જોઈ અલગ્યુના કોપની સીમા ન રહી, તેણે મહાક્રયાનક રૂપ બનાવીને ધરાવાનને પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે રાક્ષસની માયાને જોઈ ધરાવાને પણ માયાને પ્રયોગ કર્યો. એટલામાં ધરાવાનની માતાના કુળનો એક નાગ અનેક નાગોને સાથે લઈ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને ધરાવાનને બધી બાણુથી ઘેરી તેની રક્ષા કરવા લાગ્યો. ધરાવાને રોપનાગ સમન ત્રિશટ રૂપધારણ કરીને અનેક નાગોથી તે રાક્ષસને લાંબી લીધો, ત્યારે અલગ્યુના પશુનું રૂપ ધારણ કરીને તે નાગોને ખાયા લાગ્યો. તે ધરાવાનની માતાના કુળના બધા નાગોને ખઈ ગયો અને તેને પોતાની માયાથી મોહિત કરીને તેના પર તથાકરનો બા કર્યો. ધરાવાનનું અન્દમા સમન મુન્દર મરતક કપાઈને પૃથ્વી પર જઈ પડ્યું. આ પ્રમાણે ન્યારે અલગ્યુને તે વીર અશુનકુમારને મારી નાખ્યો તે બધા રાજાઓ સહિત કોરવો બહુ પ્રસન્ન થયા.

અશુનને પોતાનો પુત્ર ધરાવાન મર્મની ખમર ન હતો. તે બીખમતી રક્ષા કરનાર રાજાઓના સહાર કરી રહી હતો. તથા બીખ પણ મર્મજેદી બાણોથી પાંડોના મહારાથીઓને ક્રિયન કરતા તેમના માણ લઈ રહ્યા હતા. આ જ પ્રમાણે: ભીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સામ્યકિયે પણ બહુ કપાનક યુદ્ધ કર્યું હતું. કોણાચાર્યનું પરાક્રમ જોઈને તે પાંડોના મનમાં બહુ હ્રાસ ક્રોધ થઈ ગયો, તેઓ કહેવા લાગ્યા કે 'એકલા કોણાચાર્ય જ સમર્થ'. સૈન્યોને મારી નાખવાની ચક્રિત ધરાવે છે તે ન્યારે તેમની સાથે પૃથ્વીના પ્રસિદ્ધ યુરવિરો પણ છે તે તેમના વિજય માટે શું રહેવાનું હોય?' તે દરમિય સમાપર્માં બન્ને પક્ષના સાનિધ એકબીજાનો ઉત્કર્ષ સદન કરી રાક્ષા નહિ અને આરેશમાં આવીને ખૂબ કહારવાથી લાગ્યો લાગ્યા.

ધટોતકચનું યુદ્ધ

ધટોતકકે કહ્યું—સંજય! ધરાવાનને મરેલો જોઈ મહારાથી પાંડોએ તે યુદ્ધમાં શું કર્યું?

સંજયે કહ્યું—સંજય! ધરાવાન માર્યો ગયો એ જોઈ ભીમસેનના પુત્ર ધટોતકે જાડુ વિકટ નર્મના કરી. તેના અચાનકી સમુદ. પરંતુ અને વળા સહિત આખી પૃથ્વી ક્રમંમત્રે કાઢી આક્રમ્ય અને દિશાઓ ગૂંચ

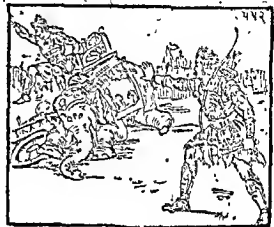
લાગ્યાં. તે બાપંદર નાદ સાંભળીને આપના સૈનિકોના ધોરમાં ગોટલા બાઝી ગયા, તેઓ પરસ્પર ક્રિયત લાગ્યા અને તેમના શરીરમાંથી પરસ્પર છૂટવા લાગ્યો. ધટોતકે કહેલો મારો પ્રલયકાળના યમરાજ જેવો યજ ગયો, તેની આકુનિ ખૂબ બાપંદર બની ગઈ. તેના હાથમાં અગનું ત્રિશુલ હતું અને સાથે તરેહતરેહનાં હરિષ્વદોથી

સસન્નિવૃત રાક્ષસોની સેના ચાલી રહી હતી. દુર્યોધને જોયું કે આ ભયંકર રાક્ષસ આવી રહ્યો છે અને મારી સેના તેના ડરથી પીક બતાવતી લાગી રહી છે તે જોઈને બહુ ક્રોધ થયો. પણ, હાથમાં એક વિશાળ ધનુષ લઈ વારંવાર સિંહનાદ કરતાં તેણે ધરોતક્ય હિપર હુમલો કર્યો. તેની પાછળ રથ હમર હાથિઓની સેના લઈ બંગાળનો રાજા સહાયતા માટે આવ્યો. આપના પુત્રને હાથિઓની સેના સાથે આવતો જોઈ ધરોતક્ય પણ બહુ ક્રુપિત થયો, પછી તો રાક્ષસોની અને દુર્યોધનની સેનામાં મોર્ચામોરી યુદ્ધ થવા લાગ્યું. રાક્ષસો બાણ, શક્તિ અને ઋષિ વગેરેથી યોદ્ધાઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા.

ત્યારે દુર્યોધન પણ પોતાના પ્રાણોનો ભય જોઈને રાક્ષસો પર તૂટી પડ્યો અને તેમના પર તીક્ષ્ણ બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. તેના હાથથી મુખ્યમુખ્ય રાક્ષસો માર્યા જવા લાગ્યા, તેણે ચાર બાણોથી મહાવેગ, મહારોદ્ર, વિદુરનિજહ અને પ્રભાસી-આ ચાર રાક્ષસોને મારી નાખ્યા. ત્યારપછી તે ફરીથી રાક્ષસ-સેના પર બાણો વરસાવવા લાગ્યો. આપના પુત્રનું આ પુરાક્રમ જોઈ ધરોતક્ય ક્રોધથી સળગી ઊઠ્યો અને ખૂબ વેગથી દુર્યોધનની ખાસે પહોંચીને તેને લલ-લાલ આંખો કરીને કહેવા લાગ્યો, અરે કુર ! જેમને તે લાંબા વખત સુધી વનોમાં ભટકાયા છે તે માતા-પિતાના ઋણથી આજે હું મુક્ત થઈશ. આ પ્રમાણે કહીને ધરોતક્યે રીતોથી હોક જ્વાલીને પોતાના વિશાળ ધનુષથી બાણોની વર્ષા

બંગાળના રાજાએ ખૂબ ઉતાવળથી પોતાના હાથીને હાંપી દુર્યોધનની આગળ લાવી દીધો. હાથી વચ્ચે આવવાથી ધરોતક્યે અત્યંત ક્રુપિત થઈ હાથી પર જ શક્તિનો પ્રદાર કર્યો. શક્તિ લાગતાં જ હાથી મરીને નીચે પડ્યો અને બંગાળનો રાજા તેના ઉપરથી કૂદીને પૃથ્વી પર આવી ગયો.

હાથી મર્યો અને સેના ભાગવા માંડી. આ જોઈ દુર્યોધનને બહુ ક્રુપ થયું. પરંતુ દ્વિપ ધર્મનો ખ્યાલ કરીને તે પાછો ન હાથે. તે પોતાની જગ્યા ઉપર સમાન રીતે ત્રિયર લાવથી જોતો રહ્યો, પછી તેણે રાક્ષસ પર ગલામ રામન તીક્ષ્ણ બાણોનો મહાર કર્યો. પરંતુ તેને તેણે ચૂકવી દીધું અને ફરીથી મોટી ગજના કરીને સમૂહ સેનાને ડરાવવા લાગ્યો. તેના હિંમતનાદ સાંભળી બીજા પિતામહે બીજા મહારથીઓને દુર્યોધનની સહાયતા માટે મોકલ્યા. દ્રોણ, સોમદત્ત, બાહલીક, જયદ્રથ, કૃપાચાર્ય, ભરિશ્રય, શલ્ય, ઉત્તરેનના રાજકુમારો, બૃહદ્બલ, અશ્વત્થામા, વિકલ્પ, ચિત્રસેન, વિવિંશતિ અને તેમની પાછળ ચાકનારાં કેટલાયે હમર રથીઓ-આ સર્વ દુર્યોધનની રક્ષા માટે આવી પહોંચ્યા. ધરોતક્ય પણ મેનાક પરંતતની પોં નિર્ભયતાથી જોતો રહ્યો. તેના લાઈઓ અને બન્ધુઓ તેની રક્ષા કરી રહ્યા હતા, પછી બન્ને હજારો મોર્ચામોરી સંગ્રામ શરૂ થયો. ધરોતક્યે અર્ધચન્દ્રાકાર બાણ છોડીને દ્રોણાચાર્યનું ધનુષ શાપી નાખ્યું, એક બાણથી સોમદત્તની ખજાના ટુકડા કર્યા અને ત્રણ બાણથી બાહલીકની છાતી છેદી નાખી. પછી કૃપાચાર્યને એક અને ચિત્રસેનને ત્રણ બાણોથી વાપલ કર્યા. એક બાણ વિકલ્પના ખભાની ખાંસળી પર માર્યું. વિકલ્પ લોહીથી લગપલગ થઈને રક્ત

કરીને દુર્યોધનને હાંપી દીધો. ત્યારે દુર્યોધન પણ પૃથ્વી બાણ મારીને તે રાક્ષસને વાપલ કર્યો. રાક્ષસે પરંતતને પણ તોડી નાખનારી એક મહાશક્તિ હાથમાં લઈ આપના પુત્રને મારી નાખવા તૈયાર કર્યો, આ જોઈ

બાગમાં જઈ બેઠો. પછી બુદ્ધિશ્રવાને પંદર બાણ માર્યાં, તે તેનું કવચ તોડીને જળીનમાં ઘુસી ગયાં. આ પછી તેણે અશ્વત્થામા અને વિવિંશતિના સારથીઓ ઉપર પ્રહાર કર્યો. તેઓ બન્ને ધોડાઓની લગામે છોડીને રથની બેઠકમાં જઈને પડ્યા. પછી જયદ્રથની ખજા અને ધનુષ કાપી નાખ્યાં. અવનિતરાજના ચારે ધોડા મારી નાખ્યાં, એક તીરણ બાણથી રાજકુમાર બુદ્ધિશ્રવાને ધામણ કર્યો અને અનેક બાણ મારીને રાજા રથને પહોં વિખો.

આ પ્રમાણે કૌરવ પક્ષના બધા વીરોને વિમુખ કરીને તે દુર્યોધન તરફ વધ્યો. આ જોઈ કારવ વીરા પણ તેને મારવાની ઇચ્છાથી આગળ વધ્યા. ધોતકચ્છ પર ચાર તરફથી બાણોની વર્ષા થવા લાગી. જ્યારે તે ખૂબ જ ધાયક અને પીડિત થઈ ગયો ત્યારે ગરુડની પેઠે આકાશમાં છોડી ગયો તથા પોતાની લેવવજનાંથી અનંતરિક્ષ અને દિશાઓને ઝુંબસાવ કરવા લાગ્યો. તેણે અંધાજ સાંભળી કુપિષ્ઠિરે કમસેનને કહ્યું; 'ધોતકચ્છના પ્રાણ સંકટમાં છે. જઈને તેની રક્ષા કરો.' ભાઈની આજ્ઞા મानीને ભીમસેન પોતાના સિંહનાથી રાજાઓને ભયભીત કરતો ખૂબ વેગથી ચાલ્યો. તેની પાછળ સ્વધૃતિ, સૌમિત્રિ, શ્રેણિમાન, વસુદાન, કાશિ-રાજનો પુત્ર અગ્નિમુ, અગ્નિમન્યુ, દ્રૌપદીના પત્નિ પુત્રો, કૃષ્ણદેવ, કૃષ્ણધર્મા તથા પોતાની સેનાઓ સહિત અનુપ-દેશનો રાજા નીલ વગેરે મહારથીઓ પણ ચાલ્યા. તે બધા વીરા ત્યાં પહોંચીને ધોતકચ્છની રક્ષા કરવા લાગ્યા.

તેમના આવવાનો કોલાહલ સાંભળી ભીમસેનના ભયથી કૌરવ સૈનિકાનાં મુખ ઉલ્લેસ થઈ ગયાં. તેઓ ધોતકચ્છને છોડીને પાછા ફર્યા. પછી બન્ને બાણુની સેનાઓમાં ધૌર મુદ્ધ થવા લાગ્યું અને થોડી જ વારમાં કૌરવોની બધી મોટી સેના ઠાગી જઈ. આ જોઈ દુર્યોધન બહુ કુપિત થયો અને ભીમસેનની સામે જઈને તેણે એક અર્ધચન્દ્રાકાર બાણથી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. પછી બહુ ક્રૂરિથી તેની છાતીમાં બાણ માર્યું. તેનાથી ભીમસેનને ખૂબ પીડા થઈ અને અત્યેત થઈ ગઈ. તેણે પોતાની ખજાની લાકડો પકડી લીધી. તેની આ દશા જોઈ ધોતકચ્છ કોપથી બળવા લાગ્યો અને અગ્નિમન્યુ વગેરે મહારથીઓ સાથે તે દુર્યોધન પર વહી પડ્યો. ત્યારે દ્રોણચાર્યે કૌરવપક્ષના મહારથીઓને કહ્યું; 'વીરો! રાજા દુર્યોધન સંકટના સમુદ્રમાં ડૂબી રહ્યો છે. સીધ જઈને તેની રક્ષા કરો.'

અચાર્યની વાત સાંભળી કૃપાચાર્ય, બૃહદ્રથના રાજ્ય, અશ્વત્થામા, વિવિંશતિ, મિત્રસેન, વેકાણુ, નવદત્ત, મુદ્ધદત્ત તથા અવનિતરા રાજકુમાર—આ બધા દુર્યોધનને ઘેરીને ઊભા થઈ ગયા. દ્રોણાચાર્ય પોતાનું મહાન ધનુષ ચપ્પવી ભીમસેનને છત્વીસ બાણ માર્યાં, પછી બાણોની ઝડી લગાવીને તેને ઠંઠી દીધી. ત્યારે ભીમસેન પણ આચાર્યની ઝાંખી પાંસળી પર રદ્ય બાણ માર્યાં. તેની કારી ચોટ પડવાથી વેકાણુ આચાર્ય એકરમ બેલેણુ થઈને રથના પાછળના ભાગમાં ઊભી ગયા. આ જોઈ દુર્યોધન અને અશ્વત્થામા બન્ને કોપમાં લાગીને ભીમ ઉપર દોડ્યા. તેમને આવતા જોઈ ભીમસેન હાથમાં કલ્પદંડ સમાન મહા લઈ રથથી કૂઠી પડ્યો અને તે બન્નેનો સામનો કરવા માટે તૈયાર થઈ ગયો. ત્યારે કૌરવ મહારથીઓ ભીમને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેની છાતી ઉપર નાના પ્રહારનાં અઓની વર્ષા કરવા લાગ્યા. ત્યારે અભિમન્યુ વગેરે પાંડવ મહારથીઓ પણ જીવવાનો મોહ છોડી ભીમની રક્ષા માટે દોડ્યા. અનુપ-દેશનો રાજા ભીમસેનના મિત્ર હોય. તેણે અશ્વત્થામા ઉપર એક બાણ છોડ્યું. તે બાણ તેના ચરીરમાં ઘુસી ગયું. તેનાથી લોહી વહેવા લાગ્યું. અશ્વત્થામાને તેથી બહુ પીડા થઈ. ત્યારે અશ્વત્થામાએ પણ ક્રોધિત થઈને નીલના ચારે ધોડાને મારી નાખ્યાં, 'જેવળ કાપી' નાખી અને એક લક્ષ નામના બાણથી તેની છાતી ઉઠી નાખી. તેની વેદનથી મચ્છિત થઈને નીલ પોતાના રથના પાછળના ભાગમાં જઈને બેઠો. તેની આ દશા જોઈને ધોતકચ્છે પોતાના ભાઈ-અનુજો સાથે અશ્વત્થામા ઉપર હુમલો કર્યો. તેને આવતો જોઈ અશ્વત્થામા પણ સીધાતરી આગળ વધ્યો. અનેક રાક્ષસો ધોતકચ્છની આગળ આવી રહ્યા હતા. અશ્વત્થામાએ તે બધાંને મારી નાખ્યાં. દ્રોણ-કુમારનાં બાણોથી રાક્ષસોને મરતા જોઈ ધોતકચ્છે ભયકર માયા પ્રદ કરી. તેનાથી અશ્વત્થામા પણ મોહિત થઈ ગયો. કૌરવ પક્ષના બધા ચોલાઓ માયાના કલાવથી મુદ્ધ છોડીને ભાગવા લાગ્યા. તે દરેકને એવું દેખાતું હતું કે મારા સિવાયના બધા સૈનિકો શરોથી ઇનિર્ગત થઈ લોહીનીતરતા પૃથ્વી પર તરફડી રહ્યા છે; દ્રેણાચાર્ય, દુર્યોધન, રાજ્ય, અશ્વત્થામા આદિ મહાન ધનુર્ધરો તથા મુખ્યમુખ્ય કૌરવો અને રાજાઓ પણ મરાઈ ચૂક્યા છે. તથા હનરો ધોડા અને ધૌરિવારો પણ મરાઈ ગયાં થઈ રહ્યા છે.' આ બધું જોઈ આપની સેના ડાકળી તરફ ભાગવા લાગી. ને કે તે વખતે કું અને ભીમ પણ

પોકરી પોકરીને ઠહી રવા હતા કે 'વીરો! યુદ્ધ કરે, ભાગે નહિ, આ તો રાક્ષસની માથા છે. તેના ઉપર વિશ્વાસ ન કરો.' તો પણ તેઓ અમરી વત ઉપર વિશ્વાસ ન કરી શક્યા. રાક્ષસી સેનાને ભાગતી નોંધ

વિનયી પાંડવો ધૌરત્યની સાથે સિંદનાદ કરવા લાગ્યા; દુર્યોધનના દ્રુપદ પુત્રની રથભૂમિ ગૂઝી ગઈ. આ પ્રભુએ સ્થપિત થતાં થતાં દુરાત્મા ધૌરત્યે આપની સેનાને આરે બાજુએ ભગડી દીધી.

દુર્યોધન અને ભીષ્મની વાતચીત તથા ભગદત્તનું પાંડવો સાથે યુદ્ધ

સંજયે કહ્યું:—તે મહાસમામર્શ રાજા દુર્યોધન ભીષ્મના પાસે ગયો અને ખૂબ રતનપથી તેમને પ્રેર્યામ કરીને તેણે ધૌરત્યના વિજયના અને પોતાના પરાજયના સમાચાર સંભળાવ્યા. પછી કહ્યું: 'પિતામહ! પાંડવોએ જેમ શ્રીકૃષ્ણને સહારો લીધો છે તેમ અમે આપનો આશ્રય લઈને શરૂઆત સાથે ધૌર યુદ્ધ છેડ્યું છે. મારા સહિત અગિયાર અશ્વીરૂપી સેનાઓ સદા આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવા તૈયાર રહે છે. તો પણ આજ ધૌરત્યની સહાયતા લઈને પાંડવોએ મને યુદ્ધમાં દરબી દીધો, આ અપમાનની આગથી હું બળી રહ્યો છું. મારી જોડી કમળ છે કે આપની સહાયતા લઈને હું પોતે જ તે અધમ રાક્ષસનો વધ કરું. માટે આપ કૃપા કરીને મારા આ મનોરથને પૂર્ણ કરો.'

ત્યારે લોકોએ કહ્યું:—'રાજા! તારે રાજધર્મનો ખ્યાલ કરીને સદા ધૌરધિર અથવા ભીમ, અર્જુન કે નકુળ-સહદેવની સાથે જ યુદ્ધ કરવું નોંધ્યો. કારણ કે રાજાને રાજાની સાથે જ યુદ્ધ કરવું હોયત છે. બીજાઓની સાથે લડ્યા માટે તો અમે લોકો છીએ જ. હું, રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, અસ્યપામા, કૃતવર્મા, શલ્ય, બૌદ્ધિવા તથા વિકર્ણ:—દુઃશાસન વગેરે તારા ભાઈઓ તારે માટે મહાભૂમી રા સની નંથ દુદ્ધ કર્યા અથવા તે દુષ્ટની સથે લડવા માટે અ સન પરાશી ભગદત્ત બતાવે.' એમ સહીત ભીમ રાજા ભગદત્તને બોલ્યા:—

'મહારાજ! આપ જ જાન ભગદત્તના મુક બનેા કરો.'

સેનાપાનની આજ્ઞા મળતાં જગત્ સિંદનાદ કરતો ખૂબ વેગથી રાત્રી નગર ચાલ્યો. તેને આવતો નોંધ પાંડવોના મહારથી ભીમસેન, અભિમન્યુ, ધૌરત્ય, કૌપદીના પુત્રો, સત્યવ્રત, સહદેવ, યોદિરાજ, વસુદાન અને દસલ્લારજ કોષમાં લરાઈને તેની સામે આવી ગયા. ભગદત્તે પણ સુપ્રતાક હાથો પર આરદ્ર થઈ બધા મહારથીઓ ઉપર દુમસો કર્યો. ત્યારપછી પાંડવોના ભગદત્તનો સાથે લપકર યુદ્ધ છેડાઈ ગયું. મહાન યુદ્ધ

પર બાણોની વર્ષા થઈ કરી દીધી. ભીમસેને પણ ભગદત્તના હાથીના પગોની રક્ષા કરનારા સોથી પણ વધુ વીરોને મારી નાખ્યા. ત્યારે ભગદત્તે પોતાના મજરાજને ભીમસેન તરફ હાંક્યો, આ નોંધ પાંડવોના કેટલાક મહારથીઓએ બાણોની વર્ષા કરતાં તે હાથીને આરે બાજુથી ઘેરી લીધો, પરંતુ ભગદત્તને આથી જરા પણ ભય ન થયો. તેણે કોષપૂર્વક પોતાના હાથીને ફરી આગળ વધાર્યો, અંકુશ અને અંગૂઠાનો પ્રયોગ થતાં તે મત જગરાજ તે વખતે પ્રવ્રજાળના અગ્નિ સમાન ભયાનક થઈ ગયો, તેણે કોષમાં લરાઈને અનેક રથો, હાથીઓ અને રથારો સહિત ધોધએને ખૂંદી નાખ્યા, હનરો પગ ચલનારોએને કચડી નાખ્યા. આ નોંધ રક્ષાસ ધૌરત્યે તે હાથીને મારી નાખતા માટે એક ચમચમનું ત્રિશાળ ચલાવ્યું, પરંતુ ભગદત્તે એક અર્ધચંદ્રાકાર બાણથી તેને કાપી નાખ્યું અને એક અગિયારમા સમાન પ્રવ્રજાળ મહારાજિત ધૌરત્ય ઉપર ફેંકી, હજુ તે શકિત આકાશમાં જ હતી ને ધૌરત્યે જાણીને તેને હાથમાં પકડી લીધો અને બન્ને ઘુટણોની વચ્ચે દબાવી તોડી નાખી. આ એક અદ્ભુત વસ્તુ બની. આકાશમાં ભીસેલા કેવ તાઓ, ગર્જના અને મુનિઓને પણ આ નોંધ બહુ આશ્ચર્ય થયું. પ તા પરાજયને સામાન્ય આપતા રથ ભૂમિમાં પોતાને હર્ષધ્વનિ ફેલ રતે લાગ્યા. ભગદત્તથી આ સદન થ શક્ય નહિ. 'એ પોતાનું જનુષ ખેંચીને પાંચ મહારથીઓ ને બાણ વરાસાવર્ષા થઈ રહ્યાં તથા ભીમસેન એક ધો કચને નવ આભમન્યુને તણ અને કેકધરાજકુમારને પાંચ બાણોથી વિંધી દીધો. પછી બીજા બાણથી સનદેવનો જમણો હાથ કાપી નાખ્યો. પાંચ બાણના દ્રાપદીના પાંચ પુત્રોને ધોધલ કથી તથા ભીમસેનના વેગએને મારી નાખ્યા. ખ્યા કાપી નાખી અને સારથીને પણ ચમસોક-ચોટલી દીધો, આ પછી ભીમસેનને પણ વિંધી દીધો. આથી પીડિત થઈ તે કેટલીક વાર સુધી રથના પાછળનાં ભાગમાં બેસી રહ્યો,

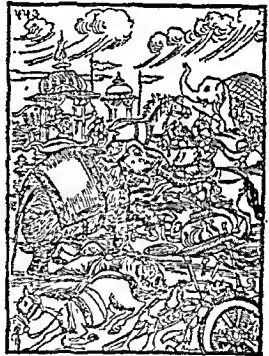
પછી હાથમાં ગદા લઇને વેગપૂર્વક રથથી ફરી પાથો. ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને કોરવો પર બાણોની વર્ષા તેને ગદા લઇને આવતો નોંધી કોરવસૈનિકોને બહુ ભય કરવા લાગ્યો. આ જ વખતે ભીમસેને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ થયો. એટલામાં અર્જુન પણ ઇન્દ્રભોનો સંહાર કરતો અને અર્જુનને હરિવાળના વધના સમાચાર દેશા.

ધરાવાનના મૃત્યુ ઉપર અર્જુનના શોક તથા ભીમસેનદ્વારા કેટલાક ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોના વધ

સંજયે કહ્યું:—રાજા! પોતાના પુત્ર ધરાવાનના માર્યા ગયાના સમાચાર મળતાં અર્જુનને બહુ ખેદ થયો અને તે ઠંડાડા શ્વાસ ભરવા લાગ્યો. તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું: ‘મહામતિ વિદુરને તો આ કોરવ-પાંડવોના બીજા સંહારની વાત પહેલેથી માલુમ પડી ગઈ હતી. તેથી જ તેમણે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને શોકથી પણ દત્તા. મધુસૂદન! આ યુદ્ધમાં કોરવોના હાથથી અમારા બીજા પણ બહુ વીરો મરી ગયા છે, તથા અમે પણ કોરવોના કેટલાય વીરોને નષ્ટ કરી દીધા છે. આ બધું કુકર્મ અમે ધનને માટે જ કરી રહ્યા છીએ. જેને માટે બન્ધુ-આ-ધરોના વિનાશ કરવામાં આવતો હોય એવો ધનને ધિક્કાર છે. મહા, અહિં એકવિત ધર્મેલા પોતાના ભાઈઓને મારવાથી અમને મળશે પણ પાંડવો! આજ કુયોધનના અપરાધથી અને યુદ્ધની તપાં કલ્પની કુમન્ડળાથી (બોટી સજાહોથી) આ દાનિયોનો નિર્ધન થઈ રહ્યો છે. મધુસૂદન! મને તો પોતાના સોમનથીઓ સાથે યુદ્ધ કરતું સારું નથી લાગતું. પરંતુ આ દશિસ્થોએ અને અસમર્થ સમજશે, તેથી જલદી આપણા ઘોડાઓને કોરવની સેના તરફ હોકો, હવે વિસમ્ય દરવાને સમર્પ નથી.

અર્જુન આ પ્રમાણે કરતાં જ શ્રીકૃષ્ણે તે દલથી વાતો કરનારા ઘોડા આગળ રધ્યાં. આ નોંધ આપની સેનામાં બહુ કેલાહલ પથ લાગ્યો. તુરત જ ભીમ, કૃપ, ભગદત્ત અને સુરમાં અર્જુનની સામે આવી ગયા. કૃતવર્મા અને બાહલીકે સાતયકિના સામંત કયો તથા રાજા અરુણ - ભીમ-પુત્રી સામે પડી ગયા. તે સિવાય બીજા મહારથીઓ ખાન પુરુષો સાથે ભીમક ગયા. ભીમસેને યુદ્ધક્ષેત્રમાં આપના પુત્રોને જ્યાં તો કોપથી તેની અંગ બગવા લાગ્યાં, આ બાજુ આપના પુત્રોએ પણ બાણોની વર્ષા કરીને તેને ઠાંકી દીધી. આથી વેરો શેષ એથી પણ વધી ગયો અને તે સિદ્ધ સમાપ્ત પેલાના હોદ સાચવા લાગ્યો. તુરત જ તેણે એક તીરહું તીરથી કુંભકવીને ધરાવાથી કરી દીધી, પછી તેણે

અનેક તીરહું બાણ લીધાં અને ખૂબ વેગથી આપના પુત્રો પર છોડવા લાગ્યો. ભીમસેનના કુંભક ધનુષથી છોડ્યાં તે બાણ આપના મહારથી પુત્રોને રથથી નાચે પાડવા લાગ્યાં. અનાપુષ્ટિ, કુણ્ડમેરી, વૈરાટ, દીર્ઘસોમન દીર્ઘગાડુ, સુગાડુ અને કનકધ્વજ-આ આપના વીર પુત્રો પૃથ્વી પર પડીને એવા કેખાતા દત્તા કે નાણે.

વચ્ચત સત્તમાં શલ્યાકૃષ્ણ આંગાને કાપી નાખ્યા હોય। આપના બાઈના પુત્રો ભીમસેનને કાળ સમાન માનીને રણક્ષેત્રથી લાગી ગયા.

જે સમયે ભીમસેન આપના પુત્રોના નાશ કરવામાં લાગ્યો હતો તે વખતે શ્રીકૃષ્ણાચાર્ય તેના ઉપર બાણો વસવી રહ્યા હતા. તે સમયે ભીમસેને આ બહુ અદ્યુત કર્મ ક્યું. એક બાજુએ શ્રીકૃષ્ણાચાર્યનાં બાણો રોકેલો જ્ય તેણે આપના તે પુત્રોને પણ મારી નાખ્યા.

આ જ વખતે ભીષ્મ, ભગદત્ત અને કૃપાચાર્યે અનુરૂપને રોક્યો. પરંતુ અતિરથી અનુરૂપે પોતાના અગ્રાથી તે યુધાનાં અગ્રોને વ્યથા કરનાં આપની સેનાના કેટલાયે પ્રધાન વીરોને મૃત્યુને હવાસે કર્યા. અભિમન્યુએ રાત્ર અન્યથાને રથહીન કરી દીધો ત્યારે તેણે કહીને અભિમન્યુ પર તલવારનો ધા કર્યો અને રૂતિથી કૃતવર્માના રથ પર ઠી ગયો. યુદ્ધકુશળ અભિમન્યુએ તલવારને આરતી નેઈ ખૂબ રૂતિથી તે ધા ચૂંકાવી દીધો. આ નેઈ સમ્પૂર્ણ સેના 'વાહ ! વાહ !' કરવા લાગી. આ પ્રમાણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે ભીષ્મ મહારથીઓ પણ આપની સેના સાથે સંગ્રામ કરી રહ્યા હતા તથા આપના સેનાપતિઓ પાંડવોની સેના સાથે લીલાએલા હતા, એ સમયે પરસ્પર મારકાપ કરતા બન્નેય પક્ષના વીરોના બહુ કોલાહલ ધર્ષ રહ્યો હતો. બન્ને પક્ષના ગર્વિષ વીરે આપસમાં ક્રોધ પકડીને, નખો અને દાંતોથી કાપીને લાત તથા ગદાઓથી પ્રહાર કરીને યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા, પિતા પુત્ર પર અને પુત્ર પિતા પર ધા કરી રહ્યો હતો. વીરોના અગેઅગમાં

ઉત્સાહ ભરેલો હતો. આ પ્રમાણે ખૂબ જ ધ્રુમસાથે યુદ્ધ ચાલ રહ્યું હતું. પરસ્પરના ધોર સંઘર્ષને લીધે બન્ને પક્ષના વીરો ઘામી ગયા, તેમાંથી અનેક વીરો લાગી ગયા, અનેક ધરાશયી થઈ ગયા, એટલામાં રાત્રિ

થવા લાગી. ત્યારે કૌરવ-પાંડવ બન્નેયે પોતપોતાની સેનાઓને પાછી વળી અને ધાવણીઓમાં બર્ષ વિશ્રામ કર્યો.

દુર્યોધનની માર્થનાથી ભીષ્મનું પાંડવોની સેનાના સંહાર માટે પ્રતિજ્ઞા કરવું

સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! ધાવણીમાં પ્રહોળીને રાત્ર દુર્યોધન, યકુનિ, દુઃશસન અને કહ્યું આપસમાં મળીને વિચાર કરવા લાગ્યા કે પાંડવોને તેમના સાથીઓ

સહિત કેવી રીતે હતી શકાય. રાત્ર દુર્યોધને કહ્યું : 'કૌણાચાર્ય, ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય, ધૃમ્ય, અને જુરિશ્વરા પાંડવોની પ્રગતિને રોકતા નથી તેનું કારણ શું છે તે કંઈ સમજમાં આવતું નથી, આવી રીતે-તો પાંડવોનો વધ થવો નથી પણ ઉલટું તેઓ મારી સેનાને ધ્વન-

લિન કરી રહ્યા છે. કહ્યું ! આથી મરી સેના અને શસ્ત્રો બહુ ઓછાં થતાં નબ મે. આ સમયે પાંડવ વીરો તો દેવત ઓને મારે પણ અત્યંત ધર્ષ ગયા છે. તેમનાથી તંત્ર થવાથી હવે મને બહુ સફેદ થવા લાગ્યો છે કે હું કેવી રીતે તેમની સાથે યુદ્ધ કરું.'

કહ્યું કહ્યું—ભરતશ્રેષ્ઠ ! ચિન્તા ન કરો. હું આપનું ઠામ કરીશ. હવે ભીષ્મે જલદીથી આ સંગ્રામમાંથી ખસી જવું જોઈએ. બે તેઓ યુદ્ધમાંથી ખસી નબ અને પોતાના શસ્ત્રો મૂકી દે તો હું ભીષ્મની સમે જ પાંડવોને સમસ્ત સોમક વીરો સહિત નષ્ટ કરી દઈશ. આ હું સત્તાના સોગન્દ આપને કહું છું. ભીષ્મ તો પાંડવો પર હમેશથી રહ્યા કરે છે અને એમનામાં તે મહારથીઓને સંગ્રામમાં હતવની શક્તિ પણ નથી. તેથી હવે આપ તુરત જ ભીષ્મના તંત્રમાં નબો અને તેમની પાસે અજશસ્ત્ર મૂકાવી દો.

દુર્યોધન બોલ્યો—શુભમન ! હું હમણાં જ ભીષ્મને (માર્થના કરીને તમારી પાસે આવું છું. ભીષ્મ હડી જતા પછી તમે જ યુદ્ધ કરો.

આ પછી દુર્યોધન પોતાના ભાઈઓ સહિત ભીષ્મની પાસે આવ્યો. દુઃશસને તેને એક ધોણ પર મથવો.

ભીષ્મના તંત્રએ પહેલાંની તે યોદ્ધા પદથી ઊતરી પડ્યો અને તેમના ચરણોમાં પ્રણામ કરીને તેમની પાસે એક સોનાના સુંદર શિંહાસન પર બેઠો. પછી તેણે નેત્રામાં આંસુ ભરી હાથ ભેંટીને ગદગદ કણ્ઠથી કહ્યું : 'હવે છાંપો આપને આશ્રય લઈને તો અને ઇન્દ્ર સહિત સમસ્ત દેવતાઓને છોડવાનું' પણ સાહસ કરી શકીએ નો પછી મિત્રો અને બન્ધુબાન્ધવો સહિત આ પાંડવોની તો વાત જ શું છે? તેથી હવે આપે મારા ઉપર કૃપા દર્શો નેહાં. આપ પાંડવોને અને સોમક વીરોને મારીને આપનાં વચનોને સત્ય કરો, અને જો પાંડવો ઉપર કૃપા અને મારા ઉપર દ્વેષ હોવાથી અથવા મારા મન લાગ્યથી આપ પાંડવોની રક્ષા કરી રહ્યા હોય તો આપના કથાને યુદ્ધ દરવાની આડા આપે. તે જરૂર પાંડવોને તેમના મુહુર અને બન્ધુબાન્ધવો સહિત પરાશત કરી દેશે.' આજુ કહીને દુર્યોધન મોન યથ ગયો.

મહાભારત ભીષ્મ આપના પુત્રનાં વાગ્દાણોથી વિશ્વાધર્મને બહુ જ વ્યથિત થયા, પરન્તુ તેમણે દુર્યોધનને ઠોષ કરીને રાજ્ય કહ્યો નહિ. તેઓ ખૂબ વાર મુશી લાગ્યાનાં આસ લેતા રહ્યા, પછી તેમણે દુર્યોધનને સમજાવતાં કહ્યું : 'એટા દુર્યોધન! આજ્ઞા વાગ્દાણોથી તું મારા હૃદયને શા માટે છેદે છે? હું તો મારી પૂરે પૂરી શક્તિ વાપરીને યુદ્ધ કરી રહ્યો છું. અને તારું હિત આજુ છું, તારું પ્રિય કર્યા માટે હું મારા પ્રાણ મુકા હોમન તૈયાર છું. જો, આ વીર અનુભવે ઇન્દ્રને પણ પરાશત કરીને આગવનનમાં અગ્નિને તૃપ્ત કર્યો હતો—આ જ તેની અનુપતાનું પૂરું પ્રમાણ છે. જે સમયે મન્થર્વે તને બળાત્કારથી પકડીને લઇ ગયા હતા તે સમયે તેણે જ તને છોડ્યો હતો. ત્યારે તમને આ આ શરવીર લાઇઓ અને કહ્યું તો મેહાન છેડી જાગી ગયા હતા. આ શું તેની અદ્યુત શક્તિ બતાવતા નથી? ત્રિરાટનગરમાં તેણે એકલાએ જ આપણા બંધાના સંધા દીધા કરી નાખ્યા હતા તથા મને અને દ્રોણાચાર્યને પણ પરાશત કરીને ચોદાઓનાં વસ્ત્રો છીનવી લીધાં હતાં. આ જ પ્રમાણે અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને પોતાના પુરુષાર્થનાં ડીંગ હાંકનાર કર્ણને પણ તીવ્ર પશ્ચાત્તે

ઉત્તરને તેમનાં વસ્ત્ર આપ્યાં હતાં. આ પણ તેની વીરતાનું પૂરતું પ્રમાણ છે. બસા, જેની સાથે જગતની રક્ષા દરનારા શંખ-ચક્ર-ગાદાધારી શીકુણ્ણચન્દ્ર છે, તે અનુભવે સંગ્રામમાં ઠોણ છૂતી થઈ છે. આ વનુદેવનન્દન અનન્તશક્તિવાળો છે, સંસારની ઉપતિ, રિપિતિ અને અન્ત દરનાર છે, સર્વના ઉપર છે, સર્વ સલાતન પરમાત્મા છે તે વાત નારદ વગેરે મહર્ષિઓ કેટલીયે વાર તને કહી ચૂક્યા છે. પરન્તુ તું મોહવશ કંઈ સમજતો જ નથી. જો, એક શિખંડીને છોડીને દુઃ શ્વરત સોમક અને પાંચાથ વીરોને મારીશ, હવે શા તો હું જ તેમના હાથથી મરણશ અથવા તેમને અગ્રામમાં મારીને તને પ્રસન્ન કરીશ. આ શિખંડી રાત્ર દુપદના મરમાં પડેલાં ત્રી રૂપે ઉત્પન્ન થયો હતો તેથી તેના ઉપર હું હાથ ઉપાડીશ નહિ. હવે તું આનંદથી જીવે અને મરે. કાલે આ મારો બહુ બીજા સંગ્રામ થશે, તે યુદ્ધની લોભા ત્યાં સુધી આ પૂરી રહેશે ત્યાં સુધી ચર્ચા કરશે.'

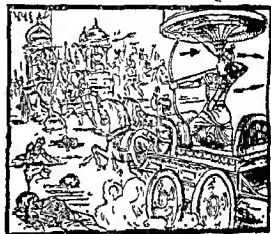
ગાત્રની ભીષ્મ આ પ્રમાણે કહેતાં દુર્યોધને તેમને શિર ઝુકાવીને પ્રણામ કર્યા. પછી તે પોતાના તંત્રમાં આવ્યો અને સૂઈ ગયો. બીજે દિવસે સરારમાં જાતાં જ તેણે બંધા રાત્રીઓને આડા આપી કે 'આપણે કે પોતપોતાની સેના તૈયાર કરો. આજ ભીષ્મ કુપિત થઈને સોમક વીરોને સંહાર કરશે.' પછી દુઃશાસનને કહ્યું : 'તમે શીઘ્ર ભી મની રક્ષા માટે કેટલાયે રથ તૈયાર કરો. આપણી બાવીસ સેનાઓને તેમની રક્ષા માટે આદેશ આપી દો. જેમ રથેણ વગરના સિંહને ઠોષ જૂંડ મારી નાખ તેમ જૂંડ સમાન આ શિખંડીઓ આપણે ભીષ્મને વધ થવા લઈશું નહિ. આજ શકુનિ, શલ્ય, કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય અને રિચિર્શત ખૂબ સાવધાનીથી ભીષ્મની રક્ષા કરે. કારણ કે તેમના મુરહિન રહેતાં જરૂર આપણે જીવે યશે.' દુર્યોધનની આ બધી વાતો સાંભળી બંધા મોહા-ઓએ ભીષ્મને બંધી તરફથી રથોથી ઘેરી લીધા. ભીષ્મને અનેક રથોથી ઘેરાએલા જોઈ અનુભવે મુદ્ધમનને કહ્યું : 'આજ તમે ભીષ્મની સામે પુરુષસિંહ શિખંડીને રાખો. તેની રક્ષા હું કરીશ.'

ભીષ્મનું પાંડવ વીરોની સાથે ઘોર યુદ્ધ તથા શ્રીકૃષ્ણનું આયુક્ત લડતને બોધ ઉપર દોડવું

શબ્દ કહ્યું—રાજા હવે ભીષ્મ પોતાની વિરાજા સેનાને લઈને આવ્યા અને તેમણે સર્વતોલદ્ર નામનો બૃહદ્ બનાવ્યો. કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, શલ્ય, યુધામન્યુ, કૃપાચાર્ય અને આપના બધા પુત્રો ભીષ્મની સાથે સમ્પર્ક સેનાની આગળ ઊભા રહ્યા, દ્રોણાચાર્ય, બૃહદ્રથ, શલ્ય અને ભગવાન બૃહદ્ની જમણી બાજુ રહ્યા. અશ્વત્થામા, સોમદત્ત અને બન્ને રાજકુમારો પોતાની વિરાજા સેના સાથે યુધા બાજુ ઊભા રહ્યા. ત્રિગર્ત વીરોથી ઘેરાયેલા રાજા દુર્યોધન બૃહદ્ના મધ્યભાગમાં રહ્યો. તથા મહારથી અલગથુષ તથા યુતાયુ બધી બૃહદ્ સેનાની પાછળ ઊભા રહ્યા. આ પ્રમાણે આપની સેનાના બધા વીરો બૃહદ્ચત્રાની રીતે ઊભા રહી યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ ગયા.

બીજા બાજુ રાજા યુધિષ્ઠિર, ભીષ્મસેન, નકુલ અને સહદેવ આખી સેનાની આગળ ઊભા રહ્યા, તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્રિરત્ન, સાંત્યકિ, યિષ્ઠવત્સી, અર્જુન, ધૃષ્ટાક્ય, ચૈકિતાન કુન્તિભોજ, અભિમન્યુ, કુપક, યુધામન્યુ અને કેકય-રાજકુમારોના બધા વીરો પણ કૌરવોની સામે પોતાની સેનાને બૃહદ્ બનાવીને ઊભા રહ્યા. હવે આપના પક્ષના વીરો ભીષ્મને આગળ કરીને પાંડવોની ઉપર ધસ્યા. આ પ્રમાણે ભીષ્મસેન વગેરે પાંડવ-યોદ્ધાઓ પણ સંપ્રામાર્થ રિજ્ય મેળવવાની ઇચ્છાથી ભીષ્મ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે આગળ આવ્યા. ખસ, બન્ને તરફથી ઘોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. બન્ને બાજુના સૈન્ય એકબીજાની ઉપર ફેડીને મહાર કરવા લાગ્યા, તે ભીષ્મજી શબ્દથી પૃથ્વી ડગમગવા લાગી. એ વખતે ભગ્નકર ભવની સૂચના આપતો ખૂબ પ્રભવક પવન ચાવા લાગ્યો. યિષ્ઠવત્સાં ભગ્નકર ચીના પાડવા લાગ્યા. આથી નજી બહુ ભારે મહારાજા પાંડવ આવી ગયા હોય એમ માન્ય પાડું હતું. ફેરાર તરફને હતા શબ્દ કરના રહ્યા હતા. આક્રમકથી સળગતી ઉલ્કાઓ પૃથ્વી પર પડવા લાગી. આ અશુભ મુહૂર્તમાં આવીને જાહેરી દાથી, યોદ્ધા અને રાજાઓ થી યુદ્ધ આ બન્ને સેનાઓનો ખૂબ ભગ્નકર શબ્દ થવા લાગ્યો. સાંથી પહેલાં મહારથી અભિમન્યુએ દુર્યોધનની સેના ઉપર આક્રમણ કર્યું. તે જ વખતે તે અનન્ત સૈન્યસમુદ્ધમાં ધુસવા લાગ્યો તે વખતે તેને મોટામોટા વીરો પણ રાખી ન શક્યા. તેણે છોડેલાં બાણોએ અનેક ક્ષત્રિય વીરોને ધમલોક મોકલી દીધા. તે કોષપૂર્વક ધમલોક પ્રાપ્ત ભગ્નકર બાણ વરસાવીને અનેક રથો, રથીઓ,

યોદ્ધાઓ, ઘેડેરાઓ તથા દાથીઓ અને દાથીરાઓને કાપી નાખવા લાગ્યો. અભિમન્યુનું આજીવન અશ્વત્ત પરાક્રમ જોઈને રાજાઓ પ્રસન્ન થઈને તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, આ વખતે તે કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા,

બૃહદ્બલ અને જ્યેષ્ઠ વગેરે વીરોને પણ ધાકરમાં નાખતો ખૂબ ક્રોધથી અને વેગથી રણભૂમિમાં વિચરતો રહ્યો હતો. તેને પોતાના મતાપથી યુદ્ધોને સન્તોષ કરતો નોંધ ક્ષત્રિય વીરોને એવું જણાતું હતું કે નજી આ લોકમાં જે અર્જુન પ્રકટ થઈ ગયા છે. અભિમન્યુએ આપની વિરાજા સેનાનાં પણ જાણેલી નાખ્યા અને મોટા-મોટા મહારથીઓને કાપી દીધા. આથી તેના મિત્રોને બહુ પ્રસન્નતા થઈ. અભિમન્યુદ્વારા ભાગેલી આપની સેના દુર્ગમી થઈને ચિત્કાર કરવા લાગી.

આપની સેનાનો તે ઘોર આતંક સાંભળી રાજા દુર્યોધને રાક્ષસ અલગથુષને કહ્યું; ‘મહાગાહો! જગત્સુરે જેમ દેવતાઓની સેના ખેરવેખેર કરી નાખી હતી તેમ અર્જુનનો આ પુત્ર અમારી સેનાને ભગાડી રહ્યો છે. સંપ્રામાર્થ તેને રોકનાર મને તમારા સિવાય કોઈ દેખાતો નથી; કારણ કે તમે બધી વિદ્યાઓમાં પારંગત છો. માટે હવે તમે જાહેર રીતે તેનું કામ ખતમ કરી દો. અને આ વખતે અમે ભીષ્મ-દ્રોણ વગેરે યોદ્ધાઓ અર્જુનનો વધ કરીશું.’

દુર્યોધને આ પ્રમાણે કહેતાં તે મહાબલી શક્ષક વર્ણાકળના મેધ સ્થાપન જગતો અભિમન્યુ તરફ ગયો. તેના ભીષ્મજી શબ્દ સાંભળી પાંડવોની સેનામાં ખગલગટ થઈ ગયો, એ સમયે કેટલાક યોદ્ધાઓ તો કરના માયા

બાણોથી હાથ ધોઈ બેઠા. અભિમન્યુ દુરત જ ધનુષબાણ લઈને તેની સામે આવી ગયો. તે રાક્ષસે અભિમન્યુની પાસે પહોંચીને તેની સેનાને ભગાડી દીધી. તે એકીસાથે પાંડવોની રિયાળ સેના પર તૂટી પડ્યો. તે રાક્ષસના મહારથી તે સેનામાં ખૂબ ભીષ્મ સંહાર ચલાવવા લાગ્યો. પછી તે રાક્ષસ કોપદીના પાંચ પુત્રોની સામે આવ્યો. તે પાંચેયે ક્રોધમાં ભરાઈને તેના ઉપર ખૂબ વેગથી હુમલો કર્યો. પ્રતિવિરોધે તીક્ષ્ણ-તીક્ષ્ણ બાણો છોડીને તેને ધાવણ કરી દીધો. બાણો લાગવાથી તેના કવચના પળ દુક્રમ ઊડી ગયા. હવે તે પાંચે ભાઈઓએ તેને વિધવા યરૂ કર્યો. આ પ્રમાણે બાણોથી ખૂબ જ રિધાવાથી તેને મર્યા આવી ગઈ. પરંતુ યોદ્ધા જ વારમાં જાન આપતાં ક્રોધને લીધે તેનામાં બમણું બળ આવી ગયું. તેણે દુરત જ તેમના ધનુષ, બાણ અને ધરજાઓને કાપી નાખી. પછી તેણે દસતાં એકએકને પાંચ નાણાં માર્યા તથા તેમના સારથી અને યોદ્ધાઓને પણ મારી નાખ્યા. આ પ્રમાણે તેમને રક્ષીત કરીને તે રાક્ષસે તેમને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેમના ઉપર ખૂબ વેગથી આક્રમણ કર્યું. તેમને ક્રમમાં પહેલાં જોઈને દુરત જ અભિમન્યુ તેમની તરફ દોડ્યો. પછી તે રાક્ષસ અને અભિમન્યુ બન્નેનો ધ્વંસ અને વ્રજાધુર સમાન બહુ ભીષ્મ સંગ્રામ થયો. બન્ને પ ક્રમથી તમનમતા લીધાઈ ગયા અને એકબીજાની સામે પ્રવ્રજામિ પોં છુરકવા લાગ્યા.

અભિમન્યુએ પહેલાં ત્રણ અને પછી પાંચ બાણોથી અશ્વશુભે રિધી દીધી. ક્રોધમાં ભરાઈને અશ્વશુભે અભિમન્યુની છતીમાં નવ બાણ માર્યા. ત્યારપછી તેણે હાજરો બાણ છોડીને અભિમન્યુને તંગ કરી દીધો. ત્યારે અભિમન્યુએ કુપિત થઈ નવ બાણથી તેની છતી ઉડી દીધી. તે બાણો તેના સરીરને ઊંડીને સર્વસ્થાનોમાં ઘુસ્યાં. પોતાના શમ્ભુઓ આ પ્રમાણે માર ખાતાં તે રાક્ષસે રણસેનમાં પોતાની ભવંકર તામશી માથા ફેલાવી. તેનાથી બધા યોદ્ધાઓની આગળ અન્યથા છતાઈ ગયો. સિમને ન તે અભિમન્યુ દેખાતા હતા કે ન તે પોતાના કે શમ્ભુશના વીરો દેખતા હતા. આ ભીષ્મ અન્યકારને જોઈને અભિમન્યુએ ભારત નામનું પ્રયુક્ત બૃહ્દાણુ. આથી સર્વત્ર અન્યદાણુ થઈ ગયું. અશ્વશુભે આ પ્રમાણે બીજા પણ અનેક પ્રમાણની માથાના પ્રયોજો કર્યા, પરંતુ અભિમન્યુએ તે રોકીને નટ કરી દીધા. મથાને નાટ થઈ જતાં ત્યારે વે અભિમન્યુનાં બાણોથી બહુ જ

બિંધત થવા લાગ્યો ત્યારે ભવતીત યદને રથને રણસેનમાં જ છોડીને ભાગી ગયો. આવળતે માથાપુદ કરનાર તે રાક્ષસને આ પ્રમાણે પરણત કરી અભિમન્યુ-આપની સેનાને રચણ લાગ્યો.

ત્યારે આપની સેનાને ભાગતી જોઈ ભીષ્મ અને અનેક કૌરવ મહારથીઓ તે એકલા માગડને ચારે બાજુથી ઘેરીને બાણોથી રિધવા લાગ્યા. પરંતુ વીર અભિમન્યુ બળ અને પરાક્રમમાં પોતાના પિતા અર્જુન અને મામા શીશુજન સમાન હતા. તેણે રણભૂમિમાં તે બન્નેના જીવ પરાક્રમ મતાણું એટલામાં વીરવર અર્જુન પોતાના પુત્રની રક્ષા માટે આપના સૈનિકોના સંહાર કરતો ભીષ્મની પાસે પહોંચ્યો. આ પ્રમાણે આપના પિતા ભીષ્મ પણ રણભૂમિમાં અર્જુનની સામે બાવીને લીધા ગયા. ત્યારે આપના પુત્રો રથ, હાથી અને યૈઞ્યો દ્વારા ભીષ્મને બધી બાજુથી ઘેરીને તેમની રક્ષા કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે પાંડવોએ પણ અર્જુનની આશ્વાસ રહીને ભીષ્મ સંગ્રામને મટે તેવાર થઈ ગયા. હવે સૌથી પહેલાં કૃષ્ણચર્યે અર્જુન પર પચીસ બાણો છોડ્યાં. તેના ઉત્તરમાં સાતકિએ આગળ વધીને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી કૃષ્ણાશ્વને ધાવણ કરી દીધા. પછી તેણે તેમને છોડીને અશ્વત્થામા પર આક્રમણ કર્યું. આથી અશ્વત્થામાએ સાતકિના ધનુષના બે દુક્રમ કરી દીધા અને પછી તેને પણ બાણોથી રિધી દીધા. સાતકિએ દુરત બીજું ધનુષ લઈને અશ્વત્થામાની છતી અને માદુઓમાં સાઠ બાણ માર્યાં. આથી અત્યંત ધાવણ અને બિંધત થવાથી તેને મર્યા આવી ગઈ અને તે પોતાની જાનના રક્ષકો દોષ લઈને રથના પાછળના ભાગમાં બેસી ગયો. યોદ્ધા વારમાં જાન આપતાં પ્રતાપી અશ્વત્થામાએ કુપિત થઈને સાતકિ પર એક નાશ્ય છોડ્યું. તે તેને ધાવણ કરીને પૃથ્વીમાં ઘુસી ગયું. પછી એક બીજા બાણથી તેણે તેની ખજા કાપી નાખી અને મેલી ગર્જના કરવા લાગ્યો. સાતકિએ પણ તે સપૂણું બાણસમૂહને કાપી નાખ્યા અને દુરત જ અનેક પ્રમાણનાં બાણ વરસાવીને અશ્વત્થામાને આશ્ચરિત કરી દીધો.

ત્યારે મહાપ્રતાપી ગૌડાચાર્ય ધૃતની રક્ષા માટે સાતકિની સામે આવ્યા અને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને સાળણી કરી દીધો. સાતકિએ પણ અશ્વત્થામાને છોડીને વીંધ બાણોથી આશ્ચર્યને રિધી દીધા. આજે

વખતે પરમ સાહસિક અર્જુન-ક્રોધમાં ભરાઈને દ્રોણ-આર્થ પર હુમલો કર્યો. તેણે ત્રણ બાણો છોડીને દ્રોણ-આર્થને ધાયલ ક્યાં, અને પછી બાણોની વર્ષા કરીને તેમને હાંકી દીધા. આથી આઆર્થને ક્રોધાગ્નિ એકદમ ભડકી ઊઠ્યો. અને તેમણે વાતવાતમાં અર્જુનને ઠાઈ દીધો. ત્યારે દુર્યોધનને સંભ્રામમાં દ્રોણઆર્થની સહાયતા માટે સુશર્માને આગ્રહ કરી. આથી ત્રિગર્તરાજે પણ અર્જુનને લોહાનાં બાણોથી આગ્રહાદિત કરી દીધો. ત્યારે અર્જુનને પણ ભીષણ સિંહનાદ કરીને સુશર્મા તથા તેના પુત્રને બાણોથી વિધી દીધા. આથી તેઓ બન્ને પણ મરવાનો નિશ્ચય કરીને તેના રથ પર તૂટી પડ્યા અને બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. અર્જુનને તે બાણોને ચોતાનાં બાણોથી શેકી દીધાં. તેણે આણું હસ્તક્રિય થઈને દેવતાઓ અને જાનવો પણ પ્રસન્ન થઈ ગયા. પછી અર્જુનને પણ ક્રુષિત થઈને કૌરવ સેનાની આગળના ભાગમાં ભિષ્મ ત્રિગર્ત-વીરો પર વાયવ્યાસ છોડ્યું. તેનાથી આકાશમાં ખળભળાટ કરતો પ્રયજ્ઞ વાયુ છૂટ્યો. આથી અનેક શ્લેષા ઊખડીને પડી ગયાં અને અનેક વીરો ધરાશયી થઈ ગયા. ત્યારે દ્રોણઆર્થે શેષાસ્ત્ર છોડ્યું. તેનાથી વાયુ શેષાઈ ગયો અને બધી દિશાઓ દરવચ થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે પાંડુપુત્ર અર્જુનને ત્રિગર્તેના ઉત્સાહ હેઠાં કરી દીધો અને તેમને ધરાશયીની દીની મેદાનથી ભગાડી દીધો.

રાત્રની આ પ્રમાણે યુદ્ધ થતાં ધર્તા બ્યારે મંથાહ થઈ ગયો તો ગગાનન્દન ભીષ્મ ચોતાનાં તોણાણ બાણોથી પાંડવપક્ષના દળને સેનિકાના સંદાર કરવા લાગ્યા. ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, વિરાટ અને દુષ્સ ભીષ્મની સામે આવી તેમના પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. ભીષ્મે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને, વિધીને ત્રણ બાણોથી વિરાટને ધાયલ કર્યો અને એક બાણ રાજા દુષ્સ પર છોડ્યું. આ પ્રમાણે ભીષ્મજીના હાથથી ધાયલ ધર્મને તે ધનુર્ધર વીરો ખૂબ ક્રોધમાં ભરાઈ ગયા. એટલામાં શિખંડીએ પિતામહને વિધી દીધા પરન્તુ આ સમયને તેમણે તેના ઉપર ધા કર્યો નહિ. પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેમની છતી અને ભુજાઓમાં ત્રણ બાણો આર્થ તથા પચ્ચીસ બાણોથી તેમને ધાયલ કરી દીધા. ભીષ્મે ત્રણ બાણોથી ત્રણ વીરોને વિધી દીધા, અને એક બાણથી દુષ્સને ધનુષ કાપી નાખ્યું. દુષ્સે તત્કાળ બીજું ધનુષ લઈને પાંચ બાણોથી ભીષ્મને અને ત્રણ

બાણોથી તેમના સારથીને વિધી દીધો. હવે દુષ્સની રક્ષા કરવા માટે ભીમસેન, દ્રોપદીના પાંચ પુત્રા, કેકય દેશના પાંચ ભાષ્મીઓ, સાત્યકિ, રાજા યુધિષ્ઠિર અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ભીષ્મ તરફ દોડ્યા. આ પ્રમાણે આપની તરફના બધા વીરો પણ ભીષ્મની રક્ષાને માટે પાંડવોની સેના પર તૂટી પડ્યા. હવે આપના અને પાંડવોના સૈનિકાનું ખૂબ ધમસાણુ યુદ્ધ થવા લાગ્યું, અને બધા એકબીજાને યમલોકમાં મોકલવા લાગ્યા.

બીજા તરફ અર્જુનને ચોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી સુશર્માના સાથી રાજાઓને ધમરાજીને ઘેર મોકલી દીધા. ત્યારે સુશર્માએ પણ ચોતાનાં સિત્તેર બાણોથી શ્રીકૃષ્ણ પર અને નવથી અર્જુન પર ધા કર્યો. પરન્તુ અર્જુનને તેને શેકીને સુશર્માના કેટલાયે વીરોને મારી નાખ્યા. આ પ્રમાણે કલ્યાણત કરનાર કાળનાં સંભ્રામ અર્જુનના મારથી ભયભીત થઈને તે મહારથીઓ મેદાન છોડીને ભાગવા લાગ્યા. તેમાંથી કેટલાયે હાથીઓ, કેટલાયે રથોને છોડી-છોડીને ભયાર્થમાં ભાગી ગયા. ત્રિગર્તરાજ સુશર્મા તથા ભીષ્મ રાજાઓએ તેમને શેકવાનો બહુ પ્રયત્ન કર્યો પણ શરીર યુદ્ધક્ષેત્રમાં તેમના પગ નાખ્યા નહિ. સેનાને આ પ્રમાણે ભાગતી જોઈ આપનો પુત્ર દુર્યોધન ત્રિગર્તરાજની રક્ષા માટે સમૂહાણું સેના સહિત ભીષ્મને આગળ કરીને અર્જુન તરફ આધ્યો. આ જ પ્રમાણે પાંડવયોદ્ધ, પણ અર્જુનની રક્ષાની પૂરી તૈયારી સાથે ભીષ્મ તરફ આધ્યા.

હવે ભીષ્મે ચોતાનાં બાણોથી પાંડવોની સેનાને આગ્રહાદિત કરવું શરૂ કર્યું. બીજા બાણોથી સાત્યકિએ પાંચ બાણોથી કૃતવર્માને વિધ્યો અને પછી દળને બાણોની વર્ષા કરતો યુદ્ધમાં ખડો થઈ ગયો. આ પ્રમાણે રાજા દુષ્સે ચોતાનાં તીર્ણ તીરથી દ્રોણઆર્થને વિધીને પછી સિત્તેર બાણો તેમના ઉપર અને પાંચ તેમના સારથી પર છોડ્યાં. ભીમસેન ચોતાના પરાકાષ્ટ બાણોને ધાયલ કરીને બાણોથી સિંહનાદ કરવા લાગ્યો. અભિમન્યુને ચિત્રસેને પુષ્કળ બાણોથી ધાયલ કરી દીધો હતો છતાં પણ તે દળને બાણોની વર્ષા કરતો યુદ્ધમાં લાગ્યો રહ્યો. તેણે ત્રણ બાણોથી ચિત્રસેનને અત્યંત ધાયલ કરી દીધો. અને પછી નવ બાણોથી તેના ચારે ધોડાઓને મારી પાંચ નેરથી સિંહનાદ કર્યો.

આ બાણ આઆર્થ દ્રોણે રાજા દુષ્સને વિધીને તેના સારથીને પણ ધાયલ કરી દીધો. આ પ્રમાણે અત્યંત વ્યથિત થવાથી તે સંભ્રામભૂમિથી અલગ થઈ

ગયો. ભીમસેને વાતચાતમાં બધી સેનાની સામે જ રાજા બ્રાહ્મીકના યોધા, સારથી અને રથ નટ કરી દીધા. આથી તે તુરત જ હૃદયમાણુના રથ પર ચઢી ગયો. પછી સાત્યકિ અનેક બાણોથી-ફાનવર્માને રાણીને પિત મદ્દ ભીષ્મની સામે આપ્યો. તેણે પોતાના વિશાળ ધનુષથી સાઠ તીક્ષ્ણ બાણ છોડીને તેમને ઘાયલ કરી દીધા. ત્યારે પિતામહે તેના ઉપર એક લોહાની શકિત ફેંકી. તે કાગ સમાન કરાઈ શકિતને આચલી નેહ તેણે ખૂબ શૂરતિથી તેનો ધા ચૂકાવી દીધો. હવે સાત્યકિએ પોતાની શકિત ભીષ્મ પર છોડી. ભીષ્મે પણ એ તીક્ષ્ણ બાણોથી તેના બે ટુકડા કરી દીધા. આ પ્રમાણે શકિતને કાપીને ભીષ્મે નવ બાણોથી સાત્યકિની છાતી પર પ્રહાર કર્યો. ત્યારે-રથ, હાથી અને ઘોડાઓની સેના સહિત ગંધા પાંડવોએ સાત્યકિની રક્ષા કરવા માટે ભીષ્મને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા. પછી બસ, કૌરવો અને પાંડવોમાં ખૂબ જ ધમસાણુ અને રોમાંચપૂર્વક યુદ્ધ થવા લાગ્યું.

આ જોઈ રાજા દુર્યોધને દુઃશાસને દુહુ; 'વીરવર! આ વખતે પાંડવે એ પિતામહને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા છે, તેથી તમારે તેમની રક્ષા કરવી નેહએ.' દુર્યોધનનો આદેશ મળતાં આપનો પુત્ર દુઃશાસન પોતાની વિશાળ સેનાથી ભીષ્મને ઘેરીને જામે ધર્મ ગયો. શકુનિ એક લાખ સુશિક્ષિત યોદ્ધાઓને લઈને નડુળ-સહદેવ અને રાજા યુધિષ્ઠિરને રાંડવા લાગ્યો તથા દુર્યોધને પણ પાંડવોને રાંડવા માટે દસ હજાર યોદ્ધાઓની કુમક મોકલી. ત્યારે રાજા યુધિષ્ઠર અને નડુળ-સહદેવ ખૂબ શૂરતિથી યોદ્ધાઓનો વેગ રાંડવા લાગ્યા. તથા પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તેમનાં મસ્તકો ઊધવવા લાગ્યા. તે ધણધણ પડતાં ગાથાં જાણે જાણે ઉપરથી ફોંપી પડી રહ્યાં હોય તેવાં જણાતાં હતાં. આ પ્રમાણે તે મહાસંગરમાં પોતાના શત્રુઓને પરાજીત કરીને પાંડવો રાખ અને બેરીઓનાં સમક કરવા લાગ્યા.

પોતાની સેનાને પરાજિત જોઈ દુર્યોધન બહુ ઉદાસ થયો. તેણે મદરાજને દુહુ; 'રાજા! જુઓ, નડુળ-સહદેવ સહિત આ જ્યેષ્ઠ પાંડવપુત્ર આપણી સેનાને ભગાડી દે-છે. આપ તેમને રાંડવાની કૃપા કરો. આપના બળ અને પરાક્રમે ડોઈ સહન નથી કરી શકે.' દુર્યોધનનો આ વાત સાંભળી મદરાજ રાજ્ય રથોની સેના લઈને રાજા યુધિષ્ઠિરની રાખે આપ્યો. તેની બધી વિશાળ સેના એકી સાથે યુધિષ્ઠર ઉપર વડી

પડી. પરંતુ ધર્મરાજે તે સૈન્યપ્રવહને તુરત રોકી દીધો અને દસ બાણુ રાજા રાજ્યની છાતીમાં માર્યાં. આ પ્રમાણે નડુળ અને સહદેવે પણ તેને સાત-સાત બાણુ માર્યાં. મદરાજે પણ તેમને ત્રણત્રણ બાણુ માર્યાં. પછી સાઠ બાણોથી રાજા યુધિષ્ઠિરને ઘાયલ કર્યા અને બન્ને બાણુ મારીપુગ પર પણ છોડ્યાં. બસ, બન્ને બાણુથી દેહર યુદ્ધ થવા લાગ્યું.

હવે સહદેવ પશ્ચિમ તરફ ઢળવા લાગ્યા હતા. આથી આપના પિતા ભીષ્મે અત્યંત ક્રુપિત થઈને ખૂબ તીક્ષ્ણ બાણોથી પાંડવો અને તેમની સેના પર પ્રહાર કર્યો. તેમણે જાર બાણોથી ભીમને, નવમી સાત્યકિને, ત્રણથી નડુળને, સાતથી સહદેવને અને બારથી રાજા યુધિષ્ઠિરની છાતીને વિધીને સિંદનાદ કર્યો. ત્યારે બદલામાં નડુળે બાર, સાત્યકિએ ત્રણ ધુષ્ટવ્રતને સિ તેર, ભીમસેને સાત અને યુધિષ્ઠિરે બાર બાણોથી તેમને ઘાયલ કર્યાં. આ જ સમયે કોણાચાલે પાંચપાંચ બાણોથી સત્યકિ અને ભીમસેન પર ચોટ કરી. તથા ભીમ અને સાત્યકિએ પણ તેમના પર ત્રણત્રણ બાણુ છોડ્યાં.

ત્યારપછી પાંડવોએ ફરી પિતામહને ઘેરી લીધા. પરંતુ તેમનાથી ઘેરાવા છતાં પણ અજેય ભીષ્મ વનમાં લાગેલી જાગની માફક પોતાના તેજસ્વી ધનુષ્યોને બાળનાં ત્રાસ, તેમણે અનેક રથ, હાથી અને ઘોડાઓને મનુષ્ય-હીન કરી દીધા. તેમની પ્રત્યંચાતે વિજળીના દમકા જેવા ટંકાર સાંભળી બધાં પ્રાણીઓ કંપી ઊઠ્યાં અને તેમનાં અગ્રોધ બાણો ઘાસવા લાગ્યાં. ભીમના ધનુષ્યની છૂંટાં બાણો ઘોડાઓના કનઝમાં લાગતાં ન હતાં પણ શીર્ષાં તેમના સરીસે ફેરીને આરખાર નીકળી જતાં હતાં, ચેદિ, ડારી અને કપ્પદેહના ચૌદ હજાર મહાર-ચક્રો-એ જેઓ સત્રામમાં પ્રાણુ દેવાને તૈયાર અને ફરી પાછો 'પગ કરનાર ન હતા-તેઓ પણ ભીષ્મની સામે આવી પોતાના હાથી, ઘોડા અને રથો સહિત નટ થઈ ગયા.

હવે પાંડવોની સેના આ ભીષ્મ બાર-કાટથી આત-નાદ કરતી ભ્રમવા લાગી. આ જોઈ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો રથ રોકી અર્જુનને કહ્યું; 'કુન્તીન-વન! અત્યાર મુખી તું જેની રાંડ જોતો હતો તે સમય હવે આવી ગયો છે. આ સમયે જ તું મોહ પામેલો ન હોય-સત્યવાન હોય તો ભીષ્મ પર પ્રહાર કર. તે વિરાટનગરમાં બધા રાજાઓની વચ્ચે સંજયની સામે જ કહું હું કે, 'મારી

સાથે લીધા-ત્રીણ આદિ જે કાઈ પૂજારાના સંનિષ્ઠા મુદ્ધ કરશે તે બધાને હું તેમના અનુયાયીઓ સહિત મારી નાખીશ.' તે વાતને હવે સ્વયં કરીને બતાવી દે. તું ક્ષાત્રધર્મને વિચાર કરીને નિઃશંકે ચર્ચાને મુદ્ધ કર.' આ ઉપર અર્જુનને કંઈક ઉપેક્ષાથી કહ્યું; 'કીક, જે બાણ લીધા છે તે તરફ, યે જાઓને લોકો, હું આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ અને અન્ય લોકોને પૂર્વા પર પાડી દઈશ.' ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના કહેલ ધોડાઓને લીધા તરફ હાંક્યા. અર્જુનને મુદ્ધને માટે લીધાની સામે આવના જોઈ મુશ્કિલની બાગતી સેના પાછી વળી અને લીધા ઉપર ધસી આવી.

લીધે તુરત જ બાણોની વધા કરીને અર્જુનના રથને સારથી અને ધોડાઓ સહિત લોકી દીધા. તેમની બનધોર બાણવર્ષાને લીધે અર્જુન બીલકલ દેખાતો બધ ચર્ચા ગયો. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ આથી જરા પણ અભરામા નહિ, તેઓ બીજાના બાણોથી વિખાલેલા ધોડાઓને બરાબર હાંકના રહ્યા. ત્યારે અર્જુનને પોતાનું દિવ્ય ધનુષ બિહારીને પોતાનાં તીવ્ર બાણોથી લીધાનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. લીધે એક ક્ષણમાં જ બીજું ધનુષ લઈને ચલાવ્યું પરંતુ અર્જુનને કોષમાં ભરાઈને તેને પણ કાપી નાખ્યું. અર્જુનની આ સ્તિતિની લીધા પછી પ્રથમ કરવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા, 'વાહ! મહાબાહુ અર્જુન સાખાચ! કુન્તીના વીરપુત્ર સાખાચ!' આ પ્રમાણે કહી તેમણે એક બીજું ધનુષ લીધું અને અર્જુન પર બાણોની ઝડી લગાવી દીધી. આ વખતે ધોડાઓને ચક્રાકાર અને વાંકાસુકા ચક્ષાણીને લીધાનાં બાણોને વ્યર્થ કરવામાં શ્રીકૃષ્ણે ધોડા હાંકનાની કળામાં પોતાની અદ્ભુત કૌશલતા બતાવી. પરંતુ મુદ્ધ કરવામાં અર્જુનની શિવિલના અને લીધાને મુશ્કિલની સેનાના મુખ્યમુખ્ય વરિષ્ઠો સદાર કરીને પ્રલય મગાવતા જોઈ તે તેમનાથી સહન ચર્ચા શક્ય નહિ. તેઓ ઝટ ધોડાઓની લગામ બેઠીને ફરી પડ્યા અને સિલ્હની પેઠે ગર્જના કરતા. પછે ચાલતા જ ચાલુક લઈને લીધા ઉપર હોડ્યા. તેમના પોતાના ધમકારથી જાણે પૂર્વા ફટકા લાગી હોમ તેમ લાગતું હતું અને કોષથી તેમની આંખો લાલ થઈ ગઈ. તે વખતે આપની બાણુના વરિષ્ઠો હૃદય તો શન્ય જેવાં થઈ ગયાં અને બધી બાણુએ 'લીધા મર્ચા' એવો જ કેલાલેલ થવા લાગ્યો.

શ્રીકૃષ્ણે રેશમી પીતામ્બર ધારણ કરેલું હતું તેનાથી અર્જુન નીલમણિ સમાન સ્વામ્યુદર સરીર વિભૂલતા

અમકારથી સુશોભિત શ્યામ મેમના જેવું જણાતું હતું. સિંહ જેમ હાથી પર તૂટી પડે છે તે જ પ્રકારે તેઓ ગર્જતા ખુબ વેગથી લીધા તરફ હોડ્યા. કમલનવન ભગવાનને પોતાની તરફ આવતા જોઈ પિતામહે પોતાનું વિશાળ ધનુષ ચલાવ્યું અને જરા પણ ન ગમરાતાં તેમને કહેવા લાગ્યા; 'કમલોચન! આવો; દેવ આપને નમસ્કાર છે. યુદ્ધે છે. અસ્પ આજ સમામર્થ મારે વધ કો, મુદ્ધયમમાં આપને હાથે મરાવાથી મારે દરેક પ્રકારે કલ્યાણ જ થશે. જોલિન! આજ આપના મુદ્ધક્ષેત્રમાં કિનરવાથી હું ત્રણે લોકમાં મરણી થઈ ગયો છું, આપ કૃપાનુસર મારા ઉપર પ્રદાન કરો. હું તો આપનો દાસ છું.' આ જ વખતે અર્જુનને પાછળ પડીને ભગવાનને પોતાની બાધમાં પકડી લીધા. પરંતુ છતાં પણ તેઓ અર્જુનને મસકાતા ખુબ વેગથી આગળ જ વધતા ગયા, ત્યારે અર્જુનને જેમતેમ કરીને તેઓએ દશમું કમલું ભરતાં તેમના બન્ને ચરણ પકડી લીધા અને ખુબ ત્રેમથી કીનાતપૂર્વક કહ્યું; 'મહામહે! પાછા વળો; આપ જે પહેલાં કહી ગયા છો કે 'હું મુદ્ધ નહિ કરું' તેને મિથ્યા ન કરો. જો આપ આજ કરશો તો લોકો આપને મિથ્યાવાદી (બોટું મોલનાર) કહેશે. મુદ્ધ કરવાનો મધો ભાર મારા ચિર ઉપર રહેવા દો. હું પિતામહેને વધ કરીશ આ વાત હું શરેના, સત્પના અને પુરુષના સોમનંદ બાળને કહું છું.'

અર્જુનની વાત સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે કંઈ પણ ન કહેતાં કોષમાં ભરાએલા જ ફરીથી રથ પર બેસી ગયા. આત્મનુનંદન લીધા પછી આ બન્ને પુરુષશ્રેષ્ઠો ઉપર બાણવર્ષા કરવા લાગ્યા. તેમણે ફરીથી બીજા ધોડાઓના બાણ લેવાનો આરંભ કરી દીધો. પહેલાં જેમ કોરવોની સેના કાગી રહી હતી તે જ પ્રમાણે હવે લીધે પાંડવોના દળમાં આમાલાગી મચાવી દીધી. તે વખતે પાંડવ પક્ષનાં વીરો સૈંકેડો અને હજારોની સંખ્યામાં મર્યા રવા હતા. તેઓ એવા નિરસ્તાહ થઈ ગયા હતા કે મધ્યાહ્નકાળના સૂર્ય સમાન તેજસ્વી લીધા સામે જોઈ પણ ચક્ષુ ન હતા. પાંડવલોક દામાનજક થઈને લીધાનું તે આતિમાનુષ પરાક્રમ જોવા લાગ્યા. એ વખતે દરેક દળમાં ફસડ મચેલી પાંડવોના કાદરમાં ફસાએલી ગાયત્રી પેઠે પોતાનો કોઈ રક્ષક જણાતો ન હતો. આ પ્રમાણે ભગવાન લીધા પાંડવોના વીરોને મર્યાની આક્રમક મંડળી રવા હતા. આ જ વખતે ભગવાન સૂર્ય ચરન થવા લાગ્યા. તેથી આખા દિવસના મુદ્ધથી થાકી અંધેલી સેનાઓને મુદ્ધ બંધ કરવાનું થન થઈ ગયું.

પાંડવોનું ભીષ્મને મળીને તેમના વધનો ઉપાય જાણવું

સંજયે કહ્યું—સ-આસમયે લાર્ધ જાણ થઈ ગઈ, બી મનાં બાણોના મારે ખર્ચને પાંડવોના લાપ થીઆકુળ થઈ દરિયાર દેશને લાગી નીકળી. આ બાળુ બીજા કોધમાં લગાઈને મદારથીઓના સંદાર કરે જ જતા દતા તથા સોમક કાનિયો દારીને પોતાનો ઉત્સાહ જોઈ ખેલા હતા—આ ખર્ચુ નેઈ અને નિચાર કરી મુષિધિરે સેનાને મુદ્દ બધ કરવાની અને પાછા ફરવાની અગ્રી કરી. ત્યારપછી આપની સેના પણ પાછી વાળવામાં આવી. બી-મનાં બલ્યોથી પીડિત થએલા પાંડવો ન્યારે તેમના પરક્રમે યદ કરતા. દતા ત્યારે તેમને જરાપણ શાન્તિ મળતી ન હતી. ભીષ્મ પણ શૂન્યો અને પાંડવોને જીતીને કોરવેના—મુખથી પોતાની પ્રથમ કાબજના ધિમિરમાં ચલ્યા ગયા.

રત્નના પ્રથમ પ્રદરમાં પાંડવો, શૂન્યો અને શૂન્યોની એક નેહક થઈ. તેમા બધા લોક યાન્ત લાપથી એ વાતનો વિચાર કરવા લાગ્યા કે દેવે શું કરવાથી બંધુ થય. ખમ વાર મુખી વિચાર્યા પછી રાત્ર મુષિધિરે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તરફ નાંખેને કહ્યું—“શીકુંભા! આપ મહાત્મા ભોમ્યું ભયંકર પરાક્રમ જુઓ છો ને! દાથીની માફક તેઓ અમરી સેનાને કચરી રહ્યા છે. ધનંતરની આગળ જેવા આ ભીષ્મ તરફ અમે આંખ જોયી કરીને જોવાનું પણ સહમ નથી કરી શક્યા. કોષમાં ભાગ્યેલા યમરાજ, વસ્ત્રવરી છન્ડ. પાટધારી વરુણ અને ગદાધારી કૃષ્ણેને પણ મુદ્દમાં જીતી શકાય છે, પરન્તુ કુપિત થએલા ભીષ્મ પર વિજય મેળવવો અસંભવિન જણાય છે. આવી રિયતિમાં મારી અંધ શુદ્ધિને લીધે ભીષ્મ સચે મુદ્દ શરૂ કરીને હું શોકના સમુદમાં ડૂબી જાઉં છું. કૃષ્ણ! દેવે મારો વિચર છે કે હું વનમાં ચાલ્યો જાઉં. ત્યાં જવામાં જ મને માફક રહ્યાણુ રેખા છે. મુદ્દની ને મને નિવરુક પંચા નથી; કારણ કે ભીષ્મ નિરન્તર અમરી મેનન સંદાર કરી રહ્યા છે. જેમ યાત્રી આગ તરફ રોકનાર પતંગિયું મૃત્યુ મુખમાં જ જાય છે. તેમ તેની જ દશા બી-મની આગળ જતાં અમળી થાય છે વસ્ત્રે! અપરે પક્ષ ક્ષીન થઈ ગયો છે. અમારા લાર્ધઓ બાણોની ચેટથી ખેડા દુઃખી થઈ રહ્યા છે. ક્યારેનેદને લીધે જ મારી સચે તેઓ પણ રાન્યથી ભટ થયા. તેમને પણ વન-વન ભટકવું પડ્યું તથા મારે જ લીધે

શ્રીપદોએ પણ કદ નોગ્યું. મંત્રુસદન! હું જીવનો બહુ કિંમતી સમજું છું—અને તે જ જીવન આ વખતે કુદંત થઈ રહ્યું છે. તેથી દેવે રાંદગીના નેટલા દિવસ બાકી હોય તેટલો વખત શ્રેષ્ઠ ધર્મનું પાલન કરવાનું જ હું માનું છું. કેશવ! જો આપ અમેને કૃપાવાન સમજતા હોવ તો એવો કોઈ ઉપાય બતાવો કે જેથી અમારું જિન થાય અને ધર્મમાં પણ નિભ ન ખાવે.”

મુષિધિરની આ કરણભારી વાત સાંભળી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેમને સન્નવના આપનાં કહ્યું; “ધર્મરાજ! આપ ખેદ ન કરો. આપના ભાઈ મોગ શરૂથી, દુઃખ અને શત્રુઓનો નાશ કરનારા છે. અર્જુન અને ભીષ્મ તો વધુ તથા અગ્રિ સમ ન તેમજની છે. નકુળ-સહદેવ પણ બહુ પરાક્રમાં છે. આપ ચાહો તો મને પણ મુદ્દમાં લગાવી દો. આપના રાંદગી હું પણ ભીષ્મ સચે મુદ્દ કરી થકું છું. ભગા, આપના કહેવથી હું મુદ્દમાં શું નથી કરી શકતો? જો અર્જુનની ઇચ્છા ન હોય તો હું રથ ભીષ્મને લલકારીને કોરવેના દેખના દેખતાં જ મારી નાખીશ. ભીષ્મના મર્માં પછી જ જો આપને વિજય દેખ ને હોય તો હું એકલો જ તેમને મારી થકું છું. એ વાતમાં જરાક પણ સન્દેહ નથી કે જે પાંડવોનો શત્રુ છે તે મારો પણ શત્રુ જ છે. અને જેઓ આપના છે તેઓ મારા છે અને જેઓ મારા છે તેઓ આપના પણ છે. આપનો લાર્ધ અર્જુન મારો સખા, સમનથી અને હિમ છે. જરૂર પડે તો તેને મારે હું મથ શની રતું માંસ પણ કાપીને દઈ થકું છું. અંતે તે પણ મારે મારે માણુ ત્યજ થકે છે. અમે એક-બીજાને સંકેટથી ખચાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તેથી આપ અંધા અપો. અન્યથી હું પન મુદ્દ કનીશ. અર્જુને ઉપદેશ જ્યાં જે બધા લોકોની સામે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હું ભીષ્મનો વધ કરીશ. તેનું મારે ફરક રીને પાલન કરું છે. જે ક્રમેને મટે મને અર્જુનની અગ હોય ને મારે અરથ પણ કરવું લેઈએ અથવા બી મને મારવા એમાં કઈ મેટી વાત છે? અર્જુનને મારે તો અ બહુ સહેલું કામ છે. રાજન! જો અર્જુન નેમાર ધર્મ જાય તો અસ્ત્રાવરેત કાંઈને પણ કરી શકે છે દેવો અને જાનવો સહિત સમગ્ર દેવતાઓ પણ જો મુદ્દ કરવા માટે આવી જાય તો અર્જુન તેમને પણ મારી થકે છે. પછી ભીષ્મની તો વાત જ શું છે?”

સુધિષ્ટિ કહ્યું—માથવ! આપ ને દેહો છે ને મધુ દીક છે. કોરવપક્ષના અથા યોદ્ધાઓ મળીને પણ આપનો વેગ નથી સહન કરી શકતા. જેના પક્ષમાં આપ જેવા સહાયક હોય તેનો મનોરથ પૂર્ણ થવામાં શે શકે છે ? ગોવિન્દ ! ન્યારે આપ રક્ષા માટે તૈયાર છો તો હું હિન્દ આદિ દેવતાઓને પણ છતી શકું છું. તો પછી બીજાની તો વાત જ શું છે ? પરંતુ આપના ગૌરવની રક્ષા માટે હું આપને પોતાનું વચન મિથ્યા કરવા માટે નથી કહી શકું. આપ આપની પ્રતિતા પ્રમાણે યુદ્ધ કર્યા વિના જ મારી સહાયતા કરો. બીજાં પણ મને કહેણું છે કે હું તમારા તરફથી યુદ્ધ તો નહિ કરું, પરંતુ તમને દિતની સમાધ આપ્યા કરીશ. તેઓ મને રાજ્ય પણ આપવાના છે અને સારી સલાહ પણ આપશે. તેથી જાએ અથા તમને સાથે લઈને તેમની પાસે જઈએ અને તેમને જ તેમના વધનો ઉપાય પૂછીએ. તેઓ અવશ્ય અમારા દિતની વાત બતાવશે. તેઓ જેમ કહેશે તે જ પ્રમાણે કરવામાં આવશે. કારણ કે ન્યારે અમારા પિતા મરી ગયા અને અમે નાના બાળક હતા તે વખતે તેમણે જ અમને પાળી-પોષીને મોટા કર્યા હતા, માથવ ! તેઓ અમારા પિતાના પિતા છે, તેઓ જુદા છે તો પણ અમે તેમને મારવા શરીએ છીએ; કાનિષ્ઠની આવી વૃત્તિને ધિણાર છે !

ત્યારપછી ભગવાન થીકુંજે સુધિષ્ટિને કહ્યું : 'મહારાજ ! આપનો વિચાર મને પસન્દ છે. આપના પિતામહ દેવવ્રત બહુ જ પુરુષાત્મા છે. તેઓ કેવળ દષ્ટિ-માત્રથી સર્વને ભરમ કરી શકે છે. માટે તેમની પાસે તેમના વધનો ઉપાય પૂછવા માટે જરૂર જતું નેહીએ. ખાસ કરીને આપના પૂજ્યથી તેઓ સાચી જ વાત બતાવશે. તેમની જેવી સમ્મતિ દેશે તેને જ અનુસાર આપણે યુદ્ધ કરીશું.'

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને પાંડવો અને ભગવાન કૃષ્ણ બીજાના શિબિરમાં ગયા. તે વખતે તે લોકોએ પોતાના અસ્ત્રશસ્ત્ર અને કાચ ભારી દીર્ઘાં દર્નાં ત્યાં પહોંચીને પાંડવોએ ભીષ્મના ચરણોમાં મરનક મુકાને પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું કે 'અમે આપને શરણે છીએ, ત્યારે બીજાં ને બચાવે નેહી કહ્યું. 'વાચદેવ ! હું અપરુષ રાજન કરું છું. મમંજાજ, ધનંજય, બીમ, નકુલ અને સહદેવનું પણ રક્ષણ કરું છું. દેહો હું તમારું કું કાયું છું જેથી તમને પ્રમત્તા થઈને ને કે હ કહિનાં,

:કરિન-કાય હોય તો પણ બતાવો, હું તેને લોકોની કૃપણ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.'

... સીધા પ્રસન્નતા સાથે ન્યારે વારંવાર આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા તો રાજા સુધિષ્ટિ દ્વિનતાપૂર્વક કહ્યું— 'પ્રતો ! જે ઉપાયથી આ પ્રમત્તો સંહાર થાય અને જાતે બચાવે, આપ પોતે જ અમને આપના વધનો ઉપાય બતાવો દે. વીરવર ! આ મુદ્ધમાં આપનો વેગ અમારે થી કેવી રીતે સહન થઈ શકે ? અમને તો આપનાં જરાક પણ અસાધ્યની નથી દેખાતી. ન્યારે આપ રથ, ઘોડા, હાથી અને મનુષ્યોને વિનાશ કરવા લાગ્યા છો તે વખતે કયા મનુષ્યથી આપના પર વિજય મેળવવાનું સાહસ થઈ શકે ? દાદાજી ! અમારી બહુ જ મોટી સેના નજીક મળી દેવે બતાવે કેવી રીતે અમે આપને છતી શકીએ અને કેવી રીતે અમારું રાજ્ય મેળવી શકીએ ?'

ત્યારે બીજાં કહ્યું— હું કૃષ્ણથી વાત કહેણું; ન્યાંમુધી કું. તો હું :ત્યાંમુધી તમારા વિજય કોઈ રીતે નથી થઈ શકે. મારા પુરુષાત્મા થયા પછી તમે જિતી થશો. તેથી જો ખરેખર તમારી છત્તરની ઈચ્છા હોય તો એટલું બની શકે તેટલું જિજ્ઞાસુ મને મારી નાખો. હું, તમને મારા ઉપર કેદાર કરવાની અજ્ઞા આપું છું. તેથી તમને પુરુષ થશે. મારા મરી ગયા પછી જ મને ગદેસા જ સમજો, તેથી પહેલાં મને જ મારવાનો ઉદ્ધેશ કરો.

સુધિષ્ટિર બોલ્યા— દાદાજી ! તો આપ જ તે ઉપાય બતાવો, જેથી આપને અમે છતી શકીએ. મુદ્ધમાં ન્યારે આપ કોષ કરો છો, ત્યારે દરબારી યમરાજ સમાન જણાવ્યો છે. હિન્દ, વરણ અને યમને પણ છતી શકાય પરંતુ આપને તો હિન્દ વગેરે દેવતાઓ અને અમુક પક્ષ નથી છતી શકતા.

લીંબે કહ્યું— પાવુનન્દન ! તમારું કહેણું જાણ છે; પરંતુ ન્યારે હું દરિયાર છોડી દઉં તે વખતે તમારા મહારથીઓ મને મારી શકે છે. જે દાંપણ મળી દે, ધવલ યજ્ઞને નીચો પડે, કચ્ચ કીટારી દે, જમ્મ નીચો કરી દે, જાગી નાખ, કરી ગમે હોય, 'હું આપનો કું' કરીને શરણે આવે, કેવી હોય આપ અના જેવું જેવું નામ હોય, જે બાહ્ય હોય, જેને જો જ પુત્ર દેવ આ જે લોકમાં નિવસન હોય, તેને લોકોની સમૃદ્ધિ હું પુર કરવા નથી આદતો. તમારી

સેનામાં જે શિખરડી છે, તે પટ્ટણાંચીના રૂપમાં ઉત્પન્ન થયેલ હતો, પછી પુરુષ થયેલ જે બા વાનને તમે લોભ પશુ લગેલો છે. તીર અર્જુન શિખરડીને આગળ કરીને મારા ઉપર વાળેન પ્રવર કરે. શિખરડી જ્યારે મારી સમ્રે હશે. ત્યારે હું મેં ધનુષ સીંચું દેવા છતાં પણ પ્રકાર નહિ કરે. અને મારવા માટે એક આ જ હિર છે. આ તકનો લાભ કોઈય અર્જુન શીશ્યાપૂર્વક અને વાળે થી ધપસ કરી દે. સંસ્કારમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સિવાય બીજો કોઈ એવો અને નથી દેખાતો કે જે હું સાધવાન હોઉં છતાં અને મારી શકે. તેથી શિખરડી જેવા કોઈ પુરુષને આગળ કરીને અર્જુન અને મારી પાડે. આમ કરવાથી જરૂર તમારો વિજય થશે. મેં બતાવ્યું એમ જ કરો. તો જ મુનરાપૂત્રના સમસ્ત પુત્રોને મારી શકશો.

આ પ્રમાણે ભીમજના મુખથી તેમના મરણનો ઉપાય જાણીને પાંડવોએ તેમને પ્રશ્ન કર્યા અને પોતાના શિષ્યમાં પાછા આવ્યા. ભીમની વાત યાદ કરીને અર્જુન યાદ દુઃખી થયો અને સંકેતપૂર્વક ધીમુજને બોલ્યો— “મધવ! ભીમ કુલેવરના તક પુરુષ છે, શુર છે અને અમારા દાસ છે. તેમની સાથે હું કેવી રીતે મુદ્દ કરી શકીશ! અથવાશુમાં હું તેમના બેળમાં રહ્યો હતો. મારા મેઝાવેલા શરીરથી કોળાળાએ કેટલીયે વાર તેમના શરીરનો મેં મેલું કર્યું છે. તો કે તેઓ મારા પિતાના પિતા છે તો પણ હું તેમનાં બેળમાં એકીને તેમને જ પિતા! પિતા કરીને પોકરતો હતો. તે વખતે તેઓ રાજાનવત—એટા! હું તારો પિતા નહિ. તારા પિતાનો પિતા હું. જેમણે આટલી મમતાથી મને પાલ્યો

છે તેમના વધ હું કેવી રીતે કરી શકું! તેઓ બને અમારી સેનાનો નાથ કરી નાખે. મારા વિજય યાવ થા વિનાશ પરન્તુ હું તો તેમની સાથે મુદ્દ નહિ કરું. અટા. કૃષ્ણ! આમાં આપનો શ્રેય વિચાર છે!”

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—અર્જુન! પહેલાં, તું ભીમના વધની પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો છે. પછી ક્ષત્રિય ધર્મમાં રહેલ છતાં હવે તેમને ન મારવાની વાત કરી રીતે કદી રહી છે! મારી તો એ જ સલાહ છે કે તેમને રથ ઉપરથી મારીને નહિ પાડ. એમ કર્યા વગર તારો વિજય અસંભવિત છે. દેવનાઓની દૃષ્ટિમાં આ વાત પટ્ટણીય જ આવી ગઈ છે. હવે ભીમને પરતોડ જવાનો વખત પાસે જ છે. વિધિનું વિધાન પૂરું થઈને જ રહેશે. તેમાં ફેરફાર નથી થઈ શકે. મારી એક વાત સાંભળ—કોઈ આપણાથી મોટો હોય, તક હોય અને અનેક શુભોમી સમયત હોય, તો પણ જો તે માત્રી બનીને મારવા આવી રહ્યો હોય તો તેને અવરજ મારી નાખવો જોઈએ. મુદ્દ, પ્રભનું પક્ષન અને પરીપકાર—આ ક્ષત્રિયોનો સમાવેશ ધર્મ છે

અર્જુને કહ્યું—શ્રીકૃષ્ણ! એ નહી જણાય છે કે શિખરડી ભીમના મૃત્યુનું કારણ બનશે; કારણ કે તેને તોતાં જ ભીમ ખીજ ખાઈ વળી જાય છે. આથી શિખરડીને તેમની સામે રાખીને જ અથે તેમને રથ-જનિમાં પાડી શકીશું. હું બીજા ધનુર્ધરીઓને બાંધોથી મારીને કેટલી રાખીશ, ભીમની સહાયતા માટે મારીને પણ આવવા નહિ દઉં અને શિખરડી તેમની સાથે મુદ્દ કરશે. આવો નિશ્ચય કરીને પાંડવોએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સાથે પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના શિષ્યોમાં બધા.

દશમા દિવસના યુદ્ધનો પ્રારંભ

મતરાટ્ટે પૂછ્યું—સંભવ! શિખરડીએ કેવી રીતે ભીમનો સામનો કર્યો તપા ભી મેં કેવી રીતે પાંડવોની સાથે મુદ્દ કર્યું?

સંજયે કહ્યું—જ્યારે શરોત્તમ થયો; શ્રેષ્ઠ, મધ્ય અને નગારી વચ્ચેના સ્થાનમાં, ત્યારે બાલુએ સંખનો પગ થવા લાગ્યો તે સમયે સમસ્ત પાંડવો શિખરડીને આગળ કરીને મુદ્દનો મારે નીકળ્યા. સેનાના વ્યૂહ રચીને શિખરડી સર્વની આગળ રિખન થયો. ભીમસેન અને અર્જુન તેના રથમાં પેદાની રથ કરવા લાગ્યા. તેજ પાંડવના ભગવાન રથ માટે દાવડીના પંચ પુત્રો અને

અભિમન્યુ ક્રોધ રતા. તેમની પાછળ સત્યકિ અને મેઘિતાનુ દત્તા. તે બન્નેની પાછળ મંથકરેણના મેઘાઓ સાથે ધૃત્યુધ્મન દત્તા. તેની પાછળ નકુલ-સહદેવ સદિન રામા મુષિકિર ક્રોધ રતા. તેમની પાછળ પોતાની મેના મુલ્યે રાજા વિરાટ દત્તા. તેના પછી દુપદ, કેકપરાન-ક્રુપાર અને પુરુષેનુ દત્તા. તેઓ પાંડવોના મુખ્ય-દૈત્યની રક્ષા કરતા દત્તા. આ પ્રમાણે મેનાની વ્યૂહ-રચના કરીને પાંડવોએ પોતાના જીવનનો મેદ ઠોડી આપની સેના પર અટકાવ્યું હતું.

આ પ્રમાણે કહેવા પછી મહારથી બીખને આગળ
કેદાર પાંચેની તરફ ધસ્યા. આપના પુત્ર પાછળથી
તેમની રક્ષા કરતા હતા. તેમની પાછળ કોણ અને અથ-
તથા હતા. તે બન્નેની પાછળ દાથીએની સેના સાથે
સન્ન ભગવત સાથેનો દેવો. કૃપાચાર્ય અને કૃપવર્મા
ભગવાની પાછળ ચાલી રહ્યા હતા. તેમની પછી કમ્બો-
જરાજ મહાકૃષ્ણ, મગધરાજ જયસેન, શુદ્ધવજ્ર તથા
શુક્રર્ષા પંચે ધનુષે હતા. તેઓ આપની સેનાના
મધ્યમગતી રહ્યા હતા. બીખ પ્રવેશ દિવસે
પેનાનો અંત બદલતા હતા હતા. તેઓ કદી અમરેની
અને કદી પિત્ર સોની રીતે અંતની રચના કરતા હતા.

ચક્રાવર્તી આપની અને પાંચેની સેના
વચ્ચે મુઠ્ઠા હેઠળ ગયું. બન્ને ચોક્કસ જોશીલ પર
કેદાર કરતા હતા. અર્ધગ વચ્ચે પાંચે શિખરોને
અગળ કરીને અણીની વર્ષા કરતા બીખની સામે આવી
લામ્પ મહારાજ. તે સમયે આપના સૈનિકો બીખમેનનાં
બાણોથી ધવાનને કાઢીને ધગાએમાં નાંખીને પડેલાંકની
માથા ઉપર લામ્પ નાકુળ-મરણ અંત મહારથી સામકિ
પણ પેનાનાં પર કમ્બો આપની સેનાને કદી પહોંચાડ્યા
લામ્પ. આપના ચેલોના પ્રગમર માર પાછાને લીધે
પાંચેની પિત્રાજ મેનાને રોકી ન શક્યા, આ પ્રમાણે
અંતે પાંચ મહારથી આપની સેનાને કાળો પ્રાસ
બળ ના શામા નયે તે સારે કાળે મેનામાં જાયો નીચી.
તેનું દેહ લેણું કરનાર મળ્યા નહિ.

ચક્રાવર્તી પેનાની સેનાના અર્ધ સંહાર બીખથી
સદન યથાશક્તિ નહિ. તેઓ પ્રાણોના સેલ કોરીને
પાંચે, પાંચે અને અર્ધે પર બાણરણ કરતા
લામ્પ. તેમણે પાંચેના પાંચ મુખ્ય મહારથીએને
આગળ વધવા મોકી રહ્યા તથા હાથે હાથે અને
પેદાસેની મદી નાખ્યા. મુદને દરમે દિવસ આવી
રહ્યા હતા જેમ દવાનગ અપૂર્ણ વનને બાણી નાખે
છે તેમ બીખ શિખરોની સેનાને ભરમસત્ કરવા લામ્પ.
ત્યારે શિખરોએ લી મનો છાતીમાં તણ બાણ આપ્યાં.
લી મન તે બાણથી વધારે વેગ લાગી. તે પણ શિખ-
રોની સાથે પૂર કરવાની બળ ન હોવાથી તેઓ દરના
દરના બેળા—તરી જેમ છળ રેલ તેમ માર
પર બાણોનો પ્રદાર કર મા ન કર પરના વું તરી
સાથે પ્રાસ રીતે પૂર નહિ કરું. નિરખામ્પેતને સી-
છાતીમાં ઉત્પત્ત કર્યો છે. આજ પણ તે જ તરફ દરીર
છે. તેથી હું તને શિખરોની જ માનું છું.

તેમની આ રાત સાંભળી શિખરો કોઈથી મુજબત
શકેને બોલ્યો—‘મહારાજો ! હું તમારો પ્રથમ નહીં
હું, તે પણ પાંચેનું પ્રિય કરવા મારે આજ તમારી
સાથે પૂર કરીશ. હું સઘના સોગન્દ ખાંડને કદી મું
કે હું નરર તમારો રથ કરીશ. મારી આ જાત સાંભળી
તપને જે ઉચ્ચિત રીતે તે કરો. તમારો જેથી કમ્બ
રૂપ તેમ બાણોનો પ્રદાર કરો મા ન કરો; પાંચે હું
તમને છડતા નથી છોડી શકે. છવની અતિષ
ધીમાં એક વાર આ સંસારને રાહી રીતે જોઈ શકે.’

આ પ્રમાણે કરીને શિખરોએ બીખને પંચ બાણોથી
વિધી દીધા. અર્ધને પણ શિખરોની વાતો સાંભળી
અને આ જ તરફ છે એ પ્રમાણે કરીને તેણે શિખરોને
ઉત્તરિત કર્યો. તે બોલ્યો, ‘વીરર ! તમે બીખની
સાથે પૂર કરો, હું પણ શુભકોને દબાવનો જરૂર
તમારો સાથે રીતે છોડીશ. આજે જ બીખનો રથ
અર્ધાં જિના પાછા કરીશું તે લોકો તમારી અને મારી
પણ હોંડી કરશે. આથી પૂરેપૂરો પ્રપત્ત કરીને પિત્રા
મદને મારી નાખો.’

ધતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—શિખરોએ બીખ પર કેવી
રીતે મુક્યો કરી પાણવેનના મોળ જેણ મહા-
રોએ તેમની રક્ષા કરતા હતા ! તથા દરમા દિવસના
મુદમાં બીખને પાંચે અને અર્ધેની સાથે કેવી રીતે
પૂર કર્યું હતું ?

સંજયે કહ્યું—રાજા ! બીખ કરોળની મહા
તે દિવસે પણ મુદમાં શુભકોનો સંદર્ભ કરી રહ્યા હતા.
પેનાની પ્રિત્તિ અનુસાર તેણે પાંચેની સેનાને
શિખરો કરી રા કર્યો. તે વખતે પાંચે અને પાંચે
મદને પણ તેમના વેગ મારી ન લાયા. તેઓ અને
દરમા બાણોનો વર્ષા કરીને તેમણે શુભકોને

વિભાજી નામની, એટલામાં ત્યાં અર્જુન આવી પહોંચ્યો. તેને જોતાં જ કૌરવસેનાના રથોમાં ભયથી ચમકી ઊઠ્યા, અર્જુન ભરતેશ્વરી ધનુષ ટંક રતો હારવાર વિદેહના કૌરવો દેવો અને બાણોની વર્ષા કરતો રણભૂમિમાં કાળની પેઠે વિચરતો દેવો, જેમ સિંહને જાગ્યા સાંભળી દરજા ભાગી નીકળે છે તે જ પ્રમણે અર્જુનની સિંહચારનાથી ભયભીત થઈને આગની સેનાના યોદ્ધાઓ વચ્ચે લાગ્યા. આ દેવેષ દુર્યોધને ભયથી વ્યાકુળ થઈને બી મંત્રને કહ્યું—

‘કામણ! આ પાણ્ડુનંદન અર્જુન મારી સેનાને જાતમ કરી રહ્યો છે, જુઓને, બધા યોદ્ધાઓ આમનેમ ભાગી રહ્યા છે, બીમે પણ સેનામાં નાસલગમ કરાવી મૂકી છે, સાત્યાક, મેઠાણ, નકુળ, સદેવ, અભિમન્યુ, દુર્યોધન અને ધૃષ્ટકેય આ બધાએ મારા સંનિકેતે કાઢી રહ્યા છે. હવે આપના સિરઠ કોઈ તેમને સવારો આપવાર નથી. આપ જ આ પંડિતની રક્ષા કરો.’

આપના પુત્રે આ પ્રમાણે કહેતાં બીમે થોડી વાર સુધી વિચાર કરીને મનમાં કંઈક નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર-પછી તેને આજ્ઞા આપતાં કહ્યું— ‘દુર્યોધન ! મે તારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે કૌરવો દેવ હમ્મર મહાભયજન ક્ષત્રિયોના સહાર કરીને જ હું રણપી પાછો ફરીશ.’ આ કહ્યું સુધી હું નિભાવતો આવ્યો છું અને અજ પણ તે મહાન કાર્ય પૂર્ણ કર્યું, તેમજ આજ મા તો હું મરીને રણભૂમિમાં સ્થપ કરીશ થા તો પાંડવોને જ મારી નાખીશ.”

આમ કહીને બીમ પાણ્ડુ મેનાની પાસે પહોંચ્યા અને પોતાના બાણોથી ક્ષત્રિયોને ખાડા લાગ્યા. તે દિશે પંડરંગ સેનાને કોળા જ રહી ગયા અને બીમે પોતાની અશુભ સંનિકેત પદિચ્છ આપતાં એક લાખ યોદ્ધાઓના મંદર કરી નાખ્યો. પાંચસોમાં જે શ્રેષ્ઠ મહારથો હતા તે બધાનું તેજ દરી લીધું. કુલ દેવ હમ્મર કાપ્યા, અને સવારો સાંદત દેવ હમ્મર થોડા, તથા પૂરેપૂરા એ લાખ પાપણ સૈનિકોના વિનાશ કરીને તેઓ ધૂમાઝ રહિત અગ્નિ સમાન દેહીયમન થઈ રહ્યા હતા. તે દેહો બીમ ઉતારાવવા સ્થળ પે તપી રહ્યા હતા. પાંડવો તો તેમની તરફ આંખ ઊંચી કરીને જેવું પણ ન શક્યા.

ત્યારપછી પિતામહના તે પરાક્રમે જોઈને અર્જુને ક્રિષ્ણજીને કહ્યું— ‘હવે તમે બીમનો જાખનો કરો,

તેમનાથી જરાક પણ કારવાની જરૂર નથી. હું સુધે છું. હું બાણોથી મરીને તેમને નીચે પાડી દે-શ.’ અર્જુનની વાત સાંભળી ક્રિષ્ણજીએ બીમ પર દુમતો કર્યો સધે જ મૂલ્યુખ અને આશિષન્યુમે પણ તેમના પર ચડાઈ કરી. પછી વિરાટ, દ્રુપદ, કાન્તમેજ, નકુળ, સદેવ, સુપાંદર તથા તેમની સેનાના સ્થપન યેદ જોએ બીમ ઉપર આક્રમણ કર્યું. ત્યારે આપના પુત્રો પણ આ મહા રથોએના મુકામો કરવાને આગળ ગયા. જેની જેવી શક્તિ અને ઉત્સાહ દેવો તે અનુમત તેજ પેતાનો પ્રતિજ્ઞા બાળા લીધો દેવો. મિત્રતેન એ કાળ સુધે જઈ બીમો, મૂલ્યુખન કૃતરથોએ કાઢી લીધો. કૌરવોને જીતિયાએ અટકાવ્યો. પંડવો નકુળના મુકામો કર્યો. સદેવને કૃપાચાર્યે દેવ્યો. આ પ્રમણે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું, સાત્યાકે દુર્યોધનને, આભ્યન-પુત્રે સુશિષ્ણે, દ્રુપદને અષ્ટાચાર્યો, સુપાંદરને કાન્તમેજે તથા ક્રિષ્ણજી અને અર્જુનને દુઃશસને કાઢી લીધો, તે સિદ્ધિ આપના તીવ્ર યોદ્ધાઓએ પણ બી મ તરફ રથનાથ પડાર મહારથોએને રોક્યા.

આ બધામાંથી કેવળ મૂલ્યુખ જ પોતાના વિષયીને (કૃતરથને) કાળીને આગળ લખે અને સૈનાનાને પોકારી પોકારીને કહેવા લાગ્યો— બીરો ! હું જુઓ છું ! આ પાણ્ડુનંદન અર્જુન બીમ પર દુમતો કરી રહ્યો છે. તમે પણ તેમની સધે પડો કરો નહ. બીમ તમારું કંઈ પણ જમાડી શકતા નથી. કંઈ પણ અર્જુનને મુકામો નથી કરી શકતા, તે પછી જી મનો તે વાત જ હું છે !’ સૈનાનાનો આ વચન સંભળતાં પડાર ચેના મહારથોએ ખૂબ ઉત્સાહની સધે બી મ ઉપર ધમકા, આ જેવું પિતામહના અનુભવી રક્ષા મંત્રે દુઃશસને પેતાના પ્રાણોના ભય કાંઈને અનન પર દુમતો કર્યો અને તેન ત્રણ આનાયા વચ્ચે કરીને ધીરુજ ઉપર બીસ બાણોને મહાર કર્યો. ત્યારે અર્જુન દુઃશસને ઉપર મો બાણ ઉડ્યા. તે તનુ કાચ તરીકે ભેદી પીંચ લાગ્યાં, આથી દુઃશસને બહુ જ દુઃખ થયો અને તેજે અર્જુનના કાળામાં ત્રણ ત્રણ માર્યાં. અર્જુન તેનું ધનુષ કંપીને ત્રણ ત્રણ માર્યાં તથા તેની જાંઘે. દુઃશસને મોનું પંડવ લાખ પચીસ બાણોથી અર્જુનની ભુલગ્યા અને છાતી પર મહાર કર્યો. ત્યારે અર્જુન કૌરવોં ભેડાઈ ગયો અને દુઃશસને ઉપર લખ કરા સમન લાગે જાણેના મહાર કાચ લાગ્યો તો

વખતે દુઃશાસને અદ્ભુત પરાક્રમ બતાવ્યું. અર્જુનનાં બાણો તેની પસે પહોંચે તે પહેલાં જ તેમને તે કાપી નાખતો હતો. એટલું જ નહિ, તેણે તીક્ષ્ણ બાણ છોડીને અર્જુનને પણ ધામધ કરી દીધો. ત્યારે અર્જુને સરાણ પર ધસીને તીણાં બનાવેલાં અનેક બાણ ચલાવ્યાં; તે

દુઃશાસનના શરીરમાં પેસી ગયાં. આથી તેને ખૂબ જ પીઠ થઈ અને તે અર્જુનનો સામનો છોડીને લોભના રથની પાછળ છુપાઈ ગયો. દુઃશાસન અર્જુનરથી અગ્રથ મહાસાગરમાં ડૂબી રહ્યો હતો તે વખતે ભીષ્મ તેને માટે એટ સમાન આશંખ આપનાર થયા.

દશમા દિવસના યુદ્ધનો વૃતાન્ત

સંજય કહે છે—ત્યારપછી સાત્યકિને ભીષ્મ તરફ જતો જોઈ અથશ્વપ રાક્ષસે તેને શોક્યો. આ જોઈ સાત્યકિએ ક્રુદ્ધ થઈ તેને નવ બાણો માર્યાં. ત્યારે રાક્ષસ પણ ક્રોધમાં ભરાઈ ગયો અને નવ બાણો મારીને તેને બહુ પીઠ પહોંચાડી. પણ તે સાત્યકિના ક્રોધની સીમા પણ ન રહી. તેણે તે રાક્ષસ પર બાણસયુદ્ધની વર્ષા શરૂ કરી દીધી. ત્યારે રાક્ષસ પણ સિંહનાદ કરતો તીક્ષ્ણ બાણોથી સાત્યકિને વિધવા લાગ્યો. સાથે રાજા ભગદત્ત પણ તેના પર તીખાં બાણો વરસાવવાનો આદેશ કર્યો, આથી સાત્યકિએ અવશ્યુપને છોડીને વગદત્તને જ પોતાનાં બાણોનું નિશાન બનાવ્યો. ભગદત્તે સાત્યકિનું ધનુષ કાપી નાખ્યું પરન્તુ તે કશીયો બીજું ધનુષ લઈને તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી વિધવા લાગ્યો. આ જોઈ ભગદત્તે સાત્યકિ પર એક ભયંકર શક્તિનો પ્રહાર કર્યો, પરન્તુ સાત્યકિએ બાણ મારીને તે શક્તિના બે ટુકડા કરી દીધા.

એટલામાં મહારથી રાજા વિરાટ અને દુષ્ટ કૌરવ-સૈનિકોને પાછા હાજરતા ભીષ્મ ઉપર ચડી આવ્યા. આ બાળુથી અથશ્વમા આગળ વધીને તે બંને સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. વિરાટે દશ અને દુષ્ટે ત્રણ બાણો મારીને શેણકુમારને ધામધ કરી દીધો. અથશ્વમાએ પણ આ બંને પર ખૂબ જ બાણો વરસાવ્યાં, પરન્તુ ત્યાં આ છુદ્ડોએ અદ્ભુત પરાક્રમ બતાવ્યું. અથશ્વમાનાં ભયંકર બાણોને તેમણે ફરક વખતે પાછાં લાળી દીધાં. એક બાણુ સહદેવ સાથે કૃપાચાર્ય ભીષ્મજેલા હતા. તેમણે સહદેવને સિત્તર બાણ માર્યાં. ત્યારે સહદેવે તેમનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને નવ બાણોથી તેમને વિધી દીધા. કૃપાચાર્યે બીજું ધનુષ લઈને સહદેવની છાતીમાં દસ બાણો માર્યાં. સહદેવે પણ કૃપાચાર્યની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. આ પ્રમાણે આ બંને વચ્ચે ભયંકર સંગ્રામ થઈ રહ્યો હતો.

ત્યારપછી શેણકુમારે મહાન ધનુષ લઈ પાંડવોની સેનામાં યુદ્ધીને તેને ભંગાવવા લાગ્યા. તેમણે કર્ણાક

અશ્વભયંકર ચિહ્નો જોઈ પોતાના યુદ્ધને કુણું બેસાડી આજે જ તે દિવસ છે કે ત્યારે અર્જુન ભીષ્મને મારી નાખ્યા માટે પોતાની પૂરીપૂરી શક્તિ લગાવી દેશે. કર્ણ કે ચારાં બાણો જાછળી રહ્યાં છે. ધનુષ દટ્ટી જોઈ છે, અગ્રો આયોઆપ ધનુષમાં જ ચોંટી ગયો છે અને મારા મનમાં દૂર કંઈ કરવાનો સંકેપ થઈ રહ્યો છે. ચન્દ્રમા અને સ્થાની ચોતરફ ઘેરા પડ્યા લાગ્યા છે. આ ક્ષતિયોગેના ભયંકર વિનાશ સ્થતી રહ્યો છે. તે સિવાય બાનેય સેનાઓમાં પાંગળાવ્યું થઈને પાનિ અને ગાણ્ડીય ધનુષનો ટંકાર સંભાળી રહ્યો છે. તેથી એ નહીં જાણ્યું છે કે આજ અર્જુન સમગ્રતે થોડાઓનો પાછા હાજરીને ભીષ્મ સુધી પહોંચી જશે. ભીષ્મ અને અર્જુનના સંગ્રામનો વિચાર આવતાં જ મારાં હૃદયમાં ખર્ષ થઈ ગયો છે, અને હૃદયનો જીસાદ જતો રહે છે. શામલ્યોને આગળ કરીને અર્જુન ભીષ્મ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે ધસતો જતો હોય તેવું અને ભારી રહ્યું છે. યુધિષ્ઠિરના ક્રોધ, ભીષ્મ અને અર્જુનનો સંપર્ક તથા મારો શત્રો છોડવાનો ઉદ્દેશ-આ ત્રણ વસ્તુઓ પ્રભાને માટે અમંગલ સૂચનારી છે. અર્જુન મનસ્વી, બળવાન, શૂર, અસ્તિવામાં પ્રવીણ, ત્વરાથી પરાક્રમ બતાવનાર, દૂર સુધી નિશાન વિધનાર તથા શુભ અને અશુભ નિમિત્તોનો જાણનાર છે. ઇન્દ્ર સહિત સમગ્ર જીવંતો પણ તેને યુદ્ધમાં નથી છૂટી શકતા. એટલે કે શીઘ્ર ભીષ્મની રક્ષા માટે જ. જુએ છે ને, આ લાખાક સંગ્રામમાં કેવો સંહાર મચ્યો છે! અર્જુનનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી રાજાઓનાં કવચ છિન્નિત થઈ રહ્યાં છે. ખન, પતકા, તેમજ, ધનુષ અને શસ્ત્રોના ટુકડા ટુકડા થઈ રહ્યા છે. આપણે ભીષ્મના આશ્રયમાં રહીને આહુતિ આપવાનો છીએ. તેમના ઉપર સંકટ આવ્યું છે માટે તમે નિઃશય અને યથા પ્રાપ્ત કરવાને જાહેર પ્રત્યેની ભક્તિ, ધીન્દ્રપતંયમ, તપ અને સદાચર વગેરે સંસ્કરણો કેવળ યુધિષ્ઠિરમાં જ દેખાય છે. તેથી તે

તેમને અર્જુન, ભીમ, નકુળ અને સહદેવ જેવા ભાઈ મળ્યા છે. ભગવાન યાજ્ઞદેવ તેમની સહકારી છે. દુષ્ટાદિ દુષ્ટોષિન પર જે યુધિષ્ઠિરનો ક્રોધ થયો છે તે સમસ્ત ભારતની પ્રાણને હાથે કરી રહ્યો છે. જુઓ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં શબ્દોમાં રહેનર અર્જુન કાવોની સેનાને સ્વીરનો અર્થ આપી રહ્યો છે. હું યુધિષ્ઠિરનો સમે જઈ રહ્યો છું. તેમના બુદ્ધિમાં જીવું તે અમુદ્ધા પ્રવેશ કરવા સમાન હરિન છે, કારણ કે યુધિષ્ઠિરની આદે બાજુ અનિરથી ચોદાઓ ભીમા છે. સત્યદિ, અસિમન્યુ, કુષ્ટદુષ્મન, ભીમસેન અને નકુળ-સહદેવ તેમની રક્ષા કરી રહ્યા છે, આ જુઓ, અસિમન્યુ બીજા અર્જુન સમાન સેનાની આગળઆગળ આવી રહ્યો છે. તમે તમારાં ઉત્તમ અશ્વોને ધારણ કરો અને કુષ્ટદુષ્મન તથા ભીમસેન સાથે યુદ્ધ કરવા બાંધો. પોતાનો પ્રિય પુત્ર ઇવનો રહે એ પ્રણ નથી ચહતું. તો પણ આ વખતે શનિધર્મનો ખ્યાલ કરીને હું તમને મારાથી અલગ કરું છું.

સંજયે કહ્યું-આ વખતે ભગદત્ત, કૃપાચર્ય, ઇશ્ય, કૃતવર્મા, વિન્દ, અનુવિન્દ, જ્યદથ, ચિત્રસેન, દુર્મર્ણ્ય અને વિઠ્ઠલ-આ દસ ચોદાઓ ભીમસેનની સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. ભીમસેન પર હથેલી નર, કૃતવર્માએ ત્રણ, કૃપાચર્યે નર તથા ચિત્રસેન, વિઠ્ઠલ અને ભગદત્ત દશ-દશ બાણોનો પ્રહાર કર્યો, સાથે જ જ્યદથે ત્રણ, વિન્દ-અનુવિન્દે પાંચ-પાંચ તથા દુર્મર્ણ્યે વીસ બાણોથી તેને ઘાયલ કર્યો. ભીમસેને પણ આ બધા મહારથીઓને પોતાનાં બાણોથી એક પછી એક વિધી દીધા. તેણે શસ્ત્રને સાત અને કૃતવર્માને આઠ બાણોથી વિધીને કૃપાચર્યના ધનુષને વચ્ચેથી કાપી નાખ્યું અને તેમને સાત બાણોથી ઘાયલ કર્યા. પછી વિન્દ અને અનુવિન્દને ત્રણત્રણ, દુર્મર્ણ્યને વીસ, ચિત્રસેનને પાંચ, વિઠ્ઠલને દશ તથા જ્યદથને પાંચ બાણ માર્યાં. કૃપાચર્યે બીજું ધનુષ લઈને ભીમસેન પર દશ બાણોથી ચોટ કરી. ત્યારે ભીષ્મસેને ક્રોધમાં ભરાઈને તેમના પર અનેક બાણોની વર્ષા કરી દીધી. પછી જ્યદથના સારથી અને યેકાને ત્રણ બાણોથી યમકોડ મોકલી દીધા. તે પછી બે બાણથી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. ત્યારે તે પોતાના રથથી હૃદિને ચિત્રસેનના રથ પર જઈ બેઠો.

ત્યારપછી મહારથી ભગદત્તે બીજાને પર એકે સંક્રિતનો પ્રહાર કર્યો, જ્યદથે પદ્મિય અને તેમર ચત્તર્યાં

કૃપાચર્યે શનિધર્મનો પ્રયોગ કર્યો તથા રાજા એક બાણ માર્યું. તે સિરખ બીજા ધનુષરોએ પણ ભીમસેનને પચાસાંચ બાણ માર્યાં. ત્યારે ભીમસેને એક તેજ બાણથી તેમરના દુરોરુક્રમ કરી દીધા, ત્રણ બાણથી પદ્મિયને કાપી નાખ્યું. નર બાણ મરી શનિધર્મ તોડી નાખી તથા શસ્ત્ર બાણ અને ભગદત્તની સંક્રિતને પણ કાપી નાખ્યા. સદ્ય બીજા ચોદાઓનાં બાણોના પણ કુરોરુક્રમ કરી નાખ્યા, તેમજ તે બધાને ત્રણ ત્રણ બાણોથી ઘાયલ કરી દીધા. એટલામાં ત્યાં અર્જુન પણ આવો પહોંચ્યો. ભીમ અને અર્જુન બન્નેને ત્યાં મળેલા બેઠા અપના ચોદાઓને વિજયની આશા રહી નહિ. ત્યારે દુષ્ટોષિને સુઘમનિ કહ્યું; ‘તમે તમારી સેના સાથે એકામ જાઈને ભીમસેન અને અર્જુનનો વધ કરો.’ આ સાંભળી સુઘમનિે હાથે રથોચ્ચિતે લઈ તે બન્ને પાંચોને ધેરી લીધા. આ બોઈ અર્જુને પડેલા રાજા શસ્ત્રને પોતાનાં બાણોથી કાંડી દીધા, તે પછી કૃપાચર્ય અને સુઘમનિ ત્રણત્રણ બાણોથી વિધી દીધા. પછી ભગદત્ત, જ્યદથ, ચિત્રસેન, વિઠ્ઠલ, કૃતવર્મા, દુર્મર્ણ્ય, વિન્દ અને અનુવિન્દ-આ મહારથીઓમાંથી પ્રયેકને ત્રણત્રણ બાણ માર્યાં જ્યદથ ચિત્રસેનના રથ ઉપર હવે, તેણે પોતાનાં બાણોથી અર્જુન અને ભીમ —બન્નેને ઘાયલ કર્યાં. ઇશ્ય અને કૃપાચર્યે પણ અર્જુન પર સર્મવંધી બાણોનો પ્રહાર કર્યો તથા ચિત્રસેન આદિ કોરોએ પણ બન્ને પાંચોને પાંચપાંચ બાણ માર્યાં. આ પ્રમણે ઘાયલ થયા છતાં પણ તે બન્ને પાંચો ત્રિગોની સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યા. ત્યારે સુઘમનિ નર બાણોથી અર્જુનને પીડિત કરીને ખૂબ તોરડી સિંદન કર્યો. તેની સેનાના બીજા રથોએ પણ આ બન્ને ભાઈઓને વિધવા લાગ્યા. આ વખતે ભીમ અને અર્જુને સેકેડો વીરોને રણપ્રમર્માં પેદાશી દીધા. અર્જુન પોતાનાં બાણોથી ચોદાઓની ગતિ રોકીને તેમને મારી નાખતા હતા. તેનું આ પ્રારામ અદ્ભુત હતું. જો કે કૃપાચર્ય, કૃતવર્મા, જ્યદથ તથા વિન્દ-અનુવિન્દ વગેરે વીરો રિધર થઈને આ બન્નેનો મુકાબલો કરી રહ્યા હતા, તે પણ તેમજ કોરોની સેનામાં નાસભાગ મચાતી દીધી. ત્યારે કોરોસેનાના રાજાઓએ અર્જુન પર અમખ્ય બલાની વર્ષા કરી, પરન્તુ અર્જુને તે બધાને પોતાનાં બાણોથી રોકીને ધનુષના મુખમાં પહોંચાડી દીધા.

वृद्ध

બીજી આજુ દોહાચારે પુણ્યમનું ધરુપ કાપીને
તેને ધયાસ બાણોથી વિધી દીધી, ત્યારે યજુમન
‘પુણ્ય ને બીજુ’ જનુ. લખને આચાર્યનાં દેખનાં દેખનાં
જ તેમના પર બાણોની ઝડી લગારી દીધી, પરન્તુ
જુજુથી દોહી પોતાનાં બાણોથી તેને કાપી મારખીને

કુટુમ્બને પર પાંચ તીર યોડ્યાં. ત્યારે કુટુમ્બને કોષમાં બરાબરે આચાર્ય પર ગદા હોડી. તેને આચાર્યે પચાસ બાણ છોડીને વચ્ચે જ કાપી દીધી. આ ભોઈ પુત્રાનું એક શક્તિ રૂપી. તેને દ્રોણાચાર્યે નર બાણથી કાપી નાખી અને પછી સમામર્ગ્યમાં કુટુમ્બ ના હાંત ખાટા કરી દીધા. આ પ્રકારે દાણ અને વૃષ્ટાનનું ખૂબ જ બીણુ અને ધમસાણુ થઈ ચૂં રહ્યું.

આ બાણુ અર્જુન ભીમની સામે આવીને તેમને પોતાનાં તીરણ બાણોથી બધિત કરવા લાગ્યો. આ ભોઈ રાત્ર ભગત્ત પોનાના મોટેલા હાથી ઉપર બેસીને તેની સામે અવી ગયો. તેણે પોતાની બાણવર્ષાથી અર્જુનની ગતિ રોકી દીધી. ત્યારે અર્જુને પોતાનાં તીરણ બાણોથી ભગત્તના હાથાને ધપક કરી દીધા અને શિખરોડીને આદેશ કર્યો કે 'આજળ વયો, આજળ વયો; બી મરી પાસે પહોંચીને તેમનાં અન્ન કરી દે.' આ પ્રમાણે કહીને અર્જુન શિખરોડીને આગળ રાખીને ખૂબ વેગથી બી મ તરફ આવ્યો. બસ, બન્ને બાણુથી બાક માર મુદ્ધ થવા લાગ્યું. આપના શરણીશ કોલાહલ કરતા ખૂબ વેગથી અર્જુન તરફ દોડ્યો. પરન્તુ અર્જુને તે વિચિત્ર સેનાને વાતવાતમાં કચરી નાખી. શિખરોડી કાપટ ભીમપિતામહની સામે આવ્યો અને ખૂબ ઉસાહથી તેમના ઉપર બાણ વરસાવવા લાગ્યો. બીએ પણ અનંક દિવ્ય અસ્ત્રો છોડીને શત્રુઓને ભરમ કરવા શરૂ કર્યાં. તેમણે અર્જુનના અનુયાયી અનેક સ્ત્રોમક વીરોને મારી નખ્યા અને પાંડવોની તે સેનાને આજળ વધની રૂંટી દીધી. ભોનભેલામા અનેક રથો, હાથીઓ અને ધોણાઓ સ્વાર વગરના થઈ ગયા. આ વખતે ભીમન એક પણ બાણ ખાલી નરોડું નહું. તે રિષભક્ષી કાળ સમાન ચર્મ રહ્યા હતા. તેમની ઝપટમાં આગને એક, કાશી અને રૂપ દેહના એક દળર વીરો પોતાનાં વાધી, ધોડા અને રથો સહિત રણ્યેત્રમાં ધગથથી ચર્મ ગયા. આવી તેમના સાનન માટે જ્યાની કોઈની હિમ્મત અસતી નહોતી. કવગ વીરનાથ અર્જુન અને અતુલ તેજસ્વી શિખરોડી જ તેમની આગળ ટકવાનું સાહમ કરી ચડતા હતા.

શિખરોડીએ ભીમની સામે આવીને તેમની છાતીમાં ઇચ બાણ માર્યા પરન્તુ બીએ તેના એતવનાં ખ્યાલ કરીને તેના પર ધા કર્યો નાં. પરન્તુ શિખરોડી આ વાતને સમજી શક્યો નહિ. તે વખતે અર્જુન તેને કહ્યું:

‘વીર! કાપટ આજળ વધીને ભીમનો વધ કરો. વારંવાર મારી પાસે કહેવાવવાની છું જરૂર છે! તમે મહારથી ભીમને દેર ન મારી નાખો. હું સધુ કહું છું કે કુષિચિરની સેનામાં મને તમારા સિવાય એવો કાંઈ વીર દેખતો નથી કે જે સત્રોમમા ભીમની આજળ ટકી શકે’ અર્જુને આ પ્રમાણે કહેતાં શિખરોડી દંડત જ તરફતરફનાં બાણોથી પિતામહને વિધી દીધા. પરન્તુ તેમણે તે બાણોની કંઈ પણ પરવા ન કરતાં પોતાનાં બાણોથી અર્જુનને રોકી દીધા. ઉપરાંત તેમણે બાણોની વર્ષાથી પુત્રાળ પદ્મસેનાને પરલોક મોકલી દીધી. બીજા બાણુ પાંડવોએ પણ પોતાનાં તીરથી પિતામહને મિલકુષ દાંડી દીધા.

આ સમયે અમે તમારા પુત્ર દુઃશાસનનું ખડુ અદ્યુત પશકમ ભેટું. તે એક તરફથી તે અર્જુનની સામે મુદ્ધ કરી રહ્યો હતો અને બીજા તરફ પિતામહની રક્ષામાં પણ તપર હતો. આ સમામર્મ તેણે અનંક રથીઓને રથબીન કરી દીધા તથા અનંક હાથીચરો અને ધેડેરચરો તેનાં તીરણ બાણોથી કપાઈને પૃથ્વી પર પડ્યા હોવા. એટલું જ નાં, કેટલાયે હાથીઓ પણ તેનાં બાણોથી બાંધત થઈને અમામ ભાગી નીકળ્યા. આ વખતે દુઃશાસનને છતવાનું અથવા તેની સામે જવાનું કોઈથી પણ સાહય થમ શક્ય નહિ. કવગ અર્જુન જ તેની સામે અવી આવ્યો. અર્જુને તેને પરાસ્ત કરીને ફરી પાછો ભીમ પર જ કુમરો કર્યો. આ બાણુ શિખરોડી તે પોતાનાં જગુભ્ય બાણોથી પિતામહ પર પ્રહાર કરી જ રહ્યા હતા. પરન્તુ તેમની આપના રિતાટન કંઈ પણ કટ થતું હોય તેમ જણાતું નહોતું. તેઓ હસતા હસતા તે બાણોને કીટી રહ્યા હતા. ત્યારે આપના પુત્રે સમસ્ત ચોદાઓન કહ્યું—‘વીર! તમે અર્જુન પર ચારે બાણુથી કુમરો કરો. કરો નાં, ધર્મના ભીમ તમારી બંવાની રક્ષ કરશે. જો સમુદ્યું દેવતાઓ પણ એકલા થઈને આવે તો તેઓ ભીમની સામે ટકી નથી શકતા, તો પછી પાંડવોની રી પચાત છંદ તેથી અર્જુનને સમે અથલે ભેડ પાછ ન જાયો, કુ પોતે જ પ્રમનન-પૂરક તેના સામંતો કરીય. આપ લોક પણ સાવધાન થઈને મારી સહવતા કરો.

આપના પુત્રનાં ભેરસરી વાતો સાંભળી મહા ચોદાઓ અવેશમાં જવાઈ ગયા. તેમાં રિદેહ, કલિમ,

હાસેરક, નિપાદ, સૌતીર, પાદોષ, દરદ, પ્રતીચ્ચ, માધવ, અભિપાદ, શૂરસેન, શિખિ, વસાતિ, શાલ્વ, શદ્, નિગત, અમ્મલ અને દેકપ વગેરે દેશોના રાજ્યો હતા. આ બધાં જોડેકસામરા અર્જુન ઉપર વૃદી પડ્યા. ત્યારે અર્જુને દિવ્ય બલોનું સ્મરણ કરીને ધનુષ પર તેમનું સંધાન કર્યું અને નેમ અગ્નિ પતંગિણિને બાળી મૂકે છે તેમ તે તે બધા રાજ્યોને હાર્ય કરવા લાગ્યો. મહારાજા તે સમયે અર્જુનના બાણોથી ધાપલ થઈને રથની ધ્વજની સાથે રથી, ઘોડેસરોની સાથે ઘોડા અને હાથીસરોની સાથે હાથી પડ્યા લાગ્યા. આખી પૃથ્વી બાણોથી દક્ષાદ ગઈ, આપની સેના ચારે તરફ ભાગવા લાગી. આ પ્રમાણે સેનાને ભગાડીને તેણે દુઃશાસન પર પ્રહાર કરવા શરૂ કર્યો. તેના બાણ દુઃશાસનના શરીરને છેદીને પૃથ્વીમાં સમાઈ જતાં હતાં. થોડી વારમાં અર્જુને તેના ઘોડા અને સારથીને નીચે પાડ્યા. પછી વીસ બાણ ભારીને વિવિધશક્તિના રથને તોડી નાખ્યો અને પાંચ બાણોથી તેને પચુ ધાપલ કરી દીધો. ત્યારપછી કૃપાચાર્ય, વિકલ્પ અને સશ્પને પચુ વિધીને તેમને રથબીન કરી દીધા. આથી તે તે બધામ મહારથીઓ પરાજિત થઈને જાગી નીકળ્યા. બપોર થતા પહેલાંપહેલાં જ અર્જુન આ બધા થોડાઓને હારીને ધૂમાડા રહિત અગ્નિ સમાન દેદીપ્યમાન થયા લાગ્યો. પ્રખર કિરણોથી જગતને તપાવનાર સૂર્યની પેઠે તે પોતાના બાણોથી બીજા રાજ્યોને પચુ તપાવવા લાગ્યો. તેણે બાણોની વર્ષાથી સમસ્ત મહારથીઓને ભાગ્યોને સગ્રામમાં કૌરવ-પાંડવોની વચ્ચે લાંબીની એક મોટી નદી વહુવડાવી દીધી. એટલામાં જ પોતાના દિવ્ય અસ્રોના પ્રયોગ કરતા બીજા અર્જુન ઉપર ચડી આવ્યા. આ લોઈ શિખરોએ તેમના ઉપર હુમલો કર્યો. તેને ભેટા જ બીજા પોતાના અગ્નિ સમાન તેજસ્વી અસ્રો પાછાં વાળી દીધાં. ત્યારે અર્જુન પિતામહને મુર્ચ્છિત કરીને આપની સેનાને સંહાર કરવા લાગ્યો.

ત્યારપછી ઇરા, કૃપાચાર્ય, ચિત્રસેન, દુઃશાસન અને વિકલ્પ દેદીપ્યમાન રથો પર બેસીને પાંડવો ઉપર ચડી આવ્યા અને તેમની સેનાને કંપાવવા લાગ્યા. આ શરીરોને હથે મરવામાં આતી તે સેના બધાં બાણોએ ભાગવા લાગી. આ બાણ પિતામહ બીજા પચુ સ્વેન

* થઈને પાંડવોના મંમરથોને ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા.

અર્જુને પચુ આ પ્રમાણે આપની સેનાના અનેક હાથીઓને મારી નાખ્યા. તેના બાણોના મારથોદ્ગારો મનુષ્યોની લેશો પડતી દેખાતી હતી. થોડાઓના કુપ્રહલોવાળાં મસ્તકોથી રણભૂમિ અઘરાલિ થઈ ગઈ હતી. તે વીરરિનાશક સંધાનમાં બીજા અને અર્જુનને જો જ બલુ પોતાનું પરાક્રમ બતાવી રહ્યા હતા. આ વખતે-પાંડવોનો સેનાપતિ મહારથી ધુષ્ટાશ્વન ત્યાં આવોને પોતાના સૈનિકોને બોલ્યો, 'સોમકા! તમે મનુષ્યોને સાથે લઈ બીજા પર હુમલો કરો.' સેનાપતિની આજ્ઞા સાંભળી સોમક અને રંજયવંશી હાસિયો બાણવર્ષાથી પીડિત હોવા છતાં બીજા પર ચડી આવ્યા. રાજ્યની બ્યારે આપના પિતા તેમનાં બાણોથી ખૂબ ધાપલ થઈ ગયા ત્યારે ખૂબ શાપમાં, ભરાઈને મનુષ્યોની સાથે મુદ્દ કરવા લાગ્યા. પુરંકાળમાં પરશુરામે તેમને જે શત્રુસંહારિણી અબલિદ્ધા શીખવી હતી તેના ઉપયોગ કરીને બીજા શત્રુસેનાનો સંહાર ચારંબો. તેઓ દરેકજ શત્રુસેનાના દસ હજાર થોડાઓનો સંહાર કરતા હતા પચુ તે દશપા દિસે તેમણે મત્સ્ય અને પાચલ દેશના અસંખ્ય હાથી-પોડા મારી નાખ્યા. તેમના સત મહારથીઓને યથોક્ત મોકલી દીધા. તે પછી તેમણે પાંચ હજાર રથીઓનો સંહાર કર્યો અને પછી ચોંસ હજાર પાચળ સૈનિકોને મારી નાખ્યા. આ પ્રમાણે સમસ્ત રાજ્યોની સેનાનો સંહાર કરીને બીજા વિરાટના લાંબ ચતાનોડને મારી નાખ્યો. તે પછી એક હજાર રાજ્યોને ચતુનો આંસ બનાવ્યા. પાંડવસેનાના જેજે વીરો અર્જુનની પાછળ ગયા હતા તે બધા બીજાની સાથે જતાં જ યમલોકના અતિથિ બની ગયા. લીમટ આ મહાન પરાક્રમ કરીને હાથમાં ધનુષ લઈ બન્ને સેનાઓની વચ્ચે જામા રહ્યા. તે વખતે કાઈ રાજ તેમની તરફ આંખ બાંધી કરીને જોવાની હિંમત ન કરી શક્યા. બીજાના તે પરાક્રમે ભેદને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ધનંજયને કહ્યું; 'અર્જુન! જુઓ, આ શાન્તુનનંદ બીજા બન્ને સેનાઓની વચ્ચે જામા છે, હવે તમેલોભ જોર લગાવીને તેમનો વધ કરો, તો જ તમારો જય થશે. બધાં તેઓ સેનાનો સંહાર કરી રહ્યા છે ત્યાં પહોંચીને જળરત્નનીથી તેમની ગતિ રોકી દો, તમરા સિવાય બીજા કોઈ એવો વાર નથી કે જે બીજાનાં બાણોના અઘત સહી શકે.' ભગવાનની પ્રેરણાથી અર્જુને એ વખતે એટલી બધી બાણવર્ષા કરી કે બીજા રથ

ધન અને વેડાઓ સહિત દંકઈ ગયા. પરન્તુ પિતામહે પોતાના બાણો છોડીને અલ્પુનના બાણોના ડુકડેડુકડા કરી દીધા. ત્યારે શમ્ભુ પોતાના હિતમહિતમ અસ્થિઓ લઈને ખૂબ વેગથી ભીખ ઉપર દોડ્યો. તે વખતે અલ્પુન તેની રક્ષા કરી રહ્યો હતો. ભીખની પાછળ ચાલનારા બેટલા ચોદા હતા તે બધાને અલ્પુને મારી નાખ્યા. અને પોતે પણ ભીખ પર હુમલો કર્યો. તેની સાથે સાત્યાક, ચેકિતાન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, દુષ્ટ, નકુળ, સહદેવ અને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો પણ હતા. આ બધા એક સાથે ભીખ પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. પરન્તુ આથી તેમને જરા પણ ગભરાટ ન થયો. તેઓ તે બધા ચોદાઓના બાણોને પાછાં માળીને પાંડવસેનામાં ધુસી ગયા અને બાણે એક કરી રહ્યા હોય તેમ અસ્થિઓનો ઉચ્છેદ કરવા લાગ્યા. શિખરડીના સ્ત્રીલાવતું હમરણ કરીને તેઓ વારંવાર હસતા તેના પર બાણ ચલાવતા ન હતા. જ્યારે તેમણે દુષ્ટની સેનાના સાત મહારથીઓને મારી નાખ્યા ત્યારે રણભૂમિમાં મહાન ક્રોધાદશ થવા લાગ્યો. આ જ વખતે અલ્પુન શિખરડીને આગળ કરીને ભીખની નિકટ પહોંચી ગયો.

આ પ્રમાણે શિખરડીને આગળ રાખીને બધા પાંડવોએ ભીખને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા અને તેમને બાણોથી વિધવાતું શરૂ કર્યું અને શત્રુની, ખંડિય, દરથી, મુદ્ગર, મૂમશ, ગ્રાસ, બાણ, શકિત, તેમર, કમ્પન, નારાય, વત્સાન્ત અને ભુયુવડી આદિ અસ્થિઓના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. તે વખતે ભીખ તો એકલા હતો અને મારનારોની સંખ્યા બહુ હતી. આથી તેમણે કેવય ઊભાભિલ યજ્ઞ ગ્રંથ. તેમને ખૂબ કષ્ટ પહોંચ્યું તથા મમંસ્થાનોમાં જાડી ચોટ લાગી. છતાં પણ તેઓ વિચલિત ન થયા. તેઓ એક ક્ષણમાં જ રથોનો ઘેરો તોડીને બહાર નીકળી આવતા અને પાછા પાંડવોની સેનામાં ધુસી જતા હતા. દુષ્ટ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની કાંઈ પણ પરવા કર્યા વગર તેઓ પાંડવસેનામાં ધસી આવ્યા અને પોતાના તીક્ષ્ણ બાણોથી ભીમસેન, સાત્યાક, અલ્પુન, દુષ્ટ, વિરાટ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન-આ છ મહારથીઓને વિધવા લાગ્યા. આ મહારથીઓએ પણ તેમનાં બાણોનું નિવારણ કરીને એક પછી એક દશ દસ બાણોથી ભીખને વિધી દીધા. મહારથી શિખરડીએ તેમના પર બાણોનો પ્રચળ પ્રહાર કર્યો પરન્તુ તેનાથી તેમને જરાક પણ કષ્ટ ન થયું, ત્યારે અલ્પુને ક્રુષિત

ઈને ભીખના ધનુષને કાપી નાખ્યું. તેણે ધનુષ કાપ્યું તે કૌરવ મહારથીઓથી સહન ન થયું, તે વખતે આચાર્ય દ્રોણ, કૃતવર્મા, જયદ્રથ, બૃહિશ્રવા, શૂર, શલ્ય તથા ભગદત્ત—આ સાતે વીરો ક્રોધમાં ભરાઈને ધનંજય ઉપર તૂટી પડ્યા અને પોતાનાં હિંમ્મ અત્યોતી કુશળતા બતાવતા તેને બાણોથી આચ્છાદિત કરવા લાગ્યા. અલ્પુન પર હુમલો કરનાર આ કૌરવ વીરોએ મહાન ક્રોધાદશ મનાવ્યો. તે વખતે અલ્પુનના રથ પાસે 'મારો, અહિં' લાવો, પકડો, કાપી નાખો, ડુકડા કરી દો' એવા અગળ સંભળાવા લાગ્યા.

તે બધાજ સંભળીને પાંડવોના મહારથીઓ પણ અલ્પુનની રક્ષા માટે દોડ્યા. સાત્યાક, ભીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, દુષ્ટ, ધૃષ્ટકેય અને અગ્નિમનુ—આ સાત વીરો પોતપોતાનાં ત્રિચિત્ર ધનુષ લઈને ક્રોધમાં ભરાઈને કૌરવોની સામે આવી ગયા. પછી તો બન્ને દળોમાં શોભાયકરી યુદ્ધ છેકાઈ ગયું. બાણે દેવતાઓ અને દાનવો લાડી ન રહ્યા હોય! ભીખનું ધનુષ કપાઈ ગયું હતું એવી અસરમાં શિખરડીએ તેમને દશ બાણોથી વિધી દીધા, પછી દશ બાણોથી તેમના સારથીને મારીને એક બાણથી તેમની ધનુષ કાપી નાખી, ત્યારે ભીખે બીજું ધનુષ હાથમાં લીધું, પરન્તુ અલ્પુને તેને પણ કાપી નાખ્યું. આ પ્રમાણે ભીખે અનેક ધનુષ હાથમાં લીધાં પણ અલ્પુન તે દરેકને કાપતા રહ્યો. વારંવાર ધનુષ કપાવાથી ભીખને અવશન્ત ક્રોધ થયો. તેમણે પર્વતોને પણ તોડી નાખનારી એક બહુ મોટી શક્તિ અલ્પુનના રથ પર દેડી. આ બેઠે અલ્પુને પાંચ બાણ મારી તેના ડુકડેડુકડા કરી દીધા.

ચકિતને કષ્ટાએલી બેઠે ભીખ મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા—'જે લગવાન ધીકુંજી રક્ષા ન કરતા હોત તે હું એક જ ધનુષથી સમગ્ર પાંડવોનો વધ કરી શકતો હતો. આ સમયે મારી આગળ પાંડવોની સાથે યુદ્ધ ન કરવાની મેં કારણ છે—એક તો તેઓ પાંડુના સન્તાન હોવાથી મારે માટે અવધ છે; અને બીજું મારી આગળ આ શિખરડી આવી ગયો છે કે ને પહેલાં જ હતો, જે સમયે મારા પિતાએ માતા સત્યવતી સાથે વિવાહ કર્યો તે વખતે તેમણે સન્નુષ ધર્મને મને મેં જ આપ્યા હતા—'જ્યારે તારી ઇચ્છા થશે ત્યારે જ તું મરીશ, તથા યુદ્ધમાં તને મોઢ પણ મારી શકશે નહિ.' હવે જો આવી વાત છે તો આ વખતે હું મારી એજાજ

મારે મૃત્યુ કેમ સ્વીકારી ન લઉં; કારણ કે હવે તેનો પણ સમય અવી ગયો છે.”

ભોમના આ નિશ્ચયને આકાશમાં રહેલા અગ્નિજોત્સના વચ્ચે વચ્ચે જતી ગયા. તેમણે બીજાને સમજાવીને કહ્યું; ‘‘મિત્ર! તમે જે વિચાર કર્યો છે તે અમને બહુ જ પ્રમ છે બસ. હવે તેમ જ યુદ્ધ ઉપરથી ચિત્તાર્થ મેળવી લો. તેમની વાત પૂરી થતાં શીતલ અને ગુણધિત વધુ મન્દમન્દ થવા લાગ્યો. જલણોનો ‘જનક’ થવા લાગ્યો. દેવતાઓનાં કુન્દુલોમાંથી કાઢી કાઢી આનંદ જિ મ ઉપર પુનઃ જ થવા લાગી અગ્નિઓની વાત બીજા કાંઈને સમજાઈ નહીં, કેવળ ભીમ સાંતળી રહ્યા અને બસ મુનના પ્રભાવથી એ સાંભળ્યા. વચ્ચેઓની આ વાત સાંભળીને પિતામહે જે તાના ઉપર તીવ્ર બળોની વધી થઈ રહેતી હોવા છતાં પણ અર્જુન પર હાથ ન લાગ્યો. તે સમયે ધિમ્પડીએ કુપિત થઈ ભીમની છાતીમાં બાણ માર્યાં, પરંતુ તેઓ જગડ પણ રિચલિત ન થયા. ત્યારે અર્જુન હારથ કરીને પિતામહે ઉપર પહોંચા પવસ બધા માર્યાં. પછી શીશ્યાના પુત્ર સા બહો ભારીન તેમના મધમાં અગ્નિ અને મમરથાનને વધી દીધા. આ પ્રમાણે બીજા રાત્રીમાં પણ ભીમ પર હજાર બાણોનો પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ભીમ પણ પોતાનાં બાણોથી તે રાત્રીમાં અર્જુન નિવરણ કરીને તેમને રિધવા લાગ્યા. ત્યારપછી અર્જુન ફરીથી ભીમના ધનુષને કાપી નાખ્યું અને નવ બાણોથી તેમને વિધિને તેમના રથની પાછળ કાપી નાખી. પરાક્રમ બાણો માટે તેમના સારથીને પાંડવ કંપો. હવે ભીમ બાણ ધનુષ લીડું તો અર્જુન તેને પણ કાપી નાખ્યું. એકબેક હાથમાં તેઓ ધનુષ લેતા અને અર્જુન તેને કાપી નાખતો. આ પ્રમાણે જ્યારે ધનુષ ધનુષ કપાઈ ગયાં તો ભીમ અર્જુન સાથે યુદ્ધ બંધ કરી દીધું. ત્યારે અર્જુન રાત્રીમાં આગળ કરીને પિતામહેને ફરીથી પચીસ બાણ માર્યાં. તેમની અત્યંત આકાશ પડ્યાંને પિતામહે કુશાસનને કહ્યું; ‘‘જો, આ મહારથી અર્જુને આજ કાંઈમાં કારાઈને મને હજાર બાણોથી વિધી દીધી છે. તેનાં બાણ મારા કવચને હોંડી ફરીમાં ધુસી જાય છે અને મુશ્કેલ સમાન થોડું છે. આ રાત્રીમાં બાણ નથી; વળે તેમાં આ બાણો લાગતા જ ફરીમાં વિગળના નેવા લટકા જોવા લાયક છે. આ બાણો પ્રજાપતિ સમાન જાય છે

અને જગ સમાન કુશળ છે, તથા મારાં મમરથાને ચીરી નાખે છે. અર્જુન સિવાય બીજા કોઈનાં બાણ મને આટલી પીડા આપી ન શકે.

આ પ્રમણે કહીને ભીમ બાણ પાંડવોને હાર મારી દેશે એવા કોષમાં ભરાઈ ગયા અને અર્જુન ઉપર તેમણે ફરીથી એક શક્તિ છોડી; પરંતુ અર્જુન તેના નાણ કુદક કરી દીધા. ત્યારે ભીમ હાલ અને તરવાર હાથમાં લઈ રમથી જોતરવા લાગ્યા. તેઓ હજુ પૂરા કિતપાં પણ ન હતા અને અર્જુન બાણ મરીને તેમની હલનાં સેકો કુદક કરી દીધા. આ જોઈ બંધને ખૂબ વિરમ થયું. અર્જુને તીવ્ર બાણોથી ભીમનાં રમે રામ રિધી દીધા હતાં, તેમના ફરીમાં બે આંગળ પણ એવી જગ નહોતી કે જેમાં બાણ ન લાગ્યા હોય. આ પ્રમાણે કોતરવાને જોતાં જોતાં જ બાણોથી અગ્નિ થઈને અર્જુન પિતાજી સ્થાપિત વખતે રથ ઉપરથી પડ્યા. તે વખતે તેમનું મારતક પૂર્વ દિશા ગઈ હતું. તેમના પાતાં જ દેવતાઓ અને રાત્રીમાં હાહાકાર મચી ગયો. મહારાજ! મહત્ત્વા ભીમને એવી રથમાં જોઈને અમારું હૃદય બેસી ગયું. પૂરી પર વળવાત સમાન થઈ ગયો. તેમના શરીરમાં ફેરક બાણો બાણ વિધાએલાં હતાં તેથી તેઓ પડ્યા છતાં તે બાણો ઉપર જ રીંગાઈ રહ્યા. તેમને પૂરવાની રપઈ ન થયો. બાણોથી પર સુનેલા ભીમના શરીરમાં રિધ્ય લાગે અવેશ થયો. પાતાં પડતાં તેમણે બેચું કે સર્વ તો હજુ રિધ્યાપનમાં છે, આ મરણને કિતમ અત નથી; તેથી તેમણે બાણોના ત્યાગ ન કર્યો. તેઓ તેજ જ શરીરમાં સ્થિર રહ્યાં. આ જ વખતે તેમને આકાશમાં આ રિધ્ય રાણી સંભળાઈ મહાત્મા ભીમજી તો સમર્થ રાત્રીમાં જોઈને શ્રેષ્ઠ છે. તેમણે આ રિધ્યાપનમાં પોતાના મૃત્યુને કેમ સ્વીકાર કર્યો? આ સાંભળી પિતામહે ઉત્તર આપ્યો-‘‘હું હજુ જીવે છું.’’

હિમાલયની પુત્રી શ્રીગંગાને ન્યારે આ મહામ પશુ કે કોરવોના પિતામહે ભીમ ફરી પર પડ્યા છતાં પણ હજુ પ્રણે બચાવીને ઉત્તરપણની વાટ લુચે છે, ત્યારે તેમણે મહાપ્રજાને હાંસના રૂપમાં તેમની પાસે મોકલ્યા. તેમણે બાળને યારથમાં પર સુનેલા-ભીમજીનાં રથન કયાં અને મહાપ્રજા ફરી પછી પરપર કહેવા લાગ્યા; ‘‘ભીમજી તે મેટા મહાત્મા છે, સારા, તેઓ રિધ્યાપનમાં શરીર કેમ કાઢી? આ

પ્રમાણે કહીને ત્યારે તેઓ જ્યાં ઘાયા તો બીએ તેમને કહ્યું: 'હસગણ! આપને સત્ય કહું છું કે હું દક્ષિણાયનમાં દેવ-યાગ નહિ કરું. ઉત્તરાયણ થતાં જ હું જ્ઞાપ્યમની યાત્રા કરીશ. આ મારા મનમાં પહેલેથી જ નિશ્ચિત છે. મિનાના વંદનાનથી મન્ય મર્યાદાથીન છે; તેથી ત્યંત્રુધી પ્રણ પારણ કરી રાખવામાં અને વધુ દંડિત નહિ લગે.'

આમ કહીને તેઓ બાણશય્યા પર સૂતા રહ્યા અને હંતયણ આજ્ય ગયા, તે વખત કૌરવો શોકથી મૂંઝવિત થઈ રયા હતા. કૃપાચાર્ય અને દુર્યોધન એકે નિઃશ્વાસ નાખ નાખીને શોક રહ્યા હતા. કેટલય પર રિષ્ટરને લીધે ગમગીની છત્તર્થ ગર્ભ હતી. કેટલાકની ધર્મચો જડ જેવી થઈ ગઈ હતી. કેટલાક લોકો ભંડી ચિન્તામાં

ડૂબ્યા હતા. કૌરવું પણ મન મુદ્ધમાં લગતું નહેતું. જાણે કે હ મહાન ગ્રાહે તેમના પગ પડી લીધા ન હોય! તે વખતે બાંધા લોકો એવું અનમાન કરતા હતા કે હવે કોવેને વિનાશ થવાની વધુ વાર નથી.

પાંડવો વિશ્વથી થયા હતા. આર્થે તેમના દળમાં શખનદ થયા લગ્યો, સુંગયે અને મામકે દર્શનના માર્ગે પૂરી જાણા. ભીષ્મને તલ કેડેને મિંદની માર્ફક તાડેવ લગ્યો. કૌરવેન માં કેટલક લોકો બેલેલ દત્ત અને કેટલક શ્રુતોમુખે રાષ્ટ્ર રહ્યા હતા. કેટલક લોકો ક્ષત્રિયધર્મની નિન્દા કરત હતા અને કેટલક લીંમના વખાણ કરતા હતા. ભીમ ઉપનિષદમાં બનાવેલી ચેગ-ધારણાના અશ્વ લઈ પ્રયત્નને જપ કરતા ઉત્તરાયણ-કેળની પ્રતીક્ષા કરતા લગ્યા.

ભીષ્મની પાસે જઈને બધા રાજગોત્ર તથા કર્ણુનું મળતું

કૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—સંજય! બાંધ મહાબલી અને દેવતા સમાન હતા, તેમજ પેતાના પિતાને માટે આજ્ઞાન બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરું, હતું. એ વખતે રણભૂમિમાં તેમના પદાથી અમારા શોકાગ્રોની ટી રચાઈન થઈ હતી! બીમે પેતાની ઇચ્છાતાને લીધે ત્યારે શિખરડી પર બહોળા પ્રદાર ન ક વાતો નિશ્ચ કરાં ત્યાર જ હું સમજી ગયો હતો કે હવે પાંડવોને હથે અરમ્ય કૌરવો માર્યા એ. હવે! મારે માટે આથી વધુ દુઃખની કઈ ગાન હતો કે આજે હુ માગ પિતાના મરણન સમાચાર સાંળી નો છ! ખરેખર, મને દરય વાનનું ગંતું છે. તેથી જ તો આજ ભીષ્મજીના મુખુરી વાત સાંભળવા છ! પણ તેના મંકેરે ટુકા નથી થઈ જતા. સંજય! કહેજે! ભીષ્મ ને વખતે માર્યા ગયા તે પછી જો તેમજે કહાયું હોય તો તે પણ મને ખતાવે.

આચર્ય મૂંઝવિત થઈ ગયા. ઘોડીવાર પછી ત્યારે તેઓ સચેન થયા ત્યારે તેમજે પેતાની મનાને મુદ્ધ બધ કરવાની બના અપી. કૌરવેને પાગ કરતા જોઈ પાંડવોએ પણ ઘોરેશ્વર દુનોદાર બરે ફેલ એરી પેતાની સેનાને મુદ્ધ બધ કરવાની અમર આપી લીધી. અંનો સેન એના જતા રહ્યા પછી રાજગોત્ર પોતપોતાનાં કેવ

સંજય બોલ્યો—સાચકાગે ત્યારે બાંધ રણભૂમિમાં પાયા તે વખતે કૌરવેને બધુ જ્ઞાન ગયું અને પાંચાલ દેશના ચેકાઓ આનન્દ મનાવવા લાગ્યા. ભીમ બાહ્યોની શય્યા પર સુતેલ હતા તે વખતે આપેના પુત્ર દુઃસ સન બુજ વેગથી દોળાચાર્યની સેનામાં ગયો. તેને આપેનો જોડ કૌરવ સૈનિકો મનમકે એમ વિગતીને કેનું શુભો, આ શું કરે છે? તેને ઘેરી વળ્યા. દુઃસ સને દોણ ચાપને ભીષ્મના મુખના સમાચાર સંભળ્યા. આ અગ્રિય બનાવ સંભળતાં જ

અને અભયજી બીજીની લીધે પાસે પહોંચ્યા. કોરવ અને પાંડવ અને પક્ષના લોકો બીજાને પ્રણામ કરીને ત્યાં બેસી રહ્યા. તે વખતે ધર્માત્મા બીજાને પોતાની સાથે બેઠેલા રાજાઓને સમીપીને કહ્યું; 'મહાન સોમપ્રણાળી મહારાજાઓ! હું આપનું સ્વાગત કરું છું. હું દેવ સમાન વીરો! આ વખતે આપના ફાંનથી મને બહુ સ્વતેષ થયો છે.' આ પ્રમાણે સર્વનું અભિનંદન કરીને બીજાને ફરીથી કહ્યું—'મારું મસ્તક નીચે લટકી રહ્યું છે, આપલોકો તેને માટે કાંઈ તજાગ્યા લાવી દો.' આ સાંભળી રાજાઓ બહુ જ કેમળ અને ઉત્તમ ઉત્તમ તકિઆ લઈ આવ્યા પરંતુ પિતામહને તે પસંદ ન આવ્યા, તેમણે હસીને કહ્યું—'રાજાઓ! આ તકિઆ વીરની શય્યાને ઘેર્ય નથી.' તે પછી તેમણે અર્જુન તરફ જોઈ કહ્યું—'બેટા ધર્મજય! મારું મસ્તક લટકી રહ્યું છે, તેને માટે જલદી કાંઈ આ શય્યાને ઘેર્ય તકિઆ લાવી દો. તે સર્વે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ અને શક્તિશાળી છે, તને સુમિયધર્મનું યાન છે અને તારી શુદ્ધિ નિર્મળ છે. માટે તું જ આ કાર્ય કરી શકે છે.'

અર્જુને 'જાહુ સાહે' કહીને આ આતોને સ્વીકાર કર્યો અને બીજાની અનુમતિ લઈ પોતાનું ગાદીવ ધનુષ બ્રાહ્મણ, તેના પર ત્રણ માણો અભિમન્યુવત કરીને યદાવ્યા અને દ્રોણ, તે બાણો બીજાના મસ્તકને બાંધી કરી નીચે જોડવાઈ ગયાં. 'પોતાની અભિપ્રાય અર્જુનના સૈન્યજ્ઞાનાં આવી ગયો. એ બાણો બીજા બહુ પ્રસન્ન થયા, આ વીરોચિત તકિઆ મળતાં બીજા અર્જુનની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું—'પાવનુન્દન! તેં આ શય્યાને ઘેર્ય તકિઆ કરી દીધી, જે તું વ્યામ ન કરત તો હું કોયે બેઠાઈને તને શાપ આપી દેત. મહાબાહો! પોતાના ધર્મમાં સ્થિત રહેનાર કાલિયે સંગ્રામમુખિમાં આ પ્રમાણે શરણાયા પર શયન કરવું જોઈએ. અર્જુનને વ્યામ કહીને બીજા બીજા રાજાઓ અને રાજકુમારોને કહ્યું; 'આપ લોક જુઓ, અર્જુને કેવો તકિઆ લગાવી દીધો! હવે હું સ્ફૂર્તિ સુધી ઉત્તરાયણમાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આ શય્યા પર પડી રહીશ. તે વખતે જેઓ મારી પાસે આવશે તેઓ મારું પરલોકગમન જોઈ શકશે. મારી આજ્ઞામાણની પૃથ્વી ઉપર આજે જોવાની દેવી જોઈએ આ સૈંદર્યો જાણોથી વિધાયેલા જ શરીરે હું સર્વ દેવની ઉપાસના કરીશ. ગત્યો! અતર્થ! તમને મારી પ્રાર્થના છે કે હવે તમે પરસ્પરનું વૈર છોડી શુદ્ધ બંધ કરી દો.'

ત્યારપછી સતીરમાંથી બાણ શદ્દમાં કુદળ મુક્તિ શિવ વૈદો પોતાની—સાધન સામગ્રી સહિત ત્યાં ઉપસ્થિત થયા. તેમને જોઈ લોકો આપના પુત્રને કહ્યું—'દુરોધન! આ ચિકિત્સાને ધન આપી સમ્માનપૂર્વક વિદાય કરી દો. આ અવરણ્યો પહોંચી ગયા પછી હવે મારે વૈદોનું શું કામ છે! ક્ષત્રિયધર્મમાં જે સર્વોત્તમ ગતિ છે તે મને પ્રાપ્ત થઈ છે. બાણશય્યા પર શયન કરી પછી હવે ચિકિત્સા કરાવવાનો મારો ધર્મ નથી. આ બાણોની સાથે જ મારો દાહસંસ્કાર થયો જોઈએ.'

પિતામહની વાત સાંભળી દુરોધને વૈદોને ધન વગેરેથી સન્મનિત કરી વિદાય કર્યા, જુદાજુદા દેશોના રાજાઓ જે ત્યાં એકઠા થયા—હતા તેઓ બીજાની આ ધર્મનિષ્ઠા અને સાદસ જોઈ બહુ વિસ્મિત થયા, ત્યારપછી કોરવો અને પાંડવોએ બીજાની ત્રણ વાર પ્રશ્નિષ્ઠા કરીને તેમને પ્રણામ કર્યા અને તેમની શક્તિ પ્રશંસા કરીને, તેઓ બધા પોતાપોતાના શિવિરમાં પાછા આવ્યા.

મહારથી પાંડવો પોતાની ડાવણીમાં પ્રસન્ન મળેને બેઠા હતા તે વખતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આવી મુદ્ધિરેને કહ્યું—'રાજન! બહુ સૌખ્યની વાત છે કે આપની છત થઈ રહી છે, મન્ય કામ્ય કે બીજાના માયા ગયા, તેઓ સમૃધ્ધી શાંતિના પારગામી મહારથી હતા, તેઓ મનુષ્યોથી અવધ્ય હતા એટલું જ નહિ, દેવતાઓ પણ તેમને છતી નહોતા ધ્રુક્તા, પરંતુ આપના તેજથી તેઓ પરાસ્ત થઈ ગયા.

સુધિધિરે કહ્યું—'કૃષ્ણ! વિજય તો આપની કૃપાનું ફળ છે. આપ શક્તિના બધા દૂર કરનારા છે અને અમે આપના શરણમાં પડેલા છીએ. જેની રહ્યા આપ કરતાં હોવ તેનો વિજય થાય તેમાં આશ્ચર્યની વાત કંઈ નથી. મારો તો જોવો વિશ્વાસ છે કે જેણે આપનો આશ્રય લીધો હોય તેને માટે કાંઈ પણ વસ્તુ આશ્ચર્યજનક નથી.' તેમણે આ પ્રમાણે કહેતાં ભગવાન મન્દ હાસ્ય કરતાં જોયા—'મહારાજ! આ કથન આપને યોગ્ય જ છે.'

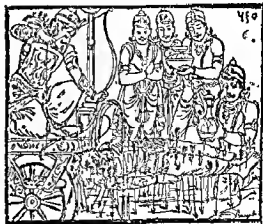
સંજયે કહ્યું—'રાજન! ત્યાં રાત વીતી અને સવાર થઈ તો કોરવો અને પાંડવો બીજાની પાસે ઉપસ્થિત થયા. તેમણે વીરશય્યા પર સ્નેહા પિતામહને પ્રણામ કર્યા અને બધા તેમની પાસે બેસી રહ્યા. દ્રોણે કન્યાઓએ ત્યાં આવી બીજાના શરીર પર ચંદન શય્ય

અને ધણી અને પુષ્પમાળાઓ ચડાવી તેમનું પૂજન કર્યું. તેમને જોતા આવનારાઓમાં સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો, બાળકો, દોષ વગાડનારાઓ, નટો, નર્તકો અને કારીગરો વગેરે દરેક પ્રકારની જનતા હતી. કોરવો અને પંડવો પણ મુક બધ કરીને કવચ તથા હથિયાણો દૂર કરીને પરપર ઝેમપૂર્વક પોતપોતાની અવસ્થાના કમથી પિતામહની પાસે બેસી હતા.

બાળોના ધાધી લીખનું સરીર બળી રહ્યું હતું. તેની પીઠથી તેમને મૂર્ચ્છા આવી જતી હતી. તેમણે ખૂબ મુશ્કેલીથી રાજ્યો તરફ નેઠું કર્યું; 'પાણી નેઠુંજો' સંભળતાં જ હાત્રિપસોકે કોથા અને ચરે આવ્યુંથી ઉત્તમેાતમ ભોજનની સામગ્રી તથા ઈંડા બજારે કાદેસા ધણો ધાધી લીખને અર્પણ કર્યાં. આ નેઠું લીખ બોલ્યા—'હવે હું' પહેલાં ભોગવેલા, મનુષ્યોનાં કાષ્ટ જોગોનો સ્વીકાર નહિ કરું કારણ કે હવે હું' મનુષ્યસોકેથી છૂટા થઈ બાળકાવ્યા પર શયન કરી રહ્યો છું.' આ પ્રમણે કહીને તેઓ રાજ્યોની છાંદની નિન્દા કરતાં બોલ્યા—'આ વખતે હું' અર્જુનને જોવા આવું છું.'

આ સંભળી અર્જુન તુરત તેમની પાસે ગયો અને પ્રણામ કરીને બે દાથ નેડી વિનિતભાવે બોલે રહ્યાં બોલ્યા—'દાદાજી! મારે માટે શી આજ્ઞા છે?' અર્જુનને આજ્ઞા કોતરેલા નેઠું ધર્મત્રા લીખે પ્રસ્તુત થઈને રહ્યું—'જેઠા! તારા બાણોથી માટું સરીર બળી રહ્યું છે, મર્મસ્થાનોમાં બહુ પીડા થઈ રહી છે, મોંઘું સુકાઈ ગયું છે, મને પાણી આપ. હું સમર્થ છે, હું જ મને ધ્યાયોગ્ય પાણી પાલ શકે છે.'

અર્જુને 'બહુ સારું' કહી પિતામહની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાના રથ પર બેસી તેણે ગાદકીય ધનુષ યદ્યઅં. તે ધનુષનો ટંકાર સંભળી બધાં પ્રણામો ધરધરી કોથા અને રાજ્યોને પણ ખૂબ હાથ યયો. અર્જુને રથ દ્વારા જ લીખની પ્રશંસા કરી અને એક દેહીધ્મમાન બાણ કાઢ્યું. પછી મન્ત્ર ભણીને તેને પન્ન્યાસ્ત્રથી સંચોગિત કર્યું. પછી બધાંનાં દેખતાં-દેખતાં જ તેણે તે લીખના મરનક પક્ષેની જમીન ઉપર માર્યું. તે લાગતાં જ પૃથ્વીમાંથી અમ્બુન સમાન મધુર તથા રિચ્ચ ગંધ અને દિવ્ય રસથી યુક્ત સીંતળ જળની નિર્મળ ધારા નીકળવા લાગી. તેનથી અર્જુને 'દિવ્ય ક્રોધાળા પિતામહને વખે કર્યાં. અર્જુનનું આ

અલાકિક કર્મ નેઠું ત્યાં બેઠેલા રાજ્યોને બહુ વિરમય થયું. તેઓ બધામ બધને લીધે કાપવા લાગ્યા તે વખતે ચરે બાણ સંભ અને દુન્નસિઓનો હુમ્મુક ખનિ ગૂંછા કાઢ્યો. બીંમે તૃપ્ત થઈને સર્વની આગળ અર્જુનની પ્રશંસા કરતાં રહ્યું—'મદાબાહો! તારામાં આવું પરાક્રમ હોય તેમાં આશ્ચર્યની વસ્તુ નથી. મને નારદજીએ પહેલેથી જ ખતાવી દીધું હતું કે તું પ્રસાતન ભણિ નર છે અને ભગવાન નારાયણની સદાપત્ની મહાન મહાન કર્મો કર્મ, કે જે કાષેને કન્ન આદિ કેળાઓ પણ કરવાનું સુદસ કરી શકતા નથી. તું આ ભૂમ-ભૂમમાં એકમાત્ર સરથેક ધનુર્ધર છે, આ યુદ્ધને અટકાવવા માટે મેં તથા વિદુર, દ્રોણાચાર્ય, પરશુરામ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને સંન્યસે પણ વારંવાર કહ્યું; પરંતુ દુરોધને કોઈનું પણ સાંભળ્યું નહિ. તેની શુદ્ધિ નિપરીત થઈ ગઈ છે, તે બેહોશ જેવો રહે છે અને કોઈની વાત પર વિશ્વાસ નથી કરતો; હંમેશાં શાસ્ત્રથી રિરુદ્ધ આચરણ કરે છે. ખેર, તેનું કળ તેને મળશે; ભીમસેનાન બળથી અપમાનિત થઈને તે માર્ગો જશે અને સદાને માટે રણભૂમિમાં સદૃશ રહેશે.

લીખનો આ વાત સંભળી દુરોધનનું મન બહુ જ દુઃખી થઈ ગયું. તેને નેઠું પિતામહે કહ્યું—'રાજન! કોષ છોડ દે અને મારી વાત પર ખાન આપ. આ તો તે નેટું ને કે અર્જુને કેરી રીતે શીતળ, મધુર અને સુમનિષ્પ જળની ધારા પ્રસ્ત કરી છે? આવું પરાક્રમ કરનાર આ જગતમાં કોઈ બીજો નથી. આગમય, વારુજ, સોમ્ય, વયજ, વૈષ્ણવ, એન્દ, પાદુપત, આહા, પારોષ્ઠ્ય આગ્નપત્ય, ધાત્ર, ત્રાપ્ત. સન્નિત, વૈસ્વત ર્તિવાદિ. અસોને આ સંસારમાં અર્જુન અથવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ

જ નજી છે. ત્રીજા કોષને પણ તેમનું જાન નથી. આથી અશુભને ગમે તે પ્રકારે પણ યુદ્ધમાં જીતવો અશક્ય છે. તેના બધાં કોર્સો અશક્ત છે. તેથી મરો એવો અભિપ્રાય છે કે તું પાંડવોની સાથે જલદી સંધિ કરી લે. ન્યાંમુંથી લગતી નીકુંજુ દેવ ન કરે. ન્યાંમુંથી ભીમ; અશુભ ન. નકુળ અને સદેવ તરી સેનાના સર્વનાથ ન હો. નામે તે પહેલાં પાંડવો સાથે તારો મિત્રલવ થક નાથ તેને હું સાથે ગણું છું. પ્રિય ભાગ મરવનો સાથે જ આ યુદ્ધની સમાપ્તિ કરી દે. શાન્ત થઈ જા. મારું કહું માન, તેમાં જ તારું અને તારા કુળનું કલ્યાણ છે. અશુભને ને પરાક્રમ ખત-યુ છે તે તને સચેત કરવા મટે પડતું છે. દરે તમારામાં પ્રેમલવ વધે અને યુદ્ધથી બચેલા શત્રુઓના જીવનની રક્ષા થાય તેમ કર. પાંડવોને અશુભ શત્રુ આવી દે અને યુધિષ્ઠિર ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં જઈને રહે. બધા શત્રુઓ પ્રેમપૂર્વક એકબીજાને મરો અને પિતા-પુત્રો, મામ-ભાગ્યને અને લઈ-સાધ્યો એક સાથે મગીને રહે. જો તું મેહવશ અથવા ગુણતાને લીધે મારી આ વાત પર ધ્યાન નહોતો આપે તો અતે પરાપાત્ર પડ્યો. સર્વના નાશ થઈ જશે— આ હું તને સાચે સચી વત કહું છું.

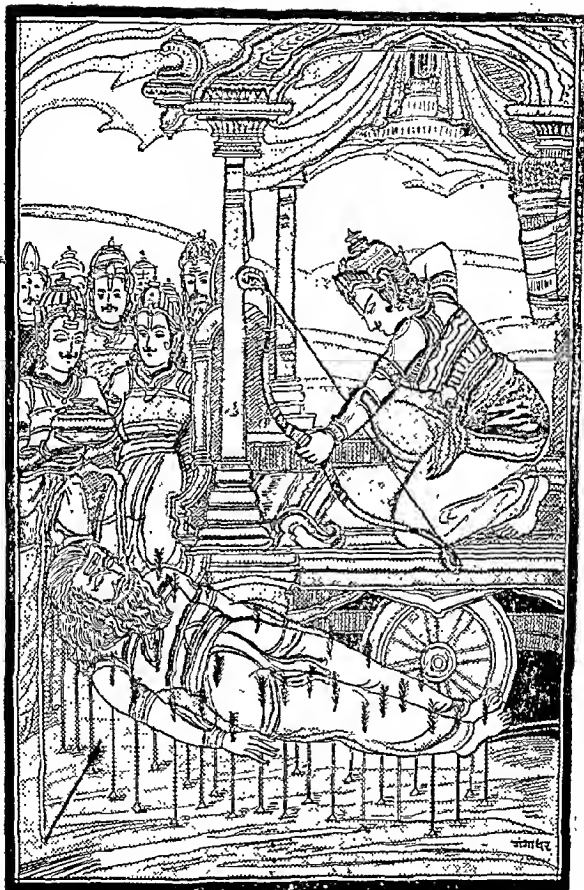

મારી સાથે શિરોપીમાય રાખવો આવ્યો છે. જો તું મારી પામે ન આવત તો જરૂર તારું કલ્યાણ ન થાત હે મહાપાહો ! તું રાધાનો નાહ, કંતીનો પુત્ર છે. તારો નિતા અધિરથ નથી, સૂર છે. આ તદ્દન સચી વાત છે. તેમાં જરા પણ સન્દેહ નથી. આ વાત મને આશ્ચર્ય અને નરહણ પામેથી જાળવા મળી છે. પ્રિય ! કુંજનું કહું છું કે તારી સાથે મારો જરા પણ દેવ નથી. તું દિન કરજો જ પાંડવો પર આણેવ ઇતો હતો તેથી તારી આ ખરાબ વૃત્તિ દૂર કરવા. મટે જ હું તને દોર વચન કહેતો હતો. નીચ પુ મોતો સંજો કરવાથી તારી જુદી ગુણવત્તા સાથે પણ દેવ કરવા લાગી છે આ કારણને લીધે જ કોંગોની સજામાં મેં તને કહ્યો સંજોગાવ્યા છે. હું જાણું છું કે યુદ્ધમાં તારું પરાક્રમ શત્રુઓને માટે અસહ્ય છે. તું આલેખાનો ભક્ત છે. રાંધે વીર છે અને દાનમાં તારી ખૂબ નિષ્ઠા છે. મનુષ્યોમાં તારા સમાન ગુણવાન કોઈ નથી. બાલ્ય મારામાં, અશુભ સંજોગ કલ્યાણમાં, હાથની શક્તિમાં, અસ્થિજનમાં તું અનૂન અને શ્રીકૃષ્ણના સમન છે તું ધૈર્યપૂર્વક યુદ્ધ કરે છે તારા તેજ અને બામાં દેતાઓ તુમ છે. યુદ્ધમાં તારું પરાક્રમ મનુષ્યોથી અધિક છે પહેલાં તારા અને મરો ને કેમ હતો તેને મેં દૂર કરી દીધો છે. મને નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે પુરુષાર્થથી દેવના વિધન-પથની શક્ય નથી. પાંડવો તારા સહેલ ભાઈ છે. જો તું મારું પ્રિય દરવા ગ્રહિતો હોય તો તેમની સાથે મેળ કરી લે. મારી સાથે જ આ વંદન અન્ત આતી તથા અને જન્મકામના રાગઓ આજથી મુખી થાય.

કહે કહું—મહાપાહો ! આપે ને કહું કે કુંજનું સંસ્કૃત નથી પણ; કંતીનો પુત્ર છું તે મને પણ માધુષ

ભીષ્મજી મહાભારતી આરથી વાત કરીને બધ યઈ ગયા. પછી તેમણે પોતાનું મન પરમાત્મામાં લગાવ્યું. જેમ મરતર મનુષ્યને દવા પીવું સાઈ નથી લાગતું. પરાપર તે જ પ્રમથે દુર્લેખને ભીષ્મની તે વાત પસન્દ ન આવી.

ત્ય રપછી ભીષ્મજી મૌન થઈ જતાં બધા શત્રુઓ પેત્યોતના ધિમિરેમાં ચાલ્યા આવ્યા. આ જ વખતે કહ્યું ભીષ્મના મયાં ગયાના સમાચાર સાંજળી કંઈક લખાત મળે જલદીથી તેમની પાસે આવ્યો. તેમને શરણના પર પડ્યા જોઈ તેની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યા. તેજે મહાગદ-કરે કહ્યું; 'મહાપાહુ ભીષ્મજી ! જેને આપ સહા દેવગરી દાહથી જોતા હતા તે જ હું રાધાનો પુત્ર કહ્યું આપની સેવામાં લપરિચત છું' આ સાંભળી ભીષ્મે આખાં પોપચાં જીવાડી કહ્યું તરફ જોયું. ત્યરનાદ તે રથાનને ચલુ જોઈ મહેલ રેને પણ સ્થાંથી દૂર કર્યા. પછી જેમ ગિતા પુત્રને ગલે લગાવે તેમ એક હાથથી કહ્યુંને ખેંચીને હૃદય સાથે લગાવતાં ભીષ્મે કહેવું કહ્યું—'આવ, મારા પ્રતિરૂપી ! તું સદા

અંતીકે લગતી અલુને-કરેલી શિવામહત્તી-તથાચાન્ત્ર

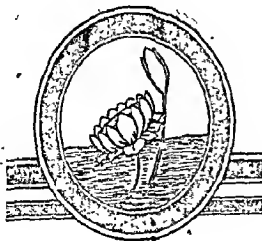
છે. પરન્તુ કુન્તીએ તો મને ત્યજી દીધા અને સ્ત્રી મારું પાલન-પોષણ કર્યું છે. આજ સુધી દુર્યોધનનું જીવન બોગવનો રજો હતું. હવે તેને હરામ કરવાની મારમાં શકિત નથી. જેમ વસુદેવનન્દન શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોની સદાશતામાં દહ છે તેમ મેં પણ દુર્યોધનને માટે મારું શરીર, ધન, સ્ત્રી પુત્ર અને યજ્ઞને અપણુ કરી દીધાં છે. ને વરતુ અવસ્ય થનારી છે તેને પચાવી શકાતી નથી. પુરુષાર્થદારા દેવના વિધાનને ક્ષણ મટાડી શકે છે ! આપને પણ પૃથ્વીના નાથ સુધવનારા અપહરણને માધુમ પડ્યા હતા. તે આજે સમામાં ખતાવ્યા પણ હતા. હું પાંડવો અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ જાણું છું. તેઓ મનુષ્યોને માટે અજ્ઞેય છે. છતાં પણ મારા મનમાં એવો વિશ્વાસ છે કે હું પાંડવોને રણમાં છતી લઈશ. આ વૈર બંદુ જ રહી ગયું છે. હવે તે સારી નીચ તે કમિન છે. તેથી હું મારા ધર્મમાં દહ રહીને પ્રસન્નતા-પૂર્વક અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરીશ. યુદ્ધ કરવા માટે મેં નિશ્ચય કરી લીધો છે. હવે આપ આજ આજે, આપની આજા લઈને જ યુદ્ધ કરવાનો મારો નિર્ધાર છે. આજ સુધી

મારી ગણગણને લીધે મેં ને કંઈ કરતાં વચન કર્યું હોય અથવા પ્રતિજ્ઞ આપેલું કર્યું હોય તેને આપ ક્ષમા કરો.

લીખ બોલ્યા—કર્ણ ! ને આ દારણ વૈર મટી રહ્યું ન હોય તો હું તને યુદ્ધને માટે આજા આપું છું. તું સ્વર્ગની છત્તાથી જ યુદ્ધ કર. ક્રોધ અને દ્રોષ છોડીને પોતાની શક્તિ અને હિત્તાદ અનુસાર રણમાં પરાક્રમ બતાવ. સદા સત્યુચોના આચરણનું પાલન કર. અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરીને તું ક્ષત્રિયધર્મથી ગ્રામ થનારા લોકોમાં જઈશ. અદ્ભૂત છોડીને પોતાના ભગ અને પરાક્રમને બરેસિા રાખીને યુદ્ધ કર. ક્ષત્રિયને માટે ધર્મયુક્ત યુદ્ધથી અધિક બીજું કંઈ કલ્યાણનું સાધન નથી. કર્ણ ! મેં શાંતિને માટે મહાન પ્રયત્ન કર્યો છે, પરન્તુ તેમાં સાફ ન થઈ શક્યો. આ હું તને સાચે સાચું કહી રહ્યો છું.

રાજા ! લીખ આ પ્રભાવે રહી રહ્યા ત્યારે કર્ણે તેમને પ્રવૃત્ત કર્યાં અને નેમની આજા લઈ રથ પર બેસીને આપના પુત્ર દુર્યોધનનો પાસે યોધ્યો બયો.

લીખપત્ર સમાપ્ત

સંક્ષિપ્ત મહાભારત

દ્રોણપર્વ

કથુર્નુ યુદ્ધને માટે તૈયાર થવું તથા દ્રોણાચાર્યનો

સેનાપતિ-પદ પર અભિષેક

નારાયણં નમાકૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેર્શો સારવર્તો વ્યાસં તત્તો જયમુદીરયેત્ ॥

અન્ટર્વામી નારાયણસ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને, તેમના નિત્યસખા નરસ્વરૂપ નરથેષ્ઠ અણુનને, તેમની લીલા પ્રગટ કરનારી ભગવતી સરસ્વતીને અને તેના વક્ત્ર મહાર્ષિ દેવવ્યાસને નેમરકાર કરીને આસુરી સંપત્તિઓ ઉપર વિજય અને અનંતકરણની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે મહાભારત ગ્રન્થને લખ્યો નેર્ષયે.

રાજા જનમેજયે પૃથ્વ્યુ—અહર । પિતામહ લીખને પાંચાક્ષરાબ્જમાર શિખરહીના હાથથી મરાએલા સાંભળીને સભા ધૃતરાષ્ટ્ર તથા તેમના પુત્ર દુર્યોધને શું કથું તે પ્રશ્નગ આપ મને સંભળાવો ।

વૈશમ્પાયન બોલ્યા—રાજન્ । લીખના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર એકદમ ચિન્તા અને શોકમાં દુષ્પી ગયા, એમના મનની સંપૂર્ણ ચાન્તિ નાશ પામી, રાત-દિવસ એમના ઉપર દુઃખના જ વિચારો

ઘેરાઈ વળ્યા. એટલામાં તેમની પાસે વિશુદ્ધ હૃદયથી સંન્ય આબો, તે કોરવોની જાવણીમાંથી રાતમાં જ હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યો હતો. તેના મુખથી લીખના મૃત્યુનું વિવરણ સાંભળી રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને બહુ બારે ખેડ થયો. તેઓ વિદ્વજ ઘડને શેવા લાગ્યા અને ફરી પૂછ્યું; 'તાત । મહાત્મા લીખને માટે અમનત શોકાતુર થઈને પછી કોરવોએ શું કથું । તીર પાંડવોની વિજ્ઞાન અને વિજયી સેના તો ત્રણે લોકમાં અમનત ભય ઉત્પન્ન કરી શકે છે. અરે બહા, હવે દુર્યોધનની સેનામાં એવો ગણ મહારથી છે કે જેની ઉપરિધતિમાં આવ્યા મહાન ભય સામે આવવા છતાં પણ વીરોદ્ધ' વિષ' નહીં નહીં.

સજયે હત્યુ—રાજન્ । લીખના મરી ગયા પછી આપના પુત્રોએ શુંશું કથું તે આપ જ્ઞાન હઈને સાંભળો. તેમનું મૃત્યુ થતાં કોરવો અને પાંડવો બન્ને જુદાજુદા વિચાર કરવા લાગ્યા, તેઓએ ક્ષાત્ર ધર્મની નિન્દા કરતાં મહાત્મા લીખને પ્રણામ કર્યો, પછી રેવના રક્ષની ગોદવણુ કરીને પરસ્પર તેમની જ અર્થો મથા

લાગ્યા, ત્યારપછી પિતામહની આજ્ઞા સ્વીકારી તેમની પ્રસક્ષિણા કરીને તેઓ ફરી આપકર્મ શુદ્ધ કરવા માટે કચર કસીને; માથી નીકળ્યા. થોડી જ વારમાં રણુશીર્ગા અને બેરીઓની અવાજો સાથે આપના પુત્રોની અને પાંડવોની સેનાઓ યુદ્ધ કરવા માટે નીકળી પડી.

રાજન્ । આપના પુત્રો અને આપની આજ્ઞાસમજને દીધે તથા લીખને વધર્થ જવાથી કોરવો અને તેમના પશુના મધ રાજાએ મૃત્યુની નજીક આવી પહોંચ્યા છે. લીખ ન રહેવાથી કોરવોની આપી સેના અનાથ જેવી થઈ રહી છે. તેમને જોઈને સર્વને બહુ જ શોક થયો છે. જે પ્રકારે માર્ક આપતિ આવી પડતાં; પોતાનો બન્ને

યાદ આવે છે એ પ્રમાણે હવે કોરવ વીરોનું ધ્યાન કણ તરફ ગયું; કારણ કે તે બીજાના જેવા જ શુણવાન તથા સમસ્ત શત્રુધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને અગ્નિ સમાન તેજસ્વી હતો. કણે બે રથોમાં બરાબર હતો, પરંતુ બીજા બે ધ્વજવાન અને પરાક્રમી રથોઓનો ગણના કરતી વખતે તેને અર્ધરથો દરાબો હતો. આથી દય દિવસ સુધી-અર્ધસુધી પિતામહે યુદ્ધ કર્યું ત્યાંસુધી-મહા-યજ્ઞસ્વી કણે સંપ્રામશ્રમિમાં પત્ર પલ્લ મૂક્યો ન હતો. હવે સત્યપ્રતિષ્ઠ બીજા ધરાધામી થતાં આપના પુત્રોએ કણને યાદ કર્યો, અને તેઓ 'હવે તમારે લડવાનો સમય આવી ગયો છે' આ પ્રમાણે કહીને 'કણ' કણ' ! 'એમ પેઠારવા લાગ્યા.

હવે મહારથી કણે, સમુદમાં દુગતી નૌકા લગભગ આપના પુત્રની સેનાને આપત્તિમાંથી પાર કરવા માટે દુરત જ કોરવાની પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો; 'બીજામાં ધૈર્ય, શુદ્ધિ, પરાક્રમ, ઝોજ, સત્ય, રમ્ભતિ આદિ સર્વ વીરોચિત ગુણો હતા, તેમની પાસે દિવ્ય અસ્ત્રો પણ હતાં, તેમજ નમ્રતા, લગ્ન, મધુર ભાષણ અને સરળતા પણ તેમનામાં રહેલાં હતાં, તેઓ બીજાઓના ઉપકોશને યાદ રાખનારા તથા બ્રાહ્મણરથોઓના વિરોધી હતા, તેમના શાન્ત ચર્ચાવાથી તો મને બધા વીરોનો અન્ત ચર્ચ ગયા જેવું જણાય છે.' આ પ્રમાણે કહીને તથા મહાપ્રતાપી બીજાનું મનુષ્ય તથા કોરવાના પરાજયના વિચાર કરીને કણને બહુ જ ખેદ થયો અને તે આંખોમાં આંસુ ભરીને લાંબાલાંબા શ્વાસ લેવા લાગ્યો. કણનાં આ વચન સંભળીને આપના પુત્રો અને સેનિકા પણ આપસમાં શોક પ્રકટ કરવા લાગ્યા અને અત્યન્ત દુઃખી થઈને આંખોથી આંસુ વહાવતા કણે કહ્યું; 'બીજાઓનો ઉત્સાહ વધારતાં કહ્યું; 'બીજાઓ પતન થવાથી કાઈ સેનાપતિ ન હોવાતે લીધે કોસ્વાની સેના બહુ જ નબરારા ગઈ છે. શત્રુઓએ તેને નિરુત્સાહ અને અનાય કરી દીધી છે. પરંતુ હવે હું બીજાઓની મારફત જ તેની રક્ષા કરીશ. મને લાગે છે કે હવે આ સંપૂર્ણ ભાર મારા ઉપર જ છે. હું રણમુખિમાં ધૂમીધૂમીને મારા આજ્ઞાથી પાંડવોને યમરાજને ઘેર મોકલી

દઈ અને સમસ્ત સંસારમાં મારો મહાન યજ્ઞ પ્રકટ કરીને રહીશ. અથવા શત્રુઓના હાથથી મરીને પૃથ્વી પર રાખન કરીશ.' પછી પોતાના સારથીને કહ્યું; 'સત! તું મને કવચ અને શીર્ષાણ (માથાનું રક્ષણ કરતો શેષ) પહેરાવ અને જલદીમાં મારા રથનું સોજ ભાધા, દિવ્ય વનપ, તક્ષવાર, યજ્ઞિ, ગદા અને શંખ વગેરે સામગ્રીઓથી સજાવીને યોદ્ધા બોલીને લઈ આવ.' સંજય કહે છે-રાજાના આ પ્રમાણે કણે યુદ્ધની

સામ્રાજી ભરેલા ૫૦૦-૫૦૦૦૦થી સુશોભિત એક
સરસ્વતી પર ચડીને વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે ચાલ્યા
અને સાંધી પહેલાં યુદ્ધમાં ૫૦૦૦૦ અનુભવ તેજસ્વી
મહાત્મા બીભમની પાસે પહોંચ્યા. તેમને જોતાં જ કહ્યું
વ્યાકુળ થઇ ગયા. તેજે રથમાંથી જીતરી હાથ જોડીને
બીભને પ્રણામ કર્યા. પછી તેઓમાં પાણી ભરીને
લગણતા અવાજે બોલ્યા; 'ભરતમેજા! હું' કહ્યું છું.
આપનું કલ્યાણ થાઓ. આપ આપની પવિત્ર દૃષ્ટિથી
મારા તરફ જુઓ અને મંથનમય શબ્દોથી મને અનુ-
મુદીત કરો. મને ધનસંઘઠ, જન્મશુભ, બુદ્ધિચત્રતા અને
શરણસંચાલનમાં આપના સમાન બીભને કાંઈ કારણોમાં
જલ્પીતો નથી. આપના સિરામ એવો બીભને કાઢ્ય છે
કે જે અનુન સાથે બોલું હાઈ થકે. મોટા મોટા જીવિ-
મોનોનું આ જ કહેવું છે કે જાણુ નવી પાસે અનેક
દિવ્ય અસ્ત્રો છે અને તે નિવાતકરમ વગેરે અમાનવોની
(મનુષ્યથી જુદા મૈનિરાણાઓની) સાથે તથા રથમં
મહાદેવજી સાથે પણ મુઠ કરી ચૂક્યા છે. સાથે જ તેજે
ભગવાન શંકર પાસેથી અનિતેન્દ્રિય પુરુષો માટે દુર્લભ
ઐશ્વર્ય વરદાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. તો પણ આપની આજ્ઞા
મર્તા હું આજે જ મારા પરાક્રમથી તેને નષ્ટ કરી
શકું છું.'

દુર્યોધનના જયની હઝારથી જ તમે પોતાના બાંધુમજથી
ઉઠશ. મેકેટ, પાંચડૂ, રસિગ, અન્ન, નાપાદ, ગિમન
અને બાદીક દેવના રાજ્યોને પરાજન કર્યા હતા. તે
સિરામ છીજ કેટલીય જગ્યાએ તમે અનેક વીરોને નીચું
જેસમનું હતું. ભાર્ગી જુઓ, જેમ દુર્યોધન કોરવોની
નાથ ગણાવે છે તેમ તમે પણ તેને પૂરપૂરા આશંક
આપશો. જાઓ, હું તમને આશીર્વાદ આપું છું; તમે
શત્રુઓની સાથે સમાધ કરો અને મુઠમં-કોરવોના
મર્ગદર્શક બનો અને દુર્યોધનને જય પ્રાપ્ત કરાવો.
દુર્યોધનની જેમ તમે પણ મારા પૌત્ર સમાન જ છો.
રથમાંથી તો હું જોવા તેના દિનેથી છું તેવા તમારો
પણ છું.'

બીભમની આ વાત સાંભળી કહ્યું તેમના મરણોમાં
જન્મ પ્રાપ્ત કર્યા અને પછી તે સેના તરફ ચાલ્યા, અને
તેને ઉત્સાહિત કરી, કહ્યુંને સ્વસ્ત સેનાની આજ્ઞા
તેજ દુર્યોધન વગેરે સર્વ કોરવ વીરોને પણ મુઠ કર્યા
મળ્યા. તેઓ સામ્રાજી કેટલા જીજ્ઞાસુ જીજ્ઞાસુ સિંહના
કરના ભાગ્યા તમા ધનુષને ટકાર કરીને કહ્યુંનું જમાવ
કરના ભાગ્યા. પછી કહ્યુંને દુર્યોધને કહ્યું. 'કહ્યું! હવે
તમે અમારી સેનાનું રક્ષણ કરશો તથા હું મારી સેનાને
સનાથ સમજું છું. તમે જો વાતનો નિર્ણય કરો કે છું
કરવાથી અમારું હૃદય ધક ધકે છે.'

કહ્યું કહ્યું—રાજા! આપ જે મુઠ
હુદિમાન છો, આપ આપના વિચાર જલ્પો.
કરણ કે રાત્રી પોતે જોવા કરતોઓ નિષ્ક
કરી થકે છે તેવા બીભને પ્રુષ્ઠ કરી શકો
નથી. તથા હું તમારા જ મત સંભવ
ચકું છું.

દુર્યોધને કહ્યું—પહેલાં આપનું, મન
અને વિદ્યામાં અધિક એવા પિતામહ બીભ
અમારા સેનાપતિ હતા. તેમણે બધા શેઠા-
ઓને સાથે રાખીને શત્રુઓનો સંહાર કર્યો.
તથા બીપણ્ય મુઠ કરતાં કરતાં હજી વિજય
શુધી અમારી રક્ષા કરી. હવે તો તેઓ
સ્વર્ગપાસની તૈયારીમાં છે. તથા તેમને

રાજા! કહ્યું આ પ્રમાણે કહેતાં કુરુદેવ પતમણે
અનન્ય મર્દને દેવ અને કાળને અનુસાર તે કહ્યું:
'કહ્યું! તમે શત્રુઓનું મન મટન કરનાર અને મિત્રોને
આનન્દ વધારનાર થાઓ. ભગવાન વિષ્ણુ જેવા દેવતા-
ઓના આધાર છે તેવા તમે કોરવોના આધાર બનો.

રથાને તમારા વિચાર પ્રમાણે કાણ સેનાપતિ મનાવ્ય
કે અ છે? સેનાપતિ વગર તો સેના એક રાજ્ય પણ
વ્ય રિષ્ટ રી સકતી નથી. જે પ્રમણે નરિક
વગર નોકા અને સારથી વગર રથ મને ત્યાં
જઈ નાથ પામે છે તે પ્રમાણે સેનાપતિ વિનાની સેના

બેકાશુ ધર્મ નાશ પામે છે, આથી મારા પક્ષના સર્વ વીરો તરફ દષ્ટિ કરીને તમે નિશ્ચય કરો કે બીજાની ખબરો કોને સેનાપતિ બનાવવો. આ પદને માટે તમે જેને કહેશો તેને હું સહય મારો સેનાપતિ બનાવીશ.

કર્ણ બોલ્યો—અહિં જોડલા રાજગૌરવ ઉપરિચિત છે, તે સર્વ મહાન પ્રભાવવાળા છે અને નિઃસંદેહ આ પદને યોગ્ય છે. તેઓ બધા જ કૃષ્ણીન. કસાએલા શરીરવાળા, યુદ્ધકળામાં કુશળ તથા બળ, પરાક્રમ અને હુકમી યુક્ત છે. બધાય સાત્વર, હુદ્દિમાન અને યુદ્ધમાં પીઠ ન બતાવનાર છે. પરંતુ ઝોડાસાથે બંધાને સેનાપતિ તો બનાવી શકાય નહિ તેથી જ એકમાં સૌથી અધિક શુભો હોય તેને આ પદ ઉપર નિયુક્ત કરવો જોઈએ. આમાં મારા વિચાર પ્રમાણે તો સમસ્ત શત્રુધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ આચાર્ય-દ્રોણને જ સેનાપતિ બનાવવા યોગ્ય છે. કારણ કે તેઓ સર્વ યોદ્ધાઓના આચાર્ય અને શુર છે તથા વયેવ્યક પણ છે. તેઓ સાક્ષાત્ શુભચાર્ય અને બૃહસ્પતિ સમાન નિપુણ છે તથા તેમને કોઈ પરસ્ત નથી કરી શકતું. આથી તેમના હોવા છતાં બીજો કોણ અમારો સેનાનાયક થઈ શકે? આપના આ શરદેર મરે સેનાપતિ-ઓમાં, સર્વ શત્રુધારીઓમાં અને સમસ્ત હુદ્દિમાને માં શ્રેષ્ઠ છે, એથી જેમ દેવતાઓએ સ્વ-અધિકારિતને પોતાના

સેનાધ્યક્ષ બનાવ્યા હતા તેમ આપ પણ તેમને સેનાનાયક બનાવો.

કર્ણની આ વાત સાંભળી દુર્યોધને સેનાની વચ્ચે જોડેલા આચાર્ય દ્રોણની પાસે જઈ કહ્યું; ‘ભગવન્! વન્, કુલ ઉત્પત્તિ, વિદ્યા, વય, છાંદ, પરાક્રમ, યુદ્ધકીરાત, અત્યેચતા, અર્થજ્ઞાન, નીતિ-વિજય, તપશ્ચ, અને કૃનંતરા વગેરે સર્વ શુભોમાં આપ સાર્થી. આધિક છે. આપના જેવો રાજાઓમાં પણ કોઈ અમારો રક્ષક નથી. આથી હિન્દ જેમ દેવતાઓનો રક્ષા કરે છે તે રીતે આપ અમારી રક્ષા કરો. અમે આપને તેના બનાવીને જ શુભો પરા વિજય પ્રાપ્ત કરવા આદીએ ઈએ. માટે આપ અમારા સેનાપતિ બનવાની કૃપા કરો. એ આપ અમારા સેનાપતિ બની જશો તો અમે જરૂર રાજ્ય યુધિષ્ઠિરને તેમના અનુયાયીઓ અને વાન્દુશાન્દિઓ સહિત છતી કરશું.’

દુર્યોધને આ પ્રમાણે કહેતાં તેમને હર્ષિત કરતાં બધા રાજાઓએ દ્રોણાચાર્યનો જયજયકાર કર્યો. તેઓ બધા દ્રોણાચાર્યનો ઉત્સાહ વધારવા લાગ્યા, ત્યારે આચાર્યે દુર્યોધનને કહ્યું, ‘રાજન્! હું જ અગ્રી સહિન વેદ, મનુએ કહેલ અર્થશાસ્ત્ર, ભગવાન શંકરની આપેલી બાણ-વિદ્યા અને કેટલીયે પ્રકારનાં અસ્ત્રસૂત્રોને બાણ છું. તમે

વિજયની અભિપ્રાયથી મારામાં જે જે શુભો જાતાવ્યા છે તે સર્વને યોગ્ય રહી હું પાંડવોની સાથે સમામ કરીશ; પરન્તુ હું દુષ્ટપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો વધ મોઢીરીતે કરી શકાય નહિ; કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ તો મારા જ વધને માટે થયેલી છે.

રાજન્ ! આ પ્રમાણે આચાર્યની અનુમતિ મળતાં

દ્રોણાચાર્યની પ્રતિજ્ઞા તથા તેમનું પહેલા દિવસનું યુદ્ધ

સંજયે કહ્યું—રાજન્ ! સેનાપતિનો અધિષ્ઠાર ગ્રામ કરીને મહારથી દ્રોણ પોતાની સેનાની બૃહદચ્ચના કરીને આપના પુત્રો સહિત યુદ્ધક્ષેત્રમાં ગયા. તેમની જમણી બાજુ સિન્ધુરાજ નયપદ્મ, કલિંગ દેશનો રાજા અને આપનો પુત્ર વિકેશુ યાદી રહ્યા હતા. તેમની રક્ષાને માટે ગાન્ધાર દેશના યોરેશ્વરોની સેના સાથે યુદ્ધને પાછળ ચાલી રહી હતો. કામી બાજુ કૃપાચાર્ય ચિત્રસેન, કૃતવર્મા, વિરિચતિ અને દુઃશાસન વગેરે વીરો હતા. તેમના રક્ષણનો ભાર મુદ્ધક્ષિણ વગેરે કમ્બોજ દેશના વીરો ઉપર હતો, તેમની સાથે યુદ્ધ અને ધન વીરોની સેના પણ ચાલી રહી હતી. મદ્ર, વિમલ, અગ્નિ, મહાવર ચિબિ, શરસેન, શુદ્ર, મધ, ચૌવીર, કિતર તથા પૂર્વથી પશ્ચિમ અને ઉત્તરથી દક્ષિણના દેશોના બધા રોહિણી આપના પુત્રોની સાથે દુર્યોધન અને કૃષ્ણની પાછળપાછળ ચાલી રહ્યા હતા. તેઓ સર્વ પોતાપોતાની સેનાઓનું બળ અને ઉત્સાહ વધારી રહ્યા હતા. સમસ્ત યોદ્ધાઓમાં એક કૃષ્ણ સેનામાં સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરતો સર્વની આગળ ચાલી રહ્યો હતો. આજ કૃષ્ણને ભોળેને કોઈને બીજાની ખ્યાતિ ખુશાલી ન હતી. બધાના મુખમાં એ જ વાત હતી કે 'આજ કૃષ્ણને ભોળે પાંડવો રણક્ષેત્રમાં ટપી નહિ શકે. અરે, કૃષ્ણ તો દેવતાઓ સાંદત ૨૨૧' ઈન્દ્રને પણ છતી શકે છે, તો પછી આ બળ અને પરાક્રમથી હોન પાંડવોની તો વાત જ શું ? બીજા પણ હતા તો બહુ જ પરાક્રમી પરન્તુ તેઓ પાંડવોને બચાવી બચાવીને લાગતા હતા. પણ હવે કૃષ્ણ પોતાના તીક્ષ્ણ બાણોથી તેમને હતા ન હતા કરી દેશે.'

રાજન્ ! આ પ્રમાણે એ બધા સૈનિકો કૃષ્ણની પ્રશંસા કરતા અને મનમાં—મનમાં તેનો આદર કરતા ચાલી રહ્યા હતા. રણક્ષેત્રમાં પહેલોતિ આચાર્ય દ્રોણે પોતાની સેનાનો સરકભૂદ બનાવ્યો. આ બાજુ ધર્મ-

આપના પુત્ર દુર્યોધને તેમનો વિધિપૂર્વક સેનાપતિના પદ ઉપર અભિરૂચ કર્યો. તે વખતે વાનિજ્યોના ધોણથી અને શંખોના ધ્વનિથી બધા લોકોએ હર્ષ પ્રકટ કર્યો. તથા પુષ્પાદરાચન, રશ્મિતરાચન, સૂત અને માગધોના સ્તુતિ-ગાન અને પ્રાહરણોના નૃત્યનૃપકારથી આચાર્યનું સમ્માન કરવામાં આવ્યું. દ્રોણ સેનાપતિ થતાં સર્વ લોકો એમ જ સમજવા લાગ્યા કે હવે આપણે પાંડવોને છતી લીધા.

રાત્રીએ પાંડવોની સેનાનો કૌચિન્ધુદ બનાવી રાખ્યો હતો. તે બૃહદના અપ ભાગમાં પુરુષપ્રેષ્ઠ ધૌપૃષ્ઠ અને અર્જુન બિલાહિલા વાનરના ચિહ્નવાળી ધ્વજા ફરફારી રહ્યા હતા. આ બાજુ આપની સેનાના મુખ પર કૃષ્ણ હતો. કૃષ્ણ અને અર્જુન એકબીજા ઉપર વિજય મેળવવા માટે ઉતાવળા થઈ રહ્યા હતા. બન્નેએ એકબીજાના પ્રાણ લેવાની ઇચ્છાવાળા હતા, આથી બન્નેએ એકબીજા ઉપર શંકા કરી રહ્યા હતા. આ જ વખતે મહારથી દ્રોણ એકાએક આગળ વધ્યા અને સમૂહની સેનાની વચ્ચે આવીને આપના પુત્રને કહેવા લાગ્યા—'રાજન્ ! તમે બીજાના પછી અને સેનાપતિ-પદ પર પ્રતિષ્ઠિત કર્યો છો તેથી હું તમને તેને યોગ્ય રૂળ આપવા માફુ છું. બધાએ હું તમારું શું કામ કરું ? તમારી જે ઇચ્છા હોય તે વર મારી પાસેથી-માગી લો.'

આ ઉપર રાત્રી દુર્યોધને કૃષ્ણ અને દુઃશાસન વગેરે સાથે મસલત કરીને આચાર્યને કહ્યું; 'તો આપ અને વર આપવા ચાહો છો તો મહારથી યુધિષ્ઠરને છતી ન પકડીને મારી પાસે લઈ આવો.' આ સાંભળી આચાર્યે કહ્યું; 'તમે કુન્તીનન્દન યુધિષ્ઠરને કેદ કરવા જ ચાહો છો. તેમનો વધ કરવા માટે તમે વર ન માગ્યો તે તેમનું ભાગ્ય છે. પરન્તુ દુર્યોધન ! તેમને મરાવી નાખવાની તમને કેમ ઇચ્છા નથી ? પાંડવોને છત્યા પછી કરી પાકું શુંપરિરને જ રાત્રી સોંપી તમે તમારો બાનુભેદ તે જતાવવા નથી માગતા ને ? ધર્મરાજ પર તમારો પ્રેમ છે તેથી તે બહુ ભાગ્યવાન છે, તેમનો જન્મ સંજય છે અને તેમનું અન્તતથપુષ્ણ પશુ સિદ્ધ થાય છે.' (તે મનુષ્યને કોઈ સમુ ન થયો હોય તે અન્તતથપુ કહેવાય છે.)

રાજન્ ! આચાર્યે આ પ્રમાણે કહેતાં આપના પુત્રના હૃદયમાં દર્શના જે વાવ છુપાએલી હતો તે એકદમ બહાર પ્રકટ થઈ ગયો. તે પ્રસન્ન થઈને બોલી ઊઠ્યો;

‘આચાર્યપાદ’ બુધિશિરને મરાઠી નાખવાથી મારો વિજય થઈ નથી શકતો. કારણ કે કદાચ તેમને તો મારી પણ નાખી શકાય, પરંતુ બાકીના પાંડવો અસ્તવ્ય અમને નષ્ટ કરી દેશે, બધા પાંડવોને તો દેવતાઓ પણ નષ્ટ કરી શકતા નથી. તેથી તેમનામાંથી જેઓ બચશે તેઓ અમારા અન્ત લાવી દેશે, પણ નો સ્વયં પ્રતિજ્ઞાવાળા બુધિશિર મારા કાણમાં આવી ગયા તો હું કરી તેમને જીતવામાં છતાં લાકડા. અને ત્યારે તેમને અનુસરનારા પાંડવો પણ ફરી વનમાં ચાલ્યા જશે. આ રીતે રાષ્ટ્ર છે કે ફરી લાંબા વખત સુધીને માટે મારી છત થઈ જશે. એથી હું ધર્મરાજના વધ કાર્ષ્વ પણ અવગણ્યા કરવા નથી હમ્મતો.’

દોલ્લાચાર્ય બહુ અવદારકુશળ હતા. તેઓ દુર્યોધનનો નીચ વિચાર ભણી ગયા. આથી તેમણે એક ઘરત સાથે વર આપતાં કહ્યું— ‘ને વીર અર્જુને બુધિશિરનું રક્ષણ ન કર્યું’ તો તમે બુધિશિરને આપણા કાણમાં આપ્યા જ સમજો. અર્જુન ઉપર આક્રમણ કરવાનું સાદસ તો ઇન્દ્ર સહિત દેવતાઓ અને અમુક પણ નથી કરી શકતા, આથી આ વાત મારા કાણની નથી, ને કે અર્જુન મારો જ સિંચ છે અને તેણે મારી પાસેથી અસ્ત્રવિદ્યા છીંધી છે તેમાં કોઈ સંદેહ નથી તો પણ તે જીવન છે અને પવિત્ર આચારણવાળો છે. મારી પાસેથી વિદ્યા છીંધ્યા પછી તે ઇન્દ્ર અને રત્ન પાસેથી પણ અસ્ત્રો પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો છે. વળી તમારા ઉપર તેના મેષ પણ છેજ. તેથી ગમે તે ઉપાયે તમે અર્જુનને મુકમોરવા ઉપરથી દૂર લાઇ જશો. બસ, અર્જુન દૂર જતાં ધર્મરાજ તમારા હાથમાં જ છે. અર્જુનના ચલ્યા જતાં ને ધર્મરાજ મારી આમળ ટકવા તો નિઃસંદેહ હું તેમને મારા વશમાં કરી લઉં.’

રાજાજી ! દોલ્લાચાર્યે આ પ્રમાણે ઘરત સાથે પ્રતિજ્ઞા કરી તે પણ આપના મૂર્ખ પુત્રોએ બુધિશિરને કે યજ્ઞેલા જ સમજ્યા. દુર્યોધન ભંજુનો હતો કે દોલ્લાચાર્ય પાંડવો પર પ્રેમ રાખે છે, તેથી તેણે દોલ્લા પ્રતિજ્ઞાથી ફરી ન ભય એટલા માટે તે વાત બધા પાંડવોમાં ભડોર કરી દીધી. દુર્યોધનના ધૈન્યિકાએ જ્યારે સંકલ્પ કે આચાર્યે બુધિશિરને કે કશાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તો તેઓ સિંદનાડ કરતા સામળો ઠોકવા લાગ્યા. પેતનના વિચાર-સખત રામચંદ્રદાસ દોલ્લાની આ પ્રતિજ્ઞાના સમાચાર જાણવાને ધર્મરાજ બુધિશિર બધા સાંજેએ બને ખીલ

રામચંદ્રને પણ જોવાયા. પછી તેમણે અર્જુનને કહ્યું; ‘પુરુષસિંહા! આચાર્ય ને કાર્ષ્વ કરવા માટે છે તે તમે સંતોષ્ય કે હવે કાંઈ એવી નીતિથી કામ લો કે જેથી વેમનો વિચાર સફળ ન થઈ શકે, તેમણે એક ઘરત સાથે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે અને તે ઘરતનો સમ્બન્ધ તમારી સાથે જ છે. આથી તમે મારી સાથે રહીને જ યુદ્ધ કરો, કે જેથી દોલ્લાથી દુર્યોધનની ઇચ્છા પૂરી થઈ ન શકે.’

અર્જુને કહ્યું—રાજાજી ! ને પ્રમાણ હું મારે હાથે અચાર્યનો વધ કરવા માહતો નથી, તે પ્રમાણ આપનાથી દૂર જવાની પણ મારી ઇચ્છા નથી. આમ કરવામાં જાવે નક્કો સહિત આપણ તુડી પડે અને પુષ્પીના ડોકડેડુકા થઈ જાય. તો પણ મારા છવગા છતાં સ્વયં ઇન્દ્રની સદાપતા લઈને પણ આચાર્ય આપને કે કહી શકતા નથી, આથી ભયમુધી મારા દરિયામાં ઝાલુ છે ત્યાંસુધી દોલ્લાથી જતા પણ ન શકે. હું કાલ સાથે મૃત્યુ કે મારી પ્રતિજ્ઞા કાર્ષ્વે ફેરવી શકાતી નથી, ભયાનુધી મને રમરણ છે ત્યાંસુધી હું કહી શકું છું કે હું ફરી જીવું જોશો નથી, મે કહી પરાજય પ્રાપ્ત થશે નથી અને કાર્ષ્વ દિવસ પ્રતિજ્ઞા લઈને તેને તોડી નથી.

મહારાજ ! પછી પાંડવોની ડાવણીમાં રામ, ભેર, મૃદંગ અને નગારાને બનિ થયા લાગ્યો; પદારસોડ સિંદનાડ કરવા લાગ્યા તથા તેમની પ્રત્યાજ્ઞાઓ (ધનુષની દોરીઓને) રાજા આકાશમાં મૂળ્યા લાગ્યો. આ વેળેએ આપની સેનામાં પણ વાગાં વાગવા લાગ્યાં. પછી વ્યૂહરચના કરીને ઊભેલી જાને સેનાઓ ધંમે ધંમે ગાગળ વધીને પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગી. સંજય વીરાએ આચાર્યની સેનાને નટ-નટ કરવાને બહુ જ પ્રવૃત્ત કર્યો, પરંતુ તેમનાથી રક્ષાએથી દોઢાથી ટેકો તેમ કરી ન શક્યા. આ પ્રમાણે દુર્યોધનના મહારાથી યે કાઢ્યા પણ અર્જુનથી મુરસિન પાંડવીસેના પર કાણમેજીનો ન થાય. દોલ્લાચાર્યે ઊંડેમાં બધાંજ બાણો પાંડવોની સેનાને સન્નિધ કરતાં ચારે તરફ સુસંગઠ્ય કરી રહ્યાં હતાં. આ વખતે તેમાંથી કાર્ષ્વ પણ વીરની નગર આચાર્ય પર ફરી શકતી ન હતી. આ પ્રમાણે પાંડવોની સેનાને મુશ્કેલ કરીને તેમણે પેતનનાં લીરણ બાણોથી મૃત્યુમનની સેનાને કચ-કચ થયા. તેમનાં ઊંડેમાં બાણો બનક રહીયા, ધૈર્યશરો, કાશીચરો અને પદારસો (પદારસો સિનીઓ) સફા કરી રહ્યાં હતાં. આથી યુદ્ધને નહુ જ કાચ કચવા થય લાગ્યો. આચાર્યે પુરોધાને

પાંડવોની સેનાને ગલરાટમાં નાખી દીધી અને પેતાના
હથ્થે ચાર ગજો વધારી દીધો. આ વખતે યુદ્ધભૂમિમાં
લોહીની નદી વહેવા લાગી, જે સોંકડો વીરોને ધમરાજને

નાખ્યા તથા તેના રથની ખજા અને ધનુષને પલ્લુ કાપી
નાખ્યાં. આથી આખી સેના વાહરાહ કરવા લાગી.
બીમસેન યોગુરુ આણું પરાક્રમ સદન ન કરી શક્યો.

થેર લાખ જઈ રહી હતી, અને તેને જોઈને કાપરાનાં
ચિંચ કાપી ઠાકતાં હતાં.

હવે આચાર્ય દ્રોણ પર બધી બાબુએથી યુધિષ્ઠિર
વગેરે મહારથીઓ તૂટી પડ્યા. પરંતુ આપના પરાક્રમી
વીરોએ તેમને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા, બસ, બહુ જ
સામ્રાજ્યક મુદ્દ મચી રહ્યું. મહામાયાવી શકુનિએ સહદેવ
પર આક્રમણ કર્યું અને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તેનાં
સારથી, ખજા અને રથને વિધી દીધાં, આથી સહદેવે
અત્યંત કુપિત થઈને શકુનિના રથની ખજા અને
ધનુષને કાપી નાખ્યું તથા તેના સારથી તથા ઘોડાઓને
નષ્ટ કરીને સાઠ બાણોથી તેને વિધી રાખી. ત્યારે શકુનિ
જરા લાઘવે પોતાના રથ ઉપરથી ફેરી પડ્યો અને સહ-
દેવના સારથીને ગરા મારી નીચે પાડી દીધો. આ
પ્રમાણે રથહીન થઈ જવાથી તે બંને વૈરો હાથમાં
ગદાઓ લઈને યુદ્ધભૂમિમાં સમામની રમત રમવા
લાગ્યા.

દ્રોણે રાજા દુપદને રથ બાણ માર્યાં, તેને જવાબ
તેમણે અનેક બાણોથી આપ્યો. આથી આચાર્યે તેમના
ઉપર તેના કરતાં પણ વધુ બાણ છોડ્યાં. બીમસેન
ચિંચાંચિત પર વીસ બાણોથી પા કપો, પરંતુ આથી
પણ તે વીર નેમતો તેમ રહ્યો. આ જોઈ સોને બહુ
આશ્ચર્ય થયું. પછી તેણે એકમ બીમસેનના ઘોડા મારી

તેથી તેણે પોતાની ગદાથી તેના બધા ઘેર
મારી નાખ્યાં, બીજા તરફ રાજા દ્રોણે
હસતાં પોતાના ખજા બાણે જ નડુગને
વિધધો કરી કપો, પ્રતાપી નડુલે વાતવાતમાં
શલ્યા ઘોડા, ખજા, ખજા, સારથી અને
ધનુષને નષ્ટ કરી દીધાં અને પછી પોતાનો
રાખ વગાડ્યો. ધૃષ્ટીકેતુએ કૃપાચાર્યનાં છોડેલાં
તરિક્કાવેરનાં બાણોને કાપીને સ્વર બાણોથી
તેમને વિધી દીધા તથા ગજુ તીરથી તેમની
ખજા કાપી નાખી. ત્યારે કૃપાચાર્યે ખજા જ
બાણનું કારીને ધૃષ્ટકેતુને રાક્યો અને તેને
અત્યંત ધામણ કરી દીધો. સાતગડિએ
પોતાનાં તીખાં તીરથી કૃતવર્મા પર દુમરો
કપો, અને હસતાં હસતાં કિતેરે બાણોથી

તેને ધામણ કરી દીધો. આથી કૃપાચાર્યે બહુ જ રુદ્ધિથી
સિત્થોતેર બાણો છોડ્યાં પરંતુ તેથી ધામણ થયા છતાં
પણ સાતગડિ પવંત સમાન અચળ બની રહ્યો.

રાજા દુપદ ભગવત સાથે લીકાર્ક ગયા, તેમનું બહુ જ
અદ્યુત મુદ્દ થયું. ભગવતે રાજા દુપદને તેમના સારથી
સોહંત વિધી દીધા તથા તેમના રથ તથા ખજામાં પણ
બાણ માર્યાં. આ ઉપર કુપિત થઈને દુપદ ભગવતની
છાતીમાં બાણ માર્યું. બીજા તરફ ઋષિયજ અને
ચિખંડી બહુ લયકર મુદ્દ કરી રહ્યા હતા. મહાભગવાન
ઋષિયજએ બાણો છેડીને મહારથી ચિખંડીને આગ્ર-
હિત કરી દીધો. (હાંકી દીધો.) આથી ચિખંડીએ
કુપિત થઈને તેણે બાણોથી ઋષિયજને તેના રથાનથી
ઉમટાવી પાડ્યો. કૂરકમ કરનાર રાક્ષસ ધોતકચ અને
અલંબુષ બંને ય સોંકડો પ્રકારની મામાઓ બળ્યનાર
હતા અને અભિમાની હોવાથી એકબીજાને નીચું કંપા-
ડ્યોને તપર રહેતા હતા, તેઓ સરને આશ્ચર્યચકિત
કરતા અન્તર્ધાન (અદરશ) થઈને મુદ્દ કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે ચેરિતાન અને બનુવિન્દત તથા શંખદો
અને લક્ષ્યલુતા પણ સંગ્રામ થવા લાગ્યો.
આ સમયે રાજા પોરવ ગર્જના કરતો અભિમન્યુ
તરફ દોડ્યો, બાન્નેનું બહુ થોડું મુદ્દ જામી ગયું. પાત્રે
બાણોની વર્ષાથી અભિમન્યુને પૂરેપૂરો ઢાંકી દાખે. ત્યારે

અભિમન્યુએ તેની જ્વળ, છત્ર અને ધનુષ કાપી નાખ્યાં તેને પૂર્યા ઉપર પાડી નાખ્યો. પછી સાત બાજેથી તેણે પૌરવ તથા પાંચથી તેના સારથીને તથા યેષ્ઠાએ ધાવણ કરી દીધા, આ પછી તે હાલ-તરવાર લઈને પૌરવના રથના આરણ્ય ઉપર ફરી પડ્યો અને ત્યાંથી તેના વાળ પકડી લીધા, પછી એક લાતથી સારથીને રથ ઉપરથી પાડી દીધો અને તમવારથી જ્વળ બિછાવી દીધી. તથા પૌરવને વાળ ખેંચીએથીને આગ્રહ લગાવવા માંડ્યો. જ્યદયથી પૌરવની આ દશા જોઈ ન શકાઈ. તેથી તે હાલ-તરવાર લઈને પોતાના રથથી ફરી પડ્યો. જ્યદયને આવનો જોઈ અભિમન્યુએ પૌરવને છોડી દીધો અને તુરત જ પાળની મક્ક રથમાંથી બિછાવીને તેની સામે આવી ગયો, જ્યદયે તેના ઉપર પ્રાસ, પદ્ધિ અને તલવાર વગેરે કેટલીયે પ્રકારનાં શસ્ત્રો છોડ્યાં પરંતુ તે બધાં અભિમન્યુએ તલવારથી જ કાપી નાખ્યાં અને હાલથી રાક્ષા દીધાં, તે બંને વીરાની રૂઝિ' જોશલામક હતી. તેઓની તમવારોને અમ વચમાં અપડવચમાં, રોકવામાં તથા બહાર અને અંદરની બાજુએ ધૂમકવામાં એટલી બધી અડપ હતી કે તરવારો ક્યાં ફરે છે તે ક્યાં નથી તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. બંને વીરા સવળી અને અવળી રીતે તરવારો ફેરવતાં અદ્ભુત પ્રયોગો બતાવી રહ્યા હતા. એટલામાં અભિમન્યુની હાલમાં લાગવાથી જ્યદયની તરવાર તૂટી ગઈ. આથી તે તુરત જ પોતાના રથ પર ચઢી ગયો. આ વખતે અભિમન્યુ પણ અપકાષ જોઈને પોતાના રથ ઉપર જઈ બેઠો.

અભિમન્યુને રથપર ચડેલો જોઈને કૌરવ પક્ષના બધા રાજાઓએ મળીને તેને ઘેરી લીધો. આથી હવે તેણે જ્યદયને છોડીને બધી સેન ને સન્તક (આક્રમ) કરવું શરૂ કર્યું. આ જ વખતે શલ્યે તેના ઉપર એક અગ્નિની જ્વાળા જેવી દેહાપ્તમાન લાઈકર શકિત છોડી. અભિમન્યુએ બિછાવીને તે શકિતને અધવચ્ચે જ પકડી લીધી અને તે જ શકિતને પોતાના પૂરા જોરથી પાછી રાહ ઉપર જ ફેંકી. તેણે રાજા શલ્યના સારથીને મારીને રથથી નીચે પાડી દીધો. આ જાંબને રાજા વિરાટ, દ્રુપદ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, યુધિષ્ઠિર, સાત્યકિ, કેયકશનકુમાર, ભીમસેન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શ્યમર, નકુળ-સહદેવ અને દ્રૌપદીના પુત્રોએ, વાલ્મીકીના પુત્રિથી આક્રમણને ગૂંચળી દીધું તથા અભિમન્યુના હર્ષને વધારતા જોરજોરથી સિંદનાદ કરવા લાગ્યા.

સારથીને મરેલો જોઈને રાજા શલ્યે લોહાની નક્કર ગદા બિછાવી અને કાંધથી ગજના કંતો રથ ઉપરથી ફેંકી પાડ્યો. તેને દશ ધારણ કરેલા ધમરાજની પેઠે અભિમન્યુ તરફ જતો જોઈને તુરત જ ભીમસેન પોતાની હારે ગદા લઈને તેની સામે આવી ગયો. સંક્રામમાં ભીમસેનની ગદાને પ્રહાર મરડાજ શંકાને છોડીને બીજી કાંધ સદન કરી શકેના નહોતા તથા શલ્યની ગદાને વેગ સદન કરનાર પણ ભીમ સીવાય બીજો કોઈ નહોતો, તે બંને વીરો ગદાઓ ધૂમકતા ગોળાકાર ચક્કર લગાવવા લાગ્યા બંનેનું સમાન રૂપે શુદ્ધ ધર્મ રણું હતું. કેઈ પણ અકાળ-ગિરતી જણાતા ન હતા, છેવટે ભીમસેનની ગદાની ચોટથી શલ્યની હારે ગદાના ટુકડા થઈ ગયા તથા શલ્યની ગદાના ટકરાવાથી ભીમની ગદા આગળના તણખાઓ છોડતી વધારામાં આગીઆઓથી ભરાયેલા ઝડપા જેવી દેખાવા લાગી. આ પ્રમાણે તે બંનેની ગદાઓ વારંવાર અથડાઈને અગ્નિ ઉત્પન્ન કરતી હતી. બંને વીરો ઉપર ગદાના અનેક પ્રહારો થયા પણ બંને જોમના તેમ ટકી રહ્યા. છેવટે બધું જ ધમલ ધર્મ જવને લીધે બંને વીરો શુદ્ધામમાં પડી ગયા. શલ્ય અત્યંત બ્રહ્મકુળ ધર્મને લાખામાંથી લાસ લઈ રહ્યો હતો. તેને તુરત જ મહારથી ફતવમાં પોતાના રથમાં નાખ્યાં લઈ ગયો. મહામાઠુ ભીમસેનને પણ થોડી વારમાં ભાન આવ્યાં ગયું અને તે જોમો ધર્મને હાથમાં ગદા લઈ શુદ્ધેશનમાં આવી ગયો.

મહારાજને શુદ્ધના મેદાનથી બહાર ગયેલો જોઈને આપના પુત્રો પોતાની ચતુરંગણી સેના સહિત યરધરી બિછાયા તથા વિજયી પાંડવોથી દુઃખી ; યદ્યપે આમનેમ ભાગી ગયા. આ પ્રમણે કૌરવોને છતાં પાંડવોએ હારમાં લાગીને વારંવાર સિંદનાદ અને દેવેના પેકાકો કરવા લાગ્યા તથા રણશીર્ષાં, સૂરંગ અને મગરાં વગેરે વગાડવા લાગ્યા. જ્યારે દોહાચાર્યે 'લેણું' કે શત્રુઓના હાથથી અત્યંત પીડિત થવાને લીધે કૌરવોની નિશાળવાહિનીના (સેનાના) પગ બિખરી ગયા છે ત્યારે તેણે એ પેકાકોને કહ્યું; 'શરતીરો! મેદાનથી ભાગો નહિ.' પછી તેઓ કોષમાં ભરાઈને પાંડવોની સેનામાં જઈને ધૂમ્મા અને રાજા યુધિષ્ઠિરની સામે અવી ગયા. યુધિષ્ઠિર પોતાનાં તીક્ષ્ણ બલોથી તેમને ધામક કરી દીધા આથી આચાર્યે તેમના ધનુષને કાપીને ગદા જ તરારી આક્રમણ કર્યું. આજે તેઓ ધર્મરાજને પકડવા આદતા

હતા, આથી તેમને રેડ્યા માટે જેને યેદા-
ઓ તેમણે સમ્રે બધા તેમને તેમણે
પ્રકાશ કરીને પગસ્ટ કરી દીધા, તેમણે બાર
બહુથી શિખરડીને, પીસથી ઉત્તમાગને,
પાંચથી નકુલને, સત્યો સહદેવે, બરથી
યુધિષ્ઠિરને ત્ર્યુ-નકુલથી દીપદીના પુત્રોને,
પાંચથી સ્વાત્કિને તથા દરથી મત્સ્યવંશ
રાસ્ટને કાયક કરી દીધા. એકાધાર્યા જ
યુગ-ધરે તેમની બતિ રેડ્યા દીધી, ત્યારે
આચાર્યે રાત્રી યુધિષ્ઠિરને કરીથી વધારે
કાયક કરીને એક ભાગથી યુગ-ધરે રથથી
નીચે પાડી દીધા, આ જ વખતે ધર્મરાજને
અપાવક માટે રાત્રી વિરાટ, દુષ્ટ, એમરાજ-
કુમાર, સત્યકિ, શિવિ, આદ્યત્ત અને
સિંદહેને — આ બધા વીરોએ ખૂબ જ બાણો વરસાવીને

ચાલેના રસ્તે રેડ્યા દીધા. પાંચથ દેશના બધારે
સ જાણ કરીને રોજીને કાયક કર્યા, આથી લોકોમાં
જોશબલ થવા લાગ્યો. સિંદહેને પણ અસ્થરને
જોધી વિધી દીધા અને તે બધા મહારાષ્ટ્રીઓને કાય-
ક કરીને પેતે હર્ષથી અદ્ભુત કરવા લાગ્યો. પાનુ
કુલ્યે કોષમાં ભરખ બે બાણોથી આ બન્ને વીરોનાં
તરફ દીપ્તી દીધાં તથા અન્ય મહારાષ્ટ્રીઓને બાણની
મથા આચ્છાદિત કરીને મૃત્યુની ધો યુધિષ્ઠિર
જાગ જાગે લીધા મથા, આચ્છાદનું પાકમ બેઠેની
ધા લેનિા એમ જ કહેવા લાગ્યા કે 'તેઓ આ જ
સમયે યુધિષ્ઠિરને પકડીને દુરોચિનને સોંપી દેશે.'

જે સમયે આપના લેનિા આ પ્રમુલે વચ્ચાં કરી
રવા હતા તે જ સમયે બહુન ખૂબ જ વેગથી,
પેતાના રથના સગ્ગદારા બધી રિશ્તોને યુગ્મરતો
ત્યાં આવી પહોંચ્યા, તેણે કુદના મેદાનમાં લેરીની
નદી વહાવી દીધી. આ નદી બધી ગલેલ રથ
રથ ભમરાઓ તથા યુગ્મરોનાં દાડાંથી ભરા-

એલી, મહારાષ્ટ્રીનાઓવાળી, બાણોના સમુદાય રોજીથી
બામ તથા પ્રાશ્વર માણસોથી ભરેલી હતી. આ
નદીને પાર કરીને બહુને દોરવ વીરોને કુદના મેદ-
નામાંથી ભગવા દીધા તથા પેતાની કમરોર બહુ
વચાથી કનુલોને બચેત મરેલ તે એકમ રોજીમાંથી
સમે આવી ગયો. ધનંજયની બાણરથને લીધે રિશ્તો,
અતરિલ, આશ્વર અને પૃથ્વી-કાંઈ પણ નગરે પહોં
ન હતું, બહુને બાણમય યુદ્ધ ગલેલું મલ્લુલું હતું.

એકાધાર્યા જ સર્વ ગરત યુધિષ્ઠિરે, અને અન્યપ્રકાર
રેલવા લાગ્યો. આથી કનુ-મિત કોષ એકબધુનું પણ
કાંઈન યુદ્ધ ગયું, આ ભેદ રોજીમાં અને દુરોચિને
પેતાની સેનાને કુદ બધા રથની ગાઠ કરી તથા
બહુને પણ પેતાની સેનાને છત્રણી તરફ લીધી, આ
પ્રમુલે કનુલોના દાંત ખાટા કરીને બહુને મીઠુંબુલી
સથે ખૂબ આનંદથી આખી સેનાની પાછળ પેતાની
છત્રણી તરફ ચાલો. આ સમયે પાંચથ અને સંતપ
વીરો જેમ કપિલો સ્થાની સુતિ કરે છે તેમ બહુ-
ની પ્રગંધા કરી રવા હતા.

અહુનના વધને માટે સંશયતક વીરોની પ્રતિજ્ઞા અને અહુન સાથે તેમણું કુદ

કનુલે હતું—રાત્રી તે બન્ને પશુની સેનાઓએ
પેતપેતાના તંત્રોમાં બર્ષને પેતપેતાની યે અન્ય અને
સેનાની બચ્ચા બહુસાર આરામ રહ્યાં સેનાને ખામી
નહોતી પકી આમરે રોજી અત્યંત ખિન્ન થઈને બહુ
ખોખથી દુરોચિન તરફ જોઈ રહ્યાં. 'મેં એ બેલેસા

જા કનુલે હતું, કે અહુનની હાતરીમાં કાપિરિને રે-
પાણી પણ કેડ કરી રાખ્યા નથી, આજ કુદમાં તમે
લોકોએ ખલત કરવા છતાં પણ અહુને એ તરફ જિદ
કરીને અત્યંત દીધી હતું જે કંઈ કંઈ હું તેમાં કંઈ
ન કરતાં. આ જાણ અને અહુનને એ બચેત છે. એ

તમે કોઈ ઉપાયથી અર્જુનને દૂર લઇ જઈ શકો તો મહારાજ યુધિષ્ઠિર તમારા હાથમાં ખાતી રોકે છે. ને કોઈ વીર અર્જુનને યુદ્ધને માટે લલકારીને તેને ખીછ તરફ લઇ જાય છે તો તે તેને પરાવત ક્યાં વગર કદી પાછો ફરતો નથી. તે વખતે અર્જુન ન હોત તે હું કૃષ્ણમની સામે જ બધી સેનાને હાથોને યુધિષ્ઠિરને પકડી લેત. અર્જુન ન હોય તે વખતે ને યુધિષ્ઠિર મને પોતાની તરફ આવતો નોંધને યુદ્ધને મેદાન છોડીને જાગી નાંહ જાય તો મેં તેમને પકડ્યા જ સમજો.

આચાર્યની વાત સાંભળી ત્રિગતરાજ અને તેના ભાઈઓએ કહ્યું; 'રાજન! અર્જુન અમને દંત્રેશ નીચું ધલાવતા રહ્યા છે. એ વાતોને યાદ કરી કરીને તો અમે રાત-દિવસ ન્યાળામાં બળ્યા કરીએ છીએ. અમને રાતમાં જીંધ સુઈ નથી આવતી. આથી ને સહ્યાચરણાત્ અર્જુન અમારી સામે આવી ગયા તો અમે તેમને વ્હણ લઇ જઈને મારી જ નાખશું. અમે આપની આજ્ઞા સાચી પ્રતિજ્ઞા કરીને કદીએ છીએ કે 'હવે પૃથ્વી ઉપર યા તો અર્જુન નહિ રહે યા તો ત્રિગતો નહિ રહે. અમારા આ કંથનમાં કોઈ ફેરફાર નથી થઈ શકતો.' રાજન! સત્યરથ, સત્યર્થ, સત્યવત સત્યેષુ અને સત્યકર્મ-આ પાંચે લાઠીઓ એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને દયા દળર રથી સૈન્યોને લઈને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. આ પ્રમાણે ત્રીસ દળર રથો સહિત માલ્યવ અને દ્રુપદેશ વીરો તથા દય દળર રથો અને આવેશ્વક, લલિત્ય તથા મદક વીરોને સાથે લઈને પોતાના લાઠીઓ સહિત ત્રિગત દેશનો પ્રવચ્છેશર સુધમાં પહોંચી રહ્યાં. ત્યારપછી ખીન જાન-ભિન્ન દેશના દય દળર યુનંદા રથીઓ પહોંચીને લેના માટે આગળ આવ્યા. તેમણે અર્જુન પ્રત્યક્ષત કરીને યુદ્ધ કરવાનો નિયમ લઈને અને તે અર્જુનની સાક્ષીમાં પ્રતિજ્ઞા કરી. તેમણે બધા લોકોને સંભળાવતાં ઉચ્ચ સ્વરથી કહ્યું; 'એ અમે સમગ્રજનિમાં અર્જુનને માર્યા વગર તેના હાથથી પીડિત યદ્ધને પીક જતાવીને પાછા કરીએ તો મતલીન, બ્રહ્મહત્યા કરનાર, મદ પીનાર, મુરખનીનો સંજ કરનાર, બ્રાહ્મણનું ધન ચોરનાર, આગ લગાડનાર, જોહ્યા કરનાર, પ્રતિજ્ઞા લઈ કરનાર, ગુપ્તાં-પિતા અને અર્જુનનો ત્યાગ કરનાર કૃત્યાદિ અનેક પાપ કરનાર પુરુષોને જે અપમ લોક મળે છે તે અમને પ્રાપ્ત થાશે. અને ને સમગ્રમાં અર્જુનના વધ દય

દ્રુપદેશ કરી લઈએ તો નિઃસન્દેહ અને અર્જુન લોકને પ્રાપ્ત કરીએ.' રાજન! આ પ્રમાણે કહીને તેઓ યુદ્ધ કરવા માટે અર્જુનને લલકારતા હિસાણ તરફ આવ્યા.

એ વીરોએ પોકારતાં અર્જુનને તે જ વખતે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું; 'મહારાજ! મારો એવો નિયમ છે કે યુદ્ધ માટે પોકારતાં હું પાછાં ડગલાં જરતો નથી. અને આ વખતે સંશયક ચોદાઓ અને યુદ્ધ કરવા માટે લલકારી રહ્યા છે. કેળો, પોતાના બાદશાહો સહિત આ સુધમાં મને યુદ્ધને માટે આવાહન આપી રહ્યો છે. આથી આપ મને સેના સહિત તેનો સંદાર કરવાનો આદેશ આપો. હું તેમના આવાહનને સહી નથી શકતો. આપ એમ જ સમજો કે આ બધા મરનારા જ છે.'

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—આપ! દ્રોણ જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તમે સાંભળી જ છે. હવે તમે તે જ ઉપાય કરો કે જેથી તે પ્રતિજ્ઞા પૂરી થવા ન પામે. દ્રોણાચાર્ય બળવાન અને યુરવીર છે. તેઓ અજ્ઞાનિયમાં પહોંચી પારંગત છે. તથા યુદ્ધમાં પરિચમને પોતા તેઓ કંઈ જ મમજતા નથી. તેમણે જ મને પકડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

આ ઉપર અર્જુનને કહ્યું—રાજન! આજ આ સત્યત્વ સંભામમાં આપની રજા કરશે. આ પાંચાલ-રાજકુમારના રહેતાં આચાર્ય પોતાનો મનોરથ પૂર્ણ નહિ કરી રોકે. પણ હું પુરુષસિંહ યુદ્ધમાં પડે ચર્ધ જાય તો આપ આપની આસપાસ બધા વીરો લેઇ તો પણ સમગ્રજનિમાં કોણ ન રહેશે.

ત્યારે મહારાજ યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને જવાની આજ્ઞા આપી. તેને ગળે લગાડ્યો અને ગ્રેમભરી દાંડથી નોંધને આસીવાંદ આપ્યો. આ પ્રમાણે તેમની પાસેથી વિવશ થઈને અર્જુન ત્રિગતો તરફ આવ્યો. અર્જુનના જવાથી દુર્યોધનની સેનાને બહુ દર્પ થયો અને તે ખૂબ ઉત્સાહથી યુધિષ્ઠિરને પકડવાનો ઉદ્ધેશ કરવા લાગી. પછી તે બંને સેનાઓ વર્ષાદ્યુતમાં ઉલેટલી ગંગા-યમુનાની પેઠે ખૂબ વેગથી પરસ્પર ભીષ્ય ગઈ.

સંશયકોએ એક ચોરસ મેદાનમાં પોતાના રથોને ચન્દ્રાકાર જોવા રાખીને મોરચો જમાવ્યો. ત્યારે તેમણે અર્જુનને પોતાની તરફ આવતો જોયો તો તેઓ દર્પમાં ભરઈને ખૂબ જોડા સ્વરથી મેલાહલ કરવા લાગ્યા. તે શબ્દ દિશાઓ અને આકાશ સુધી ફેલાઈ ગયો. તેમને અત્યંત આનંદમાં નોંધને અર્જુનને કંઈક હસ્તાં શીશ્યુને કહ્યું; 'દેવની-દન! આજે આ મરણ ઉપર

જાણા રહેલા મુખ ત્રિગર્ભને તો જુઓ, તેઓ રોવાની વખતે હા' મનાવી રહ્યા છે,' શ્રીકૃષ્ણને આટલું કહેતામાં મહાપાદુ અર્જુન ત્રિગર્ભની બૃહદ્દ સેનાની સમીપ પહોંચ્યો. ત્યાં જઈને તેણે પોતાના દેવતા સંખ વગાડી તેના ગંભીર સ્વરથી દિશાઓને ગળાવી મૂળ. એ અશ્વથી ભયભીત થઈને સંસ્પર્શિની સેના પત્થરની માફક નિશ્ચેત્ર થઈ ગઈ. તેમના યોદ્ધાઓની આંખો ફાટી ગઈ, શ્વન અને વાળ જાણા થઈ ગયા, પગ શૂન્ય થઈ ગયા. તથા ફટલાક તો લોહી ઉલકના હોગયા અને ફેટલાંકનાં મળમૂલ છૂટી ગયાં. યોદ્ધા વારમાં તેઓમાં એકન આશુ તો તેઓએ સેનાને સંભાળીને એકીસાથે અર્જુન ઉપર પુષ્કળ બાણ છોડ્યાં, પરંતુ અર્જુનને પેતાનાં પાંચ-દશ બાણોથી જ તેમનાં હૃદયો બાણોને વંચેથી જ કાપી નાખ્યાં. પછી તેઓએ અર્જુન ઉપર દશ-દશ બાણ છોડ્યાં, અને અર્જુનને તેઓમાંના ફરકને તરુનજી બાણોથી ધાવલ કર્યાં. ત્યારપછી તેઓએ અર્જુનને પાંચપાંચ બાણોથી ચિંબો. પરાક્રમી અર્જુનને તેમને બાણે બાણોથી ચિંબીને જવાબ આપ્યો.

હવે મુખાદુએ ત્રીસ બાણોથી અર્જુનના મુકટ ઉપર ધા કર્યો. આથી અર્જુનને એક બાણથી તેના હાથના દરમને કાપી નાખ્યું અને પછી બાણોની વર્ષા કરીને નેત્રે પરપૂરા લાંકી દીધા. ત્યારે મુઠમાં, સુરય. મુખના, મુખમાં અને મુખાદુએ અર્જુન ઉપર દશ-દશ બાણોથી એટ કરી. તે બાણોને અર્જુનને એક પછી એક કાપી નાખ્યાં તથા તેમની ખત્તઓને પણ કાપીને પાડી

દીધી. પછી તેણે મુખના ધનુષને કાપીને તેના યોદ્ધાઓને પણ મારી નાખ્યા તથા તેનું મુરોચિત મુકટવણું માથું પણ ધમધી કાપીને જુદું કરી દીધું. વીર મુખનાના માર્યા જવાથી તેના બંધા અનુવાયીઓ કરી ગયા અને અત્યંત ભયભીત થઈને, દુર્યોધનની સેના તરફ ભાગવા લાગ્યા. હવે અર્જુન પોતાનાં તીકણ બાણોથી ત્રિગર્ભને નાશ કરવા લાગ્યો. આથી ત્રિગર્ભ-વીર મુગલાંઓની માફક કરીને ન્યાં-ન્યાં અચેત થઈ જતા હતા. ત્યારે ત્રિગર્ભરાજે ક્રોધમાં ભરાઈને પેતાના મહારથીઓને કહ્યું; 'શૂરવીર! બસ, કરો નહિ, ભગવંતુ જામ કરો, તમે સમસ્ત સેનાની આગળ કોર પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, બહા, હવે દુર્યોધનની સેનાની પસે જઈને આજ મુખથી તમે શું કહેશો? સત્રામમાં આમ કરવાથી ભલા, સંસારમાં તમારી હોંસી કેમ નહિ થાપાં માટે પાછા આવો, આપણે બધા મળીને આપણી સકિત પ્રમાણે પરાક્રમ કરીએ,' રાત્રીએ આ પ્રમાણે કહેતાં તે વીરો પરપર હા' મટ કરતા યંબજનિ અને દોહાહસ કરવા લાગ્યા. પછી તે સંકલ્પક અને નારાયણ નારાના ગોવાળ દિનિકે, મરવા છતાં પણ પાછા ન હાવાનો નિશ્ચય કરીને, મેદાનમાં આવી ગયા. જે સંકલ્પકોને કરી પાછા ફરતા જોઈ અર્જુનને ભગવાન બીકજીને કહ્યું; 'હાંથીકાં યોદ્ધાઓને કરી પાછા મંચલકો તરફ હોડો, કારણ કે આ સોરો શરીરમાં પ્રાણ હોય ત્યાંમુથી મુકટુ' મેદાન છોડવ માગતા નથી. આજ આપ મારું જાતજાગ તથા ધનુષ અને ભુલજીનું પરાક્રમ જુઓ. બુદ્ધગત શંકર જેમ પ્રાણીઓનો સંહાર કરે છે તેમ આજે હું તેમને જુમિ ઉપર સ્થાવી રહ્યો.

હવે નારાયણી સેનાના વીરોએ અત્યંત ક્રોધાવમાન થઈને અર્જુનને ચાર તરફથી બાણોથી ઘેરી લીધા, અને એક જ ક્ષણમાં શ્રીકૃષ્ણ સંહત તેને અસ્થ્ય કરી દીધો. આથી અર્જુનનો ક્રોધાગ્નિ વડું ભાક્યો. તેણે ગાવડીવ ધનુષ સંભાળીને યંબજનિ ક્રોધ અને પછી તેમના પર વિષક્રમલિ છોડ્યું. તેનાથી તેઓ અર્જુન અને બી-ફંજીનાં હૃદયો રૂપે એકબીજાને રમવા લાગ્યા અને પરપર આ અર્જુન છે, આ

કૃષ્ણે એમ કહીને આપસમાં જ મારકાવ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે દિવ્ય અંગની આપસમાં ફસારને તેઓ આપસમાં જ લડીને મરી ગયા. તેમનાં છોડેલાં હથોડો અંગેને ભરત કહીને તે કિષ્કિન્ધાચર તે સ્વેને યમલોકમાં લઈ ગયું.

એ અર્જુને હતીને પોતાનાં બાણોથી લક્ષિત, માલ્યવ, માલેશ્વર અને ત્રિગર્ત વીરોની સાથે ગચ્છમ કરવા શરૂ કર્યો. ત્યારે કાળની પ્રેરણા તે ક્ષત્રિય વીરોએ પણ અર્જુન ઉપર અનેક પ્રકારનાં બાણો છોડ્યાં તેમની શીવણ બાણવર્ષાથી ત્યાં અર્જુન કે શ્રીકૃષ્ણ કે રથ-કર્ષિ રેખાવું ન હતું. આ પ્રમાણે પોતાનું કંઈયે સિદ્ધ થયું સમજીને તે વીરો ખુબ દર્પથી કહેવા લાગ્યા કે કૃષ્ણ અને અર્જુન માર્યા ગયા તથા હર્જનશ ભેર. મરંગ અને રાખ વગાડીને શીવણ બિહન પલ્લ કરવા લાગ્યા. આ જ વખતે શ્રીકૃષ્ણે પોષાડીને કહ્યું:

‘અર્જુન! તમે ક્યાં છો? તમે મને દેખતા નથી.’ શ્રીકૃષ્ણ આ વચ્ચે સભાગીતે અર્જુને બહુ શૂર્તિથી વચન્યાત્મ હોયું, આનાથી તેમની શરૂઆત ઇન્નમિન્ન થઈ ગઈ તથા વાયુદેવ તે સશસ્ત્ર વીરોને પણ તેમના ધોણ હાથી અને રથ સહિત યુધ્ધ પાંદડાંની માફક ઊઘડી લઈ ગયા. આ પ્રમાણે બધાકાળ બનાવીને પોતાનાં તીરણ બાણોથી અર્જુને હર્જનશ સશસ્ત્રોને મારી નાખ્યા. પ્રવચનમાં જેમ ભગવાન રત્નની સંહાશીલા થાય છે તે જ પ્રકારે અર્જુન આ સમયે સંગ્રામભૂમિમાં બહુ જ હર્ષકર સંહારકારક કરી રહ્યો હતો. અર્જુનના મારથી બધાકાળ થઈને ત્રિગર્તના હાથી, ધોણ અને રથ તેમના પોતાના ઉપર જ હોડવા લાગ્યા અને સંગ્રામ-ભૂમિમાં પડેને યમના અતિથિ બની જતા હતા. આ પ્રમાણે તે સંપૂર્ણ ભૂમિ રાખ અને મરેલી લાશોથી ભરાઈ ગઈ.

દ્રોણાચાર્ય દ્વારા પાણ્ડવોનો પરાભવ તથા વૃક, સત્યજિત ચતાનીક, વસુદાન અને ક્ષત્રદેવ વગેરેના વધ

સંજયે કહ્યું—રાજા! આ પ્રકારે સંશયોગી સાથે લડવા માટે અર્જુન માલ્યો જતાં દ્રોણ પોતાની સેનાની બુદ્ધિરમના કરીને યુધિષ્ઠિરને પડવાના તિચારથી બુદ્ધિને તરફ આગ્યા, મહારાજ યુધિષ્ઠિરે આચાર્યની સેનાનો ગરડબુદ્ધિ જોઈને તેની સામે પોતાની સેનાનો મરડાધર્મ બુદ્ધિ બનાવ્યો. કૌરવોના ગરડબુદ્ધિના ધુપરચાન ઉપર મહારથી દ્રોણ હતા, ચિરસ્થાનમાં લાકડાં સહિત રાજા દુર્યોધન હતો, નેત્રસ્થાનમાં કૌરવો અને કૃપાચાર્ય હતા. કૌરવોના બુદ્ધિમાં, હેમચાર્ય, કરકાશ તથા કલિંગ, ચિંહલ, પૃથ્વી, શૂર, આબીર, ક્ષેર, રાષ્ટ્ર, યવન, કામ્બોજ, હંસપથ, શરસેન, રર, મદ અને કેમ વગેરે દેશોના વીરો હથિયારોથી સજ્જ થઈને હાથી, ધોણ અને પાવડળ સહિત ઊભા હતા. જમણી બાજુએ અક્ષોહિણી સેના સહિત જરિયા, શલ્ય, સોમદત્ત અને બાહલીક હતા. ડાબી તરફ અવન્તીનરેષ વિન્દ અને અનુવિન્દ તથા કમ્બોજનરેષ સુદક્ષિણ હતા. તેમની પાછળ દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા આવેશ હતો, પાછળના ભાગમાં કલિંગ, અમ્બક, મગધ, પૌન્ડ્ર, મદ્ર, ગન્ધાર, યકુન, પૂન્ડ્ર, પર્વતીય પ્રદેશ અને વસાતિ વગેરે દેશોના વીર હતા. હેમની જંગાએ આપના કેટલક પુત્રો અને સમ્બન્ધી લોકો સહિત ઇન્નમિન્ન દેશોની સેનાને લઈ

કર્ણે ઊભો હતો તથા હાલ-સ્થાનમાં નયધ, સુખાતિ, મયમ, નય, ભૂમિજય, રય, કાય અને નિપથરાજ બહુ જ મોટી સેના સાથે ઊભા હતા. આ પ્રમાણે પક્ષતિ (પંચ અલનાર), ધોરસ્વારો, હામોસ્વારો અને રચીઓની સેનાથી બનાવવામાં આવેલો દ્રોણાચાર્યનો ગરડબુદ્ધિ વાણના ઝપાટાથી ઊછળતા સમુદ્રના જેવો જલુષ્ક રહ્યો હતો. તેના મંથભાગમાં હાથી પર ચરેલા મહારાજ ભગવત બાહ ચર્ચના સમાન શોષી રહ્યા હતા.

આ અન્યેય અને અતિમાનુષ (મનધોષી ન બેટી કાશ્યપ એક) બુદ્ધિને જોઈને રાજા યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણમને કહ્યું: ‘વીર! આજ તમે એવો પ્રયત્ન કરો કે જેથી હું દ્રોણાચાર્યના હાથમાં ન પડું.’

કૃષ્ણમને કહ્યું—મહારાજ! દ્રોણાચાર્ય ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરશે પણ તેઓ આપને કાણમાં નહિ કરી શકે. આજ તેમને અને તેમના અનુયાયીઓને હું રોડી દઈશ. મારા હવતા રહેતાં આપ કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા ન કરો. દ્રોણાચાર્ય સંગ્રામમાં મને કોઈ પણ પ્રકારે છતાં શકતા નથી.

આ પ્રમાણે કરીને મહાભગવાન કૃષ્ણમને બાણોનો વરસાદ વરસાવતા પોતે જ દ્રોણાચાર્યની સામે અવધી ગયો. આ અવધાન (કારણ કે કૃષ્ણમને દ્રોણને મારવા

માટે જ યતર્થથી ઉત્પન્ન થયેલ હોતો) નેહાને આચાર્ય કંપકે ખિન્ન થઈ ગયા. ત્યારે આપના પુત્ર દુર્યોજે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને શોધ્યો. બસ, બન્ને વીરોત્તુ લાવકેર મુદ્ધ ચવા લાવ્યું. જે વખતે આ બન્ને પરસ્પર લાગેલા હતા તે વખતે દ્રોણાચાર્યે પોતાના બાણોથી યુધિષ્ઠિરની સેનાને અનેક પ્રકારે પિન્ન-ભિન્ન કરી દીધી. આથી દેટથીક જગાએથી પાંડવોનો વ્યુદ્ધ તૂટી ગયો. હવે તે મુદ્ધ ગાંધાર્યોના જેવું મર્પાક વગરનું બની ગયું. તે વખતે આપસમાં પોતાના અને સામા પક્ષના માણસોની પણ માલુમ પડતી ન હતી. આ પ્રમાણે જ્યારે ખૂબ જ ધમસાણ અને લાવકેર મુદ્ધ ચાલતું હતું તે વખતે દ્રોણાચાર્યે બધા વીરોને ચક્રવર્તી નાખીને યુધિષ્ઠિર પર આક્રમણ કર્યું.

રાજા યુધિષ્ઠિર આચાર્યને પોતાની નજીક આવેલા નેહાને નિર્ભયનાથી બાણ ચરસાવતા તેમને સામનો કરવા લાગ્યા. આ જ વખતે મહાબળગચન સત્યજિત તેમને બચાવવા માટે આચાર્ય તરફ ધસ્યો. તેણે પોતાનું અસ્ત્ર ક્રોશલ બતાવતાં એક તીક્ષ્ણ અણીવાળા બાણથી આચાર્યને ધાવણ કરી દીધા. પછી પાંચ બાણ મરીને તેણે તેમના સારથીને મૂર્છિત કર્યો. દશ બાણોથી ધોધગોળે ધાવણ કરી નાખ્યા અને દશ-દશ બાણોથી બન્ને પાશ્વરક્ષકોને વિધી દીધા અને છેલ્લાં બે પાણી પાન પણ કાપી નાખી. ત્યારે દ્રોણે દશ મર્મભદ્ર બાણોથી સત્યજિતને ધાવણ કરીને તેનાં ધનુષ્ય પણ પાણી કાપી નાખ્યાં. સત્યજિતે નું ધનુષ્ય લઈને આચાર્ય ઉપર ત્રીસ બાણોથી ધા કર્યો. આ પ્રમાણે દ્રોણને સત્યજિતના કણમાં પરવા નેહા પંચાલ દેશના ટુકે પણ તેમના ઉપર સો બાણોથી એટલગાવી. આ નેહાને પાંડવોએ દુષ્પનાદ કરવા લાગ્યા. આ જ વખતે ટુકે અત્યંત ક્રોધમાં લગાઈને દ્રોણની છતીમાં સાઠ બાણ માર્યાં. ત્યારે આચાર્યે સત્યજિત અને ટુકનાં ધનુષ્ય કાપી નાખીને ટુકના જ બાણોથી ટુકને તેના સારથી અને ધોધગોળ સહિત મારી નાખ્યો. આથી સત્યજિતે બીજું ધનુષ્ય લઈને આચાર્યને તેમના સારથી અને ધોધગોળ સહિત ધાવણ કરી દીધા તથા તેમની પગના પણ કાપી નાખી. જ્યારે સત્યજિતના હાથે આચાર્ય બહુ પીડિત થવા લાગ્યા ત્યારે તેમનાથી સત્યજિતનું પરાક્રમ સફર ન થઈ શક્યું અને તેમણે તેને મારવા માટે બાણોનો જીડી લગાવી દીધી. તેમણે તેના ધોધ, પગ, ધનુષ્ય, મુદ્, સારથી અને બન્ને પાશ્વરક્ષકો પર હામરો બાણ છોડ્યાં.

પરંતુ વારંવાર ધનુષ્ય કાપાઈ જવા છતાં સત્યજિત તેમની સામે લાગ્યો જ રહ્યો. મુદ્ધમાં તેના આવા ઉત્સાહ નેહા આચાર્યે એક અર્ધચંદ્રાકાર બાણથી તેનું શિર કાપી દીધું. આ પાંચાલ મહારથીના માથા જતાં ધમ-ચળ દોણાચાર્યના લાવથી પોતાના ધોધગોળે વેગથી હંકારીને મુદ્ધના મેદાનથી ભાગી ગયા.

હવે આચાર્યની સામે મત્સ્યરાજ વિરાટનો નાનો બાઈ શતાતીક આવ્યો, તે જ તીક્ષ્ણ બાણોથી સારથી અને ધોધ સહિત દ્રોણને વિધીને ખૂબ ગર્જના કરવા લાગ્યો. પછી તેણે તેમના પર બીજાં પણ સેંકડો બાણો છોડ્યાં ત્યારે દ્રોણાચાર્યે અને ખૂબ ગર્જતા નેહા બહુ રૂર્ત્તથી એક કુશર નામનું બાણ મારીને તેનું કુશરથી શોગળ મરતક કાપી નાખ્યું; આ નેહા મત્સ્ય દેશના બધા વીરો ભાગવા લાગ્યા, આ પ્રમાણે મત્સ્ય વીરોને જીતીને આચાર્ય દ્રોણે ગેદિ, કેરુ, કેરુ, પાંચાલ, યજ્ઞ અને પાંડવ વીરોને પણ વારંવાર પરાસ્ત કર્યાં. આજ જેમ જંગલને બાળી મોં છે તેવી રીતે ક્રોધમાં લગેલા આચાર્યને સેનાઓનો નિબંધ કરતા નેહાને બધા યજ્ઞ વીરો કાપી કાઢ્યા.

હવે યુધિષ્ઠિર વગેરેએ નેહાને આચાર્ય અમારી સેનાને લાગમ કરી નાખે છે ત્યારે તેઓ ચારે બાજુથી તેમના પર તૂટી પડ્યા. પછી તેઓમાં શિખરીએ પાંચ, ક્ષત્રવર્માએ વીસ, વસુદાને પાંચ, ઉત્તમોગએ ત્રણ ક્ષત્રે સાત, સાત્યકિએ સો, ધૃધામન્યુએ આઠ, યુધિષ્ઠિર આઠ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દશ અને ચેકિતાને ત્રણ બાણોથી તેમના ઉપર ચોટ લગાવી. ત્યારે દ્રોણે સૌથી પ્રથમ દરસેનને ધરાવાળી કરી દીધી. પછી ત્રણ બાણોથી રાજા ક્રેમને ધાવણ કર્યો. આથી તે મરીને રથથી નીચે પડી ગયો. ત્યારપછી તેમણે બાર બાણોથી શિખરીને અને વીસથી ઉત્તમોગને ધાવણ કર્યો તથા એક લક્ષ બાણોથી વસુદાને મમરાજને ત્યાં મોકલી દીધો. પછી એટલી આઘાતી ક્ષત્રવર્મા ઉપર અને

ધોડાએ સહિત તેને ખતમ કરી દીધો. આ રાજકુમારના માર્યા જતાં સેનામાં ચારે તરફથી 'દ્રોણને મારો દ્રોણને મારો' આવો ક્રોધાદ્ય થતા લાગ્યો. પરંતુ તે અત્યંત ક્રોધાતુર આચાર્યે પાંચાલ, મત્સ્ય, કેકય, સંજય અને પાંડવ વીરોને ગહરાટમાં નાખી દીધા. તેમણે કૌરવોથી

સુરક્ષિત થઈને સાતપદિ, એડિતાન, ધુષ્ટસુમન, શિખંડો વૃદ્ધસેન, ચિત્રસેનના પુત્રો, સેનાવિન્દુ અને સુવર્ચાઆ સથળ વીરોને અને બીજા રાજાઓ યુદ્ધમાં પરાસ્ત કરી દીધા તથા આપના પક્ષના બીજા યોદ્ધાઓ પશુ તે મહા-સામ્રાજમાં વિનય મેળવતા બધી બાબતોથી પારિવર્તનના વીરોને ક્યારના લાગ્યા.

દ્રોણાચાર્યની રક્ષા માટે કૌરવ અને પાંડવ વીરોનું ઘનઘ્યુંદ

સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! પછી થોડી જ વારમાં પાંડવોની સેનાએ પાછો ફરી દ્રોણને ઘેરી લીધો. તેના પગથી જોડેલી ધૂળથી આપની સેના ઢાંકાઈ ગઈ. આ પ્રમાણે આંખો ઉપર ધૂળનો પટ આવી જતાથી આપણા યોદ્ધાએ માન્યું કે આચાર્ય માર્યા ગયા. હવે દુર્યોધને પોતાના સૈન્યને આરા આપી કે 'ગમે તેમ કરીને પાંડવોની સેનાને રોકો,' આ સંભળી આપનો પુત્ર દુર્મપંથુ ભીમસેનને જોઈને તેના પ્રાણ લેવાની ઇચ્છાથી બાણો વરસાવતો તેની સામે આવી ગયો. તેણે પોતાના બાણોથી ભીમસેનને ઢાંકી દીધો. આથી ભીમસેને પોતાના બાણોથી તેને ધાવણ કરી દીધો. આ પ્રમાણે બંનેનું બીપણ યુદ્ધ થતા લાગ્યું. દુર્યોધનની આરા થતાં કૌરવ પક્ષના બધા શુદ્ધિમાન અને શસ્ત્રીર યોદ્ધાઓ પોતાના રાજ્ય અને પ્રાણ જાળવવા બધા જોડીને શત્રુઓની સામે આવીને ભીડાઈ ગયા. આ વખતે શસ્ત્રીર સાતપદિ દ્રોણાચાર્યને પકડવાને માટે આવી રહ્યો હતો. તેને કૌરવમાંએ રોક્યો. ક્ષત્રવમાં પશુ આચાર્યની ઉપર જ જઈ રહ્યો હતો, તેને જ્યારે પોતાના તીખા બાણોથી અટકાવ્યો. આથી ક્ષત્રવમાંએ કુપિત થઈને જ્યારેયના ધનુષ અને ખજા ઠાપી નાખ્યા અને દસ નારાય બાણોથી તેના મર્મસ્થાનો ઉપર પ્રહાર કર્યો. આથી જ્યારે ભીન્ન ધનુષ લઈને તેના ઉપર બાણોની જાણી શરૂ કરી દીધી.

મહારથી યુધ્ધ પશુ દ્રોણાચાર્યની પાસે પહોંચવાના જ પ્રતિજ્ઞામાં હતો, તેને સુગાદુએ રોક્યો, પરંતુ યુધ્ધસ્થાને જે શુરપ બાણોથી સુગાદુના બંને હાથ ઠાપી નાખ્યા, ધર્મપ્રાણ યુધ્ધિરની ગતિ મદરાજ થયે શેકી દીધી, ધર્મરાજે શસ્ત્ર ઉપર અનેક મર્મભેદી બાણો છોડ્યા તથા મદનરેશે પશુ તેમને ચોરસ બાણોથી ધાવણ કરીને થોડી ગર્જના કરી. ત્યારે યુધ્ધિરે જે બાણોથી તેની ધન અને ધનુષ ઠાપી નાખ્યા. આ પ્રમાણે પોતાના સેના સહિત રાજા દુષ્ટ પશુ દ્રોણ ઉપર ધમી રજા હતા, તેમને રાજા આદ્યકીક અને તેની સેનાએ બાણ

વરસાવતો શેકી દીધા; તે બંને વૃદ્ધ રાજાઓનું અને તેમની સેનાઓનું ખૂબ ધમસાણ મચ્યું. અવનિનરસ વિન્દ અને અનુવિન્દે પોતાની સેના લઈને મત્સ્યરાજ નિરા અને તેની સેના ઉપર આક્રમણ કર્યું. તેમની વચ્ચે પશુ રેવાસુરસંગ્રામ જેવું ઘોર યુદ્ધ થયું. આ પ્રમાણે મત્સ્ય વીરોની કેકય વીરો સામે આકરી ઝપાઝપી થઈ. આમાં ધોડેસ્વારો, દાધીસ્વારો અને રથોએ—બધા જ નિર્ભયતાથી લડી રહ્યા હતા.

એક તરફ નકુલનો પુત્ર યતાનીક પશુ બાણોની વર્ષા કરતો આચાર્ય તરફ વધી રહ્યો હતો. તેને જૂન-કર્મએ રોક્યો. ત્યારે યતાનીકે કારી રીતે નિશાન તારીને ત્રણ બાણોથી જૂનકર્મનું મરતક અને હાથ ઠાપી નાખ્યા. ભીમસેનનો પુત્ર સુતસેન બાણોની ઝડી લગાવતો દ્રોણાચાર્યે પર જ આક્રમણ કરવા ઇચ્છતો હતો. તેને વિરિશંતિએ રોક્યો. પરંતુ સુતસેન સીધા નિશાન પર લાગનારા બાણોથી પોતાના આ કાંઠાને વિધીને પોતે નિશ્ચય લગે રહ્યો. આ જ વખતે ભીમ-રથે પશુ છ તીક્ષ્ણ બાણો લગાવીને શમ્યને તેના સારથી અને ધોડાએ સહિત ધમસાવતો ઘેર મોકલી દીધો. જૂનકર્મ પશુ રથમાં ચડીને દ્રોણ તરફ આગળ વધી રહ્યો હતો. તેને ચિત્રસેનના પુત્રે શેકી દીધો. આપના તે બંને પોત એકબીજાને મારવાની ઇચ્છાથી ઘોર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આ જ વખતે અશ્વચામાએ જ્વેનું કે રાજા યુધ્ધિરનો પુત્ર પ્રતિવિન્દ્ય દ્રોણની સામે પહોંચી ચડ્યો છે તો તેણે આવીને તેને વચ્ચેથી જ શેકી દીધો. આથી કુપિત થઈને પ્રતિવિન્દ્યે અશ્વચામાને પોતાના તીક્ષ્ણ બાણોથી ધાવણ કરી દીધો. હવે ક્રીપતોના બધા પુત્રો બાણોની વર્ષાથી અશ્વચામાને આગ્રહિત કરવા લાગ્યા. અનુનના પુત્ર જૂનકર્મિને દુઃશાસનના પુત્રે દ્રોણ ઉપર ધમી આપતો રોક્યો, પરંતુ તે પોતાના પિતા જેવા જ વીર હતો. તેણે ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણોથી તેના ધનુષ, ખજા અને સારથીને વિધો દીધા અને રથમાં દ્રોણની આગળ જઈ પહોંચ્યો.

રાજાના પદચર શક્તિનો વધ કરનાર તે વીરોના પ્રભાવ બળેથી સેનાઓમાં પ્રવૃત્તિ હોય. તેને લક્ષ્યે રોકે. તેણે લક્ષ્યોનાં ધનુષ અને બળને કાપીને તેના ઉપર ખૂબ બળુશથી કરી દુષ્ટપુત્ર ચિખડીને મહામતિ વિઠેલું રાક્યો. ત્યારે ચિખડીએ બાણોની નળ ફેલાવીને તેને રાજા દીધો. પરંતુ આપના વીર પુત્રે બાણ-નળને તોડી નાખી. ઉત્તમોત્તમ અરામર આચાર્ય ઉપર જ આગળ વધેતા હતા. તેને આંગે રાક્યો. તે પુરુષ-સિંહોતું જે ધમસાણ થયું તેને જોઈને બધા સેવિકો વાદવાદ કરવા લાગ્યા. મહાન ધનુર્ધર કુરુએ પુરુષિવર્તે આચાર્ય તરફ જતો રાક્યો. આથી કોષિત યજ્ઞ પુરુષિવર્તે તેની કમરે હસ્તે બાણ પાડ્યું. કુરુ પાંચ રોકેષ લાગ્યોને રાક્યા. તેમણે ખૂબ ક્રોધમાં બરાબને કહ્યું પર બાણ વરસાવમાં ચક્ર કર્યાં. કુરુ પશુ તેમને પોતાની બાણનળથી રોકેલીયે વાર લાંબી દીધા. આ પ્રભાણે કહ્યું અને પાંચે રોકેષદેશીય રાજકુમારો ક્રોધીનની બાણરણમાં દંડાદ જવાને લીધે પોતાના ધોડા, સારથી, ખત, અને રથ સહિત દેખાતા બધે યજ્ઞ ગયા. આપના ત્રણ પુત્ર કુરુ, વિજય અને ભયે નીલ, રાસ્ય અને જયસેનને વધતા રાક્યા. આ પ્રભાણે ક્રોધમતિ અને બુદ્ધતન્ત્રા બળને લાક્યોએ દોણ તરફ ધરી રહેલા સાન્યકેને પોતાનાં તીક્ષ્ણ તીરથી પામણ કરી દીધો. તે બળેની સાથે સાત્યકિતો બદ્ધ અદ્ભુત સંગ્રામ થયો. રાજા અમ્બજાએ કોરો જ આચાર્યની સાથે યુદ્ધ કરવા માગતો હતો. તેને ચેદિરાજે બાણોની વર્ષા કરીને રાજા દીધો. ત્યારે અમ્બજે એક અરિય-ભેદિની યથાકાથી ચેદિરાજને યામણ કરી દીધો. રાણી-વંશના જલસેનને પુત્ર બદ્ધ જ ક્રોધમાં બરાબને જાલ રહ્યો હતો. તેને આચાર્ય કૃષ્ણે પોતાનાં નાનાં બાણથી-

રાજા દીધો. આ બળેથી વીરો અનેક પ્રકારનું મુદ્ધ કરવામાં કુશળ હતા. આ બળે મુદ્ધ કરી રહ્યા હતા તે વખતે કુરુનીથી સાક્ષી રહેલા તેમનાં હાથ જે સોયોએ નેળા તેઓએ આ તન્મય યજ્ઞ ગયા કે તેમને રાજ બીજ પાતળું જાન ન રહ્યું. સોમદત્તા પુત્ર બૃહિશ્વરએ દોણ તરફ આવી રહેલા રાજા મણિમાનને મુકાબલો કર્યો. મણિમાને ખૂબ જ કુરુનીથી બૃહિશ્વરનાં ધનુષ, બાણ, ખત, સારથી અને જતને કાપીને રંધી નીચે પાડી દીધાં ત્યારે બૃહિશ્વરએ પોતાનાં રંધથી ફરીને ખૂબ ચપગતાથી તથાવાર લઈ તેને ધોડા. સારથી, ખત અને રથ સહિત કાપી નાખ્યો. પછી તે પોતાના રથ પર ચડી ગયો અને બીજું ધનુષ લઈ પોતે જ ધોડાએને લકિતો પાંચોની સેનાને કચરવા લાગ્યો. આ જ પ્રભાણે બીજા પાંચ વીરોને આગતાં જોઈ તેમને મહાબલી જયસેને પોતાનાં બાણોની નળથી રાજા દીધો.

આ વખતે દોણાચાર્ય પર હમણાં કરવાના વિચારથી પદોત્કચ ગદા પરિપ, તથાવા, પદિય, લોહલ્હા, પથરે લાઠી, લુણ્ણરી, પ્રાસ, તોમર બાણ, મુસલ, મુદ્ગર, ચક્ર, ત્રિવિધાલ, ફરથી, ધૂળ, વાયુ. અગ્નિ, જળ, બરખ, વાયુ અને વદા વગેરેથી સમગ્ર સેનાને પામણ તથા નદ કરતા તથા આમ-તેમ બગાડો આગળ આપ્યો, તેણે ઉપર રાક્ષસરાજ અઘરુએ તરફનરેકનાં દલિયારથી યા કર્યાં. તે રાક્ષસ વીરોતું બદ્ધ લાક્ય કરે મુદ્ધ થતા લાગ્યું.

આ પ્રભાણે આપની અને પદિયોની સેનાના રરી હાથીજાશે, ધોડેશ્વાશે અને પદાતિઓનાં સોંઘો ખૂબ બાંધ્યાં ગયાં. આ સમયે કોણને મારવાના વિચારથી જેણું મુદ્ધ થયું તેણું આના પરેલાં નાંદ તે બેણું કરે નાંદ તે સંભાળું હતું. રાજાનાં ભાગ્યનાં મુદ્ધ યજ્ઞ રહ્યાં હતાં તેમાં કોઈ પોર હતો, કોઈ બરાબ હતો અને કોઈ બદ્ધ વિચિત્ર હતો.

બગદત્તની વીરતા, અભુનદારા સંશપ્તકેનો નાશ તથા બગદત્તનો વધ

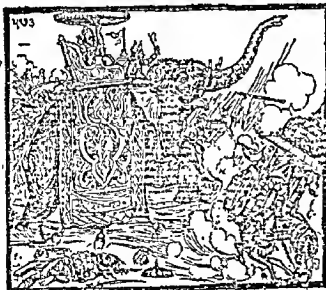
કુતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું-સંજય! ત્યારે પદિયો આ પ્રભાણે આવીને જુદાજુદા યુદ્ધને માટે લાગી ગયા તો મારા પુત્રોએ અને તેમણે કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું? સંજયે કહ્યું-રાજાનાં ત્યારે બધા લેખ સમગ્રમૂર્તે માટે સન્ન થઈને તેપર યજ્ઞ ગયા તો આપના પુત્ર કુરુને હાથીરાજોનો સેના લઈને બીમસેન ઉપર હુમલો કર્યો. પરંતુ યુદ્ધકુશળ બીમસેને ચોટી જ વારમાં તે

બીમસેનના બુદ્ધને તોડી નાખ્યો. તેનાં બાણોથી કાજી-કોતિ બધી મદ્દ ગતરી ગયો અને તેઓ મોટું ફેરતીને લાગવા લાગ્યા. આ પ્રભાણે બીમસેને તે બધી સેનાને કચરી નાખી. આ જોઈને કુરુવિનનો ક્રોધ સગીર લાગ્યો અને તે બીમસેનની સામે આવીને તેને પોતાનાં વીરજ બાણોથી વિષવા લાગ્યો. પરંતુ એક કાજીમાં જ બીમસેને બાણો વરસાવીને તેને પામણ કરી દીધો. તથા ને જુદા

છોડીને તેની પ્રજામાં ચીતરેલ મહિમય હાથો અને ધનુષને કાપી નાખ્યું. આ પ્રમાણે દુર્યોધનને પીડાતો જોઈ અંગ દેશનો રાજા દાપ્તી ઉપર ચડીને ભીમસેનની સામે આબો. તેના હાથીને પોતાના તરફ આવતો જોઈને ભીમસેને બાણોની વર્ષા કરીને તેના મસ્તકને બદ્ધ જ ધામલ કરી દીધું. આથી મહારાષ્ટ્રને તે પૃથ્વી પર પડી ગયો. આ જ વખતે શુનિવળા ભીમસેને એક બાણથી તેનું સિર ભ્રષ્ટ્ર કરી દીધું. આ જોતાં જ તેની સેના મહારાષ્ટ્રને ભાગી ગઈ.

આ પછી ઓરાવતવંશમાં ઉત્પલ યજ્ઞેલા એક મહાન શરિરવાળા મહારાજા પર ચડીને પ્રાગ્જ્યોતિષનરેષ ભગવતે ભીમસેન પર આક્રમણ કર્યું. તેના હાથોએ

દેવમાં મહારાષ્ટ્રને આગળના બે પત્ર અને સંદ વડે ભીમસેનનો

અંગલિકાવેષ બદલ્યો હતો આથી તે ભાગ્યે નહિ, પણ દોડીને હાથીના પેટની નીચે છુપાઈ ગયો અને વારંવાર તેને આગ્રહવા લાગ્યો. આ મહારાજામાં દશ હબ્દર હાથીઓના જેટલું બળ હતું, અને તે ભીમસેનને મારી નાખવાને તત્પર થઈ ગયો હતો. આથી તે બહુ વેગથી કુંભરના માકની જેમ ચક્કર ઘસાવા લાગ્યો. હવે ભીમસેન તેની નીચેથી નીકળીને તેનો સામે આવી ગયો. હાથોએ તેને સંદથી પાડી નાખીને ઘુટકોથી રચરચાઈ ગયો. ત્યારે ભીમસેને પોતાના શરીરને ધૂમાવોને તેની સંદમાંથી કાઢી લીધું અને ફરી તે તેના શરીરની નીચે છુપાઈ ગયો. થોડી વારમાં તે તેની નીચેથી બહાર આવ્યો ભાગી ગયો. આ જોઈને આખી સેનામાં બહુ દોશાદલ થવા લાગ્યો. પાંડવોની સેના તે હાથોથી બહુ ઝડી ગઈ અને નવાં ભીમસેન હતો ત્યાં પડોંચી ગઈ.

ત્યારે મહારાજા હુમિહિરે પાંચાલ વીરોને સાથે લઈને રાજા ભગવતને ચારે બાજુએથી ઘેરી લીધો અને તેના પર સેંકેડા હબ્દરો બાણોથી થાપ કર્યાં. પરંતુ મહારાજા ભગવતે પાંચાલ વીરોના તે પ્રદારને પોતાના અંકુશથી જ વ્યર્થ કરી દીધો અને ફરી પોતાના હાથીથી પાંચાલ અને પાંડવ વીરોને રચરચા લાગ્યો. સંપ્રામશ્રીમાં ભગવતનું આ બદ્ધ જ બદ્ધલુન પરક્રમ હતું. આ પછી દશાણુ દેશનો રાજા હાથી પર ચડીને ભગવતની સામે આવ્યો. હવે બન્ને હાથીઓનું બદ્ધ જ લાપકર યુદ્ધ છેડાઈ ગયું. ભગવતના હાથીએ પાછા દોડીને પછી એકીસાથે એવી એક ટક્કર લડાવી કે નેથી દશાણુ રાજાના હાથીની પાંચાલીએ તૂટી ગઈ. તે તુરત જ પૃથ્વી પર પડી ગયો. આ જ વખતે ભગવતે સાત ચક્રમ્, રિત તોમરોથી હાથી પર બેઠેલા દશાણુ નરેશને ખારી નાખ્યો.

હવે મુખિહિરે ખુબ મહાન રથસેના

૧. હાથીના પેટની નીચેનો જગાએ હાથથી ચાપાનું તેને અંગલિકાવેષ ક્ષેત્રમાં આવે છે. હાથીને આ બદ્ધ સાથે લાગે છે. આથી તે મહાવતના હાથના છના

પણ આગળ વધતો નહો. આ પ્રમાણે કરીને ભીમસેને ભગવતના હાથીને વધ કરી લીધો.

લાઈને ભગવતને આરે બાલુએથી ઘેરી લીધા, પરંતુ ભગવતે પોતાના હાથીને એકાએક સાત્યકિના ૨૫ ઉપર ઊંડી દીધો. હાથીએ તેના રથને ઊંડાવીને ખુબ વેગથી દૂર ફેંકી દીધો. પરંતુ સાત્યકિ રથમાંથી ફરીને ભાગી ગયો. હવે કૃતિના પુત્ર રમિપૂર્વા ભગવતની સામે આવ્યો. તે એક રથપર સ્થાવર અંગેલો હતો. તેણે કાળ સમાન બાલોની વર્ષા કરવી શરૂ કરી, પરંતુ ભગવતે એક જ જાલુથી તેને ધમરાળને ઘેર મોકલી દીધો. વીર રમિપૂર્વાના માથા જતાં આંત્રમન્યુ. દ્રૌપદીના પુત્રો, ચેટિતાન, મુષ્ટેતુ અને મુલ્યુન્સુ વગેરે થોડાઓ ભગવતના હાથીને તંગ કરવા લાગ્યા. તેને મારી નાખવા માટે તેઓએ તેના પર બાલોની વર્ષા કરી પરંતુ બ્યારે મહાવતે તેને એડી, અક્રુશ અને અંગ્રહાથી ગોઠાવીને આગળ વધાર્યો ત્યારે તે સંદેહવાળીને તથા કાન અને આંખોને સ્થિર કરીને શત્રુઓ તરફ ચાલ્યો. તેણે મુલ્યુન્સુના ઘોડાને પગથી ટપાવીને તેના સારથીને મારી નાખ્યા, ત્યારે મુલ્યુન્સુ તુરત જ રથમાંથી ફરી પડીને ભાગી ગયો.

હવે અભિમન્યુએ જાર, મુલ્યુન્સુએ દશ તથા દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો અને મુષ્ટેતુએ ત્રણત્રણ જાણ મારીને તે હાથીને પાપસ કરી દીધો. શત્રુઓની બાલુરપથી તેને બહુ જ પીડા થઈ. મહાવતે મુક્તિપૂર્વક તેને ફરી આગળ વધાર્યો. આથી મુપિત થઈને તે શત્રુઓને ઊંડાવીને કાપા-જમણી ફેંકવા લાગ્યો. આથી બંધા વીરો ભયથી ટપાઈ ગયા. હાથીસારો, ઘોડેસારો, રથોએ તથા રાજાઓ-જાણ જ કરીને ભાગવા લાગ્યા. આ વખતે તેમના કાલ્પદલથી બહુ જ ભીંજણ શબ્દ થવા લાગ્યો. વાયુ બહુ વેગથી વામ રહ્યો હતો. આથી આકાશ અને સમસ્ત સૈનિકો મૂળથી ઠંકાઈ ગયા.

આ પ્રમાણે ભગવતે અનેક પરક્રમ દેખાડતાં બ્યારે અર્જુને આકાશમાં ધૂળ ઊડતી જોઈ અને હાથીની ત્રિશો સંલગ્ના તે તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું; 'મધુસૂદન ! જલ્પાપ છે કે પ્રાજ્ઞોતિથિ-નરિય ભગવત આજ હાથી પર ચડીને અમારી સેના ઉપર તૂટી પડ્યા છે. નિરાદેહ આ ત્રિશો તેમના જ હાથીની છે. હું તો એમ માનું છું કે તેઓ મુદ્ધમાં પડ્યાથી કષ્ટ નથી. તેમને મળગે-હોડામાં (હાથી ઉપર બેસીને હાનારાઓમાં) જુવામાં સંવંધ કરી શકાય છે. આજ તેઓ એકલા જ પાંચો-૬ નાળી સેનાને નષ્ટ કરી રહે. આપણા બે સિંહ

તેમની ગતિને શોધવાને કાંઈ સમર્થ નથી. માટે હવે જલદીથી તેમની તરફ જઈએ.'

અર્જુને આ પ્રમાણે કહેતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેના રથને તે તરફ લાઈ ચાલ્યા કે ન્યાં ભગવત પાંચોની સેનાનો સુદાર કરી રહ્યો હતો. તેમને જતા જોઈને ચૌદ હનર સંક્રાન્તિકે દશ હનર ત્રિગર્તો અને ચાર હનર નારાપણી સેનાના વીરો પાછળની બાલુથી પોકારવા લાગ્યા. હવે અર્જુનનું મન દ્વિવિધમાં પડી ગયું. તે વિચારવા લાગ્યો કે હું સંક્રાન્તિકે તરફ જઈ કે રાજા મુધિશિર તરફ પાછો ફરું ? આ બન્ને કષ્ટમાંથી કયું વિરોધ દિતકર થશે ? અન્તે તેણે સંક્રાન્તિકે નો વધ કરીને જ જવાને નિશ્ચય કર્યો. બ્યારે તે એકસા જ હનરો વીરોને સાક કરી દેવાના વિચારથી સંક્રાન્તિકે તરફ વળ્યો.

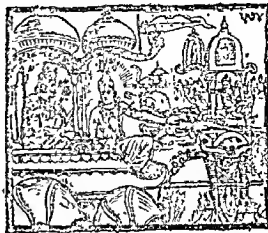
સંક્રાન્તિકે મહારથીઓએ એકીસાથે હનરો બાજુ અર્જુન પર ઊડ્યાં. તેનાથી પૂરેપૂરો ઠંકાઈ જવાને લીધે અર્જુન, કૃષ્ણ તથા તેમના ઘોડા અને રથ પલ્લુ દેખતાં બધે થઈ ગયાં. ત્યારે અર્જુને વાતચાતમાં બ્રહ્માજીથી તે બાણોને નષ્ટ કરી દીધાં. પછી તેના બાણોથી સમામ-જમિમાં અનેક ધ્વજોએ ઘોડા, સારથી, હાથી અને મહાવત કપાઈને પડવા લાગ્યાં. અનેક વીરોના હાથો-જેમાં પ્રહિ, પ્રસા, તરવાર, વાધનખ, મુદ્ધર અને પશુ વગેરે લલિલાં દનાં તે કપાઈને આમતેમ પથરાઈ ગયા. તથા તેમનાં શિર ન્યાંત્યાં બંધગયા લાગ્યાં. અર્જુનનું આ અદ્ભુત પરક્રમ જોઈને શ્રીકૃષ્ણને બહુ આશ્ચર્ય થયું અને તેઓ કહેવા લાગ્યા; 'પાર્થ, બ્યારે તમે ને કામ કયું છે તે મારા વિચારથી ઇન્દ્ર, યમ અને કુબેરથી પણ યતું કહિન છે. મેં પુદ્ધમાં મારી બાંધે બ્યારે એકી સાથે સેંકડો હનરો સંક્રાન્તિકે વીરોને પડ્યાં નેથ.

આ પ્રમાણે ત્યાં ને સંક્રાન્તિકે વીરો હતા તેમાંથી મોટા ભાગનાને મારીને અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું; 'હવે ભગવત તરફ ચાલો.' ત્યારે શ્રીમાધવે શૂનિથી મોઢાઓને દ્રોણાચાર્યની સેના તરફ દાંડ્યા. આ જોઈ સુદર્શને પોતાના લાઈઓને સાથે લઈને તેમનો પીડા કર્યો. ત્યારે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને પૂછ્યું; 'અચ્યુન ! જુઓ આ બાજુ તો ખેતાના બઈઓ સદિન સુધમાં અને મુદને માટે લાલસરી રહ્યો છે અને ન્યાં ઉતર દિશામાં અમારી સેનાના સંહાર થઈ રહ્યો છે. જનાનો, આમાંથી કયું કામ કરું અમારે માટે વધુ દિતકર થશે ?' આ સંજ્ઞાથી

શ્રીકૃષ્ણે ત્રિગર્ભરાજ સુશર્મા તરફ રથ દાંડ્યો. અર્જુને દુરત ન સાત ખાણોથી સુશર્માને વિધીને એ ખાણોથી તેની ધન્ય અને ધનુષને કાપી નાખ્યાં. પછી છ ખાણોથી તેના બાઈને, સારથી અને ધોડા સહિત યથાગતને ઘેર મોકલી દીધો. ત્યારે સુશર્માએ તાકાને અર્જુન પર એક સોહાની શક્તિ અને શ્રીકૃષ્ણ પર એક તોમર છોડ્યું. અર્જુને તથ્ય-તથ્ય ખાણોથી શક્તિ અને તોમર બન્નેને કાપી નાખ્યાં, અને પછી ખાણોની વર્ષાથી સુશર્માને મૃત્યુચિંત કરીને દોહ તરફ વળ્યો.

તેણે પોતાની બાણવર્ષાથી કૌરવોની સેનાને છાઈ દીધી. પછી તે ભગદત્તની કામે આવીને કાગીંગો, ભગદત્ત મેધના જેવા સ્થામવર્ણવાળા કાથી ઉપર ચડેલો હતો. તેણે અર્જુન પર ખાણોની વર્ષા કરી ઘર કરી પણ અર્જુને વચ્ચેથી ન મધ્ય ખાણોને કાપી નાખ્યાં. આથી ભગદત્તે પણ અર્જુનના ખાણો કાપીને અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ભેટ કરી. ત્યારે અર્જુને તેના ધનુષને કાપી નાખ્યું. અંગરક્ષકોને મારી નાખ્યા અને તેની સાથે રમત કરતો હોય તેમ મુક કરવા લાગ્યો. ભગદત્તે તેના ઉપર ચૌદ તોમર છોડ્યાં પરન્તુ તેણે ફરકના બબ્બે ટુકડા કરી દીધા. પછી તેણે ભગદત્તના કાથીનું કવચ કાપી નાખ્યું. ત્યારે ભગદત્તે શ્રીકૃષ્ણ પર એક સોહાની શક્તિ છોડી. પરન્તુ અર્જુને તેના એ ટુકડા કરી દીધા તથા ભગદત્તના છત્ર અને ધ્વજને કાપીને તેને દસ ખાણોથી વિંધી નાખ્યો. આથી ભગદત્ત બહુ વિસ્મય પામ્યો.

આ પ્રમાણે અર્જુનનાં ખાણોથી વિધાએલા ભગદત્તે પણ કોઈમાં ભરાઈને તેના પર ફેર્યાં જે ખાણો માર્યાં. આથી અર્જુનનો મુક નરક વધી ચર્ષ થયો. મુકરને સીધો કરતાં અર્જુને તેને કહ્યું; 'હવે તમે આ આ સંતોરને એક વાર ધરાઈને જોઈ લો.' આ સાંભળી ભગદત્ત કોઈમાં ભરાઈ ગયો અને અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ પર ખાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. આ જોઈને અર્જુને ખૂબ ચપગતાથી તેનું ધનુષ અને લાઘાને કાપી નાખ્યાં તથા જોત્તર ખાણોથી તેનાં મમરંશાનોને વિધી નાખ્યાં, આથી અત્યંત કોપિત થઈને ભગદત્તે વૈષ્ણવસનનું આવાહન કર્યું અને તેનાથી અંકુશને અભિમન્વિત કરીને તેને અર્જુનની છાતી પર મચાવ્યું. ભગદત્તનું તે એજ સરતો નાશ કરી નાખનાર હતું. આથી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને પાછળ રાખીને તેને પોતાની છાતી પર ન હીસી દીધું. આથી અર્જુનના ચિત્તમાં

ખૂબ કલેશ થયો. તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું; 'ભગવન, આજે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે 'હું' મુક ન કરતાં કેળા સારથીનું ન શમ કરીશ' પરન્તુ હવે આપ આપની તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન નથી કરી રહ્યા. જો હું સંકટમાં પડી જાઉં અથવા ક્રોધ અરભું ત્યારણે કરવામાં અસમર્થ થઈ જાઉં તો તે વખતે આપ આ પ્રમાણે કરો તે દમિત બચાવ. આપને તો એ પાપ આશુમ છે, કે જો મારા કાથમાં ધનુષ અને ખાણ હોય તો હું દેવતા, અસુર અને મનુષ્યો સહિત સંપૂર્ણ લોકોને છત્રવામાં સમર્થ છું.'

આ સાંભળી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આ રહસ્ય સ્વપૂર્ણ વચન કહ્યું; 'કુન્તીનન્દન! સાંભળો. હું તમને પૂર્વજાનોમાં પાતેલી એક ગ્રામ વાત બતાવું છું. હું માર સ્વકો ધારણ કરીને સત્ત સંપૂર્ણ લોકોની રક્ષા કરવામાં તત્પર રહું છું. મને ન અનેક રૂપોમાં હિતવન કરીને હું સંસારનું દિત કર છું. 'નારાયણ' નામથી પ્રસિદ્ધ મારી એક મૂર્તિ આ જામડસ પર રહીને તપસ્યા કરે છે. બાંછ મૂર્તિ જગતનાં દુઃશાશુક દમો પર દષ્ટિ રાખે છે. ત્રીજા મનુષ્યોકમાં આવીને જુદી જુદી ભતનાં કર્યો કરે છે. અને ચોથી તે છે કે જે હજાર વર્ષો સુધી જળમાં થયન કરે છે. તે મારું ચોથું સ્વરૂપ નમારે હજાર વર્ષ પછી ઘનતથી ઊઠે છે તે વખતે જ આપણ શોચ્ય અપિ-મહર્ષિઓને તથા પોતાના ભક્તોને વરદાન આપે છે. એકવાર તે સમય હતો ત્યારે જુની દેવીએ જઈને મારી પાસે વરદાન માંગ્યું કે 'મારો પુત્ર નરહાસુર દેવો અને અંબુરાથી અવધ્ય કાળ અને તેની પાસે વૈષ્ણવજન રહે' પૂર્વોત્તી આ મગણી મહિમા મેં તેના પુત્રને અમેય વૈષ્ણવજન આપ્યું અને કહ્યું; 'પૂર્ણ! આ અમેય વૈષ્ણવજન નરહાસુરની રક્ષાને મા.'

તેની પાસે રહેશે. તેથી તેને કાંઈ મારી શકશે નહિ. પૃથ્વીની મનઃકામના પૂરી થઈ અને 'ઝેમ જ યાજ્ઞો' એમ કહીને તે માલી ગઈ. હવે તે નરકાસુર પશુ બન્યો અને ધનુષ્યોને સતોષ્ટ કરવા લાગ્યો. અર્જુન! તે જ મારું વૈશ્વનાથ નરકાસુર પાસેથી ભગવતને પ્રાપ્ત થયું હતું. ઈન્દ્ર અને રાજા વગેરે દેવતાઓ સાથે સમૂહમાં લોભમાં કાંઈ એવો નથી, કે જે આ અત્યંતી પ્રાપ્તો ન બાળે. આથી તમારા પ્રાણો બચાવવા માટે જ મેં પોતે આ અત્યંતી ચોટ સહી લઈ તેને વ્યથા કરી દીધું છે. હવે ભગવતની પાસે આ દિવ્ય અસ્ત્ર નથી રહ્યું, આથી આ મહાન અસુરને તમે મારી નાખો.

મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહેતાં અર્જુનને એકદમ તીક્ષ્ણ બાણોની વર્ષા કરીને ભગવતને ઢાંધા દીધો તથા તેના હાથોની બન્ને કુંભાક્રમમાં બાણ માર્યાં. તે બાણ પીછાં સહિત તેના મસ્તકમાં ધુસી ગયાં. પછી તે રાજા ભગવતના વારંવાર હાંકવા છતાં પણ હાથી આગળ ન વધી શક્યો અને આતંશરથી યસિ પાડતાં તેણે પોતાના બાણ છોડી દીધાં. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું: 'પાર્થ! આ ભગવત મોટી ઉંમરનો છે. તેના વાળ સફેદ થઈ ગયા છે. પોપચા બારે દોવાથી તેની આંખો પલ્લખી જઈ ગઈ છે. તેથી આ વખતે તેણે

આંખોને ખુલ્લી રાખવા માટે કપડાંની પટ્ટીથી ચોપચોટ કરાવ તરફ એની આંખો રાખ્યાં છે.'

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહેતાં અર્જુનને બધા મારીને ભગવતના કપાળમાંની પટ્ટી કાપી નાખી. તે કપાળાં જ ભગવતની આંખો બંધ થઈ ગઈ. ત્યારપછી એક અર્ધચન્દ્રાકાર બાણ મારીને અર્જુનને રાજા ભગવતની છતી ઉઠી નાખી, તેનું હૃદય ફાટી ગયું, તેનું પ્રાણ-રખેરું છોડી ગયું અને હાથમાંથી ધનુષ્યગાણ છૂટી જઈ તે પૃથ્વી પર પડી ગયો. આ પ્રમાણે અર્જુનને આ

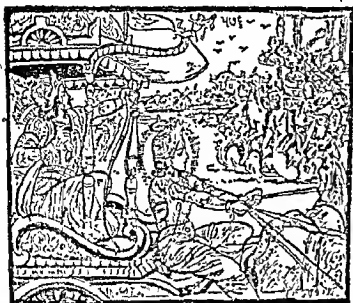
સુદમાં ઈન્દ્રના સંખા રાજા ભગવતનો વધ કર્યો અને કીરવપદના ખીન્ન પશુ થોડાંએનો સંહાર કરી નાખ્યો.

વૃષક, અચલ અને નીલ આદિનો વધ; શકુનિ અને કણ્વનો પરાજય

સંજયે કહ્યું:—ભગવતને મારીને અર્જુન રક્ષિણ દિક્ષા તરફ ધુસ્યો. તે તરફથી ગંધારરાજા મુગધના બે પુત્ર વૃષક અને અચલ આવી પહોંચ્યા. આ બન્ને ભાર્ગવ અર્જુનને મુદમાં પડિત કરવા લાગ્યા. એકે અર્જુનની સામે આવી ગયો અને બીજાને પાછળ, પછી બન્ને એક સાથે તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને વિષવા લાગ્યા, ત્યારે અર્જુનને પોતાનાં તેજસ્વી બાણોથી વૃષકનો સારથી, ધનુષ, છત્ર, ખત્ર, રથ અને પેડાંઓની ધગ્યો છોડી દીધી તથા અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્રો અને બાણોની ઝડીઓથી રિંધીને ગાન્ધાર દેવના થોડાંએને વ્યાકુળ કરી દીધાં. સાથે જ કોષમાં ભરાઈને તેણે પાંચસો ગાન્ધાર-વીરોને ધમકો મોકલી દીધો. આ ઉપર બેરોડાને ધાનનારો... તેની પાસેથી રમણ છે. આજ તેઓ એકલા જ પાંચસો ને આખી સેનાને નષ્ટ કરી દેશે. આપણા બે રાજા

વૃષક અને અચલ બન્ને ભાર્ગવ બાણોની વર્ષા કરીને અર્જુનને વિષવા લાગ્યા, તેઓ બન્ને રથ પર એક બીજાના લગોલગ બેસા દતા. આવી વખતે અર્જુનને એક જ બાણથી બન્નેને મારી નાખ્યા. બન્ને એકો સાથે જ રથથી નીચે પડી ગયા. રાજાના બન્ને મામાઓને મરાએલા બોલેને આપના પુત્રો આણુ હતાવરા લાગ્યા. ભાર્ગવોને મૃત્યુના મુખમાં પડેલા ભેદ સેંકે પ્રકારની માયા બાણનાર શકુનિએ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને મોદમાં નાખવા માટે માયાની રચના કરી. આ વખતે સમસ્ત દિશાઓ અને ઉપદિશાઓમાંથી અર્જુન પર લોચના ગોળા, પ્રચર, સતપની, સકિત, ગત, પરિધ, તથાવા, શય, મુદગર, પદિય, ઋષ્ટિ, નખ, મુસલ, પરશુ, છત્ર, છુદ્મ, નાસિક, વસન્ત, અસ્થિસન્ધિ, ચક્ર, બાણ અને પ્રાસ વગેરે અત્યંતઓની વર્ષા થવા લાગી. અર્ધા, બેટ, મેરો, ક્રિંદ, વાપ, ચિવા, રીંછ, કેવર, અધ, વાંદરા,

સાપ તથા અનેક પ્રકારન ગદાસ, અનેક પ્રકારનાં પંખી
જુખ્યા અને કોષમ લગાએલાં અર્જુન ઉપર વટી પડ્યાં.

અર્જુન ને દિવ્ય અઓનો યાતા દનો જ, તેમને
એકઠમ બાણોની વૃષ્ટિ કરીને ન મારવા લાગ્યો. અર્જુનનાં
આકર્ષ સાધકોનો માર પડવાથી તે સપર્ગા પ્રાણી
તોરતોરથી ચિત્કાર કરનાં નજીક યઇ ગયાં. એટલામાંજ
અર્જુનના રથ પર અધારાં છરાઈ ગયાં. તેમાં જ બહુ
કૂર શબ્દો સંજાવા લાગ્યાં. પરન્તુ અર્જુને ન્યોતિય
નામના અત્યંત તેજસ્વી અત્મનો પ્રયોગ કરીને તે
ભયંકર અન્યકારનો નાશ કરી દીધો. અન્યકાર દૂર
યતાં જ ત્યાં ભયાનક જલધારાઓ યવા લાગી. ત્યારે
અર્જુને આદિત્યાત્મનો પ્રયોગ કરીને તે બહુ ય પાણી
સહી દીધું. આ પ્રમાણે શકુનિએ અનેક પ્રકારની
માયાઓ રચી, પરન્તુ અર્જુને હસતાં-હસતાં પોતાનાં
અભ્યગણથી તે દેરકોનો નાશ કરી દીધો. ત્યારે સંપૂર્ણ
ભયનો નાશ થઈ ગયો ત્યારે શકુનિ અર્જુનનાં અત્માથી
પાયલ થવા લાગ્યો. તે ભયભીત થઈને ત્રણમુઠિથી
ભાગી ગયો.

ત્યારપછી અર્જુન દોરવસેનાનો વિખંડ કરવા
લાગ્યો. તે બાણોની વર્ષા કરતો આગળ ચાલ્યો જ જ્યો
હતો પણ કેટલું પણ ધનુષર વીર તેને રોકી ન શક્યો.
અર્જુનના મારથી પીડિત થઈને આપની સેના આમનેમ
ભાગવા લાગી. અ વખતે ગમ્મરડને લીધે આપના કેટલાયે
સૈનિકોએ આપના જ પડના શેઠાઓના સંહાર કરી
નાખ્યો. અર્જુન તે વખતે હાથી, શીખ અને, મનુષ્યો

પર બીણું બણુ છોડતો ન દતો, તેના
એક જ બાણથી તેઓ. પ્રાણીન થઈને
ધરણી પર જતા. હતા મર્માં શ્લેષી
મનુષ્ય, હાથી અને વેદઓની લશ્કરી
લગાઈ ગયેલી રણમુખિની અહસન શોલા
મંદ રહી હતી. બન્ના શેઠાઓ બાણોના
મારથી વ્યાકુળ થઈ રહ્યા હતા તે વખતે
બાપ ગેશને અને વેશ જાપને છોડીને ભાગી
જતો હતો. મિત્ર મિત્રની વાત સાંભળતો
ન હતો. લોકો પેતની સ્તરીઓ છેડી
છોડીને ભાગી રહ્યા હતા.

આ બાણુ કોણાચાર્ય પેતાનાં તીર્થાં
બાણોથી પાંચોની સેનાને ઝિન્નકિન્ન
કરવા લાગ્યા, અદ્યુતપરાશ્ત્રી કોણ

વખતે તે શેઠાઓને રમી રહ્યા હતા તે
વખતે સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સ્વયં આવીને કોણને
મારે તરફથી ધેરી લીધા. પછી તે આધાર્ય અને
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અદ્યુત યુદ્ધ થવા લાગ્યું. બીજા તરફ અમિ
સમાન રાજા નીલ પોતાનાં બાણોથી દોરવ સેનાને
લશ્મ ક વ લાગ્યો. તેને આ પ્રમાણે સંહાર કરતો
જોઈ અધ્યામાઓ દમીને રહ્યું; 'નીલ ! તમે તમારા
બાણમિથી અનેક શેઠાઓને કેમ ભામ કરી રહ્યા છો ?
આદ્ય દેવ તો કવગ મારી સાથે લોકો.' આ આત્મદન
સાંભળીને નીલે અધ્યામાને વિષી દીધો. ત્યારે તેણે
પણ તણુ બાણો મારીને નીલનાં ધનુષ, ધન્ય અને
છત્રને ટાપી નાખ્યાં. આ જોઈને નીલ હથમ્ લાલ-
તરતાર લઈ રથથી ફરી પડ્યો અને અધ્યામાના
મસ્તકને ટાપવા જતો હતો કે અધ્યામાઓ બલો
મારીને નીલના કુરુક્ષ સહિન મારતકને ટાપીને નીચે
પાડી દીધું. તેના મનુષ્યો પાંડવ સેનને બહુ કુખ્ય થયું.

એટલામાં અર્જુન મેટા ભાગના સંઘપતિને રચીને
ત્યાં કોણાચાર્ય પાંડવ સેનાનો સંહાર કરી રહ્યા હતા
ત્યાં અવી પહોંચ્યો અને કોર શેઠાઓને પોતાનાં
રસોની આગમાં બગવા લાગ્યો. તેનાં હનરો જાણીથી
ધવાઈને કેટલાયે હાથેશ્વરો, ધોરશરો અને પદગ
દ્વિનિભો બુધિ ઉપર પડવા લાગ્યા. કેટલાયે આતં સ્તરથી
નિરાશ પાંડવ લાગ્યા, કેટલાયે પાતાની સ્વયે પ્રજા છેડી
દીધા. તેમાંથી જેઓ પડ્યા-આપડ્યા નામવા લાગ્યા
તેમને અર્જુને યુદ્ધ સંજયી નિવમને વા કરીને માર્યા :

નહિ, કોરવો ભાગતા ભાગતા 'હા કહ્યું! હા કહ્યું!' એ પ્રમાણે પેટારવા લાગ્યા. શરણ મારનારાઓનું તે કશું આક્રંદ સાંભળાતે—'વીર! રો નહિ' આ પ્રમાણે કહીને કહ્યું અણુનનો સામનો કરવા માંડ્યો. કહ્યું અસ્વચેતાઓમાં પ્રેર દત્તો. તેણે તે વખતે આમંદાએ પ્રકટ કર્યું, પરંતુ અણુને તેને શાંત કરી દીધું. એ પ્રમાણે કહ્યું પણ અણુનનાં તેજસ્વી બાણાનું પોતાનાં અગ્રેયી નિવારણ કરી દીધું અને બાણોની વર્ષા કરીને સિંહનાદ કર્યો, ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, બીમ અને સાત્યકિ પણ ત્યાં પહોંચીને કહ્યુંને પોતાનાં બાણોથી વિધવા લાગ્યા. કહ્યું પણ ત્રણ બાણોથી તે ત્રણે વીરોનાં ધનુષ કાપી નાખ્યાં. ત્યારે તેઓએ કહ્યું પર શક્તિનો પ્રકાર કરીને સિંહ સમાન ગર્જના કરી. કહ્યું પણ ત્રણ-ત્રણ બાણોથી તે શક્તિઓના દુષ્ક્રમ કરીને અણુન પર બાણો વરસાવવા ગર્જવા લાગ્યો. આ જોઇ અણુને સાત બાણોથી કહ્યુંને વિધીને તેના નાના લાઈને મારી નાખ્યો; પછી તેના બીજા લાઈ શત્રુજયને પણ ૭ બાણોથી યમરાજની પાસે મોકલી દીધો. તે પછી એકદંડલાલો મારીને વિપાટના મસ્તકને કાપી નાખી તેને રમથી પાડી દીધો. આ પ્રમાણે કોરવોના ભેતા ભેતાં કહ્યુંની સામે જ તેના ત્રણ લાઈઓને અણુને એકલાએ જ મારી નાખ્યા.

ત્યારપછી બીમસેન પણ પોતાના રથ પરથી કૂદી પડ્યો અને તરવારથી કહ્યુંના પક્ષના પંદર વીરોને મારીને પછી પોતાના રથમાં ચડી ગયો. ત્યારપછી બીજું ધનુષ

લઈને તેણે કહ્યુંને દશ તથા તેના સારથી અને યોધાઓને પાંચ બાણોથી વિધી દીધા. આ પ્રમાણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ પોતાના રથથી ઘોડરી દાહ-તરવાર લઈને આગળ વળ્યો અને ચન્દ્રમાર્ગ તથા નિપવ દેશના રાજા ગુહ-સુત્રને મારીને પાછો રથ ઉપર આવી ગયો. પછી બીજું ધનુષ દાયમાં લઈને તેણે સિંહનાદ કરતાં ત્યોતર બાણોથી કહ્યુંને વિધી દીધા. ત્યારપછી સાત્યકિ પણ બીજું ધનુષ લીધું અને ચોસઠ બાણોથી કહ્યુંને વિધીને સિંહ સમાન ગર્જના કરી. પછી બે બાણોથી તેણે કહ્યુંનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને ત્રણ બાણોથી તેના બાહુઓ ઉપર અને છાતીમાં પ્રકાર કર્યો.

કહ્યું સાત્યકિથી સમુદમાં ડુબી રહ્યો હતો તે વખતે દુર્યોધન, દ્રોણાચાર્ય અને જયદ્રથે આવી તેના પ્રાણ બચાવ્યા. પછી તે આપની સેનાના સેંમડા પાપદગ્ય ચોદાઓ, રથીઓ અને હાથીસરો કહ્યુંની રક્ષા માટે દેડી પડ્યા. બીજી તરફ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, લીમસેન, અભિમન્યુ, નકુલ અને સહદેવ સાત્યકિની રક્ષા કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે : ત્યાં : સમસ્ત ધનુષધરીઓનો નાથ કરનાર સંધ્યમ હેરાઈ ગયો. આપના અને પાંડવ પક્ષના વીરોમાં પ્રાણોનો મોહ દૂર થવા લાગ્યો, એટલામાં સૂર્ય અસ્તા થયે પર પહોંચી ગયો. ત્યારે બન્ને પક્ષની થાકીને લેખપોચ અને લાહીસોદાણ યક્ષોથી સેનાએ એકબીજાને ભેટી ધીરધીર પોતાની યાવણીઓમાં પાછી ફરી.

ચક્રવ્યૂહનું નિર્માણ અને અભિમન્યુની પ્રતિજ્ઞા

સંજય કહે છે—રાજન! તે દિવસે અનુચ તેજસ્વી અણુને અમારી સેનાને પરાજિત કરીને યુધિષ્ઠિરની રક્ષા કરી તથા દ્રોણાચાર્યનો સંદેશ સિદ્ધ ન થવા દીધો. દુર્યોધન યજુઓનો અમ્યુત્ત ભેદને ઉદાસ અને કુપિત થઈ રહ્યો હતો. બીજા દિવસે સવારે તેણે બધા ચોદાઓની સાથે પ્રેમ અને અભિમાનપૂર્વક દ્રોણાચાર્યને કહ્યું; 'દિવસ! જરૂર અમે લેણે આપના યજુઓમાંના જ ધીએ. તેથી તે આપે કાલે યુધિષ્ઠિરને આપના નહક આવ્યા છતાં પણ કેદ ન કર્યાં, યજુ આપની આંખો સામે આવી જાય અને આપ તેને પકડે ત્યાં ચાલે તે સમગ્ર દેવતાઓને સાથે લઈને પણ

મને વરદાન તે આપી દીધું' પરંતુ પછી તેને પૂણું ન કહ્યું.

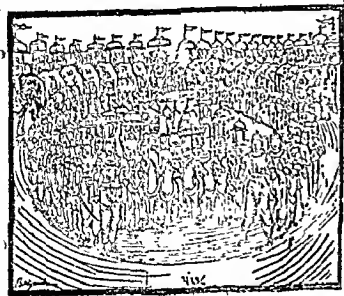
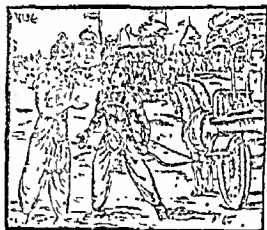
પોરવો તેની રક્ષા ન કરી શકે. આપે પ્રસન્ન થઈને પડેલાં

દુરોધને આ પ્રમાણે કહેનાં આચાર્ય દોહો કંઈક ખિલ થઈને કહ્યું; 'રાજા! તમારે એમ ન સમજવું જોઈએ. હું તો સસા તમ કે પ્રિય કરતાં જ પ્રવત્ન કરું છું. પરન્તુ શું કરું? અણુન જેની રક્ષા કરતો હોય તેને દેવતાઓ, આર્યો, ગન્ધર્વો, સર્વો, રાસાઓ તથા સંપૂર્ણ લોકે પશુ છત્રી યકના નથી. ન્યાં વિષવિધાતા ભાગચન શ્રીકૃષ્ણ અને અણુન છે ત્યાં શંકરના સિત્તા પીળ કોનુ ગજ મામ આપી શકે છે? પ્રિય! આ વખતે હું તમને એક સત્ય વચન કહું છું. તે કોઈ રીતે નિષ્કળ નહિ જાય—આજ હું પાંચપદ્મના કાંઈ એક શ્રેષ્ઠ મહારથીનો નાથ કરીશ. આજે હું તેણે બ્યૂહ યતાયીય કે જેને દેવતાઓ પણ તોડી શકતા નથી. પરન્તુ અણુનને તમે કોઈ રીતે અદિથી દૂર દલાવી દો. મુદના પિપ્પની કોઈ પણ એવી કળા નથી કે જે અણુનને માણુમ ન હોય, અથવા તો જેને તે કરી ન શકે. તેણે મુદનું સંપૂર્ણ વિદ્યાન મારી પાસેથી તથા બીજાઓની પાસેથી જાણી લીધું છે.

દોહો આ પ્રમાણે કહેનાં જ સંક્રમતકેએ અણુનને ફરીથી મુદને માટે ઘમઝાઈ, તેઓ તેને દક્ષિણ દિશા તરફ ખેંચી ગયા. તે વખતે અણુનનું શમુઓનો સથે એવું ધીર મુદ થયું કે તેના જેવું મુદ પહેલાં કરી જોવા કે સાંભળવામાં આવ્યું ન હતું. મહારાજ! જા બાણુ આચાર્ય દોહો ચક્રગુહ્યની રચના કરી. તેણે તેમણે ધનના જેવા પરાક્રમી રાજાઓને જોઈયા અને અને તે બ્યૂહની દાર પર તેના સ્થાના સમાન તેજસ્વી

રાજકુમારોને જોવા રાખ્યા, રાજા દુરોધન તેના મધ્ય લાગ્યા જોતો રહ્યો, તેની સાથે મહારથી કહ્યું, કૃપાચાર્ય અને કુન્ડાસન હતા. બ્યૂહની આગળના ભાગમાં દંભાચાર્ય અને વ્યવધ જોવા રહ્યા; વ્યવધની પાસે અપત્ય માની સથે આપના ત્રીસ પુત્રો, યુગ્મિ, સત્ય અને ચાર્દશ જોવા રહ્યા હતા. ત્યારપછી દારવો અને પાંચેમાં મૃનુને જ દિશામ મનાને ચેમચમરી તુમ્બ મુદ શરૂ થઈ ગયું

દોહાચાર્ય દારા. રક્ષાએલા એ. લીપણ બ્યૂહ ઉપર લીમસેનને આગળ કરીને પાંચેએ આક્રમણ કર્યું. સાત્વિક, ચેદિતાન, મૃદુલમ્, કુન્તિભોજ, દુષ્ક, અભિમન્યુ, દાનવર્મા, મૃદલસાન, ચેદિસાન, મૃદુલ, નકુય, સદેવ, ધોતકચ, મુધામનુ, શિખંડી, ઉત્તમોજા, ત્રિશદ, દાપરીના

પુત્રા. સિદ્ધપાળનો પુત્ર, કમપાળના માર અને દભરા. સંજયવરનો દાનિયો—આ તથા બીજા પશુનકુ જ રહેન્મત ચોદાઓ મુદની ઇચ્છાથી દોહાચાર્ય પર તૂટી પડ્યા. તેમને ચેતાની નહક આલેલા નેહને પણ આચાર્ય દોહો વિચલિત ન થયા. તેમણે બાણુની વૃદ્ધિ કરીને તે બંદરને આગળ વધવા રોકી દીધા. તે સમયે મેં દોહાની ભુજાઓનું અદ્યુતન પરાક્રમ જોયું કે પાંચાશ અને સંજય દાનિયો એકાસથે મળ્યાં જણ તેમનો સ્થામનો ન કરી શક્યા. દોહાચાર્યને કોષમાં બંદરે અને અગળા રચના નેહ કુમિદિરે તેમને રોકેના વિપર્ણા જૂન વિચાર કયો. દંભાચાર્ય

સામનો ઠરવા બીજા વીરો માટે અત્યંત કદિન સમજીને તેમણે આ મહાન કાર્યનો ભાર અભિમન્યુ ઉપર મૂક્યો. અભિમન્યુ ચોતાના મામા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનથી ઓછા પરાક્રમી ન હતો. તે અત્યંત તેજસ્વી અને દુશ્મનના વીરોનો સંહાર કરનાર હતો. યુધિષ્ઠિરે તેને કહ્યું : 'બેઠા અભિમન્યુ ! અશ્વયુદ્ધને

લેડવાનો ઉપાય અને લોકો બિચકુસ નથી જાણતા. તેને તો તું, અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ અથવા પ્રવ્રુમ્મ જ તોડી શકો છો. પચિસો કાષ્ટ પણ માણસ આ કામને કરી શકતો નથી. માટે તું અત્યંત લાઈને જાણીથી દ્રોણના આ વ્યૂહને તોડી નાખ, નહિ તો યુદ્ધથી પાછા ફરશું તો અર્જુન આપણને મહેણાં મારશે.'

અભિમન્યુનો ચક્રવ્યુહમાં પ્રવેશ અને પરાક્રમ

આભિમન્યુએ કહ્યું—આચાર્ય દ્રોણની આ સેના જો કે અત્યંત બળવાન અને સ્થપ્ત છે, તો પણ હું મારા પિતૃવર્ગના વિશ્વસને માટે આ વ્યૂહમાં દરવડા જ પ્રવેશ કરું છું. પિતાજીએ આ વ્યૂહને તોડવાનો ઉપાય તો મને માતાવી દીધો છે પરંતુ તેમાંથી નીકળવાનું બતાવ્યું નથી. તેથી જો હું ત્યાં કોઈ આપત્તિ—ફાઈ મળે તો નીકળી નહિ શકું !

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા—તારવર ! તું આ લોકોને ભેડીને આમરે માટે દ્વાર બનાવી દે. પછી જે માગ્યો તું જાણે તે મારો જામે લોકો પણ તારી પાછળ આવશે અને તારી રક્ષા કરીશું.

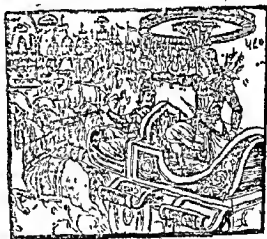
લીગે કહ્યું—હું, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાતકિ તથા પંચાય, મત્સ્ય, પ્રમદક અને કેકય દેશના ચોદાઓ—આ બધા તારી સાથે આવશે. જો કંઈ વખત તે જ્યાં વ્યૂહનો ભંગ કરે તે જામે લોકો ત્યાંના મોટામોટા વીરોને મારીને વ્યૂહને નબળાં કરી દઈશું.

અભિમન્યુએ કહ્યું—અચ્છ, તો હું દ્રોણની આ પ્રબળ સેનામાં પ્રવેશ કરું છું. આજે હું એવું પરાક્રમ કરી બતાવીશ, કે જેથી મારા મામા અને પિતા-બહેના કુળોનું દિવ્ય યશો. તેનાથી મામા પણ પ્રસન્ન થશે અને પિતાજી પણ. જો કે હું બાળક છું, તો પણ સમર્થ પ્રાણીઓ જેવી કે હું જેવી રીતે બાળ એકલો જ યુગ્મ સેનાને કાળનો આસ બનાવું છું. જો મારા જીવતાં યુદ્ધમાં મારી સામે આવશે કોઈ જીવતાં બચી જાય તો હું અર્જુનનો પુત્ર નહિ અને માતા સુભદ્રાના ગર્ભથી મારો જન્મ નથી થયો.

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—સમ્મદાનન્દન ! તું દ્રોણની દુર્ધર્ષ સેનાને તોડવાનો આજો ઉત્સાહ બતાવી રહ્યો છે તેથી મારો ચોરસાલરી વાતો કરતાં તારું બળ વધતું રહેશે.

સંજય કહે છે—ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની વાત સાંભળી

અભિમન્યુએ સારથીને દ્રોણની સેનાની પાસે રથ યથા વચાને કહ્યું. જ્યારે વારંવાર ચલાવવાની આજ્ઞા કરી તો સારથીએ તેને કહ્યું—'આશુભન ! પાંડવોએ આપના પર આ બહુ જ મોટા ભાર મૂકી દીધો છે. આપ ચોડીતર આ ઉપર ત્રિચાર કરી લો; પછી યુદ્ધ કરો. આચાર્ય દ્રોણ બહુ વિદ્વાન છે, તેમણે બહુ પરિશ્રમ કરીને ઉત્તમ અભિવિદ્યા મેળવેલી છે. અને આપ બહુ મુખ્ય અને આરામમાં ઉછરેલા છે, તથા યુદ્ધવિદ્યામાં તેમની આગળ નિપુણ પણ છે નહિ.'

સારથીની વાત સાંભળી અભિમન્યુએ દરડીને તેને કહ્યું : 'શન ! આ દ્રોણ અથવા કાનિયસમુદાય મેણ છે ! જો સાક્ષાત્ દ્વિ દેવતાઓ સાથે આવી જાય અથવા જુનેને સાથે લાઈને શંકર ભાતરી આવે તો હું તેમની સાથે પણ યુદ્ધ કરી શકું છું. આ કાનિય-સમુદાયને જોડાથી જાળ અને આચાર્ય નથી શત્રુ. આ સમર્થ શત્રુસેના મારી સોળામી કળાની પણ બરાબર નથી. બીજું તો મું, વિશ્વારજ્યો મામા શ્રીકૃષ્ણ અને પિતા અર્જુન પણ સામા પશુમાં હોય તોયે મને લાય નહિ થાય.' આ પ્રમાણે સારથીની વાતની ઉપેક્ષા કરીને અભિમન્યુએ

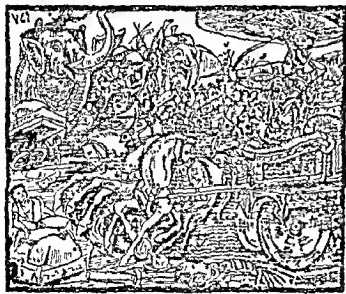
તેને શીઘ્ર જ દ્રોણની સેનાની પાસે ચાલવાની આજ્ઞા કરી. આ સાંભળી મારથી મનમાં બહુ પ્રસન્ન તો ન થયો પણ તેણે યોગ્યોને દેવુ તરફ હાથો પાંડવો પલ્લવિમન્યુની પાછળ-પાછળ ચાલ્યા, અભિમન્યુને આવતો જોઈ કોરવ પસંના બધા યોદ્ધાઓ દેવુને આજ્ઞા કરીને તેને સામનો કરવા મારે તૈયાર થઈ ગયા.

અનુનનો પુત્ર અનુન કરતાં પણ પરાક્રમી હતો, તે યુદ્ધની ધમ્મધી દેવુ આદિ મહારથીઓનો સામે સિંહનું બચ્ચું રોડી જાય તેમ જઈ પહોંચ્યો. અભિમન્યુ દેવુ બુદ્ધ તરફ વીસ જ ડગલાં વધ્યો હતો તે કોરવ યોદ્ધાઓ તેણે ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા, પછી તો જાને પશુમાં એક બીજાના સંહાર કરવાનો ધોર સંકલ્પ થવા લાગ્યો. આ બાંકર યુદ્ધમાં દેવુના દેખતાં દેખતાં જ બુદ્ધ બેરીને અભિમન્યુ તેની અંદર ઘૂસી ગયો. ત્યાં જતાં તેણે ઉપર અનેક યોદ્ધાઓ તૂટી પડ્યા, પરન્તુ વીર અભિમન્યુ સત્ત્વ અધાવવામાં સુનિભાગ્યો હતો. નેત્રે વીરો તેની સામે આજ્ઞા તે સર્વને તે મર્મબેદી બાણોથી મારવા લાગ્યો. તેનાં તીક્ષ્ણ બાણોનો ચાર પડવાથી કાયદ સ્થિતિ અનેક યોદ્ધાઓ ધરાશયી થઈ ગયા. મરેલા વીરોની લાશો અને તેમનાં હુકાઓથી ત્યાંની જમિન દુકાઈ ગઈ. ધનુષ, બાણ, ડાહ, તરવાર, અકુશ, તોમર આદિ અનેક રથો અને બાણોથી મુગ્ધ હતો વીરોની શુભાઓ અભિમન્યુએ

પશુના યોદ્ધાઓ મારે બાણોએ જોતા ભાગવાનો માગ્યો શોધવા લાગ્યા. તેમનાં મેંડાં સ્પ્રાહ ગયાં હતાં, તેમ અંચળ થઈ રહ્યાં હતાં, શરીર ઉપર પરસેવો થઈ રહ્યો હતો, ફૂંટાં ખાઈ થઈ રહ્યાં હતાં. તેઓ સત્ત્વે છૂટવાના કોશ પોષી બેસા હતા. અને જ્યે કઈ ઉત્સાહ હતો તો તે ત્યાંથી ભાગી નીકળવાનો હતો. મરેલા પિતા, મૃત, ભાઈ, બંધુ તથા સમનથીઓને ઠોડીને પોતાના બાણ બચાવવાની ધમ્મધી ધોમ અને હામીઓને ઉતાવળા હાલિત બધા લોકો ત્યાંથી ભાગી ગયા.

અનુન તેજસ્વી અભિમન્યુ દ્વારા પોતાની સેનાને આ પ્રકારે ખેર-વિખેર થતી જોઈ દુરોધન અત્યંત ક્રોધમાં ભરાઈને તેની સામે આવ્યો, દ્રોણાચાર્યની આજ્ઞાથી બીજા પણ અનેક યોદ્ધાઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને દુરોધનને ચારે બાણોથી ઘેરીને તેની રક્ષા કરવા લાગ્યા. આ જ વખતે કોણ, અશ્વધામા, કૃષાચાર્ય, કણ્વ, કૃતવર્મા, સકુનિ, બુદ્ધવ્રજ, સ્વયં, ખરિ, ખારજના, રાહ, પોરવ અને રૂપસેને સુભદ્રાકુમાર પર તીક્ષ્ણ બાણોની વર્ષા કરીને તેને હાંધી દીધો, આ પ્રમાણે અભિમન્યુને મોહિત કરીને તેમણે દુરોધનને બચાવી લીધો.

મોહા આજ્ઞા આવેલો માસ છિન્નવાજ જાય તેની રીતે દુરોધન તેની આજ્ઞાથી નીકળી ગયો તે અભિમન્યુથી સદન મર્મ રાક્ય નહિ. તેણે ખૂબ બાંકર બાણોથી કરીને ધોમ અને સ્પર્શીઓ સહિત સર મહારથીઓને મારી ભાગ્યા તથા સિંહના સમાન ગર્જના કરી. દીણ આદિ મહારથીઓ તેનો સિંહના સદી સંક્રા નહિ. તેઓ રથો પરે તેને ઘેરીને બાણ-સમુદ્રોની રૂટિ કરવા લાગ્યા. પરન્તુ અભિમન્યુ એ સર્વ બાણોને આક્રમમાં જ કાપી નાખતો અને ઘરન તીરેજી બાણોથી બધાને વિધી હેતો હતો. તેણે આ પરાક્રમ ચક્રવ્યુહ દર્શ. તે સમયે અભિમન્યુ અને કોરવ યોદ્ધાઓ એકબીજા ઉપર સતત પ્રહાર કરી રહ્યા હતા. ક્રોધ પણ વૃદ્ધ થી પાછા હતા ન હતા. આ ધોર સંકલ્પમાં ફાસડે નવ બાણ મન્યોને અભિમન્યુને વિધી દીધો, પછી દુકાસને બાર, કૃષાચાર્યે જણ, રોણ સત્તર, વિવિધિત સત્તર, કૃતવર્માએ સ્વયં, બુદ્ધ-વ્રજે આદિ, અશ્વધામાએ સ્વયં, ખરિજનાએ વંજ, રાહને જ સકુનિએ એ અને રાજ દુરોધને વંજ બાણ માર્યા.

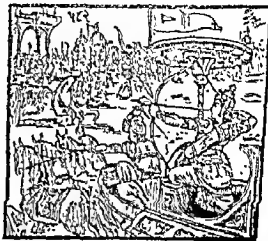
કાપી નાખી તથા રથોને તોડી નાખ્યા. તેણે એકલાએ જ ભગવાન વિષ્ણુના સમાન અચિન્ત્ય પરાક્રમ કરી મતાચ્છ. રાજા તે વખતે આપના પુત્રો અને આપના

મહારાજ ! તે સમયે પ્રતાપી અભિમન્યુ જેમ નાની રહ્યો હોય તે રીતે ચારે તરફ ઘૂમીઘૂમીને બધા મહાન રથોએને ત્રણ-ત્રણ બાણોથી વિષેતો જતો હતો. પછી ન્યારે આપના પુત્રોએ બેગા મળીને તેને હણ બતાવવા માંડ્યો તો અભિમન્યુ ક્રોધથી સળગી જાણે અને પોતાની અઝરિશ્તાનું મહાન બળ બતાવવા લાગ્યો. એટલામાં અરમક નરેશના પુત્રે ખૂબ વેગથી ત્યાં આવીને અભિમન્યુને રોક્યો અને દશ બાણ મારીને તેને વિષ્યો. ત્યારે અભિમન્યુએ હસીને તેને દશ બાણ માર્યા અને તેના ધોમ, સારથી, ખજા, મનુષ્ય, જીવંતો તથા મરતક ને કાપીને પૃથ્વી પર પાડી દીધાં.

અભિમન્યુના હાથથી અરમક રાજકુમાર માર્યા જતાં આખી સેના વિચલિત થઈને લાગણ લાગી. ત્યારે કણ્વ, કુપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, અધ્યત્યામા, રાકુનિ, શલ્ય, રાહ્ય, જ્ઞેરશ્વક, ક્રથ, સોમદત્ત, વિવિંશતિ ગૃપસેન, સુષેણ, કુપાનેરી, પ્રતર્દન, વૃન્ધારક, હચિત્ય, પ્રમાદુ, દીર્ઘસોચન અને દુર્યોધન-આ સર્વેએ ક્રોધમાં લરાઈને અભિમન્યુ પર બાણવાર્ષા શરૂ કરી. આ મોટામોટા મનુષ્યોનીઓનાં બાણોથી ન્યારે અભિમન્યુ બહુ જ ધાવણ થઈ ગયો. ત્યારે તેણે કવચ અને શરીરને તોડી નાખનાર એક તીક્ષ્ણ બાણ કણ્વ ઉપર ચલાવ્યું. તે બાણ કણ્વનું કવચ છેદીને ખૂબ વેગથી તેના શરીરમાં ધુરધું અને તેને આરપાર વિધીને પૃથ્વીમાં સમાઈ ગયું. આ દુઃસહ પ્રહારથી કણ્વને સખત વ્યથા થઈ અને તે વ્યાકુળ થઈને તે રજુ-જમિયાં કંપી જાણે. આ પ્રમાણે ક્રોધમાં લરાઈલા અભિમન્યુએ ત્રણ બાણોથી સુષેણ, દીર્ઘસોચન અને કુવંજેદીને પણ મારી નાખ્યાં.

ત્યારે કણ્વ પચ્ચીસ, અસત્યામાએ વીસ અને કૃત-વર્માએ સાત બાણ મારીને અભિમન્યુને ધાવણ કર્યો. તેના સમૂહથી શરીર ઉપર બાણોના છેદ થયા હતા છતાં પણ તે પાસધારી યમરાજની સમાન રણુશ્રમિમાં ભર્યો રહ્યો હતો. તેણે શક્તિને પોતાની પાસે જ જાહેર્યો નેત્ર બાણોની વર્ષાથી તેને ઢાંકી દીધો અને આપની સેનાને ક્ષતતા બીધણુ ગળાંના કરી. તેનાં મર્મજેદી બાણોથી ધાવણ થએલ રાજા શલ્ય રથના પાછલા ભાગમાં જઈને બેસી ગયો અને મૂર્ચ્છિત થઈ ગયો. રાજ્યની આ

અવસ્થા જોઈ સમૂહ સેના આચાર્ય દ્રોણના જોતાં-જોતાં જ લાગણ લાગી. તે વખતે દેવતાઓ, પિતૃઓ,

ચારણો, સિદ્ધો, પક્ષો તથા મનુષ્યો અભિમન્યુનું ધરો-ગાન કરતા તેની પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા.

મદરાજ રાજ્યને એક નાનો ભાગ હતો. તણે સાંમળ્યું કે અભિમન્યુએ મારા ભાઈને ત્રણભૂમિમાં મૂર્ચ્છિત કરી દીધો છે, એટલે તે ક્રોધમાં લરાઈને બાણો વરસાવતો અભિમન્યુની પાસે આવ્યો. આવતાં જ તેણે દશ બાણ મારીને અભિમન્યુને ધોમ અને સારથી સહિત ધાવણ કરી દીધો, અને ખૂબ જોરથી ગળાંના કરી. ત્યારે અર્જુન-કુમારે બાણોથી તેના ધોમ, જત્ર, ખજા, સારથી, બેઠક, પેડાં, રક્ષક તથા રથની બધી વસ્તુઓને ટુકડે ટુકડા કરીને તેના હાથ, પગ, ગણુ અને મરતક પણ કાપી નાખ્યાં.

ત્યારે તો તેના અનુચરો અત્યંત લાખીત થઈને ચારે બાજુએ લાગી ગયા. અભિમન્યુનો જાદુજન પરા-ક્રમેને જોઈને બધા સોંપી તેને સાબારી આપવા લાગ્યા. તે સમયે તે સિદ્ધ અસ્ત્રોથી શસ્ત્રસેનાનો ચારે દિશાઓમાં સંહાર કરતો દેખાતો હતો. તેના આ અયોધિક કર્મને જોઈને આપના સૈનિકો કંપવા લાગ્યા. આ જ વખતે આપનો પુત્ર દુર્યાસન જોરથી ગળ્યો અને ક્રોધમાં લરાઈને બાણોની વર્ષા કરતો સુવંશકુમાર ઉપર ચડી આવ્યો. આવતાં જ તેને અભિમન્યુએ છપ્પીસ બાણો માર્યાં. અભિમન્યુ અને દુર્યાસન બન્નેય રથ-ચિહ્નથી કુશળ હતા. તેઓ કાપ્યાજમણી વિચિત્ર મહાસાહાર ચતિથી આલતા યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.

દુઃશાસન અને કણ્વિનો પરોળ્ય તથા જયદ્રથનું પરાક્રમ

સંજય કહે છે—રાજા! એ વખતે અભિમન્યુએ દુઃશાસનને કણ્વિ-‘દે દુર્મતિ! તે’ મારા પિતૃવંશનું રાજ્ય હની લીધું છે, તેને લીધે તથા લોભ, અજ્ઞાન, ક્રોધ, અને દુઃસાહસને લીધે મહાત્મા પાંડવો તારા પર અત્યંત કુપિત છે. તેથી જ આજ તારે યુદ્ધનો આગેા રિવસ કેખવો પડ્યો છે. આજ તે પાંડવ લાયકર ક્ષત્રુભોગર, આજ હું ક્રોધમાં ભરાએલી માતા ક્રૌંપદીની તથા બહેનો લેવ મારગતા પિતા બીમસેનની હાજર પૂર્વે કરીને તેમના મહાવીર મુખ યર્ષા જઈએ-તે તું યુદ્ધ છોડીને ભાગી ન ગયો તો આજ મારા હાથમાંથી જયો શકવાનો નથી.’ આ પ્રમાણે કહીને અભિમન્યુએ દુઃશાસનની છાતીમાં કાલાખિન સમન તેજસ્વી બાણ મૂક્યું. તે બાણ તેની છાતીમાં ચામું અને ગજાની નળા તોડીને બહાર નીકળી ગયું. આ પછી ધનુષને કાન સુધી ખેંચીને તેણે દુઃશાસનને પચીસ બાણ મૂક્યાં. તેનાથી સ્પર્શી રીતે પપણ યર્ષાને તે વ્યથાને લીધે રથના પાછળના ભાગમાં જઈને બેઠો અને બેઠેલ યદ્ય ગયો, આ ભેદને સારથી તુરત તેને રણગી બહાર લઈ ગયો, તે સમયે યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવો, ક્રૌંપદીના પુત્રો, સાત્યકિ, ચેકિત્વાન, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, કેમ્પ, ધૃષ્ટીનૃપ તથા મત્સ્ય, પાંચાલ અને યંજય વીરો બહુ પ્રસન્નતાથી કોણની સેનાને નંદ કરવાની હાજરી આગળ વધ્યા, પછી તે કૌરવો અને પાંડવોની સેનામાં મહાન યુદ્ધ થવા લાગ્યું. આ બાળ કણ્વિ અત્યંત ક્રોધમાં ભરાઈને અભિમન્યુ ઉપર તીક્ષ્ણ બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો તથા તેનો તિરકાર કરતો તેના અનુચરોને પણ વિધવા લાગ્યો. અભિમન્યુએ પણ તુરત જ તેને ત્રેતર બાણોથી વિધી દીધો. આ વખતે અભિમન્યુની મતિ કાઈ રોજી શક્યું નહિ. ત્યારપછી કણ્વિ પોતાની હિતમ અન્ન-વિશ્વનું પ્રાર્થન કરતાં સેકેકે બાણોથી અભિમન્યુને વિધી દીધો. કણ્વિના હાથ પીડિત થવા છતાં પણ ધુમકાકુમાર, શિષિલ ન થયો, તેણે તેજસ્વી બાણોથી યમુપ્સના સુરવીરોનાં ધનુષ કાપીને કણ્વિને પણ ખૂબ પપણ કર્યો. સાથે જ તેના છત્ર, ખાલ, સારથી અને શેષકોને પણ હસાહસતાં વિધી નાખ્યા. પછી કણ્વિ પણ તેને કેટલાંયે બાણો માર્યાં પરનુ અભિમન્યુએ અમ્બ રહીને સારને લીધી લીધા અને એક કણ્વિમાં જ એક બાણથી કણ્વિનું ધનુષ અને ખન્ને કાપીને

બીજા ઉપર પાડી નાખ્યા. આ પ્રમાણે કણ્વિને ક્રોધમાં ફાસેલી ભેદ તેનો નાનો ભાઈ મુદ્ધ ધનુષ લઈને અભિમન્યુનો સામનો કરવા આવી ગયો. તેણે આરતાં જ રથ બાણ મારીને અભિમન્યુને ઘેર, ખાલ, સારથી અને ઘોડા સહિત વિધી દીધો. આ ભેદને આપના પુત્ર બહુ જ પ્રસન્ન થયા. ત્યારે અભિમન્યુએ કહીને એક જાણીતી તેનું મરતક કાપી નાખ્યું.

રાજા! ભાઈને મારાએલો ભેદ કણ્વિ બહુ જ દુઃખી થયો. આ બાળ મુદ્ધકુમારે કણ્વિને પાકો વાળાને બીજા ધનુષ પર આક્રમણ કર્યું. ક્રોધમાં ભરાઈને તે હાથી, ઘોડા, રથ અને પાવણોથી યુક્ત વિભાગ સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યો. કણ્વિ તો તેનાં બાણોથી બહુ જ પીડિત યર્ષા ચૂક્યો હતો, તેથી ફેલાના શીખામાં ઘોડાઓને હંકારીને રણપ્રાંતમાંથી ભાગી ગયો. આથી બુદ્ધ વૃદ્ધી ગયો. આ વખતે તીક અપથ જંગમમાં સમાન અભિમન્યુનાં બાણોથી આક્રમણ છતાં જવાથી કાંઈ સમ્યું ન હતું. ધિપુરાજ જયદ્રથ ક્ષત્રુ બીજો કાંઈ રથી ત્યાં દયા ન થાયો અભિમન્યુ ફેલાનાં બાણોથી સમુસેનાને રાંધ કરતો બુદ્ધમાં રિમરવા લાગ્યો. અને રથ, હાથી ઘોડા અને મનુષ્યોનો સંહાર કરવા લાગ્યો, પૃથ્વી મસ્તક ત્રાનની વાંદીથી છત્ર ગઈ. કૌરવ શેષકો અભિમન્યુનાં બાણોથી ભેદી-ભેદાલુ થઈને પ્રણામવાદ્ય કરે કરવા લાગ્યા. આ વખતે તે શેષકો, વચ્ચે કાજ રહેલ ફેલાના જ રાજા સેનાને મારીને ભાગી રવા દેતો. અને અભિમન્યુ તેમના ઉપર વેચીલાં બાણો રેંઠી રહી હતો. બુદ્ધની

વચ્ચે તેજસ્વી અભિમન્યુ એવા દેખાઈ રહ્યો હતો કે જાણે તણખલાંઓની વચ્ચે અગ્નિ.

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય ! અભિમન્યુએ જે વખતે બૃહમાં પ્રવેશ કર્યો તે વખતે તેની સાથે યુધિષ્ઠિરની સેનાના બીજા કોઈ વીરો ગયા હતા કે નહિ ?

સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, શિખંડી, સાત્યકિ, નકુલ, સહદેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, દ્રુપદ, કેકય, ધૃષ્ટકેતુ, અને મત્સ્ય વગેરે યોદ્ધાઓ સંગઠિત થઈને અભિમન્યુની રક્ષાને માટે તેની સાથે આવ્યા. તેમને આક્રમણ કરતા જોઈ આપના સૈનિકો શાગવા લાગ્યા, ત્યારે આપના જમાઈ જ્યદયે દિવ્ય અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કરીને પાંડવોને સેના સહિત રોકી દીધા.

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—સંજય ! તો હું સમજું છું કે જ્યદયના ઉપર આ બધું જ મેરુ લાર આવી પડ્યો. કારણ કે એકલા હોવા છતાં તેમણે પાંડવોને રોક્યા. બધા જ્યદયે એવું કયું મહાન તપ કયું હતું કે જેથી તે પાંડવોને રોકવામાં સમર્થ થઈ શક્યા ?

સંજયે કહ્યું—જ્યદયે વનમાં દ્રીપદીનું અપહરણ કયું હતું. તે સમયે ભીમસેનને હાથે તેને પરાજિત થતું પડ્યું. આ અપમાનથી દુઃખી થઈને તેમણે ભગવાન સારંગની આરાધના કરતાં ખૂબ ક્રોધ તપશ્ચર્યા કરી. ભક્તવત્સલ

ભગવાને તેના ઉપર દયા કરી વંરદાન માગવા કયું. જ્યદયે કહ્યું—‘પ્રમા ! તું એકસો જ સમસ્ત પાંડવોને ને મુદ્દમાં છતી રાકું.’ ભગવાને કહ્યું; ‘સૌમ્ય ! તું અર્જુનને છોડીને બાકીના ચાર પાંડવોને મુદ્દમાં છતી રાખીશ’ ‘અચ્છા, એમ થાઓ.’ આ પ્રમાણે કહેતાં તેની નિદ્રા તૂટી. આ વરદાનથી અને દિવ્ય અસ્ત્રોના બળથી જ્યદયે એકલા હોવા છતાં પાંડવસેનાને આગળ વધતાં રોકી દીધી. તેની પ્રત્યંચાનો (ધનુષની ટોરને) ટંકાર થતાં જ શત્રુવીરો પર વાય છર્છ ગયો, અને આપના સૈનિકોને બહુ દુર્ગમ થયો. આ વખતે બધા ભાર જ્યદય ઉપર જ પડેલા જોઈ આપના દશરિય વીરો કોલાહલ કરતા યુધિષ્ઠિરની સેના પર તૂટી પડ્યા. અભિમન્યુએ બ્યૂઝના જે ભાગને તોડી નાખ્યો હતો તેને જ્યદયે ફરીથી યોદ્ધાઓથી ભરી દીધો પછી સાત્યકિને ત્રણ ભીમસેનને આઠ, ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સાઠ, અને વિરાટને દસ બાણ આપ્યાં. આ પ્રમાણે દુપદને પાંચ, શિખંડીને સાત, કેકયકુમારોને પચ્ચીસ, દ્રીપદીના પ્રયેક કુમારોને ત્રણ ત્રણ અને યુધિષ્ઠિરને સત્તર બાણોથી વિધી દીધા.

સાથે બીજા યોદ્ધાઓને પણ બાણોની ઘેર વર્ષાથી પાણી હોતી દીધા. તેનું આ કૃપ અદ્ભુત જ હતું. ત્યારે રાત્રી યુધિષ્ઠિર હંસતાં હસતાં એક તીર્થમાં બાણથી

જ્યદયનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. જ્યદયે એક પવકારામાં જ બીજું ધનુષ લઈને યુધિષ્ઠિરને રથ અને બીજા ચોદાઓને ત્રણ-ચણ બાજોથી વિલી દીધા.

તેના હાથની રૂતિ' જોઈને બીમસેને ત્રણ બાજોથી તેના ધનુષ, ખજા અને છત્રને કાપી નાખ્યાં. જ્યદયે ફરીથી બીજું જાણ્યું અને તેની ફેરી ચલાવીને બીમનું ધનુષ, ખજા અને ઘોડાઓના સંહાર કરી નાખ્યો. ઘોડા માર્યા જવાથી બીમસેને તે રથમાંથી ફરીને સ્થપતિ દયા ઉપર જઈ ગયો. જ્યદયનું આ પરક્રમ જોઈ આ પના સેનિકા પ્રસન્ન થઈને તેને સાગથી આપવા લાગ્યા. એટલામાં અભિમન્યુએ ઉત્તર દીશ તરફ યુદ્ધ કરનાર હાથીચારોને મારીને પાંચવાની સેનાને મોટા ભાગે બચાડ્યો. પરંતુ જ્યદયે તેને પશુ રોકી દીધો. મત્સ્ય, પાંચાલ, કેકય અને પાંડવ લોકોએ બહુ જ કેશિય કરી પરંતુ તેઓ જ્યદયને હારી શક્યા નહિ. આપના યત્નોમાંથી જે કોઈ કશુંની સેનાનો બૃહ તોડાનો પ્રવન્ન કરતું તેને જ્યદય વરદાનના પ્રભાવથી રોકી દેતો હતો.

અભિમન્યુદ્વારા કૌરવ સેનાના ક્રેટલાયે મુખ્ય વીરોના સંહાર

સંજય કહે છે—સારપણી દુર્ધર્ષ વીર અભિમન્યુએ તે સેનાની વચ્ચે યુગીને એવો ઉત્પાન પ્રયાગ્યો કે જેમ મોઢ મોઢ મથર સપુદમાં ખજામજાદ મથાવી દે છે. આપણી સેનાના મુખ્ય લોકોએ રથોથી અભિમન્યુને ઘેરી રાખ્યો હતો. તે પણ તેણે રથ પેનના સારથીને મારીને તેના ધનુષને પણ કાપી નાખ્યું. બજાવાન શાસેન પણ ફેલાતાં બાજોથી અભિમન્યુના ઘોડાઓને વિધવા લાગ્યો. આગી ઘોડા અટકી પડ્યા. આ વિધ આવી પાડાથી સારથી રથને દૂર ખસેડી ગયો. થોડી જ વારમાં રથઓને રચગતા અભિમન્યુને ફરીથી આવતો જોઈ બચાવીયે તેનો સામનો કર્યો. તેણે અભિમન્યુને સાઠ બાજો થી વધુ પડી દીધો. અભિમન્યુએ બચાવીવતી જાતીમાં એક જ બાજુ મર્યું કે જેથી તે પ્રાણવીન થઈને પૂરી પર પડી ગયો. આ જોઈ આપણી સેનાના મોટા મોટા લોકોએ કાંઈમાં બચાવને અભિમન્યુને મારી નાખવાની કિશ્કીશ કરી. તેની કચે

તેમનું ખૂબ જ બપંડર યુદ્ધ થયું. અભિમન્યુએ ક્રુપિત થઈને તેમનાં ધનુષ અને બાજોના દુરોડક્રમ કરીને કુરુક્ષેત્ર અને માગાઓથી દુરશાખન તેમનાં મરતકું પણ

કાંઈમાં બચાવને અભિમન્યુને મારી નાખવાની કિશ્કીશ કરી. તેની કચે સાર પાત્રી મથાજનો બજાવાન પુલ સમરથ આગ્યો

કર્ષે. શંભે પણ તેની છાતીમાં નવ બાણ માર્યાં. અભિમન્યુએ શત્રુની ધ્વજા કાપીને તેના પાશ્વરક્ષક અને સારથીને પણ મારી નાખ્યા. પછી જ બાકીથી શત્રુને પણ વિધ્વો. શલ્ય તે રથથી ભાગીને બીજા રથ પર જઈ ગયો. આના પછી સુલકાકુમારે શત્રુનું જ. ચન્દ્રેનું, ગોધવેનું, સુવર્ચા અને મૃગભાસ—આ પંચ રાજાઓના વધ કરીને શત્રુ નિને પણ બાણથી ધાવધ કર્યો. શત્રુનિએ પણ ત્રણ બાણોથી અભિમન્યુને વિધીને દુર્ભેધનને કહ્યું—‘ જુઓ, આ ઝોક-પગી-ઝોક આપણને મારી રહ્યો છે. હવે આપણે બધા મળીને આને મારી નાખીએ.’

ત્યારપછી કહે’ દ્રોણાચાર્યને કહ્યું—‘ અભિમન્યુ પહેલેથી જ અમને બધાને કચડી રહ્યો છે, હવે તેના વધનો કાર્ષ ઉપાય અમને જલદી બતાવો.’ ત્યારે મહાન ધનુષર દ્રોણે બધા ભેટાને કહ્યું—‘ આ પાંડવનન્દનની સૂત્રિ’ તો જુઓ, બાણોને ચક્રાવતી અને છતાં વખતે ઝોના હાથમાં કેવળ મસ્તકાકર ધનુષ જ મહામય પડે છે. તે કઈ વખતે બાણ લે છે, ચક્રાકર છે અને જોડે છે તે તેની વેગવતી સૂત્રિમાં જલ્પાનું પગ નથી. કેવળ બાણો ચક્રાવતીથી જોળાકાષ મળતું તેનું ધનુષ સતત ગોળ જ દેખાયા કરે છે. તે ક્યમ ક્યાં છે તે કહી શકાતું નથી! સુભદ્રાનન્દન અને તેનાં બાણોથી સૌદીપુકાણ કરી રહ્યો છે, મારા પ્રાણ મચિઈત થઈ રહ્યા છે તો પણ તેનું પરાક્રમ જોઈને મને હર્ષ જ થાય છે. પોતાના હાથેની સૂત્રિને લીધે તે જોડી સાથે સમસ્ત રિક્ષાઓમાં બાણચર્યા કરી રહ્યો છે, આ વખતે અનુનમાં અને આમાં કાર્ષ ફેર દેખાતો નથી.’ આ વખતે કહે’ને અભિમન્યુની બાણ હાથમાં તેલે ધુનઃ દ્રોણને કહ્યું; ‘ આચાર્ય! અભિમન્યુ મને ખુબ જ કંટ આપી રહ્યો છે. મારે ગમે તેમ કરીને ફણ યુદ્ધમાં જાણ રહેવું જોઈએ એમ સમજીને જ હજી સુધી જોતો છું. આ તેજસ્વી કુમારનાં તીક્ષ્ણ બાણો મારા હૃદયે ચીરી નાખે છે.’

કહે’ની વાત સાંભળી આચાર્ય દ્રોણ હસી પડ્યા અને ધીમેથી બોલ્યા; ‘ ઝોક તો આ તરણ રાજકુમાર સ્વયં શીથ પરાક્રમ બતાવનાર છે અને બીજા તેનું કવચ અજેય છે. આના પિતા અનુનને મેં જ કવચધારણની વિલા શીખવી હતી. તે સંપૂર્ણ વિદ્યાને જરૂર આ મળ્યું જાય છે. મારે જો તેનું ધનુષ અને મર્યાદા

(ધનુષની દોરી) કાપી નાખી શકાય, હજામે કાપી ધોમ, પાશ્વરક્ષક અને સારથી મારી નાખવામાં આવે, તો કામ બની શકે છે, રાધ નન્દન! તમે મોટા ધનુષર છો, જો માર્ક કંઈ તો આમ જ કરો. તેને દરેક પ્રકારે અસહાય કરીને રણથી કાગાડો અને પાછળથી પ્રહાર કરો, ન્યામુંથી આના હાથમાં ધનુષ રહ્યું હશે ત્યાંમુંથી આને દેવતાઓ અને અસુરો પણ છાંતી નથી શકતા.’

આચાર્યની વાત સાંભળી કહે’ બાણોથી અભિમન્યુનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. કૃતરમાંજ તેના ધોમને અને કૃપાચાર્યે પાશ્વરક્ષક તથા સારથીને મારી નાખ્યા. તેને ધનુષ અને રથથી હીન જોઈને બાકીના મહારથીઓ ખૂબ શીથતાથી તેના ઉપર બાણ વરસાવવા લાગ્યા. ઝોક તરફ જ મહારથીઓ દત્તા અને બીજા તરફ અસહાય અભિમન્યુ. તો પણ તે નિર્દોષ તે ઝોકના બાળક પર બાણચર્યા ફરી રહ્યા હતા. ધનુષ કપાઈ ગયું, રથથી હાથ ધીવા પડ્યા તો પણ તેણે પોતાના ધર્મનું પાલન કર્યું. હાથમાં—હાથ-તરવાર લઈને તે તેજસ્વી બાળક આક્રમમાં જાડગી પડ્યો. પોતાની શધિમ શક્તિથી તે ગરુડની મદદ જીતી જ રહ્યો હતો, એવામાં દ્રોણાચાર્યે શુરપ્ર નામના બાણથી તેની તલવારના ટુકડેટુકડા કરી દીધા અને કહે’ હાથ છિન્નામન કરી દીધી.

હવે તેના હાથમાં તલવાર પણ ન રહી, બધાં અંગમાં બાણ ધુસી ગયાં હતાં, તે દશમાં તે આક્રમથી જાતવો અને દ્રોણમાં બરબરે હાથમાં ઝોક લઈને દ્રોણ ઉપર ધર્યો. તે સમયે તે ચક્રધારી ભગવાન વિષ્ણુની મદદ શોભાવવાન વધ રહ્યો હતો. તેને જોઈને

રાજ્યેક બહુ જ હરી ગયા અને બધાંજિ મળીને તેના માંના દુકડેદુકડા હરી લીધા. ત્યારે મહારથી અભિમન્યુએ બહુ જ મોટી ગદા દાખમાં લીધી અને અશ્વત્થામા ઉપર ચઢાવી. સમગ્રના વાલી સમાન તે ગદાને આપવી

તેજ અશ્વત્થામા રથથી ઊતરીને ત્રણ ગદામાં પાછો દડી ગયો. મરાની ઘોડથી તેના ધોમ, પાશ્વરશ્ક અને સારથી ગદામાં ગયા. ત્યારપછી અભિમન્યુએ મુખવના પુત્ર

દાશિયને તથા તેના સિત્તેવેર સાંધાર અનુચરોને મેળોને ફેર મેકલ્યા. પછી દસ વક્ત્રાનીય મહારથીઓના તથા સાત કેસ મહારથીઓના સંહાર કરીને દસ દહીઓને મારી નાખ્યા. ત્યારપછી દુઃશસનના પુત્રો રથ અને પેદાઓને મારથી ચૂલું કરી લીધા. આખું દુઃશસનના પુત્રને ખૂબ ક્રોધ થયો અને તે પજુ ગદા દાઢીને અભિમન્યુ તરફ દોડ્યો. પછી તે બંને એકબીજાને મારતીની બાજુથી જાણતર મહાર કરવા દાખ, બંને જ મરાના અગ્રાણી એક દસ અને બંને સુધે

મુઠ્ઠી પર પડ્યા. દુઃશસનકુમાર પડેલો ઊઠ્યો અને અભિમન્યુ દણ્ડ ઊડી રહ્યો હતો. ને તેના મરતા પડેલો ગદા મારી. તેના પ્રયત્ન આપતથી બીચકો અભિમન્યુ બેલોય મળી પડી ગયો. મહારજા આ પ્રમાણે તે એક જાગરને ધણા લોહાંજિ મળીને મર્યો.

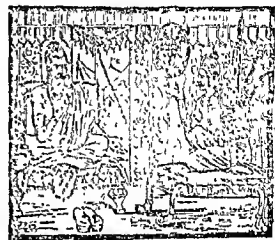
આકાશથી તુરિને પડેલા ચન્દ્રમાના જેવા તે ચારીર જાગરને રણમિમાં પડેલો જોઈને અન્તરિદામાં ઊરવાં પ્રાણીઓ પણ દાઢાંધાર કરવા લાગ્યા. બધાંજિ એક સ્વરથી કહ્યું; 'કોણ અને કણ' જેવા છ મહાન મહાન રથીઓએ મળીને આ એકલા જાગરનો વધ ક્યો છે તેને અને ધર્મભાનતાં નથી.' ચન્દ્રમા અને મર્યાના દુઃશમાન કાન્તમાન અભિમન્યુને આ પ્રમાણે પડેલો જોઈને આપના યોદ્ધાઓને ખૂબ જ દર્શ થયો અને પાંડવોના દાવમાં જલિયર થીય યદ, યજ્ઞના અભિમન્યુ દણ્ડ જાગક દલો. યુવત્થામાં તેજે પજ પજ મૂક્યો ન હતો. આ વીર મરતા જ યુધિષ્ઠિરના જોતાં જોતાં સમુદ્ધ પાંડવોના ભાગ્ય લાગી આ જોઈ યુધિષ્ઠિરે તે વીરોને કહ્યું 'વીરો! યુદ્ધમાં મૃત્યુને સમય આવવા છતાં પણ અભિમન્યુએ પીઠ મારવી નથી. તમે પણ તેની જેમ ધીરતા રાખો, કો નહિ. આજે જરૂર કમ્પો પર વિજય મેળવીશું.' આ પ્રમાણે કહીને ધર્મરાજે પેતાના દુઃખી હૃદયોને શોક દૂર કર્યો. યજ્ઞના અભિમન્યુ શીશુ અને અનુન સમાન પરાક્રમી હતા. તે ક્યકલાર રાજ્યકુમાર અને મહારથી કોસલને મારીને મર્યો છે. તે પુરુષવતોના અશ્વ લોકમાં ગયો છે તેમાં જ્યાં પણ સન્દેહ નથી. માટે ને શોક કરવા નોચ નથી.

મહારજા આ પ્રમાણે પાંડવોના તે સૈન્ય વીરને મારીને અને તેના જ જોથી પાંડવ અને લોદીમુદાજ યદિને અમેશોર સમંજસ થવાથી પેતાની યજ્ઞનીમાં આલ્પ જાન્યા. આવી વખત અને જોયું તે સમુદ્ધો પણ ખૂબ દુઃખી અને ઉત્સ યદિને પેતાના તંહુઓમાં જગ રવા દવા. આ સમયે ક્રોધ યોદ્ધાઓએ જો રાનવી નહી વડાવી હતી ને વેનરણી સમાન ભયંકર અને દુસ્તાર હતી. રણમિમાં મખમખમાં વેદોને ને નહી કુતરા અને મરેલો કહીને પેતાના પ્રલદમાં વડાવી નહી દડી હતી. અનેક ધા ત્યાં નાગી રવા દર્ના, રણ રમળને જોતાં જ ભય દેખવા થયો હતો.

યુધિષ્ઠિરનો વિલાપ તથા વ્યાસદ્વારા મૃત્યુની ઉત્પત્તિનું વર્ણન

સંજય કહે છે:—મહારાજ ! અભિમન્યુના મર્થ ગયા પછી બધા પાંડવ શોકાગ્રી રથ છેડી, કચ્છ બનરી અને ધનુષ ફેંકીને રાજ યુધિષ્ઠિરની ચારે તરફ બેસી ગયા તથા મનમાં ને મનમાં અભિમન્યુને માફ કરતા તેના મુદ્દતું સ્મરણ કરવા લાગ્યા. લાઘવી પુત્ર અભિમન્યુ જેવા વીર માર્યો ગયો, એ વિચારીને યુધિષ્ઠિર બહુ જ દુઃખી થઈ રહ્યા અને વિલાપ કરવા લાગ્યા. ‘જેમ બળદોના બુંડમાં સિંહનું બચ્ચું પ્રવેશી નખ તેમ જે કેવળ મારું જ પ્રિય કરવાની ક્ષમ્બાથી દ્રોણના દુર્ભેદ બુદ્ધિમાં જીવ દુરયો, મુદ્દમાં જેની સામે આવી મોટા મોટા ધનુર્ધરા અને અઘનિવામાં કુદળ વીરો લગી ગય, જેણે અમારા કંટર રૂપ દુઃશાસનને પોતાના બાણોથી તુરત જ મારીને લગાવ્યો હતો. તે વીર અભિમન્યુ દ્રોણની સેનારૂપ મહાસાગરની પાર જ્યા છતાં પણ દુઃશાસનક્રમારની પાસે જઈ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયો ! મુલકા, મારના માર્યા ગયા બાદ હવે હું અર્જુન અથવા મહાદાને કેવી રીતે મોંઘું બનાવીશ ? હાથ ! તે બીજાની હવે પોતાના ધ્યાર બેટાને નહિ જોઈ શકે. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને આ દુઃખદ સમયર મુઠ્ઠા કેવી રીતે સંભાળી રીશ ? આહ ! હું કેટલો નિઃશ્વ છું, જે મુકુમાર બાળકને જે જન અંશન કરવામાં, સવારી પર ચક્રાવર્તમાં તથા વસ્ત્રાભૂષણ પહેરવામાં આગળ રાખવો જોઈએ તેને મેં મુદ્દમાં પૂરો પ્રચોલ પણ નહોતો થયો ને આગળ ક્યોંતો પછી શાનો હોમકુદળ પાછો આવે ? અર્જુન છુરિમાન, નિલેશી, સંકેતશીલ, હાસ્યાન, બલવાન, મોટાને માન આપનાર, વીર અને સત્ય પરાક્રમી છે, જેનાં કર્મોની દેવતાઓ પણ પ્રશંસા કરે છે. જે અલય માગનાર રાત્રિને પણ અલય આપે છે, તેના જ બળવાન પુત્રની પણ અમે રક્ષા ન કરી શક્યા. બળ અને પુરપાઈમાં જે પોતાનું ભાન પણ નહોતો રાખતો તે અર્જુનકુમારને મરાગ્યોના જોઈને હવે વિજય મળવાથી પણ મને આનન્દ થશે નહિ. તેના વિના પૃથ્વીનું રાજ્ય, દેવપણું અથવા દેવતાઓના લોકોને અધિષ્ઠર પણ મોં માટે કશા કામનો નથી.’

કૃત્તીનન્દન યુધિષ્ઠિર જ્યારે આ પ્રમાણે વિલાપ કરી રહ્યા હતા તે જ વખતે મહર્ષિ વેદવ્યાસ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. યુધિષ્ઠિરે તેમની પથથોચા સત્કર કર્યો

‘મુનિવર ! સુમદાનન્દન અભિમન્યુ મુદ્દ કરી રહ્યાં હતા. તે વખતે અનેક અર્ધમી મહારથીઓએ ઘેરીને તેને મારી નાખ્યો છે. મેં તેને કહ્યું હતું કે ‘અમારે માટે બુદ્ધમાં મુસવાં દરરાજે બનાવી દે.’ તેણે તે પ્રમણે, જાંક્યું. જ્યારે તે પોતે ધુરી ગયો ત્યારે તેની પાછળ અમે પણ મુસવા લાગ્યા. પરંતુ જન્મદયે અમને રાક્ષી દીધા. શોકાગ્રીએ પોતાના સગાન વીરોની સાથે મુદ્દ કરાવું જોઈએ. પરંતુ રમુજોએ જે તેની સાથે વ્યવહાર કર્યો છે તે તદ્દન અનયિત છે. અને જ લીધે મારા હૃદયમાં બહુ સન્તાપ થઈ રહ્યો છે. વારંવાર તેની ચિન્તા થયા કરે છે અને જરાક પણ શાન્તિ નથી મળતી.”

વ્યાસે કહ્યું—યુધિષ્ઠિર ! તમે તો મહાન શુદ્ધિમાન અને સમસ્ત શાસ્ત્રોના યાતા છો. તમારા જેવા પુરોહિ સંકટ પત્તાં મૂંઝાતા નથી. અભિમન્યુ મુદ્દમાં અનેક વીરોને મારીને પ્રોહ શોકાગ્રીના જેવું પરાક્રમ બતાવીને સ્વર્ગમાં ગયો છે. ભારત ! વિષાતાના વિધાનને કાંઈ ટાળ્યા નથી શક્યું. મૃત્યુ તો દેવતાઓ, ગન્ધર્વો અને ધનવાનો પણ પ્રાણ લાઇ લે છે તો પાછી મનુષ્યોની તો શાન જ શું છે ?

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—મુને ! આ ધરવીર રાજકુમારો જન્મજોના વશમાં પડીને વિનાશના મુખમાં ચાલ્યા ગયા. લોકો કહે છે કે તે થરી ગયા; પરંતુ મને સન્દેહ થાય છે કે તેમને ‘મરી ગયા’ એમ શા માટે કહે છે. મૃત્યુ ક્યુંં ચાય છે ? શા માટે ચાય છે ? અને તે કેવી રીતે

પ્રજાનો સદાર હરે છે ! તથા કેવી રીતે આ છત્રને પાસેકમાં ઘર્ષ ન્તર છે ! પિતામહ ! આ બધી બાબતો મને બતાવો.

વ્યાસે કહ્યું—રાજન ! પ્રાચીન કાળની વાત છે. સત્યયુગમાં એક અકસ્માત નામનો રાગ હતો, તેના ઉપર શુરુએએ આક્રમણ કર્યું. રાગને એક પુત્ર હતો, જેનું નામ દરિ હતું. તે બગમાં નારાયણ સમાન અને શુદ્ધમાં હૃદય સમાન હતો. તે શુદ્ધમાં તે દુષ્ટર પશુકેમ ખતાવીને અન્તે તે શુભના દાષથી મર્યો ગયો. આથી રાગને બહુ શોક થયો. તેને પુત્રનો શોક કરતો જાણી દેવે પોતા નારદ તેની પાસે આવ્યા, રાગને તેમનો યથા-યોગ્ય સંહાર કરીને તેમને કહ્યું—‘ભગવન ! મારે પુત્ર હૃદય અને રિષ્ટ સમાન ક્ષાન્તિમાન તેમજ મહા-બળવાન હતો. તેને બહુ શુરુએએ બેગ્યા યર્ષાને મારી નાખ્યા છે. દેવે કું’ તે બરાબર જાણવા મર્યું છું કે મૃત્યુ શું છે અને તેનો પ્રભાવ શેવા છે !’

રાગની આ વાત સાંભળી નારદેએ કહ્યું—રાજન ! આદિમાં સદૃષ્ટ ઉત્પત્ત કરતી વખતે પિતામહ બ્રહ્માએ ન્યારે સમ્પૂર્ણ પ્રજાની સૃષ્ટિ કરી, પણ તેનો સંહાર થતાં ન જોયો ત્યારે તેઓ તેને માટે વિચાર કરવા લાગ્યા. વિચારનાં ન્યારે તેમને કંઈ મૃત્યુ નહિ ત્યારે તેમના ક્રોધને લીધે આક્રમણી અગ્નિ પ્રકટ થઈ અને સમ્પૂર્ણ રિષાઓમાં ફેલાઈ ગયો. ભગવાન બ્રહ્માએ તે અગ્નિયો પૃથ્વી, આકાશ તેમજ સમ્પૂર્ણ સરાયર જગતને આગનું શરૂ કર્યું. આ જોઈ રદ દેવતા બ્રહ્માના સરહમાં ગયા. ભગવાન ઘંડર આવતાં પ્રજાના દિનને માટે બ્રહ્માએ તેમને કહ્યું—‘એલા ! તું સ્વેચ્છાથી ઉત્પત્ત થયો છે અને મારી પાસેથી અગ્નિનું વરુ માગવા ચાલ્યો છે. બનાવ, કું’ તારી કંઈ કામના પૂર્ણ કરે ! તારી ને કંઈ બચાવ દશી તેને કું’ પૂર્ણ કરીય.’

રુદ્રે કહ્યું—પ્રજો ! આપે અકલ્પ્ય પ્રકારનાં પ્રત્યક્ષોની સૃષ્ટિ કરી છે. પરન્તુ તે બધાં આપના કૌશલિયથી રંગ થઈ રહ્યાં છે. તેમની દશા જોઈ મને ત્યા આવે છે. ભગવાન ! દેવે તો તેમના ઉપર પ્રહાર થયા.

બ્રહ્માએ કહ્યું—પૃથ્વી દેવી જગતના બાવથી પશિત થઈ રહી હતી. તેણે જ મને સંહારને માટે પ્રેરિત કર્યો. આ રિષામાં બહુ જ વિચાર કરવા છતાં પણ ન્યારે કે હાડગાળા મૂળો ત્યારે મને બહુ જ ક્રોધ મરી આવ્યો.

રુદ્રે કહ્યું—સંહારને માટે ત્યાપ કૌપ ન કરો; પ્રજા

પર પ્રહાર થાયો. આપના કૌપથી પ્રકટ થયેલી અગ્નિ પર્વત, રથા, નદી, જગાડાય, ધસ, ધન્ય આદિ સમ્પૂર્ણ સ્થાવર-જંગમરૂપ જગતને આગી નાખેલે. દેવે આપને કૌપ શાન્ત થઈ જાય—આ જ વરવાન મને આવશે. પ્રજાના દિનને માટે માર્ગ જોવો કાઇ ઉપાય બતાવો કે જેનાથી આ પ્રત્યક્ષોના જાન બચી જાય.

નારદે કહ્યું છે—શંકરની વાત સાંભળી બ્રહ્માએ પ્રજાનું કષ્ટાણુ કરવા માટે તે અગ્નિને ચોતામાં લીધી. કયો. લીધી કરતી વખતે તેમની બધી ઇન્દ્રિયોથી એક જી પ્રકટ થઈ તેનો રંગ શણ, રાસ અને પીંડાં હતાં. તેની છત્ર, મુખ અને નેત્ર લાલ હતાં. સહ્યાએ તેને ‘મૃત્યુ’ કહીને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે ‘મે’ લોહિતો સંહાર કરવાની હઠીથી કાપ કર્યો હતો, તેથી તારી ઉત્પત્તિ થઈ છે. દેવે તું મારી આગાથી આ સમ્પૂર્ણ સરાયર જગતનો નાશ કર તેથી તારું કષ્ટાણુ થયો.’

બ્રહ્માની આવી આટલો સાંભળી તે જી અવન-ચિત્તમાં પડી ગઈ. પાંચી ક્રૂરકે ક્રૂરકે રોવા લાગી. તેની કૌશલ્યથી ને અંતુએ પત્રી રંગાં દનાં તે બ્રહ્માએ દયામાં ઘર્ષ કર્યો અને તેને પત્રી માનવતા આપી. ત્યારે મૃત્યુએ કહ્યું—‘ભગવન ! શું કું જોઈ તોમી આ અગ્નિ ને કું કરું’ કું ! કું. પણ પત્રી કું છું. મરણો

સતાવાએલા લોકો રહન કરશે. તે દુઃખીઓનાં આંસુથી મને બહુ ભય થઈ રહ્યો છે. તેથી હું આપના શરણમાં આવી છું. મને વરદાન આપો, રાતા-કકળતાં લોકોના પ્રાણ લેવાનું કામ મારાથી નહિ થઈ શકે. મને પાપથી બચાવો.

બ્રહ્માએ કહ્યું—‘મૃત્યો ! પ્રજાનો સંહાર કરવા માટે જ તારી ઉત્પત્તિ થઈ છે. જા, બધી પ્રજાનો નાશ કરતી રહે. આમાં કાંઈ વિચાર કરવાની જરૂર નથી. આ પ્રમાણે જ થશે, આમાં કદી ફેરફાર નથી થઈ શકતો. તું મારી આજ્ઞાનું પાલન કર. આથીતારી નિન્દા નહિ થાય.

બ્રહ્માએ આ પ્રમાણે કહેતાં તે કથા પ્રજાનો સંહાર કરવાનું શ્વેતાકાં વિના જ તપ કરવાની ઇચ્છાથી ધેનુ-કાશ્યપમાં આવી બધાં તપાંથી પુરુષ, ગોકર્ણ, નેમિષ અને મહાયાત્રા આદિતીર્થોમાં જઈ જઈને કોર નિય-મોનું પાલન કરતી પોતાના શરીરને સફવચા લાગી. તે અનન્યભાવથી કેવળ બ્રહ્મામાં જ દૃઢ શક્તિ રાખતી હતી. તેણે પોતાના ધર્માચરણથી બ્રહ્માને પ્રસન્ન કરી લીધા.

ત્યારે બ્રહ્માએ પ્રસન્ન મનથી કહ્યું; ‘મૃત્યો ! બતાવ તો મારી કે આ માટે તું આ અત્યન્ત કોર તપ કરી રહી છે ?’ મૃત્યુ બોલી—‘પ્રજો ! હું આપની પાસેથી આ જ વર મશું છું કે હું પ્રજાનો નાશ ન કરું. મને અધર્મથી બહુ ભય થઈ રહ્યો છે, તેથી જ હું તપ કરવા લાગી છું. ભગવન ! મને ભયભોત અવ્યથાને આપ અભયદાન દો. હું એક નિરપરાધ સ્ત્રી છું, આપની પાસે કૃપાની ભીષ માગું છું, મને શરણ આપો.’ બ્રહ્માએ કહ્યું; ‘કલ્યાણી આ પ્રજાનો સંહાર કરવાથી તને પાપ નહિ લાગે. મારી વાણી કોઈ રીતે મિથ્યા નથી થઈ શકતી. તેથી તું મારે પ્રકારની પ્રજાનો નાશ કર. સના-તન ધર્મ તને પવિત્ર બનાવશે; લોકપાલો, યમ તથા તરેહતરેહની વ્યવિષ્ટા તારા સદાપક થશે. પછી દેવતા લોકો તથા હું તને વરદાન કરીશું.’

આ સાંભળી મૃત્યુએ બ્રહ્માના ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને પ્રણામ કર્યા; અને હાથ બેઠીને કહ્યું; ‘પ્રજો ! જો આ કાચ મારા વગર ન થઈ શકતું હોય તો મને તમારી આજ્ઞા ધિરેધિરું છે. હવે એક વાત કહું છું. સાંભળો. કામ, લોભ, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, દંપ, દ્રોહ, મોહ, નિર્ધનજતા તથા પરસ્પર કટુ વચન કહેતાં—આ જુદી જુદી જાતના દોષો જ પ્રાણીઓના દેહનો નાશ કરે.’ બ્રહ્માએ કહ્યું; ‘મૃત્યો ! એમ જ થશે. તારા જે આંસુઓ

મેં હાથમાં લીધાં છે તે વ્યવિષ્ટો બનીને આપણ પૂર થયું હોય તેમ પ્રાણીઓના નાશ કરશે. તને પાપ નહિ લાગે. કર નહિ. તું કામનાઓ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરીને સમસ્ત જીવોના પ્રણે હર. આમ કરવાથી તને અસધ ધર્મ પ્રાપ્ત થશે. જે મિથ્યાપણના આવરણથી ઢંકાયેલા છે તે જીવોને અધર્મ જ મારશે. અસત્યથી જ પ્રાણી પોતાને પાપના કાલમાં દૂષાડે છે.’

નારદ કહે છે—તે મૃત્યુ નામવાળી સ્ત્રીએ બ્રહ્માના કહેવાથી અને ખાસ કરીને તેમના આપના ભયથી ‘બહુ સારું’ કહીને તેમની આજ્ઞા સ્વીકારી લીધી. ત્યારથી તે કામ અને ક્રોધને છોડીને અનાસક્ત ભારથી પ્રાણી-ઓનો અન્તકાળ આવતાં તેમના પ્રણેને દરી લે છે. આ જ પ્રાણીઓનું મૃત્યુ છે, આથી જ વ્યવિષ્ટોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આધિ રોગને કહે છે. આથી જ રોગી થઈ જાય છે અને અન્તકાળ આવતાં બધા પ્રાણી-ઓનું મૃત્યુ થાય છે. તેથી રાજન ! તમે અર્થ શોક ન કરો. મરણ પછી બધાં પ્રાણીઓ પરલોકમાં જાય છે, અને ત્યાંથી ઇન્દ્રિયો અને વાસનાઓની સાથે અર્ધ પાછા આવે છે. દેવતાઓ પલ પરલોકમાં પોતાની ક્ષો ભોજવોને પછી આ મૃત્યુલોકમાં જન્મ લે છે. તેથી તમારે તંમાચ પુત્રને માટે શોક ન કરવો જોઈએ. તે વીરોને પ્રાપ્ત થનારા રમણીય લોકમાં પહેલોને ત્યાં સ્વર્ગીય આનન્દનો ઉપસોગ કરે છે. બ્રહ્માએ મૃત્યુને પ્રજાના સંહારને માટે જ ઉત્પન્ન કર્યું છે. આથી તે સમય આવતાં સર્વનો સંહાર કરે છે. આ ભણીને ધીર પુરોહ મરણ પામેલાં પ્રાણીઓને માટે શોક નથી કરતા. આ સમ્પૂર્ણ સૃષ્ટિવિધાતાની બનાવેલી છે, તેથી પોતાની ઇચ્છાનુસાર આનો ભય (સંહાર) કરે છે. તેથી તમે તમારા મરણ પામેલા પુત્રનો શોક સત્વર છોડી દો.

બ્યાસ કહે છે—નારદની આ અર્થભરી વાત સાંભળી રાજા અકસ્મતે તેમને કહ્યું—‘ભગવન ! મારો શોક દર થયો, હવે હું પ્રવ્રન છું.’ રાજાની આવી સન્તોષપ્રગટ વાણી સાંભળી દેવર્ષિ નારદ તુરત નન્દનવનમાં આજ્ઞા ગયા. રાંભ શુષિધિદે ! આ ઉપાખ્યાનને સાંભળવાથી પુરુષ, યજ તથા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. મહારથી, અતિમન્યુ યુદ્ધમાં ધનુષ, તલવાર, ગદા તથા શક્તિથી પ્રહાર કરે એ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયો છે. તે ચન્દ્રમાનો નિર્મળ પુત્ર હતો, અને દરીથી ચન્દ્રમામાં જ લીન થયો છે. તેથી તમે યૌધેય મરણ કરો અને પ્રમાદ છોડીને ભાઈઓને સાથે લઈ શીઘ્ર યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ જાઓ.

આસદ્વારા સૃજન-પુત્ર, મરુત્ત, સુહૃત, શિમિ અને રામના પરલોકમનનું વર્ણન

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—મુનિવર ! પ્રાચીન કાળના પુણ્યત્ત્વા, સત્યવાદી અને ગૌરવશાળી રાજર્ષિઓનાં કર્મેનું વર્ણન કરતાં આપ ફરીથી આપનાં યથાથ વચ્ચેનાં અને સાંત્વના આપો.

વ્યાસ બોલ્યા—પૂર્વકાળમાં એક શૈલ્ય નામનો રાજા હતો. તેના પુત્રનું નામ સંજય હતું. જ્યારે સંજય રાજા થયો ત્યારે તેની દેવર્ષિ નારદ અને પર્વત ઋષિ સાથે મિત્રતા થઈ. એક વખતે તે બંને ઋષિઓ સંજયને મળ્યા અને એક સમયે તેમને વિધિવત્ સત્કાર કર્યો અને તે બંને ઋષિઓ ખુબ પ્રસન્નતાથી ત્યાં રહેવા લાગ્યા.

સંજયને પુત્રની અસિદ્ધાથા હતી. તેણે પોતાની શક્તિ અનુસાર બ્રાહ્મણોની ખુબ સેવા કરી. તે બ્રાહ્મણો વેદવેદશાના યાત્રા અને સ્વાધ્યાયમાં લાગી રહેનારા હતા. રાજાની શુંશ્રદ્ધાથી પ્રસન્ન થઈ તે બ્રાહ્મણોએ નારદજીને કહ્યું; ‘ભગવન ! આપ રાજા સંજયને તેની ઇચ્છાનુસાર પુત્ર આપો ‘નારદજીએ ‘તથાસ્તુ’ કહીને સંજયને કહ્યું— ‘રાજર્ષે ! બ્રાહ્મણોએ આપના પર પ્રસન્ન છે અને આપને પુત્ર દેવા આજે છે. તેથી આપ જેવા પુત્ર આહતા હોય તેને માટે વર માગી લે.’

નારદજીએ આ પ્રમાણે કહેતાં રાજાએ દામ નેડીને કહ્યું; ‘ભગવન ! કુંઝેવે પુત્ર યાદું છું કે જે તેજસ્વી, યશસ્વી અને ઇન્દુઓને દયાવનાશી હોય તથા જેનાં મળ, મૂત્ર, શુંકે અને પરસેવા પણ સુવર્ણમય હોય.’ રાજાને એવો જ પુત્ર થયો. તેનું નામ સુવર્ણશીર્ષી, ધર્મ. વરદાનના પ્રસાદથી રાજાને ધૈર્ય નિરન્તર થઈ વધવા લાગ્યું. તેણે પોતાનો મહેલ, કોટ, કિલ્લો, બ્રાહ્મણોનાં ઘર, પર્વત, રાય અને વાસણો વગેરે દરેક વ્યવસ્થા વસ્તુઓ સોનાની જ બનાવવાની લીધી, કેટલાક વખત પછી રાજાના મહેલમાં કુંડારા ઘુસ્યા અને રાજકુમાર સુવર્ણશીર્ષીને બગપૂરકે પકડીને જંગલમાં લઈ ગયા. સુવર્ણ મેળવવાનો ઉપાય તો તેમને માલુમ હતો નહીં, તે મૂર્ખાઓએ રાજકુમારને મારી નાખ્યો. પછી તેનું શરીર કોડીને નેહું પડતું તેમને કંઈ પણ સોનું મળ્યું નહીં. તે બેરકડક યત્નોએ તે અદ્ભુત રાજકુમારને મારીને પોતે પણ આપસમાં લીધીને નષ્ટ થઈ ગયા. અને તે પાપીઓ અસંભાવ્ય નામના નરકમાં પડ્યા.

રાજા પોતાના મરેલા પુત્રને જોઈ ખુબ જ દુઃખી થયો. તે ખુબ કરુણતાથી વિચાર કરવા લાગ્યો. આં સમાચાર મળતાં દેવર્ષિ નારદે ત્યાં આવી દર્શન આપ્યાં અને કહ્યું— ‘સંજય ! તમે પણ એક દિવસ મરવાના જ છો, તો પછી બીજાના મૃત્યુને માટે આટલો શોક કેમ કરો છો ? રાજા અવિશ્વિતો પુત્ર રાજા મરત પણ છતાં ન રહી શક્યો તો બીજાઓની તો વાત જ શું ? ગૃહસ્પતિ સાથે દેવ હોવાથી સર્વે રાજા મરત પાસે મદ કર્યો હતો, ભગવાન શંકરે રાજા મરતાં એક સુવર્ણનું ત્રિરિશિખર આપ્યું હતું. તેની યદશાળામાં ધન્વ વગેરે દેવતાઓ, બૃહસ્પતિ તથા સમસ્ત પ્રજાપતિગણ વિરાજમાન હતા, યજ્ઞો બધો સામાન સોનાનો બનાવેલો હતો. તેના યજ્ઞમાં બ્રહ્મણોને દુધ, દહીં, ઘી, મધ, સ્વાદિષ્ટ ભોજનો તથા ઇચ્છાનુસાર વસ્ત્રો અને આશ્વર્યો પણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. મરતાના ધરમાં મરત (પવન) દેવતા ભોજન પીરસવાનું કામ કરતા હતા અને વિષદેવ સમાસર હતા. તેણે દેવતાઓ, ઋષિઓ, અને પિતૃઓને હવિષ્ય, શ્રાદ્ધ તથા શ્રદ્ધાપાત્ર દ્વારા તૃપ્ત કર્યાં હતા. બ્રાહ્મણોને તેણે અપાર ધન દેવેચ્છાએ દાન કર્યું હતું. ધન્વ પણ તેનું ભણું ચાહતો હતો, તેના રાજ્યમાં પ્રજાને શમ-આધિ સત્તાવતા નહોતા તે, ખુબ શ્રદ્ધાળુ હતો અને શુભ કાર્યોથી છતાંએલા અસ્ય પુત્રવ-લોભને પ્રાપ્ત થયો હતો. રાજા મરતે તરુણ અવસ્થામાં જ રહીને પ્રજા, મન્ત્રી, ધર્મપત્ની, પુત્ર અને ભાઈઓ સાથે એક દળર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. સંજય ! એવો પ્રતાપી રાજા પણ મૃત્યુથી ન બચી શક્યો તો તારે પણ તારા પુત્રને માટે શોક ન કરવો જોઈએ.

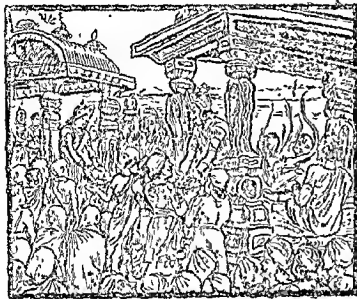
નારદજીએ ફરીથી કહ્યું—રાજા સુહૃતનું પણ મૃત્યુ થયું હતું. તે તેના સમયનો અદિતીય વીર હતો, દેવતાઓ પણ તેની તરફ આંખ ઉઘાડીને નેહાં ચક્રતા નહોતા. તેજમનું પાસન, ધર્મ, દાન, યજ્ઞ અને ઇન્દુઓ ઉપર વિજય મેળવે—આ વસ્તુઓને કષ્ટાણુકરી સમન્વિતો હતો. તે ધર્મથી દેવતાઓની આરાધના કરતો, બ્રહ્મણી ઇન્દુઓ પર વિજય મેળવતો અને પોતાના શુરોથી સમસ્ત પ્રજાને પ્રસન્ન રાખતો હતો. તેણે સ્ત્રીઓ અને કુંડારાઓનો નાશ કરીને આ સપૃહ્ય પૃથ્વીનું રાજ્ય કર્યું હતું. તેની પ્રસન્નતા માટે વાદ-જોએ અનેક વર્ષો સુધી તેના રાજ્યમાં સુવર્ણની વર્ષા

ડરી હતી, તેના રાજ્યમાં કોઈને પણ અધીષ્ટ વસ્તુઓની કમી ન હતી. એક એક ગાઉ લાંબી-પહેળી વાવો તેણે બંધાવી હતી. તેણે કુત્તર-ગણ દેશમાં યજ્ઞ કરી અને પોતાનું આપાર ધન બાહ્યોને વહેંચી દીધું. રાજ્ય સુરોએ એક

શિબિ પણ મયો દત્તો. તેણે સમ્પૂર્ણ પૃથ્વીને જીતીને અનેક અધિપતિ ધર્યાં કર્યા હતા. તેણે દશ અબજ સેના-મહારાજાનું દાન કર્યું હતું. તે સાથે દાધી, ઘોડા, પશુ, માન્ય, ગાયો સહિત પૃથ્વીનું બાહ્યોને દાન કર્યું

હતું. પ્રજાપતિએ પણ શિબિ સમાન મહાન.

કાની અને ધર્મ-પાલક રાજા જૂત, હરિષ્ય, વર્તમાનમાં ભોલો નથી. તેણે કેટલાયે યજ્ઞો કર્યા, તેમાં ધાંચકાની સમ્પૂર્ણ કામગીરી પૂર્ણ કરવામાં આવતી હતી. તે યજ્ઞોમાં યજ્ઞસ્તમ્બો, મંડપો, વાસણો, કરામતો, અને દરેક નાતની વસ્તુઓ મુરલુંની ભની હતી. યજ્ઞના વાસણોમાં દૂધ-દહીના ગોદામોટા કુટો લારેલા રહેતા હતા તથા નદીઓ વહેતી રહેતી હતી. શુદ્ધ અન્નની પર્વતો જેવા ઢગલાઓ લાગેલા રહેતા હતા. ત્યાં સર્વને માટે જોઈ ઘેપણુ કરાનાં આવતી હતી કે જે સજ્જનો । જ્ઞાન કરે અને જેને જે હવણ હોય તે મેળવ કરે.

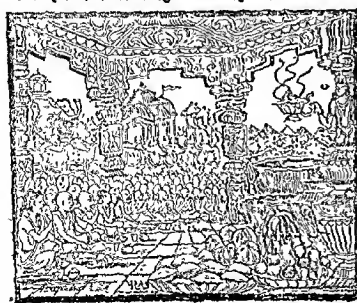
હજાર અધિપતિ યજ્ઞો, સૌ રાજ્યા યજ્ઞો તથા પુષ્કળ રાણીઓ-વાળા બીજા અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા. સંજય ! તે શુદ્ધાત પણ તમારા અને તમારા પુત્રના કરતાં એક હતો. પરંતુ મનુષ્યે તેને પણ ન છોડ્યો. આ સમયેને તમારે પણ તમારા પુત્ર માટે શોક ન કરવો જોઈએ.

ભગવાન શિવે રાજા શિબિના પુણ્યકર્મથી પ્રભાવે તેને આ વર આપ્યો હતો કે 'રાજા ! જરા દાન કરતા રહેવાથી તારું ધન કોણુ નહિ ધાય. તારી થ્રક્ષ થક, અને પુણ્યકર્મ અક્ષય રહેશે. તારા કહેલ પ્રમાણે બધા પ્રજાઓ તારી સાથે પ્રેમ કરશે. અને તેને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થશે.'

નારદજી ફરી કહેવા લાગ્યા—રાજા ! જેનું આખી પૃથ્વી ઉપર શાસન હતું તે હરીશ્ચન્દ્ર પુત્ર રાજા

આ ઉત્તમ વર પ્રાપ્ત કરીને શિબિ રાજ્ય સમાપ્ત આવતાં દિવ્ય લોકમાં ગયો. તે તપસ અને તમારા પુત્ર કરતાં પણ અધિક પુણ્યપાત્ર હોતો. ન્યાયે તે પણ મનુષ્યો ન બધી શક્યો તો તમારે પુત્રને મારું શોક ન કરવો જોઈએ.

સંજય ! જે પ્રજા પર પુત્ર સમાન પ્રેમ રાખતા હતા તે દશરથમંદન રામ પણ પરમધામ આસ્યા ગયા. તેઓ અત્યંત તેજસ્વી હતા અને તેમનામાં અસંખ્ય શક્તિ હતા. પોતાના પિતાની અસાધી તેમણે ધર્મ-પત્ની સીતા અને ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે યોદ્ધા સુધી વનવસ કરી હતી. જનરથાનમાં રહીને તપસ્વી મુનિઓની રક્ષા અર્થે તેમણે યોદ્ધા હજાર રાક્ષસોનો વધ કર્યો.

ત્ય રહેતીવખને લક્ષ્મણ સહિત રામને મોહમાં નાખીને રાવણ નામના રાક્ષસે તેમની પત્ની સીતાનું દબ્ધ કર્યું. રાવણ દેવતાઓ અને દેવેશ્વરી પણ અવધ્ય હતો, તેમજ આદ્યો અને દેવતાઓને માટે કાચાપ હતો. પરંતુ રામે તેના સાધ્યો સીદિત તેને મારી નાખ્યો. દેવતાઓએ તેમનો સ્મૃતિ કરી અને સંપૂર્ણ સંસારમાં તેમની પ્રાપ્તિ દેવદાસ ગઈ. દેવતાઓ અને અધિઓ તેમની સેવામાં રહેવા લાગ્યા. તેમણે વિદ્યાજ્ઞ સાધાત્મ્ય પ્રાપ્ત કરીને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરી. ધર્મપૂર્વક પ્રભુનું પાલન કરતાં તેમણે અધમેધ નામનો મહાવ્રથ કર્યો.

શ્રીરામચન્દ્રે જન્મ અને તરુણને છતી લીધાં હતાં. દેહધારીઓના બધા રોગોને તેમણે નષ્ટ કર્યાં હતાં. તેઓ કલ્યાણમય શુભાશી સુકા અને સદા પોતાના તેજ્યથી પ્રકાશમાન રહેતા હતા, સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં આંધક તેજસ્વી હતા. રામના શાસનકાળમાં આ પૃથ્વી ઉપર દેવતાઓ, અધિઓ અને મનુષ્યો એકબીજા સાથે રહેતાં હતાં. તે વખતે સર્વનાં આશુક્ય લાખાં હતાં. કોઈ અશક્ત મનું નહોતું. દેવતાઓ અને પિતૃઓ વેદોની વિધિઓથી પ્રસન્ન થઈ હવ્ય-કર્મને પ્રહણ કરતા હતા. રામના રાજ્યમાં ઇન્દ્ર-મન્દરાગ્રનું નામ ન હતું. એટી સાપ નષ્ટ થઈ ચૂક્યા હતા. કોઈ પશુઓ દૂષી નહીં મરેતા ન હતા અને અકાળે અગ્નિ કોઈ ને બાળતો ન હતો. ને વખતના સોગા અધર્મમાં રસજળા, લેબી અને મૂર્ખ ન હતા. બધા વર્ણોના લોકો શિષ્ટ, શુદ્ધિમાન અને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરનારા હતા.

ભગવાન રામનું શામસુંદર સ્વરૂપ, તરુણ અવસ્થા અને કમળ જેવાં વિદ્યાજ્ઞ નેત્રો હતાં. હાથ સુંદર, લંચણ

મુઠ્ઠી લાંબા હતા. સિદ્ધ સમાન આંધ હતા. તેમનાં દાંત સર્વ જીવોના મનને દરનારું હતું. તેમણે અગ્નિપરિક્ષા કરી મુઠ્ઠી રાજ્ય કર્યું હતું. સર્વના હૃદયમાં ગામડાં તો અનિશ્ચય રહેલ જીવસાતો હતા. અને તેમણે પાનના વારે લાગ્યાના બળે પુત્રોદારા આદિ પ્રકારના રાજકીયની રચાપના કરીને ચારે વર્ણોની પ્રાપ્તિ સાથે લઈ ગયે

પરમ ધામ ગમન કર્યું. સંજ્ઞા તમારા અને તમારા પુત્ર કરતાં સર્વથા શ્રેષ્ઠ તે રામ પણ જે આદિ નંદરી રચ્યા તે તમે પોતાના પુત્ર માટે રોક કેમ કરો છો ?

ભગીરથ, દિલીપ, માન્ધાતા, યયાતિ, અમ્બરીષ અને શશબિન્દુના મૃત્યુનાં દૃષ્ટાન્ત

નારદજીએ કહ્યું—શંભુ ! રાજ ભગીરથનું પણ મૃત્યુ થયું હતું. તેણે થક કરતી વખતે ગંગાના બન્ને કિનારા ઉપર સોનાની ઈંટોના ઘાટ બનાવ્યા હતા. તેની પ્રતિષ્ઠા કોઈને કોઈ બાદની રમી કે કર્યું કુલ્ય નહોતું. તેણે સોનાનાં આજ્ઞાશીથી નિર્મિત દશ લખ રુપાએ અકાળેને કાન કરી હતી. બધી રુપાએ રોજનાં મેડી હતી. બધા રમતે ચાર-ચાર પેડાં વેડેલા હતા. મૃત્યુકે રમતી પાડળ કેમો દાઢ્યો સુખી મળ્યાં પહેલેલા ચાલતા હતા અને સોન્સે

ગાળો હતી. આ પ્રમાણે તેણે પુરુષ જિજ્ઞાસા બાધી હતી. ગંગાજી આ બધા રથો અને પશુઓની જોડાથી ગજારાત્રી ‘મારી રમી કરો’ રહેતાં બમીરથનાં જોડામાં નહીં બોલો. તેથી તેઓ તેનાં પુત્રો થયાં અને તેમનાં નામ ભારતીયો પડ્યું. ગંગા દેવિએ પશુ તેને વિનંતી કરીને જાલવો દોડે. જે જાલવે ન્યાયે નેત્રે રાખી. જનુની દબ્ધ કરી તે જનુએ ને નિતેનાં મનને તેને તરુણ અર્પણ કરી. રાજ ભગીરથ નામનું કુપ્ત કરીને અને પ્રમ થયો. રામનાં તે લગત કરી.

તમારા પુત્ર કરતાં સર્વ રીતે આધિક હતા. ને તે આદ્ય ન રહી શક્યો તો બીજાઓની તો વાત જ શું છે?

હાથપિશાના પુત્ર રાજા દિલીપ પણ મર્ષા હતા, જેમના સો યજ્ઞોમાં હાથેથી તત્ત્વજ્ઞાની બ્રાહ્મણો રાખવામાં આવ્યા હતા. તેમણે યજ્ઞ કરતી વખતે ધન-ધાન્યથી સમૃપ્ત આ સમૃપ્ત્યું પુત્રી બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધી હતી. હિન્દ વગેરે દેવતાઓ તેમને ધર્મના સમાન માનીને તેમના યજ્ઞમાં પધાર્યા હતા. ત્યાં રસની નહીંઓ વહેતી

હતી, અનના પહોડ થયા હતા. ત્યાં ગન્ધર્વરાજા રિશા-વસુ ખુબ પ્રસન્ન થઈ શીલુ વગાડતા હતા. બધા પ્રાણીઓ તે સત્યવાદી રાજાનું સન્માન કરતાં હતા.

એક વાત તેમને માટે અદ્ભુત હતી કે ન્યારે તેઓ યુદ્ધ કરતી વખતે જળમાં જતા ત્યારે તેમના રથનાં મૈકાં પૂર્ણતાં ન હતી. તે સત્યવાદી અને ઉદાર રાજાનું જેઓ દર્શન જ કરી લેતા તેઓ સ્વર્ગના અધિકારી બની જતા હતા. દિલીપને ઘેર આ પાંચ પુત્રકારના આરાજ હરિ બધ થતા નહોતા-રથઆપનો બનિ, ધનુષનો ટંકાર અને અતિથિઓને માટે 'ખાઓ, પીઓ અને બિશ્કા મહણુ' કરો' નો શબ્દ સંજ્ઞા તે રાજા તમારા અને તમારા પુત્ર કરતાં શ્રેષ્ઠ હતા, પરંતુ તેઓ પણ છવિત ન રહી શક્યા. તો પછી તમે તમારા પુત્ર માટે કેમ શોક કરે છો?

યુવનાથના પુત્ર માન્ધાતાનું મૃત્યુ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે. તેઓ દેવતાઓ, અસુરો અને મનુષ્યો-ત્રણે લોકમાં વિજયી હતા. એક વખતે રાજા યુવનાથે તરસ લાગવાથી અજાણ્યતા પુત્રપ્રાપ્તિ કરાવનાર યદુના કથ શનુ મન્નપૂત જળ પી લીધું. પેટમાં જતા જ તે જળ પુત્રના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયું. તેને માટે વૈદ્યશિર મહિષ અશ્વિનીકુમાર બોલાવવામાં આવ્યા, તેમણે બાળકને ગર્ભમાંથી કાઢ્યો. તે દેવતા સમાન તેજસ્વી હતા.

તેને પિતાના બોળામાં યુનેશ નેષ દેવતાઓએ આપસમાં કહ્યું- 'આ કોનું દૂધ પીશે?' આ સાંભળી હિન્દ કહ્યું- 'માં ઘાતા-મારું દૂધ પીશે.'

તે જ વખતે હિન્દની હાથની આંગળીમાંથી દૂધની ધારા વહેવા લાગી. હિન્દે દયાવશ થઈને તેને માટે 'માં ઘાતા' કહ્યું હતું. તેથી તેનું નામ માન્ધાતા પડ્યું. હિન્દના હાથથી જ દૂધ પીને તે મોટો થયા લાગ્યો. બાર દિવસમાં તે બાર વર્ષના જેવો થઈ ગયો. રાજા યતાં માન્ધાતાએ સમૃપ્ત્યું પૂજ્યોને એક જ દિવસમાં છતી લીધી. તે ધર્માત્મા, ચૈત્યવાન, સત્યપ્રતિજ્ઞ અને જિતેન્દ્રિય હતા. સ્થાં ન્યાંથી ઉદય

થતો હતો અને ન્યાં અસ્ત પામતો હતો ત્યાંથીનું બધું વાન્ય યુવનાથના પુત્ર રાજા માન્ધાતાનું કહેવાનું હતું. માન્ધાતાએ સો અશ્વમેધ અને સો રાજસ્ય યજ્ઞ

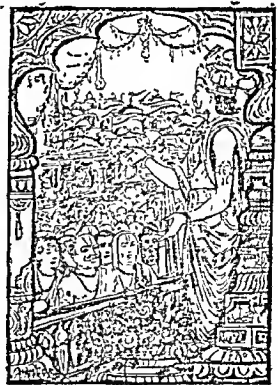
ધર્મ-હતા. તેમના યજ્ઞોમાં ઘી મેષ તથા કૃષ્ણની નદીઓ અન્નના પવતોની ચારે બાજુએ વહેતી હતી. તેમણે ધન-ધાન્યથી સમ્પન્ન સમુદ્ર સુધીની પૃથ્વી બ્રાહ્મણોને આધીન કરી દીધી હતી. પછી સમય આવતાં તેઓ પોતે પણ આ સોડકથી અસ્ત ધર્ષ ગયા. સમૂલ્યું દિશા-ઓમાં પોતાનો સુપથ દેશાવીને તેઓ પુણ્યવોનાના સોડકમાં પહોંચી ગયા. સંજય ! તેઓ પણ તમારાથી અને તમારા પુત્રથી શ્રેષ્ઠ હતા. જ્યારે તેઓ પણ મૃત્યુથી ન બચી શક્યા તો બીજાઓની શું થાત છે ! માટે તમારે પુત્રનો શોક ન કરવો જોઈએ.

નદપન-નન યયાતિનું પણ મૃત્યુ થયેલું છે. તેમણે સૌ રાજસ્ય, સૌ અધમેષ, હનર પુરુષરીક માગ, સૌ વાગ્મેષ યય, હનર અતિસત્ર યય, તથા આનુર્ભસ અને અગ્નિશ્રોમ વગેરે અનેક પ્રકારના યજ્ઞો કર્યા હતા અને બ્રાહ્મણોને ખૂબ જ દાક્ષણ આપી હતી. પરમ પવિત્ર સરસ્વતી નદીએ, સમુદ્રોએ તથા પર્વતો સહિત બીજી સરિતાઓએ યય કરનાર યયાતિને ઘી અને કૃષ્ણ આપ્યાં હતાં. અનેક પ્રકારના યજ્ઞોથી પરમાત્માનું પૂજન કરીને તેમણે પૃથ્વીના ચાર ભાગ કર્યાં. અને તે ઋષિવંશ, અષ્વ, હોતા તથા ઉગ્રગાતાને વહેંચા દીધા. પછી દેવધાની અને સમિંધાથી ઉત્તમ સન્તાનો ઉત્પન્ન કર્યાં. જ્યારે ભોજોથી તેમને શાન્તિ ન મળી ત્યારે નીચેના અર્થની ગાથાનું ગાન કરતાં તેમણે પોતાનો ધર્મ પત્નીઓ સાથે વાનપ્રાચ આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો. તે ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—આ પૃથ્વી ઉપર જેટલું ધ્યાન, સંચય પશુઓ અને સ્ત્રી વગેરે જેટલા ભોજ્ય પદાર્થો છે તેઓ બંધા થઈને પણ એક મનુષ્યને સન્તુષ્ટ કરવા માટે પૂરતા નથી—આ પ્રમાણે સમજીને મનને શાન્ત કરવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે રાજ યયાતિએ ધૈર્યપૂર્વક કામનાઓનો ત્યાગ કર્યો અને પોતાના પુત્ર પૂરને રાજસિંહાસન ઉપર બેસાડીને વનમાં ગાલ્યા ગયા. સંજય ! તેઓ પણ તમારાથી અને તમારા પુત્રથી અધિક હતા. જો તેઓ પણ મરી ગયા તો તમારે પણ તમારા મરેલા પુત્ર માટે શોક ન કરવો જોઈએ.

સાંકળજવામાં આવ્યું છે કે નાભાજના પુત્ર રાજ અમ્બરીષ પણ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયા હતા. તેમણે એકલાએ જ કૃષ્ણ લાખ યોદ્ધાઓ સાથે મુદ્ધ કર્યું હતું. એક વખત તેમના સમુજોએ તેમને મુદ્ધમાં છતવાની ક્ષમણથી

ચારે બાજુથી આવીને ઘેરી લીધા. તેઓ બંધા થ અન્ન-મુદ્ધના જાણકાર હતા અને રાજ અમ્બરીષ પ્રત્યે ખરાબ વચનો બોલી રહ્યા હતા. ત્યારે અમ્બરીષે પોતાના કરીરબળ, અસ્ત્રબળ, હસ્તકાષ્ઠ અને મુદ્ધકોણથી સમુજોનાં છત્ર, બાણ, પવન અને રથોના હુકે હુકા કરી દીધા. પછી તે સમુજો પોતાના પ્રાણ બચાવવા પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. અને ‘અને આપના ચરણમાં છીએ’ એવાં વચનો બોલતા તેમને ચરણે ધર્ષ ગયા. આ પ્રમાણે તે સમુજોને વશીભૂત કરીને સમૂલ્યું પૃથ્વી ઉપર વિજય મેળવીને તેમણે શાન્તિવિધિ અનુસાર સૌ યજ્ઞો કર્યાં. તે યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો તથા બીજા લોકો પણ ઉત્તમ અન્નનું યોગ્ય કરીને વૃષ યજ્ઞ હતા તથા રામએ પણ સર્વોત્તમ સન્કર કર્યો હતો, તથા પુષ્પણ દક્ષિણાઓ આપી હતી. તેમણે અનેક મોટા મોટા રાજાઓને તથા રાજકુમારોને દ્વેષ અને ખળના સહિત બ્રાહ્મણોને આધીન કરી દીધા હતા. મહર્ષિઓ તેમના પર પ્રસન્ન થઈ રહેતા હતા કે ‘અસખ્ય દાક્ષણ આપ

નાર રાજ અમ્બરીષ જેવા યજ્ઞ કરે છે તેના નથી પહેવાના રાજાઓએ કર્યા કે નાંદ આગળ માર્ગ કરી. સંજય ! તેઓ તમારાથી અને તમારા પુત્રથી બધું અધિક હતા.

તમારે તેઓ પણ મૃત્યુને વશ થયા તો તમારે તમારા મરણ પામેલા પુત્ર માટે શોક ન કરવો જોઈએ.

હવેય છે કે જેમણે અનેક પ્રકારના યત્ન કર્યા હતા તે રાજા શંકરગિન્દુ પણ મરી ગયા. તેમને એક લાખ

વેદોના વિદ્વાન અને ઉત્તમ ધનુર્ધરીઓ હતા. અર્ધાંશ અશ્વમેધ યત્ન કર્યા હતા. રાજા શંકરગિન્દુએ પોતાના તે કુમારને અશ્વમેધ યત્નમાં બ્રહ્મચર્યને આપી દીધા હતા. પ્રત્યેક રાજકુમારની પાછળ સુન્દર્યુથી શરુમારેલી સો-સો

કન્યાઓ હતી, એક એક કન્યાની પાછળ સો-સો હાથી, દરેક હાથી પાછળ સો-સો ગાય, દરેક ગાય સાથે સો-સો ઘોડા, દરેક ઘોડાની પાછળ હમર-હમર ગાયો તથા દરેક ગાયની પાછળ ખ્યાસ-ખ્યાસ ઘેરા હતા. આ આશર ધન રાજા શંકરગિન્દુએ પોતાના મહાયત્રમાં બ્રહ્મચર્યને માટે દાન કર્યું હતું. તે યત્નમાં ગાઉના ગાઉ સુધી અન્નના પર્વત લાગેલા હતા. રાજાની અશ્વમેધ યત્ર પૂરો થયા, પછી પણ તેર પર્વત બચી ગયા હતા, તેમના રાજમહાગર્ભા પૃથ્વી પર હટપુટ મનુષ્યો રહેતા હતા. ઘેરને કર્ણા વિધન આવનાં ન હતાં, રોગ ન હતા, ધણી વખત સુધી રાજ્યના ઉપશોભ કરીને અન્તે તે દિવસે કને પ્રાપ્ત થયા. યજ્ઞ્ય [તેઓ તમારા અને તમારા પુત્ર

સ્ત્રીઓ હતી અને પ્રત્યેક સ્ત્રીના ગર્ભથી એક એક હમર સન્તાનો ઉત્પન્ન થયાં હતાં. બધા રાજકુમારો પરાક્રમી,

કર્તા બૂધ જ આધક હતા. તમારે તેઓ પણ ન રહી શક્યા તો તમારે પણ પુત્રને માટે શોક ન કરવો જોઈએ.

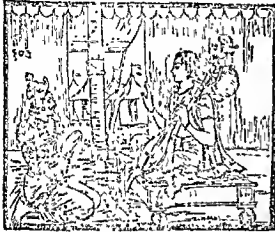
રાજા ગય, રન્તિદેવ, ભરત અને પૃથુની કથા ૨.ને યુધિષ્ઠિરની શોકનિવૃત્તિ

નારદજી કહે છે:—રાજા અશ્વમેધના પુત્ર ગયનું પણ મૃત્યુ થયું છે. તેમણે સો વર્ષ સુધી અસિદ્ધોત્તર કર્યું. અને પ્રાતઃદિન હોમથી અવશિષ્ટ અન્નનું જ ભોજન કરતા હતા. આથી અસિરેવે પ્રસન્ન થઈને રાજાને વર માગવાનું કહ્યું ત્યારે ગયે આ વરદાન માગ્યું— ‘હું તપ, બ્રહ્મચર્ય, વ્રત, નિયમ અને યુગ્ગજનોત્તી કૃપાથી વેદોનું યત્ન પ્રાપ્ત કરવા માહું છું. બીજાઓને કદ પહોંચાયા વિના મારા ધર્મ અનુસાર આલીને અસુધ ધન મેગરવા માહું છું. દરરોજ બ્રાહ્મણોને દાન આપું અને આ કાર્યમાં મારી અધિકારીક શ્રદ્ધા વધે. મારા વર્ણની પાત્રતાના પત્નીથી અને ઉત્તમ પુત્રો ઉત્પન્ન થાય; અજ્ઞાનમાં મારી શ્રદ્ધા વધે તથા ધર્મમાં જ મન લાગેલું રહે. મારા ધર્મકાર્યમાં કદી કોઈ વિધન ન આવે.’

‘એમ જ કરો’ શીર્ષ અસિદ્ધેર અન્તર્ધાન ચર્ચ કર્યો, રાજા ગયને તેની બધી અશીષ્ટ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત

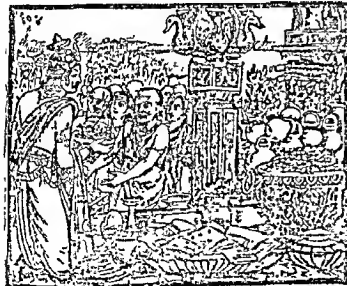
થઈ અને તેમણે ધર્મથી જ શ્રુત્યો પર વિશ્વ ભેગવો તેમણે અનેક યજ્ઞો કર્યા. તેઓ રાજા પ્રાતાઃકાળમાં ઊઠીને એક લાખ સાઠ હમર ગાયો, દસ હમર ઘોડા તથા એક લાખ સોનામહેરોનું દાન કરતા હતા. સમુદ્ર, નદી, વન, દ્વીપ, નગર, રાષ્ટ્ર, આકાશ અને સ્વર્ગમાં જે અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓ રહે છે તે અર્ધાં તેની યજ્ઞશ્રાવણ તિથી તપ્ત હતાં. રાજા ગયના સમાન બીજા કોઈના યજ્ઞ નથી થયા. તેમણે જ્ઞાતિય યોજન ધાળી અને જીસ યોજન પહોળા એવી ચોતીસ સુવર્ણમયી વેદો આજનાવી હતી, વેદો આ પર ભોતી અને હીરા પાથરેલા હતા. આ બધી વેદો આ વજ્ર અને આજ્ઞાઓની સથે બ્રહ્મજ્ઞોને દાન કરગમાં આવી. વડના અત્તમાં જોગન ન કરતા પત્નીસ પત્નીસ અગ્નિ હતા. યજ્ઞમાં એની નદીઓ નહોતી હતી. કર્ણાના અન્તે અશ્વમેધના યજ્ઞ આકાશ હતા. તે યજ્ઞેના પ્રતિવર્તી રાજા ગય વજ્ર સોકમાં પ્રસન્ન થઈ ગયા. તેમને લાંબી પુરુષને અશ્વ કરનાર

અઠાસ વટ તથા પવિત્ર તીર્થે બ્રહ્મચર પણ વિખ્યાત થઈ ગયાં. સુન્ય! તે રાગ ગય પણ તમારા યુવ કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ હતા. એ તેઓ પણ છાત્રા રહી શક્યા નહિ. તો તમે પણ યુવને માટે શોક ન કરો.

સાંભળ્યું એ કે સફતિના યુવ રતિદેવ પણ આવતા ન રહી શક્યા, તેમને ત્યાં બે લાખ રસોઈખાઓ હતા. તેઓ ઘેર આવેલા અતિથીઓને ઉત્તમ રસોઈ બનાવીને જમાડતા હતા. રતિદેવ રોકે પક્ષમાં મુલ્યુ સંહત બળદોતું દાન કરતા હતા. એકએક બળદની સાથે સો-સો ગાયો તથા આઠ સો-આઠ સો સુવર્ણમુદાઓ પણ અપાતી હતી. આ નિયમ તેમણે સો વર્ષ સુધી ચલાવ્યો હતો. તેઓ ઋષિઓને કમવડા, ધણ, વટસોઈ, પીઠ, શય્યા, સવારી, મહેલ, મકાન તથા ધન અને અન આપ્યા કરતા હતા. તે બધી વસ્તુઓ સોનાની જ હતી

રતિદેવની તે અલોકિત સમૃદ્ધિ જોઈને પુરાણ-વેતાઓએ આ પ્રમાણે ઘસોગાન કર્યાં હતાં— અમે કુળેરતા ધરમાં પણ રતિદેવના સમાન ભરપૂર ભંડાર જોયો નથી. તેમને ત્યાં જે કંઈ હતું તે બધું સોનાનું હતું, તેમણે તે બધું ધરે માં બ્રહ્મણને દાન કરી દીધું. તેમણે આપેલા હવ્ય-કવ્યને દેવતાઓ અને પિતૃઓ પ્રત્યક્ષ મહણ કરતા હતા, આઠાણોની બધી કામનાઓ તેમને ત્યાં પૂર્ણ થતી હતી. સુન્ય! તેઓ

પણ તમારાથી અને તમારા પુત્રની શ્રેષ્ઠ હતા. જ્યારે તેમનું પણ, મુલ્યુ ચર્ધ ગધુ તો તમારે યુવનો શોક ન કરવો જોઈએ.

કુષ્મન્તના યુવ ભરત પણ મુન્નને પ્રાપ્ત થયા હતા. ભરતે વનમાં રહીને બચ-પણમાં જ એવું પરાક્રમ બતાવ્યું કે જે બીજાઓને માટે દર્શન છે. તેઓ જ્યારે આજાક હતા ત્યારે મોટા મોટા સિંહોને પણ રખારી બાંધી લેતા. અને તેમને ધમજાતા રહેતા. અજામરોન કાંત તેડી નાખતા અને દોકતા હાથોએ ના કાંત પકડી તેમને પોતાના વશમાં કરી લેતા. તેઓ સો-સો સિંહોને એક સાથે પકડીને ધસડવા હતા.

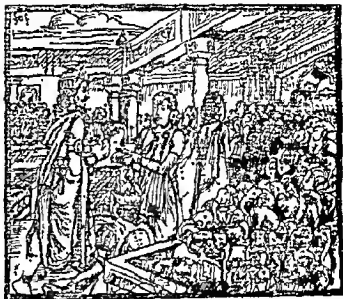
તેમને સર્વ જીવોનું આ પ્રમાણે; હમન કરતા બેઠેલા ધ્યાનમાં તેમનું નામ સર્વ-હમન રાખ્યું હતું.

રાત્રિ બાંહેધર મનુનાતટ પર સો, સરસ્વતીના તીર પર ત્રણ સો અને ગંગાના કિનારા પર ચાર સો; અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા. ત્યારપછી તેમણે ફરી એક હજાર અશ્વમેધ બને સો રાજસ્ય યજ્ઞ કર્યા, જેમાં હિતમ દક્ષિણાઓ આપવામાં આવી હતી. યજ્ઞ-તત્ત્વનંદને આ બધા યજ્ઞોમાં બ્રાહ્મણને બહુ જ ધન આપીને સન્નિવૃત્ત કર્યા હતા. ભરત પણ તમારાથી અને તમારા પુત્રથી સર્વથા શ્રેષ્ઠ હતા. જ્યારે તેઓ પણ મરી ગયા તો તમારે તમારા પુત્રના મરણનો સન્તાપ ન કરવો જોઈએ.

મહાવીરોએ રાજસ્ય યજ્ઞમાં જેમના 'સત્રાટ' પર અભિષેક કર્યો હતો તે મહારાજ પૃથ્વી પણ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયા. તેમણે ખૂબ યત્નથી આ પૃથ્વીને ખેતી થોડા બનાવી રેલી તેમનું નામ પૃથ્વી થયું. પૃથ્વીને માટે આ પૃથ્વી કાચેનું બની ગઈ હતી, તેના પર બેઠા વગર જ ખેતી થતી હતી, તે વખતે બધી યાંચો પુષ્કળ દૂધ આપનારી હતી, વનરપતિના પંડિતોપદેશમાં રસ ભરેલા રહેતા, જ્યોત્સના ફળ અમૃત સમાન મધુર થતાં. પ્રભુ તેમનો જ આદાર કરતી. કાંઈ જાણ્યું રહેતું હતું, બધા નિશીથી હતા, સર્વની ધન્યતા પૂર્ણ થતી હતી અને કોઈને પણ કોઈ ભૂતનો ભય ન હતો. બધા મનુષ્યો સન્નિવૃત્ત અને સુખી હતા.

રાત્રિ પૃથ્વી જ્યારે સમુદ્ર પર ગમન કરતા ત્યારે પાણી ફરી જન્મ લેતું અને પર્વતો પણ તેમને માગે આપતા હતા. એક વખત તેમની પાસે વનરપતિ, પર્વતો, દેવતાઓ, અસુરો, મનુષ્યો, સર્પો, સમર્પિતો, વૈદ્યો, ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ તથા પિતૃઓએ આવીને કહ્યું— 'મહારાજ! આપ જ અમારા સત્રાટ છો, આપ જ અમને કૃષ્ટી બચાવનારા છો તથા આપ જ અમારા રાજા, રક્ષક અને પિતા છો. આપ અમને અભિષેક વરદાન આપો જેથી અમે અનન્ત કાળ સુધી તુલિ અને સુખનો અનુભવ કરીએ.' આ સાંભળી રાત્રિએ કહ્યું— 'એમ જ થશે'

ત્યારપછી રાત્રિ પૃથ્વીએ અનેક પ્રમાણના યજ્ઞ કર્યા.

અને મનોર્વાજિત બેંગાદારા સમસ્ત પ્રાણીઓના કામનાઓ પૂર્ણ કરીને તેમને તૃપ્ત કર્યા. તેમણે હાથે હાથ સેનાના હાથોએ બનાવીને અશ્વમેધ યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોને દાન કર્યા અને મહિષાસુર મર્ચિત પૂર્ણ પણ દાન કર્યું. સંજ્ઞા! તેઓ તમારાથી અને તમારા પુત્રથી શ્રેષ્ઠ હતા. પરંતુ જો તેઓ પણ ન બની શક્યા તો તમારે તમારા મૃત પુત્ર માટે શોક ન કરવો જોઈએ.

વ્યાસ કહે છે—મુષિપર! આ રાત્રિઓનું ઉપાખ્યાન સાંભળી સંજ્ઞા કરી પણ ન બોલે, તે મૌન રહી ગયો. તેને તે પ્રમાણે સુષપ્ત બેઠેલા નિષ નારદે કહ્યું: 'રાત્રિ! મેં કહ્યું તે સમજમાં આવ્યું કે નહિ? જેમ શૂદ્ર નાતિની સ્ત્રીથી સંબંધ રાખનારા બ્રાહ્મણને કરાવવામાં આવેલું શ્રાદ્ધ-ભોજન નહિ થઈ જાય છે, તેમ મારું આ બધું કહેલું વ્યર્થ તો નથી ગયું?' તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે સંજ્ઞાએ હાથ બેઠીને કહ્યું— 'મુને! પ્રાચીન રાત્રિઓનું આ ઉપાખ્યાન સાંભળીને મારો સમ્પૂર્ણ શોક દૂર થઈ ગયો છે. હવે મારા હૃદયમાં જરા પણ વ્યથા નથી. બતાવો, હવે હું આપની કંઈ આજ્ઞાનું પાલન કરું?'

નારદે કહ્યું—બહુ સામાન્યની વાત છે કે તમારો શોક દૂર થઈ ગયો. હવે તમારી જે ધન્ય દોષ તે મારી પાસેથી માગી લો.

સંજ્ઞાએ કહ્યું—આપ મારા પર પ્રસન્ન છો એટલાથી જ મને પૂરો સન્તાપ છે. જેના પર આપ પ્રસન્ન હોવ તેને માટે આ જન્મમાં કોઈ પણ વસ્તુ હુકમ નથી.

નારદે કહ્યું—હું ટારાઓએ તમારા પુત્રને પંડુની માફક મારી નાખ્યો છે. તે નરકમાં પડીને કટ પામી રહ્યો છે. આથી હું તેને નરકથી કાઢીને તમને ફરી આપું છું.

વ્યસને કહ્યું—એટલું કહેતામાં જ તે અદ્ભુત શાન્તિવાળો સંજયનો પુત્ર ત્યાં પ્રકટ થઈ ગયો. તેને મળવાથી રાજાને બહુ પ્રસન્નતા થઈ. મંજયનો પુત્ર પોતાના ધર્મના પાલનદ્વારા કૃતાઈ થયો ન હતો; તેણે કર્તા કરતાં પ્રાણ-ત્યાગ કર્યો હતો; તેથી નારદજીએ તેને ફરીથી જીવવો ફરી દીધો. પરંતુ અભિમન્યુ તો શરીર અને કૃતાઈ હતો. તેણે સ્વાર્થભૂમાં હનરો ધન્યજોને મેલતે પાંદ ઊતારીને સામંતો કરતાં કરતાં પ્રાણત્યાગ કર્યો છે. યોગી, નિઃકામ લાવચી યદુ દરનાર અને તપસ્વી પુરુષ જે ઉત્તમ ચરિત્રે પ્રથમ કરે છે તે જ અક્ષય ગતિ તમારા પુત્રે પ્રથમ કરી છે. અભિમન્યુ મનદાનાં કિરણોને પ્રથમ થયો છે. તે વીર પોતાનાં

અમૃતમય કિરણોથી પ્રગટમાન થઈ રહ્યો છે. તેને માટે શોક કરવો ઉચિત નથી. આ પ્રમાણે સમગ્ર વિચારીને તમે ધૈર્ય ધારણ કરો. શોક કરવાથી તો દુઃખ વધે છે. તેથી શુદ્ધમાન પુત્રો શોકનો ત્યાગ કરી પોતાના દરજ્જાજીને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. તમે મૃત્યુની ઉત્પત્તિ અને તેની અનુપમ તપસ્વાની વાર્તા સાંભળી છે, મૃત્યુને માટે બધાં પ્રાણીઓ એક સરખાં છે. કૈવલ્ય મંથન છે. આ વાત સંજયના પુત્રના મરણ અને પુનરુત્થવનની કથાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. માટે રાજા શુધિધાર ! હવે શોક ન કરો.

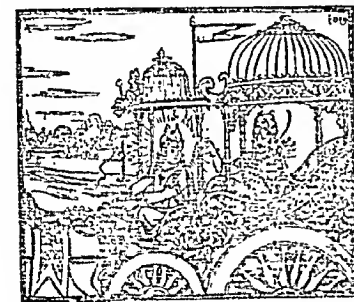
આ પ્રમાણે કહીને ભગવાન વ્યાસ ત્યાંથી અન્તર્ધાન થઈ ગયા. ત્યારપછી રાજા શુધિધારે પ્રત્યેક સમયમાં મનઃસંપત્તિ સાંભળી મનમાં ને મનમાં તેમની પ્રશંસા કરી, અને શોક છોડી દીધો. પછી 'હવે હું અર્જુનને શું કહીશ' તેની ચિન્તામાં પડી ગયા.

અર્જુનનો વિધાદ અને જયદ્રથને મારવાની પ્રતિજ્ઞા

સંજય કહે છે—મહારાજ ! તે રિત્તો જ્યારે શૂર્ણનારાયણ અસ્ત થઈ ગયા, પ્રાણીઓનો ધોર સંહાર બધ થયો તથા બધા સૈનિકો પેત્રોપોતાની હાથપીમાં જતાં લાગ્યા તે વખતે અર્જુન પણ પોતાનાં રિત્ત અગ્રોથી સંયત્રિઓનો વધ કરીને રથમાં બેસી ચિનિર તરફ ચાલ્યો. જતાં જતાં જ તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને મોઢ્યો પેસ્યો ! મોણુ જાણે આજે આડું હાથ ધર્યો

રહ્યું છે, આપું ઘરીર સિધિય ધાર રહ્યું છે. પ્રાઈ અનિષ્ટ અસ્ત્ર યધું છે એવો ભાવ માથે હૃદયમાંથી ખસ્યો નથી. પૃથ્વી પર તથા સપ્તર્ષુ રિત્તોમાં થયો બધકર ઉત્પાત અને કરાઈ રહ્યો છે. કદો માસ પૂર્વ્ય બાઈ રાજા શુધિધારે ભાઈઓ સહિત કુદગ તો હતો ને ?

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—શોક ન કરો, મનનીઓ સદિન તમારા ભાઈનું તો દરજ્જા જ થયો. આ અપમાન અનુસાર કોઈ બીજું જ અનિષ્ટ થયું હતો.

ત્યારપછી જાને વીરોએ સંખોપા-સના કરી અને પછી રથ પર બેઠીને શુદ્ધસામન્યી વાતો કરતાં આજગ વધ્યા. જ્યારે તેઓ હરણની પાસે પહોંચ્યા ત્યારે તેમણે તેને આનંદ રદિન અને યોગી રત્નની વેલ, ત્યારે અર્જુન ચિન્તા-પુર ધરને શ્રી કૃષ્ણને કહેવા લાગ્યો— 'જનાઈ ન ! આજ આ ચિનિરમાં મારિયિક વાનિઓ વગરતાં નથી કે કુન્દુમિ અથવા સંખોનો દગ્ગ પણ થયે નથી. આજ વીણા વગલી નથી, મંજયનીને મંદતાં

નથી. વંદીજનો રતુતિપાઠ પણ કરતા નથી. મારા સેનિય મને લેખને મુખ નીચું કરીને ચાલ્યા બંધ છે. તેમજ આ સ્વજનોને વ્યાકુળ લેખને મારા હસ્તને સોંપ મળે નયે. આજ દરેજની આફક સુશાસ્ત્રમર અભિમન્યુ પોતાના ભાઈઓ સહિત દસતો દસતો મારી સામે આવી નયો રહ્યો.

આ પ્રમાણે વાને કરતાકરતા બન્નેયે શિબિરમાં પહોંચીને લેખું કે પાંડવો અપ્રમત વ્યાકુળ અને હતો-ત્સાહ થઈ રહ્યા છે. ભાઈઓ તથા પુત્રોને આવી અવ-સ્થામાં લેખ તથા સુશાસ્ત્રનંદન અભિમન્યુને ત્યાં ન લેખ અણુ'ન ખૂબ દુઃખી થઈને બોલ્યો; 'આજ આપ બધા અપ્રસન્ન કેમ દેખાઓ છો, અહિં દુઃ અભિમન્યુને લેખો નથી અને તમે લેખ મને પ્રસન્નતાપૂર્ક બોલતા નથી તેનું શું કારણ છે? મેં સાંભળ્યું હતું કે આચાર્ય દ્રોણે ચક્રવૃત્તની રચના કરી હતી અને આપલોકોમાંથી બાળક અભિમન્યુ સિવાય બીજાને માર્ગ તે વ્યૂહને બેદી શકે નહોતો. અભિમન્યુને પણ મેં તે વ્યૂહની નીજ-વાની રીત દણુ બતાવી નહોતી, શું આપલોકોએ તે બાળકને શત્રુના વ્યૂહમાં મોકલી દીધો હોય એવું તો નથી થયું? સુશાસ્ત્રનંદન તે વ્યૂહને અનેકવાર તોડીને તેમાં મારાઈ તો નથી ગયો? તે સુશાસ્ત્ર અને દ્રોણની ખેડ તથા માર્ગ કુન્તી અને શ્રીકૃષ્ણને લાડકા હોય. બતાવો તો કાળને વશ થઈને એવો કાળ છે જેણે તેના વધ કર્યો છે? હા! તે કેવો દસીદસીને વાતો કરતો હતો અને સદા મોટાઓની આગમાં રહતો હતો! બચ-પણમાં પણ તેનું પરાક્રમ અતુલ હતું. કેટલી મીઠી-મીઠી વાતો કરતો હતો. ઇર્ષ્યા-દ્વેષે તો તેને સ્પર્શ પણ કર્યો નહોતો. ને મહાન હિત્સાદી હતો. તેના લાંબાલાંબા હાથ અને કમળ સમાન વિશાળ આંખો હતી. પોતાના સેરકો ઉપર તે ખુબ દયાળુ હતો. કદી નીચ પડેની સંગતિ કરતો નહોતો. તે કૃત્ત, ચાની અને અજ્ઞવિદ્યામાં કુશળ હતો અને યુદ્ધમાં પગ પાછો દાગવતો ન હતો. યુદ્ધને તો તેને શોખ હતો. શત્રુઓ તેને જોતાં જ ભય-ભીન થઈ જતા હતા. તે સ્વજનોનું પ્રિય કરનાર અને પિતૃવર્ગનો વિજય ચાહનાર હતો. તે શત્રુ પર કદી ખડેસો પ્રહાર કરતો નહોતો અને યુદ્ધમાં સદા નિર્જય રહેતો હતો. રથીઓની ગણના કરતી વખતે જે અભિ-મન્યુને મહારથી ગણવામાં આવ્યો હતો તે અભિમન્યુનું મુખ લેખ વિના મને શી રીતે શાન્તિ મળશે! મારાથી

વધુ જાણતો મને સુમનને મારે થઈ રહ્યું છે. તે અભિમન્યુ પુત્રનું મન્યુ સાંભળતાં જ પ્રાણ છોડી દેશે. અભિમન્યુને ન લેખથી સુમન અને દ્રોણની મને શું કહેશે? તેમને હું શું જવાબ દઈશ? ખરેખર મારું હૃદય વળ્યું બનેલું છે, તેથી જ તો પુત્રવધુ ઉતરાના રવાના અને વિસાધ કરવાનો ખ્યાલ આવવા છતાં પણ આના હનરો દુઃકાર થઈ જતા નથી.'

અણુ'નને આ પ્રમાણે પુત્રના શોકથી બચિત અને તેને માદ કરીને આંસુ વહાવતો લેખ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને પકડીને ઠીક કર્યો અને કહ્યું—'મિત્ર! આટલો વ્યાકુળ ન થા. જેઓ યુદ્ધમાં પીઠ નથી બતાવતા તે બધા શૂરવીરોને એક દિવસ આ જ માર્ગથી જવું પડે છે. અને જેમનું જીવન યુદ્ધથી જ ચાલે છે એવા દર-થોના તો ખાસ કરીને આ જ માર્ગ છે. તેમને મારે બધા શાસ્ત્રોએ આ જ ગતિ નિશ્ચિત કરી છે. યુદ્ધમાં શત્રુનો સામનો કરતાકરતાં મન્યુ-ચાપ એવું તો બધા શૂરવીરો કહે છે. અભિમન્યુએ મોટા મોટા વીરો તેમજ મહાબળવાન મન્યુમારોને યુદ્ધમાં માર્યા છે. અને શત્રુ-ઓની સામે બૂઝીને નીરોને માટે અબાધ મન્યુ પ્રાપ્ત કર્યું છે. તમને શોક કરતા લેખને આ તમારા ભાઈઓ અને મિત્રો વધુ દુઃખી થઈ રહ્યા છે. તેમને સાન્ન્યના ભાવો વચ્ચેથી આશ્વાસન આપો. તમે તો નૃગુણ યોગ્ય તરતે જાણી ચૂક્યા હો, તમારે શોક ન કરવો જોઈએ.'

ભગવાન કૃષ્ણે આ પ્રમાણે સમજાવતાં અણુ'ને પોતાના ભાઈઓને કહ્યું—'હું અભિમન્યુના મન્યુનો વચાન્ત પહેલેથી જ સાંભળવા ચાહું છું. આપ સર્વ અજ્ઞવિદ્યામાં કુશળ છો, તમે હાથમાં શસ્ત્રો લઈને ત્યાં જોવા હોય એવે વખતે, તેને બંધ સાથે યુદ્ધ કરતો હોય તો પણ ન મરાવો જોઈએ; તો પછી આપના પાસે રહેવા છતાં તેનું મન્યુ કેવી રીતે થયું? જો મને ખબર હોત કે પાંડવો અને પાંડવો મારા પુત્રની રક્ષા કરવામાં અસમર્થ છે, તો હું જાતે જ ઉપરિચિત થઈને તેની રક્ષા કરત.'

આમ કહીને અણુ'ન મોન થઈ ગયો. એ વખતે શુભિષ્ઠિર અથવા શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજાને કાંઈ પણ તેના તરફ લેવાની અથવા બોલવાની દિશત કદી શરૂ નહોતી. શુભિષ્ઠિરે કહ્યું—'ન્યારે તું સંશયોની સેના સાથે લડવા ચાલ્યો ગયો તે જ વખતે દ્રુપદાચાર્યે મને પકડ

વાને ધોર પ્રપન્ન કર્યો. તેજો : શ્રમેનાનો વ્યૂદ જનની વારંવાર આઃમણ કર્યા હાયા અને અમે વ્યૂદના આકરમાં અંગણિત ધર્ષ તેમના હુમલાઓને અર્થ કરના રહ્યા. પરન્તુ દ્રોણચાર્ય પોતાના તીક્ષ્ણ બાણથી અમને બહુ જ પીડા આપવા લાગ્યા. એ વખતે તેમના વ્યૂદને તોડવાની વાત મેં બલુ પર રહી પણ અમે તેમની સામે આંખ જોવી કરીને બેધર્ષ પણ શક્તા નહોતા. એવી રીતિ આવી પડ્યાં અમે બધાંએ આલમન્યને કહ્યું—‘બેરા ! તું વ્યૂદને તોડી નાખ.’ અમારા કહેવાથી જ તેણે એ અસહ્ય ભાર ઊઠાવવાનો શરીર કર્યો અને તે આંખથી રિલાધો તે વ્યૂદને તોડીને તે અંદર ઘુસી ગયો. અમે પણ તેણે બનાવેલા માર્ગથી વ્યૂદમાં પ્રવેશ કરવા માટે જ્યારે તેની પાછળ ચાલ્યા તો નીચ જયદ્રથે ધકેરે આપેલા વરગનના બળથી અમને રોકી દીધા. ત્યારપછી દ્રોણ, કૃપ, કણ્ય, અશ્વત્થામા, બૃહદ્વજ અને કૃતવર્મા—આ ૭ મહારથીઓએ તેને બધી બાણથી ઘેરી લીધી. ઘેરાયેલો હોવા છતાં તે બાળક પોતાની શક્તિ અનુસાર તેઓને છતરાનો પૂર્ણ પ્રભાસ કર્યો. પરન્તુ તે બધાંએ મળીને તેને રખલીન કરી દીધો. જ્યારે તે એકથો અને અસહાય થઈ ગયો ત્યારે કુશાસનના પુત્ર તેને તેની સહકર્મી દશામાં મારી નાખ્યો. તે પહેલાં તેને એક દગ્ગર હાથી, ઘેડા, રથોએ અને મનુષ્યોને માર્યા. પછી આઠ દગ્ગર રથોએ અને નવસો હાથીઓનો સંઘાર કર્યો. ત્યારપછી એ દગ્ગર રાજકુમારો તથા બીજા કેટલાય વીરોને મારીને તેણે રાજા બૃહદ્વજને પણ શ્વર્ગનો અતિથી બનાવ્યો. ત્યારપછી તે પોતે મર્યો છે અને આ જ અમારે માટે સૌથી મોટી શોકની વાત બની છે.’

ધર્મરાજની વાત મંભણી અનુનંતા ‘હા પુત્ર !’ કહેતો કરુણ નિઃશ્વાસ નાખવા લાગ્યો અને અત્યંત વ્યથાથી પીડિત યદને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો. તે વખતે બધાંના મુખ પર વિષાદ છવાઈ ગયો. બધા અનુનંતા ઘેરાઈને બેસી ગયા અને એકાએક એકબીજાની સાથે જોવા લાગ્યા. થોડી વાર પછી અનુનંતા હોઠમાં આગળ ત્યારે તે કોષમાં ભરાઈને બોલ્યો—‘હું આપ-લોકોની સામે આ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે જો જયદ્રથ દોરવાનો આશ્રય છોડીને બાગી નહીં જાય અથવા મારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના કે કુંભકર્ણના શરણમાં નહિ આવી જાય તો હાલ તેને અરણ્ય મારી નાખીશ. કૌરવે તું પ્રિય કરનારે પાપી જયદ્રથ જ તે બળકાના વધમાં દારણ

બન્યો છે. માટે જયદ્રથો તેને કાલ મોતનો ઘાટ બનાવીશ. બે ડું ઢાલે તેને ન મારું તો—ગુરુઓમા, મુગલીખાર, સાધુઓની નિન્દા કરનાર, પાંદડી ધાપણ દહમ કરી જનાર અને વિશ્વાસપાત્રી પુરોહીની જે ગતિ ધાય છે તે મારી થાઓ. જેઓ વેદાધ્યયન કરનારા ઉત્તમ બ્રાહ્મણોનું, શક પુરોહીનું અને ગુરુજનોનું અપમાન કરે છે, જળમાં મગમૂન અથવા ધૂંકે નાખે છે તથા અભિ, ગાથો અને બ્રાહ્મણોને પગથી સ્પર્શ કરે છે તેમને જે દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ હાલે જયદ્રથને ન મારવાથી મારી ધાય. અનિશ્ચિત નિશાસ કરનારા, ઈર્ષાળુ, જૂઠું બેઠવાના, રંગ, બીજાઓ ઉપર ખોડું કે પાંદડીપણ કરનારા તથા પરિચારને આપ્યા વિના એકલા જ સારી વસ્તુનો ભોગ કરનારાઓને જે દુર્ગતિ ભોગવવી પડે છે તે જ જયદ્રથનો વધ ન કરવાથી મારી પણ ધાય. જે શરણે આવેલાનો ત્યાગ કરે છે, તથા પોતાના કહેરા પ્રમાણે માથનાર સજ્જન પુરુષનું પાલન-પોષણ નથી કરતો, ઉપકારીની નિન્દા કરે છે, પાંડવોમાં રહેનાર સુયોગ્ય વ્યક્તિને શ્રદ્ધાથી જ્ઞાન ન આપતાં અયોગ્ય વ્યક્તિને આપે છે, શુદ્ધ જ્ઞાતીની સ્ત્રી સાથે સમગન્ધ રાખે છે, દારુણિયો છે, મર્ધાદાતો ભંગ કરનાર અને કૃત્તન છે, એવા પુરુષની જે દુર્ગતિ ધાય છે તે જ જયદ્રથને ન મારવાથી મારી પણ ધાય. જે કાળા દાંધે ભોજન કરે છે, ખોળામાં મૂળને ખાય છે. જેણે ધર્મના ત્યાગ કર્યો છે, જે પ્રાતઃકાળે પણ સ્નેહો રહે છે, શાસ્ત્રની નિંદા કરે છે, વિવેક નથી, દરસે મેદુન કરે છે, કેદના ધરમાં આગ લગાડે છે, અગ્નિહોત અને અનિશ્ચિતકારથી વિમુખ રહે છે, ગયોને પાણી પીવામાં વિધિ કરે છે, રજસ્વલાનો સ્પર્શ કરે છે, હિમન લઈને કન્યા વેચે છે, તથા આક્ર

જીને આપવાનો વિચાર કરીને પછી લોભલગ આપતો નથી—આ બધાની જે દુઃખદાયક ગતિ થાય છે તે જ્યદ્રથને ન મારું તો મારી થાય. ઉપર મેં જે પાપીઓનાં નામ ગણાવ્યાં છે તથા જેમનાં નામ ગણાવ્યાં નથી તે બધા પાપીઓને જે દુર્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ મારી થાઓ—જે હું કાલ જ્યદ્રથનો વધ ન કરી શકું તો, હવે મારી ખીજ પ્રતિદા પશુ સાંભળા—જે કાલે સર્વ અસ્ત થતા પહેલાં પાપી જ્યદ્રથને નહિ મારવામાં આવ્યો હોય તો હું જાતે બળતી આગમાં પ્રવેશ કરીશ. દેવતાઓ, અસુરો, મનુષ્યો, પક્ષીઓ, નાગો, પિતૃઓ, રાક્ષસો, ધ્વજપિંચો, દેવપિંચો, આ ચરાચર જગત તથા તેની પર જે કંઈ છે તે પશુ—આ બધા મળીને પશુ મારા યજુની રક્ષા નહિ કરી શકે, જે જ્યદ્રથ પાતાળમાં ધુસી જશે અથવા તેથી

પશુ આગળ જતો રહેશે અથવા અન્તરિક્ષમાં, દેવતાઓનાં નગરોમાં અથવા દૈત્યોનાં રાજ્યોમાં નાસીને છુપાશે, તો પશુ હું કાલ મારાં સેંકડો બાણોથી અભિમન્યુના યજુનું તે શિર ઊતારીશ જ.'

આ પ્રમાણે કહીને અજુને ગારૂડીવ ધનુષ્યો દર્શાવે, 'તેનો ખનિ આકાશમાં ચૂંછ ઊડશે. અજુની તે પ્રતિદા સાંભળી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો પાંચજ-વર્ણ્ય વગાડ્યો અને કુપિત થયેલા અજુને ખૂબ ત્રેરથી દેવ-કૃત નામના શખેનો ખનિ ગળાવ્યો, તે શખનાદ સાંભળી આકાશ-પાતાળ સહિત સમગ્ર જગત ઝંપી ઊઠ્યું. એ વખતે પાંડવોના શિષ્યોમાં શુકનાં વાળં વામી ઊભાં અને પાંડવો સિંહનાદ કર્યા લાગ્યા.

બયલીત થયેલા જ્યદ્રથને દ્રોણનું આશ્વાસન તથા શ્રીકૃષ્ણ અને અજુની વાતચીત

સુજય કહે છે—મહારાજ ! દ્રોણે આવીને જ્યદ્રથને અજુની પ્રતિદા કહી સંભળાવી. તે સાંભળતાં જ જ્યદ્રથ શોકથી યેળાકળા બની ગયો. ખૂબ વિચાર કરીને તે રાજાઓની સલામાં ગયો અને ત્યાં રાત્ર-કેકળા લાગ્યો, અજુ નથી કરી જવાને લીધે તેણે લાંબજાત યજ્ઞને કહ્યું—'રાજાઓ ! પાંડવોનો દુષ્ટ ખનિ સાંભળી મને ખૂબ લાગ્યું થઈ ગયું છે. મરણની નજીક આવી ગયેલા મનુષ્યની પોં માઈ શરીર સિથિય યજ્ઞ મહું છે, જરૂર અજુને મારા વધની પ્રતિદા કરી છે, તેથી જ તો શોકને સમયે પશુ પાંડવો દુષ્ટ મનાવી વણા છે. અને જે એમજ દશે તો અજુની પ્રતિદાને દેવતાઓ, ગન્ધર્વો, અસુરો, નાગો અને રાક્ષસો પશુ મિથ્યા નથી કરી શકતા તો પછી રાજાઓની તો વાત જ શું છે ? માટે આપલોકોનું ભયું થાઓ, મને અદિતી જવાની આજ્ઞા આપો. હું જઈને એવી જગાએ છુપાઈ જઈશ કે ત્યાં પાંડવો મને ભેદ નહિ શકે.'

જ્યદ્રથને આ પ્રમાણે લગ્નથી બાકી થઈ વિલાપ કરતો જોઈ રાજા દુર્યોધને કહ્યું—'પુરુષથેષ ! તમે આટલા લાગ્યો ત ન થાઓ. મુદમાં સમગ્ર જ્ઞાતિ વીરોની વચ્ચે રહેતાં તમને શેષ પહેલો શકે છે ! હું, કૃષ્ણ, ચિત્રસેન, વિરિચિતિ, ભૂરિચક્ર, કલ, રણ, રૂપ, સેન, પુરુષિત્ર, જય, મોજ, સુરિચિત્ર, સત્યવ્રત, વિશ્વ, 'દુર્યોધ, દુઃશાસન, મુખાદુ, કલિંગરાજ, વિન્દ, અનુવિન્દ,

દ્રોણ, અથઃથામા, રાહુને—આ તથા ખીજ પશુ અને રાજાલોકો પાતરતાની સેનાની સાથે તમારી રક્ષાને માટે

યાદશે. તમે તમારા મનની ચિન્તા દૂર કરો. સિન્ધુરાજ, તમે પોતે પશુ એક શ્રેષ્ઠ મહારથી છે. યરવિર છો, તો પછી પાંડવોથી શા માટે ડરો છો ? મારી સમગ્ર સેના તમારી રક્ષા માટે સાર્વધાન રહેશે, તમે તમારામાંથી ભય કાઢી નાખો.'

રાત્રનું આપના પુરે જ્યારે આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યું, ત્યારે જ્યદ્રથ તેને સાથે લઈને રાતમાં દ્રોણાચાર્યની પાસે ગયો. આચાર્યના મરણોમાં પ્રણામ કરીને તેણે પૂછ્યું—'લગનનું દરનું લક્ષ્ય વિષેમાં, કાચની સૂતિમાં તથા દદ નિરાન મારવામાં શેષ અધિક છે—હું કે અજુની ?'

આશ્વિનમે રત્નમાં લાભવાન શાંતરૂપા શિવદેવતા. સ્વયં ભગવાન

જાણે' કહ્યું—શ્રિય! જો કે તમારો અને આચાર્ય દુઃખે એક જ હું, તે પણ અર્થસંકટ સહન કરવાને લીધે અર્જુન તમારાથી છે. તે પણ તમારે તેનાથી કરવું ન જોઈએ. હું તમારો રક્ષક છું. મારી જાનથી જેનું તી હેય તેના ઉપર દેવતાઓ પણ જોર ચલાવી યી, હું એવો વ્યૂહ બનાવીશ કે અર્જુન જેમાં ન શકે, માટે કરે નહિ. ખૂબ ઉત્સાહથી તમારા જેવા વીરોને તો મૃત્યુનો ડર હોવો જોઈએ; કાશ્ય કે તપસ્વી લોકો તપ કરીને જો રે છે, તે લોકોને ક્ષત્રિયધર્મનો આશ્રય લેનારા અનાયાસે જ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

મમાજ્ઞે આશાસન મળતાં જ્યદ્યથો લય દુર તરે મુદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો. એ સમયે નામાં, પણ હૃદયનાદ યવા સાગ્યા.

ને જ્યારે જ્યદ્યથના વધની પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી લશ્ચવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું—‘ધનંજય! નથી લાહ્યોની સમ્મતિ લીધી કે નથી મને પૂછી; અને તે છતાં સર્વના સમિત્તા મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી દીધી. આ તારું છે. શું અગ્ની બધા સેકે આપણી દેહી કે જ મેં કારવેની છામણીમાં મારા કુતરદેવતા, તેઓ દમણાં જ આવીને ત્યાંના સમાવી ગયા છે. જ્યારે તે સિંહુરાજના વધની હતી અને સિંહનાદ કરવામાં આવ્યા હતા કારવેઓ સાંભળ્યા, તેમને તારી પ્રતિજ્ઞા ગાઇ, આથી દુરોધનના મંત્રોઓ ઉદાસ થઇ ગયા. જ્યદ્યથ પણ બહુ દુઃખી થયો માં જઈને દુરોધનને બોલ્યે—‘રાજન! ચોતાના પુત્રને મારનારો માને છે. તેથી તે સેનની વચ્ચે જામા યઈને મને મારી ક્રુનિત કરી છે. આ ગાણડીવધારીની પ્રતિજ્ઞા તાઓ, ગંધર્વો, અશુરો, નાગો અને રક્ષસો આ નથી કરી શકત. તમારી સેનામાં મને મંત્રવેર દેખાતો નથી કે જે મહાયુદ્ધમાં અર્જુનનાં અર્જુનું નિવારણ કરી તે એવો રિષસ છે કે શ્રીકૃષ્ણની સદાયના ન રેવતાઓ સંહિત ત્રણે લોકોને નષ્ટ કરી શકે. આથી લાગી જવાની આજ્ઞા આપું’

હું. અથવા જો તમને હીક જણાય તો અર્થસાધા અને ડાહ્યાચાર્યથી મારી રક્ષા કરાવો. ત્યારે દુરોધને સ્વયં જઈ દોહ્યાચાર્યને ખૂબ પ્રાર્થના કરી છે અને જ્યદ્યથની રક્ષાની પૂરેપૂરી ગોઠવણ કરી દેશાં અવી છે. કાશ્યના મુદ્ધમાં કહ્યું, અરિશત્ર, અન્યત્યાગી, ત્યાગેન, કુપાચાર્ય અને રહ્ય—આ છ મહારથીઓ અગ્ર રહેશે. દોહ્યાચાર્ય એવો વ્યૂહ બનાવ્યો છે કે જેનો આગળનો આકાર શકટનો (ગાડનો) છે અને પાછળનો કમળના જેવો છે. કમળમુદ્ધની વચ્ચે વચ જ્યદ્યથને રાખીને આક્રમણ બધા વીરો ચારે બાજુથી તેની રક્ષા કરશે. આ ઉપર પતાવ્યા છે તે છ મહારથીઓ ધનુર્ધ, બાણ, પરાક્રમ અને શારીરિક બળમાં દુનંદ છે. આમાંથી એકએકના પરાક્રમનો વિચાર કરો. જ્યારે આ છરે એકસાથે હરો તે વખતે તેમને છત્રના એ સહેલું નથી. હવે આપણા દિતનો ખપાલ રાખીને કાષ્ટ સિદ્ધ કરવા માટે હું રાજનીતિ મંત્રોઓ અને દિવેષીઓ પાસે જઈને મંત્રણા કરીશ.’

અર્જુનને કહ્યું—મંદુસન! કોરવેના જે મહારથીઓને આપ બળમાં અધિક માત્રો છે તેમનું પણ કમ હું મારાથી અંતુ પણ સમજતો નથી. જો સામ્ય, રત્ન, વસુ, અધિનીકુમાર, હનન, વાયુ, રિષેવો, ગંધર્વો,

પિત્રો, ગરુડ, ક્ષત્રુ, આ પૃથ્વી, વિશાખા, દિક્ષાઓ તથા પ્રાણીઓ પણ સિન્ધુરાજની રક્ષાને માટે આવી જાય તો પશુકુલું સત્ય અને આયુષોના સંગત બંધન કરે છે. આપ જ્યારે મારા બાળકો મરેલા જોશો, મેં ધમ, ક્રોધ, વરણ, હિંદ અને રક્ષાઓને લઈને ૩૨ અંગે પ્રાપ્ત કર્યા છે તેમને કાલના યુદ્ધમાં લોકો જોશે, જ્યારે રક્ષા કરનારાઓ ને ને અંગે હોય તેમને હું અહાત્યથી કાપી નાખીશ. કાલે આ પૃથ્વી ઉપર મારા બાળકો કપાએલા રાજાઓનાં ચરતક પથરાઈ જશે, તે આપ જોશો. હપકિયાં બપોરે ને પુનઃ દિવ્ય ધનુષ છે, હું ચોદી છું અને આપ સારથી હો.

અ બંધુ દોવા છતાં હું કેમ નહિ છતી શકું! ભગવત! આખરી કૃપાથી આ યુદ્ધમાં મને છું દુર્લભ હો! આપ તો જાણો જ છો કે શત્રુઓ મારા જેમ સહી નથી શકતા તો પણ મને કેમ ધનિજીત કરી રહ્યા છે! બાળકોમાં સત્ય, આયુષ્યમાં નમતા અને મને મારી શકીને હોય તેમ નિશ્ચિત છે, તેવી જ રીતે ત્યાં નારાયણ હોય ત્યાં વિજય પણ નિશ્ચિત જ છે. કાલ સવાર થતાં જ મારો રથ તૈયાર થઈ જાય જોશે પ્રમથ કરાવી દો; કારણ કે આપણા ઉપર ખૂબ જ ભારે શ્રમ આવી પડ્યું છે.

શ્રી કૃષ્ણનું આચારન, સુભદ્રાનો વિલાપ તથા દારુક સાથે શ્રીકૃષ્ણનો વાર્તાલાપ

અંજય કહે છે—ત્યારપછી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, ‘ભગવત! આપ સુલ્લા અને હિતરાને બંધને સમજાવો અને મને તેમ કરીને તેમનો શોક દૂર કરો.’ ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ખૂબ જ હસ સહને અર્જુનના શિબિરમાં ગયા અને પુત્રના શોકથી દુઃખી થઈ રહેલી ચેતાની બહેનને સમજાવવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું—‘બહેન! તું અને વહુ ઉતારા બન્નેય શોક ન કરો. રાજદાનો બધા

પ્રાણીઓની એક દિવસ આ જ સ્થિતિ થાય છે, તમારો પુત્ર ઉચ્ચ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો, ધીર, વીર અને ક્ષત્રિય હતો, આ બધું તેને માટે થોડું જ છે. તેથી શોક ત્યજ દે, જુઓ મોટા મોટા સન્ત પુરોહિત-તપસ્વી, બ્રહ્મચર્ય લાભીઓ અને સદ્ગુણદાતા જે ગતિને પ્રાપ્ત કરવા આદે છે. તે જ ગતિ તમારા પુત્રને પણ મળી છે. તમે વીરમાતા, વીરપત્ની, વીરના તથા વીરની બહેન છો. રથાણી! તમારા પુત્રને મૃત્યુ ઉપમ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. તમે તેને માટે શોક ન કરો. બાળકની હત્યા કરનાર પાપી જ્યારે જો પદ્મની પુત્રી આશ્રયસ્થીમાં જઈને કુપાય તો પણ હવે અર્જુનના કાપથી તેનો કુટારો નથી થઈ શકતો. હોત જ શકે સાંભળીએ કે જ્યારે અર્જુન મરતો કપાદને સમજાવતો રોયની બહાર જઈ પડ્યું છે. જે ગતિને આમેં અને બીજાં મહાન ધર્મચરીઓ પ્રાપ્ત કરવા આદે છે તેને જ રથ વીર અભિમન્યુએ પ્રાપ્ત કરી છે. બહેન! ચિન્તા છોડો અને વહુને ધીરજ બધાવો. અર્જુને જે પ્રીતિ કરી છે તે પૂરી થશે જ, તેને કાઈ ફેરવી શકતું નથી, તમારો જવાબી ને કાંઈ કરવા આદે છે તેમાં નિશ્ચય નથી બનતા. જો મનુષ્યો, નાગો, પિશાચો, રાક્ષસો, ધીરો દેવતાઓ અને અસુરો પણ યુદ્ધમાં જ્યારે પતી સહાય કરે તો તેઓ પણ કાલે જીવતા નહિ રહી શકે.

શ્રીકૃષ્ણની પાન સાંભળી સુભદ્રાનો પુનઃ શોક ઉભર્યો અને તે ખૂબ જ દુઃખી થઈને વિલાપ કરવા લાગી. ‘હા પુત્ર! તારા વિના આજે હું મરતી જઈ

વાળા થામ ગઈ. બેઠા ! તું તો નાગ પિન સમાન
પરાક્રમી દગે, છતાં મુદમાં કેમ મર્યો ગયો ! પાકો,
ફાંસુર શાંતિ તથા પાંચાલ પીરના છપ્પતી જ તને કાણે
અનાથની પોં મરી નાખ્યો ! હાથ ! તને ભેરા મરે
તણકાવી. જ રહી અહ, આજ જીમસેના બળને ધિક્કાર
છે. અર્જુનના ધનુષધરીપાણને અને શૂળી તથા પાંચાલ
પીરના પાકમને પણ ધિક્કાર છે ! કેમ, ચેરિ, ચત્રસ
અને શંખ્યોને પણ વારંવાર ધિક્કાર છે કે જેઓ આ
મુદમાં હોવા છતાં તારી રક્ષા ન કરી શક્યા. આજ
આખી પૂતી સતી અને ક્રિષ્ણ દેખાય છે. મારી શોકથી
બાકુળ થયેલી, આંખો અભિમન્યુને ખેંચે છે પણ તેને
જોઈ શકતી નથી. હાથ ! શ્રીકૃષ્ણને ભણેજ અને
આવડીવધારી અર્જુનનો અનિરથી પુત્ર હોવા છતાં તું
રણમુખિમાં પડ્યો છે. હું કેવી રીતે તને જોઈ શકીશ !
બેઠા ! તું ક્યો છે ? આવી ના, મારા જોળાને ભરી
દે; તરી અભાગિની માતા તને જોઈ મરે તારી રહી
છે. દા વીર ! તું તારા શુભોનું જ દર્શન આપીને ક્યાં
હુપાઈ ગયો ! અરો ! આ મનુષ્યજનન પછીના પર-
પોષ જેવું અંચળ છે. બેઠા ! તું અકાલે શાલ્યો ગયો,
તારી આ તરુણ પત્ની શોકમાં રૂમેલી છે, તેને રતી રીતે
ધીરજ જાગવીશ ! અરસ્ય કાળની ગતિને જાણવી
વિદ્યાને મરિ પણ કહિન છે, તેથી જ તો શ્રીકૃષ્ણ જેવા
સદાયક છપ્પતી છપ્પતી જ હું અનાથની પોં મર્યો ગયો.
પરસ ! યથ, તપ, અને દાન કરનારા અરુભયોની બાકાળો,
બ્રહ્મચરી, પુરુષાર્થોમાં જ્ઞાન કરનારા, કૃત્ત, ઉદાર,
શુરવેશક અને દગરો ગયોતું દાન કરનારને જે ગતિ
પ્રાપ્ત થાય છે તે જ તને મળે, પતિવ્રતા બે, સદાય રી
શંભ, ગરીબો ઉપર દયાળુ, પર્મશીલ, જની અને અતિથિ-
સાકાર કરનારા લોકોને જે ગતિ મળે છે તે જ તને
મળે શકે. બેઠા ! આપાત અને સંકટના સમયે પણ
જે પાતાને સારપાન રાખે છે, શરા માતા-પિતાની સેવા
કરે છે અને પેતનો બીધી જ સન્નિદ રહે છે તેમનો
જે ગતિ થાય છે તે જ તારી થાયો, જેઓ અભિ-
માનથી રોકા, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સદાય સખતરા
અને મનનનંદી પૂર્ણ છે, જે જીવોને ન કટપર્યાયાન
નથી. અહ મોંઘ, મર અને દગથી દૂર છે અને
જાનનિય છે તે સદુ પુરોહીને જે ગતિ થાય છે તે જ
તારી પણ થાયો.

આ પ્રમદે શોકથી અને દાન ભયથી વિલપ

કરી : જ્ઞાની પમે ત્રીતી અને કેવળ પન્ન આદિ
પદેન્નાં, દલે ને દુઃખની કોના ન રહી, બધા મુને
મુકો રોષા હગા અને મોખની મહા પૂતી પડે પડે
જેટલા ધલે ગયા, તેમની આ દયા નેદને અજાન
શ્રીકૃષ્ણ જુદુ દુઃખી થયા અને તેમને દેશમાં ગયાના
ઉપાય કરવા સમય, તેણે પછી છંદીને તેમને મને ક્યાં
અને કહ્યું— મુકે ! દલે મુને મારે શોક ન કરો,
રોપરી તમે ઉતારને ધીરજ જાગવો, અભિમન્યુને જુદુ
ઉતાર મતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, અમે તો એવું કહ્યુંએ
છીએ કે અવલુ વંશમાં જે એક પુત્રો છે તે બધા
પથારી અભિમન્યુની જ ગતિને પ્રાપ્ત કરે, તમારા
મદારથી પુત્રે એકથાએ જે શમ કરી પતાવ્યું છે તે જ
અમે અને અમારા બધા સહી કરીએ.

સુભદ્રા, રોપરી અને ઉતારને આ પ્રમાણે આધારણ
આપીને ભગવાન કૃષ્ણ રીતીથી અર્જુનની પાસે ગયા
અને હાથ કરતાં બોલ્યા— અર્જુન ! તારું ક્યાં જ
થયો દલે મરિને ક્યાં રહે. હું પણ તારી પુત્ર આ

પ્રમદે કરીને તેમને અર્જુનના સિંહાર ઉપર દરપટને
હાથ રાખ્યા અને સખતરી સંનેકરને તેની કેળ
કરક મારે મુક્યા. પછી તેઓ ભગવાનને સહ પુત્ર ને
અર્જુનથી કયા અને અન્ય-કાળોના સિંહાર વિરત

કરતા પોતાની શબ્દોમાં સુધ્ધ ગયા. અધીં રાત થતાં તેમની નિદ્રા તૂટી. ત્યારે તેઓ અચ્ચૂનની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરીને કારકને બોલ્યા—“પુત્રરોકથી વ્યથિત થઈને અચ્ચૂનને પ્રાંતવા રી નાખી છે કે હું કહે જયદયનો વંશ કીધો.” પરંતુ રોજની રક્ષામાં રહેવા પુત્રને હન પજ નથી મારી શકે, તેથી કાલ દુઃખે જોઈ ગેદવણ કરીય કે જેથી મારું અસ્ત થતા પહેલાં જ અચ્ચૂન જયદયને મારી શકે. શરૂ! મારે મારે સ્ત્રી. મિત્ર. ભણ-અનુ અથવા કોઈ પજ કુતીનનન અચ્ચૂનથી આધિક પ્રિય નથી. આ સસરને અચ્ચૂન વિના હું એક દાણ પજ નથી જોઈ શકે, અચ્ચૂનને મારે દુઃખ, દુર્ગાન વગેરે બધા મહારથીઓને તેમના પેદા અને દાથીઓ સાંભળ મારી નખીય. કાલે આખી દુનિયાને એની ખચર પડી જશે કે હું અચ્ચૂનનો મિત્ર છું. જેઓ તેની સાથે દેવ રાખે છે તેઓ મારી સાથે

પણ દેવ રાખે-છે; જેઓ તેને અનુકૂળ છે તેઓ મારે પણ અનુકૂળ છે. હું તારી શુદ્ધિમાં નિશ્ચિત કરી લે કે અચ્ચૂન મારું અધુન શરીર છે. સવાર થતાં જ મારે રથ સજારીને તૈયાર કરી દેજે. તેમાં મુદ્ધન મક, કોમોદકી ગદા, દિવ્ય શક્તિ અને શાસ્ત્ર ધનુષ સહિત બીજા આવશ્યક સામગ્રી પણ મુકરે. પેદા જોડીને વટ જોજે. બધા...ને મારા પાંચજન્મનો ખનિ યામ કે ખૂબ વેગથી મારી પાસે રથ લાખે આવી જશે. હું આશા કરું છું કે અચ્ચૂન જેને લીશના વધનો પ્રભલ કરશે ત્યાંત્યાં તેનો અવસ્થ વિજય થશે.”

દારોકે કહે—પુરોહિતમ! આપ જેના સારથી છે તેનો વિજય તો નિશ્ચિત જ છે. અચ્ચૂનના વિજય મરે આપ મને જે રંધ કરવાની આજ્ઞા કરી રહ્યા છે તે સવાર થતાં જ હું પૂર્ણ કરીશ.

અચ્ચૂનનું સ્વપ્ન, શ્રીકૃષ્ણનું યુધિષ્ઠિરને આધાસન તથા સર્વનું યુદ્ધને માટે પ્રરથાન

સંજય કહે છે-રાજના! અચ્ચૂન પોતાની પ્રતિજ્ઞાના વિષયમાં વિચાર કરતો સુઈ ગયો, તેને ચિન્તા કરતો જાણી બ્રહ્મવર્ણ શ્રીકૃષ્ણ સ્વપ્નમાં જ તેને દર્શન આપ્યાં.

બ્રહ્મવર્ણને જોતાં જ અચ્ચૂન જાગ્યો અને તેમને બેસવાનું આજ્ઞા આપી જેને સ્વપ્નમાં જોયો હતો. શ્રીકૃષ્ણે તેનો નિશ્ચય જાણીને કહ્યું—“ધનંજય! તને ખેડ શા મરે થાય છે? શુદ્ધિમાન પુરુષે ઉચ્ચ ન કરવા જોઈએ, તેથી કામ મગી જાય છે. જે કરવા યોગ્ય કામ આવી પડે તેને પૂર્ણ કરો. ઉદ્યોગદીન મનુષ્યનો શોક તો તેને મારે અનુન કામ કરે છે.”

બ્રહ્મવર્ણે આ પ્રમથે કહેતાં અચ્ચૂનને કહ્યું—“કેવલ મેં કહેલ મારા પુત્રના પાનક જયદયને મારી નખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી દીધી છે. પરંતુ મને જાણાય છે કે મારી પ્રતિજ્ઞા તે કાલે મારે કોરવો જયદયને સોંપી પાછળ રાખશે. બધા મહારથીઓ તેની રક્ષા કરશે. અગ્નિવાર અસોદિજી સેનામાંથી જે લોકો મરનાં જયેલા છે તે જ્યાંથી પેનજોને જયદય મને કેવી રીતે દેખશે? મેં તે નહિ દેખ્ય તો પ્રતિજ્ઞાન પાલન નહિ થય અને પ્રતિજ્ઞા ભંગ થતાં મર જોયો પુણ્ય કેવી રીતે છરી પણ ઝીંકા દેતો તે બધા ઉપાયો કેવળ દુષ્ટ આપના જ થશે. તેથી મારી આજ્ઞા નિરાશાના રૂપમાં પદાર્થ રહી છે. તે સિવાય શું પણ આગકલ જયદી અત્ત થય છે.”

અચ્ચૂનના શોકનું કારણ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—

‘પાથ’ । ભગવાન શંકરની પાસે ‘પાથુપત’ નામનું એક દિવ્ય સનાતન અંત્ર છે. તેનાથી તેમણે પૂર્વકાળમાં સંપૂર્ણ દેવોનો સંહાર કર્યો હતો. જો તને તે અંત્રનું યાન હોય તો જરૂર કરશે તું જન્મપ્રતો વધ કરી રહીશ. જો તેનું યાન ન હોય તો તું મનથી શંકરનું ધ્યાન કર. એમ કરવાથી તેમની કૃપાથી તને તે મહાન અંત્ર આપ થઈ જશે.’

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની વાત સાંભળી અભ્યુત્થાન આચ-
ર્યન કરીને જૂમિ ઉપર આસન પાથરી બેસી ગયો અને
એકામ મિતથી શંકરનું ધ્યાન કરવા લાગ્યો. ત્યાર-
પછી ખ્યાવરથામાં શુભ શ્રદ્ધામુદ્રતને સમયે અભ્યુત્થાન
શ્રીકૃષ્ણની સાથે જ પોતાને આકાશમાં ઊડતો જોયો. તે
વખતે તેની વાસુ સમાન ગતિ હતી, ભગવાન કૃષ્ણ તેણે
જયેણે હાથ પકડીને આવી રહ્યા હતા. ઉત્તર દિશામાં
આગળ વધતાં તેમણે દિમાલયના પવિત્ર પ્રદેશો અને
મહિમાન પર્વત જોયાં, ત્યાં દિવ્ય જ્યોતિ રેલાર્ધ રહી
હતી અને સિદ્ધો તથા મરણોના ગણો વિચરી રહ્યા
હતા. રક્તામાં અદ્ભુત ભરોને જોતાં તેઓ આગળ
વધ્યા તો શ્વેત પર્વત જોવામાં આવ્યો. પાસે જ શંકરના
વિહારનું વન હતું. તેના યોગવર્માં કમળ ખીલેલાં
હતાં. થોડે જ દૂર આગાધ લગાથી ભરેલી ગંગા
હરેરાશ રહી હતી. તેના તટ પર અપિઓના પવન આશ્રમ
હતા. તેનાથી આગળ મન્દરાચળના રમણીય પ્રદેશો
હરિતોમર થયા. ત્યાં કિન્નરોનાં સંગીતોના સ્વરનો
ભદરીઓ સંભળાઈ રહ્યા હતા. આ પ્રભાણે અનેક
દિવ્ય રથોનો પથાર કરીને તેમણે એક પરમ પ્રકાશ-
માન પર્વત જોયો. તેના શિખર પર ભગવાન શંકર
વિરાજમાન હતા. તેઓ દળશો સર્વ સમાન દેહીયમાન
થઈ રહ્યા હતા. તેમના હૃદયમાં ત્રિશુલ હતું. મસ્તક
પર જટા શેભી રહી હતી, પોતાના ગૌર કરીર ઉપર
વશક અને મૃગચર્મ ઘોડીને લગવાન જુનનથ પાર્વતીની
સાથે બેઠા હતા. તેમજની જુનગણો તેમની સેવામાં
ઉપવિધન હતા. અલ્પવાદી પ્રાપ્તિઓ દિવ્ય સ્ત્રોતોથી
તેમની રજુતિ કરી રહ્યા હતા.

તેમનો પમે પહેાંચીને ભગવાન કૃષ્ણ અને અભ્યુત્થાન
પૃથો પર મસ્તક રાખીને તેમન મેશ્વરમાં, તે જન્મે
નર અને નારુપણને આવેશા જોઈ ભગવાન શિવ જુદુ
મહાન થયા અને બેસ્યા—‘શોરશરે ! તમારું જન્મનું
જ્વગત છે. જતાવો, તમારી શી ક્ષણ છે ! તમે જે

શામ મટે આવ્યા છો તેને હું અવશ્ય પાથું કરીશ.’

ભગવાન શિવની આ વાત સંભળી કૃષ્ણ અને
અભ્યુત્થાન હાથ જોડીને હાથા થઈ ગયા અને તેમની
રજુતિ કરવા લાગ્યા. ‘ભગવાન ! આપ જ ભગ, શિવ, રદ
વન્દ, પદ્મપાત, ઉચ, કપલો, મહાદેવ, ભદ્રમ, ગ્યમજ, સન્તિ અને દક્ષિન વગેરે ન મોથી પ્રસિદ્ધ છો. આપને
અને વારંવાર નમસ્કાર કરીએ છીએ. આપ કહતા
ઉપર દયા કરનારો છો. મન ! અમારો મનરથ સિદ્ધ
કરો.

ત્યારપછી અભ્યુત્થાન મનમાં જ ભગવાન શિવ અને
શ્રીકૃષ્ણનું પૂજન કર્યું, તથા શંકરને કહ્યું—‘ભગવાન !
હું દિવ્ય અંત્ર આપું છું.’ આ સાંભળી ભગવાન શંકર
કંઈક હાથા અને કહેવા લાગ્યા—‘ત્રેલ પુરમાં ! મને
તમારી અગિલાયા માલુમ પડી, તમે જેને માટે આવ્યા

છો તે રજુ હું દમજી જ અપું છું. અહીંથી પાસે જ
એક અપુનમવ દિવ્ય મોરાર છે. તેમાં મે મરુ દિવ્ય
ધનુષ અને જાણુ મોરાર છે. ત્યાં જઈને જાણુ સદિન
ધનુષ ઘડી અવે.’

‘અહુ સર’ કહીને તે જન્મે વંદે દિવના પપંદો
સથે ને સરોવર ઉપર ગયા. ત્યાં તેમણે જે નામ જોયાં,
એક રણમહાન સમાન મહાશયન હતા અને ખીલે

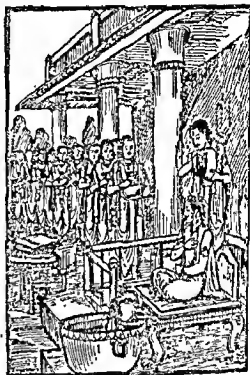

હજાર મનકરાણા હતા. તેના મુખમાંથી અગ્નિની
જ્વળાઓ નીકળી રહી હતી. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન
એવું તે સરોવરના જળનું આગમન કરીને તે નાગોની
પામ ગયા. અતઃ દ્વાદશ નેત્રીને ચિત્રને પ્રણામ કરતા
ચતુર્ધામને પાદ કંવા લાગ્યા. ત્યારે ભગવાન શંકરના
પ્રભાતથી તે બન્ને મહાન શ પોતાનાં સ્વરૂપ છોડીને
ધનુષ-બાણ બની ગયા. આથી કૃષ્ણ અને અર્જુન બહુ
ચમ્પન થયા અને તે દેહીધમાન ધનુષ-બાણ લઈને
શંકરની પાસે આવ્યા. ત્યાં આવીને તેમણે તે અસ્ત્ર
શંકરને અર્પણ કરી દીધાં. ત્યારે ભગવાન શંકરની
પાંસળીમાંથી એક બ્રહ્માચારી નીકળ્યો. તેણે વીચસનથી
બેસીને તે ધનુષ છોકવું અને તેના પર વિધિવત્ બાણ
આધારીને તેને બેઠું. અર્જુન આ બહુ ધ્યાનપૂર્વક

લેઈ રહ્યો હતો અને તે વખતે શિવ ને મન્ત્ર બોલ્યા
તેને પણ પાદ કરી લીધા. ત્યારે તે બ્રહ્માચારીએ તે
ધનુષ-બાણને ફરીથી સરોવરમાં ફેંકી દીધાં. તે પછી
શંકરે પ્રસન્ન થઈને પોતાનું પારુપત નામનું ઘોર અસ્ત્ર
અર્જુનને આપી દીધું. તે મળતાં અર્જુનના હાથની
શીમા ન રહી. તેના શરીરમાં ચોખ્ખાં થયે, હરે તે
પોતાને કૃતકૃપ માનવા લાગ્યો. પછી શ્રીકૃષ્ણ અને
અર્જુન બન્નેએ ભગવાન શિવને પ્રણામ કર્યા અને

તેમની આંધા લઈ તેઓ પોતાના ચિથિરમાં ચાલ્યા
આવ્યા. (આ બહુ અર્જુનને સ્વપ્નમાં જ લેખેનું હતું.)
સંજય કહે છે—આ બહુ શ્રીકૃષ્ણ અને શંકર
વતો કરતા રજા અને રાત્રી વીતી ગઈ. બીજા બાળ
રાત્રી કુધિર પડ્યું નાંખી ગયા. તેઓ જીરિને સ્નાનપૂર્વક
તરફ ગયા. ત્યાં સ્નાન કરીને એવે વખતે પહેરેલા એકો
આઠ યુવાન સ્નાતકો જળથી બદલા સોનાના ધણ લઈને
હીમા હતા. કુધિર એક ગ્રામજ વરે પહેરીને એ
આસન પર બેસી ગયા અને મન્ત્રથી પાંચ જળથી

સ્નાન કરવા લાગ્યા. તે સ્નાનપૂર્વક વગેરેથી નિવૃત્ત થઈને
બેઠા કે એ જ વખતે દારપાણે આવીને ખગર આપી-
'મહારાજ ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પધારી રહ્યા છે. રાત્રીએ
હજુ—'તેમને સ્વાગતપૂર્વકે લઈ આવો.' ત્યારપછી
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને એક સુન્દર આસન પર સિરામજાન
કરીને રાત્રી કુધિરે તેમનું વિધિવત્ પૂજન થયું.
ત્યારપછી બીજા દરબારી લોકોના આચારની સ્થળ
મળી. રાત્રીની આઠાથી દારપાણ તેમને પણ અન્ન
લઈ આવ્યો. ચિરદ, બીમસેન પુટલેન, સાતકે
ચોરેન પુટલેન, દુલ, ચિત્રવર, નકળ, સદેહ, ચેતિ
તાન, કેકેપરાજકુમારે, કુપુષ્ઠ, ઉત્તમોત્ત, કુપાયન
સુખાક અને કોપરીનાં પાંચ પુત્રોના તથા બીજા પુ

અનેક માનવ મહાપુરોહ મુધિષ્ઠિની સેવામાં ઉપાસ્યત થઈને ઉત્તમ આસનો પર વિરાજમાન થયા. શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિ એક જ આસન પર બેસી દર્શન આપે. રાજા મુધિષ્ઠિને બધાના સાંભળના શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું-“મહત્ત્વના હોમ દેવતાઓ ઈન્દ્રના આશ્રયમાં રહે છે તેવી જ રીતે અમે લોકો આપના જ શરણમાં રહીને યુદ્ધમાં વિજય અને સ્થાયી સુખ આણીએ છીએ. હે સર્વેશ્વર! અમારું સુખ અને અમારા પ્રાણોની રક્ષા-બંધુ આપના જ આધીન છે. આપ જોવી કૃપા કરો કે જોવી અમારું મન આપમાં ધાગી રહે અને અર્જુનની કરેલી પ્રતિજ્ઞા સત્ય થાય. આ દુઃખથી મહાસાગરમાંથી આજ ન અમારો ઉદ્ધાર કરો. પુરોષોત્તમ! આપને અમારા વારંવાર પ્રણામ છે. દેવણિ નારદે આપને પુરાતન ક્રાંતિ નારાયણ જણાવ્યા છે. આપ જ વરદાવક વિંછુ છો. આ વાતને અજ્ઞ સત્ય કરીને બતાવો.

ભગવાન કૃષ્ણ બોલ્યા-અર્જુન ભગવાન, અર્જુન! તારાનો ઘાત, પરાક્રમી, યુદ્ધમાં યતુર અને તેજસ્વી છે. તે અવશ્ય આપના મનુષ્યોના સહાર કરશે. હું પણ એવો પ્રયત્ન કરીશ કે જેમ આજ ઉપજીને બળી નાખે છે તેમ અર્જુન ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોની મેનને ફરમ કરી દે. અક્ષિમન્ધુની હત્યા કરનારા પાપી જપ્તધન અર્જુન

પોતાના બાણોથી મારીને આજ એવા જગતે નેતી દેશે કે જ્યાં જ્યાંથી મનુષ્યનાં રીંછી અર્ધ દર્શન નથી થતી, તો ઈન્દ્ર સહિત સમ્પૂર્ણ દેવતાઓ પાપુ તેને રક્ષા માટે હાતરી આવે તો પણ આજ મુદ્ધમાં પ્રભુ ને છેડીને તેને યમની રાજધાનીમાં જવું પડે! રાજા! અર્જુન આજ જપ્તધને મારીને જ આપની પસંદગી કરશે માટે શોક અને ચિન્તા દૂર કરો.

આ લોકોમાં આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલી તકી દીધી એટલામાં જ અર્જુન પોતાના મિત્રા સથે રમવા દયાન માટે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અન્દર જગને સુખાદને પ્રણામ કરીને તે તેમની સાથે જોડો રહ્યો. તેને જોતાં જ મુધિષ્ઠિને હાથે પૂજા પ્રેમથી થયે લગાવ્યો. પછી તેનું મસતક સુધીને પૂજા પ્રેમથી કહ્યું; ‘અર્જુન! અજ તારા મુખની શાન્તિ પ્રસન્ન છે તથા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ પ્રસન્ન છે. તેનાથી જણાય છે કે યુદ્ધમાં તારા વિજય નિશ્ચિત છે.’ અર્જુને કહ્યું; ‘ભાઈ! કેશવની કૃપાથી રાતમાં મેં એક મહાન આશ્ચર્યજનક સ્વપ્ન જોયું હતું.’ આ પ્રમાણે કરીને અર્જુને પોતાના રિતેથીજાના આચાર સન માટે સ્વપ્નમાં જે પ્રમાણે શંકરનાં દર્શન કર્યા હતાં તે બધી વૃત્તાંત કહી સંભળવો. આ સાંભળી બધા લોકોએ વિસ્મિત થઈ મનમાં ભગવાન દિવને પ્રણામ કર્યા અને કહેવા લાગ્યા-આ તો બહુ જ સારું થયું.

ત્યારપછી બધા લોકો ધર્મરાજની આસપાસ જઈને વગેરેથી સુસજ્જિત થઈને પૂજા શીઘ્રતાથી યુદ્ધ કરવા માટે નીકળી પાયા. સર્વેના મનમાં હૃદય હતો, ઉત્સાહ હતો. સાત્યકિ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પણ મુધિષ્ઠિને પ્રણામ કરીને પ્રસન્નપૂર્વક યુદ્ધને માટે તેમજા સિંહિરોમાંથી બહાર નીકળ્યા સાત્યકિ અને શ્રીકૃષ્ણ એક જ રથ પર બેસીને અર્જુનની ઊવણીમાં બધા ત્યાં જઈને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના રથને સારથીની પોં બધી સામગ્રીઓથી સજ્જીને તૈયાર કરી. એટલામાં અર્જુન પણ પોતાનું દેવિક ક્રમ પૂરું કરીને ધનુષ-બાણ લઈને બહાર નીકળ્યો અને રથની પરિક્રમા કરીને તેણે ઉપર સવાર થઈ બેઠો. પછી સાત્યકિ અને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનની આગળ જઈ બેસી. શ્રીકૃષ્ણે ધૈર્યપ્રણામી સલામ હાથમાં લઈ લીધી. અર્જુન તે બન્નેની સથે યુદ્ધને માટે ચાલી નીકળ્યો. તે વખતે રાજ્ય સુખનારા જીવંતની વતના સુલ દુકલ થયા હતા. કોરવોનો

સેનામાં અપશુકન થયા. શુભ શુક્રનેને જોઈ અર્જુન
સાંત્વિને બોલ્યો- 'કુપુધન ! જેના આ-નિષેતો નજરે
પડી હજારો છે તેનાથી જલ્પ્ય છે કે આજ કુદમાં જરૂર
મારા વિજે નહીં. તેથી હવે તું ત્યાં જયસ્થ મારા
પરાક્રમની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છે પણ ત્યાં જાઉં છું.' આ વખતે
રામ યુધિષ્ઠિરની રક્ષાનો ભાર તમારા ઉપર છે. આ
સંસારમાં કેઈ પણ વીર એવો નથી કે જે તમને

સુદમાં હરાવી શકે. તમે સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણના સમાન છો.
તમારા અધરા પ્રવર્તના ઉપર જ મારો આશ્રય બરોસો
રહે છે. મારી ઇચ્છા છોડીને દરેક પ્રકરે રાત્રીની
રક્ષામાં રહેજો. ત્યાં ભગવાન વાસુદેવ છે અને હું છું
ત્યાં કાઈ વિપતિની સંભાવના નથી.' અર્જુનને આ
પ્રભાણે કહેતાં સાત્યકિ 'બહુ સારું' કહીને ત્યાં રાત્રી
યુધિષ્ઠિર હતા ત્યાં જ ચાલ્યો ગયો.

ધૃતરાષ્ટ્રનો વિષાદ તથા સંજયનો ઠપકો

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું- 'સંજય ! આશ્ચર્યના મારા
જવાબી દુઃખ-શોકમાં હુમેલા પાંડવોએ સવાર થતાં શું
કયું ? તથા મારા પક્ષરાજા ચોદાઓમાંથી કોણે કોણે
શુદ્ધ કયું ?' અર્જુનના પરાક્રમને જાણુ છતાં જેમણે
તેના અપરાધ કર્યો તેઓ કેવી રીતે નિર્મય રહી હજારો
જવારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં પ્રવૃત્તિઓ ઉપર રવા
કરવાને માટે કીરવ-પરવેશમાં સંધિ કરાવવાની હજારો
અર્ધિ આપ્યા હતા તે વખતે મેં મારાં દુર્યોધનને કહ્યું
હતું કે 'મેદા ! વાસુદેવના કથન અનુસાર સંધિ કરી
લે. આ સાદી તક હથ આવી છે. શ્રીકૃષ્ણ તારા
હૃદયની વાત કહે છે. તેઓ સ્વયં સંનિધને માટે પ્રથમના
કરે છે. ને તેમની વાત નહિ માને તો યુદ્ધમાં તારો
વિજય અસંભવિત છે.'

શ્રીકૃષ્ણે પોતે પણ ન્યયયુક્ત વાતો કહી, પરંતુ
તેણે રીકારી નહિ. અન્યાયનો આશ્રય લેવાને કારણે
અમારી વાતો તેને દીક ન લાગી. તે દુર્લ્લેખિ કથને
પણ હવે, તેથી મારી અવગણના કરીને કેરો
કર્ણ અને દુઃશામનના મનને અનુસર્યો. જે જુદગાર
ખેડશે હવે તેને માટે પણ મારી હજાર ન હતી.
ચિત્ર, બીજ, રાજ્ય, અરિયવા, પુરમિત્ર, જય, અશ્વધામા,
કૃપ અને કીલ્પ-આ લેકો પણ જુદગાર ચાલે તે હજારના
નહોતા. બે મારો પુત્ર આ બધાની સમ્મતિ પ્રમણે
ચાલ્યો હોત તો પેતાના જાતિજાઈ, મિત્રો, સુહૃદો-
સંવંતી સાથે ચિરકાળ સુધી સુખપૂર્વક જીવન વ્યતીત
કરત. મેં એ પણ કહ્યું હતું કે પાંડવો સદા
શુભાચના, સાધુ-ગુરુઓનું પ્રિય કરનારા, કૃતી અને
શુદ્ધિમન છે તેથી તેમને અવશ્ય સુખ મળશે. ધર્મનું
પાત્રન કરનાર મનુષ્ય સદા અન સર્વજન શુભ પામે છે.
મર્યા પછી તેને કેલાંણું અને આનન્દની પ્રાપ્તિ થાય
છે. પાંડવો પૃથ્વીનું રાજ્ય હેમવત્ત થાય છે, અને તેને

પ્રાપ્ત કરવાની તેમનામાં શક્તિ પણ છે. પાંડવોને જેમ
કહીએ છીએ તેમ જ એ કરે છે. તેઓ સદા ધર્મમાં
પર રિયત રહેશે. રાજ્ય, સોમદત, બીજ, કીલ્પ,
આદ્યીક, કૃપ, તથા બીજા વૃદ્ધ લેકો જે દિનની વાત
કહે છે તેને પાંડવો અવશ્ય માની લે છે. શ્રીકૃષ્ણ કહી
ધર્મને છોડી શકતા નથી, અને પાંડવો શ્રીકૃષ્ણના
અનુયાયી છે. મારું પણ ધર્મયુક્ત વચન પાંડવો
લેખપતા નથી કારણ કે પાંડવો ધર્માત્મા છે.'

સંજય ! આ પ્રભાણે પુત્રની આગળ મળજો
થઈને મેં કેરુણે કહ્યું : પરંતુ તે મને મારું કંઈ
પણ ન સાંભળ્યું જે પક્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ જેવા સારથી
અને અર્જુન જેવા ચોદા હોય. તેના પરાજય થઈ જ
નથી શકે. પરંતુ હું કહું, દુર્યોધન મારા વળમાં
ઉપર કંઈ ધ્યાન નથી આપે. દીક, હવે આંગળી
વાત કહે. દુર્યોધન. કહ્યું, દુઃશામન અને શકુનિ-આ
બધાએ મળીને શું નિર્ણય કર્યો ? લેખી, મન્સુદિ,
કેપી, રાજ્ય હાર કરી જવાની હજારોવાળા અને રાજધી
અન્ય દુર્યોધને અન્યાયી અથવા ન્યયી જે કંઈ કહ્યું
હોય તે બતાવો.

સંજયે કહ્યું- 'મહારાજ ! મેં સર્વ કંઈ પ્રત્યક્ષ
જોયું છે, આપને હું કહું છું : સાંભળો. આ નિયમમાં
આપને અન્યાય પણ જોઈ નથી. નહીં પાણી
સપાઈ ગયા પછી પુત્ર બાધવા સમાન આપને આ
જગ્યાએ જાય છે. જ્યારે યુદ્ધનો સમય આવે, તે જ
વખતે ને આપે તમારા પુત્રોને રાજા દીક હોત, અથવા
કોંવોને આજી કી દીકી હોત કે. 'આ ઉદત દુર્યોધનને
કેદ કરી લો.' તો અજ આપ પર આ સંકેત ઉત્પત્તિ
ન આવી પડત. આપ આ જગતમાં મોટા શુદ્ધિમાન
મણ્યો છો તો પણ સનાતન ધર્મને વિલાંઝિતિ આપીને
આપે દુર્યોધન, કહ્યું અને શકુનિની હામાં હા મેળવી

દીધી. અત્યારે આપ ને આ રેડાનાં રુવા છે તે બધું તમારું સ્વાર્થ અને લોકને વધ હોવાને લીધે છે. જેર મેળવેલા મધની પેઠે આપનું મોઢાનું ઉપરથી મીઠું અને સુંદર હોવા છતાં, અન્દરથી ધાતળા અને કડનું છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જ્યારથી જાણી લીધું છે કે આપ રાજધર્મથી બદલ થઈ ગયા છો, ત્યારથી તેઓ આપના પ્રભે આદર-ભુક્તિ નથી રાખના. આપના પુત્રોએ પાંડવોને મળ્યા સંભળાવી અને તમે તેમને રોક્યા નહિ. પુત્રોને રાજ્ય અપાવના લોક આપને જ સૌથી

આધિક હશે. તેનું જ તો અત્યારે ફગ મળી રહ્યું છે ! પહેલાં આપે પાંડવોના આપ-દાનનું રાજ્ય છીનવી લીધું અને હવે તેઓ સ્વયં સમ્પૂર્ણ પુત્રી છતી લે છે, તો આપ તેના ઉપયોગ કરશો, આ સમગ્ર અત્યારે મુક કાચ પર ગાજી રહ્યું છે ત્યારે આપ પુત્રોના અનેક દોષ બતવીને નેમતી નિન્દા કરવા બેસ છે, હવે આવી વાતો કરવી શોભતી નથી. ખેર, જ્યાં દે આ વાતે ને; પાંડવોની સાથે કંઈકેનું ને ધમસાણું મુક થયું તેને જવાના બરાબર સાંભળો.

દ્રોણાચાર્યના શકટવ્યહ અને કેટલાય વીરોના સંહાર

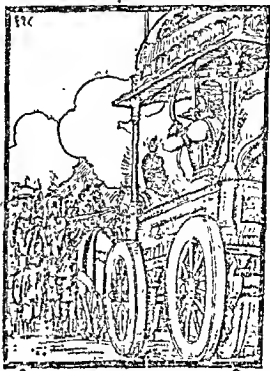
કરતાં કરતાં અર્જુનનો તેમાં પ્રવેશ

સંજયે કહ્યું—તે રાત વીતતાં આચર્ય દ્રોણે પોતાની બધી સેનાને શકટવ્યહમાં એકઠી. તે વખતે તેઓ શંખ ધગાડતા બળ ઉતારવાથી આખરે ઘુમી રણા દેના. જ્યારે તે સમ્પૂર્ણ સેના બુદને માટે ઉત્સાહિત થઈને જોખ રહી ત્યારે અચાર્યે જ્યદ્ધતે કહ્યું: 'તમે, જ્યોત્સ્ના, કણ્વ, અશ્વત્થામા, યમ્ય, રુપસેન અને કૃપાચાર્યને સાથે લઈ એક લાખ ધૈર્યવાર, સાઠ હજાર રથી, ચાંદ હજાર હાથીસરો અને એકત્રીસ હજાર પાવણ સૈનિકોની વચ્ચે અમરાથી છકાસ (પારગાક) પાછળ રહો. ત્યાં ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓ પણ તમને કઈ કરી શકશે નહિ; પછી પાંડવોની તો વાત જ શું છે ! ત્યાં તમે નિશ્ચિંત થઈને રહો.'

દ્રોણાચાર્યે આ પ્રમણે ધીરજ બંધાવી ત્યારે સિન્ધુરાજ જ્યદ્ધ ગાન્ધાર મહાવીરો અને કૌરવો સાથે આવ્યો. ત્યારપછી આપના પુત્ર ત્રિહણ અને દુઃશાસન મેનના આગળના ભાગમાં આવીને એકઠાઈ ગયા. દ્રોણાચાર્યનો બનાવેલો આ સાચકટ વ્યહ આતોળામ ગાઉ પાંડવની બજા દેલાએલો હતો. તેની પાછળ પદ્મગર્ભ નામનો એક વ્યહ હતો અને તે પદ્મગર્ભ વ્યહના અન્તર્ગત એક સ્ત્રીગુપ નામનો સુભ વ્યહ બનાવવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રમણે આ મહા-વ્યહની રચના કરીને આચાર્ય નેની અમગ જોશ રણા. સ્ત્રીવ્યહના મુખમાસ પર મહાન ધનુષ્ય કૃતવર્મને નિયુક્ત કર્યો. તેની પાછળ કામરોજ નરિય અને જ્યદ્ધ તથા તેમની પાછળ દુર્યોધન અને કણ્વ જોશ દેના. શકટવ્યહના અધશાગની રણા માટે એક લાખ યોદ્ધાઓ જુદા રાખવામાં આવ્યા હતા. આ બધાની

પાછળ સ્ત્રીવ્યહના ઉપરના ભાગમાં બહુ મોટી સેના સાથે રાજ જ્યદ્ધ જોશ દેના. દ્રોણાચાર્યે બનાવેલા આ શકટવ્યહને ભેડી દુર્યોધન બહુ પ્રસન્ન થયો.

આ પ્રમણે જ્યારે કૌરવ-સેનાની વ્યહરચના થઈ ગઈ તથા રણમેરી અને મુઠંગેના શબ્દ તેમજ વીરો કોલ હમ ધગા લાગ્યો, ત્યારે રોડ મુદ્દતમાં રણામણમાં વીરવર અર્જુન દેખાવો. આ બાબત નકુળના પુત્ર શતાનીક તથા મુદ્દલને પાંડવોની વ્યહરચના કરી હતી. આ જ વખતે કુપિત થયેલ કાળ અને વજ્રવર

છન્ન સંમર્ન તેજસ્વી, સન્નિહ - અને પોતાની પ્રતિષ્ઠાને પૂરી કરનાર, નારાયણના અનુયાયી નરમૂર્તિ વીરવર અર્જુને પોતાના દિવ્ય રથ પર ચડીને અર્ણવ ધનુષો તથા રણનાં મુક્તિમાર્ગ પ્રવેશ કર્યો. તેણે પોતાની સેનાના અગ્રેષ્ઠ ગ્રામી જાતિ રહીને રાખ્યાં કર્યો. તેની સાથે જ શ્રીકૃષ્ણે પશુ પોતાના પાંચગાળા રથમાં બેસાડ્યો. તે બંનેના રથનાદથી આપની સેનાનાં સૈનિકોનાં હૃદયોમાં ખડક જેવાં ગર્જા, ચરીર કાંચા માંડ્યાં અને તેઓ અચેત જોવા થઈ ગયા. તથા તેમનાં હાથી, ધોડા વગેરે વાહનો મળમળ છોડ્યા હતા. આ પ્રમાણે આપની સેના વ્યાકુળ થઈ ગઈ. આ વખતે અર્જુનનો ઉત્સાહ વધારવા માટે ફરી રથ, ભેરી, મૃદંગ અને નગારા વગેરે વાજવા હતા.

હવે અર્જુને ખૂબ હૃષીકૃત થઈને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું: 'હૃષીકૃષ્ણ! આપ ધોડાઓને દુર્મર્ધણ તરફ ચલાવો. હું તેની હાથાઓની સેના તોડીને યતુના જગમાં પ્રવેશ કરીશ.' આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે દુર્મર્ધણ તરફ રથ દાંડ્યો. બસ, હવે બંને બાજુ ખૂબ યુધ્ધ સમાપ્ત છોડાઈ ગયો. આપની બાજુના બધા રથોમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. ત્યારે મહાબાહુ અર્જુને પશુ કાંચમાં ભાઈને તેમનાં મસ્તકો ઊડાવા ચક્ર કર્યાં. લાત-લાતમાં આપની રણજીતિ વારિયાં મસ્તકોથી છવાઈ ગઈ. એવજ જ નહિ, ધોડાઓના માથા અને હાથી એની સુદો પશુ બધ પડેલી દેખાવા લાગી. આપના સૈનિકોને બધી બાજુએ અર્જુન જ દેખાતો હતો, તેઓ 'વાર વાર 'અર્જુન આ છે!' 'અર્જુન ક્યાં છે!' 'તે અર્જુન જોએ છે!' આ પ્રમાણે બોલી જાતા હતા. આ જગમાં પડીને કોઈ કાંઈ તે આપસમાં અને કોઈ પોતાના પર જ પ્રહાર કરી બેસતા હતા. તે વખતે કાળને વશ થયેલા તેઓ સમૂર્ણ સંસારને અર્જુનમય જ દેખવા લાગ્યા હતા. કેટલાક લોકો પુલાયુ થઈને મરવાની તૈયારીમાં હતા, કેટલાક ઊંડી વેદનાને લીધે બેહોશ થઈ રહ્યા હતા અને કેટલાક પાયા પાયા પોતાના ભાઈ-બાપુઓને પોકારી રહ્યા હતા.

આ પ્રમથે અર્જુને પોતાના બાણોથી ગજસેનાનો સંહાર કરી નાખ્યો. આથી તેની બાકીની સેના ભયભીત થઈને ભાગવા લાગી. અર્જુનના મારને લીધે તે સેના તેતા તરફ મોટું કરીને જોઈ પશુ ઘડની નહોતી. આ પ્રમાણે બધા વગેરે મેદાન છોડીને ભાગી ગયા. ત્યારે

આપની સેનાને આ પ્રમાણે ઇન્નમિન્ન થતી જોઈને આપનો પુત્ર દુઃશાસન બહુ મોટી ગજસેના લઈને અર્જુનની સામે આવ્યો અને તેને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધો. આ સમયે એક ક્ષણને માટે દુઃશાસને ખૂબ જ હમ રથ પારણ કરી લીધું. આ બાજુ પુરુષસિંહ અર્જુને બહુ ભીષણ સિંહનાદ કર્યો અને તે પોતાના બાણોથી યતુઓની હાથીની સેનાને કચરવા લાગ્યો. તે દર્શ્યો ગાંધીય ધનુષથી છૂટેલાં હજારો તીખાં બાણોથી પાપક થઈને લાપંકર ચિત્કાર કરતા પટપટ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. તેમના ઉપર જે માણસો બેઠેલા હતા તેમનાં મસ્તકો પશુ અર્જુને પોતાનાં બાણોથી ઊડાવી દીધાં. તે

વખતે અર્જુનની સ્થિતિ જોવા લાયક હતી. તે ક્યારે બાણ ચલાવે છે, ક્યારે ધનુષની 'દોરી' ખેંચે છે, ક્યારે બાણ છોડે છે અને ક્યારે ભાથામાંથી નવાં બાણ કાઢે છે—આ જણાવું જ ન હતું. તે ખેંચવાથી ગળ થઈ ગયેલા ધનુષ સહિત જળે નુન્ય કરતો હોય તેવા જણાયે હતા. આ પ્રમાણે અર્જુનના હાથથી વ્યથિત થઈને દુઃશાસનની સેના પોતાના નાથકો સહિત ભાગી નીકળી. અને ખૂબ વેગથી દોલાચ ધનુષ રક્ષણ મળવાની આશાથી ચક્ર-ચક્રમાં ઘૂમી ગઈ.

હવે મહારથી અર્જુન દુઃશાસનની સેનાનો સંહાર કરીને જયવતી પાસે પહોંચવાના વિચારથી દોલાચાંબની

સેના પર તૂટી પડ્યો. આચાર્ય જુદાના દાર પર હિસા દેતા, અણુને તેમની સમે પટ્ટોળિને ધીકુંજીની સમ્મનિથી હાથી ભેડીને આચાર્યને કહ્યું; 'જનન! આપ મારે માટે કલ્યાણની જ વના કરો. મારે માટે આપ પિતા સમાન છે. જેમ અપરધામની રક્ષા કરી એ આપનું કર્તવ્ય છે તેમ અણે મારી પણ રક્ષા કરી નેહએ. આજ આપની કૃપાથી હું સિન્ધુરાજ્ય જીત્યો અને મારમ થાકું છું. આપ મારી પ્રતિજ્ઞાની રક્ષા કરો.'

અણુને આ પ્રમાણે કહેતાં આચાર્ય દશ્ય કરતાં કહ્યું; 'અણુન! મને પરસ્પર કષા વિના તું જીવ્યોને નહિ છતી. શરે, આટલું કહીને તેમણે દસતાંદસનાં અણુને તેનો રથ, યેડ, ખજા અને સારથી સજ્જિત તીક્ષ્ણ બાજેથી આગ્રહિત કરી દીધો. ત્યારે અણુને પવ્ય દ્રોણાચાર્યનાં બાજેને રોકીને પોતાના અવન્ત બીજા બાજેથી તેમના ઉપર આક્રમણ કર્યું. દોણે દુરત જ તેનાં બાજો કાપી નાખ્યાં અને પોતાના વિપ્રમય અગ્નિ સમાન ધમધમતાં બાજેથી શ્રીકૃષ્ણ અને અણુને બન્ને પર ચેદ કરી. આથી અણુને કાઠમે બાજો છોડીને આચાર્યની સેનાને સહાર કરવા લાગ્યો. તે બાજેથી કપાલ કપાળિને અનેક ગોદા, યેડ અને હાથી પરાક્રમી થવા લાગ્યા. હવે દોણે પાંચ બાજેથી શ્રીકૃષ્ણને અને ત્યોતેરથી અણુને ઘાવવા કરી રીધા અને ત્રણ બાજેથી તેની ખજાને રિંધી દીધી. પછી એક ક્ષણમાં જ બાજોની ત્રણ કરીને અણુને અદસ્ત કરી દીધો.

દ્રોણ ! અને અણુના યુદ્ધને આ પ્રમાણે વર્ણવું નેજ શ્રીકૃષ્ણે ને વિરસના મુખ્ય કર્તવ્યો વિચાર કર્યો અને અણુને કહ્યું; 'અણુન! અણુન! જો, આપણે અર્ધિ સમય નહ ન કરવો નેહએ. આજ આપણે બહુ ગોડું કામ કર્યું છે. તેથી દ્રોણાચાર્યને છોડીને આગળ વધું નેહએ ત્યારે અણુને આચાર્યની પ્રતિજ્ઞા કરી બાણ છોડતા આગળ વધવા લાગ્યો. આ ઉપર કહે કહ્યું; 'પાર્થ! તું ક્યાં જઈ રહ્યો છે? સંઘોમમાં શત્રુને દુરાચાર વિના તો તું કહી પણ ખસતો નહોતો!' અણુને કહ્યું; 'આપ મારા શત્રુ નહિ. મારું છે. હું પત્ર આપનો રાખ્ય અને પુત્ર લખાવ્યું. સહારમાં એવો કોઈ પુરુષ નથી કે જે પુદ્ધમાં આપને પરાસ્ત કરી શકે.' આ પ્રમાણે કહેતાં કહેતાં અણુને જીવ્યોને વર્ણને મારે હિસા કર્યો અને જૂન વેગથી ધીરેથી સેનામાં પુખ્ત કરી,

તેની પાછળ તેનાં પીઠનું રક્ષણ કરનાર ('ચારકાઃ') પાંચકારાજ્યમાર યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજ પછી ચાલ્યા ગયા.

હવે જ્ય, કૃતવર્મા, કામોગ્યનરેય અને સુત યુદ્ધે તેને આગળ વધતાં રોક્યો. તે વિચારને મનન રા ધીરેથી સાથે અણુને તો ધીરે જીતવા થવા લાગ્યો. કૃતવર્માએ અણુને ક્યા બહુ માર્યાં. અણુને તેને એકસો ત્રીસ બહુ મારીને અણેન નેવો કરી દીધો. ત્યારે તેણે દસીને શ્રીકૃષ્ણ અને અણુને બન્ને પર પચીસપચીસ બાણ માર્યાં. આથી અણુને તેનું ધનુષ કાપીને તેને ત્યોતેર બાજેથી ઘાવવા કરી દીધો. કૃતવર્માએ દુરત જ બીજું ધનુષ લઈને પાંચ બાણથી અણુનેની છતી પર ઘા કર્યો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે અણુને કહ્યું; 'પાર્થ! તું કૃતવર્મા પર ક્યા ન કર, આ સમયે સમન્વિતો વિચાર કરવો છોડીને તેને બળ કરવી મારી નાખ.' આથી અણુને પોતાના બાજેથી કૃતવર્માને અણેન કરીને કામોગ્યધીરેથી સેના તરફ ચાલ્યો.

અણુને આ પ્રમાણે ચરેના જોઈ મહાપરાક્રમી રાજા યુનકુષ પોતાનું વિચાર ધનુષ મચાવેના બૂચ કાપીથી તેના સામે આગ્યો. તેણે અણુને મળ્યું અને શ્રીકૃષ્ણને સિતેર બાણ માર્યાં. તથા એક તેજ બાણથી તેની ખજા પર ઘા કર્યો. અણુને દુરત જ તેનું ધનુષ કાપીને તેના કાધાના પછી દુકેદુકેદ કરી દીધો. ત્યારે તેણે બીજું ધનુષ લઈ અણુનેની છતી અને શુભાંગમાં નવ બાણ માર્યાં આ ઉપર અણુને દગરો મળ્યા છોડીને સુતાયુધને તંબ કરી દીધો અને તેના સારથી તથા યેડને પણ મારી નાખ્યા. ત્યારે મહાબલી યુનકુષ રથથી ભિતરીને હાથમાં બેઠા લઈ અણુને તંબ દેડ્યો. આ વચ્ચેના પુત્ર દત્તા મહાનદી પર્વાથ તેની માતા હતી. તેણે પોતાના ભેદને વચ થઈ વચ્ચેને કહ્યું દત્ત કે 'મારો પુત્ર સંસ્કરમાં યુગ્યોને માટે અરખ થાઓ.' આ ઉપર વચ્ચે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું દત્ત; 'દ' તને તે વર આપું છું અને સાથે જ આ રિત્ય અલ્પ આપું છું. તેથી તારો પુત્ર અરખ થઈ જશે. પરન્તુ સંસ્કરમાં અર્જુનનું અમર રહેતું કાલ રીને સંસારન નથી. જે ઉપન્યય થયો છે તેને અરખ મરતુ પડે છે. આ પ્રમાણે કહીને તણે યુનકુષને એક આંકમનિરત મદ આપી અને કહ્યું કે આ મદ તારે એવી કાલ અગ્નિ ઉપર ન છોડવી નેહએ કે જે કુદ ન કરી રહી હેય એમ કરવાથી આ પાણી

હરીને તારા પર જ પારો. ' પરન્તુ આ વખતે શ્રુતાયુધ ઉપર કાળ ચક્રર લાઇ રહ્યો હતો. તેથી તેણે વરજીની વાત પર કંઈ ધ્યાન ન આપ્યું અને ગદાને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર જ ફેંકી ભગવાને તેને પોતાના વિશાળ વક્ત્રવ્ય પર ઝીલી લીધી અને ત્યાંથી ગદાએ પાછી હરીને શ્રુતાયુધનું કામ ખતમ કરી દીધું. શ્રુતાયુધે ગુદ ન કરનાર શ્રીકૃષ્ણ પર ગવનો ધા ક્યો હતો. આથી તેણે પાછી પાડીને તેને જ નષ્ટ કરી દીધો. આ પ્રમાણે વરજીના કથન પ્રમાણે શ્રુતાયુધના અન્ત થયો અને બધા મોહાઓના દેખાઈ દેખાઈ જ તે ગ્રાણીની મધ્યે પૃથ્વી પર પડ્યો.

શ્રુત યુધને મર્યા નેત્ર કારવાની બધી સેના અને તેના સારાશના પણ પગ ઊભરી ગયા. આ જ વખતે કાશ્યોજનરેશનો ચરતીર પુત્ર સુદક્ષિણ અર્જુનની સામે આવી. અર્જુને તેના ઉપર ચાત બાણ છોડ્યાં, તે તેને ધાવણ કરીને પૃથ્વીમાં ઘુસી ગયાં. ત્યારે સુદક્ષિણે ત્રણ બાણોથી શ્રીકૃષ્ણને વિધીને પાંચ બાણ અર્જુન પર છોડ્યાં. અર્જુને તેનું ધનુષ કાપીને ખજા પછી કાપી નાખી અને બે અત્યંત તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને પણ ધાવણ કરી દીધો. હવે સુદક્ષિણે અત્યંત ક્રુપિત થઈને ધનંજય ઉપર એક ભયંકર સંક્રિત છોડી. શક્તિની એટલી અર્જુનને મરજી આવી ગઈ. લાન આવતાં તેણે કંઈપરચળાં લેવા બાણોથી સુદક્ષિણને તથા તેના ઘોડા, ખજા, ધનુષ અને સારથીને પણ ધાવણ કરી દીધો. પછી બીજાં પણ પુરક બાણો છોડીને તેના રથના હુડકેટુકા કરી દીધો. ત્યાર પછી એક તીક્ષ્ણ ધારવાળા બાણથી તેણે સુદક્ષિણની છાતી ફાડી નાખી. એથી એનું કવચ તૂટી ગયું. અંજ ઊત્તરિત થઈ ગયું અને સુકુટ તથા તથા આગ્રણો પડી ગયાં. પછી એક કણી નામના બાણથી તેને પણ ધરાધામી કરી દીધો.

રાજનું આ પ્રમાણે વીર શ્રુતાયુધ અને સુદક્ષિણના માર્યા જવાથી આપના સૈનિક કોષમાં ભરાઈને અર્જુન પર તૂટી પડ્યા, તથા અબીલાહ, શુરસેન, શિખ અને વસંતિ જનિના વીરો તેના પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. અર્જુને પોતાનાં બાણોથી તેમાંથી છ હજાર મોહાઓને સજા કરી દીધો. ત્યારે તે વીરોએ અર્જુનને ત્યારે બાણથી ઘેરી લીધો. પરન્તુ જેમજેમ તેઓ ધનંજયની પાસે આવતા ગયા તેમતેમ અર્જુને પોતાના ગાદીર ધનુષથી છૂટેલાં બાણોથી તેમનાં મરતક અને હાથ બિચળી દીધો. તેમનાં કપાલોમાં મરતકથી રણમ્મિ ધવાઈ ગઈ.

વીર ધનંજય તેમને આ પ્રમાણે સંહાર કરી રહ્યો હતો તે વખતે મહાબલી શ્રુતાયુ અને અચ્યુતાયુ તેની સામે આવી મુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તે બંને વીરોએ અર્જુનની કાળી અને જમણી બાણુઓ બાણ વરસાવવા શરૂ કર્યાં અને હજારો બાણ વરસાવી તેને તદ્દન હાડી દીધો.

આ જ વખતે શ્રુતાયુએ અત્યંત કોષમાં ભરાઈને અર્જુન પર તોમરનો ધા ક્યો. તેનાથી ધાવણ થઈને તે એકદમ અચેત થઈ ગયો. એ જ વખતે અચ્યુતાયુએ પણ કોષમાં ભરાઈને તેના ઉપર એક અત્યંત તીક્ષ્ણ ત્રિશુલ ફેંક્યું. તેની ચોટે અર્જુનના ધા ઉપર મીઠું નાખવા જેવું કામ કર્યું. અર્જુન ખૂબ જ ધાવણ થઈ જવાથી પોતાના રથની ધજાનો ત્રણ પકડીને બેસી ગયો. ત્યારે અર્જુનને મરેલા સમગ્ર આપની આખી સેનામાં મુકુ કાલાહલ થવા લાગ્યો. અર્જુનને અચેત નેત્ર શ્રીકૃષ્ણ બહુ ચિન્તિત થયા અને પોતાની મધુર વાણીથી તેને સચેત કરવા લાગ્યા. - તેનાથી બહુ નવા જન્મ થયો હોય તેમ અર્જુન ધીરેધીરે હોશમાં આવવા લાગ્યો. તેણે નેત્ર કે શ્રીકૃષ્ણ અને તેના રથ બાણોથી દંડાઈ ગયો છે અને સામે બંને શત્રુઓ લાગેલા છે. બધા તેણે તુરંત જ એન્દ્રાએ મોકલ કર્યું. તેમાંથી હજારો બાણ તીક્ષ્ણ લાગ્યાં. તેણે તે બંને વીરો પર ધાવ કરી અને તેમનાં એડેલાં બાણ પણ અર્જુનનાં બાણોથી કપાઈ નઈ આકાશમાં ઊડ્યા લાગ્યાં વતન વાતમાં તેનાં બાણોથી તે બંનેનાં મરતક અને હાથ કપાઈ જવાથી તેઓ ધરાધામી થઈ ગયા. આ પ્રમાણે શ્રુતાયુ અને અચ્યુતાયુના વધ થયેલા નેત્ર બધા લોકોને મુકુ આશ્ચર્ય થયું. તે પછી અર્જુન તેમના અનુયાયી પચાસ રથોએને મારીને બીજા પણ મોટા મોટા વીરોના સંહાર કરતો કૌરવોની સેનામાં આગળ વધ્યો.

શ્રુતાયુ અને અચ્યુતાયુના વધ થયેલા નેત્ર તેમના પુત્રો-નિયતયુ અને દીર્ઘાયુ કોષમાં ભરાઈને બાણોની વર્ષા કરતા અર્જુનની સામે આવ્યા. પરન્તુ અર્જુને અત્યંત ક્રુપિત થઈને પોતાનાં બાણોથી એક કણમાં જ તેમને યમરાજની પાસે મોકલી દીધો. હાથી જેમ કમળ વેનને છુદો નાખે છે તે જ મુકારે મહાવીર, અર્જુન કૌરવોની સેનાને કચરી રહ્યો હતો. તે વખતે માર્ધવ્યુ દર્શન્ય તેને શક્તિ નહોતો શકેત, એટલામાં ગજસેના સંહિત અંજ દેશના, પૂર્વના, દક્ષિણના અને કલિંગ દેશના રાજાઓએ દુર્યોધનની આજ્ઞાથી તેના પર આક્ર

મથુ ક્યું' પરન્તુ અર્જુને ગાપ્તીવથી ઊડેલાં બાણોથી તત્કાળ તેમનાં ચિર અને ભુતઓને ઊઘાડી દીધાં. આ યુદ્ધમાં અનેક અનરેદી મેન્દ્રો ધનંજયના બાણોથી વિધાધને ધરાશયી થઇ ગયા. અર્જુને પેતાની બાણ-જાળથી સમગ્ર સેનાને આચ્છાદિત કરી દીધી અને સુપ્રિયત, અર્ધસુપ્રિય, જટાધારી અને દારીશલા આચાર-દીન મેન્દ્રોને પોતાના શસ્ત્રકોશલથી કચ્છરધાણ કાઢી નાખ્યો. તેનાં બાણોથી વિધાધને સેકડો પરાંતી મેદાઓ બચતી ન થઇને સમગ્રમૃતિથી ભાગી નીકળ્યા આ મૃદારે મોઝા, હાથી અને રથો સહિત અનેક વીરોના.

સંહાર કરતાં વીર ધનંજય રણભૂમિમાં વિચરી રહ્યો હતો.

હવે શમ અમ્મ? તેની ગતિ શણ. અર્જુને ખૂબ સ્ફુર્તિથી પોતાનાં તીખાં બાણોથી તેના મેદાઓને મારી નાખ્યા અને ધનુષને પણ કાપી નાખ્યું. હવે અમ્મ! એક ખૂબ ભરે ગદા લઈ વારંવાર અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ પર ચેટ કરવા લાગ્યો. ત્યારે અર્જુને બે બાણોથી ગદા સહિત તેના બે હાથ કાપી નાખ્યા અને એક બાણથી તેનું મનઃક ઊઘાડી દીધું. આથી તે પ્રાણ છોડી ધડક દઈને પૃથ્વી પર પડ્યો.

દુર્યોધને કપડો આપતાં દ્રોણાચાર્યનું તેને અલેખ કવચ પહેરાવીને

અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલવું

સંજયે કહ્યું—રાજન! આ પ્રમાણે ત્યારે અર્જુન સિન્ધુરાજ જયદ્રથનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી દ્રોણાચાર્ય અને કૃતવર્માની સેનાઓને યોગેને વ્યૂહમાં ઘૂસી ગયો તથા તેના હાથથી સુરક્ષિય અને ધ્રુતામુનો વધ થઈ ગયો ત્યારે પોતાની સેનાને ભગતી નોઈ આપતો પુત્ર દુર્યોધન એકલો જ પોતાના રથ પર ચડીને ખૂબ સ્ફુર્તિથી દ્રોણાચાર્યની પાસે અલેખ અને કહેવા લાગ્યો; 'આચાર્ય! પુરુષસિંહ અર્જુન આમારી આ વિશાળ સેનાને કચરીને અંદર ઘુસી ગયો છે. હવે આપ વિચાર કરો કે આપણે તેના નાઇને માટે શું કરવું નોઈએ. અમને તો આપને જ સૌથી વધારે ભરોસો છે. આમ જેમ ધાસને બાળી નાખે છે તેવી જ રીતે અર્જુન આમારી સેનાનો સંહાર કરી રહ્યો છે, આ સમયે જય-દ્રપદની રક્ષા કરનારો ભારે સન્દેહમાં પડી ગયા છે. આમારા પક્ષના રાજાઓને પૂરો વિશ્વાસ હોય કે આપના છવતાં જ અર્જુન આપને ઝાળંગીને સેનામાં ઘુસી નહિ શકે. પરન્તુ હું નોઈ છું કે તે આપની સામે જ સેનામાં ઘુસી ગયો છે. આજ મને મારી સમગ્ર સેના બેઆકળી અને નાશ પ મેલા જેવી જણાય છે. સિન્ધુરાજ તો પોતાને ઘેર જઈ રવા દતા. ને આપે મને આ પર ન આપ્યો હોત કે હું. અર્જુનને શેષી લઇશ તો હું તેમને કી ન શકત મેં મૂર્ખતાથી આપની રક્ષામાં વિશ્વાસ કરીને સિન્ધુરાજને પણ સમજાવી લીધા. મારે, વિશ્વાસ છે કે મનુષ્ય યમરાજની દાસમાં પડીને ભડે બચી નાય, પરન્તુ રણભૂમિમાં અર્જુનના હાથમાં આવતાં તેના પ્રાણ મોઝ મોઝારે બચી શકે નહિ આવી

આપ કોઈ એવો ઉપાય કરો કે જેથી સિન્ધુરાજની રક્ષા થઈ શકે. મારાથી ગભરાટમાં કઈ અયોગ્ય કહેવઈ ગયું હોય તો તેનાથી ક્ષમા ન થતાં આપ શેષ પ્રકારે તેમને બચાવો.'

દ્રોણાચાર્યે કહ્યું—રાજન! હું તમારી વાત ઉપર ખોટું નથી લગાડ્યો, તમે મારે માટે અથાથામા સમ્માન જ હો; પરન્તુ જે સાચી વાત છે તે હું તમને મુકું છું; ખ્યાન દઈને સાંભળો. અર્જુનના સારથી થીકપણ છે અને તેમના ધોડા પણ બહુ તેજ છે; તેથી જરાક નેટચી જરા મળનાં પણ તેઓ તત્કાળ તેમાં ઘુસી જાય છે. મેં બધા ધનુર્ધરોની સામે યુધિષ્ઠિરને પકડાવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. અત્યારે અર્જુન તેમની પાસે નથી અને તેઓ પોતાની સેનાની આમળ જ ભરેલા છે. તેથી હવે હું બૂઠના હારને છોડીને અર્જુન સાથે લડના નહિ જઈ. તમે કૃષ્ણ અને પરાક્રમમાં અર્જુનના સમ્માન જ હો અને આ પૃથ્વીના સ્વામી હો. તેથી પોતાના અહાપ્રાને લઈને તમે એકલા જ અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરો. કોઈ વાતનો ભય ન માનો.

દુર્યોધને કહ્યું—આચાર્ય! ચરણ! જે આપને પણ ઝાળંગી ગયો તે અર્જુનને હું કેવી રીતે શેષી યાદીશ! તે તો બધા શસ્ત્રધારીઓમાં અસાધ રણ છે. મારા વિચાર પ્રમાણે સંધ્યામમાં વખતે દંડને છાત્રી લેવો સહેલો છે, પરન્તુ અર્જુનની પાર જવું એ સરળ નથી. જેણે કૃપવર્મા અને આપને પણ પરાસ્ત કરી દીધા, શુતાનુષ, સુરક્ષિય, અમ્બક, ધ્રુતામુ અને અચ્યુતામુને નષ્ટ કરી દીધા અને હજાર મેન્દ્રોનો સંહાર કરી.

દીપા. તે શત્રુકુળ દુર્જય વીર અર્જુનના મુખખણમાં
હું કરી રીને યુદ્ધ કરી સમીપ ?

દ્રોણાચાર્ય બોલ્યા—કુરુરાજા તમે બરાબર કહે
છો, અર્જુન પચસ દુર્જય છે. પરન્તુ હું એક એવો
ઉપાય કરી છું છું કે જેથી તમે તેની ટક્કર ઝીલી
શકશો. આજ શ્રીકૃષ્ણની સામેજ તમે અર્જુન સાથે
યુદ્ધ કરશો; આ અદ્વૈત પ્રસંગને આજ બધા વીરો
નોશો. આ મુવર્ણના કવચને હું તમારા ઉપર એવી
રીતે બાંધી છું છું કે જેથી બાણ અથવા ખીખાં
મોઢ પહો પ્રદારનાં અભોની તખતે કોઈ અસર જ નહિ
થાય. ને મનુષ્યો સહિત દેવતાઓ, અસુરો, ધણો,
નાગો, રાક્ષસો અને ત્રણે લોકો પણ તમારી સામે યુદ્ધ
કરવા માટે બાવે તો પણ તમને મોઢ ભતતો કષ
નથી. તેથી આ કવચને ધારણ કરીને તમે રવય જ
કોધાતુર અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે જાઓ.

આ પ્રમાણે કહીને આચાર્યે તુરંત જ આમન
કરીને શત્રુવેધિથી મન્નોચ્ચાગ્ય કરતાં દુર્યોધનને તે
અચક્ષિત કવચ પહેરવી દીધું અને કહ્યું; ‘પ્રમાત્મા,
બદા અને બહારો તમારું કવચ હું ત્યારપછી
તેઓ ફરી કહેવા લાગ્યા; ‘ભગવાન સંકેરે આ મન્ત્ર અને
કવચ બંદને આપ્યાં હતાં, તેનાથી જ તેણે સમાચાર
જ્ઞાસુરનો વધ કર્યો હતો. પછી બંદે આ મન્ત્રમય કવચ
અંગિરાને આપ્યું. અંગિરાએ તેને પોતાના પુત્ર બૃહસ્પતિને
અને બૃહસ્પતિએ અગ્નિવેશ્યને બતાવ્યું હતું. અગ્નિવેશ્ય-
જીએ આ કવચ મને આપ્યું હતું. તે આજ હું તમારા
શરીરની રક્ષા માટે મન્નોચ્ચારણપૂર્વક તમને પહેરાવું છું.’

આચાર્યે કીણને હાથે આ પ્રમાણે યુદ્ધને માટે
તેવાર ધઈ રાત્ર દુર્યોધન ત્રિગતદેશના દળોરો રથોમાં
અને અન્ય મહારથીઓને સાથે લઈ વાજતે ગાજતે
અર્જુન તરફ આશ્પો.

દ્રોણાચાર્યની સાથે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાત્યકિન્તું ધોર યુદ્ધ

સંજયે કહ્યું—રાજન્! ન્યારે અર્જુન અને
શ્રીકૃષ્ણ કોરવાની સેનામાં ધુસી ગયા અને તેમની
પાછળ દુર્યોધન પણ આશ્પો ગયો ત્યારે પાંડવોએ સોમક
વીરોને સથે લઈ બહુ મહાદલ કરતાં દ્રોણાચાર્ય પર
દુમ્મો કર્યો. બસ, બન્ને બાજુએ ખૂબ ધમસાણ લડાઈ
છેડાઈ ગઈ. તે સમયે જેનું યુદ્ધ ચડું તેનું અમે નથી
કરી જોયું કે નથી કહી સાંભળ્યું. પુરુષસિંહ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન
અને પાંડવલોક વારંવાર આચાર્ય પર પ્રદાર કરી રહ્યા
હતા. અને જે પ્રમાણે આચાર્ય તેમના ઉપર બાણોની
વર્ષા કરના હતા તે રીતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ બાણોની ઝડી
લગાવી દીધી હતી. કોણ પાંડવોની જેજે રથસેના પર
બાણ છોડના હતા તેને બાણોએયી બાણો વરસાવીને
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેમને હટાવી દેતો હતો. આ પ્રમણે બહુ
પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન સાથે સામનો થઈ
સેનાના ત્રણ ભાગ ધઈ ગયા. પાંડવોના મારથી ગભ-
રાઈને કેટલાક યોદ્ધાઓ તો કૃતવર્માની સેનામાં જઈ
મર્યા, કેટલાક જલસન્ધની બાજુ આશ્પો ગયા અને
કેટલાક દ્રોણાચાર્યની પાસે જ રહ્યા. મહારથી કોણ
પોતાની સેનાને સમર્પિત કરવાનો પ્રયત્ન તો કરના હતા.
પરન્તુ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેમને બરાબર કચરી રહ્યો હતો. અને
આખી સેના એવી રીતે છિન્નચિન્ન ધઈ ધઈ કે જેમ

કુટ રાજનો દેશ દુર્ભિક્ષ, મહામારી અને હાંડારાઓને
લીધે ઉજાડ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે ન્યારે પાંડવોના મારથી મેનાના ત્રણ
ભાગ ધઈ ગયા ત્યારે આચાર્યે કોધમાં બરાબર પોતાનાં
બાણોથી પાંચાલોને ધાવણ કરવા લાગ્યા. આ વખતે
તેમનું રત્નપ્ર પ્રત્યક્ષિત પ્રલયાગ્ન સમાન બાજાક
ચઈ ગયું. આચાર્યનાં બાણોથી સન્નિધ ધઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની
સેના ગરથીથી તળી ગઈ હોય તેવી ધઈને આમતમ
બટકવા લાગી. આમ દ્રોણાચાર્ય અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં
બાણોથી વ્યથિત થવાથી બન્ને બાજુના વીરો પ્રાણોની
આશા છોડીને દરેક બાજુએ પૂરેપૂરી સકિત લગાવીને
લડવા લાગ્યા.

આ જ વખતે કુન્તીનંદન બીમસેનને વિવિંચતિ,
ચિત્રસેન અને ચિકેયુ—આ ત્રણે બાહ્યોએ મેરી લીધી.
ચિબિના પુત્ર રાત્ર જોવાયતે એક દલાર થે હાઓને
સાથે લઈ કાશિગાજ અંકિમુના પુત્ર પરામન્નને રોકી
દીધો. મદરાજ રાત્ર શયે મદારાજ મુધિચિરનો સામનો
કર્યો, દુઃશાસન કોધમાં બગાઈને સાત્તકિ પર તૂટી
પડ્યો. મે આખી ચારસો વીરની સેના લઈને એકિ-
તાનની પ્રગતિ રોકી દીધી. શકુનિએ સાતમો મન્ધર
દેશના યોદ્ધાઓની સાથે નકુલનો સામનો કર્યો અર્વાન્ત-

દેશના મન્દ્ર અને અનુવન મન્દ્રપરાજ વિમળની આમે આસીને લાગી ગયા. મદારાજ બહારિ સિખવડીને શેડખે. અર્ચનનંદો પ્રમદક અને સો વરિને સાથે લઈ પૃથ્વુમ્ન । સામનો કરી, તથા દુરકમવાળા રાક્ષસ ધોરકચ ઉપર અથાધુવે ચડાઈ કરી દીધી.

મદારાજ । આ વખતે સિન્ધુરાજ જ્યદ્ય સમૂહુ સેનાની પાછળ હતો અને કુશાચાર્ય વગેરે મદાન ધનુર્ધરે તેની રક્ષા માટે તૈયાર હતી. તેની જમણી બાજુ અધ્યાયામ અને કાળી બાજુ કલ્પુ હતો તથા ભૂચિત્રા વગેરે તેના પુરસ્ક હતા. તે સિવાય વૃષસેન, યદ્ય અને શલ્ય વગેરે અનેક રણબાહુરા નીરા પલુ તેની રક્ષાને માટે મુદ્દ કરી રહ્યા હતા.

બુદના મુખ ઉપર આપુરીજ નડુગ અને સદરેવે પોતાના ઉપર વેરભાવ ગમવારા શરૂનિના નાકમાં કમ ભરી દીધી. આ વખતે સુમિને તેનું મધું પરાકમ ખોઈ મેલે હતો, તેને કઈ ઉપાય સૂચીતો ન હતો. ન્યારે બાણોની ચોટથી તે ખૂજ જ તંમ યદ્ય ગયો ત્યારે મેડાએન ઉત્તવજથી હેંડીને દોલુઆર્થની સેનામાં જઈ મળ્યો. આ વખતે પૃથ્વુમ્નની સાથે લડી રહેલામદા બધી દોલુઆર્થે એવી બાણરથી કરી કે નેથી ખૂજ જ અચરો ગયા. દોલુ અને પૃથ્વુમ્ન બન્નેએ અનેક વીરાનાં શિર ભાગવી દીધાં. ન્યારે પૃથ્વુમ્ને નેધું કે દોલુઆર્થ ખૂબ જ નજીક આવી ગયા છે ત્યારે તે ધનુષ છોડીને હાથમાં લાઘ-તરવાર લઈ તેમનો વધ કરવા માટે પોતાના રથની ધૂંધરી ઉપરથી તેમના રથ ઉપર ફરી પડ્યો. અચાર્યે સો બાણ મારીને તેની હાલના અને દય બાંજોથી તેની તંત્રચરના કુકે કુકા કરી દીધા. પછી એમક બાંજોથી તેના પોડાને ખનમ કરી દીધા અને બે બાજોથી તેની જમણ અને છત્ર કાપીને પાશ્વરમંડીને પલુ ધરાધારી કરી દીધા. તે પછી તેમણે ધનુષને હાન સુધી ખેંચીને પૃથ્વુમ્ન પર એક પ્રખ્યાન્તક બાણ છોડ્યું. પરન્તુ સાત્યકિંએ મોઢ તોફણ બાણોથી તેને વચ્ચેથી જ કાપી નાખ્યું, અને આચાર્યની નામચૂમ્મ કસાએવા પૃથ્વુમ્નને બચાવી લીધી. આ પ્રમાણે ન્યારે દોલુને સામનો કરવા માટે સાત્ય કે આવી ગયો ત્યારે પાંચલ વીરો પૃથ્વુમ્નને રથમાં ચડાવીને તુરન જ દર લઈ ગયાં.

હવે આચાર્યે સાત્યકિ ઉપર બાણ વરમારમાં શરૂ કર્યાં. સાત્યકિના પોડા ખૂબ રક્તિની દોલુની સ્ત્રમે આવી ગયા. ત્યારે તે બન્ને વીરો પરસ્પર દબરો ન બો

છોડતાં વેર મુદ્દ કરવા લાગ્યા. તે બન્ને વીરોએ આકાશને બાણોની ભગ પાકની હોષ તેનુ બનાવી દીધું અને દરે દરે એને બાણોથી બામ કરી દીધી. બાણોની ભગ દેશનાથી બધે વેદ અચરાર છત્ર મધ્યે બન્ને સૂર્યનો પ્રકાશ તથા પવન આવવાનું પલુ બપોર થયું. બન્નેનાં છત્રો સોઢીથી લથપથ થઈ ગયાં. તેમનાં છત્ર અને ખજાઓ કાપાઈ ગઈ, તે બન્નેએ પ્રાણ સેનાનાં બાણોના પ્રયોગ કરી રહ્યા હતા. તે વખતે આપણા અને રાજ્ય કુધિરિના વીરો ભીમા ભીમા દોલુ અને સાત્યકિનો ધર્મામ નેત્ર રહ્યા હતા. વિમાનોમાં ભેટલા પ્રદા અને ચન્દ્રમા વગેરે દેવતાઓ તથા સિદ્ધ, ચારણ, રિદાધર અને નાગોના મથો પલુ તે પુરુષસિદ્ધોનું-આગળ વધતું, પાછા હાલું તથા તરેલરેલના સ્વઅસંચાલના દોશલને નેત્રને બાધ આકર્ષમાં પડ્યા હતા. આ પ્રમાણે તે બન્ને વીરો પોતપોતાના હાથોની સહાય બતાવતા એકબીજાને રિધી રહ્યા હતા. એટલામાં જ સાત્યકિએ પોતાનાં મજબુત બાણોથી આચાર્યનાં ધનુષ-બાણ કાપી નાખ્યાં. કાણમાં જ દોરે બીજું ધનુષ ચડાવું પરન્તુ સાત્યકિએ તેને પલુ કાપી નાખ્યું. આ પ્રમાણે દોલુ નેત્રે ધનુષો ચડાવતા ગયા તેમને સાત્યકિ કાપી નાખવા લાગ્યો. આમ તેણે તેમનાં સો ધનુષ કાપી નાખ્યાં. આ કમ એટલી લાજ અને તરારથી યતું હતું કે આચાર્ય કપરે ધનુષ ચડાવે છે અને સાત્યકિ તેને કપારે કાપી નાખે છે તે કાર્ધને બળુદું પલુ નહોતું. સાત્યકિનું આ અનિમાનુષ કમ નેત્રને દોરે મનમાં વિચાર કર્યો કે ને અજગળ પરશુરામ. શત્રોનીય, અશુન અને બીરમમાં છે તે જ સાત્યકિમાં પલુ છે.

તે પછી દોલે એક નવું ધનુષ લીધું અને તેના ઉપર દેટલાં વે અજો ચડાવ્યાં. પરન્તુ સાત્યકિએ પોતાના અન્કરોચકથી તે બચાવે કાપી નાખ્યાં અને આચાર્ય પર તોફણ બાણોની વર્ષા શરૂ કરી દીધી. આથી બચાવે બહુ આચર્ય થયું. બન્ને આચાર્યે અત્યન્ત કુષિત કર્ધને સાત્યકિનો સંહાર કરવા માટે દિવ્ય આઝમાજ છોડ્યું. આ નેત્ર સાત્યકિએ દિવ્ય વારણુઓનો પ્રયોગ કર્યો. આ સમયે બન્ને વીરોને દિવ્ય અજોના પ્રયોગો કરવા નેત્ર ખૂબ દાહાકર થવા લાગ્યો. એટલે સુધી કે અઘાઘમાં પશીએનું કોટું પલુ બધે થઈ ગયું. ત્યારે રાજ્ય કુધિરિ, બીમસેન, નડુગ અને સદરેવ દરેક બન્દુઓનો સન્ધકેની રક્ષ કરવા લાગ્યા. તથા પૃથ્વુમ્ન અને દોલુની સાથે રાજ્ય રિપટ અને કેડપનદેશ મત્સ્ય તથા

ચાલત દેશની સેનાઓને લખને દ્રાણુતી સામે આવી ગયા. બીજા બાણુએ દુઃશાસનની સરદારી નીચે હાનશે રાજકુમારો દ્રોણને શત્રુઓથી ઘેરબેસા નોંધ તેમની સહયોગી કરવા માટે આવી ગયા. ખસ, બનને બાણુના

વીરોમાં ખૂબ ધુમધામ થઈ ઉડ્યું - ગયું. તે સમયે ધૂજ અને બાણુની રવાને લીધે કંઈ પણ નોંધ સંગ્રહ ન હતું. આથી તે યુદ્ધ મર્યાદાની મર્યાદા ગયું તેમાં પેતાના અને પરાકાષ્ઠાનું પણ જ્ઞાન ન રહ્યું.

વિન્દ, અનુવિન્દનો વધ તથા કૌરવસેનાની વચ્ચે શ્રીકૃષ્ણની અશ્વચર્યા

સંજમે કહ્યું—ગજન! હવે મહાનાયકન નમના ધર્મ ચૂક્યા હતા. કૌરવપક્ષના યોદ્ધાઓમાંથી કેટલાક ને યુદ્ધના મેદાનમાંથી પીડા બતાવી બાગી આપ્યા હતા અને કેટલાક લાડમાં લાગી રહેલા હતા. આ પ્રમાણે ધીમે-ધીમે તે દિવસ પીતી રહ્યો હતો. પરંતુ અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ બરાબર જયદય તરફ જ ગયી રહ્યા હતા. અર્જુન પેતાના બાણુથી રથને જવાનો રસ્તો બતાવી દેતો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ તેમાંથી રથને આગળ લેતો હતો. રાજન! અર્જુનનો રથ ને ને બાણુએ જતો હતો તે તે બાણુએ આપની સેનામાં ભાગાભાગી મળી જતી હતી. તેના બાણુ અનેક શત્રુઓનો સંહાર કરતાં તેમનું રક્તપાન કરી રહ્યાં હતાં. તે રથમાં રહીને બે ગાંઠ શુભીના સ્તુતિને સાફ કરી દેતો હતો. અર્જુનનો રથ ખૂબ ત્યજાથી ચાલી રહ્યો હતો. તે સમયે તેણે સૂર્ય, ઇન્દ્ર, રૂદ્ર અને કુમેરના રથને પણ દિશા પાડી દીધા હતા.

જે વખતે તે રથ રથીઓની સેનાની વચ્ચે પહોંચ્યો તે વખતે તેના યોદ્ધા ખૂબ અને તરસથી વ્યાકુળ થઈ રહ્યા હતા અને ખૂબ કદિનતાથી રથને ખેંચતા હતા. તેમને પર્વત સમાન હાનશે મરેલા હોય, યોદ્ધા, મનુષ્ય અને રથો ઉપર યજ્ઞને પેતાનો મર્ગ કાઢવો પડતો હતો. આ જ વખતે અપ્રતિદેશના રાજકુમારો વિન્દ અને અનુવિન્દ પેતાની સેના સહિત અર્જુનની સામે ધસી આવ્યા. તેમણે ખૂબ ઉલ્લાસમાં ભરાઈને અર્જુનને ચોસાં, શ્રીકૃષ્ણને સિંગર અને યોદ્ધાઓને સો બાણુથી ધવસ કરી દીધા. ત્યારે અર્જુનને કુપિત થઈ નર બેણુથી તેમના મર્મસ્થાનોને વિધી દીધાં તથા બે બાણુથી તેમનાં ધનુષ અને પદ્મજાને પણ કાપી નાખી. તેઓ બીજા ધનુષ લઈને અત્યંત ક્રોધપૂર્વક અર્જુન પર બાણુ વરસાવવા લાગ્યા. અર્જુનને ઘુરત જ કરી તેમનાં ધનુષ કાપી નાખ્યાં તથા બીજા બાણુ જોડીને તેમના યોદ્ધા, સારથી, પંચશક્તિ અને કેટલાય શત્રુઓને મારી નાખ્યા. પછી તેણે એક ધુરંધ્ર બાણુથી

મેઘા બાંધ વિન્દનું શિર કાપી નાખ્યું અને ને મરીને પૃથ્વી પર જઈ પડ્યો. વિન્દને મરેલા નોંધ મહાપ્રતી અનુવિન્દ હાથમાં ગદા લઈને રથથી ફરી પાછો અને પેતાના લાહના મનુષ્યનું સ્મરણ કરતાં તેણે શ્રીકૃષ્ણના લગાટમાં ચેટ કરી. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ તેનાથી જરા પણ નિમ્મલિન ન થયા. અર્જુનને ઘુરત જ ૭ બાણુથી તેના હાથ, પગ, મસ્તક અને ગરદન કાપી નાખ્યાં અને તે પર્વતશિખરની પોં છે પૃથ્વી પર પડી ગયો.

વિન્દ અને અનુવિન્દને મર્યાદા નોંધને તેમના સહયોગી અત્યંત કુપિત થઈને હાનશે બાણુ વરસાવતા અર્જુન તરફ દોડ્યા. અર્જુનને બહુ સ્ફુર્તિથી પેતાના બાણુથી તેમને સાફ કરી દીધા અને તે આગળ વધ્યો. પછી તેણે ધીમેથી શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું; ‘ધેડા બાણુથી બહુ વ્યાધન થઈ રહ્યા છે, અને બહુ થાકી ગયા છે, જયદય પણ હજી દૂર છે. આવી રિધિમાં આ વખતે આપને શું કરવું થોડું જગ્યાપ છે? મને ને કીક લાગે છે તે કું કું છું, સંભોગે. આ મનેથી યોદ્ધાઓને રથથી છુટા કરો અને તેમને લગેલાં બંધો ખેંચી કાઢો.’ અર્જુનને આ પ્રમાણે કહેતાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; ‘તું કહે તે જ મારો વિચાર છે.’ અર્જુનને કહ્યું; ‘કું કું કું કું કરવાની બધી સેનાને આકાશી રાખુ છું’, જોટલી વારમાં આપ મથવત આ કામ કરી લો.’ આ પ્રમાણે કહીને અર્જુન રથથી જીતરી પાછો અને ખૂબ સાવચાનીથી ધનુષ લઈને પર્વત સ્થાન દહનાવી જીતો થઈ ગયો. તે સમયે તેને છાંયકા ઇચ્છનારા ક્ષત્રિયો ‘હવે સરો કાગ છે’ એમ ખૂબ પડતા તેની તરફ દોડ્યા. તેમણે ખુબ મેદી રથમેદાદાગ એકલા અર્જુનને ઘેરી વધો અને પેતાના ધનુષ ચલાવીને તરફ તરેહનાં રક્ષો અને બાણુથી તેને ઢંગી દીધો પરંતુ તીર અર્જુનને પેતાનાં અગ્રેથી તે બધાંનાં અગ્રેને બધી બાણુથી રોકીને તે સર્વને તે બધાંનાં અગ્રેને બધી બાણુથી આગ્રહિત કરી દીધા. કૌરવોની અસંખ્ય સેના અપાર સમૂહ સમાન હતી. તેમાં બાણુરૂપ વરજો અને પદ્મજોરૂપ ધુમરીઓ ચાલી રહી હતી.

દાશીય મગસો તરી રચા હતા. પાવનગણ માણસોએ કમોવા કરી રહી હતી અને ઘંચ તથા દુન્નિઓનો ખર્ચ તેની ગર્જના હતી. અર્જુન રથોની હાથે લેનો અનન્ત તરંગમાળાઓ હતી, પાણીએ ડાંગવા હતા; ઊભા અને પનડાઓ ફેળ દર્શા અને દાશીઓનાં ઘડીસાં બંને ખાંડો હતી. અર્જુને તદ્દપ યદને તેને પોતાનાં બાણોથી રોકી રાખી હતી.

કૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય! અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ પૃથ્વી પર જોશ રવા હતા, તો આવો અવસર મગસા છતાં કોરવસોએ અર્જુનને કંમ મારી ન શક્યા.

સંજયે કહ્યું—રાજાનાં જોમ લોભ એકલો જ બધા મંત્રોને રોકી દે છે તેવી જ રીતે અર્જુને પૃથ્વી ઉપર જોમો હોવા છતાં પણ રથો ઉપર ચરેલા સખત રાજાઓને રોકી રાખ્યા હતા. આ જ વખતે શ્રીકૃષ્ણે મહારાષ્ટ્રને પોતાના પ્રિય સખા અર્જુનને કહ્યું; 'હે અર્જુન! અર્ધ રથપૂર્ણમાં ડાઉ સાફ જળાશય નથી, તમારા ધોધ આવું પાણી પીવા ચાહતાં નથી. આથી અર્જુને તુરત જ અલ્પદારા પૃથ્વીને ફેંકીને ધોધોને પાણી પીવા, લાપક એક મુન્નર સરોવર બનાવી દીધું. આ સરોવર નિરૂત અને સ્વચ્છ જળથી ભરેલું હતું. એક સમયે જ તેપર કરેલા તે સરોવરને જોતા મારે ત્યાં નારદ મુનિ પણ પધાર્યા. આ સરોવરની પાસે ગાદીસુત કંમ રતનાર

અર્જુને એક ધર પણ મનાવ્યું. તેના ધાંતિયા, બીસા અને છન પણ બાણોનાં જ હતાં. તેને નેદને શીકૃષ્ણ દસ્યા અને મોઢ્યા 'યયું ક્યું' ! 'અર્જુનનું આ અર્જુન-પર' પરાક્રમ જોઈને સિદ્ધી, મારજો અને સંનિહા પાદ.

વાદ !' યોધારવા લાગ્યા. સૌથી વધુ આશ્ચર્યની વાત તો એ ધર્મ કે મોટામોટા મહારથીઓ પણ પૃથ્વી ઉપર ભ્રમા રહેલા અર્જુનને તેની સાથે મુઠ્ઠા કરવા છતાં પણ પાછો હાલી નીકળ્યા. કમલનપન શ્રીકૃષ્ણ જાણે સ્ત્રીઓની વચ્ચે ભ્રમા હોય તેમ, હાસ્ય કરતા, યોધાઓને અર્જુનને બનાવેલા ધરમો લઇ ગયા અને આપના બધા સૈનિકોની સામે જ નિર્ભય ચર્ચને તેમને ધામણા લાગ્યા. તેઓ અશ્વધર્માર્માં (યોધાઓની સારવારમાં) ઉતારા દેતા હતા; તેમણે યોદ્ધા જ વારમાં યોધાઓને થમ, ખેદ, કમ્પ અને પાને દૂર કરી દીધા. તથા યોધાનાં કરકમજોથી તેમને વાગેલાં બાણ કાઢીને તેમને માસિય કરીને પૃથ્વી પર આલોટાવવા લાગ્યા. પછી તેમને પાછી પીઠાઓ અને ધાસ અંગૂઠાઓ, ત્યારે તેઓ તાલ ધર્મ ગયા એટલે તેમને ફરી રથને નેહી દીધા. તે પછી અર્જુનની સાથે તે રથ પર ચડી ખૂબ વેગથી ચાલ્યા.

આ સમયે આપના પક્ષના યોદ્ધાઓ કહેવા લાગ્યા, 'અરે ! આપણે અહિં હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન આગળ નીકળી ગયા અને આપણે તેને કંઈ કરી ન શક્યા. અમને પિયાર છે, પિયાર છે, બાળક જેમ રમકડાની

પરવા કરતું નથી તેમ તેઓ એક જ રથમાં ચડીને આપણી સેનાને કંઈ પણ ન મળ્યું મરીને આગળ વધી ગયા.' તેમનું બાલું અદ્ભુત પરામ બોલે તેમાંથી કાઢી કટાક્ષ રાગજો કહેવા લાગ્યા; 'એકલા દુર્યોધનના જ અપસંધથી આ પૃથ્વી સેના અને આખી પૃથ્વી નાશ તરફ જઇ રહી છે. પરન્તુ હવે સુધી રાગ કૃતરપટ્ટવી સમજમાં આ વાન બેસતી નથી.'

કીરતપક્ષના વીરો ત્યારે આ પ્રમાણે વાતો કરી રહ્યા હતા. ત્યારે સર્વનારાયણ અસ્તામ્યજ તરફ દર્શી થયા હતા. તેથી અર્જુન ખૂબ વેગથી જયદય તરફ વધી રહી હતો. કાઢી પણ યોદ્ધો તેને રાષ્ટ્રી રાકેનાં નહોતો. તેણે આખી સેનાના પગ ભીંગેલી નાખ્યા, શ્રીકૃષ્ણ તે સેનાને કંચકા ખૂબ તેલછી યોધાઓને હાંકી રહ્યા હતા. અને પેતાના પાંચમજ્ય સંખને પર્વન કરતા જતાં હતા. આ ભેડ સંતુષ્ટના રથોજો બહુ જ ઉગાસ ધર ગયા. ધૂળ ભીંગેલી હોવાથી આ સમયે અર્ધદેવ પણ હંકારી ગયા હતા તથા બાણોથી વ્યથિત ધવાથી સૈનિક લોકો અર્જુન તરફ નેહ પણ રાકેતા નહોતા.

અર્જુનને દુર્યોધન તથા અશ્વત્થામા આદિ આઠ મહારથીઓ સાથે સંગ્રામ

સંગથે કહ્યું—રાજન ! હવે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન નિર્ભય ચર્ચને આપસમાં જયદયજો વધ કરવાની વાત ચીત કરવા લાગ્યા. તે સંભળી સત્તુજો બહુ જ કાયમીત ધર્મ ગયા. તે બંને આપસમાં કહી રહ્યા હતા; 'જયદયને કીરવેના ૭ મહારથીઓએ યોધાની વચ્ચે રાખ્યો છે, પરન્તુ એક વખત જો તે નજરમાં આવી ગયો તો આપણા હાથમાંથી છૂટી નહિ યકે. જો દેવતાઓ સહિત રથમાં ઈન્દ્ર પણ તેને બચાવવા આપણે તો પણ તેને મારીને જ છોડીશું.' તે સમયે તે બંનેના મુખની કાન્તિ જોઈને આપના પક્ષના વીરો એમ જ સમજવા લાગ્યા કે તેઓ અવશ્ય જયદયનો વધ કરી દેશે.

આ જ વખતે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને સિન્ધુરાજને ભેટને હપ્પથી ખૂબ ગર્જના કરી. તેમને વધવા જોઈ આપને। પુત્ર દુર્યોધન જયદયનો રક્ષા માટે તેમની આગળ આવી ગયો. આચાર્ય દ્રોણે તેને કવચ પહેરાવ્યું હતું તેથી તે એકેસા જ રથ પર ચડીને સંગ્રામમુખિમાં ફરી આવ્યો. જે સમયે આપને। પુત્ર અર્જુનને ઓળંગીને આગળ વધ્યો ત્યારે આપની સમજણ સેના ખૂબ ચર્ચને

વાગ્ન વચાગ્યા લાગી. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; 'અર્જુન ! જો, આજ દુર્યોધન આપણા કરતાં પણ વધી ગયો છે. મને આ બહુ અદ્ભુત લાગે છે. જ્યાંય છે કે અત્યારે તેના સમાન કાઢી બીજો રથી નથી. હવે આ કમ્પ અનુસાર તેની સાથે મુઠ્ઠા કરવું હું યોગ્ય સમજું છું. આજ તે તારું વાસ્તવ બન્યો છે. તેનાથી તું તારા ખેત્રની સમજતા જ સમજ. નહિ તો આ રાત્રીના લોભી તારી સાથે સંગ્રામ કરીને મારવા માટે શા માટે આવત ! સ્વભાવથી જ તે આજ તારાં જાળોની હદમાં આવી ગયો છે. તેથી તું એવું કર કે તેને એકદમ પ્રાણ છોડવા પડે. પાર્થ ! તારા સાંભને તો દેવતાઓ, અસુરો અને મનુષ્યો સહિત ત્રણે લોકે વધુ નથી કરી શકેતા, તો આ એકલા દુર્યોધનની શી વિસત છે ? આ સંભળી અર્જુન કહ્યું; 'હીક છે, જો અત્યારે મારે આ કામ કરવું જ નેહિ તો આપ બધું છોડીને દુર્યોધન તરફ જ ચાલો.'

આ પ્રમાણે કહીને તેણે તીરથ તીરથી અર્જુન પર ધાક્યો અને ચાર બાણોથી તેના ચારે પાસે વિધી દીધા. પછી દસ બાણ શ્રીકૃષ્ણની છાતીમાં મૂકી

અને એક લક્ષ્યથી તેમના આજીવનને કાપીને પૃથ્વી પર પાડી દીધો, આ ઉપર અર્જુને ખૂબ સંવેદનાથી એક બાણ છોડ્યાં પરંતુ તે તેના કવચને જ પહોંચીને પૃથ્વી પર પડી ગયાં. તેમને નિઃશ્વસ કચ્છામાં નોંધે તેણે ફરી એક બાણ છોડ્યાં પરંતુ તે પણ દુર્યોધનના કવચને સ્પર્શીને જમીન પર જઈ પડ્યાં. આ બેઠે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું: 'અજ તો હું' આ વિચિત્ર વસ્તુ બેઠે છું'. જો, તારા બાણો પચ્ચર પર છોડ્યાં તોતરીની જેમ કંઈ કામ કરી શકતાં નથી. પાપા! તારા બાણ તો વળપાત સમાન લાપડર અને યનુના કરીરમાં ઘુસી જતાં હોય છે. પરંતુ આ હું ગોદાગો છે કે આજે તેમનાથી કંઈ કામ થઈ શકતું નથી? અર્જુને કહ્યું: 'જણપુ છે કે દુર્યોધનને આવી શક્તિ આપ્યાં' કોણે આપી છે, તેમની કવચ ધારણ કરવાની જે રીત છે તે મારા બળોને માટે પણ અજેય છે. આ કવચમાં ત્રણે લોકોની શક્તિ સમાજીલી છે. આ પદ્ધતિને એકમાત્ર આત્મયજ્ઞ જ જાણે છે અને તેમની કૃપાથી મને તેનું જ્ઞાન છે. આ કવચને બાણોદ્ધારા કાપી રીતે ભેદી શકાતું નથી. એટલું જ નહિ, પેતના વજ્રદાર કવચ કંઈ પણ તેને કાપી નથી શકતો. કૃષ્ણ! આ બધું રહસ્ય આપ પણ જાણો જ હો, છતાં આ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરીને મને મોહમાં શા માટે નાખ્યા હો, ? ત્રણે લોકમાં જે કંઈ ધર્મ મળ્યું છે, ધર્મ રહ્યું છે અને યજ્ઞ—તે બધું આપના જન્મકાર્યમાં છે, આપના સમાન આ બધી વસ્તોને જાણનાર કોઈ છે નહિ. કીક છે, કૃપાપિત અત્યારે આપ્યાં પહેરાવેલા કવચથી નિર્ણય થઈ શકે છે, પરંતુ હવે આપ મારા ધનુષ અને લુલભેના પરાક્રમે પણ જીતો. હું દુર્યોધનને કવચથી સુરક્ષિત દોષા છતાં પણ પરાસ્ત કરી દઈશ.'

આ પ્રમાણે કહીને અર્જુને કવચને તોડનાર મન-વાનથી અતિમનિષ્ઠ કરીને અનેક બાણ ચડાવ્યાં. પરંતુ દુર્યોધને તેમને ધનુષ ઉપર જ કાપી નાખ્યાં. આ બેઠે અર્જુનને આશ્ચર્ય થયું. અને તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું: 'જનાર્દન આ અસ્ત્રના હું બીજી વાર પ્રયોગ નથી કરી શકું; કારણકે એમ કરવાથી આ જાતે મારો અને મારી સેનાનો સંહાર કરી નાખે.' એટલામાં દુર્યોધને નવનવ બાણોથી અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણને ઘડઘડ કરી દીધા, તથા તેમના ઉપર બીજાં પણ અનેક બાણોની વર્ષા કરતા ઘામો. તેની બીજા બાણવર્ષા બેઠે

આપના પશુના વીરો ખૂબ પ્રસન્ન થયા અને વાનિજીનો પાનિ કરતા સિંહેનાદ કરવા લાગ્યા. ત્યારે અર્જુને પોતાના કાળ સમય નિરકારણ અને તાંદણ બાણોથી દુર્યોધનના ઘેરા અને જાનને પાંચગદ્ગદાને મારી નાખ્યા. પછી તેનું ધનુષ અને ધાધનાં મેળાં પણ કાપી નાખ્યાં, આ પ્રમાણે તેને રચીને કરીને બે બાણોથી તેની હાથેથીઓને વિધી તથા તેના નખોની નીચેના મોંસને છેદી તેને વ્યાકુળ કરી દીધો. આથી તે ભાગવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. દુર્યોધનને આ પ્રમાણે આપત્તિમાં પડેલો ભેદ અનેક ધનુષે વીરો તેની રક્ત મારે દોડી આવ્યા. તેમણે અર્જુનને મારે બાણથી ઘેરી લીધા, મોહાઓના સમૂહથી ઘેરાઈ જવાને લીધે તથા બીજા બાણવર્ષાને લીધે તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ કે અર્જુન દેખાતા પણ ન હતા. તેમજ તેમનો રથ પણ દેખાતો મટી ગયો હતો.

ત્યારે અર્જુને મારવીય ધનુષ બેઠેની બીજા હંકાર કર્યો અને બારે બાણવર્ષા કરીને શત્રુઓના સંહાર કરવા શરૂ કરી દીધો. શ્રીકૃષ્ણ ઉચ્ચ સ્વરથી પાંચનમ્ય શબ્દ વગાડવા લાગ્યા, તે શબ્દના નાદ અને મારવીય ધનુષના હંકારથી ભયભીત થઈને બળવાન અને નિર્મળ ગણાય પૃથ્વી પર પડી જતા લાગ્યા તથા પવનો, સમુદ્રો, દ્વીપો અને પાતાળ સંદિત સમૂહો પૃથ્વી મૂંઝાઈ જાતા, આપની બાણુના અનેક વીરો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને મારવા માટે ખૂબ તરાપી દોડી આવ્યા. ભૂતિશ્રવ, રથ, કણ, રથમેન, જયદય, પાંચાયા, રામ, અપ્સરમા—આ આઠ વીરોએ એક સાથે તેના પર આક્રમણ કર્યું. તે બંધોની સાથે રાત્ર દુર્યોધને તેને મારે બળુથી ઘેરી લીધો. પછી અપ્સરમાએ ત્યોતાર બાણોથી શ્રીકૃષ્ણ પર અને ત્રણથી અર્જુન પર ઘાત કર્યો, પાંચ બળોથી તેની પગ અને ઘેડાઓ ઉપર પણ ચોટ કરી. આથી અર્જુને અત્યંત કૃપિત થઈને અપ્સરમા પર ડાક્યો જાણે છોડ્યાં. તથા દય બાણોથી કણ અને ત્રણથી રથમેનને વિધીને રાત્ર સમુદ્ર બાણ સંદિત ધનુષ કાપી નાખ્યું. હાથે પુરત જ પીચ્યું ધનુષ કણ અર્જુનને ઘણા કરી દીધો. પછી ભૂતિશ્રવે ત્રણ, કણે બીજા, રથમેને સાત, જયદયે ત્યોતાર, કૃપા-ચારે દય અને મરુતને દસ બાણોથી તેને વિધી દીધા. આ ઉપર અર્જુન દશરથ અને રથમેન પર ત્રણ બાણ છોડીને સમુદ્ર બાણ સંદિત ધનુષ કાપી નાખ્યું. પછી આઠ બાણોથી અપ્સરમાને, પચ્ચીસથી કૃષ્ણને અને સેની

જ્યદ્યને ધાવલ કરી દીધા, તે પછી તેણે અશ્વત્થામા પર સિત્તર બાણ બીજાં પણ છોડ્યાં. ત્યારે અશ્વત્થામાએ કૃપિત યથાને શ્રીકૃષ્ણનો આશુક શપી નાખ્યો અને

અર્જુન પર ત્યોત્તર બાણોથી ધાવ કર્યો. આથી અર્જુન સો બાણોથી તે બધા શત્રુઓને આગળ લથતા લેતો દીધા.

શકટબૃહદના મુખ પર દેવ અને પાંડવપક્ષના વીરોના સંગ્રામ તથા દેવપક્ષના કંટલાયે વીરોના વધ

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય ! જ્યારે અર્જુન જ્યદ્ય તરફ ચાલ્યો ત્યારે દુર્યોધને આચાર્ય દ્રોણદાસ શેઠાએશા પાંચાલ વીરોએ કારવોની સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ કર્યું ?

સંજયે કહ્યું—રાજન્ ! તે દિવસે ગરોડ પછી કોરવો મને પાંચાલોમાં શેઠાચંદરી યુદ્ધ થયું, તે યુદ્ધનું મુખ્ય જ્ઞપ્ત આચાર્ય દ્રોણ જ હતા. બધા પાંચાલો અને પાંડવ વીરો દ્રોણના રથની પાસે પહોંચીને તેમની સેનાને ઈન્ન-ખિલ કરવા માટે મોટામોટા શસ્ત્રો અસાધ્ય લાવ્યા, સૌથી પહેલાં કેમ મહારથી બૃહદ્શસ્ત્ર તીર્ણ તીર્ણ બાણ વરસાવતો આચાર્યની સામે આવ્યો. સંકેશ બાણો વરસાવી રહેલા ક્ષેત્ર-ધૂતિએ તેનો મુકાબલો કર્યો, પછી મેદીરાજ ધૃષ્ટદ્યુ આચાર્ય પર તૂટી પડ્યો. તેના સામનો વીરધન્યાએ કર્યો. આ જ પ્રમાણે સદેવને દુર્યોધે, સાત્વિને વ્યાઘ્ર-દત્તે, દ્રીપદીના પુત્રોને સોમવતના પુત્ર અને ભીમસેનને શક્તિ અશ્વત્થુષે શેઠાએ.

આ બધાને યુધિષ્ઠિરે આચાર્ય પર નેતું બાણ માર્યાં. ત્યારે આચાર્યે સ્વરથી, ઘોઘ અને યુધિષ્ઠિર ઉપર પચીસ બાણોથી ધાવ કર્યો. પરંતુ ધર્મરાજે પોતાના દાઘની રૂઢિને બતાવતાં તે બધા બાણોને પોતાની બાણર્યાંથી શેઠી દીધાં. આથી દ્રોણનો કોપ બહુ જ વધી ગયો. તેમણે મહારામા યુધિષ્ઠિરનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને ખૂસ રૂઢિની દળશો બાણ વરસાવીને તેમને લંકી દીધા. આથી અત્યંત ખિલ યદને ધર્મરાજે તે વહેલું ધનુષ ફેંકી દીધું તથા એક બીજું અચ્ચડ ધનુષ લઈને આ-ચાર્યે છોડેલાં દળશો બાણોને કાપી નાખ્યાં. પછી તેમણે દ્રોણના ઉપર એક અત્યંત ભયાનક મહા છોડી અને ઉલ્લસમાં ભરાઈને ગર્જના કરવા લાગ્યા. જદને પોતાની તરફ આવતી જોઈ આચાર્યે બહાજ પ્રકટ કર્યું. તે મહાને વામ કરીને રાજ યુધિષ્ઠિરના રથ તરફ ચાલ્યું. ત્યારે ધર્મરાજએ બહાજથી જ તેને શાન્ત કરી દીધું. તથા પાંચ બાણોથી આચાર્યને વિધીને તેમનું ધનુષ

શપી નાખ્યું. ત્યારે દ્રોણે તે ધનુષ ફેંકી દઈને ધર્મરાજ ઉપર મહા ફેંકી. તેને પોતાની તરફ આવતી જોઈ ધર્મ-રાજે પણ એક મહા છોડાવીને ચલાવી. તે મહાએ પક-રપર અશ્વત્થામા અને તેમનાં મિત્રમારીઓ નીકળતાં જોઈ

અને તેઓ પૃથ્વી પર જઈ પડી. દેવે દ્રોણાચાર્યની બે ખૂસ જ વધી ગયો. તેમણે ચાર તીક્ષ્ણ બાણોથી મુખ છિરના ઘોઘ મારી નાખ્યા, એક બંદલથી તેમનું પગ કાપી નાખ્યું, એકથી ખજા કાપી નાખી અને ત્રણ બાણોથી તેમને પણ પોડિત કરી દીધા. ઘોઘ મારે જવાથી મહારાજ યુધિષ્ઠિર તુરંત જ રથથી ફરી પ્રત્ય અને સદેવના રથ પર ચડીને ઘોઘાઓને તરારથી ફેંકી શકેલાં માર્યાં આપ્યા ગયા.

બીજા બાણ મહારાજાની કેડવાળા બુદ્ધિએ આવતો જોઈ ક્ષેત્રધૂતિએ બાણાકારા તેની છતીએ

કરી. ત્યારે જુદાંકેને ખૂબ સ્મૃતિથી એક તીક્ષ્ણ બદ્ધથી શેમધૂતિનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને તેને પશુ એક બાણથી ધાવણ કર્યો, કેથરાને એક બીજું ધનુષ લઈને હસતા હસતા મહારથી શેમધૂતિને નેવું બાણ માર્યા અને શેમધૂતિના ધોગ, સારથી અને રથને નષ્ટ કરી દીધાં તથા એક તીક્ષ્ણ બદ્ધથી તેના કુરુલપુત્ર મસ્તકને ધમ્મી જુદું કરી દીધું. તે પછી તે પાંડવના હિતને માટે અકસ્માત આપની સેના પર તૂટી પડ્યો.

ચેરિરાજ મુદ્દેતુને વીરધન્યાએ રોક્યો હતો. તે બન્ને વીરા આપસમાં ભીડાઈને હનરા બાણોથી એકબીજાને ધાવણ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે વીરધન્યાએ કુપિત થઈને એક બદ્ધથી મુદ્દેતુના ધનુષના બે ટુકડા કરી દીધા. ચેરિરાજે તે ધનુષ ફેંદી રહીને એક લોહાની શક્તિ બ્રહ્માની અને બન્ને હાથથી તેને વીરધન્યા પર ફેંકી. તેની બાજુ પર ચોટથી વીરધન્યાની છાતી ફાટી ગઈ અને તે રથથી પૃથ્વી પર પડી ગયો.

બીજા બાણુદ્રુમને સહદેવ પર સાઠ બાણ છોડ્યાં અને મોટી ગર્જના કરી. આ ઉપર સહદેવે હજારો હસતાં તેને બનેક તીક્ષ્ણ બાણોથી વિધી દીધો. દ્રુમને તેને નવ બાણ માર્યાં, ત્યારે સહદેવે એકે બદ્ધથી તેની ખજા કાપી નાખી, મારે તીક્ષ્ણ બાણોથી તેના શેઠ મારી નાખ્યા અને એક અચનત તીખા તીરથી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. તે પછી તેના સારથીનું મસ્તક બ્રહ્માવી દીધું અને પાંચ બાણોથી તેને પશુ ધાવણ કર્યો. ત્યારે દ્રુમ પોતાનો શેઠ વર્ગરનો રથ છોડીને નિરમિત્રના રથ પર ચડી ગયો. આ ઉપર સહદેવે કુપિત થઈને એક બદ્ધથી નિરમિત્ર પર પ્રહાર કર્યો. આથી ત્રિગતરાજનો પુત્ર નિરમિત્ર રથની બેક ઉપરથી નીચે પડી ગયો. રાજપુત નિરમિત્રને મરેલો જોઈ ત્રિગત દેશની સેનામાં ખૂબ હાડાકાર થયા હાથો. આ જ વખતે બીજા આશ્વર્પની વાત એ ધર્મ કે નકુલે એક ક્ષણમાં જ આપના પુત્ર વિહલુંને પરવરત કરી દીધો.

સેનાના બીજા ભાગમાં બ્રાહ્મણ પોતાનાં તીખાં બાણોથી સાત્યકિને આગ્રહાંત કરી રહ્યો હતો. સાત્યકિએ પોતાના હાથની સપાઈથી તે બધાં બાણોને રોપી દીધાં તથા પોતાનાં બાણોદારા ખજા, સાવધી અને શેઠાએ સહિત બ્રાહ્મણને પાંચ ધરાધારી કરી દીધો. તે મગધરાજ્યમારનો વધ થતાં મગધ દેશના બનેક વીરા હનરા બાણ, લોમર, સિન્ધવાણ, પ્રાચ, મુદ્દેવ

અને મુસલ વગેરે ટાંચોના મા કરતા સાત્યકિ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. પરંતુ સાત્યકિએ હસતાં હસતાં બનાયાસે જ તેમને પરવરત કરી દીધો. મહાબાહુ સાત્યકિના મારથી બચતીત ધમ્મને ભાગેલી આપની સેનામાં કેરથી પશુ તેની સાથે બ્રહ્મા રહેવાનું સાહસ ન થયું. બીજાં વીરો આપને ખૂબ ક્રોધ થયો અને તેઓ રથો તેના પર તૂટી પડ્યા.

આ બાણુ સહે દ્રાપદીના પ્રત્યેક પુત્રને પહેલાં પાંચ-પાંચ અને પછી સાતસાત બાણોથી વિધી દીધો. આથી તેમને ખૂબ જ પીડા થઈ. તેઓ નિવારમાં પડી ગયા અને પુત્રો કરતું તેઓ કંઈ નિશ્ચય ન કરી શક્યા. એટલામાં જ નકુળના પુત્ર સતાતીકે બે બાણોથી ધમ્મને વિધીને ખૂબ ભારે મર્જના કરી. આ પ્રમાણે બીજા દ્રોપદીકામરોએ પશુ ત્રણપણ બાણોથી ધમ્મને ધાવણ કર્યો. ત્યારે રથે હરકે પર પાંચ પાંચ બાણ છોડ્યાં અને એકે બાણથી પ્રત્યેકની છાતીમાં ચોટ કરી. આથી અણુનના પુત્રે ચર બાણોથી તેના ધોગ મારી નાખ્યા, જીમ્મેનના પુત્રે તેનું ધનુષ કાપી નાખી ખૂબ નેરથી મર્જના કરી. કુન્દીશરકુમારે તેના રથની ખજા કાપી નાખી, નકુળના પુત્રે સારથીને નાચે પાડ્યો તથા સહદેવકુમારે એક તીક્ષ્ણ બાણથી તેના શિરને ધમ્મી બદ્ધ કરી દીધું. તેનું શિર કપાળું જોઈ આપના હિનિદા બચતીત ધમ્મને આમનેમ ભારવા લાગ્યા.

એક બાણુ મહાબલી ભીમસેનની સાથે અશ્વશુભનું યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. ભીમસેને નવ બાણોથી તે રાક્ષસને ધાવણ કરી દીધો. ત્યારે તે ભયાનક રાક્ષસ બીજા બાણોના કરતા ભીમસેન ઉપર દોડ્યો. તેણે ભીમસેનને પાંચ બાણોથી વિધીને તેની સેનાના ત્રણસો રથોઓને જંહાર કરી દીધો. પછી બીજા પશુ મારસે વીરાને મારીને એક બાણથી ભીમસેનને ધાવણ કરી દીધો. તે બાણથી મહાબલી ભીમસેનને ધેરી ચોટ લાગી અને તે અચેન રાક્ષસે રથની અન્દર પડી ગયો. થોડી વાર પછી ને સચેત થયો તો પોતાનું અંધકર ધનુષ મહાબલીને મારે બાણથી અશ્વશુભને વિધવા લાગ્યો. આ વખતે તેને યાદ આવ્યું કે ભીમસેને જ તેના ભાઈબહેને માર્યાં હતા. આથી તેણે ભયાનક રૂપ ધારણ કરીને તેને કહ્યું; 'કુદ ભીમસેન' જે સમયે મારા મહાબલી ભાઈ બહેને માર્યાં હતા, તે વખતે હું ત્યાં ઉપસ્થિત ન હતો. આજ હું તેનું જાગણી લે. ' આ પ્રમાણે કહીને તે જાનપાન

યદ ગયો તથા ભીમસેન ઉપર ખૂબ હારે બાલુનપાં કરતા લાગ્યો. ભીમસેને પણ સમૃદ્ધ આકાશને બાલુનપાંથી વ્યાપ્ત કરી દીધું. તેનાથી પીડિત ધર્મને તે રાક્ષસ પોતાના રથ આવીને બેસે, પછી પૃથ્વી પર જાતેથી અને ખૂબ નાનું રથ ધારણ કરીને આકાશમાં જાડી ગયો. તે ક્ષણ-ક્ષણમાં જાયે જાય અને તીવ્રે આવે તેમજ સુરમ તથા વિશાળ રથ ધારણ કરતા મેઘ સમાન ગર્જના કરે. તેણે આકાશમાં ચઢીને ચક્રિત, કણુપ, પ્રાચ, શશ, પટિશ, તોમર, શતધ્વી, પરિધ, ભિન્નિપાસ, પરશુ, શિયા, ખડ્ગ, ક્રાંતિ અને વજ્ર વગેરે અનેક શસ્ત્રોની વર્ષા કરી. આથી ભીમસેનના અનેક સેનિકા નષ્ટ થઇ ગયા. અયોધ્યા ભીમસેને કુપિત ધર્મને વિષકર્માજી ઓડ્યું. તેમાંથી દરેક બાલુએ અનેક બાણો છુટા લાગ્યાં. તેનાથી પીડિત યવથી આપના સેનિકામાં ભાગ-ભાગી થતા લાગી. તે અસ્તે રાક્ષસની બધી માયા નષ્ટ કરીને તેને ખૂબ પીડા પહોંચાડી. આ પ્રમાણે ભીમસેનથી ખૂબ પીડા ખાળીને તે તેને ઓડીને દ્રોણાચાર્યની સેનામાં મહત્ત્વે ગયો. તે મહાબલી રાક્ષસને જીતીને પાંચમેક સિંહનાંડ કરતા બધી દિશાઓને મૂળવરા લાગ્યા.

હવે દિશાઓના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્રે અશ્વમુખની સામે આવી તેને તીખાં બાણોથી વિષલે કરે. આથી અશ્વમુખના કોષ બહુ વધી ગયો અને તેણે ધૃતરાષ્ટ્ર પર ભરે ચોટ કરી. આ પ્રમાણે તે બન્ને રાક્ષસોમાં બીજા સંઘાત ઉગાડી ગયો. ધૃતરાષ્ટ્રે અશ્વમુખની છતીમાં વીસ બાણ મારીને વારંવાર ઘિંહ સમાન ગર્જના કરી. તથા અશ્વમુખે મુકકઠોર ધૃતરાષ્ટ્રને ધાવસ કરીને પોતાના બર્ષકર સિંહનાંડથી દિશાઓને મળવી દીધી. બન્નેય સેંકડો પ્રકારની માયાઓ રચીને એકબીજાને મોહમાં નાખી રહ્યા હતા. માયાયુદ્ધમાં કુશળ હોવાથી બન્નેએ લગ્નમાં માયાનો જ આશ્રય લીધો. આ મુકકઠોર ધૃતરાષ્ટ્રે જેને માયાઓ ખતાવી તે બધીને અશ્વમુખે નષ્ટ કરી દીધી. આથી ભીમસેન વગેરે મહારથીઓનો કોષ ખૂબજ વધી ગયો અને તેઓ પણ અશ્વમુખ પર તૂટી પડ્યા.

અશ્વમુખે પોતાનું વજ્ર સમાન પ્રયટ્ક ધનુષ અડવાને ભીમસેન પર પગીચ, ધૃતરાષ્ટ્ર પર પાંચ, યુધિષ્ઠિર પર પ્રાચ, સદૈવ પર સાત, નકુળ પર ત્યોગેશ અને દ્રૌપદીના પુત્રો પર પાંચ પાંચ બાણ ઓડ્યાં તથા મોટા સિંહનાંડ

કર્ષે, આ ઉપર ભીમસેન નવ સદૈવે પાંચ, યુધિષ્ઠિર સો, નકુળે ચોસઠ અને દ્રૌપદીના પુત્રોએ પાંચ પાંચ બાણોથી તેને વિધી દીધી. તથા ધૃતરાષ્ટ્રે તેના ઉપર પચાસ બાણ ઓડીને ફરીથી ચિત્તેર બાણોના ધા કરતાં ખૂબ ગર્જના કરી. તે બીજા સિંહનાંડથી પરતો, વનો, રણ અને જંગલોમાં સંક્રિત આખી પૃથ્વી ડગમગતા લાગી. ત્યારે અશ્વમુખે તે દરેક વીર ઉપર પાંચપાંચ બાણોથી ચોટ કરી. આથી ધૃતરાષ્ટ્રે અને પાંડવોએ અત્યંત ઉત્તેજિત ધર્મને તેના ઉપર લીધેલ તીરથ તીરથ બાણોની વર્ષા કરી. વિષ્ણુ પાંડવોના આ મારથી અંધમત્તો થઇ જવાથી તે બેગાકલો બની ગયો અને શું કરશે તેની તેને કંઈ સૂઝ પડી નહિ. તેની આવી સ્થિતિ ભેટ મુકોન્મત ધૃતરાષ્ટ્રે તેના વધ કરવાનો વિચાર કર્યો. તે પોતાના રથ ઉપરથી અશ્વમુખના રથ ઉપર ફૂડી પડ્યો અને તેને બે હાથોમાં ડાબી લીધો. પછી તેને જોડો જોડાવીને વારંવાર ઘુમાડ્યો અને જોરથી પૃથ્વી પર પટકે, આ ભેદ તેની સમૃદ્ધ સેના ભયભીત થઈ

ધર્મ વીર ધૃતરાષ્ટ્રના પટાડવાથી અશ્વમુખનો બધો અંગ કાઢી ગયાં. અને તેનાં હાડકાં ચરેચરા થઇ ગયાં, આ પ્રમાણે મહાબલી અશ્વમુખને મરેલો જોઇ પાંડવસેક હૃદયથી સિંહનાંડ કરતા લાગ્યા.

સાત્યકિ અને દ્રોણનું યુદ્ધ તથા રાજ યુધિષ્ઠિરનું સાત્યકિને અર્જુનની પાસે મોકલવું

પુતરાશ્રે પૂછ્યું—સંજય ! હવે તું મને તે વૃતાન્ત બરાબર જણાવ કે સત્રામભૂમિમાં દ્રાષ્ટાચાર્યને સાત્યકિએ કેવી રીતે શેકી રાખ્યા હતા.

સંજયે કહ્યું—રાજા ! જ્યારે આચાર્યે 'ભેષ્મ' કે મહાપરાક્રમી સાત્યકિ અમારી સેનાને કચરી રહ્યો છે ત્યારે તેઓ રત્ન તેની આગળ આવી ગયા, તેમને એકદમ પોતાની સામે આવેલા જોઇ સાત્યકિએ તેમના પર પચીસ બાણો છોડ્યાં. ત્યારે આચાર્યે પણ ખૂબ રૂઝિયાં તેને પાંચ તીક્ષ્ણ બાણોથી વિધી દીધાં. તે બાણો તેના કવચને તોડીને પૃથ્વી પર જઈ પડ્યાં. આથી સાત્યકિએ ક્રુપિત થઈને દ્રોણને પચસ બાણોથી ધમક કરી દીધાં. તથા આચાર્યે પણ અનેક બાણોથી તેને વિધી દીધાં. આ વખતે આચાર્યની મોટીયી તે એણે બ્રાહ્મણ યર્ધ ગયો કે તેને શું કરવું તે પણ સમજાતું નહોતું. તેના મહેરા જીતરી ગયો, આ જોઇ આપના પુત્રો અને સૈનિકો પ્રસન્ન થઈ ચારંચાર સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. તેમના બીપણ નહ સંભળી અને સાત્યકિને સંકટમાં પડેલો જોઇ રાજ યુધિષ્ઠિરે કુદરુત્તન કહ્યું; 'કુપદ્યુત્ત ! તમે બીમસેન વગેરે બધા વીરોને સાથે લઈને સાત્યકિના રથ બાજુ જાઓ તમારી પાછળ હું પણ બધા સૈનિકોને લઈને આવું છું'. અત્યારે સાત્યકિની ઉપેક્ષા ન કરો, તે કાળના ગાલમાં ફસાઈ ગયો છે.

આ પ્રજાણે કહીને રાજ યુધિષ્ઠિર સાત્યકિની રક્ષાને માટે સરપૂર્ણ સેના લઈને દોણાચાર્ય પર ચડી આવ્યા. પરંતુ આચાર્યે પોતાની બાણવપાથી તે બધા મહારાષ્ટ્રોને ખીંચીત કરવા લાગ્યા. તે વખતે તેઓ પાંડવોની સેનાના સારાસારા વીરોનો સંહાર કરી રહ્યા હતા. તેમણે સેકડો હજારો પાંચાલો, સંજયો, મત્સ્યો અને કેકય વીરોને પરાસ્ત કરી દીધાં. તેઓ બાણોથી વિધાએલા ચોદાઓનો મોટો આત્મનાદ યર્ધ રહ્યો હતો. તે સમયે દેવતાઓ, ગન્ધર્વો અને પિતૃઓના મુખથી પણ એ સ્વદ નીકળી રહ્યો હતો કે 'જુઓ, આ પાંચાલ અને પાંચ મહારાષ્ટ્રીયો પોતાના સૈનિકો સહિત લાગી રહ્યા છે.'
જે સમયે આ વીરોનો બીપણ સંહાર યર્ધ રહ્યો હતો તે જ વખતે રાજ યુધિષ્ઠિરને પાંચજન્મ ધન્યબે

ખની કાંતે પડ્યો. એથી તેઓ ઉદાસ થઈને વિચારવા લાગ્યા, 'જે પ્રકારે આ પંચજન્મનો ખર્ચ થઈ રહ્યો છે અને કોરવલોક હર્ષમાં ભરાઈને વારંવાર પોશર કરે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે અર્જુન પર કોઈ આપત્તિ આવી પડી છે.' આજો વિચાર આવતાં તેમનું હૃદય બ્રાહ્મણ યર્ધ જાણું અને તેમણે મહામંત્રિ કરે સાત્યકિને કહ્યું; 'સિનિપુત્ર ! પૂરકાળમાં સત્યુભયોએ સંકટ સમયે મિત્રનો જે ધર્મ નિશ્ચિત કર્યો છે તેને બતાવવાનો અત્યારે વખત આવી ગયો છે. હું બધા ચોદાઓ તરફ જોઈને વિચાર કરું છું તો મને તમારાથી અધિક કોષ દિતેમ્ન મિત્ર નથી દેખાતો, અને મારો એવો નિશ્ચય છે કે સંકટને વખતે તેનાથી જ કામ લેવું જોઈએ કે જે આપણી સાથે પ્રેમ રાખતો હોય અને સ્વદ અનુકૂળ રહેતો હોય. તમે શ્રીકૃષ્ણ સમાન પરાક્રમી છો અને તેમના જેવા જ પાંડવોના આશ્રય પણ છો. આથી હું તમારા ઉપર એક બાર મહા આહ્વાન છું; તેને તમે સ્વીકારો. આ વખતે તમારા બન્ધુ, કન્યા અને શુર એવા અર્જુન પર સંકટ આવેલું જણાય છે. તમે સત્રામ-ભૂમિમાં તેની પાંચ જગીરે તેને સહાયતા કરો. જે પુરુષ પોતાના મિત્રને માટે ઝૂકેલો પ્રાણુત્યાગ કરે છે અને જે બ્રાહ્મણોને પૃથ્વીનું દાન કરે છે તે બન્ને સમાન છે. મારી દ્રષ્ટિમાં મિત્રને અસય આપનારા એક તો શ્રીકૃષ્ણ છે અને બીજા તમે છો. તેઓ પણ મિત્રને માટે પોતાના પ્રાણ સમર્પણ કરી શકે છે. જુઓ, જ્યારે એક પરાક્રમી વીર વીજળીની ધ્વજાથી સત્રામમાં ઝૂકતા લાગે છે ત્યારે વીર પુરુષ જ તેની સહાયતા કરી શકે છે. બીજા સાધારણ પુરુષોનું તે કામ નથી. આથી આજ બીપણ યુદ્ધમાં અર્જુનની રક્ષા કરનાર તમારા સિવાય બીજો કોઈ નથી. અર્જુનને પણ તમારાં સેકડો પરાક્રમોનાં વર્ણવ કરતાં અને કેટલીય તાર કહ્યું હતું કે 'સાત્યકિ મારો મિત્ર અને ઇન્દ્ર છે. હું તેને વહાલો છું' અને તે મને વહાલો છે. મારી સાથે રહીને તે જ કોરવોનો સંહાર કરશે. તેના સમાન કોષ બીજો મારો સહાયક હશે નહિ.' જે સમયે હું તારીમાં ફરતોફરતો દારદા પડેલો હતો તે સમયે પણ મેં અર્જુન પ્રત્યે તમારો અદ્વુત લક્ષિતભાવ જોયો હતો. આ વખતે દોણ પાસે કવચ બધાવીને ફરેલો

અર્જુન તરફ ગયો છે. બીજા કેટલાયે મહારથોએ તો પહેલેથી જ ત્યાં પહોંચ્યા છે. આથી તમારે ખૂબ જ જલદી જવું જોઈએ. શીખરેન અને અમે બધા લોકો સેનિકા સહિત તૈયાર હોવા છીએ. ને દ્રોણાચાર્ય તમારો પાછો કરશે તો એણે તેમને ત્યાં જ રોકી દઈશું. જુઓ, આપણી સેના સંઘ્રામભૂમિથી લાગવા લાગી છે. રથોએ, ધોરણો અને પાયદળ સેના આમતેમ લગભગથી બધી પાછા ખૂળ હોઈ રહી છે. જણાવ છે કે અર્જુનને સિન્ધુ-સૌતર દેશના વીરોએ ધેરી લીધા છે. તેઓ બધા જ્ય-દ્રથને માટે પેતાના પ્રણ દેવા તૈયાર છે. તેથી તેમને પરસ્ત કેઈ વિના જ્યદ્રથને પણ નહિ છૂટી શકે. આજ મહાપાદુ અર્જુનને યુદ્ધોત્થ વખતે ધોરવાની સેનામાં પ્રવેશ કર્યો હતો. દવે દિવસ ઘણો રહ્યો છે. માણુ જન્યે કે હજુ-સુધી તે છત્રનો પણ દરો કે નહિ હોય. ધોરવાની સેના સમુદ્ર સમાન અપાર છે. સંઘ્રામમાં દેવતાઓ પણ એકાએક તેની રાગે ટપી ન શકે. આવી સેનામાં અર્જુનને જોડવાએ પ્રવેશ કર્યો છે. તેની ચિન્તાને લીધે આજ યુદ્ધ કરવામાં પણ મારી શુદ્ધિ મળે નથી કરતી. જગત્પતિ શ્રીકૃષ્ણ તો બીજાઓની પણ રક્ષા કરનારા છે. તેથી તેમની મને ડાહ્ય મિન્તા નથી. હું તને સાચેસાચું કહું છું કે ને ત્રણે લોક મળીને પણ શ્રીકૃષ્ણ સાથે લડવા આવે તો તેમને પણ તેઓ છૂટી શકે છે. તો ધૃત-રાષ્ટ્રપુત્રની આ આત્મનંત મજબૂત સેનાની તો વાત જ શું કરવી? પરંતુ અર્જુનનાં તે વસ્તુ નથી. તેને ને પણ યોદ્ધાએ મળીને પીઠા પહોંચાડી તો તે પ્રાણ હોડી દેશે. માટે જે માર્ગથી અર્જુન ગયો છે ત્યાં યદ્યપિ જ તમે પણ ખૂબ જલદીથી તેની પાસે જાઓ. આજકાલ શંખજનથી વીરોઆ તમે અને મહાપાદુ પ્રવ્રુન-એ જ અતિરથી મળાઓ છો. તમે અભ્યસાધનનમાં સદાશા નારાયણ સમાન, બળમાં શ્રી બલરામશ્રી સમાન અને પરાક્રમમાં રથ અર્જુન સમાન છો. આથી હું તમને જે કામ સોંપું છું તે પૂરું કરો. આ સમયે પ્રાણોની પરવા છોડીને સંઘ્રામભૂમિમાં નિર્ભય ધમ્મને વિચરો. બાઈ જુઓ, અર્જુન તમારો યુદ્ધ છે અને શ્રીકૃષ્ણ તમારા અને અર્જુનના બન્નેના યુદ્ધ છે. આ કારણથી પણ હું તમને જાણના આદેશ આપી રહ્યો છું. તમે તમારે વચ-નો રાખો નહિ. કારણ કે હું પણ તમારા યુદ્ધને પણ યુદ્ધ છું. આમાં શ્રીકૃષ્ણનો, અર્જુનનો અને મારો યોદ્ધ જ રાત છે. તેથી તમે મારી આજ આનાને અર્જુનની પાસે જાવો."

ધર્મરાજની આ ગ્રેમયુક્ત, મધુર, સમયોચિત અને મધુરોત્થ વચન સાંભળીને સાતકિએ ધ્રુવ; 'રાજની આવે અર્જુનની સહાયતા કરવા માટે મને જે આવ-યુક્ત વાતો કહી તે ચોખ્ખા જ છે. તેમ કરવાથી જ મારો યુદ્ધ વંધશે. અર્જુનને માટે મને પ્રાણ જામવવાનો જવા પણ લોભ નથી. અને આપની આજા યદ્યપિ તો આ સંઘ્રામભૂમિમાં એવું કશું કામ છે કે જેને હું ન કરું. આપના કહેવાથી તો હું દેવતાઓ, અસુરો અને મનુષ્યો-ત્રણે લોકો સાથે સંઘ્રામ કરી શકું છું. તો આ દુર્બળ સેનાની તો વાત જ શું? હું આપને સત્વ કહું છું કે દુર્યોધનની સેના સાથે હું સર્વ તરફ યુદ્ધ કરીશ અને તેને પરાસ્ત કરી દઈશ. હું કુશળપુત્રે અર્જુનની પાસે પહોંચી જઈશ અને જ્યદ્રથનો વધ યથા પળી જ આપની પાસે પાછો ફરીશ. પરંતુ મતિમાન અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ મને જે વાત કહી છે તે હું આપની સેનામાં નિવેદિત કરવા માહું છું. અર્જુન બધી સેનાની વચ્ચે આરા તરફ ખૂબ વાર સુધી જોઈને કશું કરું કે, 'હું જ્યદ્રથને મારીને આપું ત્યાંથી તમે ખૂબ સાવધાનીથી મહારાજની રક્ષા કરશો. હું તમારા પર અથવા મહા-રથી પ્રવ્રુન પર જ મહારાજની રક્ષાનો આર સુધીને નિશ્ચિ-ન્તતાથી જ્યદ્રથની પાસે જઈશું છું. તમે દ્રોણને તો જાણો છો. તેઓ કોરવ પક્ષના સર્વ વીરોના શ્રેષ્ઠ છે. તેમણે ધર્મ-રાજને પક્ષવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે તેથી તેઓ તેમના જ લાગ નેવા કરે છે અને તેમને પક્ષવાની તેમનામાં સહિત પણ છે. પરંતુ યાદ રાખાને, ને ડાહ્ય રીતે શુધિ-હિર દ્રોણના હાથમાં આવી જશે તો અમારે બધાને ચારણ ફરીથી વનમાં જવું પડશે. તેથી આજ તમે વિચર, કાર્તિ અને મારી પ્રસન્નતા માટે સંઘ્રામભૂમિમાં મહારાજની રક્ષા કરતા રહેશો.' રાજની આ અમલે સત્વસાચી પાયે દ્રોણાચાર્યથી હંમેશાં સંકારીશ રહેલી તમારી રક્ષાનો ઉપર મને સોંપ્યો છે. મને પણ સંઘ્રામ-ભૂમિમાં દ્રોણનો ભાગનો કરનાર પ્રવ્રુન સિવાય બીજો કોઈ દેખાતો નથી. ને આજ અહિં કુલકુમાર પ્રવ્રુન હેત તો હું તેમને આપની રક્ષાનો વાર સોંપી દેત. અને તેઓ અર્જુનની પાસે જ આપની રક્ષા કરી શકે. પરંતુ દવે ને હું આજે જાણ તો આપની રક્ષા કોઈ કરશે? વળી અર્જુન વિશે તો આપ જાણ પણ મિન્તા ન કરો. તેઓ ડાહ્ય પણ આર યોદ્ધાના ઉપર કોઈ પળી મજાતા નથી. આવે ને સૌતર, શિવદેવના

ઉત્તરના અને દક્ષિણ દેશોના યોદ્ધાઓની વાત કરી, તથા જે કણું વગેરે રથોમાં ગણાવ્યા, તે બધા તો રથોમાંથી કુપિત થયેલા અભ્યુત્થાન સેનામાં અંશ ભરાયાર પશુ નથી. જે જગતભરના દેવતાઓ, અગ્નિ, મનુષ્યો, રાક્ષસો, કિન્નરો અને નાગો વગેરે ચરાચર જીવો પાથ સથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ જાય તો તેઓ બધા પણ તેમની સામે ટકી ન શકે. આ બધી બાબતો પર વિચાર કરીને આપે અભ્યુત્થાન વિષયમાં કેટલું જાણતાં સન્દેહ ન કરવો જોઈએ. ત્યાં મહાપરાક્રમી વીરવર શ્રીકૃષ્ણ અને અભ્યુત્થાન છે, ત્યાં કાચી રાક્ષસોના કોઈ જાતની અધ્યયન નથી આવતી. આપ આપના ભાષીની દેવી શક્તિ, શબ્દકુશળતા, યોગ, સદન-શીલતા, કૃતારતા, અને દયા પર ધ્યાન આપો અને ત્યારે હું તેમની પાસે આસ્થા જાહેર, તો એ સમયે દોષાઆપે જે વિચિત્ર અસાધ્ય પ્રયોગ કરશે તેના વિશે પણ વિચાર કરી લે. રાજાના પોતાની પ્રતિષ્ઠા પૂરી કરવા માટે આચાર્ય આપને પકડવા બહુ હિતકે છે. તેથી આપ મચાવો ઉપાય કરી - સૌ. એ વિચારી લે. કે મારા ગપા પછી આપની રક્ષા કોણ કરશે. જે આ બાબતોને મને પૂરેપૂરી બોલેલો આવી જાય તો હું અભ્યુત્થાનની પાસે જઈ શકું છું.

શુધાધરતું કહ્યું—સાત્યાગ્રહ ! તમે જે કહો છો તે ઠીક છે; પરંતુ બ્યારે હું મારી રક્ષા માટે તમને રાખવાનો અને અભ્યુત્થાનની સહાયતા માટે તમને મોકલવાનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને તમે જાઓ એ જ ઠીક જણાય છે. માટે હવે તમે અભ્યુત્થાનની પાસે પહેલિયવો પ્રયત્ન કરો. મારી રક્ષા તો જીમસેન કરી લેજો. તે સિવાય બાકીના સહિત કૃષ્ણવૃન્ન, અનેક મહાજ્ઞાની રાજાઓ, દ્રોણની પુત્રા, પૈય કેકયરાજકુમાર, રાક્ષસ ધૌતકચ, વિરાટ, દુષ્ટ, મહારથી કિન્નર, મહાજ્ઞાની કૃષ્ણ, કુન્તિસોજ, નકુળ, સહદેવ તથા પંચાસો અને સુજય વીરો પણ સાવધાનીથી મારી રક્ષા કરશે. તેમને લીધે પોતાની સેના સહિત હોય અને કૃતવર્મા મારી પાસે પહેલિયામાં અથવા મને કે કંઈ કરવામાં પણ સમર્થ નાહ થઈ શકે. કિન્નરો જેમ સમુદ્રને રોકી રાખે છે તેવી રીતે કૃષ્ણવૃન્ન આચાર્યને રોકી રહે, તેણે દ્રોણનો નાશ કરવા માટે કવચ, બાણ, ખડ્ગ, ધનુષ અને આશુઓ સાથે જ જંગમ ધારણ કરી છે. તેથી તમે તેના ઉપર પૂરો બોલેલો રાખીને આસ્થા જાઓ, કોઈ જાતની ચિન્તા ન કરો.

સાત્યાગ્રહને કહ્યું—જે આપના વિચાર પ્રમાણે આપની રક્ષા થઈ શકતી હોય તો હું અભ્યુત્થાનની પાસે અવસ્ય જઈશ અને આપની આજ્ઞા પાલન કરીશ. હું ખરેખર કહું છું કે તમે લોકમાં એવી અસ્થિત નથી જે મને અભ્યુત્થાન અધિક પ્રિય હોય. શ્રીકૃષ્ણ અને અભ્યુત્થાન આ જાન બાદ આપના દિતમાં તત્પર રહે છે, અને મને આપ તેમનું પ્રિય સાધવામાં તત્પર સમજો. હું હમણાં જ આ કુબેદ સેનાને મોરીને પુરુષસિંહ પાથની પાસે જાહેર, જે કેટલું અભ્યુત્થાનની કવચીત થઈને જ્યારે પોતાની સેના સહિત અશ્વત્થામા, દ્રુપ અને કણ્વી રક્ષામાં રહેલો છે અને પાથ તેના વધ માટે ત્યાં પહેલિયા છે તે જાણને હું અધિયો બાર થાડ દૂર સમજું છું. તો પણ મને પૂરો વિશ્વાસ છે કે જ્યારે જ્યારે વધ થતા પહેલાં જ હું ત્યાં પહેલિયા જઈશ. હવે જે આપ આજ્ઞા આપી રહ્યા છો તો મારા જેવા કોઈ પુરુષ હશે કે જે યુદ્ધ નાહ કરે. રાજાના જે જ્ઞાન પર મારે જવાનું છે તેના મને સારી રીતે ખ્યાલ છે. હું દળ, શક્તિ, ગતિ, પ્રાચ, દાય, તરવાર, મરિ, તોમર બાણ અને બીજાં અનેક જાતનાં શસ્ત્રોથી ભરેલા આ સૈન્યસમુદાયને ખજાજાની મુદ્રિય.

આ પછી મહારાજ શુધાધરની આજ્ઞાથી સાત્યાગ્રહ અભ્યુત્થાને મળવા માટે આપની સેનામાં પુરો ગયો.

સાત્યકિનો કોરવસેનામાં પ્રવેશ

સંજયે કહ્યું—રાજાના ત્યારે સાત્યકિ મુક કરવા માટે આપની સેનામાં ધુર્યો ત્યારે પોતાની સેના સહિત સાત્યકિનો પીછો પકડતા દ્રોણાચાર્યને શેકવા માટે યુધિષ્ઠિરે તેમના રથ પર આક્રમણ કર્યું. તે સમયે રણોન્મત ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને રાજા વસુદેવે પાંડવોની સેનાને યોદ્ધાનીને કહ્યું; ‘અરે! આવા, આવા, જલદી રોડો, યવુઓ ઉપર ચોટ કરો કે જેથી સાત્યકિ સહેલાઈથી આગળ વધી જાય. જુઓ, અનેક મહારથીઓ તેમને પરવસત કરવા માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.’ આ પ્રમાણે કહેતા જ અનેક મહારથીઓ ખુબ વેગથી આપણા ઉપર તૂટી પડ્યા અને તેમને પાછા હાથવાના વિચારથી આપણે પણ તેમના ઉપર આક્રમણ કર્યું. આ જ સમયે સાત્યકિના રથ તરફ જ્યારે દોડાદોડ થવા લાગ્યો. તે મહારથીનાં બાણોની વર્ષાથી આપના ધુરની સેનાના સેંકડો દુક્રમ થઈ ગયા અને તે ખેરનિખેર થઈને આખતેમ ભાગવા લાગ્યા, તે સેના છિનનિન થતા જ સાત્યકિએ તેના આગળના લાગમો ઊમેદા સાત વીરોને મારી નાખ્યા તે પછી બીજા પણ અનેક રાજાઓને પોતાનાં અગ્નિ જેવાં બાણોથી યમરાજાને ધેર મોકલી દીધા. તે એક બાણથી સેંકડો વીરોને અને સેંકડો બાણોથી એકએક વીરને વિધી રેતો હતો. જેવી રીતે પશુપતિ પશુઓનો સંહાર કરે છે તે જ પ્રમાણે તે દૈવીશસ્ત્રો અને દાધીઓને, ધોડેશસ્ત્રો અને ધોડાઓને તથા સારથી અને ધોડાઓ સહિત રથોને ચોપટ કરી રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે સૂર્યમાન સાત્યકિએ બાણોની ઝડી યગાવી દીધી હતી, તે સમયે આપના સૈનિકોમાંથી મોર્મની પત્તી તેની સામે જવાની દિશામાં થતી ન હતી. તેની બાણવર્ષાથી ધાપણ થઈને તેઓ એવા કરી ગયા કે તેને નોતા જ મેઘાન છોડીને ભાગવા લાગ્યા. સાત્યકિના તેજથી તેઓ એવા અસ્થરમાં પડી ગયા કે તેને એકલાને જ અનેક રૂપમાં ભેદા લાગ્યા. તેઓ નર્પા જતા હતા ત્યાં મેઘાને સાત્યકિ નજરે પડ્યો હતો.

આ પ્રમાણે આપના અનેક સૈનિકોને મારીને અને સેનાને અત્યંત છિન્નિવલ કરીને તે તેમાં ધુરતી ગયો. પછી ને માર્ગથી અચૂન ગયો હતો તે જ માર્ગથી તેણે પ્રજા જવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ એટલામાં જ તેણે તેને આગળ વધતાં શેક્યો અને પાંચ મર્મદોડ

બાણોથી ધાપણ કરી દીધી. આ ઉપર સાત્યકિએ પણ સાત તીખાં બાણોથી આચાર્ય પર ચોટ કરી. ત્યારે તેણે સારથી અને ધોડા સહિત સાત્યકિ પર ૪ બાણો છોડ્યાં. આચાર્યનું આ પરાક્રમ સાત્યકિ ન સહી શક્યો. તેણે બીજાણ સિંહનાદ કરતાં તેમને ક્રમથી ૬૫, ૭ અને આઠ બાણોથી ધાપણ કરી દીધી, તે પછી ૬૫ બાણ બીજાં છોડ્યાં તથા એકથી તેમને સારથી, ચારથી ચારે ધોડા અને એકથી તેમની ખજાને વિધી દીધી. આ ઉપર તેણે ખૂબ શક્તિથી તીખાં શોળાની સમાન બાણોની વર્ષા કરીને તેને સારથી, રથ, ખજા અને ધોડાઓ સહિત એકત્રમ કાંઈ કાંઈ, પછી રેને કહ્યું; ‘અરે! તારો શુક્ર તો કાચોની જે મારી અગળથી મુક કર્યું છોડીને લાગી ગયો હતો. હું તો મુકમાં લાગેતો જ હતો ને તે મારી મરણિયુ કરવા લાગ્યો. હવે જો તું મારી સાથે મુક કરતો રહીશ તો જીવતો જમીને નાંદ જઈ શકે.’ સાત્યકિએ કહ્યું; ‘બહાનું આપનું કલ્યાણ ધાઓ. હું તો ધર્મરાજની આરાધી અચૂનની જ પાસે જઈ રહ્યો છું. તેમી અદિ મારો સમય નષ્ટ ન થવા જોઈએ. હાથો તો સર્વદા પોતાના શુક્રના જ માર્ગને અનુસરે છે. તેથી ને પ્રમાણે મારા શુક્ર થયા છે તેવી જ રીતે હું પણ હવે જઈ છું.’

રાજાના આ પ્રમાણે કહીને સાત્યકિ દ્રોણાચાર્યને છોડીને દુરત જ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. તેને આગળ વધતાં જોઈ આચાર્યને ખૂબ જ ક્રોધ થયો, અને તેણે અનેક બાણો છોડતા તેની પાછળ દોડ્યા. પરંતુ સાત્યકિ પાછો ન રહ્યો. તે પોતાના તીક્ષ્ણ બાણોથી કંઈની વિશાળ જાદીનીને વિધીને કોરવોની અપાર સેનામાં ધુરતી ગયો. ત્યારે તે સેના આખતેમ ભાગવા લાગી અને સાત્યકિ તેમાં પેદા કે કૃતવમાંએ તેને ધેરી લીધો. તેને સામે આવેલાં જોઈ સાત્યકિએ માર બાણોથી તેના ચારે ધોડાને ધાપણ કરી દીધા અને પછી સોળ બાણોથી તેની છાતી પર ઘા કર્યો. આથી કૃતવમાંએ મૃતિ થઈને સાત્યકિની છાતીમાં વસન્ત નામનું એક બાણ સંપૂર્ણ, તે તેના કપડા અને કરીરને છોડીને સોડીથી તરબોળ થઈ પૃથ્વીમાં ધુરતી ગયું. પછી તેને અનેક

બાણોથી સાત્ક્રિયું' ધનુષ અને બાણોને પણ કાપી નાખ્યાં. સાત્યકિએ તુરત જ બીજું 'ધનુષ ચક્રાન્ધ' અને તેનાથી હનરે બાણો છેડીને કૃતવર્માને અને તેના રથને બિલાકુલ દાંડા દીધા. પછી એક વાલકથી તેના સ્પર્શથી શિર ભગવી દોડ્યું. સારથી ન રહેતાં ધોડા ભાગવા લાગ્યા આથી કૃતવર્મા પણ ગભરાટમાં પડ્યો. પરન્તુ

થોડી જ વારમાં સાવધાન થઈને તેણે જાતે જ ધોડાઓની લગામ સંભાળી લીધી અને નિર્ભયતાપૂર્વક સુગ્રીવોને સન્તપ્ત કરવા લાગ્યો. એટલામાં જ સાત્યકિ કૃતભોની સેનામાંથી પસાર થઈને કામ્યોજ-સેના તરફ આગળ વધ્યો. ત્યાં પણ અનેક વીરોએ તેને આગળ વધતો રોક્યો.

કૌરવસેનાના પરાભવ વિષે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજયનો સંવાદ તથા

કૃતવર્માના પરાક્રમનું વર્ણન

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—સંજય ! આપણી સેના અનેક પ્રકારના ગુણોવાળા અને સુચરિત્ર છે. તેની વ્યૂહરચના પણ વિષિ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. અને સર્વદા તેને સારી રીતે સન્તુષ્ટ રાખીએ છીએ તથા તેનો પણ અમારા પ્રત્યે બહુ સારો ભાવ છે. તેમાં કોઈ વધારે ધરડા અથવા વધારે નાના અને નાજુલા માણસો પણ નથી. અધા સમજ અને રવરથ સ્તરીવાળા છે. અને કોઈને પણ કોસલાવીને, ઉપશર કરીને અથવા સમ્બન્ધને લીધે તેમાં ભરતી નથી થઈ. અને અનેક મહારથી થોડાઓને વીણીવીણીને જ તેમાં મૂક્યા છે. તથા તેમાંના દરેકને યથાશેષ પગાર આપીને અને પ્રિયવચનોથી સન્તુષ્ટ કર્યા છે. અમારી સેનામાં કોઈ કોઈ થોડો નથી કે જેને કોઈ પગાર મળતો હોય. મેં, મારા પુત્રોએ તથા અમારા ગન્ધુબાન્ધવોએ બધાંને દ્રવ્ય અને માનથી સત્કાર કર્યો છે. પરન્તુ તે છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સહીસલામત અમારી સેનામાં ઘુસી ગયા. કોઈ તેમનો વાળ પણ વાગી ન કરી શક્યું. એટલે સુધી કે વાતચીતે પણ લેસે કચરી નાખ્યા. આમાં ભાગ્યના સિવાય બીજા કોને હોય છંદ શક્ય ?

કીક, ત્યારે દુર્યોધને અર્જુનને જ્યદ્ધતની રાખે છેત્રેલો નેમો અને સાત્યકિને નિર્ભયતાથી યોનાની સેનામાં પેસતાં દેખ્યો ત્યારે તેણે શો ઉપાય કર્યો ? હું તો એમ જ માનું છું કે અર્જુન અને સાત્યકિને પોતાની સેનામાં પસાર થતાં અને કૌરવોશ્રદ્ધાઓને ગુદરથગારી ભાગતાં જોઈને તે ખૂબ સન્તાપમાં પડી ગયો હતો. આ સમયે સાત્યકિ સહિત શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો અમારી સેનામાં પ્રવેશ યજ્ઞેલો સંભળીને ટું પણ ખૂબ મેલાચટમાં પડી ગયો છું. કીક, ત્યારે

દ્રોણાચાર્યે પાંડવોને વ્યૂહના દાર પર જ રોકી લીધા ત્યારે ત્યાં તેમની સાથે કેવી રીતે મુદ્ધ થયું તે મને સંભળાવો. અને એ પણ ખતાવો કે અર્જુનને મારા જમાઈ સિન્ધુરાજ જાદ્યનો વધ કરવા માટે શું ઉપાય કર્યો ?

સંજયે કહ્યું—રાજન્દ ! આ બધી વિષતિ આપના અપરાધથી જ આવી છે, તેથી બીજા માણસોની પેઠે આપ તેને માટે ચિન્તા ન કરો. પહેલાં ત્યારે આપના શુદ્ધિમાન મુઠ્ઠા રિદુર વગેરેએ કહ્યું 'હવે' કે આપ પાંડવોને રાત્ર્યધી બાદ ન કરો, ત્યારે આપે તેમની વાત પર કંઈ ખ્યાન ન આપ્યું. જે પુરુષ પોતાના દિતેથી સુહૃદોની વાત પર ખ્યાન નથી આપતો તેને બારે વિષતિમાં પડીને આપની માફક ચિન્તા કરવી પડે છે. શ્રીકૃષ્ણે પણ સન્ધિને માટે બહુ જ પ્રાર્થના કરી હતી, પરન્તુ આપે તેમનું કહ્યું 'પણ ન માન્યું'. આથી આપની ગુણહીનતા, પુત્રો પ્રત્યે પશુપાત, ધર્મ પર અવિશ્વાસ અને પાંડવો પ્રતિ કુટિલ વાણવગુણોને તથા આપના કુખયી વિવશ્વતાશરેલી વાતો સંભળીને જ સરલોકેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કૌરવ-પાંડવોમાં આ ભારે મુદ્ધ બેઠું કર્યું છે. આ જીવણ સંદાર આપના જ અપરાધથી ઘડી રહ્યો છે, અને તો આગળ-પાછળ અથવા મધ્યમાં પણ આપનું કોઈ પવિત્ર કર્મ દેખાતું નથી. મારા વિચાર પ્રમાણે તો આ પરાજયનો જઠ આપ જ છો. તેથી હવે સાવધાન થઈને જે પ્રકારે આ જીવણ સમાપ્ત થયો તે સંભળો.

ત્યારે સન્ધ્યપરાક્રમે સાત્યકિ આપની સેનામાં ઘુમી ગયો, ત્યારે જીમસેન વગેરે પાંડવોને પણ આપના સંનિધિ પર તૂટી પડ્યા. તેમને ખૂબ ક્રોધથી ધુવડો કરતા જોઈ પ્રદારથી કૃતવર્માએ એકલાએ જ તેમને

આગળ વધતા ધૌણી દીધા. આ વખતે અમે કૃતવર્માનું ખૂબ અદ્ભુત પરાક્રમ જોયું. બધા પાંડવો મળાને પણ તેને યુદ્ધમાં પાછો પાડી ન શક્યા. ત્યારે મહાપાદુ બીમે ત્રણ, સંકેતે વીસ, ધર્મરાજએ પાંચ, નડુએ સો કુટુમ્બને ત્રણ અને દ્રૌપદીના પુત્રેએ સાતસાત બાણોથી તેને ધામધ કર્યો. તથા વિરાટ, દ્રુપદ અને શિખણ્ડીએ પાંચ-પાંચ બાણ મારીને ફરી વીસ બાણોથી તેના ઉપર ધા કર્યો. કૃતવર્માએ આ બધા વીરોને પાંચ-પાંચ બાણોથી વિધીને બીમસેન પર સાત બાણો છોડ્યાં તથા તેનાં ધનુષ અને ધનને કાપીને રથથી નીચે પાડી દીધાં. તે પછી તેણે ક્રોધમાં ભરાઈને ખૂબ તેજીથી કિત્તેર બાણોદ્ધારા તેની ડાંતી પર ચોટ કરી. કૃતવર્માનાં બાણોથી અત્યંત ધામધ થઈ જવાથી તે કાંચના લાગ્યે તથા અચેત જંગલો ચર્ચ ગયે. થોડી વારમાં જ્યારે તે હોસમાં આવ્યો ત્યારે તેણે કૃતવર્માની ડાંતીમાં પાંચ બાણો માર્યાં. આથી કૃતવર્માનાં બંધાં અંગ લોહીલુહાણ થઈ ગયાં. આથી તેણે ક્રોધમાં બેસાઈને ત્રણ બાણોથી બીમસેન પર ધા કર્યો તથા

બીજા બધા મહારથીએને પણ ત્રણત્રણ બાણોથી વિધી દીધા. આથી તે દરેક ધનુ તેના પર સાતસાત બાણ છોડ્યાં. કૃતવર્માએ એક દુગ્ધ બાણથી શિખણ્ડીનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. આથી કુપિત ધરને શિખણ્ડીએ ઠલ-ઠલવાર છોડ્યાં અને તલવારને ચિત્રીને કૃતવર્મા પર ફેંકી. તે તેના ધનુષ અને બાણને કાપીને પૃથ્વી પર જઈ પડી. કૃતવર્માએ તુરંત જ બીજું ધનુષ લઈને પ્રલોક પાંડવને ત્રણત્રણ બાણોથી વિધી દીધા તથા શિખણ્ડીને આઠ બાણોથી ધામધ કર્યો. શિખણ્ડીએ પણ બીજું ધનુષ લઈને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી કૃતવર્માને રોષી દીધા. આથી ક્રોધમાં ભેરાઈને તે શિખણ્ડી ઉપર તૂટી પડ્યો. આ સમયે પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી એકબીજાને બંધિત કરી રહેલા તે મહારથીએ પ્રવચણના સ્ત્રી જેવા જણાતા હતા. કૃતવર્માએ મહારથી શિખણ્ડી પર ત્યોતેર બાણોથી ધા કર્યો અને પછી તેને સાત બાણોદ્ધારા ધામધ કરી દીધા. આથી તે ત્રિહૃત થઈ ગયો અને તેના હાથમાંથી ધનુષ-બાણ પડી ગયાં. આ જોઈ તેનો સારથી એકદમ રથને રણાંગણથી બહાર લઈ ગયો.

**સાત્યકિતું કૃતવર્માની સાથે યુદ્ધ, જલસન્ધનો વધ તથા દ્રોણ અને દુર્યોધન વગેરે-
ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રો સાથે ધૌર સંગ્રામ**

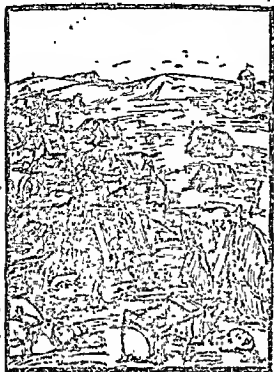
શિખણ્ડીને રથના પાછળના ભાગમાં અચેત પડેલો જોઈ બીજા પાંચ વીરોએ કૃતવર્માને પોતાના રથોથી ઘેરી લીધો. પરંતુ આ સમયે કૃતવર્માએ ખૂબ અદ્ભુત પરાક્રમ બતાવ્યું. તેણે એકલાએ જ બધા વીરોને તેમની સેના સહિત પરાસ્ત કરી દીધા. પાંડવોને છત્રીને તેણે પાંચાલ, સંજય અને રેકષ વીરોના પણ હાંત ખટા કરી દીધા. અને કૃતવર્માની બાણવર્ષાથી બંધિત થઈને તે બધા મહારથીએ યુદ્ધનું મેદાન છોડી ભાગી ગયા.

સંજયે કહ્યું—રાજાના હવે આપે જે વાત પૂછી હતી તે સાંભળો. જ્યારે કૃતવર્માએ પાંડવોની સેનાને ભાગાડી દીધી તો સાત્યકિ ખૂબ રૂઝિયાં તેની રથને આવી ગયો. કૃતવર્માએ તેના ઉપર તીક્ષ્ણ બાણોની વર્ષા આરંભી દીધી. પછી સાત્યકિએ ખૂબ ત્વરાથી તેના ઉપર એક ભાસ તથા ચાર બાણ છોડ્યાં. બાણોથી તેના શોડા નષ્ટ થઈ ગયા તથા ભાસથી ધનુષ કપાઈ ગયું. પછી તેણે પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી કૃતવર્માના પૂરવડાકે તથા આરથીને પણ ધામધ કરી દીધા. આ પ્રમાણે તેને

રથનીન કરીને. મહાવીર સાત્યકિએ પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તેની સેનાનો દમ કાઢી નાખ્યો, તેની બાણવર્ષાથી પ્રહિત થઈને કૃતવર્માની સેના ખેરવિખેર થઈ ગઈ ત્યારે સાત્યકિ આગળ વધ્યો અને બાણોની વર્ષા કરતો જંગલોનાની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.

વીરવર સાત્યકિના વજ્રતુલ્ય બાણોથી બંધિત થઈને થોડાંજોના હાથોએ મુકનું મેદાન છોડીને ભાગવા લાગ્યા. તેમના હાંત તૂટી ગયા, ચરીર હેલીલુહાણ થઈ ગયા, મસ્તક અને ગણદરથન ફાટી ગયાં તથા ડાન, મુખ અને સંકેત-જિન્નાવાન થઈ ગયાં. તેમના મહાવત નાથ પાંચા, પતાકાઓ કપાઈને નીચે પડી, મમ્મરથળ વિચર્ચ ગયાં, સમરો અતમ થઈ ગયા તથા અંબાડીઓ પડી ગઈ. રક્તપિંડો નારાગ, વત્સાનત, ભલ્લ, અર્જુનલક, દુરપ્ર અને અર્ધચન્દ્ર નામનાં બાણોથી તેમને ખૂબ જ ધામધ કરી દીધા. આથી તેઓ ખરાબ પાડતા, લોહી ઉઘડતા અને મંગમુગ છોડતા આમનેમ આગવા થયા.

આ જ વખતે એક કાચી પર જ્યારે મુખે

મહાબલી જલસનથી પોતાનું ધનુષ પુમારનો સાત્ત્યકિ પર ચડી બાજો, સાત્ત્યકિએ તેના હાથીને આંકમણ કરીને તોડ પોતાના બાજોથી રહી દીધો. આથી જલસન-થી બાજોદાર સાત્ત્યકિ પર થા કર્યો. આ ઉપર સાત્ત્યકિ બાજુ હેડવા જતા જ દત્તો ને જલસન-થી એક નારાયણી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. તથા પાંચ બાજોથી તેને પણ ઘાયલ કરી દીધો, પરંતુ મહાબાનુ સાત્ત્યકિ પુષ્કળ બાજોથી ઘાયલ થઈ જતા પતા પજુ વિચારિત ન થયો. તેણે તરત જ બીજું ધનુષ લીધું અને આઠ બાજોથી જલસન-થીના વિશાળ વદાનરથ પર થા કર્યો. દરે જલસન-થી દામ અને તલસાર બાંધ્યા અને તલસારને વિચીને સાત્ત્યકિ પર ફેંકી. તે તેના ધનુષને કાપીને પૃથ્વી પર જઈ પડી. ત્યારે સાત્ત્યકિએ બીજું ધનુષ બાંધ્યું અને તેનો ટંકાર કરીને એક તીક્ષ્ણ બાજુથી જલસન-થીને લગી દીધો. પછી બે મુરખ બાજોથી જલસન-થીના હાથ કાપી નાખ્યા તથા ત્રીજા મુરખથી તેનું મરતક બાજુથી દીધું. જલસન-થીને મરેલો જાણ આપવી સેનમાં જનુ હાલકાર મની ગયો. આપના શેઠાએ પોદ જાણીને આંતરમાં ભયગાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એટલામાં જ શબ્દધારીએમાં શેઠ આમાય' કોલુ પોતાના ધેડાએને શેડાને સાત્ત્યકિની સામે આવી ગયા. આ જોઈ મુખ્ય મુખ્ય ઠોરવો પણ આચાર્યની સાથે જ સાત્ત્યકિ પર

તૂટી પડ્યા. દરે સાત્ત્યકિ પર કોલુ (સત્તર, દુર્મપંજે બાર, દુર્મપંજે દસ, વિરજો) બીસ, દુર્મપંજે દસ, દુર્મપંજે આઠ અને મિત્રમેને બે બાજુ હેડ્યા. રાત્રી દુરોધન તથા બીજા મહારથીએએ પણ બીપલુ 'મ'બુર્યાં કરીને તેને પીડિત કરવો થતો કર્યો પરંતુ સાત્ત્યકિએ એક પછી એક બંધાના બાજોનો જલસન દીધો. તેણે કોલુને વધુ દુર્મપંજે નવ, ચિકલુને પચ્ચીસ, મિત્રમેને સાત, દુર્મપંજે બાર, વિમિરિનને આઠ, સત્ત્યકિને નવ અને વિજયને દસ બાજુ માયાં. પછી તે દુરોધન પર તૂટી પડ્યો અને તેના પર બાજોની બંધી એટલે કરવા લાગ્યો. બન્ને વચ્ચે દુરુધ મુદ્દ હેડાઈ ગયું અને બન્નેને પોતા-પોતાના ધનુષ સંભાળીને બાજોની વર્ષા કરતાં એકે-બીજાને અદશ કરી દીધો. દુરોધનનાં બાજોએ સાત્ત્યકિને ખૂબ જ ઘાયલ કરી દીધો તથા સાત્ત્યકિએ પણ પોતાનાં બાજોથી આપના પુત્રને વિધી દીધો. આપના બીજા દુરોએ પણ આવેશમાં લાગ્યાંને સાત્ત્યકિ પર બાજોની ઝડી લાગવી દીધી. પરંતુ તેણે પ્રત્યેક પર પડેલાં પાંચ પાંચ બાજુ ઠોડીને પછી સત્તસાત બાજોથી થા કર્યો અને ફરી આઠ બાજોદાર દુરોધન પર એટલે કરી. તે પછી તેણે તેનું ધનુષ અને ખજાને પણ કાપીને કાઢી નાખ્યાં. પછી ચાર તીખાં બાજુથી સારથીનું કામ પણ ખતમ કરી દીધું. દરે દુરોધનના પાંચ બાજુથી ગયા, તે લાગીને મિત્રમેનના રથ પર ચડી ગયો. આ પ્રમાણે પોતાના રાગને સાત્ત્યકિદ્વારા પીડિત થયો અને જોઈ જોઈ દાહકાર થવા લાગ્યો.

તે મહાહય સંભાળીને મહારથી કૃતવર્મા ખૂબ વેગથી સાત્ત્યકિની સામે આવ્યો, તેણે સ્વીસ બાજોથી આચ-કિને, પાંચથી તેના સારથીને અને ચારથી ચારે ધેડાએને ઘાયલ કરી દીધો. આથી સમાજે ખૂબ ત્વરાથી તેના ઉપર એટલી બાજુ હેડ્યાં. તેની એટલી અત્યંત ઘાયલ થઈને કૃતવર્મા શંકી લાગ્યો. તે પછી સાત્ત્યકિએ ત્રણ બાજોથી તેના ચારે ધેડાએને અને સાતથી સારથીને વિધી નાખ્યો. પછી એક અત્યંત તેજસ્વી બાજુ કૃતવર્મા ઉપર હેડ્યું. તે બાજુ તેના કામને ભેડીને લે દીધો હાથમાં થઈ પૃથ્વી પર પડ્યું. તેની એટલી કૃતવર્માનું શરીર લેહીનુદાણ થઈ ગયું, તેના હાથથી ધનુષ-બાજુ પડી ગયાં અને તે અત્યંત પીડિત થઈને રમતી બેઠક ઉપર પડી ગયો.

આ પ્રકારે કૃતવર્માને પરાજિત કરીને સાત્ત્યકિ બાજુ

વધે. દ્વે દ્રોણાચાર્ય તેની આગળ આવીને બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા, તેમણે ત્રણ બાણોથી સાત્યકિના લશાક પર ચોટ કરી, ત્યાં બીજાં પણ અનેક બાણોથી તેના પર થા ક્યો. પરન્તુ સાત્યકિએ બળે બાણો મારી તે બધાને કાપી નાખ્યાં. આથી આગાથે દરની પહેલાં ત્રીસ અને પછી પચાસ બાણ છાંડ્યાં. આથી સાત્યકિને કોષ ભંરાઈ આવ્યો. તેણે નવ તીક્ષ્ણ બાણોથી દ્રોણ પર થા ક્યાં અને તેમની સાથે જ સો બાણોથી તેમના સારથી અને જાળને રિંધી દીધા. સાત્યકિની આવી કૃતિને જોઈ આગાથે સિતેર બાણોથી તેના સારથીને વિંધીને ત્રણથી તેના ધોડા ઉપર ચોટ કરી. પછી એક બાણથી રથની ખજા કાપીને ધીનથી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. આ ઉપર સાત્યકિએ એક લશ્કે ગદા જાડાવીને દ્રોણ પર છોડી. તેને એકદમ પેતાના ઉપર આવતી જોઈ આગાથે વચમાં જ અનેક બાણો મારીને પાડી દીધી, પછી સાત્યકિએ બીજું ધનુષ લઈ તેનાથી બહુ જ બાણો વરસાવીને દ્રોણને જમણી બુજાને લપસા કરી દીધી. આથી તેમને બહુ જ પીડા થઈ. તેમણે

એક અર્ધચન્દ્રાકાર બાણથી સાત્યકિનું ધનુષ કાપીને એક શક્તિથી તેના સારથીને ખેંચી કાઢી દીધો. આ વખતે સાત્યકિએ એવું અતિમાનુષ કર્યું કે તે દ્રોણાચાર્ય સાથે મુઠ્ઠા કરતા રહી અને સાથે ધોડાઓની લગામ પણ સંભાળી. પછી તેણે એક બાણથી કાળના સારથીને પૃથ્વી પર પાડી તેમના ધોડાઓને બાણોદારા આમનેમ ભગાવવા શરૂ કર્યા. સાત્યકિના બાણોથી વ્યાકુળ થઈને ધોડાઓ દ્રોણના રથને લપસાને ગળાગળમાં દબાવે ચાલેર લગાવવા લાગ્યા. આ સમયે બધા રાત્રીએ અને રાજકુમારો ક્રોધાદ્ધ મચાવવા લાગ્યા, પરન્તુ સાત્યકિના બાણોથી વ્યાધત થઈ તેઓ બધા મેલન છોડીને બાગી બધા. આથી આપની સેના ફરી બેચેન થઈ અને ખેરવિખેર થવા લાગી. સાત્યકિના બાણોથી પીડાત થઈને આગાથના ધોડા દવાની સાથે વાતો દરત લાગ્યા અને તેમને ફરી વ્યૂદના મુખ આગળ જ લાવીને મૂકી દીધા. આગાથે પાંડવો અને પાંચાલોના પ્રમુખથી પેતાના વ્યૂદને તુરંતો જોઈ ફરી સાત્યકિ તરફ જવાને વિચાર છોડી દીધો અને તેઓ પાંડવો અને પાંચાલોને આગળ વધતા શેકીને વ્યૂદની જ રક્ષા કરવા લાગ્યા.

સત્યકિદારા રાજકુમાર મુદ્રાનનો વધ, કામ્બોજ અને યવન વગેરે આનાય
યોદ્ધાઓ સાથે ધોર સંગ્રામ અને ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોના પરાજય

અંજયે કહ્યું—રાજન! આ પ્રમાણે દ્રોણાચાર્ય તથા કૃતવર્ના આદિ આપના વીરોને પરાસ્ત કરી સાત્યકિએ પેતાના સારથીને કહ્યું; ‘સત! અમારા શત્રુઓને તો મોકૂફ અને બળુન પહેલેથી જ ભરમ કરી ચૂક્યા છે. અમે તો તેમના પરાજયમાં નિગિતમાત્ર છીએ, અને પુરુષશ્રેષ્ઠ બળુને મારેલા યોદ્ધાઓને જ મારી રહ્યા છીએ.’ સારથીને આ પ્રમાણે કહીને તે ચિન્તિતુલ્યદાણુ સર તરફ બાણોની વર્ષા કરતા પેતાના શત્રુઓ પર તૂટી પડ્યો. તેને વધતા જોઈ રાજકુમાર મુદ્રાન કોપમાં ભરાઈને સામે આવ્યો, અને બળાકારથી તેને શેકવા લાગ્યો. તેણે સાત્યકિ પર ચેંકે બાણો છોડ્યાં, પરન્તુ તેમને સાત્યકિએ પેતાની પાસે પહોંચતા પહેલાં જ કાપી નાખ્યાં. આ પ્રમાણે સાત્યકિએ મુદ્રાન પર જે બાણો છોડ્યાં તેના તેણે બળે-ત્રણત્રણ ટુકડા કરી દીધા. ફરી તેણે ધનુષને ધન સુધી ખેંચીને ત્રણ બાણ છોડ્યાં. તે સાત્યકિના કવચને તોડીને તેના શરીરમાં પુર્યાં. સાથે જ ચાર બાણોથી તેણે સાત્યકિના ધોડા ઉપર પણ થા

ક્યો. ત્યારે સાત્યકિએ અતિશય કૃતિની પેતાની તીર્થ તીરેકારા મુદ્રાનના આદે ધોડાઓને મારીને મોટો સિંહના ક્યો. પછી એક ભરતથી મુદ્રાનના સારથીનું શિર કાપીને એક દુરમદારા તેના કુપ્રમસવિન મરડાને પગ ધરી જુદું કરી દીધું. આ પ્રમાણે રાત્ર દુરોધનના પોત મુદ્રાનનો સંદાર ટરવાથી સાત્યકિને ખૂબ દાં થયો. પછી તે આપની સેનાને બાણોની વર્ષાદારા દારીને બંધાને રિરમથમાં નાખતા બાણુન તરફ ચ દો. માથાં તેની સાથે જે શત્રુ આવતા હતા, તેને તે અગ્નિ સમાન પેતાના બાણોમાં દોમી દેતા હતા. તેના આ બહુન પરાજયની સારાસારા વીરો પ્રમંથા કરી રહ્યા હતા.

દ્વે તેણે પેતાના સારથીને કહ્યું; ‘જગ્યા છે મહાવીર બાણુન આટલામાં ક્યાં પામે જ છે; કોણ કે તેમના ગાંધીય ધનુષના શબ્દ સંજ્ઞાઈ રહ્યો છે. મને જેના મુખન થઈ-રહ્યા છે તે ઉપરથી માથમ થો છે કે તેઓ આ સ્થિતિ પહેલાં જ જન્મદાયે વધ કરી દે. દ્વે દ્વ યોદ્ધાચર ધોડાઓને આરામ કરી લેતા કે.

પછી ને તરફ ચુંગોની સેના છે તથા ને બાજુ દુર્યોધન
જેરે રાજ્યો તેમજ કામોજ, ધન શક, કિચક, દર, બર્મર, તામ્રધિપતક તથા અન્યક મેઘેઝો લેખા છે તે
બાજુ જ રથ લઈ લેશે. તેઓ બન્ના મારી કાચે જ
યુદ્ધ કરવાની તૈયારીમાં છે. ન્યારે રથ, દાધી અને
ધોધાઓ સહિત તેમની સંદાર ધર્મભયત્વરે તું જાણુ ને
કે આપણે આ દુરવર વ્યુદ્ધને પાર કરી દીધો છે.

સારથીએ કહ્યું—‘વાલ્યો’ની કોષમાં બરા-
બર સાક્ષાત્ પરાશુરામ પણ આપની સામે આવી નજ
તો પણ મને કેટલું ગરાયદ નહિ થાય તો આ ગાપની
ખરી જેવા તુલ્ય સંભામની તો વાત શું? કહે, દરે
કે રસ્તેથી હું આપને અજાનની પાસે લઈ જઈશ.

સાત્યકિએ કહ્યું—આજ મારે આ યુદ્ધ લેણોને
સંદાર કરવો છે. તેથી તું અને કામોજો તરફ લઈ
શે. શુભર અજાન પાસેથી મેં ને ચતુરવિદ્યા શીખી
છે તેના આજ હું પરિચય કરાવીશ. ન્યારે હું કોષમાં
બરાબરે મુનંદા થોદાઓને વધ કરીશ ત્યારે દુર્યોધનને
જો જ કામ થશે કે આ જગતમાં મેં અજાન છે.
મહાત્મા પંડિતો પ્રભે મારી ને પ્રીતિ અને વાકિત છે
તેને હું આ રાજ્યોની સામે દળોરા લીરોતો સંદાર
કરીને પ્રકટ કરીશ. બાજુ કોરવાને મારા બળ, પરાક્રમ
અને કૃતચત્તાની ખબર પડશે.

સાત્યકિએ આ પ્રમાણે કહેતાં સારથીએ ખૂબ વેગથી
ધોધા દાંક્યા. અને તુરત જ તેને ધન્યતાની પામે પહેલાંથી
દીધો. ન્યારે તેઓએ સાત્યકિને પોતાની સેના સમીપ
આવતો જોયો તો તેઓ ખુબ સમ્પાદ્ય બાજુની વર્ષા
કરવા લાગ્યા. પરન્તુ સાત્યકિએ પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાજુથી
તેઓનાં બાજુ અને બીજાં અસ્ત્રોને વચમાં જ કાપી
નાખ્યાં, ત્યારબાદ તે બાજો વરસાવીને તેમનાં અસ્ત્રક
અને દાધ કાપવા લાગ્યો, તે બાજુ તેઓનાં લેહનાં
અને કાંસનાં કર્ણોને તોડીને કરીરોને હેલવા લાગ્યાં.
આ પ્રમાણે લીર સાત્યકિએ મારેલા સોઠેકા મેઘેઝો
પ્રાણુલીન ધર્મને પૃથ્વી પર પડી ગયા, તે ધનુષને કાન
શુધી ખેંચીને ને બાજુ છોડીને દેતો તેનથી ઝોટક
ધામાં પાંચ પાંચ, ૭ ૭, સાત સાત અને આઠ આઠ
ધનુષનાં કામ ખતમ થઈ જઈ હતું. આ પ્રમાણે તે
દળોરા કામોજ, શક, રબર, કિચક અને બર્મરોને
ધરાશયો કરીને રણમુખિને પ્રાંધ અને લેલીથી લય-
પથ અને લાપનક બનાવી દીધી. તેમાંથી ને રથ

થોદાઓ જમ્યા તે પ્રાણુસંકટથી બચીત થઈ રજાં
ગળ્યી લાગી ગયા.

રાજાની આ પ્રમાણે કામોજ, ધન અને કામોજી
દુર્યોધનને લાગાડીને સાત્યકિ આપના પુત્રોની સેનામાં
ધુરી ગયો અને તેમને પણ પરાસ્ત કરીને સારથીને
રથ આગળ લવાવવાને આદેશ કર્યો. તેને અજાનની
સમીપ પહેલેજો જોઈ આપના સૈનિકો અને ચારણ-
ભોજો તેની મુક પ્રથમ કરવા લાગ્યા. જેટલામાં જ
આપના પુત્રો દુર્યોધન, ચિત્રસેન, દુઃશાસન, વિવિંધનિ,
શકુનિ, દુઃસક, દુષ્યંત્ર અને ક્યે તેની પાછળ જઈ
તેને ઘેરી લીધો. પુરુષમંદ સાત્યકિને આથી કબુલ
પણ ગણ ન થયો અને તે અજાનથી પણ અધિક
ક્રુષ્ણતા બતાવતો તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. દરે
રાત્ર દુર્યોધને ત્રણ બાજોથી તેના સારથીને અને ચારથી
અરે થોદાઓને વિધીને સાત્યકિ પર પહેલાં ત્રણ અને
બીજાં આઠ બાજોથી ધા કર્યો. ત્યારે દુઃશાસને સોળ,
શકુનિએ પચીસ, ચિત્રસેને પંચ અને દુઃસકે પંદર
બાજોથી તેના ઉપર ચોટ કરી. આથી સાત્યકિએ દારણ
કરતાં તે કંદેરને ત્રણપણ બાજોથી વિધી દીધા, પછી
શકુનિના ધનુષને કાપીને ત્રણ બાજોથી દુર્યોધનની છાતી
પર ધા કર્યો, તથા ચિત્રસેનને સો, દુઃસકને દસ અને
દુઃશાસનને વીસ બાજોથી ધાવક કરી દીધા. તે પછી
તેણે પ્રત્યેક લીરને પાંચ-પાંચ બાજુ બીજાં પણ માર્યાં.
તથા ઝોટ બહુથી દુર્યોધનના સારથી પર પ્રદાર કર્યો.
આથી તે પ્રાણુલીન મર્મને પૃથ્વી પર પડી ગયે.
સારથી માર્યો જતાં ધોધાઓ વેગથી લાગવા લાગ્યા અને
તેના રથને સંભામનિયો દૂર ખેંચી ગયા. આ જોઈ
આપના બીજા પુત્રો અને બીજા સૈનિકો પણ મેલન
છેડીને લાગી ગયા. આ પ્રમાણે આપની બધી સેનાને
અરવિષેર કરીને તે પાછો અજાનના રથ તરફ ચાલ્યો.

પરન્તુ તે થોડોક જ આગળ વધ્યો કે દુર્યોધનનો
આગથી સંકેતો સહિત તે બધા થોદાઓ કરી પાછા
જાગ્યા. દુર્યોધન રથ તેમની આગળ દેતો, તેની સાથે
ત્રણ દળોરા ધોડેરુદારો તથા શક, કામોજ જાણીક,
ધન, પારક, કુશિન્દ, તંગણ, અગ્રા, પીલાવ અને
પરંતીવ થોદાઓ દામમાં પંચર મળને ખૂબ કોષથી
સાત્યકિ તરફ દોડ્યા. દુઃશાસને ‘આને મરી નાખો’
એમ કરીને બધાને દંડેદિન કર્યા અને સાત્યકિ
અરે બાજુથી ઘેરી લીધો. આ સમયે બધે સાત્યકિ

બહુ બહુનું પરાક્રમ જોયું. તે એકદો જ એપરવાધી તે સર્વની સાથે સંબ્રામ કરતો રહ્યો તથા રથસેના, મનસેન અને ધોડેરાણે સહિત તે બધા અનાયોગે સંદાર કર્યા હાગ્યો ન્યાયે તેઓ માર ખાધને ભાગ્યા હાગ્યા ત્યારે દુઃશાસને કહ્યું— 'અરે! તમે હાગ્યો છો શા માટે? તમે લોકો તો પત્યરે ફેરવામાં ખૂબ કુશળ છો. અને સાત્યકિને તો તેવું કંઈ જ યાન નથી, તેથી તમે પત્યર વરસાવીને તેને મારી નાખો.' આ સાંભળી કરી તેઓ સાત્યકિ પર તૂટી પડ્યા અને હાથોના આધા જેવી મોટી મોટી શિલાઓ લઈને તેની સામે આવ્યા. કોઈ તેને મારી નોંખવા માટે જોડેડો લાખને બંધી બાણથી રસ્તો રોળીને તૈયાર થઈ ગયા. તેમને શિલાયુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવેલા લોઈ સાત્યકિએ બાણ વરસાવવા શરૂ કરી દીધાં તે લોકોએ પત્યરોની જે બીજા વર્ષા કરી તેને સાત્યકિએ પોતાનાં બાણોથી ઇનલિખ કરી દીધી. તે પત્યરોના દુકાઓથી આપની જ સેના મર્યા

હાગી અને તેમાં હાહાકાર થવા લાગ્યો. એતનેતમાં પાંચસો શિલાધારી વીરો પોતાના હાથ કપાઈ ગયાથી પ્રાણહીન થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયા.

હવે અનેક વ્યાતપ્રમુખ, અયોદ્યત, શલ્યદત્ત, વર, તંબલુ અને કુલિન્દ વગેરે ચોદાઓ સાત્યકિ પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. પરંતુ શુદ્ધકુશલ સાત્યકિએ બંધી વરસાવીને તેમના પત્યરોના બણ દુકેદુકા કરી દીધા. તે દુકાઓની ચોટ તેમને ભગ્નગોળાના ડંખ જેવી લાગતી હતી. તેનાથી પીડિત થઈને મનુષ્યો, દાથી અને ઘેડા સંગ્રામમુખિમાં ટકી ન શક્યા. જે દાથીઓ મરી નહોતા ગયા તેઓ લોહીથી લથપથ થઈ ગયા, તેમનાં મરતંત્રનાં હાડકાં તૂટી ગયાં. આપના જે પ્રેરો સાત્યકિ સાથે હાથ આવ્યા તેઓ પણ તેના માથેથી મરતંત્રને કોણાચાર્યનો સેનામાં જઈ ગયા તથા જે રથોએ લાખને દુઃશાસને દુમરો કર્યો હતો તેઓ પણ જઈ લાખથીત થઈને કોણના રથ તરફ દોડી ગયા.

આચાર્યદ્વારા દુઃશાસનને તિરસ્કાર, વીરકેતુ વગેરે પાંચાલકુમારોનો વધ તથા સાત્યકિને દુઃશાસન અને ત્રિગર્તો સાથે ધોર સંબ્રામ

ચંજય કહ્યું છે—રાજન! ત્યારે આચાર્યે દુઃશાસનના રથને પોતાની પાસે જોડો તો તેઓ તેને કહેવા લાગ્યા; 'દુઃશાસન! આ બધા રથોએ કેમ ભાગી રહ્યા છે? રાજન દુર્યોધન કુશળ છે ને? તથા જયદ્રથ હજી જીવતો છે ને? તમે તો રાજકુમાર છો, સ્વયં રાજના બાઈ છો અને તમને જ યુવરાજ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, છતાં તમે યુદ્ધથી કેમ ભાગો છો? તમે તો પહેલાં દ્રૌપદીને કહ્યું હતું કે તું અમારી શુભાર્થમાં જીતાઓથી હારી છે. હવે તું સ્વેચ્છાચારિણી થઈને અમારા મોટા બાઈ મહારાજ દુર્યોધનનાં વચ્ચે લાવી આવ્યા કર. હવે તારો કાંઈ પતિ નથી, આ બધા પંડિતો તો તેષ વચ્ચે તણ જેવા સરવહીન છે.' એવી એવી વાતો બોલ્યાને હવે તમે યુવરાજ્ય પીક કેમ દેખાડી રહ્યા છો? તમે પોતે જ પાંચાલો અને પાંડવોની સાથે ઘેર બાંધ્યું અને આજ એક સાત્યકિની સામે આવીને કેમ કરી ગયા? પહેલાં કેપટવૃતમાં પાંચ પૂકા ડત્તી વખતે તમે એ વિચાર નહોતા કર્યો કે આ પાંચ એક વિરુદ્ધ ચિહ્નરૂપ બાણો બની જશે? શુદ્ધમન! તમે તો સેનાના નાથક અને આધાર છો, ને તમે જ કરીને ભાગ્યા હાગ્યો તો સંગ્રામમુખિમાં ખીન કાણુ બચા

રહેશે? આજ ને એકલા જ બૂઝી રહેલાં સાત્યકિની આગળથી તમે ભાગવા માંડો છો ને રથરથમાં ચાલ્યા બીમ થા નકુળ-સદેવને દેખરાધો શું કરશો? શદ. તો તે મોગ મરદ છો! જાઓ, ગાનધારીના પેરમાં કાંઈ પાછા રેડી જાઓ, પૃથ્વી પર ભાગવાથી તો ક્યાંય પણ તમારી રક્ષા નહિ થઈ શકે. ને તમને ભાગવનું ન સુઝે છે તો શાન્તિપરંકે રાજન શુભચિત્તે પૃથ્વી સોંપે દો. જાએ તો પહેલેથી જ તમારા લાઈ દુર્યોધનને કહ્યું હતું કે 'પાંડવોએ સંગ્રામમાં જાન્યે છે, તમે તેમની સાથે સમ્મિ કરી લો.' પરંતુ તે મનનુદ્ધિએ તેમની જ ન માની. મેં તો સાંભળ્યું છે કે ભીમસેન તમકું જ લોહી પીશે. તેનો આ પાત્ર વિચારે દશે અને તે એમ કરીને જ રહેશે. શું તમે ભીમસેનનું પરાક્રમ નથી જાણ્યું? ને તમે પાંડવોની સાથે ઘેર બાંધ્યું છે તો આજે સેન છોડીને ભાગવા કેમ લાગ્યા? હવે ત્યાં સાત્યકિ જે તંત્રી વ્રત જ તમારો રથ લઈ જાઓ, નહિ તો તમારા રથ આ કમપૂર્ણ સેના ભાગી જશે. જાઓ, સંગ્રામમાં જો સાત્યકિ સાથે બીજાઈ જાઓ.'

આચાર્યે આ પ્રમાણે કહેતાં દુઃશાસને રથેથી જી

ન આપ્યો, તે તો બધી વાતોને સંભળી ન સંભળી કરીને
યુદ્ધમાં પીઠ ન ફેરનારા ધરનોની મોટી સેના લઈને
સાત્તિક તરફ ચાલ્યો ગયો અને ખુબ સારવાનીથી તેની
સાથે સંભાષ કરવા લાગ્યો, રથોમાંથી એક કાચાચા
પણ પાંચાઓ અને પાંચોની ફેના પર વૃદ્ધી પડ્યા અને
સેંકડો-દશો રથોમાંથી યુદ્ધમાં ભાગાડવા લાગ્યા, આ
સમયે આચાર્ય પેતાનું નામ સંભળાવી સંભળાવીને પાંચ,
પાંચાલ અને મત્સ્ય વીરોનો ઘેર સંહાર કરી રહ્યા હતા,
જે સમયે તેઓ આ પ્રમાણે સેનામાંથી પગારત કરી રહ્યા
હતા તે વખતે તેમની સામે પરમ તેજસ્વી પાંચાલકુમાર
વીરકેતુ આવ્યો, તેણે પાંચ તીક્ષ્ણ બાણથી કોણને,
એકથી બળને અને સાતથી તેમના સરપાંને રિંધી
દીધી, આ સમયે તે બહુ આશ્ચર્યની વાત બની કે આચાર્ય
તે વેત્તાન પાંચાલકુમારને કાણમાં ન લઈ શક્યા, સંભા-
ષમાં કોણની અતિ શક્તિથી જોઈને મહાશય મુકધિરનો
વિજય માદનારા પાંચાલ વીરોએ તેમને ચાર બાણથી
ધેરી લીધા, અને બધા મળીને તેમના ઉપર બાણ,
તોમર નથા તરેલનરેલનાં જોડોની વર્ષા કરવા લાગ્યા, ત્યારે
આચાર્યે વીરકેતુના રથ ઉપર એક ખુબ જ કાચાંર
બાણ છોડ્યું, તે તેને પાંચલ કરીને પૂર્વે પર જઈ પડ્યું
અને તેની ચોટથી પ્રભુદેવ ધઈને તે પાંચાલકુલતક
રથ ઉપરથી નીચે પડી ગયો.

તે મહાન મનુષ્ય રાજકુમાર માર્યો જતાં પાંચાલ
વીરોએ ખુબ રૂર્તિથી આચાર્યને મરે બાણથી ધેરી
લીધા, વિરકેતુ, મુખંધા, મિતરમાં અને મિતરમ-આ
બધા રાજકુમારો પોતાના કાષ્ઠના મુનુથી બંધિત ધઈને
કોણની સાથે સંભાષ કરવા માટે તેમની સાથે આવી ગયા
અને વર્ષાકાળના એક સમય તેમના ઉપર બાણ વર-
સાવવા લાગ્યા, આથી ત્રિપર કોણ અત્યંત ક્રોધમાં
લાઈ ગયા અને તેમણે તેમના પર નળની માફક બાણો
ફેલાવી દીધાં, આથી તે બધા રાજકુમારો અમરધને
કિર્તિન્યમ્ન ધઈ ગયા, ત્યારે આચાર્યે દસનાં દસનાં
તેમના ઘોડા, સારથી અને રથોને નષ્ટ કરી દીધા તથા
અત્યંત તીક્ષ્ણ બદ્ધેથી તેમનાં સરપાંને પણ કાપી
નાખ્યાં આ પ્રમાણે તે રાજપુતોના વધ કરીને આચાર્ય
પોતાના ધનખતે મહાશય પ્રમાણ લાગ્યા.

આ જોઈ મુકધુમ્નને ખુબ હર્ષ થયો, તેની આંખો-
માંથી જાણી નીકળવા લાગ્યું, અને તે અત્યંત રૂષિત
બની કોણના રથ ઉપર વૃદ્ધી પડ્યો, ત્યારે મુકધુમ્નનાં

બાણથી કોણની અતિ શક્તિથી જોઈ સંભાષમુખમાં
ખુબ કાદાકાર થવા લાગ્યો, તેણે કોણથી તપી જઈને
આચાર્યની છાતી પર નવ વર્ષ બાણોથી ચેટ કરી,
આથી તેઓ રથની માટી પર બેસીને પ્રતિજ્ઞાંત ધઈ
ગયા, આ વખતે મુકધુમ્ન ધનુષ મૂકીને અમરતી લસ-
વાર ઉઠીને અને પોતાના રથથી કુદાને એકદમ આચા-
ર્યના રથ પર ચડી ગયો, તે તેમનું શિર કાપવા જતા
હતો એટલામાં જ આચાર્યનો મરણ વૃદ્ધી મધ, ત્યારે
તેમણે જોયું કે મુકધુમ્ન પોતાનું કામ ખતમ કરી રથ
માટે પાસે આવી ગયો છે ત્યારે તેઓ પાસેથી જ ચેટ
કરનારાં વિવરિત નામનાં બાણો છોડવા લાગ્યા, આ
બાણોથી મુકધુમ્નના હૃદયકે બાગી ગયો અને તે તુરંત
જ તેમના રથથી ફરીને પોતાના રથ પર ચડી ગયો,
હવે તે :ભન્ય એકબીજાને બાણોથી વિધવા લાગ્યા,
મુકધે સમુલ્લે આક્રમ, વિશાળ અને પૂર્વની બાણોથી
ઘાઈ દીધાં, તેમના અત્યંત મુકની બધાં પ્રાણો
પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, હવે કોણે ખુબ રૂષિત થી મુકધુમ્નના
સરપાંનું શિર કાપી નાખ્યું, આથી તેના ઘોડા રથ-
જમિથી બગી ગયા, હવે આચાર્ય પાંચાલ અને મુકધ
વીરોની સાથે મુક કરવા લાગ્યા તથા તેમને પગારત
કરીને પાંચ પોતાના બુદ્ધમાં આજો ગયા.

આ બાણ દુઃશાસન પરસનાં વાણોની માફક બાણો
વરસાવતા સાત્તિકની સામે અવી ગયો, તેને આજો
જોઈ સાત્તિક દેના ઉપર હોયો અને તેને પોતાનાં
બાણોથી એકદમ લાંબી દીધી, ત્યારે દુઃશાસન અને
તેના સપાંઓ બાણોથી નિષ્કુલ દંડાઈ ગયા તે બધા
ફેલકેનો સામે જ બસીને ધઈને મુકધુમ્નથી ભાગી
ગયા, દુઃશાસનને કોંકે બાણોથી રિંધેલા લેલ રાત
રૂપેયને ત્રિગત વીરોને માન્યકિના રથ તરફ મેલ્યા,
તે ત્રણ દળર રથો ચોલાઓએ યુદ્ધના પોત નિભય
કરીને સાત્તિકને ચારે બાણથી રથોની ઘાટી ધેરી
લીધી, પરંતુ સાત્તિકે પોતાનાં બાણોની વર્ષાથી તે
સેનાના પાંચો આગળ ચાલનારા ચોલાઓને પાતંગતમાં
પતરાથી કરી દીધા, ત્યારે બાગીના વીરો પોતાના
પ્રભુનાં ભયથી કોણાચાર્યના રથ તરફ પડા વળી ગયા.

આ પ્રમાણે ત્રિમર્ત વીરોનો સંહાર કરીને વીર
સાત્તિક ધીમે ધીમે અર્જુનના રથ તરફ વધવા લાગ્યો,
આ સમયે આપના પુત્ર દુઃશાસને તેના પર ફરી નવ
બાણોથી ઘા કર્યો ત્યારે સાત્તિકે તેના પર પાંચ

બાણે બાણી અને તેના ધનુષને પણ મારી નાખ્યું. આ પ્રમણે બધાને વિરમવર્ષા નાખીને તે ફરી અણુનના રથ તરફ વધવા લાગ્યો. આથી દુઃશસનને ક્રોધ બહુ જ વધી ગયો. અને તેણે સાત્યકિને વધ કરવાના વિચારથી તેના પર લેવાની એક શક્તિ છોડી પરન્તુ સાત્યકિએ પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તેના સેકડા હુકડા ફરી દીધા. ત્યારે દુઃશસને બીજું ધનુષ ધારીને બાણોથી વિધો દીધો અને સિંહ સમાન ગર્જના કરી. આથી સાત્યકિને ક્રોધ બહુકિં બીધો અને તેણે દુઃશસનની ખાતીને ત્રણ બાણોથી પ્રાપ્ત કરીને એક બાણથી તેના ધનુષને અને

બેથી તેના રથનો ખત્તને તથા શક્તિને કાપી નાખ્યું. પછી કેટલાયે તીર્થાં બણે છોડીને તેના બન્ને પાર્શ્વ સ્થાપને મારી નાખ્યા. ત્યારે ત્રિજગતસેનાપતિ તેનું પિતૃદે રથ પર ચઢાવીને માઠી નીકળ્યા. સાત્યકિએ કેટલીકવાર મુશી તેના પણ પાંચા પકડ્યો પરંતુ પછી તેને બીજા સેનની પ્રતિજ્ઞા યાદ આવી. આથી તેણે દુઃશસનને વધ ન કર્યો. રાત્રનાં બીમસેને આપની સલામતી જ આપવા બધા પુત્રોને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તેથી સાત્યકિએ દુઃશસનને માર્યો નહિ તે તેને સંપ્રાપ્તમુશી પરાજીત કરીને ખુબ વેગથી અણુન તરફ વધવા લાગ્યો.

દ્રોણાચાર્યદ્વારા બૃહત્ક્ષત્ર, ધૃષ્ટકેતુ અને ક્ષેત્રધર્માના વધ તથા

ચેકિતાન આદિ અનેક વીરોનો મુરજય

શ્રવણે કર્યું—રાત્રનાં આ બાણ બપોર પછી આચાર્ય દ્રોણનો સોમકોની સાથે સંભાષ થવા લાગ્યો. તે વખતે જે વેદા ગ્રંથ રજા હતા તેમને એક સમાન ગંગાતર શબ્દ યજ્ઞ રજો હતો. પુરુષસિંહ દ્રોણે પોતાના લાચ રગના ધોધાવાળા રથ પર ચડીને મધ્યમ ગતિથી પાંચે પાંચે પર દુમસો કર્યો અને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તેમના મુખ્ય મુખ્ય વીરો પર બાણ વરસાવી રજા હોય તેમ હતી રમન કરવા લાગ્યા. એટલામાં જ પાંચ કેકમ-રાત્રીકુમારોમાંથી રણાન્મત મહારથી બૃહત્ક્ષત્ર તેમની સામે આગ્યો. અને તીક્ષ્ણતીક્ષ્ણ બાણોની વર્ષા કરીને તેમને પીડિત કરવા લાગ્યો. દ્રોણે કુપિત યજ્ઞને તેના પર પંદર બાણ છેડ્યાં; પરન્તુ તેણે તેમને પોતાનાં પાંચ બણેથી જ કાપી નાખ્યાં. તેની આવી શક્તિ જોઈને આચાર્ય દરવા અને ફરી તેના પર આઠ બાણથી ધા કર્યો. આ જોઈ બૃહત્ક્ષત્રે તેમને તેટલા જ તીક્ષ્ણ બાણ છોડીને નષ્ટ કરી દીધાં. બૃહત્ક્ષત્રનું અણુન ઉપર કામ જોઈને આપની સેનાને બહુ આશ્ચર્ય થયું. ત્યારે દ્રોણે અત્યંત દુર્ગમ બ્રહ્માસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. તેને કેકમરાજકુમારે બ્રહ્માસ્ત્રથી જ નષ્ટ કરી દીધું તથા આચાર્ય પર સાઠ બાણોથી ચોટ કરી. આ ઉપર વિપ્રવર દ્રોણે તેના પર એક નારાય છેડ્યું. તે તેના કડચને ફેડીને પૃથ્વીમાં ધુસી ગયું. આથી બૃહત્ક્ષત્રે ક્રોધ બહુ જ વધી ગયો તથા તેણે હિસ્ટર બાણોથી દ્રોણને અને એકથી તેમના સારથીને પ્રાપ્ત કરી દીધો. ત્યારે આચાર્યે પોતાની બાણવર્ષાથી મહારથી બૃહત્ક્ષત્રને

દમ કાઢી નાખ્યો અને તેના ચારે બેલાને પણ ખત્ત કરી દીધા. પછી એક બાણથી સારથીને અને બેથી ખત્ત કરીને તે કાપી નાખ્યાં. ત્યારબાદ એક બાણ જેડીને બૃહત્ક્ષત્રના ખાતીમાં મળ્યું. તેમથી તેની શક્તિ ફરી ઘટી અને તે પૃથ્વી પર જઈ પડ્યો.

આમ કેકમ મહારથી બૃહત્ક્ષત્ર માર્યો જતાં શિવજનનો પુત્ર મહાગણકી ધૃષ્ટકેતુ દ્રોણાચાર્ય ઉપર વીર પ્રભો તેણે આચાર્ય તથા તેમના રથ, ખત્ત અને કોરો ઉપર સાઠ બાણોથી ધા કર્યો. ત્યારે દ્રોણે એક હુકડા બાણથી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. તે મહારથી બૃહત્ ધનુષ લઈને તેમને બાણોથી વિધવા લાગ્યો. દ્રોણે આ બાણોથી તેના ચારે બેલા મારી નાખ્યા અને પછી દસતાં દસતાં સારથીનું શિર ધણેથી અલગ કરી દીધું. તે પછી પચીસ બાણ ધૃષ્ટકેતુ પર છેડ્યાં. ત્યારે તેને રથથી ફેડીને આચાર્ય પર એક ગદા છોડી. તેને આડી જોઈ તેમણે દબાવે બાણોથી તેના હુકડેહુકડા કરી દીધાં. આથી ખીન્નાઈને ધૃષ્ટકેતુએ દ્રોણ પર એક તોચર અને એક શક્તિનો ધા કર્યો. આચાર્યે પાંચ-પાંચ બાણોથી તે અન્નેને નષ્ટ કરી દીધાં. પછી તેમણે તેના વધ કરવા માટે એક તેજ બાણ છેડ્યું. તે તેના કડચ અને હાથને ફેડીને પૃથ્વીમાં ધુસી ગયું.

આ પ્રમાણે ચેકિતાન મરાતાં તેના અન્નવિદિષ્ઠા પુત્રને ખુબ શેષ થયો અને તે તેની જગએ જઈ ધાવા લાગ્યો. પરન્તુ દ્રોણે દસતાં દસતાં તેને જ મરાજાને દબાવે કરી દીધો. હવે જરાસન્ધને મહારથી

યુવ તેમની સામે આવ્યો. તેણે પેતાની બાણેની વર્ણવી રણાંગણમાં દોડીને અરણ્ય હતી દીધી. તેની આવી સૂતિ નેહ આપ્યો પણ સેકડો દબાવે બાણ વેરસાવ્યાં ચક્ર ક્યાં. આ પ્રમાણે તે મહારથીને રથમાં જ બાણથી આગ્રહિત હતીને તેમણે સમજાવ્યું. ધનુર્ધરની સામે જ મારી નાખ્યો.

હવે પંચાલ, મેદી, ચંદ્રાદ દાદી અને કોસલ— આ બધા દેશોના મહારથોઓ ખૂબ જી સદશી મુદ્દ કેરના માટે દોણ ઉપર તૂટી પડ્યા. તેમણે અનાથને પમરાજની ખાસે શોકધરા માટે પેતાની બધી યાંકા લગાવી દીધી. પરંતુ આપ્યો પેતાનાં લીક્ષ્ણ બાણોથી તેઓને જ પમરાજને દબાવે હતી દીધા. દોણનાં અનાં કામ નેહ મહારથી શેરધર્મા તેમની સામે આવ્યો. અને એકે અર્ધચન્દ્રાકાર બાણથી તેમનું મનુષ્ય કાપી નાખ્યું. ત્યારે આપ્યો એક બીજું મનુષ્ય લઈ તેના ઉપર એકે તીખું બાણ ગણવી તેને કાન સુધી ખેંચી લેવાયું. તેનાથી શેરધર્માનું હૃદય ફાટી ગયું અને તે પેતાના

રથ પરથી પૃથ્વી ઉપર જઈ પડ્યો. આ પ્રમાણે તે મુદ્દાગ્રમક્રમરના આપી જગતથી સંપૂર્ણ સેના કાપી કાઢી. હવે આપ્યો પર મહારથી મોકલવને આમણ હયું તેણે દોડીને ક્યા બાણોથી મનુષ્ય હતીને તેમની છાતીપર મેટ હતી તથા ચાર બાણોથી તેમનાં કારથી અને ઘેરજોળે તિથી નાખ્યા. ત્યારે આપ્યો ત્રણ બાણોથી તેની છાતી અને છુલ્લો પર ઘા કાઢ્યો. પછી સાત બાણોથી ખજા કાપીને ત્રણથી સારથીને મરી નાખ્યો. સારથી મર્યો જતાં ઘોડા રથને લઈને ભગી ગયા.

આ પ્રમાણે મેદિનના રથને કાંઈથી નોહતે દોણ ત્યાં એકિન ધરેલા મેદિ, પંચાલ અને ચંદ્રાવ વંશિને જેરવિખેરે કરવા લાગ્યા. આ વખતે તેઓ ખૂબ જ શોભાપાત્ર લગતા હતા. તેમના ક્રેશ કાન સુધી ધોગા ધડકાયા હતા. અને તેમની ઉમર પંચાગી વર્ષ સુધીની લગભગ ઘણી ચૂલી હતી. અટલા વરોટક હોવા છતાં તેઓ સંભ્રમભર્યાં સૈન્ય વર્ગના બાળક સમાન ચિમરી રવા હતા.

મહારાજ યુધિષ્ઠિરનું ગભરાઈને ભીમસેનને અશ્વિનની પાસે મોકલવું તથા ભીમનું અનેક ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોને મારીને અશ્વિનની પાસે પહોંચવું

સંજય કહે છે—રાજા ન્યારે આપ્યો પાંડવોના બુદ્ધિને આ પ્રમાણે ન્યાંત્યાંથી રેળત લાગ્યા ત્યારે પંચાલો, સોમકો અને પાંડવ વંશિ ત્યાંથી દૂર લાગી ગયા. હવે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને પેતાને કાલ સદાપક દેખાતો ન હતો. તેમણે અશ્વિનને નેહ માટે ચોતરફ નજર ફેરવી; પરંતુ તેમને ન અશ્વિન દેખાયો કે ન સાત્યકિ. આ પ્રમાણે ખૂબ દષ્ટિ શોધવા છતાં પણ ન્યારે તેમને નરેશ અશ્વિન ન દેખાયો અને તેના ગાણીનોના ટંકાર પણ ન સંભળાયો તો તેમની છત્રિએ એકામ બચાવવા યત્ન લઈ. તેઓ એકકમ શોકમાં ફાળી મથા અને ભીમસેનને બોલાવી તેને કહેવા લાગ્યા; 'ભાઈ ભીમ ! જેણે રથ પર ચડીને એકલએ જ રેન્તાઓ, ગેવેર્ષો અને અશ્વોને પરાજીત કરી દીધા હતા તે તારા નાના ભાઈ અશ્વિનનું મને ગાઈ મિલ્લ દેખવું નથી.' ધર્મરાજને આ પ્રમાણે ગમતા નેહ ભીમસેન કહ્યું; 'રાજા ! અપોતો આવો ગભરાઈ તો મેં પડેલાં હોઈ નેહો કે સાંભળ્યો નથી. પડેલાં કાઈ વખત ન્યારે અને કુખથી અધીર થઈ જતા હતા હવે તમે જ અમને વિશ્વાસો આપવા દો.

મહારાજ ! આ સંસારમાં એવું ગાઈ કામ નથી કે જેનું દુઃખ ન કરી પડે અથવા તેને અસાધ્ય સમજીને છેડી દેડે. આપ મને આઠા અપો અને મનમાં કેલ પશુ પ્રકરની ચિન્તા ન કરો.' ત્યારે યુધિષ્ઠિર આંખમાં પાણી લાગીને કીર્ષ નિઃશ્વસ લેતાં કહ્યું; 'ભાઈ ! જો, કુજારા શેરધર્મકે વગામતા પાંચજન સંખ્યા શબ સંત્રાણ છે. આથી મને જણાય છે કે તારો બાણ અશ્વિન વ્યારે ચંદ્રાવણ પર પડેલો છે. અને તેના મર્કા જગતથી મીઠીજુ મુદ્દ કરી રવા છે. બહા ! હું તારો મોરો ભાઈ છું. જો તું માનું કહ્યું મને તો ન્યાં અશ્વિન અને સાત્યકિ ગયા છે તેજ તને હું જા. તું સાત્યકિની સંભળ અશ્વિન કરનાં પગપર રાખજે. તે માનુ કિલ કરવા મટે દુર્ભેમ અને જાંબર ફેરવ-સેવાને પાર કરીને અશ્વિન તારૂ મોરો છે. કાચા-પિચા મેદાઓ તો અ. વિષય મેનાનો પામે પણ ફરકી ન કી. જો તને મીઠીજુ. અશ્વિન અને સાત્યકિ કુચ-કેમ થઈ જાય તો સિદ્ધનાં કરીને મને તેની મરના આપજે.' અમોહન કહ્યું; 'મહારાજ ! જે રથ પર પડેલાં શબ, મદદર, કિંદ અને વરણની સારી ધમ્મી.

છે તેના જ ઉપર એટલી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ગયા છે. તેથી જોકે તેમની પાખતમાં કેષ દિશર જેવું નથી, તો પણ હું આપને આ દાં શિરોવાળું કરીને ત્યાં રથો છું. આજ કેષ તમની ચિન્તા ન કરે. હું તે પુરુષ-સિદ્ધાંતે મનોને આપને સ્વના કરાશ.

ધર્મરાજને આ પ્રમાણે કહીને ત્યાંથી નીકળી વખતે મદાપત્ની બીમસેન પ્રજ્જ્વલનને કહ્યું : 'મદાપત્તે ! મદા-રથા કોણ ને રીને સમસ્ત યુક્તિઓ તાપરીને ધર્મરાજને પકડવા માટે ત-પર ચઢેલા છે તે તમને આશ્ચર્ય જ છે. તેના માટે આદિ રથીને જેટલું મદાપત્ની રથા કરવાનું જરૂરનું છે તેટલું અર્જુનની પાસે જનું જરૂરનું નથી. આ જ પાન અર્જુને પણ મને કહી હતી. પરન્તુ દવે હું મદાપત્ની આપના સામે કડું કહી છાતે નથી. ત્યાં મરણન નજીક આવી ગએએ જયદય છે ત્યાં જ માટે જવાનું છે. ધર્મરાજની જગ્યા માટે કંઈ પણ આના-કાની કથા પિના માનવી પડશે. હું પણ અર્જુન અને સાત્યકિ જે રસતંત્રી ગયા છે તે જ રસતંત્રી જઈશ. માટે દવે ખૂબ સારવાન રહીને ધર્મરાજની રક્ષા કરજો.'

ત્યારે પ્રજ્જ્વલને બીમસેનને કહ્યું : 'પાપ ! આપ નિશ્ચિત ઘટને જાણે. હું આપના કલા પ્રમાણે જ ખડું કામ કરીશ. કોલાચાલ' સમામમાં પ્રજ્જ્વલનના વધ કથા રિના કંઈ પણ રીને ધર્મરાજને કે નાદ કરી શકે.'

આ સાંભળી મદાપત્ની બીમસેન પેતાના મોટા ભાઈને પ્રણામ કરીને નેમને પ્રજ્જ્વલનની દેખરેખ નીચે ચૂંટીને અર્જુન તરફ ઉતર્યો. જતી વખતે રાજ્ય મુખિદિને તેને હરથે લગાડ્યો અને તેનું મસ્તક સૂચું. બીમસેનની આસની વખતે કરી પાંચજય સખાં. ઘેર જરિ રથે. ત્રિસેકને ભયલીત કરનાર તે ભયંકર રાખને સાંભળીને ધર્મરાજએ ફરી કહ્યું : 'જુઓ, શ્રીકૃષ્ણે વચ કીધે. આ સંખ આકાશ અને પૃથ્વીને મળતી મરે છે. જરૂર, અર્જુન પર મદાન સંકટ આવી પડતા જ શ્રીકૃષ્ણનું કોરવો સાથે પુર કરી રથા છે. તેથી ભાઈ બીમ ! તું ખૂબ જાણીશ જ અર્જુનની પાસે જા.'

દવે બીમસેન યુદ્ધમાં પર પેતાની ભયંકરતા પ્રકટ કરતો જય લાગ્યો. તે પેતાના ધન્યની દોરી એટલી ખાજોની વધા કરીને કારવસેનના આગળના ભાગને ચ્ચ-કા કાઢ્યો. તેની પાછળ પાછળ બીજા પાંચાસ અને સોમક વંશ પશુ આગળ વંચા લાગ્યા. ત્યારે તેની સામે દુ-યય, મિતસેન, કુપ્તજેદી, વિરિકિતિ, દુર્યુધ, દુઃસહ,

વિક્રમ, યય, વિન્દ, અનુવિન્દ, સુમુખ, દીપંગ્લુ, શ્વ-ર્ષન, જન્દારક, સુરસન, સપેળ, દીપંગ્લોચન, અશ્વ, રોહકમાં, સુરમાં અને દુર્વમોચન વગેરે આપના પુત્રે અનેક સેનિકા અને પાવડગને લખી આપ્યા અને મેં આરે બાજુથી ઘેરવા લાગ્યા. પરન્તુ બીમસેન ખૂબ વેગથી તેમને પાછા દહાવીને કોણની સેના ઉપર તૂટી પડે તથા તેન આગળ ને ગજસેના હતી તેના ઉપર ખાજોની ઝડી લગાવી દીધી. જેમ વનમાં શિવ મર્ચાશી મુજે ગમરકદને લાગવા લાગે છે, તે જ પ્રમાણે તેવજા લાગ્યો ભય કરે ત્રિકર કરતા આપતેમ ભાગવા લાગ્યા.

તે પછી તેજે ફરી ખૂબ જોરથી કોણચાપની સેના પર હુમલો કર્યો આચાર્ય તેને અગ્ર વર્ણી રોકે તથા કામ્ય કરતા એક ખાણદાગ તેના લવાટ પર મેક કરી પછી તે બેઠા; 'બીમસેન ! મને કળ્યા જવા તરી સકિતથી-નું યતુની સેનામાં પ્રવેશ નહિ કરી શો. તારા ભાઈ અર્જુન તો મરી રહ્યો જ પુત્રી મને દવો. પરન્તુ-નું મને જોગજીને તેમાં નહિ ધુમી છે.' યુરની આ વત ભાંભળે બીમસેનની આંખો કાંઈક લાચ દર્શ ગર્હ અને તેણે નિર્ભય રહીને કહ્યું : 'હે કાલજી ! અર્જુન આપની અનુમતિથી ત્યાંજાયુમાં પ્રવેશ કરેલે છે. તે તો એવો તેજસ્વી છે કે કંઈની સેનામાં પણ ધુમી થકે છે તે આપનો ખૂબ અદર કરે છે. જેમ કરીને તેજે આપનું માન જ વધાવું છે. પરન્તુ હું તમને અર્જુન નથી. હું તે આપનો યતુ બીમ છું.' આ પ્રમાણે કહીને બીમસેન પેતાની કાલવડ સખાન ભયાર ગરા જાતી અને ધુમાડીને રંધુ ઉપર ફેંકી દેલું ત્રી જ પોતાના રથથી ફરી પડ્યા. અને તે મત્તે મેક, સરથી અને ખજા સહિત તેમના રથના ચુરુચુરો ફી દીધા. તથા બીજા પણ કેટલાય તરીને બેધ મેકા કરી દીધા.

દવે અચાર્ય બીજા રથ પર ચડીને બુદ્ધના હા પર આપ્યા અને યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈને બીજા, મદા-પરાશી બીમસેન કોપમાં ભરાઈને પોતાની સામે, જોઈ રથમેલા પર ખાજોની વધા કરવા લાગ્યો આ સેનામાં ને આપના મદારેથી પુત્રો લવા તેઓ બીમસેનના ખાજોની નાક પામતા છતાં પણ તેના ઉપર જોર જામગની છજીથી મરામર મુક કરતા રથા. દવે દુઃશનને કોપમાં ભરકને બીમસેનને ખામ કરી નાખવાના રથમાં તેના ઉપર એક અત્યંત તીવ્ર સેનાની રથમાં ફેંકી. પરન્તુ બીમસેન વચ્ચે જ તે મદાસકિત્ય ને

હુકમ કરી દીધા. પછી તેણે ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણેથી કુવરોની, કુવરો અને દીર્ઘયોગ્યન-આ ત્રણ લાઈએને મારી નાખ્યા. આમ છતાં પણ આપના વીર પુરો હડતા રહ્યા. એટલી જ વારમાં ભીમસેને મદામલી જ-વારક. તથા અત્યંત રોડકમાં અને દુર્ગમોચનનું પણ કામ ખતમ કરી દીધું. ત્યારે આપના પુરોએ તેને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા બાણોની ઝડી લગવી દીધી. ભીમસેને હાથમાં હાથમાં આપના પુત્ર વિન્દ, અનુવિન્દ અને સુવરને યમરાજને ઘેર મોકલી દીધા. પછી તેણે આપના મુરઘીને પુત્ર મુરઘનને પાપથ ગયો. તે પૃથ્વી પર પડ્યો અને મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે ભીમસેને તાકી-તાકીને થોડી જ વારમાં પેટનાં તેજ બાણેથી તે રથસેનાને નષ્ટ કરી દીધી. પછી તો હાદની ત્રણ સાંકળોને જેમ મૂકે ભાગતા થયે છે તેમ તેના રથનો ધરધરાટ સાંકળો આપના પુત્રો બધી બજુ લાગ્યા હાથમાં. ભીમસેને આપના પુત્રોની નાસમાં કડતી સેનાનો પણ પીછે પકડ્યો અને તે બધા કૌરવોના સંહાર કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે ખૂબ માર પડતાં તેઓ ભીમસેનને છેડીને પેતાના થોડાએ દેવાવતા રજુઆતથી બાળી ગયા. મદામલી ભીમ સમામમાં તે સર્વને પચાસ્ટ કરીને ખૂબ જોરથી મર્જાવા લાગ્યો.

હવે તે રથસેનાને એળંગી આગળ વધ્યો. આ જોઈ દ્રોણાચાર્યે તેને રોકવા માટે બાણોની વર્ષા આરંભી દીધી તથા આપના પુત્રોની પ્રેરણાથી કેલણે ધનુર્ધર શબ્દોએ પણ તેને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા. ત્યારે ભીમસેને સિંહ સખન મર્જાના કરીને એક બાજુ પર ગયા જીતીને ખૂબ વેશથી તેઓનાં હાથ રેડ્યા. તેનાથી આપના કેલણે સિંહો ખતમ થઈ ગયા. ભીમસેને મદામલી જ આપના બીજા સેનિકો પર પણ પ્રહાર કર્યો. તેનાથી તેઓ ભાગીને ધમને સિંહની ગાંધી દરજોની જેમ ભાગવા લાગ્યા.

મદારથી ભીમ આ પ્રમાણે કૌરવોના સંહાર કરવા લાગ્યો તો દ્રોણાચાર્ય તેની સામે આપ્યા તેમણે પેતાની બજાવણી તેને આગળ વધેતા રોકી દીધી. દવે આ બન્ને વીરોનું ધોર મુક થવા લાગ્યું. ભીમમન પેતાના રથથી જીતીને દ્રોણાચાર્યનાં બાણોના માર સદન કરતો જ તેમના રથની પાસે પહોંચી ગયો અને તેની ધૂંધરી પકડીને તેને દૂર રેડી દીધા. દ્રોણ એક બીજા થયે પર મીઠી ક્ષી બુદ્ધિ આપી બધી વધા પેતાની

નિરુદ્ધાદ ઝુલે આ પ્રમાણે કરી પેતાની સામે આવેલા જોઈ ભીમસેન કરી ખૂબ વેશથી તેમની પાસે ગયો અને તે રથને પકડીને દૂર પછી દીધો. આમ ભીમસેને આપાસે જ દ્રોણાચાર્યનાં આઠ રથો રેડીને નષ્ટ કરી દીધા. આપના થોડાએ આ બધા કાનુકે ખૂબ વિરમ્ય બરેલી આંખે નિહાળી રહ્યા.

હવે વન્દકે જેમ વસેનો નષ્ટ કરી દે છે તેમ સમમમાં ક્રિયેનો નાશ કરતો ભીમસેન આગળ વધ્યો. કેલેક દૂર જતાં તેને કુવરમાંથી રક્ષાએથી સેના મળી. પરંતુ તેને પણ મુરઘાદ પ્રકરથી નષ્ટ કરીને આગળ ગયો. પછી કામને જ સેના નથા. અત્યંત બીજા મુકક્રમ્ય મથેએને પર કરતાં તેને મુક કરતો સાવકે રેખાયો. હવે તે અણુનને જોવાની હચ્ચથી પેતાના રથદાર ખૂબ સાવકાનીથી તરસારકે આગળ વધવા લાગ્યો. આપના અત્યંત થોડાએને વડાની ત્યાં તે થોડાક આગળ ગયો કે તેણે જવાપનો થયે કરવા માટે અણુનને મુક કરતો જાયો. આ જોઈ તે થાં કાનુના મેથ પો ખૂબ જોઈ તાકીવા લાગ્યો. ભીમસેનનાં તે સિંહનાં શ્રીકૃષ્ણ અને અણુનના કાનમાં પણ મયો. તે બન્ને તેને જોવા માટે મર્જાના કરતા આગળે તેને મળ્યા. મદારજી આ બાણુ ભીમસેન અને અણુનનો સિંહનાં સામગ્રો મર્મપુત્ર પ્રાપ્તકરને ખૂબ પ્રસન્ન થઈ. તેમના બધા સોક દૂર થઈ ગયો અને તેમને અણુનના વિજયનો પણ પૂરી આશા મળ્યા. ભીમસેન સિંહનાં કરવાથી તેઓ અનન્તિ થઈને મનમાં ને-મનના ક્રોધ લાગ્યા-જીમ ! તે બધી મુશળા કરી. તે આજે મેરા ભાઈનું કાનું કરીને બતાવી દીધું. બધાં જેમની સાથે તું દેવ રાખે છે તેમનાં વિજય દર્શાવ ન થઈ શકે. મારે એ શરૂઆત છે કે આજ મને શીકૃષ્ણ અને અણુનના સિંહનાં સદન પણ સમજાઈ રહ્યા છે. અહો ! જેણે મને છાતીન ખરખરમમાં આંધેને તૃપ્ત કર્યો. એક જ પત્રુથી નિચતકર્યેને છાતી લીધા, તિમ્મ નજરમાં બધા કૌરવ મદ રથ અને પદરત મર્જા અને કુરોઈવનને હેડવધ માટે મ-પરંતોજ ચિત્રમનને પણ નમાએ. શ્રીકૃષ્ણ જેના સાંધી છે અને જે મને હમેશાં પરમ પ્રિય છે તે અણુન હજી છત્રો છે—આ કેલથી આન-કનો વત છે ! તું શીકૃષ્ણની રક્ષામાં સાંસ્તિ પહેલાં જ પેતાનો પ્રતિભા પૂરી કરીને પાછા ફરેલા અણુનને મરી જોર થઈ ચકોઈ અણુનના હાથે બધું

દ્રવ્યને અને ભીમસેનના હાથે પોતાના લાકડાંને મરાજીલા બનેલ મન્દુશ્ચિ દુર્યોધન ખચેલા વીરોની રક્ષા માટે અચરી સાથે વેર છોડીને સન્ધિ કરવા ચાહશે ?' આ પ્રશ્ન

એક બાબત તો મહારાજ યુધિષ્ઠિર કરણાદ, યદને તરફ તરેહની કલ્પનાઓમાં લાગ્યા હતા અને એક બાબત તુલ્ય સંગ્રામ થઈ રહી હતો.

ભીમસેનના હાથે કર્ણનો પરાજય, દ્રોણની સાથે દુર્યોધનની મન્ત્રણા તથા યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજની સાથે યુદ્ધ

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—સંજય ! મને ત્રણે દોડમાં ક્રોધ એવા વીર નથી દેખાતો કે જે રણગણમાં ક્રોધથી ભરજેલા ભીમસેનની સામે ટકી શકે. ભાર્ય, જે રથ પર રથ જોડાવીને પટકે છે અને હાથી પર હાથી જોડાવીને લંગાવે છે તેની વ્યાજળ થીત્તે તો પ્રાણ, સાક્ષાત્ ધર્મ પલ્લ કેવી રીતે જોશે રહી શકે ? મને તો ભીમનો એવો ભય છે તેમાં નથી અણુનથી, નથી સાત્વિકિય કે નથી બુદ્ધિમંત્રી, સંજય ! એ તો ખતાવો કે ન્યારે ભીમરથ પ્રયંત્ર આમ મારા પુત્રોને ભરમ કરવા લાગ્યો ત્યારે તેને ક્યા ક્યા વારિએ શક્યો ?

સંજય કહેવા લાગ્યો—રાજન ! જે સમયે ભીમસેન આ પ્રમાણે ગઈ રહ્યો હતો તે વખતે મહાબલી કહ્યું પશુ ખૂબ ભીષ્મ સિંહનાદ કરતો તેની સામે આવ્યો. ભીમસેને તેને પોતાની મામે જાત્રેયો ભેજો તો તે ઝેડદમ ક્રોધથી તમતમી જાણ્યો અને તેના પર તીક્ષ્ણ બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. કહ્યું પશુ ભીષ્મ બાણ વરસાવતાં તેના દહતાથી સામનો કર્યો. તે સમયે ભીમસેનના ભીષ્મ સિંહનાદ સાંજળવાથી અનેક યોદ્ધાઓના હાથમાંથી ધનુષ પડી ગયાં, કેટલાંયના હાથમાંથી હથિયારો સરી પડ્યાં, કેટલાંયના તો પ્રાણ નીકળી ગયા, અને તેમના જે હાથી-ધોમ વગેરે વાહનો હતાં તે પશુ ભયભીત થઈને મળમળ છાંડ્યા લાગ્યાં. આ ભેદ કહ્યું ભીમસેન પર વીસ બાણ છોડ્યાં તથા પાંચ જાણીથી તેના સારથીને નિધી દીધા. આ ઉપર ભીમસેને તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને દશ બાણોથી તેને પશુ ધાવણ કરી દીધા, પછી તેણે ખુબ વેગથી ત્રણ બાણ તેની છાતીમાં માર્યાં. આ ભારે મોટાથી કહ્યું કંઈક વિચારિત થઈ ગયો. પરન્તુ હરીથી તે ધનુષને કાન સુધી ખેંચીને ભીમસેન પર બાણ વરસાવવા લાગ્યો. ત્યારે ભીમસેને એક કુરૂપ બાણથી તેના ધનુષની ઠોરી કાપી નાખી તથા એક ગદ્યથી તેના સારથીને રથથી નીચે પાડીને તેના ચાર પેડાઓને

ધરાથાથી કરી દીધા. આથી ભયભીત થઈને કહ્યું તુરત જ પોતાના રથથી ફરીને જામસેનના રથ પર ચડી ગયો.

આ પ્રમાણે સંગ્રામમાં કહ્યુંને પરાસ્ત કરીને ભીમસેન મેઘ સમાન ખૂબ જોરથી ગળવા લાગ્યો. આ સિંહનાદને સાંજળવાથી, ધર્મરાજ સમજી ગયા કે ભીમસેને કહ્યુંને પરાસ્ત કરી દીધો છે. આથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. આ બાબત જ્યારે આપના પુત્ર દુર્યોધને જોયું કે અમારી સેના ખેરાવખેર થઈ રહી છે તથા અણુન, સાત્વિકિ અને ભીમસેન જયદયની નજીક જ પહોંચ્યા છે તો તે ખુબ વેગથી દ્રોણાચાર્યની પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો—આમાર ચરણ ! અણુન, ભીમસેન અને -સાત્વિકિ-આ ત્રણ મહારથીઓ અમારી આ વિશાળ સેનાને પરાસ્ત કરીને કયા પશુ શકાણ રિના સિન્ધુરાજની પાસે પહોંચી ગયા છે, આ ત્રણને જેઈ કાણમાં લઈ રાક્યું નથી અને તેઓ ત્યાં આપણી સેનાના સંહાર કરી રહ્યા છે, શુભ ! સાત્વિકિ અને ભીમ જેવી રીતે આપને પરાસ્ત કરીને નીકળી ગયા કે આ વાત તો સહુને સુઠવી નાખવા સમાન સંસારને આમ જ પમાડતી છે. જ્યારે આ ત્રણ મહારથીઓ આપને વટાવીને નીકળી ગયા છે તો મને નિશ્ચય થાય છે કે આ સંગ્રામમાં અભાગી દુર્યોધનનો નારા જરૂર થવાનો છે. ખેર, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે વ્યાજળને મટે વિચાર કરો અને સિન્ધુરાજની રક્ષાને માટે આપણે જે કંઈ કરવું જોઈએ તેનો નિર્ણય કરીને તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરો.

દ્રોણે કહ્યું—પ્રિય ! આ સમયે આપણું જે કર્તવ્ય છે તે સાંજળ જો, પાંડવોના ત્રણ મહારથીઓ આપણી સેનાને જોળાવીને અંદર ઘુસી ગયા છે, આ વખતે જયદય ક્રોધમાં ભરાજેલા અણુનથી ખૂબ ડરેલો છે. તેની રક્ષા કરવાનું જ આપણું સૌથી મોટું કર્તવ્ય છે. તેથી આપણે પ્રાણોની પલ્લ પરવા ન કરીને તેની રક્ષા કરવી જોઈએ. આ મુદ્દરની સ્થામાં આપણી હાથેથી

આધાર તેની રક્ષા કરવા ઉપર જ છે. માટે ત્યાં મોટા-મોટા ધનુર્ધરો જન્મદંધની રક્ષા કરવામાં તત્પર હોય ત્યાં તમે જલદી જાઓ અને તે રક્ષા કરનારાઓનું રક્ષણ કરો. હું આદિ જ રહીને તમથી પાસે બીજા ચોદાઓને પણ મોકલીશ અને હું જાતે પણ પાંચ ઘ અને ઇન્દ્રજય વીરોને આગળ વધવા મોકલિશ.

આચાર્યની આ આવા સીંકળી દુરોચિન પોતાના ઉપર આ મોટી જવાબદારી લઈ પોતાના અનુયાયીઓ સાથે દુરંત જ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. જે સમયે અર્જુને કૌરવસેનામાં પ્રવેશ કર્યો હતો તે વખતે કૌરવમાંએ તેના ચાકરકો-ઉત્તમોજા અને મુધામન્યુને સેનાની અંદર જ્યાં દીધા નહોતા. હથે તેઓ બહારથી જ ચક્રર લાઈને આગળ જઈ તેમાં ધુસી અર્જુનની પાસે પહોંચી ગયા. આ જોઈ કુરાવ દુરોચિન ખૂબ વેગથી તેમની પાસે ગયો અને બંને લડાઈઓની સાથે રિધર થઈને યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ત્યારે મુધામન્યુએ ત્રીસ બાણોથી દુરોચિન પર વીસથી તેના સારથી પર અને ચારથી ચારે ધોડાઓ પર મોટ કરી. દુરોચિને એક બાણથી મુધામન્યુના પગ અને એકથી તેનું ધનુષ કપી નાખ્યું. પછી એક બાણથી તેના સારથીને નીચે પાડી દીધા અને ચારથી ચારે ધોડાઓને વિધી દીધા. આ ઉપર મુધામન્યુએ કૌરવમાં જતાંને ત્રીસ બાણોથી દુરોચિનના વડાસ્થળ પર ધા દ્યો. તથા ઉત્તમોજાએ તેના સારથીને વિધીને વમરાજને હેર પહોંચાડી દીધો. ત્યારે દુરોચિને પાંચલસાજુજાર ઉત્તમોજાને ચારે ધોડાઓને અને બે બાણના રક્ષિતે ચારી નાખ્યા. ધોડા અને રક્ષિત માણે જતાં ઉત્તમોજા શૂનિંથી પોતાના લાઈ મુધામન્યુના રથ પર ચડી ગયો. ત્યાંથી તેણે દુરોચિનના ધોડાઓ ઉપર પુરંદગ બાણ વરસાવ્યાં. આથી તે ધોડા મરીને પૂષી પર પડી ગયા. પછી તેણે ત્વરાથી 'દુરોચિનનું' ધનુષ અને બલોના લથાને પણ કાપી નાખ્યાં. ત્યારે દુરોચિન રથથી ફડી પડ્યો અને દાઘમ' ઝા લાઈને બંને બહારે તરફ દોડ્યો. તેને આસ્તે જોઈ મુધામન્યુ અને ઉત્તમોજા પણ રથથી ફડી પડ્યા. દુરોચિને કૌરવમાં જતાંને સારથી, ખજા અને ધોડાઓ સહિત તેમના રથને ચૂરચૂરા કરી દીધો. તે પછી તે દુરંત જ રાત્રી રથના રથ પર ચડી ગયો.

આ બાણુ તે બંને રાત્રીકુમારો પણ બીજા રથે ઉપર ચડીને અર્જુનની પાસે પહોંચી ગયા.

રાત્રીના આ વખતે ભીમસેન પણ રથ પાસેથી છૂટીને શૂનિંતુ અને અર્જુનની પાસે જવા માટે ઉત્સાહ દેતો. પરંતુ ત્યારે તે તે તરફ ધ્યાન લાગ્યો તો રથે પાછવડો આવતો તેના પર બાણ વરસાવ્યાં રુ ૧૫૧ અને તેને લગ્ગરીને કહ્યું; 'ભીમ! આજ અર્જુનને જોય માટે ઉતાવળ થઈને મને પાંડવોને કેમ જાણો છો? તમારું આ કામ કુન્તીના પુત્રને યોગ્ય નહો. જતા ચારી સામે જોડા રહીને મારા પર બાણવર્ષા કરે.' ભીમસેન રથની આ ઉત્તરછાંતે ચઢત ન હતી કહ્યો. અને ચેતારો રથ જાણીને તેની સાથે યુદ્ધ રથ લાગ્યો. તેણે બલોના વર્ષા કરીને પરુષાં તો કાળના સાધીધારે તે સાથે ફડી દીધા. પછી તેને પણ અનંત કરવા માટે કૌરવમાં લાઈને તરફ તરફના બાણો વરસાવવા લાગ્યો. તેણે એકવીસ બાણ છોડીને કાળના છરીની વિધી દીધી. રથે પણ પગમાં બાણ મારીને તેના ધોડાઓને ઘસટ કરી દીધા. પછી મોટી જ વારમાં રથના ધનુષથી દુરંદશા બાણોથી તેના રથ, પગ અને સરથી પણ દંડાઈશ્યાં. તેણે એકા બાણથી ભીમસેનના મજાનુ કપાને કાપી નાખ્યું તથા તેના પર અનંક મરંદેરી બાણોનો મોટ કરી તે વખતે રથે ચારેમની ઝરી કડો લગાવી દીધી કે તેના આખા સરીર ઉપર બાણો લાગી ગયાં.

ભીમસેન રથના આ વર્તોને ન સ્વી કહ્યો. તેની આંખો કોપથી લલક મઈ અને તેણે રથે પર પચીસ નરાચ હેડ્યાં. તે પછી તેણે ફડી લેત. પર ચોં જાણેથી ચેટ કરી. પછી એક બાણથી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને ખૂબ શૂનિંથી સારથી તેમજ ચારે ધોડાને કાઢ કરી અને સમયમન બાણ તેની છતીમાં માર્યા. તે તેને લલક કરીને પૂષી પર જતા પછી, રથને પોતાના પરામર્થ ખૂબ અભિમન દગ. પરંતુ આ વખતે તેનું ધનુષ કાપી ગયું હતું તેથી તે મુંઝવણમાં પડી ગયો, હેર તે એક બીજા રથ પર ચડ્યો અને કોડી ગયો.

ભીમસેનના હાથે કણ્વોનો પરાજય તથા ધૃતરાષ્ટ્રના સાત પુત્રોનો વધ

ધૃતરાષ્ટ્રે કણ્વો—સંજય ! હવે તો સશસ્ત્ર મહા-
દેવજના શિષ્ય પરધુરામ પાસેથી અન્વયેશા સીખી
હતી છતાં તેને ભીમસેન આ પ્રમાણે રમતની રીતે કથી
રીતે જીતી લીધો ! માત્ર પુત્રો તો સૌથી વધુ ભરોસો
કણ્વોનો જ રાખતા હતા. આ વખતે તેને ભીમની અગ-
ત્યથી આમતો નેષ્ટ દુષેપિને શું કણ્વો ? અને તે પછી
મહાબલી ભીમે કેરી રીતે વધ કણ્વો તથા કણ્વો તેને
સંભારણીમામા અગ્નિ સમાન પ્રત્યક્ષિત થતો નેષ્ટ
શું કણ્વો ?

સંજયે કણ્વો—રાજન ! હવે બીજા રથ પર ચઢીને
કણ્વો ભીમસેન તરફ ચાલ્યો, તે વખતે કણ્વોને કુપિત
ચએશા નેષ્ટને આપના પુત્રો તો એમજ સમજતા
લાગ્યા કે હવે ભીમસેન આરતી નરાણામાં પડાવતો જ
છે. કણ્વો ધનુષનો કપરૂર ટંકાર અને તાગોઓનો સજ્જ
કરતાં ભીમસેન પર હુમલો કર્યો. બસ, બન્ને વીરો-
કુપિત ચએશા એ સિદ્ધો સમાન-ઝપટ લગાવતા એ
જાળે સમાન-મેષે ભરાએશા એ ચિતા સમાન-પરસ્પર
યુદ્ધ કરતા લાગ્યા. રાજન ! જુમારે રમતી વખતે,
વનમાં રહેતી વખતે અને અગાંતરસ વખતે પાંડવોને
અનેક કલેષ જોવાવ પડ્યા છે. આપના પુત્રએ તેમનું
સમૃદ્ધ રાજ્ય તથા રત્નો વગેરે દરી લીધું છે. આપના
પુત્રોની સલાહથી આપ પથુ નિરન્તર તેમને નતનતન
કલેષ આપતા રવા છે. આપે પુત્ર સહિત નિરપરાધી
કુળીને શાસકાવનમાં ભરમ કરી દેવાનો વિચાર કર્યો
હતો. આપના દુષ્ટ પુત્રોએ સમાની વચ્ચે જ દોષદીને
અનેક રીતે કણ પહોંચાડ્યું હતું, દુઃશસને તેના કંથ
પકડીને એઆ અને કણ્વો તેને આ કંઠે વચન સભ-
ળામાં કે હવે આ પાંડવો તારા પતિ નાથી, તું કોઈ
બીજાને પાંડવો પોગી લે, આ બધી બાજતેનું આ
વખતે ભીમસેનને રમરજુ ધર્મ આગ્યું. તેથી તે પેતાના
પ્રણેનો મેદ કહીને ધનુષનો ટકાર કરતો કણ્વો પર
તૂટી પડ્યો. તેણે પેતાના બાણોની નળથી કણ્વોના
રથ પર સ્પર્શના પ્રક્રિયા પડતા બધ કરી દીધો. ત્યારે
કણ્વો પેતાના નીરજ બાણથી તે નળને કાપીને નવ
બાણોથી ભીમસેન પર ચાટ કરી. આના જવાબમાં
ભીમસેને દરી કણ્વોને બાણેથી આગ્રહિત કરી દીધો.
તે બન્નેના રથસમાય તે બન્નેને પમયેક સમાન ભવા-

નક દેખાતો હતો. બીજા સહારથીએ તો એ સમાનને
ખૂંચ આશય સાથે નેષ્ટ રવા હતા. બન્ને વીરોએ
એકબીજા ઉપર બાણરણ કરતાં કરતાં સંપૂર્ણ આગ-
ચને બાણમય કરી દીધું હતું. તે બાણોના મહાવાયી,
તેમાં ચમકારા જેવું થતું હતું. બન્ને વીરોના આકરા
માર્યા યોગ, હાથીએ અંતે મનુષ્યો મરીને પાંડવી પર
લેટવેટ ચઢ રવા હતા. રાજન ! તે સમયે અપના
પુત્રોના અનેક યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા. તેમાં કેટલાક તે
બાણદીન મર્યાને પડતા હતા અને કેટલાક પડી ચૂક્યા
હતા. આ પ્રમાણે જોતજોતામાં તે સંપૂર્ણ રથમયે
હાથી, યોગ અને મનુષ્યોની લાશોથી ટંકાઈ ગયું.

રાજન ! હવે કોષમાં ભરાયેલા કણ્વો ભીમ પર
ત્રીસ બાણોથી ચોટ કરી. ભીમે ત્રણ બાણોથી તેનું
ધનુષ કાપી નાખ્યું તથા એક ભલ્લથી તેના સારથીને
રથથી નીચે પાડ્યો. ત્યારે ઈન્દ્ર જેમ વચ્ચેના પ્રદાર કરે
છે તેમ કણ્વો એક મહાકાંડના ધૂમાડીને જોડી. પાંડવ
ભીમે સાત બાણોથી તેને વચ્ચે જ કાપી નાખી તથા
કણ્વો પર પમપમ સમાન તીક્ષ્ણ બાણોની ચર્પી છક
કરી. કણ્વો બીજું વિશાળ ધનુષ મદાવોને ભીમ પર
નવ બાણ છેડ્યાં. તેમને ભીમસેન નવ બાણોથી જ
કાપી નાખ્યાં. પછી તેણે કણ્વોના ધનુષને પથુ મળી
નાખ્યું તથા પેતાનાં બાણોની ચર્પાથી સારથીને પથુ
નીચે પાડી દીધો.

કણ્વોને આ પ્રમાણે આપાંતમાં પડેલો જોઈ રાજ
દુર્યોધને પેતાના બાઈ દુઃશસને કણ્વો : 'અરે !
તું તુરત જ આ ભીમને મારીને કણ્વોને સલામત કર.'
ત્યારે દુઃશસ જેવી આશા એમ કહીને બાણોની ચર્પી
કરતો ભીમસેન તરફ ચાલ્યો. તેણે નવ બાણ ભીમસેન
પર તથા આઠ બાણ તેના યોદ્ધાઓ ઉપર છેડ્યાં, તથા
છથી તેના સરથીને ત્રણથી જીવળને અને સાતથી
રથ ભીમને ત્રીધી દીધો. આથી ભીમસેન કોષથી
તપી લાગ્યો. તેણે પેતાનાં તેજ બાણોથી દુઃશસનાં
મમરથાનોને ત્રીધીને તેને સારથી અને યોગ સહિત
સમગ્રજને દગાલે કરી દીધો. દુઃશસની આવી દુઃશ-
સને કણ્વોને હરાવ ભરાઈ આગ્યું. તેણે શતાં શતાં
તેની પ્રાણિણ કરી. આ વખતે ભીમસેન કણ્વોના રથને
તેણે ફેંડી નાખ્યો.

આ પ્રમાણે રથહીન અને ફરીથી પરાજિત થયા છતાં કહ્નું એક બીજા રથ પર ચડીને પાછો ભીમસેનની સામે આગ્યો અને તેને બાણોથી વિષવા લાગ્યો. ભીમસેને તેના ઉપર દષ બલો છોડીને ફરી સિત્તેર બાણોથી ચેટ કરી ત્યારે કહ્નું નવ બાણોથી ભીમસેનની છાતી હેઠીને એકથી તેની ખજા કાપી નાખી. પછી તેણે આખા શરીરને તોડીને આરપર નીકળી ગયો એવું એક અવન તીરજુ બાણ છોડ્યું. તે ભીમસેનને ધવધ કરીને પૂંદીને ચીરીને અંદર ધુસી ગયું. ત્યારે ભીમસેને એક નજ સંમન પરી આર હાથ લાંબી ૭ બુઝાવાળી મઠા કાઢી અને તેને ફેંકીને કહ્નુંના થોડા મરી નાખ્યા. પછી બે બાણોથી તેની ખજા કાપીને સારથીને પણ મરી નાખ્યા. હવે કહ્નું થોડા વગરના રથને છોડીને પોતાનું પુત્ર ખેંચીને કાઢે ગયો. આ વખતે અને કહ્નુંનું ખૂબ જ અહુન પરાક્રમ જોયું. તે રથહીન હોવા છતાં પણ ભીમસેનને ફેંકીને જ રહ્યો. ત્યારે દુર્યોધને કુમુંખને કહ્યું : 'ભાઈ દુમુંખ ! ને. ભીમસેને કહ્નુંને રથહીન કરી દીધો છે. તેથી તેની પાસે રથ પહોંચાડી દે.' આ સાંભળી દુમુંખ ખૂબ વેગથી ભીમસેન પર બાણો વરસાવતા

બાણોથી રાકીને તેની તરફ પોતાનો રથ લઈ ગયો. ત્યાં પહોંચીને તેણે તે જ કહ્નું નવ બાણોથી તેને ધમરાજને ઘેર પહોંચાડી દીધો.

હવે કહ્નું ફરી પણ ચિત્કાર ન કરતાં એરે બાણોથી ભીમસેન પર ધા કર્યો. તે બળુ તેના જમણા બાજુને ધવધ કરીને પૂંદીમાં ધસી ગયો. ત્યારે ભીમસેને ત્રણ બાણોથી કહ્નુંને અને સાતથી તેના સરથોને વિધી દીધો. તે બલોની ચેટથી કહ્નું મરુ બાકુગ ઘઈ ગયો અને પોતાના થોડાને વેગથી ફેંકીને પુણેવથી ચાલ્યો ગયો. પરંતુ અનિરથો ભીમસેન હવે પણ પોતાનું પુત્ર ખેંચીને ત્યાં જ છોડી રહ્યો.

પૂતરાપુત્ર કહ્યુંવા લાગ્યા—સંજય ! પુરુષાર્થને ચિત્કાર છે. તે તો વ્યર્થ જ છે. કું તો રેવને જ મુખ્ય મરુ છું. જુઓ, કહ્નું એવી સુવધાનીથી મુક કરી રહ્યો હતો છતાં ભીમસેનને કાણુમાં ન કરી શક્યો. દુર્યોધનના મુખથી મેં કેટલી વાર સાંભળ્યું હતું કે કહ્નું ભગવાન છે, શરીર છે, મહાન ધનુર્ધર છે અને પરિશ્રમને તો ઊંઠ મળ્યો જ નથી. તેની સહાયતા રહેતાં અને દેવતાઓ પણ સંપ્રામમાં નહિ છતી કરે. ખરી પાંચેની તો વત જ મું છે ?' ત્યારે તે જ કહ્નુંને દુર્યોધને ભીમના હાથે પરાજય થઈને પુદયી ભાગનાં જોયો તો મુ કહ્યું કે સંજય ! કાશ, ભીમસેનની સામે ટકવાની ટિંમત કોનાથી થઈ શકે ? એ સંજય વત છે કે કેવળ પુરુષ ધમરાજને ઘેર જામને પણ પાછો બાળી કરે પણ ભીમસેન સામે જામને કરી પાછો નથી આવી શકતો. જે મુખ મોહન થઈને કૌરવમાં ભરાયેલા ભીમની સમે ગયો તો તે એમ સમજે કે પરાજયની પેર આગમાં જ જામને પાછો છે. ભીમસેને આમની રજામાં સમસ્ત દોસ્તોની સામે મર્યા પુરવા વધતી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેને ધવ કરીને કહ્નુંને પરાજિત બેતાં દુર્યોધન અને દુઃશાસન તો કરના આપાં તેની અગત્યથી લાગી જ ગયા હશે. કહ્નુંને રથહીન અને ભીમસેનને હાથે પરાજિત બેતાં જરૂર દુર્યોધનને થીકુંલું અપવાન કરવા માટે પાત્ર થયો હશે. બુદ્ધમાં ભીમસેનના હાથથી પોતાના ભાઈઓનો વધ થતો જોઈ તેને પોતાના અપરાધ માટે જરૂર સન્ન થયો હશે. કાશ, પોતાના જીવનની રજા ચદનાર એવો કોણ પ્રાણી દસી કે ને સદાત્ ડગ સમ્મન કીમ દેહ્યા ભીમસેનની અગત્ય જશે ! માટે લઈ હવે તે આરા પુરોત્ત્વ જીવન સંસ્થા જ છે.

કહ્નું તરફ ચાલ્યો. દુમુંખને સંપ્રામમાં કહ્નુંની સહાયતા મેળવી ભીમસેન જીવ પ્રસન્ન થયો અને કહ્નુંને પોતાની

સંજય બોલ્યો—કુરુરાજા! આ મહાભય અલી પડતાં આપ ચિન્તા કરવા નીકળ્યા છે. પરન્તુ તે વાતમાં કરો સારેનું નથી કે સંસારના આ બીપણ સંહારની જાણ આપ ન, છે. આપે પુત્રોની વાતમાં ફસાઈ પોતે જ આ મહાન વેર બાંધ્યું છે. આપને ધણું ધણું દેહમાં આવ્યું, પરન્તુ મરણ ઉપર ગમેયો પુરુષ જેમ હિતકારક આંખમાં ગ્રહણ કરતો નથી તે જ પ્રમાણે આપે પણ કાંઈનું કહેવું ન માન્યું. રાજાની આપે જાતે જ આ ન જરૂરી ચક્રય તેવું વિષ પીધું છે. તેથી હવે આપ જ તેવું બંધું ફળ ભોગવો.

હીક, હવે આગળ જે પ્રમાણે ગુદ યથું તે હું સંભળાવું છું. કણે બીમસેનને હાથે પરાસ્ત બનેલો

જોઈ આપના પાંચ પુત્રો દુર્મપ્યેણ, દુઃસહ, દુર્મંદ, દુર્ધર અને જય જ્યેષ્ઠ સાથે બીમસેન. પર તૂટી પડ્યા. તે તેને આરે બાણુધી ધેરીને તીખી માફક પોતાનાં બાણો વરસાવતા લાગ્યા. બીમસેન તેમને અકરમાત આવતા જોઈ દસતાં દસતાં તેમની સામે ગયો, ન્યારે કણે આપના પુત્રને બીમસેનની સામે જતાં જોયા તે તે પણ ત્યાં પાછો આવ્યો. હવે કૌરવલોક તેને આરે બાણુધી ધેરીને બાણોની વર્ષા કરતા લાગ્યા. પરન્તુ બીમસેન પચીસ જ બાણોથી સારથી અને ધોધાગ્રી સહિત તે પાંચે બાણોને ખતમ કરી દીધા. તે વખતે અમે બીમસેનનું યુગ અદ્ભુત પરાક્રમે જોયું, તે એક બાણુધી પોતાનાં બાણોથી કણને રાક્ષી રહી હતો અને બીજા તરફ આપના પુત્રોને સંહાર કરતો હતો.

લીમસેન અને કણેના સંગ્રામ, ચૈદ્ર ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોના

સંહાર તથા કણેદ્વારા લીમને પરાજય

સંજયે કહ્યું—રાજા! પ્રતાપી કણે આપના પુત્રને મરતા જોઈ ખૂબ જ કુપિત થઈ ગયે. તેને પોતાનું જીવનું પણ ભારે લાગવા માંડ્યું. તેની નજર આગળ જ બીમસેન આપના પુત્રને ચારી નાખ્યા જોઈ તે પોતાને અપરાધી જોયા સમજવા લાગ્યો. એટલામાં જ બીમસેન કુપિત થઈને કણે પર તીકણ બાણેની વર્ષા શરૂ કરી, ત્યારે કણે હારણ કરીને બીમસેનને પરેશાં પાંચ અને પછી સિતરે બાણોથી લાગણ કરી દીધા. આના, જવાબમાં બીમે અત્યંત તીકણ પાંચ બાણોથી કણેના મથરથાનેને વિધીને એક બરહથી તેવું ધનુષ-કાંપી નાખ્યું. આથી કણે અત્યંત ખિન્ન થઈ બીજું ધનુષ લઈ બીમસેન પર બાણો વરસાવવા લાગ્યો. એટલામાં જ બીમે તેના સારથી અને ધોધાને પણ ખતમ કરી દીધા તથા તેના ધનુષના બે ટુકડા કરી નાખ્યા. આથી મહારથી કણે તે રથથી ફરી પડ્યો અને એક ગદા ઊઠાવીને તેને યુગ દ્વારમાં બરાઈને બીમસેન પર ફેંકી. પરન્તુ બીમસેન સમસ્ત સેનાની આગળ જ તેને બાણોથી વચમાં જ રોકી દીધો.

હવે કણે લીમસેન પર પચીસ બાણો છોડ્યાં અને બીમે નવથી તેના જવાબ આપ્યો. તે બાણ કણેના ક્વચને ફેંકીને તેની જમણી ભુજામાં લાગ્યાં અને પૃષ્ઠી પર જઈ પડ્યાં. આ પ્રમાણે લીમસેનનાં બાણોથી સતત આઝાદિત ધનુષથી કણે ફરીથી કુદરથી પાછો દોડવા

લાગ્યો. આ જોઈ રાજા દુર્યોધને પોતાનાં ભાઈઓને કહ્યું: 'આરે! બધા સંધાન રહીને તુરત જ કણે બાણુ વધો.' લાંબી આ વાત સંભળી આપના પુત્રો-ચિત્ર, ઉપચિત્ર, ચિત્રદાસ, ચારચિત્ર, શરાસત, ચિત્રાણ્ડ અને ચિત્રવર્મા બાણોની વર્ષા કરતા લીમ ઉપર તૂટી પડ્યા. પરન્તુ લીમસેન તેમને આવતા જોઈ એક જ બાણમાં પરાજાયી કરી દીધા. આપના મહારથી પુત્રને આ પ્રમાણે માયાં જતા જોઈ કણેનાં નેત્રોમાં જળ લસી આવ્યું અને તેને વિદુરજીનાં વચન યાદ આવવા લાગ્યાં. પરન્તુ ચોડી જ વારમાં તે બીજા રથ પર ચઢીને લીમસેનની સામે આવી ગયો અને તેના પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. કણેના ધનુષથી જીજ્ઞાસા બાણોથી તે એટલેમ દર્મક ગયો અને તેવું શરીર લાગણ થઈ ગયું. આ સમયે કણે એટલા વેગથી બાણ છોડી રહ્યો હતો કે તેવું ધનુષ, ખજા, અને છત્ર પણ બાણોની વર્ષા જેવું જ લાગતું હતું. તેના આ પ્રયત્ન વેગથી આપના આક્રમક પનાઈ ગયું. પરન્તુ જેથી રીતે કણે લીમસેનને આરેથી આઝાદિત કર્યો તે જ રીતે બીમે પણ તેના પર બાણોની ઝડી લગાવી દીધી. આ સમયે સંગ્રામમાં લીમસેનનું અદ્ભુત પરાક્રમે જોઈને આપના ચૈદ્રજી પણ તેની પ્રદાંસા કરવા લાગ્યા. કૌરવ, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, દ્રુપદ, જયદ્રથ, ઉત્તમોજા, મુધામનુ, સાત્યકિ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન-આ કૌરવ અને પાંચ પક્ષના ૬૬ મહા

રથીઓ ધન્ય ધન્ય દહીને ખૂબ નોરથી સિંદનાદ કરવા લાગ્યા.

ત્યારે આપના પુત્ર રાજા દુર્યોધને પોતાના પક્ષના રાજાઓ, રાજકુમારો અને પોતાના લાઈઓને કહ્યું: 'ધનુધરો! જુઓ, લીમસેનના ધનુપથી છૂટેલાં બલો કણ્વને નષ્ટ કરે તે પહેલાં જ તમે તેને અપાવવાનો પ્રયત્ન કરો.' દુર્યોધનની આજ્ઞા ચર્તા તેના સાત લાઈ કોષમાં બરાઈને લીમસેન પર તૂટી પડવા અને તેને મારે બાજુથી ઘેરી લીધો. તેઓ લીમસેન પર બાજુની વર્ષા કરીને તેને ખૂબ પીડિત કરવા લાગ્યા. ત્યારે મદાવથી લીમસેને તેમના ઉપર ચર્ચનાં હિરણ્ય જેવાં ચક્રચક્રતાં સાત બાજુ છોડ્યાં. તે બાજુ તેઓનાં હૃદય ચીરીને તેમનું લેહી પીને આરપાર નીકળી ગયાં. આ પ્રમાણે મર્મસ્થળ વિધાઈ જવાથી તે સાત લાઈઓ પોતાના રથોથી પૂરી પર પડી ગયા. રાજાનાં આ પ્રમાણે લીમસેનના હાથથી આપના સાત પુત્રો-ચતુર્જય, યમુસદ, ચિત્ર, ચિત્રાપુષ, દક્ષ, ચિત્રસેન અને ચિકણ્વ માર્યા ગયા. આપના આ મરણ પુરોગામી: પંડિતનંદન લીમ પોતાના ખ્યાલ લાઈ ચિકણ્વને માટે તે બાજુ જ શોધ કરવા લાગ્યો. તે બોલ્યો: 'ભાઈ ચિકણ્વ! મેં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હું મુતરાધૂના તમામ પુત્રોને મારીશ, તેથી જ હું પણ મરાયો છે. મેં મારી પ્રતિજ્ઞાની રક્ષા કરવા માટે જ અજમ ક્યું છે. લાઈ! હું તો ખાસ કરીને રાજાધિપતિ અને અમારા જ હિતમાં તત્પર રહેતો હતો. હાથ! શું ખૂબ જ ઘોર ધર્મ છે.'

તે પછી તે ખૂબ નોરથી સિંદનાદ કરવા લાગ્યો. લીમસેનનો તે બીજાજુ શબ્દ સાંભળી ધર્મરાજને ખૂબ પ્રસન્નતા થઈ. આ બાજુ આપના એકત્રીસ પુત્રોને શુદ્ધમાં મરાવ્યાને બેઠાં દુર્યોધનને વિદુરનાં વચન યાદ આપવા લાગ્યાં. તે મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે 'વિદુરને જાણ છે તેમને માટે કણ્વ દત્ત તે બધું અપારે આગળ બાવી બધું.' ખૂબ વિચાર કરવા છતાં પણ તેને આમ થવાનું કાંઈ સમાધાન ન મળ્યું. રાજાનાં દૃઢ રમણી વખતે કૌપીની સભામાં બોલવાની આપના દુર્યોધ પુત્ર અને કણ્વને જ કણ્વ દત્ત કે 'કણ્વ! પાંચો તો હવે નષ્ટ થઈને સરને માટે દુર્ગતિમાં પડી ગયા છે. હું કાંઈ બીજો પતિ પસંદ કરી લે-તેનું જ રૂણ અત્યારે આગળ બાવી રહ્યું છે. વિદુર ખૂબ જ મગગળ થઈને માર્યાનો કલ્પી જની પરન્તુ હેમને કાંઈ સન્ધોષજનક ઉત્તર

મળ્યો ન હતો. હવે આપ અને દુર્યોધન એ કુલુહિત રૂણ ભોગવો.

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું-સંજય! આમાં ખાસ કરીને મારા જ અપરાધ અધિક છે, તેથી જ અંતન તેનું રૂણ મરી સમે આવી રહ્યું છે-એ વાત મારે રજીકરથી પડે છે. પરન્તુ જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે આમાં શું થઈ શકે? હીક, મારા અન્યાયથી હવે આગળ વીરોનો સંહાર કેવી રીતે થયો, તે મને ખતરવા.

સંજયે કહ્યું-મદારાજ! મદાવથી કણ્વ અને લીમ મેધ જેમ જળ વરસાવે છે તેવી જ રીતે બાજુની વર્ષા કરી રહ્યા હતા. લીમના નામના ચિકણ્વનાં અનેક બાજુ કણ્વના પ્રાણનો અંત લાવવા જતાં હોય તેમ તેના હરીરમાં મુસી જતાં હતાં. આ પ્રમાણે કણ્વનાં છોટેલાં સેકેલાં દબારો બાજુ પણ વીરવર લીમને આગળ દિત કરી રહ્યાં હતાં. લીમના ધનુપથી છૂટેલાં બાજોથી આપણી સેનાનો સંહાર થઈ રહ્યો હતો. શુદ્ધમાં મરણ લાધો, પેશ અને મનુષ્યોને લીધે આખી રણભૂમિ આંધીથી જાખોલાં રણોથી ઊનાઇ ગયેલી જમીન જેવી શાકતી હતી. આપણા ગોદાઓ લીમસેનનાં બાજોનાં મારથી વ્યકુળ થઈને મેદાન છોડીને ભગવાન શ્યામ, કણ્વ અને સિંધુ સૌરાર દેશન પેદાઓ તથા ડારવેની

સેના મુદ્રકથાથી દૂર જઈને ઊભી રહી, આ સમયે રણમાં મરેલા હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોના રુધિરથી ભપકર નદી વહેવા લાગી, તેમાં મરેલા હાથીઓ, ઘોડા અને મનુષ્યો તરવા લાગ્યાં.

રાજાના હવે કહે બીમસેન પર ત્રણ બાણોથી ધડકરીને અંતેક નિંચત પ્રકારના બાણોની વર્ષા થઈ રહી હતી. ત્યારે બીમસેને એક અત્યંત લીકાણું કણું નામના બાણથી કણુંના કાન પર પ્રહાર કર્યો. આથી તેના કુણાવરી શેભાને કાન કપાઈને જાય. પર પડ્યો. ત્યારપછી બીમસેને એક બાણથી તેની છાતી પર ધડકરીને દસ બાણ બીભાં પડ્યાં હોવાં. તે તેનું કપાળ ફોડીને તેમાં લાગ્યાં. આ પ્રમાણે અત્યંત ધવલ ધર્મ જવાથી કણુંને મૂર્છા આવી ગઈ. તેણે રથની બેઠકનો આધાર ધર્મ આંખો બંધ કરી દીધો. ઘોડી વારમાં જ્યારે તે સચેત થયો ત્યારે તે કોધમાં લાગીને ખૂબ વેગથી બીમસેનના રથ પર હોમ્યો અને તેના પર સો બાણ છોડ્યાં. ત્યારે બીમસેને એક શુભ્ર બાણથી તેનું ધનુષ કાપીને ભારે ગજના કરી. કણું બીજું ધનુષ લીધું પણ બીમસેને તેને પણ કાપી નાખ્યું. આ જ પ્રમાણે તેણે એક-પછી-એક કણુંનાં અઢાર ધનુષ કાપી નાખ્યાં. કણું જોઈ કે બીમસેને સિંહુ-નોંદાર અને કારવેલા અંતેક ચોદાઓને મારી નાખ્યા-છે તથા તેમના હાથી, ઘોડા અને મનુષ્યોથી સંપૂર્ણ રણમાં છાંય ગઈ છે તો તેને ખૂબ જ ક્રોધ થયો અને તે બીમ પર ખૂબ જ તીવ્રલીરુ બાણોથી વર્ષા કરવા લાગ્યો. પરંતુ બીમસેને તેનાં દરેક બાણને ત્રણત્રણ બાણ મારીને કાપી નાખ્યાં તથા કણું પર બીજા બાણવર્ષા આરંભી દીધી.

હવે કણું પેનાના અઘડોતકથી અંતેક બાણો છોડીને બીમસેનના હાથો ધનુષ, પ્રત્યા, ઘોડાઓની લગામ અને જોનનને પણ કાપી નાખ્યાં. તથા તેના ઘોડાઓને મારીને પાંચ બાણોથી તેના કારણને પણ ધમધ કરી દીધો. તે સરથી તુરતે જ કુડીને મુખામન્યના રથ પર જઈ બેઠો. આ પ્રમાણે ધનુષ કપાઈ જતાં બીમસેને એક જરા ઊંચાઈ અને કંધમાં લગાઈને કણુંના રથ પર છોડી. કણું દસ બાણો છોડીને તેને વચમાં જ કાપી નાખી. હવે બીમસેને હાથમાં હલ-તરવાર લઈ લીધી. અને તત્કારને ધુમમારીને કણુંના રથ પર ફેંડી. તે ફોડી સાંહત કણુંના ધનુષને કાપીને નાખીને-પર પડી. ત્યારે કણું બીજું ધનુષ લઈને

બીમસેનને-મારી નાખનાના વિચારથી તેના પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. કણુંનાં બાણોથી બધિન થઈને બીમસેન આકાશમાં જાગ્યો, તેનું અવદ્યુન કમં જોઈ કણું ખૂબ જ ગમરાયો અને તેણે

રથમાં ધુપાઈને બીમસેનથી પેતાને બચાવી લીધી. બીમસેને જ્યારે જોયું કે કણું ગમરાઈને રથના પાળાજી ભાગમાં ધુપાયો છે. ત્યારે તે તેની ખભાની-ભાડી પકડીને લાગે થઈ ગયો અને મરક નેમં મરને બેચે તેમ કણુંને રથની બહાર ખેંચી કાઢ્યો. પ્રપત્ન કરવા લાગ્યો. ત્યારે કણું તેના પર ખૂબ વેગથી હુમલો કર્યો. બીમનાં શબ સમાપ્ત થઈ ગયાં હતાં તેથી તે કણુંના રથના રસ્તાથી નમવા માટે અવનુંને મારેલા હાથીઓની લેલેમાં ધુપાઈ થયો. પછી કણું પર પ્રહાર કરવા મટે તેણે એક મોટા હાથીની લાક ઊઠાવી લીધી. પરંતુ કણું પેનાનાં બાણોથી તેના કુકરકુકા કરી દીધા. ત્યારે બીમસેને તે કુકાઓને જ ફેંકવા મટું કણું તથા બીજા પણ-રથનાં પેડં બાજુ ઘોડા-જો ગીજ દેખાતે તેને ઊઠાવીને કણું પર ફેંકવા લાગ્યો. પાનુ તે જો ગીજ ફેંક તેને કણું કાપી નાખીને દેતો.

હવે બીમસેને મુઠ્ઠા બચાવીને તેનાથી જ કણુંને

અંતર કરી દેવાનો વિચાર કર્યો પરંતુ તેને અણુનની પ્રાપ્તિ યાદ આવી જવાથી પોતે સમર્થ હોવા છતાં પણ તેને મારી નાખવાનો વિચાર છોડી દીધો. આ સમયે કર્ણ ચારેયાર પોતાનાં નીલશ્વ બાણોના મારમાં ભીમને મુખિત નેવો કરી દીધો. પરંતુ કુંતીની ચાત યાદ કરીને તેણે પણ આ સંબંધીન અવરથામા ભીમનો વધ ન કર્યો. પછી કર્ણ તેની પાસે જઈને મનુષ્યની અણી લગવી. તેણે રાજા મતાં જ ભીમસેનનો કંઈ ભયની દાવે. અને તે કર્ણનું ધનુષ પાડી લઈ તેના મનક પર જ લગાવવા માંડ્યો. ભીમસેનની ચેટ ખતો કર્ણની અભિ ક્રોધથી કાલ ધર્ષ ગઈ અને તે તેને કહેલ કાઓ; 'અરે નમસ્કાર! અરે મુખ! અરે પેટભરા! તારામાં અસ્ત્રશસ્ત્ર વાપરવાના તો રૂંધે રાહુર નથી અને મુદ્દ કરવાની અપ્રત્યક્ષ એટલી છે કે મારી સાથે ભીમવાની પણ અંશગત કરી જોએ. અરે કુર્ણુ! ત્યાં તારેકરેકની ખત્રાપીવાની ચીજો ખૂબ દેશ ત્યાં જ તારે તો રહેતું નોંધ્યો. મુદ્દમાં તારે કરી મોંડું ન બતાવતું નોંધ્યો, તું કા, કા, મુજ વગેરે ખાત્રામાં તથા મત, નિયમ વગેરેનું પાલન કરવામાં જરૂર કુશળ છે. પરંતુ મુદ્દ કરતાં તું નથી જાણતો. ભક્ષા ક્યાં એવું મુનિતું જીવન અને ક્યાં મુદ્દ! માછી તારામાં મુદ્દ કર-

વાના શરૂર નથી. તું તો વનમાં રહીને જ પ્રસન્ન રહે. તેથી દવે તું વનમાં ચલો જ અને જો તારે લખું હેય ને ખીન લોકોની સચેલતુ જોએ, મારા જેવા વરિની સાથે અવનું તને શેભતુ નથી. માંશ જેવા જોની સાથે ભીમનાથ નો અગ્નિ અથવા આથી પણ વધુ દુર્ગતિ થાય છે. દવે તું આ તો કૃષ્ણ પાસે ચાલ્યો જ આ તો અણુ ન પામે, તેઓ તારી રક્ષા કરશે. અથવા તો અદિધી ઘેર ચાલ્યો જ, અચ્છ! મુદ્દ કરીને તું શું લાંચાર'

કર્ણનાં આવાં કંઈક વચન સાંભળી ભીમસેને બધા ચેલોજોની સામે દસીને કહ્યું; 'રે કુર્ણુ! મેં તને કેટલીયે વાર પાસ ન કર્યો છે. તું તમા મુખથી જ પોતાની અપ્રતી શેખી આ માટે કરી જો છે? અથવા પૂર્વના ધુમ્મે પણ જય-પરાજય તો કરીને પણ જોતા આવ્યા છે. રે અદિધીન! હજી પણ તું મારી સાથે મલ્લમુદ્દ કરીને જોઈ લે. જેમ મેં મહાબલી અને મહાભોગી ક્રોધકને પાછડ્યો હતો. તેવી જ રીતે આ બધા સામ, એનો આગળ તને પણ કાળને દવે કરી કાઢ્યો.'

શુદિમન કર્ણ ભીમસેનના આ ક્રોધથી તેની મતજન સમજ ગયો અને બધા ધનુષ રેની સામે જ મુદ્દથી ખસી ગયો. ભીમસેનને રથબીન કરીને કહ્યું શ્રીકૃષ્ણ અને અણુ નની સામે જ તેને આવી ન કદેશ બેઅવતો કરી ને શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી અણુને કર્ણ પર પ્રક્રમ જણી દોડ્યાં. ગદીવથી છૂટકાં તે બાણ કર્ણના રાંડીમાં ધુમી ગયાં. તેન થ પીડિત થઈને તે ગુરત જ ભીમસેનની આગળથી ભાગી ગયો. ત્યારે ભીમ સાત્પતિના રથ પર સરાર થઈ પોતાના બાણ અણુ નની પાસે આવ્યો. આ જ વખતે અણુને ખૂબ મૂર્તિથી કર્ણને લક્ષ્ય કરીને એક ક્રમ સમાન ભયંકર બાણ છોડ્યું. પરંતુ તેને અપ્રત્યક્ષાએ વચેથી જ કાપી નાખ્યું. આથી અણુને કુપિત થઈને અપ્રત્યક્ષાને ચોસક બાણથી ધમક કરી દીધો. અને યુદ્ધ પાડીને કહ્યું; 'જરા લેખા રહો, ભાગો નાદે' પરંતુ અણુ નનાં બાણથી પીડિત થઈને અપ્રત્યક્ષા ચોથી બેલી દાઓજોની સેનમાં ધુમી મયો અણુને પોતાનાં બાણથી ને સેનાને અધિન કરનાં કેટલેક દૂર સ્થી તેણે પાછો કર્યો. તે અનેક કાપી, વેદ અને મનુષ્યોને નિધનો તે સેનાનો સંહાર કરવા લગ્યો.

સાત્યકિનું રાજ અલમ્બુષ, ત્રિગત અને શૂરસેન દેશના વીરોને પરાસ્ત કરીને
અબ્જુનની પાસે પહોંચ્યું તથા અબ્જુનનું ધર્મરાજને માટે ચિન્તાતુર થવું.

રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર કહ્યું—સંજય! મારો દેવપ્રમાન
મથ વિરસે દિવસે મન્દ પડતો જઈ રહ્યો છે. મારા અનેક
યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા છે. આથી હું મારા સમયને પચડા-
ઓડો સમજું છું. હવે મને એવું જ અનુમાન થાય છે
કે જયદર્શ હારિત નથી. અમ્મજા તે મુદ્ધ જે રીતે થયું
તેનું થયાવત વર્ણન કરો. જે સાત્યકિ જે વિશાળ પાહિ-
નીને ખળભળાવીને અન્દર ધુસી ગયો હોય તેના મુદ્ધનું
વર્ણન કરો.

સંજયે કહ્યું—રાજા! સાત્યકિ પોતાના જેવે યોદ્ધા-
ઓથી નેકાએલા રથ પર બેસીને મોટી ગર્જના કરતો
જઈ રહ્યો હતો. આપના બધા મહારથીઓ મળીને પણ
તેને શેકવામાં સફળ ન થયા. આ વખતે રાજા અલમ્બુષ
તેની સામે આવ્યો અને તેને શેકવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.
મહારાજા! એ જાને વીરોતો જેવો સંગ્રામ થયો તેવો
તો ગ્રામ સંગ્રામ નથી થયો. તે વખતે જાને પક્ષના
યોદ્ધાઓ તેમનું જ મુદ્ધ જેવા લાગ્યા. અલમ્બુષે સાત્યકિ-
પર ખૂબ ભેરથી દય બાણોનો પ્રહાર કર્યો પણ સાત્ય-
કિએ તેમને વચ્ચેથી જ કાપી નાખ્યાં, પછી તે ધનુષને

કાન મુઠી ખેંચીને સાત્યકિ પર ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણ
છોડ્યાં. તે તેનું કમર ફાડીને તેના સરીરમાં ઘુસી ગયાં.
પછી મારે બાણોથી અલમ્બુષે તેના મારે ધોડાએને
પણ ઘાયલ કરી દીધા. ત્યારે સાત્યકિએ માર-તેજ
બાણોથી અલમ્બુષના મારે ધોડાએને મારી નાખ્યા તથા
એક લાલચથી તેના સારંગીનું શિર કાપીને અલમ્બુષના
કુણ્ડલમંડિત મસ્તકને પણ ધામી અલગ કરી દીધું.

આ પ્રમાણે અલમ્બુષનું કામ ખતમ કરીને તે
આપની સેનાઓને ચીરતો અબ્જુન તરફ વધવા લાગ્યો.
તેણે જેવો એ અપાર સૈન્યસમુદાય પ્રવેશ કર્યો
અનેક ત્રિગત વીરો તેના ઉપર તૂટી પડ્યા અને તેને
મારે બાણથી ઘેરીને બાણોનો વર્ષા કરવા લાગ્યા, પરંતુ
સાત્યકિએ તે સેનામાં ઘુસીને એકલાએ જ પચાસ રાજા
કુમારોને પરાસ્ત કરી દીધા. તે સમયે તે મહાન શૂર
વીર તૃપ્ત કરતો હોય તેમ એકડો હોવા છતાં પણ સી-
રથીઓ પેઠે હાથમાં પૂર્વમાં, હાથમાં પશ્ચિમમાં, કણુમાં
ઉત્તરમાં તો તુરત દક્ષિણ દિશામાં નજરે પડતો હતો.
તેનું આ અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈને ત્રિગતવીરો તે
ગજરાઈને બાગી ગયા. હવે શૂરસેન દેશના યોદ્ધાઓ
બાણોની વર્ષા કરીને તેને આગળ વધતો શેકવા લાગ્યા.
શોડીક વારમાં તેમને હારીને તે ફરી કલિંગ દેશના
વીરો સાથે બીકાઈ ગયો. પછી તે દુરંતર કેહિ ગણેનાને
પાર કરીને તે અબ્જુનની પાસે પહોંચ્યો. જેમ બાણીમાં
તરીતરીતે મનુષ્ય જમીન ઉપર પડેલા ત્રિશૂળ લે તેમ
અબ્જુનને જોતાં પુરુષસિંહ સાત્યકિને ખૂબ શાન્તિ મળી.

તેને આવતો જોઈ શ્રીકૃષ્ણે અબ્જુનને કહ્યું:
‘અબ્જુન! જો તારી રૂપાળ સાત્યકિ આવી રહ્યો છે.
આ મહાપરાક્રમી વાર તારો શિષ્ય અને મિત્ર છે. તેણે
બધા યોદ્ધાઓને તણખાઈની પેઠે પરાસ્ત કરી દીધા જે.
તે તને મારોથી પણ પ્રિય છે. અત્યારે તે કૌરવ યોદ્ધા-
ઓનો ભય કર સંહાર કરીને અહિં આવી પહોંચ્યો છે.
તેણે પોતાના બાણોથી ક્રોધાગ્નિ અને ભ્રાજવથી કુલ-
વર્માને પણ નીચું ધસાવ્યું છે. તથા તને જોગ મારે
તે અનેક સારાસારા યોદ્ધાઓને મારીને અહિં આવ્યો
છે. તેને ધર્મરાજએ તારી ખજર લેતા માટે મોકલ્યો
છે. તેથી જ તે પોતાના બાણબળથી યવુની સેનાને
ચીરીને અહિં આવી પહોંચ્યો છે.’

ત્યારે અણ્ણને કઈક ઉલ્લસ ધરને કહ્યું; 'મંદાખતો! સાત્યકિ મારી પાસે આવી રહ્યો છે—તેથી મને પ્રસન્નતા નથી. તેના અહિં આશ્વા આવવાથી હું એ પણ કહી શકતો નથી કે 'હવે ધર્મરાજ જયતા હશે કે નહિ દોષ.' તેણે તે તેમની જ રક્ષા કરવી જોઈતી હતી. હવે ધર્મરાજ દોડ્યોના શિયાર બની જાય તેવી સ્થિતિમાં છે અને આ જાન્ય જયદ્રથનો વધ પણ થયો નથી. તેમાં પણ વળી આ ભૂરિશ્વ સાત્યકિ ઉપર જઈ રહ્યો છે. હવે સારું ઢળી ચૂક્યો છે અને મારે અવસ્ય જયદ્રથનો વધ કરવાનો છે. સાત્યાક શાક્ર ગંગેનો છે અને તેના ધોષ અને સારથી પણ હિચિલ થઈ ચૂક્યા છે. પરન્તુ ભૂરિશ્વ યાત્રેસો નથી અને તેના અનેક સહાયકો પણ તૈયાર છે. આવી સ્થિતિમાં શું તે ભૂરિશ્વવાની સાથે બીડીને કુશળ રહી શકશે? ધર્મરાજે કોણ તરફથી નિર્જન થઈને તેને મારી પાસે મોકલી દીધો તેમાં હું તેમની જૂઠ્ઠા ગણું છું. કોણ નિરન્તર તેમને પકડવાનો લાખ જોતા જ રહે છે તો શું આ વખતે મહારાજ કુશળ રહી શક્યા હશે?'

સાત્યકિ તથા ભૂરિશ્વવાતું બીષણ યુદ્ધ તથા સાત્યકિદારા ભૂરિશ્વવાનો વધ

સાજ્ય કહે છે—રાજ્ય! રણદુર્મ્મ સાત્યકિને આવતો જોઈ ભૂરિશ્વવા કોષમાં લગાઈને તેના તરફ દોડ્યો અને તેને કહેવા લાગ્યો; 'અહા! આ સંગ્રામ-ભૂમિમાં મારી યજ્ઞ દિવ્યોની ધ્વજા પૂરી થઈ. હવે જો તું મેંદાન છોડીને નહિ જાગે તો ઘનતો નહિ બચી શકે.' આ ઉપર સાત્યકિએ હસીને કહ્યું; 'કુરુધ્વ! મને યુદ્ધમાં તમારામાં જવાય લાયક નથી. કેવળ વાતો બકીને અને ક્રોધ ઝરાવી નથી શકતો, જરા કામ કરીને બતાવો. વીરવર! તમારી ગર્જના સાંભળીને તો મને હસવું આવે છે. મારું મન તો આજે તમારા ઉપર જો દાઘ ચલાવવા મારે ખૂબ ઉતાવળું થઈ રહ્યું છે. આજ તમને માર્યા વિના હું યુદ્ધના મેદાનથી જાઉં નહિ છું.'

આ પ્રમાણે એકબીજાને ખડું ખડું સંભળવાની તે બન્ને વીરો કોષમાં લગાઈને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ભૂરિશ્વએ સાત્યકિને પોતાનાં જળિયાં આગળદિત કરીને તેને પૂરો કડી નાખવાના વિચારથી પહેલાં દધ જાણીથી ધાયલ ક્યો અને પછી તેના ઉપર બનેડ તીક્ષ્ણ તીરોની ઠંડી લગાવી દીધી. પરન્તુ સાત્યકિએ પોતાના અંધ

કોણથી તેને વચ્ચે જ કાપી નાખી. તે પછી તેઓ પરસ્પર તરફતરફનાં ઘસોની વધી કરવા લાગ્યાં. બન્નેએ બન્નેના ધોડાને મારી નાખ્યા અને ધનુષોને કાપી નાખ્યાં. આમ બન્નેએ રથની ન થઈ મથા અને દાઘતરવાર લડતે પરસ્પર પેંતણ બદલવા લાગ્યા. તે યુદ્ધથી વીરો જ્ઞાન્ત, ઉદ્જાન્ત, આગ્રિક, આશ્વત, સંત, સમ્પાત અને સમુદીણ અહિં અનેક પ્રકારના ઘસો બનાવતાં તક સળતાં એકબીજા ઉપર તલવારોના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. બન્ને મ પોતાની શિક્ષા, સૂતિ, સંકલ્પ અને કુશળતાનો પરિચય આપતા એકબીજાને નીચું દેખાડતા ચાલતા હતા. અતે બન્ને પે તલચરોનો એકબીજાની હાથે કાપી નાખી અને ફરી પરસ્પર જાલુજલ કરવા લાગ્યા. બન્નેએ મશ્વરુદમાં નિષ્ણાત હતા. તેમની છત્તીએ પહેળી અને દાઘ લાંબા હતા. તેમની લાંબાની કુશળતા જોઈને ચોક્કસને ખૂબ પ્રસન્નતા થતી હતી. તે સમયે સંગ્રામભૂમિમાં બીજાએસા તે બન્ને વીરોને વજ્ર અને પરંતના અધ્યક્ષના સમાન ચોરે કબ્બ થઈ રહ્યો હતો. તેમણે જુગ્મઓ લપેટીને, મસ્તકથી મસ્તક લગાડીને, મગ જેડીને, તોમર, અંગુર અને લાસન નામના પેંચ

બનાવીને પેઠમાં ધુટણા ટેકાવીને, પૃથ્વી પર ધુમાળીને, આગળ-પાછળ હારીને, ધક્કા મારીને. પાડીને અને ઉપર ઉતારીને 'ધુન જ મુદ કયુ'. મહાપ્રહલા જે બરીસ હાવ છે તે બનાવે બનાવતાં તેમજે મહાપ્રહલા કરતી કરી.

અનમાં સિદ્ધ જેમ કાચીને બેઝે છે તેમ કુરુક્ષેત્ર જુરિશ્વરજે કાચકિને પૃથ્વી પર ધમડીને એકદમ ઊંચે કરીને પગાંપો. પછી તેની બાજીમાં છાત મારીને તેના વાળ પકડી લીધા અને મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી. દવે તે સાન્નાકેના કુરુક્ષેત્ર શેલતા મશનકેને ડાપવની તૈયારીમાં હતો તથા સાત્યકિ પણ તેના પંજનમાંથી ધુટણ માટે કુલાર જેમ કડાથી ચાકેડા ધુમાલે છે તેમ વાળ પકડેલા જુરિશ્વરના હાથ સદિન પોતાનું માથું ધુમાળી રમી હતો. આ જ સમયે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું— 'મહા-

પાહો ! ને, તારા સાત્યકિ આ વખતે જુરિશ્વરનો નાગચુરમાં ક્રમાઈ ગયો છે. તે ધનુર્વિદ્યમાં તાગયો કેમ નથી. આને ને જુરિશ્વરના હાથથી 'તે મારો જશે તો તેનું' પરાક્રમ લોકો અપમાદમાં સમજશે. 'શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રમાણે કહેતાં મહાપ્રહલા અર્જુનને મનમાં જુરિશ્વરના પરાક્રમનો પ્રશંસા કરી અને પછી શ્રીકૃષ્ણે નનને કહ્યું : 'માથા ! આ વખતે મરી દહિ જપ્ત થયે પર કાચેલી છે. તેથી કું સાત્યકિને નેતો નથી. તો પણ આ મુરુક્ષેત્રી રક્ષા માટે કું એક કુખરે કમ કું. કું.'

આ પ્રમાણે કહીને શ્રીકૃષ્ણની ઘાત માનતાં તેણે બાકીની ધનુષ પર એ તીલ્લ બાણ મહામ્યુ અને તેનાથી જુરિશ્વરના જે હાથમાં તલવાર હતી તે હાથ કાપી નાખ્યો.

આ જોઈ બધાં પ્રાણીઓને મનુ દુઃખ થયું. જુરિશ્વર સાત્યકિને ઊડીને દૂર કાઢી રહ્યો અને અર્જુનનો નિંદા કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું : 'અર્જુન ! કું બીજનો સાથે મુદ કરવામાં લાગેલો હતો, તમારી સામે ને મરી નજર પડ્યું ન હતી. એવી રિથતિમાં મરી હાથ કાપી તમે ખૂબ જ દુર કમ કું છે. નેયારે ધર્મપુત્ર રાખા. યુધિષ્ઠિર પુષ્કરે તો કું તમે તેમને એમ જ કહેજો કે 'મે' સાત્યકિ સાથે મુદમાં લાગેલા જુરિશ્વરને મરી નાખ્યો છે' ! તમને આ અઅનીતિ સક્ષત કું મરીથી છે કે મહાદેવજીએ અથવા કોણે ! તમે તો સંસારમાં અઅધર્મના પ્રસિદ્ધ જાણકાર ગણાઓ છો. છતાં કાલ, બીજનો સાથે મુદ કરતી વખતે તમે મારા, જા કેમ પ્રદાર કર્યો ! તમે આનીય પુરોહિતા જેવું અત્યંત પાપમ્ય કમ કેમ કયું ! સત્યુત્તરો તો આ પ્રમાણે કહી નથી કરતા. મનુષ્ય જેને લોકોની સંગતિમાં બેસે છે તેના ઉપર તેમનો રંગ જલકીધો મરી જાય છે. આ વસ્તુ તમારા રામાં પણ દેખાય છે. તમે રાજવંશમાં અને કુરુક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા છો. સાથે જ સદાચારી પણ છે. છતાં પણ આ સમયે હાન્યમમાંથી કેમ કમી ગયા ! જરૂર તમે આ કામ શ્રીકૃષ્ણની સીખાઈથી કયું દરોઃ પરતુ તે તમને કયું ઉચિત ન હતું.

અર્જુનને કયું-રાજન ! ખરેખર ધર્યા થવની સૌ મનુષ્યની યુદ્ધિ પણ મરડી થઈ જાય છે. તેથી જ આપે આ બધી દંડપદ્ય વગરની વાતો કહી છે. આપ શ્રીકૃષ્ણને સચી રીતે જાણે છો છતાં પણ તેમની અને મારી નિંદા કરી રહ્યા છો. આપ ધર્મયુદ્ધને જાણનારા અને સમસ્ત શસ્ત્રોના મર્મજ્ઞ છો; તથા કું પણ કોઈ અધર્મ કું એવો નથી. એવું જાણના છતાં પણ આપ આવી બહેજાબહેજા વાતો કેમ કરી રહ્યા છો ! કાચિયો પોતાના કાષ્ઠ, પિના, પુત્ર, સગા-ધી અને બન્ધુજન્યવે સદિન સત્યુત્તરની સાથે સમાપ્ત કરવા હેતુ છે. એવી રિથતિમાં મારે પોતાના કિય અને સગા-ધી સાત્યકિની રક્ષા માટે ન કરવી જોઈએ ! તે તો મારા જમણા હાથ ખરાબાર છે, અને પોતાના પ્રદેવો મણ પરવા ન કરીને અમારે માટે મુઝી રહ્યા છે. સમજાવું-કુમિમાં કેવળ પોતાની જ રક્ષા ન કરવી જોઈએ, પણ

જે પોતાને માટે ઝૂંઝી રહ્યા હોય તેમની પશુ રક્ષાનું અવસ્થા બિન રાખવું નોઈએ. તેમની રક્ષા યવાંથી જ સંઘામમાં રાજની પશુ રક્ષા થાય છે. જે હું સંઘામ ભૂમિમાં સાત્યકિને મારી સામે મરતા દેખત તો મને પાપ લાગત; તેથી જ મેં તેની રક્ષા કરી છે. આજ જે ક્રોધ કરીને મારી નિન્દા કરો છો કે બીજાઓની સાથે યુદ્ધમાં લાગેલો હતો, તે વખતે મેં તમને કોઈ કીધો છે, પરંતુ તો આપનો હૃદયભ્રમ જ છે. જે સમયે પોતાના અને સામા પહેલા પાંદાઓ લાગી રહ્યા હતા અને આપ અને સાત્યકિ બીજાઓના હતા તે જ વખતે તો મેં આ કામ કર્યું છે. કદાચ, આ સંભવનુમાં એક ચેતનાનું જોડણી જ સાથે યુદ્ધ થાય એવું કેવી રીતે થઈ શકે? આપે તો આપની જ નિન્દા કરવી નોઈએ કે બીજા આપ આપની રક્ષા નથી કરી શકતા તો આપના આશિષોની કેવી રીતે કરશે?

અર્જુને આ પ્રમાણે કહેતા બૃરિશ્વરાએ સાત્યકિને છોડીને મરણ પાત્ર ઉપાસ કરવાનો નિયમ લઈ લીધો. તેણે ક્રોધા દાયથી બાણ પાથરીને ધ્વજસ્તંભમાં જવાની ધ્વજાથી પ્રણામે વાયુમાં, નેત્રે ને સૂર્યમાં અને મનને સ્વચ્છ જગતમાં હોમી દીધાં (બામ કરી દીધાં) તથા મહોપનિષદ નામના ધ્વજનું બિંદુ કરતાં તેણે પોતામાં રિશ્વત્ત્વ મુનિવન 'ધારણ કરી લીધું'. આ તમામે પોતાના બધા લોકો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની નિન્દા કરવા લાગ્યા. છતાં તેમણે સર્વ કંઈ કર્યા વગર ન કર્યા. તો પશુ અર્જુનને પોતાની અને બૃરિશ્વરાની ચર્ચા સદન ન થઈ, તેણે કોઈ જાનતા કોઈ પ્રકાર ન કરતાં કહ્યું: 'મારા આ વતને અહીં બધા રાજાઓ જાણે છે કે જો કોઈ અમારા પદોના મનુષ્ય મારા બાણ પહેલે એટલા પ્રદેશની અંદર દશે તો કોઈ પુરુષ તેને મારી નહિ શકે. બૃરિશ્વરાજ! મારા આ નિયમ ઉપર વિચાર કરીને આપે મારી નિન્દા ન કરવી નોઈએ. ધર્મનો અર્થ સમજ્યા વિના બીજાની નિન્દા કરવી તે સારી વાત નથી. મેં આપનો અદ્યક્ષ દાય દાખવે કોઈ અધર્મ નથી કર્યો, બાળક અભિમન્યુની પાસે તો કોઈ પણ હથિયાર ન હતું અને તેના રથ અને કવચ પણ તૂટી ગયાં હતાં, છતાં પણ આપણેએ મળીને તેને મારી નાખ્યો! આ કમને ક્યો ધર્મભા પુરુષ સારું કહેશે?' અર્જુનની આ વાત સાંભળી બૃરિશ્વરાએ મુખ નીચું કરી દીધું અને ચૂપચાપ બેસી રહ્યો.

ત્યારે અર્જુને કહ્યું—મારા જે પ્રેમ, મહાબલી બીમ-સેન અને નકુળ-સહદેવ પ્રત્યે છે તેજો આપ પ્રત્યે પણ છે. હું અને મહાત્મા કૃષ્ણ આપને કહીએ છીએ કે આપ ઉદીતરતા પુત્ર શિબિના સમાન પુરુષોએકને પ્રેમ ધામ્યો.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—રાજન! તમે નિરંતર અભિહુત કરનારા છો, જે જે સંઘ પ્રકાશમાન છે તથા અકાલિ દેવમયે! પણ જેની શૃંગ રાખે છે, તેમાં તમે મારા જ સમ ન ગણે પા મદીને જાઓ.

આ જ વખતે સાત્યકિ જાણે અને તેણે નિર્દોષ બૃરિશ્વરાનું શિર કાપવા માટે તરબર કાઢી, તેને શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, બીમસેન, મુધામન્યુ, ઉત્તમોત્ત, અધ્યાત્મા, કૃષ્ણાચાર્ય, કર્ણ, દ્રુપદેન અને જયદ્રથ-બંધાએ રોક્યો, 'પરંતુ બીજા કહેતા જ રહ્યા અને તેણે અનયન-મતવારી બૃરિશ્વરાનું શિર કાપી નાખ્યું. પછી તેણે પોતાની નિન્દા કરનારા કૌરવોને સ્વકરીને કહ્યું: 'અરે ધર્મ-હતાનો દોષ રચનારા પાપીઓ! તમે જે ધર્મની ભાજ પોઝારીને મને કહી રહ્યા છો કે મારે બૃરિશ્વરાનો વધ ન

કરવે નોઈએ, પણ જે વખતે તેને લેકેએ સમજાના ચંબલીન બાળક અભિમન્યુની હાવા કરી હતી તે વખતે તંમરો ધર્મ ક્યાં ચાલ્યો ગયો હતો? મારી તો આ પ્રતિજ્ઞા છે કે જો કોઈ પુરુષ સંઘામમાં મારો તિરકાર કરી મને જમીન પર મથકી છુટા છતાં મને છતીમાં લાત મારશે

તે પછી જાણે તે મુનિવનધારણ કરીને કેમ નથી મેલી જતો, જે તેને જરૂર મારી નાખવાનો.

રાજન ! સાત્યકિએ આ પ્રમાણે કહ્યું તે પછી કૌર-
વોમાંથી કોણએ કંઈ ન કહ્યું. પરંતુ મુનિઓ સમખન
વનવસી યદુક્તરી સુરિશ્વરનો આ પ્રમાણે વધ કરવો

કોઈને શીક સામ્યો નહિ જરૂરિયાતે પેતાના છવનમાં હન
કાન કર્યો દનાં અને કેટલીય વાર મંત્રથી પરિત્ર જન
તેનો અભિષેક થયો હતો. તેથી તે દેહ છોડીને પેત
પરમ પુણ્યના તેજથી પૃથ્વી અને આકાશને પ્રકાશિત કર
છીએ તેઓ આલ્યો ગયો.

અર્જુનનો અનેક મહારથીઓ સાથે બીપણ સંગ્રામ તથા જયદ્રથનું શિર કાપવું

રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય ! જરૂરિયાતો માર્યા
ગયા પછી જે રીતે આગળ યુદ્ધ થયું તે મને સંભળાવો.
સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! જરૂરિયાતો પરતોક ત્રિપા-
ળ્યા પછી મહાપાણુ અર્જુનને શીકે જાને કહ્યું : ‘મર્યાદા
હવે જે બાળુ જયદ્રથ છે ત્યાં જ યોદ્ધા રહ્યા. આજ
જયદ્રથની આગળ ત્રણ માર્ગ છે—તેને તે યુદ્ધમાં લાગતા-
લાગતાં મરણો તો તત્કાળ જ થાય પ્રાપ્ત કરશે, જે પીં
જતવાની લાગતી વખતે મારો હિસાર ખની ગયો તો નર-
કમાં પડશે અને જે ભાગી ગયો તો અપયથ ભોગ-
વનદર ખનશે. હવે તારું એકેકમ અસ્ત્રાસ્ત્ર જીવર જઈ
રહ્યો છે. તેથી આપે મારી પ્રતિજ્ઞા સ્વજન બનાવવાનો
અપન કરવો જોઈએ. આપ યોદ્ધાઓને એવી તેજ મંત્રથી
હાકો કે જેથી મર્યાદા અસ્ત ન થાય, મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી
કાય અને હું જયદ્રથને મારી મરું.’

ત્યારે અશ્વિદામાં કુશળ ભગવાન કૃષ્ણે યોદ્ધાઓને
જયદ્રથના રથ તરફ હંકાર્યા. અર્જુનને જયદ્રથનો વધ
કરના માટે વધતો જોઈ રાજા દુર્યોધને રજાને કહ્યું;
‘વીરવર ! હવે ચેકો જ દિવસ ખાતી રહ્યો છે. બાજ
તમારાં મલ્લેથી તમે યુધ્ધ પર પ્રહાર કરો. જે કોઈ
રીતે આજનો દિવસ નીટળી જાય તો પછી જરૂર
આપણે જ જિજ્ઞાસુ થઈશું. કારણ કે સ્થાસ્તિ મુખી જ
જે જયદ્રથની રક્ષા કરી રાખશે તો પછી અર્જુનની
પ્રતિજ્ઞા શુદ્ધી થઈ જશે અને તે જતેજ અગ્નિમાં
પ્રવેશ કરી રહેશે. પછી અર્જુન ન રહેતાં તેના વાર્ધ
અને સાથી યોદ્ધા એક ક્ષણ પણ જીવતા નહીં રહી
શે. આમ આપણે કોટી નીકળી જતાં આપણે નિશ્ચિન્ત
થઈને પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોજવીશું. આથી તમે અશ્વ-ધામા,
કુશભાર્ય, રાજ્ય તથા મને અને બીજા યોદ્ધાઓને સુચે
સાર્થને અર્જુનની સાથે પુરેપૂરી રાહતથી સંગ્રામ કરો.’

દુર્યોધનની આ વાન સાંભળી કહે કહ્યું : ‘અચર-
પ્રહાર કરનાર મહાન ધનુષદેવીરવર જોઈ પેતાનાં

બાણોથી મારા શરીરને ખૂબ જ ખોખરું કરી દીધું.
તો પણ ‘યુદ્ધમાં લાગ્યું જ રહેવું જોઈએ’ એ નિ-
મને લાંબે જ હું અહિં જોતો રહ્યો છું. ભીમનાં આક્ર-
બાણોથી વ્યથિત થવાને લીધે મારા અર્થભાં કાષ્ઠ-
પણ શકિત નથી. તો પણ અર્જુન જયદ્રથને મારી
શે એટલા માટે હું ધનુષસરિત યુદ્ધ કરીશ; કારણ
મારું જીવન તો આપને જ માટે છે.’

જે વખતે કહ્યું અને દુર્યોધન આ પ્રમણ્ણ વને
કરી રહ્યા હતા તે વખતે અર્જુન પેતાની વીર-
બાણોથી આપની સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યો. અને
દાશ્ય, ધાંડ, ખત્ત, છત્ર, ધનુષ અને શેઠાઓનાં શિ-
કપાર્થ કપાર્થને પાત્ર લાગ્યાં. અગ્ર જેમ ધસકુઓ
લાગી નામે છે તેવી જ રીતે અર્જુને જતેજમાં
આપની સેનાના સંહાર કરી દીધો. આમ જીવે શેઠ
લાગતા શેઠાઓ માર્યા ગયા તો તે લાગે લાગે જ
દ્રથની પરી પહોંચી ગયો. અર્જુનનું આ પરાક
આપના પક્ષના વીરો ન સહી શક્યા. આથી જયદ્રથ
રક્ષા માટે દુર્યોધન, કર્ણ, રામસેન, શલ્ય, અશ્વ-ધામા,
કુશભાર્ય અને જયદ્રથે પોતે પણ અર્જુનને આરે મુઠ્ઠી
ધેરી લીધા. આ બધા મહારથીઓ જયદ્રથને પાછા
રાખીને શીકેણુ અને અર્જુનનો વધ કરવાની કક્ષમાં
નિર્મલ થઈને આરે બાળુ શૂંચવા લાગ્યા. રથે બાલક
ચૂક્યો હતો, તેઓ બધા તેના રૂખવાની રાહ જોઈ રહ્યા
હતા અને અર્જુન પર સેંકડો તીરંજ તીરંજી તીરંજી
કર્ણે જતા હતા. પરંતુ રથે-મત અર્જુન તેવન
બાણોના જાળે, તાણ-તણ અને આઠ-આઠ કુશ મેદ
તે બધા રથોઓને રિંધી નાખતો હતો.

હવે તેના પર અશ્વ-ધામા એ પચ્ચસ, રથને સન
દુર્યોધને વીસ તથા કર્ણ અને શલ્યે ત્રણ ત્રણ જુજી
ધો કર્યો. આ પ્રમાણે બધા યોદ્ધા ભયંકર મળ્યા તો
તેને વારંવાર કપાત્ર લાગ્યા. પછી જંકડી જ

અન યદ નય ઝેલી હમ્મથી તેમણે પોતાના રથેને
મેઠીને ગોળાકાર ઢોળા રાખ્યા અને અનુન પર ચારે
બાજુથી તેને ઘેરીને બંધું ૧ વર્ષ કરવા લાગ્યા. પરન્તુ
આમ છતાં પણ દુષ્ટ પંચીર ધનંત્ય આપની સેનાના
અનેક વીરોને ધરાઈયા. ઠી સિન્હરાજ તરફ વધતો જ
ગયો. ત્યારે કણ પોતાનાં વેગીલાં બાજુથી ને રાક્ષસો
પ્રખન કરવા લાગ્યે. તેણે તેના પર પગસ પગસ બાજુથી
કર્યે. આથી અનુને તેનું ધનુષ ધારીને નવ બાજુથી તેના
ઉપર ચોટ કરી. પ્રતાપી કણે બાંધું ધનુષ ઢાલવું
અને આઠ દળર બાજુ છોડીને એકદમ અનુનને દાંડી
દીધો. અનુને પણ પોતાના હાથની સફાઈ બનાવતાં
બંધા રેલાઓના જોતાંજોતાં જ તેને બાજુથી આગળ-
દિત કરી દીધો. આ પ્રમાણે બહોળા સમદ્રમાં દંડાઈ
જતા છતાં તેઓ એકબીજા પર પ્રહાર કરતા રહ્યા.
આ સમયે તેઓ ખૂબ જ રૂંધેલાં અને સફાઈથી મુક્ત
કરી રહ્યા હતા. તમા ત્યાં ઢોળેલા બંધા રેલાઓ તેમના
આ અનુન સંગ્રામને જોઈ રહ્યા હતા. એટલામાં જ
અનુન ધનુષને શન મુઠી ખેંચીને કણના ચારે પેઠા-
ઓને ભારી નાખ્યા તથા એક બદ્ધથી સારથીને નીચે
પાડી દીધો.

કણને રથથીને જોતાં અનુનનાએ તેને પોતાના

રથ પર ચડાવી લીધો. અને ફરી તે અનુનનો સાથે નાંકાઈ
ગયો. આ વખતે રથે અનુન પર ત્રીસ બાણોનો ધા
કર્યો. કૃષ્ણાર્યે વીસ બાણોથી ચાકુષ્ણને અંધ બનાવી
અનુનને વિધ્યો. તથા સિન્હરાજે આવી અને જુરોને
સાત બાણોથી શીકુષ્ણ અને અનુનને ધવસ કરી
દીધો. આ જ પ્રમાણે અનુને પણ ગોરાઈ બાણોથી
અશ્વશામા પર, મોઢી ઘલે પર, રણથી તપદ્ય પર,
ગદ્યથી જુરોને પર અને વીંધથી કૃષ્ણાર્ય પર ચેદ
કરી. પછી આ બધા મહારાજોએ અનુનની પ્રતિજ્ઞા
લંગ કરાવવાના વિચારથી એકી સાથે મળીને તેના
પર તૂટી પડ્યા. તેમણે મોટીમોટા ગદાઓ, લેદના
પરિધી, સકિઓ તથા બીજાં પણ તરફતરેદનાં શરોધો
તેના ઉપર એકીસાથે ચેદ કરી. પરન્તુ આ પ્રમણે
આક્રમણ કરતી કોરસેનાને જોઈને અનુન દ્રશ્યો અને
આપના અનંક વીરોની વિવેચ કરતો આગળ
વધવા લાગ્યો.

રાજાના જે વખતે અનુન ધનુષની દોરી ખેંચતો
હતો તે વખતે તેનાથી હનના વજ્ર જેવા ભાવનકે પ્રાન
યતો હતો. ને સંકળીને આપની સેના ગાઢઝોની પેઠે
મદકરમાં પડી જતી હતી તે એવી શૂન્યથી બંધુ ઝોડતો
હતો કે અમતે એ જણાવું ન દતું કે તે ક્યારે પણ
લે છે. ક્યારે તેને ધનુષ પર ચડાવે છે અને ક્યારે તેને
છોડે છે. હવે તેણે કુપિત ધણેને દુષ્ટ અંકુશનો
પ્રયોગ કર્યો. તેનથી સેકડો-હનરો સિંચ બાણ પ્રહાર
થઈ ગયા. કોરસેને પણ ઇચ્છોની વધથી અકાચમાં
અનધાર જેતુ કરી દીધું હતું. તેને પોતાના દિશાસ્થના
મનોમાં આક્રમનન બાણોદારા અનુને નષ્ટ કરી
રીપુ. આ સમયે શરરીરતો રમ સમાનતા જેને વીરો
તેની યમે આપ્યા તેઓ બધા અગ્નિની જ્વાળામાં
પડનારા પતંગિયાની પેઠે નષ્ટ થઈ ગયા. આ પ્રમાણે
અનેક શરવીનોના છવન અને ધણ નષ્ટ કરતો અનુન
શુરશયમાં સદાત્ ધનુષ સમાન વિચરી રહ્યો હતો.
અનુને તે સમયે જે અક્રમણ કર્યો તેમાં સારાસ ગ્રા
વીરો હતી ગયા. ઘિર રથ એવાં મુઠીરા, ઢાપ બમની
લાગે, આગળિયા વગરના દથે, ચંદ કપાળિયા
દંધીએ, ધવસ ઇચ્છી માંદગણા પેાંચે, તૂટી
ગએલ રથો તથા પદાણે, હાથ-પગ કપાઈ ગએલા
એવા સેકડો-હનરો તરફથી રહેલા અને મૂંઝવત પડેલા
વીરોને લીધે તે રણમુખી બીર પુરોષો માટે અત્યંત

ભયાનક બની રહી હતી. અર્જુનનું આત્મ મૂર્તિમાન કાળ સમાન, પહેલાં હરી ન પ્રક્ટિ પરાક્રમ બોધને કૌનેમાં ખુબ સનસનદી ફેલાઈ ગઈ. આ પ્રમાણે ભયાનક કર્મદારા પોતાની બીધજુનાગી છાપ પાડીને તે મોટા મોટા મંદ સ્થાનિને વટવાં આગળ વધી ગયા.

અર્જુનને જ્યારે તરફ વળે તો તેમ કાંઈ મેદાનમાં તેના જગ્યાની આંધા હોડી હાથ સંગ્રામજનિમાંથી પ.લા વગરા માંડ્યા. આ સમયે આપના પક્ષનો જે વીર અર્જુનની સમે આપરો હતો તેના ઉપર અર્જુનનાં પ્રાણાન્તર ખાજો પડ્યાં હતાં. મહારથી અર્જુને આપની સમ્પૂર્ણ મેનને માથા વચરનાં ધરોથી આપત હરી દીધી. આ પ્રમાણે આપની અનુરંજિષ્ટી મેનને બાહુકાં હરીને તે જ્યારથી સામે આગે. તેજે અથ- ત્યામને પચાસ, ત્રણસેનને ત્રણ, કુપાગાપને નવ, ચલને સોળા, હથુને બેસેસ અને જ્યારથી મેમદ બાજોથી રિંધીને મોટા સિંદનાર કપો. જ્યારથી અર્જુનનાં બાજુ સદન ન થઈ શક્યાં, તે અંદર બાજેલા દાથી સમાન અપત્ત ક્રોધમાં ભગઈ ગયા. આથી તેજે ત્રણ બાજોથી શ્રીકૃષ્ણને અને છથી અર્જુનને રિંધીને આંદ બાજોથી તેમના મેદાં વચર હરી દીધા તથા એક બાજુ તેમની પાખ પર હેડવ. પરન્તુ અર્જુને તેનાં હેડેલાં બાજોને બચાઈ કળીને એકી સામે મે બાજુ મારીને તેના આંદથીતં ધિર અને પત્તને કાપી નાખ્યાં. આ જ વખતે મુદન એકદમ અસ્તમગની પાસે જતો બોધ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: 'પર્યં । આ સમયે જ્યારથી છ મેદા- ર્થિએએ પેનની રચ્ચે રાખ્યો: છે. આથી સંગ્રામમાં તે હન્યે પરાસ્ત કર્યાં પિના જ્યારથી મારનો સંભવિત નથી. તેથી આ સમયે હું સુપિને દાંકવા માટે એવો ઉપાય કરીશ કે જ્યારથી મોકળેયોકૃષ્ણ એમ જ જળાય કે સર્વ અસ્ત થઈ ગયો. તેથી તે દર્શિત થઈને તને મારવા માટે બહાર નીકળ્યા આગે અને પોતાની રક્ષા માટે કશો પ્રયત્ન નહિ કરે. તે જ ક્ષણે હું તેના પર પ્રહાર કરજે. સર્વ અસ્ત થઈ ગયો છે એમ સમજીને તેને હોડી ન દેતો.' આ ઉપર અર્જુને કહ્યું: 'આપ જેમ કહો છો તેમ જ કરીશ'

ત્યારે યોગીર શ્રીકૃષ્ણે યોગકુકન ધધને સુપિને દાંકવા માટે અન્યથા ઉપવન કરી દીધો. અન્યથા દેહાતો જ આપના મેદાંમાં અસ્ત પામી ગયો છે એમ સમજીને અર્જુનનો નાચ યરનો જણી દર્શમાં

જાણ ગયા. દર્શના મારાં તેમજે સર્વ તરફ જોવું

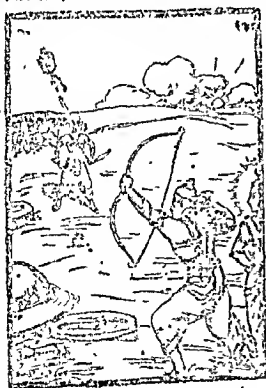

પણ આન ન રાખ્યું. આ જ વખતે રાજ જ્યારે માથું કેમું હરી: સર્વ તરફ જોવા સાગ્રો. તરી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહી કહ્યું: 'વી: । જુએ, ક્રિષ્- રોજ તમારો ભય હોડીને અથાં બાહુ જોઈ રહો છે. આ કુટને મારવાનો આ જ સૌથી સારો અસ્તર છે. હોરન તેનું ધિર જાણીને પ્રતિજ્ઞા પરી કરી લે.' શ્રીકૃષ્ણે આ વાત સંભાનાં પ્રનાપી પાછાનનન પેતનાં પ્રચલક બાજોથી આપની મેનને સંદાર કરવા જાણે. તેજે કહ્યું અને ત્રણસેનાં ધતુપ કાપીને એક જથ્થો સલ્પના સરસીને નીચે પાડી દીધો. તથા, કૃપ અને અપર્યાયા-અને મામ બાજેજને ખૂબ ધાવસ કરી દીધા. આ પ્રમાણે આપના બધા મહારથીએને અત્યંત બાહુકાં હરી તેજે એક, કિચ્ અરથી અભિમનિદ બાહુકાં હરી તેજે એક, કિચ્ અરથી અભિમનિદ મન્થ અને પુષ્ય વગેરેથી પંજેડું ધર્મના વજ્ર સમાન પ્રચલક બાજુ કાઢ્યું. તેને રિવિવત વજ્રસથી અભિમ- નિત કરીને ખુબ સૂતિથી બાણીક પર ગદાબુ. આ વખતે શ્રીકૃષ્ણે જસદી કરવાનો ધાગો કરતાં કરી જો: 'ધનંજય । સર્વ અસ્તમગ પર પહોંચવાની તેમજે છે. કુટ: જ્યારથી' ધિર સત્તર કાપી નાખ આ ધિપમાં તને એક વાત કહું હું-તેનો પિ- વૃદ્ધશ જ્યારથી કહો. તેને પાછળ

ઉભરે આ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો. તે વખતે રાત્રી જુદા ક્ષત્રને આ આકાશનાથી સંલગ્ન છે 'રાત્રીનાં આપનો આ પુત્ર કુળ, શીલ, અને હમ વગેરે ગુણોમાં સર્વ અને અન્વયશીલો સમાન થશે, આ શુભચિન્તો ક્ષત્રિયોએ સર્વદા સંકાર કરશે. પરંતુ લાંબાનમાં મુદ્દ કરતી વખતે એક શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિય તેનું શિર કાપી નાખશે.' આ સાંકળી સિન્દુરાનું જુદાશત્ર ખૂબ વાર સુધી વિચારતો રહ્યો. પછી તેણે પુત્રનેદને વધ ધા! પોતાના કુટુંબી-ઓને કહ્યું, 'જે પુત્ર મારા પુત્રનું મસ્તક પૃથ્વી પર પાડશે તેના મસ્તકના પશુ મો દુકા યજ્ઞ કરશે.' આ પ્રમાણે કહીને તે વ્યવસ્થાને રાત્રાકાલે કરીને વનમાં ચાલ્યો ગયો. અને ખૂબ ઉમ્મ તપસ્યા કરવા લાગ્યો. હાલ તે આ સમન્તપંચક ક્ષેત્રની બહાર ખુબ મીર તપસ્યા કરી રહ્યો છે. તેથી હું તો તપ અત્યંતી વ્યવસ્થાનું શિર કાપીને જુદાશત્રના બેળમાં ન પાડ. એ તે તેના મસ્તકને પૃથ્વી પર પાડ્યું તો જરૂર તારા મસ્તકના સો દુકા યજ્ઞ કરશે."

શ્રીકૃષ્ણની આ વાત સાંભળી અવતુર્ન તે વસ્તુવ્યવસ્થા અચાનક, તે બધું સિન્દુરાનના મસ્તકને કાપીને તેને બાજની આફક લાઇને અકચરાં લીધું અને સમન્તપંચક ક્ષેત્રની બહાર લઈ ગયું આ વખતે આપના

વેગજ રાત્રી જુદાશત્ર સાધન-ધોવાસના કરી રહ્યા હતા. તે બાજે તે મસ્તક નેમના બોળમાં નાખ્યું. બધારે રાત્રી જુદાશત્ર જપ કરીને કામા તો તે મસ્તક તેમના બોળમાંથી પૃથ્વી પર પડ્યું, અને તે પંદરા જ તેમના શિરના પશુ સો દુકા યજ્ઞ મથા.

રાત્રીનાં આ પ્રમાણે બધારે અવતુર્ન જન્મધને મારી નાખ્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તે અન્ધકાર દર કરી લીધો. દલે આપના પ્રયોગને મહુમ પડ્યું કે આ મધી તો શ્રીકૃષ્ણની રચેલી મથા જ હતી. આ પ્રમણે અવતુર્ન બધા અન્ધોદિગ્ધી સેનાનો વધ કરીને આપના વ્યવસ્થાને વધ કર્યો. જન્મધને મરેસો નેરવ આપના પુત્રો દુઃપ્રથી બાંધ વધાવવા લાગ્યા અને પોતાના વિગ્ધ મટે નિરાશ થઇ મથા. આ બાજુ વ્યવસ્થાને વધ થતાં શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, ભીષ્મ, દ્રુપદ, યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજયે પોતપોતાના સંબો વનામથા. તે મદાન અંખનાદને સાંભળી પશુપુત્ર મુષિ કરીને નિરાશ થઈ ગયો કે અવતુર્ન સિન્દુરાનને મારી નાખ્યો છે. ત્યારે તેમને 'વાન' વજાકારીને પોતાના પૈદાઓને દર્શિત કર્યા તથા સમામર્ષા ઠોળામર્ષા સાથે મુદ્દ કરવા મટે તેમના પર

આક્રમણ કર્યું, હવે સ્થાપિત પછી સોમકવંચિની સાથે આચાર્યનું ખૂબ સંબંધિતરી થક યસ લાગ્યું. તે બધા પીરો કોણના આણો લેવાની ઇચ્છા કરી તેમની સાથે

લડવા લાગ્યા, આ બાબુ વીરવર અનુન પણ પેતાને પ્રીતિથી પૂરી કરી વધી બાબુથી આપના ચેદ્યોત્તો સંહાર કરવા લાગ્યો.

કૃપાચાર્યની મૂર્છા અને સાત્યકિતયા કહ્યુંનું યુદ્ધ

કૃતરાટ્રે પ્રકથ્યું—સંભવ ! જ્યારે અનુને જન્મ દયને મારી નાખ્યો તે વખતે મારા પક્ષના ચેદ્યોત્તોએ કું કર્યું ?

સંભવે કહ્યું—મારત ! સિન્ધુરાજને કુદર્શ અનુને હવે મરાઠોએ નેત્ર કૃપાચાર્યે કોઈમાં લગાઈ તેના પર ખૂબ ઘેર બાણવાળા આરમ્ભી દીધી. બીજા બાબુ અશ્વચાર્યએ પણ આક્રમણ કર્યું. પછી બન્ને લે બાબુથી અનુન પર વિકલ્પ બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. આથી અનુને ખૂબ બચા થયું. કૃપાચાર્ય યુદ્ધ દત્તા બને અશ્વચાર્ય મુરખુર હતો, અથી અનુને તે માનેના આણુ લેવા માદતો નહોતો. તે ધીમે ધીમે તેમના ઉપર બાણ છોડી રહ્યા હતાં તે પછુ તેનાં છોડેલાં બાણુ કૃપ અને અશ્વચાર્યને વધારે ઇલા પહોંચાડતાં હતાં. ખુદ બાણુ લાગવથી તેમને ખૂબ વેદના થયું. કૃપાચાર્ય તે રથના પાછળના લાગમમાં બેસી ગયા અને તેમને મૂર્છા આવી ગઈ. આ નેત્ર સારથી તેમને રક્ષણમંત્રી બદાર લાઈ ગયો. તેમના ખસતો અશ્વચાર્ય પલ ત્યાંથી લાગી ગયો. કૃપાચાર્યને પોતાની બાણોની પીઠથી મિચ્છીત નોખને અનુને ખૂબ દયા આવી. તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. તે ખૂબ ગળમલા થઈને રથ પર બેઠાંબેઠાં જ આ પ્રમાણે વિશ્વાસ કરવા લાગ્યો—‘પાંખી કુયોધનના જન્મ વખતે જ સુદિક્ષ માન વિદુરજીએ કૃતરાટ્રને કહ્યું હતું કે ‘આ બાળક આપના વંશોત્ત નાશ કરનાર છે. તેને મારી જ નાખવો જોઈએ, તે જ મર્ચ ક્રેલણ થશે. આનાથી કુરંગના મુખ્ય મહારથીએને મહાન ભય પ્રાપ્ત થશે.’ તે સમયથી મહાત્માની કહેલી વાત આજ પ્રવશા રેખાઈ રહી છે. કુયોધનને જ મારણે આજે હું મારા યુદ્ધને બાણુ-સખા પર સત્તા નેત્ર રહ્યા છું. ક્રિશ્ણોના આજ આચાર અને નળને પિત્તાર છે. મારા નેત્રો કયે પુરુષ પ્રાણજી-આચાર્યથી શોદ કરશે હાથ ! સરહાનુ આપના પુત્ર, મારા આચાર્ય અને કોણના પરમ સખા જા. કૃપાચાર્ય મારા જ અણ્ણીથી ધમિત થઈને રથની

બેઠકમાં પડ્યા છે, ઇન્ચ ન હોવા છતાં મેં બાણોથી તેમને ખુબ જ ઘાયલ કરી દીધા. હવે તેમને કૃપાચાર્ય નેત્ર મને બહુ બેદ યાવ છે. પહેલાં એક દિવસ અશ્વચાર્યની વિશ્વા આપના આચાર્ય કૃપ મને કહ્યું હતું—‘કુરંગન ! ક્રિયે શુભ ઉપર કહી પણ પ્રદાર ન કરવો જોઈએ.’ તે સાંધુ, મહાત્મા તેમજ આચાર્યના આદેશનું મેં આજે કુદર્શ પાલન ન કર્યું. મોરના મને પિત્તાર છે કે હું વારંવાર તેમના ઉપર પછુ હાથ લાગતું છું.’

અનુન આ પ્રમાણે વિશ્વાસ કરી જ રહ્યો હતો કે સંધ્યનંદન કહ્યું સિન્ધુરાજને મરાઠોએ નેત્ર તેની ઉપર ચડી આપ્યો, આ નેત્ર પંચાચાર્યના બને પુત્ર અને સાત્યકિયે તેના પર વિશ્વાસ દુભવો કર્યો. મહારથી અનુને જ્યારે કહ્યુંને આવતાં જોયો તે તેણે છાંપે ભગવાન દેખીનંદનને કહ્યું—‘જનાકન ! આ યુદ્ધો, કહ્યું સાત્યકિના રથ તરફ વધી રહ્યો છે. કુદર્શ સત્યકિયે અશ્વચાર્યને મારી નાખ્યો છે તે તેની રક્ત નથી થતું. માટે કહ્યું જન્મ છે, ત્યાં જ આપ ધીમને. ક્રિશ્ણ, અનુને એ પ્રમાણે કહેતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ સમયોચિત વાત કહી—‘પાવુનંદન ! કહ્યુંને મારે સાત્યકિ. એકલો જ પૂરતો છે. વળી પાંચલરાજના મે પુત્રો પણ તેની સાથે છે તે પછી કહેવાનું જ છે. આ વખતે કહ્યુંની સાથે તારું યુદ્ધ થાય તે ક્રિશ્ણ સારથી કે તેની પાસે ઇન્દ્રની આપેલી યક્તિ છે. તને મરવ માટે જ તે ખૂબ પ્રયત્નથી તેને પાસે રાખે છે અને તેની મુજબ કરે છે. માટે કહ્યુંને સાત્યકિની પાસે જ જવું કે હું તે કુરાતમાના અન્તઃકાળને જાણું છું.’ સમય આવશે ત્યારે હું તને દલીલ દોઉં છું તેને બાણોથી મારીને પૂરી પર પાડી ર્ધમ્ર.’

કૃતરાટ્રે પ્રકથ્યું—સંભવ ! ક્રિશ્ણના અને જન્મ દયના માર્ગ ગયા પછી જ્યારે કહ્યુંની સાથે સાત્યકિયું યુદ્ધ થયું તે વખતે સાત્યકિની પાસે તે કાંઈ રથ હતો નહિ, એ પછી તે તેના રથ ઉપર આગ થયો.

સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે
અને ભાવેયને પણ જાણે છે. તેમના જાણુવામાં આ
વાત પહેલેથી જ અતી ગર્હ હતી કે જુરિશ્રમ સાત્યકિને
હરાવી દેશે. તેથી તેમણે પોતાના સારથી શરૂકને આઠા
આવી દીધી હતી કે તું સવારમાં જ મારો રથ જોડીને
તૈયાર રાખજે. રાત્રી ! દેવતાઓ, ગન્ધર્વો, વસેા, સર્પો,
રાક્ષસો અથવા મનુષ્યો—માઠથી પણ શ્રીકૃષ્ણ અને
અર્જુનને ન છોડી શકાય. યજ્ઞા, આદિ દેવતાઓ અને
સિદ્ધ પુરુષો આ જન્મેના અનુષ્ઠાન પ્રજાવને જાણે છે.
હવે મુદના સંભાચાર સાંભળો. સાત્યકિને રથહીન અને
કહ્યુંને તેના ઉપર આક્રમણ કરતાં જોઈને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે
પોતાના ચાપ પાંચજન્મને અપમાન-રસથી વગાડ્યો. આ
શંખનાદ સાંભળતાં જ શરૂકે ભગવાનની સત્તા સમજ
ગયો અને રથ-તેમની પાસે લઈ આવ્યો. પછી સાત્યકિ
ભગવાનની આજ્ઞાથી તેના ઉપર બેસી ગયો. ને રથ
ચિમન સમાન દેડીખમાન હતો. સાત્યકિ તેના ઉપર
સવાર થઈને બાણોની ઝડી લઈ મતો કહ્યું તરફ દેડ્યો.
તે વખતે અર્જુનના ચક્રચક્ર ઉત્તમોળ અને મુખામુખ
પણ કહ્યું પર તૂટી પડ્યા. કહ્યું પણ બાણપાઈ કરતાં
કોષમાં ભરાઈને સાત્યકિ ઉપર દુમસો કર્યો. આ જન્મે
વચ્ચે જન્મું શુદ્ધ રથું તેડું આ પુત્રી ઉપર અથવા દેવ
લોકમાં દેવતાઓ, ગન્ધર્વો, અસુરો, નાગો અને રાક્ષસો
મુદ્ધ પણ સંભળવામાં નથી આવ્યું. મહારાજ ! તે જન્મેના
અર્જુન પર શરૂકને જોઈ બધા ચોંકાયા મુદ્ધ બંધ કરીને
તે જન્મેના જ અસાધિક સમાપને મુખ યઈ જોશ લાગ્યા.
શરૂકે સારથીનું કામ પણ અર્જુન હતું. તે શંખમાં
રથન વાગળ વધારેતા તે શંખમાં પાછો દહાવેતા, શંખમાં
મરડાકાકર પુખાવેતા તે વળા એકદમ આગળ વધી
જન્મે રથને ત્રાસો લઈ લેતા. તેની રથ ચલાવવાની કળા
જોઈ આકાશમાં ઊંચેલા દેવતાઓ, ગન્ધર્વો અને કાનવો
પણ આશ્ચર્યમુખ થઈ રહ્યા હતા. બધા તન્મય થઈને
કહ્યું અને સાત્યકિનું મુદ્ધ જોઈ રહ્યા હતા. તે જન્મે વીરો
એકબીજા ઉપર બાણોની ઝડી લગાવી રહ્યા હતા.
સાત્યકિએ પોતાના બંને ની ચેટી કહ્યુંને ખૂબ ધક્કા
કર્યો. કહ્યું પણ જુરિશ્રમ અને જપમથના મુસુથી
ખાનગેલા હતા. તે સાત્યકિને પોતાની દૃષ્ટિથી જ જાણી
નાખતા હોય તેમ વારંવાર ખૂન વેગથી કુમસો કરતા
હતા, પરન્તુ સાત્યકિ. જેને કૃપિત જોઈ પોતાની બાણ

વર્ષાથી વતનર નિમતો જ રહ્યો. રથમાં આ જન્મેના
પરકમની કથા તુલના ન હતી. જન્મે જન્મેનાં એકો
છેડી રહ્યા હતા. થોડી જ વારમાં સાત્યકિએ કહ્યુંના
અખૂલું અંગમાં ધા કરી દીધા અને એક કાલ મારીને
તેના સારથીને રથની બેઠકમાંથી નીચે પાડ્યો. એટલું જ
નાહિ, પોતાના તાપ. તીરથી તેણે કહ્યુંના ચાર મ્વેત
ધોડાઓને મારી નાખ્યા. પછી ખજા કાપીને તેના રથના
પણ સેકેડો દુકડા કરી દીધા. આ પ્રમણે સાત્યકિએ
આપના પુત્રોના જોનાંજોનાં જ કહ્યુંને રથહીન કરી દીધા.

ત્યારે કહ્યુંનું શુદ્ધસેન, મહારાજ સ્વયં અને કોણ-
નન્દન અસ્ત્રધામાંથી આવીને સાત્યકિને ચારે બંધુપા
ધેરી લીધા. આ બાણુ કહ્યું રથહીન થઈ જતાં અખૂલું
સેનામાં હાહાકાર મચી ગયો. તે શોકથી નિઃશ્વાસ બેઠ્યો
દુરત જ કુષોધિનના રથ પર જઈ બેઠો. સાત્યકિ કહ્યું
તથા આપના પુત્રોને મારવામાં સમર્થ હતા, તો પણ
તેણે અર્જુન અને ભીમસેનની પ્રતિષ્ઠા રાખવા માટે
તેઓના પ્રણ ન લીધા. કેવળનેમને યામલ અને વ્યાકુળ
કરીને જ છોડી દીધા. જે વખતે બીજા વાર જુગાર
ખેલાયો હતો તે વખતે ભીમસેન આપના બધા પુત્રોને
અને અર્જુનને કહ્યુંને મારી નાખવાની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.
કહ્યું વગેરે મુખ્યમુખ્ય વીરોએ સાત્યકિને મારી નાખ-
વાનો પ્રેરણા પ્રપ્ત કર્યો. પરન્તુ તેઓ સજ્જ ન થઈ
રહ્યા. અભયાસ, કૃતવર્મા તથા બીજા સેકેડો શનિય
મહારથોએને સાત્યકિએ એક જ ધનુષથી પરાત કરી
દીધા. તે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સામાન પરાક્રમી હતા.
તેણે આપની રાખૂલું સેનાને હસતાં હસતાં છોડી લીધી.
ત્યારપછી શરૂકેના નાના ભાઈ એક મુન્દર રથ સજ્જીને
સાત્યકિ પાસે લઈ આવ્યો, તેના ઉપર સવાર થઈ સાત્ય-
કિએ ફરીથી આપની સેના ઉપર દુમસો કર્યો. પછી
શરૂકે શ્રીકૃષ્ણની પાસે ચાલ્યો ગયો. આ બાણુ શંખો
પણ કહ્યુંને માટે એક મુન્દર રથ લઈ આવ્યા. તેમાં
ખૂન વેગવાન ઉત્તમ ધોમ જોડ્યા હતા. આ રથ પર
ખન રાખવામાં આવેલું હતું, પતાઓ શરૂકે કરી હતી,
નાના પ્રજારનાં યજ્ઞો રાખવામાં આવેલાં હતાં તથા તેના
ઉપર વેચ સાથી મુકેલો હતો. તેના ઉપર બેસીને કહ્યું
પણ શત્રુઓ પર આક્રમણ કર્યું. રાત્રી તે મુદ્ધમાં
ભીમસેન આપના એકત્રીસ પુત્રોને મારી નાખ્યા. આ
પ્રમણે આપની અતીતને કારણે જ અર્જુન શરૂકે માર્યો.

અનુનનું કણને ઝાટકવું, યુધિષ્ઠિરનું અનુન વગેરેને

મળવું તથા ભગવાનનું સ્તવન કરવું

સંધ્યે કહ્યું—મહારાજ ! એક તો ભીમસેનના રથ તરી ગયો હતો, બીજું કહે તેને ખૂબ કટુ વ્યવેશી પીડિત કર્યો હતો, તેથી તે કંપને વચ થઈ અનુનને બોલ્યો.—“ધનજય ! સાંભળે છેને ! તારી સામે જ કહે મને કહ્યું કે “અરે નપુંસક, મહા, ખડેચર, ગમાર, તું લાડુ છે. હી દે.” મારે માટે મુખથી આવી વાત કાઢનાર વધ કરવા યોગ્ય છે, તેથી તું તેનો વધ કરવા માટે મારી વાત મદ રાખ અને એનો વિષાય કર કે જેથી મારું વચન મિથ્યા ન થાય.”

ભીમસેનની વાત સાંભળી અનુન આગળ વધ્યો અને કહ્યુંની પાસે જઈને બોલ્યો—“પાપી કહ્યું ! તું જાને જ પોતાની તારીફ કરી કરે છે. યુદ્ધમાં લાગેલા શત્રુવીરોને બે જ પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે—જીત અથવા હાર. આજે યુદ્ધમાં સામર્થ્યએ તને રથબીન કરી દીધો હતો, તારી ધિગિયો વિશ્વન થઈ રહી હતી, તું મેં તરી સમીપ જઈ પહોંચ્યો હતો; તો પણ તારું મનુષ્ય મારા હાથથી થયતું છે—એમ વિચારીને સત્યકેએ તને છૂટો છોડી દીધો છે. દેવયોગથી તે પણ મર્ષ રીતે મહાજાતી ભીમસેનને રથબીન કરી દીધો હતો. પરંતુ એમ કરીને તે જે મને કર્યા વચનો કર્યા છે તે મહાન પ્રાપ્ત છે, તે કામ નીચ પુરોતું છે. આખર તું સ્વતંત્ર જ પુર મળ્યો, તેથી તારી સમજ ગમારોના જેવી કેમ ન હોય ! મહાપરાક્રમી ભીમ પ્રત્યે તે જે અપ્રિય વાતો કહી છે, તે સદન કરવા જેવી નથી. આખી સેના જોઈ રહી હતી, માત્ર અને શ્રીકૃષ્ણની દૃષ્ટિ પણ ત્યાં જ હતી. શત્રુ ભંજે તને અનેકવાર રથબીન કરી દીધો હતો, પરંતુ તેણે એક વખત પણ તારા પ્રત્યે કહી જવાન વાપરી નથી. આમ છતાં પણ તે તેને જે કાંઈ વચન સંભળાવ્યાં છે તથા મારી હાજરી ન હોવાથી તમે બંધેએ મળાને સુલભાનનન આશ્ચર્યના વધ કર્યો છે તે અન્યાયનું હવે તને થોડી જ વારમાં જાન મળશે. હવે હું તને તારા સેના, પુત્ર અને બન્ધુઓ સહિત મરી નાખીશ. યુદ્ધમાં તારા કેમતા જ હું તારા પુત્ર ઇસેનના વન કરીશ. તે વખતે મોહરણને ખીંગ રાત્રીએ પણ મરી સામે આવી જશે તો તેમનો પણ સંહાર કરી નાખીશ. આ વાત હું મારા શત્રુના સેવકને જાણિતી રહું છું.”

આ પ્રસંગે જ્યારે અનુનને કર્ણના પુત્રનો વધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તે સમયે રથોએએ મહાન દુઃખવાદ કર્યો. તે બાપકર સંધ્યામ હવે મારી રજો હતો અને સ્થાં અસ્ત થઈ ગયો. અનુનની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ ચૂકી હતી તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેને બીજાએ કહ્યું—“વિજય ! બહુ સૌભાગ્યની વાત છે કે તે પોતાની મદન પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી લીધી. તે થયું જ સારું થયું કે પાપી-શુદ્ધાત્ર પોતાના પુત્રની સાથે મર્યો ગયો. જાનન ! કૌરવોની સામે આવતાં દેવતાઓનાં પણ પરાજય થઈ જાય, તેમાં જરા પણ સંદેહ નથી. અનુન ! હું તો તારા સિવાય ત્રણ લોકમાં કાંઈ એવું પુણ્ય નથી જોતો કે જે આ મેનની સાથે લાડુ થઈ શકે. તારું જગ અને પરાક્રમ રૂઢ, ક્રોધ અને ધમ્માત્મા સમાન છે. આજ તને એકલાએ જ પુરપૂર્ણ કર્યો છે તેવા કાંઈકથી ન થઈ શકે. આ પ્રસંગે જ જ્યારે તે બન્ધુ-માનવો સહિત કર્ણને મારી નાખીશ તમે કરી તને મનમગ્ન થઈશ.”

અનુનને કહ્યું—“મહાવ્ર ! આ તો તમની જ જાણ છે, કે જેથી હું પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી શક્યો. તમે જેના સમક્ષ

હોવ, રસક હોવ, તેનો વિજય થવામાં આશ્ચર્ય થુ છે કે અનુનંદે આ પ્રમાણે કહેનાં ભગવાન પાસે ધીમે ધીમે ધોડને હાંકના આત્મા અને 'અનુનંદે યુદ્ધ' તે શરૂ થઈ દરમિયાન જાત્રા લાગ્યા, તેઓ બેસ્યા-અનુનંદે જે લોકો યુદ્ધમાં વિજય અને યથા પ્રમ કરવાની ઈચ્છા રાખ્યા હતા તે જ આ સુદીર્ઘ રાત્રીઓ અજ તમારાં આજોથી મરીને પૃથ્વી પર પડેલા છે. તેમનાં શરીરોનાં મર્મસ્થાનો ડિઝાઇન થઈ ગયાં છે, બે કે તેમનાં દેહમાં પ્રણય નથી તો પણ તેમનાં મુખ ઉપર પ્રતી રહેલી દીપ્તિને લીધે તેઓ જીવતા જેવા દેખાઈ રહ્યા છે. જોડે તેમનાં અનેક પ્રકરનાં અલસરો અને વાહનો અદિ પડેલાં છે, તેમનાંથી આ રમુકાં ભગવત ગઈ છે.

આ પ્રમાણે સમાપ્તમાર્ગ બનાવનાં જઈ રહેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે રાત્રીનો સદિન પાંચગાન થઈ ગયાઓ પછી અજાતશત્રુ રાત્રી મુશિહરની પાસે જઈને તેમને પ્રણામ કરીને કહ્યું- 'મહારાજ! સાંસારીની વાત છે કે આપનો શત્રુ મારો મરો છે. હું આપને તેની વધામણી આપું છું. આપના નાના શાહજો પોતાની પ્રતિજ્ઞા પરી કરી તે બધું હાંપની વાત છે. આ સાંસારી રાત્રી મુશિહર રાજા પુત્રી પડ્યા અને શ્રીકૃષ્ણ અને અનુનંદે મળે લગાવીને મળ્યા. તે સમયે આનંદનાં ઉમટેલાં આંસુ-

ઓધી તેઓ બીંભાઈ રહ્યા હતા, તેઓ બોલ્યા 'કમલ નયન શ્રીકૃષ્ણ! આપના મુખથી આ પ્રિય સમાચાર સંતોષાવાથી મારા આનંદના પાર નથી. અરેપર અનુનંદે આ અદ્ભુત કામ કર્યું છે. સદાશયનાં વાત છે કે આજ હું આપ અને મહારાજોને પ્રતિજ્ઞાનાં ભારથી મુક્ત થયેલાં જોઈ રહ્યો છું. પાપી જપાય મારો મરો તે બધું જ સત્ય થયું. કૃષ્ણ! આપના દારા સુરક્ષિત થઈને અનુનંદે જે જપાયનો વંધ કર્યો છે તેથી મને બધું જ પ્રસન્નતા થઈ છે. આપનાં દરેક રીતે અમરુડ પ્રિય અને દિન સાધકમાં લાગ્યા રહે છે. જનાનંદ! જે કામ દેવતાઓથી પણ થઈ શકે તેનું નહોતું તેને અનુનંદે આપની જ સુદિ, જગ અને પરાક્રમથી પૂરું કર્યું છે. આ અસાધ્ય જગત આપની જ કૃપાથી પેતા પેતાના વળું અને આપનાં કોઈમાં પ્રગટ થાય છે. પહેલાં સમૂહ જગત એકાદર અને અન્યકારમય સમુદાયો ડુબેલું હતું, તે આપના અનુકરણી જગતના રૂપમાં પ્રગટ થયું છે. આપ સમૂહ લોકોની યદિ કરનારા અનિવારી પરમેશ્વર છે. આપ જ હિંદીયોના અધિષ્ઠાતા (આધાર) છે. જેને આપનું હાંપન થઈ જાય છે તેને કહી મોઢ નથી યોગ, આપ પુરાણ-પુરુષ છે, પરમ દેવ છે, દેવતાઓના પણ દેવતા, શુભ અને સનાતન છે. જે લોકો આપના શરણમાં આવે છે તેઓ કહી મોઢનાં નથી પાતા. હાંસીય! આપ આદિ-અત્યંત શંકા, વિશ્વવિષાદ અને અપિતરી તરફ છે. જેઓ આપના ભક્ત છે તેઓ મહાનમહાન સંકેશને પાર કરે છે. આપ પરથી પણ પર છે. આપ-પરમેશ્વરનું શરણ લેનારને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. મારે વેદ જેમનાં ધણું ગાન કરે છે તે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનું શરણ લઈને હું અનુપમ કૃપાથી પ્રમ કરીશ. માધવ! આપ જ સર્વની ઉત્પત્તિ અને પ્રજાનું કારણ છે, સર્વના આત્મા છે, આપ ધનંજયના મિત્ર, દિનેશી અને રમુક છે. આપના શરણમાં આવવાથી મનુષ્યની મુખપૂર્વક ઉત્પત્તિ થાય છે. જગદીશ્વર! ભયરે પ્રવચકાજ આવે છે તે વખતે આ સર્વ આદિ-જનની શંકા આપ પરમેશ્વરમાં જ લીન થઈ જાય છે. આપ જ પરમ દેવ નાગવલ, જાનારવપ શ્રીહરિ અને મુદુ-જોના આશ્રયસ્થ જગવાન વિદ્યુ છે. આપનાં તત્ત્વને રેવતીઓ પણ નથી જાણતા. એક સર્વવલુલ્લસન આપ પરમાત્માને જોને જમારો સખા બનાવ્યા છે.

ધુમિધિરે આ પ્રમાણે કહેતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ
‘ધમરાજ ! આપની ઉમ તપસ્યા, પરમ ધર્મ, સાધુતા
તથા સરળતાથી જ પાપી જન્મદય માયોં ગયો છે.
સંસારમાં સ્વએવાન, બહુબળ, વૈષ્ણ, ત્વરા તથા અગ્રેય
ભુક્તિમાં ક્રોધ પણ અણુનના સમાન નથી. તેથી જ
આપના નાના ભાઈએ રણરૂમિમાં ધતુસેનાનો સંહાર
કરીને સિન્ધુરાજનું મસ્તક કાપી નાખ્યું છે.’

આ સાંભળી યુધામન્યુ અણુનને ગળે લગાડ્યો અને
તેના મુખ પર હાથ ફેરવી સામગ્રી આપતાં કહ્યું; અણુન !
જે કામને બંદ સાંઢને સમ્પૂર્ણ ફેરતાએ પણ કરી ન
છો તે કામ આજે તે કરી બતાવ્યું છે. સૌભાગ્યની
વાત છે કે આજે તારા માયા ઉપરનો ભાર ઊતરી ગયો,
જન્મદયને મરીને તે તારી પ્રાનિતા પૂરી કરી. ત્યારપછી
યારવાર ભીમસેન અને સાત્યાકિએ પણ ધમરાજને
પ્રણામ કર્યાં. તેમની સથે પાંચાથ દેશના રાજકુમાર
ધુધામન્યુ અને ઉત્તમૌલ પણ હતા. તે બંને વંશિને
હથ્થ નેત્રી બેઠેલા નેક ધુમિધિરે તેમનું આમનનન

કહ્યું તેઓ બોલ્યા — આજ બહુ આનન્દની વત છે
કે તમને બંનેને હું આ સેનમય સમુદ્રમાંથી મુકે
અમેલા નેક રહો છું તમે બંને યુદ્ધમાં વિજયી થયા,
તમારી સામે આવીને દોણાચાર્ય અને કૃતવ્રા પણ
પરાસ્ત થઇ ગયા, અનેક પ્રહારનાં સંસ્થા તમે કહ્યુંને
હરાવ્યો અને રાજ યજ્ઞને પણ મારી ભગાડ્યો. હવે
તમને કુશળ નેકને મને બહુ પ્રસન્નતા થઈ રહી છે
તમે મારી અણુન પાલન કરો. હો અને મારા પ્રાપ્ત
ગૌરવ થરાવે છે. સમામર્મ કહી તમારી હર થઈ જો
તેમ નથી. સદ્ભાગ્યથી જ હું બજ તમને જીત-
ભગતા નેક રહો છું.

ભીમસેન અને સાત્યાકિને આ પ્રમણે કહીને ધર્મ-
રાજે તેમને કરી ગળે લગાડ્યા અને બંનન્દનાં આમ
વહાવવા લાગ્યા. રાજનું આ સમયે પાંચેનાં કમ્પૂર્ણ
સેના આનન્દમન થઇ ગઇ. પછી તેણે ખૂંચ ઉઠાવી
યુદ્ધમાં મન લગ્યું.

દુર્યોધન અને દ્રોણાચાર્યની રોષપૂર્ણ વાતચીત તથા કહ્યું-દુર્યોધન-સંવાદ

સંજય કહે છે—રાજનું જન્મદય માયોં જતાં
આપેના પુત્ર દુર્યોધન આમ વહાવવા લાગ્યો. તેની
રિયાત ખૂબ દયાજનક બની ગઈ. હવે યમુઓ ઉપર
વિજય મેળવનાનો તેના મળે ઉત્સાહ જતા રહ્યો.
અણુન, ભીમસેન અને સાત્યાકિએ કૌરવસેનાનો ખૂબ
સંહાર કરી નાખેલા નેક તેના ચહેરા ઉદાસ થઇ
ગયો. આગે ભરાઈ આવી. તે વિચારવા લાગ્યો—આ
પૃથ્વી પર અણુનના સમાન ક્રોધ યોદ્ધો નથી. જ્યારે
અણુનને ક્રોધ થતો આવે છે તે સમયે તેની આગળ
દ્રોણાચાર્ય, કહ્યું, અશ્વત્થામા અને કૃપાચાર્ય પણ ટકી
રાહતા નથી. આજના યુદ્ધમાં તેણે મારા જન્મ જ મહા-
રથીએને હરાવીને સિન્ધુરાજનો વધ કર્યો પણ ક્રોધ
પણ તેને રાહ ન લગ્યું. હાથ મારી આટલી મોટી
સેનાને પાંચેએ હરક રીતે નષ્ટ કરી દીધી. જેના
ભરોસે બંને યુદ્ધને માટે અજયસેનાની તૈયારી કરી,
જેના પરાક્રમના આશય લઈ સન્ધિ માટે આવેલા
શ્રીકૃષ્ણને મેં તણખલા સમાન માન્યા તે કહ્યુંને પણ
અણુનને યુદ્ધમાં પરાસ્ત કરી દીધો.

મહારાજ ! આખા જગતનો અપરાધ કરનાર આપનો
પુત્ર ક્યારે આ પ્રમાણે વિચારતાં વિચારતાં ખૂબ આક્રુષ્ટ

થઈ ગયો ત્યારે આચાર્ય દ્રોણનાં દર્શન કરગ મારે તેમની
પાસે ગયો અને તેમને કૌરવસેનાના મહાન સંહારનો
સચચાર સંભળાવ્યા. તેણે એ પણ બતાવ્યું કે યમુઓ
વિજયી થઈ રહ્યા છે અને કૌરવો આપણના સમુદ્ધમાં
ડૂબી રહ્યા છે. પછી કહેવ લાગ્યો—આચાર્ય ! અણુનને
અમારી સાત અશ્વોદિપ્તી સેનાનો નાશ કરીને આપના
શિવ જન્મદયને પણ વધ કરી દીધો. એકાદ ! જેણે
અમને વિજય અપાવનાની ઇચ્છાથી પોતાના પ્રાણ છોડીને
ધમલોડાના માગ લીધો, તે ઉપદ્રવી સુહૃદો કણ
બંને કેવી રીતે ચૂકવી દીધાં ! જે રાત્રીએ અમારે મટે
આ જામને જીતવા ચાહતા હતા તેઓ જ્યેષ્ઠ જૈષ્ઠ
છોડીને ભૂમિ પર સ્પર્શ રહ્યાં છે. આ પ્રમાણે સ્વાધર્મને
માટે મિત્રોના સંહાર કરાવીને હવે હું હત્તર વખત અશ્વ-
મેધ થઇ ગયું તો પણ મને પવિત્ર ન કરી શકે. હું
આચાર્યશ્રદ્ધ અને પતિત છું. પોતાનાં સગાસબ્બનીઓ
સાથે મેં ક્રોધ કર્યો છે. એકાદ ! રાત્રીએની વચ્ચે મારે
ચપટે પૃથ્વી ફાટતી કેમ નથી કે જેથી હું તેમાં લપટ
જઈ. મારા પિતામહ દોહીલુદાણ સદને જાણપ્રમાપર
પદકા છે. તેઓ યુદ્ધમાં ગામી ગયા પણ હું તેમની
રક્ત ન કરી શક્યો. શમ્ભોજરાજ, અભયજય સર્વ

બીજા સુદરેશન મંદેશા નેચા છતાં પણ દવે જીવવામાં મને શો લાભ છે ! હે શત્રુધારીઓમાં એક આચાર્ય ! હું મારા મધયાગ વગેરે શુભ કર્યોના, પરા-ક્રમના તથા-પુત્રોના સેગન્દ ખાત્રને આપની સામે સચ પ્રાંતણ કરું છું કે દવે હું પાંડવો સહિત સમૂહ પાંડવ રાજ્યોને મારીને જ શાન્તિ પામીશ. અથવા જે લોકો મારે માટે મુદ્દ કરનાં કરનાં અનુનના હાથથી પ્રભુ બોધ્યે છે તેમના લેડમાં આત્મે જલ્પ. આ વખતે મરા સહાયો પણ મને મદદ કરવા નથી માલના. બીજાઓની તે વાત જવાદો, પરન્તુ સર્વ આપ પણ અમારી હોશ્તા કરા છે. અનુન આપનો વદાલો થય છે ને, તેથી જ આનું યજ છે. આ સમયે તો હું કેવળ કહુંને જ એવો નેહ છું કે જે સાચાં વિષયો મારા વિષય છલ્લ છે. જે મધ્ય, મિત્રને સારી રીતે પીછ છુડા વિના જ તેને મિત્ર કરવાના કામ ઉગ મે છે તેનું તે કામ જીવું જ વલે છે. જ્યાર, જરિત્રા, અધીય દ, શિષિ અને વસાનિ વગેરે રાજ્યો મારે માટે મુદ્દમાં માર્યા ગયા, તેમના વિના મને આ જીવનથી કંઈ લાંસ નથી. તેથી હું ત્યાં તે શ્રેષ્ઠ પુરો પથમાં છે ત્યાં જ જાઉં છું. આ તો કેવળ પાંડવોના આચાર્ય હો, દવે મને જવાની આશા આપો.

રાજા ! આપના પુત્રની કહેલી વાતો સાંભળી આચાર્ય કોણ મનમાં બહુ દુઃખી થયા. તેજો થોડી ચર મુધી કંઈક રચારતા રહ્યા, પછી અત્યંત અધિન થઈ બોલ્યા—‘દુષોધિન ! તું આ પ્રમાણે તારાં વાગ્યાઓથી મને છેદી શા માટે રહ્યો છે ? હું તો હમેશથી તને કહેતો આવ્યો છું કે અનુનને મુદ્દમાં છતવે અસંભવિત છે. જે વીરમપિતામહને અને ત્રણ લોકના સર્વશ્રેષ્ઠ વીર સમજતા હતા તેઓ પણ ત્યારે મર્યાં ગયાં તો બીજાઓથી મું આશા રાખી શકાય ? તે ત્યારે જુગાર ખેલવો ચક્ર ક્યો હતો, તે વખતે વિદુર-જીએ કહ્યું—‘જેણે દુષોધિન ! આ કોરસમામાં ચકુનિ જે આ પાસા ફેડી રહ્યો છે તેને પાસા ન સમજ, તે એક દિવસ તોદાય બાણે બની જશે.’ તે જ પાસાઓ દવે અનુનના હાથથી બાણ બનીને આપણને મારી રહ્યા છે, તે દિવસે વિદુરની વાત તારી સમજમાં ન, આવી. વિદુરની ધીર છે, મહાત્મા પુષ્પ છે. તેમણે તારા કલ્પ મારે સારી વાતો કહી હતી, પરન્તુ તે વિષયના હિતજામાં લેધની અવગત કરી. જાને ને આ મધ્યકર

સંહાર અચ્ચે છે તે તેમનાં વચનોન અનુદરુન જ કય છે. જે મધ્ય પોતાના દિતેથી મિત્રોનાં હિતકર વચનોની અવગતતા કરીને મનમાંનો વતાર કરે છે તે થેડા જ વખતમાં રોષનીવ જ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે. આટલું જ નહિ. તે એક બીજો ગદુ કારે અન્યાય ક્યો કે અમારી સામે કોપલિને કસમાં બોધવોને અપમાનિત કરી. તે ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ છે, ફેર પ્રકારના ધર્મોનું પાલન કરે છે, તે આવા અપમાનને થેડા ન હતી. માન્યારીનન. તે પાપનું જ આ મહાન ફળ પ્રાપ્ત થયું છે. જો આ ફળ અહિં ન મળ્યું હેત તો પરમોકમાં તારે આથી પણ બાંધક ફલ લે મરવો પડત. પાંડવો મારા પુત્રો સમાન છે. તેઓ સદા ધર્મનું અચરણ કરતા રહે છે. મારા સિવાય બીજો એવો કયો મનુષ્ય છે કે ને બાંધક કહેવવાં છતાં તેમનો કોઈ કરે ? દુષોધિન ! તું તો મરી નહોતો ગયો, કયું, કપાચાર, કલ્પ અને અધ્યાત્મ આ ગણ પણ જીવતા હતા; છતાં સિન્ધુરાનનું મનુષ્ય કાથી થયું ? તમે ગજાએ મગી તેને કેમ ન જવારી લીધો ? રાજા જ્યાર આસ કરીને મારા પર અને તારા પર જ પોતાના જીવનની રક્ષાને કારણે રાખીને બેઠો હતો. તો પણ જો અનુનના હાથથી તેની ગણ ન થઈ ચકી તો મને દવે માગ જીવનની રક્ષાનું પત્ર કંઈ કેટલું નથી કેખાનું. ત્યાં મોટામેટા મહારથાઓની વચ્ચે સન્ધુરાન પથર અને જરિત્રા માર્યા ગયા ત્યાં તું કોના ગમગાની આશા રાખે કે ? નેજોને ફેર સહિત સમૂહ રેવાઓ પણ મારી કંકા નહોતા તે બીજાઓને જ્યારથી જે મનુષ્ય મુખમાં પડેલા નેચા છે ત્યારથી હું એમ જ વિચારું છું કે દવે પૂર્વી તારી રહી ચકચની નથી. આ જો, પાંડવો અને કન્યેની સેનઓ એકી સારે મળાને મારા ઉપર ચરી આવી રહી છે. દુષોધિન ! દવે હું પાંડવ રાજ્યોને માર્યા વગર મારું કલ્પ બીજાની નહિ. આજ મુદ્દમાં હું તે જ કામ કરીશ કે જેમાં તારું દિત થાય, મારા પુત્ર અધ્યક્ષ માને જાને કહેજે કે તે મુદ્દમાં પોતાના જીવનની રક્ષા કરતાં નેકલો યજ કરે તેથી સોમલોનો સંહાર કરે, તેમને જીવતા ન હોય. દશ, દમ, સત્ત અને સરગના વગેરે યજોમાં હલ રહે. ધમપ્રધાન ક્યોને જ કરે, આકલોને સન્નિધ રાખે, પોતાની કક્ષિન અનુધર લેમનો સંહાર કરે જેમનું અપમાન કરી ન કરે,

કારણ કે તેઓ આંત્રીની જાણ સમાન તેજસ્વી હોય છે. રાજાના હવે હું મહાસંઘામને માટે શત્રુસેનામાં પ્રવેશ કરું છું. તારામાં સંકેત હોય તો સેનાની રક્ષા કરજે. કારણ કે કોષમાં બરાએલા કોરવા તથા સંજયોનું આજ રત્નમાં પણ યુદ્ધ થશે. આ પ્રમાણે કહીને અચર્ય દ્રોણ પાંડવો તથા સંજયો સાથે યુદ્ધ કરવા માટે ચાલ્યા ગયા.

આચાર્યની પ્રેરણા મળતાં દુર્યોધને પણ યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે કહ્યું કે 'હું જીતું છું, અથવા'

શત્રુઓની સહાયતાથી. અર્જુનને દ્રોણાચાર્યનો વ્યૂહ-કેરીને બધા ચેલાઓની સામે જ સિંધુરાજનો વધ કર્યો છે. મારી મોટા ભાગની સેના અર્જુનના હાથે નુકસાન થઈ ગઈ. હવે થોડાં જ બચી છે, જે આ યુદ્ધમાં આચાર્ય

દ્રોણે અર્જુનને શકવાની પૂરેપૂરી કોશિશ કરી હોય તો લાખ પ્રવળ કરવા છતાં પણ અર્જુન તે દુનિવ વ્યૂહને તોડી ન શકે, પરંતુ તે કોણનો પરમ પ્રિય છે, તેથી જ તો આચાર્યે જ્યારે જ્યારે જ્યારે જ્યારે જ્યારે અર્જુનને વ્યૂહમાં મુકતાં માર્ગ આપી દીધો, જે એમણે પહેલેથી જ સિંધુરાજને ધેર જતા રહેવાની આજ્ઞા આપી દીધી હોત તો જરૂર મનુષ્યોનો બાદલો મોટો સંહાર ન થાત. મિત્ર! જ્યારે ચીતાના પ્રાણ જ્યાંવરા માટે ધેર જતાને તેજસ્ર કહે, પરંતુ મેં અધમે જ દ્રોણથી અભય મેળવીને તેને શેષી કીધો. આજના યુદ્ધમાં ચિત્રસેન આદિ મારા બાકાઓ પણ આપણા દેખતાં દેખતાં બીમસેનના હાથે માર્યા ગયા.'

કહ્યું કહ્યું—આપ! તમે આચાર્યની નિંદા ન કરો. તે તો પોતાનાં જાન, સંકેત અને ઉત્સાહ અનુસાર મેળોતી પણ પદ્ધતિ ન કરીને યુદ્ધ કરે જ છે. અર્જુન કોણને વધવાની સેનામાં પુરતી મર્યાદા તેથી તેમાં મને તેમને કંઈ દાવ નથી દેખાતો. મેં પણ તે રણગણનાં તકની સાથે રહીને ખૂબ પ્રવળ કર્યો, તો પણ સિંધુરાજ મર્યાદા આપી આમાં પ્રારબ્ધને જ મુખ્ય કમળો. મનુષ્યે ઉલોગથીયે યજ્ઞને સદા નિઃશંક ભાવથી ચોનાના કર્તવ્ય પાલન કરવું જોઈએ. સિદ્ધિ તો દેવને આપીને છે, આપણે :કષ્ટ કરીને પાંડવોને છેલ્લાં, તેમને મારવા માટે જેર :આપ્યું; લાક્ષ્યકર્મો બાળ્યા, જુગારમાં હારાંધ્યા અને :રાજનીતિનો આશ્રય લઈને તેમને વનમાં પણ મે મર્યાદા :આ પ્રમાણે પ્રવળ કરીને આપણે તેમના વિરુદ્ધ એ કંઈ :કરું તેને પ્રારબ્ધે બંધ કરી દીધું. છતાં પણ દેવને (પ્રારબ્ધને) નિરબંધ સંગ્રહને તમે યુદ્ધ જ કરવા રહો.

રાજા આ પ્રમાણે કહ્યું અને દુર્યોધન કેટલીક શબ્દો કરી વડા હના કોટલામાં તેમને રણમિત્રમાં પાંડવોની સેના નજરે પડી. પછી તો આપના પુત્રોનું યુદ્ધમાંની સાથે ધગસાણ યુદ્ધ છેલ્લું ગયું.

યુધિષ્ઠિરદ્વારા દુર્યોધનનો પરાજય, દ્રોણના હાથે શિખિનો વધ તથા બીમ દ્વારા કલિંગ, કૃપ, જયરાત, દુર્મહ અને દુષ્ટકલ્પનો વધ

સંજય કહે છે—મહારાજ! પંચાય અને દોરવ વીરોમાં પરસ્પર યુદ્ધ થયા લાખો. બધા ચેલાઓ એક-બીજાને બાણ, તોમર અને શાંતકાથી વિધીને પમલોટ નીકળવા લાગ્યા. થોડી જ ઘડીમાં યુદ્ધનું ૧૫ મુજ

ભાગ કરી ગયું. સેનોની નડી વડી નીકળી. તે વખતે આપના મનુષ્યોનું મુજ દુર્યોધનનાં લીકણ બળોનો મર આપીને પંચાય વીરો આંત્રમેઘ બાજય લાખો. દેવનાં આજ્ઞાથી પીતલ થઈને પાંડવ કેનિકા બરામાપી

લાગ્યા, તે સમયે આપના પુત્રે જેનું પરાક્રમ કરી બતાવ્યું તેણે કોરવપક્ષના કોઈ પણ બીજા વીરે ન હતું. દુષેધિનદ્વારા પાંડવ-સેનાને નષ્ટ થતી જોઈ પાંચાલ વંશી ભીમસેનેને આગળ કરીને તેના ઉપર તૂટી પડ્યા. તેણે ભીમસેનેને દશ, નકુળ-સહદેવને ત્રણ ત્રણ, વિરાટ અને દુઃશને ૭૭, કિષ્કિન્દીને એ, બૃહદ્વજને સિતેર, યુધિષ્ઠિરને સાત અને કેકય તથા યેરિ દેવના ચોદાસને અનેકે તીર્થા બાણેથી વિધી દીધા. પછી સામ્પત્તિને પાંચ, દ્રોપદીના પુત્રોને ત્રણ ત્રણ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને અનેક બાણેથી વિધીને સિંદન દ કર્યો, તે સિવાય પણ મેં કેડા ચોદાસને અને તેમના દાથીઓને કે પી નાખ્યા. ત્યારે પાંડવોની સેના રજુભૂમિમાંથી ભાગતા લગી. આ જોઈ રાજા યુધિષ્ઠિર ક્રોધમાં ભરાઈને આપના પુત્રને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેની તરફ લખા. દુષેધિને ત્રણ બાણેથી ધર્મરાજના સારથીને ઘમસ કરીને એક બાણથી તેમના ધનુષને કાઢી નાખ્યું. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે તુરત જ બીજું ધનુષ લઈને જે બદલથી દુષેધિનના ધનુષના પણ ત્રણ કુક્રા કરી દીધા. પછી દશ લીલણ સાધકથી તેને વિધી દીધા. યુધિષ્ઠિરે જોરેલા બાણો દુષેધિનનાં ચર્મશયોને ઉઠીને પૃથ્વીમાં સમાઈ ગયાં. ત્યારપછી ધર્મરાજએ દુષેધિન પર એક બીજું પગ લખકેર બાણ ચલાવ્યું. તેની ચોટથી દુષેધિનને મજાળ આવી ગઈ અને તે રથની એક પર ઢળી ગયો. થેડી જ વારમાં ત્યારે તે કોશમાં આવ્યો ત્યારે તેણે કરી મજાલુન ધનુષ દાઘમાં લીધું. એટલામાં પાંચમ વીરો વિજયની પ્રમુખથી તુરત દુષેધિન ઉપર બધી પહોંચ્યા. તેમને આવતા જોઈ દોળાચાચે દુષેધિનની રક્ષા માટે વચમાં જ રોકી લીધા. પછી તો આપની અને યતુ-ઓની સેનામાં મહાન સંગ્રામ થતા લાગ્યો.

તે સમયે આનું ન, સત્યકિ, યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન, નકુળ, સહદેવ, સેના સદિન બૃહદ્વજ, રાજા વિરાટ, કેકય, મત્સ્ય, શાહર તથા રાજા દુષ્ટે પણ દોળાચાચ પર દુમયો કર્યો. દ્રોપદીના પાંચે પુત્રો અને રાક્ષસ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ પોતાની સેના સાથે લઈને તેમના ઉપર ધમ્યો. પ્રહાર કરવામાં કુશળ ૭ દળર પાંચાલો તથા પ્રત્યક્ષે પણ શિખરની આગળ રાખીને દોણ પર જ આવડાવ્યું હતું. આ પ્રમુખે પાંડવપક્ષના બીજા મહારથીઓ પણ આચાર્ય દોણ તરફ જ લખ્યા. જે સમયે તે યુદ્ધરો યુદ્ધને માટે પહોંચ્યા ત્યારે ભવકેર રાત્રિ ચાલ

ચર્ચ મધ હતી. તે સમયે દોળાચાચ અને સુજયો વચ્ચે બાધનક મુદ્દ થતા લાગ્યું. બંધ અન્ધાર છાશ જવાને લીધે કથાય હતું સજ્જન ન હતું. પોતાના કે સામા પક્ષનાની એ બાધાણ પડતી ન હતી. તે રાત્રિના આરંભકાળમાં બંધ લે કા દન્યત જેવા થઈ રહ્યા હતા. રજુભૂમિનાં ધુળ નકુળની ધારાઓથી મોટી ચર્ચ હતી રાત્રિસમયના તે ઘેર મુદ્દમાં પાંડવો અને સુજયો ક્રોધમાં ભરાઈને એક સાથે આચાર્ય દોણ પર તૂટી પડ્યા. પાનુ આચાર્યની સાથે જેજે મુખ્ય મહારથીઓ આવ્યા તેમાંથી કેટલાકને તો તેમણે યમશેષ મોકલી દીધા અને કેટલાકને મરી ભગાડ્યા કોણે એકલાએ જ દળરો દાધી. દશ દળર રથ, લાકણે પામરજ અન્ધ બબળે ઘેડેરજોને કે પી નાખ્યા. બૃહદ્વજના પુત્રોને તથા કેકયેને પણ વેગ વાળી બાણથી ઘમસ કરીને તેમને યેનકે પહોંચાડ્યા.

આ પ્રમુખે દોળાચાચને યતુમેનાને સંહાર કરતા જોઈ પ્રતાપી રાજા શિખિ બબળત ક્રોધમાં ભરાઈને તેમની સામે આવ્યો. પાછાન્યેનાના મહારથીને આવતા જોઈ દોણે દશ બાણ મારીને તેને ઘમસ કર્યો. રાજા શિખિએ પણ તુરત જ બંધો લીધો. તેણે ત્રીસ બાણોથી દોણને ઘમસ કરીને એક બદલથી તેમના સારથીને મરી નાખ્યો. ત્યારે દોણે તેના થેડા અને સારથીને મારી તેના કુદાસપ્રણિત કિરને પણ ધાથી બચાગ કરી દીધું. એટલામાં દુષેધિને દોણને માટે તુરત જ બીજા સારથી એકલો. તેણે આનીને ચોદાસોની ઘમસ સંભાળા આપ્યે દોણે કરીથી યતુઓ પર દુમયો કર્યો.

આ બાણુ કલિગરાજનો પુત્ર પોતાની સેનાની સાથે ભીમસેન પર તૂટી પડ્યો. ભીમસેને પહેલાં તેના ગિતા કલિગરાજને મારી નાખ્યો દેના તેની તેના ઉપર તે રાજકુમારનો કંથ ખુબ જ વધી ગયો દેનો. તેણે ભીમને પહેલાં પાંચ બાણોથી ઘમસ કરીને પછી સાત બાણોથી વિધી દીધા. ત્યારપછી તેના સારથી વિશાકને પણ ત્રણ બાણ મારીને એક બાણથી તેના રથની ખગલ કાપી નાખી. દેવે ભીમસેનના ક્રોધ સીમા ન રહી. તે પોતાના રથથી દુદીને તેના રથ પર ચડી ગયો અને તે ક્રોધમાં ભરાઈલા કલિગરાજને ખુબ જોરથી મુકી ગયો. પાવડન-દન ભીમ અબળત બાળ ન દેનો. તેના મુક્ષની ચેટથી તેના પાંસજોષિયાં તુડા ચર્ચ ગયાં. તેની આ દંડા કણુ તથા તેના બાધાઓથી સદન ન ચર્ચ. તેમણે કરી સાપની મારક તેને લીલણ

જાણી વિષય માંડ્યો. ત્યારે બીમસેન કહિ ગયા રથને
 ઊઠીને ધ્રુવના રથ પર ચડી ગયો. ધ્રુવ પણ તેના ઉપર
 સતત બાણો ચલાવી રહ્યો હતો. મહાબલી બીમે તેને
 પણ મુઠ્ઠાથી મારી નાખ્યો. પછી તે જમરાતના રથ
 પર ચડ્યો અને સિંહનાદ કરતાં તેને પણ એક રથ
 હાથથી ધુંગો લગાડ્યો. આ પ્રમાણ કહ્યુંની સામે જ
 તેણે તેને પણ મારી નાખ્યો. ત્યારે કહેું બીમસેન પર
 એક સુરણમંથી શક્તિનો પ્રદાર કર્યો. પરન્તુ બીમસેન
 હચમચાઈ જાતો હતો હાથમાં પકડી લીધી અને તેને જ
 પાછો કહેું પર ફેંકી. કહેું ઉપર આવતી તે શક્તિને
 સૂચનિએ બાણથી કાપી નાખી. આ પ્રમથે અદ્ભુત
 પરાક્રમ બીમ યુદ્ધમાં મહાન પુરુષાર્થ કરીને ફરી પોતાના
 રથ પર આવીને બેઠો અને આપની સેના પર ક્રુર્યો
 કર્યો. ક્રોધમાં ભરાયેલા યથરાજ સમાન બીમસેનને
 આગેના લોચ આવના પુત્રોએ બાણ મારીને તેને આગ્રજ
 વપને રાહી દીધો અને બાણવર્ષથી તેને આચ્છાદિત
 કરી દીધો. આ લોચ બીમસેન પોતાના બાણોથી દુર્મના
 સારથી અને ધૌર્યને યમસૌક પહોંચાડી દીધો. દુર્મના
 પુત્રોના રથ પર જઈ ચડ્યો. હવે એક જ રથ પર

બેઠેલા બન્ને મહાઓ બીમ પર દુર્મના કરી તેને તીખાં
 બાણથી વિષય લાગ્યા. ત્યારે બીમસેન કહેું, અપમાન,
 દુર્ગોભન, પ્રમથ અને બદ્ધસીકના જેવાં જોતાં જ
 દુર્મના અને દુર્મચના રથને લાત મારીને તેમને જમીન
 ઉપર નાખ્યા. પછી આપના તે બન્ને પુત્રોને મુઠ્ઠાથી
 મારીમારીને ક્રુર પર બનાવી દીધું અને ખૂબ જોરથી
 મર્જના કરી. તે સમયે કોરવસેનામાં હાહાકાર મચી
 ગયો. બીમની સામે જોઈને રાજાએ કહેવા દયા કે-આ
 લીમ નયો! બીમના રથમાં સાક્ષાત્ જગતન રદ કો-યો
 સામે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. મહારાજ! આમ કરીને બંધ
 રાજ્યો ભાગરા લાગ્યા. બંધાના દોષ કીરી અથા દના,
 બંધા પોતાની સરથીઓ ત્વરાથી ભગવાની જતા દના, તે
 વખતે જે જણા એક સાથે ભામતા ન હતા, તે
 એકલા જ પોતપોતાનો જીવ અપાવવા દોટ મૂકતા હતા.

આ પ્રમાણે તે રાત્રિની શરૂઆતમાં બીમે ક્રોધ-
 સેનાને સાગી રીતે સંદર કર્યો. આથી નકુલ, અરેષ,
 દુપદ વિરાટ, કેવલ અને રાજા મુખિરિને ખડ પ્રમથ
 થઈ, તેઓ બીમસેનની પ્રથંસા કરવા લાગ્યા.

આચાર્ય દ્રોણનું આક્રમણ, ઘટોત્કચ અને અસ્વત્થામાનું ઘોર-યુદ્ધ

શંભય કહે છે—સાત્વિક પ્રયે રાજા સોમદત્તનો
 ક્રોધ બહુ જ વધી ગયો હતો. તેનું શરણ એ હતું કે
 સાત્વિકિએ તેનો ધ્રુવ ત્યારે અનન્યજનો ત્યાગ કરીને
 મોરેશ હતો તે વખતે તેને મારી નાખ્યો હતો. સોમદત્ત
 નવ બાણ મારીને સાત્વિકિને વિધી દીધો. પછી
 સાત્વિકિએ પણ નવ બાણોથી તેને ધમધ કરી દીધો.
 સાત્વિકિ મળવાન હતો અને તેનું ધ્રુવ પણ ખૂબ
 મજબુત હતું આથી તેના મારથી સોમદત્ત અસ્ત
 ધમધ થઈ ગયો, અને મૂર્ચ્છિત થઈને રથની બેઠકમાં
 પડી ગયો. આ લોચ તેનો સારથી તેને રણભૂમિમાંથી
 મહાર લઈ ગયો. ત્યારે સાત્વિકિનો વધ કરવાની હઠ્ઠાથી
 આચાર્ય દ્રોણ તેના ઉપર અપર્યાપ. નેમને આવના લોચ
 મુખિરિર વગેરે વીરો સ્વપ્રક્રિતી રક્ષા માટે તેને પેરીને
 ઊભા થઈ ગયા. ત્યારપછી દ્રોણનું પાંડવોની સથે યુદ્ધ
 શરૂ થયું. દ્રોણે પાંડવસેનાને બાણોથી આઘાતિત કરી
 દીધી અને મુખિરિરને પણ ખૂબ ધમધ કર્યો. પછી
 સાત્વિકિને ક્રુર, મુદ્ધુઅને વીર, બીમસેનને નર, નકુલને
 પાંચ, હઠ્ઠેને આદ, કિમપ્રક્રિતિ સો, ક્રોધીના દરેક

પુત્રને પાંચ, વિરાટને આદ, દુપદને ક્રુર, ક્રોધામનને
 પણ અને ઉનમોહને જ બાણ મારીને વિધી દીધો.
 ત્યારપછી બીજા ચોક્કસને પણ ધમધ કરીને મુખિરિ
 તરફ વળ્યા. નેમનાં બાણોથી આતનાદ કરવા પાંડવ
 સૈનિક બધી દિશાઓમાં ભાગરા લાગ્યા જેને વર
 આચાર્યની સ.મે આવતો, તેનું મરતક કાપીને અસ્થાન
 બાણો પૂરીમાં સમગ્ર જતાં આ પ્રમથે, દ્રોણનાં
 બાણોથી ધમધ થયેલી પાંડવસેના અનુનના નેતા-
 નેતાં જ ભવમીત યદને જાતી નીકળ્યા.

આ લોચ અનુનને ક્રોધીએ કહેું—ત્રે વિર!
 હવે આપ આચાર્યના રથ તરફ ચલો. ત્યારે ભવમીત
 ચોક્કસને દાણના રથ તરફ દોડ્યા. બીમસેન પણ
 પોતાના સરથી વિગોકને આપા આવી ર. 'મને
 રથની પરી લઈ ચાલ.' બીમની આગળી વિમે
 પણ અનુનની પાછળ પોતાનો રથ રથાયો. તે બન્ને
 બાણોએ તેવાર થઈ દ્રોણની મેના તરફ જતાં બે
 ક્રુર. પાંચ, ધ. જ. અરેષ, દ્રોણ, ક્રુર અને
 અને કેવલ મહારથીએ પણ તેમને સાથ આપ્યો.

મહારાજ ! ત્યારપછી તે ફરતા ખર્ચ કરી દેનારે સઘામ
છેદાઈ ગયો. અનુગે અને બાંધે પેતાની સહ રક્ષાઓની
મોટી મેના સહનને આપી સેનાના દિગ્વિજય અને ઉપર
જાગ્યાં મેરો ધાલ્યો. તે બંને વીરોને ત્યાં ઉપરિચય
લેઈ, ધૃત્યકિ અને ધૃત્યુચન પણ આવી ગયા.
જ્યેષ્ઠતાના વધથી અશ્વત્થામા બહુ નીકળ્યો હતો.
તેણે સ્થાપકિને આવેતા લેઈ તેને મરી નાખવાનો
નિચાર કરી તેના પર દુષ્ટતા કર્યો. આ લેઈ બીમસેનના
પુત્ર ધૃતોત્તમે ક્રોધમાં ભરાઈને પોતાના યુગ્મને રોક્યો.
ધૃતોત્તમને રથ લોહનો હતો હતો. તેને આઠ પૈડાં હતાં.
તે ખૂબ જ મોટો અને બધું કર હતો. તેમાં બેસીને તે
અશ્વત્થામા તરફ ચાલ્યો. એક અક્ષોભેષી રક્ષસી સેના
તેની ચરે બાજુએ મેરામેરી હતી. ક્રોધના હાથમાં
ત્રિશુળ હતું તો કે હાથમાં હાથમાં મુરગર, કે હાથમાં
પત્રપત્રી 'સિદ્ધાઓ' હતી તો કે હાથમાં હાથમાં રક્ષ
ધૃતોત્તમ પ્રથમકળના રથધારી યમરાજ જેને જાણીને
હતો. તેણે હાથમાં જાલેલા મદાન ધનુષને લેઈને
રાજાઓ બધી બાજુએ ઘડ ગયા. તે બધું કર શરીર-
વાળો રક્ષસ પર્વત સમાન જાણે હતો. મોટીમોટી
કદોને લીધે તેનું મુખ ત્રિરાજ તથા બધું કર લાગતું
હતું. કાન પુટા જેવા, કાઠી ખૂબ જ મોટી,
વળ જોતા, આંખો લાવાનક, મોંઘા ઉપર ચમકાટ
અને પેટ આગળપડતું હતું. માથાના વળ : મુકટથી
દંડાઓ હતા. તે મુખ પરોણું કરીને જોતા રહેલા
યમરાજ સમાન સપ્તર્ષી પ્રાણીઓને ત્રાસ પડેનારી
રહો હતો. યુદ્ધો તેને જોતાં જ બાજુએ ધડ જતા
હતા. રથધારી ધૃતોત્તમને હાથમાં ધનુષ લઈને આવેતા
લેઈ દુષેધિની સેનામાં ખગરાજાટ મળી ગયો. એકેક
ચોદાઓ બધી બાજુએ ધડ જાવા. તે રક્ષસના સિંદ-
નાથી અત્યંત લાખીત ઘડને હાથીઓ મૂક હાથ
લાગ્યા. મનુષ્યો વિદ્યુત ઘડ ગયા. પછી તો ત્યાં ચારે
બાજુથી જળધેની વર્ષા શરૂ થઈ ગઈ. રાત્રિ દેવતાથી
તે સમયે રક્ષસોનું બળ બહુ જ વધેલું હતું. તેમણે
ચક્રવર્તી લોહનાં ચક્ર, મુરુપટ્ટી, ગ્રાસ, તોમર, યવ,
સનધી અને પટ્ટિ વગેરે અત્યંતજાણે ત્યાં વસડી રખાઈ
હતાં. જાન જાવું કર સમામ હંડાઓ હતો. તેને લેઈને
કેરવપક્ષના રાજાઓ, આપના પુત્ર તથા કુળને બહુ
જ કષ્ટ થયું. અને તેઓ ચરે દશાઓમાં લાગત લાગ્યા.
તે સમયે એક યાત્ર અભિમાની વીર અશ્વત્થામા જ

નિર્વાસન ન થઈને પેતાની બાજુએ રિયર રહ્યો. તેણે
ધૃતોત્તમની રમેરી મથ પોતાનાં બાજુથી નજર કરી લીધી.
માથાનો નાથ ધરથી ધૃતોત્તમના ક્રોધની સીમા ન
રહી. તેણે બધું કર બાજુઓ પ્રદાર કર્યો. તે બધાં બાજુ
અશ્વત્થામાના શરીરમાં ધુસી ગયાં. ત્યારે અશ્વત્થામાએ
પણ કેપમાં ભરાઈને ધૃતોત્તમને રથ બાજુથી વિધી
દીધો. આથી તેનાં મર્મરથાતોમાં ખૂબ મોઢ પહેાંચી.
અત્યંત પીડિત ધરથી તેણે લાખ અશ્વત્થામાનું એક
ચક્ર હાથમાં લીધું. તેની બાજુબાજુ ધરાઓ લગાડેલા
હતા. તે ચક્ર અશ્વત્થામાના ઉપર તેણે છોડ્યું. પરંતુ
અશ્વત્થામાએ બાજુ બાજુને ચાના દુડેડુડા કરી દીધા.
તે વ્યર્થ ઘડને પડી પર પડી ગયું. આ લેઈ ધૃતોત્તમે
પોતાનાં બાજુઓની વર્ષાથી અશ્વત્થામાને આગળાંત કરી
દીધો. એટલામાં જ ધૃતોત્તમના પુત્ર અંજનપરા ત્યાં
આવી પહોંચ્યો. જેમ વાગેડાના વેમને પર્વત રાશી કે
છે તેમ તેણે અશ્વત્થામાને રોકી દીધો. ત્યારે અશ્વત્થામાએ
એક જાણથી અંજનપરાની જાળ, મેથી રથના બંને
સારથી. ત્રણથી ત્રણેલુક, એકથી ધનુષ અને ચારથી
ચારે ધોડાઓને મરી નાખ્યા. રથની ઘડ જતાં તેણે
તક્ષવાર જોણી, પરંતુ દ્રોણકુમારે તીક્ષ્ણ તીરથી તેના
પણ બે દુડા કરી દીધા. ત્યારે અંજનપરાએ બહુ
ધુમાળીને ફેંડા, પરંતુ દ્રોણકુમારે તેને પણ બાજુથી તોડી
નાખી. પછી તો તે પ્રથમકળના મેષ સમાન ગર્જના
કરતો ફરીને આક્રમ્યમાં ચાલ્યો ગયો અને ત્યાંથી ઘસોની
વર્ષા કરવા લાગ્યો. આ લેઈ અશ્વત્થામા તે માથાની
બાજુથી વિષ્ણુ લાગ્યો. ત્યારે તે નીચે જાનરીને ફરી
બીજા રથ ઉપર જઈ બેઠો. આ જ વખતે અશ્વત્થામાએ
અંજનપરાને મારી નાખ્યો.

પોતાના મહાબલી પુત્રને અશ્વત્થામાના હાથથી મથ-
એલો લેઈ ધૃતોત્તમ ક્રોધથી સળગી બેઠો અને અશ્વ-
ત્થામાની પાસે જઈને બોલ્યો 'દ્રોણકુમાર ! હું તે
પંડિતોને પુત્ર છું કે જેઓ મુદ્ધમાં કરી પચ પાડે
દાગતા નથી. હું રાક્ષસોના રાજા છું અને રાજાના
સમાન મારું બળ છે તું આ રક્ષાગણમાં જોતા તો રહે.
જરૂર જવા પામીશ જ નહીં. આજ હું તારી મુદ્ધની
બધી હેંઝ મટાડી દઈશ.' આ પ્રમાણે કહીને ક્રોધથી
લાલ-લાલ આંખ કરીને તે મહાબલી રક્ષસ અશ્વત્થામા
ઉપર તાટકો અને તેના ઉપર રથના કુંડલ જેવાં
બાજુઓની વર્ષા કરવા લાગ્યો. પરંતુ ધૃતોત્તમનાં બાજુઓ

પાસે આવતા પહેલાં જ અશ્વત્થામા કાપી નાખ્યો હતો. આ પ્રમાણે અનંતરક્ષમાં જાણે બાણોનો એક બીજો સંગ્રામ ચાલી રહ્યો હોય તેવું જણાતું હતું. આર્ય અને બાહુનું બાણો ટકરાતાં તો તેમનાથી ચિનગરીઓ નીકળતી. તેથી તે રાત્રિમાં આકાશની વચ્ચે આગીઆઓ ફરી રહ્યા હોય તેવું લાગતું હતું.

રણભૂમિમાં અશ્વત્થામાદ્વારા પોતાની ગામા નહ યદ્ બોધ ધોતકચ ફરીથી આકાશમાં કુપાર્ધ મથો અને બીજા માયા રચ્યા લાગ્યો. તે એક જોયો પર્વત બની ગયો. તેને અનેક શિખર હતાં તે શિખરો ઘસોથી ભરપૂર હતાં. જેમ પર્વતોથી ઝરણાં વહે છે તેમ તે પર્વતોથી પણ શુદ્ધ. પ્રાસ નજાર અને મૃદુલ વગેરે પડ્યા લાગ્યાં. આ બધું જોઈને પણ અશ્વત્થામા વિચલિત ન થયો. તેણે હસતાં તે પર્વત પર વળજેનો પ્રયોગ કર્યો. તેનો સ્પર્શ થતાં જ તે પર્વત એકદમ અદૃશ્ય થઈ ગયો. ત્યારપછી ધોતકચે ક્રંદનપુત્ર સંહત કાણો મેધ બનીને પૃથ્વીની વર્ણોથી રોજીપુત્રને લોકો દીધો. અશ્વત્થામા અસ્ત્રવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ હતો. તેણે પોતાના ધનુષ પર વાયઅશ્વનું સંપાન કર્યું અને તે કાણો મેધવચ્ચને છિન્ન-શિત્ત ફરી દીધી. પછી તેણે બાણોની વર્ણોથી સંપૂર્ણ દિશાઓને આગ્રહાદિન કરીને પાંડવોના એક લાખ રથોઓને સહા ફરી દીધા.

ત્યારપછી કોષમાં ભરાએલા ધોતકચે અશ્વત્થામાની છાતીમાં દસ બાણ માયાં તે કાળનાં જ અશ્વત્થામા કાપી કીધો. એટલામાં જ ધોતકચે આંગણિક નામનું બાણ મારીને તેનું ધનુષ પણ કાપી નાખ્યું ત્યારે અશ્વત્થામાએ બીજું મળજીન ધનુષ લાપમાં લીધું અને ધોતકચ પર તીક્ષ્ણ બાણોની વર્ણો શરૂ કરી દીધી. હવે તો ધોતકચના કોષની સીમા ન હતી, તેણે ભયકર કમ્ કનરા રાક્ષસોને આજ્ઞા કરી કે 'વિરો ! દેવુના બેડાને મારી નાખો.' આજ્ઞા થતાં જ તે ભયંકર રાક્ષસો આંખો લાલ કરીને અનેક અસ્ત્ર હથેલે અશ્વત્થામાને મારવા દોડ્યા. તેઓ અશ્વત્થામાના મસ્તક પર સડિત, શતધ્વનાં, પરિધ વજ્ર, શુદ્ધ પદ્મિય, તરતર, મગ, મિદિ-પાશ, મ્હાલ, પરશુ, પ્રાસ, તોમર, કલ્પ, કમ્પન અને મુદ્ધર વગેરે ધોર અસ્ત્રશસ્ત્રોની વર્ણો કરવા લાગ્યા.

દોણપુત્રના મસ્તક પર શસ્ત્રોની ઘટા પથરાતી જોઈ આપના ચેદાઓ ખૂબ જ દુઃખી થયા, પરંતુ અશ્વત્થામા શિવે જતા પણ વિચલિત ન થયો. તે વજ્ર સમાન તીક્ષ્ણ

બાણોથી તે ધોર અસ્ત્રવર્ણો વિવંસ કરતો હતો. પછી તેણે પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોને દિવ્ય મંત્રોથી અસ્ત્રમંત્રિત કરીને રાક્ષસોની સેનાનો આરંભ શરૂ કર્યો, તેનાં બાણોથી ધવલ યદ્ધને રાક્ષસોનો સમુદાય આકુળ થઈ ગયો. અશ્વત્થામાનો માર પડ્યાથી તેઓ અવાય કોષમાં ભરાઈને તેના પર તૂટી પડ્યા. તે સમયે અશ્વત્થામાએ એવું અદ્ભુત પરકમ બતાવ્યું કે જે કોઈથી ધલ શકે નહિ. તેણે તાક્ષશરાજ ધોતકચના દેખતાં દેખતાં જ પોતાનાં પ્રવલિન બાણોથી તેની સેનાને ભસ્મભૂત કરી દીધી. ત્યારે કોષમાં ભરાએલા ધોતકચે કાંતથી હોલ દમારીને તળી વચાકી અને લંકાના ફરી આંધ ધંટલાળી એક ભયાનક અશ્વત્થામા પર છોડી. પરંતુ તેણે ફરીને તે અશ્વત્થામા પાછી લીધી અને ફરી તેને ધોતકચ પર જ ચલાવી. ધોતકચ ફરીને ફરથી દૂર જતો રહ્યો અને તે ભયંકર અશ્વત્થામા તેના ધોતકચ, સારથી, ધરજ તથા રથને ભસ્મ કરીને પૃથ્વીમાં સમાર્પ ગઈ.

અશ્વત્થામાનું તે પરાકમ જોઈ બધા ચેદાઓ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પોતાનો રથ નહ થઈ જઈથી ધોતકચ પૂટી પડ્યાના રથ પર જઈ બેઠો. અને એક ભયાનક ધનુષ લાપમાં લઈ અશ્વત્થામાની છાતી પર તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કરવા લાગ્યો. આ જ પ્રકારે

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ નિર્ભય થઈને દ્રોણપુત્રના હૃદયમાં તીખા બાણોથી એટ પ્રવેશાડા લાગ્યા. આ બધાથી અથ-
ત્યામાં પણ તેમના પર હનરો બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા અને તે બન્ને પેતાનાં અંત્રોથી તેનાં બાણોને કાપવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે તેઓમાં ખૂબ વેગથી અત્યંત ઘ્યાનકે બુદ્ધ હોવા છતાં ગયું. તે સમયે અત્યંત ઘાતો ત્યાં કાઢી ન થઈ શકે એવું અત્યંત અદ્ભુત પરાક્રમ પ્રકટ થયું. તેણે આપના પશ્ચકારમાં જ યોગ, સારથી, રથ અને હાથીઓ સહિત રાક્ષસોના એક અસોદેશી સેના સાક કરી દીધી. બીમસેન, ધૃતક્રત્ય, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, નકુળ, સહદેવ, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ પણ બેળા જ રહી ગયા. તેનાં બાણોની એટ બાઈને હાથીએ પર્વતનાં શીખરોની માફક પૃથ્વી પર પડી જતા હતા. તેણે પોતાનાં નાશાયાથી પાંડવોને વિધીને દુષ્ટદક્રમાર મુરખને મારી નાખ્યો. પછી દુષ્ટદના નાના બાઈ યુગ્મજ્યને ખતમ કરી દીધો. તે પછી શ્રુતાદ્યને

યમલોક મોકલી દીધો. ત્યારપછી ત્રણ બાણોથી હૃદયમાં, પૃષ્ઠ અને અન્તરસેનના વધ કર્યો. ત્યારપછી કુન્તિનો પુત્ર દય પુત્રોને પણ બાણોથી યમને કતા અર્તાય બતાવ્યા. તે પછી તેણે યમદેવ સમાન ઘેર બાણ મૂક્ય પર અશબ્દ અને ધૃતક્રત્યની છાતીમાં પ્રદાર કર્યો. તે મહાન બાણ તેની છાતી છેદીને પૃથ્વીમાં સમાઈ ગયું. ધૃતક્રત્ય મૃતિચંત થઈને પૃથ્વી પડી ગયો. તેને પછી પડેલા સમગ્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અત્યંત ઘાતો પાસેથી પોતાનો રથ છોડા દાડ્યો. યુધિષ્ઠિરની મેતાના સગાઓ ભગવા લાગ્યા. વીરવર અત્યંત ઘાતો પાસેસેનાને પાંડવ કરીને સિંહની પેઠે યજ્ઞના કરવા લાગ્યા. તે સમયે બીજા બધા લોકોએ અને ખાસ કરીને આપના પુત્રાએ પણ દ્રોણક્રમારનું વેશ્યા સન્માન મ્યું. સિદ્ધો, ગન્ધર્વો, વિદ્યો, નગે, સુપર્યો, પિતૃઓ, પદ્મીઓ, રાક્ષસો, જીનો, અપ્સરાઓ તથા દેવતાઓ પણ અત્યંત ઘાતોના અથા કરવા લાગ્યા.

બાહ્લીક અને ધૃતરાષ્ટ્રના દશ પુત્રોના વધ. યુધિષ્ઠિરનું પરાક્રમ, કણ તથા કપનો વિવાહ અને અત્યંત ઘાતોના કાપ

સંજય કહે છે—મહારાજા જાણવામાં રાજ કુન્તિમોજના દસ પુત્રો તથા હનરો રાક્ષસોના સંદાર કરી દીધો. આ બોઈ યુધિષ્ઠિર, બીમસેન ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને સાન્ધિકો દરીયા કુદમાં જ મન લગાવ્યું. સધામર્ષ સાન્ધિકે પર દણિ પડતાં જ સોમદત્ત પુત્રઃ કોષથી સળગી લાગ્યો. તેણે ખૂબ ભારે બાણવર્ષા કરીને સાન્ધિકને આગળ દિત કરી દીધો. પછી બન્ને પદ્માર્ષ ખૂબ ભયંકર બુદ્ધ થવા લાગ્યું. સોમદત્તને પાસે આવેલો ભણી સાન્ધિકની રક્ષા મટે બીમસેને દશ બાણ મારી તેને ઘાયલ કરી દીધો. સોમદત્તે પણ તેને સો બાણોથી વિધી દીધો. આ બોઈ સાન્ધિકે કોષમાં ભરાઈ ગયો અને વજ સમાન તીકણ દય બાણોથી સોમદત્તને ધાયલ કર્યો. ત્યારપછી બીમસેને સાન્ધિકના પક્ષ લઈ સોમદત્તના મતકે પર એક ભયંકર યુધિષ્ઠિરને પ્રદાર કર્યો. સધે જ સાન્ધિકે પણ અત્યંત સમર્થ એક તેજસ્વી બાણ તેની છાતી પર મ્યું. પરિધ અને બાણ બન્ને એકાસથે સોમદત્તને લાગ્યાં, વેધી તે મૃતિચંત થઈને પડી ગયો.

પુત્ર મૃતિચંત થતાં બાહ્લીકે હુમસા કર્યો. તે વર્ષા-શળના મેધ સમાન બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. બીમ-

સેને ફરી સાન્ધિકના પક્ષ લીધો અને નવ બાણોથી બાહ્લીકને વિધી દીધો. ત્યારે પ્રતીપનન્દન બાહ્લીકે કુપિત થઈને બીમની છાતીમાં શકિતના પ્રદાર કર્યો. તેની એટથી બીમસેન કપી લાગ્યો અને બેઠેલ થઈ ગયો. પછી ચોડી જ વારમાં સંયેન થઈને પાવકુનન્દન ભોળે તેના પર ગદા છોડી. તેના આઘાતથી બાહ્લીકનું ચિર ધડથી છૂટું થઈ ગયું. તે વજથી છોટા પર્વતની પેઠે પૃથ્વી પર પડી ગયો.

બાહ્લીકના મર્ષા જવાથી આપના નાગવત દદરથ, મહામાદ, અયોધુજ, દર, મુદરત, વિરજ, પ્રમાશી હિય અને અનુયાયી આ દય પુત્રો પોતાનાં બાણોથી બીમસેનને પીડિત કરવા લાગ્યા. તેમને બેળાં જ બીમસેન કોષથી સળગી લાગ્યો, અને એઓએ મર્મસ્થાનમાં બાણ મારવા લાગ્યા તેની કારી ચોરથી આપના પુત્રોનાં પ્રભુપણી જાણ્યાં અને તેણે તેઓની યજ્ઞને રથથી ભેળ પર ધાય. ત્યારમ જ વીરવર બીમે આપના સગા-ભાઈ પર ધાય. ત્યારમ મહારાજાએ મારી નાખ્ય અને નાર ચોથી જોના સાત મહારાજાએ મારી નાખ્ય અને નાર ચોથી મહારાજી સતયન્દન પણ મોતને ઘટ બનાવો. તેમને મર્ષા મળેલા એક ચક્રિના બાઈ ગદાદ ધરમ, નિષ્ઠ, સુસગ અને શાનુવત-આ પાંચ મહારાજાએ

દોષા અને લીપસેન પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. તેમનાથી ખીંડિત થઈને બીમસેને પાંચ બાણ મથાળ્યાં અને તે પાંચેને મારી નાખ્યા. તે વીરોને મૃત્યુના મુખમાં પડેલા જોઈ મૌનવપ્તના રાત્રીએ નિદ્રાળુ થઈ ગયા. આ બાણ મુધિછિરે પણ આપની સેનાનો સંહાર શરૂ કર્યો. તેમણે કુપિત થઈને અમ્બ, મહત્વ, ત્રિજત અને શિવ દેવતા યોદ્ધાઓને યમયોદ્ધ યોદ્ધા દીધા. એટલું જ નહિ, રાત્રી મુધિછિરે અર્જુનપાદ, શૂરસેન, બાહ્લીક તથા વસાંતિ વીરોના પણ વધ કરીને આ પૂરોને યોદ્ધાની ધારાઓથી કાલવળી બનાવી દીધી. તેમણે પોતાના બાણોથી ગદ્ગદેશના યોદ્ધાઓને પણ પ્રેનયોદ્ધના આતિથિ બનાવ્યા.

ત્યારે આપના પુરોએ આચાર્ય દ્રોણને મુધિછિર તરફ પ્રેર્યા, આચાર્ય અત્યંત ક્રોધમાં હતા અને વાચ બ્રાહ્મણનો પ્રયોગ કર્યો, પરંતુ ધર્મરાજ તેને તેજ જ વિષ્ય અસ્ત્રથી કાપી નાખ્યું. ત્યારે દ્રોણના કોપની શક્તિ ન હતી. તેમણે મુધિછિર પર વારુણ, મૃગ્ય, આગ્નેય, તાપ્ત અને સાવિત્ર વગેરે અસ્ત્રોના પ્રયોગ કર્યા પરંતુ તેઓ ત્રણ પણ ગમરાયા નહિ. તેમણે પણ વિષ્ય અસ્ત્રોના પ્રયોગ કરી તે બધાં અસ્ત્રોને નિષ્ફળ કરી દીધાં. ત્યારે દ્રોણે ઐત્ર અને પ્રત્યક્ષ અસ્ત્ર પ્રકાર કર્યાં. આ જોઈ મુધિછિરે મહેન્દ્ર-અસ્ત્ર પ્રકાર કરીને તે અસ્ત્રોનો નાશ કરી લીધો.

આ પ્રમાણે ત્યારે દ્રોણ-આચાર્યનાં અસ્ત્રો સતત નિષ્ફળ ગયાં ત્યારે તેમણે મુધિછિરનો વધ કરવા માટે યજ્ઞજ્વનો પ્રયોગ કર્યો. તે વખતે યોદ્ધા અધાર હવાઇ ગયો. યજ્ઞજ્વના લપટી અમ્બુજી આણીઓ ધરમ્બી બાણાં. તે યજ્ઞજ્વનને પ્રકટ થયેલું જોઈ મુધિછિરે યજ્ઞજ્વનો જ તેને આંત કરી દીધું. ત્યારે દ્રોણ-આચાર્ય ધર્મરાજને છેડીને ક્રોધથી આંખો લાલ કરી ચાલ્યા ગયા અને વાચ-બ્રાહ્મણી દુપાની સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યા. તેમના લપટી પાંચાલ દેશના વીરો બાગી નીકળ્યા. આ જ વખતે અર્જુન અને બીમસેન રથોમાંની વિશાળ સેના સર્ધને કે બીજી પક્ષે ગયા. અર્જુને દક્ષિણ બાણુથી અને લીપસેને ઉત્તર બાણુથી દ્રોણની સેનાને ઘેરા લીધો. પછી તે બંને બા- તેમના પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. પછી તે ત્યાં કેટલેક સંજય, પાંચાલ, મત્સ્ય અને સાલ્વત વીરો પણ આવી પહોંચ્યા. અર્જુને દોરડેસેનાનો સંહાર શરૂ કર્યો. એક તો અધારમાં કંઈ અર્જુન ન હતો અને

બીજું બંને બાણ સત્રાવી રહી હતી, તેથી આપની સેનાનો એકમાત્ર વિધ્વંસ થવા લાગ્યો. તે સમયે આચાર્ય દ્રોણ અને આપના પુત્રે પાંચયોદ્ધાઓને રોકવાનો બહુ પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેઓ સફળ ન રહ્યા હતા.

ત્યારે દુર્યોધને કહ્યું કે કહ્યું— ‘મિત્ર ! હવે તમે જ આ યુદ્ધમાં સમસ્ત મહારથી યોદ્ધાઓની રક્ષા કરો. આપણા વીરો પાંચાલ કેટલેક મત્સ્ય અને પાંચ મહારથોમાંથી ઘેરાઈ ગયા છે.’ કહ્યું બોલ્યો— ‘ભારત ! મૈત્રેય ધારણ કરો. હું તમારો આગળ સ્વયં પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે આજ યુદ્ધમાં જો હાર પણ અર્જુનની રક્ષા કરવા આવશે તો તેને પણ દરારીને હું અર્જુનને મારી નાખીશ. એકરો હું જ પાંચો અને પાંચોને ત્રણ કરીશ. પાંચોમાં સૌથી વધુ બળવાન છે અર્જુન; આથી તેના પર જ આજે દંડની અપેક્ષા શકિતનો પ્રદાર કરીશ. તે ગર્વો જતાં બાણના ચારે બાજુ તમારે આધીન થઈ જશે. અથવા વનમાં બાગી જશે. કુરુરાજ ! બ્રાહ્મણી હું હવેના છું ત્યાંથી તમે લગાર. પણ રોક ન કરો. અહિં એકાંત મહેલા પાંચાલ, કેટલેક તથા વૃષ્ણવંશીઓ સહિત સંપૂર્ણ પાંચોને હું એકરો જ હતી-લપટ અને મારાં બાણોથી તેમની ધ્વજોના હુકમ બાણોને આ સમસ્ત પૂર્વી તમારે આધીન કરી દઈશ.

ત્યારે કહ્યું આ પ્રમાણે રહી રહે હતો તે જ વખતે કૃત્યવર્મા દરિને બોલ્યા— ખૂબ જ ! ખૂબ જ ! કહ્યું ! તું ખૂબ જ બહાદુર છે. જો વાતે બે લવાથી જ કામ બની જાય તો તને મેળવાને કુરુરાજને કંઈ કરવાનું રહે નહિ. તું તેમની પાસે ખૂબ મેડીગોડી વાતો કર્યા કરે છે. પરંતુ નથી કહી તારું પરાક્રમ જોવામાં આવતું નથી કે તેનું કોઈ ફળ આગળ આવતું. સંપ્રામર્શ અનેક વાર તારું પાંચોની સાથે યુદ્ધ થયું છે પરંતુ સર્વત્ર તેં હાર જ ખાધી છે. કહ્યું ! શાં છે કે નહિ ! ત્યારે મૈત્રેયો દુર્યોધનને પકડીને લઈ જઈ રક્ષા દત્તા તે વખતે બધી સેના તે યુદ્ધ કરી રહી હતી. પણ એકરો તું જ સૌથી પડેલાં બાગ્યો હતો. વિરાટ નગરમાં સંપૂર્ણ રીતે એકરો થયા હતા ત્યાં પણ અર્જુને એકરો જ સર્વત્ર દત્તાવ્યા દત્તા. તું પણ તારા લાછંગા સાથે પરાક્રમ થયો હતો. એકરો અર્જુનની કામને કરવાની તો તારામાં શક્તિ છે નહિ. છતાં શ્રીકૃષ્ણ સહિત સંપૂર્ણ પાંચોને હત્રાવની દિશા

ગાનો કરે છે? બાહ! સુપચાપ યુદ્ધ કરે, તું ધર્મી ટીંગ દાક છે. બેટી બતાવ્યા વિના જ પરાક્રમ કરવું એ સત્પુરુષોનું ગત છે. એ તો ભયાંમુખી અણુનનાં બહો મ થા ઉપર પડનાં નથી એટલી વાર જ તું મ છ રહ્યો છે. ભયારે તેનાં બાણોથી ધાસધ ઘર્ષ જાણ્યો ત્યારે બહુ ગાજવાનું બૂલી ભઈયો. શૂનિયો બાદબગલાં શરૂ હોય છે. બાહણો વાણીમાં શરૂ હોય છે, અણુન ધૃત્ય વાપરવામાં શરૂ છે, પરંતુ કહ્યું તો મનસુખા બંધિતમાં જ શરૂ છે. જેણે પોતાના પરાક્રમથી ભજવાન કરીને સન્નુદ ક્યાં છે ને અણુનને સલા, કાણુ મારી શકે છે?'

કૃપાચાર્યની આ વાત સાંભળી રહ્યો બીજાને કહ્યું 'વર્ષાગ્રજના મેધની પેઠે શૂનિયો સગાય ગાજતા રહે છે અને પચીમાં વાવેલાં બીજની પેઠે તેઓ કૃષ પપ્પા તરત જ અ પે છે. બાબાહ! બે કું' અણુ' છું' તો તેમાં આપનું કું' નુકસાન ધાય છે? મારી મજનાનું ફેગ તમે બેધ લેતો, ભયારે કું' કું' અને સ્વાતંત્રિ સહિત સમ્પૂર્ણ પાંડવોના વધ કરીને પૃથ્વીનું નિઃકંટક રાજ્ય દુર્યોધનને આપી રહ્યો ત્યારે તમને ખજાર પડશે.'

કૃપાચાર્ય બોલ્યા—સુપુત્ર! મને તારા આ મનસુખા બંધિતમાં અને પ્રધાપ કરવામાં વિશ્વાસ નથી.

તુ તો શ્રીકૃષ્ણ. અણુન અને ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરને સદા બોલતો રહે છે, પરંતુ રીત્ય તે પશ્ચાત્ત નિશ્ચિન છે, કે ભયાંમુદકુશળ શ્રીકૃષ્ણ અને અણુન છે. બે દેવતાઓ, ગન્ધર્વો, યક્ષો, મનુષ્યો, સર્પો અને રાક્ષસો પણ કસય ધારણ કરીને યુદ્ધ કરવા આવે તો તે બળને ન છાપી શકે. ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિર બાહણુલક્ષ્મી, સપ્તારી, જિતેન્દ્રિય, શુરુ અને દેવતાઓનું સન્માન મનારા. સદા ધર્મપરાયણ, અલ્પચિદ્ધિમાં વિશેષ કુશળ, ધર્મવાન અને કૃતમ છે તેમના બાહણો પણ બળવાન છે અને તેમણે અલ્પચિદ્ધિમાં પરિશ્રમ કર્યો છે. આ બધા જ છુદિયાન, ધર્મમાં અને યશસ્વી છે તથા તેમના સમ્યક્ધીઓ પણ હંદ્ર સમાન પરક્રમી અને તેમના પ્રત્યે પ્રેમ રાખનારા છે. આથી પાંડવોના કહી નાથ નહિ ઘર્ષ થકે. બીમસેન તથા અણુન બે કન્ધે તો પોતાના અભિમનથી દેવતાઓ, અસુરો, મનુષ્યો, યક્ષ, રાક્ષસો, જીન અને નાગગણોથી યુક્ત સમ્પૂર્ણ જગતને વિનાશ કરી શકે છે યુધિષ્ઠિર પણ રે પચી દૃષ્ટિથી બેટી જ ના જુમવડાને કસમ કરી શકે છે. જેમના બળની કોઈ સીમા નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ જેમને માટે કસમ ધારણ કરીને તૈયાર છે. તે યજુઓને છતવાનું સાદસતું કરી રીને કરી રહ્યો છે!

આ સાંભળી કહ્યો હસીને કહ્યું—બાબા! તમે પાંડવોના વિષયમાં જે કંઈ કહ્યું છે તે બહુ' સત્ય છે. એટલું જ નહિ તે સિવાય બીજા પચુ ધમ્મ શું? પાંડવોમાં છે હંદ્ર વગેરે દેવતાઓ, દેવો, યક્ષ, ગન્ધર્વો વિદ્યાર્થે, નાગો અને રાક્ષસો પણ તેમને છાપી નથી શકતા તે પણ બરાબર છે. તો પણ કું' તેમના ઉપર નિશ્ચય મેળવીશ. મને હંદ્રે એક અમોઘ સામંત આપેલી છે. તેના હાથ કું' યુદ્ધમાં અણુનને મારી નાખીશ. તેના મર્ગ પછી તો તેના બાહણો કોઈ રીતે પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવી શકવાના નથી. તે બધાની નાથ ઘર્ષ જતાં સમુદ્ર સહિન આ પૃથ્વી સદૈર્ઘ્યમાં કુરુરાજના હાથમાં આવી જશે. તમે તો રસ' યુદ્ધ ઘર્ષ જવાથી યુદ્ધ કરવામાં અસમર્થ છો. વળી પાંડવો ઉપર તમારો રંદ્ર છે. તેથી જ મેં કસમ મારે અપમાન કરી રહ્યા છો. પરંતુ ચાર રાખો. મારી ગાજતમાં કોઈ બરાબર વત મોમાંથી શરૂ તો તસવારથી તમરી હાથ કાપી લઈશ. હે કુણ્દિ ધાનજી! તું કીરવોને ધવાસ મારે પાંડવોનાં વખાણું કરવા માગે છે, મને તો પાંડવોના

દાંડ વિશેષ પ્રમાણ દેખાતો નથી. બન્ને ય પશુની સેવા-
ઓનો એકસરખો સંદાર થઈ રહ્યો છે. દિલ્લંધમ!
જેમને તું વધારે, બળવાન સમજે છે તેમની સાથે દુ-
ભારી પૂરપૂરી શક્તિ લગાવીને સુદ કરીશ. વિજય તે
પ્રાપ્તવના હાથમાં છે.

સતપુત્ર કહ્યુંને પોતાના મામા પ્રત્યે ડોર વચ્ચે
કહેતો જોઈ અવત્યામા હાથમાં તકવાર લઈ વેગથી
કહ્યું ઉપર ધસ્યો. દુર્યોધનના દેખતાં દેખતાં જ તે કહ્યુંની
પાસે આવી પહોંચ્યો અને અત્યંત ક્રોધમાં લાગ્યાંને
બોલ્યો—‘અરે નીચ! મારા મામા શરવીર છે અને
તેઓ અનુનના સાચા ગુણો બતાવી રહ્યા છે તો પણ
તું અનુન સાથે દેવ હોવાથી તેમનો તરફાર કરી
રહ્યો છે! તું પોતાની શરવીરતાનાં ડોંગ હાંધ્યા કરે છે,
પરંતુ જ્યારે તને દરાવીને અનુને તારા જોતાં જોતાં જ
લયધનો વધ કર્યો તે વખતે ક્યાં હતું તારું પરાક્રમ?
અને ક્યાં ગર્વ હતો તારો અભ્યસો? જેણે ગુદમાં
સાક્ષાત્ મહાદેવજીને પણ સન્તુષ્ટ કર્યા છે તેને હતરવા
તું ‘મર્ધ’ મનવ્યા આંધ્યા કરે છે, ચીકુંબની સમે
રોજ અનુનને છન્દ વગેરે દેવતાઓ અને અસુરો પણ
ન દગવી દેકે, તો પછી તું કેવી રીતે હનવાતાં હશે?
નરધમ! કોનો રહે, હમણાં જ તારું ધિર વાંધી જુદું
કરું છું.’

આમ કહીને તે ખૂબ વેગથી કહ્યું તરફ ધસ્યો.
પરંતુ જય રાજ દુર્યોધને અને કૃપાચાર્યે પકડીને તેને
રોકી લીધો, કહ્યું કહેવા લાગ્યો—‘આ દુર્યોધિ નીચ
આજણ પોતાને બોડો શૂરા અને લગ્નવેળા સમજે છે,
કુરુશાળ! તમે તેને રોકો નરિ, છોડી દો, જરા તેને પણ
મારા પરાક્રમનો સ્વાદ ચખાડું.’

અવત્યામાએ કહ્યું—‘મર્ધ’ સતપુત્ર! તારો આ
અપરાધ અને તે સહન કરી લઈએ છીએ પરંતુ
અનુન તારા આ વધી ગએલા ધમડનો જરૂર નાશ
કરશે.

દુર્યોધન બોલ્યો—‘માઈ અવત્યામા! શાન્ત થઈ
જાઓ, તમે તો બીજોએને માન આપનારા છો, આ
અપરાધને ક્ષમા કરો, તમારે કહ્યું પર ક્રોધ ન કરવો
જોઈએ, વિપ્રર! મોં તે. તમારા ઉપર અને કહ્યું, કૃપ
દ્રોણ, સહ્ય તથા શકુનિ ઉપર જ આ મહાન મર્ધનો
બાર રાખેલો છે.

આ પ્રસંગે રાજાના મનવચાથી અવત્યામાને કેદ
શાન્ત થઈ ગયું. કૃપાચાર્યેનો દશમાવ પણ બહુ ક્રોધ
હતો, તેઓ દુરત જ દ્વાપુ મથકે બોલ્યા—‘સતપુત્ર!
અમે તો તારા અપરાધને ક્ષમા કરી લઈએ છીએ,
પરંતુ તારા વધી ગએલા ધમડનો અનુન અવસ
નાશ કરશે.

‘અનુનદ્વારા કહ્યુંને પરાજય અને અવત્યામાનો દુર્યોધન સાથે સંવાદ
તથા પાંચાલો સાથે ધોર યુદ્ધ

સંજય કહે છે—ત્યારપછી પાંડવોના અને પાંચાલ
દેશના વીરો કહ્યુંની નિન્દા કરતા જ્યારે બાલુથી ત્યાં
આવી પહોંચ્યા, જ્યારે કહ્યું પર તેઓની રષ્ટિ પડી
ત્યારે તેઓ ઉચ્ચ સ્વરથી ગર્જના કરતા બોલ્યા—‘આ
પાંડવોના કોઈ દુરમન છે, સહનો પાપી છે, આ જ
અનુનોની જડ છે. કારણ કે આ જ દુર્યોધનની હાથમાં
હા બેળગ્યા કરે છે. મારી નાખો આને.’ આમ કહેતા
બધા દાનિય વીરો કહ્યુંના વધ કરવા નહે તેના ઉપર
તૂટી પડ્યા અને બાલુની અતિશય વર્ષા કરીને તેને
લોપી દીધો. તે બધા મહારથોએ પોતાના ઉપર
દુન્યો કરતા જોઈ મહાબલી કહ્યું બાલુના મારથી
પાંચ મેનને આગળ વધતી રોકી દીધી. તે વખતે જ્યારે
બધા લોકોએ કહ્યુંની અંદુલત સૂતિ જોઈ, મદારથી

કહ્યું અનેક રાજ્યોના બાલુસમૂહોનું નિવારણ કરીને
તેમના રથો અને ધોળાઓ ઉપર પોતાનાં નામચળાં
બાલુનો કદાર કર્યો. તેનાથી બાલુજ થઈ તે આમતેમ
લાગતા લાગ્યા, કહ્યુંનાં સાપકથી ધરાધને, ધોડાઓનાં
ઝુંડાં ઝુંડ, હાથીઓ અને રથોઓ મરતા દેખાતા હતા.

કહ્યુંની તે સૂતિને મહાબલી અનુન સહન ન
કરી સમજે તેણે તેના ઉપર ત્રણ સો તીલકાં બાલુ
માર્ષાં, પછી તેના કાપા હાથને એક બાલુથી રિંધી
દીધો. આથી તેના હાથમાંથી ધનુષ છૂટીને પડી ગયું.
પરંતુ અર્ધા જ ક્ષણમાં તેણે તેને ફરીથી જાતે લીધું
અને અનુનને બાલુસમૂહથી લોપી દીધો. પરંતુ
અનુને હસતાંદસતાં જ તે બાલુપણિના સંદાર કરી
નાખ્યો, તેઓ બન્ને એકબીજાની સાથે બીપ્રાઈને

પરશ્વર બાણોની શિષ્ટ કરવા લાગ્યા. ઝેરલામાં જ અર્જુનને દર્શનું પરાક્રમ નેષ્ટને ખૂબ સીધાપથી તેના ધનુષને વચ્ચેથી જ શાપી નાખ્યું; પછી ચાર લાઘવ ભારીને તેના ચારે ઘોડાઓને યમસૌક્ય મોકલી દીધા. તે પછી તેના સારથીનું પચ્ચ શિર બનારી લીધું. ત્યારપછી ચાર બાણોથી તેના શરીરને વિધી દીધું. તે બાણોથી દર્શનને ખૂબ જ પીડા થઈ અને તે પોતાના ઘોડા વગરના રથ ઉપરથી ફરીને કૃપાચાર્યના રથ પર ચડી ગયો. તે વખતે તેના બધાં અંગમાં બાણો ધુસેલાં હતાં, તેથી તે સિંસિગિયાંથી બરાબેલી કાઢવી નેવો દેખાતો હતો, દર્શનને પરાસ્ત થયેલો થયેલો નેઠાં ધનંજયનાં બાણોથી ધરાયેલા આપના ઘોડાઓ બધી બાણુ લાગવા લાગ્યા.

તેમને લાગતા નેઠાં દુર્યોધન સાન્નિધ્ય આપતો પાંચ વાણના લાગ્યો, તેણે કહ્યું; ‘શૂરાશિ! તમે શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિય છો, લાગ્યું એ તમારે માટે સોભાની વાત નથી. આ જુઓ, હું જાતે અર્જુનનાં વધ કરવા જઈ રહ્યો છું. પાંચાલો અને સોમકો સહિત અર્જુનને હું રવ્યં મારીશ.’ આ પ્રમાણે, કહીને કાંધમાં લગામેલો દુર્યોધન બહુ જ મોટી સેના સાથે અર્જુન તરફ વચ્ચે. આ નેષ્ટ કૃપાચાર્ય અધિપત્યમાની પાસે આવા કહ્યું—‘આજ આ રાત્રી દુર્યોધન શેષમાં બરાબેલો છે, ક્રોધથી પોતાની વિચારશક્તિ ખોટા બેઠો છે, જેમ પતંગિયાં બળાં મરવા માટે દોવા પાસે જાય છે તે જ રીતે પોતાનો સર્વનાથ કરવા માટે આ અર્જુન સાથે વાર ચાલે છે. આપણી આગળ જ પાર્થની સાથે લીધાઈને તે પોતાના પ્રાણુ ખોટા બેસે તે પહેલાં જ હું એને રોકી લે.’

પોતાના મામાએ આ પ્રમાણે કહેતાં અધિપત્યમા દુર્યોધનની પાસે જઈને બોલ્યો—‘ગાન્ધારીન-દન! હું તમારો દિતૈયો છું. મારા છવતાં જ મારી અવગણના કરીને તમારે એકલાએ યુદ્ધ ન કરવું નેષ્ટએ. તમે અર્જુનને છત્રવાની બાળતમાં સદેહ ન રાખો. ચૂપ-માપ બેલા રહો. હું જાતે અર્જુનને રોકું છું.’

દુર્યોધન બોલ્યો—વિપ્રવર! આચાર્ય તો પોતાના પુત્રની માફક પાંડવોની રક્ષા કરે છે. અને તમે પણ સગાં સેપતા તરફ બેરકડી નહોતો છો. હું નથી જાણતો કે તમારું પરાક્રમ શાથી મદં વધી ગયું છે. કદાચ મારું દુર્ભાગ્ય હોય અથવા તમે ધર્મરાજ ય-દ્રોણનું પ્રિય કરવા માહતા દરો. અધિપત્યમા! મારા પર પ્રમથ ધર્મ

નજો અને મારા દુરમનોનો નાશ કરો. તમે પાંચાલો અને સોમકોને તેમના અનુચરો સહિત મારી નાખો. પછી નેજો બાકી રહી જશે તેમને હું રવ્યં મે તને ઘાટ બનારીશ. પરંતુ પાંચાલો, સોમકો અને કંકેયને જાતે રોકો, કારણકે તે લોકો અર્જુનથી સુરક્ષિત રહીને મારી સેનાને સાધુ કરી રહ્યા છે. પહેલાં કરો અથવા પછી; પણ આ કામ તમે કરશો ત્યારે જ થઈ શકશે. માટે પાંચાલોને તમે સેવકો સાહક મારી નાખો. તમ આ જગત તને પાંચાલો સહિત કરી દેશો—એવું સિદ્ધ પુરસ્કે એવું છે. આ વાત કદી મિથ્યા હોઈ શકે નહિ, જન્મ સહિત દેવતાઓ પણ તમારાં બાણોના પ્રહાર સહન કરી ન શકે, તો પાંચો અને પાંચાલોની તો વાત જ શું છે? શીર-વર! જુઓ, આ મારી સેના અર્જુનનાં બાણોથી પીડિત થઈને લાગી રહી છે. માટે જાલો નજો; નજો! વાર ન થવી નેષ્ટએ.

દુર્યોધન આ પ્રમાણે કહેતા અધિપત્યમાએ તેને ઉત્તર આપ્યો ‘મહાબાહો! તમે જે કંઈ કહ્યું છે તે ઠીક છે, મને અને મારા પિતાજીને પાંડવો ખ્યાલ છે, તમા પાંડવો પણ અમારા બન્ને ઉપર પ્રેમ રાખે છે. પરંતુ આ વસ્તુ યુદ્ધ વખતે લાગુ નથી પડતી, આ વખતે તો અમે પ્રાણો મોઢાં છોડીને નીકર થઈને પૂરી શક્તિથી યુદ્ધ કરીએ છીએ. પરંતુ તમે તો મદાન લોભી અને કપટી છો. દરેક ઉપર યાંત્ર કરવાનો તમારો સ્વભાવ થઈ ગયો છે. પોતાના જ પમંકમાં ફૂલા રહો છો, અમારા ઉપર તમારો વિશ્વાસ નથી થતો તેનું આ જ કારણ છે. ખેર, હું તો દવે જઈ છું. તમારા દિતને માટે છત્રવાનો લોભ છોડીને પ્રપત્નપૂરંક કરુએ સાથે યુદ્ધ કરતો રહીશ અને તેમના મુખ્યમુખ્ય પંડોને વીણીવીણીને મારીશ. પાંચાલો અને સોમકોનો વધ તો કરીશ જ, તેમને મરેલા નેષ્ટ જે લોકો મારી સાથે લાગ્યા આપણે તેમને પણ યમસૌક્ય મોકલી દઈશ. મારા પરાક્રમની દરમમાં નેજો નેજો આવશે, તેઓ ફરીને નહિં જઈ શકે.’

આ પ્રમાણે આપના પુત્રને કહીને અધિપત્યમા સમ-સ્ત ધનુર્ધરીઓને લગાવતો યુદ્ધ કરવા માટે ચતુર્યોની સામે જઈને ખડો થઈ ગયો. તેણે કેટલે અને પાંચાલ રાજાઓને પોકારીને કહ્યું; ‘મહારથીઓ! તમે બધા લોકો મોખ સાથે મારા પર પ્રહાર કરો.’ આ સાંજથી તે બધાં જોરે અધિપત્યમા પર જાઅજોની વાંધ કરવા

લાગ્યા. અશ્વત્થામાએ તેમનાં અસ્ત્રોનું નિવારણ કરીને પાંડવો અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સામેજ તેમાંથી દશ લીસે મારી નાખ્યાં. અશ્વત્થામાને માર પડવાથી પાંચાલ અને સોમક ક્ષત્રિયો ત્યાંથી હટીને આગેનમ બધી દિશાઓમાં ભાગવા લાગ્યા. ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને અશ્વત્થામા ઉપર દુમ્ભે ક્યોં અને તેને મમભેદી બાણોથી વિધી દીધો. વધુ ધાયલ થવાથી અશ્વત્થામા કોષમાં ભરાઈ ગયો અને હાથમાં બાણ લઇને બોલ્યો- 'ધૃષ્ટદ્યુમ્ન! રિષરે યદ્ધતે ક્ષણવાર ઊભો રહે. હમણું થોડો જ વારમાં હું તને તીવ્રણ લક્ષ્મીથી મારીને પમલોક પહોંચાડું છું. આમ કરીને તેણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને બાણોથી આનંદિત કરી દીધો. ત્યારે પાંચાલરાજકુમારે અશ્વત્થામાને દગાવીને કહ્યું- 'અરે બ્રાહ્મણ! શું તું મારી પ્રતિજ્ઞા અને મારા ઉત્પત્ત થયતું કારણ નથી જણાવે? આજ રાતમાં સવાર થતાં પહેલાં જ હું તારા રિતાને મારીને પછી તારો વધ કરીશ, જે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણને થોડા અચારનો ત્યાગ કરીને ક્ષત્રિય-ધર્મમાં તત્પર રહે છે, તે દરેક લોકોને માટે વધ કરવા થોડા છે.'

ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કહેલાં આ કોર વચન સંભળીને અશ્વત્થામા પ્રયત્ન કેપથી સજાગી ઊભો અને 'હોતો રહે! હોતો રહે!' એમ કહેતાં તેને બાણોથી ઢાંચી દીધો.

સામેથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ અશ્વત્થામા પર અનેક પ્રકારનાં બાણોના પ્રહાર કરવા લાગ્યો. તે બન્નેની બાણવર્ષાથી આકાશ અને દિશાઓ ભરાઈ ગઈ. થોડા અન્ધકાર છવાઈ ગયો. આથી તેઓ એકબીજાને ન દેખાતા છતાં પણ લડવા લાગ્યા. બન્નેમત્તા પુઢની પદતિ બહુ અદ્ભુત અને સુંદર હતી. બન્નેની રક્તતાં જોવાલાયક હતી. તે સમયે રણભૂમિમાં ઊભેલા દુનિશ થોડાઓ. તે બન્નેની પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા. તે યુદ્ધમાં અશ્વત્થામાએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં ધનુષ, ધ્વજ તથા છત્ર કાપી નાખ્યા તથા પાંચરક્ષક, સારથી અને ચારે થોડાનેપણ મારી નાખ્યા. તે પછી પેતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી મારીને તેણે સેંકડો અને હજારો પાંચાલોને ભગાડી દીધા. તેના આ પરાક્રમને જોઈને પાંડવ-સેના બ્યથિત થઈ ગઈ. તેણે સોં બાણોથી પાંચાલોનો નાશ કરીને ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણોથી ત્રણ શ્રેષ્ઠ મેદારથાઓના બ્રાહ્મણ લઈ લીધા, પછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને અર્જુનના કેમતદિખતાં જ ત્યાં ઊભેલા સંખ્યાબધ પાંચાલોનો સંહાર કરી દીધો. તેમના રથો અને ધ્વજઓના પણ ધુરવેધુરવા ઊઘાવી દીધાં. હવે સૂર્યો અને પાંચાલોમાં નાસભાગ શરૂ થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે મહારથી અશ્વત્થામા સુગ્રામમાં શત્રુઓને છતાંને ખૂબ જોરથી મનના કરવા લાગ્યો. તે વખતે કૌરવોએ તેની ખૂબ પ્રશંસા કરી.

કૌરવ-સેનાનો સંહાર, સોમદત્તનો વધ, યુધિષ્ઠિરનું પરાક્રમ અને બન્ને સેનાઓમાં હીવાનો પ્રકાશ

સંજય કહે છે-ત્યારપછી પાંડુનન્દન યુધિષ્ઠિર અને બીમસેને અશ્વત્થામાને ઘેરી લીધો. એકલામાં જ રળ દુર્વેધન દ્રોણચાર્યની સાથે પાંડવો પર ચડી આવ્યો. પછી તેઓમાં ભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તે સમયે બીમસેને કુપિત થઈને અમ્બજ, માળજા, બંગળ, શિખિ તથા ત્રિગર્ન દેશના વીરોને ધમલોક મોકલી દીધા. પછી અમીપાદ, શૂરસેન તથા અન્ય રણોન્મત્ત દંત્રિયોનો વધ કરીને તેમના રક્તથી પૃથ્વીને ભીંજવીને ક્રોધમય બનાવી દીધી. બીજા બાણ્ય અર્જુનને પણ મદ, માળજા તથા પરાતીપ પ્રદેશના થોડાઓને પેતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી મોતને ધટ બતાવ્યાં. આ બાણ્ય દ્રોણચાર્ય પણ કોષમાં ભરાઈને નાથઆરથી પાંડવ-થોડાઓનો સંહાર કરવા લાગ્યા. તેમના મારથી પીડિત થઈને

પાંચાલ વીરો અર્જુન અને બીમની સાથે જ લાગવા લાગ્યા. આ જોઈ તે બન્ને વીરો એકદમ દ્રોણ પર-ચઢી લાગ્યા. અર્જુન દક્ષિણ બાણ્ય હોતો અને બીમસેન વિતરમાં. બન્ને દ્રોણચાર્ય પર ખૂબ જ બાણવર્ષા કરવા લાગ્યા. આ જોઈ સંજય, પાંચાલ, મત્સ્ય અને સોમક ક્ષત્રિયો તેમની સહાયતા માટે આવી પહોંચ્યા. આ પ્રમાણે આપના પુત્રના મહારથી થોડાઓ પણ બહુ જ મોટી સેનાની સાથે દ્રોણચાર્યના રથની પાસે આવી ગયા. કૌરવસેના પર ફરીથી અર્જુનના માર પડવા લાગ્યો. એકે તો અધારાને લાંબે કઈ દેખાણું નહેતું અને બાંધ લોકો ઊંચથી વ્યકુળ થયા હતા, તેથી આપની સેનાનો ભયંકર સંહાર થઈ રહ્યો હતો. કેટલાય રાત્રીઓ થોતનાં વાહનોને ત્યાં જ છોડીને અપભીત થઈને ચારે બાણ્ય નાસી ગયા.

બીજી બાજુ ન્યારે સાત્યકિએ જોયું કે સોમદત્ત પોતાના મગન ધનુષને ટંકાર કરી રહ્યો છે, ત્યારે તેણે સાર્યપિતે કહ્યું; 'સત્! મને સોમદત્તની પાસે લાઇ લે, મારા બળવાન યજ્ઞ સોમદત્તને માર્યા નિના હવે હું મુક્ત થી પાછો નહિ ફરું' આ સાંભળી સાર્યપિતે થેડા મજાખ્યા અને સાત્યકિને સોમદત્તની પાસે પહોંચાડી દીધો, તેને આવતો જોઈ સોમદત્ત પણ તેના સમને કરવા આમળ ધર્યો, તેણે સાત્યકિની છાતીમાં સાક બાણ મારીને તેને લાયક કરી દીધો. પછી સાત્યકિએ પણ તીક્ષ્ણ સાધોથી સોમદત્તને વિધી નાખ્યો, બન્નેય એકબીજાનાં બાણોથી ધરાઈ અને લેલીશૂદાણ યજ્ઞ ખીલેલાં કેસુનાં વૃક્ષ નેવા શોકના લાગ્યા, એટલામાં મહારથી સોમદત્ત અર્ધચન્દ્રાકાર બાણ મારીને સાત્યકિના મહાન ધનુષને કાપી નાખ્યું. પછી તેને પચીસ બાણોથી ધાયક કરીને એકદમ દય બાણ બીજાં માર્યાં. ત્યારે સાત્યકિએ બીજું ધનુષ લઈને દુરત જ સોમદત્તને પાંચ બાણોથી વિધી, દીધો પછી તેણે હાથ કરતાં એક લાજ માગીને તેની સેનાની ખજા કાપી નાખી. ત્યારે સોમદત્તે ફરી સાત્યકિને પચીસ બાણ માર્યાં. આથી સાત્યકિ કુપિત થઈ ગયો અને તેણે એક તીક્ષ્ણ છુગ્રથી સોમદત્તનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. મહારથી સોમદત્ત પણ બીજું ધનુષ લઈને સાધોની વર્ષાથી સાત્યકિને આમળ

દિન કરી દીધો. ત્યારે સાત્યકિ તરફથી બીમસેને દય બાણોનો પ્રહાર કર્યો. તે પછી બીમસેને સોમદત્તની છાતીમાં એક પરિધનો યા કર્યો. પરંતુ સોમદત્તે દમનાં-હસાં તેના એ દુકકા કરી દીધા. ત્યારપછી સાત્યકિએ ચાર બાણ મારીને તેના ચારે થોડાઓને ત્રેરાજની સખી મોકલી દીધા. પછી એક બાણની સરખાનું ચિરે ધડથી અલગ કયું. ત્યારપછી સાત્યકિએ એક પ્રખલિત અમિસમાન લખ કરે બાણ છેડ્યું; તે સોમદત્તની છાતીમાં ઘુસી ગયું અને તે રથ પરથી પડીને મરણ પામ્યો.

સોમદત્તને માર્યાં ગયેલો જોઈ કૌરવ મહારથાઓ બાણો વરસવના સાત્યકિ પર તૂટી પડ્યા. આ જોઈ યુધિષ્ઠિર તથા બીજા પાંડવો પ્રમદક વીરો સહિત બીજા બહુ મેડી સેના લઈ કોણાચાર્યના સૈન્ય તરફ ધસી ગયા. તેમણે આચાર્યના જોતાંજોતાં જ સાધકાના મારથી આપની સેનાને ભગાડી દીધી, આ જોઈ આચાર્ય ક્રોધથી લાલ આંખો કરી યુધિષ્ઠિર પર તૂટી પડ્યા. અને તેમની છાતી પર સાત બાણ માર્યાં. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે પણ પાંચ બાણોથી કોણાચાર્યને વિધી દીધા. તે પછી આચાર્યે યુધિષ્ઠિરનો ખજા અને ધનુષ કાપી નાખ્યું. યુધિષ્ઠિરે બીજું ધનુષ હાથમાં લીધું અને થેડા, સારથી ખજા તેમજ રથ સહિત કોણાચાર્ય પર એકરેડી હામર બાણોની વર્ષા કરી. આ એક અદ્ભુત વસ્તુ બની. તેમનાં બાણોના અઘાવથી પાંડવો તેમ જ અધિન ધર્મને આચાર્યે બે ધડી સુધી રથની બેડકમાં મૂકીને લાવથી પડી રહ્યા. પછી ન્યારે હોથમાં આખા ત્યારે ખજા કંઈમાં ભરાઈને તેમણે યુધિષ્ઠિર પર વાયગ્રાજનો પ્રયોગ કર્યો. પરંતુ યુધિષ્ઠિર તેથી જતા પણ વિચલિત ન થયા તેમણે પોતાના અજ્ઞથી આચાર્યના અજ્ઞને સાંત કરી દીધું અને તેમના ધનુષને પણ કાપી નાખ્યું. ક્રોધે બીજું ધનુષ લાગ્યું, પરંતુ યુધિષ્ઠિરે એક તીક્ષ્ણ લાજ મારીને તેને પણ કાપી નાખ્યું.

એવામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું—' મહાન પાછો! હું આપને જે કંઈ કહું છું તે સાંભળો, કોણાચાર્ય સાથે આપ યુદ્ધ ન કરો, તેઓ યુદ્ધમાં સદા આપને પકડાનો પ્રયત્ન કરે છે. માટે તેમની સથે આપનું યુદ્ધ થતું હું યોગ્ય સમજતો નથી. જે તેમનો નાશ કરવાને મટે જ ઉત્પન્ન થયો છે તે પૃથ્વુમ જ તેમનો વધ કરતો. આપ યુદ્ધ સાથે યુદ્ધ કરતું બેસીને ન્યાં રાજા કુયોધિન છે ત્યાં જાઓ, રાજાએ રાજાની

સાથે જ લડી કરવી નોંધવું. માટે આપ હાથી, ઘોડા અને રથની સેના લઈને ત્યાં જ જાઓ. ત્યાં મારી સહાયતાથી બીમસેન અને અર્જુન કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. હનગનનની વાત સાંભળી યુધિષ્ઠિર ઘોડીચાર મનમાં વિચાર કર્યો અને પછી તુરત જ તેઓ ન્યાં બીમસેન હતો તે તરફ ચાલ્યા ગયા. આ બાળુ દ્રોણ પછી તે રાતમાં પાંડવો અને પાંચાલોની સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યા.

કૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—પાંડવોએ ન્યારે અમારી સેનાને બચાવવા કરી નાખી, બધા સૈનિકોનાં તેજ દીપ્ત કરી દીધાં અને બધા લોકો તે ધોર અન્ધકારમાં ડૂબી રહ્યા હતા તે વખતે તમે લોકોએ શો વિચાર કર્યો? અને સેનાઓને અજવાળું કેવી રીતે મળ્યું?

સંજયે કહ્યું—મહારાજ! દુર્યોધને સેનાપતિઓને આજ્ઞા આપીને જે સેના મરતાં જતી ગઈ હતી તેને બચાવવા આકાર પ્રભાણે જીભી રખાવી, તેમાં સૌથી આગળ હતા દ્રોણ અને પાછળ હતા-શલ્ય, અશ્વત્થામા, કૃતવર્મા તથા શકુનિ. અને સ્વયં રાત્રી દુર્યોધન ચારે બાળુ ફરીને તે રાત્રિમાં સેનાની રક્ષા કરી રહ્યા હતા. તેણે પ્રાયશ્ચ સૈનિકોને આજ્ઞા કરી કે તમે લોકો હાથિચાર ચૂકી દો અને પોતાના હાથમાં સળગતી મચ્છાકો લો. સૈનિકો

કેએ પ્રસન્નતાપૂર્વક આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. કૌરવોએ પ્રયેક રથની પાસે પાંચ દરેક હાથીનાં પાસે ત્રણ અને એકેક ઘોડાની પાસે એક દીવો રાખ્યો. પાંચદળ સૌપાંડવો હાથમાં તેલ અને મચ્છાક લઈને દીવાઓ સળગાવ્યા કરતા હતા. આ પ્રભાણે ક્ષણભરમાં જ આપની સેનામાં અજવાળું ધઈ ગયું.

આપણી સેનાને આ પ્રભાણે દીવાઓથી ઝગમગતી ભેષ પડિવેએ પણ પાંચદળ સૈનિકોને તુરત જ દીવા સળગાવવાની આજ્ઞા કરી. તેમણે દરેક રથની આગળ દશ-દશ અને દરેક હાથીની સામે સાત-સાત દીવાઓનો પ્રચન્ધ કર્યો, જે દીવા ઘોડાઓની પીઠ પર, જે બાળુ-બાળુ, એક રથની પૂર્વ પર અને જે રથની પાછળના ભાગમાં લગાવવામાં આપ્યા હતા. આવી ગેઠવણ બંને પક્ષોના સેનાઓમાં હતી. બંને બાળુના દીપ્તોનો પ્રકાશ પૃથ્વી, આકાશ અને સમુદ્રનું દિશાઓમાં ફેલાઈ ગયો. સ્વર્ગ સુધી ફેલાઈ ગયેલા તે મહાન પ્રકાશથી યુદ્ધ યત્ન સમગ્ર દેવતાઓ, ગન્ધર્વો, યક્ષો, સિદ્ધો અને અપ્સરાઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચી. આ બાળુ યુદ્ધમાં મરાયેલા વીરો સીધા સ્વર્ગ તરફ જઈ રહ્યા હતા. આ પ્રભાણે સ્વર્ગ-વાસીઓના આવવા-જવાથી તે રણભૂમિ દેવલોક સમાન જણાતી હતી.

દુર્યોધનનું સૈનિકોને પ્રેરણાહીન, કૃતવર્માનું પરાક્રમ, સાત્યકિંદારા ભૂરિનો વધ તથા ધટોતકચ સાથે અશ્વત્થામાનું યુદ્ધ

સંજય કહે છે—મહારાજ! જે સ્થાન પહેલાં ધૂળ અને અન્ધકારથી ઘેરાઈ ગયું હતું તે દીવાઓના પ્રકાશથી જળદળા બિંદુ. જેમ અસંખ્ય નક્ષત્રોથી આકાશ સુશોભિત થાય છે તે જ પ્રભાણે તે દીપ-માળાઓથી રણભૂમિની શોભા બની રહી હતી, તે વખતે હાથીચારો હાથીસ્વરો સાથે અને ઘોડેચારો ઘોડેસ્વરો સાથે બીમકંઠ ગયા. રથીઓનો રથીઓ સાથે સામનો થવા લાગ્યો. સેનાનો વામકર સંહાર શરૂ થઈ ગયો. અર્જુન ખૂબ શક્તિથી બધા રાજાઓનો વધ કરતો કૌરવસેનાનો વિનાશ કરવા લાગ્યો.

કૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય! ન્યારે અર્જુન કોઈમાં ભરાઈને દુર્યોધનની સેનામાં દુરસ્થો તે વખતે તેણે શું કરવાનો વિચાર કર્યો? દ્રોણકાણ વીરો અર્જુનનો સામનો કરવા માટે આગળ વધ્યા? આચાર્ય દ્રોણ ન્યારે

યુદ્ધ કરના હતા તે વખતે કોણ કોણ તેમના પાછળના ભાગમાં રક્ષા કરતા હતા? તથા ક્યાં-જગ્યા પાંડવી રક્ષામાં કેનિકોને મૂકવામાં આવ્યા હતા? આ બધી વાતો મને જાતાં.

સંજયે કહ્યું—મહારાજ! તે રાત્રિમાં દુર્યોધને આચાર્ય દ્રોણની સલાહ લઈને પોતાના વામકો તથા કણ, વૃષસેન, મદરાજ શલ્ય, દુર્લખ, દીર્ઘબાહુ તથા તે બધાના સેવકોને કહ્યું—‘તમે બધા પૂરેપૂરા સાવધન રહીને પરાક્રમ કરતા દ્રોણની પાછળ સહીને તેમની રક્ષા કરો. કૃતવર્મા જમણા પાંડવી અને શલ્ય કાળી બાળુના પાંડવી રક્ષા કરે. ત્યારપછી ત્રિગત’ કેશના જે મહા-રથીઓ મરતાં જત્યા હતા, તે બધાને આપના પુત્રે આચાર્યની આગળ રહેવાની આજ્ઞા કરી અને કહ્યું—‘વીરો! આમાં’ દ્રોણ ખૂબ સાવધાનીથી યુદ્ધ કરી રહ્યા.

છે. પાંડવો પણ બરાબર તત્પરતાથી તેમના સામનો કરે છે. માટે તમેલોડો ખૂબ સારવાન રહીને અઘાણની મહારથી ધૂટલુમનથી રક્ષા કરે. પાંડવ સેનામાં ધૂટલુમન સિવાય બીજા કોઈ યોદ્ધો અને એવો દેખાતો નથી કે જે દ્રોણ સાથે લોહું લઈ શકે. માટે આ વખતે આઘાણની રક્ષા જ આપણે માટે મદદરતું કામ છે. તેઓ સુરક્ષિત રહેતાં જરૂર પાંડવો, સંજયો અને સોમકેનો નાશ કરી નાખશે. પછી અધ્યત્યામા ધૂટલુમનને મારી નાખશે, કહ્યું અર્જુનને હરાવશે અને સુહદની દીક્ષા લઈને હું બીમસેન પર વિજય મેળવીશ. આટલાના મરવાથી બાકીના પાંડવો તેજહીન મંદ જશે પછી તો તેમને મારા બધા યોદ્ધાઓ નષ્ટ કરી શકશે. આ પ્રમાણે લાંબા વખત સુધીને માટે મારા વિજયની સંભાવના સ્પષ્ટ જણાઈ રહી છે.

એમ કહીને દુર્યોધને સેનાને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી. પછી તો પરસ્પર વિજય મેળવવાની ઈચ્છાથી બન્ને સેનાઓમાં ઘેર સંગ્રામ થવા લાગ્યો. તે સમયે અર્જુન ધૌરયસેનાને અને ધૌરવો અર્જુનને ભાતભાતનાં અત્યશ્લેષથી પીડા આપવા લાગ્યા. રાત્રિનું તે યુદ્ધ એટલું લપાળક હતું કે તેનું યુદ્ધ તે પહેલાં કદી જોવામાં નહોતું આવ્યું કે કદી સાંભળવામાં પણ નહોતું આવ્યું. સામા જાણુ રાજા યુધિષ્ઠિરે પાંડવો, પાંચાલો અને સોમકેને આજ્ઞા આપી હતી કે 'તમે જ્યાં ય લોકો દ્રોણનો લથ કરવા માટે એકી સાથે તેમના ઉપર તૂટી પડો.' રાજાની આજ્ઞા મળતાં તે પાંચાલ અને સંજય વગેરે ક્ષત્રિયો લેવવાનાં કરતાં દ્રોણ ઉપર ચડી આવ્યા. તે સમયે કૃતવર્માએ યુધિષ્ઠિરને અને જરિચે સાત્યકિને શેઠ્યો. સદેવેને કહ્યું અને બીમસેનનો દુર્યોધને સામનો કર્યો. શકુનિએ નકુળને આગળ વધતાં શેઠ્યો. શિષ્યવર્દિનો કૃપાચાર્ય અને અતિવિનિષ્પત્તો દુઃશાસને મુકાબલો કર્યો. સેકેડો પ્રહારની માપા જાણુવાર રાણસ ઘટોત્કચને અધ્યત્યામાએ શેઠ્યો. આ પ્રમાણે દ્રોણને પડગવા માટે આવતા મહારથી દુનપતે રૂપસેને સામનો કર્યો. મદસજ સાથે વિનાટને અટકાવ્યો. નકુળનન્દન રક્ષાનીક પણ દ્રોણ તરફ ધસી રહી હતો, તેને ચિત્રસેને બાણ મારીને, શેઠ્યો. મહારથી અર્જુનનો રક્ષાસરાજ અલખ્યુપ મુકાબલો કર્યો.

ત્યારપછી આઘાણ દ્રોણે શત્રુસેનાનો સંહાર કર્યો, પરન્તુ પાંચાલ રાજાકુમાર કુલકુને ત્યાં પહોંચીને

દિવન લાગુ કર્યું. તથા પાંડવોની તરફથી જે બીજા મહારથીઓ લડતાને આવ્યા, તેમને આપના મહારથીઓએ પોતાના પરાક્રમથી રોકી દીધા. કૃતવર્માએ યુધિષ્ઠિરને શેઠ્યો એટલે તેમણે પહેલાં પાંચ અને પછી વીસ બાણો મારીને તેને વિધી દીધા. આથી કૃતવર્મા ક્રોધમાં ભરાઈ ગયો અને એક બાલ મારીને તેણે ધર્મરાજનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. પછી સાત બાણોથી તેમને ધાવણ કર્યા. યુધિષ્ઠિરે બીજું ધનુષ દાઢમાં લઈ કૃતવર્માની શુભંગ્યો તથા છાતીમાં દસ બાણ માર્યા. તેમની ચોટથી તે કપી બીધો અને શેપમાં ભરાઈને તેણે સાત બાણોથી તેમને ખૂબ ધાવણ કર્યા. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે તેનું ધનુષ અને લામા કાપી નાખ્યા અને તેના ઉપર પાંચ તીલણ બદલથી પ્રહાર કર્યો. તે બાલો તેનું કોંભતી કન્ય તોડીને પૃથ્વીમાં સમાઈ ગયાં. કૃતવર્માએ પણ વારમાં જ બીજું ધનુષ લીધું અને પાણ્ડુનન્દન યુધિષ્ઠિરને સાક તથા તેમના સરથીને નવ બાણોથી વિધ્યો. આ જોઈ યુધિષ્ઠિરે તેના ઉપર એક શક્તિ છેડી. તે શક્તિ કૃતવર્માના કામો દાઢ છેડીને જમીનમાં સમાઈ ગઈ. ત્યારે કૃતવર્માએ અર્ધ જ નિમિષમાં યુધિષ્ઠિરના ધીક અને કારથીને મારીને તેમને રથહીન કરી દીધા. હવે તેમણે દાઢ અને તલવાર દાખમાં લીધી. પરન્તુ કૃતવર્માએ તેને પણ કાપી નાખી. પછી તેણે સો બાણ મારીને તેમના રથને ઇલ-લિન્ન કરી નાખ્યું. આ પ્રમાણે બપોરે ધનુષ કપાઈ ગયું, રથ નકામો ધઈ ગયો; કન્ય પણ ઇલ-લિન્ન ધઈ ગયું ત્યારે તેઓ તેનાં બાણોના પ્રહારથી પીડિત થઈને ત્યાંથી ભાગી ગયા. ત્યારે કૃતવર્મા દ્રોણાચાર્યના પૈડાંની રક્ષા કરવા લાગ્યો.

મહારાજ ! જરિચે ખૂબ વેગથી સાત્યકિનો સામનો કર્યો. આથી સાત્યકિએ ક્રોધમાં ભરાઈને પાંચ તીલણ બાણોથી તેની છાતીમાં ધા કરી દીધો. તેનાથી રક્તની ધારા વહેવા લાગી. ત્યારે જરિચે પણ સાત્યકિનાં બન્ને બાણોની વચ્ચે દસ બાણ માર્યા, આ જોઈ સાત્યકિએ હસતાં હસતાં જ તેના ધનુષને કાપી નાખ્યું, પછી છાતીમાં નવ બાણ મારીને તેને ધાવણ કરી દીધો. જરિચે પણ બીજું ધનુષ લઈ તુરત જ ખડો લીધો. તેણે ત્રણ બાણોથી સાત્યકિને ધાવણ કરીને એક લલ્લ મારીને તેનું ધનુષ પણ કાપી નાખ્યું. હવે તો સાત્યકિના ક્રોધની સીમા ન રહી. તેણે એક પ્રચંડ વેગવાળા શક્તિથી કરી જારની છાતી પર પ્રહાર કર્યો. તે શક્તિએ

તેનાં અંગેને ચીરી નાખ્યાં અને તે પ્રાણુદીન યજ્ઞને રચથી નીચે પડી ગયો.

તેને માર્ગી ગંગેસા જોઇ મદારથી અશ્વ-ધામાએ ખૂબ વેગથી સાત્પટિ પર હુમલો કર્યો અને તેના ઉપર બાણોની ઝડી લગારી દીધી. આ જોઈ મદારથી ધરોત્કચ ધીર ગજનાં કરતો અશ્વ-ધામા ઉપર તૂટી પડ્યો અને રચના ધૂસરા જેવાં ભરે બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. તેણે વળ તથા અશ્વનિ સમાન દેડીપમાન બાણ, શુરભ, અર્ધચન્દ્ર, નારાય, કિશીમુખ, ચારાહકણ, નાલીક અને ચિકણુ વગેરે અશ્વોની ઝડી લગારી દીધી. આ જોઇ અશ્વ-ધામાએ દિવ્યાશ્વ થી અભિમન્વિત કરેલાં બાણો મારીને તે ધીર અભ્યુદયિને શાન્ત કરી દીધી

અને રક્તસ હિર પોતાનાં બાણોની વર્ષા આરંભી. પછી તે ધરોત્કચ અને અશ્વ-ધામા વચ્ચે ધીર શુદ્ધ યજ્ઞ લાગ્યું. તે વખતે રાત્રિનો અન્ધકાર ખૂબ ગંભીર થયો હતો. ધરોત્કચે અશ્વ-ધામાની જાતીમાં કય બાણ માર્યાં, તેની ચેત્થાં તેનું આણું શરીર કાપી કાઢ્યું. અને મૃત્તિમાં યજ્ઞને તે રચની ખળતો અધર લાઇ મંદી ગયો. થોડો જ વારમાં ત્યારે તે હાથમાં આંગ્રો ત્યારે તેણે યમદગ્ધ સમાન એક ભયંકર બાણ ધરોત્કચ ઉપર છોડ્યું. તે બાણ તેની છાતી છેદીને પૃથ્વીમાં ધૂસરી ગયું અને ધરોત્કચ મૃત્તિમાં ચળી રચની એક ઉપર પડી ગયો. તેને બેઠેલ જોઇ સારથી તુરત જ રણમિમાંથી બહાર લાઇ ગયો.

ભીમસેનદ્વારા દુર્યોધનનો, કર્ણદ્વારા સહદેવનો, શલ્યદ્વારા વિરાટનો અને શતાનીકદ્વારા ચિત્રસેનનો પરાજય

સંજય કહે છે — ભીમસેન યુદ્ધ કરતો કરતો કોણાચાર્યાના રથ નરક વધી રહ્યો હતો. એટલામાં દુર્યોધને તેને બાણોથી નિંધી દીધી. આ જોઇ ભીમસેને પણ તેને કય બાણોથી ધાવલ કર્યો. ત્યારે દુર્યોધને ફરી વીસ બાણો મરીને તેન નિંધ્યો. ભીમસેને કય બાણોથી તેનું ધનુષ અને ખજા કાપી નાખ્યાં, પછી તેનું બાણ મરીને તેને ખૂબ ધાવલ કર્યો. તે ચોટ ખાઈને દુર્યોધન કંધથી સળગી ઊઠ્યો અને બીજું ધનુષ લઇ તેણે તીક્ષ્ણ બાણોથી ભીમસેનને સારી રીતે પીડિત કર્યો. પછી શુર-પ્રથી તેનું ધનુષ કાપીને ફરી કય બાણોથી તેને ધાવલ કરી દીધી. ભીમે બીજું ધનુષ લીધું પરન્તુ દુર્યોધને તેને પણ કાપી નાખ્યું. આ પ્રમાણે ત્રીજું, ચોથું અને પાંચમું ધનુષ પણ કાપી નાખ્યું. ભીમ જેજે ધનુષ હાથમાં લેતો હતો તેને આરતો પુનઃ કાપી નાખતો હતો. ત્યારે ભીમસેન દુર્યોધન ઉપર એક ચક્રિત ફેંકી, પરન્તુ તેણે તેના પણ ત્રણ ટુકડા કરી દીધા. તે પછી ભીમે બહુ જ મોટી યદા લાંબી અને ખૂબ વેગથી ધુમાળીને દુર્યોધનના રથ પર ફેંકી. તે ગદાએ આપના પુત્રના ઘોડા અને સારથીને ઊડાડ્યા હતાં રચના પણ ચૂરચૂર કરી દીધી. દુર્યોધન ભીમના કચ્છી પહેરેલા જ કાગળીને નનદકના રથ ઉપર ચડી ગયો હતો. આ સમયે ભીમસેન કોરવોનાં તિરસ્કાર કરતો ખૂબ ભેરથી સિદ્ધાન્ત કરી રહ્યો હતો અને આપના ચેતનકામાં હાલકર

મચી ગયો હતો.

બીજા બાણ કોળેના સામનો કરવાની ધમ્મથી સહદેવ વધી રહ્યો હતો. તેને કહેવું શક્યો. સહદેવે કહેવું નવ બાણોથી ધાવલ કરીને પછી, કય બાણ બીજાં માર્યાં. ત્યારે કર્ણ પણ સહદેવને સો બાણોથી નિંધીને બદલો ચૂકવ્યો અને તેના અઘાતેલ વિરાળ ધનુષને કાપી નાખ્યું. મન્દ્રીનદને બીજું ધનુષ લઇ ફરીથી કર્ણને વીસ બાણ માર્યાં. કર્ણે તેના ઘોડાઓને મારીને સર-ધીને પણ યમસોકમા મોકલી દીધી. રથદીન ચક્ર ગતી સહદેવે હાથમાં હાલ-તરવાર લીધી પરન્તુ કર્ણે તીક્ષ્ણ બાણ મરીને તેના પણ ટુકડેટુકડા કરી દીધા. ત્યારે કોધમાં ભરાઈને સહદેવે એક ખૂબ જ ભયંકર યદા કહેવુંના ચિર ઉપર ફેંકી. પરન્તુ કર્ણે બાણો લગાવીને તેને પણ પાડી નાખી. આ જોઈ સહદેવ ચક્રિતતાં પ્રહાર કર્યો. પણ કર્ણે તેને પણ કાપી નાખી. હવે સહદેવ રચથી નીચે પડી પડ્યો અને રચનું પૈડું હાથમાં લઈને તેને કર્ણ ઉપર ઝપટાવ્યું. તે ચક્રને એકદમ પોતાના ઉપર આણું જોઇ ચતુરે દગ્ધરો બાણ મારીને તેના પણ ટુકડેટુકડા કરી દીધા, ત્યારે માતીકુમાર રથનું કુસરું, મદેલા હાથે જોનાં અંગો તથા અરેલા ઘોડા અને મનુષ્યોનાં લાગેલાં ઊડાડ્યાં કહેવું ને મરવા લાગ્યો. પરન્તુ તેણે તે બર્ષાને પોતાનાં બાણોથી કાપી નાખ્યાં. પછી સો સહદેવ પોતાને યજ્ઞદીન સમયને શુદ્ધ

કરવું બંધ કરી ચાલતો થયો. કહ્યું તેને પાછા જણાડી હાથ કરનાં કહ્યું; 'એ ચાપડા આજથી તું પોતાનાથી મેટા રહીશોની સાથે કદ ન કરતો.'

આ પ્રમાણે દાણો લગતીને કહ્યું પાંચો અને પાંચતેની સેના તરફ ચલ્યો. તે વખતે સદરે મૃત્યુની સમીપ પહોંચી ગયો હતો. કહ્યું ધરન તે તેને મારી નાખત, પરંતુ કુન્તીને આપેલું વચ્ચન યદ કરીને તેણે સહકરનો વધ ન કર્યો. સદરેનું મન બધુ જ ઉદાસ થઈ ગયું હતું. તે કહ્યુંનાં બાબોથી તે પીડિત હતો જ તેનાં વાગવોથી પણ તેના વિચારે ખૂબ ચેત પહોંચી હતી. આથી તેને છત્રા ઉપરથી દેશજ્ય એવું થઈ ગયું. તે સત્તર જાતે પાંચલરાજકુમાર અનંગેશવના રથ પર બેસી ગયો.

આ પ્રમાણે દીવુનો મુકાબલો કરવા માટે રાજા વિરાટ પણ પોતાની સેના સહિત આવી રહ્યો હતો. તેને વચમાં જ રોકીને મદરાજ રાજ્યે બાણવર્ષથી લોકો દીધો. તેણે ખૂબ મૂર્ત્તીથી રાંભા વિરાટને સો બાણ માયાં. આ જોઈ વિરાટે પણ તુરં જ બાણો લીધી. તેણે પહેલાં નવ પછી ત્યોત્તર અને તે પછી સો બાણ મારીને સહકરને ઘાવ્ય કરી દીધો. પછી મદરાજે તેના રથના ચારે ઘોડાએને મારીને એ બાણથી સરથી અને પગને પણ કાપી નાખ્યાં. ત્યારે રાજા વિરાટ રથમાં ફરી પડ્યો અને ધનુષ અસારીને તીરજ બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. તેને રથહીન જોઈ તેનો ભાઈ ઘતનીક રથ લઈને તુરં જ વિરાટની સહાયતા માટે આવી પહોંચ્યો. તેને આરજા જોઈ મદરાજે અનેક બાણો મારીને યમલોક મોકલી દીધો.

પોતાનો વીર બન્ધુ માર્યો જતાં મદારથી વિરાટ તુરં જ તેના રથમાં બેઠો ગયો અને ક્રોધથી આંખો ફાટીને એણે બાણ વર્ષા કરવા લાગ્યો કે જેથી સહકરો રથ લંકાઈ ગયો. ત્યારે મદરાજે સેનાપતિ વિરાટની

છતીમાં ખૂબ જોરથી બાણ માર્યું. તેની યોગે તે સદન ન કરી શક્યો. તે મૂર્ચ્છિત થઈને રથની બેઠામાં પડી ગયો. આ જોઈ તેના સારથી તેને રણભૂમિથી દૂર લઈ ગયો. આ બાણુ રથને મેકડે બાણુ વરસારીને વિરાટની સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યો. આથી તે સેના રત્નના અધકારમાં ભગવા લાગી. તેને જાગતી જોઈ જગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ત્યાં રાજા રહ્યા હતા ત્યાં જ નીકળી પડ્યા. પરંતુ રાક્ષસ અથશ્વરે ત્યાં પહોંચી તેમને વચમાં રોકી લીધા. આ જોઈ અર્જુનને ચાર તીરજ બાણો મારી તેને વિધી નાખ્યો. ત્યારે અથશ્વર ભયભીત થઈને ભાગી ગયો. તેને પરાત કરીને અર્જુન તરત જ દીણની પાસે પહોંચ્યો અને પાવડગ, દાધ.સ્વારો તથા ઘોડેસ્વારો પર બાણસમૂહોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. તેના આરથી કોરવ સેનિકો વાવાઝોથી જાણડેવા પડ્યોની જે કારણથી ઘવા લાગ્યા. મહારાજા ! અર્જુને ત્યારે આ પ્રમાણે સહાર આરંભ કર્યો ત્યારે આપના પુત્રની સમૃદ્ધ સેનામાં નાસભાગ મચી ગઈ.

એક બાણુથી નૃસસપુત્ર ઘતનીક પોતાનાં અગ્નિ સમાન બાણોથી કોરવસેનાને ભથ્થ કરતો આવી રહ્યો હતો. તેને આપના પુત્ર મિત્રસેને રોક્યો ઘતનીકે ચિત્રસેનને પાંચ બાણ માયાં. ચિત્રસેને પણ ઘતનીકે રથ બાણુ મારીને બાંધે ચૂક્યો. ત્યારે નકુળપુત્રે ચિત્રસેનની છતીમાં અન્ન તીરજ નવ બાણુ મારીને તેના શરીરનું કવચ કાપી નાખ્યું. પછી અનેક તીરજ સાધકથી તેના રથની પગ અને ધનુષને પણ કાપી નાખ્યાં. ચિત્રસેને બાણુ ધનુષ લાથમાં લઈ ઘતનીકને નવ બાણુ માયાં. મહાબલી ઘતનીકે પણ તેના ચારે ઘોડા અને એક સારથીને મારી નાખ્યા. પછી એક અર્ધચંદ્ર માર બાણુ મારીને તેના રત્નમણિ ધનુષને પણ કાપી નાખ્યું. અથી રથહીન થયેલા ચિત્રસેન જાગીને તુરં કૃતવર્માના રથ પર જઈ ચડ્યો.

દુષદ-વૃષસેન, પ્રતિવિન્દ્ય-હંસાસન, નકુળ-શકુનિ અને શિખણ્ડી-કૃપાચાર્યનું, યુદ્ધ તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યક અને અર્જુનનું પરાક્રમ

સંજય કહે છે—દોષાધિનતા મુકાબલો કરવા માટે રાજા દુષદ પોતાની સેનાની સાથે વધી રહ્યો હતો. તે સમયે ત્યમેને મેકડો બાણોની વર્ષા કરતા તેમની સમે આગ્યો. આ જોઈ દુષદે તે કહ્યું નનની ભુજાઓમાં અને છતીમાં સાઠ બાણુ માર્યાં. રથસેન ક્રોધમાં

ભર્યો ગયો અને તેણે રથ ઉપર બેઠા રાજા દુષદની છતીમાં અનેક તીરજ બાણુ માર્યાં. આ પ્રમાણે બન્ને એ એકબીજાના શરીર પર ઘા કર્યા હતા, બન્નેનાં અંગમાં બાણો ઘુસેલાં કેમતાં હતાં, બન્ને લેલોથી લપથ થઈ રહ્યા હતા, આ જ વખતે રાજા દુષદે એક

હાલથી મારીને વૃષસેનના ધનુષને કાપી નાખ્યું. વૃષસેન પીળું મગજનું ધનુષ હાથમાં લીધું અને તેના પર દુપદ તરફ લક્ષ્ય કરીને એકે હાલથી છોડ્યું. તે હાલથી દુપદની છાતી છેડીને પૃથ્વીમાં સમાઈ ગયું અને તેનાથી થયેલો રાજા દુપદને મેંઘમાં આવી ગઈ. આથી સારથી પોતાની દુરંગ વિચારીને તેને ત્યાંથી દૂર લઈ ગયો. પછી તો તે બાપકર રાત્રિમાં દુપદની સેના રણમિથિ બાગી નીકળી. વૃષસેનના કરથી સોમક ધનિયો પણ ત્યાં નહીં ચક્રા નહિ. પ્રતાપી વૃષસેન સોમોના અનેક શૂરવીર મહારથીએને પરાસ્ત કરીને દુરત જ રાજા યુધિષ્ઠિરની પાસે પહોંચ્યો.

બીજા બાળુ પ્રતિવિન્ધ્ય કાષમાં બરાઈને કૌરવ સેનાને કંઈ કરી રહ્યો હતો, તેના સામનો કરવા માટે આપનો પુત્ર મહારથી દુઃશાસન પહોંચ્યો. તેણે પ્રતિવિન્ધ્યના લક્ષાટમાં ત્રણ ત્રણ બાણ મારીને તેને સારી રીતે ધાવસ કરી દીધો. પ્રતિવિન્ધ્યે પણ પહેલાં નવ અને પછી સાત બાણોથી દુઃશાસનને વિધી દીધો. ત્યારે દુઃશાસને પોતાના ઉપ સાધકથી પ્રતિવિન્ધ્યના ધાવસોને મારીને એકે હાલથી તેના સારથીને પણ ધમકાઈ મોકલી દીધો. તે પછી તેના રથના પણ દુકડેકુકડા કરી દીધો. પછી એકે દુરંગ બાણથી તેનું ધનુષ પણ કાપી નાખ્યું. આથી પ્રતિવિન્ધ્ય મૃતસોમના રથ પર જઈ બેઠો. અને હાથમાં ધનુષ લઈ આપના પુત્રને બાણોથી વિધવા લાગ્યો. ત્યારપછી આપના ચોદાઓ ખૂબ મોટી સેના સાથે આવીને આપના પુત્રને ચારે બાળુથી ઘેરાઈને મુદ્દ કરવા લાગ્યા. તે સમયે બન્ને સેનાઓમાં મહાન સંહારકારક મુદ્દ થયું.

આ પ્રમાણે એક બાળુ નકુળ પણ આપની સેનાને સંહાર કરી રહ્યો હતો. તેના સામનો કરવા માટે કોપમાં બરાએલો શકુનિ જઈ પહોંચ્યો. તે બન્ને પરસ્પર કટર વેર રાખતા હતા અને બન્ને ય શૂરવીર હતા. બન્ને મ એકબીજાના વધની ઇચ્છાથી પરસ્પર ધા કરવા લાગ્યા. જેમ નકુળ બાણોની ઝડી લગાવી રહ્યો હતો તેમ શકુનિ પણ બાણવર્ષા કરતો હતો. શરીરમાં બાણો ઘુસી જવાને લીધે તેઓ બન્નેક કાંટાળા વધ જેવા લાગતા હતા. એટલામાં જ શકુનિએ નકુળની છાતીમાં એકે કણી નામનું બાણ માર્યું. તેની કરી ચોટયા નકુળને મરણી આવી ગઈ. અને તે રથના પાછળના ભાગમાં બેસી

ગયો. પછી હોશમાં આવતાં તેણે શકુનિને સાક બાણ માર્યા. ત્યારપછી તેની છાતીમાં સો નારાયેનો અઢાર કર્ષો. અને તેના બાણ ચડાવેલા ધનુષને પણ કાપી નાખ્યું. પછી ધનુષ કાપીને જમીન પર પાડી નાખી. અને એકે તીક્ષ્ણ બાણથી તેની બન્ને સાથજાને ચીરી નાખી. આ ચોટને શકુનિ ન સહી શક્યો. અને બેઠોસા-કઈને રથની બેઠકમાં બેરથી પડી ગયો. ત્યારે સારથી તેને રણમિથમાંથી ખસાડી લઈ ગયો. અને નકુળને સારથી તેના રથને આચાર્ય દ્રોણની પાસે લઈ ગયો.

બીજા બાળુ કૃપાચાર્યે શિખણ્ડી પર હુમલો કર્યો. તેમને પાસે આવેલા જોષ શિખણ્ડીએ તેમને નવ બાણોથી ધાવસ કર્યા. કૃપાચાર્યે પણ પહેલાં પાંચ બાણ મારીને પછી વીસ બાણોથી તેના ઉપર ધા કર્યો. પછી તો તે બન્ને વચ્ચે મહાભયકર ધૌર સંગ્રામ છેલ્લું ગયો. શિખણ્ડીએ એકે અર્ધચન્દ્રાકાર બાણથી કૃપાચાર્યનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. તેમણે શિખણ્ડી પર શકિતના ટુકડેકુકડા કરી નાખ્યા. ત્યારે કૃપાચાર્યે બીજું ધનુષ લઈને શિખણ્ડીને તીક્ષ્ણ બાણોથી આઝળ-ઢિન કરી દીધો. આથી શિધિય થઈને તે રથના પાછળના ભાગમાં બેસી ગયો. તેને એવી અવસ્થામાં જોષ કૃપાચાર્ય તેના પર સતત બાણ વરસાવવા લાગ્યા. ત્યારે તે લાગીને પાછો ખસી ગયો. આ જોષ પાંચાલ અને સોમક વીરો તેને ચારે બાળુથી ઘેરીને જીતા કર્યો ગયા. આ પ્રમાણે આપના પુત્રો પણ ખૂબ મોટી સેના સાથે કૃપાચાર્યના રક્ષણ માટે તેમની ચારે બાળુ ઘેરાઈ ગયા. પછી બન્ને દુગામાં ધૌર સંગ્રામ થવા લાગ્યો. તે સમયે કોઈને પોતાનું પણ ભાન ન હતું. મેહલય પિતા પુત્રને અને પુત્ર પિતાને મારી રહ્યા હતા. મિત્રો મિત્રોના પ્રાણ લઈ રહ્યા હતા. બન્ને પક્ષના લોકો આવેશમાં સ્વજનો પર પણ હાથ ચડાવી દેતા હતા. રાત્રિસમયના તે મુદ્દમાં કોઈ નિયમ ન રહ્યો, કોઈ વ્યવસ્થા કે મર્યાદા પણ રહી ન હતી.

તે બાપકર મુદ્દ આવી રહ્યું હતું ત્યારે પુષ્પકુમે પણ દ્રોણ પર આક્રમણ કર્યું. તે વાર વાર ધનુષ ટંકારતો દ્રોણ તરફ લક્ષ્ય લાગ્યો. તેને જતા જોઈ પાંચ અને પાંચાલ ચોદાઓ તેને ચારે બાળુથી ઘેરીને રક્ષા લાગ્યા. આ પ્રમાણે આપના પુત્રો પણ સેનાથી મુર-

ક્ષિપ્ર યદ્વેન સાનધાનીયો આસાયની રક્ષા કરસ લાગ્યા. આ જ વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યની છાતીમાં પાંચ બાણ મારીને સિંહનાદ કર્યો. ત્યારપછી-દ્રોણએ પણ લાલ કર્યો' દશ. અથત્યામાએ પાંચ, સ્વયં' દ્રોણે સાત, સભ્યે દશ, દુઃશાસને ત્રણ, દુર્યોધને વીસ અને શકુનિએ પાંચ બાણ મારીને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વિધી દીધો. પરન્તુ તે આથી જરા પણ વિચક્ષિત ન થયો, તેણે તે સાતે મહારથીએને બાણોથી ધમક કરી દીધા, પછી દ્રોણ અથત્યામા, કણ્વ અને આપના પુત્રને ત્રણત્રણ બાણોથી વિધી દીધા. આમાંના દરેક મહારથીએ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ફરીથી પાંચ-પાંચ બાણ માર્યા. પછી દ્યુમ્નેને કુપિત થઈને પ્રવેશ એક બાણથી, ને તે પછી ત્રણ સપ્તધી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ધમક કર્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ તેને ત્રણ બાણ માર્યા, પછી એક બદલથી તેના કિરને ધસી અવગમ કરી દીધું.

ત્યારપછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તે મહારથી શેઠાએને પણ બાણોથી ધમક કર્યા, પછી એક બદલ મારીને કણ્વનું ધનુષ કાપી નાખ્યું' કણ્વ' બીજું ધનુષ લઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે કણ્વને ક્રોધમાં લગાએશે નેઈ બાણના ૭ મહારથીએએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નેના વધ કરવાની ઇચ્છાથી તુરત જ તેને ઘેરી લીધો. તે સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્નેને દુશ્મનોના પંભમાં ફસાએશે નેઈ સાત્યકિ બાણોની ઝડી લગાવતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે મહાન ધનુષધરને નેતાં જ કર્યો' તેના પર દશ બાણ માર્યા, સાત્યકિએ પણ બધા વીરોના નેતાં નેતાં કણ્વને દશ બાણોથી વિધી દીધો. ત્યારે કણ્વે નિપાટ, કપૂર્ણ, નારાય, વત્સન્ત અને ઉગ્રજ્યોથી સાત્યકિને વિધીને ફરીથી તેને સેંકડો બાણોથી ધાલ્ય કર્યો. તે સુંદરમાં આપના પુત્રો તથા કન્યધારી કણ્વ પણ સાત્યકિ પર દરેક બાણથી તીક્ષ્ણ બાણોને પ્રદાર કરતા દોતો, પરન્તુ તેણે પોતાનાં બાણોથી અર્જુનનાં બાણોનું નિવારણ કરીને એક બાણથી રૂપસેનની છાતી છેડી નાખી. તે એટલી મુશ્કિલ થઈને રૂપસેન ધનુષ છેડી રથ પર પડી ગયો. પછી તે કણ્વ સાત્યકિને પોતાનાં સપ્તધી પીડિત કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે સાત્યકિ-પણ ચાર-ચાર કણ્વને વિધવા લાગ્યો. આ બાણ આપના શેઠાએ સાત્યકિને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેના ઉપર તીક્ષ્ણ બાણોની રણિ કરસ લાગ્યા. આ નેઈ તેણે હવે બાણોથી યજુઓનાં માર્યા કાપનાં કર

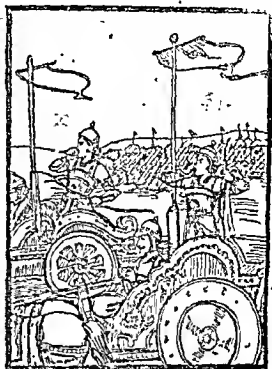
કર્યા. જ્યારે તે આપના વીરોના વધ કરવા લાગ્યો ત્યારે તેઓનું કદરૂ આક્રન્દ પ્રેરોના ચિત્તકર સમાન લાગતું હતું' જે આત્ કંદનોથી આખી રણમુખિ મૂંછ રહી હતી. આથી તે રાત્રિ બહુ લાંબાનક લાગતી હતી. દુર્યોધને સાત્યકિનાં બાણોથી પીડિત થઈને પોતાની સમૃધ્ધ સેના બાળી રહેથી નેઈ. તેણે ખૂબ જોરથી વધ રહેશે તેના આત્નાદ પણ સાંભળ્યો. ત્યારે તેણે સારથીને કણ્વ—'જ્યાં આ કાલાદલ થઈ રહ્યો છે, ત્યાં જ મારે રથ લાઈ લે.' તેની આઠા થતાં જ સારથીએ ધોધએને સાત્યકિના રથ તરફ દોડી દીધા. જ્યાં...ને દુર્યોધન પસે પહોંચ્યો કે સાર્યકિએ બાર બાણોથી તેને વિધી દીધી. દુર્યોધને પણ કુપિત થઈને સાત્યકિને દશ બાણોથી ધમક કર્યો. ત્યારે સાત્યકિએ આપના પુત્રની છાતીમાં એ ધી બાણ માર્યા. પછી તેના ધોધએને યમયોગ પહોંચાડ્યા. ત્યારપછી તુરત જ સારથીને પણ મારી નાખ્યો. તે પછી એક બદલ મારીને તેના ધનુષને પણ કાપી નાખ્યું. રથ અને ધનુષ રાંદન થઈ જવાથી દુર્યોધન તરત જ કુનવર્માના રથ પર ચડી ગયો. આ પ્રમાણે જ્યારે દુર્યોધને પરાસ્ત થઈ પીઠ બતાવી તો સાત્યકિ તે મધ્ય રાત્રિએ પોતાનાં બાણોથી ફરી આપની સેનાને રોષવા લાગ્યો.

બીજા બાણ શકુનિએ હનરો રથો, હાથીચરો અને ધોરચરોની સેનાથી અર્જુનની ચારે બાજુ ઘેરો લાગ્યો અને તેના પર અનેક પ્રકારનાં શત્રોની વર્ષા શરૂ કરી દીધી. તે બધા હાલિય યોદ્ધાએ કાળની પ્રેરવાથી મહાન અઘરોએની રણિ કરતા અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. અર્જુને મહાન સહાર અચારતાં તે હનરો રથ, દાધી અને ધોધએની સેનાને આગળ વધતી રોકી દીધી. ત્યારે શકુનિએ હસતાં હસતાં અર્જુનને તીક્ષ્ણ બાણોથી વિધી દીધી અને સો બાણોથી તેના મહાન રથની ગતિ પણ રોકી દીધી. અર્જુને પણ શકુનિને વીસ તથા બીજા મહારથીએને ત્રણત્રણ બાણ માર્યા. પછી શકુનિનું ધનુષ કાપીને તેના ચારે ધોધએને યમયોગ મોકલી દીધા. ત્યારે તે તેના રથ ઉપથી જતારીને ઉત્ક્રન્ધ રથ પર ચડી ગયો. એક જ રથ ઉપર ચરેલા તે બન્ને મહારથી પિતા-પુત્રો અર્જુન પર બાણોની ઝડી લગાવવા લાગ્યા. અર્જુન પણ તે બન્નેને તીક્ષ્ણ બાણોથી ધામક કરીને સેંકડો અને હનરો બાણોના

મરતી આપની સેનાને અચર્યા લાગ્યો. તે સમયે બધી સેના ખેરવિખેર થઈને ચારે દિશાઓમાં ભાગવા લાગી. આ પ્રમાણે તે યુદ્ધમાં આપની સેના ઉપર વિજય કેળવીને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન બહુ જ પ્રસન્ન થઈ સંખ વગાડવા લાગ્યા.

બીજા બાજુ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણોથી આશ્વાર્થ દ્રોણને વિધી દીધા અને તેમના ધનુષની દેડી કાપી નાખી દ્રોણે તે ધનુષ મૂકી નર્મ બીજું ધનુષ લઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સાત તથા દેના સારથીને પાંચ બાણ માર્યા પરંતુ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના બાણોથી તે બધાં અસ્ત્રોનું નિવારણ કરી દીધું અને કૌરવસેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યો. જોત-જોતમાં રણમુખિમાં લેહીની નદી વહેવા લાગી. આ આ પ્રમાણે આપની સેનાનો પરાજય કરીને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તથા શિખરદીએ પોતપોતાના સંખ વગાડ્યા.

દ્રોણ અને કર્ણદ્વારા પાંડવ—સેનાનો સંહાર તથા બચલીત થએલા યુધિષ્ઠિરની વાતથી શ્રીકૃષ્ણનું ઘટોત્કચને કર્ણ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે મોકલવું

સંજય કહ્યું છે—મહારાજ ! જ્યારે દુર્યોધને જ્ઞેયું કે પાંડવો મારી સેનાનો વિખંડ કરી રહ્યા છે, અને બધી સેના ભાગી રહી છે ત્યારે તેને ખૂબ ક્રોધ થયો. તે ઐકદમ દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણની પાસે પહોંચ્યો અને શપથમાં બરાબરે કહેવા લાગ્યો—‘આ વખતે પાંડવોની સેના મારી સેનાનો વિખંડ કરી રહી છે અને આપ બન્ને તેને જીતવામાં સમર્થ હોવા છતાં અસપર્ધની પેઠે તમારો જીત્યો છો. જો આપ મને ત્યજી દેવા ન ચાહતા હોવ તો હવે પણ આપના લાયક પરાજય કરીને યુદ્ધ કરો.’

આ કહેતા સંલિપી તે બન્ને વીરો પાંડવોની સામેનો કરવા માટે ધસ્યા. આ પ્રમાણે પાંડવો પણ પોતાની સેનાની સાથે ચાર-ચાર ગર્જના કરતા તે બન્ને પર તૂટી પડ્યા. તે વખતે દ્રોણ ચર્ચે દેવમાં બરાબરે દહ બાણોથી સાત-કે (કેવી રીતે દીધાં. સથે જ કહે) દહ, આપના પુત્ર સહદ્ર, યુધિષ્ઠિર અને શકુનિએ સત બાણ માર્યાં. તે તન્નકે દ્રોણાચાર્યને પાંડવસેનાનાં સંહાર કરતાં જોઈ સોમક, ક્રોધિયે ટુટ જ ત્યાં પહોંચ્યા. અને ચારે બાજુથી દ્રોણાચાર્ય પર બાણો વરસાવા લાગ્યા. આશ્ચર્ય પણ

ચારે બાજુએ બાણની ઝડી લગાવીને ક્ષત્રિયોના પ્રાણ લવા માંડ્યા. તેમન મારથી પીડિત રાધેને પાંચ લ-ચોદાઓ ઐકળીયા તરફ જોઈને આનંદ ચિત્કાર મચાવી રહ્યા હતા. ક્રોધ પિતાને છેડીને ભાગ્યા અને કેઈ પુત્રને, શ્રાપને પોતાના સગા ભાઈ, મામા અને બાણેજની પણ ખજાર ન રહી. બધાને પોતપોતાના પ્રણેની જ પડી હતી. શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, બીમસેન, યુધિષ્ઠિર અને નકુળ—સહદ્રે જોતા જ રહી ગયા અને તેમની સેના દોણના પ્રદારથી પીડિત થઈ બળી રહેશે હોયેરા અસાધેને કેંકા કેંકાને તે રાતમાં ભાગી નીવળી. ચારે બાજુએ અનંતકારતું રાત્ર્ય હતું. કઈ પણ સંજગું ન હતું. કેવળ કૌરવસેનાના દીપકોના પ્રકાશથી શકુઓ ભ્રમતા નજરે પડતા હતા. મહારથી દોણ અને મળું ભાગી રહેલી તે સેનાને પણ પાછળથી બાણ વરસાવી મારી નાંધે હતા.

આ બધું જોઈ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—‘અર્જુન ! દ્રોણ અને કર્ણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નેને સાતપકિરે તથા સમગ્ર પાંચ લે લગ્યોને પણ પોતાના બાણોથી અત્યંત ધમક કરી દીધા છે. તેમની બાણવર્ષાથી તમારા મહારથીઓના

પગે જામી ગયા છે. હવે મેના રોકા છતાં પણ રેડાની નથી.' અર્જુનને આ પ્રમાણે 'હવે પછી મમતાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન જનને સેનેકાન કહ્યું - 'પાંડવ-સેનાના મુખવીરો તમે લક્ષ્મીત થઈને જાઓ નહિ. લક્ષ્મી હવે મમતાની કાઠી નાખે. અમે પણ હમણાં જ વ્યૂહ રચીને દ્રોણ અને કર્ણને રૂપ દેવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ.'

શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન આ પ્રમાણે વત કરી જ રહ્યા હતા એટલામાં જયકર કમ કરનારો બીનસેન પોતાની સેનાને પાછી વાળીને તુરત જ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેને આવતો જોઈ જનારને દ્રીથી અર્જુનને કહ્યું; 'પાંડુનન્દન ! આ જો, સેમક અને પાંચલ શોદા એને સાથે લઈ બીનસેન ખૂબ વેગથી દ્રોણ અને કર્ણ તરફ પધી રહ્યો છે. હવે સેનાને ધેપ બંધાવવા માટે તું પણ તેની સાથે રહીને યુદ્ધ કર.'

ત્યારપછી અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ દ્રોણ અને કર્ણની પાસે જઈને સેનાના અગ્રમુખો જોતા થઈ ગયા. પછી મુખ કરતાં બહુ વિશાળ સેના પણ પાછો દ્રી, દ્રોણ અને કર્ણ દ્રી યતુઓના સહાર રાત્રી કર્યો. જાને બાણની સેનાઓમાં ધમકાણુ યુદ્ધ થઈ લાગ્યું. તે સમયે આપના સૈનિકો પણ હાથમાંથી મથાણો ફેંકી દઈને ઉન્મત્તની પેઠે પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ત્યારે બાણ્યએ અધકાર અને ધૂણ છતાં રહી હતી. જેમ રત્નવરમાં રામજો પોતાનું નામ બેલીને પાંડવ આપે છે તેવી રીતે ત્યાં પ્રદાર કરનારા શોદાઓના મુખથી તેજસ્વા નામ બોલના સંભળાઈ રહ્યા હતાં. જ્યાંજ્યાં દીવાનો પ્રકાશ દેખાય ત્યાંજ્યાં લાગ્યું સૈનિકો પતંગિયાની પેઠે તૂટી પડતા હતા. આ પ્રમાણે યુદ્ધ થતાં અંતે તે મહારાજાનો અધકાર બહુ ગાઢ થઈ ગયો.

ત્યાર પછી કર્ણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નની છાતીમાં દસ મરુએડી બોલોના પ્રદાર કર્યો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પણ કર્ણને દસ બોલોની વિધી તુરત જ ખરેશી ચૂકવ્યો. આ આ પ્રમાણે તેઓ બન્ને એકબીજાને સંધ્યાથી વિધવા લાગ્યા. થોડા જ વારમાં કર્ણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના યોદ્ધાને મારીને તેના સરપટ્ટને ધક્કા કર્યો પછી તીવ્ર પણ બોલોથી તેનું ધનુષ કાપીને એક લક્ષ્યથી સારંગીને પણ મારી નાખ્યા. ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન એક લાગુર પધિતા પ્રદારથી કર્ણના ધૈર્યને કંચર નાખ્યા, પછી પગે ચડીને જુહાપાલની સવામાં જઈને સહદેવના રથ પર બેસી ગયો. આ બાણ્ય કર્ણના સારંગીએ રથમાં નવા થોડા બેઠી સીધા. હવે કર્ણ

દ્રીથી પાંચ લ મહાર્થોએ પોતાનાં બોલોથી પાંડવો પ્રતાપ લગ્યો. આથી તે મેના લક્ષ્મીત થઈને રણથી લાગી નીકળી. તે સમયે પાંચલો અને મુખ્ય એટલા કરી ગયા હતા કે પાંડવો અમરગધો પણ તેમને કર્ણ આવી જવાનો સન્દેહ થઈ જતો હતો. કર્ણ તે લગી રહેલી સેનાને પણ પાછળથી પણ મારીને કચરી રહ્યા હતા. ।

પોતાની સેનાને લક્ષ્મીત રાખી યુધિષ્ઠિર પણ પલ્લવન કરવાનો વિચાર કરીને અર્જુનને બોલ્યા— 'ધનલ્લભ ! તું જ જેમનો બન્ધુ અને સાહસક છે તે આપણા સૈનિકોનો આ આત્મનાદ સતત સંભળાઈ રહ્યો છે. તેઓ કર્ણનાં બોલોથી પાંડવ થઈ રહ્યા છે. હવે આ સમયે કર્ણના વધ કરવા માટે જે કંઈ કરવું જોઈએ તે કરો.' આ સાંભળી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું— 'મધુસૂદન ! આજ રાત્રી યુધિષ્ઠિર મધુનું પરકમ જોઈને લક્ષ્મીત થઈ ગયા છે, એક બાણ્ય દ્રોણાચાર્ય આપણા સૈનિકોને તો આ રોક રાત્રી રહ્યા છે અને બીજા બાણ્ય કર્ણનો ત્રાસ દેવાથી છે. તેથી તેઓ કામી રહ્યા છે; તેઓને ઉતા રહેવાનો કોઈ આશ્રય મળતો નથી. હું જોઈ છું કે કર્ણે લાગી રહેલા શોદાઓને પણ મારી રહ્યો છે. તેથી આપ જ્યાં કર્ણ છે ત્યાં જાઓ. આજ બેમાંથી એક વરત જાતી બન્ય; ચહે હું તેને મારી નાખું કે તે મને.'

જાગવાન શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા— 'અર્જુન ! તમે અને રાક્ષસ પટેલ્યને છાતીને બીજો કંઈ એવો નથી કે જે કર્ણ સાથે લેવું લાઈ શકે. પરંતુ કર્ણની સાથે તારું યુદ્ધ થવાનો સમય હવે જ આગ્યો નથી. કારણ કે તેનો પાસે હવેનો આપણી એક દેહીધ્મજન ક્ષતિ છે, તેજે તેને કેવળ તારે માટે જ રહેવા દીધી છે. મારા વિચાર પ્રમાણે આ વખતે મહારાજી ધૈર્યથી જ કર્ણનો સામનો કરવા બંધ. તેની પાસે દિવ્ય, રાક્ષસ અને આયુર (દેવતાઓનાં, રાક્ષસોનાં અને અશ્વેશોનાં)—ત્રણ પ્રકારનાં અસ્ત્રો છે. આથી તે જરૂર કર્ણ ઉપર વિજયી થશે.

શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે કહેતાં અર્જુન ધૈર્યથી જોઈ રહ્યો. તે કચ, ધનુષ, બાણ્ય અને તત્ત્વર વગેરેથી સુસજ્જત થઈને તેમની આગ હાજર થયો. અને શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને પ્રણામ કરીને શ્રીકૃષ્ણ તરફ જોઈને બેઠો— 'હું સેનામાં ઉપસ્થિત છું, આપણે કરો, હું થું કામ કરું' ભગવાને

દસીને કહ્યું— 'બેટા ધોતકચ! હું જે કદ તે સાંભળ-
આજ તારે પરાક્રમ બતાવવાનો સમય આવ્યો છે. આ

કામ બીજાની ચક્ર શકે એવું નથી. કારણ કે તમારી
પાસે અનેક પ્રકારનાં બચ્ચા છે. રાક્ષસી માયા તો છે
જ. દાસ્યાનનન! જુઓ છો તે, જેમ ગોવંદીઓ
ગાયને હોડે છે, તેવી જ રીતે કહ્યું આજ પાંચસેવાને
પાકી રહ્યો છે. તે આ જાના મુખ્યમુખ્ય ક્ષત્રિયોને
મારી નાખે છે, તેનાં બાળોથી પીડિત યજ્ઞને અમારા

સૈનિકો ક્યાંય ફરી શકતા નથી; પુરંમેશ્વરનાં બાળી
જમ છે. આવી રીતે કહ્યું સંદાર ફરી રહ્યો છે. તેને
રાક્ષસી તમારા જેવો સાથે કાઈ કેમ તો નથી.
અત્યારે તમારું બળ અચૂત છે. તમારી સાધા-ફુરતર
છે, કારણ કે રાત્રિને વખતે રાક્ષસોનું બળ ખતું
જ પડી જાય છે. તેમનાં પરાક્રમની કાંઈ દંડ નથી
રહેતી. શમ્ભુ તમે તેમને દબાવી શકતા નથી. આ મધ્ય-
રાત્રિમાં તમે તમારી માથા ફેલાવીને મહાન પતંગ
કહ્યુંને મારો નાખો. પછી કુશલુમ્બ વગેરે વંશી દ્રોણનો
પણ વધે કરી નાખશે.

ભયજાનની વાત સમાપ્ત થઈ અનુને પણ ધોતક-
ચને કહ્યું— 'બેટા! હું તને, સાત્વિકને તથા ભાષ્વ
સૈનને જ આપણી સેનાના મુખ્ય વૈરા સમજી છું. આ
રાત્રિમાં તમે કહ્યુંની સાથે દૈરય યુદ્ધ કરો. મંદારથી
સાત્વિક-પશ્ચાદેથી તમારી રક્ષા કરશે. સાત્વિકની સહા-
યતા લઈને તમે શરવીર કહ્યુંને મારી નાખો.'

ધોતકચ બોલ્યો— 'આરત! હું એકલો જ કહ્યું.
કેણ તમા અન્ય કોઈય વંશી માટે પૂરતો છું. આજ
રાત્રિમાં હું સ્વપુત્રની સાથે એવું યુદ્ધ કરીશ કે ભા-
સુથી આ પૃથ્વી રહેશે ભાંસુથી કોઈ તેની ચર્ચા કરતા
રહેશે. આજ હું રાક્ષસપત્નીના અશ્રુ લઈને સમૂહ
કોરવસેનાને સંદાર કરીશ; કાળને કવરો નહિ છોડું.

આ પ્રસંગે કહીને ગાંધીવાદુ ધોતકચ તમારી
સેનાનો ભાગીદાર કરતો કહ્યું તરફ વળ્યો. કહ્યું પણ
દસતાં દસતાં તેના સામને ગયો. પછી તે અર્જુનના
ફરી રહેલા તે બન્ને વૈરામાં વૈરા સંપ્રામ છેડાઈ ગયો.

ધોતકચને હાથે અલમ્બુષ (બીજા) નો વધ તથા કહ્યું અને ધોતકચનું ઘોર યુદ્ધ

સંજય કહે છે— મહારાજ! દુર્યોધને ત્યારે બોલ્યું
કે ધોતકચ કહ્યુંનો વધ કરવાની ધ્વજાથી તેના રથ
તરફ વધી રહ્યો છે ત્યારે તેણે કુશાસનને કહ્યું; 'ભાઈ!
'સંપ્રામમાં કહ્યુંને પરાક્રમ કરતો જોઈ આ રાક્ષસ તેના
'ઊપર ખૂબ વેગથી હુમલો કરી રહ્યો છે. તમે ખૂબ
મોટી સેના સાથે ત્યાં જઈને તેને રોકો અને કહ્યુંની
રક્ષા કરો.' દુર્યોધન આમ કહી જ રહ્યા હતા તે વચ્ચે
શુરનો પુત્ર અલમ્બુષ તેની પાસે આવીને બેલ્યો— 'દુર્યો-
ધન! જો તમે આજ આપો તો હું તમારા પ્રસિદ્ધ
શમ્ભુને તેમના સહાયકો સહિત મારી નાખવા ચાહું
છું. મારા પિતાનું નામ જગદીશ્વર હતું. તે સમયે
રાક્ષસોના નેતા હતા, હમણાં થોડાક જ દિવસો થયા

આ નીચ પાંચેએ તમે તે મારી નાખ્યા છે. હું તેને
જલ્દી ચક્રવા માણું છું. તે માટે આપ મને આજ
નાખો.'

આ સાંભળી દુર્યોધનને ખૂબ પ્રસન્નતા થઈ. તેણે
કહ્યું— 'અલમ્બુષ! શરૂઆતે જીતવા માટે તો કોણ અને
કહ્યું વગેરે સહિત હું પૂરતો છું. પશુ તમે મારી આગથી
આ કુશ કરી કરનારા ધોતકચનો નાશ કરો. 'તથાસ્તુ'
કહીને અલમ્બુષે ધોતકચને મુઠ્ઠાને માટે લલકાર્યો અને
તેના ઊપર અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રોની વર્ષા શરૂ કરી દીધી.
પરંતુ ધોતકચ એવો જ અલમ્બુષ, કહ્યું અને
કોરવોની દુનર સેનાને કચડવા લાગ્યો. તેની માથા
બળ નોંધી અલમ્બુષે તેના ઊપર અનેક જાતનાં બાળોની

હી લગાવી દીધી. અને પોતાના સાથેથી પાંડવસેનાને મારી દહાવી. આ પ્રમણે ધર્મતકયનાં બાણોથી ક્ષત-નિશન થઈને અગ્નિ સેના પણ દગ્ધરૂ ગયાલો ફેંટી ફેંટીને ભાગવા લાગી.

ત્યારપછી અશ્વમેધ ક્રોધમાં ભરાઈને ધર્મતકયને કથ બાણ માર્યાં. તેણે પણ ભયંકર ગજના કરતાં અશ્વમેધના ધોડા અને સારથીને મારીને તેના આધુધેના પણ ટુકડેટુકડા કરી દીધા. પછી તે અશ્વમેધ ક્રોધમાં ભરાઈ ગયો અને તેણે ધર્મતકયને ખૂન ભરેથી મુકી માર્યો. મુકાની એટલી ધર્મતકય કંપી લીધો. પછી તેણે પણ અશ્વમેધને મુકો માર્યો અને નમીન પર પડીને રોયથી તેને રમગમ લાગ્યો. અશ્વમેધે મહામુશીનતે પોતાને ધર્મતકયના પંખામાંથી છોડાગ્યો અને તેને પણ નમીન પર નાખીને રોયપૂરકે રંગાવે યતુ કર્યો. આ પ્રમાણે બન્ને મહાક્રમ રાક્ષસે ગજના કરતા હાડી રજા દતા. તેઓમાં ખૂબ રોમાંચમયી મુદ્દ રહ્યું હતું. તેઓ બન્ને મોટા પરાખી અને માયાવી દતા અને માયાજગમાં પેત્રોપોતાની વિશિષ્ટતા બતાવતા મુદ્દ કરી રજા દતા. એક આગ બનીને પ્રગટ થતો દતો તો બીજો સમુદ્ર. એકને નાગ બનતો બોઈ બીજો ગરુડ થઈ જતો. આ પ્રમાણે ક્રોધ મેધ તો ક્રોધ પયન, એકે પવંત તો એક વજ્ર, એક હાથી તો બીજો સિંહ-બનીને પ્રગટ થતો હતો. એકે સર્પનું રૂપ બનતો તો બીજો શહુ બનીને મસા જતો. આ પ્રમાણે એકબીજાને મારી નાખવાની ઈચ્છાથી બન્નેય રોંઠેડા મયાએમી સંઘ કરતા હતા. તેમનું મુદ્દ ખૂબ જ નિઃચિત્ત હતું. તેઓ પરિવ્ર, ગદા, પ્રાસ, મુદ્ગર, પટિયા, મૂલક અને પેત્રતાનાં શિખરોથી પરસ્પર પ્રહાર કરતા હતા. તેમની માંયસંકિત ખૂબ જ અદ્ભુત હતી તેથી તેઓ ક્રોધાર ધીરવાર થઈને લડતા તો ક્રોધ વાર બે હામીરવારના રૂપમાં મુદ્દ કરતા હતા. ક્રોધાર બન્ને ય પદાતિ રોકા-ઓના રૂપમાં જ લડતા દેખાતા હતા.

એટલામાં અશ્વમેધને મારી નાખવાની ક્રુષ્ણથી ધર્મતકય બંધકર બાણો અને આગની પેઠે પ્રગટ લગાવીને તેણે અશ્વમેધને પકડી લીધો. પછી તેને બાણો કરીને નમીન ઉપર પડી દીધો અને તત્કાલ કાઢીને તેનું ભયંકર મરતક કંપી નાખ્યું. લોકો નીતરતા તે મરતકને લઈ તે ધર્મતકય દુર્ગોત્તરની પાસે ગયો અને તેને તેના રથમાં ફેંટીને બેસાડ્યો—આ તારો સહાયક

બન્ધુ; તેને મેં મારી નાખ્યો. ભેષ કીર્તિ તે તેનું પરાક્રમ ફલે તું તારી તથા કહ્યુંની પણ આ જ દશા ભેષક. આમ કહીને ધર્મતકય તીક્ષ્ણ બાણોની વર્ષા કરતો કહ્યું તરફ ચાલ્યો. તે અમરે મનુષ્યો અને રાક્ષસોમાં અત્યંત ભયંકર અને આશ્ચર્યજનક મુદ્દ થયા હાથું.

પુત્રરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય! અર્થી ચત્તને વખતે ત્યારે કહ્યું અને ધર્મતકયનો સામનો થયો ત્યારે તે બન્નેમાં કેવી રીતે મુદ્દ થયું? તે રાક્ષસનું રૂપ શું હતું? તેનો રથ, ધોડા અને અજશસ્ત્ર કેમાં હતાં?

સંજયે કહ્યું—ધર્મતકયનું શરીર ખટુ જ મેં હું કહ્યું; તેનું મુખ તાંબા જેવું અને આંખો લુગા રંગની હતી. પેટ આગળ વધેલું. માથાના વાગ જામ, હાડી-મુક-શર્મા, કાન ખુટા જેવા, દાંડી મોટી અને મોંઢાનો ક્રેક કાન મુઠ્ઠી લગાએત્રો દતો. હાથે તીક્ષ્ણ અને ચિક્રાળ હતી. જીભ અને હોઠ તાંબા જેવા લાલ-લાલ અને લાંબા હતા. ભરોશ મોટી મોટી, નાક મોટું, ચરીરનો રંગ કાળો, કપડે લાલ અને રૂદ પકાડ જેવા ભયંકર હતાં. બુભુક્ષો વિશળ હતી, મરતકનો ધેરાનો મોટો, આધૂન બોટાળ અને ચરીરનું આમકું સખન હતું. તેનો ઉપરનો ભાગ વધી ગયોત્રો અને માંસક હતાં, નિનમ્ન-પ્રદેશ મોટો હતો. બાંકુઓ ઉપર લુગામક વગેરે આમ.

પણે શાશ્વત્તાં હતી. મસ્તક પર સોનોતો મમયમતો
મુકર; કાનોમાં કુણળ અને મળામાં સુવર્ણની માળા
હતી, તેણે કંસાનું બનેલું કપડું પહેલું હતું. તેનો
રથ પણ બહુ જ મોટો હતો. તેના ઉપર ચારે બાજુએ
સૌજન્ય આમણું મરણું હતું. તેની લાંબા અને પહોળા
ચાર સો લાંબ હતી. દરેક પ્રકારના શ્રેષ્ઠ આયુધો તેમાં
રાખેલાં હતાં. તેના ઉપર પણ ફરારો રહી
હતી. આઠ પૈડાંથી તે રથ ચાલતો હતો.
તેના પરધરાટ એકની મગનીર મળનાં કરતાં પણ વધી
જતો હતો. દેવદાસને સો થોડાં જોડેલાં હતાં, તેઓ
ખુબ્બી બાંધેલ અને કાચા પ્રમાણે રૂપ બદલનારા
તથા વેગવાળાં હતાં. વરરાજાનાથનો રાક્ષસ તેનો ચારથી
હતો. તેના શુભ અને કુશલો ઉપરથી રીસે વરણી
રહી હતી.

એક રથ પર ચાર વાજો ધરાત્રયને આવેલો
જોઈ કહ્યું ખૂબ અભિમાનપૂર્વક આગળ વધીને તેને રોક્યો.
પણ તે જાન્યેય અન્યન્ત વેગવાળો ધનુષ લઈને એક
બીજાને પામલ કરતાં બાજોથી આગળાંદિત કરી દીધો.
અનેતમ અનેતે શોક અને સાથોથી પામલ કરવા
લાગ્યો. તે રાત્રિયુદ્ધ એટલી વાર ચાલી આવ્યું હતું કે
જાણે એક વર્ષ પીલી બહુ હોય. એટલામાં જ કહ્યું વિષ
અને મરત કમળ. આ જોઈ પોતે રાક્ષસી માથા ફેલાવી

તે સમયે રાક્ષસીની બહુ જ મોટી સેના પ્રકટ થઈ. રાક્ષસી
લાયમાં રથ હતું તો રાક્ષસી લાયમાં મુકર, કાંઈએ
પત્થરની ચટ્ટાનો, લીધેલી હતી તે રાક્ષસી વડે. તે સેનાથી
ધરાત્રયને પોતે રથને મદાન ધનુષ લઈને. આગળ
જાયો તે જેને જોઈને તમામ રાક્ષસી અચિત થઈ
ગયાં. તે જ વખતે પોતે રથે લીધેલું ચિહ્નનાં કહ્યું. તે
શાંભળી લાયગો લાયગીત થઈ ચેષામ હોડાયા લાગ્યા,
મનુષ્યો તે ખૂબ જ વિહ્વળ થઈ ગયા. ત્યારપછી બધી
જાણુએ પત્થરોની ભાંધેલ વર્ષો થયા લાગી. તે અર્ધી
રાતને સમયે રાક્ષસીની બહુ જ વધુ હતું. તેમજ
હોડેલાં લોકોનાં મધે, મુકર, કાંઈ, તોગર, રથ,
કાંઈ અને પછી વગેરે અભિમાનોની રૂપિ થઈ રહી
હતી. મદારાજા તે અત્યંત હિંમત અને ભાંધેલ મુકર
જોઈને આપના પુત્રો અને સૈનિકો અચિત થઈને રણ
જાણી લાગી નીકળ્યા. કેવળ અભિમાની કહ્યું જ ત્યાં
લાગ્યો રહી. તેને જરા પણ બચા ન થઈ. તેણે જેલોનાં
જાણીથી પોતે રથની રોકેલી માથાનો સંહાર કરી નાખ્યો.
ત્યારે મધ્યા નાંધ થઈ ગઈ ત્યારે પોતે રથ ખૂબ
માથામાં ભરાઈને ધીર બાજોનો પ્રદાર કરવા લાગ્યો.
તે બાજો કહ્યું રહી રહીને પૃથ્વીમાં સમગ્ર ગયાં.
ત્યારે કહ્યું રથ બાજો આરીને પોતે રથને વિધી દીધા.
તેથી તેની મમ્મરયાનોમાં ખૂબ ચોટ પડેલી અને કૃપિત

યદને તેણે એક દિવ્ય ચક્ર દાઢમાં લીધું. તથા તેને કલ્પ ઉપર ચઢાવ્યું. પરન્તુ તે કલ્પનાં બલોથી ટુકડે ટુકડા થઈ બામ્બલીનના મનોરથની પેઠે સફળ થયા વિના જ નહ યઈ ગયું. હવે તો ધૃષ્ટાક્ર્યના કોથનું ટેકાણું ન રહ્યું. તેણે બાણોની વર્ષા કરીને કલ્પને લાંબી દીધી. સતપુત્રે પણ પોતાનાં સાધકોથી તુરત જ ધૃષ્ટાક્ર્યના રથને બામ્બાલિત કરી દીધો. ત્યારે યદેત્રયે કલ્પ પર એક મહા યુધ્ધાવીને ફેંકી પરન્તુ કલ્પે તેને બાણોથી ઠાપી નાખી. આ નેત્રી ધૃષ્ટાક્ર્યે બીડીને આકાશમાં આવ્યો ગયો અને ત્યાંથી કલ્પ પર જસોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. કલ્પ પણ નીચેથી બાણો છોડીને તે માથાની રાક્ષસને વિથવા લાગ્યો. તેણે રાક્ષસના મધા ધોધારાને આડી નાખીને તેના રથના સેંકડો ટુકડા કરી નાખ્યા. તે વખતે ધૃષ્ટાક્ર્યના શરીરમાં બે આંગળ પણ એવી જમા ન હતી કે જેમાં બાણ ન લાગ્યા હોય. તેણે પોતાના દિવ્ય અસ્ત્રથી કલ્પનાં દિવ્યસેને ઠાપી નાખ્યાં અને તેની સાથે અધાપુર્વકે મુક કરવા લાગ્યો.

તે આકાશમાં અદસ્ય થઇને બાણ છોડી રહ્યો હતો. તેનાં બાણ કેખાર્તાં પણ ન હતાં અને આવીને લાગતાં હતાં, તે માથાથી સર્જને મોહિત કરતા રિચરવા લાગ્યો અને માથાના જ બળથી ખૂબ કષપંકર અને અશુભ મોહુ જનાવીને કલ્પનાં દિવ્ય અસ્ત્રો ગળી ગયો. પછી તે વૈષદીન અને ઉત્સાદશમ્ય જેવા યદને સેંકડો ટુકડાઓમાં પડતા દેખાવા લાગ્યો. આથી તેને પરેશી સમજીને ડોરવાના મુખ્ય વીરો ગર્જના કરવા લાગ્યા. એટલામાં જ તે કેટલાકે નવાં નવાં શરીર ધારણ કરીને બધી દિશાઓમાં દેખાવા લાગ્યો. નેત્રનેતામાં તેને સેંકડો મસ્તકો અને સેંકડો પેટ જની ગયાં. પછી શરીર વધારીને તે મૈનાક પર્વત જેવા દેખાવા લાગ્યો, ચાડી જ વારમાં તેની આકૃતિ બંગાંજા જેવી યઈ ગઈ. પછી સમુદ્રના તરંગોની માફક જીળાને તે કણ્ણમાં ઉપર તે કણ્ણમાં આમતેમ લહેરાવા લાગ્યો. એક જ કણ્ણમાં પૃથ્વી શરીરે પાણીમાં ડુબી જતા અને ફરી ઉપર આવીને અદિતંદિ નગરે પડતા હતા. તે પછી આકાશમાં બીડીને ફરી પોતાના સુવર્ણજાત રથ પર બઈ બેઠો; પછી માથાના જ પ્રભાવથી પૃથ્વી, આકાશ અને દિશાઓમાં ધૂમીને કવચથી સુશ્લિષ્લત યદ કલ્પના રથની પાસે આવીને બોલ્યો—‘સત પુત્ર ! જીમો રહે. હવે તું મારી પાસેથી છવતો જ્યોતે ક્યાં જઈશ ! આજ

હું આ સમર્થજન્યમાં તારો શોખ પુરો કરી દેશ.’ આ પ્રમાણે રહીને તે રાક્ષસ ફરીથી આકાશમાં બીડી ગયો અને કલ્પના ઉપર રથના ધૂંસરા જેવાં બારે બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. તેની બાણગુણને રહ્યું ફરથો જ ઠાપી નાખી. આ પ્રમાણે પોતાની માથાને નહ યએવી નેત્રી ધૃષ્ટાક્ર્યે ફરીથી અદસ્ય થઈને નવી આંખની સ્થિતિ કરવા લાગ્યો. એક જ કણ્ણમાં તે ખૂબ જ બીચો પર્વત બની ગયો અને તેના ઉપરથી પાણીના ઝરણાની પેઠે રાષ, પ્રાસ, તલસાર અને મુસલ વગેરે અન્નકલ્પોની સ્થિતિ થવા થવા લાગી. પરન્તુ કલ્પને આથી જતા પણ બમ ન થયો. તેણે હાસ્ય કરતાં દિવ્ય અસ્ત્ર પ્રહટ ક્યું. તે અસ્ત્રને રથમાં મતાં જ તે પર્વતનું નામ-નિશાન પણ ન રહ્યું. એટલામાં જ તે રાક્ષસ ક્રન્ધનુષ સહિત મેષ બનીને ચડી આવ્યો. અને સ્વપુત્ર પર પતથેરોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. પરન્તુ કલ્પે વાયવ્યઅનુ સન્ધાન કરીને તે મળા મેષને ફીરન છાડી દીધો. એટલું જ નહિ, પોતાના બાણઅમુલ્યથી સમસ્ત દિશાઓને બામ્બાલિત કરીને ધૃષ્ટાક્ર્યે અધાવેલાં સમુપ્લું અકોનો નાચ કરી નાખ્યો.

ત્યારે બીમસેનના પુત્રે રહ્યુંની બાગલ મદાધાયા પ્રહટ કરી. કલ્પે નેત્ર્યું કે ધૃષ્ટાક્ર્યે રથ પર બેસીને બાવી રહ્યો છે, તેની સાથે રાક્ષસોની બહુ મોટી સેના છે. રાક્ષસોમાં કેટલાકે દાદ્યોઓ ઉપર સચાર ધમ્મલા બે. તેમની પાસે નાના પ્રકારનાં અલ્પરશ્મી અને કલ્પ દેખાઈ રહ્યાં છે. ધૃષ્ટાક્ર્યે પાસે બાવતાં જ કલ્પને પાંચ બાણ મારીને વિધી દીધી, અને મધા રાત્રીઓને કલ્પનીત કરતાં વૈરવ શરયી ગર્જના કરવા લાગ્યો. પછી તેણે અંજલિક નામના બાણના પ્રકારથી કલ્પનું ધનુષ ઠાપી નાખ્યું. ત્યારે કલ્પે બીજું ધનુષ લઈ આકાશમાંથી રાક્ષસો તરફ બાણ મારવા લાગ્યો. આથી તેમને ખૂબ ખીડ થઈ. ધોમ, સારથી તથા દાધાંજી સહિત સમુપ્લું રાક્ષસો કલ્પને હાથે માઈ ગયા. તે સમયે પાંડવપક્ષના દુભરો ક્રત્વિય ચેકાકોમાં રાક્ષસ ધૃષ્ટાક્ર્યે સિંચાળ બીજીને કેલ પણ કલ્પે તરફ આંખ મીલીને નેત્ર પણ યદને નહેતો. ધૃષ્ટાક્ર્યે કાંધથી સળગી બેઠો. તેની આંખોમાંથી ચિન-મારીઓ છૂટવા લાગી. તેણે હાથથી હાથ મસળા દાંતેથી દોઢ દગાવી ફરી માથાના જમથી બીજીને રથ ઉત્પત્ત કર્યો. તેને હાથી સમાન મોટા તાલ તથા પિશાચો જેવાં મુખ-જાણા મુષ્કોના નોંઘા હતા. તે રથ પર બેસીને તે કલ્પની

સામે આવી ગયો અને તેના ઉપર એક લશ્કર બસ-
નિના પ્રદાર કર્યો. કહ્યું 'પોતાનું' મનુષ્ય મૂળ દીધું. અને

કહીને તે અશ્વિન હાથમાં પકડી લીધી. પછી તેણે તે
ધરતી પર જ મથાવી દીધી. ધરતીય તો રથથી કહીને
બહાર નીકળી ગયો અને પશુ તે અશ્વિન ગણેશ, સારથી
તથા ખત્ત સહિત તે રથને બાળીને ભરમ કરી પૃથ્વીમાં
સમાઈ ગયો. કહ્યું આ પશુકે મળેને દેવતાઓ પણ

આશ્ચર્ય પામ્યા હતા. સમસ્ત પ્રજાઓએ તેની પ્રશંસા
કરી. આ પશુકે કહીને કહ્યું 'પોતાના રથ પર જઈ
ગયો અને કહી રક્ષાસેના પર બાણ વરસાવવા લાગ્યો.
હવે ધરતીય ગન્ધર્વનગર સમાન કરી બદલ્યો થઈ ગયો,
અને માથાથી કહ્યુંનાં દિવ્ય અશ્વોના નાચ કરવા લાગ્યો.
છતાં પણ કહ્યું, 'ધર્મ' છોડ્યું નહિ, તેણે મુક 'અત્યુ' ન
રાખ્યું.

ત્યારપછી કોષમાં હતાએવા ધરતીયે પોતાનાં અનેક
સ્વરૂપ મનાવ્યાં અને કોઈવ મદારથીએને બચતીત કરી
દીધી. ત્યારપછી સિંહ, વાંધ, વગેરે લાપકારા ભારતી છત્ર-
લાળ સાપ અને સોડના જેવી આંચોગાળી પશુઓ અને
દિશાઓમાંથી કોરવસેના પર દૂરી પામ્યાં, ધરતીય તો
કહ્યુંનાં બાણોથી વાતલ થઈને અન્તર્ધાન થઈ ગયો,
પરંતુ માથામથ, રાક્ષસો, વાતુધાનો, કૃતરાઓ અને
લાશ્કર સુખવાળાં સુરો પ્રકટ થઈને યાર બાણોથી
નહી કંઈને ખાઈ જઈ તેમ તેના ઉપર દોષ્યાં. તથા
લે લીધી ખાઈએલાં લશ્કર અત્યંત થઈને કોર
વાણી એસતાં તેને ડરાવવા લાગ્યાં.

કહ્યું તેમાંના પ્રત્યેકને અનેક બાણો મરીને ૧૨થી
દીધાં અને દિવ્ય અશ્વોથી રક્ષાની માથાને સંદાર
કરીને ધરતીયના યેગ્યોને પણ પમલેક મોકલી દીધાં.
આમ કરી પોતાની માથા નહી થઈ જતાં 'દમક' તને
મોતના મુખમાં મોકલ્યું છું' એમ કહ્યુંને કહીને ધર-
તીય કરી અન્તર્ધાન થઈ ગયો.

ભીમસેનની સાથે અલાયુધનું યુદ્ધ તથા ધરતીયના હાથથી તેનો વધ

સંજય કહે છે—રાજાના આ પ્રભાણે કહ્યું અને
ધરતીયનું યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું ત્યાં અલાયુધ નામનો
એક ગણસ પાવનું વૈર થઈ કરીને ખૂન મેદી સેના
હા ફોલેનની પાસે આવ્યો અને કહીને હાથસથી
ગોલ્લા—મદરાજના આપને તો ખચર દરોજ કે
ભીમસેને અમારા બાંધવા દરિગ, બક અને ડિમારનો
વંચ કરેલો છે. તેથી આને અરે જાને જ ધરતીયનો
વંચ કરીશું તથા શ્રીકૃષ્ણ અને પંડિતે તેમના સાથીઓ
સહિત મારીને ખાઈ જાશે. આપ આપની સેનાને
પાછી દાવી મે. આજ પાંડવોની સાથે 'અમારું' રાક્ષ-
સોનું યુદ્ધ થશે.

તેની વાત સાંભળી ફોલેનને બહુ પ્રસન્નતા થઈ.
તેણે બહુઓ સહિત અલાયુધને કહ્યું—'ભાઈ! તમને

તો તમારી સેના સહિત અમે અજગ રાખીશું' અને
સાથે રહીને અમે પણ સત્યો સમે લાગીશું. મારા
મોહાઓના હુલ્લમાં વેરની આગ સળગી રહી છે. તેઓ
મુક છોડીને નહીં બેસે.

'અચ્છા, એમ થયો.' કહીને રાક્ષસો અજ-
મુક રાક્ષસોને સાથે થઈને ખૂન હતાળથી મુક કરવા
લાગ્યા. ધરતીયની પાસે જેનો તેજસ્વી રા દનો લેલો
જ અલાયુધની પાસે પણ દનો, તેનો પણ ધરતીય
બચત કરેલો, તેના ઉપર દી છત્ર માથું મરેલું હતું.
અંજાઈપણે પણ તેટલી જ આર સેનામાંથી 'દની.
લેસ જ દાથી સમાન મોટા તાળ સો ગણે તને તોડે
દતા. તેનું મનુષ્ય પણ બહુ જ મોટું હતું તેના બાણ
પણ રમવા મુકવા જેવાં અને હાથા દર્શા. તે પણ

ધૌત્યના નેવા જ વીર હોતો, ત્યારે રૂપમાં તે ઘટે-
તક્ય કરતાં સુંદર હોતો.

મહારાજ ! અસાધ્યતા આવશ્યકી જલે સમુદ્રમાં
ફળી રહેવાને જગજગ મળી જાય તેમ કોરવોને બહુ
પ્રસન્નતા થઈ. તેમણે પોતાના નેવા જન્મ થયેલો માન્યો.
તે 'સમયે કહ્યું' અને ધૌત્યને વચ્ચે અસાધ્યકિ મુક
ચાલી રહ્યું. 'હવે' કોણ, 'ફાંચાઈ' અને અસાધ્યતા
આદિ ધૌત્યના પરાક્રમે જોઈ થરથરી જાય છે.
સંપૂર્ણ સેનાને કહ્યુંના છવવાની આજ્ઞા રહી ન હતી.
ફોલિને જોયું કે કહ્યું મોટી વિપતિમાં ફસાઈ ગયો છે ત્યારે
તેણે અંત્ય ધુપને બોલાવીને કહ્યું— 'આ કહ્યું ધૌત્યની
સાથે બીમસેના છે, અને તેનામાં શક્તિ છે તેટલું પરા-
ક્રમ બતાવી રહ્યો છે. વીરવર ! તમારી ધમ્મજા હતી તે
પ્રમાણે જ આ ધૌત્યને તમારા હાથમાં રાખીએ
છીએ, આ પાંખી પોતાના માથાપાળને આશ્રય લઈ કહ્યુંને
મારી નાખે તે પહેલાં જ તમે તેનો નાશ કરી દો.'

ફોલિને આ પ્રમાણે કહેતાં અસાધ્ય 'બહુ સારું'
કહીને ધૌત્યને પર કમસે કર્યો. બીમસેનાના પુત્રે ન્યારે
પોતાના યુવને આગળ આરતાં જોયો ત્યારે તેણે કહ્યુંને
છોડી દીધો અને તેને બાણોના પ્રહારથી પીડિત કરવા
લાગ્યો. પછી બન્ને રાક્ષસો કોષમાં બસાઈને એક-
બીજાની સાથે બીમસેના જાય, બીમસેના જોયું કે ધૌત્યને
અસાધ્યતા પંજામાં ફસાઈ ગયો છે ત્યારે તે પોતાના
તેજસ્વી રથ પર બેસીને બાણરણ કરતાં ત્યાં બારી
પહેંચ્યો. આ જોઈ અસાધ્ય ધૌત્યને છોડીને બીમ-
સેનાને લલકાર્યો અને તેના સાથી રાક્ષસો પણ બન્ને
પ્રહારના અનશ્વર લક્ષને બીમસેના પર દૂરી પડ્યા.

ન્યારે બન્નેકે રાક્ષસો બીમસેનાને બાણોથી વિષય
લાગ્યા ત્યારે તેણે પ્રત્યેકને પાંચ-પાંચ બાણ મારીને
બધાને ધપવ કરી દીધા. બીમની સાથે મુક કરવા
આવેલા દૂર રાક્ષસો તેના મારથી પીડિત થઈને બપંડર
ચિત્કાર કરતાં દૂર દિશાઓમાં ભાગવા લાગ્યા. આ
જોઈ અસાધ્ય ખૂબ વેગથી બીમસેના પર ધસ્યો અને
તેના ઉપર બાણોની રણ કરવા લાગ્યો, તેણે બીમસેના
છોડેલાં કેટલાંયે બાણોને કાપી નાખ્યાં અને કેટલાંયે
હાથમાં પકડી લીધાં. બીમસેના ફરી તેના ઉપર બાણ
વરસાવ્યાં, પરંતુ તેણે પોતાનાં તીક્ષ્ણ સાધકો મારીને
ફરી તેમને વ્યથે કરી દીધાં. પછી તેણે બીમસેનાના
ધનુષના પણ દુરેડુકા કરી દીધાં, થોડા અને સારથીનું
પણ કામ બતાવ્યું ફરી દીધું.

થોડા અને સારથી માયાં જતાં બીમસેના રથમાં
ઊતરીને બપંડર મળેના કરી અને તે રાક્ષસ પર
ખૂબ હારે મારના પ્રહાર કર્યો. અસાધ્યે પણ મારથી
જ જમને તેડી પાડી. ત્યારે બીમે બીજા-વાલા લીધી

અને તે રાક્ષસ માથે લેવું. ધુપ મુક થવા લાગ્યું.
તે વખતે એકબીજા ઉપર મારનાના આધારથી જે
બપંડર રૂબ થતો હતો તેનાથી પૂરતી કાંપી
છેતરી હતી. થોડી જ વારમાં ત્યાં ફેંકાને બને મુકા
મારતા લાગ્યા લાગ્યા, તેમના મુકા અધાનથી વીળાના
મુકા જેવા અવાજ થતો હતો. આ પ્રમાણે મુક કરતાં
કરતાં બન્ને અત્યંત કોષમાં બસાઈ ગયા અને રથનાં
પૈર્, પૂંસાં તથા બીજા જે કોઈ વસ્તુ પાસે દેખાય તેને
જાણી જાણીને એકબીજાને મારવા લાગ્યા. બંનેના
કરીરથી રક્તની ધારા વહી રહી હતી.

બ્રહ્માન શ્રીકૃષ્ણે ન્યારે બીમસેનાની આ અવસ્થા
જોઈ ત્યારે તેમણે તેની રક્ત માટે ધૌત્યને કહ્યું—
'મહાબાહો ! જુઓ, તમારી સમે જ પાંખી સેનાના
નેતાં નેતાં અસાધ્યે બીમને પોતાના પંજામાં ફસાવી
લેયા છે. તેથી પહેલાં રાક્ષસરાજ અસાધ્યને જ વધ
કરો, પછી કહ્યુંને મારશો.' શ્રીકૃષ્ણની વાત સાંભળી
ધૌત્યને કહ્યુંને છોડીને અસાધ્ય સાથે બીમસેના જાય,
પછી તે તે શક્તિને સમયે બન્ને રાક્ષસોમાં ધુપ મુક

યથા સામ્યું, અસાધુષ કોષમાં ભરાયેલો હતો. તેણે એક ખૂબ જ મોટું પરિધ લઈ ધટોત્કચના મરતક ઉપર લગાવ્યું. તેનાથી ધટોત્કચને જરાક મુઠ્ઠા જેવું થઈ ગયું, પરન્તુ તે બળવાને પોતાને સંભળી લીધો. અને અસાધુષ ઉપર એક બહુ જ ભાર મૂકી મલાવી. વેગથી ફેંકવામાં આવેલી તે ગદાએ અસાધુષના થોડા, સારથી અને રમતો ખૂંટી કરી દીધી.

અસાધુષ શક્તિ માયાનો આશ્રય લઈ, બિજાને આકાંક્ષમાં જોડી ગયો. તે ઉપર જતાં જ લોહીની વર્ષા થવા લાગી. આકાંક્ષમાં મેથોની કાળો ધણી છવાઈ બઈ, વિજળી ચમકવા લાગી, ક્રકાકાઓ સાથે વજ્રપાત થવા લાગ્યો. તે મહાસમરગણમાં ખૂબ જોરથી ક્રકકાટ ફેલાઈ ગયો. તેની માથા નેહ ધટોત્કચ પછી આકાંક્ષમાં જોડી ગયો અને બીજી માયા રંગીને તેણે અસાધુષની માયાનો નાશ કરી દીધો, આ નેહ અસાધુષ ધટોત્કચ ઉપર પત્થરોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. પરન્તુ ધટોત્કચે પોતાનાં બાણોની વર્ષાથી તે પત્થરોને નષ્ટ કરી દીધો.

પછી બન્ને એકબીજા પર નાના પ્રકારનાં બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. લોહાનાં પરિધ, શસ્ત્ર, ગદા, મુરુષ, મુરુજર, પિત્તક, તરવાર, તોમર, પ્રાસ, કમ્પન, નારાય લાઘા, બાણ, ચક્ર, રસ્તી, લોહાની ગોળીઓ, સિન્દ્રિપાલ, ગોરીધું અને હાથપથ આદિ અસ્ત્રશસ્ત્રોથી તથા પૂરી ઉપરથી બોખેલાં મોટાંમોટાં રણોથી તેઓ પરસ્પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. અનેક પ્રકારનાં પરંતોનાં ધિબર લઈને પછી તેઓ એકબીજાને મારતા હતા. તે બન્ને શક્તિશાળી મુઠ્ઠા પૂર્વકાળના વાનરરાજ વાલી અને સુધીરના મુઠ્ઠાથી ભરી જતું હતું. બન્નેએ રોડીને એકબીજાની મોટી પકડી લીધી. પછી માહુઓથી હાતા વાથવાયાં જુની ગયા. આ જ વખતે ધટોત્કચે અસાધુષને બળ-પૂરક પકડી લીધી અને વેગથી દૂમાવીને જમીન પર પડાડ્યો. પછી તેના કુપગ્રથી શોકતા મરતકને કાપીને તેણે કાપકર બળના કરી અને તે મરતકને દુરોધન સામે ફેંકી દીધું.

અસાધુષને માથો ગયો નેહ દુરોધન પોતાની સેના સહિત અત્યંત બાકુળ થઈ ગયો.

ધટોત્કચનું પરાક્રમ અને કહ્નું ની અમોઘ શક્તિથી તેનો વધ

શબ્દ્ય દહે છે—મહારાજ! શક્તિ અસાધુષનો વધ કરીને ધટોત્કચ મનમાં બહુ પ્રસન્ન થયો અને આપની સેનાની સામે લોચો થઈ સિંહનાદ કરવા લાગ્યો. તેની ગળનાં સંભળી આપના થોડાઓને બહુ ભય થયો. આ બાણ કહ્નું પર તેના શત્રુઓ બાણો વરસાવતા હતા અને તે વર્ષાપૂરક તેમનાં અસ્ત્રશસ્ત્રોનો નાશ કરવા જતો હતો. તેણે પોતાનાં વજ્ર સમાન બાણોથી શત્રુઓને અંધાર શરૂ કર્યો. તેનાં સાવકોથી ડેટલાયે વીરોનાં અંગ ઝિનનિનન થઈ ગયા, ડેટલાકિના નારથી માર્યા ગયા અને ડેટલાકિના થોડા નષ્ટ થઈ ગયા. કહ્નુંની સામે કોઈ રીતે પોતાનો બચાવ ન કરી શકવાથી તે થોડાઓ ધુધિધિરની સેનામાં ભાગી ગયા. પોતાના થોડાઓને કહ્નુંદાર પરાજિત થઈને ભાગતા નેહ ધટોત્કચને બહુ ક્રોધ થયો અને તે હુમલો રમતાં જોડીને સિંહ પોં લડકેલો કહ્નુંનો સામનો કરવા માટે બાવી પહોંચ્યો. આવતાં જ તેણે વજ્ર-સરીખાં બાણોથી કહ્નુંને વિધી દીધી. પછી બન્નેએ એકબીજા પર કહ્નું, નારાય, સિદ્ધીમુખ, નાસિક, રૂડ, અલ્હાન, વત્સલન, વારાહ-કહ્નું, ત્રિપાદ, કુંગ વગેરે કહ્નુંની વર્ષા કરવા લાગ્યાં.

તેમની અસ્ત્રવર્ષાથી આકાશ છવાઈ ગયું.

મહારાજ! જ્યારે કહ્નું મુઠ્ઠામાં કોઈ રીતે વધી ન શક્યો ત્યારે તેણે પોતાનું 'કાપકર' અસ્ત્ર પ્રકટ કર્યું. અને તેનાથી તેનો રથ, થોડા તથા સારથીનો નાશ કરી દીધો. હિડિમ્બાકુમાર રથહીન થતાં જ અન્તર્ધાન થઈ ગયો. તેને અદસ્ત થતો. નેહ કોરવ થોડાઓ ખૂંટી પાડી પાડીને ફેંકેલાં લાગ્યા તે 'માથાથી મુઠ્ઠા કરનારો આ શક્તિ મુઠ્ઠામાં પોતે જ નથી દેખાતો તો કહ્નુંને કેમ નહિ મારી શકે?' એટલામાં જ કહ્નું સામીની જગથી સરપૂષ્ણ દિશાઓને આગ્રહિત કરી દીધી. તે વખતે બાણોથી આકાશમાં અધારું છવાઈ ગયું હતું તો પછી શક્તિ કે બીજું કોઈ આશી આકાશમાંથી મરીને પડ્યું નહિ. તે પછી અમે અન્તરિક્ષમાં તે શક્તિ સતી 'કાપકર' માથા નેહ. પહેલાં તે હાલ રંગનાં વાદળોના રૂપમાં પ્રગણિત થઈ. પછી મળતી આગની નવાળાઓ સમાન કાપકર દેખાવા લાગી. ત્યારપછી તેનાથી વિજળી પ્રકટ થઈ, ઉડાપાત થવા લાગ્યો અને દબરો કુદુગિજિયાનાં વાવવા જેવો કાપકર અવગળ થવા લાગ્યો. તે પછી બાણ કહિત, નાસિક, કુંગ,

પુત્ર, દરસા, તપ્તવાર, પટ્ટિય, તોમર, પરિધ, ગદા, શુભ અને ચતુર્ભુજોની વૃષ્ટિ થવા લાગી. હજારોની સંખ્યામાં પત્થરોની મોટી મોટી ચઢાનો પડવા લાગી. વળખાત થવા લાગ્યો. આંગ - સમાન પ્રવલિત થઈ પડવા લાગ્યા. કણ્વી બાણોથી તે અભવપૂર્ણ રાક્ષસોનો બહુ પ્રપત્ન કર્યો પરંતુ તેને સફળતા ન મળી. બાણોથી કપાઈને ઘોડાઓ પડવા લાગ્યા. વળેલા મારથી હાથી ધરાશાયી થવા લાગ્યા. અને બીજા અનેક જાતોના પ્રદારથી મોટા મોટા પ્રદારથીઓનો સંહાર થવા લાગ્યો. મરીને પડતી વખતે રતો તેમનો મહાન આત્મનાદ આરે બાણ દેવાઈ રહ્યો હતો. ધોતરચે છોડેલા અનેક પ્રકારનાં અજશસ્ત્રોથી ઘવાઇને ફોરેષનના સૈનિકા ખૂબ ગમરાટથી આગતેમ લાગી રહ્યા હતા. બધી બાણોએ હાહાકાર મચી ગયો હતો. બધા લોકો વિવાદમાં ફોરેષ અને લપગીત થઈ ગયા હતા. તે સમયે આપના પુત્રની સેના પર લપકર મોટા છવાઈ રહ્યો હતો. કેટલાય ચરવીશનાં આંતરડાં તૂટી ચલાં હતાં, તેમનાં મસ્તક કપાઈ ગયાં હતાં અને સમૂહમાં અંગ ડિસ્મિન થઈ રહ્યાં હતાં. તેઓ બંધા પ રણભૂમિમાં આવી ફાંસા પડી ગયા હતા. કેટલેકેકે પત્થરોની ચઢાનોથી કમળો ઘોડા અને હાથીઓ ફેંપાઈ રહ્યા હતા, રથોના તો ચૂરેચૂર થઈ ગયા હતા.

તે સમયે શળની ધેરણથી શનિયોનો વિનાશ થઈ રહ્યો હતો. સમસ્ત કોરવોદાઓ કાપાય થઈને લાગતા લાગતા પોતોડી રહ્યા હતા. કોરવો ! લાગ્યો, આ સેના નથી; હન્દ વગેરે દેવતાઓ પાંડવોનો પક્ષ લઈને અમારો નાશ કરી રહ્યા છે. આ પ્રમાણે બંધારે કારવો વર્ષાત્તના મહા સમુદમાં ફળી રહ્યા હતા ત્યારે સમુદ્ર કણ્વી જ દ્વીપ બનીને તેમની રક્ષ કરી. તે સંપૂર્ણ અભવપૂર્ણ પોતાની છાતી ઉપર ત્રીશ્વરોએ એકેલા જ મેદાનમાં લાગી રહ્યો હતો. એટલામાં જ ધોતરચે કણ્વીના ચારે ઘોડાઓને લક્ષ્ય કરીને એક ચતુર્ભુજ ચલાવી. તેના પ્રદારથી ઘોડાઓએ ધરતી પર પુટલુ ટેકરી દીધાં, તેમના ફાંત પડી ગયા, બાણો અને ટાલ મહાર નીકળ્યા આવી. પછી તેઓ નિપ્રમદ થઈને પડી ગયા.

ઘોડા મરી જવાથી કણ્વી પોતાના રથ પરથી ઘોડરી પડ્યો અને મનમાં કંઈક વિચારવા લાગ્યો. તે સમયે કોરવોદાઓ લાગી રહ્યા હતા. રાક્ષસો કાપા વડે

તેમનાં કિંમ્બ અજોનો નાશ થઈ ગયો હતો. તો પણ તે ગજારાથો નાંદ અને સમમને થોમ્બ કર્તબદ્ધો વિચાર કરવા લાગ્યો. આ જ વખતે તે લપકર મીયાનો પ્રતાપ નોંધ સમસ્ત કોરવોએ મળીને તેને કણ્વી-લાઈ દેવે તમે રાક્ષસો તુરંત જ વધ કરો. નહિ તો આ તમમ કોરવો હમણાં જ નજ થઈ જાય છે. લીમસેન અને અણુન આપણું શું કરી લેશે ? આ સમયે અર્જુન શનિમાં આ રાક્ષસનો પ્રતાપ બહુ જ વધી ગયો છે. આટલે તેનો જ નાશ કરો. અમારાથી જે આ લપકર સંપ્રામાણી મંચી જશે તે જ સૈના સહિત પાંડવો સાથે યુદ્ધ કરશે. તેથી તમે ધનિની આપેની શક્તિથી તેનો સંહાર કરી નાખો. કણ્વી ! બધા કોરવો હન્દ સમાન બળવાન છે. કપાંકે કણ્વી ન થાય કે તેઓ બધાય આ રતિયુદ્ધમાં પોતાના સૈનિકા સહિત માર્યા જાય.

મધ્યરાત્રિનો સમય હતો. રાક્ષસ કણ્વી પર સનન પ્રહાર કરી રહ્યો હતો. સમૂહમાં સેના ઉપર લપકર વાતાવરણ છવાઈ ગયું હતું. આ બાણ કોરવો વેદનાથી ત્રાસી રહ્યા હતા. આ બહુ નોંધને કણ્વી રાક્ષસના ઉપર શક્તિ છોડવાનો વિચાર કર્યો. દેવે તેનાથી સંપ્રામાણી શમુના થા સદન ન થયા. તેના વધનો ક્રોધથી કણ્વી તે 'વૈશ્વદંતી' નામની અસદ શક્તિ હાથમાં

હીધી, મહારાજા! આ તે જ શક્તિ હતી કે જેને કહેવું
 કેટલાંય વર્ષોથી અશુભને મરણ માટે માર્ગશિખર 'સપ્ત
 મુદ્રી' હતી. તે સગ તેની પાન રૂમાં કરેલા દત્તો, મુન્નની
 સગી ખરેખર અથવા લાગણી મારની કાળના ત્રિહા
 સમાન તે શક્તિ કહેવું ઘટેકચના ઉપર ચલાવી દીધો.
 તેને જોતાં જ શક્તિ અપમીત થઈ ગયો અને
 વિધ્યાચળ સમાન વિદ્યાળ શરીર ધારણ કરીને ત્યાંથી
 ભાગ્યે જોઈતો પ્રાપ્ત થઈ ગયો. આ શક્તિએ રાક્ષસની
 સંપૂર્ણ માયા ભરમ કરીને તેની છતીમાં બીડી એટ
 કરી અને તેને ચત્તીને ઉપર નક્ષત્રમણ્ડલમાં સમાઈ ગઈ.
 ધટોલક્ય ભગવાન કરને પોતાના આરા પ્રાણેથી દાઘ
 લેઈ બેઠો. તે સમયે શક્તિના પ્રદારથી તેની મર્મસ્થળો
 ચીરાઈ ગયાં હતાં, તો પણ તેણે શત્રુઓનો નાશ કર-
 વાની હુકમથી આશ્ચર્યજનક રૂપ ધારણ કર્યું. તેણે
 પોતાના શરીરને પરત સમાન બનાવી દીધું, તે પછી
 તે નાચે પડ્યો, જા કે તે મરી ગયો હતો પણ તેણે
 પોતાના પરત લેવા કરીથી કોરવોના સેના એકભાગે
 સહાર કરી નાખ્યો. તેના દેહની નીચે એક અદ્ભુત
 સેના દર્શાવે મરી ગઈ. આમ મરતાપરતા પણ તે
 પાંડવોનું હિત સાધતા ગયો. માયા નાશ પામી અને
 રાક્ષસ માર્યો ગયો—આ આ જોઈ કોરવ પોતાઓ દર્પ.

નાશ કરવા લાગ્યા, સાથે જ યાં, બેરી, દોષ અને
 નગારા પણ વાગી જાયાં. કહ્યુંની પ્રશંસા થવા લાગી
 અને કુલોધનના રથમાં બેસીને તેણે આપની સેનામાં
 પ્રવેશ કર્યો.

ધટોલકચના મૃત્યુથી ભગવાનની પ્રસન્નતા તેજા પાંડવોના હિતથી ભગવાન- દ્વારા કહ્યુંની પુલ્કિતો

સંજવ કહે છે—ધટોલકચના માર્યા જવાથી સરસ્વત
 પાંડવો શોકમગ્ન થઈ ગયા. બંધાની આંખમાંથી આંસુની
 ધારા વહેવા લાગી. પરંતુ વસુદેવનન્દન શ્રીકૃષ્ણને બહુ
 પ્રસન્નતા હતી, તેઓ આનન્દમાં ભરાઈ ગયા હતા.
 તેમણે ખૂબ જોરથી સિંહનાદ કર્યો અને દર્પથી નાચવા
 લાગ્યા. પછી અશુભને ગળે લગાવીને તેમણે તેની
 પીઠ ધામડી અને વારંવાર મર્દના કરી. ભગવાનને
 આદ્ય પ્રસન્ન જોઈ અશુભ નોભો—મૃત્યુરૂપ! આજ
 આપને વિના કારણે આદ્યો દર્પ કેમ થઈ રહ્યો છે!
 ધટોલકચના માર્યા જવાથી અમારે માટે શોકનો પ્રસંગ
 જોગો થયો છે. આખી સેના પીડા પતાવીને ભગવી રહી
 છે, અમે લોકો બહુ ગમરાઈ ગયા છીએ તો પણ આપ
 પ્રસન્ન છો! જનારને! પતાવો, આ પ્રસન્નતાનું કું
 કરણ છે! જો બહુ કુપાવવાની વસ્તુ ન હોય તો
 અવસ્થા બતાવી દો, માનું કંઈ ખૂટી જવા લાગ્યું છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા—ખનન્ય! મારે મારે
 ખરેખર આ ખૂબ આનન્દનો પ્રસંગ આજો છે. કારણ
 જાણુમા મારતો હોય તો સંભળ, ટું બલે છે કે કહેવું
 ધટોલકચને માર્યો છે; પરંતુ કું કું કું કે ધટોલકચ
 જ કહ્યુંને માર્યો છે. તેણે ધનંત્ર કહ્યુંને આપેલી શક્તિ
 નિષ્ફળ બનાવી દઈ તેને વધ બનાવી દીધો છે. હવે
 તેને મારવાની તેની પાસે કોઈ શક્તિ નથી. હવે ટું
 કહ્યુંને મરેલો જ સમજ, કહ્યુંના દાઘમાં શક્તિ હોય
 તો સંભારમાં કોઈ પણ બલુપ એવો નથી કે તેની
 સામે ટકી શકે. અને જો તેની પાસે કંઈય અને કુંડળ
 પણ હોત તો તે દેવતાઓ સહિત ત્રણે લોકને પણ ટંકી
 શકે. તે અસ્ત્રમાં ઈન્દ્ર, કુબેર, વરુણ અથવા યમરા-
 જ્યો પણ કુદર્પને તેના સામનો ન કરી શકે, આપણે
 બન્ને પણ. સાંકેતિક અને માણસીય ધનુષ લાદને પણ,
 તેને કાળમાં અસમર્થ થઈ જાત, તાતું જાહેર કરવા માટે

ઇન્ને તેને કવચકુંડળના બદલામાં અમોઘ સક્રિત આપી દીધી હતી. અને ત્યારથી કહ્યું સદાને મરાએશે જ સમજતો હતો. આ જ પશુ જો કે તેની પાસે તે ગધી વસ્ત્રો રહી નથી, તો પશુ તારા સિવાય બીજો કોઇ પણ તેને મારી શકે એવો નથી. કહ્યું બ્રાહ્મણોનો ભક્ત, સત્પત્રાદી, તપસ્વી, વ્રતધારી અને શુભ્રો ૫૨ પશુ રૂપ કરનાર છે. તેથી તે વૃષ (ધર્મ) કહેવાય છે, સપ્તૃષ્ટ દેવતાઓ મારે બાલુથી કહ્યું ૫૨ બાણોની વર્ષા કરે અને દેવો તેના ઉપર લોહી અને માંસ ઊંછાડે તો પશુ તેને જીતી ન શકે. કહ્યું આજ કરમ, કુલકળ તથા હિન્દની આપેલી શકિતથી રહિત યાદ જવાથી સાધારણ મનુષ્ય જેવા યજ્ઞ ગયો છે, તો પણ તેને મારવાનો એક જ ઉપાય છે. જ્યારે તેનામાં કઈ નખનાઇ દેખાય, તે અસાવધન હોય અને તેનું રચનું પૈડું જમીનમાં ધુસી જવાથી તે સંકટમાં પડ્યો હોય એવા સમયમાં મારી સચતા ઉપર ખ્યાન આપીને તું તેને મારી નાખજે. તારા હિંતને માટે મેં જરાસન્ધ, કિશુપાણ વગેરેને એક પછી એક મારી નાખ્યા છે, તથા હિડિમ્બ, કિર્મીર, નક, અણ્ણકુષ વગેરે રાક્ષસોને પણ મેં જ મરાવ્યા છે. જરાસન્ધ અને કિશુપાણને જો પહેલેથી જ ન માર્યા હોત તો આ સમયે તેઓ મુજ ભયંકર બની ગયા હોત. દુર્યોધન પોતાને સહાયતા કરવા માટે તેમને જરૂર આપ્યો

કરત અને તેઓ આપણી સાથે દેવ હોવાને લીધે કોરવોનો પક્ષ લીધા વિના ન રહ્યા હોત. દુર્યોધનનો સદેવો થઈને તેઓ સપ્તૃષ્ટ પૃથ્વીને જીતી લેત. મેં જે ઉપાયોથી તેમને નષ્ટ કર્યો છે તે સાંભળ, એકસમયે મુદ્ધમાં ફેરિયોડનનંદન બલરામજીએ જરાસન્ધનો તિરસ્કાર કર્યો. આથી કોર્મી બરાધને તેણે અંગેને મારી નાખવા માટે સર્વસંહારિણી ગદાનો પ્રદાર કર્યો. તે ગદાને પોતાના ઉપર આસ્તી જોઈ ભાઈ બલરામે તેનો નાશ કરવા માટે રથજાકણ નામના અશ્વનો પ્રયોગ કર્યો. તે અશ્વ ઘામવાથી તે ગદા પૃથ્વી પર પડી ગઈ. પદ્મા સાથે પૃથ્વીમાં ઝીરા પડી ગયા અને પવિત્રા હાલી ઊઠ્યા. જે રથાનમાં તે ગદા પડી, ત્યાં એક જરા નામની ભયંકર રાક્ષસી રહેતી હતી. તેને આ ગદા વાગવાથી તે પુત્રો અને બાળકો સહિત મારી ગઈ.

જરાસન્ધ જુદાજુદા બે ટુકડાઓના રૂપમાં પેદા થયો હતો. તે ટુકડાઓને આ જ જરા નામની રાક્ષસીએ જોડીને જીવતા કર્યા હતા. આથી તેનું નામ જરાસન્ધ થયું. તેને મુખ્ય બે જ બાધાર હતા—જરા અને ગદા. પણ બલરામજીના અશ્વપ્રયોગથી તે ગદા અને જરા—અનેથી રહિત યજ્ઞ ગયો હતો. તેથી જ શીમસેન તારી સામે તેનો વધ કરી શકે. આ પ્રમણે તારું હિંત કરવા માટે જ એકધ્વન્યો અગ્રૂરો શાપી લેવવવામાં આવ્યો. ચેદિરાજ કિશુપાણને મેં તારી સામે જ મારી નાખ્યો. તેને પણ દેવતાઓ અને અમુરો સહમર્મમાં જીતી શકે તેમ ન હતા. તેમનો તથા બીજા દેવોહી. ઓનો વિનાશ કરવા માટે જ મારો અવતાર થયો છે. હિડિમ્બસુર, નક અને કિર્મીર—આ રાવણ સમાન જળવાન તથા બ્રાહ્મણ અને યજ્ઞો ઉપર દેવ રાખનારા હતા. લોકકલ્યાણને માટે જ મેં શીમસેનદ્વારા તેમને મારાવી નાખ્યા. આ જ પ્રમાણે ધર્મોત્થને હાથે અલાકુષને નાશ કરાવ્યો અને કહ્યુંદારા સંક્રિતનો પ્રદાર કરાવતો ધર્મોત્થનું કામ પણ પૂરું થયું. જો આ મહાસંગ્રામમાં કહ્યું પોતાની સંક્રિતદારા ધર્મોત્થને માર્યો ન હોત તો મારે જ તેનો વધ કરવો પડત. મેં ધર્મોત્થનનો વધ પહેલેથી ન કર્યો, કારણ કે મારે તેનાદ્વારા તમારું પ્રિય શાપ કરાવવું હતું. ધર્મોત્થન પાપાત્મા હતો તથા બ્રાહ્મણોનો દેશી અને ધર્મોત્થનો નાશ કરનાર હતો. તે ધર્મનો લોપ કરી રહ્યો હતો. તેથી જ મેં આ પ્રમાણે તેનો વિનાશ કરાવ્યો છે. જેઓ ધર્મનો લોપ

કરનારા છે તેઓ બધા જ માટે માટે નાશ કરવા ચોગ્ય છે. મેં ધર્મની શ્યામના કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી છે. ત્યાં વેદ, સ્ત્રી, દમ, પવિત્રતા, ધર્મ, લગ્ન શી, ધર્મ અને ક્ષમાનો વાસ છે ત્યાં હું સમ રહું છું. આ વાત હું સાચાના સોમદ ખાઈને કહું છું. હવે તારે કહ્યું નાશ કરવાની ચિન્તા ન કરવી જોઈએ. હું એવો ઉપાધ્યક્ષ બતાવીશ કે જેથી હું કહ્યું નાશ અને બીજાને દુર્લેખનનો નાશ કરીશ. અત્યારે તો તારી સેના ચારે બાજુએ ભાગી રહી છે અને કોરવૈનનાં તેને ધેરી ધેરીને મારી રહ્યા છે, તે તરફ તારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછ્યું—સંજય ! બે કહ્યુંની સંકિત એક જ વીરનો નાશ કરીને નિષ્પળ થઈ જનારી હતી તો ક્યો જાણે છે? બે કહ્યુંની અર્થ પર જ તેનો પ્રકાર કેમ ન કર્યો? અર્થના માધ્યમ જાણી સમસ્ત પાંચો અને સંજયો આપોઆપ જ નહિ થઈ જાત. બે કહ્યું એમ કહે કે અર્થના સુત્રપુત્ર સાથે યાવ આપ્યો ન હતો તેથી સુત્રપુત્ર તેને સંકિત મારી શકે ન હોય, તો પણ ક્યો જાતે જ તેને યુદ્ધ માટે બોલાવે જોઈતો હતો. વળા અર્થની એવી પ્રતિજ્ઞા પણ હતી કે 'બે કહ્યું અને યુદ્ધ માટે લડાઈશે તો તેને જાત્યા વિના હું પગ પાછો નહિ હાકું.' તેથી અર્થને કહ્યું સાથે લડવા આવ્યું જ પડત.

સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની શુદ્ધિ આપણા કરતાં વધારે છે. તેઓ જાણતા હતા કે કહ્યું પોતાની સંકિતથી અર્થને મારવા ચાહે છે. તેથી જ તેમણે કહ્યુંની સાથે દૈવધર્મમાં રાક્ષસરાજ પંડોરક અને મહારાજ. આવા આવા તો અતેક ઉપાયોથી ભગવાન અર્થની રક્ષા કરતા આવ્યા છે. અને ખાસ કરીને કહ્યુંની અગ્રેષ્ઠ સંકિતથી તેમણે જ અર્થની રક્ષા કરી છે. નહિ તો જરૂર તે સંકિત અર્થનો નાશ કરી નાખત.

ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછ્યું—સંજય ! તેમ છતાં કહ્યું પણ બહુ શુદ્ધિમાન છે, તેણે પોતે જ હજી સુધી તે સંકિતનો અર્થ પર પ્રકાર કેમ ન કર્યો? તમે પણ બહુ સમજુ છો તો તમે જ આ વાત કહ્યુંને આ માટે પાદ ન કરાવી ?

સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! કરોજ રાધે દુર્યોધન, કહ્યું અને દુઃશાસનનાં બધા કહ્યુંને આ જ પ્રાર્થના

કરતા કે 'ભાઈ ! કાળના યુદ્ધમાં તમે બહુ જોડીને સૌથી પહેલાં અર્થને જ મારી નાખો. પછી તો અમે પાંચો અને પાંચોનો ઉપર. દાસની જે રાસન કરીશ. બે અને ન અને તો તમે શ્રીકૃષ્ણને જ મારી નાખો; કારણ કે તેઓ જ પાંચોનો બળ છે અને તેઓ જ તેમના રક્ષક અને આધાર છે.'

રાજા ! બે કહ્યું શ્રીકૃષ્ણને મારી નાખ્યા હોત તો જરૂર જાણ સમસ્ત પૃથ્વી તેના વશમાં આવી જાત. કહ્યું પણ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર શક્તિનો પ્રકાર કરવાનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણની પાસે જતા જ તેનો ઉપર એવો મોહ પડ્યો જતો કે તેનાથી આ વાત બચાઈ જતી હતી (અર્થાત્ કહ્યું પણ શુદ્ધિ કૃષ્ણ સત્યનો નાશ કરવાનો વિચાર કરે-આત્માનો નાશ કરવાનો વિચાર કરે પણ આત્માની પાસે જતા જ શુદ્ધિ આત્મરૂપ બની જતાં આત્માનો વધ કરવાનો તેનો નિષ્કર્ષ અદર્શ બની જાય છે-જયનારાયણ કહ્યું) વળા આત્માની ભગવાન સદા બીજા મોટામોટા મહારાજોને (નરિસ ખાતે) કહ્યું સાથે લડવા મોકલતા. તેઓ નિરંતર એ જ ફિકરમાં રહેતા હતા કે પૃથ્વી રીતે કહ્યુંની સંકિતને વ્યથા કરી રહ્યો. મહારાજ એવો કહ્યુંથી અર્થની આ પ્રમાણે રક્ષા કરતા હતા તેઓ પોતાની રક્ષા કેમ ન કરે? તમે સો કહ્યું કહ્યું પણ એવો પ્રકાર નથી કે જે જનાને ઉપર વિજય મેળવી શકે, પંડોરકના માધ્યમથી પછી સંતપ્તિએ ભગવાન કૃષ્ણને આ જ પ્રશ્ન કર્યો હતો કે 'ભગવન ! બે કહ્યું તે અગ્રેષ્ઠ સંકિત અર્થને પર જ છોડવાનો. નિષ્કર્ષ કર્યો હતો તો હજી સુધી તેના ઉપર કેમ ન છોડી ?'

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા—દુર્યોધન, દુઃશાસન, યુદ્ધિ અને જયદ્રથ આ બધા મળીને કહ્યુંને આ જ સલાહ આપ્યા કરતા હતા કે 'કહ્યું ! તમે અર્થને સિરામ બીજા કહ્યું ઉપર શક્તિનો પ્રયોગ ન કરો. તેના માધ્યમ જતાં પાડો અને સંજયો આપોઆપ જ નહિ થઈ જશે.' અને કહ્યું તેમની આગળ એ પ્રમાણે જ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂકે હતા. તેના હૃદયમાં 'દુર્યોધન અર્થનો વધ કરવાનો વિચાર રહેતો હતો પરંતુ હું જ તેને મોહમાં નાખી રહ્યો હતો. તેણે અર્થને પર શક્તિનો પ્રકાર ન કર્યો તેવું આ જ કારણ છે. સંતપ્તિ ! તે સંકિત અર્થને મારે અત્યારે છે એ વિચારી વિચારીને તો મને રાતમાં બેઠા આવવી

નહોતી. હવે તે ધર્મકેય ઉપર જવાથી બચે થઈ ગઈ એ ભેદને કું એમ સમજું છું કે અર્જુન મોતના સુખમાંથી છૂટી ગયો. કું મુદમાં જાણું નથી રહ્યા કરતાનું જેટલું આસ્પદક સમજું છું તેટલું માલ, પિતા, તરો જેવા બાકાઓ અને મારા પ્રાણોની રક્ષા કરવાનું પણ આસ્પદક નથી માનતો. જલે લેડીના રાજ્ય કરતાં પણ એ કોષ્ટ દુઃખનું વશ્વ હોય તો તેને પણ કું અર્જુન વિનાં નથી ધન્યજીતો. તેથી આજ અર્જુન જલે મરીને છડતો થયો હોય એમ મને બહુ ખ્યાનન થઈ રહ્યો છે. આ રાત્રિમાં મેં રાત્રસને જ કહ્યુંની સાથે ઘડા મોકલ્યો તેનું આ જ કારણ છે. તેના સિવાય બીજો કોષ્ટ પુરુષ કહીને ક્યાવી શકે એમ ન હતો.

મહારાજ ! અર્જુનનું પ્રિય અને હિત કરવામાં નિરન્તર લાગી રહેનારા ભગવાને તેમને સાત્યકિએ પૂછ્યું ત્યારે આ જ ઉત્તર આપ્યો હતો.

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું—સંજય ! આમાં કહ્યું, દુર્યોધન અને શકુનિનો તથા સૌથી વધારે તો તારો અન્યાય છે. તમને બધાને ખબર હતી કે તે શક્તિ, કેરળ એક જ વીરને મારી શકે છે, ધનંજયે કેવલ એક પલ્લુ તેની ચોટ ચઢન કરી લાગતા નથી, તો પણ કહ્યું તેને શીકૃષ્ણ અને અર્જુન પર કેમ ન છોડી! તમે મુદ વળતે તેને માફ કેમ કરાવતા નહિ !

સંજય બોલ્યો—મહારાજ ! અમે લેડી રાજ રાતમાં તેને એ પ્રમાણે જ કરવાની સલાહ આપ્યા કરતા હતા, પરંતુ પ્રાતાઝળ થતાં કેવલશત કહ્યુંની તથા બીજા ચોદાઓની શુદ્ધિ પણ મારી જતી હતી, શક્તિ હાથમાં રહેવા છતાં જે તેણે શીકૃષ્ણ અથવા અર્જુનને ન માર્યાં તેમાં કું કેવલે જ મુખ્ય કારણ સમજું છું.

યુધિષ્ઠિરનો વિષાદ તથા ભગવાન કૃષ્ણ તથા ભગવાન વ્યાસ દ્વારા તેનું નિવારણ

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—પ્રંજય ! હવે આગળની વાત ખતમો. ધર્મકેયના માર્યા મયા પછી કૌરવ-પંડિતોમાં કેવી રીતે મુદ થયું !

સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! કહ્યુંદાર તે રાક્ષસના માર્યા જતાં આપના સૈનિકો બહુ પ્રસન્ન થયા. તેઓ ઉચ્ચ સ્વરથી મર્જના કરવા લાગ્યા અને ખૂબ વેગથી આમતેમ હોવા લાગ્યા. સામી જાણુ તે અન્યારી રાત્રિમાં પંડિતસેનાનો સંહાર થઈ રહ્યો હતો, આથી યુધિષ્ઠિરનું મન ખૂબ ખિન થઈ ગયું. તેઓ વીરમસેને બોલ્યા—મહાબાહો ! ધૃતરાષ્ટ્રની સેનાને રોકો, કું તે ધર્મકેયના મરવાથી ખૂબ સમર્થ થયો છું, મારાથી કંઈ થઈ શકતું નથી. આમ કહીને તેઓ પોતાના રથ પર બેસી ગયા. તેમની આંખોથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં, તેઓ નિઃશ્વાસલેષ લાગ્યા. તે સમયે કહ્યુંનું પરાક્રમ ભેદ તેઓ અનન્ય અધીર થઈ ગયા.

તેમને આ અવસ્થામાં ભેદભગવાન કૃષ્ણે કહ્યું—કુન્ટી-નન્દન આપ એક ન કરો. આવી બધાકાળે આપને શોખતી નથી. આ તો અત્તાની મનુષ્યોનું કામ છે. છોડો અને મુદ કરો. આ મહાસામ્રાજ્યની જગમગથી સંકાશો, એ આપ જ મહારાજ જૂઠી તો રિજ્ય મળવામાં આવેલ જ રહેશે. શીકૃષ્ણની વાત અભણી શુધિ-

ધિર આપો ભૂતાં કયું—મહાબાહો ! મને ધર્મની ખબર છે. જે મનુષ્ય માર્ગના દેશ ઉપરાશોનો બહી જાય છે તેને ધર્મકેયનું પાપ લાગે છે. જનાર્દન ! ધર્મકેય જાણક હતો, તો પણ તેણે અર્જુન અન્નપ્રાપ્તિ માટે તપ કરવા વનમાં ગયો હતો ત્યારે અમોને બહુ ચલાપતા કરી હતી, તે પ્રમાણે આ મહાસામ્રાજ્યમાં પણ તેણે અમારા માટે બહુ પરાક્રમ કયું છે. તે મારો ભાગ હતો તથા મારો પણ તેના ઉપર બહુ પ્રેમ હતો. તેથી કું તેના મનુષ્યથી શોકમાં દુષ્પી રહ્યો છું. શોક કરતાં કરતાં મને મરજી આવી જાય છે. ભગવાન ! વ્યુઓ, કૌરવો કેવા મારી સેનાને કચડી રહ્યા છે, તથા મહારાજી દોષુ અને કહ્યું કેવા સાવરોન દેખાઈ રહ્યા છે. કેવા હર્ષનાદ કરી રહ્યા છે ! જનાર્દન ! આપના અને અમારા છવરા છર્ના ધર્મકેય કહ્યુંના હાથે કેમ માર્યાં ગયો ! અર્જુનના ભોતાં ભોતાં જ તેનું મનુષ્ય થયું છે. વીરવર ! હવે કું જતે જ કહ્યુંને મારવા માટે જઈશ. આ પ્રમાણે કહીને પોતાનું મહાન મનુષ્ય દેશરતા તેઓ ખૂબ સ્તાવણથી સાંકલા લાગ્યા.

આ ભેદ ભગવાન કૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું—આ રાજ્ય યુધિષ્ઠર કહ્યુંને મારવા માટે જઈ રહ્યા છે. આ સમયે તેમને એકલા છોડી દેવા હીઠ નથી. આમ કહીને તેમણે ખૂબ વેગથી પેલા હાક્યા અને દૂર પદેચિકા રાખને પડી

દેવે મારે નીચ કર્મ પશુ કરવું પડશે. આ બધા લોકો
જે અગ્નિને નથી જાણતા તેઓને તે અગ્નિના પ્રયોગ કરીને
હું મારી નાખું તેના કરતાં નિષ્કર કર્મ બીજું
કશું હોઈ શકે, સારું અથવા ખરાબ જે કંઈ કામ હું
કરાવવા ચાહું તે બધું હું તારા કહેવાથી જ કરીશ. તે
સિવાય મારી ઈચ્છાથી તો અગ્નિ કર્મ મારાથી કદી
બનશે નહિ. સમસ્ત પાંચાલ રાજ્યોનો સંહાર કરીને
યુદ્ધમાં પરાક્રમ બતાવ્યા પછી જ દેવે હું આ કવચ
ભિતરીય. તેને માટે હું મારા હથિયારોને સ્વયં કરી
સત્યના સોગન્દ ખાઈ છું. પરંતુ હું જે ક્રોધ સમજે
છે કે અર્જુન યુદ્ધમાં માફી ગયો છે, તેમાં તારી બુદ્ધિ
છે. અર્જુનનું સાચેસાચું પરાક્રમ હું કદું છું.
સાંભળ-તે સમ્યક્ષાથી કુપિત થતાં દેવતાઓ, ગન્ધર્વો,
યક્ષો અને રાક્ષસો પશુ તેને નથી છતી શકતા. ખાણ-
વનમાં તેણે મન્દોતે સામનો કર્યો અને પોતાનાં ખાણોથી
તેની બાણવર્ષા રોકી દીધી. તથા બળના ધમ્કીમાં
ક્રુષ્ણજિહ્વા યક્ષો, નાગો અને દેત્યોને પરાસ્ત કર્યાં. ધૌપ-
ધાત્રા વખતે જ ન્યારે ચિત્રસેન વગેરે ગન્ધર્વો તને
ખાધીને લઈ જતા હતા તે વખતે તેણે જ હોમ્યો
હતા તે યાદ છે ને? દેવતાઓના શત્રુ નિરાતકવચ
નામના દેત્યો કે જેમને સ્વયં દેવતાઓ પશુ મારી
શકતા નહોતા તેમને અર્જુનને જ પરાસ્ત કર્યાં. દિરવ્ય-
નગરમાં રહેનારા હનુમે કાનવોને જેણે છતી લીધા
હતા તે યુધિષ્ઠિર અર્જુનને મળ્યો કેની રીતે હરાવી
શકે છે! તારા દરેક પ્રકારના પ્રયત્ન છતાં પશુ તેણે
તારી સેનાનો સત્યાનાશ કરી નાખ્યો, આ બધું એ હું
જેનું તારી આંખે જુએ છે.

મહારાજ ! આ પ્રમાણે ન્યારે દ્રોણાચાર્ય અર્જુનની
પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ત્યારે આપના પુત્રે કુપિત થઈ
કહ્યું—“આજ હું દુઃશાસન, કણ્વ અને મોક્ષા રાત્રિ
બધા પ્રજાને કોરવે સેનાને બે લાગમાં વહેંચીને બે
જગ્યાએ મોરચા બાંધીશું અને યુદ્ધમાં અર્જુનને મારી
નાખીશું.” આ સાંભળી આચાર્ય દાસ્ય કરતાં બોલ્યા—

“અર્જુન જાણે, પરાક્રમ તમારું કુશળ છે. બધા,
એવો કયો દુઃશિવ છે જે મણ્ડીવધારી અર્જુનને માર
કરી શકે? દુર્યોધન! મળુપની તો વાત જ નથી, હિન્દ,
વરણ, ધમ, કુમેર તથા અસુર, નાગ અને રાક્ષસો પશુ
તેનો વાળ પશુ વાંકો નથી કરી શકતા. હું જે કંઈ
કદી રતો છું, તેવી વાતો તો મૂર્ખાઓ જ કરી શકે.
કલા, સંગ્રામમાં અર્જુન સચે લેહું લાખે કાણ કુશળ-
પૂર્વક ઘેર પાડે જઈ શકનાર છે! હું તે નિર્દય છે
અને પાપમાં જ તારું મન રજા કરે છે. તેથી જ તને
દરેક ઉપર સન્દેહ રહે છે. તથા જે લોકો તારું દિવ
સાધવામાં લાગેલા છે તેમની આજ્ઞા પશુ હું બંદ-
સંદ વાતો મજા નાખે છે. પશુ હું પશુ એક
ખાનગન દુઃશિવ છે. હું જાણે જ તારે માટે અર્જુન
સાથે લડીને તેને મારી નાખ આ બધા નિરપરાધ
સિપાઈઓના જન લેવા શા માટે ઇચ્છે છે, હું જ આ
વેરવિરોધનું મજા કરશુ છે. તેથી હું, પોતે જ જાણે
અર્જુનનો જામનો કર અને આ તારો મારો કે જે
કપટલયો જુગાર રમવામાં મહાકુર છે તે તારી સાથે આવે.
બીજાઓને કોઈ દેશમાં જ તેણે પોતાની શુદ્ધિ પાવ
વતાબુ છે. અને તે દેવે તને પાંચે ઉપર વિનય પશુ
અપાવશે. હું કણ્વને સાથે લઈને મુદરાપૂત્રે ખૂબ
ઉત્તમથી સંભાળાવ્યા કરતો કે ‘પિતાજી! હું, કણ્વ
અને દુઃશાસન-કણ્વે મળીને પાંચોને છતી લઈશું.’ આવી
રીતે સલામાં પશુ મેં તને કેટલીય વારે દિગ મારતાં
સાંભળ્યા છે. ભાણે તે લોકોને સાથે લખીને તે કહેલી
વાત સાચી કરી જતાવ. બે રેલો તારા શત્રુ નિર્ભય
યજ્ઞને સાચો જ બીજો છે. દુઃશિવ ધર્મનો ખાલ કરીને
તેની સાથે યુદ્ધ કરે તારી છત લાપ તેના કરતાં હું
અર્જુનને હાથે મારવાને થવું જ સારું છે. જ નીમર
યજ્ઞને લા.”

આમ કહીને દ્રોણાચાર્ય જે બાણ શત્રુઓ ભીષ
હતા તે તરફ ચાલી નીકળ્યા. પછી સેનાને બે લાગમાં
વહેંચીને યુદ્ધ શરૂ કરવામાં આવ્યું.

ખાણે દળોનું દ્વન્દ્વયુદ્ધ, વિરાટ, પૈત્રી સહિત દુપદ અને કેકય વગેરેના વધ,
દુર્યોધન અને દુઃશાસનનો પરાજય, ભીષ અને કણ્વ તથા અર્જુન અને દ્રોણનું યુદ્ધ
સંબંધ કહે છે—મહારાજ ! ન્યારે રાત્રિના ત્રણ
લાક વીતી ગયા અને એક જ લાગ માફી રજા તે
વખતે કોરવો અને પાંચોમાં ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક યુદ્ધ

થવા લાગ્યું. યોદ્ધા જ વાર પછી ચન્દ્રમાની પ્રજા રીધી
પછી ગઈ અને પૂર્વ દિશા તરફ અરજીદાસની લાકી પશુ
રાવા લાગી. તે ધમયે બન્ને સેનાઓના યોદ્ધાઓ પોત-

પેતાની સત્તરી હોડીને સન્ધ્યાવનને માટે ઠીતરી અને સૂની સંધ્ય નવ કરતાકરતા હાથ નેડીને ઊભા થઈ ગયા.

ત્યારપછી કૌરવસેના દરી બે કાળમાં વહેંચાઈ મધ અને કીણુચાથે દુયેધિનને સાથે લઈ સોમક, પાંચ અને પાંચાલ યોદ્ધાઓ ઉપર આક્રમણ કર્યું. કૌરવ સેનાને બે ભાગમાં ભેદી શીઘ્રજીવ્યનું ને કહ્યું—'ધન-નય! યુધ્ધોને ધણી બાણુ રાખી આગ્રહ કરોજીને જન્મી બાણુ રાખ.' અગ્રવાનની આગા રીશરી અર્જુનને તે પ્રગણે જ કહ્યું અગ્રવાનનો અભિપ્રાય લીમસેન સમજી ગયો અને બોલ્યો—'અર્જુન! મારી યાત્ર સંભળ. હાનિ-માતા જે કામ મટે પુત્રને જન્મ આપે છે તેને દરી ગતાવચનો આ અવસર આવી ગયો છે. તેથી હવે પરાક્રમ કરીને સત્ય, લક્ષ્મી, ધર્મ અને યશ્ન પ્રાપ્ત કર. આ યુધ્ધસેનાનો સંહાર કરી નાખ.

ત્યારે અર્જુનને કહ્યું અને દ્રોણને દરગીને યુધ્ધોની આદે બાણુએ ઘેરો નાખી દીધો. પછી તે સેનાના મુખ ઉપર ઊભો રહી મોટામોટા હાનિયોને પેતાના બાણુ-મિથી કંપ કરવા લાગ્યો. તેને ડાઈ પણ આગ્રહ વંચો નોડી રાક્યું નહિ. એટલામાં જ દુયેધિન, કર્ણ અને શકુનિએ અર્જુન પર બાણુ વરસાવાઈ રહ્યાં. પરંતુ તેણે તેમનાં અસાનું નિવારણ કરીને રોડેને દસ-દસ બાણુથી વિધી દીધા. તે સમયે બાણુરાહની સાથે જ ધુળની પણ ટહિલ થવા લાગી. ત્યારે બાણુ ઘેર અન્ય-કાર ઉત્તર થયો, તેથી અને સોના એકબીજાને એકબીજી પણ યુદ્ધતા ન દતા. કેટલાયે રથોએ રથ વડી જવાથી એકબીજાના કંઈ કંઈ અને દારો પડીને ઝૂંઝી રહ્યા હતા. કેટલાક લોકો મર્યા પાયા અને દારોએ ઉપર જ વિધાઈને યાજી ખેંચે બેઠા.

આ સમયે દ્રોણાચાર્ય સમગ્રમાં ઉત્તર દિશા તરફ જઈને ઊભા રહ્યા. તેમને જોતાં જ પાવવસેના ધરવરી બી. કેટલાક ઉપર લાપ લટાઈ ગયો. કેટલાક તો લાગી નીકળ્યા અને કેટલાક મન ઉગાસ કરીને ઊભા રહ્યા. તેઓમાં જે શરૂ હતા તેઓ ક્રોધ અને રોષમાં ભરાઈ ગયા. કેટલાક તેજવરી પીરો પ્રાણીની પરવા ન કરીને કીણુચાથે પર વડી પડ્યા. પાંચાલ રાજાએ ઉપર કીણુચાથેના બાણોને વડુ માર પડ્યો. તેઓ અત્યંત પેના સહન કરીને પણ યુદ્ધમાં રહી રહ્યા હતા.

એટલામાં જ રાત્ર વિરાટ અને દુપદે કીણુ પર

આક્રમણ કરી. દુપદના ત્રણ પોરો અને ચેદિરેશના ચોદા-એકો ગણુ તેમાં સાથ આપ્યો. આ જોઈ કીણુચાથે ત્રણ તીરણુ બાણુથી દુપદના ત્રણે પોરોના પ્રાણ લઈ લીધા. તે પછી તેમણે ચેદિ, કેશ, સંનય-તથા મર્યા રેશના મહારથોએને પણ પરાજિત કર્યાં. ત્યારે રાત્ર દુપદ અને વિરાટ કોપમાં ભરાઈને કીણુ પર બાણુનો ટહિલ કરવા લાગ્યા, કીણુ તેમની બાણુપર્ણ રોષ અને પેતાનાં બાણુથી તેમને દારો દીધા. હવે તે જન્મેના કોમનો સીમા ન રહી. તેઓ પણ કીણુને બાણુથી વિધા લાગ્યા. આ જોઈ કીણુ અત્યંત કોપમાં ભરાઈ બે ખૂબ તીરણુ બાણુથી તે જન્મેનાં ધનુષ કાપી નાખ્યાં. ધનુષ કાપી જતાં વિરાટ ઇસ તોમર ચલાવ્યા અને દુપદે કાપકર ઇકિરો માર કર્યો. કીણુ પણ તીરણુ બાણુથી તે ઇસ તોમરને કાપીને બાણુથી દુપદનો ઇકિર પણ તોડી નાખી. પછી બે બાણુથી વિરાટ અને દુપદનું પણ કામ ખરાબ કરી દીધું.

આ પ્રગણે વિરાટ, દુપદ, કેશ, ચેદિ, મર્યા, પાંચાલ અને ત્રણે દુપદપોરોના માર્યા જગથી કીણુનું પરાક્રમ જાણીને ધુટલુમનને બહુ કોષ થયો. કાચે દુપદ પણ થયું. તેણે મધા મહારથોએની વચ્ચે આ સોન-કેવલગયો કે આજ ને કીણુને હરતા હોડીને પાડો કરે અથવા કીણુથી અગ્રવાનને કપીને દેતો મર્યા ન બે. તે વચકામદિ કાણોનાં પેતાનાં પુરુષને જોઈ બેસે. તેનું હાનિયત્વ અને જાલતેજ નટ થઈ જાય. કાણુનું ધનુષકીરોએની વચ્ચે આવી મેલણ કરીને ધુટલુમન પેતાની સેના સાથે કીણુ પર મડી આપ્યો. પાંચાલ અને પાંચાલો એક બાણુથી કીણુ પર બાણુપર્ણ કરવા લાગ્યા તથા બીજા બાણુ દુયેધિન, કર્ણ અને યુધ્ધનો વચે મુખ્ય પોરો તેમની રક્ષામાં બીજો રહ્યા. પાંચાલોએ પેતાના મધા મહારથોએની સાથે કીણુને કાપવચનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેઓ તેમના પર આંખ બંધી કરીને પણ જોઈ ન સમજા.

તે સમયે જ્યેમસેન કીણુનાં ભરાઈને પેતાનાં બાણુથી આજની સેનામાં નાકમદાય મનવરો કીણુની સેનામાં ધુસી ગયો, કાચે જ ધુટલુમન પણ કીણુની પાસે જઈ પૂરોએ. પછી તો પગથાણુ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. બહુ બીજી સંહાર ગયો, રથોએનાં ઝૂંઝાં ઝૂંક એકબીજાની રથે બીજાને રક્ષો મથાવરા લાગ્યાં. જે સોના વિધુષ, કપીને કાળતા તેમની પીઠ ઉપર માર પડ્યો હતો. આ

પ્રમાણે તે ધમસાણુ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું તે વખતે પણ
 રૂપે સર્વ લગવાનના ઉદય થઈ ગયો. તે સમયે બંને
 પક્ષના વીરોએ કરવું પહેરેલાં સપ્તોત્તર ન જ સૂર્યો પર્યાપ્ત
 થયું પછી પૂર્વવત્ યુદ્ધ ચલાવ્યું. સૂર્યોદય પહેલાં
 જોના જેની સાથે લડતા હતા તેઓનાં તેમની જ સાથે
 ફરી દુનંદ યુદ્ધ હોમ્મથ ગયું. બંને પક્ષના યોદ્ધાઓ બહુ
 પાસેપાસે આવીને બીઘાધ યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. આથી
 તલવાર, તોમર અને ફરશીઓના મારથી ત્યાંનું દરમ
 બહુ લપાનક થઈ ગયું. હાથી અને ઘોડાઓની કપાએલી
 હાશોથી ત્યાં રક્તની નદી વહી રહી હતી. મહાત્મા
 તે સમયે દ્રોણાચાર્ય અને અર્જુન નિગ્રામ સમસ્ત સેના
 વ્યાકુળ, લપમીત અને દુઃખી થઈ રહી હતી. દ્રોણ અને
 અર્જુન જ પોતપોતાના પક્ષના રક્ષક થયા. ગદાઓએ
 શત્રુપક્ષના લોકો તે બંનેની સામે આવતાં વેત જ થયા.
 લોકોના માર્ગે પકડી લેતા હતા. હોરો અને પાંચાલોની
 સેનાઓ અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈ ગઈ હતી. એક તો આખી
 સેના બાચબાચા ઉપર આરી ગઈ હતી. બીજી ધૂમ
 જોડી જોડીને બધાને ઠાંકી રેતી હતી. તેથી અમે લોકો
 તે મહાસાગરમાં કણું દ્રોણ, અર્જુન, યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન
 નકુળ-સહદેવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ, દુઃશસન અશ્વત્થામા
 દુર્યોધન, યુધાનિ, કૃપ, શય્ય કૃતવર્મા તથા બીજા કેઈ
 ધીરને રેખી શકતા ન હતા. પૂરવી, આક્રમ અથવા
 પોતાંનું હારીર સુદાં દેખાવું ન હતું એવું જણાવું
 હતું કે બહુ ફરી રાત થઈ ગઈ. કેણું કોરવ છે કે
 દ્રોણ પોત અથવા પાંચાલ તેની પણ જાણ પડતી ન હતી.

તે સમયે દુર્યોધન અને દુઃશસન નકુળ-સહદેવની
 સાથે બીઘાએલા હતા. કણું ભીમસેન સાથે લડતા હતા.
 અને અર્જુન દ્રોણાચાર્ય સાથે લોડું લઈ રહ્યો હતો. તે
 ઉપ રત્નલવણા મહારાજાઓના અલોકિક સંગ્રામ ચાલવા
 લાગ્યો. તેઓ વિચિત્ર ગતિઓથી પોતાંના રથોનું સંચા-
 લન કરતા હતા. તે યુદ્ધ એટલું લગ્યું અને આમર્ષ
 જનક હતું કે બધા રથોઓ ચારે બાજુ હોમા થઈને
 તેના એક જોવા લાગ્યા. મારીનંદન નકુલે આપના પુત્રને
 જમણી બાજુ કરી દીધો અને તેના ઉપર સેંકડો બાણોની
 ગડી લગવી દીધી. પછી તે ત્યાં મોટો ઝગાડા થયો.
 દુર્યોધન પણ નકુળને જમણી બાજુ લાવવાને પ્રયત્ન
 કરવા લાગ્યો. પરંતુ નકુળ આગળ તેની કેઈ યુક્તિ
 આપી નહિ. તેને બાણવર્ષાથી પીડિત કરીને દુર્યોધનને
 પોતાની આગળથી ભગાડી દીધો.

બીજી બાજુ કૌરવો, લાગ્યોલા દુઃશસને સહદેવ
 પર હુમલો કર્યો હતો. તે આવતા જ મારીનંદન સહ-
 દેવે એક બાજુ મારીને તેના સારથીનું મસ્તક જોડવી
 દીધું. આ કામ એટલી ઝડપથી થયું કે કેઈ સૈનિક યા
 રથે દુઃશસનને પણ તેની ખબર ન પડી. ત્યારે લગભગ
 પકડનાર કાઈ ન રહેવાથી ઘોડા ગમે તેમ ભાગવા લાગ્યા
 ત્યારે દુઃશસનને ખચર પકડું કે મારો આરથી મરી
 ગયો છે. તેણે જાતે ઘોડાઓની, રાશ પાડી અને રણ-
 ભમિમાં યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. સહદેવ તે ઘોડાઓને તીક્ષ્ણ
 બાણોથી મારવાનું શરૂ કર્યું. બાણોના મારથી ઘોડાઓ
 આમનેમ ભાગવા લાગ્યા. દુઃશસન ત્યારે ઘોડાઓની
 લગભગ લેતો ત્યારે ધનુષ મચાવી રાક્ષસો નહોતો અને
 ધનુષ લેતો ત્યારે ઘોડા સંભળી શકતો નહોતો, આ
 મોઢા બેઠાને સહદેવ તેને વિધતો રહ્યો. આ જોઈ
 કણું તેની રક્ષા માટે રચ્યે ફરી પાછો. ત્યારે ભીમસેન
 પણ સાવધાન થઈ ગયો અને ત્રણ બંધોથી કણુંની
 ભુજાઓમાં તથા હાંતીમાં ઘા કરીને ગર્જના કરવા લાગ્યો.

કણું પણ તીક્ષ્ણ બાણોની વર્ષા કરતાં ભીમસેનને
 રાજા દીધો. પછી તે બંનેમાં તુમ્બલ સમામ થવા લાગ્યો.
 ભીમસેને ગદા મારીને કણુંના રથનું ટેકણુ તોડી નાખ્યું
 તેના સેંકડો દુકેડુકડા થઈ ગયા. કણું ભીમની જ ગદા
 જોડવી લાંબી અને તેને ધુમાવીને ભીમ ઉપર જ ફેંકી.
 પરંતુ ભીમે બીજી ગદાથી તે ગદાને તોડી નાખી. પછી
 તેણે કણું પર એક ખૂન જ ભારે ગદા ફેંકી. પરંતુ
 તેણે પુકળ બાણો મારી તે ગદાને ફેરવી નાખી. તે
 ગદા પાછી ફરીને ભીમના જ રથ ઉપર પડી. તે લગથથી
 તેના રથની વિશાળ ખેત્રા વટી પડી અને સારથીને પણ
 મરણી આવી ગઈ. આથી ભીમનેમને કોપ ખૂન જ વધી
 ગયો. તેણે પોતાના બાણોથી કણુંની ખેત્રા, ધનુષ અને
 બાણોના બંધો કાપી નાખ્યો. કણું ફરી બીજું ધનુષ
 લીધું અને તીક્ષ્ણ તીરથી તેને ઘોડા, પાંચરક્ષક તથા
 સારથીને મારી નાખ્યો. રથનીન થઈ જતાં ભીમસેન
 નકુળના રથ પર જઈ બેઠો.

આ પ્રમાણે મહારથી ઘેલું તથા અર્જુન પણ
 વિચિત્ર પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેઓ સેનાની વચ્ચે
 વિચિત્ર ગતિઓથી રથ ચલાવતા એકબીજાને જમણી
 બાજુ લાવવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. તે વખતે બધા
 યોદ્ધાઓ તે બંનેનું પરાક્રમ જોઈને ચકિત થઈ રહ્યા હતા.
 અર્જુનને જીતવા માટે આચાર્ય દ્રોણ ને ને ઉપાયો

અન્નમાનતા તે બાંહે બળુન દસનાં દસતાં જ નિર્દમ બનાવી દેશે હશે. ત્યારે દ્રોણાચાર્યે ક્રમશઃ દેવદાસ, પંચુ-પત્ર, ત્રાપ્ત, વપન્ન અને વારણાચરને પ્રકટ કર્યાં; પરન્તુ અણુને તે અરેને દ્રોણના ધૃતપથી દુષ્ટતાં સાથે જ સિંધાઅદારા યન્ત-હરી દીપાં, આ દોષદ્રોણે મનમાં અણુનની પ્રશંસા કરી અને તેના જેવે ચિત્ત મનવર થો પોતાને સર્વ રસ્થાવેતઓનાં એટ સમન્વે. તે બન્નેનું યુદ્ધ લેતા મારે આ પ્રશ્નમાં દગ્ધરે દેવતાઓ, અન્વેષી, ઋષિઓ અને સિદ્ધોના સમૂહ એકાં મથા હતા. દ્રોણ અને અણુનની પ્રશંસાથી બરેલી તેમની વાતો પણ

સંભળાતી હતી.

ત્યારપછી દ્રોણાચાર્યે યાગ્ય પ્રકટ કર્યું, તે અણુન તથા બીજાં પ્રણીઓને સન્તપ્ત કરવા લાગ્યું. તે અન્ન પ્રકટ થતાં જ પરંતુ, વનો અને જંગલ દંડિત થઈ શેલવા લાગી, સમુદ્રમાં તેજન મચી ઊઠ્યું. બન્ને બળુની સેનાઓ લગભગ ધર્ષ ગર્ભ પરન્તુ અણુન નેનાથી જતા પણ વિચલિત ન થયો. તેણે યાગ્યપ્રકટ જ તે અરેને નાચ કરી દીધો પછી બધા ઉપરથી ક્રાન્ત થઈ ગયાં તે પછી દ્રોણ અને અણુન વચ્ચે ધોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું.

સાત્યકિ અને દુર્યોધનનું યુદ્ધ, દ્રોણનું ધોર ઈર્ષ, ઋષિઓના દ્રોણને આશ્રી છાડી દેવાનો ઉપદેશ તથા અસ્વતથામાનું મૃત્યુ સાંભળી દ્રોણનું ઇવન ઉપરથી નિરાશ થવું

સંજય કહે છે—મહારાજ! તે સમયે દુઃશાસન ધૃતગુન્નની સાથે યુદ્ધ કરવા આચ્યે, તેણે ધૃતગુન્નને પોતાનાં બાણોથી ખૂબ પીડિત કર્યો, ત્યારે તે પપ્પ કિર્મીભર્યાં બેઠો અને આપના પુત્રના યોગ્યતા ઉપર બાણચાં કરવા લાગ્યો. એક જ હાલમાં તેણે એટલાં બધાં બળે વરસાવ્યાં કે દુઃશાસનને રથ તેમનાથી ઢંકારીને તે જામ અને આરથી સંકલિત અદશ્ય થઈ ગયો. ધૃતગુન્નનાં સપોથી દુઃશાસનને ખૂબ પીડા થવા લાગી. અર્થો તેની સામે તે રહી ન શકે અને પંક દેખાડીને બાણી કર્યો. આ પ્રમાણે દુઃશાસનને પરાજિત કરીને ધૃતગુન્ન દગ્ધરે બાણોની તૃષ્ટ કરતાં દ્રોણાચાર્યની પંડે જઈ પહોંચ્યો.

તે વખતે જે યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું તે બસગર આપ-યુક્ત હતું. કાંઈ દયિષાર વખતના ઉપર પા કરતાં ન હતો. આ યુદ્ધમાં અપરિત અને અચેત્ય બંનેનો પ્રકાર કરવામાં આવ્યો નહોતો, જ્યાં લોહાં ધર્મભય સંચાય કરીને ઉત્તમ લોક અને યદ્ય પ્રમ કરવા જાહેતા હતા.

એટલામાં દુર્યોધન અને સાત્યકિ વચ્ચે યાગ્યપ્રકટ થયું, તેઓ બન્ને નિર્ભય રૂપને લાગા લાગ્યા. કયે કયે બળુબળમાં વાંતે ની મોઝામીનની વાંતે પદ કરીને પર-રથ પ્રિયપૂર્વકે જોતાં વરંપર દુષ્ટા લાગતા હતા. ગાંધ દુર્યોધન પોતાના વ્યવહારની નિંદા કરતે પ્રિયપ્રિય સાત્યકિને મોહ્યો—સખે! હવે પોતાના આચારને વિકાર છે, જેને લીધે આજ તું મારા પર બને દુઃતાસ પર પ્રકાર કરી રહ્યો છું. તું મારા પ્રદોષથી પણ અધિક પ્રિય હશે અને મારા પર પણ તારે એવો જ પ્રિય હશે. પરન્તુ આજ આ બળુબળમાં આપણે બધું જુદી રચા છીએ.

દુર્યોધને આ પ્રમાણે કહેતાં સાત્યકિએ કહ્યું—સખર! હવે પોતાના વ્યવહાર જ એવો છે. તેઓ પોતાના યુદ્ધ કયે પણ થઈ છે. જે તમે મને પ્રિય માનતા હોવ તો મને જાહી મારી નાખો, વિચળ ન કરો, ત્યારે લીધે દુઃ પુરવચનોનાં લોકમાં જામ. દરે દુઃ ઇવન રીને મારા પ્રિય ઉપર પડેલી આપત્તિ જેવાં નથી હોતી, આ પ્રમાણે રથ ઉતર આવી સાત્યકિ પોતાના પ્રણેત્રી પરના ન કરતાં દુર્યોધનને કામને કરવા મટે આવી ગયો. ત્યારે દુર્યોધને સાત્યકિને ઇશ બાણ માર્યાં. સાત્યકિએ પણ તેના ઉપર કામથી પચાસ, ત્રીસ અને ઇશ બંનેની વર્ષા કરી. દુર્યોધને કરીથી દસનાં દસનાં ત્રીસ બાણોથી સાત્યકિને વિધી દીધે, તથા દુર્યોધ બાણથી તેના પદપાને પણ કાપી નાખ્યું. સાત્યકિએ પણ બીજાં ધનુષ લઈ લાગેલી રૂર્મિ મહત્તાં આપના પુત્ર પર બાણોની ત્રી ભજની દીધી. દુર્યોધને પોતાનાં સાધોથી તે માણેનાં દુરોદ્દેશ કરી નાખ્યા અને સાત્યકિને રથેતર બળુ આડીને વતકેશ કરી દીધો, પછી જ્યારે તે ધનુષ પર બાણ મારવા રહ્યો હશે તે જ વખતે આ પ્રકારે તેના પદપાને કાપી નાખ્યું અને અંગે સાધોથી તેને પાળ પણ કરી દીધો. દુર્યોધન વેલ વી વીરે પડ્યો બીજા રથ પર જઈ ગયો. રથેતર પછી જ્યારે બધા રથો એકી સાથે સાત્યકિના રથ પર બાણ વરસાવે તે કરીથી આચાર્ય વધે. આ પ્રમાણે સાત્યકિ પણ દુર્યોધનના રથ પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. પછી બન્ને વચ્ચે અદશ્ય યુદ્ધ લાગ્યું. તેમાં સાત્યકિને જ પ્રજાત મટે નહોતું.

કણ આપના પુત્રની રક્ષા માટે શીઘ્ર આવી પહોંચ્યો. મહાબલી બીમસેનથી આ સદન ચર્ષ સમુદ્ધ નહિ. તે પણ આણોની વૃદ્ધિ કરતો કરતો ત્યાં ધસી આવ્યો. કણે દસનાં દસનાં તીક્ષ્ણ બાણ મારીને બીમસેનનું ધનુષ તથા બાણ કાપી નાખ્યાં તથા તેના સારથી પણ મારી નાખ્યો. ત્યારે બીમસેનના કોધની સીમા ન રહી. તેણે ગદા ધારને ધનુનું ધનુષ, જગલ, સારથી અને અને રથનાં પૈડાં નાસ કરી દીધાં. કણ આ વાતને સદન કરી શક્યો નહિ. તે તરફતરેહનાં જ્યોત્સે અને વાળોતો પ્રયાગ કરીને બીમની સાથે લડવા લાગ્યો. આ જ પ્રસંગે બીમસેન પણ કુપિત થઈને કણ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. બીજા બાણ દોણાચાર્ય મુદ્ધવુન્ન વગેરે પાંચાશીને પીડા કરવા લાગ્યા. આ આચાર્યના સેનાપતિપણને પાંચાશી વિવશ હતો. તેઓ કોપમાં બરાએલા હતા, અને પાંચાશ વીરોનો મહાન સંહાર કરી રહ્યા હતા. પાંચાશો પણ ખુબ ધૈર્યવાન હતા. તેઓ તેમની સાથે યુદ્ધ કરતાં જતાં પણ બચવાનું ન હતું. પાંચાશ વીરોને મરતા અને દોણાચાર્યને પ્રમગ થતા જોઈ પાંચાશોને બહુ લાગ્યું. તેમણે વિચાર્યો નહિ કે આ મહાન અજ્ઞાનના પાંચાશ મુંઝવણમાં બંધાઈને નાસ તે નહિ કરી નામે ?

કેલીના પુત્રોને લગભગ જોઈ લગભગ શ્રીકૃષ્ણ કહેવા લાગ્યા—પાંચાશો દોણાચાર્ય ધનુષારીઓમાં સર્વ-સંકે છે, તેમના હાથમાં ધનુષ રહેતાં ધનુષ આદિ કેવળ એ પણ તેમને હતી નહીં. જ્યારે તેઓ હથિવાર યુદ્ધ દે ત્યારે જ કોઈ મનુષ્ય તેમને લથ લેટી થઈ છે. હું મનુષ્ય હું કે અજ્ઞાનમાના માર્યા જવાથી તેઓ મુદ્ધ નહિ કરે. માટે કોઈ જાણે તેમને અજ્ઞાનમાના મનુષ્યના સમાચાર સંજાણે.

મહારાજા અર્જુનને આ વાત જતાં પણ પસંદ ન આવી. પરંતુ બીજા કષ્ટા લોકોને સખી મધ, કેવળ રાજા પુષ્કિરે ખૂબ મુશ્કેલીથી આ વાત સ્વીકારી. મગધના રાજા દેન્વરમાની પાસે એક દુધી હતી. તેનું નામ અશ્વત્થમા હતું. પોતાની જ સેનાના તે હાથેને બીમસેન એક ગદાથી મારી નાખ્યો, અને ધરમતાં રાખતાં દોણાચાર્યની સાથે જઈને જોરજોરથી બોલ્યો પાંચાશ લાગ્યો—અશ્વત્થમા મારો મર્યા દોષીનો અશ્વ રાખીને બીમસેન આ બાદી વાત ઉઘાડી.

તે અગ્રિય વાત સાંભળી આચાર્ય દોણાચાર્ય એકદમ સંકાપ ગયા. તેમનું મનુષ્ય કરીર શિમિલ થઈ ગયું. જ્યાં પણ તેઓ પોતાના પુત્રનું પરકષ્મ જાણના હતા. આથી તેમને આ વાત જાણી હોવાનો અનુદય થયો. પછી તે ધૈર્યથી વિચિત્ર ન થતાં તેમણે મુદ્ધવુન્ન પર હુમલો કર્યો અને તેના ઉપર એક દળાર બાણોની વર્ષા કરી. આ જોઈ વીસ દળાર પાંચાશ મહારથીઓએ મારે જાણથી બાણોની કડી લગાવીને દોણાચાર્યને લંછી દીધા. દોણે તેમનાં બાણોનો નાશ કરીને તેઓનો પણ સંહાર કરવા માટે અશ્વત્થમા પ્રકટ થયું. તે અશ્વ પંચોદાનાં મસ્તક અને હાથોને કાપીકાપીને પાંચાશ બાણો. પૂર્ણ પર મગ્ધા વીરોની લાસી પ્રચરણ મધ. આચાર્ય તે વીસે દળાર પાંચાશ મહારથીઓને રક્ષા કરી દીધા. પછી વસુદાનનું શિર ધડકી અલગ પડી દીધું. તે પછી પાંચાશો મર્યા, ૭ દળાર સંજાણે, ૬૪ દળાર હાંધીઓ તથા ૬૪ દળાર પાંચાશોનો સંહાર કરી નખ્યો.

આ પ્રસંગે દોણાચાર્યને કાવિઓનો નાશ કરવા માટે તૈયાર થયેલા જોઈ વિશ્વામિત્ર, જમદગ્ન, વશિષ્ઠ, ગૌતમ, વસિષ્ઠ, કશ્યપ અને અનિ નામ તેમને અલસીકમાં લઈ જવા માટે ત્યાં પધાયાં. સાથે જ ચિત્ર

પુત્રિ, ગર્ગ, વાલમિલ્ય, જગ્ન અને અંત્રિસ વગેરે પણ હતા. તે બધા સુદૃઢ રૂપ ધારણ કરેલા હતા. મહર્ષિ-ઓએ દ્રોણાચાર્યને કહ્યું—‘દ્રોણ ! દયિયાર મૂળીરા અને અહિં કોનેશા અમારા સન્ન’ જુઓ. અત્યાર સુધી તમે અધર્મથી મુક્ત રહ્યો છે. હવે તમારા મનુષ્યો સમય આજો છે. હજુ પણ આ અત્યંત કૂટળપૂર્ણ કર્મને ત્યાગ કરો, તમે વેદવેદાંગના નિદાન છો. સત્ય અને ધર્મમાં તત્પર રહેનારા છો. સૌથી મોટી વસ્તુ તો એ છે કે તમે બ્રાહ્મણ છો, તમને આ શમ શોભતું નથી. તમે પોતાના સનાતન (બ્રાહ્મણ) ધર્મમાં સ્થિર થાઓ. તમારા આ મનુષ્યલોકમાં રહેવાને સમય પૂરો થઈ ગયો છે. જે લોકો બ્રહ્માજ્ઞ નાશુતા ન હતા તેમને પણ તમે બ્રહ્માજ્ઞથી રૂંધે રહ્યાં છે. તમે આ સાક’ નથી કહ્યું. ફેંકી દો આ અજ્ઞાનતા, હવે ફરી આત્મ પાપકર્મ ન કરો.’

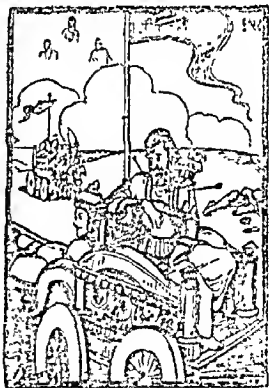
આચાર્યે પ્રતિજ્ઞાની આ વાત સાંભળી, શીમસે-નના કંપન ઉપર પણ નિયાર કર્યો અને પોતાની સામે આવેલા પુષ્પમનને પણ જોયો. આ બધાં શરણારથી તેઓ જહુ ઉદાસ થઈ ગયા. હવે તેમને અશ્વત્થામાના મરવા ઉપર પણ સન્દેહ થયો. તેઓ વ્યથિત થઈને મુદિ-ગિરને પૂછવા લાગ્યા—‘ખરેખર મારો પુત્ર મરાયો છે કે નહિ !’ દ્રોણના મનમાં એવો નિશ્ચય હતો કે મુદિગિર ત્રણે લોકોનું રાજ્ય મળતું હોય તો પણ કાંઈ રીતે જુદું જોલે નહિ. નાનપણથી જ તેમની સ્વપ્નાકર્મ આચાર્યને વિશ્વાસ હતો.

આ બાળુ કામવાન શીકૃષ્ણે વિચાર્યું કે આચાર્ય દ્રોણ હવે પૃથ્વી પર પાંડવોનું નામનિશાન પણ રહેવા રહ્યો નહિ. આથી તેમણે ધર્મરાજને કહ્યું—‘જો દ્રોણ કોપમાં ભરાઈને અર્જુન દિવસ સુધી પણ મુક્ત કરશે તો હું સત્ત્વ રૂઢું છું કે તમારી તમામ સેનાનો નાશ થઈ જશે. આથી તમે અમને-અર્જુન લોકોને દ્રોણથી બચાવો, બીજાઓની પ્રાણહા માટે જો કે કશું અસત્વ બે ઘનું પડે તો ને બે ઘનારને પાપ લગતું નથી.

તે અને આ પ્રમજે વાનો કહી રહ્યા હતા ત્યાં બીમમેન એકી ગદી—‘મહારાજ ! દ્રોણના વર્ષોના ઉપાય સાંકળી મેં આપની સેનામાંના મહાનરેષ પદાર્થોના અશ્વત્થામા નામનો હાથો મારી નાખ્યો છે. અને તે

પછી મેં જાહેર દ્રોણને કહ્યું કે ‘અશ્વત્થામા મારો મરો.’ તે મરી વાત ઉપર વિશ્વાસ ન આવવાથી તેઓ આખરે પૂછવા આવી રહ્યા છે. તેથી આપ શીકૃષ્ણની વાત માનીને દ્રોણને કહી દો કે ‘અશ્વત્થામા મારો મરો છે.’ આપના કહેવાથી પછી તેઓ મુક્ત નહિં કરે. શરણ કે આપ સત્ત્વવાદી છો એ વાત ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.’

મહારાજ ! શીમની વાત સાંભળીને તથા શીકૃષ્ણની શ્રેયણથી મુદિગિર તે પ્રમાણે કહેવા માટે તૈયાર થઈ ગયા. તેઓ અસત્ત્વના કાપમાં રૂએલા હતા તો પણ વિશ્વની આસક્તિને લીધે દ્રોણાચાર્યને ‘અશ્વત્થામા મરાયો’ એ વાક્ય જોયેથી કહીને પછી ધીમેથી બેઠા; ‘પરંતુ હાથી.’ આ પહેલાં મુદિગિરનો રૂપ પૃથ્વીથી ઘાર આજગ જાઓ માલનો હતો તે તેમના મુખથી અશ્વત્થ નીકળતા સાથે જ જમીનને ઓગળે. મહારથી દ્રોણ મુદિગિરના મુખથી આ વાત સાંભળી પુત્ર-શોકથી વિહ્વળ થઈ જીવન ઉપરથી નિરાશ થઈ ગયા તથા પ્રતિજ્ઞાના કંપન અનુસાર પોતાને પાંડવોના અપરાધી માનવા લાગ્યા.

આચાર્ય દ્રોણનો વધ

સંજય કહે છે—મહારાજ! રાત્ર દુપડે મહાન યુદ્ધ કરીને તેના પ્રબલિત અગ્નિમંથી દ્રોણનો નાશ કરવા માટે જે યુદ્ધ પ્રાપ્ત થયો હતો તે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જ્યારે નેત્રું કે આચાર્ય દ્રોણ ખૂબ હિંમત છે અને તેમનું ચિત્ત શોકથી આકળગાડાતું થઈ રહ્યું છે ત્યારે તેણે અવસરનો લાભ લેવાવા માટે તેમના ઉપર હુમલો કરી કરી દીધો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એક વિશ્વ આવાન નારું મજબૂત ધનુષ હાથમાં લઈ તેના ઉપર એક અગ્નિ સમાન તેજસ્વી બાણ ચલાવ્યું. આ જોઈ દ્રોણે તેને શકવા માટે આદ્યશિવ નામનું ધનુષ અને બ્રહ્મવૃક્ષ સમાન અનેક બાણ હાથમાં લીધાં. પછી તે બાણોની વર્ષાથી તેમણે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દોડી દીધો. તેને ધાવણ પણ કરી નાખ્યો તથા તેનાં બાણ, ધનુષ અને ખજાને કાપીને સારથીને પાણ મારી નાખ્યો. ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને હસીને બીજું ધનુષ બ્રહ્મચું અને આચાર્યની છાતીમાં ચમકતું બાણ માર્યું. તેની કારી જોઈથી દ્રોણે ચક્રર આવી ગયા. હવે તેમણે એક તીક્ષ્ણ ધારવાળો બાણ લીધો અને તેનાથી કરી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું, એટલું જ નહિ, તે સિવાય પણ તેની પાસે જેટલાં ધનુષ હતાં તે બધાંને કાપી નાખ્યાં. કેવળ ગદા અને તરવાર જ તેની પાસે રહેતા હતાં, તે પછી તેમણે નવ બાણોથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને વિધી દીધી. ત્યારે તે મહારથીએ પોતાના યોદ્ધાને દ્રોણના રથના યોદ્ધા સાથે મેળવી દીધો અને બ્રહ્મવૃક્ષ છોડવાનો વિચાર કર્યો. એટલામાં જ દ્રોણે તેના રથની ધૂંસરી અને પેડાંને પણ કાપી નાખ્યાં. તેના ધનુષ, ખજા અને સારથીનો નાશ તો પહેલેથી જ થય ચૂક્યો હતો, આ લાગે વિવશિત્તાં ફસાતા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ગદા ઉઠાવી; પરંતુ આચાર્ય તીક્ષ્ણ સામક્રીથી તેના પણ ટુકડેટુકડા કરી દીધા. હવે તેણે ચમકતો તરવાર હાથમાં લીધો અને પોતાના રથ ઉપરથી દ્રોણાચાર્યના રથ ઉપર પહેલેથી તેમની છાતીમાં તે કટાર બેઠો દેવાનો વિચાર કર્યો. આ જોઈ દ્રોણે સહિત લાઠી અને એક-પછી-એક ધૃષ્ટદ્યુમ્નેના ચારે યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા. એક બન્નેના યોદ્ધા મળી ગયેલા હતા તો પણ તેમણે પોતાના લાલ રંગના યોદ્ધાઓને બચાવી લીધા. તેમની આ બાજુ ધૃષ્ટદ્યુમ્નેથી સંઘન ન થઈ શકી, તે દ્રોણ ઉપર ક્રુર તરવારના હાથ જતાવતાં લાગ્યો. આ જ વખતે એક

હજાર 'વૈતસ્તિક' નામના બાણ મારીને આચાર્ય તેની તેની લાલ-તરવારના ટુકડેટુકડા કરી દીધાં. આ બાણો ખુબ પાસેથી મુક કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. તથા વૈતસ્તિક હોવાથી જ વૈતસ્તિક કહેવાય છે. દ્રોણ, કૃપ, અર્જુન, કણ્વ, પ્રહમ્ન, સામ્યકિ તથા આશમન્યુ સિવાય

બીજા કોઈની પાસે આવાં બાણો ન હતાં.

તરવાર કાપી નાખ્યા પછી આચાર્ય પોતાના ક્રિય ધૃષ્ટદ્યુમ્નેનો વધ કરવાની પ્રવિણથી એક ઉત્તમ બાણ ધનુષ પર મક્યું. સામ્યકિ આ જોઈ રહ્યો હતો. તેણે રથ તીક્ષ્ણ બાણ મારીને કણ્વ અને કુરોસનની છાત્રે જ દ્રોણનું તે અંત કોપી નાખ્યું તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેમના પંજમંથી બચાવી લીધો. તે સમયે સામ્યકિ દ્રોણ, કણ્વ અને કુરોસનની વચ્ચે બેસવામાંથી ધૂળી રહ્યો હતો. તેની હિંમત જોઈ મીક્રી અને અર્જુન તેની પ્રશંસા કરતા સામ્યકિ આપવા લાગ્યા તથા બન્ને બાણના સનિહા આજ તેના પરાક્રમનાં યુક્ત કે વખાણ કરવા લાગ્યા.

જ્યારે સામ્યકિએ દ્રોણાચાર્યનું તે બાણ કાપી નાખ્યું ત્યારે કુરોસન વગેરે મહારથીઓને મુશ્કેલી થયો. દ્રુપાચાર્ય, કણ્વ તથા આપના યુદ્ધો તેની પાસે

પરોપકાને ખૂબ તરાધી તેને પારવર્ગા બાણ મારવા લાગ્યા, આ જોઈ રાજા યુધિષ્ઠિર નકુલ-સહદેવ અને ભીમસેન ત્યાં આવી ગયા તથા સાતપાંડવી મારે જાણ્યો એ ઊભા રહી તેની રક્ષા કરવા લાગ્યા. સાતપાંડવો પોતાના ઉપર એકદમ થવા મોટી વાણવર્ણને રાજા દીધી તથા દિવ્ય અસ્ત્રોથી યુગ્મજોનાં બધાં અગ્રોનો નાશ કરી નાખ્યો.

તે સમયે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પોતાના દુનિષ્ઠ પૌત્ર-ઓને કહ્યું—‘મહારથીઓ ! રું જુઓ છો ! પૂરી ઇચ્છિત લગાવીને દ્રોણાચાર્ય પર દુમયો કરો. વીરવર પૃથ્વુભ્રમ એકલો જ દ્રોણ સાથે લોડું’ હાથ રલો છે અને પોતાની પૂરી ઇચ્છિતથી તેમના નાશના પ્રયત્નમાં લાગી ગયો છે. મને આશા છે કે ને આજ દ્રોણને મારી નાખશે. હવે તમે લોકો પણ એમ સાથે જ તેમના ઉપર તુટી પડો.’ યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા મળતાં જ સંઘન મહારથીઓ દ્રોણને મારી નાખવાની હ્મજાથી આગળ પડ્યા. તેમને આવતા જોઈ દ્રોણાચાર્ય ‘આજ તો મરતું જ છે’ એવા નિઘર-કરીને ખૂબ વેગથી તેમના ઉપર ત્રાટક્યા, તે સમયે પૃથ્વી; કંપી ઊડી, ઉડાપાત થવા લાગ્યો, દ્રોણની લાંબી આંખ તથા કાંઠો દાઘ કરતા લાગ્યા. એટલામાં જ કુપક્રમવારની શેનાએ તેમને મારે જાણ્યોથી ધેરી લીધા. હવે તેમણે શાંત્યોનો સંહાર કરવા માટે હરી બહાવ્ર બ્રહ્મણ્યુ, તે વખતે પૃથ્વુભ્રમ રથ વિના જ ગૂંચી રલો હતો. તેના આયુષો પણ નટ ઘડ યુગ્મમાં હતો, તેને આવી અત્યથામાં જોઈ ભીમસેન તુરત જ તેની પાસે ગયો અને તેને પોતાના રથમાં બસાડી બોલ્યો—‘વીરવર ! તમારા સિવાય બીજા કોઈ પૌત્રો એવો નથી કે જે આચાર્યની સાથે લોડું લેવાનું હાલસ કરે. તેમને મારવાનો કાર તમારા ઉપર જ છે.’

ભીમસેનની વાત સંભળી પૃથ્વુભ્રમ એક મજબુત ધનુષ દાઘમાં લીધું અને દ્રોણને પાછા દાવવાની હ્મજાથી તેમના ઉપર માણીની વર્ષા શરૂ કરી. મહી તો જાણેય કોથમાં લારડને એકમીજા ઉપર બહાવ્ર વગેરે રિત્ત અગ્રોનો પ્રહાર કરવા લાગ્યા. પૃથ્વુભ્રમે કારકર અસ્ત્રોથી દ્રોણાચાર્યને અવગ્રહિત કરી દીધા અને તેમણે છેડેલાં બધાં અગ્રોને કાપીને તેમની રક્ષા કરનારા વસ્ત્રો, શિખિ, જાદુશક અને શીરવ પૌત્રાઓને પણ કાપવા કર્યા. ત્યારે દ્રોણાચાર્યે તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને સાથોથી તેના અમરંધાને પણ વિધી દીધાં. આથી પૃથ્વુભ્રમે ખૂબ રોડના ધડ.

હવે ભીમસેનથી રહી ક્રમશઃ નરિ. તે આચાર્યના રથની પાસે જઈ તેમના પ્રયે :ધીમેધીમે બેઠો—‘જો આઠલેએ પોતાનું કમ, છેડીને મુક ન કરું’ કોત; તો દુનિષ્ઠોનો આટલો ભીષ્મ સંહાર ન થાત. પ્રધીઓની દિશા ન કરવી—તેને મધ્ય મેમમાં જંગ મનુષ્યું છે અને તેનો આધાર છે લાલણ્ય. અને આપ તો અલંગેમાં પણ સર્વથી ઉત્તમ વેરવા છો. ખાલણ્ય મળેને પણ સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનના લોભથી આપે લાલણી મેં મેગ્રો તથા બીજા રાજાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો છે. તેના માટે આપે દિધિવારકલણ કર્યાં, જેનું મુખ જોઈને તમે છાતી રલો છો, તે અત્યથામાના મરણની આપને ખાતર રલો આપવામાં નથી આવી રું યુધિષ્ઠિરના ક્રોધ છતાં પણ આપને વિશ્વાસ ન આપ્યો ! તેમની વાત ઉપર તો સંદેહ ન જ કરવો જોઈએ.

ભીષ્મનું કથન સંજગી દ્રોણાચાર્યે ધનુષ નીચે મૂકી લીધું અને પોતાના પશ્ચાત્ત પૌત્રાઓને પૌત્રોને કહ્યું— ‘કહું ! ક્રોણાચાર્ય અને કુશોધન ! હવે તમે લોકો જાણે જ મુક કર્યા છે, આ જ માટે તમને વારંવાર ક્રો-વાનું છે. હવે હું અગ્રોનો તથા ક્રો’ છું. આ ક્રમણે ક્રોને તેમણે અત્યથામાનું નામ હાથ લાગેને પૌત્ર કર્યાં. પછી મધ્ય અગ્રોઓને ફેંકી અને રથના પાછ

બના આગમાં બેસી બધા અને બધાને અજાણના આવી
ધ્યાનમાં યજ્ઞ ગયા.

ધૂણુએ અને આ એક તક હાથમાં આવી. તેણે ધનુષ
અને બાણ છોડી દીધા અને તથાવા હાથમાં લીધી.
પછી તે ફરી એકદમ દ્રોણની પાસે પહોંચી ગયો. દ્રોણ-
આથો ચોગનિષ્ઠ હતા અને ધૂણુએ તેમને મારવા ઇચ્છતો
હતો-આ બેઠા બધા લોકો હાહાકાર કરવા લાગ્યા. બધાએ
એક સ્વરથી તેને ધિક્કાર્યો.

આ બાણ આથાથો જ્યોત્ષ્ણો છોડીને પરમહાન્નરૂપમાં
સ્થિત થઈ ગયા, અને ચોગધારણા દ્વારા મનમ-ને-
મનમાં પુરાણ પુરુષ વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા, તેમણે
મુખ બંધુ કંઈ અને લુપ્તિ તત્ત્વે દષ્ટિ રિધર કરી.
પછી વિષ્ણુ લાવમાં રિધન થઈ હૃદયકમલમાં ક્રોધાદાર
બ્રહ્મ-પ્રણવની ધારણા કરીને દેવદેવદર અનિનારી પર-
માત્માનું ચિન્તન કર્યું તે પછી તેઓ શરીર તાળને
મેટામેટા સન્તોને પણ દુર્લભ એવી ઉત્તમ ગતિને
પ્રાપ્ત થયા. બધારે તેઓ આ સમાન તેજસ્વી સ્વરૂપથી
જીવંતલોકમાં જઈ રહ્યા હતા તે સમયે અમૃતજી આઠાશ-
મવૃક્ષ સિંધુ નયોતિથી પ્રકાશમાન થઈ બેઠ્યું, આ
પ્રમાણે આથાથો શક્તિલોક ચાલ્યા ગયા અને ધૂણુએ
મેઘદ્રુત ધરને ત્યાં જ અપ્પાપ બેઠો હતો. મહારાજા
ચોગપ્રકૃત મહાત્મા દ્રોણાથાથો જે સમયે પરમ ધર્મ
જઈ રહ્યા હતા તે સમયે મનુષ્યોમાંથી કેવળ હું, કૃષ્ણ-
આથો, કૃષ્ણ, અર્જુન અને યુધિષ્ઠિર-આ પાંચ જ
તેમનું દર્શન કરી શક્યા હતા. બીજા કોઈને તેમના
મહિમાનું યન પણ ન થઈ શક્યું.

આ પછી ધૂણુએ દ્રોણના શરીર ઉપર હાથચાલ્યો
તે વખતે બધા પ્રાણીઓ તેને ધિક્કારી રહ્યા હતા.

દ્રોણના શરીરમાં ચેતના રહી ન હતી; તેઓ કંઈ પણ
જોશતા ન હતા. એવી રિધતિમાં ધૂણુએ તથાવા
તેમનું મરતક કાપી લીધું અને ખુબ ઉપગમાં બરા-
ઈને પ્રદારને હુમલો સિંહનાદ કરવા લાગ્યો. આથાથોના
શરીરનો રંગ શામળો હતો, તેમની ઉમર વચ્ચે
વર્ષની ચર્ચ ચૂકી હતી, માથાથી લઈને કાન કુપીના
જળ સંદેશ થઈ ગયા હતા; તો પણ આપના હિતને માટે
તેઓ સમગ્રમાં સોજ વર્ષના તરુણની માફ રિધ-
રતા હતા.

કુલીનનંદન અર્જુન પોતપોતા રહી ગયો કે દુષ્ટ-
ક્રમાર ન આથાથોના વધ ન કરો, તેમને જીવતા જ
ભાગી લાવો. પરંતુ તેણે ન સાંભળ્યું. આપના સૈનિક
પણ ન મારો, ન મારોનું રક્ષણ કરતા જ રહી ગયા,
અર્જુન તો કરણમાં બરાઈને ધૂણુએની પાછળ
પાછળ દોડ્યો પણ ખરો, છતાં કંઈ જ ન થયું. બધા
લોકો જ્યોત્ષ્ણો પાછતા જ રહી ગયા અને ધૂણુએ તેમને
વધ કરી જ નાખ્યો, લોકોથી બીજાઓમાં લાલ્લ તો
રથ ઉપરથી ઢળી પડી પણ-તેમના મરતકને ધૂણુએ
આપના પુત્રોની સામે ફેંકી દીધું. તે પુરમાં આપના
લગ્ન જ ચોગ્યો આથો ગયા હતા, અપ્પાપ મનુષ્યોની
સંખ્યા પણ જોઈ ન હતી, દ્રોણના મરતા જ બધાની
હાલત માર્ગ જેવી થઈ ગઈ, આપના પક્ષના રાજાએ એ
દ્રોણના મૃત શરીરને બહુ જોયું. પણ ત્યાં એકલી લાશો
પડેલી હતી કે તેઓ તેને મેળવી ન શક્યા.

ત્યારપછી બીમસેન અને ધૂણુએ, ક્રોધનીતને
ગળે લગાવીને સેનાની વચ્ચે ખેંચીના માથા નાથય
લાગ્યા. બીમે કહ્યું-પર્યાલશજ્ઞમાર ન બધારે કહ્યું અને
દુષ્ટ દુર્યોધન મારો તે વખતે કરી તમને આ પ્રમાણે
જીનીએ લગાવી.

કૌરવોનું બચકીત થઈને બાગનું, પિતાનું મૃત્યુ સાંભળી અશ્વત્થામાનો

કોપ અને તેના દ્વારા નારાયણસ્થાનો પ્રયોગ

સંજય કહે છે-મહારાજા આથાથો દ્રોણના
માથા ગયા બાદ કૌરવોને બહુ શોક થયો, તેમની
અભિમાની આંશુ વહેવા લાગ્યા. તેમને લાગવાનો બધો
ઉત્સાહ જતો રહ્યો, તેઓ આત્મ સ્વરથી વિલાપ કરતા
આપના પુત્રને વિટળાવેને ખેંચી ગયા. દુર્યોધનથી હવે
ત્યાં બેઠું રહી શકાયું નહિ. તે લાગીને બીજે આલ્યો
ગયો, આપના સૈનિકો બૂમ-તરસથી બ્યાજી અને ઉલ્લાસ

થઈ ગયા હતા. દ્રોણના મૃત્યુથી બધાના ઉપર બધા સ્વાર
ધઈ ગયો હતો તેથી બધા લાગી ગયા, માન્યારાજ
શકુનિ, સનપુત્ર કણ્વ, મદ્રાજ સંભ, આથાથો કૃષ્ણ
અને કૃતર્મા પણ પોતપોતાની સેનાને લઈ બાગી
નીડ્યા. દુશાસન પણ આથાથાનું મૃત્યુ કાંઠાની ગળ-
રામ ગયો હતો આથી તે પણ હાથમાંની સેના લઈ
વગી નીડ્યો. બીજી ગએલા સંશયોને સાથે લઈ

સુશર્મા પથ પલાન કરી ગયો. ઠાઈ દાઘી પર ચઢીને બાથુ' તો કાઠ રય પર, કેટલાક લોકો ધોડાએને રજુ-જમિમાં જ હોડેને લાગીને ઊભા રહ્યા. ઠાઈ પિતાને જલ્દી નાંસવાનું કહેતા હતા તો કાઠ લાકડાએને, કેટલાક સમન-ધોડાએને અને મિત્રોને લઈને લાગી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે જ્યારે આપની સેના લયગીત તેમજ અસ-મથ' યદને જઈ રહી હતી તે વખતે અશ્વત્થામાએ દુર્યોધનની પાસે જઈને પૂછ્યું- 'ભારત ! તમારી આ સેના ત્રાસ પામીને કેમ લાગી રહી છે ? તમે તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કેમ નથી કરતાં ? પહેલાંની મારક તમારું' મન આજે સ્વચ્છ નથી કેમકારું. કહ્યું વગેરે પણ અહીં ઊભા નથી રહી શકતા. બીજા વિરતોમાં પણ બધાનક મુઠ્ઠો થયાં છે પણ મેનાની આજના જેવી રચા તો કેદી નથી થઈ. બતાવો તો, કમા મહારથીતું' ધુનુ થયું' છે જેથી તમારી સેના આવી અસરધાએ આવી પડી છે. ?

દ્રોણપુત્રનો આ પ્રશ્ન સાંભળીને પથ દુર્યોધન તે ધૌર અમિષ સપાચાર મેઠામાંથી કાઢી ન શક્યો. દેવજ અશ્વત્થામા તરફ જોઈને આંધુ' વહાવતો જ રહ્યો. તે પાછી ફાપાચારને કહ્યું- 'આપ જ સેનાના લાગવાનું કારણ જતાથી હો, '

ત્યારે ફાપાચાર' વારંવાર ખેડ પામતા અશ્વત્થામાને દ્રોણના માર્ગે જવાના સપાચાર સંભળાવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું- 'પ્રિય ! અમે આચાર' દ્રોણને આજળ રાખીને પાંચાલ રાજ્યમાં ગયે સંક્રામ કરી રહ્યા હતા. તે યુદ્ધમાં જ્યારે ખૂબ જ કૌરવોલાઓ માર્યા ગયા ત્યારે તમારા પિતાએ કુપિત થઈને યાજ્ઞાત્ર ક્રેટ કહ્યું' અને કાલ નામના બાણથી હનિરા યતુઓને સંહા કરી દીધા. તે સમયે કાળતી પ્રેરણાથી પાંડવો, કૌરવો મત્સ્યો અને પાંચાલોમાંથી જે વીરો દ્રોણની સામે આપ્યા તેઓ નટ ધઈ ગયા. પછી તો પાંચાલ યોદ્ધાઓ લાગીને દૂર ઊભા રહ્યા. તેમનું' ખજ અને પરાક્રમ ધૂમમાં મળી ગયું. તેઓ ઉત્સાહ બોલ-મેલ અને અમેન જેવા ધર્મ થયા.

તેમને દ્રોણના બાણથી પીડિત નોંધ પાંડવોના રિજ્ઞ મહત્તારા શીટ્ટે' કહ્યું- 'આચાર' દ્રોણ મનુષ્યોથી કેદી છતાંપ એમ નથી, બીજાઓની તો વાત જ ધ' ઇન્દ્રે પણ તેમને પરાસ્ત નથી કરી શકેતા પણ મારો વિચાર છે કે અશ્વત્થામાના મર્યા ગયા પછી તેઓ

લગ્ન નહિ કરી શકે. તેથી કે.ઈ નહ અશ્વત્થામાના મરણના ખોટા સમાચાર તેમને જણાવી દો. આ વાત બીજા બધાએ માની, કેવળ અર્જુનને તે પસંદ ન આવી. યુધિષ્ઠિર પણ ખૂબ મુશ્કેલીથી તેનો સ્વીકાર કર્યો. બીમસેને લગ્નપૂર્વક તમારા પિતાની સમે જઈને કહ્યું- 'અશ્વત્થામા મરાયો, ' પરન્તુ તેમણે તેના ઉપર વિશ્વાસ ન કર્યો. આ જ વખતે બીમસેને માળવા-નરેશ ઇન્દ્ર-વર્માના અશ્વત્થામા નામનો દાઘી ધારી નાખ્યો. તેને યુધિષ્ઠિર પણ જોયો. દ્રોણે સાચી વાત જણાવ મારે યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું- 'અશ્વત્થામા મર્યા ગયો કે નહિ ?' અસન્ય યોદ્ધામાં કેટલો રોષ છે તે જણાવ છતાં પણ યુધિષ્ઠિરે કહી દીધું ' અશ્વત્થામા મરાયો..... પરન્તુ દાઘી ! છેલ્લા કબ્દો તેમણે ધીમેધી કહ્યા તેથી તમારા પિતા તે સંભળી શક્યા નહિ. હવે તેમને તમારા માર્યા ગયામાં વિશ્વાસ આપ્યો. તેઓ સન્તાપથી પીડિત મંદ થયા. હવે યુદ્ધમાં તેમને ખુલ્લાના જેવા ઉત્સાહ ન રહ્યો તેમણે દિવ્ય અજોનો ત્યાગ કરી દીધો અને સમાધિ લગાવીને ખેંસી ગયા. તે સમયે પાસે જઈ મૃત્યુસ્થને કાપા દાઘથી તેમના વાળ પકડી લીધા અને જમણા દાઘથી તેમનું' મસ્તક ધસી નુકું' કરી દીધું. બધા યોદ્ધાઓ પોકડી રહ્યા હતા કે 'ન મારો' અર્જુન તો રથમ ધીં ઊતરી તેની પાછળ દોડ્યો અને દાઘ લેઈ કરી વારંવાર હથેલ લાગ્યો 'આચાર'ને છતતા ઊઠાવી લાવો, મારો નહિ' આ પ્રમાણે બધા લોકો ના રહેતા જ રહી ગયા, પરન્તુ તે દૂરે તમારા પિતાને મારી જ નાખ્યા. તેમના મરી જવાથી અમારો ઉત્સાહ પણ જતો રહ્યો તેથી હવે લાગી રહ્યા છીએ.

મૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું- સંજય ! આચાર' દ્રોણને માનવ, વારણ, આજે, સાહ, ઐન્દ્ર અને નરાયણસનું પણ યાન હતું. તેઓ ધર્મમાં રહેનારા હતા તો પણ મૃત્યુસ્થને તેમને અધર્મપૂર્વક મારી નાખ્યા. તેઓ, યજ્ઞરિવામાં પરશુરામ અને ઇન્દ્રની મરોતરી ધવાવતા હતા. તેમનું' પરાક્રમ કાતંવીય' સમાન અને આશ સમાન અને કુદ્ધિ બુદ્ધ-પરિત તુલ્ય હતો. તેઓ પર્વત સમાન રિષ્ટ અગ્નિ સમાન તેજસ્વી હતા ધર્મિષ્ટ પિતાને મૃત્યુસ્થનાં કાર અધર્મપૂર્વકે માર્યા ગયા સાંભળી અશ્વત્થામાએ શું કહ્યું ?

સંજય કહે છે- પાપી મૃત્યુસ્થને મારા પિતાને કપટથી મારી નાખ્યા છે-આ સાંભળી અશ્વત્થામા

પ્રેર્યાં તો રહી પડ્યો, તેની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. પરંતુ પછી તે કોપથી ભરાઈ ગયો. તેનું આંખું સ્ફીર કોષથી તમતમી બહુ. વારંવાર આંખોથી આંસુ વળતો તે દુઃખિનને બોલ્યો- 'રાજન! મારા પિતાએ હથિપાર છોડી દીધાં હતાં તો પણ તે નીચેએ તેમને મરણી નાખ્યા. આ ધર્મના ડેડું છોડાવું કેરું? પાપ આજ મને માલુમ પડી ગયું. સુધિધિરે પણ જે નીચતાપણું ફર મને ક્યું છે તે પણ મેં સંતોષી લીધું. મારા પિતા રણમાં મૃત્યુ પામીને અવસ્થા વીરના લોકમાં ગયા છે, તેથી તેમને માટે મને શોક નથી. પરંતુ ધર્મમાં રિયત હોવા છતાં પણ જે તેમના કેય પડવામાં આવ્યા અને બધા સૈનિકોની સાથે તેમનું અપમાન ક્યું—આ મારાં મર્મસ્થાનેને કાપી નાખે છે, મારા જેવા પુત્રના છત્રતા રહેવા છતાં પણ તેમને આદો દિવસ જોવા પડ્યો! દુરાત્મા મુદ્દલુને મારું અપમાન કરીને જે આ મહાન પાપ ક્યું છે તેનું પરિણામ તેને હવે જાણી જ બોગવું પડશે. સુધિધિરે પણ કેટલો જુદો છે! તેણે બહુ જ મોટો અન્યાય કરીને મારા પિતાની પાસે હથિપાર છોડાવી દીધાં છે. આથી પુત્રી આજે તે ધર્મશત્રુ કહેવાયનારાનું ભોલી પીરો. આજ હું મારું સત્ય અને પ્રુષ્ઠપડોના સોજાન્દ ખાદ્યને કહું છું કે સમગ્ર પાંચલોનો સંહાર કર્યા વિના હું કદાપિ છત્રતા નહિ રહું. દરેક પ્રકારના ઉપાયોથી પાંચલોના નાશનો પ્રયત્ન કરીશ. સાધારણ અથવા કોઈ કર્મ કરીને હું પાપી મુદ્દલુનનો નાશ કરી દઈશ. પાંચલોનો સ્વંનાશ કર્યા વિના મને શાંતિ વળશે નહિ. સંસારના મનુષ્યો પુત્ર જોટલા માટે ઈચ્છે છે કે તે આ લોક તથા પરલોકના મહાન ભયથી પિતાની રક્ષા કરે. પરંતુ હું જીવતો જ છું છતાં મારા પિતાની પુતલીન જેવી દુર્લભા ધઈ છે. પિછાર છે મારાં દિવ્ય અસ્થાને. પિછાર છે મારી આ જીભએ અને પરાક્રમે, કે મારા જેવા પુત્ર હોવા છતાં પણ મારા પિતાના વાળ એક વામાં આવ્યા. હવે હું એવું કામ કરું કે જેથી પરલોકના પિતાના અણુપી યુક્ત થઈ જાઉં. એક પુરુષ પોતાની પ્રજા સા કહી ન કરવી જોઈએ છતાં મારા પિતાનો બધા ગારથી સહો જતો નથી તેથી હું મારું પરાક્રમ કહીને જતાનું છું. આજ થીકૃષ્ણ અને પાંડવો મારું પરાક્રમ જુવે. આ જ હું તેમની સમગ્ર સેનાને મટીમાં મેગવી પ્રસવ જેવો દેખાવ લેતો કરી દઈશ.

રથમાં બેસીને સંગ્રામમુખિમાં યુદ્ધ કરી રહેલા મને આજે દેવતાઓ, ગન્ધર્વો, અસુરો નાગો અને રાક્ષસો પણ નથી છતી રાતા. સંસારમાં મારાથી અથવા અન્યુનથી અધિક બીજો કોઈ અભવેતા નથી. હું એક એવું, અત્યંત જુદું છું કે તેને અન્યુન કે કૃષ્ણ પણ નથી બાજતા. શીમમેન, સુધિધિર, નકુળ, સહદેવ, મુદ્દલુન, શિખરડી તથા સાતપદિને પણ તેનું યોગ નથી; પહેલાંના કાળમાં મારા પિતાએ બગવાન નારાયણને નમસ્કાર કરીને તેમની વિધવત પૂજા કરી હતી. બાગવાને તેમની પૂજા સ્વીકારી અને વર માંગવાને કહ્યું; મારા પિતાએ સર્વોત્તમ નારાયણજીની યાચના કરી. ત્યારે શમવાન બોલ્યા— 'હું' આ અત્યંત તમને આપું છું. હવે યુદ્ધમાં કોઈ તથાજ સામનો કરી શકશે નહિ, પરંતુ બ્રહ્મા! તેનો ચોક્કસ પ્રયોગ મં કરવા જોઈએ; કારણ કે આ અત્યંત જુદો નાશ કર્યા વગર પાકું દરતું નથી. ન મારવા યોગને પણ મારી નાખે છે. તેને શાંત કરવાનો ઉપાય આ છે—જનુઓ પોતાનો રથ છોડીને ભીતરી જાય, હથિપાર નીચે મૂકી દે અને હાથ જોડીને તે અત્યંત શરણે જાય તો જ તે શાંત પડે છે. બીજા કોઈ ઉપાયથી તેનું નિનારણ નથી યતું.' આ પ્રમાણે કહીને તેમણે અત્યંત આપું અને મારા પિતાએ તે મંદણ કરીને મને પણ શીખવ્યાનું હતું; બાગવાને અત્યંત આપતો

વળી એ પશુ કહ્યું હતું કે 'તમે આ અત્યંતી અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય અસ્ત્રોના નાશ કરી ચક્રો અને સંભ્રમમાં ખૂબ તેજસ્વી બનશો.' આ પ્રમાણે કહીને ભગવાન પોતાના પરમ ધર્મમાં આજ્ઞા ગયા. આ નારાયણદ્વારા હું યુદ્ધમાં પાંડવો, પાંડવો, મત્સ્ય કેદના સનિયો અને દેશોને મારી લગાડીશ. પાંડવોને અપમાનિત કરીને મારા રાષ્ટ્રપૂર્વે યજ્ઞોનો વિધ્વંસ કરી નાખીશ. બ્રાહ્મણ અને શેર સાથે રોઢ કરનારા પાંચાલકુલકે પૃથ્વુમ્નને પણ આજે છવતો નોંઢાડું.'

અર્જુનદ્વારા નાત સંભળી દોરવાની લાગી રહેલી સેના પાછી ફરી. જ્યાં મહારથીઓએ મોઢામોઢા સંખ વગાડવા શરૂ કર્યાં, ભેરી વાગવા લાગી અને દગરો દુનુમિઓ ગાણ લીધાં. તે વખતેના દુનુમ્ભવનથી આશ્ચર્ય અને પૃથ્વી મૂંઝ લીધાં. મેવની ગંભીર ગર્જના સમાન તે દુનુમ્ભવન સાંભળી પાંડવમહારથીઓ એકેક યઈ વિચાર કરવા લાગ્યા. આ જ વખતે અર્જુનદ્વારા આચમન કરીને દિવ્ય નારાયણાને પ્રદક્ષિણું.

અર્જુનદ્વારા યુધિષ્ઠિરને ઠપકો, લીમનો ક્રોધ, પૃથ્વુમ્નનો દ્રોણના વિષયમાં આલોપ અને સાત્યકિ સાથે તેનો વિવાહ

સંજય કહે છે—મહારાજા! નારાયણા પ્રદક્ષિણા યતી જ મેધ સહિત પરના કપડા લીધા લાગ્યા. વગર વાજાએ ગર્જના થવા લાગી, પૃથ્વી ડોલી લીડી, સમુદ્રમાં તોફાન યઈ આનું અને મોટી મોટી નદીઓના પ્રવાહ અવળી દિશામાં વહેવા લાગ્યા. પરંતુનાં શિખરો ઢુઢે ઢુઢપ થઈને પડવા લાગ્યાં, તે ધોર અંબને જોઈને દેવતાઓ, જાનવો અને ગંધર્વો ઉપર પણ બારે ભય ધરાઈ ગયો. સમસ્ત રાજા શોક ભયથી ચરચરી લાગ્યા.

કૃતરાષ્ટ્રે પૃથ્વું—સંજય! તે સમયે પાંડવોએ પૃથ્વુમ્નની રક્ષા માટે ધું ધું!

સંજયે કહ્યું—કૌરવસેનાનો તુમલ નાશ સંભળી યુધિષ્ઠિર અર્જુનને બોલ્યા—'ધનંત્ય! પૃથ્વુમ્નદ્વારા આચાર્ય દ્રોણના માર્યા જવાથી કૌરવો બહુ જ દુઃખ થઈ વિજયની આશા ખોઈ બેઠા હતા અને પોતપોતાનો જીવ બચાવવા માટે લાગી જઈ રહ્યા હતા. હવે તો સેના પાછી આવી રહી છે. તેને કહેવા પાછી વાગી તેની ખબર હોય તો કહે, જાણે એવું જણાય છે કે દ્રોણના માર્યા જવાથી કૌરવોના પશુ કાઈને સહાયત્વ ખેંચી શકે છે ના? આવી રહી હોય તો તેને કૌરવના સંભળી આપણા હાથીઓ ગલચઈ મથા છે, બધાંની રક્ષા માટે યઈ ગયા છે. આવી કોયે મહારથી છે કે જે જ્યાં સેનાને યુદ્ધને માટે પાછી વાગી રહી છે?'

અર્જુન બેઠો—જો વારે જન્મ લેતાં જ હોયો, પ્રતાપીના જેવા અવાજ યોઈ હતો અને જેને સંભળી આ પૃથ્વી હાલી લીડી અને ત્રણે સેકે ચરખવા લાગ્યા હતા, તે અર્જુનને સંભળી શોધ અદસ્ય રહેવાર પ્રણીએ જેવું નામ અર્જુનમાં

રાખી દીધું હતું, આ તેજ ચરચીર અર્જુનમાં છે, તેજ સિંદનાર કરી રહ્યો છે. પૃથ્વુમ્નને જેમને બનાય ની ધોરે ડેચ પડીને મારી નાખ્યા હતા તેમને જ બલે લેવા માટે તે આજે છે. આપે પણ રાજ્યના લોકથી શુકું બોલીને યુદ્ધને છોડી દીધો. ધર્મને જાણુવ છતાં પણ આ મહાન પાપ કર્યું! આથી બનાય પૂરક વાલીના વધ કરવાથી રામચન્દ્રને જેમ અપવિત્ર મળ્યો, તેવી જ રીતે શુકું બોલીને યુદ્ધને મરાવી નાખવાનું રચાયેલ કલંક આપને માટે પણ મને તોફાન ફેલાઈ જશે. આચાર્ય જેમ સગળતા હતા કે પાણુ-નન્દન યુધિષ્ઠિર ધર્મમાં છે, મારા શિષ્ય છે, તેઓ કરી શકું નહિ બોલે. જાજા કરોસાથી તેમણે આપનો વિશ્વાસ કરી લીધો, પરન્તુ આપ સત્યની ઓથ લઈને વિશ્વાસ કરી બોલ્યો, પરન્તુ આપ સત્યની ઓથ લઈને દળાદળ શુકું બોલ્યા. 'હાથી મર્યા હતા' તેના દારા અર્જુનમાં તે મર્યા બનાવ્યા. પાછી તેઓ દ્વાપરના હોડીને વ્યેત યઈ મથા તે સમયે તેમને જે વ્યાકુળતા થઈ હતી તે આપે પણ જોઈ જ હતી. પુત્રના સ્નેહથી શોકમગ્ન થઈ જેઓ રણધોર વિમુખ થઈ ગયા હતા, એમ યુદ્ધને પોતાના સમાપ્તન ધર્મનો તિરસ્કાર કરીને આપે ચત્રથી મરાવી નાખ્યા. અર્જુનમાં પિતાના મનુષ્યી રૂપિત યજ્ઞોલો છે. તે પૃથ્વુમ્નને આજે કાળને પ્રાસ બનાવવા માટે છે. નિઃસંજય શુદ્ધને અધર્મપૂરક મરાવીને હવે આપ આપના મનની સાથે અર્જુનમાં મારો સામનો કરવા બેસો, સંકેત હોય તો પૃથ્વુમ્નની રક્ષા કરો. હું તો મનુષ્ય' કે આપે જ્યાં લોકો મળીને પણ પૃથ્વુમ્નને મર્યાવી રહીશ નહિ. હું ચારંબાર ના કહેવો રહી તો પણ શિષ્ય દેવના પત્ની.

તેણે યુગ્મી હત્યા કરી નાખી. તેના અર્થ એ છે કે હવે આપણું આશ્રય લગભગ પૂરું થઈ ગયું છે, થોડું જ બાકી રહી ગયું છે. તેને લીધે જ આપણું મગજ ખરાબ થઈ ગયું. આપણે આ મહાન પાપ કરી નાખ્યું. જેઓ સદા પિતાની પ્રાર્થના આપણા ઉપર રહેલા રાખતા હતા, ધર્મદર્શિઓ પણ જે આપણા પિતા જ હતા, તે યુરુદેવને આ કાલુષ્યકારી રાજ્ય માટે આપણે મર્યાદી નાખ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે બીજા અને ત્રીજાને પુત્રો સંદેહ સમુદ્ભૂત રાજ્ય સીધી દીધું હતું, તેઓ પણ સદા તેમની સેવામાં લાગેલા રહેતા હતા, નિરન્તર તેમનો સત્કાર કરતા હતા તોપણ આચાર્ય સદા મને જ પોતાના પુત્ર કરતાં અધિક માનતા હતા. યોદ્ધા! મેં ધણું જ ભારે અને ભયંકર પાપ કર્યું કે રાજ્યસુખના લોકભાગ પડીને એવા યુગ્મી હત્યા કરાવી. મારા યુરુદેવને એવા વિશ્વાસ હતો કે અર્જુન મારે માટે પિતા, ભાઈ, ભા, પુત્ર અને પ્રણેતા પણ ત્યજી શકે છે. પરંતુ હું કેટલો રાજ્યલોભી નીકળ્યો! તેઓને મારી નાખવામાં આવતા હતા અને હું દેખતો જ રહ્યો. એક તો તેઓ બ્રાહ્મણ, ખીલું રૂઢ અને ત્રીલું આચાર્ય હતા; તે ઉપરાંત તેમણે પોતાનાં રાજ્યો પણ એકી દીધાં હતાં અને મુનિવ્રતિથી બેઠેલા હતા. આવી અવસ્થામાં તેમની હત્યા કરાવીને હું છવ્ઠા કરતાં મરી જયું જ સાચું સમજ્યું છું.

સંજય કહે છે—મહારાજ! અર્જુનની વાત સાંભળી ત્યાં બેઠેલા મહારથીઓ બેઠા હતા તે બધા યુવ યવ મયા; કાષ્ટને સાનુ-ખેડું કંઈ કહ્યું નહિ. ત્યારે મહારાજ બીમ રોધમાં ભરખને બેઠાએ—‘યાર્! વનવાસી મુનિ અથવા ઉત્તમ વ્રતોર્તુ પાશન કરનાર બ્રાહ્મણની ધેર તું પણ ધર્મોપદેશ કરવા બેસી ગયો છે. જે ક્ષત્રિય પોતાની તથા બીજાઓની રક્ષા કરે છે, સંપ્રમાયમાં યજ્ઞોનો નાથ કરવાનું જેનું લક્ષ્ય છે, જે સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીપુરોષ પર ક્ષમાભાવ રાખે છે, તે ક્ષત્રિય શીઘ્ર ધર્મ, ધર્મ તથા લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરે છે, ક્ષત્રિયના બધા સમુદાયોની મુક્તિ હોવા છતાં આજે મુખ્યજિના જેવી વસ્તુ કરવી એ તને જોભણું નથી. ભાઈ! તારું મન ધર્મમાં લાગેલું છે, તરી અન્ધર દગા છે—ને બહુ સારી થત છે, પરંતુ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવા છતાં પણ તારું રાજ્ય અધર્મપૂર્વક છીનવી લેવામાં આવ્યું, યજ્ઞોએ રોપડીને સમમાં લાવીને તેનાં દેશ ખેંચ્યા અને આપણને

બધાને વફાલ ધારણ કરાવીને વનમાં મારી મૂક્યા. શું આપણી સાથે આવો જ વર્તોવ થોડો દતો? આ બધી વસ્તુ સદન કરવા થોડા ન હતી છતાં આપણે સદન કરી લીધી. અમે જે કંઈ કર્યું છે તે બધું ક્ષત્રિયધર્મમાં રિયત રહીને જ કર્યું છે. સુમત્રેના તે અધર્મને યાદ કરીને આજ હું તારી સહાયતાથી તેમજ સહાયતા સંદેહ મારી નાખીશ. હું કોધમાં ભરખને આ પૃથ્વીને ચીરી નાખી શકું છું. પર્વતોને, તોડી ફેંદી અને વિખરી શકું છું. મારી ભારે મહાની ચોટથી મોટા મોટા પર્વતોનાં શ્વેતને તોડી નાખીશ, હિન્દિ ચણે દેવતાઓ, રાક્ષસો, અસુરો, નાગો અને મનુષ્યો પણ જે એકા સથે લગવા આ ની જાય તો તેયને બાણથી મારીને લગાડી દઈશ. પોતાના બાધનાં આવાં પરાક્રમને જાણવા છતાં પણ તારે અત્યથાગ્રાધી કરવું ન જોઈએ, અથવા તું બધા બાદમાં સાથે અર્ધિ જ બેસે રહે, હું એકલો જ ગદા લાયમાં લઈ સુમત્રેને પગપત કરી દઈશ.’

બીમસેને આ પ્રમાણે કહેતાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન બોલ્યો ‘અર્જુન! મેઠો બાણવા અને બાણાવવા, યજ્ઞ કરવો અને કરાવવો તથા દાન દેવું અને રવંકારવું—આ છે કેને જ બ્રાહ્મણોએ કરવાં જોઈએ બાકીથી કયા કમનું પાશન દ્રોણાચાર્ય કરતા હતા. પોતાના ધર્મથી બંદ થઈને તેમણે ક્ષત્રિયધર્મ રીકાર્યો હતા, એવી રિયતમાં જે મેં તેમને વધ કર્યો તો તેમાં તમે મારી નિંદા કેમ કરો છો! જે બ્રાહ્મણ કહેવાવા છતાં બીજાઓ અત્યે માયાનો પ્રયોગ કરે છે, તેને જે કાષ્ટ માયાથી મારી નાખે તો તેમાં ખોટું શું છે? મારી ઉપરિત શા કામ માટે ચર્ચા હતી તે તો તમે જાણો છો; છતાં પણ મને શુદ્ધતાયે કેમ કહો છો? જે રોધવશ થઈ બ્રાહ્મણ ન જાણનારાઓને પણ બ્રમ્હજ્ઞથી નંદ કરે તો તેને દરેક પ્રકારના ઉપયોગથી કેમ મારી ન નાખવો જોઈએ! તેમણે બીજાઓને નહિ, મારા જ બાદમાં સંહાર કર્યો હતો. આથી તેના બદલામાં તેમનું મરતક કાપી લેવા છતાં પણ મારો કોષ શાન્ત નથી થતો. રાજા ભગદત તમારા પિતાના મિત્ર હતા, તેમને મારીને જેમ તમે અધર્મ નથી કર્યો, તેવી જ રીતે મેં પણ ધર્મથી જ યજ્ઞનો વધ કર્યો છે. જે તમેતમારા પિતામહને મારીને પણ યુદ્ધમાં ધર્મનું પાશન ચર્ચેલું કમનું. ‘છે તો મેં જે પાપી યજ્ઞનો સંહાર કર્યો તેમાં અધર્મ દાના બહુ છે? બહેન રોપડી અને તેના પુત્રોને બાણ

હરીને જ હું તમારી દોરે પાતોને સદન હરી લઈ છું તેમાં બીજું કંઈ કારણ નથી. અમલુન! આવી નથી તમારા મોટા બાપ અસપત્ની કે નથી હું પાપી. દ્રોણાચાર્ય પોતાના જ અપરાધને લીધે માર્યા ગયા છે. માટે હવે જાને યુદ્ધ કરે.

કૃતાર્ધ બોલ્યા—સત્ય! જે મહાત્માએ અધે સહિત સંપૂર્ણ વેદોનું અભ્યાસ કર્યું હતું. જેમામાં ધનુર્વેદ સાક્ષાત્ રહેલો હતો, તેવ આચાર્ય દ્રોણની તે નીચ, કૂર અને શુરુધાતી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વિન્ધ કરતો રહ્યો અને ક્ષત્રિયે તેના ઉપર ક્રોધ ને કર્યો? ધિક્કાર છે આવા ક્ષત્રિયપણને! બતાવો, તે અનુચિત વાત સાંભળી પાડેલો તથા બીજા ધનુર્વેદ રાજાઓએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને શું કહ્યું?

સંજયે કહ્યું—મહારાજ! તે સમયે અમલુને દુષ્ટ-કુમાર તરફ ત્રાંસી નજરે લેવું અને આંસુ વદાવતાં નિઃશ્વાસ નાખનાં કહ્યું—‘ધિક્કાર છે! ધિક્કાર છે!’ તે સમયે શુદ્ધિ, ભીમસેન, નકુળ-સહદેવ તથા શ્રીકૃષ્ણ વગેરે બધા લોકો સંકલ્પચાત્ર સુધે માર્યા ગયા, કેવળ સાત્પાંકથી ન રહેવાયું, તે બોલી જાણો—અરે! શું અહીં કોઈ જોવા મળ્યું નથી કે જે આવી અમંગળ વાત બકનાર આ પાપી નરાધમને પુરત જ મારી નાખે? એ નીચ! શ્રેષ્ઠ પુરુષોની વચ્ચે બેસીને આવી દલદલી વાત કરતાં તને અજ્ઞ નથી આવતી? તારી જામના સેંકડો દુકા ક્રેમ નથી માર્યા જતા? તારું મસ્તક કેમ ફાટી નથી જતું? યુરની નિન્દા કરતી વખતે તું રસાતળમાં કેમ નથી ચાલ્યો જતો? આતું નીચ ક્રેમ પોતે કરવા છતાં ઉલટા શુર ઉપર દોષરેખણ કરે છે! તને તો મારી જ નાખવો જોઈએ. સ્વજનર પણ તારા જીવવાથી સંસારને કંઈ લાભ નથી! નક્રોધમ! તારા સિત્તય બીજો એવો શ્રેષ્ઠ પુરુષ મેલ છે કે જે ધર્માત્મા શુરના કેય પકડીને તેમનો વધ કરવા તેજર માર્યા જતાં તે માર્યા ગયેલા અને ધનુર્વેદ-તારી આજય પાછળની સાત સાત પેઢીઓને નરકમાં પુલાહી દીધી. હવે ને હરી એવી વાત મારી સામે મોમાંથી મૂકી છે તો વજ્ર સમાન મારી ગદા મારીને તારું મથું ઊઘાવી દઈશ. તું દન્યાસ છે, તને અલ્પતાનું પાપ લાગ્યું છે તેથી તને જોઈને પ્રાયશ્ચિત્ત માટે લોભ સ્પર્શનારાજનાં રસન કરે છે. ભ્રેમો રહે, મારી ગદાની એક જ ચોટ તું ખાઈ લે.

આ પ્રમાણે જ્યારે સાતપદિએ દુષ્ટપુત્રનાં તિરકાર કર્યો ત્યારે તેણે કોપમાં બારદેને સાતપદિને ધુતારતાં કહ્યું—‘સાંઘળી સાંભળી તારી વાતો તારા જેવા નીચ લોકોનો સંપૂર્ણ ઉપર અલેખ કરવાનો રસભાર જ હેય છે ને કે સંસારમાં ક્ષમાની બહુ ચરસા કરવામાં આવે છે તો પણ તારા જેવા પાપી પ્રત્યે ક્ષમા ન કરવી જોઈએ. તું માથાથી પણ સુધી દુરાચારી, નીચ અને અને પાપી છે, પોતો નિંદાને યોગ્ય હોવા છતાં પણ બીજાઓની નિન્દા કરવા આદે છે. બુદ્ધિશ્રવણો દાખ દખાઈ ગયો હતો, તે માથુ જાય ત્યાં સુધી અનધનનું મત લઈને બેઠો હતો, તે સમયે તે બધાના ના કહેવા છતાં પણ જે તેનું મસ્તક કાપી લીધું તેનાથી મોટું પાપ કયું હોઈ શકે? તું મોટો ધર્માત્મા પુરુષ હતો તો બુદ્ધિશ્રવણે તને સાત મારીને જમીન પર પડડીને ધસડ્યો તે વખતે જ તેનો વધ ક્રેમ ન કર્યો? પોતે પાપી યજ્ઞને મને કેમ દોર વચ્ચે કહી રહ્યો છે. હવે ચૂપ રહે, હરી એવી દોષ વાત મોમાંથી ન કહો, નહિ તો બાજોથી મારીને દમણાં જ તને યમલોક પહેંચાડી છંદ્ર હવે સુપચાપ યુદ્ધ કર, કૌરવોની સાથે જ પ્રેત-લોકમાં જવનો ઉચાપ ન કર.’

કૃષ્ણદ્યુમ્નનાં આવાં કંકર વચ્ચે સાંઘળી સાતપદિ ક્રોધથી કાંપી જાયો, તેની આંખો લાલ લાલ માર્યા ગયા. હાથમાં ગદા લઈ ઊઠવાને તે દુષ્ટક્રેમ રવી સામે જઈ પહેંચ્યો અને બોલ્યો—‘હવે હું કોઈ કરી વાત કહા વિના કેવળ તને મારી જ નાખાશ; કારણ કે તું એ જ લાગ્યો છે.’ આ પ્રમાણે મહાપત્ની સાતપદિને કૃષ્ણદ્યુમ્ન પર એકક્રમ તૂટી પડતો જોઈ બાગવ ન હું દુના ધિરાણી ભીમસેન પોતાના રથથી દૂડી પાડ્યો અને પોતાના બન્ને હાથોમાં પકડી લઈ સાતપદિને રાંધ્યો. પરંતુ તે જોર કરી છૂટી ગયો અને આગળ દેડ્યો. ભીમસેને દોડીને છગા પગલા ઉપર સાતપદિને પકડી પાડ્યો અને પોતાના બન્ને પગ જામીને તેને ઊભાઈ ગયો અને ખૂબ બગથી તેને કાણમાં લીધો. એટલામાં જ સદેવ પણ પોતાના રથથી દોડીને ત્યાં આવી પહેંચ્યો અને બોલ્યો—‘નરસેંદ અન્યક, ઇન્દ્રિય તથા પાંચલોથી અધિક અમારો ક્રોધ મિત્ર નથી, તમે જેવા અમારા મિત્ર છો તેવા જ અમે પણ તમારા મિત્ર છીએ. તમે બધા ધર્મ સમજીને છો તો મિત્રધર્મ તો ખ્યાલ કરીને તમારા ક્રોધને રોકો, તમે કૃષ્ણદ્યુમ્નના અપરાધ છમા કરો અને કૃષ્ણદ્યુમ્ન તમારો.’

જે વખતે સહદેવ સાત્યકિને શાન્ત કરી રહ્યો હતો તે સમયે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને હસીને કહ્યું—‘ભીમસેન ! છોડી દો, છોડી દો, સાત્યકિને. તે યુદ્ધના લશ્મણમાં વધારી મળે છે હું હમણાં જ લીક્ષુ આણેથી તેના મદ ભરતી રહું છું, અને તેની જીવનલીલા પણ સમાપ્ત કરી દઉં છું’.

તેની વાત સાંભળી સાત્યકિ સાંપની માફક કુંભાગ્ર મારતો ભીમસેનના હાથોમાંથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ઉઘમ કરવા

લાગ્યો. બન્ને વીરો પોતપોતાની જગ્યાએ સંકેતી માફક ગળું રહ્યા હતા. આ ભેદ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન તરત જ વચ્ચે આવી પડ્યા અને ખૂબ પ્રયત્નથી તે બન્નેને શાન્ત કર્યા. આ પ્રમાણે કોઈથી શાલ કરેલી અભિવાળા તે બન્ને ધનુર્ધર વીરોને આપસમાં ધમકા રોકીને પાલકપપમના કાનિય થોડાંઓ સમુદ્યોનો સામનો કરવા માટે આવી મળ્યા.

નારાયણાશ્રનો પ્રભાવ ભેદ યુધિષ્ઠિરનો વિષાદ તથા ભગવાન કૃષ્ણે ખતાવેલા ઉપાયથી તેનું નિવારણ, અશ્વત્થામાની સાથે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ તથા ભીમસેનનું ધોર યુદ્ધ

સંજય કહે છે—રાજન ! ત્યારપછી અશ્વત્થામાએ દુર્યોધનને કરીધી પોતાની પ્રતિજ્ઞા કહી ચંલગાવી—‘ધર્મનો અંતર્યા પહેરેલા કુન્તીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે યુદ્ધ કરી રહેલા આત્માર્પણે જૂહી વાત કહીને તેમની પાસે રક્ષા હોમળ્યા છે. તેથી આજ તેમના ભેતભેતાર જ તેમની સેનાને મારી ભગલીધ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પણ મારી નાખીધ. ભે પાંડવો રણમુખિમાં મારી સામે યુદ્ધ કરતા રહેશે તો તે અર્ધનો મ કુ વધ કરી નાખીધ. આ મારી સત્ય પ્રતિજ્ઞા છે, મારે સેનાને પાછી વાળાને લઈ લે.’

તેની વાત સાંભળી આપના પુત્રે સેનાને પાછી વાળા અને લાય છોડીને ભેરથી સિંહનાદ કર્યો, પછી કૌરવો અને પાંડવોમાં યુદ્ધ શરૂ થયું. હજારો યૌવ અને રણુ-ભેરીઓ વાગી ઊઠી. આ જ વખતે અશ્વત્થામાએ પાંડવો તથા પાંચાલોને લક્ષ્ય બનાવીને નારાયણાશ્રનો પ્રયોગ કર્યો હતો. તેનાથી હજારો આણુ નીકળીને આકાશમાં છવાઈ ગયાં, તે અર્ધા આણુના અપભ્રમ પ્રત્યક્ષિત થઈ રહ્યા હતા. તેમનાથી અંતરિક્ષ અને દિશાઓ ભરાઈ ગઈ. પછી લોકના ગોળાઓ, ચતુર્થા, દ્વિતી, ત્રીતીયા, અને જેમની ચારે બાજુએ જગતો ધાગેલા હતા, તેનાં સુર્ધર્મલક્ષના આશરનાં ચમે પ્રકટ થયાં આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના કાલોથી આકાશને વ્યાપ ભેદ પાંડવો પાંચાલો અને સંજયો મહારાષ્ટ્ર મળ્યા. પાંડવમહારાષ્ટ્રો જેમજેમ યુદ્ધ કરતા જાય તેમતેમ તે અર્જુનને ભેર વધતું જતું હતું. તેનાથી પાંડવસેના ભરપ થવા લાગી. આ સંહાર ભેદ ધર્મરાજને ખડુ લાય થયો. તેમણે ભેદ ક્રમાંક મારી સેના અચેત જેરી થઈને લાગી રહી છે અને અર્જુન યુધિષ્ઠિર બેઠા છે તો બધા થોડાંઓને કહ્યું—‘ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ! પાંચાલોની સેના સાથે તમે લાગી જાઓ.

સાત્યાકિ ! તમે શશ્વિ અને અર્ધકાની સાથે ચાલી નીકળો. હવે ધર્મતમ કૃષ્ણ જે કઈ થઈ શકશે તે કરશે. તેઓ સમુદ્યો જમતને કલ્યાણનો ઉપદેશ આપે છે તો આપણું શું નંદિ કરે ? હું અથા સૈનિકને કહી રહ્યો છું કે મારી પણ યુદ્ધ ન કરો. લાઈઓ સહિત કુ અભિપ્રેય કરીશ. અર્જુનની મારા પ્રત્યે જે શુભ કામના છે તે હવે દરત જ મૂરી થઈ જવી ભેદથી, કારણ કે સત્ય તેનું પત્યાશ કરનારા આત્માર્પણે મેં વધ કરાગ્યો છે. આથી તેને મારે કુ પણ જાણુઓ સહિત મરી જઈશ.

ત્યારે યુધિષ્ઠિર આ પ્રમાણે કહી રહ્યા હતા તે વખતે ભગવાને બન્ને હાથ લેવા કરીને મધ્યે રોક્યા

અને આ પ્રમાણે કહ્યું—‘યોદ્ધાઓ ! તમારાં હથિયાર ટુટત જ નીચે ઝડી દે, અને સારીઓ ઉપરથી જીતરી બજો, નારાયણાચરની શાન્તિનો ઉપાય આ જ બતાવવામાં આવેલો છે. પૃથ્વી ઉપર જોમા રહેલા નિઃશસ્ત્ર લોકોને આ હથિયાર મારશે નહિ. જગી જેમ જેમ આ ચરત્રની સામે યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરતા જશે તેમ તેમ કોરવો વધુ બળવાન થતા જશે. જેઓ આ ચરત્રને સામનો કરવા માટે મનમાં વિચાર પશુ કરશે તેઓને આ અત્ર રસાતળમાં લાગવું છતાં પણ માર્યા વિના નહિ છોડે.’

ભગવાન કૃષ્ણની વાત સાંભળી બધા યોદ્ધાઓએ યત્ન ત્યજ દેવાનો વિચાર કરી લીધો. બાંધેને કસ્ટો છોડવા માટે તૈયાર થયેલા જોઇ ભીમસેન કહ્યું—‘પીર કાઢ પશુ કસ્ટો ન દેડી દેશો, હું મારા બાણોથી અધઃગમનનાં અસ્ત્રોને શેડું છું. આ કાગે વગથી તેનાં અસ્ત્રોનો નાશ કરીને હું તેના ઉપર ટાળની પેઠે પ્રહાર કરીશ. આ નારાયણાચરનો સામનો કરવા માટે હજુ સુધી કાંઈ યોદ્ધા સમર્થ નથી થયો તો પણ આજ કોરવપાંડવોના જોતાજોતા જ ‘હું’ તેના સામનો કરીશ. અણનું નાં અણનું ! તું તારા ગાવડીને નીચું ન નાખી દેતો નહિ તો ચન્દ્રમાની પેઠે તારા ઉપર પણ હથિયાર છોડાવું’ કથક લાગી જશે.’

અણનું બોલ્યો—‘ભાઈ ! નારાયણાચર, જ હો અને ધાદાણોની સામે પોતાનાં અત્ર નીચે ઝડી દેવાનું મારું મન છે.

અણનું આ પ્રમાણે કહેતાં ભીમસેનને કહ્યો જ મેધની પેઠે ચર્મના કરતા અધઃગમનની સામે ગયો અને તેના ઉપર બાણસમૂહોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. અત્ર ત્યામાએ પણ દહીને તેના ઉપર નારાયણાચરથી અભિ-મન્નિત બાણોની ઝડી લગાવી દીધી. મહારાજ ! ભીમ-સેન જ્યારે તે અત્રની સામે બાણ મારવા લાગ્યો તે વખતે જેમ હાથના જોરથી આજ પન્થસિન ધક બો છે તેમ તે અત્રનો વેગ વધવા લાગ્યો. તે જોઈ ભીમ સિરાપ પાંડવોના બધા સેનિકા ભયભીત થઈ ગયા. બધા સેનિકા પોતાનાં કિંચ અસ્ત્રોનો નીચે રાખીને રય, હાથ, અને પીડા વગેરે વાદનો ઉપરથી જીતરી ગયા. દરે તે ભયકર અત્ર બાંધે જતાઓથી જાણીને ભીમના મરતક પર બાવી પાડ્યું. તેના તેજમાં ભીમસેન અદરશ જેવો ધક થયો. આથી બધાં પ્રાણીઓ અને પાંડવોનેક દાસ-

કાર મમાવવા લાગ્યા. ભીમસેનની સાથે તેનો રથ, સારથી તથા યોદ્ધા પણ અત્ર-ગામના પાંચથી-દશાઈ જઈ અગ્ની વચ્ચે બાવી પાડ્યાં. જેમ પ્રયથાળમાં સંવત્ક નાખતે અગ્નિ આ રથાવર-ગર્ભને જળતને ભામ કરીને પશ્ચાત્તમાના મુખમાં સમાઈ જાય છે તેવી જ રીતે તે અત્રે ભીમસેનને બાળી નાખવા માટે તેની મારે બળતુ ફરી વળ્યું. તેનું તેજ ભીમસેનની અંદર પશુ પેડું. આ જોઇ અણનું અને શીષ્યોએ અને પીર ટુટત જ ભીમ તરફ દોડ્યા. ત્યાં પડેલીને તેઓ અને તે અત્રની આગમાં ધુસી ગયા. પરન્તુ અત્ર છોડી દેવાને લીધે તે આગ તેમને બાળી ન શકી. નારાયણાચરની શાન્તિ માટે તેઓ ભીમસેનનાં અત્ર-સેનને જોરથી ખેંચવા લાગ્યા. તેઓના ખેંચવાથી ભીમસેન ખૂબ જોરથી ગર્જના કરવા લાગ્યો. આથી તે અત્ર તે કરતાં પણ વધુ ઉમળકા સાગ્ય.

ત્યારે ભગવાન કૃષ્ણે ભીમને કહ્યું—‘પાણ-નન્દન ! આ રી વાત છે ? ના કહેવા છતાં તમે કેમ યુદ્ધ બંધ નથી કરતા ? જો આ વખતે યુદ્ધ કરવાથી જ કોરવોને છતી શકતા હોત તો અમે અને આ બધા રાજાઓ પણ યુદ્ધ કરત. અર્ધિ દાથી શમ નહિ’ માલે. તમારા પશુના બધા યોદ્ધાઓ રથમાં નીચે જીતરી ચડ્યા છે, તમે પણ જગદી જીતરી નહોતા’ આ પ્રમાણે

હદીને શ્રીકૃષ્ણે તેને રથ ઉપરથી નીચે ખેંચી. હાથા. નીચી બારીને બીમે ન્યાં પોતાનું અસ્ત્ર ધરતી પર મૂકે દીધું કે નારાયણજી શાન્ત થઈ ગયું.

આ પ્રસંગે તે અસહ્ય તે જ શાન્ત થઈ જતાં બધી દિશાઓ સારૂ થઈ ગઈ, ઠંડી દવા આવવા લાગી તથા પશુપત્રીઓનો કોલાહલ બંધ થઈ ગયો. દાસી ઘોડા લગેરે વાહનો પશુ સુખી થઈ ગયા. પાંડવોની જે સેના મરના બચી હતી છે હવે આપના પુત્રોનો નાશ કરવા માટે ફરી હથે બરાઈ ગઈ. તે સમયે દુર્યોધને દ્રોણપુત્રને કહ્યું- 'અશ્વત્થામાન! એક વાર ફરી આ અજ્ઞાને પ્રયોગ કરો, જુઓ આ પાંચાલોની સેના નિબંધની ઈર્ષાથી ફરી સંભ્રામમગ્નિમાં આવી ગઈ છે, આપના પુત્રે આ પ્રમાણે હેઠતાં અશ્વત્થામા દિનતા પૂર્વક બોલ્યો- 'રાજન! આ અશ્વત્થામા બીજી વાર પ્રયોગ નથી થઈ શકતો, એવું' કરવાથી તે પ્રયોગ કરનાર ઉપર જ આત્રી પડે છે. શ્રીકૃષ્ણે તેને શાન્ત કરવાનો ઉપાય ખતાવી દીધો, નહિ તો આજ સમગ્ર શત્રુઓને વધ થઈ જ જવાનો હતો. દુર્યોધને કહ્યું- 'માર્જ! તમે તો સર્વ અસ્ત્રવેદાંગોમાં શ્રેષ્ઠ છો, તો આગો ઉપયોગ બીજી વાર ન થઈ શકતો હોય તો બીજા કેઈ આસા અશ્વત્થામા બોલેકોનો સંહાર કરો, કારણ કે આ બધા ગુરુદેવ દ્રોણના હન્ય રા છે. તમારી પાસે અનેક દિવ્ય અસ્ત્રો છે, તમે તો મારવા માહો તો કોઈમાં બરાજોલો પડે પશુ તમારી પાસેથી બચીને ન જઈ શકે.'

પિતાનું મૃત્યુ માદ આપરાધી અશ્વત્થામા ફરી ક્રોધમાં બરાઈને ધૂણુમન તરફ દોડ્યો. પાસે જઈને તેણે પહેલાં વીસ અને ફરી પાંચ બાણોથી તેને ધાવલ કથે. ધૂણુમને પશુ એકા બાણ મારીને અશ્વત્થામાને વિધે તથા વીસ બાણોથી ચારબીને અને ચારથી ચારે ધોડાઓને ધાવલ કરી દીધા. ધૂણુમ અશ્વત્થામાને વારંવાર વિધેને પૂરે દિને કપાલમાન કરતો હોય તેમ જનવા લાગ્યો, અશ્વત્થામાએ પણ કપિત થઈને ધૂણુમને દય બાણ માર્યાં, પછી એ દુરપથી તેની રાજ્ય અને ધનુષ કાપી નાખ્યું. તે પછી બીજાં કેટલાંયે બાણોથી ધૂણુમને પીડિત કર્યો. અને ઘેરા તથા ચારથીને મારી તેને રથહીન કરી દીધો. ત્યારપછી તેના સૈનિકોને પણ મારી બગાડ્યા. આ જોઈ સાત્યકિએ પોતાના રથને અશ્વત્થામાના રથ પાસે લઈ ગયો. ત્યાં પહેલોને તેણે અશ્વત્થામાને પહેલાં આઠ અને પછી વીસ બાણોથી

નિધી દીધો, તે પછી સારંગી અને ધોડાઓને ધાવલ કરી દીધા, અને તેનું ધનુષ અને ખજાને કાપીને રથ પશુ તોડી નાખ્યો. ત્યાર પછી તેની છાતીમાં ત્રીસ બાણ માર્યાં.

એ સમયે દુર્યોધને વીસ, કૃપાચાર્યે ત્રણ, કૃતવર્માએ દસ, કૃષ્ણે પચાસ, દુઃશાસને સો તથા વૃષસેને ચાલુ મારીને સાત્યકિને ધાવલ કર્યો. ત્યારે સાત્યકિએ એક બાણ માર્યું તે બધા મહારથીઓને રથહીન કરીને રથજુધિમાંથી બગાડી દીધા. એટલામાં અશ્વત્થામા બીજા રથ ઉપર બેસીને પાછો આવ્યો અને સેંકડો ચામકાની વૃષ્ટિ કરતો સાત્યકિને નોકવા લાગ્યો. સાત્યકિએ જ્યારે તેને જોયો ત્યારે ફરી તેના રથના દુકાંડ કરીને મારી બગાડ્યો. સાત્યકિનું તે પરાક્રમ જોઈ પાંડવો વરંવાર રાખ વગાડના લાગ્યા અને સિંહનાં કરા લાગ્યા, આ પ્રસંગે દ્રોણપુત્રે રથહીન કરીને સાત્યકિએ વૃષસેનના ત્રણ હન્ય મહારથીઓને, કૃપાચાર્યના પંદર હન્ય દામોદરોનો તથા સદુનના પચસ હન્યર ધોડાઓને સંહાર કરી નાખ્યો. આ જ વખતે અશ્વત્થામા બીજા રથ ઉપર બેસી થઈને સાત્યકિનો વધ કરવા માટે કોપમાં બગાડીને બાવી પહોંચ્યો. સાત્યકિ ફરી એને તીક્ષ્ણ બાણોથી વિધવા લાગ્યો, આથી પીડિત થઈ અશ્વત્થામાએ હઠતાં હઠતાં કહ્યું- 'સાત્યકિ! તું આચાર્યને મારવાવાળોની ચઢામતા કરે છે, પશુ આ ધૂણુમન અને તું બન્નેય મારા પ્રાણ બની ચૂક્યા છો, હવે કેહી રીતે બચીને જઈ શકવાના નથી. વીર! હું મારા શત્રુ અને તપસ્થાના સોમનસ બાઈને કહું છું કે હમરત પાંચાલોનો નાશ કર્યા વિના મને એન પ્રાપ્તી નહિ.'

આ પ્રમાણે રહીને અશ્વત્થામાએ સાત્યકિ ઉપર એક ખૂબ જ તીક્ષ્ણ બાણ માર્યું તેણે સાત્યકિનું કન્ય ઉડીને તેને અત્યંત એટ પહોંચાડી. તેનું કન્ય ચિન્ન-ચિન્ન થઈ ગયું, તેના હાથમાંથી ધનુષ અને બાણ પડી ગયાં અને તે લે દીધી લથપથ ચાલે રથના પાછલા લાગણી બેસીને બેસી ગયો. આ જોઈ સરથી તેને અશ્વત્થામાની અગ્રગણી દૂર લઈ ગયો. તે પછી એકાંત, કોમસેન, બુક દાસ, ચેરિરાજમાર, સદેવન-આ પાંચ મહારથીઓ આવી પહોંચ્યા અને બધાંએ અશ્વત્થામાને ચાર બાણોથી ઘેરી લીધો. તેઓએ વીસ ગળાં છોટી અશ્વત્થામાને પાંચ પાંચ બાણ માર્યાં. અશ્વત્થામાએ પશુ એકા કાથે પચીસ બાણો મારીને તે બધાંની

બાણોને કાપી નાખ્યાં. તે પછી ગૃહદાનને સારું, સુદ-
અંતને ત્રણ, અશ્વિનને એક અને ભીમસેનને ૭ બાણોથી
વિધો. ત્યારે એક દેશના યુવરાજે વીસ, અશ્વિનને
બાઠ અને ધીમસેનને ત્રણ ત્રણ બાણોથી અશ્વ-ધામાને
પચસ કરી દીધો. તે પછી અશ્વ-ધામાએ અશ્વિનને ૭
ધીમસેનને, દશ, ભીમસેનને પાંચ, એકિપુરાજને ચાર
અને મુરઘન તથા બૃહત્સખને બધે બાણ માર્યાં.
પછી ભીમસેનના સરથીને ૭ બાણોથી ધાવણ કરીને
બે બાણોથી તેની ખજા અને ધનુષ કાપી નાખ્યાં. તે
પછી પેતાના સાયકાની વર્ણથી અશ્વિનને પચ્ચ વિધીને
તેણે સિંદ સમાન મર્જના કરી. પછી ત્રણ બાણોથી
તેણે પેતાના રથની પાસે જ ભ્રમ રહેલા મુરઘનના
ખંડે દાઘ અને મરતક ભ્રમરી દીધાં, રથકિનથી
ગૃહદાને મારી નાખ્યો તથા અગ્નિ સમાન તેજરથી
બાણોથી એક દેશના યુવરાજને સરથી અને ધોધ
સદિન મમસેક મોડલી દીધો.

આ ભેડ ભીમસેનના કંધની સીમા ન રહી, તેણે
સેકો લીધણ બાણોથી અશ્વ-ધામાને લાંબી દીધો. પરંતુ
અશ્વ-ધામાએ પેતાના સાયકાથી તેની બાણવર્ણના નાથ
કરી દીધો અને કંધમાં ભરખેને તેને પણ પાવણ કરી
દીધો. ત્યારે ભીમસેને મમસેક સમાન ભણકર દશ
નાથમ મથવ્યાં. તે અશ્વ-ધામાની ગંગાની પાંચગા
હેલોને નીચે ઘુસ્યાં. આ એટલી અત્યંત પીડિત થઈ
તેણે અગ્નિ બંધ કરી દીધી અને ખજાનો અધાર

લઈ બેઠી ગયો. થોડી વારમાં ત્યારે દોઢમાં આગે
ત્યારે તેણે ભીમસેનને મો બાણ માર્યાં. આ પ્રમાણે
અન્ય વર્ણાગના ગેર સમાન ઓગળીના ઉપર
બાણોની વર્ણ કરતા હાથ્યા. મહારાજા તે મુદમાં
અગ્નિને ભીમસેનના અફલુન બળ. અદ્ભુત ધીરતા,
અફલુન પ્રમ વ તથા અદ્ભુત કાવૈન યન થયું. તેણે
કંબુપુત્રને વધ કરવાની ઇચ્છાથી બાણોથી ખૂબ જ
ભણકર તૃષ્ટિ કરી. આ બાણ અશ્વ-ધામા પણ બહુ
મદાન અભવેલા દેવો. તેણે અંજોની આધારી તેની
બાણવર્ણ દોડા લીધી અને તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું.
પછી કંધમાં ભરાખેને તેને અનેક બાણોથી ધાવણ કર્યો.
ધનુષ કપઈ જતાં ભીમસેને ભણકર રથકિન દાઘમાં
લીધી અને તેને ખજા રેગથી ફેરવીને અશ્વ-ધામાના રથ
ઉપર ચલાવી. પરંતુ તેણે લીધણ બાણ અશ્વ-ધામાને તેના
કુદરેકુદર કરી નાખ્યા. આ જ વખતે ભીમસેને એક
મજલુન ધનુષ દાઘમાં લીધું અને અશ્વ-ધામા બાણોને
પ્રદાર કરીને અશ્વ-ધામાને વિધી દીધો. ત્યારે અશ્વ-ધા-
માએ એક બાણ મારીને ભીમસેનના સારથીનું લાલટ
મારી નાખ્યું. તે પ્રદારની સારથી અગ્નિઉત થઈ ગયો.
તેના દાઘમાંથી ધેગની લખામ છૂટી મળી. સારથી
બેઠાથ થતાં જ ભીમસેનના ધોધ બધા ધનુષારીઓના
ભેતાંભેતાં જ ભાગી નીકળ્યા. વિજયે અશ્વ-ધામા
દાંમાં ભરાખેને રાંધ જમાવતા હાથો તથા પાંચાથ
ચેલાઓ અને ભીમસેન ભવગીત થઈને આમતેમ
ભાગી નીકળ્યા.

અર્ધત્યાગ દ્વારા આગ્નેયાશ્રનો પ્રયોગ અને વ્યાસનું તેને શ્રી ધણુ અને અશ્વિનનો મહિમા સંભળાવવું

સંજય દેહુ છે—હારાજા! અશ્વિનને ભેડું કે
મારી સેના ભગી રહી છે, એટલે ભેડુપુત્રને જીતવાની
ઇચ્છાથી તેણે જીતે આગળ વધી તે જ અટકાવ્યો. પછી
તે આમક તથા મત્સ્ય રાજાઓની સાથે કૌરવો તરફ
વળ્યો. અશ્વિનને અશ્વ-ધામાની પામે પર્વતોની કપુ-
તલા ૧ નેટથી સ્થિત, નેટનું પચાન, નેટની ધીરના
અર નેટનું પચાન દોષ, કંઠોના પર નેટથી પ્રેન અને
અનારા ઉપર નેટથી દોષ દોષ તે ખૂબ આજ અપાર
ઉપર બની રી. પુટુરમના અથવા શ્રીંગ અગ્નિ
મદા સમાના માટે આવી તા. હું આજાવ મુઠ ઉલ્લ
થઈ ગયો છે. આગે તારા બધા ધમકે હું દર કરીશ.

રાજા! અશ્વ-ધામાએ એક દેશને યુવરાજ, મુરઘની
બૃહત્સખ અને મુરઘનને મારી નાખ્યો તથા મુટુપુત્ર,
રાયક તથા ભીમસેનને પણ ખરાગિત કરી દીધો દેવો.
તારાં તારાં કારણને લીધે ન છૂટી અશ્વિનને આગ-
મપુત્રન આ અગ્નિ વચન કરતાં દેવો, તેનાં લીધણ અને
અમરેલી વચ્ચે સંજયો અર્ધત્યાગ શ્રીંગ અને અશ્વિન
ઉપર શાખાપાન થઈ ગયો. તે ભારવાન થઈને રથ પર
કેડો અને આમમન કરીને તેણે આગ્નેયાશ્ર ધાણું.
પછી તે જ બંધોથી અગ્નિનિવન કરીને પ્રવણ અથવા
અશ્વ-ધામા નેટના મુરઘો દોષ ને બધોના નાથ કરવાના
દેવથી છે. તે બાણ પૂરામ વરતા અગ્નિ સમાન

સંચારી* મોહિત કરતા કૃષ્ણના રૂપમાં નિચી રહ્યા છે. નારાયણના જ તપથી મહામુનિ તર પ્રકટ થયા. અબુ'નને તેમનો જ અવતાર* જણ્યું. તેના પ્રભાવ નારાયણના જ સમાન છે. તે જાનને પ્રપિચ્છા સંસારને ધર્મમર્ચાદર્શી રાખવા મોર પ્રત્યેક યુગમાં અવતાર લે છે. અવતારમાં તે પશુ પુરુષ*મમાં ભગવાન સંકરને પ્રસન્ન કરવા માટે મોર નિપમાન* પાશન કરતા તારા ઘડીરને સૂચી નાખ્યું હતું. આથી પ્રસન્ન થઈને ભગવાને તને અતેક મનોવાંછિત વરદાન આપ્યાં હતાં. જે મનુષ્ય ભગવાન સંકરના સર્વમથ સ્વરૂપને જાણીને સિંગરૂપે (સંસારના મળ મારણરૂપે) તેમની પૂજા કરે છે તેને અનાન સમ્પત્તિ તથા આત્મવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વેદ્યાસહજી આ વાતો સાંભળી અત્યંત આમને મનમાં સંકરને પ્રણામ કર્યાં અને શ્રીકૃષ્ણમાં તેને આદરભાવ ધર્ષ ગયો. તેણે રોમાંચિત શરીર મહર્ષિ વ્યાસને પ્રણામ કર્યાં અને સેનાને ઇચ્છી તર પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી. ત્યારપછી કારવ-પાંચ —જાને પશુની સેનાઓ પોતપોતની જાવણીમાં માલી ગઈ, આ પ્રમાણે વરોના પારગામી આચાર્ય કોણ પંચ દિશો સુધી પાંચસેનાનો સંદાર કરી પ્રહોડમાં ચાલ્યા ગયા.

ધૃતરાષ્ટ્રે પછડ્યું—સંજય ! પુરુષોત્તમદ્વારા અતિરથી વીર દોષાચાર્યના આમાં ગયા પછી મારા પુત્રો તથા પાંચેમાં આગળ કર્યાં કર્યાં રાખ' કર્યાં !

વ્યાસદ્વારા અબુ'ન પ્રત્યે ભગવાન સંકરના મહિમાનું વર્ણન

સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! તે રિસલું* પુરુષ સમાપ્ત થઈ જતાં મહર્ષિ વેદવ્યાસ સ્વેચ્છાએ ફરતા ફરતા અકસ્માત અબુ'નની પાસે આવી રયા. તેમને જોઈ અબુ'ને પૂછ્યું—'મહર્ષે ! જ્યારે હું મારા બાળાંથી રતુ'માંના સંદાર કરી રહ્યો હતો ત્યારે મેં જોયું કે એક અગ્નિ સમાન તેજસ્વી મહાપુરુષ મારી આગળઆગળ ચાલી રહ્યા છે. તેઓ જ મારા રતુઓનો નાશ કરતા

હતા. પરંતુ લોકો સમજતા હતા કે હું કરી રહ્યો છું. હું તો કેવળ તેમની પાછળપાછળ ચાલતો હતો. ભગવાન ! બતાવો, તે રતુપુરુષ કોણ હતો ? તેમના હાથમાં ત્રિશુલ હતું, તેઓ સર્વ સમાન તેજસ્વી હતા તેમના પગપ્રાંતો રૂપી કરતા ન હતા. તેઓ ત્રિશુલનો પ્રદાર કરી રહ્યા હતા પણ હાથમાંથી કરી ત્રિશુલ છોડતા ન હતા. તેમની તેજથી તે એક જ ત્રિશુલમાંથી દળાર નર્તનવાં ત્રિશુલ પ્રકટ થઈ જતાં હતાં.

વ્યાસ બોલ્યા—અબુ'ન ! -તે ભગવાન સંકરનું રૂપનું ક્યું છે. તે તેજોમય અનુભવશી મધુ સર્વ જગતના ઉપર છે. સર્વનો સાક્ષ તથા વરદાતા છે. તમે તે ભગવાન બુદ્ધિવરના શરણે જાઓ, તેમનું હૃદય ત્રિશુલ છે સર્વ વ્યાપક હોવા છતાં પણ તે જગાધારી વજ્ર નિગ્રાહકું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેઓ રુદ્ર રહેલાય છે. તે સર્વનો સંદાર કરનારા છતાં નિર્વંધાર છે. પ્રાંધી પરાજિત ન થનારા અને સર્વને સુખ દેનારા છે. સર્વનો સાક્ષી, જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ. જગતનો આધાર, વિશ્વના આત્મા અને વિશ્વરૂપ છે. તે જ મનુ સર્વ કરોના આધાર અને કરોના ફગલાતા છે. સમૃદ્ધિ જ્ઞાનોના સ્વામી તથા જન, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના કારણ પણ તેઓ જ છે. તેઓ જ યોગ છે અને મોક્ષદાર છે. છેઓ જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ પરમેષ્ઠ છે. તેઓ જ તમે લોકોના સંટા અને ત્રિભુવનના આધાર છે. વરુદ્ધ પરમાત્મા છે. ભવાનક હોવા છતાં ચન્દ્રમાને મુકટરૂપે ધારણ કરે છે, તે સનાતન પરમેશ્વર સમૃદ્ધ વાગીવરોના પણ

દશર છે તેઓ અગ્રેય છે. જન્મ, મૃત્યુ અને જરા વગેરે વિષય તેમને રાગી પશુ થકી નથી. તેઓ યાન-સ્વરૂપ. યાનથી જાણી શકાય તેવા અને યાનમાં સંરૂપી શ્રેષ્ઠ છે. બાકીના પર કૃપા કરીને તેમને અબીષ્ટ પર આપે છે. ભગવાન શંકરના દિવ્ય પાર્શ્વે અનેક પ્રકારનાં રૂપોમાં દેખાય છે, તેઓ સદા મહાદેવનું પૂજન કર્યા કરે છે. પ્રિય! તે સાક્ષાત્ ભગવાન શંકર જ તારા ઉપર કૃપા કરીને તારી આગળઆગળ આલનાર તેજસ્વી પુષ્પ છે. તે શોભામકારી પૈર ચંપામમાં અપ-ત્યામમાં, કૃપાઆપ્ત અને કણ્ઠે નેલા મહાન ધનુર્પરે જે સેનાતી રમ્યા કરી રજા હોય તેને અનેક પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરનાર ભગવાન મહેશ્વર સિદ્ધિશીલે કોણ નહીં કરી શકે? ત્રણે લોકમાં તેમની બેરોગરી કરી શકે તેવા કેષ પ્રાણી નથી. અને જો તેઓ જ તારી આગળ બિલા રહે તો તેમની સામે ટકવાનું સહસ્ર કોણ કરી શકે, સંધ્યામાં ભગવાન શંકરના ક્રુતિ સર્તા તેમની ગુન્ધથી પશુ શુભ્રા બેઠોય ધર્ષને કંપિત થાય છે, અને અપ-ગૃધ્રા ધર્ષને પડી ત્યજ છે. જે બહુન મનુષ્યો સદા અનન્ય ભાવથી ઉમાનાથ ભગવાન શિવની ઉપાસના કરે છે તેઓ આ લોકમાં મુખ પ્રાપ્ત કરી અન્તે પરમધને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કુંતીનન્દન! તું પણ સદા ચાન્ત-સ્વરૂપ ભાંગવાન શંકરને નમસ્કાર કરતો રહે.

જે નીચકણ, સૂર્યમરુદ્ધ અને અપ્યન્ત તેજસ્વી છે. સંસારસમુદ્રમાં તારાનાર શૂન્દર તીર્થ છે, સૂર્યસ્વરૂપ છે, દેવતાઓના પશુ દેવતા, અનન્તરૂપધારી, દાબરો નેત્રોવંશ અને કામન્યોને પૂજી કરનારા છે. પરમ ચાન્ત અને સર્વના પાશક છે તે ભગવાન બૃન્નાગને સદા પ્રજામ છે. જેમને દાબરો મસ્તક, દાબરો નેત્ર, દાબરો ભુમ્ભો અને દાબરો ચરણ છે. હે કુંતીનન્દન! તે વરદાયક ભગવાન શુરનેશ્વરના તમે ચરણમાં જાઓ. તે નિર્વિકાર ભારથી પ્રજનુ પાટન કરે છે. તેમના મસ્તક પર જટાંગૂર સૂત્રોભિત છે. તેઓ ધમસ્વરૂપ અને ધર્મના રાખી છે. કેટલે કેટલે જાતે અને મારણ કરવાને લીધે તેમનું ઉદર અને સ્ત્રીર વિશળ છે તેમને જ્યામધર્મ એવું છે. અહરો પર તે કૃપા રાખનારા અને પ્રલય, કોના પ્રિય છે, જેમના દાઢમાં ત્રિપુષ્પ, લક્ષ્મી તરવાર, અને પિનાક વગેરે શસ્ત્રો શોભી રહ્યાં છે તે સરણુગન-વત્સલ ભગવાન શિવને હું ચરણે જુડું છું. આ પ્રમાણે તેમનું ચરણ મદણ કરું નેહિયે. જેઓ દેવતાઓના

રાખી અને કુબેરના સખા છે તે ભગવાન શિવને પ્રણામ છે. જેઓ સુંદર મનનું પલન કરે છે અને સુંદર ધનુષ ધારણ કરે છે, જેઓ ધનુર્વેદના આચાર્ય છે તે ઉપ આયુર્વેદના દેવેશ ભગવાન રહેને નમસ્કાર છે. જેમનાં અનેક રૂપ છે, અનેક ધનુષ છે, જે બનિ-મગ અને તપસ્વી છે તે ભગવાન શિવને પ્રણામ છે. જેઓ ગણપતિ, ચાક્રપતિ, મરુપતિ તથા જળ અને દેવતાઓના પતિ છે. જેમનો વર્ણ પંજો અને મસ્ત-કના કેશ સુવર્ણ સમાન કાન્તિમાન છે, તે ભગવાન શંકરને નમસ્કાર છે.

હવે હું મહાદેવજીનાં દિવ્ય ક્રોધે ભ્રાશ યાન અને છુદ્ધિ અનુસાર જતાનું જુ. જો તેઓ કૃપાન ધર્ષ જાપ તો દેવતાઓ, મન્વેદો, અમુરો અને રાક્ષસો પાતાળમાં ધુધાઈ જતા જતાં ગયી થકતા નથી, કોઈ સમયે કોઈ ભગવાન શંકરની આગળના કરી, તેથી તેના પદમાં મહાન ઉપદ્રવ આવી પડે, બધા દેવતાઓનું પેર ભય લેયે થયે, -મારે તેમને તેમને ભય અર્પણ કરવામાં આવશે ત્યારે જ દક્ષનો પદ પૂર્ણ થઈ શકે, ત્યારથી દેવતાઓ પણ સદા તેમનાથી ભયમીન રહે છે.

પૂર્ણાંગની વાત છે: ત્રણ ગળગળ અમુરોએ આશ-દમાં પેતાના નગરો જનાબમાં દત્તા. તે નગરો વિમાનની પેઠે આકાશમાં વિચરતા દત્તા. તે ત્રણ નગરોમાં એક લેદાનું, બીજાં ચંદીનું અને ત્રીજું સેનાનું બનેલું હતું. જે સેનાનું બનેલું હતું તેવા રાખી, કમલાશ દત્તે, ચંદીના બનેલા નગરમાં તરકાશ રહેતો દત્તે તથા લેદાના બનેલામાં વિરુ-મ્ભલીને નિરાશ દત્તે. હિન્દે તે પુરોને તોડતા મહે પેતાનાં બધાં અજોના પ્રયોગ કર્યા, પરન્તુ તે કાળ ન ધર્ષ થયે. ત્યારે હિન્દ વગેરે બધા દેવતાઓ કુળી ધર્ષને ભગવાન શંકરના સરણમાં ગયા, ત્યાં જઈ તેમણે કહ્યું—ભગવાન! આ ત્રણ પુરમાં રહેનારા દેવોને પ્રજાએ વગાન આપેલું છે, તેના ધમ્મમાં પૂર્ણાંગને આ બાંધેર દેવો ત્રણે લોકોને ક'ટ પહેંચે રજા છે. મહારે! અપના સિદ્ધિ શીલે કોઈ તેમને નાત કરવામાં સમર્થ નથી. આપ જ આ દેવોદીઓને વધ કરો.

દેવતાઓએ આ પ્રમાણે કહેતાં ભગવાન શંકરે તેમનું દિન સાધવા માટે 'તપસ્વરૂપ' કહ્યું અને ય-ધ-ચાન્ત તથા વિ-ધાયક-આ બનેને પતેલેને પેતાના રણની ખાત ખનાવ્યા, ચપુરો અને વેનો સદિત આ

પૃથ્વી જ તેમને રથ બાળી. નામંદરાજ શેષને રથની કુંડા-
રીની જગાએ રાખતામાં આવ્યો. ચન્દ્રમા અને
સર્વ પદાં બન્યા. પ્રતાપી ભગવાન ચંદ્રે સમ્પૂર્ણ
ગ્રાહીઓને દેવર્ષ બનાવ્યાં. આરે વેદ રથના ચાર ધોડા
બન્યા. ગાયત્રી અને સાવિત્રી સહિત ઉપવેદ લગામ
બન્યા. ઈન્દ્ર આલુક બન્યો અને ઘણાજ સારથી.
ચન્દ્રરાચળને ગાંડીવ ધનુષનું રથ આપવામાં આવ્યું અને
વાસુકિ નામને તેની દોરી બનાવવામાં આવ્યો. ભગવાન
વિષ્ણુ ઉત્તમ બાણ બન્યા, અશિદેવને તે બાણને અંતઃકાગ
બનાવવામાં આવ્યા, વાયુને બાણની પાંખો અને વૈવસ્વત
વખને બાણનો પૂઢલગા બનાવ્યા. વિજળી તે બાણની
ધાર બની, મેરુને મુખ્ય ખત્ત બનાવવામાં આવ્યો. આ
અંગણે સર્વદેવમય દિવ્ય રથ તૈયાર કરી ભગવાન ચંદ્ર
તેના ઉપર આરૂઢ થયા. તે સમયે સમ્પૂર્ણ દેવતાઓ
તેમની શ્વૃતિ કરવા લાગ્યા. ભગવાન ચંદ્ર તે રથમાં
એક દળર વર્ષ સુધી રહ્યા. જ્યારે અમુરનાં તે ત્રણે
નગરો આકાશમાં એકઠાં થયાં ત્યારે તેમણે ત્રણ બાણોથી
તે ત્રણે નગરોને તોડી નાખ્યાં. કાનવી તેમની સામે જોઈ
જોઈ કરીને પણ જોઈ ન શક્યા. કાલાસિ સમાન
આણીથી જે વખતે તેઓ ત્રણે લોકોને ભસ્મ કરી રહ્યા
હતા તે સમયે પાર્વતી દેવી પણ ભ્રેષા મારે ત્યાં આવી.
તેના જોળામાં એક બાળક હતું. તેના શિર ઉપર પાંચ
શિખાઓ હતી. ઇન્દ્ર હર્ષાથી તે બાળક ઉપર વળેતા
પ્રહાર કરવા ગયો પરન્તુ તે બાળકે દસીને તેને ખટકાવી
હોયો. ઇન્દ્રે જોયો કરેલો હાથ વળ સહિત જેમના તેમ
રહી ગયો.

પોતાનો તેવો જ હાથ હાથે ઇન્દ્ર ઘણાજના
શરણમાં ગયો. તથા તેમને પ્રણામ કરીને બોલ્યો—
‘ભગવન! પાર્વતી પાસે એક બાળક હતો, અમે તેને
જોળાથી રક્યા નહિ. તેણે યુદ્ધ કર્યા વિના જ રમત-
માનમાં અમને છતી લીધા. આથી અમે આપને ખૂંચીએ
છીએ કે તે કોણ હતો?’ તેમની વાત સાંભળી ઘણાંજ
તે અનુભવે તેજસ્વી બાળકનું ખ્યાન કંપું અને મધું
રહસ્ય ભણી લઈને દેવતાઓને કહ્યું—‘તે બાળકના
રૂપમાં ચરાચર જગતના સ્વામી ભગવાન ચંદ્ર હતા.
તેમનાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ દેવતા નથી. આથી હવે તમે મારી
સાથે આવીને તેમનું જ શરણ લો.’ તે સમયે ઘણાની
સાથે બધા દેવતાઓ ભગવાન મહેશ્વરની પાસે ગયા.
ઘણાંજ તથા દેવોએ તેમને પ્રણામ કર્યાં. પછી ઘણાંજ

શ્વૃતિ કરીને કહ્યું કે ‘હે જાત અને ભાંચના સ્વામી
જગદીશ્વર! આ ઇન્દ્ર તમારા કોપથી દુઃખી છે, તેના
ઉપર કૃપા કરો.’

ઘણાની વાત સાંભળી મહેશ્વર પ્રસન્ન થઈ ગયા,
દેવતાઓ ઉપર કૃપા કરવા માટે તેઓ અઘમઘટ દુહરી
પડ્યા. પછી તે દેવતાઓએ પાર્વતી સહિત મહાદેવજીને
પ્રદન કર્યાં. ઇન્દ્રનો હાથ સારો થઈ ગયો. તે ભગવાન
ચંદ્ર જ છે, શિવ, અગ્નિ, સર્વરૂ, ઇન્દ્ર, વાયુ અને
અશ્વિનીકુમાર છે. તેઓ જ વિજળી અને મેઘ છે. સર્વ,
ચન્દ્રમા, વરુણ, કાળ, મૃત્યુ, વધ, રાત, દિવસ, માસ,
પક્ષ, ઋતુ, સંવત્સર, સન્ધ્યા, ધાતા, વિદ્યાતા, વિશ્વાત્મા
અને વિશ્વકર્મા પણ તેઓ જ છે. તેઓ નિરાકાર હોવા
છતાં પણ સર્વ દેવતાઓના આકાર કારણે રહે છે. બધા
દેવતાઓ તેમની શ્વૃતિ કરતા રહે છે. વેદ, વેદાંગ,
ઉપનિષદ, પુરાણ તથા અખ્યાત્ય શાસ્ત્રોમાં જે પરમ
રહસ્ય છે તે ભગવાન મહેશ્વર જ છે. અણુન! આવી
છે મહાદેવજીને માહિમા. એટલું જ નહિ, તેઓ સર્વ
વ્યાપક અને અનંત છે. હું એક દળર વર્ષ સુધી
રહેતા રહું તો પણ તેમના શુણોનો પાર આવી
શકે નહિ.

અણુન! જે લોકો સર્વ પ્રકારનાં પાપોમાં અને
દુષ્ટોમાં રૂપિયા છે, તેઓ પણ અને તેમના શરણમાં
આવી જાય તો તેનાથી મુક્ત થઈ જાય છે, તથા તેમને
આપુલ્ય, આરોધ્ય, કૌમર્ય, ધન અને પુષ્કળ ભોગસામગ્રી
મળે છે. ભગવાન ચંદ્રે કુપિત થતાં સર્વોના ચંદ્રાર
કરી નાખે છે. મહાભૂતોના ઉપર હોવાથી તેમને મહેશ્વર
રહે છે. ભગવાન ચંદ્રે દિવ્ય અને માનવ-બધા પ્રકારના
ભોગોના સ્વામી છે. સંપૂર્ણ વિષયને વ્યાપ્ત કરવાને લીધે
તેઓ વિષુ અને પ્રકુ છે. જો કે તેમને સર્વ તેરફ નેત્રો
છે, તે પણ તેમને એક વિચિત્ર પ્રકારનું અગ્નિમય નેત્ર
પણ છે, તે સદા પ્રવલિત રહે છે. તેઓ સર્વ લોકોમાં
વ્યાપ્ત હોવાથી સર્વ કહેવાય છે, સર્વ મનુષ્યોનું કંઠ્યાણ
ચાહે છે તેથી તેમને શિવ કહે છે. મહાન વિશ્વતું પાલન
કરવાથી મહાદેવ, આવચળ-હોવાથી સ્વાણુ અને સર્વની
ઉત્પત્તિરૂપ હોવાથી ભવ કહેવાય છે. કપિનો અર્ધ-એક
શાવ છે અને વૃષનો અર્ધ-ધર્મ યાય છે. તેઓ ધર્મ
તથા શ્રેષ્ઠ બન્યા છે, તેથી તેમને વૃષાકપિ કહે છે.
તેમણે પોતાનાં બે નેત્રો બધે કરીને જગતકારથી લગા-
ટમાં ત્રીજું નેત્ર ઉત્પન્ન કર્યું તેથી તેઓ ત્રિનેત્ર કહેવાય છે.

અર્જુન ! જે તારા ઘડુઓનો સંહાર કરતા જણાતા હતા તેઓ પિનાકધારી મહાદેવજી જ છે. તે જયદ્રથનો વધ કરવાનો પ્રતિજ્ઞા કરી તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ રવિનાભાં જિરિરાજ દિશાવધના ઘિખર ઉપર તેમનું જ તને કથન કરાવ્યું હતું. તેજ ભગવાન શંકર અદિં યુદ્ધમાં તારી આગળ આમતા રહે છે, જેનાથી તેં કાનવાતો સંહાર કર્યો તે જ્યો તને તેમણે જ આપ્યાં છે. ભગવાનનું આ ચતુર દ્રિય ઉપાખ્યાન સંભામમાં વિજય અપાવનાર છે. અર્જુન ! જા, યુદ્ધ કર, તારો પરાજય ટલી યદ્ધ શકો નથી. શરણે તારા સલાહકાર અને રક્ષક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે.

સંજય કહે છે—મહારાજ ! પરાધરનન વ્યાસ અર્જુનને આ પ્રમાણે કહીને આવ્યા હતા તેમ આજ્યા મધ્ય.

વેદોના શ્યાખાપથી જે ક્ષય મળે છે તે આ પરાંત પડન અને પ્રવણથી મળે છે. બાહ્ય, હાનિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રને આના અપ્યપનથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

== ક્રોધપર્વ સમાપ્ત ==

સંક્ષિપ્ત મહાભારત

કર્ણપર્વ

કર્ણના સેનાપતિપણાનીચે યુદ્ધતે આરંભ અને ભીમદ્વારા ક્ષેમધૂતિનો વધ

નારાયણ નૃસિંહસ્વરૂપ નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવો સુરવર્તો વ્યાસં તત્તો જયમુદીરયેત્ ॥

અંતર્ધામી ભગવાન નારાયણને, તેમના નિત્ય સખા નમરૂત્તમ આણું અને, તેમની લીલા પ્રકટ કરનારી ભગવંતી સરસ્વતીને તથા તેના વડના મહર્ષિ વેદવ્યાસને નમસ્કાર કરીને આશ્ચર્ય સમ્પત્તિઓ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરાવી અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરનાર મહાભારત પ્રમુખને પાઠ કરવો જોઈએ.

કૃષ્ણપાંચાયન કહે છે—રાજાનાં શોભાચર્યના મરણ પછી દુર્યોધન વગેરે રાજાઓ ખૂબ જ ગણતર્ય ગયા. શોકથી તેમને ક્રોધાદિ નષ્ટ થઈ ગયો. તેઓ કોણ આદે અવ્યવસ્થિત પશ્ચાત્તાપ કરતા અવસ્થામાંની પાસે આવીને મેદા અને યોગેશ્વર સુધી શાસ્ત્રીય રીતે સમજાવી તેને આશ્વાસન આપ્યું, પછી સંખ્યાકાળ થતાં પોતપોતાની લાવણીમાં માર્યા ગયા. કર્ણ, દુઃશાસન અને સકુનિએ દુર્યોધનના જ તંત્રમાં તે રાત બેસીને બેસી રહ્યા હતા. આદે જણા પાંડવોને આગેલાં દુઃશાસન ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યા. પાંડવોને જુગારમાં જે કંઈ ભોગવ્યું પૂર્યું હતું તથા શ્રોત્રીને ભરી સકામાં ધસી લાવવામાં આવી હતી—તે બધી વાતો યાદ કરતાં તેમને ધ્યેય પશ્ચાત્તાપ થયો, તેમણે ચિત ખૂબ બ્યગ સહ ગયું.

ત્યારપછી ત્યારે સવાર થયું ત્યારે રથે બેસી બિધિ અનુસાર પોતપોતાનું નિમંત્રક પૂરું કર્યું; પછી ભાષ્યને કહેસે તેમણે ધૈર્યપૂર્વક સેનાને તૈયાર કરવાનો આદા આપી અને યુદ્ધને માટે નીકળ્યા પાયા. દુર્યોધને કર્ણના સેનાપતિપદે અભિષેક કર્યો અને રાણી, ઘી, અમૃત, મુવણું મુદાઓ, માયો, સોનું તથા રિમની વગેરેથી શ્રેષ્ઠ શાહુઓની પૂળ કરીને તેમના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કર્યા, પછી સ્તુતિપાઠોએ જયજયકાર કર્યો. આ પ્રમાણે પાંડવો પણ પ્રાતઃકાર્યો સમાપ્ત કરી યુદ્ધનો નિશ્ચય કરી ધાવણીની બહાર નીકળ્યા.

પૂતરાષ્ટ્રે પુછ્યું—સંજય! હવે તમે મને કહ્યું સેનાપતિ થયા પછી છું કાંઈ કર્યું તે કહો.

સંજયે કહ્યું—મહારાજ! કર્ણની સમ્પત્તિ બધીને દુર્યોધને રણશીરું વગડાવ્યું અને સેનાને તૈયાર મગની આજ્ઞા આપી. તે સમયે મેદામેદા બજરાઓ, રથો, કવચ પહેરેલા મનુષ્યો અને યોદ્ધાઓના કાષાદહ થવા લાગ્યો. કેટલાયે યોદ્ધાઓ ઉતાવળા થઈને એકબીજાને લાક્ષરવા લાગ્યા. એ જોરસાર અવાજથી બાકાત ગૂંચ બેઠા. આ જ સમયે સેનાપતિ-કર્ણ એક ચક્રચાક્રેત રથ પર બેસીને ફેલાયો. તેના રથ ઉપર એવેત ખગ્ગ ફરેરી રહી હતી. યોદ્ધાઓ પણ સફેદ હતા. તેની ખગ્ગમાં સર્પનું ચિહ્ન કરેલું હતું. રથમાં સેકેડા બાણના લાથાઓ ગદા, કવચ, ચત્રાણી, કિંચિણી, શાંકત, શૂંક, દોમર અને ધતુરો રાખ્યાં હતાં. કર્ણે કંઈ વગડાવ્યો અને તેનો અવાજ સાંભળતાં જ યોદ્ધાઓ ઉતાવળા થઈને ફેલાયા. આ પ્રમાણે કોરવોની બધી મેદા સેનાને તેણે ધાવણીની બહાર કાઢી તથા પાંડવોને જીતવાની ઈચ્છાથી તેનો મગરના આકારનો બુદ્ધ બનાવીને રણપ્રસિ તરફ ફર્યો હતો. આ મગર-બુદ્ધના મુખની જગ્યાએ કર્ણે પેતે બેસી રહ્યો. તેની બે મેદાની જગ્યાએ રથારીર સકુનિ અને ઉલૂક બેસા રહ્યા. અસ્તકાગમમાં અશ્વત્થામા તથા કૃત-વેદશર્મા દુર્યોધનના બધા સાઈઓ હતા. બુદ્ધના અશ્વત્થામામાં મેદા સેનાથી ઘેરાયેલો

ગંગાધર

કૃતીતા અને સુલતા એવીન પુત્ર એવો સતપુત્ર હજી

રાજા દુષ્યેવિને હતો, ઝાખી બાણુના ભાગમાં ફેરવ્યા
જોતો રહ્યો, તેની સાથે રથોન્મત મોપાસેની નારાવણી
સેના પણ હતી. જમણા પગની બાણુ કૃપાચર્મ હતો.
તેમની સાથે મહાન ધનુર્ધર ત્રિગતો અને દક્ષિણત્વની
સેના હતી. ઝાખા પગની બાણુએ પાછળ ભાગમાં
મંદેરેશના ચેલોએ રાજા શરૂ સાથે જોડા દત્ત, જમણા
ચરણની પાછળ રાજા સુધેણ હતો, તેની સાથે એક
હજાર રથો અને ત્રણેયો દાથીએની સેના હતી. બ્યુદના
પાછળના ભાગમાં ચોતાની મોટી સેનાથી ઘેરાયેલા અને
ભાષ-મિત્ર અને મિત્રસેન હતા.

આ પ્રકારે બ્યુદ બનવીને બ્યારે કહ્યું રણોગણ-
તરફ દૂર કરી ત્યારે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે બાણુને નોંધ
કહ્યું — 'પાથ' તો તો ખરો. કહ્યું કૌતસેનની કરી
મેરુએમથી કરી છે અને વીર મહારથીઓ કેવું તેનું
ગણણ કરી રહ્યા છે. ધનુર્ધરની મહાસેનામાં જેટલા
મોટાભાગ વીર હતા. તેમાંના મધ્ય ખરા માર્યા ગયા છે,
હવે જે થેશ રહી ગયા છે. તેમને તો હું તણખવા
શ્યામન સમજું છું. આ સેનામાં યુત્તુવ કહ્યું જ એક
મહાન ધનુર્ધર વીર છે. જેને કેરાઓ પણ છાપી નથી
ચક્રતા. મહાબાહો! હવે આ કહ્યુંને મારી નાખવાથી
જ તારે વિજય થશે. અને મારા હાલનો કોટો પણ
નીકળી જશે. આથી હવે મું તને જેમ કીક લાગે તેમ
આપણી સેનાની બ્યુદરચના કર.'

આખની વાત સાંભળીને બાણુને શત્રુઓની સામે
ચોતાની સેનાનો અર્ધચન્દ્રાકાર બ્યુદ બનાવ્યો. તેના ઝાખા
ભાગમાં ભીમસેન, જમણા ભાગમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા મધ્યમાં
રાજા યુધિષ્ઠિર અને બાણુ ન જોડા રહ્યા. નકુળ અને સહદેવ
—એ બંને મુખોઈરની પાછળ હતા. પાંચાલદેવના યુધા-
મન્યુ અને ઉત્તમોજ બાણુનના રથના પેડાના રસણુ માટે
રહ્યા. બાણીના વીરો બ્યુદમાં બ્યાં રચાન મળ્યું ત્યાં ખૂબ
હિંસાહમી જોશ રહ્યો. આ પ્રમાણે કોરવો તથા પાંડ-
વોએ બ્યુદ બનાવીને યુદ્ધ શરૂ કરવાનો નિયાર કર્યો.
બંને દળમાં લીધા અચાજ કરનારા વાજિનો વાળી જોડા.
વિજયસિંહાથી શરૂવિદિનો સિંહનાદ અંબગાયા લાગ્યો.
મહાન ધનુર્ધર કહ્યુંને બ્યુદમાં કન્યધારણ કરીને લીંગેલો
જોષ કોરવ ચોદાઓ કોણચાર્યાના વિશેષનું દુઃખ બૂધી
મથા.

ત્યારપછી કહ્યું અને બાણુને સામસામા આવીને
જોડા રહ્યા, બંને એક-બીજાને કેમતા જ કીધમાં આવી

મથા. નેમના કૈનિકો પણ ઊછળતા ફૂટતા પરપર ભીમ
મથા. મહી તો તેઓમાં ભયાનક યુદ્ધ ઉપાધ અધું. દોધી-
રસરો. થેકરવો તથા પાવણ ચોદાઓ એકબીજા પર
પ્રહાર કરવા લાગ્યા. તેઓ અર્ધચન્દ્ર, ભલ્લ, દુરુપ, તય-
વર, પટ્ટિય અરે ફરસીઓથી ચોતાના પ્રતિપક્ષીએ ના
ગર્ભા કાપવા લાગ્યા. મરેલા વીરો દાધીઓ, ધોડાઓ તથા
રથોમંથી ગગડીગમડીને ધૂમ્ની પર પડવા લાગ્યા. સૈન-
કેના દામ, પગ અને દહિયારો ચાલવા લાગ્યા. તેનાથી ત્યાં
મહાન સંદાર શરૂ થયો. આ વખતે ભીમસેન વતેરે
પડ્યો અમરા ઉપર ચડી આગ્યા. ભીમસેન દાધો ઉપર
બેઠો હતો. તેને ફરસી જ આવ્યો જોષને દાધી પર
જોશ શેમધૂર્નિએ યુદ્ધને માટે લશકરો અને તેના ઉપર
હુમલો કરી દીધો. પહેલાં તો એ ખતેના દાધીઓ જ
લશક લાગ્યા. દાધીઓ લાડાંલડાં જોગ થતાં, તે બંને
વીર એકબીજા પર જોરથી મોમરેશના પ્રહાર કરવા લાગ્યા.
પછી ધનુષ જોડાવેને બંનેએ બંનેને વિષવાનું શરૂ કર્યું.
થોડી જ વારમાં તેમણે એકબીજાનાં ધનુષ કાપીને સિંહ-
નાદ કર્યો અને પરપર ક્રોધિ તેમજ તોમરોની છાપી
વરસાવી દીધી. એટલામાં શેમધૂર્નિએ ખૂબ જ વેગથી
એક તોમરોના પ્રહાર કરી ભીમસેનની છાતી ઉછી નાખી.
પછી ગગ્ગેના કંતાં તેણે ખીળાં છ તેમજ માર્યાં.

ભીમસેને પણ ધનુષ કાઢ્યું અને બાણુની વધાંથી

ચતુના હાથીને ખૂબ જ પીડિત કર્યો. આથી તે ભાગવા લાગ્યો, શોકના છતાં પણ શોકો નહિ. શ્વેતધૃતિએ ક્રોધ રીતે હાથીને કાશુમાં લાવી દીધી અને ક્રોધે ભરાયેલી ભીમને બાણોથી વિધી નાખ્યો, અને તેના હાથીનાં મર્મસ્થાનો પર પણ પ્રહાર કર્યો. હાથી તે આઘાતને સહન કરી શક્યો નહિ. તે પ્રાણ છોડીને પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. ભીમસેન તેના પડતા પહેલાં જ દૂરીને જમીન પર આવી ગયો અને પોતાની ગદાના પ્રહારથી ચતુના

હાથીને પણ મારી નાખ્યો. શ્વેતધૃતિ પણ હાથી ઉપરથી દૂરીને નીચે આવી ગયો અને તત્કાલે ભીમસેન તરફ દોડ્યો. આ જોઈને ભીમસેને તેના ઉપર ગદાનો પ્રહાર કર્યો. તે સજ્જ પ્રહારથી શ્વેતધૃતિનું પ્રાણ-પથેરે જીડી ગયું અને તે તત્કાલ સહિત જ તેના હાથીની પાસે ઢળી પડ્યો. મહાભારત શ્વેતધૃતિ કેવળ દેશનો મહારથી રાજા હતા, તેને મરી ગયેલા બાણીને આપની સેના બચિત થઈને નામના લાગી.

વિન્દ-અનુવિન્દ અને ચિત્રસેન તથા ચિત્રનો વધ, અશ્વત્થામા અને ભીમસેનનું બચંકર યુદ્ધ

સંજય કહે છે—રાજાના ત્યારપછી મહાન ધનુષ્યેર કહે પોતાના તીક્ષ્ણ બાણોથી પાંચ સેનાનો પ્રહાર કર્યો. તેના નારાચોના મારથી પીડિત થઈને હાથીઓનાં કુડનાં કુદે ગયેલા પ્રાકટાં નાસવા લાગ્યાં. આ જોઈને સતપુત્ર રણ પર નકુળે દુઃખેલો થયો. બીજા બાણોએ અશ્વત્થામા દુશ્વર પરાક્રમ બતાવી રહ્યો હતો. તેના ભીમસેને સામનો કર્યો. કેમ દેશના વિન્દ અને અનુવિન્દને સાત્વિક શોકમાં, યુતક્રમાં ચિત્રસેનનો મુકાબલો કર્યો, પ્રતિવિન્ધે ચિત્રને શોકો. દુર્યોધને રાજા મુષકિર સાથે બાથ બીડી અને અનુને ક્રોધે બરબોલા સંશયો પર દુઃખેલો થયો. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કૃપાચાર્યની અને ધિષ્ણી કૃતવર્માની સાથે લડવા લાગ્યો. યુતક્રાંતિ યસ્વની સાથે અને સહદેવ આપના પુત્ર દુઃશાસનની સાથે મુક કરવા લાગ્યો.

આ પ્રમણે આ દ્વન્દ્વયુદ્ધમાં કેકય વીર વિન્દ અને અનુવિન્દ સાત્વિક ઉપર તેજસ્વી બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. આ જોઈને સાત્વિકો પણ તે જાનને પોતાનાં સાયકોથી બાળકરિત કરી દીધા. વિન્દ-અનુવિન્દે સાત્વિકોની છાતીમાં ચોટ લગાવી, ત્યારે તેણે તે જાનનાં ધનુષ કાપી નાખ્યાં અને તીક્ષ્ણ બાણે મારીને તેમને આગળ આવવા શેરો દીધા. ત્યારે તેમણે બીજા ધનુષ હાથમાં લીધાં અને સાત્વિકોને બાણોથી ઘીટ દેવાનું શરૂ કર્યું. તેમની બાણવર્ષાથી મારે વિશામાં અન્યકાર છવાઈ ગયો. પછી એ ત્રણે મહારથીઓએ એકબીજાનાં ધનુષ કાપી નાખ્યાં. હવે સાત્વિકોના ક્રોધની સીમા ન રહી, તેણે તરત જ બીજા ધનુષ લઈને તેની પળખ મહાવી અને એક આમન તીક્ષ્ણ દુશ્વર

મહાવીને અનુવિન્દનું માર્યું જાડી તીક્ષ્ણ.

પોતાના મારવીર ભાઈને માર્યો ગયેલો જોઈને મહારથી વિન્દે પણ બીજા ધનુષ જાડાવ્યું અને સાત્વિકોને બાણોથી વિધીને ખૂબ જ ભેરથી મર્મના કરી. પછી તેની છાતી અને હાથોને ઢાળતા બાણોથી ધાવણ કર્યાં, છતાં પણ સાત્વિકોના મહેરા પિત્ત થયો નહિ. તેણે હસતાં હસતાં જરૂરિયાત બાણ મારીને વિન્દને ધાવણ કરી દીધી. ત્યારપછી જને મહારથીઓએ ક્રોધીભૂત ધનુષ કાપીને સારથી અને શામકોને મારી નાખ્યા.

આ પ્રમાણે જ્યારે તેઓ રથલી ન થઈ ગયા ત્યારે દાઢ અને તલવાર દાઢમાં લઈ પરસ્પર લડવા લાગ્યા. અને તરફતરેઢના પેંતગએથી એકબીજાને વધ દરમ પ્રવળ કરતા હતા. એટલામાં જ સાતપકિએ વિન્દની દાઢના બે ટુકડા કરી દીધા. પછી વિન્દ પણ સાતપકિની દાઢને કાપી નાખીને તીરકુ તલવાર લઈ દાઢ ચલાવવા લાગ્યો. એવામાં જાત્રાએ તક સાધીને તલવારને એક એવો ડપાટો માર્યો કે કવચ સહિત વિન્દના શરીરના બે ટુકડા થઈ ગયા. વિન્દ પ્રાણુલીન થઈને પૃથ્વી ઉપર ઢગી પડ્યો. સાતપકિ તેને મારીને તુરત જ ધુધમન્યુના રથ પર ચડી ગયો. ત્યારપછી એક બીજો રથ તૈયાર કરીને શાવવામાં આવ્યો. સાતપકિ તેના ઉપર જલદ થયે અને ફરીથી શેતાના સાથેકારો કેમ્પ-સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યો. તેના માર પડતાં કેકયોની સેના બીજી રહી ન શકી, તે પેતાના પ્રવળ શત્રુનો સામનો કરવો છોડી દઈ ચારે દિશાઓમાં નારી ગઈ.

ત્યારપછી યુતકમાંએ કથે ભરાઈને પ્રયાસ બાજોથી રાત્ર મિત્રસેનને ધાવણ કર્યો. અભિસાર-નરેશ મિત્રસેને પણ નવ બાજોથી યુતકમાંને વિધીને પાંચ સાથોથી તેના સારથીને પણ પીડત કર્યો. ત્યારે યુતકમાંએ મિત્રસેનના મર્મસ્થાનોમાં તીરકુ બાજો માર્યાં. તેની રખત ચોટ લાગવાથી વીરવર મિત્રસેનને મૂર્છા આવી ગઈ. જ્યારે તેને જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે તેણે એક બાજ મારીને યુતકમાંનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને સાત બાજોથી તેને પણ વિધી નાખ્યો. યુતકમાંને ફરીથી કોષ ચડ્યો, તેણે શત્રુના ધનુષના બે ટુકડા કરી દીધા અને ત્રણસો બાજુ મારીને તેને ખૂણ ધાવણ કર્યો. પછી એક અત્યંત તીરકુ બાજુ લગાવીને તેનું માથું ધડથી નીચે પાડ્યું. અભિસાર નરેશને માર્યો ગયેલો જોઈને તેના સેનિકા યુતકમાં પર વડી પડ્યા, પરંતુ તેણે પેતાના સામોના મારથી તે મર્મને દાઢી દીધા.

બીજા બાજુ પ્રતિવિન્ધે મિત્રને પાંચ બાજોથી ધાવણ કરીને ત્રણ સાથોથી તેના સારથીને વિધી દીધો અને એક બાજુ મારીને તેની પાત્ર પણ કાપી નાખી. આથી ચિત્તે તેના જાદુઓ અને છાતીમાં નવ કાલ માર્યાં. આ જોઈ પ્રતિવિન્ધે તેનું ધનુષ કાપી પગીય બાજોથી તેને પણ ધાવણ કર્યો. પછી ચિત્તે પણ પ્રતિવિન્ધ પર એક કથકર રક્તિતો પ્રહાર કર્યો, પરંતુ તેણે તે રક્તિતને દક્ષતા દક્ષતા જ કાપી નાખી. પછી

તેણે પ્રાંતવિધ પર મદા ચલાવી. તે મદાએ પ્રતિવિન્ધના થોડાએને, સારથીને અને રથને ચૂરચૂરા કરી દીધા. પ્રતિવિન્ધ પહેલેથી જ ફરીને પૃથ્વી ઉપર આવી ગયો હતો, તેણે મિત્ર પર ચિહ્નતો પ્રહાર કર્યો. રક્તિતને પેતાના ઉપર આવતી જોઈને ચિત્તે તેને દાઢથી જ પકડી લીધી અને ફરીથી તેને પ્રતિવિન્ધ પર જ ચલાવી. તે રક્તિત પ્રતિવિન્ધની જમણી ભુજ પર ચોટ કરતી પૃથ્વી ઉપર આવીને પડી. આથી પ્રતિવિન્ધ મજો જ શરસે થઈ ગયો, તેણે મિત્રને મારવા માટે તોમરનો પ્રહાર કર્યો. તે મિત્રનું કવચ અને છાતીને છેડીને

જમીનમાં ધુસી ગયું. રાત્ર મિત્ર પેતાના દાઢ પડોળા કરી ભૂમિ ઉપર લીધો પડ્યો.

મિત્રને માર્યો ગયેલો જોઈ બાપના સેનિકાએ પ્રતિવિન્ધ પર ભેરથી દુમસો કર્યો. પરંતુ તેણે પેતાના સાથ-સમોની વર્ષા કરી તેમને નસાડી મારવા. આ વખતે કૌતવ સેનાના સમસ્ત ચોદાઓ નાશના હતા. મોત અધ્યત્યામા જ મદાબળવાન ભીમસેનનો સામનો કરવા આવવા વળ્યો. પછી તે મનેના થોર સમામ યજ્ઞ લાગ્યો.

અવધ્યત્યામાએ પડેલાં એક બાજુથી અને પડેલાં નવ બાજુથી ભીમસેનના મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કર્યો. આથી ભીમસેને પણ એક દબર બાજુથી કોણુનું

દાંડી દર્શ સિદ્ધ સમ્પન્ન ગર્જના કરી. પરંતુ અશ્વત્થા-
માએ પોતાનાં સપ્તધી ભીમસેનાનાં બાણને રેડી,
હસનાદિસતાં ભીમતા કષાળમાં એક નારાય માયું.
આથી ભીમે પણ ત્રણ નારાયેથી અશ્વત્થામાના કષા-
ળને વિધી નાખ્યું. આથી દ્રોણકુમારે સો બાણ મૂરીને
ભીમને વ્યથિત કર્યાં પરંતુ તેનાથી ભીમ-જરા પણ
વિચલિત થયો નહિ. તેણે પણ તેજસ્વી સો બાણ
માયાં પરંતુ તે ડભો નહિ. હવે તેણે ભયંકર અગ્નિના
પ્રયોગ કરવા માંડ્યા અને ભીમસેન પોતાનાં અગ્નેયથી
તે અગ્નિના નાથ કરવા લાગ્યો. આથી તેઓમાં ભયંકર
અગ્નિયુદ્ધ જામી થયું. આ સમયે ભીમ અને અશ્વત્થા-
માનાં હોડેલાં બાણો પરંપરા અથાગને આપની સેનાની
ચારે બાજુ પ્રકાશ ફેલાવતાં હતાં, સામગ્રી આગ્રહિત
થયેલું આકાશ અગ્નિ દેખાતું હતું. બાણોના ટકરાયથી
ઉત્પન્ન થયેલી આગ બંને સેનાઓને બાળી રહી હતી. આ

બંને વીરોનું અગ્નિનું તેમજ અશ્વત્થામા પરાક્રમ ભેદને
સિદ્ધો અને ચારણોના સમુદાય વિસ્મિત થઈ રહ્યા હતા.
દેવતાઓ, સિદ્ધો અને મહર્ષિઓ આ બંનેને
સાચારી આપી રહ્યા હતા. એ બંને મહારથીઓ મેધ
સમ્પન્ન લાગતા હતા. તેઓ બાણરૂપી જગને ધારણ કરી
સંચારી નિવૃત્તથી પ્રકાશિત થઈ રહ્યા હતા અને બાણોની
વર્ષાથી એકબીજાને આગ્રહિત કરી રહ્યા હતા.
બંનેએ એકબીજાની ખજા ધાપીને સારથી તેમજ ધોડા-
ઓને મારી નાખ્યા. પછી એકબીજાને બાણોથી
ધાપક કરવા લાગ્યા. ખૂબ વેગથી એકબીજા ઉપર
કરવામાં આવતા આધાતોથી જ્યારે તેઓ અત્યંત
ધનપ્ત થયા ત્યારે તે રથના પાછલા ભાગમાં ઢળી પડ્યા.
અશ્વત્થામાના સારથી તેને મૂલિત સમજીને રણમિત્રો
દૂર લઈ ગયો. ભીમના સારથીએ પણ તેને અગ્નિ નળણીને
એ પ્રમાણે જ મૂક્યું.

સંસપ્તકો અને અશ્વત્થામાની સાથે અર્જુનનો સંગ્રામ, અર્જુનના હાથથી દંડધાર અને દંડનો વધ

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય! અર્જુનનું સંસપ્તકોની
તથા અશ્વત્થામાની સાથે કેવી રીતે યુદ્ધ થયું?

સંજયે કહ્યું—મહારાજ! સહિષ્ણુ, સંસપ્તકોની
સેના સમુદ સમ્પન્ન અજાર હતી, તો પણ અર્જુનને એમાં
પ્રવેશ કરીને તોફાન ઊઠ્યું કરી દીધું. તે તેજસ્વી
બાણોથી કૌરવ-વીરોનાં માર્યા કાપી નાખવા લાગ્યો.
થોડી જ વારમાં હજારો બાણોની વર્ષા કરીને તેણે રથો
હાથીઓ અને ધોડાઓને તેમના સ્થાને સહિત ધમલોક
મોકલી દીધા, તીવ્ર બાણો મારી મારીને સમુદાયના સારથી,
ખજા, ધનુ, બાણ તથા રતજગિત અંગડીઓથી
સુશોભિત હાથીઓને પણ મારી નાખ્યા. આ ભેદ
મોટામોટા યોદ્ધાઓ સાથેની પેઠે ગર્જના કરતા વડી
પડ્યા અને તીવ્ર બાણોથી તેને ધાપક કરવા લાગ્યા.
આ સમયે અર્જુન અને આ યોદ્ધાઓમાં શમ્ભુદારી
યુદ્ધ શરૂ થયું. અર્જુન પર બધી દિશાઓમાંથી બાણ-
વર્ષા થવા લાગી, છતાં પણ તે પોતાનાં અગ્નેયથી તેનું
નિવારણ કરીને બાણો ઊડતો અગ્નિના પ્રજ્વલેશ
લાગ્યો. જેવી રીતે હવા વાદળોને ઊત્તમિત કરી દે છે,
તેવી રીતે, તે લવણીઓના રથોના હુડા ઊઘાડી
રહ્યો હતો.

તે વખતે અર્જુન એકદો હોવા છતાં પણ એક
હજાર મહારથીઓ સમ્પન્ન પરાક્રમ યાત્રી રહ્યો હતો.
તેઓ આ પુરુષાર્થ ભેદને દેવતાઓ, સિદ્ધો, મહર્ષિઓ
અને ચારણો પણ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. દેવતાઓએ
દુર્લભ વસ્તુઓ અને અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણ પર કૃષ્ણની
વર્ષા કરી. પછી ત્યાં આ પ્રમાણે આકાશવાણી થઈ
‘જેમણે અન્ધમાની કાન્તિ, અગ્નિની દોષિત, વાક્યનું જળ
અને સૂર્યના પ્રત્યેક ધારણ કર્યો છે, તે જ આ શ્રીકૃષ્ણ
અને અર્જુન રણમિત્રમાં વિરાજમાન છે. એક રથ પર
જેઠલા આ બંને વીરો શ્રવણ તથા સંકર સમ્પન્ન અગ્નેય
છે. તેઓ દરેક પ્રણીઓથી શ્રેષ્ઠ નર-નારાયણ છે.’

આ આકાશજનક દેવતાન્તે ભેવા તથા સંભળવા
છતાં પણ અશ્વત્થામાએ યુદ્ધ માટે ગરાગર તૈયાર થઈ
શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન પર હુમલો કર્યો. તેણે શ્રીકૃષ્ણને
સાઠ અને અર્જુનને ત્રણ બાણ માયાં, અર્જુનને
કોધમાં ભરાયેને ત્રણ બાણોથી તેનું ધનુષ કાપી
નાખ્યું. આ ભેદ તેણે બીજું અત્યંત ભયંકર ધનુષ
હાથમાં લીધું અને શ્રીકૃષ્ણ પર ત્રણસો તથા અર્જુન
પર એક હજાર બળે તો પ્રકાર કર્યો. એટલું જ નહિ
અશ્વત્થામાએ અર્જુનને આગળ આવતો રાજીને

તેના ઉપર હમરો, લાકો અને અખતો જાણુ વર-
સાભ્યાં. તે વખતે એવું જણાવું હતું કે જાણે તેના
બાજુના ભાષા, ધનુષ, પ્રત્યંચા, રથ, ધન તથા ક્રવ્ય
અને હાથ, છાતી, મુખ નાક, કન, આજ, તથા માથું
વગેરે અંગો તેમજ રમેશમર્મથી બધું છૂટાં ન હોય.
આ પ્રમાણે તેણે પેતાના બાણસમૂહથી શ્રીકૃષ્ણ અને
અણ્વૃત્તને રિધી નાખ્યા અને અત્યંત પ્રસન્ન થઈને
એવ સમાન વાષંકર ગજના કરી, અધ્યત્યામની ગજના
સાંભળીને અણ્વૃત્તને તેનાં છેડેથી પ્રવેશ બાહ્યના ત્રણ
ત્રણ ટુકડા કરી નાખ્યા. ત્યારપછી તેણે સંઘર્ષપ્રતાર રથ,
હાથી, ઘેડા, સારથી, ધનુ અને પાવન; સિપાહીઓને
વાજ કર બાંધ્યાં મારવાનું સાર કહ્યું. ગાંડીવમર્મથી
છૂટાં નાના પ્રકારનાં બાણો ત્રણ ગાઉ દૂર બેઠેલા
હાથીઓ અને મનુષ્યોને પણ મારી નાખતાં હતાં. આ
વખતે અણ્વૃત્તને યજ્ઞોના ધણી જ ઘોરરથો તેમજ
પાવનોને સમયટ કરી દીધા. યજ્ઞોમાંથી જ લોહી
રણમાં પીઠ બતાવી નાસી ન જતાં સાથે લડ્યા બિચા
રહા, તેમનાં ધનુષ, બાણ, ભાષા, પ્રત્યંચા, હાથ, છાતી,
હથિપાર, છત્ર, ધન, ઘેડા, રથ, હાથ, ક્રવ્ય અને
મસ્તકને અણ્વૃત્તને કાપી નાખ્યાં. પાશ્વનાં બાણોનાં પ્રહાર
રથી રથ, ઘેડા અને હાથીઓ સાથે જ તેમના સ્વારો
પરાધમી થઈ ગયા.

આ નોંધ અગ્ર, વંશ, કલિંગ અને નિપાદ દેશોના
વીરો અણ્વૃત્તને મારવાની કૃત્યોથી હાથી પર સ્વાર
મઠ ત્યાં ચડી આવ્યા. પરંતુ અણ્વૃત્તને તેમના હાથીઓનાં
ક્રવ્ય, મગરધન સદા, મદાવત, અને જન્ય પતાકા
વગેરેને પણ કાપી નાખ્યાં. આથી તે હાથીઓ વજ
લાગવાથી પર્વતના ઘિબરની નેમ જમીન ઉપર ઢળી
પડ્યા. એટલામાં અધ્યત્યામએ પોતાના ધનુષ પર રથ
બાણો ચડાવ્યાં અને તે દેશ બાણને એકાદાએ છોડ્યાં.
તેમથી પાંચ બાણોએ અણ્વૃત્તને ધપક કર્યો અને પાંચ
બાણોએ શ્રીકૃષ્ણને ચોટ કરી. જાંદેનાં સ્પર્શમર્મથી
લોહોની ધારા વહેવા લાગી, તેમનાં આંખો પરાલવ
નોઈને ફરકે એમ જ માન્યું કે હવે તેઓ માર્યા ગયા.

આ વખતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—‘અણ્વૃત્ત !
દીકાવ કેમ કરે છે, તેને મારી નાખ. જેમ ક્યા ન
કરવાથી રોગ વધી જઈ રક્તપ્રક બની જાય છે, તેમ
જેરશ્વરી રાખવાથી આ યજ્ઞ પર પ્રત્યગ્ર મઠ મદાન
કૃત્ય આપનાર બની જશે.’ ‘બદ્ધ સાર’ કરીને

અણ્વૃત્તને ભગવાનની આજ્ઞા સ્વીકારી અને સાવધાન
થઈને અધ્યત્યામના હાથ, છાતી, માથું અને જાંઘને
બાણોથી કોરી નાખી. પછી ઘેડાઓનાં લગામ કાપીને
તેમને બાણોથી વીંધવા માંડ્યા. ઘેડાઓ ગભરાઈને
ભગવા અને અધ્યત્યામને રણભૂમિથી દૂર લઈ ગયા.
અધ્યત્યામ અણ્વૃત્તનાં બાણોથી ક્રોડેલા બધા પાવન
ધણે દોતો કે ફરીથી પાછા આવી લડવાની તેમ ક્રોધિત
આવી નહિ. ઘેડા વાર ઘણાં તેણે ઘેડાઓને ફેંકી
આરામ લીધો, અને પછી તેણે કણ્વીની સેનામાં પ્રવેશ
કર્યો. ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણ અને અણ્વૃત્તને સંઘર્ષકોનો
સામનો કરવા ઉપડી ગયા.

એટલામાં ઉત્તર બાણોથી પાંચમેનામાં મોટા આત્-
નાદ સંસગાળો. ત્યાં દરબાર પાંચોની સુર ત્રિણી સેનાનો
સંદર કરી રહ્યો હતો. આ નોંધ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે રથને
પાછો લાગી એ દિશામાં ચલાવ્યા અને અણ્વૃત્તને કહ્યું—
‘મગધદેશનો રાજા દરબાર ધણે જ પરાધમી છે, તે
કર્મથી પણ પોતાનો સામનો કરનારને ટકવા દેતો નથી.
તેની પાસે યજ્ઞોનો સંદાર કરનાર એક મંદાન ગજ-
રાજ છે, વળી તેણે મુકદ્દ ઉત્તમ રિશ્ણુ લઈધું છે,
અને તેનું ભગ તે સૌથી અધિક છે જ. આથી મારું
પણ રીતે તે રાજા ભગદત્તથી કમ નથી. પહેલાં તું
એનો જ સંદાર કરી દે, પછી સંરક્ષોને માર.’
એ પ્રમાણે કહીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અણ્વૃત્તને દરબારની
પાસે લાવી દીધો. તે પોતાના મહાન્મત ગજરાજ દ્વારા
પાંચમેનાઓને કગરી રહ્યો હતો. ત્યાં પહેલેથી જ
તેણે શ્રીકૃષ્ણને આર અને અણ્વૃત્તને રોજ જાણ મારીને
તેમના ઘેડાઓને પણ તણ તણ બાણથી ધપક કર્યાં.
તે પછી તે વારંવાર હસવા અને ગજનાં કરવા લાગ્યો.

ત્યારે અણ્વૃત્તને તેનાં ધનુષ-બાણ, પ્રત્યંચા અને
જન્યને કાપી નાખ્યાં. આથી કોપાવગ્રાન મઠ દરબાર
શ્રીકૃષ્ણ અને અણ્વૃત્તને ગભરાવી નાખવાની કૃત્યોથી
પોતાના મહાન્મત ગજરાજને તેમની તરફ લાઈ ગયો
અને તોમરોથી એ બંને પર ધાર કર્યાં. આ નોંધ
પ્રાવડુનન્દન અણ્વૃત્તને તણ બાણ મારીને તેની બન્ને
શુભ્રઓને અને મસ્તકને એક સાથે કાપી નાખ્યાં,
ત્યારપછી તેના હાથોને પણ સો બાણ માર્યાં. તેની
ચેત્તી ખંડિત રથને હાથી જેરથી બેસે પાછા લાગ્યો
અને ગજરાજ દ્વારા તો ભાગ્યેય નાસવા લાગ્યો
અને ઢોર બાણોને તે મહાવતની સાથે જ ઢળી પડી
અને મરણ પામ્યો.

હુદમાં દરબાર મરાયા પછી તેના હાથે દર
શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો વધ કરવા માટે ચડી આવ્યો.
આવતાં વેંત જ તે શ્રીકૃષ્ણને તથા અને અર્જુનને
તેજ બનાવેલા પાંચ તોમર મારીને બીપણ ગળેના કરવા
લાગ્યો. આથી અર્જુનને તેની બન્ને લુલગણો કાપી નાખી
અને તેના મરતક ઉપર એક અર્ધચન્દ્રાકાર બાણ માર્યું.
તેની ચોટથી દરબાર મરતક કપાઈને હાથી ઉપરથી જમીન
ઉપર જઈ પડ્યું. ત્યારપછી તેણે દરબાર હાથીને પણ
બાણોથી ઘાવવા કરી દીધા, તેની ચોટથી અત્યંત
બાથત થઈને તે હાથી જમીન પર પડી મરી ગયો.
ત્યારપછી બીજા ચોદાગણો પણ ઉત્તમ હાથીઓ ઉપર
સવાર થઈ વિજયની ફાંજાથી ચડી આવ્યા, પરંતુ
તેમને પણ તેણે મોતના ધાંટે બનાવી દીધા. પછી તે
શત્રુની તે બહુ મોટી સેના બાગીને દૂર જઈ બેઠી અને
અર્જુન સંશપ્તકોને સંહાર કરવા માટે આવ્યો ગયો.

અર્જુન દ્વારા સંશપ્તકોનો તથા અચિત્થામાના હાથથી રાજા પાંડવનો વધ

સંજય કહે છે—મહારાજ! અર્જુન પોતાનો રથ
મંજળા મહત્તી પેઠે વધ અને અતિવધ મતિથી ખૂબ જ
આડો-અવળો ચલાવીને ધણ જ સંશપ્તકોનો સંહાર
કરી નાખ્યો. અનેક પાપણો, ધોડસવારો, રથોઓ અને
હાથીઓ અર્જુનનાં બાણોના મારથી પોતાનું ધૈર્ય ગુમાવી
બેઠા, કેટલાયે નારી ગયા અને ધણુ તે પડીને મરી
ગયા. તેણે બાલક, કુરુ, અર્ધચન્દ્ર તથા વત્સવંત આદિ
અઓથી પોતાના શત્રુઓના ધોડા, સારથી, ખજા,
ધનુષ, બાણ, હાથ, હાથનાં હથિયાર, લુલગણો અને
મરતક કાપી નાખ્યાં. એટલામાં ઉમાયુધના પુત્ર તથા બલોધી
અર્જુનને નિષી દીધો. આ જોઈ અર્જુનને તેનું માર્યું
ધણી જુદું કરી નાખ્યું. આથી ઉમાયુધના સમસ્ત
સેનિયા કોષિ ભરાઈને અર્જુન પર અનેક પ્રકારનાં
અવશઓની વર્ષા કરવા લાગ્યા, પરંતુ અર્જુન પોતાનાં
અઓથી શત્રુઓની અવશઓ અટકાવી દીધી, અને
સાધોની ઝડી વરંસાવીને ધણ જ શત્રુઓનો વધ કરી
નાખ્યો.

તે મરતક કેમ કરી રહ્યો છે? હવે આ સંશપ્તકોને

આ સમયે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું— અર્જુન!

વધ કરી કર્કુના વધ માટે જલદીથી તૈયાર થઈ જા. 'હા, એ પ્રમાણે જ કરું છું'—કહીને અભુતને ખાણીના સંહારોનો સંહાર કરી દીધો. અભુતને એટલી બધી હાથથી ગાણુ હાથમાં લેતો, સંધાન કરતો અને હોડતો કે વધી જ સાવધાનીથી નોનારાઓ પણ તેની બધી ક્રિયાઓને નોંધ નહોતા સકતા. અભુતનું દસ્તકાથર નોંધ ખુદ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. તેમણે અભુતને કહ્યું—'પાથ'! આ પૃથ્વી પર દુર્યોધનના કારણે મહાભયંકર સંહાર થઈ રહ્યો છે. આને તો જેવું પરાક્રમ કૃષ્ણ છે તેવું સ્વર્ગમાં માત્ર હંદ્રે જ કૃષ્ણ હતા.' આ પ્રમાણે વાતો કરતા શ્રીકૃષ્ણ અને અભુત જઈ રહ્યા હતા, એટલામાં જ તેમને દુર્યોધનની સેનાના સંખ, કુન્તુભિ, ભેરી અને પણવ વગેરે વાજાઓના બવા જ સંભળાયા. પછી શ્રીકૃષ્ણે ધોડાઓને દંકાયા અને ત્યાં પહોંચીને નોંધું તો રાત્ર પાંચ દુર્યોધનની સેનાના વાઠ સંહાર કરી રહ્યો છે. તે નોંધ તેઓ ખૂબ નિરમય પામ્યા. રાત્ર પાંચ અસ્ત-વિદ્યામાં તથા ધતુર્વિદ્યામાં પ્રવીણ હતા. તેણે અનેક બાણો મારીને યતુદ્ધનો નાશ કરી નાખ્યો હતો. યતુઓના યુધ્ધ વીરોએ ને ને અસો તેના ઉપર છાયા હતા, તે દરેકને તેણે પોતાના સાયકાથી કાપીને તે વીરોને ધમલોડમાં મોઢી દીધા હતા.

મુતશાસ્ત્રે કહ્યું—સંજય! હવે મને રાત્ર પાંચનું પરાક્રમ, અસ્તવિદ્યા, પ્રભાવ અને બળનું વર્ણન સંભળાવ.

સંજયે કહ્યું—આપ જેમને શ્રેષ્ઠ મહારથીઓ માને છો, તે દરેકને રાત્ર પાંચ પોતાના પરાક્રમની સામે દુષ્ટ મહાપતો હતા. તેને કશિષ અને કોણની સજ્જત કહીએ તે પણ તેનાથી સદન યવું ન હતા. શ્રીકૃષ્ણ અને અભુતની ગ્રાહ પણ વાતમાં તે પોતાને કમ માનતો ન હતા. આ પ્રમાણે પાંચ સમયે રાત્રના તથા સંપૂર્ણ શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ હતા. તે કર્કુની સેનાનો સંહાર કરી રહ્યો હતો. તેણે બધા ચોદાઓને ડિન્નિલિન્ન કરી દીધા, હાથીઓને અને તેમના સચરોને પતાકા, ખગલ અને અસોથી હીન કરીને પાદરક્ષા સહિત મારી નાખ્યા. પુલિંદ, ખસ, બાહલીક, નિષાદ, ખાન્ન, કુન્તક, દક્ષિણાન્ધ અને ભોન્દેરીય શરૂરોને શસ્ત્રહીન તથા કવચાન્ય કરીને પોતાને પાદ હોતાયાં. આ પ્રમાણે તેને દોરવાની અનુરંજિથી સેનાને નાશ

કરતો નોંધ અશ્વત્થામા તેના સામનો કરવા માટે આવ્યો. તેણે રાત્ર પાંચ ઉપર અંહાર કર્યો, તેથી તેણે અશ્વત્થામાને એકે કહ્યું નામનું બાણ મારીને વિધી નાખ્યો. નારપછી અશ્વત્થામાએ મર્મસ્થાનોને હેઠી નાખે, તેવા અવનત ભયંકર બાણ હાથમાં લઈ રાત્ર પાંચના ઉપર હસતા હસતા તેમનો અંહાર કર્યો. પછી તેણે તીક્ષ્ણ ધારવાળા કટલાક નારાય લઈ પાંચ ઉપર તેમનો દશમી અતિથી પ્રયોગ કર્યો. પરન્તુ પાંચે નવ તીક્ષ્ણ બાણ મારીને તે નારાયોને કાપી નાખ્યા અને તેના પૈડાની રક્ષા કરનારા ચોદાઓને પણ મારી નાખ્યા.

પોતાના કનુની બાવી રૂતિ નોંધને અશ્વત્થામા ધતુપને ગોળાકાર થાપ એટલું ખેંચતો બાણોની કડી વસ્ત્રાવવા લાગ્યો. આ-આ બળદોથી ખેંચવામાં આવતી આ મારીઓમાં એટલા બાણ હતાં, તે બધા અશ્વત્થામાએ બધાં પહોરમાં જ સમાપ્ત કરી દીધાં. આ વખતે તેવું સ્વપ્ન કોષે બરાબેલા ધમરાજ સમાન હતા. તેને નેનના લોકો પોતાના હોઢા-કેશ ગુમારી બેઠા. અશ્વત્થામાએ યશવિદ્યા બધાં બાણોને પાંચે લાપવ્યઅથી છાપી દીધાં અને જાંઘા અવાજથી ગર્જના કરી.

+ દશમી ગાત્રી મારેલું બાણ મરનાને ધાપી અસત્ર કરી દે છે.

આથી કોણકુમારે તેની ખજા કાપીતે ચરે પોતાઓ અને સારંગીને યમલોકમાં મોકલી દીધા, તમા અધ્યક્ષાકાર બાણથી ધનુષ કાપી નાખી રથની ખજા પણ જોડી દીધી. આ વખતે જોકે મહારથી પાંચ રથદીન થઇ ગયો હતો, છતાં પણ અસ્તથામગ્ને તેને માર્યો નહિ. તેની સાથે અશ્વ-ચામની હનુ મુદ્દ કરવાની ઇચ્છા હતી. એવામાં જોકે મહાબળવાન ગજરાજ ખૂબ જ વેગથી દોડતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો, તેણે સવાર મરી ગયો હતો. રાજ પાંચ દાયીના મુદ્દમાં નિપુણ હતો. આ મરત સમાન જાયા ગજરાજને જોતાં જ તે તેની પાંક ઉપર જઈ બેઠો. તે દાયીને અંકુશ મારીને આગળ લાવ્યો અને સિંહનાદ કરીને કોણપુત્ર ઉપર એકે અત્યંત તેજસ્વી તોમરનો પ્રદાર કર્યો. તોમરના પ્રદારથી

અશ્વ-ચામના માધાનો સુવર્ણમય મુકુટ ચૂરચૂર થઈને ખખડતો જમીન ઉપર જઈ પડ્યો. દેવે તો તેના માર્ગે કોણકુમારનું ચરીર ખગગા લાવ્યું. તેણે ધનુને પાંચ આપનાર અમર સમાન ભયંકર ચોદ બાણ લાચમાં લીધાં. એમાંથી પાંચ બાણોથી તેણે દાયીને પગથી લઈ સંદ સુધી તિંધી નાખ્યો, ત્રણથી રાતની બને લાગેલો અને મરતને કાપી નાખ્યું અને બાકીનાં છ બાણોથી પાંચના અનુયાયી છ મહારથીઓને યમલોકમાં પહોંચાડ્યા.

આ પ્રમાણે મહાબળવાન પાંચને મારીને ત્યારે અસ્તથામગ્ને પોતાનું શત્રુત્વ પૂરું કરી દીધું ત્યારે આપનો પુત્ર દુર્યોધન પોતાના મિત્રો સાથે તેની પાસે આવ્યો અને ખૂબ જ પ્રચન્નતાથી તેણે તેને સ્તંભિત કર્યો.

અંગરાજનો વધ, સહદેવ દ્વારા દુઃશાસનનો તથા કણ્વ દ્વારા નકુળનો પરાજય અને કણ્વ દ્વારા પાંચાલોનો સંહાર

સંજય કહે છે—મહારાજ! આપના પુત્રનો આત્માથી મોટા મોટા દાયીસારો કાઢે બરાબર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને મારવાની ઇચ્છાથી તેની તરફ ગયા. પૂર્વ અને દક્ષિણ દેશના ગજયુદ્ધમાં કુશળ ને મુખ્ય લીડે દતા, તે બધા તથા તેમના સિરાય અંગ, બંગ, પુન્ડ, મગધ, મેક્ષ, કેસથ, મદ, દશાણ, નિપથ અને કાંચંદેશના ચોદાઓ પણ પાંચાલોની સેના પર બાણ, તોમર અને નાશચોની વર્ષા કરતા આવગળ વધ્યા.

તેમને આવતા જોઈને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તેમના દાયીઓ ઉપર નાશચોની વર્ષા કરવા લાગ્યો, દરેક દાયીને તેણે દસ-દસ, છ-છ, અને આઠ-આઠ બાણો મારીને ધમધ કરી દીધા. તે વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને દાયીઓની સેનાથી ઘેરાયેલો જોઈતે પાંડવો અને પાંચાલ ચોદાઓ તેજસ્વી અશ્વ-અશ્વ લઈને ગર્જના કરતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તે દાયીઓ પર બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. નકુળ, સહદેવ, દ્રોપદીના પુત્રો, પ્રમદો, રાત્યાક, ચિખડી અને ચેત્તતન-આ બધા લીડે ચારે બાજુથી બળેની ત્રી વારસાવવા લાગ્યા.

આથી એકઠાએ પોતાના દાયીઓને ધનુઓથી તરફ દોક્યા. તે દાયીઓ અત્યંત ક્રોધમાં ભરાયા હતા, તેથી રથો, ઘેડાઓ અને યનુઓને સંદર્ભે પકડીને પટ્ટી દેતા દતા અને પગથી કચરી નાખતા હતા.

કેટલાયે ચોદાઓને તેમણે રતિથી મરી નાખ્યા અને કેટલાયને સંદર્ભે ઘેરીને ઉપર ફેંચી દીધાં. રતિયો કચરેલા ને લોકો જમીન ઉપર પડતા હતા, તેમની રિયતિ જાલુ બપોલકે થઈ જતી હતી. આ સમયે સાત્વિકી અંગરાજના દાયીનો સામનો કર્યો. તેણે

અંગર વેનવાળા નારાયણો તે હાથોના મર્મસ્થાનો વિધી નાખ્યાં. તેની અસજ વેનવાળો હાથો મુચિત્ત થઈને ઢંગી પડ્યો. અંગરાજ તેના ઝાથે પોતાનું શરીર છુપાવીને બેઠો, તે દેવે ત્યાંથી જવા હુકમો દતો એટલામાં સાત્યકિએ તેની છાતી ઉપર નારાયણી પ્રહાર કર્યો. તે એટલે સદન ન કરી ચક્રવર્તી તે પૂર્વી ઉપર ઢંગી પડ્યો. તે પછી નકુળે યમકંડ સમાન ત્રણ નારાયણ હાથમાં લઈ અંગરાજને ખૂબ જ ધપક કર્યો. તથા સો બાણોથી તેના હાથોને પણ ધાવણ કર્યો આથી અંગરાજ નકુળ પર એકસો આઠ તોમશોના પ્રહાર કર્યો, પરંતુ તેણે પ્રત્યેક તોમશોના ત્રણ ત્રણ ટુકડા કરી નાખ્યા અને એક અધર્મદાહાર બાણ મારીને તેના મરતકને પણ કાપી નાખ્યું. પછી તો તે મેઘસ્થાન હાથોની સાથે જ જમીન પર પડ્યો.

આ પ્રમાણે અંગદેવેનો રાજકુમાર મર્યો જતાં ત્યાંના મહાવતો કોષમાં બાવી ગયા અને હાથોએ સહિત નકુળ પર ચડી બાળ્યા. તેમની સાથે જ ચેકક, ઉરકક, કષિંગ, નિપદ અને તાત્કાલિષ્ઠ વગેરે દેવોના ચોદાઓ પણ નકુળને મારવાની હુમલાથી ત્યાં આવી તેના ઉપર બાણો અને તોમશોની વર્ષા કરવા લાગ્યા. આ બધાનાં અઓથી નકુળને ઢંગાઈ ગયેલો બેઠને પાંડવો, પાંચાસો અને સોમક હાનિયો કોષે ભરાઈ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. પછી તો પાંડવ પદ્મના રથી વીરોત્તુ તે હાથોએની સાથે ઘોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તેમણે બાણોની ઝડી વરસાવી દીધી અને હજારો તોમશો ચલાવ્યાં, તેના મારથી હાથોએનાં કુચકરથળ ફાટી ગયાં, મર્મસ્થાનોમાં પા થયા, હાત તૂટી ગયા અને તેમની દશા અજાયબ થઈ ગઈ. એમાંથી આઠ મોટા મોટા ગજરાજોને સદેવે એ સઠ બાણ માર્યાં. તેની એટલી પીડિત થઈ તે હાથોએ પોતાના સ્વાશેરો સાંહત પડીને મરી ગયા.

મહારાજા સદેવે ત્યારે કોષે ભરાઈ આપની જોનાને ભરખીત કરી રહ્યો હતો, તે વખતે દુઃશાસન તેની સાથે થયો. આવના જ તેણે સદેવની છાતીમાં ત્રણ બાણ માર્યાં, આથી સદેવે સિતેર નારાયણી દુઃશાસનને તેમજ ત્રણથી તેના સરથંઓને ત્રધી નાખ્યા. આ બેઈ દુઃશાસને સદેવનું ધનુષ કાપીને તેની છાતી અને છુમ્મોમાં ત્યેતેર બધું માર્યાં, આથી સદેવના કોવની સીમા રહી નહિ, તેણે બેરથી દુઃશાસનના રથ પર તથાકારથી પા કર્યો. તે તથાકાર

અર્થેના સહિત ધનુષને કાપીને જમીન ઉપર પડી, પછી સદેવે બીજું ધનુષ લઈને દુઃશાસન પર પ્રાણાન્તમારી બાણ છોડ્યું. પરંતુ તેણે તોલણ મરવાળી તથાકારથી તેના બે દુઃશાસન કરી નાખ્યા તથા સદેવને ધમક કરીને તેના સારથીને પણ નવ બાણ માર્યાં. આથી સદેવેનો કોષ વધો ગયો અને તેણે કાળ સમાન વિષ્ટ બાણ હાથમાં લઈ તેને આપના યુવ પર ચલાવ્યું. તે બાણ દુઃશાસનના કવચને તોડી તેના શરીરને ચીરીને જમીનમાં છુટી ગયું. આથી આવના યુવ બેરોશ થઈ ગયો. આ બેઈ તેના સારથી તોલણ બાણોના માર સદન કરતાં કરતાં રથને રણમિમી દૂર લઈ ગયો.

આ પ્રમણે દુઃશાસનને પરાજત કરી સદેવે દુર્યોધનની સેના પર દાંષ્ટ નાખી, અને તેના બધી બહુથી સદાર થઈ ગયો. બીજા બાણ નકુળ પણ કોરવ સેનાને નસાડી રહ્યો હતો. આ બેઈ ક્યું કોષે ભરાઈ ત્યાં આબો અને નકુળને રાકી તેના સામનો કરવા લાગ્યો, તેણે નકુળનું ધનુષ કાપી તેને ત્રણ બાણોથી ધાવણ કર્યો. ત્યારે નકુળે પણ બીજું ધનુષ લઈને ક્યુંને સિતેર અને તેના સારથીને ત્રણ બધું માર્યાં. પછી એક કુરમથી ક્યુંનું ધનુષ કાપીને તેના પર ત્રણસો બાણોના પ્રહાર કર્યો. નકુળના ક્યુંને આ પ્રમાણે દુઃખી થયો બેઈ બધા રથીઓને બહુ બાધથી થયું, દેવતાઓ પણ અત્યંત ચિંતમત થયા.

ત્યારપછી ક્યું બીજું ધનુષ કાઢ્યું અને નકુળના ગળાની પાંસળી ઉપર પાંચ બાણ માર્યાં. ત્યારે નકુળે પણ સાત બાણોથી ક્યુંને ચિંમીને તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. ક્યું ફરીથી બીજું ધનુષ લીધું અને નકુળને ત્યારે વિજ્યાઓમાં કાંઈ દીધે. પરંતુ મહારથી નકુળે ક્યુંનાં છોરેમાં દેરક બાણને કપો નાખ્યાં. આ બધને સપ્તસમુદાયો ભરાયેલું આકાશ બન્યું તોડીથી છવાઈ ગયું હોષ ઝોતું લાગતું હતું. આ બધેનાં બાણોથી આકાશમાં બધ થઈ ગયો હતો, અંતરિક્ષની કોઈ પણ વસ્તુ તે વખતે જમીન પર પડતી ન હતી, આ બધે મહારથીઓનાં દિવ્ય બાણોથી બંને સેનાઓ નષ્ટ થવા લાગી. આથી બધા ચોદાઓ બાણો પડવાના મુશનથી દૂર જતા રહ્યા અને આ તમાશો બેર લાગ્યા. ત્યારે બધા જ લોકો ત્યાંથી દડી ગયા ત્યારે તે બધે મહારથી પરસ્પર બાણોની વર્ષાથી એકબીજાને એટલામાર લાગ્યા, ક્યું દસતાં દસતાં આ યુદ્ધમાં બાણોની

નળ પાપમાં જેનું કરી દીધું. એમ વાર્તાની વચ્ચે ઇર્ષા નવાંધી અંધાર મનિષ્ય છે તેનું જ કહ્યું નાં. બાણેથી, અંધારૂં ઇર્ષા ગયું. ત્યારપછી-કહે' નકુળનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને હમતા હસતાં તેના સારથીને પણ મારી નીચે પાડ્યો, પછી તેજસ્વી ચાર બાણેથી તેના ચારે પ ધોડાઓને તરત જ ધમરોહમાં મોકલી દીધા. ત્યારપછી પોતાનાં બાણોના સારથી તેણે નકુળના ઘનુષ રથના તથા-તથા જે રથા હુકમ કરી નાખી તેની ખળને પણ ઊઘાડી દીધી, તેમજ રથનાં પાંખના રક્ષકોને મારી તેની ગત, તસગત, ઠાસ તથા તથા અન્ય સામ-ગ્રીને પણ નષ્ટ કરી દીધી.

રથ, મેઘા અને કમચથી રહિત થઈ જવાથી નકુળે એક ભયનક પરિવ ઊભાનું પરન્તુ કહેવું તીવ્ર બાણેથી તેના પગ દુકેદુકા કરી દીધા. આ વખતે તેની પ્રતિજ્ઞા બાણુનું રક્ષ ગઈ અને તે તરત જ રણભૂમિ છોડીને નાસી ગયો. કહે' હસતાં હસતાં તેના પીઠે પકડ્યો અને તેના મળમાં ધનુષ નાખી દીધું. પછી તે દેવરા સાગ્યો—' પાંડુનન્ન! હવે બળવાનોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું સાદક કરતો નહિ. જે તારો બરોબરીયો હોય, એવાની સાથે જ બાય જીવી નેહએ. માદીકુમાર! હારી ગયો તેથી મું થઈ ગયું! યરમાઈ નહિ. ભા, ધરમાં સંતાઈ જી જીવવા જ્યાં થીકજી તથા અનુન હોય ત્યાં ચાલ્યો ભા.'

અ પ્રભાણે કહીને કહે' નકુળને છોડી દીધો. નેક

તે વખતે નકુળને મારવો કહ્યું મારે સહેવ હતો તો પણ કુન્તીના વચનને યાદ કરીને તેણે તેને છોડ્યો જ છોડી દીધો, કારણ કે કહે' મનને નાણુનાર હતો. નકુળને આ પરાજયથી પશું દુઃખ થયું. તે ધડતે દેવે અને અન્યન્ત સંકેત સાથે જીવને સુધિરના રથ પર મેઘા.

એટલામાં સુધેવ આકાશના મખમલમાં આવી ગયા, આ બપોરના વખતે સનપુત-કહ્યું મારે બાણુ ચક્રી મારક ધૂમી પંચાલોના સંહાર કરવા આવ્યો. યુગ્મોના રથ તૂટી ગયા, પાન-પતાકાઓ ડાળાં થઈ, ધોડા અને સારથીઓ મરાઈ ગયા તથા રથના હુકે-ભુકા થઈ ગયા. થોડી જ વારમાં પંચાલ સેનાના રથો નાસતા દેખાયા. હાથીઓનાં શરીર લોહીથી લથપથ થઈ ગયાં, તેઓ અકી-તકી નાસવા લાગ્યા, નહીં તેઓ જંગમમાં સળંગેલા લાલાળથી બળ્યા હોય તેનું જવાબું હતું, આ વખતે અખને બધે કહે' છોડો બાણેથી કષાએથી અનેક છિર, ભુલોએ અને પગ દેખાતાં હતાં, સંભારભૂમિમાં સંજય વીરો પર કહ્યુંતો ભીષ્મ માર પડી રહ્યો હતો તો પણ ખનિગિયા જેમ અગ્નિ ઉપર તૂટી પડે છે તેમ તેઓ કહ્યું તરફ આમળ વધી જ રહ્યા હતા. મહારથી કહ્યું દેખાણેમણે પાંચ સેનાને હારમ કરી રહ્યો હતો, આથી સુનિયો તેને પ્રલયમળના અગ્નિની સમાન માની તેની આમળથી નાસવા લાગ્યા. પંચાલ વીરોમાંથી પણ જે થોડાઓ મરતાં મર્યા હતા તેઓ મધા મેઘન છોડીને નાસી ગયા.

ઉલૂક-યુયુત્સુ, યુતકર્મા-શતાનીક, શકુનિ-સુતસોમ અને શિખણ્ડી કૃતવર્માનું

દંદયુદ્ધ, અભુનદારા અનેક વીરોના સંહાર તથા બંને બાણુની

સેનાઓમાં ધમસાણુ યુદ્ધ

સંજયે કહ્યું—રાજના એક બાણુ આપને પુત્ર યુયુત્સુ કૌરવની સેનાને હોરાન કરી રહ્યો હતો. આ નેહ ઉપર અપ સૂતિથી તેની સામે આવ્યો. તેણે કૌરવ ધનને એક દુરપ્રયો યુયુત્સુનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને કહ્યો નામના બાણથી તેને પણ પાપક કરી દીધો. યુયુત્સુએ તરત જ બીજું ધનુષ લઈ સહ બાણેથી ઉપર પર અને વજુ બાણેથી તેના સારથી પર મારી પછી અનેક બાણેથી તેને વિધી નાખ્યો, આથી ઉગ્રે નીચ બાણેથી યુયુત્સુને ધપક કરી તેને ખળને કાપી નાખી, એક બાણથી તેના સારથીનું

માથું ઊછીરી દીધું, મારે ધોડાઓને ધરાશયી કરી દીધા અને પાંચ બાણેથી તેને પણ વિધી નાખ્યો. મગ્ધાથી ઉગ્રના મહારથી યુયુત્સુ પહોં જ પાપક થઈ ગયો અને એક ખીજ રથ ઉપર ચડી ઘૂરત જ ત્યાંથી નાસી ગયો. આ પ્રભાણે યુયુત્સુને પરાસ્ત કરીને ઉગ્રે યુયુત્સુ પંચાલ અને સંજય વીરો તરફ ચાલ્યો ગયો.

બીજુ બાણુ આપના પુત્ર યુતકર્માએ શતાનીકને રથ, સારથી અને ધોડાઓને નષ્ટ કરી દીધા. ત્યારે મહારથી શતાનીકે કૌરમાં આવી તે અચ્ચત રથ-માંથી જ આપના પુત્ર ઉપર એક ગદા ફેંકી તે તેના

રથ, સારથી અને યોગ્યોને ચરેચરા કરીને જમીન ઉપર જઈ પડી. આ પ્રમાણે તે બંને વીરો રથદીન ધરને એક-બીજા તરફ ભેટા રહ્યા પછી દૂર જતા રહ્યા.

આ સમયે યુદ્ધિએ અત્યંત તીક્ષ્ણ બાણોથી સુતસેનને ઘણેમંત્રે હરી દીધે. પરંતુ તેનાથી તે જતા પશુ વિચલિત થયો નહિ. તેણે પોતાના પિતાના પરમ શત્રુને સામે ભેટીને તેને હનરો. બાણોથી આગ્રહિત કરી દીધો. પરંતુ યુદ્ધિએ પોતાના બાણો છોડીને તેના બધાં તીરોને કાપી નાખ્યાં. ત્યારપછી તેણે સુત-સેનના સારથી જગલ અને યોગ્યોના પશુ તથા જેવા ટુકડા કરી નાખ્યા. આથી સુતસેન પોતાનું શ્રેષ્ઠ યુદ્ધ લઈ રથમાંથી ફરી પ્રયોગ અને બાણોની વર્ષા કરીને આપના સાળાના રથને આગ્રહિત કરી દીધો. પરંતુ યુદ્ધિએ પોતાના બાણોની વર્ષાથી તેનાં રથે બળોને નષ્ટ કરી દીધાં. પછી અનેક તીક્ષ્ણ તીરોથી તેણે સુત-સેનનું યુદ્ધ અને બાધાઓને પણ કાપી નાખ્યા.

આથી સુતસેન એક તથાસર લઈને શાન્ત, ઉદ્ધમન, આરિઠ, આધુન, પુન, સન, કમ્પત અને સમુદીર્ઘ વગેરે ગૌડ મતિથી તેને બધી દિશાઓમાં ધૂમ્રવા ધામ્યો. આ સમયે તેના પર જે બાણ હેડામાં આવ્યું તેને તે તથાસરથી જ કાપી નાખ્યો હતો. અર્ધ યુદ્ધિએ અત્યંત ક્રોધપ્રમાન થઈ તેના ઉપર સર્વોના સમાન વિષવાળાં બાણોની વર્ષા કરી દીધી. પરંતુ સુતસેન પોતાની અસ્પૃશ્યતા અને પરાક્રમથી તે રથે હને કાપી નાખ્યાં. આથી યુદ્ધિએ એક તીક્ષ્ણ બાણથી તેની તથાસરના બે ટુકડા કરી નાખ્યા. સુતસેન પોતાના હાથમાં રહેલા તથાસરના બાધા બાધને જ યુદ્ધિની પર માથો. તે તેનું યુદ્ધ અને દારીને કાપીને પૂર્વ ઉપર જઈ પડ્યો. ત્યારપછી તે યુદ્ધકર્તાના રથ પર ચડી ગયો અને યુદ્ધિ પણ એક બીજું ભયંકર યુદ્ધ લઈને અનેક યુદ્ધોના સંહાર કરતા બીજે રથને પાંચો ભાગે સંપ્રગમ કરતા લાગ્યો.

બીજા બાણ ચિખરડી અને કૃતવર્માને બંધી હતી. ચિખરડીએ કૃતવર્માની પાંચળી પર પડે તીક્ષ્ણ બાણ માર્યાં. આથી સંહારથી કૃતવર્માએ કોષે ભરપૂરેના ઉપર સાંક બાણ માર્યાં અને એક બાણથી તેનું યુદ્ધ કાપી નાખ્યું. મહામથી ચિખરડીએ તરત જ બીજું યુદ્ધ લઈ અત્યંત તીક્ષ્ણ નવ બાણ હેડાયાં. તે તેના રથ સાથે અપાર્ણ નીચે પડી ગયાં. પછી તેણે એક તીક્ષ્ણ

બાણથી કૃતવર્માનું યુદ્ધ કાપી નાખ્યું તથા તેની પત્ની અને બુભલો પર એકોથી બાણ હેડાયાં. આથી તેના બધાં અંગોમાંથી રુધિર વહેવા લાગ્યું. આથી કૃતવર્માએ બીજું યુદ્ધ લઈ અનેક તીક્ષ્ણ બાણોથી ચિખરડીના ખભાઓ ઉપર હેડા કર્યાં. આ પ્રમાણે તે બંને વીરો એક-બીજાને ઘાવવા કરતા લેહી-લેહાણ થઈ ગયા હતા. તથા બંને ય એક-બીજાના પ્રાણ લેતા મારે તરફ ચલ્યા હતા.

એટલામાં કૃતવર્માએ ચિખરડીને યુદ્ધદીન કરતા મારે એક ભયંકર બાણ હેડ્યું. તેની ચેત્થી તે તરફગ મ્હિંઈત થઈ ગયો અને વિદુરજ ધરને પોતાની પગલુંક ડગોના આધાર લઈ બેસી ગયો. તે ભેળેને તેના સારથી તેને તરત જ રણકુમિમાંથી લઈ ગયો. અર્ધા પાંચસેનાના પગ જીખડી ગયા અને તે જહીં-તહીં નાસવા લાગ્યો.

મહારાજ ! આ વખતે અણુન આપની સેનાનાં સંહાર કરી રહો હતો. આપની સેનાના ત્રિમત, ટિપિ, કોરવ, શરવ, સંકલક અને નારવણી સંતાના વીરો તેની સામે રહી લડી રહ્યા હતા. સુતસેન, ચંદ્રેવ, મિત્રેવ, રાગજવ, કોટપતિ, મિત્રસેન, મિત્રવર્મા, અને બાધાઓ સહિત ત્રિમતરાજ-આ બધા વીરો સૌભાગ્યમિમાં અણુન પર જતાજતા બાણક્રમ્હોની વર્ષા કરી રહ્યા હતા. સૌકર્ય અને હનરો. ગોદાઓ અણુનથી રહી લઈ નટ થઈ જતા હતા. આ વખતે તેના પર સુતસેને ત્રણ મિત્રેવે ગ્રેહ, ચંદ્રેવે સાત, મિત્રવર્માએ ત્રોતેર, સૌપતિએ સાત, રાગજવે વીસ અને સુધર્માએ નવ બાણ હેડાયાં. આ પ્રમાણે સંપ્રગમમિમાં અનેક શેઠાઓના બાણોથી વિષાધને અણુને એ બધા રાજાઓને ઘાવવા કરી નાખ્યા. તેણે સાત બાણો સૌપતિને ત્રણથી સુતસેનને, વીસથી રાગજવને, આઠથી ચંદ્રેવને, સાં બાણો મિત્રેવને, ત્રણથી સુતસેનને, નવમી મિત્રવર્માને અને અર્ધથી સુધર્માને વિષાધે અનેક તીક્ષ્ણ બાણો રાગજવને મારી નાખ્યો. કોટપતિ દિર ધાથી અજગ કરી દીધું. ત્યારપછી ચંદ્રેવને પોતાની જાણથી પરાજયને ધેર મેદાની દીધો અને પંચ પાંચ બાણોથી બીજા મહારાજાઓને આગળ આપના રાજી દીધા.

આ વખતે સુતસેન કોષમાં જતાઈને થીંપ્યું પર એક વિષાળ દોષર ફેંક્યું અને જીવળ ગળાના કરી

રથ, સારથી અને યોદ્ધાઓને ચૂરચૂર કરીને જમીન ઉપર જઈ પડી. આ પ્રમાણે તે જાને વીરો રથહીન થઈને એક-બીજા તરફ જોતા રહ્યાં. બાણથી દૂર જતા રહ્યાં.

આ સમયે શકુનિએ અત્યંત તીક્ષ્ણ બાણોથી સુતસેનાને ઘાયલ કરી દીધો. પરંતુ તેનાથી તે જરા પણ વિચલિત થયો નહિ. તેણે પોતાના પિતાના પરમ શત્રુને સામે જોઈને તેને હાનરો બાણોથી આગ્રહિત કરી દીધો. પરંતુ શકુનિએ પોતાના બાણો છોડીને તેના બધા તીરોને કાપી નાખ્યાં. ત્યારપછી તેણે સુતસેનાના સારથી જંગ અને યોદ્ધાઓના પંચુ તંત્ર જોઈને હુકમ કરી નાખ્યો. આથી સુતસેના પોતાનું શ્રેષ્ઠ ધનુષ લઈ રથમાંથી ફરી પડ્યો અને બાણોની વર્ષા કરીને આપના સાળાના રથને આગ્રહિત કરી દીધો. પરંતુ શકુનિએ પોતાના બાણોની વર્ષાથી તેનાં દરેક જણોને નષ્ટ કરી દીધાં. પછી અનેક તીક્ષ્ણ તીરોથી તેણે સુતસેનાનું ધનુષ અને બાણોને પંચ કાપી નાખ્યાં.

આથી સુતસેના એક તથાવાર હારીને બાન્ત, ઉદ્ધાનન, આગ્રહ, આપ્તુત, ખુત, સ્તે, કમ્પાત અને સમુદીર્ઘ વગેરે યોદ્ધા ગદિથી તેને બધી દિશાઓમાં ધૂમ્રાવવા લાગ્યો. આ સમયે તેના પર જે બાણ છોડવામાં આવતું તેને તે તથાવારથી જ કાપી નાખતો હતો. આથી શકુનિએ અત્યંત ક્રોધાવધાન થઈ તેના ઉપર સર્પોના સમાન વિષગળાં બાણોની વર્ષા શરૂ કરી દીધી. પરંતુ સુતસેના પોતાની ચત્રચુકળતા અને પરાક્રમથી તે દરેકને કાપી નાખ્યાં. આથી શકુનિએ એક તીક્ષ્ણ બાણથી તેની તથાવારના બે હુકમ કરી નાખ્યાં. સુતસેના પોતાના હાથમાં રહેલા તથાવારના અંધા બાગને જ શકુની પર માર્યો. તે તેનું ધનુષ અને દોરીને કાપીને પૃથ્વી ઉપર જઈ પડ્યો. ત્યારપછી તે શ્રુતક્રાંતિના રથ પર ચઢી ગયો અને શકુનિ પંચ એક બીજું બાપકર ધનુષ લઈને અનેક શત્રુઓના સંહાર કરતો બીજો સ્થાને પહોંચી સાથે સંગ્રામ કરવા લાગ્યો.

બીજા બાણુ શિખરડી અને કૃતવર્માને નગ્ની હતી. શિખરડીએ કૃતવર્માની પાંચળી પર પાંચ તીક્ષ્ણ બાણ માર્યાં. આથી મહારથી કૃતવર્માએ ક્રોધે ભરણ તેના ઉપર સાઠ બાણ માર્યાં અને એક બાણથી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. મહાબલી શિખરડીએ તરત જ બીજું ધનુષ લઈ અત્યંત તીક્ષ્ણ નવ બાણ છોડ્યાં. તે તેના કવચ સાથે અથડાઈ નીચે પડી ગયાં. પછી તેણે એક તીક્ષ્ણ

બાણથી કૃતવર્માનું ધનુષ કાપી નાખ્યું તથા તેની યાત્રી અને બુદ્ધિઓ પર એકી બાણ છોડ્યાં. આથી તેના બધા અંગોમાંથી રુધિર વહેવા લાગ્યું. આથી કૃતવર્માએ બીજું ધનુષ લઈ અનેક તીક્ષ્ણ બાણોથી શિખરડીના અક્ષાઓ ઉપર હુદાર કર્યાં. આ પ્રમાણે તે જાને વીરો એક-બીજાને ઘાયલ કરતા લેહી-સ્રોવાણ થઈ ગયા હતા. તથા જાને ૫ એક-બીજાના બાણ લેવા માટે તત્પર થયેલા હતા.

એટલામાં કૃતવર્માએ શિખરડીને પ્રાણહીન કરવા માટે એક બાપકર બાણ છોડ્યું. તેની ચોટથી તે તત્કાળ મૃત્યુઈત થઈ ગયો અને વિહ્વળ થઈને પોતાની જગના કડાને આધાર લઈ બેસી ગયો. તે જોઈને તેના સારથી તેને તરત જ રણભૂમિમાંથી લઈ ગયો. આથી પાંચસેનાના પગ ઊભડી ગયા અને તે જાહી-તહી નાસવા લાગ્યા.

મહારાજા આ વખતે અનુન આપની સેનાના સંહાર કરી રહ્યો હતો. આપની સેનાના ત્રિશુલ, શિશિ, દોરણ, ઘાંચ, સંક્રાંતક અને નારાયણી સેનાના વીરો તેની સાથે ટક્કર લઈ રહ્યા હતા. સત્સેન, ચંદ્રદેવ, મિત્રદેવ, સુતજય, સૌક્રાંતિ, મિત્રસેન, મિત્રવર્મા, અને બાણેશ સહિત ત્રિશુલ-આ બધા વીરો સંગ્રામભૂમિમાં અનુન પર જાણીતા બાણસમૂહોની વર્ષા કરી રહ્યા હતા. સેંકડો અને હજારો યોદ્ધાઓ અનુનથી ટક્કર લઈ નષ્ટ થઈ જતા હતા. આ વખતે તેના પર સત્સેને ત્રણ, મિત્રદેવે ચેલક, ચંદ્રદેવે સાત, મિત્રવર્માએ ત્યોતેર, સૌક્રાંતિએ સાત, સુતજયે વીસ અને સુચર્માએ નવ બાણ છોડ્યાં. આ પ્રમાણે સંગ્રામભૂમિમાં અનેક યોદ્ધાઓના બાણોથી વિષાહને અનુનને એ બધા રાજાઓને ઘાયલ કરી નાખ્યાં. તેણે સાત બાણોથી સૌક્રાંતિને ત્રણથી સત્સેનને, વીરથી સુતજયને, આદ્યો ચંદ્રદેવને, સો બાણોથી મિત્રદેવને, ત્રણથી સુતસેનને, નવથી મિત્રવર્માને અને આદ્યો સુશમાને વિષીને અનેક તીક્ષ્ણ બાણોથી સુતજયને મારી નાખ્યાં. સૌક્રાંતિનું શિર ધડથી અલગ કરી દીધું. ત્યારપછી ચંદ્રદેવને પોતાના બાણોથી ચમરાવતે ધેર મોઢાની દીધો અને પાંચ પાંચ બાણોથી બીજા મહારથાઓને આગળ ખાવતા રહી દીધાં.

આ વખતે સત્સેને ક્રોધમાં બરાઈને શ્રીકૃષ્ણ પર એક વિશાળ તોમર ફેંક્યું અને બીજાણ ગજના કરી.

તે તોમર તેમની કાળી જીભને ધાવણ કરીને જમીન ઉપર પડ્યું. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને ધાવણ થયેલા જોઈ મહારથો અશ્વોને પોતાનાં તીલક બાજીથી સત્પસેનની ખાત રાખીને તેનું કુંડલમંડિત વિશાળ મરતક ધસી અણમળ કરી દીધું. ત્યારપછી તેણે પોતાનાં તીલક બાજીથી મિત્રવર્મા પર આક્રમણ કર્યું તથા એક તીલક વલ્લભ-તથી તેના સરથો પર ચોટ કરી. પછી મહાબલી અશ્વને સેંકડો બાજીથી સંઘટેલા પર થા કર્યા અને તેમાંથી સેંકડો-જનનાં વીરોને ધરાશયી કરી દીધા. તેણે એક હુરમથી ચિત્તસેનનું મરતક જોડાવી દીધું અને

સુઘર્માની પાંચળા પર ચોટ કરી. આથી બધા સંઘર્ષતક વીરો તેને ચારે બાજુથી ઘેરીને તરફ-તરફનાં સજ્જોનો મારો ચલાવવા લાગ્યા.

હવે મહારથો અશ્વને ઐન્દ્રાશ્વ પ્રગટ કર્યું તેમાંથી દમરો બાજુ નીકળવા લાગ્યા. તેમની ચેટથી અનેક રાજકુમારો, સહિય વીરો અને હાથી-ધોડા મરીને પૂથી પર પથરાઈ ગયાં. આ પ્રમાણે જ્યારે ધનુર્બર ધનંતર્ય યુધિષ્ઠીરને સંહાર કરવા લાગ્યો ત્યારે તેમના પગ જીભડી ગયા. તેમાંથી ચોટા જાગના વીર પીડા ખતાવી નાસી ગયા. આ પ્રમાણે વીર અશ્વને તેમને રણાંગણમાં

પરાસ્ત કરી દીધા.

રાજન! ખીજી બાજુ મહારાજ યુધિષ્ઠિર બાજુવર્ષી કરી રહ્યા હતા તેમનો સામનો શ્વષ્ટ રાજા દુર્યોધને કર્યો. ધર્મરાજ તેને જોતાં જ બાણોથી વિધી નાખ્યો. આથી દુર્યોધને નવ બાણોથી યુધિષ્ઠિર પર અને એક બદ્ધથી તેમના સારથી પર ચોટ કરી. હવે યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધન પર તેર બાણ છોડ્યાં. તેમાંથી ચારથી તેના ચારે ધોડાઓને મરીને પાંચમાંથી તેના સારથીનું મથું જોડાવી દીધું. છઠ્ઠાથી તેની ખગલ કાળી નાખી, સાતમાંથી ધનુષના દુકા કરી દીધા, આઠમાંથી તલવાર દુકા કરી જમીન પર પડી અને આઠીનાં પાંચ બાણોથી શ્વષ્ટ દુર્યોધનને પીડિત કર્યો. હવે આખો પુત્ર તે અશ્વનીન રથમાંથી કૂદી પડ્યો. દુર્યોધનને આ પ્રમાણે વિપત્તિમાં પડેલો જોઈને કર્ણ, અશ્વધામા અને કૃપાચર્ય વગેરે યોદ્ધાઓ તેના રક્ષણ માટે આવી પહોંચ્યા. આ સમયે બધા પાંડવ લોકો પણ મહારાજ યુધિષ્ઠિરને ઘેરીને સહ મનુષિમાં આગળ વધવા લાગ્યા. બસ, બંને બાજુથી ભયંકર સંગ્રામ થવા લાગ્યો બંને પક્ષના વીરો વીરધર્મ અનુમાર એક-બીજાં પર પ્રહાર કરતા હતા. જે કેષ પીડા ખતાવતું તેના પર કોઈ પ્રહાર નહોતો કરતો. રાજન! આ વખતે યોદ્ધાઓમાં મુકા-મુકા અને દંડયુદ્ધ ચલ્યું. તેઓ એકબીજાનાં ફેલ પકડીને પણ એકબે લાગ્યા. કુલ એટલે સુધી થઈ ગયું કે પોતાના-પારાખાતું જાળ પકડ ન રહ્યું. આ પ્રમાણે ઘુમુલ મુદ્દ શરૂ થતાં યોદ્ધાઓ તરફતે-દનાં શત્રુઓ અનેક પ્રકારે એક-બીજાના પ્રાણ લેવા લાગ્યા. રણાંગણમાં સેંકડો-દમરો આગ વગરનાં થક થક બર્ષા. તેમનાં શત્રુ અને કવચો યોદ્ધામાં લથપથ થઈ ગયાં. છતાં પણ યોદ્ધાઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને વિજયની લાલસાથી નરાચર અમૂંચી રહ્યા હતા. તેમની સમે પોતાનો અગર પાછો જે કેષ આવતું તેને તેઓ સાફ કરી નાખવા હતા. સહામનુષિ અને પક્ષના વીરોથી ખળભાગી રહી હતી તથા દુરેલા રથ, મરેલા દાથી. ધોડા તેમ જ યોદ્ધાઓની અફસુત લાગતી હતી. ત્યાં હાથમાં લેલી નદી વહેવા લાગી હતી, કર્ણ પંચાલોનો, અશ્વને વિજયોને અને બોમ્બેન. રોંગે તથા હાથરે-રેનો સંહાર કરી રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે જંગ પ્રદર સુધી કારવ અને પાંડવ સેનાઓનો બીપણ સંહાર ચાલતો રહ્યો.

અળવાન સેના ધમને તેને ચારે તરફથી ઘેરી લીધા તથા તેના પર તરફતરફનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રોની વર્ષા ટરવા લાગ્યા. પરંતુ કહ્યું પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તે બધી સરસરફિને ઝિત-ઝિત કરી નાખી. વાતવાતમાં કહ્યુંની અસ્ત્રચક્રિતથી અગ્નિ યજ્ઞને પાંડવોની સેના ચરણદીન અને ધાયક યજ્ઞને આગમાં લાગી. અર્જુનને હસતાહસતા પોતાનાં અસ્ત્રોથી કહ્યુંનાં અસ્ત્રોનો નાશ કરી સંપૂર્ણ દિશાઓ, આકાશ અને પૃથ્વીને માણેથી બામ કરી દીધાં. તેનાં બાણ મચળ, અને પરિધની માફક-લેરથી લાગી રહ્યાં હતાં. તથા ક્રોધ તો શતશી અને વજ્ર સમાન જણાતાં હતાં.

આ પ્રમાણે આપના અને પાંડવપક્ષનાં યોદ્ધાઓ વિજયની લાલસાથી મુકમાં લાગ્યા હતા. આ વખતે સુરેંદ્ર અસ્ત્રતામળના શિખર ઉપર બાવી પહેાંચા. અધાર, દેહાવા લાગ્યો. તથા મોટા-મોટા ધનુર્ધરો પોત-પોતાનાં યોદ્ધાઓ સહિત ઊવણી તરફ ચાલવા લાગ્યા. કારણેને ભેદ પાડેલા પશુ પોતાની અવસ્થાએ માલ્યા. બધા વીરો વાળતે ગાળતે સિંહનાદ તથા ગર્જના કરતા પોતાના યજ્ઞોની દાંડી તેમ જ શીર્ષક અને અર્જુનની સ્મૃતિ કરતા જતા હતા. આ પ્રમાણે તેમણે ઊવણીમાં જઈ રાત્રિમાં, વિશ્રામ લીધો.

કહ્યુંનો પ્રરતાવ અને દુર્યોધનના આગ્રહથી શત્યનું આનાકાની

ખાદ કહ્યુંના સારથી થવાનો સ્વીકાર કરવું

રાજા મુતરાષ્ટ્રે પૂછયું:—સંજય ! ત્યારપછી દુર્યોધને શું કહ્યું ? તે મહેશ્વરે તો કહ્યુંની મિત્રતા રાખીને પાંડવોને તેમના પુત્ર અને શીર્ષક સહિત પરાસ્ત કરવાની બાકી મારેલા હતા. પરંતુ બહુ ખેદની વાત છે કે કહ્યું પોતાના પરાક્રમથી પાંડવોને સંગ્રામમાં જીતી ન શક્યો, નિઃશ્વદેહ જય-પરાજય દેવાથી ન જ છે. જણાવ છે કે હવે જુગારનું પરિણામ સમીપ જ આવી ગયું છે. હાય ! આ દુર્યોધનના પાપે મારે કંટા સમાન અનેક લાયકર કટ સહેવા પડશે. હું હમેશ પોતાના પુત્રોના ગ્રાયાં ગંધાની અને હારની જ વાતો સાંભળી રહ્યો છું. શું પાંડવોને રોકી શકે એવો આમારી સેનામાં કોઈ પણ વીર નથી ?

સંજયે કહ્યું—રાજા ! જે પુરુષ વીતી ગયેલી પાતોનો ખાજળપી વિચાર કરે છે, તેનું તેણે કરવા શરૂ કર્યું હોય તો નથી થવું, ઉંઘડું ચિન્તા પણ તેને આવ છે. હવે આપને આ કાર્યમાં સફળતા મળશે એ તો ખૂબ દૂરની વાત છે. કારણ કે પહેલેથી જાણી-જોઈને જ આપે આનો યોગ્ય-અયોગ્યનો વિચાર નથી કર્યો. મહારાજ ! પાંડવો તો આપને વારંવાર કહ્યું હતું કે લાકડાં ન કરો, પરંતુ આપે મોઢવજ ધર્મ સાંભળ્યું જ નહિ. આપે પાંડવો ઉપર ધણે જ જુલમ ચુર્મણો છે. આ સમયે પણ આપના જ પાપે આ રાજાઓનો ધર સંહાર થઈ રહ્યો છે. પરંતુ જે બીના બની ગઈ તેના વિરમમાં આપ ચિંતા ન કરો. હવે જે પ્રમાણે આ ભયંકર સંહાર થયો તે સાંભળો.

તે રાત્રિ વીત્યા પછી કહ્યું રાત્ર દુર્યોધન પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “રાજા ! આજે મારી અર્જુનની સાથે લાકડાં પડે, તેમાં હું તે વીરનું કામ ખતમ કરી ક્રોધ અગર તે અને મારી નાખશે. હું કંઈની આપેલી શક્તિ મોઢાં બેઠો છું, એથી મારા ઉપર આજ અર્જુન અત્યંત ક્રુરતા કરશે. હવે જે વાત મારે કહેવાની છે તે સાંભળો. મારાં અને અર્જુનનાં વિજયોનો પ્રમાણ તો એક જ છે, પરંતુ સુત્રના પરાક્રમે કચરી નાખવામાં, હાંધની ઝડપમાં, મુકક્રમતામાં અને અસ્ત્રસંગ્રાહનમાં અર્જુન મારી સમાન નથી. તે સિવાય જળ, વીંધ, વિદાન, પરાક્રમ અને નિશાન સાધકમાં પણ તે મારી બરાબરી કરી શકતો નથી. મારું જે વિજય નામનું ધનુષ છે, તેને વિજયકાળે ધનુ મારે બનાવ્યું હતું. તેના દ્વારા ઇન્દ્રે દેવો પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ઇન્દ્રે આ શ્રેષ્ઠ ધનુષ પરશુરામજીને આપ્યું હતું અને તેમણે તે અને આપ્યું. આ પ્રયત્ન ધનુષ ગાંડીવથી પણ ચડીયાતું છે. આના દ્વારા પરશુરામજીએ જોડણીસ વાર પૃથ્વીને છતી હતી. આનાથી આજ સંગ્રામ જમિમાં વિજયી વીર અર્જુનને ધરાસાથી કરીને કે આપને અને આપના બંધુ-બાંધવોને આનંદિત કરીશ જેવી રીતે ધર્મમાં પૂર્ણ અનુરાગ રાખનારા સંજય પુરુષના કાર્યમાં સફળતા મેળવવી સ્વાભાવિક જ છે તેવી રીતે એવું કોઈ કામ નથી કે જે હું આપના માટે પૂર્ણ ન કરી શકું. પરંતુ જે બાબતમાં હું અર્જુનથી કમ છું તે પણ મારે અવસ્ય જતાવી રેવી જોઈએ. તેવી

દેવી દિવ્ય છે, તેના કાયા અસૂય છે તથા તેની પાસે આશિરવે આપેલા દિવ્ય રથ છે, જે કોઈ પણ રીતે તોડી શકતો નથી. બીજું તેના યોગ્ય મન સમાન વેગવાન છે, પ્રભુ પણ દિવ્ય અને દૈદીપ્યમાન છે તથા તેના ઉપર એક વિશ્વમય પમાડનાર વાનર બેઠેલો છે. તેથી પંચ ચરી ભણે તેવી વાત તો એ છે કે જગતની રચના કરનાર શ્રીકૃષ્ણ જાતે જ તેના સારથી અને રક્ષક છે. આ બધી બાબતોમાં હું કેમ છું? તો પણ હું અણુની સાથે મુક કરવા ઈચ્છું છું. આપણા પક્ષમાં મહારાજ સ્વયં અવસ્થા શ્રીકૃષ્ણની બરાબરી કરી શકે છે. જે તેઓ મારા સારથી અને તો જરૂર તમારો વિશ્વય થઈ શકે છે. આથી આપ તેમને મારું સારથીપણું કરવા માટે તૈયાર કરી લો. અને કેટલાક આદમીઓ મારે માટે ગામ બંદીને બાણ લઈને આવે તથા બગવાન યોગ્યોથી નેરેલા કેટલાય રથ મારી પાછળપાછળ આવે જેથી જરૂર પડતાં હું દુરત બીજા રથ બાંધી શકું. મહારાજ સ્વયં શ્રીકૃષ્ણના સમાન જ અશ્વરથાના મમલ છે. જે એ મારી સારથી અને તો મારો રથ શ્રીકૃષ્ણના રથ કરતાં પણ ચડી જાય. પછી તો ઇન્દ્ર સહિત દેવતાઓ પણ મારે સામે આવવાનું સાદસ નહીં કરી શકે. બસ, હું અટલો પ્રબંધ કરાવવા ઈચ્છું છું, પછી હું સંગ્રામશૂંભમાં જે કામ કરી દેખાડીશ, તે આપ જોશો જ. અરે, પછી તો જે કોઈ પાંડવ વીરો સંગ્રામમાં મારી સામે આવશે, તેમને હું સંજ્યા પરાસ્ત કર્યા વગર નહિ છોડું.

સંજયે કહ્યું—જ્યારે કહ્યું આપના પુત્રને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તેણે પ્રસન્ન ચિત્તથી તેની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું. 'કહ્યું! તમારો જેવા વિચાર છે, તે પ્રમાણે જ હું કરીશ. ગાડાવાળા તમારાં બાણ લઈ આવશે તથા જ્યારે બધા રાજાઓ તમારી પાછળ-પાછળ ચાલી શકે.' જાનની કણનાં એ પ્રમાણે કહેવાથી આપનો પુત્ર ધણા વિનયથી મહારથી સ્વયં પાસે ગયો અને તેને પ્રેમ-પૂર્વક કહેવા લાગ્યો, 'મરેશ્વર! આપ સત્યવત અને વક્તાઓમાં અગ્રગણ્ય છે. હું સિર ગુણવીને અત્યંત વિનય સાથે આપને એક પ્રાર્થના કરું છું: આપ અણુની નાશ અને મારા હૃદય માટે કેવળ પ્રેમ-ભાવથી જ કણનું સારથીપણું કરો, આપના સારથી ઘણાથી રાધાપુત્ર, કણ મારા શત્રુઓને પરાસ્ત કરી દેશે. આપના સિવાય કણના યોગ્યોની લગામ પકડનાર બીજા કોઈ શોધ્ય અસ્તિ નથી. આપ સંગ્રામમાં સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણના સમાન હો, આથી જે પ્રમાણે ત્રિપુર-કુક

સમયે બ્રહ્માએ બગવાન શંકરને સહાયતા કરી હતી તથા જેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણ સંપૂર્ણ આપત્તિઓમાં અણુની રક્ષા કરતા વહે છે, તે પ્રમાણે આપ કણની રક્ષા કરો. શર્યાતમાં જ શત્રુઓની સેન્ય શકિત કેમ હોવા છતાં પણ તેમણે અમારી ધણી જ સેના નષ્ટ કરી નાખી હતી, તો હવે તો કહેવાનું જ શું? માટે એવો ઉપાય કરો, જેથી પાંડવો મારી રહી-સહી સેનાના સંહાર કરી ન શકે. જોઈએ સંગ્રામશૂંભમાં અણુન આ પ્રમાણે શત્રુઓનો સંહાર કરી શકે તે ન હતો, પરંતુ હવે શ્રીકૃષ્ણના સંજયો જ તેની એટલી શકિત વધી ગયું છે. હવે પાંડવોની સેનામાં આપનો અને કણનો હિસ્સો બાકી રહી ગયો છે. આપ કણની સાથે મળીને એવી મુશ્કિત કરો કે જેથી પાંડવો અને સંજયો સહિત કુન્તીના પુત્રો તરત જ નષ્ટ થઈ જાય. કણ રથીઓમાં એક છે અને આપ સારથીઓમાં સર્વોત્તમ છે. આપ જાનેના જેવા સંયોગ સંસારમાં કરી ઘણે નથી, ઘણે નાહ. જે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ બધી અવસ્થાઓમાં અણુની રક્ષા કરે છે, તે પ્રમાણે આપ પણ કણની રક્ષા કરો, આપના સારથી યવાથી તો કણ ઇન્દ્ર અને સમસ્ત દેવતાઓથી પણ અત્યંત વધ જશે. તો પાંડવોની તો વાત જ શી છે!

ત્રિપુરોની ઉત્પત્તિ અને તેમના નાશનો પ્રસંગ

ત્રિપુરોની આ વાત સાંભળીને રાષ્ટ્ર એકત્રિય થઈ ગયા. તેની જામશે ચઢી ગઈ અને હાથ લેડવેર કાઢવા લાગ્યા. તેને પોતાના કુળ, એકાદ નિધ અને ભગનો પશ્ચે ગઈ. એટલા માટે તેણે કોઈથી આજી કાઢ કરીને કહ્યું; 'ત્રિપુરોની અવસ્થા જ તમે મરુ બાપન કરી રહ્યા છો, સ્વર્ગ તમને મારા પરાક્રમ મટે સદેહ છે. તેથી જ તમે મને સારથીનું કામ કરવાની આજી આપી રહ્યા છો, તમે કહ્યુંને મારા કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ સમજીને તેની પ્રશંસા કરો છો. પરંતુ હું તેને સાંભામમાં મારા સમાન નથી સમજતો. તમે જે મેં હાથો મેળા પીર હોય તેને છોડવાનો મારે ભય રાખે, હું તેને મુકમાં છોડીને મારે ઘેર આવ્યો જાઉં. અથવા આજે હું એકાદ જ મુક કીસ હું મરુઓના સંહાર કરું તે સમયે તમે મરુ પરાક્રમ બેસ લેજો. જરા મારા આ જ સમાન મેં હું અને કાલેથી જાહુઓ તો જાહુઓ. મારું વિચિત્ર ધનુષ, સર્પ સમાન જાહુ અને પુરુષોની મટેની જાહુ ઉપર તો નજર નાખો, હું મારા તેજથી આખી પૃથ્વીને તોડી નાખી શકું છું. પરંતુ તે ઊંચ-ઊંચ કરી શકું છું અને સમુદ્રને સારી શકું છું. આ પ્રમથે મરુઓનું દમન કરવામાં મરુઓ રીતે સમર્થ હોવા છતાં પણ તમે મને એ નીચ સુપુત્રના સારથીનું કામ કરવાની આજી કરી રીતે આપી રહ્યા છો. તે નીચ કરતાં તો હું રીક પ્રકારે શ્રેષ્ઠ છું, એટલા માટે તેનું કાસણ કરવા હું મારા પશુ રીતે તૈયાર નથી થઈ શકું. જે પુરુષ પ્રેમને લીધે તેને આશિષ પચેલ કાલ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિને નીચ પુરુષને આધીન કરી દે છે, તેને નીચને ઉચ્ચ અને ઉચ્ચને નીચ કરીનું પાપ જાણે છે. ધર્મને આજીએ પોતાના પ્રજાપતિ, શાન્તિ-યોને જાહુઓમાંથી, વૈશ્વને સાવળમાંથી તથા શુદ્ધને પત્રમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા છે—એવો કુનિતો મત છે. આમાં કાલે જાત રીક વજીની રક્ષા કરનારી, રીક પસેથી કર લેનારી અને જન આપન રી છે. આજીએ કામ પદ કરાવેલ, મરુઓનું અતિ શિષ્ટ જન લેવાનું છે. પુત્ર, પ્રેમ અને ધર્મોત્સાહ જન આપવાનું કામ વરોળું છે. તથા શુદ્ધને આજી, કાલે, અને વૈશ્વોની સેવા કરવાના કામ મટે રાખેલ છે આ વાત તો મેં વિષ્ણુ નથી સાંભળી કે કાલે શુદ્ધને સેવા કરે, મેં

રાજપિઓના વંશમાં જન્મ લીધો છે, મારા મનને પર રાજનુસાર રાજપિએ કરવામાં આવ્યો છે. કોઈ મને મારાથી કહે છે અને વંદીઓ મરી રહ્યાં ક્યાં કરે છે. આજે હોવા છતાં પણ હું સુપુત્રના સારથી છું મરુ—એ વાત મારાથી બની શકે તેમ નથી. આ પ્રમાણે અપમાનિત થઈને તો હું મારા પ્રકારે મુક નહિ કરી શકું. તેથી હવે હું આપની પાસે ઘેર જવાની આજી માગું છું.

પુરુષસંદેહ દસ્ય એ પ્રમથે કહીને કોઈ પશો અને ત્યાં જે રાજાઓ જોઈયા હતા તેમની વચ્ચે ધર્મને કોષ-પૂર્વક જવા લાગ્યો. ત્યારે આજી પુત્રે ઘણા પ્રેમ અને માનથી તેને રાજ્યો અને પુત્ર મીના કબજામાં લઈ આવ્યાં રહેવા લાગ્યો, 'રાજન! તમે તમારે મારે જેનું જાનો

છા તે નિઃસંદેહ તે પ્રમાણે જ છે. પરંતુ મારા કહેવાને જે આસપાસ છે તેને પણ જરા સાંભળવાની કૃપા કરો. આપના પુત્ર પુરુષો સર્વદા સત્ય જ બોલતા રહ્યા છે. હું મરુ છું કે તેથી જ આપણે જ આજીએ મરુઓને કહેવાયું છે તથા આજી પોતાના મરુઓ મટે કામ

જનને એકત્રિય કરવા બધાના તરફે બધાના કરવા
વંદન ઉત્પન્ન થયેલ તે આત્માને.

(કંઠ) સગાન હો, આથી આપ પૃથ્વી ઉપર 'રુપ' નામથી પ્રખ્યાત હો, આપ ધર્મનું હો અને પહેલાં મારું પ્રિય હરચત્રું વચન આપી ચૂક્યા હો, આથી હવે આપના તે જ વચનનું પાલન કરવાની કૃપા કરો. આપની અપેક્ષાએ તો હણી બળગત નથી ને હું પણ નથી, છતાં પણ આપ અશ્વિદાના મંથ યાત્રા હોવાથી આપને હું એવી પ્રાર્થના કરી રહ્યો છું. કહ્યું રત્નચિત્તામાં અશ્વનથી મંથ છે અને આપ અશ્વિદામાં શીશુવૃધી ચાલ્યાતા હો.

આથી રાજા શહેરે કહ્યું— 'કુર્યેધિન ! આ બધા રાજાઓની આમળ તમે મને શીશુવૃધી પણ શ્રેષ્ઠ કરી રહ્યા છો તેથી હું તમારા પર પ્રસન્ન છું. અગ્નિ હો, હું કહ્યુંનું સારથીપણું સ્વીકારી લઉં છું, પરંતુ કહ્યુંની સાથે મારે એક ક્ષત રહેશે તે એ કે મુઠને વખત હું તેને મેં તેના વચન કરી ગણાય, એમાં તેણે માર્ગ ભ્રમની કબજા ન કરવી.' આ ઉપર કહ્યું અને આપના પુત્રે 'બહુ સાર' એ પ્રમાણે સ્વીકારી ચાલતી સ્વીકારી લીધી.

કુપાધને કહ્યું—મહારાજ શહેર ! પૂર્વકાળમાં મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યે મારા પિતામહેને એક ઉપાખ્યાન કહ્યું હતું. તે બધી કથા હું આપને સંભળાવુ છું. સાંભળો, અને મેં જે પ્રાર્થના કરી છે તે ઉપર મારું પ્રકારનો વિચાર ન કરો.

પહેલાં તારકામય નામનો એક સગ્રામ થયો હતો. તેમાં દેવતાઓએ દેવોને પરાસ્ત કરી દીધા. તે સમયે તારક દેવને તારકા, કમધાક્ષ અને ત્રિષુ-માલી નામના ત્રણ પુત્રા હતા. તેમણે કઠોર નિયમેનું પાલન કરી, ધેર તપસ્વિ કરી પોતાના સગીરને ખૂન મૂકી નાખ્યું. તેમના સંયમ, તપ, નિયમ અને સમાધિથી પિતૃમુહ બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા અને તેમને વરદાન આપવા પધાર્યા. આ ત્રણે દેવોએ સર્વલોભક શીશુકાળને પ્રણામ કર્યા અને તેમને કહ્યું, 'પિતામહ ! અ.પ અમને એવું વરદાન આપો કે અમે ત્રણ નરેશમાં એકીને આ બધી પૃથ્વી પર વિચરતા રહીએ. આ પ્રમાણે એક હનુર વગેરે વીત્યા પછી ન્યારે અપારા ત્રણે પુર મળી એક જગ્યાએ આનંદ હેય ત્યારે જે દેવના તેમનો એક જ નાદથી નાથ કરી શકે તેનાથી જ અમારું મૃત્યુ થાય.' આથી બ્રહ્મા 'એ પ્રમાણે થયો' એમ સ્વીકારી પોતાના લોકમાં ચાલ્યા ગયા.

બ્રહ્મા પાસેથી આવું વરદાન મેળવી તે દેવો ખૂબ પ્રસન્ન થયા. તેમણે પરસ્પરે વિચાર કરીને મપદાનવની

પાસે જઈ તેને ત્રણ નગરો બતાવવા કહ્યું. હુદિમાન મપદાનવે પોતાના તપના પ્રભાવથી ત્રણ નગરો તૈયાર કર્યાં. તેમાં એક સોનાનું, એક ચાંદીનું અને એક લોહનું હતું. સોનાનું નગર સ્વર્ગમાં, ચાંદીનું અતરિક્ષમાં અને લોહનું પૃથ્વી ઉપર કરવા લાગ્યું. આ ત્રણે નગરો બ્રહ્મા-નુસાર આર-જ કરી ચક્રતાં હતાં. આ દેવેશી લંબાઈ-પ્રજ્જ્વાળાં શો-સો પોજનની હતી. આમાં મોટા-એટલા શુભ અને સકાં હતી. તથા અનેક મહેલો તથા રાજ-કારનોથી તેઓ બહુ શોભાપમાન લાગતાં હતાં. સોનાના નગરનો રાજા તારકાક્ષ હતો, રૂપાના નગરનો રાજા કમ-લાક્ષ હતો અને લોહનાનો ત્રિષુ-માલી હતો. આ ત્રણે દેવોએ પોતાના સહઅબળથી ત્રણે લોકના લોકોને પોતાના આધીન કરી દીધા. આ દેવોની પાસે ન્યા-ન્યાયો કરેલાં ઘન-ચોદાઓ આવીને એકાં થઈ ગયા. એ ત્રણે નમ-શામિની જે પ્રાણ માણસ જેની ધણી કરતો, તેની તે ધણીને મયામુર પોતાની માયાથી તે જ વખતે પૂરી કરી દેતો હતો.

તારકાક્ષને હરિ નામનો એક મહાબળવાન પુત્ર હતો, તેણે ધેર તપશ્ચા કરી. આથી બ્રહ્મા તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ ગયા. તેમને સંતુષ્ટ બોલેને હારેએ વરદાન આપ્યું કે 'અમારા નગરમાં એક એવી વાવ બની જાય કે જેમાં સહઅથી ધરમ મચેલા પોદાઓ નામવાથી તેઓ સાગ યઈ વધેરે બળગત થઈ જાય.' આ પ્રમાણે બ્રહ્મા પાસેથી વરદાન મેળવીને તારકાક્ષના પુત્ર હારેએ પોતાના નગરમાં એક મહેલા બનાવેને સજ્જન કરવાની વાત બતાવવાની. દેવો જેવા રૂપમાં અને જેવા વેષમાં મરતા હતા તેવા રૂપમાં અને વેષમાં તે વાવમાં નામવાથી સજ્જન થઈને નીકળતા હતા, આ પ્રમાણે તેઓ તે વાવ મેળવીને બધા લોકોને કષ્ટ આપવા લાગ્યા તથા પોતાની ધેર તપ-સ્થાથી સિદ્ધિ પામીને તેઓ દેવતાઓનો ભય વધારવા લાગ્યાં.

મુઠમાં તેમનો પ્રાણ પણ રીતે નાથ થઈ ચક્રતાં ન હતો. હવે તો તેઓ લાંબ અને મેદથી અધ ધૂધને એકકમ મહોન્મય થઈ ગયા. અને અર્ધાં છેડીને લુહ-ન્ટ કરવા લાગ્યા. વરદાનના મદમાં ચક્રચર થઈને તેઓ વારંવાર દેવતાઓને નકાડી કઢી-નુસાર વિચરતા થયા. તે ભયભીતોની દુષ્ટ દાનવેએ દેવતાઓ ના પ્રિ હવ નોને અને અપિયોનાં પવિત્ર આશ્રમેને નટ-જાટ કરી નાખ્યા. આ પ્રમાણે ન્યારે બધા લોકો દુઃખી થયા લાગ્યા ત્યારે મહર્ષિઓને સાથે લઈને દેવરાજ હનુરે તેમનાં નગરો

ઉપર ચડી કરી દીધી અને તેમના ઉપર તેઓ બધી બાજુથી વજ્રપ્રહાર કરવા લાગ્યા. પરંતુ જ્યારે અક્ષાઇના વરદાનના પ્રભાવથી તે અજેલ નગરોને તોડવામાં તેઓ સમર્થ ન થયા ત્યારે તેઓ કાયલીત ધ્વજને અનેક દેવ-તઓને સાથે લઈને અક્ષાઇની પાસે ગયા અને તેમણે દેવોએ આપેલા કહુની બધી વાનો સંભાળી. પછી પ્રણામ કરીને તેમના વધનો ઉપાસ પૂજ્યો. ત્યારે ભગવાન અક્ષા-ઇએ કહ્યું; 'જે દેવો તમોને દુઃખ આપી રહ્યા છે, તો તેઓ મારો અપરાધ કરવાનું પશુ નહિ ચરે. હું તો બધા પ્રાણીઓ માટે સમાન છું, પરંતુ મારા નિષ્ઠા છે કે અધર્મીઓનો તો નાશ જ કરવો જોઈએ, એટલા માટે મારે એ ત્રણે નગરોનો એક જ બાજુથી નાશ કરવો પડશે. પરંતુ આ કામ કરવામાં મહાદેવજી સિવાય બીજો કોઈ સમર્થ નથી. માટે તમે બધા તેમની પાસે જઈ આ વરદાન માગો. તેઓ અવરુષ આ દેવોને મારી નાખશે.

આ વાત સાંભળીને હનુ જોરે દેવતાઓ અક્ષાને આગળ કરીને મહાદેવને ચરણે ગયા. ભગવાન ચંદર પોતાને ચરણે આવેલાઓને અભય આપનાર અને સવન આત્મસ્વરૂપ છે. તેમની પાસે લઈને તેઓ બધા તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ત્યારે તેમને તેઓમય પ્રતીતિપતિ મહાદેવજીનું રૂપને યુગ્મ. બધાએ તેમને પ્રણામ કર્યા અને મહાદેવજીએ આશીર્વાદ દ્વારા સત્કાર કરીને દેવોને બેસાડ્યા. પછી તે દસતાંદસતાં કહેવા લાગ્યા, 'ઓલો, તમારી શી ઇચ્છા છે?'

ભગવાનની આજ્ઞા થતાં દેવતાઓ સ્વસ્થ મિતે કહેવા લાગ્યા, 'દેવર્ષિદેવ! આપને નમસ્કાર છે. પ્રત્યક્ષિત પશુ આપની સ્તુતિ કરે છે, અને બધા દેવોએ પશુ આપની સ્તુતિ કરી છે, આપ સર્વના સ્તુતિપાત્ર છો અને બધા આપની સ્તુતિ કરે છે. યજ્ઞો! અમે આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ. આપ સર્વના આશ્રયસ્થાન અને સર્વો સંહાર કરનાર છો, એવા અક્ષરસ્વરૂપ આપને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. આપ બધાના અધીષ્ઠા અને નિયંત્રા છો તથા વનસ્પતિ, મનુષ્યો, ગાયો અને યજ્ઞોના પતિ છો. અમે આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ. દેવ! અમે મન, વાણી અને કર્મથી આપને ચરણે બાંધ્યા છીએ, આપ આમારા ઉપર કૃપા કરો.'

ત્યારે ભગવાન ચંદરે પ્રસન્ન ધ્વજને તેમનું સ્વાગત કરતાં કહ્યું, 'દેવગણ! કાલ છોડી કહો કે હું આપનું રૂપ શોધું.'

આ પ્રમાણે ત્યારે મહાદેવજીએ દેવતાઓ, નાયકો અને ધનુષ્યોને અભયવાન આપ્યું ત્યારે અક્ષાઇએ તેમનો સત્કાર કરી સંસારના દિતને માટે કહ્યું, 'સર્વે! ચર! આપની કૃપાથી આ પ્રત્યક્ષિતપદ પર પ્રતિષ્ઠિત થઈ મેં જાનવાને એક મહાન વર આપી દીધો છે. આથી તેમણે દેવ પ્રકારની મર્યાદા છોડી દીધી છે. હવે આપના સિવાય બીજા કોઈથી તેમનો સંહાર થઈ શકે તેમ નથી. દેવતાઓ આપનો ચરણે આવીને આ જ પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે માટે આપ તેમના પર કૃપા કરો.'

ત્યારે મહાદેવજીએ કહ્યું, 'દેવતાઓ! હું, ધનુષ્યોનું ધારણ કરી, રથમાં સવાર થઈ સંભ્રામ્યમિમાં તમારા ધનુષ્યોનો સંહાર કરીશ. આથી તમે મારે માટે એક એવા રથ અને ધનુષ્ય-માણ તૈયાર કરો કે જેના દ્વારા હું આ નગરોને પૂર્ણ ઉપર પાડી શકું.'

દેવતાઓએ કહ્યું—'દેવચર! અમે ત્રણે લોકોનાં તત્વોને બધેથી એકાં કરી આપને માટે એક તેઓમય રથ તૈયાર કરીશું.' એટલે કહીને તેમણે વિવરમાં પાસે એક વિશાળ રથ તૈયાર કરાવ્યો. તેમણે વિષ્ણુ, ચંદ્રમા અને અગ્નિનાં બાજુ બનાવ્યાં અને અગ્નિને મેટાસિટાં નગરો તથા પરંતો, વનો અને દ્વીપોથી સુકત વસુન્ધરાના જ રથ બનાવી દીધો. હનુ, વરુણ, ધમ અને કુબેર આદિ લોકપાલોના ધોણ બનાવ્યા. અને મનને અધાર-ભૂમિ બનાવી દીધી. આ પ્રમાણે ત્યારે તે એક રથ તૈયાર થઈ ગયો ત્યારે મહાદેવજીએ તેમાં પોતાનાં આધુધી મૂક્યાં, અક્ષર, કાંચક, કદંક અને જવર—આ બધાં આધુધી સર્વ તરફ મુખ કરી તે રથની રક્ષા કરવા લાગ્યા. અધર્મ અને અગ્નિના તેના પૈડાના રક્ષક બન્યા. સંગ્રહે, સામવેદ અને સમસ્ત પુરાણો તે રથની આગળ ચાલનારા પોદાઓ થયા. કૃતિહાસ અને વણ્ણ: વેદ પુષ્પરક્ષક બન્યા તથા કિંચ વાણી અને, નિવલો આશ્રયસ્વરૂપ બની. સ્તોત્રો તથા વપદકાર અને જોતણાર રથના અમ ભાગમાં મુશોભિત હતા. તેમણે જ કદંક જોયી મુશોભિત સંવત્સરને પોતાનું ધનુષ્ય બનાવ્યું તથા પોતાની ઝાયાને ધનુષ્યની અખંડ પ્રત્યક્ષાના રથનમાં રાખી.

આ પ્રમાણે રથને તૈયાર જોઈ તેઓ કવચ: અને ધનુષ્ય ધારણ કરી, વિષ્ણુ, સોમ અને અગ્નિથી, અનેકાં કિંચ વાણી સહ શુક માટે તૈયાર થઈ ગયા અને જમસ્ત શુક કામપ્રીથી સુચન્નિજત થઈ પુરવીને, કૃપાપ્રમાન કરતા

રથ પર સવાર થયા. મોટા-મોટા ઋષિઓ, મન્ધર્વો, દેવતાઓ અને અપ્સરાઓના સમૂહ તમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. આ સમયે ભગવાન શંકર ઘણા જ સુશોભિત દેખાતા હતા. તેમણે હસીને કહ્યું, 'મારો સારથી કોણ બનશે !' દેવતાઓએ કહ્યું, 'દેવશર ! આમ જેને આપણા આપણો તે આપણો સારથી બની જશે.' ત્યારે ભગવાને કહ્યું, 'તમે જાતે જ વિચાર કરીને જે મારાથી બેઠ હોય તેને મારો સારથી બનાવો.'

આ સાંભળીને દેવતાઓએ પિતામહ બ્રહ્માણ પાસે જઈને તેમને પ્રસન્ન કરી કહ્યું, 'ભગવન ! આપે અમને પહેલેથી જ કહ્યું હતું કે હું તમારું દિત કરીશ, તેથી હવે આપનું તે વચન પૂરું કરો. દેવ ! અમે જે રથ તૈયાર કર્યો છે તે ઘણું જ દુર્ધર્ષ છે. ભગવાન શંકર તેમાં બેસીને મુક્ત કરશે. પરંતો સહિત પૃથ્વી જ તે રથ છે, તેનો સારથી દેખાતો નથી, સારથી આ બધાંથી શ્રેષ્ઠ હોવો નોંધ્યો, કારણ કે રથ તેને આધીન રહે છે. અમારી દાંડમાં આપના સિરાય કોઈ પણ તેનો સારથી બનવા યોગ્ય નથી. આપ સર્વશુભ-સંપન્ન અને બધા દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. આથી હવે આપ જ રથ પર બેસીને ધોડાઓની લગામ સલાહો.'

બ્રહ્માણે કહ્યું—દેવતાઓ ! તમે જે કહે છો તેમાં કોઈ વાત ખોટી નથી. આથી જે વખતે ભગવાન શંકર મુક્ત કરશે તે વખતે હું અસ્થ તોમના ધોડાઓને હાંકીશ.

ત્યારે દેવતાઓએ સંપૂર્ણ લોભના સજ્જા ભગવાન બ્રહ્માણને સારથી બનાવ્યા. જે વખતે તેઓ તે વિશ્વરથ રથ ઉપર બેઠા, ત્યારે તેમના ધોડાઓએ મરતક નમાવી તેમને પ્રણામ કર્યો. પરમ તેજસ્વી ભગવાન બ્રહ્માણે રથ પર ચઢીને ધોડાઓની લગામ અને ચાણક સંભાળ્યો અને મહાદેવજી કહ્યું 'દેવશંકર રથ પર સવાર થાઓ.' ત્યારે ભગવાન શંકર નિષ્ઠુ, સોમ અને અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલાં બાણ લઈને પોતાના ધનુષથી શૂર્યોને કંપાધમાન કરતા રથમાં બેઠા. તે સમયે મહર્ષિઓ મન્ધર્વો, દેવસમૂહો અને અપ્સરાઓએ તેમની સ્તુતિ કરી. ભગવાન શિવ રથ પર બેસીને પોતાના તેજથી ત્રણે લોભને, દેહીધમાન કરવા લાગ્યા. તેમણે હ્રિદાદિ દેવતાઓને કહ્યું, 'તમે એવો સંદેહ ન રાખશો કે આ બાણો નગરોનો નષ્ટ કરી નાંકે શકે, હવે તમે આ જાણોથી આ નગરોનો અંત આવી ગયો જ સમજો.'

આથી દેવતાઓ પ્રસન્ન થયા. ત્યારપછી દેવાધિદેવ મહાદેવજી તે વિશાળ રથ પર ચઢીને બધા દેવતાઓ સાથે માથા, તેમની આ પ્રકારની દૂધથી આળો સંસાર અને દેવતાઓ પ્રસન્ન થયા. ઋષિગણો અનેક સ્તોત્રોથી તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. અને કરોડો ગધિવંગણો તરેહ-તરેહનાં ધાજાં વગાડવા લાગ્યા. હવે ભગવાન શંકરે હસીને કહ્યું, 'પ્રજાપતે ! ચાલો, ત્યાં દેવગણો છે ત્યાં જ ધોડાઓને હોંકિ.' ત્યારે બ્રહ્માણે પોતાના મન અને વાણુ સમાન વેગવાન ધોડાઓને દેવો અને જ્ઞાનવાધી રક્ષાઓમાં પેલાં ત્રણ નગરો તરફ હાંક્યા.

આ વખતે નન્દીશ્વરે મોટી ગજના કરી, જેથી બધી દિશાઓમાં જઈ લીધી, તેનો તે બીધણ નાક સાંભળીને તારાસુરના અનેક દેવોનો નાશ થઈ ગયો, તે સિવાય જે બાકી રહ્યા તેઓ ધ્રુવ માટે તેમની સામે આવી ગયા. હવે ત્રિશુળપાણિ ભગવાન શંકરે કોષાધમાન થઈને પોતાના ધનુષ પર બાણ ચડાવીને તેને પાશુપતાશથી અભિમન્નિત કર્યું. પછી તે ત્રણે નગરોને એકઠાં કરવાનું ચિંતન કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે જ્યારે તેઓ ધનુષ ચડાવીને તૈયાર થઈ ગયા ત્યારે તે ત્રણે નગરો મળીને એક થઈ ગયા. આ જોઈને દેવતાઓ હર્ષાન્વિત કરવા લાગ્યા તથા સિદ્ધો અને મહર્ષિઓ તેમની સ્તુતિ કરી જન-જન્યકાર કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે જ્યારે અસત તેજસ્વી ભગવાન શંકર અસુરોના સંહારની તૈયારી કરી રહ્યા હતા ત્યારે તેમની સામે ત્રણે નગરો એકઠાં થઈને પ્રકટ થયાં. તેમણે તરત જ પોતાનું કિંચ ધનુષ ખેંચીને બાણ છોડ્યું. તે બાણ છૂટતાં જ ત્રણે નગરોનો નાશ થઈ ગયો. તે સમયે હાસંકર આતંકાક થયો. મહાદેવજીએ તે અસુરોને બચા કરી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં નાખી દીધા. આ પ્રમાણે ત્રિલોકક્રાંતિકારી ભગવાન શિવે કુપિત થઈને તે ત્રણ નગરોને બાળી નાખ્યા અને દેવોનો જડ-જૂતાથી નાશ કરી નાખ્યો. પછી પોતાના કોષથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિને રોકીને તેમણે કહ્યું, 'હું ત્રિલોકીને ભસ્મ ન કર.'

આ પ્રમાણે દેવોનો નાશ થઈ જતાં સમસ્ત દેવતાઓ, ઋષિઓ અને લોભ સ્વરથ થઈ ગયા અને મેઢ વચનોથી ભગવાન શંકરની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. પછી ભગવાનની આજ્ઞા લઈને બ્રહ્માદિ દેવગણો પોત પોતાના રથોમાં, ચાલ્યા ગયા. આ રીતે મહાદેવજીએ સમસ્ત લોભનું, દેસાણું કહ્યું. હવે તે સમયે જે પ્રમાણે

જમતકર્તા જાણવાનું બ્રહ્માણ્ય તેમણે સારથી પૂછું કહ્યું હતું તે પ્રમાણે તમે પણ વીરવર કહ્યુંના અર્થને સંભાળન કરો. રાજાનાં એમાં સદેહ નથી કે તમે શ્રીકૃષ્ણ, કહ્યું અને અર્જુનથી પણ શ્રેષ્ઠ છો. કહ્યું મુદ્દ કરવા માં મહાદેવ સમાન છે તે આપ રથ દાંડવામાં સક્ષમ બ્રહ્માણ સમાન છો, આથી આપ બંને મળીને મારા યુગ્મોને તે દેવોની જેમ જ પરાસ્ત કરી શકો છો. મહારાજા! આપ એવા ઉપાય કરો કે જેથી કહ્યું સંભામજીમાં અર્જુનનો ધ્વજ કરી શકે. કહ્યુંનો અમારો અને રાજ્યનો આધાર હવે આપના જ હાથ પર છે. અમારો

વિજય પણ આપના પર જ અવલમિત છે. આથી આપ કહ્યુંના ધોષોને તું નિયંત્રણ કરો.

મહારાજા! કહ્યુંને સ્વયં પરશુરામજીએ ધનુર્વિદ્યા શીખવો છે. જો એનામાં કોઈ દોષ હોય તો તેઓ તેને કહી દિવ્ય અસ્ત્ર ન આપે. હું તો કહ્યુંને જ્ઞાનયુગમાં ઉત્પન્ન થયેલો કોઈ દેવુત જ સમજું છું. તે વિશાળ બાહુશાળી અને કવચ-કુંડળ પરેરેલો ઉત્પન્ન થયો છે. તેથી તેનો જન્મ સનકુળમાં હોવાનું કોઈ પણ પ્રકારે સંભવે નહિ.

શક્યને સારથી બનાવી કહ્યુંનું યુદ્ધને માટે પ્રસ્થાન

દુર્યોધને કહ્યું—વીરવર! સારથી તો રથથી પણ શ્રેષ્ઠ હોવો જોઈએ. એટલા માટે સંભામજીમાં કહ્યુંના ધોષોને દાંડા, જે પ્રમાણે ત્રિપુરાના નાશ માટે દેવ-તણે એણે પ્રાપ્ત કરી બ્રહ્માણને લજવાનું સંકરના સારથી બનાવ્યા હતા, તે પ્રમાણે હું કહ્યુંથી પણ શ્રેષ્ઠ એવા આપને તેના સારથી બનાવવા ઇચ્છું છું.

સદેવે કહ્યું—રાજાનાં જે રીતે બ્રહ્માણ સંકરના સારથી ધવા હતા અને એક જ બાણથી સંપૂર્ણ દેવોનો સંહાર થયો હતો, તે કહ્યું અને માનુષ છે. આ પ્રસંગ શ્રીકૃષ્ણને જુઓ વિહિત જ છે. તેઓ જુત-અવિચ્છિન્ની બધી વાતોને પૂરેપૂરી જાણે છે. આ બધું જાણીને જ તેમણે અર્જુનનું સારથીપણું પ્રહણ કર્યું છે. જો કહ્યું કોઈ રીતે અર્જુનને મારી નાખે તો, શ્રીકૃષ્ણ જાતે મુદ્દ કરવા ઇચ્છે, અને જ્યારે તેઓ કાષાયમાન થશે ત્યારે તમારી સેનાનો કોઈ પણ રાજા યુગ્મોની સેનાનો સામનો નહિ કરી શકે.

સંજયે કહ્યું—રાજાનાં જ્યારે મહારાજા સહ્યે એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે દુર્યોધન કહેવા લાગ્યો, ‘મહારાજા! આપ કહ્યુંનું અપમાન ન કરો, તે સમસ્ત ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં ક્રોધ અને સંપૂર્ણ અભિવિદ્યામાં પારંગત છે. આ વાત તો પ્રત્યક્ષ જ છે કે તે રાત્રે ધ્યોતકે સંકેત મળ્યા રથો હતો ત્યારે જ કહ્યું જ માર્યો હતો, આ દિશોમાં અર્જુન પણ ડરતો માર્યો કહી કહ્યુંની સામે ઊભો નથી રહ્યો. મહાબલી બીમને પણ કહ્યું ધનુષની અણીથી ગ્રહણ-વોન મુદ્દ મટે ઉત્તમિત કર્યો હતો અને તેને ‘ઓ મહા! ઓ અહિમવા!’ એવું કહીન સંજોગો હતા. તેણે મારો મુન શરવીર નહોતો પણ મુદ્દમાં પરાસ્ત કરી દીધો હતો

અને કોઈ વિશેષ કારણથી જ તેને માર્યો ન હતો. કહ્યું જ અણીકૃષ્ણતથક સાત્યકિને મુદ્દમાં હરાવ્યો હતો અને તેને બહાદુરથી રથવીન કરી દીધો હતો. તેણે ઘૃષ્ણમાર્ગ ધન્ય વીરોને તો મુદ્દમાં રેડીયે વાર નીચે જોડાવ્યું હતું. બધા! એવા મહારથી કહ્યુંને પાંડવો જેવી રીતે હરાવા શકે, કહ્યું તો કુપિત ધર્તા વજ્રધર ધનુરને પણ મારવા શક્તિ-માન છે. આપ પણ સંપૂર્ણ અભોના યાતા અને સમસ્ત વિદ્યાઓમાં પારંગત છો. પૂરનીમાં આપના સમાન કોઈનું પણ બાહુબળ નથી. આપ યુગ્મો માટે શક્ય સમાન છો, આથી આપ ‘શક્ય’ નામમાં પ્રસિદ્ધ છો. અથા મદુરથીઓ મળીને પણ આપના પગમાં ફસતાં છરી રહે નહિ. રાજાનાં કૃષ્ણ શું આપના બાહુ-બળથી પણ જગમાં અધિવાતા છે! જે પ્રમાણે અર્જુન મર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ પાંડવ-સેનાની રક્ષા કરશે તે પ્રમાણે જો કહ્યું મરી જાય તો આપને અમારી વિશાળ વાહ-નીનો રક્ષા કરવી પડશે. મહારાજા! હું તો આપનો બળવી જ મારા ભાઈઓ અને સમસ્ત રાજ્યોનાં ઝણથી મુક્ત થવા ઇચ્છું છું.’

કહ્યું કહ્યું—મહારાજા! જે પ્રમાણે બ્રહ્માણ ભગવાન સંકરના અને શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના સારથી બનીને તેમણે હિત કરી રહ્યા છે તે પ્રમાણે આપ સર્વદા અમારા હિતમાં તત્પર રહો.

સાદવ્ય બોલ્યો—યોદ્ધાની કે બીજાની નિંદા અથવા રદ્દતિ કરવી એ શ્રેષ્ઠ પુરુષેનું કામ નથી. તો પણ તમારા નિઃસ્વાસ માટે હું મારી પ્રયત્નની જે વાતો કહું છું તે સાંભળો. હું આપનાથી ધેડાંઓને દાંડવામાં, તેમજ યુદ્ધોય જાણવામાં તથા તેમની ચિકિત્સા કરવામાં ધન્ય

સારથી માતલિ સમાન હું. આથી તમે ચિંતા ન કરો. અનુનની સાથે મુદ્દ કરતી વખતે હું તમારો રથ દર્શાવ્યો. દુર્યોધને કહ્યું—કર્ણ! મહારાજ શમ્ય શ્રીકૃષ્ણથી પણ શ્રેષ્ઠ સારથી છે. હવે તે તમારા સારથી થશે. માતલિ જેવી રીતે ઇન્દ્રનો રથ હાકે છે, તે પ્રમાણે તે તમારા રથના ધોડાઓને દાકરો. હવે તમે નિઃશરદ્ધે પાંડવોને દરાવી શકશો.

રાજન! ત્યારે કહ્યું પ્રસન્ન યદ્ધિ પોતાના સારથીને કહ્યું—‘ચૂન! તમે જલદી મારો રથ તૈયાર કરીને ધાવો.’ સારથ્યે કહ્યુંના વિજયી રથને નિધિવત્ સમ્પત્તિને ‘મહારાજનો જય થાઓ.’ એવું ાદીને રથ લાવી લીધો. કહ્યું શાસ્ત્રવિધિથી તે શ્રેષ્ઠ રથને ‘પૂજન કર્યું’ અને તેની પ્રતિષ્ઠા કરીને સ્પર્ધાની સ્થિતિ કરી, પછી તેની પાસે જ

ઊભા રહી મંદરાજને કહ્યું, ‘રાજન! રથ પર બેસો.’ મહાતેજસ્વી યશ્ય રથના અપમાન પર બેઠો. ત્યારપછી કહ્યું પણ્ય તેના ઉપર સચાર થયો. તે સમયે ત્યાં તે બંને તેજસ્વી વીરોત્તું સ્પર્ધામાન યદ્ધ રહ્યું હતું. મહારાજ સાથે ધોડાઓની લગામ લીધી અને કહ્યું રથ પર બેસીને ધનુષના ટંકર કરવા લાગ્યો.

ત્યારે દુર્યોધને કહ્યુંને કહ્યું, ‘વીરવર! હું સમજતો હતો કે મહારથી ભીષ્મ અને દ્રોણ અનુન અને ભીષ્મ-સેનને મારી નાખશે, પરંતુ તેઓ આ કાયને ન કરી શક્યા. હવે તમે કાં તો ધર્મરાજને કદ કરી લો અથવા અનુન, ભીષ્મને અને નકુળ-સહદેવને મારી નાખો. અરણ્ય હવે તમે મુદ્દ માટે પ્રસ્થાન કરો. તમારો જય થાઓ, કલ્યાણ થાઓ. તમે પાંડુપુત્રોની સમૂહને સેનાને હારમ કરી દો.’

કહ્યું દુર્યોધનની વાતનો રવીકાર કરીને રાજા કલને કહ્યું—‘મહારાજો! ધોડાઓને દાકિ, જેથી કું અનુન ભીષ્મ, નકુળ-સહદેવ, અને યુધિષ્ઠિરને મારી શકું. આજે પાંડવોના નાશ અને દુર્યોધનના વિજય માટે હું હજાર તીક્ષ્ણ બાણ છેરીશ.’

શક્ય ધોડાઓ—પૂનપુત્ર! તું પાંડવોત્તું અપમાન થા માટે કરી રહો છો? તેઓ તો સમસ્ત શક્યોના પારગત, મહાન ધનુર્ધર, રક્ષામાં પીઠ ન ભતાવનાર, અજેય અને અત્યંત પરાક્રમી છે. તેઓ સાક્ષાત ઇન્દ્રને પણ લાયકીત કરી શકે છે. જે સમયે તું ગાંધીવ ધનુષનો વજ્ર સમાન ભીષ્ણ ટંકાર શાંભળાય તે સમયે આ પ્રમાણે ગાલ વમાડાવતું બૂલી જઈશ. જે સમયે ભીષ્મ-સેન હાપાઓના દાંન ખેંચી કાઢીને તેન થી હાથાઓની સેનાનો સંહાર કરશે તે સમયે તું આ પ્રમાણે વાતો બનાવી શકીશ નહિ. જે સમયે તું ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર અને નકુળ-સહદેવને પોતાના તીક્ષ્ણ બાણોથી યત્ન-જ્ઞોનો સહાર કરતા જોઈશ તે સમયે આવી કાંઈ વાત રહી નહિ શકે.

શક્યના સારથીપણા નીચે કહ્યુંનું યુદ્ધભૂમિમાં પ્રસ્થાન અને બનેલું કટુ-સંભાષણ

સંલયે કહ્યું—રાજન! ત્યારે મંદરાજની આ બધી વાતોની ઉત્તર કરીને કહ્યું તેમને કહ્યું, ‘અરણ્ય હવે રથ આરણ થાવાશે.’

સંલય કહે છે—મહારાજ! ત્યારે મહાન ધનુર્ધર કહ્યું મુદ્દ માટે તૈયાર રહ્યો ત્યારે તેને જોઈને સમસ્ત કોરવવીરો હર્ષાનિ કરવા લાગ્યા. કહ્યું મુદ્દ

માટે નીડગતી જ આપના પક્ષના બધા વીરોએ પણ મુદ્દનો ભય ઊડીને દુઃખિ અને બેરોના. નાદ સાથે મુદ્દભૂમિ તરફ દૃષ્ટ કરી. તે સમયે સમૂહવૃં પૃથ્વી કમ-મગ્ધ લાગી તથા કહ્યુંના ધોડાઓ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા. ત્યાં કોરવેનો વિનાશ સ્વપ્નનારા અનેક ઉત્પાત થયો. પરંતુ દેવકીવંશ દેહકની છાદિ પર એવી મોહભળ

છવાય હતી કે તેમણે તેની કંઈ પણ પરવા કરી નહિ. કહેલું કૂચ કર્યા પછી દરેક રાજાઓએ જયધોષ કર્યો. ત્યારે રાજા કહેલું શરૂને સંજોગે કહેલું, ‘આ સમયે હું અચ્ચ-શચ્ચ ધારણ કરી રહ્યો બેઠો છું. હવે મને કુપિત થયેલા વજ્રેર ધન્વનો પણ ભય નથી. આ બીમ વગેરે ચોક્કાઓને સુદર્ભા પડેલા નોંધને અને સુદ કરવાની તત્પરતા થઈ રહી છે વાસ્તવમાં અણુનનો મુકાબલો. રણભૂમિમાં મારા સિવાય કોઈ કરી ચકતું નથી. તે સાક્ષાત્ હિમ રૂપાળા મૃત્યુના સમાન જ છે. આચાર્ય દ્રોણમાં અચ્ચસ આલનની કુશળતા, બળ, ધૈર્ય અને વિનય આદિ દરેક શુભ હતા, તેમની પાસે મોટામોટા અચ્ચ-શચ્ચો પણ હતા, પણ તેઓ કાળના મુખમાં ચડ્યા ગયા. તેમની પછી દરેકને હું કમળેર જ સમજું છું. અચ્ચ, બળ, પરાક્રમ, નીતિ અને મોટા હથિયાર પણ મનુષ્યને મુખ પડેલાડવામાં કમચ નથી. જુઓ, શુરુ દ્રોણાચાર્યમાં આ બધી વસ્તુઓ રહેલા છતાં પણ તેઓ શત્રુઓના હાથથી માર્યા ગયા. તેઓ અગ્નિ અને સૂર્ય સમાન તેજસ્વી, વિષ્ણુ અને ધન્વ સમાન પરાક્રમી, જુદરપતિ અને શુક સમાન નીતિ-કુશળ હતા, છતાં પણ શત્રો તેમની રક્ષા કરી ચકત્યાં નહિ આ સમયે દુર્યોધનનું બળ દીધું પડી ગયું છે. આવી રિધિમાં હું પોતાનું ઈર્તવ્ય સારી રીતે સમજું છું. હવે આપ શત્રુઓની સેના તરફ રથ આગળ વૃધારો. ત્યાં સત્યપ્રતિષ્ઠ રાજા મુધિગિર છે, ત્યાં બીમ-સેન, અણુન, શ્રીકૃષ્ણ, સાત્યકિ, સંનય વીર અને નકુળ-સહદેવ સુદના મેદાનમાં હવા છે. ત્યાં મારા સિવાય બીજો કોયે ચોક્કો તે બધા વીરોની સામે ટક્કર લઈ શકે છે. માટે મદરાજ! આપ રથને જલદીથી રણભૂમિમાં પચાવ, પાંચ અને સંનય વીરોની તરફ લઈ ચાલો. હું તેમને મારી નાખીશ અથવા આચાર્ય દ્રોણના માર્ગે પથરાજની પાસે ચાલે જઈશ, મૃતપ્રાપ્તનનન દુર્યોધન સર્વદા મારા રથાણુ માટે-અપલ કરતા રહે છે, તેમના માટે હું મારા પ્રિય ભોગ્ય અને કુસ્ત પ્રાણોને પણ ન્યોઝ-વર કરી શકું છું. મને આ શ્રેષ્ઠ રથ ભગવાન પરાશુરામજી આપ્યો હતો. તેમાં તરફ-તરફનાં ધનુષ, ખલ, ગદા, જાણ, ખડ્ગ અને મોટાં મોટાં હથિયારો રોમાં છે. ને સમયે તે ચાલે છે ત્યારે તેનાથી વજ્રપાત, કામાન બીજાં બાપરાદ બધા બાજે છે. મને કદેશ થોડો

બેઠોયો છે. તથા તેમાં ઉત્તમઉત્તમ બાણના ભાષાઓ સુશોભિત છે. આ શ્રેષ્ઠ રથમાં બેસીને હું અત્યંત જ અણુનને મારી નાખીશ, ને સ્વયં કાળ પણ અણુનને બચાવવ કષ્ટકરો તો હું તેનો. પણ નાથ કરી નાખીશ, અથવા બીજાની યોદ્ધાને જ પથરાઈમાં ચાલે જઈશ. વધારે શું કહું, ને તેના રક્ષણ માટે યમ, વરણ, કુબેર અને ધન્વ પણ પોતાના અનુયાયીઓ સહિત એક સાથે મળીને સુદર્ભામાં આવશે તો હું દરેક સહિત દરાવી દઈશ.’

ન્યારે સુદર્ભા ઉત્સાદમાં બરાહ કહેલું આવી પાંતો કરી ત્યારે તેને સાંભળીને મદરાજ દરયો અને -તેનો તિરસ્કાર કરી તેને વચમાં જ રોકીને કહેવા લાગ્યો,

‘કહું! બસ, હવે શુપ રહે તું નેશમાં આવીને ઘણી મોટીમોટી પાંતો કરી ગયો. બસ! થયાં નરભેદ અણુન અને કર્યા નરધમ તું એ તો જનાવ કે અણુન સિવાય બીજો કોયે કાણ છે. ને સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ભગવાનથી રક્ષાયેલા યાદવોના રાજબંધનમાંથી ભક્ષાકારે કૃત્ય પુર્યોત્તમની નાની બહેનનું દરણ કરી શકે તથા જલે લોહના અધીશ્વરોના પણ હથિયાર ભગવાન કંઈકરને શક માટે ભક્ષકારી શકે. ન્યારે [વરાટનગરમાં પુરુષશ્રેષ્ઠ બાણુને તમારી બધી સેના અને દ્રોણાચાર્ય, અશ્વધામ્ય, દેવજ બીમ સહિત તમને પરાસ્ત કર્યા હતા. ને સમયે

તે તેને કેમ જાણી ન લીધો ? હવે જાણે તારા વધ માટે જ આ બીજું શુદ્ધ ઉપરિચય થયું છે. જો તું રજુના બધથી લાગી નહિ જાય તો અવસ્થ માયો જાણ.

અદરાજના આ પ્રમાણેનાં શુદ્ધ-ભાવજીવી કોરવ સેના-પતિ કહ્યું અત્યંત કોવર્મા આવી બધા અને તેમને કહેવા લાગ્યા, ‘રહેવા દો, આ પ્રમાણે થા માટે બહુ ખોટા છે, હવે હમણાં જ માડું અને અર્જુનનું શુદ્ધ થવાનું જ છે. તેમાં જો તે મને દરાવી દેશે તો નમસ્કારી વાત સાચી ગણાયો.’ આના પર મદરાજે ‘એમ જ જાણો’ એટલું કહીને કાંઈ જતાણ આપ્યો નહિ. ત્યારે કહેવું શુદ્ધ માટે ઉત્સુક થઈને તેમને કહ્યું; ‘ચલુ ! રમ્યાલો.’

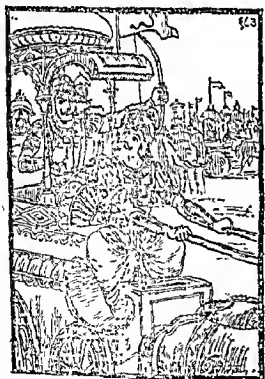
શુદ્ધ માટે રમ્ય કરતી વખતે કહ્યું પોતાની સેનાને ઉત્સાહિત કરવા માટે પાંચોના જેવો વીરો મને તેમને કહેવા લાગ્યો-‘જાણે તમારામાંથી જે કાંઈ મને સ્વેતકાંઠન અર્જુનને બોલે કહેવશે તેને હું મધે-પ ધન આપીશ જો એટલાથી પણ તેને તમિ નહિ થાય તો તે ઉપરાંત રત્નોથી બરેલું.’ એકે માડું આપીશ. જો તેનાથી પણ તેને થતે-પ નહિ થાય તો હાથીના સમૂહન જગવાન પ જગદેશો જોડેથી એક સેનાને રમ આપીશ. જો એથી પણ તે પ્રમથ ન થાય તો તેને સો હાથી, સો ગાયો, સો સુવર્ણ-મય રથ, સો કેશવગેશ અને હજુ-પુટ પેશ તથા સુવર્ણથી મરેલાં રાંધાંજાળી ચર સો દુષ્ટી ગાયો આપીશ. વળી આ બધાને મેળવીને પણ તે પ્રમથ ન થાય તો જે નીજ તે જતે લેવા કહેવશે તે આપી દઈશ. મારી પાસે પ્રુત, સી તમા બીજાં પણ જે જોગણાધને છે તે બધાં તથા તે જે વસ્તુ માગશે તે તેને આપીશ. જે પુરુષ મને કોઈકું અને અર્જુનને પતો મેળવી આપશે, તેને હું તે બંનેને મારીને નેમલું બધું ધન આપીશ.’ રણસેનમાં ઉભેલા કહેવું આવી આવી અનેક વાતો કહી તથા પોતાને ઔર શંખ વગાડે. તેને સંભળીને દુરોધન તથા તેના અનુયાયીઓ બહુ પ્રમથન થયા. બધી બન્ધુ દુનંતિ અને શુભેનાં જવાન થયા હતા, તથા મેઘજો સિંહ સમૂહન જાળનાં કરવા લાગ્યા.

ત્યારે મદરાજ કહો હાંતે કહ્યું, ‘અર્જુન ! તારે હાથીના સમૂહન જગવાન પ જગદેશી જોડેથી રથ આપવાની અવસ્થકતા નથી. અર્જુન અને જ તને દેખાશે. તું મૂર્ખતાથી જ કુપેરની માફક ધનહુદારતા મહે છે. જાણે અર્જુનને તો તું વિના પ્રાપ્તે જ દેખી શકે.

તું જે કુદિલીન પુરુષો સમાન પોતાનું બધું ધન આપી દેશ તેવાર થયો છે તેથી કિંતુ માનુષ પડે છે કે અપા-તને ધન આપવામાં જે રથ હોય છે તેની તને ખબર નથી. તું જે અપાર ધન આપવા કહે છે તેનાથી તો ધરો વધેરે કર. તું મોદરાજ તથા જ કુલ અને અર્જુન-ને મારવાની ક્ષમા કર છે. મેં એ વાત તો કહી નથી સંભળી કે કાંઈ દિવાલે શુદ્ધમાં સિંદને મારી નાખ્યો હોય. તને કરવા ચેષ્ઠ અને ન કરવા ચેષ્ઠ કામને કંઈ પણ વિવેક નથી. નિઃસંદેહ તારો કાળ આવી પહોંચ્યો છે. કાંઈ પણ જાતો રહેનારો પુરુષ ભયા આવી ઉઠ-પટાન વાતો બોલતો દરો ! તું જે કામ કરવા કહે છે તે કાંઈ પોતાની જાનજોના જાળી સમુદ પાર કરવા અથવા પહાડની શેષ ઉપરથી દુરવા-ક-ઉ તેના જેવું છે. જ્યારે સમ્યક્સાગી અર્જુન પોતાનું દિવ્ય ધનુષ લઈને સેનાને પીઠિત કરશે તમે તીક્ષ્ણ બાળોથી વિપરીત ત્યારે તને પમાતપ થશે. જે પ્રમાણે કાંઈ માતાની શેઠમાં મુદેથી જાગક મંદમાને પડવા કહે છે તે પ્રમાણે તું અઘા-નથી જ રથમાં ચડેલા તેજસ્વી અર્જુનને દરાવવાની વાત વિચારે છે જે પ્રમાણે કાંઈ દુનંદા પરમા બોનિાં વનમાં રહેનારા સિંહ તરફ જો તે પ્રમાણે તું પુરુષસિંહ અર્જુન વિરે જાગતી રહી છે. કહ્યું ! દુનંદા મેપાંની સાથે રહેનારું સિંચણ પણ જ્યાં સુધી સિંદને જોવા નથી ત્યાંસુધી પોતાને સિંદ સમાન જ સમજે છે. તે પ્રમાણે તે જ્યાંસુધી રથ પર ચડેલા કોઈકું અને અર્જુનને દેખ્યા નથી ત્યાંસુધી તું પોતાને સિંદ સમાન સમજ રહો છે. જે વખતે તારી નજર અર્જુન પર પડશે તે વખતે તું તત્કાલ જ સિંચણ જની જાણ. જે પ્રમાણે પોતપોતાની ચેષ્ઠતા અનુસાર લોકમાં ઉતર અને ગિલી, દુનંદા અને વાપ, સિંચણ અને સિંદ, મેપીડ અને હાલો, મિયા અને શ્વમ તથા વિગ અને અમત પ્રસિદ્ધ છે તે જ પ્રમાણે બધા લોકોને તારી અને અર્જુનની ચેષ્ઠતાની પણ ખબર છે.

કરશે આ પ્રમાણે નિરકર કરતાં તેનાં દાવ-(સેનાનાં શાસકો) જેનાં વાક્યો ઉપર વિચાર કરી રહેવું અત્યંત કપિન થઈને કહ્યું, ‘શ્વમ ! શુભાનોના કુંજને તો શુભ-વાન જ પારખી શકે છે, શુભાનોને તેની ખબર પડતી નથી. તમારામાં કાંઈકુંજ તે છે નહિ. એથી તમને શુભ-અર્જુનનું દાવ શું હોય ? મારે ! અર્જુનનાં કૈટભિયાં, અગ્રે, ચક્રમ, ધનુષ, જાળ અને વીરકને જેટલાં હું

જાણું છું તેટલાં તમે નથી જાણી શકતા, મારાં આ ભવંર બાજો મનુષ્યો ધોડાઓ હાથમાંનો અંદર કન્યા, અર્ધત જીવણ અને કવચ તેમજ હાડકાંને પથ્થરો ફોડી નાખે તેવાં છે. હું રેષે ભરાતાં તેમનાથી પરંતરાજ મેરને પથ્થરો નોરી શકું છું પાતુ અનુન અને શ્રીકૃષ્ણને જોડીને હું કેર્ધ બીજા પુરુષ પર તેમના પ્રયોગ કરી કરીશ નહિ. કારણ કે સંપૂર્ણ વૃણીરંશીઓની શક્તી શ્રીકૃષ્ણને આશ્રિત છે અને સમસ્ત પાંડવે ના રિજયનો આધાર અનુન પર છે મારા સિવાય એવો કોણ ને આ બંનેને મુકમાં પાછા હકરી શકે અનુનનો પસે ગાડીવ ધનુષ છે અને શ્રીકૃષ્ણ પસે સુર્યન ચક્ર. પરંતુ તે બીજા પુરુષોને જ ડરાવનારી ચીજ છે મને તો તેનાથી ધર્મ જ થાય છે. તમે તો કુટ રાજાવવા, મૃત્યુ અને મોટામોટા મુદ્દાઓ અનભિમ્ત છો. આ સમયે ભવથી આડગાઇ ગયા છો અને ડરના કારણે જ આટલી બધી બેફામ વાતો બનાવી રહ્યા છો. જ્યારે પાંડવો દેશમાં ઉપનન થયેલા કારિયકુદ્ધક કે દુયુધિ યજ્ઞ કે હું આ બંનેને મારીને આજ લાકણ્યુઓ સહિત તમારું કામ પથ્થર ખતમ કરી દઈશ. તમે અમારા ગુન હોવા છતાં

પણ મિત્ર જેવા નથી અને શ્રીકૃષ્ણ અને અનુનથી ડરાવી રહ્યા છો. આ વાત પટેલાંથી જ મારા સાંભળ-

વામાં આવેલી છે કે મદ્ર દેશના મળ્યસો કુદ્યમિતના અમલ્ય બેલનારા અને કુટિષ હોય છે તથા મરજુના હેરશા સ્વાક મુંઘી પોતાની કુદના હોડા નોવી. તે અનુપક લોકો ગદિરાપાન કરી દસે બે, બૂરો પાડે છે, હેરપટાં બીજા માથે છે. મન મનની આચરણ કરે છે અને પરસ્પર, અસ્વીચ વાને કપાં કરે છે. તેઓમાં બલા, ધર્મ કેવી રીતે રહી શકેના હશે ? તે લોકો તો પોતાના ધર્મક અને નીચ ક્રમે માટે પ્રસિદ્ધ છે. એટલા માટે તેમની સાથે વેર અથવા મિત્રતા ન રાખવી ભોધ્યો. તેઓમાં રનેદ નામની તો કાષ્ઠ વસ્તુ છે જ નહિ. જ્યારે કેટલાં મનુષ્યને વીંછી કરડે છે ત્યારે લોકો તેનું વિષ બિતાવવા માટે આ મંત્ર બોલે છે- મદ્રે વીંછી ! ને પ્રમાણે મદ્રદેશના લોકો સાથે મિત્રતા નથી થઈ શકતી તે પ્રમણે હવે તારૂં વિષ નટ થઈ મથું છે, કારણ કે મેં અપરંવેના મંત્રથી તેની શાન્તિ કરી દીધી છે. તેથી આ વાત બરાબર જ જણાય છે. મદ્રદેશની જાઓ પથ્થર બદલે અસ્વીચારિણી હોય છે આથી તેમના મળ્યો જન્મ સમને છું કમની વાત કેવી રીતે બોલી શકે ?

‘હું’ શુદ્ધિમાન રાજા દુર્યોધનનો પ્રિય મિત્ર છું. મારા પ્રાણ અને સપત્તિ તેમના જ માટે છે. પરંતુ માનુષ પડે છે કે તમને પાંડવો પોતાની તરફ ફોડી દીધા છે આથી તમે અમારી સાથે દરેક પ્રકારે યજ્ઞ જેવું વર્તન કરી રહ્યા છો. પરંતુ બાદ રાખો કે જેવી રીતે નારિતક લોકો કાષ્ઠધર્મક પુરુષને ધર્મપથથી વિચલિત કરી શકતા નથી તેવી રીતે તમારા જેવા સંકેડા પુરુષો પથ્થર અને સમામથી વિમુખ કરી નહિ શકે. યજ્ઞવર પરશુ રામજીએ મને સંભામમાં પાંડવ બતાવી દેલ્યામ. ડરના પુરુષો પોતાની ને સદ્ગત માથે છે તે બતાવી હતી તેનું મને આને પથ્થર અમરજી છે. હું તો એમ સમજું છું કે તમે લોકોમાં એવી કાષ્ઠ વ્યક્તિ નથી કે ને મને આ કામથી હટાવી શકે. એટલા માટે તમે મુખ રહે હું તમને મારીને માંસહારી જીવને દવાસે કરી દે. પરંતુ એક તો મને મારા મિત્ર દુર્યોધન અને રાજા ધૃનસજીના કામને આશ છે. બીજું, તમને મરજીની મારી નિન્દા થશે, ત્રીજું, મેં કામા કરવાનું વચન આપ્યું છે-આ તથા કારણેથી જ તમે હલ મુંઘી જીવો છો. પરંતુ ફરીથી આવી વાતો કહેશો તે હું મારી જ દાસ્ય મરજી તમને મથું મૃત્યુ પર પાડી દઈશ. ત્યારપછી કહે’ રાજ્ય ચક્રને કહ્યું, ‘સાલો, રમ દીધો.’

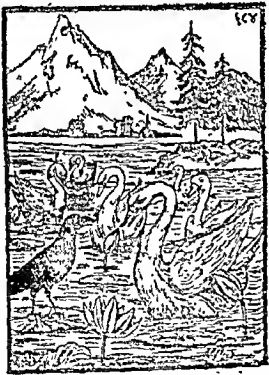
રાજ શલ્યનું કલ્પનું એક હંસ અને કામડાનું ઉપાખ્યાન સંભળાવતું

શંકરે કલ્પ—નાનું કલ્પના આ વચને સંભળાને રાજ શલ્યે તેનેએક દુષ્ટાન્ત સંભળવતાં કલ્પ—'કુલકલકે કલ્પું !' તને એક દુષ્ટાન્ત સંભળાવું હું કહે છે સુમદના તટ પર કેટલાક ધર્મસંરાજના રાજ્યમાં એક ધનધાન્યસમૃદ્ધ વૈશ્ય રહેતો હતો, તે ધન વગેરે કરનાર, રાની, દામપત્ની, પોતાના ઈર્ષામાં રિપત, પરિત્રાન્તા તથા સમસ્ત જીવો ઉપર દયા કરનાર હતો, તેને એક નાનો છેકરા હતો તે એક કામડાને પોતાનો એક ભાત, દહી, દૂધ અને ખીર વગેરે નાખતો હતો. તે ખાઈ ખાઈને કામડા; પૂત્ર હુલ-પુલ થઈ ગયો અને ધર્મમાં બતાઈને ખીલ કામડાએનું અને પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ પછીએનું અખ્યાન કરવા લાગ્યો એક વખત તે સમુદ્ર-તટ ઉપર માનસરેવરમાં રહેનારા હંસ આલ્યા ત્યારે પોતાને કેટલાક માનનાર તે ધર્મી કામડાએ તે હંસને કહ્યું, 'આલો, આને આપણે કામડાનો શાંત બહોલો, આ સંભળી ત્યાં આવેલા બધા હંસ હમો પડ્યા અને તે મૂખ કામડાને કહેવા લાગ્યા, 'અમે માનસરેવરમાં રહેનારા હંસ છીએ અને આખી પૃથ્વી ઉપર કામડા કરીએ છીએ, અમારી લખી બીને લીધે બધા પડીએ

અમારું રંગન કરે છે, બાહ ! તું એક કામડો રહીને બાજવાનું હંસને કામડાની ચરતમાં આ માટે આમંત્રણ આપે છે ? કહે તે બધા કે તું અમારી સચે કેવી રીતે બીડીય ?

હંસની વાત સંભળીને કામડાએ તેમને વારંવાર ધિક્કાર્યા અને પોતે ચૂક જાતિને હેવા ઉતાં પોતાની બાજુ દાંડો દેવા લાગ્યો, હું તે એકસો એક પ્રકારની રીતે બીડી થઈ છું, તે દરેક રીતો સોસો ચેતનની અદ્ભુત અને સુંદર છે તેમથી કેટલીકનાં નામ આ પ્રમાણે છે: ઉડીન (જાંચે બેંડુ), અચીન (નોચે બેંડુ), પ્રીન (ચારે તરફ બેંડુ) રીન (સપાટ બેંડુ), નીડીન (ધીરે ધીરે બેંડુ), સડીન (લલિત ગતિથી બેંડુ), તિપગૂડીન (નાંચી રીતે બેંડુ) વિડીન (ખીલની ચાલની નક્કર કરતાં બેંડુ), પરિડીન (ખાંચે બેંડુ) અચીડીન (સમેતી બેંડુ બેંડુ), મહાડીન (પણા વેગથી બેંડુ), નિડીન (પાંખો દલાવ્યા કરના બેંડુ), અતિડીન (અચેતની બેંડુ), સડીનડીનડીન (સુંદર ગતિથી થઈ રી પછી ચક્કર લગાવી નીચેની તરફ બેંડુ), સડીનડીનડીન (સુંદર ગતિથી આરંભ કરી પછી ચક્કર લગાવી બેંડુ બેંડુ), રીન-વિડીન (એક પ્રકારની ઈર્ષા ખીલ પ્રકારની બેંડુ (ખાંચે), સમ્પાત (સમુદ્ર સુંદરતાથી બેંડીને પાંખો ફેલાવે), સમુદ્રિય (સમુદ્ર ઉપરની બેંડુ બેંડુ પછી નીચેની બેંડુ બેંડુ), બાંતરિયાક (કાઈ લક્ષ્યને સંકેત કરી બેંડુ), ગતિગત (કાઈ લક્ષ્ય સુધી બેંડીને પાંખો આવડું) અને ગતિગત (પછે અલો) વગેરે હું, તમારી સચે બધી ગતિઓ દેખાડી, ત્યારે તમને મારી સહિતનો અલગ આવજો, આપણો હું કોઈ પણ ગતિથી આકાશમાં બીડી થઈ છું, તમને જે શોધ લાગે તે ગતિ કહે અને બતાવો કે હું કઈ ગતિથી બેંડુ ?

કામડાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, પછી એક હંસ બોલે કહ્યું, 'શરણ ! તું અલ્પ એક સો પ્રકારની ગતિઓ બતાવે છે, બધા પડીએ તે એક જ પ્રકારની ગતિ બતાવતાં હોય છે, હું પણ એક પ્રકારની ગતિથી બેંડી થઈ, ખીલ કેઈ ગતિનું અને કાન નથી, તને જે રીતની ગતિ પસંદ હોય તેવાથી બેંડુ.'

આ સંભળી ત્યાં જ બીજા કાગડાઓ હતા તેઓ હસી પડ્યા અને કહેવા લાગ્યા, 'બાપા આ હંસ એક જ પ્રકારની શતિથી સો પ્રકારની ગતિને કેવી રીતે છૂટી શકશે ?' હવે તે કાગડા અને હંસ ઢોડ જાળીને બેઠા. કાગડા સો પ્રકારની બીજી પ્રેક્ષકોને આકર્ષાયેલો કરવા લાગ્યો તેવા હંસ પોતાની એક જ પ્રકારની મૃદુલ ગતિથી બેઠી રહ્યા હતા. કાગડા કરતાં તેની ગતિ મંદ હતી. આ જોઈ કાગડાઓ હસીને તિરસ્કાર કરતાં આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા, 'આ હંસ બેઠો તો ખરો, પરંતુ કાગડાની ગતિથી તો તેની ગતિ આટલી બધી મંદ છે.' આ સંભળી હંસે ઉતરોઉતર વેગ વધારી પશ્ચિમે ખાલુ સમુદ્ર ઉપર ઉડ્યું ચાલ્યું. આ સાંભળી ગતિમાં કાગડા બેઠાબેઠા ચાલી ગયો. તેને વિશ્વાસ લેવા માટે ક્યાંયે કાગડા પુરુષ દેખાયું નહિ. આથી તેને ઘણી ખીંક લાગી. તે વિચારવા લાગ્યો કે, 'હું ચાહીને કદાચ આ સમુદ્રમાં તો પડી નહિ જાઉં ?'

ખતે તે ખૂબ થાકી જવાથી હંસની પાસે આગ્યો. તેની આવી ખરાબ સ્થિતિ જોઈને હંસે સમુદ્રમાં જાતે જ સ્નાન કરી, તેને જવાની લેવાના વિચારથી કહ્યું, 'ભાઈ ! તમે તમારી અનેક પ્રકારની ગતિઓને ઉલ્લેખ કર્યો, પરંતુ તેનું વર્ણન કરતી વખતે તમારી આ યુદ્ધ ગતિનો ઉલ્લેખ કેમ ન કર્યો ? ભાઈ, આ સમયે તમે 'ક્રમ' બેઠી બેઠી રહ્યા છો, જેથી વારંવાર તમારી ચાંચ અને પાંખો પાણીથી પથળા જાય છે.'

કહ્યું ત્યારે તે કાગડાએ હંસને કહ્યું, 'ભાઈ હંસ ! હું તો કાગડા છું. વ્યર્થ કા કા કર્યા કરું છું. હું મારા ખાલુ તમને સોંપું છું. તમે મને ક્રમ રીતે આ સમુદ્રમાં કાઢી મૂકી લઈ જાઓ.' આ પ્રમાણે કહીને તે સમુદ્રમાં પડી ગયો. આ જોઈને હંસે કહ્યું, 'કાગડા ! હું તો મોટી જાગ્રત મારી કહેતો હતો કે હું એકસોએક પ્રકારે બેઠી જાઉં છું. તો પછી અત્યારે આ પ્રમાણે થાકીને કેમ પડી જાય છે ?' કાગડાએ પીડિત ચર્ચને કહ્યું, 'હંસ ! હું એકવાર ખાઈને એવા ધગધગી બની ગયો હતો કે હું મને સક્ષાત ગરક સમાન માનવા લાગ્યો હતો. આથી મેં અનેક કાગડાઓ અને બીજા પક્ષીઓનું પગ પકું જ અપમાન કર્યું હતું. હવે હું તમારે કરજી છું. તમે મને ક્રમ યાત્રા તદ્દ પર પહેંચાડી દો. ભાઈ ! જો હું છત્તો-જમતો મારા દેહમાં પડેલી

જાગ્રત તો પછી કદી કેંદ્રનું અપમાન કરીશ નહિ. હવે ક્રમ રીતે તમે મને આ આપત્તિમાંથી બચાવી દો.'

આ પ્રમાણે કીન વચનો કહીને તે અચેત બની વિશ્વાસ કરવા લાગ્યો. તેને કા કા કરતો અને સમુદ્રમાં જઈને જોઈને હંસને દયા આવી ગઈ. તેણે તેને પાંખથી પકડીને ધીરેથી પોતાની પીઠ પર ચઢાવી લીધો. પછી તેઓ જે જગ્યાએથી ચરત લાગ્યા બેઠા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચીને હંસે કાગડાને નીમે બેઠાંથી અને તેને ઘેર આવી પોતે ક્રમ દ્વાર દેશમાં ચાલ્યો ગયો.

કહ્યું આ પ્રમાણે એકવાર ખાઈને પુણ થયેલા તે કાગડા હવે પોતાના બળ અને વીરતાનો ધમકા બંધીને શાન્ત થયો. જેવી રીતે પૂર્વકાળમાં તે કાગડા પૈરોનું એકું ખાતો હતો તેવી રીતે તને પગ પુતરાપૂત્રના પુત્રાએ તેમનું ઉચ્ચિષ્ટ ખવડાવી ખવડાવીને પાળ્યો છે. આથી હું તારા સમક્ષ અને તારી બેઠેલાએ જોય પ્રસંગેનું પણ અપમાન કરે છે. વિરાટનગરમાં તો રોળાચાર, અપત્યાચાર, કૃપાચાર, ભીષ્મ તથા બીજા રોરો પગ તારી રક્ષા કરી રહ્યા હતા, તે સમયે તો એકલાએ જ અનુનંદનું નિકંદન કેમ શકી ન નાંખી ? તે સમયે તારું પરાક્રમ ક્યાં ચાલ્યું ગયું હતું ? જ્યારે

સમયમનુભિમાં અચ્છુન તારા બાઈનો વર યોગ્યે સમયે સમસ્ત કોરવ ચોદાખોની સમે સોથી પડેલાં તો તું જ બાગી ગયો હતો. આ પ્રમાણે દેનવનમાં ગન્ધર્વોના અક્રમણ્ય વખતે પણ બધા કોરવાને છોડીને પડેલાં તે જ પીડ દેખાડી હતી. તે સમયે પણ અચ્છુને જ ચિત્તસેનાદિ ગંધર્વોને પુદ્ધમાં પરાસ્ત કરી દુર્યોધન અને તેમની રાણીઓને છોડાવી હતી. પરશુરામજીએ રાજ્યોની સમાધાં શ્રીકૃષ્ણ અને અચ્છુનનો જે પુરાતન પ્રમાણ રહ્યો હતો તે તે તે સાંભળ્યો જ હતો. તે સિવાય બીમ અને કોણ પણ રાજ્યોની આગળ તે બંનેની અક્રમણ્યતાનું વચ્ચુંન કરતા હતા, તે વાતો પંચુ તે વરંવાર સાંભળી જ છે, હું તને એવી કેટલીયે વાતો બતાવુંકે જેથી તને

જાણશે કે અચ્છુન તારા કરતા કેટલાય ગણો શ્રેષ્ઠ છે. હવે થોડી જ વારમાં શ્રીકૃષ્ણ અને દુનિતનદન અચ્છુનને તું તેમના શ્રેષ્ઠ રથ પર બેઠેલા જોઈશ. માટે જે પ્રમાણે કમળો છુદાઈમાન હસને કરશે ગયો હતો તે પ્રમાણે તું પણ શ્રીકૃષ્ણ અને અચ્છુનનો આશ્રય લઈ લે. જે સમયે તું એક જ રથ પર બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અચ્છુનને પુદ્ધમાં પરકષ જમાવતા જોઈશ તે સમયે આવી વાતો બતાવી કપાઈ નહિ. જેમ આગિયો સ્વા અને ચન્દ્રમાનો તિરસ્કાર કરે તેમ તું મૂર્ખતાથી તેમનું અપમાન ન કર, મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ અને અચ્છુન પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તું તેમનો તિરસ્કાર ન કર અને આવી મેડી મેડી વાતો મોઝવી છોડી દે.

કચ્છી વાને શબ્દયતુ કટુ-સંભાષણ
સંજયે કચ્છી-મહારાજ! શબ્દયતી આ અપ્રિય વાતો સાંભળીને રહેશે કચ્છી-રામ! અચ્છુનનો રથ હાંકનાર કૃષ્ણનું બળ અને અચ્છુનના દિગ્બાજોને જોઈશું કે જાણું છું તેટલાં તમે તેને નથી જાણના. હું તે બંનેની સાથે નિઃશંકાય થઈ સંધામ કરીશ પરંતુ રિષિવર પરશુરામજીએ મને જે શાપ આપ્યો છે તે આજે મને ધણો જ દુઃખી કરી રહ્યો છે. પૂર્વજનમાં હું દિગ્બાજોની પ્રતિષ્ઠા માટે બ્રાહ્મણનો વેષ ધારણ કરી પરશુરામજીને ત્યાં રહ્યો હતો, તે સમયે અચ્છુનનું દિવે કરવા માટે ત્યાં પંચુ ધન્દે જ મારા કામમાં વિનં નાખ્યું હતું. એક વર પુરુષ મારી સાધળ પર માથું રાખી સડે રહ્યા હતા, તે વખતે તે બેઠેલા કાપના રૂપે આવીને મારી સધળ ઉપર કરચ્યો. તેના જોરથી કરચાથી મારા શરીરમાંથી ઘોઘીની ધારા વહેવા લાગી. પરંતુ યુરુતી નિંદાનો અંગ શાપ એ બાપથી હું જરા પણ હાલ્યો નહિ. જાણ્યા પછી તેમણે તે બધી વાત જાણી. મને આવો ધૈર્યવાન જોઈને તેમણે કહ્યું, 'અરે! તું બ્રાહ્મણ હોઈ શકે જ નહિ. સાચેસાચું કહે તું કેઈ જાતિનો છે?' ત્યારે મેં તેમને સાચે-સાચું કહી દીધું કે, 'હું સત-જીવ' મારી વાત સાંભળીને મહાત્મજી પરશુરામજી કોઈમાં ભરાઈ ગયા અને મને શાપ આપ્યો કે 'સત! તે બ્રાહ્મણનો રથ ધારણ કરીને આ બ્રહ્મજી આસ ક્યું છે, એથી ન્યારે કામ પાસી ત્યારે તને તેનું રંધણ રહેશે નહિ.' આથી આ અત્યંત બપંદર ધીર સંધામ વખતે હું તેને જીતી ગયો છું. શબ્દ! અરેત-

અને દુર્યોધનનું તેમને સમજવડું
વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો આ અચ્છુન ધણે જ પરાક્રમી બીજા અને બધાની સંહાર કરનાર છે. જાણ્યો છે કે આજે ધણું તુમુધ યુદ્ધ થશે બીજા તે અનેક ક્ષત્રિય વીરોને નષ્ટ કરી નાખશે, છતાં પણ સત્યપ્રતિષ્ઠા અચ્છુનની સાથે હું અવશ્ય સંધામ કરીશ અને તેને મૃત્યુના મુખમાં નાખી દઈશ, મને એક બીજું અંતર પણ મળ્યું છે, તેનાથી હું સંધામનુભિમાં અતુલ તેજસ્વી અચ્છુનને મારી નાખીશ. શાપ! હું સંધામ-જમિમાં અચ્છુનની સાથે જ્ય અથવા મૃત્યુને સામે રાખીને યુદ્ધ કરીશ. મારા સિવાય કોઈ બીજો કોઈ વીર નથી જે ધ્વંસ સમાન પરાક્રમી પાશંતી સામે એકલો રથ ઉપર ચડીને યુદ્ધ કરી શકે. તમે તો નવાં મૂર્ખ અને ખૂદ છે, તમે મને અચ્છુનના બળ-પરાક્રમની વાતો શા માટે સંભળાવો છો? હવે હું જાતે જ સંધામનુભિમાં તેના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થઈ ક્ષત્રિયોની સલામતો તેનું વચ્ચું કરીશ. જે પુરુષ અપ્રિય, નિષ્કુર, કુદ, આસેષ કરનાર અને ક્ષમાશીલોનો તિરસ્કાર કરનાર હોય છે તેના જેવા સેંકડોને પણ હું મારી લેશા ગેળી રડે છું. પરંતુ આજે કેવળ સમય જોઈને હું તમને ક્ષમા આપી રહ્યો છું. મારો તો તમારી સાથે ધણો સરળ વર્તન છે પરંતુ તમે વર્જિતવાદી વાતો કરી રહ્યા છો, તમે ખૂબ જ મિતરેહી છો. મિત્રતા તો સાત પ્રકાર સાથે ચાલવાથી થઈ જાય છે. અત્યારે ધણો જ કઠોર સમય આવી ગયો છે. રાજા દુર્યોધન રથજમિમાં આવી ગયા છે, હું

તેમના વિજયની હઠાથી અહીં આગે છું પરંતુ તેને તો અનુનની જ શુભાચા ગમે જાઓ છે. આજે વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે હું અનુન પર માડું અપ્રમેય અને અપ્રમેય શ્રદ્ધાસ્ત્ર છોડીશ. આ અસ્ત્રના પ્રભાવથી હું દાયમાં દૈવ લીધેલ વન, પાશ ધારણ કરેલ વરુણ, મહાધર ક્રોધ અને વજ્રવારી હન્ટથી તથા ખીલ ગોધી આતતાથી શત્રુથી પણ ડરતો નથી. આથી મને શ્રીકૃષ્ણ અને અનુનથી પણ કોઈ પ્રકારનો ભય નથી.

પરંતુ મને એક ભય અવશ્ય છે—એક વખતે હું યુદ્ધમાં વિજયના ઉદ્દેશથી અસ્ત્ર મેળવવા માટે ફરી રહ્યો હતો. તે સમયે અનેક બીષણ બાણ છોડવાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં મેં જુલથી એક હોમધેનુના વાહરડને બાણ મારી દીધું. બિચારું વાહરડું નિર્જન વનમાં ચરી રહ્યું હતું. આ જોઈ તેના મોહક બ્રાહ્મણે કહ્યું, કે, 'તમે આ નિરપરાધ હોમધેનુના બચ્ચાને માર્યું છે તેથી સંક્રમમાં લાગીપડતા તમારા રમતું પૈડું પૃથ્વીમાં

ધુની જશે અને તમે મોટી આપત્તિમાં પડી જશો' બ્રાહ્મણના તે પ્રત્યક્ષ સાપથી મને જાણે પણ ભય હતો. મને છેલ્લો બળદ આપવા માંડ્યા પરંતુ તેથી હું તેને પ્રસન્ન કરી શક્યો નહિ. મેં પશુ સત્કારપૂર્વક તે બ્રાહ્મણને મારું ધર અને જેણે-શામ્ભીએ સહિત બધી સમર્પણ આપવા કહ્યું.

તેણે તેને લેવાનું સ્વીકાર્યું નહિ. આ પ્રમાણે અપાર હું ખીલ પણ અપરોપીય મારો અપરાધ ક્ષમા કરાવવા લાગ્યો. ત્યારે તે બ્રાહ્મણે કહ્યું, 'સતપુત્ર! મેં જે વાત કહી છે તે ફેરવી સકારો નહિ, મિત્રા વાણી પ્રખ્યાત નાશ કરે છે એ હું મારા કથનને મિત્રા કરી છંદ તે મને પાપ લાગશે. આથી ધર્મની રક્ષા માટે હું શુદ્ધ બોલી શકતો નથી, મને શુદ્ધ બોલાવી તમે મારી બ્રાહ્મી ગાંતો ઉચ્છેદન કરો. જન્મમાં કોઈ પણ બ્રાહ્મણ મારી વાતને મિત્રા નહિ કરી શકે. આથી હવે તમે શાન્ત થઈ જાઓ.'

'એકે તમે મારો તિરસ્કાર કર્યો છે તો પણ મેં સૌહાર્દવદ્ધ તમને આ પ્રસન્ન સંબળાવ્યો છે. હવે તમે ચૂપ રહો અને આગળની વાત પર ધ્યાન આપો. તમે મારા સાથી, રત્નો અને મિત્ર છો, આ તથ્ય કારણથી જ હજી શુધી હતવા રહ્યા છો, આ સમયે શાન્ત ક્યોધનના બહુ મોટા કામની જવાબદારી પણ મારા જ ઉપર છે, હું તમારા મોઢા વચનોને લાભ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો છું. ઇત્યુએ પર વિશ્વસ તો હું તમારા જેવા દમરો શમ્યોની સંઘાતના વિના પણ મેળવી શકું છું પરંતુ મિત્રના દ્રોહ કરવા એ મોટું પાપ છે. આવી તમે હજી શુધી હતવા છો.'

શરણે કહ્યું—શરણ! તું તારા શત્રુઓ વિશેષાં જે કંઈ કહી રહ્યો છે તે બધા તારા અકબાદ જ છે. હું દમરો કહોનાં સંઘાતના વિના પણ શુદ્ધમાં શત્રુઓને છત્તી કરું છું.

મદરાજના આ પ્રમાણે મહેવાથી કહ્યું તેમને મારા વાક્યો કહેવા લાગ્યો. તે બોલ્યો, 'મહારાજ! હું જે વાત કહું છું તેને જરા ધ્યાન કહ સંભળો. આ વાતની અર્થો મેં મહારાજ પુતરાપૂ પાસે સંભળ્યો હતો: એક વખત તેમના મહેલમાં કેટલાક બ્રાહ્મણો અનેક અદ્ભુત દેશો અને પ્રાચીન ઇલાઓનું વર્ણન કરી રહ્યા હતા, તેમાં એક ધરણ બ્રાહ્મણે વાહીક અને મદ્રિકની નિન્દા કરતાં કહ્યું હતું કે—'જે દિમાલય, જા, સરસ્વતી, યમુના અને કુરુક્ષેત્રની બહાર સિન્ધુ અને તેને મળતી પાંચ નદીઓની વચ્ચે આવેલો વાહીક દેશ છે તે ધર્મશીલ અને અપવિત્ર છે. તેનાથી હમેશાં દૂર રહેવું જોઈએ. હું એક ગુપ્ત ડાય' માટે કેટલાક દિવસ વાહીક દેશમાં રહ્યો હતો, તે સમયે મેં ત્યાંના લોકોના આચાર-વિચારના વિશે પછી વાતો બહુ લીધી હતી. ન્યાં સાક્ર

ગયો અને તેણે શલ્યની વાતનો મોઢાં-ઉતર આપ્યો નહિ. શલ્યને કહ્યું હસીને સમ્યકે ફરીથી રથ આગળ
:શલ્યે પણ પોતાનું મુખ શમુઓ તરફ ફેરવી દીધું. ત્યારે હાકવાની આવા આવી.

કૈરવસેનાની વ્યૂહરચના, કહ્યું અને શલ્યની વાતચીત અને બન્ને બાબતોના વીરોનું યુદ્ધ

શંભુ, કહ્યું છે—મહારાજ! ત્યારપછી કહ્યું પંડવોનો અડપમ વ્યૂહ ભોલો. આ વ્યૂહ શત્રુઓનું આક્રમણ સહન કરી શકે તેવો હતો. ધૃષ્ટદ્યુમ્નએ વ્યૂહની રક્ષા કરતો હતો. તેને જોઇ કહ્યું સિંહના જેવી બળના પરતો આગળ વધ્યો. પોતાનું મુદ્ધમાતૃપાં જતાવતાં તેણે કૌરવ સેનાનો વ્યૂહ રમ્યો અને પાંડવ સૈનિકોના સંહાર કરતાં મુધિધિરને પોતાની જમણી બાજુએ કરી દીધા.

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંભવ! રાધાનન્દન કહ્યું પાંડવો તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે મહાન યુધ્ધરોનો સમનો કરવા કેવો વ્યૂહ બનાવ્યો? વ્યૂહની બન્ને બાજુએ તથા તેની બાજુબાજુ મધ્યમાંથી વીરો ઊભા રહ્યા? પાંડવોએ પણ આરા પુત્રોની સામે કેવો વ્યૂહ બનાવ્યો હતો? પછી બન્ને સેનાઓનું અત્યંત દારૂણ યુદ્ધ કેવી રીતે શરૂ થયું? તે વખતે અર્જુન ક્યાં હતો કે જેથી કહ્યું મુધિધિર ઉપર અલ્પ કરી શકે? ને અર્જુન ખાશે હોત તો તેમની પાસે કેાણુ જઈ શકત?

શંભુએ કહ્યું—મહારાજ! આપની સેનાના વ્યૂહનું વર્ણન સાંભળો. કૃપાચાર્ય, મગધદેશના યોદ્ધાઓ અને કૃતવર્મા વ્યૂહના જમણા ભાગમાં હતા, મદારથી શકુનિ અને તેનો પુત્ર ઉલ્ક મળકતા સાથા ઈર્ષ ગાંધારદેશના શીરસવારો તથા પર્વતીય યોદ્ધાઓ સથે આપની સેનાનું રક્ષણ કરતા હતા, એ પ્રમાણે લગભગ કુશળ યોધાસહ જંગમ સશસ્ત્રો વ્યૂહની ડાબી બાજુ હતા. કામ્રોજી, શકો અને યવનો તેની રક્ષામાં હતા, તેઓ રથ, ધોડા અને પાષટગથી યુક્ત હતા. કહ્યું વચ્ચે ઊભો હતો, તે સેનાના મુખનું રક્ષણ કરતો હતો, કહ્યુંનો પુત્ર તેનું રક્ષણ કરતો હતો. પીળી આંખોવાળો કુશલસન હાથીપર રથાર બઈ અનેક સેનાઓથી ઘેરાયેને વ્યૂહના પાછળના ભાગમાં ઊભો હતો. તે પાછળ દુર્યોધન પોતે જ હતો. તેની રક્ષામાં તેના મહાબળશાન બાઈઓ મદ અને કેમ વીરગતી સેના યદને ઊભા હતા. અશ્વત્થામા, કૌરવોના મુખ્ય મહારથીઓ, પાતેલા હાથીઓ અને

રાત્રીર ઝલેઓ દુર્યોધનની રથ-સેનાની પાછળ આવતા હતા. આ પ્રમાણે અનેક યોદ્ધાવારો રથો, અને સમસ્તેલા હાથીઓથી યુક્ત આ વ્યૂહ દેવતાઓ અને અશ્વોના વ્યૂહ જેવો શોભી રહ્યો હતો.

ત્યારપછી સેનાના મોં આગળ કહ્યુંને જાતેલોં જોઈ રાત્રી મુધિધિર અર્જુનને કહેવા લાગ્યા, 'અર્જુન! ને તો ખરો, સંશ્રામમાં કહ્યું કેવો વિશાળ વ્યૂહ બનાવ્યો છે. મોરચાઓમાં મોઢાંવાળેલા સૈનિકોથી આ શત્રુસેના કેવી શોભી રહી છે! આ જોઈ આપણે ક્ષેત્રી નીતિ રાખવી જોઈએ કે જેથી શત્રુઓની આ મહાસેના આપણને હરાવી શકે નહિ.'

રાત્રીએ આ પ્રમાણે કહેતાં અર્જુનને હાથ નેડી કહ્યું. 'આપે ને આરા કરી છે તેમ જ ખરો,' મુધિધિર બોલ્યા-તું કહ્યું સથે, ભીમસેન દુર્યોધન સાથે, નકુળ રથસેન સથે, અને સહદેવ શકુનિ સાથે યુદ્ધ કરે. શતાનીક કુશલસન સાથે, સાન્ધિક કૃતવર્મા સાથે, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અશ્વત્થામા સાથે, તથા હું કૃષ્ણાચાર્ય સાથે લડીશ. દ્રોહીના બધા પુત્રો શિખંડીને સાથે લઈ કૃતરાષ્ટ્રના બીજા પુત્રો સાથે યુદ્ધ કરે. એ પ્રમાણે આપણા પક્ષના મુખ્યમુખ્ય યોદ્ધાઓ શત્રુવીરોનો સંહાર કરે.'

ધર્મરાજએ આ પ્રમાણે કહેતાં અર્જુનને 'તથાસ્તુ' કહી તેમની આરા રવીકારી લીધી અને સૈનિકોને પણ એ પ્રમાણે ફરમાવી આજ્ઞા કરી. પછી તે પોતે જ વ્યૂહના મુખ આગળ જવા નીકળ્યો. મદારથી અર્જુનને આવતો જોઇ શલ્યે રજોન્મત કહ્યુંને કહ્યું, 'કહ્યું! તું જેને મારે વારંવાર પૂછ્યો હતો તે કુન્તીનન્દન અર્જુન આ જ પહેલ્યો. તેના રથનો તુમુખ નાક સંભળાય છે. અરી' આ અપશુકન થવા લાગ્યા. જો, થેલો રંવાઈ ખર્ચ કરી દેતો અત્યંત ભયંકર માથા વગરનો કુતુ નામનો મહા 'સુપ્ત'જાને ઘેરીને ઊભો છે. તારી અજા હાલી ઊડી છે, ધોડાઓ કાપી છે. અને તો આ અપશુકનોથી લાગે છે કે આજે હજારો રાત્રીએ

મરીને રણુમૂમિમાં સ્થો. જેમના હાથમાં સખ, ચક્ર, ગદા અને શાફ્ટ ગધનુપ તથા વક્ષસ્થળમાં કોરનુભ મધ્ય શોભી રહી છે એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હવા સાથે વાત કરતા સ્નેહ ધેડાએને હાવતા આવી રહ્યા છે. આ નો, ગાંડીન ધનુપનો ટંકાર થતા સામે. અણુને છોડેલાં તીક્ષ્ણ બાણો યનુઓના પ્રાણ સર્પ રવા છે. યુદ્ધમાં હાલેલા વીર રાત્રીઓનાં મરતકાથી રણુમૂમિ દંશાધ જવા લાગી છે. જરા આપણી સેના તરફ તો નો, તે-અણુનના મારથી ખૂબ બાકુળ થાય છે. આ પાંડવવીરો કોડીકોડોને તારા પક્ષના રાત્રીઓના સંહાર કરે છે. તથા હાથી, ઘોડા, રથો અને પાવડગના સમુદાય પચ નાચ કરે છે. આ નો, આ મહાબળવાન અણુન સંશયોગના સંઘાટવાથી તે તરફ આગળ વધીને એ બધા યનુઓના સંહાર કરી રહી છે.

મહારાજ ! સ્થળની આ વાત સાંભળી રહેલો કોષમાં ભરાઈને કહ્યું—'રાત્રી ! તમે પણ નોર્થ લો, સંસ્પૃત નીરોએ કોષમાં ભરાઈને અણુન ઉપર ચારે બાજુથી દુમતો કર્યો છે. હવે તેને ત્યાં જ ખતમ થયેલો સમજો. તે રણુ-સમુદાય દુમી ચૂકશે જ છે.

રાહચે કહ્યું—અરે ! જે બને દાઢીથી પૂંનીને ઊઠાવી શકે છે, કોષમાં આવી જવાથી સપૂણ પ્રગ્લને બાંધ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને દરતાઓને પચ ને નીચે-પાડી શકે છે, તેજ અણુન વિજય મેળવશે. (બિચારા સંશયોગનાં એટલી તકાત ક્યા છે ?)

ધૃતરાષ્ટ્રે પૂછ્યું—સંજય ! જ્યારે સેનાઓની ગેરચેતની થઈ ગઈ ત્યારપછી અણુને સરામોડા ઉપર અને રહેલો પાંચો ઉપર શી રીતે દુમતો કર્યો ? આનું વર્ણન વિસ્તારથી કરો.

સંજયે કહ્યું—મહારાજ ! એ વખતે યુરસેનાને બ્યુદરમનામાં ઊભી રહેલી નોર્થ અણુને પચ તેની સામે બ્યુદરચના કરી. બ્યુદના મુખ પર ધણુમ્મ ઊભો હતો. તે ખૂબ શોભી રહ્યો હતો, તે ઝાળના જેવા જ દેખાતો હતો. કૌપીના પુત્રો ચારે બાજુએથી તેનું રક્ષણ કરતા હતા. બ્યુદ તૈયાર થઈ જતાં અણુન સંશયોગને નોંધને કોષમાં ભરાઈ ગયો અને ગાંડીવ ધનુપનો ટંકાર કરતા તેમની તરફ દેખો. સંશયોગ પચ મરણપર્વત બધાને નિષ્પાદ કરીને મનમાં વિજયની કંજાથી અણુનનાં વધ કરતાં મોટે તેની ઉપર વૃદ્ધી પામી અને તેને ચારે બાજુથી પીઠિત કરેલાં લાગ્યાં.

જે અણુનનું નિરાતકવચો સાથેના યુદ્ધને લે લાયક વર્ણન સાંભળું છે તેવું જ બાંધકરં યુદ્ધ થવા લાગ્યું. અણુને યનુઓનાં ધનુપ, બાણ, તથાચાર, ચક્ર, ફરસી, હથિપારો ઊભાવેલા હાથ તથા જુદીજુદી જાતનાં અસ્ત્ર-સસ્ત્રાઓ નાખ્યાં અને હમ્મશે વીરોનાં માર્યા પડ્યા જુદાં કરી દીધાં. તેણે પહેલાં પૂર્વ દિશામાં ઊભા રહેલા યનુઓના વધ કરીને પછી ઉત્તર દિશાના સૈનિકોના સંહાર કર્યો. ત્યારપછી દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં ઊભા રહેલા સૈનિકોના સંહાર કર્યો. જેની રીતે પ્રથમઝાળમાં રત્ર પ્રણીઓના સંહાર કરે છે તેની રીતે કોષમાં ભરાયેલા અણુને યનુઓની સેનાનો વિનાશ કરી દીધો.

તે વખતે પાંચાલ, વેદિ અને હજમ દેશના વીરોના આપના સૈનિકો સાથે અત્યંત ઘરણુ સંઘામ થયો. કૃપાચાર્ય, દુતવર્મા અને યુકુનિ ક્રોધાલ, કાશી, મત્સ્ય, કર્ણ, કૃષ્ણ તથા શૂરસેનદેવના વીરો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તે યુદ્ધમાં અસંખ્ય વીરોના વિનાશ થઈ રહી દેના. બીજા બાજુ દુર્યોધન પોતાના ભાઈઓને સાથે લઈને ગદગદના મહાવધીઓ તથા મુખ્યમુખ્ય કૌરવ વીરોથી સુગ્રીવ રહીને પાંચ, પાંચાલ અને વેદિ દેશના યોદ્ધાઓ તેમજ સત્યકિ સાથે લડી રહેલા કણુની રક્ષા કરતા હતા. તે વખતે રહેલો તીક્ષ્ણ બાણોથી પાંડવોની વિરાજ સેનાનો સંહાર કર્યો, અને મોટા મોટા રથોઓને કચડતાં તેણે યુધિષ્ઠિરને ખૂબ પીડા પહોંચાડીને હમ્મશે યનુઓના પ્રાણ લીધા, ત્યારપછી બાણોની ઝડી વરસાવી તેણે પ્રમદાના સિત્થોતેર બેઠા વીરોને સજા કરી દીધા, પછી પચીસ બાણોથી પચીસ પાંચાલ વીરોના વધ કરી નાખ્યો અને હમ્મશે વેદિદેશના યોદ્ધાઓને સાથેનાં નિશાન બનાવી યમમોક પહોંચાડ્યા. તે વખતે ઝુકુનુડ પાંચાલ રથોઓએ આવી તેને ચારે બાજુએથી ઘેરી લીધી. ત્યારે રહેલો પાંચ દુઃસદ બાણ છોડી બાનુદેવ, ચિત્તસેન, સેનાવિન્દુ, તપન તથા શૂરસેન—આ પાંચ પાંચાલોને મારી નાખ્યા. આ શૂરવીરોના માર્યા જવાથી પાંચાલસેનામાં હાહાકાર મચી ગયો. પાંચાલોના દસ રથોઓએ કણુને ઘેરી લીધો. આ નોંધને તેણે પોતાનાં બાણોથી તરત તેમને મારી નાખ્યા. તે વખતે કણુના રથમાં પેડાનું રક્ષણ કરનાર તેના કુળ્ય પુત્રો સુરેણ અને સત્વસેન પ્રાણોનો મોઢો છોડીને યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા અને કણુનો મોટો પુત્ર વૃષસેન પોતે જ તેની પાછળ રહી તેના પાછળની બાજુ રક્ષણ કરતા હતા.

ત્યારપછી ધૃત્વૃક્ષ, સાત્યકિ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, ભીમસેન, જનમેજય, દિખંદી, મુખ્ય મુખ્ય પ્રજાજ્ઞ, યોદ્ધા, ઠેકપ, પાંચાલ તથા મત્સ્ય દેશના વીરો અને નકુળ-સહદેવ કેવલ વગેરેથી સુસજ્જિત ધર્મ કહ્યુંને મારવાની ઇચ્છાથી તેની તરફ દેખ્યા. પાસે આવતા જ તેમણે કહ્યું પર બાણોની ઝડી લગાવી દીધી. કહ્યુંના પુત્રો તથા આપના પક્ષના યોદ્ધાઓએ તે વખતે તેમને આગળ વધતા દેખ્યા. સુપેણે ભલ્લ મારીને ભીમસેનનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને સાત નારાયણો તેના હૃદયમાં ધા કરીને ખૂબ બેરહી મળના કરી. ત્યારે ભીમસેને બીજાનું ધનુષ હાથમાં લીધું અને તેની પ્રત્યંચા ચઢાવીને સુપેણનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. તે ઉપરાંત તેણે તેને દસ બાણોથી વિધી નાખ્યો. એટલું જ નહિ પરંતુ બીજે કહ્યું ઉપર સતેર તીક્ષ્ણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો અને દસ બાણોથી તેના પુત્ર

લગાસેનને ધોમ, સારથી વીજેરે સોદતું મારી નાખ્યો. ત્યારપછી બીજે આપની સેનાને પીડિત કરવાનો આરંભ કર્યો. તેણે કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માનું ધનુષ કાપીને તે બન્નેને ખૂબ ધાપલ કર્યા, દુઃશાસનને ત્રણ અને શકુનિને ૭ બાણોથી વિધીને ઉગ્ર અને પતનિને રથહીન કરી દીધા. પછી સુપેણે તે, કહે તેને પણ મારી નાખ્યું.

હું' એમ રહી તેણે એક સાપકે પોતાના હાથમાં લીધું. પરંતુ કહ્યું તેને કાપી નાખ્યું અને બીજને પણ ત્રણ બાણોથી ધાપલ કર્યો. આથી બીજે બીજું ખૂબ ચાચકિત બાણ હાથમાં લીધું અને તેને સુપેણ ઉપર છોડ્યું. કહ્યું તેને પણ કાપી નાખ્યું અને બીજને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેના ઉપર ત્યોત્તેર બાણોનો પ્રહાર કર્યો. આ બાણ સુપેણે પોતાનું ધનુષ લઈને નકુળની બન્ને જુલઓ તથા છાતીમાં પાંચ બાણ માર્યા. ત્યારે નકુળે તેને વીસ બાણોથી ધાપલ કર્યો અને બીજણ સિદ્ધાન્ત કરીને કહ્યુંને પણ ભયભીત કરી નાખ્યો. આ બેજ સુપેણના કોષની શોધ ન રહી, તેણે નકુળને સાઠ અને સહદેવને સાત બાણોથી ધાપલ કર્યા. બીજ બાણ સાત્યકિ અને વૃષસેન વચ્ચે પુલ્ક નાખ્યું હતું. સાત્યકિએ ત્રણ બાણોથી વૃષસેનના સારથીને મારી નાખી એક ભાલથી ધપ કાપી નાખ્યું. પછી સાત ભલ્લોથી તેના ધોમ ખતમ કરીને એક બાણથી ખૂબ કાપી નાખી અને ત્રણ સાપકાથી તેની છાતીમાં ધા કર્યો. આ પ્રહારથી વૃષસેનનું આખું શરીર શૂન્ય થઈ ગયું. એક ફાળ બેહોશ રહ્યા પછી તે ઊઠ્યો અને હાથમાં ઢાલ-તલવાર લઈ સાત્યકિને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી તેની તરફ ગપડ્યો. વૃષસેન તેની તરફ આવી રહ્યો હતો એટલામાં જ સાત્યકિએ દસ બાણોથી તેની ઢાલ-તલવારના ટુકડે ટુકડા કરી દીધા.

આ જ વખતે ત્યાં દુઃશાસનની દૃષ્ટિ પડી. તેણે વૃષસેનને રથ અને શસ્ત્ર વગરનો બેહોશ સેરત જ પોતાના રથમાં ચઢાવી લીધો અને દૂર લઈ જઈને તેને બીજ રથમાં બેસાડ્યો. ત્યારપછી વૃષસેને ત્યાં આવી દ્રૌપદીના પુત્રોને ત્યોત્તેર, સાત્યકિને પાંચ, ભીમસેનને ચોસ, સહદેવને પાંચ, નકુળને ત્રીસ, શકુનિને સાત, દિખંદીને દસ, ધર્મારાજને સો તથા બીજા વીરોને પણ અનેક બાણોથી વિધી નાખ્યા. ત્યારપછી તે ફરીથી કહ્યુંના પૃષ્ઠ લાગતું રક્ષણ કરવા લાગ્યો. સાત્યકિએ લોહના ચક્રચકિત નવ બાણોથી દુઃશાસનના સારથી, ધોમ, તથા રથનો નાશ કર્યો. પછી તેના કેપળમાં ત્રણ બાણ માર્યા. ત્યારે દુઃશાસન બીજા રથ ઉપર સગર થઈ કહ્યુંના ઉત્સાહ અને બળને વધારતા પાંચે મુક કરવા લાગ્યો. ત્યારપછી ધૃત્વૃક્ષે કહ્યુંને દસ, દ્રૌપદીના પુત્રોએ ત્યોત્તેર, સાત્યકિએ સાત, ભીમસેને ચોસ, સહદેવે સાત, નકુળે ત્રીસ, શકુનિને સાત

શિખાંડીએ દશ, ધર્મરાજ સો તેમજ બીજા વીરોએ પશુ પુષ્કળ બાણ માર્યાં. બધાએ સુરપુત્રને દીકરીકે પીડિત કર્યો. ત્યારે કર્ણે પણ તે દરેક જણને દશદશ બાણ મારી વીધી નાખ્યા. તેમના ઘોડા, સારથી અને રથ બ્યારે કર્ણના બાણથી દંડાઈ ગયાં ત્યારે તેમણે વિવશ મંચને કહ્યુંને આગળ વધનાનો માર્ગ આપો. પોતાની બાણચાટથી મહાન ધનુર્ધરાનું માનમદન કરતો કર્ણ ધાંધોઓની સેનામાં ધુસી ગયો. પછી એક વીરના ત્રીસ

રથોએને ઠાક કરીને તેણે રાજા યુધિષ્ઠિર ઉપર હુમલો કર્યો. તે વખતે શિખાંડી, સાત્યકિ તથા પાંડવ લોકો રાજા યુધિષ્ઠિરને બધી બાણોએથી ઘેરી તેમનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે આપના પક્ષના શૂરવીર યોદ્ધાઓ પણ કર્ણનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. તે વખતે યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવો તથા કર્ણ વગેરે વચ્ચે બધા નિર્ભય યુદ્ધ થઈ લાગી ગયા.

કર્ણ અને યુધિષ્ઠિરનો સંગ્રામ કર્ણની મૂર્છા, કર્ણદારા યુધિષ્ઠિરનો પરાભવ તથા લીસસેન દારા કર્ણનું પરાસ્ત થવું

સંજય કહે—મહારાજ! પછી કર્ણે તે સેનાને ચીરીને ધર્મરાજ ઉપર હુમલો કર્યો. તે વખતે સમુદ્રોએ તેના ઉપર અનેક પ્રકારનાં દાગરો અજસરો ચલાવ્યાં, પરંતુ તેણે એ ગંધાનાં દુકેદુકેશ કરી નાખ્યા. એટલું જ નહિ, તેણે પોતાનાં બપોર બાણોથી યમુઓને પણ ઘાયલ કરી દીધા. તેમનાં, મસ્તક, હાથ, તથા જાંઘોને ઠાપી નાખ્યાં. કર્ણનાં બાણોથી ધણા યમુઓ ધાડા ૧ બન્યા. ધણાનાં જંગો કપાઈ ગયાં, તેથી તેઓ યુદ્ધ છોડીને ભાગવા લાગ્યા. રણુમ્મિ રાત્રપક્ષના લાકુઓ યોદ્ધાઓની ઘાશોથી છતાઈ મધ, તે વખતે કર્ણ ઓછી-હોતો અત્યંત કરનાર ધર્મરાજ જેવો કોધમાં ભરાયેલો હતો, પાંડવ અને પાંચાલ સૈનિકોએ તેને શેકયો ખરો, પરંતુ તે બધાને ઠરાવી તે યુધિષ્ઠિર ઉપર ધમી ગયો.

ત્યારે કર્ણે પોતાના પાસે જ જોતો રહેલો નેહ યુધિષ્ઠિરની આંખો કોધથી લાલ થઈ મધ. તેમણે કર્ણને કહ્યું, 'સતપુત્ર! તું યુદ્ધમાં હવેજાં અશૂન સાથે વેર રાખે છે અને રુદ્રોધિનને મળી અગ્નિને કષ્ટ પહોંચાડે છે. આજે તારામાં જે બળ અને પરાક્રમ હોય તે બધું બતાવ, તારો પુરુષાર્થ પ્રકટ કર.' આમ કહીને યુધિષ્ઠિરે કર્ણને દસ બાણોથી વિધી નાખ્યો. સતપુત્રે કર્ણે પણ હસતાં હસતાં યુધિષ્ઠિરને દસ બાણોથી વિધી દુરત જ બાઢો ચૂક્યો. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે પવંતોનો પણ નાશ કરે તેવું ધમકાવે જેવું બપોરે બાણ ચલાવ્યું અને સતપુત્રનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી તેને હોમ્યું. તે વેગપૂર્વક છોડેલું બાણ વિજયીના જેવો દમકો કરી અદારથી કર્ણની ગમી દુખમાં ધુસી ગયું. તેનાં મોરથી કર્ણને મૂર્છા આવી ગઈ, તેનું આંખું ઘરિરે ચિંધાયેલું થઈ ગયું, ધનુષ દાખમાંથી ફરીને રાજ ઉપર જઈ પડ્યું. નેહે ઓછું

નોકળી ગયા હોય તેમ નિષેષ્ટ અને અચેત યમને કહ્યું મદ્યની સાથે જ પડી ગયો. રાજા યુધિષ્ઠિરે અશૂનનું દિન કરવા માટે કર્ણ ઉપર ફરીથી પ્રદાર ન કર્યો. કર્ણને આ અવસ્થામાં નેહ કીરર સેનામાં હાલાર મચી ગયો.

યોડી જ વારમાં કર્ણની મૂર્છા દૂર થઈ ત્યારે તેણે વિજય નામનું પોતાનું મહાન ધનુષ તાણીને તેજ કરેલાં બાણોથી યુધિષ્ઠિરની પ્રતિ શેકી દીધી. તે વખતે જે ચન્દ્રદેવ અને દંડાર નામના પાંચાલ રાજકુમારો યુધિષ્ઠિરના રથનાં પીઠાનું રક્ષણ કરતા હતા, કર્ણે તે બન્નેને ખરીઓના જેવા આકારવાળાં બે બાણોથી મારી નાખ્યા. આ નેહ યુધિષ્ઠિરે કર્ણને ફરીથી ત્રીસ બાણોથી ઘાયલ કર્યો. સાથે જ મુખેણ અને સપસેનને પણ ત્રણત્રણ બાણોથી ઘાયલ કર્યાં, પછી તેનું બાણોથી સપસેન અને ત્યોત્તર બાણોથી સતપુત્રને પણ વિધી નાખ્યો. તથા તેની રક્ષા કરનારા યોદ્ધાઓને પણ ત્રણ ત્રણ બાણોથી ઘાયલ કર્યાં. ત્યારે કર્ણે હસીને પોતાના ધનુષનો દંડાર કર્યો અને એકે વાદલ તથા ઠાક બાણોથી યુધિષ્ઠિરને માથે કરીને નોરથી મળાંતા કરી. પછી તે પાંડવ પુત્રના યોદ્ધાઓ ખૂબ શેવમાં ભરાઈને રોમ્મળ અને યુધિષ્ઠિરની રક્ષા માટે કર્ણને બાણ મારીને પીડિત કરવા લાગ્યા. સાત્યકિ, ચેકિતાન, ધૃષ્ટાસુ, પાંડવ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખાંડી, દ્રોપદીના પુત્રો, પ્રજાકે, નકુળ-સહદેવ, ભીષ્મસેન, ધૃષ્ટદ્યુ તથા કર્ણ, મત્સ્ય, કેકય મર્યા અને રોમ્મળ દેવના યોદ્ધાઓ કર્ણ ઉપર બાણોના પ્રદાર કરવા લાગ્યાં. પાંચાલ દેવેશ જનમેજય પણ બેને પોતાનાં લાખોથી વિધવા લાગ્યો. પાંડવોએ કર્ણ ઉપર બધી બાણોએથી નારાકરકર્ણ, નારામ, નેહીક, નાજી, વત્સવંત, વગેરે

હારાએલા ભીમે એક બાલ્ય મારીને વિચિત્રાના માથાને ધડપી જુદું કરી દીધું. તેને મરતા બેઠ પથા લાકડાએ ભીમ ઉપર તૂટી પડ્યા. ત્યારે તેણે આપના એ પુત્રો નિકટ અને સહને મારી નાખ્યા, ભીમસેને તીવલું નારાઓથી હાથમાં આવેલા કાચને પાણી મથકે કયા મોઢથી દીધા. મહારાજા! આ પ્રમાણે ત્યારે આપના વીર ધનુષ્યેર પુત્રો માર્યા જવા લાગ્યા ત્યારે રણજીમમાં ખૂબ જોરથી હાહાકાર મચ્યો, તેમની સેનાનો સંહાર કરીને બીમો નન્દ અને ઉપનન્દને પણ મરહોડમાં મોઢથી દીધા. દરે તો આપના પુત્રો મહારાજા ગયા. તેઓ ભીમસેનેને પ્રભવકાળના યમરાજા જેવો ભયંકર જાણી ત્યાંથી નાસી ગયા, આપના આટલા પુત્રોને માર્યા જઈએલા બેઠ કણેતું મન ખૂબ ઉઘાસ થઈ ગયું. તેની આંતરથી મદરાજ થયે ફરીથી ધોધાઓને આગળ નંધાવ્યા. આ ધોધા ખૂબ જોરથી ભીમસેનેના રથ આગળ આવી ગયા. પછી તો એકબીજાના વધની ઇચ્છા રાખનાર કણે અને ભીમસેને વચ્ચે વાલી અને સુઝીવના જેવું ભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. કણે પોતાના સુદઢ ધનુષ્યને કાન ધીધી જેવો ત્રણ બાણોથી ભીમસેનેને વિધી નાખ્યો. તેણે પણ એક ભયંકર બાણ હાથમાં લઈ તેને કણે ઉપર છોડ્યું. આ બાણે કણેતું કચ્ચ ફાટી નાખીને સેના સરીરને ઉઠી નાખ્યું. આ પ્રયત્ન મહારાજા કણેને

ખૂબ દુઃખ મયું. તે બાણુજ થઈને કીપના લાગ્યો. ત્યારપછી રાપમાં બારાઈ તેણે ભીમસેનેને પચીસ બાણુ માર્યા પછી અનેક બાણોના પ્રહાર કરી એક બાણુથી તેની જગ્ગ કાપી નાખી. ત્યારપછી એક બાલ્ય મારી તેના સારથીને પણ મારી નાખ્યો. હાથમાંતું ધનુષ્ય પણ કાપી નાખ્યું. અને પછી એક જ કણુમાં તેણે ભીમસેનેને રથ વચરનો કરી દીધો.

રથ તૂટતા જ મહાબાહુ ભીમસેને હાથમાં ગદા લઈને દસતા દસતા ફૂદી પડ્યો, પછી જોરથી જાણીને તે આપની સેનામાં ઘૂસી ગયો અને ગદા મારીમારીને બધા સેનિકોનો સંહાર કરવા લાગ્યો. પગપાળા હોવા છતાં પણ તેણે પોતાની ગદાથી સાતરો હાથોએને તેમના રવારો, જનઓ અને અભરાજ સહિત મારી નાખ્યા. ત્યારપછી તેણે યકુનના અત્યંત મજાન બાવન હાથોએને મારી નાખ્યા તથા એકસોથી વધારે રથ અને હજારો પાવણ સેનિકોનો સંહાર કરી દીધો. ઉપર રથ તપી રહ્યો હતો અને સામે ભીમ

સેન કોરવસેનાને તપાવી રહ્યો હતો, તેથી બધા ધોધાએ ભીમના કચ્ચો મેદાન છોટી નાસવા લાગ્યા. ખીજ બાણુ પાંચસો રથીઓ આવી તેની યારે બાણુ બાણુ છોડવા લાગ્યા, પરંતુ ભીમસેને એ પથાને વિદાલી મારી

ન.ખ્યા, તેણે તેમની ધન-પત્તા અને અગ્રધોના પલ્લુ ઢુકા કરી દીધા ત્યારપછી ચાપાનએ મેં કહેલા નવું દળાર ધોરેરાશેએ સજિત, ઝાટ્ટિ બને ગયા હલને બીમસેન ઉપર દુમદો કયો. બીમસેન ખૂબ તોરડો આગળ વધી વેમનો સામનો કયો અને જુદીજુદી બલના મહાના હાલોથી તે બધાને મારી નાખ્યા. ત્યારપછી બીમસેન બીજા રથ ઉપર સવાર થયો અને ખૂબ કોધમાં બારાધને કણનાં સામનો કરવા ગયો.

આ વખતે કણ અને યુધિશિર વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું. કણ પેતાનાં બાણોથી યુધિશિરને ઢાંકી દઈ તેમના સાર-ધીને પણ મારી નાખ્યા. સારથી ન રહેતાં યોદ્ધાઓ નીકળ્યા. તેમના રથને આગશે તોફાન કણનાં બાણરૂપિ કરેના તેમની પાછળ પડ્યો. કણને ધમંચાળની પાછળ પડેલો જોઈ બીમસેન કોધમાં બરફ ગયો, તેણે પેતાનાં બાણોથી પૃથ્વી અને બાહ્યને મારે. બાણથી ઢાંકી દીધાં. ત્યારપછી કણ ઉપર પણ બીપણ બાણવર્ષા કરી કણ પાછો કયો. તેણે પણ બંધી મારુએથી તીવ્રજ બાણોથી બીમને આગળ દિત કરી દીધા. કણ અને બીમ અને પલ્લુશોમાં શ્રેષ્ઠ હતા. તે વખતે કોઈનીના ઉપર જુદી જુદી બલનાં બાણોના પ્રહાર કરતા તે બન્નેએ અન્તરિક્ષમાં બાણોની ભાગ બલની દીધી. તે વખતે મધ્યાહ્ન હતો. છતાં પણ તે બન્નેનાં સમીકાથી શેકાઈ જતાથી ચાપાનાં કિરણો નીચે આવી શકતાં ન હતાં. તે વખતે શકુનિ, કૃતવર્મા, અષ્ટાધ્યાય, કણ અને કૃપાચાર્ય પાંડવસેના સાથે યોદ્ધાં લઈ રતા હતા. તેમને યુદ્ધ કરતા જોઈ નાસતી દોરવસેના પાછી વળી. પાછો બન્ને પક્ષની સેનાએ એક બીજા સાથે બીજાઈ મઠ્યા. આ બયોરના વખતે જેનું બપોર યુદ્ધ મધ્ય તેનું મેં કહી તોફાન પણ ન હતું અને સાંમનું પણ નહતું. એક પક્ષના સૈનિકોનાં હુમ બીજા પક્ષના સૈનિકોનાં

હુમ સાથે હાથ લાગ્યાં. બીપણ મારાપ મની મઠ્યા. દુરેલાં બાણ-સમકના ચલાવે દુર થઈ સંભળાવા લાગ્યા. તે વખતે મહાન વલની ઇચ્છાવાળા બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓની કાંઈક જાણ એક પગ માટે પણ બંધ થતી ન હતી. બન્ને જગમાં એનું બપોર યુદ્ધ મધ્ય કે લોહીની

નદીએ વહી નીકળી. જેટલાયે હાલિયો તેમાં દુખીને ધમસેકમાં પડેલોના હતા. બધી બાણોએ મસ ખનાર પશુપશીઓના અચાજ સંભળાતા હતા. આ બપોર સમાપ્તમાં દોરવસેના ખૂબ કષ્ટ પામવા લાગી, તે વખતે તેનો દશ સમુદમાં વાગી મથેલી નીમ જેની થઈ રહી હતી.

અણ્નદારા સંશસ્તકોનો સંહાર

સંશસ્ત્ર કહે છે—મહારાજા જે વખતે સજિ-યોનો સંહાર કરનાર તે બપોરક યુદ્ધ માંથી રતું હતું તે વખતે બીજા બાણ તોરતોરથી મીઠીર થતુબને ટંકાર સંભળારો હતો. ત્યાં અણ્ન સંશસ્તકોનો તથા નારાયણી સેનાનો સંહાર કરેલો હતો. મહારાજો સુપ્ર-મીએ અણ્ન ઉપર બાણોનો હમી વરસાવી તથા સંશસ્ત્રો પણ અણ્ન ઉપર બાણ હોવા લાગ્યા. ત્યાર-પછી સુદામને અણ્નને દસ બાણોથી વિધી મીઠીજના

જાવા હાથમાં વણ બાણ માર્યાં પછી એક બાણ મારીને તેણે અણ્નની ખાલ હેડી નાખી. ખાલ ઉપર બાણ વળનાંજ તેની ઉપર થોડા વાનરે ખૂબ તોરથી મજાના કરીને બધાને ભયભીત કરી દીધા. ને કાપ-કર જગજ સંશસ્ત્રને આપની સેના ઘરવરી હતી. કલના માર્યા મઠ હાલીમાથી પણ ન કરવા. યેદી-વરમાં જ્યારે તેંડમાં આવ્યા ત્યારે તે જગા અણ્ન ઉપર બોલવર્ષા કરવા લાગ્યા. પછી

બધાંએ મળી અણુ'નનો રથ ઘેરી લીધો, જો કે તેમની ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ વરસી રહ્યાં હતાં તો પણ તેઓ રથ પકડીને જોરજોરથી અજના કરવા લાગ્યા. મોઢાંએ ધોધાઓને પકડ્યા, મોઢાંએ પૈડાં પકડ્યાં. કેટલાક લોકોએ રથની ધૂંદરી પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, આ પ્રમાણે હમરો

યોદ્ધાઓ રથને જોરથી પકડી સિંદનાદ કરવા લાગ્યા. કેટલાક લોકોએ કમવાન શ્રીકૃષ્ણના બંને હાથ પકડી લીધા, કેટલાક યોદ્ધાઓએ રથ ઉપર ચડી અણુ'નને પણ પકડી લીધો. શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો હાથ લગાવીને તે લોકોને જમીન ઉપર પાડી નાખ્યા, તથા અણુ'નને પણ પથ પોતાના રથ ઉપર ચડેલા કેટલાય પામણ સૈનિકોને ધક્કા મારી નીચે પાડી નાખ્યા. પછી બાલુબાણુ જીભા રહેલા સંશયીક યોદ્ધાઓને નજીકથી મુઠ્ઠા કરવાના ઉપ-યોગમાં આવનારી બાણુ મારી ઠાંધી દીધા, ત્યારપછી અણુ'ને દેવદત્ત શંખ તથા શ્રીકૃષ્ણે પાંચજન્મ નામનો શંખ વગાડ્યો, તેના અવાજથી પૃથ્વી અને આકાશ ગૂંજવા લાગ્યાં. તે અજાજ સાંભળી સંશયીકોની

સેના ભયથી ચરધાની જોડી, પછી અણુ'ને નાગાજનો પ્રયોગ કરીને તે બધાંના પગ બાંધી દીધા, પગ બધાઈ જવાથી નિશ્ચય થઈને તેઓ પત્થરના પૂતળા જેવા દેખાવા લાગ્યા. આ અવસ્થામાં અણુ'ને તેમનો સંહાર શરૂ કર્યો. જ્યારે માર પડવા લાગ્યો ત્યારે તેઓએ રથ છોડી દીધો અને પોતાના બધાં અસ્ત્રશસ્ત્રોને અણુ ન ઉપર ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ પગ બંધાઈ ગયેલા હોવાથી તેઓ હાલી પણ ન શક્યા અને અણુ'ને તેમનો વધ કરવા લાગ્યો.

આ વખતે સુશર્માએ મારાજનો પ્રયોગ કર્યો. તેનાથી થઈ ગયેલ ઉત્પન્ન થઈ સર્પોને ખાતા લામ્યાં, આ ગરુડોને જોઈ સર્પોના રોળા સંતાપા લગ્યાં, આ પ્રમાણે નાગપાશથી ઘટેલા યોદ્ધાઓ અણુ'નના રથ ઉપર સાથેક તથા ધીમં અસ્ત્રશસ્ત્રોની વર્ષા કરવા લાગ્યા, ત્યારે અણુ'ને બાણરુદિધી અસ્ત્રવર્ષાનું નિવારણ કરીને યોદ્ધાઓને સંહાર શરૂ કર્યો. ઝોટલામાં સુશર્માએ અણુ'નની છાતીમાં ત્રણ બાણુ માર્યાં, આનાથી અણુ'નને ખૂબ ઈર્ષ થઈ. તે બાંધત થઈને રથના પાછળના ભાગમાં બેસી ગયો. થોડી જ વારમાં તેને ચેનન અણુ'. પછી તુરત જ તેણે અનાંજ મોટા કુંડાં. તેમાંથી હજારો બાણુ તીકળાં ચારે દિશાઓમાં છવાઈ ગયાં અને આપની સેના તથા યોદ્ધા અને હાથીઓને પિનાચ કરવા લાગ્યાં. એ પ્રમણે સેનાનો સંહાર થતો જોઈ સંશયીક અને નારાયણી સેનાના નાયકોને ખૂબ ભય લાગ્યો. તે વખતે ત્યાં એક પણ પુરુષ જીવો ન હતા કે જે અણુ'નનો સામનો કરી શકે, બધા વીરોના દેખતાં આપની સેના કપાઈ રહી હતી. તે નિશ્ચય થઈ ગઈ હતી. તેનાથી મોઢાં બલનું પરાક્રમ થઈ શકતું ન હતું. આ બધી મે' નજરે જોએથી ધટના છે. અણુ'ને ત્યાં રથ હજાર યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા. સંશયીકમાંથી જેઓ બચી ગયા હતા તેઓએ મરી જવાનો અથવા વિજય મેળવવાનો નિશ્ચય કરીને ફરીથી અણુ'નને ઘેરી લીધો, પછી તે ત્યાં અણુ'નની સાથે આપના સૈનિકોનો ભાષકર સંઘામ થયો.

કૃપાચાર્યદ્વારા શિખંડીનો પરાજય, સુકેતુનો વધ, ધૃષ્ટદ્યુમ્નદ્વારા કૃતવર્મા અને દુર્યોધનનું પરાસ્ત થવું તથા પાંચાલ વગેરે મહારથીઓનો સંહાર

સંજય કહે છે—રાજન! આ પ્રમાણે કૌરવ સેનાને અણુનના મારથી પીડિત થતાં જોઈ કૃતવર્મા, કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, ઉલૂક, શકુનિ, દુર્યોધન તથા તેના ભાઈઓએ આગેને તેને બચાવી, તે વખતે યોડીગર મુઠી ત્યાં ધોર અગ્રામ થયો. કૃપાચાર્યે બાણોનો ઝીલી વર્ષા કરી કે તીખી ફાફક તેનાં બાણોથી પાંચાલોની આખી સેના આગ્રહિત થઈ અથ, આ જોઈ શિખંડી ધૂમ કોપમાં બરાબરને તેમનો સામનો કરવા ગયો અને તેમની ઉપર આરે બાણોથી બાણ વરસાવવા લાગ્યો. પરંતુ કૃપાચાર્યે અગ્રવિદ્યાના મદાન પડિત હતો, તેમણે શિખંડીની બાણવર્ષા રોકી કરી ફરે તેને ઇશ બાણેથી વિધી નાખ્યો. પછી તીવ્ર બાણોના પ્રહારથી તેનો સ્વરથી અને શોષાઓને પણ મારી નાખ્યા. ત્યારે શિખંડી તરત જ રથ ઉપરથી ફરી પાગો અને દાક્ષમાં ઘાત-તક્કર સહને કૃપાચાર્ય ઉપર દોડ્યો. તેમણે તેને

સાધોથી શીઘ્રતાથી શિખરડીની ઘાસ કાપી નાખી. દબે તે ફક્ત તક્કર સહને તેમની તરફ દોડ્યો. કૃપાચાર્ય પોતાનાં બાણોથી તેને વારંવાર પંડા કરવા લાગ્યા. તેની આ અવરથા જોઈ ચિત્રોત્તુનો પુત્ર સુતેન તરત જ ત્યાં અવી પહોંચ્યો અને કૃપાચાર્ય ઉપર બાણવર્ષા કરવા લાગ્યો. શિખંડીએ જોયું કે આઠાણુરેવ દબે સુતેન ઉપર બીજાં છે ત્યારે તે ઘાગ જોઈ ત્યાંથી નાસી નીકળ્યો, ત્યારપછી સુતેનએ કૃપાચાર્યને પટેલાં નવ બાણોથી વિધી પછી ત્યોતેર બાણોથી ધાક્ક કયાં, ત્યારપછી તેમના બાણ સહિત ધનુષને કાપી સારથીનાં મર્મસ્થાનોમાં પહોંચા કયો.

આ જોઈ કૃપાચાર્યે ત્રીસ બાણોથી સુતેનનાં મર્મસ્થાં મર્મસ્થાનોમાં ચોટ પહોંચાડી. આથી સુતેન આશ્ચર્યથી કંપી બીચું, તે ખૂબ બપાડાનું ધણ ગયો. આ અવરથામાં કૃપાચાર્યે એક દુરમ મારી તેનું માથું કાપી નાખ્યું. સુતેનના મૃત્યુથી તેના સૈનિકો બપખીત થઈ આરે દિશામાં નાસવા લાગ્યા.

બીજા અણુ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને કૃતવર્મા ઘડી રહ્યા હતા. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કોષમાં બરાબ કૃતવર્માની છાતીમાં નવ બાણ માર્યાં તથા તેના ઉપર સાધોની બપંકર ઝાડી વરસાવી. કૃતવર્માએ પણ દબાશે બાણ મારી તે સખરથી રોકી કરી દીધો. આ જોઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કૃતવર્માની નજીક જઈ તેને આગળ વધેને રોકી દીધો, અને તરત જ તેના સ્વરથીને તીવ્ર બાણોથી ધમસાકેનો અતિથિ બનાવી દીધો. આ પ્રમાણે મદાબગરાન ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પોતાના બળવાન યુવને કટી સાધોની વર્ષાથી કૌરવ સેનાને અગ્રામ વધતી રોકી લીરી. ત્યારે આપના સૈનિકો શિદનાદ કરી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ઉપર તૂટી પડ્યા. પછી ધમમાન મુક ઘસા લાગ્યું.

તે દિવસે અણુન સંઘમોમાં, બીમબેન કૌરવોમાં અને કણ પાંચલોમાં દુર્યોધને યુધિઓને સંહાર કરી રહ્યો હતો. એક અણુ દુર્યોધન નકુળ-સહદેવ સાથે લડેને હતો. તેણે કોષમાં બરાબર નવ બાણોની નકુળને અને ચાર બાણોથી તેના શોષાઓને વિધી નાખ્યા. પછી એક ખરીના જેવા આકારવાળા નળુથી તેણે સહદેવની સ્વરજીંમણી ખાત કાપી નાખી. નકુળે પણ કુવિત કાઢી આપના પુત્રને એકરીષ બાણ માર્યાં અને સહદેવે પાંચ

પોતાનાં ઉપર આ કમળ કરતો ઘણું અનેક બાણ મારીને કાંપી દીધો. શિખંડીએ પણ વારંવાર તક્કર ઘુમાળીને કૃપાચાર્યની બાણ કાપી નાખ્યાં. ત્યારે કૃપાચાર્યે પોતાનાં

બાણોથી તેને ઘાયલ કર્યો. હવે તો આપનેા પ્રત કોપથી સ્વર્ગી બાંધેા. તેણે તે બન્ને સામ્રાજ્યની ઇતીમાં પાંચ બાણ માર્યાં, પછી બે ભરથથી તે બન્નેનાં ધનુષ કાપી નાખ્યાં. પછી તેણે ઐકવીસ બાણોથી તેમને ઘાયલ કર્યાં.

ધનુષ કાપી જવાથી એ બન્ને સામ્રાજ્યોએ ફરીથી ખીન્ન ધનુષ લઇને દુર્યોધન ઉપર ખૂબ ભાર બાણવર્ષા શરૂ કરી. દુર્યોધન પણ બાણોની ઝડી લગાવીને તે બન્નેને શેકતા લાગ્યો. તે વખતે તેના ધનુષમાંથી છૂટેલાં બાણ બધાં દિશાઓને આવગાસિત કરતાં હોય તેવાં લાગતાં હતાં. આકાશ બાણમય બન્યું હતું. નકુળ-સહદેવને તેનું રૂપ પ્રત્યક્ષાળના યમરાજ જેવું દેખાતું હતું. તે વખતે પાંચ સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તે નકુળ-સહદેવને પાછળ રાખી દુર્યોધનની પ્રવૃત્તિ શેકતા લાગ્યા. આપના પુત્રે હારીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પહેલાં પચીસ બાણ માર્યાં. પછી પાંચઠ બાણ મારી સિંદનાદ કર્યો. ત્યારપછી તેણે ઐક તીક્ષ્ણ દુરપ્રધી ધૃષ્ટદ્યુમ્નનાં બાણ સહિત ધનુષ અને હાથનું કચ્છ કાપી નાખ્યું.

ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દુર્યોધન ઉપર પંદર બાણ છોડ્યાં. તે બાણ તેનું કચ્છ છેદીને પૃથ્વીમાં સમાઈ ગયાં. આથી દુર્યોધનને ખૂબ ક્રોધ મ્લયો. તેણે ઐક ભરથ મરીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. પછી ખૂબ રીધિતથી તેની ભમરોની વચ્ચે તેણે રથ બાણ માર્યાં. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને પણ પોતાનું કપાયેલું ધનુષ ફેંટી હાથ બીજું ધનુષ અને સોળ ભરથ હાથમાં લીધાં. તેમાંથી પાંચ ભરથથી તેણે દુર્યોધનના ધોડા અને સારથીને મારી નાખ્યા. એકથી તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું અને રથ ભરથથી લીધાં, કેટલાકે યોદ્ધાઓને માર્યા, યજ્ઞિત, ગદા અને પકડી લીધાં. શ્રીકૃષ્ણે પોતાનો હાથ દુર્યોધન રથ વગરનો જમીન ઉપર પાડી નાખ્યા, તથા બન્નેનાં ગદા માર્યાં પોતાના રથ ઉપર ચડેલા કેટલાયે પાંચજણ સૈનિકોને ધક્કા મારી નીચે પાડી નાખ્યા, પછી આલુબાણુ ફોડા રહેલા સંઘર્ષતક યોદ્ધાઓને નજીકથી મુઠ્ઠા કરવાના ઉપ-યોગમાં આવનારાં બાણ મારી ટોચ દીધાં. ત્યારપછી અર્જુને દેવદત્ત શંખ તથા શ્રીકૃષ્ણે પાંચજન્મ નામનો શંખ વગાડ્યો. તેના અવાજથી પૃથ્વી અને આકાશ ગૂંચવા લાગ્યાં. તે અવાજ સાંભળી સંશયોક્તિની

જય, ક્રોધ, રોચમાન તથા ચિંતેષેનને પોતાનાં બાણોનું

નિશાન બનાવ્યા. આ વીરોએ પણ કણને રથોમાં બેરી લીધાં, રથને મોટું બનાવી હતો. તેણે પોતાની સાથે લુહ કરતા તે આઠ વીરોને આઠ તીક્ષ્ણ બાણ મારી ખૂબ ઘાયલ કરી દીધાં. પછી કેટલાયે દળદાર યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા. ત્યારપછી નિષ્ક્રુ, દેશાધિ, હ્રદ, દંડ, ચિત્ર, ચિત્રામુખ, હરિ, સિંહકેતુ, રોચમાન અને ચલકને તથા ચેદિદેહના મહારાજોએ પણ મારી નાખ્યા. આ લુહમાં રથે જેવું પરાક્રમ કર્યું હતું તેવું કરી બીજાં, કોણ કે બીજાં હોઈએ પણ કર્યું ન હતું. તેણે હાથી યોડ, રથ અને પાંચજણ-અધીના મહાન સંહાર કર્યો. કર્ણનું આ પરાક્રમ જોઈ મારા મનમાં ઝોચો વિચાર અણો કે હવે ઐક પણ પાંચાસ યોદ્ધો જીવતો રહેશે નહિ. રથ તે મહાસંઘ્રામમાં રથને પાંચાસ સેનાનો સંહાર જેવો જોઈ રાજા શુધિમિર ખૂબ ક્રોધમાં ભરાઈ તેની ચિદ્ર દોષા, તેમની સાથે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, ક્રોધદીના પુત્રો તથા લીધેલ દળદારો યોદ્ધાઓએ જય રથને ચારે બાજુએથી ભયંકર લીધો. ચિત્રાંદી, સહદેવ, નાજા, જનમેજય, કે તથા મળા પ્રમદક યોદ્ધાઓ ધૃષ્ટદ્યુમ્નની આગળ ન રથ પર અજશક્તિની વૃષ્ટિ કરતા લાગ્યા. જેની તત્ત નજીક ઐકેમી જ પણ રાવેને પકડી લે છે તે પ્રમાણે ઐકેમી કર્ણ ચેદિ, પાંચાસ અને પાંચ વીરો

ઉપર પ્રહાર કરતો હતો. જ્યારે કણ્વ પાંડવો સાથે
લાડતો હતો, તે વખતે ભીમસેન રણમાં બધી બાણોએ
ફરીને પોતાના ધ્વજક જેવાં બાણોથી વાહીક, કેરક,
વસાતીય, મધ્ અને સિન્ધુ દેશના યોદ્ધાઓનો સંહાર
કરતો હતો. ભીમનાં બાણોથી માથાં ગથેલા રથોએ,
ધોડેસ્વારો, સારથીઓ પાવડળ યોદ્ધાઓ તથા હાથી-

યોદ્ધાઓનો લારોથી રણભૂમિમાં દંકાંઈ ગઈ હતી.
કમળ સેના ભીમસેનના ભયથી ઉત્સાહ પેદા બેઠી હતી.
કોઈ કણ્વ કરી ચક્રમું ન હતું. બધાની ઉપર ભય
છવાઈ બેસે હતો. કણ્વ પાંડવ સેનાને નસાડી મૂકતો હતો
અને ભીમસેન કૌરવ ક્ષેત્રને ખુદી રવો હતો. આ પ્રમાણે
રણભૂમિમાં ફરતા આગળની વીરોની અદ્ભુત શોભા ધર્પ હતી.

અણ્વનદ્વારા સંશ્લેષકોનો સંહાર અને અશ્વત્થામાનો પરાજય

શંજય કહે છે—એક બાણુ તો આ ભયંકર
સંગ્રામ આણતો હતો અને ખીછ બાણુ અણ્વન
સંશ્લેષક સેનાનો સંહાર કરતો હતો. ચતુરોએ છતી
અણ્વને ભયવાન શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, ‘જનાર્દન! આ
સંશ્લેષકો તો હવે યુદ્ધમાં મારાં બાણોનો માર સહન ન
કરી શકવાથી ઠોલે ઠોળાં ધર્ષ નાસી જઈ રહ્યા છે.
ખીછ બાણુ સંજયોની બુદ્ધ મોટી સેના પણ ખેરનિખેર
ધર્ષ રહી છે, તે બાણુ કણ્વ ખૂબ આનંદથી રાત્રીઓ
સેનામાં ફરી રહ્યો છે. જુઓ, તેની પતાકા દેખાય છે.
આપ તો જાણો જ છો કે કણ્વ કેટલો બળવાન અને
પરાક્રમી છે. ખીજે કોઈ મહારથી તેને યુદ્ધમાં છતી રહે
તેમ નથી, તે આપણી સેનાને ખૂંદી રહ્યો છે. માટે
ત્યાં જ ચાલો. હવે અહિંની લશ્કર બધે ફરી મહારથી
કણ્વ પાસે જવું જોઈએ.

આ સાંભળી ભયવાન દસતાં દસતાં બોલ્યા,
‘પાંડુનન્દન! હવે તમે જાણીથી જ કૌરવોનો નાશ
કરો. એમ કહી ગોવિન્દે ધોમઓને હાક્યા. તે દંડ
જેવા સદૈવ રંગવાળા ધોમ શ્રીકૃષ્ણ અને અણ્વનનાં
સમને આપની વિશાળ સેનામાં ઘૂસી ગયા. તેમના ત્યાં
જવાથી જ આપની સેના ચારે બાણુ નાસવા લાગી.
અણ્વનને પોતાની સેનામાં ફરતો જોઈ કુરોષને સંશ્લેષ-
કોને ફરીથી તેની સાથે લડવાની આજ્ઞા કરી. સંશ્લેષક
યોદ્ધાઓ એક હજાર રથ, ત્રણસો હાથી, ચૌદ હજાર
ધોમ અને બે લાખ પાવડળ સેના લાખને ફરીથી અણ્વન
ઉપર ચઢી આવ્યા. તેઓ તેને પોતાની બાણવર્ષાથી આગ્ર-
હિત કરતા ધેરીને ઊભા રહ્યા.

હવે અણ્વને હાથમાં પાંચ લીધેલા ધમરાજ નેત્રુ
રૂપ પ્રહર કહ્યું. તે સંશ્લેષકોનો સંહાર કરવા લાગ્યો. તે
વખતે તેના દેખાય જોઈ લાખ હતા. તેણે વિનંતી
અગાઉ અમરતાં બાણોથી સમૂહ આક્રમક હાકી દીધું.

તેના મનુષ્યની પ્રત્યક્ષાને આગળ સાંભળી એવું લાગતું
હતું કે જાણે પૃથ્વી, આકાશ, દિશાઓ, સમુદ્ર તથા
પર્વત શરી જઈ રહ્યાં છે. થોડી જ વારમાં અણ્વને
દશ હજાર યોદ્ધાઓનો નાશ થયો. પછી તે ખૂબ
સ્ફૂર્તિથી તે આતંત્રીક શત્રુઓના દૃષ્ટિમાર સહિત
હાથ, જૂઠાઓ, જાંઘો તથા માથાં કાપવા લાગ્યો. આ
પ્રમાણે અણ્વન સંશ્લેષકોની ચતુરભિણી સેનાનો નાશ
કરી રહ્યો હતો, તે વખતે સુદક્ષિણનો નાનો જાત્ર ત્યાં
આવી તેના ઉપર બાણવર્ષા કરવા લાગ્યો. તે વખતે
અણ્વને બે અર્ધચન્દ્રાકાર બાણોથી તેની પરિધ જેવી
મોટી જૂઠાઓ કાપી નાખી, તથા એક કુર મારી તેનું
પૃષ્ઠ ચન્દ્રમા જેવું માથું ધાધી જુદું કરી નાખ્યું.
તે લોહીલુહાણ ધમ જમીન ઉપર પડ્યો. તેના મૃત્યુથી
ત્યાં મહાભયંકર સંગ્રામ શરૂ થયો. યોદ્ધાઓની દુર્દશા
ધરા લાગી. અણ્વને એક એક બાણથી કામોજો,
ધરો તથા ઠોંકના ધોમઓનો સંહાર કરી નાખ્યો.
કામોજ વગેરે યોદ્ધાઓ પણ લોહીથી લથપથ ધર્ષ
ગયા. તે આખી રણભૂમિ લોહીથી લાલ ધમ મર્ષ
રથ, સારથી, ધોડેસ્વાર, હાથીસ્વાર અને મહાવત-
ન્યાજ પ્રાણી ગયા. આ પ્રમાણે ત્યાં ધોમનક નરસંહાર થયો.

ત્યારપછી અશ્વત્થામા અણ્વનને સામનો કરવા
ચઢી આવ્યો. તે વખતે તે કોપમાં ભરાએલા કળ જેવો
દેખાતો હતો. રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ ઉપર દષ્ટિ પડતાં
જ તેણે ભયંકર અબરહોની રષ્ટિ યર કરી. અશ્વ-
ત્થામાનાં છોડેલાં બાણ ચારે બાણુથી આનીને શ્રીકૃષ્ણ
અને અણ્વન ઉપર પાડ્યાં લાખાં. તેઓ રથમાં બેઠાં-
બેઠાં જ તેનાં બાણોથી દંકાંઈ ગયા. પ્રતાપી અશ્વત્થા-
માએ તે બળને નિરેષ્ટ બનાવી દીધા. તેઓ કંઈ
પણ કરી શક્યા ન હતા. તેમની આ દશા જોઈ સમસ્ત
જગતમાં હાહાકાર મચી ગયો. સંગ્રામમાં શ્રીકૃષ્ણ

બાણ મારીને નિપાદાનના પુત્રને પણ મેલતે ધાક
જતાયો. હવે કૌરવોની દિશા નાથ પામી છે, પદ્ધતિના
જેવી તેમની ગતિના સંભાળતી નથી. ભીમસેને દુષ્ય-
ધનની ત્રણ અશ્વીકૃષ્ણ સેનાને આગળ વધવી રાખીને
મારી નાખી. જેની બાજુ નયનથી હેષ છે તે ભેષ
બધોરના સ્થાં સામે ભેષ થયેલ નથી તેમ કૌરવ
પક્ષના રાજાઓ પણ ભીમની સામે બાંધે ઊભા રહી

ભેષ થતા નથી. તેનાં બાજીના મારથી વાયવ્યોત
સયેષઃ સુત્રોને ક્ષાય પણ થતું નથી.

અગત્ય થી પુષ્કળા મુખથી આ વાતો સંભળી
અર્જુને ભીમસેનના દુશ્મર પરાક્રમ તરફ જોયું. પછી તેણે
ચેતાના બાધી રહેલાં સુત્રોને બાજીથી મારવાનું યત્ન
કયું. સંક્રમણ થોડાંજો જો કે ખૂબ અગત્યના દના પરંતુ
તેણે અર્જુનના મારથી યુદ્ધમાં ટકી ન શક્યા; અવ-
શ્યોત ઘટ તેણે બધી દિશાઓમાં નાશી ગયા.

બને પક્ષના યોદ્ધાઓનું દ્વન્દ્વયુદ્ધ અને ભીમસેનનું પરાક્રમ

તરારથી પૂછ્યું—સંજ્ઞા પાંડવો અને પાંચસેનો
માર બાજીથી બ્યારે અમારી સેના દુઃખી થઈ નાશવા
લાગી ત્યારે કૌરવોએ યું કયું?

સંજ્ઞા કહ્યું—મદારાજા તે વખતે મદાબાદ
ભીમસેન ઉપર કહ્યુંની દષ્ટિ પડી. ભીમસેનને જોતા જ
તેની બાંધો કોપથી લાલ થઈ ગઈ અને તે તેના ઉપર
મરી આપ્યો. તેણે ભીમસેનના વાણથી નાસી જતી
તમારી સેનાને ખૂબ પ્રથન કરી રાખી અને તેને અસ્થા-
પૂર્વક ગેરહતિ તે પોતા તરફ માલ્યો. આ ભેષ પોતે
મદારથીઓ-ભીમસેન, સાત્યકિ, શિખંડો, જનમેજય,
મુહુરુખ તથા પ્રસન્ન વિગેરે પણ કોપમાં લાગ્યા તમારી
સેનાનો કંદાર કરવા તેની ઉપર ચરે બાણથી તૂટી
પડ્યા. આ યુદ્ધમાં શિખંડોએ કહ્યુંનો સામનો કર્યો
અને મુહુરુખને મોટી સેનાથી ઘેરાયેલા દુઃશાસનનો સામનો
કર્યો. નકુને જામેન ઉપર અને કુધિજિરે ચિત્રસેન ઉપર
દુમકો કર્યો. સદેવે ઉગ્ર ઉપર દુમકો કર્યો. સાત્યકિએ
શુક્રિન ઉપર અને કૌષીનીના પુત્રોએ કૌરવો ઉપર આક્ર-
મણ કર્યું. અર્જુનનો સામનો મદારથી અવધામાએ
કર્યો. કૃષ્ણાર્પણે કૃષ્ણમનુ સયે અને કૃતવર્માનું ઉત્ત-
મોલ સયે યુદ્ધ થયું. ભીમસેને કોશાલ્યે જ ગયા
કૌરવો અને તેમની સેનાનો વેગ રાખ્યો.

મદારાજા શિખંડોએ કહ્યુંને રણમુખમાં નિર્ભય
રહેતા ભેષ તેને ચેતાનાં બાજીનું નિહન બનાવ્યો
અને તેને અશ્વજ વધેલે રાખી ઠીકો. આ રાક્ષસથી
કહ્યું રાખમાં લગાઈ ગયો. તેના દોષ કરકાશ લગ્યા
તેણે શિખંડોની બન્ને ભમરો વચ્ચે પણ બાણ માર્યા.
બાધો ખૂબ દુઃખી થઈ શિખંડોએ પણ કહ્યુંને તેજ
કરેલાં નેત્રું જાણ માર્યા. ત્યારે મદારથી કહ્યું નવું
બાજીથી શિખંડોના કપરથી અને ચેતાએને મારી

નાખ્યા. બાધો શિખંડોને ખજ કોપ થયો. તેણે ચેતાના
રાખમાંથી કહ્યુંને ઉપર ચાલિતો પ્રદાર કર્યો. કહ્યું
નવું બાજીથી તે કહ્યુંના દુશ્મર કરી નાખ્યા અને
નર તીરણ બાજીથી તેને પણ રિધી નાખ્યો. શિખંડોના
કરિરમાં ખૂબ પ. યદ ગયા દના, તેથી તે કહ્યુંના
ધનુષથી છૂટ્યાં બાજીથી ચેતાને નાશરોગજરોત્યાથી
તારન જ નાસી નીકળ્યો. હવે કહ્યું પોતેચેતાને
ચેતાનાં બાજીથી મારીને નીચે પાડ્યા હશે.

મીઠ ખજુ બાજીના પુત્ર દુઃશસને મુપદુખને
ખૂબ પોડન કર્યો ત્વરે મુપદુખને દુઃશસની પાંદિમાં
નવું બાજી માર્યા. પછી દુઃશસને પણ ભેષ તીરણ
લાગ્યો મુપદુખની મમી કુખને રિધી ઠીકી

આથી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ક્રોધમાં ભરાઈ ગયો અને એક તીક્ષ્ણ દુરૂપ મારીને તેણે દુઃશાસનનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. આ જોઈ પાંડવો યોદ્ધાઓ જોરથી ગર્જના કરવા લાગ્યા. હવે આપના પુત્રે બીજું ધનુષ હાથમાં લીધું અને હસ્તાંશ્વરતાં બાણોની ઝડી વરસાવી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધો. ત્યારપછી પાંચાલ દેશના સૈનિકોએ પણ પોતાના સેનાપતિને બચાવવા માટે આપના પુત્રને ઘેરી લીધો. પછી તો આપના યોદ્ધાઓનો શત્રુઓ સાથે ધીર સંઘ્રામ થવા લાગ્યો.

એટલામાં પોતાના પિતાની પાસે જોમા રહેલા રૂપસેને નકુલને પહેલાં પાંચ અને પછી આઠ બાણ માર્યાં. ત્યારે ચારવીં નકુલે પણ હસ્તાંશ્વરતાં એક તીક્ષ્ણ નારાચથી રૂપસેનની છાતી છેદી નાખી. આ ચોટથી રૂપસેન ખૂબ ધામલ થઈ ગયો. પછી તો એ બંને વીરો હજારો બાણોની વર્ષાથી એકબીજાને ઢાંકવા લાગ્યા. એટલામાં જ કૌરવસેનામાં અંશાણુ પડ્યું. કણ્વ પાછો ફરી તેને શોધવા લાગ્યો. તે પાછો ફરતાં પછી નકુલે ફરી કૌરવો ઉપર ચઢાઈ કરી, કણ્વનો પુત્ર રૂપસેન પણ નકુલનો સામનો કરવાનું જોડી રહ્યો પોતાના પિતાના રથના પાંડુનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો.

આ પ્રમાણે ક્રોધમાં ભરાયેલા ઉલૂકને લાપ્રધમાં સહરેને શોક્યો. તેણે ઉલૂકના ચારે ઘોડાઓને મારી નાખી તેના સારથીને પણ મારી નાખ્યો. ઉલૂક રથમાંથી ફરી નારી અને તરત જ ત્રિગર્તોની સેનામાં પુરોડી ગયો.

એક બાણુ સાત્યકિ અને શકુનિ વચ્ચે લાપ્રધ થઈ રહી હતી. સાત્યકિએ તેજ કર્ણા વીસ બાણોથી શકુનિને ધામલ કરી દીધો અને એક લાક્ષ્ય મારી તેની ખજા પછુ કાપી નાખી. આથી શકુનિને ખૂબ ક્રોધ ચઢ્યો. તેણે સાત્યકિનું મધ્ય કાપીને તેની ખજાના પણ ટુકડેટુકડા કરી દીધા. સાત્યકિએ શકુનિને ફરીથી મળ્યો બાણોથી ધામલ કર્યો, ત્રણ બાણુ તેના સારથીને પણ માર્યાં. ત્યારપછી અનેક બાણુ મારી તેણે શકુનિના ઘોડાઓને મારી નાખ્યા. પછી તરત જ શકુનિ

રથ ઉપરથી ફરી પડ્યો અને ઉલૂકના રથ ઉપર ભેસીને ત્યાંથી નાસી ગયો. હવે સાત્યકિ આપની સેના ઉપર બાણુ વરસાવવા લાગ્યો. તેનાં બાણો વાગવાથી ધામલ થઈ આપના સૈનિકો ચારે બાજુ નાસવા લાગ્યા. ધણુઓ તો પોતાનાં પ્રાણુ છોડી રહ્યાં રણભૂમિમાં જ પડી ગયા.

બીજા બાણુ, આપના પુત્ર દુર્યોધને બીમસેનને શોક્યો. પરંતુ બીમસેને તરત જ તેના ઘોડા અને સારથીને મારી નાખ્યા. પછી રથ અને ખજાના પણ ટુકડા બિત્તરી દીધા. આથી પાંડવપક્ષના યોદ્ધાઓ ખૂબ પ્રસન્ન થયા. આ પ્રમાણે ધરાસ્ત થઈ દુર્યોધન બીમની સામેથી નારી ગયો. આ બાણુ યુધામન્યુએ કૃપાચાર્યને ધામલ કરી તરત જ તેમનું ધનુષ કાપી નાખ્યું. ત્યારે સરખારીઓમાં શ્રેષ્ઠ કૃપાચાર્યે બીજું ધનુષ હાથમાં લઈ બાણો મારીને યુધામન્યુના રથની ખજા, સારથી અને છત્ર નીચે પાડી નાખ્યાં. આથી મહારથો યુધામન્યુ પોતે જ રથ હાંકતો નારી ગયો.

આ પ્રમાણે એક બાણુ ઉત્તમોળએ બાણોની ઝડી વરસાવી કૃતવર્માને ઢાંકી દીધો. પછી તે બંને વચ્ચે અત્યંત કષાણક યુદ્ધ શરૂ થયું. કૃતવર્માએ ઉત્તમોળની છાતીમાં ચોટ કરી, તે મૃત્યુંજીત થઈ રથની બેઠકમાં ભેસી ગયો. તેની આ અવરથા જોઈ સારથી તેને રણભૂમિમાંથી દૂર ઢાંકી ગયો. ત્યારપછી કૌરવોની આખી સેના બીમસેન ઉપર તૂટી પડી. દુઃશાસન અને શકુનિએ દાથીઓની ખૂબ મોટી સેનાથી તેને ઘેરી લઈ આગ આરવાનું શરૂ કર્યું. દાથીઓની સેના જોતાં જ બીમસેનના ક્રોધની રીમા ન રહી. તેણે દિવ્ય અશ્વોને પ્રયોગ કરતાં દાથીઓથી જ દાથીઓનો સંહાર કર્યો. પોતાનાં બાણોથી તેણે દાથીઓનાં ફળદેય કુટુંબોને નાશ કરી દીધો. તે જમને વીજળીના ગગનગટ જેવે બીમના ધનુષને ટંકાર સાંકળી દાથીઓ મળ્યાં છોડતા ખૂબ જોરથી વાગી રહ્યા હતા. મહારાજા બીમસેનનું આ પરાક્રમ સંપૂર્ણ પ્રાણીઓનો સંહાર કરનાર રત્નનો જેવું રેખાવું હતું.

કણ્વથી પરાજિત અને ધામલ થઈને યુધિષ્ઠિરનું પોતાની છાવણીમાં વિશ્રામ માટે જઈ સંન્યસ હોલે છે—રાજાની બીજા બાણુ યુધિષ્ઠિરને આવતા જોઈ આપનો પુત્ર દુર્યોધન ક્રોધમાં વરસી ગયો. તેણે પોતાની અંધી સેના સાથે શાંત જગદીથી તેમની

નજીક જઈ તેમને ચારે બાજુએથી ઘેરી લીધા અને ત્યારે જ દુર્યોધન તેમને વિધી નાખ્યા. કુન્તીનાં યુધિષ્ઠિરે પણ ક્રોધમાં વરસીને આપના પુત્રને તરત જ

ત્રીસ લાક્ષ માપી, આ જોઇ તેમને પકડતા મટે દોરવ
 થોડાઓ તૂટી પડ્યા, યજ્ઞજ્ઞોનો આ જોશ વિચાર
 બાળી મદરથી નક્કી, સ્કંદેર તથા ધૃતવૃન્ન એક
 આશીર્વાદથી સેનાને સથે લઈ મુધિહિરની પાસે આવી
 પહોંચ્યા, ત્યાં પહોંચ્યા - સ્કંદેરે ખૂબ ક્ષુભિથી
 દુર્યોધનને વીસ આગ આપી, એટલામાં ક્યું મુધિહિરની
 સેનાનો સંહાર કરવા લાગ્યો, તેના બાળોથી પાંડવ
 યજ્ઞને તેમની સેના એકઠમ ભાગવા લાગી, ત્યારે રાજ
 મુધિહિરને ખૂબ ક્રોધ મળ્યો, તેમણે તેજ કર્ણા પચાસ
 બાળોથી ક્યુંને વિધી નાખ્યો, ત્યારપછી તે જાને
 વચ્ચે બપોરે મુદ્દ ધરા લાગ્યું, ધર્મરાજ ખૂબ જોરથી
 તેજ કર્ણા જુદી જુદી જાતનાં બાળ, કાચ, કાંકણ,
 અણિયા તથા મુસોથી આપની સેનાના સંહાર કરવા
 લાગ્યા, તે વખતે આપના થોડાઓમાં દાદાકર મરી
 ગયો, ધર્માત્મા મુધિહિર ત્યાંત્યાં દરિયા નાખવા હતા
 ત્યાં ત્યાંથી સેનાના સ્કંદ યજ્ઞ જતા હતા, આ જોઈ
 ક્યું ખૂબ કુપિત થઈને મુધિહિર ઉપર નારાજ, અર્ધ-
 ચન્દ્ર તથા વચ્ચેનું વજીરોના પ્રહાર કરવા લાગ્યો,
 મુધિહિરે પણ તેજ કર્ણા બાળોથી ક્યુંને ધપલ કરી
 નાખ્યો, પછી ક્યું દેવનાંદસનાં તેજ કર્ણા બાળોથી
 તથા ત્રણ કાંકણોથી મુધિહિર ઉપર પ્રહાર કરી તેમની
 છાતી છેડી નાખી, અર્ધ ધર્મરાજને ઘણી પીડા થઈ,
 તેઓ રથના પાછળના ભાગમાં બેસી ગયા અને સારથીને
 ત્યાંથી માલવાની આગ આપી, તેમને જતા જોઈ
 દુર્યોધન સદિત: જતા કર્ણે 'આને પકડે, પકડે'
 કહીને બૂમો પાડતા તેમની પાછળ દોડ્યા, એટલામાં જ
 પાંચાસ થોડાઓ સાથે સતાર સેા કરવા વીરજી આવી
 તેમને આગળ વધતા રાંધી દીધા.

તે સમયે રાજ મુધિહિર બાળોના પ્રહારથી ખૂબ
 ઘાપલ થઈ ગયા હતા, તેઓ નક્કી તથા સદેરની વચ્ચે
 રહીને પીરે પીરે જઈ રહ્યા હતા, તેમના હોય રેમણે
 ન હતા, આવી રિયનિમાં પણ ક્યું દુર્યોધનના દિનની
 દરિયાથી મુધિહિરનો પીડા થયો અને તેમને ત્રણ તીક્ષ્ણ
 બાળોથી વિધી નાખ્યા, મુધિહિરે પણ ક્યુંની
 છાતીમાં બાળ મારી તેના બાંસો ધૂસ્યા,
 ત્યારપછી ત્રણ બાળોથી તેના સારથીને અને
 માર બાળોથી તેના મારે ધોડાએને વિધી નાખ્યા પછી
 નકુળ અને સદેરે પણ ખૂબ જગ વાપરી ક્યું ઉપર
 બાણવાળાં કરી, આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ક્યું પણ તીક્ષ્ણ

ધારવાળાં બે બાળોથી નકુળ અને સદેરને ધપલ કરી
 દીધા, પછી મુધિહિરના ધોડા મરી નાખી તેમના મરતાના
 રેખે નીચે પાડી નાખ્યો, આ પ્રમાણે નકુળના પણ
 ધોડા મરી નાખી તેના રથની ખૂંસરી બંને ધનુષ પણ
 કાપી નાખ્યું, રથ તૂટી જવાથી બન્ને પાંડુકુમારો ખૂબ
 ધપલ થઈ સદેરના રથ ઉપર બેસા ગયા,

આ જાનેને રથ વગરના જોઈ તેમના મામા મદરાજ
 સથેને રથ આવી, તેણે ધનુષ ક્યુંને ક્યું, 'ક્યું !
 તારે તે આજે અર્જુન સાથે મુદ્દ કરવાનું છે, છતાં
 અન્યત્ર કોઈમાં ભરાઈ ધર્મરાજ સાથે કામ માટે લડે છે !
 તેમને મારવાથી તને શું ફાયદો થશે ? અર્ધ જો, અર્જુન
 રથોએની સેનાનો સંહાર કરે છે, તે બુધોનાની બાળોની
 વર્ષાથી આપણી સંપૂર્ણ સેનાને કાળેના ઘાસ બનાવી
 રહ્યો છે, આ બાળુ બીમસેન દુર્યોધનને દગારી રહ્યો
 છે, આપણુ જોતાં તે તેને મારી નાખે તે મટે પ્રયત્ન
 કરવો જોઈએ, આ મારીપુત્રા કે મુધિહિરને મારવાથી
 શું લાભ થશે ? દુર્યોધના પ્રાણ સંકટમાં પડ્યા છે, તેને
 મરવ.'

ક્યું રસની આ વાત સાંભળી અને જોયું કે દુર્યો-
 ધન બીમસેનની સુગાથમાં રહ્યાં ગયો છે, ત્યારે શેષ-
 હિર અને નકુળ-સદેરને ત્યાં છોડી તે આપના યુગ્મને

અચાનક માટે ત્યાં દોડ્યો. તેના આજ્ઞા ગયા પછી યુધિ-
હર સહદેવના તેજ :ગતિના ધીધાવાળા રથમાં બેઠો
ત્યાંથી નાસી ગયા. તેઓ પોતાનો પરાજય થનાથી ખૂબ
હતિશ્ચિત થઈ રહ્યા હતા. નકુળ અને સહદેવ સાથે
ધાવત અવરયામાં જાવણીમાં જઈને તે રથમાંથી ઊતરી
અને એક સુંદર પથંગ ઉપર સૂઈ ગયા. તે વખતે
તેમના ધરીરમાંથી બાણ કાઢી નાખવામાં આવ્યાં, તો

પણ હૃદય પરના કાઠી ધાચી તેમને ખૂબ પીડ
થતી હતી. તેમણે માદીના બન્ને પુત્રોને
કહ્યું— 'બીમસેન મેઘની જેમ મગ'ના કાઠી
કરીને સડી રહ્યો છે. તમે બન્ને સહાયતા માટે તેની
પાસે જાઓ.' તેમની આજ્ઞા થતાં નકુળ બીજા રથ
ઉપર બેઠો. સહદેવ પાસે તો રથ હતો જ, બન્ને બાણ
પોતાના શીઘ્રગામી ધોધ હાથે બીમસેનની સેનામાં ભળ
પડેલા.

અર્જુનદ્વારા અશ્વત્થામાનો પરાજય, કર્ણદ્વારા વાગર્જનાના પ્રયોગ, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનું યુધિષ્ઠિરને મળવા છાણીમાં જવું

સંજય કહે છે—મહારાજ ! તે વખતે અશ્વત્થામા
રથોમાંથી ખૂબ મોટી સેના લઈને ત્યાં અર્જુન બેઠો
હતો ત્યાં એકદમ અચી પડેલો, તેને આવતા જોઈ
અર્જુને તેને આગળ વધતો રોકી દીધો, આથી અશ્વ-
ત્થામા ખીજાઈ ઊઠ્યો. તે બાણોના મારથી શીકુંજી
બંને અર્જુનને ઢાંકી દેવા લાગ્યો. આ જોઈ અર્જુને
હસતાહસતાં વિષ્ણુ અર્જુનો પ્રયોગ કર્યો, પરંતુ
અશ્વત્થામાએ તેનું નિષારણ કરી દીધું. તે વખતે
અર્જુને અશ્વત્થામાનો વધ કરવા માટે જેજે અર્જુનો
પ્રહાર કર્યો તે બળાને શીલુકમારે કાપી નાખ્યાં. તેણે
પોતાનાં બાણોથી દિશાઓ તથા ઉપદિશાઓને ઢાંકી દઈ
શીકુંજીના જમણા હાથમાં ત્રણ બાણ માર્યાં. ત્યારે
અર્જુને તેના ધોડાઓને ધાવત કરી સંક્રામમાં લોહીની
નદી વહેવાની દીધી. તેણે અશ્વત્થામાનું ધનુષ કાપી
નાખ્યું. આ જોઈ તેણે અર્જુન ઉપર વજ્ર જેવા કાય-
કર પરિવરો પ્રહાર કર્યો, પરંતુ અર્જુને તેને હસતા-
હસતાં જ કાપી નાખ્યું. હવે અશ્વત્થામાનો કોષ ખૂબ
વધી ગયો. તેણે બેન્દ્રાઓનો પ્રયોગ કર્યો, પરંતુ અર્જુને
મહિન્દ્રાઓથી તેને ઘાત કરી દીધું. તેણે સાયેસથે
અશ્વત્થામાને પણ પોતાનાં બાણોથી ઢાંકી દીધા. શેલુ-
કમારે પોતાનાં સાયકોથી તે બાણોને કાપી નાખ્યાં અને
સો બાણોથી શીકુંજીને તથા ત્રણસોથી અર્જુનને વિધી
નાખ્યો. ત્યારે અર્જુને પણ અશ્વત્થામાનાં મર્મરચનોમાં
સો બાણ માર્યાં અને એના સારથિને એક કાલથી
મારી નાખી રથથી નીચે પાડી નાખ્યો. તે વખતે
અશ્વત્થામાએ પોતે જ ધોડાઓની લગામ સંભાળી અને
શીકુંજી તથા અર્જુનને બાણોથી ઢાંકી દેવાનું ચર કર્યું.
તેના પરાક્રમની બધા ધોડાઓ વધાણ કરતા હતા.

એટલામાં તરત જ અર્જુને હસતાં હસતાં તેના ધોડાઓની
લગામ કુરંગોથી કાપી નાખી, હવે તે ધોડાઓ
બાણોના મારથી ખૂબ પીડિત થઈને નાસવા લાગ્યા, તે
વખતે પાંડવો વિષ્ણુ મેઘવીને ચારે બાજુ તીક્ષ્ણ બાણોની
વર્ષા કરતા આપની સેનાને પ્રવેશ લાગ્યા. તેમણે કોર
સૈનિકોને એટલી બધી પીડા પડેલાંકી કે તેઓ ખાપના
પુત્રોના રોકવા છતાં રાડના વગર નાસવા લાગ્યા.

ત્યારપછી કુરંગોને ખૂબ પ્રેમથી કહ્યું કે કહ્યું,
મહાબાહો ! જુઓ, પાંડવો એ અમારી આ સેનાને ખૂબ
કટ પહેલાડ્યો છે. તમારા હૃવા છતાં તે કાયથી કાપી રહી
છે. હવે જો થોડો દોષ તે કરે, પાંડવોથી કુરંગો થયેલા
અમારા આ હજારો ધોડાઓ હવે તમારી સહાય માટે
પોકાર કરી રહ્યા છે, કુરંગોનીની આ વાત સાંભળી
કહ્યું હસતાં હસતાં ધનુષ ઉપર લાગેલાં અર્જુન સંખાન
કહ્યું. પછી તો તેમણે લાકો, કરોડો અને અન્યો
બાણ પ્રકટ થયાં. તે બળે આગળ જેવાં પ્રવેશિત થઈ
રહ્યાં હતાં. આ લખકર બાણોથી સમગ્ર પાંડવો
આગ્રહિત થઈ ગયાં. તે વખતે કહ્યું દેખાતું ન હતું. જે
યુદ્ધમાં વાગર્જનાના મારથી હજારો હાથીઓ, ધોડા,
રથોઓ અને પાવરગ પ્રાણ વગરના થઈ પડતા હતા,
પૃથ્વી કાંપી ઊઠી. પાંડવોની સંપૂર્ણ સેના બાકુળ થઈ
ગઈ. કર્ણદ્વારા માર્યા જતા પાંચાસ અને ચોર દેહના
ધોડાઓ કાયના મર્યા નાસવા લાગ્યા અને છૂટી પાવર
લાગ્યા. તેઓ ક્રોડાણ અને અર્જુનને પોકારવા લાગ્યા.

કર્ણનાં બાણોથી માર્યા જતાં યુગ્ધોનો આગળના
સાંજગાને કુન્તીનંદન અર્જુને વાગડાન વાસુદેવને કહ્યું,
'મહાબાહુ ક્રોડાણ ! આપ આ વાગર્જનાના પરાક્રમે
તો જુઓ. હુદવા કંઈ પણ રીતે તેના નાસ નહીં કરી

સકાતો, અહીં કહ્યું પોતાના યોગ્યોને આગળ ચલાવતો
વારંવાર મારી તરફ જુએ છે, આ વખતે તેની સામેથી
નારી જવાનું પશુ અને કીક લાગતું નથી. શીશ્યો કહ્યું,
'પાથ' ! કહે' રાજા ગુપ્તિચિત્રને ખૂબ ઘણક કરી
હાથ છે, તેથી તેમને મળાને અને ધીરજ આપીને
'પછી કહ્યું'ના વધ ૧૨.' આમ કરી જનારને ધિરજને
મળવા આગળ ચાલ્યા, તેમને વિચાર એ દના કે
અભ્યુત્થાન મમં'રાજને મળશે ના-ધીમાં કેમ પુક કર -
કરતા ખૂન પાડી નશે, જગત્તનની આઠા અતુસાર
અભ્યુત્થાન પોતાતા ધાવક ધરેલા જાહને મળવા માટે
આગળ જવા લાગ્યો. ચાલતાંચાલતાં તેણે પોતાની
સેનામાં ચારે બાજુ દોષ્ટ દરી, પરંતુ ક્યાંવ પોતાના
મોર જાહને જોયા નહિ. ત્યારે તે તરત જ બીમસેન પાસે
પહોંચ્યો અને પૂછ્યું, 'રાજા ગુપ્તિચિત્ર ક્યાં છે ?'

દશે, તેમની ગી રિયતિ છે તે જોવા માટે તમે જલ્દી
જાઓ. હું અહીં ઊંઝા રહી કમળોને રાકેના રહીશ.

હામિ કહ્યું—અભ્યુત્થાન ! ને હું ચાલ્યો જાવ
તો, રત્નપથના વીરો એમ કહે કે 'બીમસેન હરી ગયો'
મારે તમે જાહે તેમની ખબર મેં.

અભ્યુત્થાન બોલ્યો—મારા શત્રુ મંદમત્તા સામે જ
હજા. તેમને માયા વિના હું પશુ અધિયા નથી
જમ શકતા.

હામિ કહ્યું—ધનંજય' હું મારા પરાક્રમથી સંસ-
ક્રિતો સામનો કરીશ, તમે નિશ્ચિન્ત યત્ન જાઓ.

હામિની વાત સાંભળી અભ્યુત્થાન શીશ્યોને કહ્યું,
'હાકિસ ! હવે હું રાજા ગુપ્તિચિત્રનાં દર્શન કરવા માણું
હું.' આપ યોગ્યોને વેગથી હાકા. ત્યારે હામચાન
ચરકની મહક તેજ ચાલનારા યોગ્યોને કાંકી ખૂબ
જલ્દી રાજા ગુપ્તિચિત્રની પાસે પહોંચી ગયા. પછી
જન્મેએ રથમાંથી ઊતરી મમં'રાજના ચરણમાં પ્રણામ

હામિ કહ્યું—મમં'રાજ ગુપ્તિચિત્ર સહીથી હાવણીમાં
આજ્યા ગયા છે. કહ્યુંનાં બાણેથી પ્રયલ થવાથી તેમના
કરીમાં ખૂન પીડા યતી હતી. તેઓ છત્તા દશે કે
કેમ તેમાં પશુ કાંકા છે.

અભ્યુત્થાન બોલ્યો—નને આવી રિયતિ દોષ તો
જલ્દીથી તેમને મળવું જોઈએ. કહ્યુંનાં બાણેથી
પ્રાયલ થવાથી સ્વસ્થ તે હાવણી તરફ ચાલ્યા મળ્યા

કાકા તેમને કુદગ જોઈને તેઓ ખૂબ પ્રભુ થયા.
ત્યારપછી રાજા ગુપ્તિચિત્ર શીશ્યો અને અભ્યુત્થાન
આશિનવન કહ્યું. તે વખતે મમં'રાજને એમ લાગ્યું કહ્યું
કે રત્ન' ગણ્ય ગયો છે. સાચી દેખાને ખૂબ પ્રથમત
પક આન લએ કાંકો જોઈતા, પેછાનુનનાં તપાદ

સ્વાગત છે. ધનંત્ય ! તારું પણ સ્વાગત છે. આ વખતે તમને બન્નેને જોઈ મને ખૂબ પ્રસન્નતા થઈ છે, કારણ કે તમેજી પોતે કુશળ રહી મહારથી કણુંને મારી નાખ્યો છે. તે દરેક પ્રકારની અસુવિધામાં નિપુણ અને કૌરવોના આગેવાન હતો. પરશુરામે અસુવિધા શીખતીને તેને મહાન શક્તિશાળી બનાવી દીધો હતો. યુદ્ધમાં તેના ઉપર વિજય મેળવેલો કહ્યું હતો. તે વિશ્વવિખ્યાત મહારથી અને સંસારનો સંસ્ક્રોષ વીર હતો. તે કુયોધનનું હિત સાધતો અને અંગેને દુઃખ દેવા માટે તે તૈયાર રહેતો. અમારા મિત્રો માટે તો તે કાળ જીવેલો હતો. એવા મહાબળવાન કણુંને તમે બન્નેએ યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો—આ ખૂબ આનંદની વાત થઈ. બાદ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ! આજે કણું મારી સાથે લપકર યુદ્ધ કર્યું હતું. તેણે મારા બન્ને ચક્રદક્ષી તથા સારથીને મારી નાખ્યા. તેણે મારા ધોડાઓને પણ મારી નાખ્યા અને મારા પદ્મના ધણા ધોડાઓને છતી મને પરાસ્ત કર્યો હતો. એટલું જ નહીં પરંતુ તેણે મારું અપમાન કરી મને ધણી કડવાં વેણુ કર્યાં. ધનંત્ય ! વધારે શું કહું ? આ વખતે હું જે છું છું છું તે તો શીમસેનનો પ્રભાવ છે. મારાથી તો આ અપમાન સહ્યું જતું નથી. કણું મને આટલો બધો ધમક અને અપમાન કર્યો તો હવે મને છવચાથી શો લાભ ? હવે હું રાજ્ય લાઈને પણ શું કરીશ ? પહેલાં કહી બીજા, દ્રોણ અને કૃપાચાર્યે પણ મારું અપમાન કર્યું ન હતું, માટે અર્જુન ! હું તને પૂછું

છું કે શી રીતે કુશળ રહી તે કણુંનો વધ કર્યો ! આ બધા સમાચાર મને કહે. વીરવર ! કણુંનાં બાણોથી

ન્યારે હું ખૂબ ધામધ થઈ ગયો ત્યારે તેનો વધ કર્યો માટે મેં તારું સ્મરણ કર્યું હતું. આ વખતે કણુંને વધ કરીને તે મારા તે સ્મરણને સફળ બનાવ્યું છે ને ! કહે તે સત્યપુત્રને શી રીતે માર્યો ?

અર્જુનની વાતથી કણુંને છવતો બહોળી યુધિષ્ઠિરનું તેને ધિદ્કારણ તથા યુધિષ્ઠિરનો વધ કરવા તૈયાર થયેલા અર્જુનને ભગવાનદ્વારા ધર્મનું તત્વ સમજાવણું

સંજય કહે છે—મહારાજ ! ધર્માત્મા રાજા યુધિષ્ઠિરની આ વાત સાંભળીને આંતરથી વીર અર્જુન આ પ્રભાણે બોલ્યો—રાજા ! આજે તો હું સંઘર્ષમાં સાથે યુદ્ધ કરતો હતો. તે વખતે અસ્વત્થામા બાણોની વર્ષા કરતો એકદમ મારી સમે આવી પહોંચ્યો. મારો રથ જોનાં જ તેની આખી સેના યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થઈ ગઈ. ત્યારે મેં તે સેનાના પાંચસો વીરોને મારી નાખ્યા અસ્વત્થામા ઉપર જાદુમંત્ર કર્યું. અસ્વત્થામા પોતાના તીલક બાણોથી મને અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ધીર કરવા લાગ્યો. મારી સાથે યુદ્ધ કરતી વખતે તેની પાછળ જાંસો આ બગાડ બાણોનો બોલો ખેંચતા હતા. તેણે

તે ગણા બાણ મારા ઉપર ચલાવ્યાં, પરંતુ મેં મારા સાપકોથી તે બધાને કાપી નાખ્યાં. ત્યારપછી તેણે ઉપર મેં વજ્ર સમાન ત્રીસ બાણ માર્યાં, તેનાથી વિધાઈ જવાથી તેનું શ્વશિશી જનાવર જેવું દેખાતું હતું. પછી તો પોતાના આખા શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ વહે વગવો તે કણુંના રથોગ્રીની સેનામાં ઘૂસી ગયો. તે વખતે તેને બીજા મોટાભાઈ યોદ્ધાઓ પણ લોહીર્થ લકષ્ય જ જણાયા. ત્યારપછી કૌરવોનાને પરાજિત અને સૈનિકોને ભયભીત જોઈ કણું પચાસ મોટાભાઈ રથોગ્રીને સાથે લઈ ખૂબ વેગથી મારી સામે આવ્યો. મેં તેના સૈનિકોનો તો સંહાર કરી નાખ્યો પણ કણુંને

ત્યાં જ હેડી રહ્યો અને તમારા રથન મારે બહારીથી

બાદિ માણા બાબા, મેં શાશ્વત્ય કે રજો આપને યુદ્ધમાં
ખૂબ જ ધાપણ કરી રીધા છે. રજો ખૂબ દૂર છે. તેની
સામેથી આપ બાદિ માણા બાબા એ અચોચ નથી.
હું સમજું છું કે તે વખતે યુદ્ધમાંથી દૂર યત્ન જ નોંધવું
હવું. યુદ્ધમાં આપની સામે જ મેં કચ્છના અદ્યક્ષન અરતને
નેયું છે. પાંચાસીમાં ડાઉ એવો વીર નથી કે જે
આજે રજોના વેગને સહન કરી શકે. મહારાજ !
સાતપડિ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મારા પિતૃ રક્ષણ દેરે. રાજ-
કુમાર યુધામન્યુ અને ઉત્તમોજા મારા પછવાડા ભાગવું
રક્ષણ કરે, પછી હું આ સંભ્રામમાં મહારથી રજો
સાથે યુદ્ધ કરીશ. આપની પણ હજી હોય તો આવો
અને જુઓ કે અમે બન્ને કેવી રીતે એકબીજાને છન-
વાતો પ્રપલ્લ કરીએ છીએ. બે દુઃ આજે જાતપૂરક
રજોને તેના બન્ધુ-નાથપરો સચિત ન મારી નાખું તો
મને પ્રીતિ કરીને નેત્ર પાલન ન કરનારને જે ગતિ મળે
છે તે મરે. હવે હું આપની પાસે યુદ્ધમાં જવાની અવ-
ધાયું છું. આપ આશીર્વાદ આપો કે નેયો રજોમાં
મારો વિજય થાય. રાજન ! હું સ્વપુત્ર રજોને, તેની
સેનાને તથા સંખ્ય રજુઓને સંદાર કરીશ.

દુર્ગમિર રજોનાં પાલેની એટલી ખૂબ દુઃખી
મતા હતા. અલ્હુનના મોમાંથી બંધારે તેમજે રજો

છરતો છે એમ જાણ્યું ત્યારે તેમને ખૂબ દોષ મડ્યો.
તેમજે ધનજયને આ પ્રમાણે કહ્યું, 'તારા તારી સેના
રજુઓથી પરાક્રમ પામીને રક્ષામાંથી નાસી ગઈ છે.
અને તું બંધારે રજોને ન મારી શક્યો' ત્યારે મીમ-
કેનને ત્યાં એકલો હોડી બાદિ માણા બાબા. આ તો
તેં ખૂબ રોડ નિભાવ્યો! શોરમાતા કુન્તીના
મોમાંથી જન્મ લઈને તેં આ સારું કામ નથી કર્યું.

દિત્તનમાં તેં શાસ્ત્રી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે 'હું એટલો
જ રજોને મારી નાખીશ' પછી તેને છરતો હોડી તું
બાદિ શાધી માણો બાબા! અલ્હુન તું જન્મ
લઈને સાત જ દિવસનો થયો હતો તે વખતે આકાશ-
વાણીએ કુન્તીને કહ્યું હતું—'આ બાળક કદ સમાન
પરાક્રમી થશે, બધા રાજુઓ ઉપર વિજય મેળવશે. તે
આવરણમાં સંપૂર્ણ દેવતાઓ તથા બધા પ્રજીઓને
હતી લેશે. રાજાઓની વચ્ચે તે મદ, કવિંચ, કેકય
તથા કીરવ વીરોના સંદાર કરશે. સંસારમાં તેનાથી
મેટા ધનુષર નહિ દોષ. કેકય પણ પ્રજી કરી યુદ્ધમાં
તેને પરાક્રમ કરી શકશે નહિ, તે સંપૂર્ણ વિદ્યાર્થી.
હતા તથા જિવેન્દિય થશે. અલ્હુન' બાળક રજો જ ને બાળને
પાતાના આધીન કરી લેશે. તેના રત્ન મદમા નેયો
યરો અને વધુ હમાન તેનો વેગ લેશે. તે વિષયમાં
મેરે જાને કાપાઈ પૂજી કાપાન મરો. મરો નેયો દેવતા

કુએર જેવો ધનવાન, હિન્દી જેવો પગકમી અને
ભગવાન વિંછુ જેવો તે જળવાન થશે, કન્ટી! જેવી રીતે
અદિતિના મહાંશી યજુઃના વિંછુએ જન્મ લીધો
હતો તેવી રીતે તારો આ મહાત્મા પુત્ર પણ તારા
ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો છે. પોતાના પક્ષનો વિનય તથા
શત્રુપક્ષનો સંહાર કરવાથી તે પ્રખ્યાત થશે. તેનાથી
જ વંશપરંપરાનો વિસ્તાર થશે.' આ પ્રમાણે ચતુર્થ
પરંત ઉપર આ આમણવાળી ચર્ચ હતી. તપસ્વીઓએ
પણ તેને સાંભળી હતી. પરંતુ તે સાચી ન થઈ. જરૂર
હવે દેવતાઓ પણ શુદ્ધ બોધવા લાગ્યા છે.
દેવેશ તારા વખાણ કરનારા મોટામોટા ઋષિઓના
મોંમાંથી પણ મેં આવી વાતો સાંભળી છે, એટલા
માટે મને દુષેષનની ઉન્નતિ વિષે કદી પણ રિત્વાસ
નથી થયો, તથા આજ સુધી મને આ વાતની ખબર
ન હતી કે તું કંઈના ભયથી રૂંદે છે, આવી પરિસ્થિ-
તિમાં હવે કુંડા કરી ચક્ર છું! આજે કાલે,
પોતાના મિત્રો તથા બીજા બધા યોદ્ધાઓના ભોતો મારે
સતપુત્રના વશમાં થવું પડ્યું, એટલા માટે મારા હૃદ-
યને ધિક્કાર છે. પાશ્વ! ને આજે તારો પુત્ર મહાદેવ
અભિમન્યુ હવતો હોય તો ને યજુપક્ષના બધા મહા-
રથીઓના નાશ કરી નાખત, ને તે હોત તો મુદ્ધમાં
મારે આવું અપમાન કદી સાંભળવું ન પડત, ને
ધોત્યમય હવતો હોત તો પણ મારે મુદ્ધમાંથી નાસી
જવું ન પડત. પરંતુ હું મારા પોતાના દુર્ભાગ્ય માટે
શું કહું, જણાય છે કે મારા પૂર્વજન્મનાં પાપ ખૂબ
જ મોટાં છે. તેથી જ દુરાત્મા કંઈ તને તણખલા
સમાન પણ ન ગણીને મારી સાથે આવું વર્તન કર્યું.
આવું વર્તન બંધુહીન તેમજ અસમર્થ મનુષ્ય સાથે જ
કરવામાં આવે છે. જે પુરુષ આપતિમાં પરિણમે આપ-
તિમાંથી ડોહાવે છે તે જ તેનો સાચો કાર્દ અને સુહૃદ
છે-આવું પ્રાચીન મુનિઓનું કથન છે. તથા સ્વપુરોએ
પણ સદા આ ધર્મનું પાલન કર્યું છે, પરંતુ તે
ન કર્યું. તારી પાસે વિશ્વકર્માને બનાવેલો રથ છે. તેની
ધ્વજ ઉપર કપિ વિરાજમાન છે, એટલું જ નહિ,
તારા હાથમાં ગાંડીવ જેવું ધનુષ છે તથા ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ તારો રથ હેંકે છે. આ બધું હોવા છતાં પણ
તું કંઈથી ડરી નાસી શી રીતે આવ્યો? ને મુદ્ધમાં
આજે કંઈનો સામનો કરવાની તારી સક્તિ નથી તો જે
રાજ તારા કર્મો અજનમમાં મોશો હોય તેને જ તારું

ગાંડીવ આપી દે. ધિક્કાર છે તારા આ ગાંડીવને,
ધિક્કાર છે તારા આ હાથેને તથા ધિક્કાર છે તારા
આ અસંખ્ય આણેને. અમિત્રો આપેલા આ રથ અને
ધ્વજને પણ ધિક્કાર છે.'

મુધિહિરના આમ કહેવાથી અર્જુનને ખૂબ ક્રોધ
આયો, તેણે ધર્મરાજને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી હાથમાં
તક્ષશાર લીધી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો બધાંના હૃદયની
વાત જાણનાર છે, તેમણે અર્જુનનો ક્રોધ ભેટા જ

તેનો વિચાર નાશી લીધો અને કહ્યું, 'અર્જુન! આ
શું? તે' તક્ષશાર કેમ લીધી? અહિં કાર્દની સાથે મુદ્ધ
કરવાનું હોય એવું તો જણાવું નથી. તું જેનો વધ કરવા
ઈચ્છતો હોય તેનો કાર્દ મનુષ્ય પણ અહિં નથી. પછી
મકાર કરવા કેમ ઇચ્છે છે? તને ધૂત તો નથી આવી!
કુંડા છું, બતાવ, હવે શું કરવાનો તારો વિચાર છે?

શ્રીકૃષ્ણના પૂછવાથી ક્રોધ ભરાયેલા અર્જુને મુધિહિર
તરફ ભેટા કહ્યું- 'શોરિદ! મેં ક્રોધ રીતે એ પ્રતિજ્ઞા
કરી છે કે 'જે મને એમ કહેશે કે તારું ગાંડીવ બીજાને
આપી દે તેનો હું વધ કરીશ.' રાજાએ તમારા સામે
જ મને એમ કહ્યું છે. તેથી હું હામ નથી કરી સકતો.
આજે તેમનો વધ કરીને હું મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરીશ.
એટલા માટે મેં તક્ષશાર લીધી છે. આ વખતે આપને

શું કરવું થોડા દાએ છે? આપ જ આ જમતના બંન અને લાનિયને બંધો શો. આપ જેમ કરેલો તેમજ કરીશ.'

આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—શિકાર છે! શિકાર છે!! પછી તેમણે અભ્યુત્પન્નને કહ્યું, 'પાથ'! આજે મને માલુમ પડ્યું કે તે' કડી જદ પ્રશ્નોની સેવા નથી કરી, તેથી જ તને આ કવચને કોષ ચાઓ છે. ધનનજ્ય! જે ધર્મના દરબને નાંચે છે તે કડી આવું કરતો નથી, અત્યારે અહિં તે' જેવું વર્તન કહ્યું છે તેનાથી તારી ધર્મભીરતા અને અઘાનતાનો પતો મળે જે, જે ન કરવા જેવું કામ કરે છે અને કરવા લાયક કામ નથી કરતો તે માલુમ અધમ છે. જેઓ પોતે ધર્મનું આચરણ કરીને ઇચ્છીને ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે, તેવા ગુરુજનોનો આ વિવાદમાં શો નિર્ણય છે તેને હું બહુતો નહીં. તે નિર્ણયને ન બહુતાર તારી માફ જ અસમર્થ તેમજ મેલિત થઈ જાય છે. શું કરવું નોંધીએ અને શું ન કરવું નોંધીએ તે બહુતું સહેલું નથી, તેનું જ્ઞાન શાસ્ત્રથી થાય છે અને તને તો શાસ્ત્રની બહુ પછુ નથી. અજ્ઞાનથી પોતાને ધર્મવેતા માનીને તું જે ધર્મનું રક્ષણ કરવા જાય છે તેમાં અવરોધનું' પાપ છે, આ વાત તારા જેવા ધાર્મિકની સમજમાં નથી આવી, તાત! આરા વિચારથી પ્રાણીઓની દિશા ન કરવી તે જ સૌથી મોટો ધર્મ છે. કાઈના પ્રાણીની રક્ષા માટે જીવું બોલવું પડે તો બોધી જેવું પછુ તેની દિશા થવા ન દેવી, વાકા! તારા જેવા શ્રેષ્ઠ પુરુષ બીજા સાધારણ મનુષ્યની માફક પોતાના ધર્મનું જીવું તેમજ આધર્મી રાજાને મારવા ચી રીતે તૈયાર થાય! જ્યારે! જે પુરુષ શુદ્ધ ન કરતો હોય, શુદ્ધતા ન રાખતો હોય, રજુમાંથી વિદ્યુત થઈ નાસી જતો હોય, યરણમાં આવતો હોય, હાથ નેડેલો હોય અથવા અસાધ્યના હોય તેવા મનુષ્યનો વધ કરવો તેને જે પ્રુરુષ સાર' નથી સમજતા. તારા મોટા ભાઈમાં પડું કરીને આ બધી વાતો છે, તું સમજ્યા વગર જાગડની માફક પહેલાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેને હાથે મૂર્ખતાવ અધર્મ-યુક્ત કાથ' કરવા તૈયાર થઈ ગયો છે. પાથ'! કહે તો ખરો, કે જોષિ તેમજ શુદ્ધ ધર્મનો સારી રીતે વિચાર કર્યા વગર જ તું પોતાના ભ્રષ્ટ્ર દાહની વધ કરવા માટે જે રીતે દોષો છે! પાંડુનન્ન! હવે કું

તને ધર્મનું રક્ષણ બતાવું છું. પિત્રામદ ભીષ્મ, ધર્મજી મુખિધર, વિદુરજી તથા યાદવિની કુતારી તને ધર્મના જે તત્ત્વનો ઉપદેશ કરે તે કું સારી રીતે બતાવું છું. સમિતિ : સત્ય બોલવું એ જડું સારું કામ છે. સત્યથી મોટું કશું નથી. હવે પછુ સત્યવદીને જ કાઈ કાઈ વખત સત્યના રક્ષણનું પૂર્ણ જ્ઞાન થવું કાંઈ હોય છે. સત્યનું પાલન જેની રીતે થઈ શકે તે જો, ત્યાં સત્યનું પરિણામ અસત્ય અને અસત્યનું પરિણામ સત્ય હોય ત્યાં અસત્ય બોલવું થોડા છે, ત્યાં સત્ય ન બોલનાં અસત્ય બોલવું જ ઉચિત છે. વિરહકાળમાં, દૂષિત ઓઝોની સાથે, કાંઈના પ્રાણ સંદેહમાં આવી મરણા હોય ત્યાં, સર્વસ્વનો નાશ થતો હોય તેવા વખતમાં તથા બ્રાહ્મણના કથા માટે જરૂર પડે તો અસત્ય બોલવું નોંધીએ. આ પાંચ બાબતોમાં અસત્ય બોલવાથી પાપ લાગતું નથી, ત્યાં કાંઈનું સર્વસ્વ લુપ્ત થઈ જાય ત્યાં તેને બચાવવા માટે અસત્ય બોલવું એ જ અપણું કર્તવ્ય છે, ત્યાં અસત્ય જ સત્ય અને સત્ય જ અસત્ય થઈ જાય છે, જે આવા વખતમાં સત્ય બોલે છે તેને ભોગ મૂખ' કમજ છે. પહેલાં સત્ય અને અસત્ય બોલવાનો નિર્ણય કરીને જેમાં પરિણામે કલ્પ હોય તેનું' પાલન કરવું નોંધીએ, જે આમ કરે છે તે જ ધર્મવેતા છે. જેની શુદ્ધ નિષ્કામ છે, તે મનુષ્ય આંધળા પશુને મારનાર બાણ નામના શીશરીની માફક ખૂબ ક્રોધ કર્મ કરીને પછુ જો મહાન પુરુષ પ્રાપ્ત કરે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય! આ પ્રશ્નને જે ધર્મ પાળવાની ઇચ્છા રાખે છે પરંતુ મૂર્ખ અને ગમાર છે તે નદીઓના સંગમ ઉપર વસેલા કૌશિક મુનિ માફક જો અઘાનપૂર્વક ધર્મ કરીને મહાન પાપ મેળવે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે!

અભ્યુત્પન્નને કહ્યું—ભગવત! મને બધાકે અને કૌશિક મુનિની કથા કહે, તેથી કું' આ વિષયને ધારી રીતે સમજી જઈશ.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—ભગવત! બધાકે નામનો એક બધા દત્તો. તે કામના અથવા અસમિતી નીક પરંતુ પોતાની ઓ અને પુત્રોના અવનના રક્ષણ માટે મુશોને મારતો દત્તો અને ધર્મ માનવિતા તથા બીજાં વાંધેને પાલનપે પછુ કરે દત્તો, તે દત્તેશી જે તના ધર્મમાં લાગી રહેતો દત્તો, સત્ય બોલતો દત્તો અને

કોઈની નિન્દા કરતો ન હતો. એક દિવસ તે મૂળે મારવા માટે જંગમમાં ગયો, ખૂબ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તેને તે દિવસે કોઈ શિકાર મળ્યો નહિ. એટલામાં જ તેણે પાણી પીતા એક શિકારી જનાવરને જોયું. તે આંધળું હતું. તે નાકથી સંધીને જ આંખનું કામ કરતું હતું. જો કે તેણે જનાવરને તે શિકારીએ પહેલાં કદી જોયું ન હતું છતાં પણ તેણે તેને મારી નાખ્યું. આના મરવાથી આકાશમાંથી કૂસોની શ્રુતિ થવા માંડી. વાધને લઈ જવા માટે સ્વર્ગમાંથી એક મુંદર વિમાન ઊતરી આવ્યું. તેના ઉપર અપ્સરાઓના ગાવાનો અને નાચવાનો ધ્વનિ યથા હતો. વાત એમ હતી કે તે જન્મજી પૂર્વ જન્મમાં તપ કરીને સંપૂર્ણ પ્રાણીઓનો સંહાર કરી નાખ્યા માટે વરદાન પ્રાપ્ત થયું હતું. તેથી બ્રહ્માએ તેને આંધળું બનાવી દીધું હતું. તે પ્રાણી બધા જીવોનો નાશ કરવાના વચ્ચારવાળું હતું તેથી તેને મારવાથી શિકારી સ્વર્ગમાં ગયો. આ પ્રમાણે ધર્મને સમજવું ધણું કઠણ છે.

આ પ્રમાણે કૌશિકે નામનો એક તપસ્વી ધાણ્ય હતો. તે ખૂબ ભયો ન હતો. તે ગામથી દૂર નદીઓના સંગમ વચ્ચે રહેતો હતો. તેણે હંમેશાં સાચું બોલવાનું શત લીધું હતું. આથી તે 'સત્યવાદી' નામથી પ્રખ્યાત થઈ ગયો. એક દિવસની વાત છે: ઠટલાક લોભા લુંટારાઓના ભયથી છૂપાવા માટે તેના આશ્રમની પાસેના વનમાં છૂપી ગયા. લુંટારાઓ પણ ખૂબ પ્રયત્નથી તેમને શોધતા હતા. તેઓ સત્યવાદી કૌશિકની પાસે આવ્યા અને કહ્યું. 'ભગવન! આ રસ્તે આવેલા ધણુ લોભા ક્યે રસ્તે ગયા છે? અમે સાચી વાત પૂછીએ છીએ. જો આપ જાણતા-હો તો કહો.' તેમના પૂછવાથી કૌશિકે સાચી વાત કહી રીધી. 'આ વનમાં ન્યાં ગીચ શ્શો, લતાઓ અને ઝાડી છે ત્યાં જ તેઓ ગયા છે.' આ જાણવાથી તે નિર્દય પ્રાણીઓએ તે લોભાને પકડીને મારી નાખ્યા.

આ પ્રમાણે વાણીનો દુરુપયોગ કરવાથી કૌશિકને ખૂબ પાપ લાગ્યું અને તે પાપથી તેને અત્યંત દુઃખ નરકની દવા ખાવી પડી. કારણ કે તે ધર્મના સંસ્મરણને મિલકુષ જાણ્યો ન હતો. આ પ્રમાણે જેણે શસ્ત્રોના ખૂબ જોડો અભ્યાસ કર્યો છે, જે ગમાર છે, ધર્મના સ્વરૂપને જરામર નથી જાણતો તે પુરુષને

૫૬ પુરુષોને ચોતાનો સંદેહ નથી પૂછતો તો તેને મહાન નરકનું કષ્ટ ભોગવવું પડે છે. હવે તમારે માટે દુઃકર્મ ધર્મ બતાવું છું. ઠટલાએ માણસો પરમ માન રૂપ ધર્મને તકે દારા જાણવ નો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ ધણુ લોભા એમ કહે છે કે લેદાથી જ ધર્મનું માન થાય છે. મેં અહિં જે ધર્મના સ્વરૂપની વ્યાખ્યા કરી છે તે બધા પ્રાણીઓના લાભને દષ્ટિમાં રાખીને કરી છે. ધર્મ સંધર્મમાં એવો નિશ્ચય છે કે જે અહિંસા-યુક્ત છે, તે જ ધર્મ છે. હિંસાને હિંસાથી શેષવા માટે ધર્મની આ વ્યાખ્યા કરેલી છે. ધર્મ જ પ્રભને ધારણ કરે છે, અને ધારણ કરવાથી જ તેને ધર્મ કહે છે. એટલા માટે જે પ્રાણુરૂપથી યુક્ત છે-જેમાં કોઈ પણ જીવની હિંસા કરવામાં આવતી નથી તે ધર્મ છે. આ જ ધર્મવેત્તાઓનો સિદ્ધાન્ત છે. જે લોભા અન્યાયપૂર્વક બીજાનું ધન છીનવી લેવાની ઈચ્છા રાખીને બીજાઓ પાસે સત્ય બોલાવવાની ઈચ્છા રાખે છે, ત્યાં જો મોન રાખવાથી છૂટકારો મળી જાય તો તેમ જ કરવું. કોઈપણ રીતે બોલવું જ નહિ, પરંતુ જો બોલવાનું અનિવાર્ય થઈ જાય અને ન બોલવાથી લુંટારાઓને સંશય થાય તો ત્યાં અસત્ય બોલવું જ સાક છે. તેને જ વિચાર કર્યા વિના સત્ય સમજો. જે માણસ કોઈ ક્રમ માટે પ્રતિજ્ઞા કરીને તેનું પ્રકારાન્તરથી પાલન કરે છે તેને તેનું ફળ મળતું નથી-આવો મનીષી નિદાનોનો સિદ્ધાન્ત છે. પ્રાણુસંક્રમમાં, વિષાદમાં, બધા કુટુંબીઓને પ્રાણુ જતો હોય તેવા વખતે આવે તો, અથવા મરકરીયાં જો અસત્ય બોલાઈ જાય તો તે અસત્ય મનાતું નથી. ધર્મનું તત્ત્વ જાણનારા વિદ્વાનો આવા વખતમાં અસત્ય બોલવામાં પાપ માનતા નથી. જ્યારે લુંટારાઓ કાષ્ઠે ફસાઈ ગયા હોઈએ ત્યારે જો જુદા સમજાવાથી છૂટકારો મળે તો હોય તો ત્યાં પુરું બોલવું જ સાક છે. તેને વિચાર્યા વિના જ સત્ય સમજો. મની શકે ત્યાંસુધી લુંટારાઓને ધન ન આપવું જોઈએ, ઈર્ષકે પાપીઓને આપવું ધન લાભને દુઃખ આપે છે. તેથી ધર્મ માટે જીવું બોલવાથી મનુષ્યને જીવું બોલવાનો દોષ લાગતો નથી. અંજનું હું તમારું હિત ઈચ્છું છું, એટલા માટે મારી શુદ્ધિ તથા ધર્મ અનુસાર મેં દુઃકર્મ તમને આ ધર્મનું લક્ષણ બતાવ્યું છે તેને તમે સાંભળ્યું. હવે કહો, શું આ વખતે પણ કુંપિરિને તમે વધ્ય માનો છો?

બગવાન શ્રીકૃષ્ણનું અન્તુ'નને પ્રતિજ્ઞાબંધ, શ્રાવણ તથા ચાત્રમાસથી બચાવવું
તથા યુધિષ્ઠિરને વનમાં જતા રોકવું

અન્તુ'ન બોલ્યો—શ્રીકૃષ્ણ! કાલ બહુ ગિદન
તથા હુદિમાન મનુષ્ય જેવા ઉપદેશ આપી શકે છે
તથા જેનું આચરણ કરવાથી અમારું કલ્યાણ થયતો
સંભવ છે, તેવી વાત આપે બનાવી છે. આપ અમારા
માતાપિતા સમાન છે. આપ જ અમારે માટે પરમ
ગતિ છે. એટલા માટે આપે બહુ મુખમૂર્તિ વાત કહી
છે. તમે સોજોમાં આપનાથી અનુભવી કાલ વાત નથી.
તેથી આપ જ ધર્મને પૂર્ણ રૂપથી સારી રીતે જાણો
છો. હવે હું રાત્રી યુધિષ્ઠિરને મારવા ગોચ્ય નથી મળ્યો.
મારી આ પ્રતિજ્ઞા માટે મહેરબાની કરી આપ જ
એવી વાત કહો જેથી તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન પણ થાય
અને યુધિષ્ઠિરનો વધ પણ ન કરવો પડે. બગવાન!
આપ મારા વ્રતને જાણો છો. જે મનુષ્ય મને મારા
મંદીવ ધનુષને અને અર્જુનના પરાક્રમમાં મારા કરતાં
વધારે નિપુણ હોય તેને આપી દેવાનું કહે છે તેને
હું કદી માર્યા વગર રહેતો નથી. આ પ્રમાણે બીમ-
સેનને કાલ 'મૂળ વચરનો કે 'પુત્ર આકરનો' કહે છે.
તો તે તરત જ તેને મારી નાખે છે. આ રાત્રીએ આપની

સાથે જ મને કહ્યું છે કે 'તું તાર' ધનુષ બીજા
કાલને આપી દે.' આ દશામાં હું તેમને મારી નાખું
તો તેમના રત્ના આ સંસારમાં હું એક દાણ પણ
રહી શકું નહિ. અને જો હું તેમનો વધ ન કરું તો
પ્રતિજ્ઞાબંધના પાપથી શી રીતે મુક્ત થાઉં?
શું કરું? મારી હુદિ કામ કરતી નથી. હું જીવું! સંસારના
લોભાની સમજમાં મારી પ્રતિજ્ઞા પણ સાચી રહે
અને રાત્રી યુધિષ્ઠિરનો વધ પણ ન થાય તથા મારું
જીવન સુરક્ષિત રહે એવી કાલ સલાહ આપો.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું—વીરર! સાંભળ રાત્રી યુધિષ્ઠિર
યાત્રી ગયા છે અને ખૂબ દુઃખી છે. કહો પોતાની
વીર્ય બાણથી સંભામમાં તેમને ખૂબ ધાવણ કરી
નાખ્યા છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓ જ્યારે મુદ્
કરતા ન હતા ત્યારે પણ તેણે તેમને બાણોનો પ્રહાર
કર્યો છે. એટલા માટે દુઃખ અને શેષથી ભરાઈને તેમણે
તને ન રહેવા યોગ્ય વાત કહી છે. તેઓ જાણે છે કે
પાપી કહ્યુંને તો કહત તું જ મારી શકે છે. અને તેને
મારીને કોરવોને સંદેહથી જ છતી સશક આ
વિચારથી તેમણે તને આ વાત કહી નાખી છે. એટલા
માટે તેમનો વધ કરવો ઉચિત નથી. અન્તુ'ન! તારે
તારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું હોય તો જે ઉપાયથી તેઓ
જીવતા રહેતા છતાં મરણ સમયન મર્જાણ તેવી વાત કહું
છું. સાંભળ. આ જ ઉપાય અર્ધિ' બરાબર થશે. સંભાન-
નીય પુત્ર જન્મ સુધી સંસારમાં તેને સંભાન મને ત્યાં
મુખી પોતાને જીવતા મળે છે. જે દિવસે તેનું મૃત્યુ
અપમાન થઈ જાય તે વખતે તે જીવતા દોષા છતાં
પોતાને મરણો સમજે છે. તે બીમસેન, નકુલ-સહ-
દેવ તથા બીજા ૨૬ પુરોહિતે તેમજ શરણીએ રાત્રી
યુધિષ્ઠિરનું સદા સંભાન રહ્યું છે. આને તું તેમનું
જ્વાલક અપમાન કર. જો કે યુધિષ્ઠિર પૂન્ય દોષથી તારે
તેમને આપ કહેવું જાઈએ. તો પણ તું તેમને 'તું' કહી દે.
શુભજનને 'તું' કહેવું તે તેમના વધ કરતા બરાબર
મનાય છે. જેના દેવતા અધર્મ અને અધિરા છે એવી
એક સર્વતોષ-જનિમાં કહ્યું છે કે પોતાનું કામુ'દ્ય-
નાશને એ વિચાર કર્યા વગર તે જ પ્રમદે વર્તવું
એકાએક. તે કુનિતા જીવ આ છે, કહેને 'તું' કહેવું.

તે તેને માર્યા વગરજ મારી નાખવા બરાબર છે 'એટલા માટે મેં જેમ કહ્યું તેમ તું ધર્મરાજ માટે 'તું' નો પ્રયોગ કર, તારા મેત્રિથી પોતાના માટે 'તું' નો પ્રયોગ કાલ્પનાને ધર્મરાજ તેને પોતાનો વધ માની લેશે, ત્યારપછી તું તેમના ચરદોમાં પ્રવ્યાપ કરી કાલ્પન આપ અને તારાથી ઠહેલાઈ ગયેલી વાતોની દાતા મંગ. તારા ભાઈ રાજા યુધિષ્ઠિર સમગ્ર છે, તેઓ ધર્મનો ખ્યાલ કરીને પણ તારા પર ક્રોધ નહિ કરે. આ પ્રમાણે તું મિત્રાભાવથી તથા ભવિષ્યના પાપથી મુક્ત મધ પ્રસન્નાતપુત્ર કે સુતપુત્ર કહ્યુંનો વધ કરજો.

પોતાના મિત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો આ વાત સાંભળી અર્જુનને તેમની ખૂબ પ્રશંસા કરી. પછી તે હાપુવં ધર્મરાજને એવાં કડવાં વચન કહેવા લાગ્યો, કે તેણે તેવાં વચન પહેલાં કદી કહ્યાં ન હતાં. તે બોલ્યો, 'તું' ચૂપ રહે, બોલ નહિ, તું' પોતે તો યજ્ઞધર્મી નાસીને એક જાડે દૂર નાસી અબો છે. તું' શું કંપક આપીય, હા બીમ-સેનને મારી નિન્દા કરવાનો અધિકાર છે, કારણ કે તે સમગ્ર સંસારના મુખ્ય વીરો સાથે લડી રહ્યો છે, યજ્ઞ-

ઓને કુખ પહેંચાડી રહ્યો છે, અસંખ્ય શૂરવીરો, અનેક રાજાઓ, રથોઓ, યોદ્ધાઓ તથા દાસો દાસીઓ, મારી નાખીને ઠાગોળો અને પર્વતો

થોડાંઓના તે જેની રીતે સિંહ યુગોનો નાચ કરે છે તેમ નાચ કરી રહ્યો છે. તું' હવે કોર વચનોના ગ્રાહ્યકથી અને ન માર, મારા કાંધને ફરીથી હમ ન કર.

અર્જુન ધર્મબીર હતો. તે યુધિષ્ઠિરને આવી કડવી વાણી સાંભળાવીને ખૂબ ઉદાસ મધ ગયો, તેને એમ લાગ્યું કે જાણે મારામી કાંઈ મોટું પાપ થઇ ગયું. તેના મનમાં ખુબ ખેદ મયો. વારંવાર સ્વાસ લાંબે તેણે ફરીથી તથવાર લીધી. આ બોલ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું; 'અર્જુન! આ શું? તે' ફરીથી તથવાર કેમ લીધી? અને જવાબ આપ; તારું અબીજ સિદ્ધ કરવા માટે હું ફરીથી કાંઈ ઉપાય બતાવીશ.'

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના આમ કહેવાથી અર્જુન કુખી થઈને બોલ્યો 'ભગવન! મેં' હંમ! આવીને કાંધના અપમાન રૂપ મદાન પાપ કહ્યું છે. તેથી હવે આ શરીરનો પણ નાશ કરી નાખીશ.' અર્જુનની વાત સાંભળી ભગવાને કહ્યું, 'પાપ! મહારાજ યુધિષ્ઠિરને માત્ર 'તું' કહેવાથી તું આટલો શોકમાં કેમ કૂપી ગયો! બરે, એટલા માટે આપધાત કરરા ઇચ્છે છે! અર્જુન! શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ કદી આત્મ કામ નથી ક્યું. ધર્મનું સુદૃઢ સ્વરૂપ સમજવું મુશ્કેલ છે. અજ્ઞાનીઓ માટે તો ખૂબ જ કંઠ છે, આંદ જે કર્તવ્ય છે તે હું બતાવું છું. સાંભળ, બાળનો વધ કરવાથી જે નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનાથી પણ ભયકર નરક આપધાત કરવાથી મળશે. તેથી હવે તું પોતાના મુખથી પોતાના જ વખાણ કર. આમ કરવાથી એમ ગણાશે કે તે પોતાના જ હાથે પોતાને માર્યો.

આ સાંભળીને અર્જુને શ્રીકૃષ્ણની વાતનું અભિનન્દન કયું અને 'તમાસ્તુ' કદી ધનુષને નમાવતાં યુધિષ્ઠિરને કહ્યું; 'રાજા! હવે મારા શુભ સાંભળો, પિનાકધારી ભગવાન સંકર સિવાય બીજો કાંઈ મારા જેવો ધનુષકર નથી. મારી વીરતાનું તેમજે પણ અનુમોદન કયું છે. જો હું કૃષ્ણ તો આ ચારચર જગતનો એક ક્ષણમાં જ નાશ કરી નાખું. મારા પગમાં રમ અને ખળગાતું ચિદ્ર છે. મારા જેવો વીર જો મુદ્દમાં જાય તો તેને કાંઈ છતી ચડતું નથી. ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ-બધી દિશાઓના રાજાઓના મેં સંહાર કર્યો છે. કૃષ્ણ! હવે આપણે બન્ને વિજયશાલી રમ ઉપર બેસીને સુતપુત્ર કહ્યુંનો વધ કરવા જવાદાથી જ નર્મજો.

આને રાજા યુધિષ્ઠિર પ્રસન્ન થાય તે માટે હું કહ્યુંને મારા બાણોથી નજી દરી દ્રવ્ય. આ પ્રમાણે કહીને અર્જુન દરીથી યુધિષ્ઠિરને કહેવા લાગ્યો. 'આને કહી કહ્યુંની માતા પુત્ર વગરની થશે કે કહી કહ્યુંની આને અર્જુન વગરની થશે. હું સાચું કહું છું. મારા બાણોથી કહ્યુંને મારી વગર આને હું દ્રવ્ય નહિ બિતારું.'

આમ કહીને તરત જ અર્જુન પોતાના હથિયાર અને ધન્ય નીચે મૂકી દીધાં. તત્કાલ આનંદથી ધાલી દીધી પછી ક્ષત્રિજત ધર્મને તેણે યુધિષ્ઠિના ચરણમાં માથું ઝુકાવ્યું અને હાથ જોડી કહ્યું. 'મદારાજ! મેં જે કંઈ કહ્યું છે તેની ક્ષમા આપો અને મારા પર પ્રસન્ન થાઓ. હું આપને પ્રણામ કર છું. હવે હું ખૂબ પ્રપન્ન કરી બીમસેનને યુદ્ધમાંથી છોડાવવા અને કહ્યુંને વધે કરવા જઈ રહ્યો છું રાજન્! મારું જીવન તમારું પ્રિય મરવા માટે જ છે. આ હું સચું કહું છું.' એમ કહીને અર્જુન રાજાના બંને પગને સ્પર્શ કર્યો અને પછી તે રણભૂમિ તરફ જવા તૈયાર થયો.

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર અર્જુનના કોર વચને સાંભળીને પોતાના પશ્વગર્ભા બોલ્યાં. તે વખતે તેમનું

ચિત્ત ખૂબ દુઃખી થઈ ગયું. તેઓ કહેવા લાગ્યા. 'પાર્થ! મેં સારાં કંઈ નથી કહ્યો તેથી તમારા ઉપર ધોર સંકટ આવી પડ્યું. મારી ભુદિ મારી ગઈ છે. હું આજમ્મ અને ડરથી છું તેથી આને વનમાં ચાલ્યો જઈ છું. મારા ન રહેવાથી તમે મુષ્કેથી રહેશો. મહાત્મા બીમસેન પણ રાજા થવા શોખ્ય છે. હું તે કોઈ અને કામર છું. હવે મારામાં તારી આ કોર વાતો સાંભળવાની શક્તિ નથી.' આમ કહીને તેઓ પશ્વગર્ભાથી દૂર પડ્યા અને વનમાં જવા તૈયાર થયા.

આ જોઈ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેમને પ્રણામ કરી કહ્યું; 'રાજન્! આપને તો સત્યપ્રતિષ્ઠા અર્જુનની આ પ્રતિજ્ઞા માલુમ છે કે જે કોઈ તેને તેનું ગાંડીવ બીજાને આપી દેવા કહે છે તેનો તે વધે કરે છે. છતાં પણ તમે તેને તે વાત કહી દીધી. તેથી અર્જુન પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરનાં મારા કહેવાથી આપનો અનાદર કર્યો છે. યુદ્ધજનનું અપમાન જ તેમનું મરણ છે. એટલા માટે મેં તથા અર્જુનને જે સત્યની રક્ષા તરફ દ્રષ્ટિ રાખી આપની સાથે ન્યાયવિરુદ્ધ આચરણ કહ્યું છે તેની આપ ક્ષમા કરો, અને બંને આપના ચરણમાં આગ્રા લીએ. આમાં મારો પણ અપરાધ છે. એટલા માટે આપના ચરણોમાં અર્જુને આપની પાસે ક્ષમાની બીજ માથું છું. આપ મને પણ ક્ષમા કરો. આને આ પૃથ્વી પાપી કહ્યુંના લોકોનું પાન કરશે. હું આપને સત્ય પ્રતિજ્ઞાથી કહું છું કે હવે આપ યત્નપુરે મરેલો જ મોતો.'

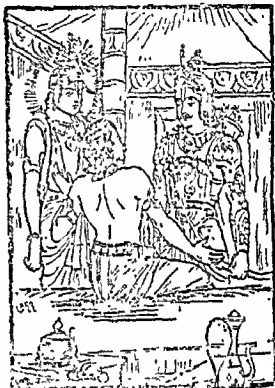
ભગવાનની આ વાત સાંભળી યુધિષ્ઠિર તેમને તરત જ પોતાના ચમ પરથી બિલા કર્યા અને હાથ જોડીને કહ્યું. 'જોવિન્દ! આપ જે કંઈ કહે છે તે બિન્નદ્રવ્ય જરાબર છે. ખરેખર મારાથી આ શય થઈ ગઈ છે. માધવ! તમે આ રહસ્ય સમજાવીને મારા ઉપર મોટી કૃપા કરી છે, અને મને હુમ્મતો બચાવી લીધી છે. આને આપે વખતે મહાન મુશ્કેલીથી બચાવ્યા છે. આપ જેવા શ્વામીથી અમે બંને આ સંકટના ભયંકર સમુદ્રને તરી ગયા છીએ. અમેલેકા અજાનથી મોહિત થઈ રહ્યા હતા. આપની જ હુદિર નાકાને આશરો લઈ અમે મન્ત્રીઓસહિત શેક્ષ મરને પાર કર્યો છે. અચ્યુત! અમે આપ વડે જ સનાથ છીએ.

અર્જુનનું યુધિષ્ઠિર પાસે ક્ષમા માગવું, યુધિષ્ઠિરનું અર્જુનને આશીર્વાદ આપવું,
અર્જુનની રણયાત્રા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણદ્વારા અર્જુનના પરાક્રમનું વર્ણન

સંજય કહે છે—મહારાજ! ધર્મરાજના આ પ્રેમયુક્ત વચન સંભળીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને પથ કહ્યું. કારણકે અર્જુને ભગવાનની આરા પ્રમાણે બે યુધિષ્ઠિરને આનાર કરી હતો તેથી મોટું પાપ થઈ ગયું હોય એમ સમજીને તે હિંમત ઓછાં હતો. ભગવાન

ત્યારપછી યુધિષ્ઠિર કરી અર્જુનને બેઠ્યા અને તેનું માથું શ્રદ્ધીને ખુબ પ્રેમથી કહ્યું, 'મહાપાદો! હું યુદ્ધમાં ખુબ પ્રસન્નતાથી લડી રહ્યો હતો, પરંતુ ક્યો જાણ સૈનિકો સામે મારું કવચ, રથની ખગ્ગ, ધનુષ, ત્રાણ

શ્રીકૃષ્ણે હસતાં હસતાં કહ્યું, 'અર્જુન! રાજા યુધિષ્ઠિરને માત્ર 'તુ' કહેવાથી તેને આટલો શોક થાય છે તો જો તે તેમને વધ કર્યો હતો તો ચાલ! ખરેખર ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવું બહુ કઠિન છે, જેની શુદ્ધિ મદ છે તેને મારે તો તે અત્યંત કઠિન છે, તું પ્રતિજ્ઞાને લીધે લાઈને વધ કરીને ઘેર અ-ધર્મમાં પડે, ત્યારે અર્જુન બહુ શરમાઈને રાજાના માથામાં પડ્યો અને બોલ્યો, 'રાજન! ધર્મપાસનની ઇચ્છાથી મેં જે કંઈ કહી દીધું છે તેની ક્ષમા કરો અને મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.' ધર્મરાજે બેયું કે અર્જુન પગ પર રહી રહ્યો છે, ત્યારે તેમણે તેને બાંધી પોતાને બે વજગાડ્યો, અને ઘોડે જ રથના હાથ્યા, બન્ને મક્કા વખત સુધી રાખ્યા, પછી બન્નેનો એકબીજા ઉપર ધુક લાવ થઈ ગયો, બન્ને પ્રેમ અને પ્રસન્નતાથી ભરાઈ ગયા.

રહિત અને ધોડાનો નશ કરી દીધો, તેના આ કામને પાક કરીને હું બહુ દુઃખી થઈ રહ્યો છું. હવે જીવવા ઇચ્છતો નથી, જો આજે તમે યુદ્ધમાં તે વીરને નહિ મારી નાખો તો હું મારા પ્રજ્ઞેનો ત્યાગ કરીશ.'

તેમના આમ કહેવાથી અર્જુને કહ્યું, 'રાજન! હું નકુલ-સહદેવ તથા ભીમસેનના સૌજંદ ખાઈ હથિારોનો રૂપણ કરી કહું છું કે 'કોને આજે હું કહુંને મારી નાખીશ કે હું રણમિમાંસ થયેન કરીશ, 'રાજા યુધિષ્ઠિરને આ પ્રમાણે કહીને અર્જુને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, 'માથવ! આજે યુદ્ધમાં હું અવસ્થ કહુંને મારીશ, આપની શુદ્ધિના બળથી જ હું એ દુરાત્માનો વધ કરીશ.'

આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે બોલ્યા, 'અર્જુન! તું થોડે જ મહાબળવાન કહુંને મારવાને રહિતમાન. છે. હું તો દરેકનાં ઇચ્છું છું કે તું કહુંને માથ પથ રીવે

મારી નામ.' અર્જુનને આ પ્રમાણે કહીને શ્રીકૃષ્ણે ધર્મરાજને કહ્યું, 'રાજન! આપ કહ્યુંના બાણોથી બહુ પીડિત થઈ ગયા છે, એમ સાંભળીને હું અને અર્જુન જાને તમને મળવા આવ્યા હતા. સૌભાગ્યનો સાત છે કે આપ કહ્યુંથી માયો ન ગયા અને તેના દ્વારા દેવ પણ ન કરાયા. હવે અર્જુનને સાંત કરી તેના વિજય માટે આશીર્વાદ આપો.'

યુધિષ્ઠિર બોલ્યો—ભાઈ અર્જુન! આવ, આવ, ફરીથી મને બેટ. તે' કહેવા યોગ્ય અને હિતની જ વાત કહી છે, અને મેં તે માટે ક્ષમા પણ કરી દીધી, ધનંજય! હું તને આરા કરું છું—જા અને કહ્યુંનો નાશ કર.

આ સાંભળી અર્જુનને ફરીથી પોતાના મોટા ભાઈના ચરણો પડકી લીધા અને તેમના ઉપર માથું રાખી પ્રણામ કર્યો. રાજા તેને ઉઠાડીને ફરીથી ભેટ્યા અને તેનું માથું સંધીને કહ્યું, 'ધનંજય! તે' માડું બહુ સન્માન કર્યું છે. તેથી હું આશીર્વાદ આપું છું કે સર્વ તારા મહિમા વધ અને તને સનાતન વિજય પ્રાપ્ત થાય.'

અર્જુનને કહ્યું—ગદારાજ! જેણે તમને બાણોથી પીડિત કર્યો છે, એ કહ્યુંને આજે તેના પાપોત્તુ બધાં કરે ફળ મળશે. આજે તેને મારીને જ હું આપના દર્શન કરીશ. આ સત્ય પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક હું આપનો ચરણપ્રસ્થ કરું છું.

આ સાંભળી યુધિષ્ઠિરનું ચિત્ત ખૂબ પ્રસન્ન થયું. તેમણે અર્જુનને ફરીથી કહ્યું, 'પાથ! તને સદા અક્ષય પદ, પૂર્ણ આયુષ્ય, મનોવર્ણિત કામના, વિજય, તથા બળ પ્રાપ્ત થાવ. તારે માટે હું જે કંઈ ઇચ્છું છું તે બધું તને મળે. હવે જા અને જલદી કહ્યુંનો નાશ કરી નાખ.'

આ પ્રમાણે ધર્મરાજને પ્રસન્ન કર્યા પછી અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, 'ગોવિન્દ! હવે મારા રથ તૈયાર થાય તેને ઉત્તમ ધોમ જોડીને તેમાં બધી જાતનાં અભયજન રાખીને સત્પુરનો વધ કરવા માટે આપણે જલદી જઈએ.' અર્જુનના આ પ્રમાણે કહેવાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે શરૂકરે કહ્યું, 'તું અર્જુનના કલા પ્રમાણે બધી તૈયારી કર.' ભગવાનની આજ્ઞા સાંભળતા જ તેણે બધી સામગ્રીથી રથ તૈયાર કર્યો અને તેને ધોમ જોડી અર્જુન પાસે લાવી દીધો. અર્જુનને ધર્મરાજની આજ્ઞા લઈને બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિચયન કરાવીને તે પોતાના મંગળચક્ર રથમાં બેઠો. તે વખતે

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર તેને આશીર્વાદ આપ્યા. ત્યારપછી અર્જુનને રથને કહ્યું તરફ લઈ જવા કહ્યું. થોડે દૂર ગયા ત્યાં તેના મનમાં ખુબ ચિન્તા થઈ તે વિચારના લગ્ને, 'મે' કહ્યુંને મારવાની પ્રતિજ્ઞા તેા કરી છે પરંતુ તે શી રીતે પૂરી થશે!' અર્જુનને ચિન્તામાં પડેલા એક ભગવાને કહ્યું, 'ગાંધિવધારી અર્જુન! તે

તારા ધનુષથી જે જે વીરો ઉપર વિજય મેળવ્યો છે તેમને છતતાર આ સંસારમાં તારા ચિવાય કોઈ નથી. દ્રોણ, ભીષ્મ, ભગદત્ત, અવન્તીનો રાજકુમાર, વિન્દ-અનુવિન્દ, કાન્ધોળરાજા સુદક્ષિણુ દ્રુપાદુ તથા અન્યુ-તાપુ માંથી કોણ એવો વીર હશે કે જે તારી સામે ટકી રાખે. તારી પાસે દિવ્ય અસ્ત્રો છે, શક્તિ છે, મુદ વખતે તને ગજરાટ થશે નથી અને વળી તને અભયજનનું પુરું યાન છે. લક્ષ્મણે વિદ્યો તેને પાડી નાખવાની કળા તું જાણે છે. નિશાન મારતી વખતે તારું બન એકાગ્ર રહે છે. તું ઇચ્છે તો દેવતાઓ અને જાન્યો સહિન આ ચરાચર જગતનો નાશ કરી શકે છે. આ જુમડગ પર તારા જેવો ચોક્કો નથી. યદ્દાણ્ડએ આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કર્યા પછી આ મહાન ગાંધિવ ધનુષની પળુ રચના કરી. અને તેનાથી તું મુક કરે છે, માટે તારો જસજરી કરનાર કોઈ નથી. તો પણ તારા હિતને માટે મારે

એક વાત રહેલી છે. તું કહ્યુંને તારાથી નાના સમગ્ર તેની અવગણના ન કરીશ. હું તો સદાચો કહ્યુંને તારા કરતાં પણ વધારે જાળવવા માનું છું. તેથી પૂરો પ્રયત્ન કરી તારે તેનો વધ કરવો જોઈએ. તે અગ્નિ જેવો તેજસ્વી અને વાયુ સમાન વેગવાન છે. ક્રિયાશીલ થતાં તે કાળ જેવો યર્ષ જાય છે. તેના ચરીત્રનો બાધિ સિદ્ધ જેવો છે, તે ખૂબ બળવાન છે, તેની ક્રિયાશીલતા અઠ દાય છે. દાય મોટા અને છતી પહેળા છે, તેને છત્તુ તે બહુ રહેણ છે. તે ખૂબ ચરવીર અને અશિમાની છે, તેનામાં ચોક્કસોના બધા ગુણો છે. તે પાતાના મિત્ર હોરતોને અમલ આપનાર અને પાંચેનો દેશ કરનાર છે. મારો તો એવો ખ્યાલ છે કે કદાચ તું જ તેને મારી ચડીશ બીજો કોઈ તેને મારવા સક્તિમાન નથી, એટલા માટે આજે તે કુરાતમા, કૂર અને પાપી કહ્યુંને મારીને તારો મનોરથ પૂરો કર.

અનુનું હું તારા પરાક્રમે જાણું છું. તારા પરાક્રમની સામે યતું તે રેવતાઓ અને અસુરો માટે પણ રહેણ છે. જેથી રીતે સિદ્ધ મિત્રવેશ દાયાને મારી નાખે છે એવી રીતે તું પણ તારા બળ અને પરાક્રમથી ચરવીર કહ્યુંનો સદાર કર. તે માટે હું તને આજ્ઞા આપું છું. તું યતુઓ માટે અજ્ઞેય છે. તારા બળથી જ આ પાંડવ અને પાંચાલ શેઠાઓ રણમાં જિત્યા છે. તારાથી સુરક્ષિત રહેવા આ પાંડવ, પાંચાલ, મત્સ્ય, દ્રુપદ તથા દેવના વીરોએ અસંખ્ય યતુઓનો સંહાર કરી નાખ્યો છે. તારા સરક્ષણમાં સુદ કરનાર પાંડવ મહારથોએ કિષ્કિંધ હોરતોને દરારી રાતે તેનો બીજો કોણ છે કે તું તો રેવતા, અસુર અને મનુષ્યો સંહિત આ ત્રણે લોકોને સુદમાં છતી થકે છે. પછી આ કોરવ સેના થી વિચાતમાં છે કે કદાચ સમાન પરાક્રમી કેમ ન હોય? તારા સિવ્ય બીજા કેનાથી રાજા ભગવતને છતી કડાવતો દત્તો કે અશ્વદંડથી સેનાના સ્વામી તથા સુદમાં કદી પાજ ન હોનાર બીજા, કાણ, કૃપાચાર્ય, કણ્વ, અધ્યત્થામા, જરિથવા કૃતવર્મા, જ્યદ્ધ, સમ્ય તથા કુરોધિન જેવા મહારથોના ઉપર તારા સિવ્ય કોણ વિજય મેળવી શકે? કારકર પરાક્રમનાળા. તુષાર, યવન ખટ, કાલ્પસિંચાર, રર, સર, માર, તમણ, આન્ધ, પુલિન્દ, કિરાત, ગ્લેચ, પર્વતીય તથા સમુદ્રના કિનારા ઉપર રહેનાર શેઠાઓ કોપે અશ્વદંડે કુરોધિનની સદાપતા માટે આજ્ઞા દત્તો પરનું

તેમને તારા સિવ્ય બીજા કાંઈ છતી કડનાર નથી. ને તું સ્પષ્ટ ન હોત તો વ્યૂદ આકારમાં કોમી રહેલી કોસ્થોની વિશાળ સેના ઉપર કોણ ચમક કરવા સક્તિમાન થાત? તમારી જ સદાપતાથી પાંડવ પક્ષના વીરોએ તેનો સંહાર કર્યો છે. બીજા અશ્વદંડમાં ખૂબ દેશિયાર હતા. તેમણે મેદિ, કાશી, પાંચાલ, દ્રુપદ, મત્સ્ય તથા કેમરેશના વીરોને બધો વરસારી મારી નાખ્યા હતા. તેઓજમારે એક વખત મનુષ્યની શ્રદ્ધ પડતા હતા ત્યારે દનરો રચીએને સમગ્ર કરી નાખતા હતા. તેમણે લાખે લાખીઓ અને મનુષ્યોનો સંહાર કર્યો, દશ દિવસના સુદમાં તારી બધી સેનાનો નાશ કરી તેમણે કેટલાયે વ્ય સ્ત્રી કરી દીધા. સમાજમાં ભગવાન રડ અને વિષ્ણુ સમાન પોતાનું ભયર રૂપ પ્રકટ કરીને મેદિ, પાંચાલ અને દ્રુપદ વીરોનો સંહાર કરતાં તેઓએ રથ, યોદ્ધા અને લાખીઓથી ભરેલી પાંચ સેનાનો વિનાશ કરી દીધો, એ પ્રમાણે બીજા અરિતીય વીર હતા, પરંતુ તેમને પણ શિખંડીએ તારા સંરક્ષણમાં રહીને મારી નાખ્યા. આજે તેઓ બાણકાળા ઉપર પડેલા છે. પાથે! જ્યદ્ધશતો વધ રહતી વખતે સુદમાં તે જેવું પરાક્રમ યતું દત્તું તેવું પરાક્રમ તારા સિવ્ય બીજા કાંઈ કરી શકું નથી. રામલોકે સિંહુરાજના વધને તારે આશ્ચર્ય જનક પરાક્રમ અને છે. પણ હું એવું નથી સમજતો, કેમકે તારા જેવા વીરના દાણે એવું કામ ધાય તે કંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. મારો તો એવો વિશ્વાસ છે કે જે આખો સ્વર્ગ સમાજ બેગે લાઈ તારી સામે આવી જાય તો પણ તે એક જ દિવસમાં નષ્ટ થઈ જાય.

અનુનું! જે વખતે બીજા અને કોણાચાર્ય પ્રાપ્ત થયા તે વખતે આ કોરવસેનાનું સંરક્ષણ સુધાર્યું. હેમના મુખ્ય શેઠાઓ નાથ પચ્ચા, તેમાં યોદ્ધા, રથ, લાખીઓના પણ નાશ થઈ ગયો. તે વખતે આ સેના સુધ, ચંદ, અને તારા વજરના આઠાશ જેવી લાગતી હતી તેમના મુખ્ય વિરોધાથી બીજાં તો માથાં મથા પણ કેવળ અધ્યાત્મા, કૃતવર્મા, કણ, સમ્ય તથા કૃપાચાર્ય-આ પાંચ બાહી રહી ગયા છે. આ પાંચેને મારીને તું યતુ વચરતો થઇ જા અને રાજા મુધિરને ટાપુ, નમર, સુદ, પર્વત, મોડામોડા વન તથા આશ્રમ અને પાતાળ સંહિત આખી પૃથ્વી આપ. કાંસે તારા શ્રે કાણાચાર્યનું સંમાન કરવાથી તું આશ્ચર્યામા ઉપર

કૃષ્ણદષ્ટિ રાખ, અથવા આચાર્યનું ગૌરવ રાખવા માટે તને કૃષ્ણાચાર્ય ઉપર કયા આત્મી હોય, માતાના બન્ધુબન તરફ આદર છુટી હોવાથી તું સામે આવેલ કૃતવર્તનને મારવા ન હોય તથા માદ્રીના ભાઈ મદ્રાજ રાખને પણ કૃષ્ણાચાર્ય બનીને ન મારે, પરંતુ પાંડવો પ્રત્યે અત્યંત નિયંત્રણાચાર્ય વર્તન કરનાર આ પાપી કહ્યુંને તો આજે તારા તીલક બાણેથી મારી જ નાખ, તે તારે માટે પુરુષનું કામ થશે. હું તને આવા આપું છું કે કહ્યુંનો વધ કરવામાં કોઈ હોય નથી.

‘કુરોધિને પાંચે પુત્રો સહિત માતા કુન્તીને અડધી રાત્રે લાક્ષ્મણવનમાં જે ખાજરાનો પ્રખન ક્યો હતો તથા તમારી સાથે જુગાર રમવામાં જે પ્રવૃત્તિ થયા, તે બધાં પદ્મ-નોનું મૂળ આ દુરાત્મા કહ્યું જ છે. કુરોધિનેને હંમેશાં વિદ્યાસ રહે છે કે કહ્યું મારું રક્ષણ કરશે. અને એટલા માટે જ તે મને પણ કેદ કરવા ઇચ્છે છે. તેણે તમારી સાથે જે જે ખાજરા કાપ કર્યા છે તે બધાંનું મૂળ આ કહ્યું જ છે. મિત્ર! મરવાનાં છ મહારથીઓએ એના યજ્ઞ જે સુહાદુઆરને માર્યો હતો તે સંભામમાં આ કહે જ અભિમન્યુનું ધનુષ કાપી નાખ્યું હતું. જ્યારે કહે તેનું ધનુષ કાપી નાખ્યું ત્યારે બાહ્યના ડગાપટમાં પ્રતીષ્ઠિત થોડાંઓએ બાણેથી તેને મારી નાખ્યો, તે વીરના આવા મૃત્યુથી જાણે દુઃખ થયું. કાન આ કુટ કહ્યું અને કુરોધિન જ દસતા હતા, એટલું જ નહીં પણ તેણે દ્રોપદીને કોરવાની સહાયા આપી કર્કશ વચન કર્યા હતા: ‘કુરોધિ! પાંડવો તો નાચ પડીને હંમેશ માટે નરકમાં પડ્યા છે હવે તું બીજા પતિ કરી જ આવજી તું પુનરાવૃત્તિ કરી છે. તેથી જન્મકલ્પમાં જાણે તાર કામ સંભાળા લે. હવે પાંડવો તારા રવાળી નથી રહ્યા, તે તારા માટે કહ્યું કરી ચક્રતા પણ નથી. તું મોસોની ઝી છે, અને પોતે પણ ભારી જ છે.’

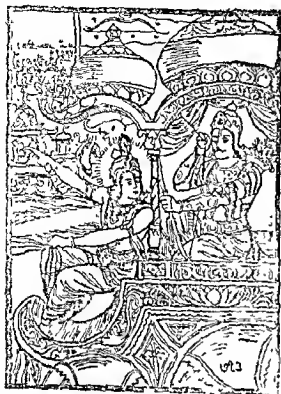
એ પ્રમાણે એ-પાપીએ પણ, કહ્યું તે તમે પણ સાંભળ્યું હતું. તે ચિત્તાવ તેણે તમ સી સાથે પણ અન્યાય કર્યો છે. હવે તેનાં પાપોનાં તથા તેના જીવનનો પણ

તારાં બાણ નાચ કરે. આજે દુરાત્મા કહ્યું પોતાના શરીર ઉપર ગાંડીય ધનુષ પરથી છૂટેલાં બાણો આપને અન્યાય ક્રોધ અને લીમનનાં વચન યાદ કરે. તારાં સપોથી પીડિત થયેલા રાજાઓ આજે વધારે દુઃખી થઈને હાહાકાર કરતાં કહ્યુંને રથ ઉપરથી નીચ પડતા જુએ. રાજા કલ્પ પણ આજે તારાં હાથો બાણથી છિન્નમિત થઈને રથો અને યોગ વગરના રથને છોડી ભયભીત થઈ નાસી જાય. પાર્થ! જો તું સતપુત્ર કહ્યુંના કેમતાં તારી પ્રતિજ્ઞા પૂણ કરવા માટે તેના પુત્રને મારી નાખે તો તે ભીષ્મ, દ્રોણ, અને વિદુરની વાતો યાદ કરે. તારાં મોઢાં રાત્ર કુરોધિન તારા હાથથી કહ્યુંને માર્યો ગયેલો જોઈને આજે પોતાના જીવન અને રાજ્યથી નિરાશ થઈ જાય, એજ કાળે છે કે પાંચાકરેલીય વીરો, દ્રોપદીના પુત્રો, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પુત્રો, ચત્રાનીક, નકુળ-સહદેવ, કુરુષ, જનમેજય, સુધર્મા, અને સાતપત્તિ કહ્યુંના કામનમાં પડ્યા હશે તેમનાં ધીર આત્મનાંદ સંભાળા છે. જેઓ પોતાના મિત્ર માટે પ્રાણની પણ પરવા કર્યા વિના લડાઈમાં સામે લડ્યા રહે છે તે સેંકડો પાંચાક-વીરોને કહ્યું સંહારતો લાગે છે. તેઓ કહ્યુંથી કમ-દમાં નાવ વગર દુખી જાય છે. હવે તારે નાવ બની તેમના ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ. કહ્યું જુગારથી પરદુરામ પાસેથી જે અન્ન મેળવ્યું હતું તેનું ભય કરરપ આજ પ્રકટ થયું હોય તેમ લાગે છે. તે ધીર અન્ન પોતાના તેજથી પ્રત્યક્ષિત થઈને તારી સેનાને બધી બાળુઓથી ઘેરીને દુઃખ આપી રહ્યું છે, આ જો, બીધ સંજય થોડાંઓથી ઘેરાઈને ખૂન કોષમાં આવી લડતાં લડતાં કહ્યુંના બાણોથી ખાયસ થઈ પીડિત થઈ રહ્યો છે, મેં મુષિધિની સેનામાં તારા મિત્રા એક એવો વીર નથી જોયો કે જે કહ્યું સથે લડીને કુશળપૂર્વક ધીર પાછો આવે એટલા માટે તું તારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તેજ કરેલાં બાણોથી આજે કહ્યુંને મારીને જીવજગ કરીને પ્રાપ્ત કર. વીરવર! હું સત્ય કહું છું કે કાન તું જ કહ્યું સહિત કોર-વાને યુદ્ધમાં જીતે શકે છે, બીજા કોઈ જીતી શકતા નથી. તેથી કહ્યુંને મારી તું તારી ઇચ્છા ચક્રા કર.

અર્જુનના વીરોચિત ઉદગાર, અને પક્ષની સેનાઓમાં દ્વંદ્વયુદ્ધ, સુપેશ્વનો વધ, લીમસેનતું પરાક્રમ તથા અર્જુનના આવવાથી તેની પ્રસન્નતા

સંજય કહે છે—મદ્રાજ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું કાપણ સાંભળીને અર્જુન એક કલ્પમાં જ ચોડાઈલ તેમજ પ્રસન્ન થઈ ગયો. પછી પ્રત્યેક સુધારીને ગાંડી-વનો દંડાર કરતાં તેણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, ‘ગે વિન્દ! તમે આજ રાત્રી તેમજ સંરક્ષક છો તો મારો વિજય નક્કી છે. સંસારના શત્રુ અને બલિષ્ઠનું નિર્માણ’

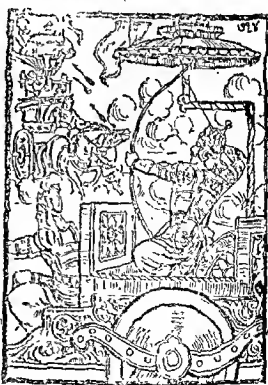

તમારા હાથમાં છે. જેની ઉપર આપ પ્રચલન છો તેના વિજયમાં સંદેહ નથી. કૃષ્ણ! ટણની તો શી વાત છે? આપની સહાયતા મળતાં તો હું ત્રણ લોકને પરલોકના પશિક બનાવી શકું છું. જગદીશ! હું ભેલું છું કે પાંચલોની સેના નાશી રહી છે. ટણ રણશૂરમાં નિર્જયતાથી ફરે છે, ને પણ ભેલું છું. ટણે પ્રકટ કરેલા જાગવાજનને પણ હું ભેલું છું. નકશી, આ લગ્નમાં જ ટણ મારો જશે અને જયારૂપી આ પુત્રી રહેશે ત્યારૂપી બધા આણીઓ તેની ચર્ચા કરશે. આજે પણ માંડીવમાંથી ફરેલા જાણ કણને મારી નાખશે. કૃષ્ણ! હું આપને સાચી વાત કહું છું, કે આજે ટણના મૃત્યુથી દુયોધન રાજ્ય અને કૃપનની આશા છોડી રશે. મારા જાણીથી ટણના દુકેડ-દુકમ થયેલા ભોળને દુયોધન આપનાં તેના સલા માટે રહેલા વચન શાક કરશે. કોરવોની સમામાં પડિવોની નિન્દા કરતાં તેણે જે કોર વાતો કહી હતી તે માટે આજે નેત્ર ખૂપ પ્રમાણપ મશે. આજે ટણના મૃત્યુથી થત-રખૂના બધા પુત્રો દુયોધન સાથે સિંદના કચી નાકની મુર્ચા માંડક નાસી જશે. ટણના પુત્રો અને મિત્રાને પણ હું આજે મારી નાખીશ, સનપુત્રને સરેલો ભોડ દુયોધન ચોતાને માટે ચિન્તા કરશે. રાવલ ધતરાષ્ટ્રને હું

તેમના પુત્ર, પૈત્ર, મન્ત્રો, તથા સેરકો સહિત રાજ્યની આશાથી નિરાશ કરી દઈશ. આજે હું કોરવો ન કોરવો તથા બાહ્યકોને સેના સહિત મારા જાણીની નજામાં જાણી દઈશ. મારા એક હાથમાં જાણની લથાળીના હાથમાં જાણ સહિત દિવ્ય ધનુષની રેખાઓ છે. ધનમાં મધ મધ અને ધનનુ' ગિદ છે. મારા જેવાં લક્ષ્મીવાળા ચોકાને હુકમાં કોઈ પણ ન છતી શે.' બગવાનને આ પ્રમાણે કહીને અદિતીય પીર અર્જુન કોથથી શાક આણી કરી રણશૂરમાં જઈ પહોંચે. તે વખતે તેના મનમાં બે પ્રવચા હતી. ભીમ-સેનને સંદેશમાંથી હાથાવે તથા કણનું મારું ધક્કો શું કરવું.

કૃતરાષ્ટ્રે પુકથું—સંજય! મારા પુત્રો તથા પાંચ-સંજયોમાં પહેલેથી જ મહાભયર સમાપ્ત થયો હતો. પછી અર્જુનના આવી પહોંચવાથી મુદ્દત સ્વેચ્છ કુંઈ અર્જુન!

સંજયે કહ્યું—રાજન! એ વખતે અર્જુન પાદ અને સારથી સહિત રથે, સવારો સહિત હાથીઓ અને ઘોડા, પામણ તેમજ સંપૂર્ણ શુભ્યોને ચોતાનાં જાણથી મારવા લાગ્યો. તેના બાબા પહેલાં કૃપાચાર્ય અને સિંખરી એકબીજા સાથે મુઠાનાં દુકાનાં મુતપ્રવાણં અથથેમા

સાથે અને યુધામન્યુનું ચિત્તસેન સાથે કુદ થઈ રહ્યું હતું. ઉત્તમોત્તમ કથાના પુત્ર સુરેન્દ્ર ઉપર અને સદેવે સકુનિ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. નકુળકુમાર ચતાનીક અને કથાપુત્ર રથસેન સામસામે યાત્રા હતા. નકુળે કૃતરમાં ઉપર અને ધૃતદ્યુમ્ને સેન સહિત કથા ઉપર ચડાઈ કરી હતી. કુઠારસને સચ્ચોટાની સેના ધમને ભીમસેન ઉપર ચડાઈ કરી હતી. તે યાત્રામાં ઉત્તમોત્તમ કથાપુત્ર સુરેન્દ્રને પોતાના બળેનું નિધાન કરી તેને મારી નાખ્યો. સુરેન્દ્રને મરેલો જોઈ કથા ખૂબ દુઃખી થયો. તેણે કોપમાં ભારાઈને ઉત્તમોત્તમના યોદ્ધા મારી નાખ્યા બાણોથી તેની ખજા પથ્રા કાપી નાખી. ઉત્તમોત્તમ પણ પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણ તથા ચમકતી તલવારથી કુપાચાર્યના પાત્તરરક્ષા તેમજ યોદ્ધાઓને મારીને સિખડીના રથમાં ચડી ગયો. રથ ઉપર બોલ્યા સિખડીએ ત્યારે કુપાચાર્યને રથ વગરના બોલ્યા ત્યારે તેણે તેમને મારવાનો વિચાર છોડી દીધો. ત્યારપછી અચાનક એ આગળ આવી કુપાચાર્યના રથને પોતાની પાછળ ધુપાવી દીધે, અને તેમને આ સપાટમાંથી ઉઠાર કર્યો. બીજા બાણુએ ભીમસેન પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી આપના પુત્રાની સેનાને ખૂબ રંતડા લાગ્યો.

આ કાષ્ટકર યુદ્ધમાં યશ ધનુષોથી ધેરાએલા ભીમસેન પોતાના સારથીને કહ્યું, 'સારથે! તું યોદ્ધાઓને જાણી દાકીને મને ધૃતરાષ્ટ્રના પ્રેરણા પાસે ઘર ના. આજે તે બધાને હું યમયોદ્ધામાં પહોંચાડી દઈશ.' અચાનક મળ્યા જ સારથીએ યોદ્ધાઓની મદદ વધરી અને તરત જ આપના પુત્રોની સેનામાં જઈ પહોંચ્યો. કીરત પક્ષના યોદ્ધાઓ પણ બધી બાણુથી હારીએ, યોદ્ધા, રથ અને પ.યદગ સાથે આગળ આવ્યા. ભીમસેનના રથ ઉપર ચારે બાણુએથી બાણરથી યત્રા લાગી અને ભીમ એ બધા બાણુને કાપવા લાગ્યો. તેણે યનુઓનાં હોડેમાં બધા બાણુના બળે-તલવાર કુડા કરી નાખ્યા. ત્યારપછી તેનાથી માર્યા ગયેલા હાથીઓ, યોદ્ધા, રથ અને પાવનના ચિત્રાર સંભળવા લાગ્યા. ભીમસેનના બાણુના મારથી રાજાઓનાં અંગ પિરીલું ધર્મ રત્નાં દર્શાવતાં પણ તેમણે બધી બાણુએથી તેના ઉપર બાણ હોડ્યા રહ્યાં. ત્યારે ભીમસેન પોતાનું પ્રવંડ રથ ધરણ કર્યું. તેને કેઈયનુ શેઠી સહયો નહિ. મદાત્મા ભીમસેનથી શરમ મતી આપતી સેના ભયભીત ધર્મ રથમાંથી નાસવા લાગી. આ જોઈ ભીમસેન પ્રમદન મદ પોતાના સારથીને ફરીથી કહ્યું,

'સત! આ પેલા ખજાઓવાળા મળ્યા રથ આ બાણુ આવે છે તે કોના પક્ષના છે તે બાણુ યુદ્ધ કરતી વખતે મને મારા કે પારકાનું બન રહેતું નથી, બરે! એનું પણ ન યામ કે હું આપણી સેનાને બાણોથી આગળ દિન કરી નાખું. વિશોક! રાજા યુધામન્યુ બાણુના મારથી ખૂબ મમરાયા છે. અણુન તેમને મગચ મરેલો હતો. તે હવે પાછો આવ્યો નથી, ખમર નથી કે યુધામન્યુ હવે છે કે નહિ, અણુનના પણ સમાચાર નથી મળ્યા. આથી મને ખૂબ દુઃખ થાય છે. તો પણ હું યનુ-જોની ભયંકર સેનાનો સામનો કરીશ. તું મારા રથમાં બધાં ભાથાઓની તપાસ કર અને જો કે હવે કેટલા બાણુ રત્નાં છે! ક્યોકથી જનતાં કેટલાં બાણુ રત્નાં છે તે બધું રહે.'

વિશોકે કહ્યું—તીરતર! હવે આપણી પાસે સાઠ દળાર માર્ગ છે. રથ દળાર દુર અને ભાથ છે. જે દળાર નાશ થાય બાણુ બધાં છે. અને તથા દળાર પ્રત જે. હવે એટલાં અજેયઓ બાણુ રત્નાં છે કે ૭ બજાથી જોડેલું માણું પણ તેઓને ખેંચી શકતું નથી. મગચો તથા તલવારો દળારોની સંખ્યામાં છે. પ્રાચ, મુદગર, રમિન અને તેમજ પણ પલાં છે. આપ અજેયને ખૂરી જવાની મીઠ ન રાખો.

લીમસેન બોલ્યો—સત! બાણુ હું એકલો બાણુ

કોરવાને મારી નાખીશ નહીં તો તે બધા મને પીડિત કરશે. આ વખતે દેવતાઓ માફ એક જ શબ્દ સિદ્ધ કરે. જેવી રીતે યજ્ઞમાં બાલદન કરતાં જ ધર્મ આવી પહોંચે છે તેવી રીતે અણુ ન પણ બહિઃ આવી બાહ્ય વિશોક ! આ ઊંચ નિમિત્ત થયેલી કોરવાની સેના તરફ તો બે. આ રાજાઓ કેમ નાસી રહ્યા છે ? અને સાથે છે કે નરશેષ અણુનું અહીં આવી પહોંચ્યો છે અને તે જ પોતાનાં બાણોથી સેનાને હાંકી દઈ રહ્યો છે. કારણે ઉપર મોઢા છાપ ગયો છે. બધા નાસી રહ્યા છે. રણમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો છે. હાથીઓ ખૂબ નિરંતરી ઘૂસી પાડી રહ્યા છે.

વિશોકે કહ્યું—કુમાર ભીમસેન ! કોષમાં બરાબેશા અણુનું દારા ખેંચાતા ગાંડીવ ધનુષ્યને ટંકાર શું તમને નથી સંજ્ઞાતા ? પાંડુનંદન ! હો, તમારી બંધી ઇચ્છાઓ પૂરી થઈ ગઈ. અહીં જુઓ, હાથીઓની સેનામાં અણુનના રથની ખજાનો વાનર દેખાય છે. તે ખજાન ઉપર ચઢીને સમુદ્રોને કબજીત કરતો ચારે બાજુએ જુએ છે. હું પોતે જ તેને બેધ બીજું છું. અણુનનો આ વિચિત્ર મુકુટ, જેમાં સર્વ જેવાં ચમત્કર્તા મોતી

લગાડેલાં છે. તે કેટલો સુંદર દેખાય છે. તેની પાસે દેવદત્ત નામનો સફેદ સંખ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં સર્વ જેવા તેજબાણું ચક્ર તેમનો મક્ક વધારી રહ્યું છે. મુદુવંશીઓ તેમની હંમેશા પૂજા કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ પાસે તેમનો ચન્દ્રમા જેવો ઉજ્જવલ પાંચગાંધ્ય સંખ છે. જુઓ, ભગવાનના વહાનથળ ઉપર કોરુકમચ્છિ તેમજ વેળવંતી માળા કેવી શોભી રહી છે ? નક્કી જ શ્રીકૃષ્ણ મૈત્ર દહિ છે અને મહારથી અણુન સમુદ્રોની સેનાને ખરેખર ખરડતો અહીં આવી રહ્યો છે. આ જુઓ, અણુને પોતાનાં બાણોથી ઘોસ અને સારથી સજ્જિત ચારસો રથોમાં મારી નાખ્યા; સાંતસો હાથીઓ, અને હજારો ધોડેચારો તથા પામળને મારી નાખ્યું. આ પ્રમાણે કોરવ યોદ્ધાઓના સંહાર કરતો અણુન હવે તમારી પાસે આવી રહ્યો છે. તમારી ઇચ્છા પૂરી થઈ ગઈ.

ભીમસેન બોલેલા—વિશોક ! તે બહુ પ્રિય સમાચાર હતા. તેથી મને મલો આનંદ થયો. આ શુભસમાચાર સાંભળે હું તને ચોંટ ગામેની ભગીર આપીશ, અને શે જરૂરીઓ તથા વીસ રથ પણ તને પ્રનામ રૂપે મળશે.

અણુન અને ભીમસેન દ્વારા કોરવ સેનાનો સંહાર તથા ભીમના હાથે શકુનિનું ચરિત થયું.

સંજય કહે છે—મહારાજ ! જેવી રીતે દેવરાજ ધન્વ હાથમાં વજ્ર લઈને જમ્ભાસુરને મારવા ગયો હતો તેવી રીતે અણુને પણ રથમાં બેસી વિજય માટે ગમન કર્યું. તેને આવતા બેધ કોરવ પક્ષના વીરો કોષમાં બરાબર રથ, ધોડા, હાથીઓ અને પામળ સાથે લઈ અણુન સામે આવ્યા. પછી તો ત્રિશેકનું રાજ્ય લેવા જેમ અણુને સાથે દેવતાઓ અને ભગવાન વિષ્ણુનું ચક્ર થઈ હતું તે પ્રમાણે તે યોદ્ધાઓ સાથે અણુનનો સગ્રામ થવા લાગ્યો. તે સગ્રામ દેહ, પ્રાણ અને પાપનો નાશ કરનાર હતો, તે વખતે કોરવોરોએ નાનગિદા જેટલા અજઞ્ઞોનો ઉપયોગ કર્યો તે બધાને કુર, અર્ધચન્દ્ર તથા તીક્ષ્ણ બલેથી એકલા અણુને કાપી નાખ્યા, એટલું જ નહિ તેણે તેમનાં માથાં, અને હાથ કાપીને છત્ર, ચામર, ખજા, ધોડા, રથ, પામળ તથા હાથીઓ વગેરેનો નાશ કર્યો. તે બધાં મરીને જમીન ઉપર પડ્યાં, આ પ્રમાણે ધનંજય પોતાનાં વજ્ર જેવાં બાણોથી સમુદ્રોની ધોડા, હાથીઓ, અને રથ વગેરેની

દુરુદ્ધા ઉઘાડી દઈ કણને મારવાની ઇચ્છાથી તે તેની પાસે જઈ પહોંચ્યો. તેને ત્યાં બેધને કણ પોતાનાં સૈનિકો રથોમાં, ધોડેચારો, હાથીચારો, તથા પામળની સેના સાથે લઈને ફરીથી તેની ઉપર તૂટી પડ્યો અને એક સાથે પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી તેને વિષય લાગ્યો. ત્યારે અણુને પણ પોતાનાં બાણ લીધાં અને હજારે રથોમાં, હાથીચારો તથા ધોડેચારોને મારી નાખ્યા. એ પ્રમાણે ત્યારે કોરવ મહારથોમાં ઉપર અણુનનાં બાણ વરસવા લાગ્યાં ત્યારે તેઓ કબજીત થઈને અહીં તહીં ભાગવા લાગ્યા તો પણ તેણે અણુનના આગ્રે મહારથોમાં મારી નાખ્યા. જુદી જુદી જાતનાં તીક્ષ્ણ બાણો વાગવાથી તેઓ દિંમત ગોષ્ઠ ગેદા અને અણુનને છેડી બીજી તરફ નાંચવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે તે સેનાને હંમેશાં તેણે કણની સેના ઉપર ધકારા કર્યો. તે વખતે પ્રતાપી ભીમસેને અણુનના આવ્યાના સમાચાર સંજ્ઞાતા, પછી તો તે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા કર્યા વિના તમારી સેનાને ઠગડવા લાગ્યો. તે વખતે તેનું અલોકિત મજાથી કોરવ સૈનિકોના લોકોએ જોઈ મજા;

ત્યારે રાજા દુર્યોધને પોતાના મહાધનુર્ધર શેઠા-
ઓને ખાણ કરી, ખીસી ! ભીમસેનને મરી નાખે, તેના
મરી જવાથી 'દુ' પાંડવોની સમપણું સેનાને મરેલી માનું
ધુ.' રાજાઓએ આપના પુત્રનો ખાણ કરી રી અને
તેમણે ભીમસેનને મારે જાનુથી ધેરીને તેન. ઉપર જાણુ-
વર્ષા કર કરી. ત્યારે ભીમે પણ જાણુની ઝડી લથારી
અને મહાસેનામાં ગાત્રકું પાડી તેમાંથી બહાર નીકળી
ઓ. ત્યારપછી તેણે ઇચ દબાર લાધોઓ. બે લાખ
બસો પામરગ, પાંચ દબાર ધોડા અને એકસો રથોનો

સંદાર કરીને લોહીની નદી વહાવી. મહારથી ભીમ
અનુઓની સેનામાં જે જાણુએ છૂટી જતા ત્યાં તે લાખો
શેઠાઓનો સંદાર કરી નાખ્યો હતો. તેનું આ પરાક્રમ
જેઠ દુર્યોધને અનુનિને કહ્યું, 'આમા ! તમે મહાજગતન
ભીમસેનને મારી નાખો તેને હતવાથી 'દુ' પાંડવોની
વિજ્ઞાન સેનાને હતઓલી સમપણું ધુ.'

આ સંભળીને અનુનિએ સમામમાં લાવતી તેમરી
કરી અને પોતાના લાહઓને પણ સાથે લીધા. તેણે
ભીમસેન પસે જઈને તેને આજગ વધનો અટકાવી દીધા.
હવે ભીમસેન અનુનિ તરફ ધરયો. અનુનિએ તેની છાતીમાં
ઘથી જાણુએ અનેક તીક્ષ્ણ નાનાઓનો પ્રદાર કર્યો. તે
ભીમસેનનું કવચ છેડીને સરીરની અંદર કાઢ્યો. તેથી
ખૂન લામલ થઈ તેણે ખૂન રોપથી અનુનિ ઉપર એક
જાણુ માણું, પરંતુ અનુનિએ તેના ડુકામ કરી
દીધા. પછી બે બાલથી તેણે સારથીને અને સાત લાલથી
ભીમસેનને વિધ્યો. ત્યારપછી એક બાલથી જગત
અને બે બાલથી જગત આપી નાખ્યું. પછી માર જાણુથી
તેણે ભીમના મારે ધોડાઓને પણ પામલ કર્યા.

ત્યારે ભીમસેનને ખૂન કીધ મથો. તેણે સુતજપુત્ર
ઉપર લોહની બનેલી એક સકિત નાખી. પાસે આવતાં
જ અનુનિએ તેને લાલથી પકડી લીધી, પછી તેણે તે
જ સકિતને ભીમ ઉપર પાછી ફેંકી. ભીમના ડાબા
દાખ ઉપર પગીને તે જમીન ઉપર પડી. હવે ભીમે
પ્રાણોની પરચા છોડી જઈ પોતાના જાણુથી અનુનિની
સેનાને હાજી દીધી. પછી તેના મારે ધોડા તથા સારથીને
મારી એક લાલથી તેના રચની જગત પણ આપી નાખી.
અનુનિ તરફ જ રથ ઉપરથી દૂડીને એક જાણુએ કાઢ્યો
રલો, અને ધનુષનો ટંકાર કરતા ભીમ ઉપર મારે
જાણુઓથી જાણુની રજિ કવચ લાગ્યો. આ જોઈ પ્રતાપી
ભીમે ખૂન જોરથી તેની ઉપર ખાણત કર્યો. પછી તેનું
ધનુષ આપી તેને વિધી નાખ્યો. જગતન અનુનિ અનેક
ધા રથથી ખૂન પામલ થઈને અનુનિ જમીન ઉપર
પાથો. તેને મુઠિંત જાણુને આપનો પુત્ર દુર્યોધન ત્યાં
આવી પહોંચ્યો અને તેને પોતાના રથ ઉપર બેસાડી
રણમુખમાંથી દૂર લઈ ઓ. હવે તે શીર યોદ્ધા લાલ-
ભીત થઈ મારે જાણુ નાસવા લાગ્યા અને ભીમ દબારો
જાણુની વર્ષા કરતા કરતા ખૂન જોરથી તેમની પાછળ
પાથો. તેના મારથી પોઠિત થઈને બધા ધોડા અનુના કરણે
ચલ. મરાજાજ ! તે રખતે કણ જ તેમનો રક્તક થયો.

કર્ણના મારથી પાંડવસેનાનું નાસકું, શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને આવતા જોઈ શલ્ય
અને કર્ણની વાતચીત, તથા અર્જુન દ્વારા કૌરવ સેનાનો વિવર્ણ

પૂતરાપુત્ર પદ્મ-સંજય ! ભીમસેન કૌરવ યોદ્ધા-
ઓને ખેરવીએ કરી દીધા તે વખતે દુર્યોધન, અનુનિ,
અર્જુન, કૃષ્ણ, પૂતરાપુત્ર, જગતજામા અને કુલકરને

અર્જુન સુવપુત્રે કું પરાક્રમ અર્જુન મારા પુત્રા તથા
શ્રીમ જગતન રાજાઓએ અર્જુન કામ અર્જુન !
અર્જુને કર્ણ-મરાજાજ ! તે વિષે ત્રીજા પહેરમાં.

પ્રતાપી સુતપુત્રે ભીમસેનાને જોતાં જોતાં બધા સોગંડોના સંહાર કરી નાખ્યો. તથા ભીમસેને પણ કોરવોની અત્યંત બળવાન સેનાનો નાશ કરી નાખ્યો. ત્યારપછી કહ્યું શસ્ત્રને કહ્યું, 'હવે મારો રથ પાંચાલો તરફ લઈ જાઓ.' સેનાપતિની આજ્ઞાથી મદરાજે પોતાના ઘોડાને પાંચાલ તથા કુરુપ્રદેશીના વીરો તરફ ચલાવ્યા. કહ્યું'નો રથ જોતાં જ પાંડવ અને પાંચાલ વીરો મરચરી હતા. ત્યારપછી કહ્યું પોતાનાં હજારો બાણોથી પાંડવ સેનાના સો સો તથા હજાર હજાર વીરોને મારી નીચે પાડવા લાગ્યો. આ જોઈ પાંડવ પક્ષના અનેક મહારથીઓએ કહ્યું'ને ચારે બાજુએ યથા ધેરી લીધો. તે વખતે સાત્યકિએ તેજ કહેવાં વીસ બાણોથી કહ્યું'ના ગળાની પાંસળામાં પ્રહાર કર્યો. પછી શિખંડીએ પચીસ, ધુશ્શુને સાત, દ્રૌપદીના પુત્રોએ ચોસ, સહદેવે સાત અને નકુલે સો બાણ મારી તેને ઘાયલ કર્યો. આ પ્રમાણે ભીમસેને કહ્યું'ની પાંસળા ઉપર નેત્રુ બાણ માર્યાં.

ત્યારપછી સુતપુત્રે હસીને પોતાના ધતુપનો ટંકર કર્યો, અને તેજ કહેવાં બાણોથી તે બધા યોદ્ધાઓને

વિધી નાખ્યા. તેણે સાત્યાકિનું ધતુપ અને ધ્વજ કાપી નાખી તેની ધતીમાં નવ બાણોનો પ્રહાર કર્યો. પછી કોપમાં ભરાઈ ભીમસેનેને પણ ત્રીસ બાણોથી ઘાયલ કર્યો;

એક બાણથી સહદેવની ધ્વજ કાપી નહ્યું બાણોથી તેના સારથીને પણ મારી નાખ્યો અને દ્રૌપદીના પુત્રોને રથહીન કરી નાખ્યા. આ બધું કામ થોડી જ વારમાં થયું. જોનારાઓ માટે આ-આશ્ચર્યકારક વાત હતી. મહારથી કહ્યું' થોડી તથા મત્સ્ય દેશના યોદ્ધાઓને પણ પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોનો સ્વાદ ચખાડ્યો. કહ્યું'નો માર બાણને તેઓ ભયજીત થઈને નાસી ગયા. કહ્યું' આ અદ્ભુત પરાક્રમ હતું. જેવી રીતે વરુ પશુઓને ભયજીત કરી નસાડે છે તેમ કહ્યું' પાંડવ વીરોને નસાડી મૂક્યા. પાંડવોની સેનાને નાસતી જોઈ કોરવ પક્ષના યોદ્ધાઓ ભયકંઠ ગમ્'ના કરી સામી બાણોથી મરી ગયા. રાજા દુર્યોધન અત્યંત આનંદમાં આવી જઈ જુદીજુદી નતુનાં વાળાં વગાવવા લાગ્યો. વાળાંને અવાજ સાંભળી પાંચાલ મહારથીઓ મરવાની પડવા કર્યો વિના ત્યાં પાછા આવ્યા, કહ્યું' નેમાંથી ધણીને પાછા નસાડ્યા. પાંચાલ દેશના વીસ રથીઓ તથા એક દેશના હજાર યોદ્ધાઓને કહ્યું' પોતાનાં બાણોથી નાંચ કરી કોષો. એ પ્રમાણે પાંડવ પક્ષના ધણી યોદ્ધાઓનો નાશ થઈ ગયો, અને મહાબળવાન ભીમસેને સાથે યુદ્ધ કરતાં આપના પણ ધણી યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા.

અહિં અજુન કોરવોની અતુર મિત્રિ સેનાનો વિનાશ કરી બધેરે આગળ વધ્યો. ત્યારે કોષમાં ભરાયેલા કહ્યું'ને તેણે જોયો. ત્યારે તેણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, 'જનદેવ! આ જુઓ, રજુમાં સુતપુત્રની ધ્વજ દેખાય છે, અને આ ભીમસેને વગેરે યોદ્ધા કોરવ મહારથીઓ સાથે છડી રહ્યા છે. ત્યાં પાંચાલ યોદ્ધા કહ્યું'ના ભયથી નાસી જઈ રહ્યા છે. ત્યાં કહ્યું'ના રક્ષણ હેઠળ રહી કુપાચાર્ય, કુન્તરજા, તથા અસ-અસ્ય રાજા દુર્યોધનનું રક્ષણ એ છે. જો આપણે તેમની સામે નહિ જઈએ તો તેઓ સોમકોનો સંહાર કરી નાખશે, તેથી મારો નિયાર છે કે આપ અને મહારથી કહ્યું' પાસે લઈ જાઓ કું' સમગ્રમાં કહ્યું'નો લથ કથો વિના પાછો ફરીશ નહિ.'

ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અજુન સાથે દ્વિરથ યુદ્ધ કરાવવા તમારી સેનામાં કહ્યું' લઈ પોતાનો રથ બાંધ્યો. તેઓ રથમાં બેઠાં ચારે બાજુએ જામી રહેલી પાંડવ સેનાને ધોરજ આપતા હતા. વીરવર અજુન તમારી સેનાને પરાસ્ત કરતો કરતો આગળ વધી રહ્યો હતો. સ્વેદ યોધાવાળા રથપર બેસીને પોતાના સારથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સાથે અજુનને આવડો જોઈ મહારાજ કહ્યે

કલ્પને કલ્પ, કલ્પ! તું બીજા લોકોને જેના માટે પૂજીને હતો તે અણ્વન પોતાનું ગંભીર ધનુષ લઇને સામે ભાગે છે. પૂરે પૂરે રથ આવે. ને આને તું તેને મારી નાખીશ તો અમારું કલ્પ થશે. અણ્વનના ધનુષની પ્રત્યક્ષતા ચંદ્રમા તેમજ તારાઓનું ચિહ્ન છે. તેની ખગ્ગના ચિખર ઉપર લખાઈને વાનર દેખાય છે. તે વાનર ચારે બાજુ તારી તારીને જુએ છે અને વીરોને પહોંચાવે છે. અણ્વનના રથ ઉપર બેસીને યોધા હાંડતા

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો શંખ, ચક્ર તથા ચારૂંગ ધનુષ દેખાય છે. વીરોનો ટંકાર થાય છે અને અણ્વનનાં હોડેલાં વીરના પાશુ યોદ્ધાઓના પ્રાણ લે છે. આને આ રણગમિ યોદ્ધાઓનાં કાપેલાં શરીરથી ભરાયેલી પટ્ટી રહી છે. પુણ્ય પૂરું થયાથી જેમ પ્રાણીઓ સ્વર્ગમાંથી નીચે પડે છે તેમ આ જુદાજુદા દેશના રાજાઓ જાતો ઉપર પડાય છે, જેમ સિંહ હરણના રોળાને ગમરાવી દે છે તેમ આને આણ્વને પોતાના યુદ્ધોના સેનાને ખૂબ મહારાટમાં નાખી રીધી છે. અણ્વન જગત વારમાં ખૂબ જ યોદ્ધાઓનો નાશ કરી દે છે. એટલા માટે આ કૌરવ સેના ચારે બાજુએ ખેરવિખેર થઈ ગઈ છે. આ ને, અણ્વન નાંધી સેનાને હોડીને તારી પાસે આવવાની ઉતાવળ કરે છે. ભીમસેનને પીડિત જોઈને તે કોઈમાં લચક મેળે છે. તેથી આને તારા સ્વયં

બીજા કોઈ સાથે તે યુદ્ધ નહીં કરે. તે જાણી જતો રથ લોધી નાખી તેમને ખૂબ લપલાટ કરી નાખ્યા છે. ચિખંડી, ધૂટસુમન, દ્રૌપદીના પુત્રો, સાત્યકિ, ઉત્તમોત્તમ, નંદુજ તથા સુદેવને પણ તારાં ધણાં બાણ વાગ્યાં છે. આ બધું જોઈ અણ્વન-ખૂબ જ ક્રોધમાં ભરાઈ ગયો છે. તે બધા રાજાઓનો નાશ કરવા માટે એક તારા જ ઉપર ચડી આવ્યો છે. કલ્પ! હવે તું પણ તેનો સામનો કરવા આગળ વધ, કેમ કે તારા સિવાય બીજો એક પણ ધનુર્ધર અણ્વનનો સામનો કરી શકે તેવા નથી. ફક્ત તું જ આને શ્રીકૃષ્ણ અને અણ્વનને યુદ્ધમાં દરોવી શકે એમ છે. તારા ઉપર જ આ ભાર રહેલો છે. તેથી અણ્વનની સામે ધસ. તું લીધમ, ક્રોધ, અધ્યાત્મ તથા કૃપાવાર્ધ જેવો બળવાન છે. આ મહાસંગ્રામમાં આગળ વધતા અણ્વનને જલદી રોકે, ને આ કૌરવસેનાના મહારથી તેના લાયથી નાચી રળા છે. સતનંદન! તારા સિવાય આ લયને દૂર કરે તેવા બીજો માર્ગ નથી. આ બધા કૌરવો તને ટાપુ જેવા રક્ષક માની તારી પાસે રોડી આવે છે. અને તારી પાસે રક્ષણની ઈચ્છાથી બધીં બિલા રળા છે.

કલ્પે કલ્પ—સત્! હવે તમે રોકાણે આવ્યા છો અને મારી સાથે એકમત બન્યા છો. મહાબાહો! અણ્વનમો ન ખીઓ. તમે આને મારા આ હાથ અને વિદ્યાનું બળ બેસો. હું એટલો જ આ પાંડવોની મહાન સેના તથા શ્રીકૃષ્ણ અને અણ્વનનો વધ કરીશ. આ મેં તમને સાચું કહ્યું છે. આ બન્ને વીરોને આને માર્યા વગર હું મારા પગ પાછા નહિ ધાળું. આને ઈતે હું તેમને મારીશ કે હું ચોતે મરીશ. આ બેમાંથી એક કામ ક્યાં રિના હું પાછા ફરીશ નહિ.

સાલ્પે કલ્પ—અણ્વ! મહારથી લોકો એકલા અણ્વનને જ છોડેલા પણ અસમમ માને છે. આને તો તે વળા શ્રીકૃષ્ણથી સુરક્ષિત છે. આવી દશામાં તેને છોડવાનું સાદસ કાણ કરી શકે?

કલ્પે કલ્પ—હું બાણ છું કે અણ્વન જેવો મહારથી આ દુનિયામાં કદી થયો નથી. તેના હાથમાં પ્રત્યક્ષનાં ચિહ્નો છે. તેને રહી પરસેવો વળતો નથી તેમજ તે કદી શંપતો પણ ન હતો. અણ્વનનું ધનુષ પણ ખૂબ મજબૂત છે. તે મોટા કાપકુશળ અને ચપળતાથી હાથ ચલાવનાર છે. પાંડુનંદન અણ્વન સામન-બીજો કોઈ યોદ્ધા ક્યાંય નથી. તેનાં બાણ-કદી નિશાન મુઠતાં નથી. પછી તેના

જેવા ચોદો આ પૃથ્વી ઉપર જોઈ હોઈ અતિરથી વીર અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી ખાંડવનમાં અગ્નિદેવને સંપૂર્ણ કર્યા હતા. અને અગ્નિદેવે શ્રીકૃષ્ણને યજ્ઞ અને અર્જુનને શાંતિવ ધનુષ, સરેઈ ધોડા જોડેલો રથ, ઠરી ખાલી ન મામ જોવાં બાણ અને તર-કસ તથા ધર્મા દિવ્ય અસ્ત્રવાળો બાણનો કાથો આપ્યો. આ બધી વસ્તુઓ અગ્નિદેવે ભેટ આપી હતી અને અર્જુનને ધનુષોકમાં જઈને અસંખ્ય હાલકોનો સંહાર કર્યો હતો. અને ત્યાં તેને દેવત્વ શરૂ થયું મળ્યો હતો. તેથી આ પૃથ્વીમાં તેનાથી મોટો ચોદો જોઈ હોય ? જે મહાનુભાવે પોતાની સુદર યુદ્ધક્ષમી સાક્ષાત મહાદેવને પ્રમુખ કર્યા હતા અને જેણે તેમની પાસથી અત્યંત ભયંકર પાશુપતાસ્ત્ર નામનું મહાન અસ્ત્ર મેળવ્યું કે જે અસ્ત્ર ત્રિશુલને સંહાર કરવા પણ શક્તિમાન છે, જેને બધા લોકપાદોએ પોતાના જુદાજુદા અનેક દિવ્ય અસ્ત્રો આપ્યાં, જેણે વિરાટનગરમાં એકલાએ જ અનેક પ્રહારથીઓને છતાંને બધું ગે.ધન કરી લીધું અને તેમનાં વસ્ત્ર પણ ભીતારી લીધાં, વળી જેની સાથે ભગવન શ્રીકૃષ્ણ પણ હાનર છે એવા બધા ગુણ ધરાવતા અર્જુનને સમગ્ર માટે સહકારના એ ધર્મ હોય કામ છે, એ વાતને હું સારી રીતે સમજું છું. તે કિંમત સમગ્ર સસાર ભેગો તથા જેમના ગુણ દરદરને વર્ષે પણ નથી ગઈ શકેતા, જે ગંધ, યજ્ઞ અને તમવાર ધારણ કરેલા છે, તે અનંતપરાક્રમી ભગવાન નારાયણ જ અર્જુનનું રક્ષણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને એક રથ ઉપર બેઠેલા જોઈ મને કામ લાગે છે, હું કંપી જીવું છું. અર્જુન બધા ધનુષદેશમાં શ્રેષ્ઠ છે, તથા યજ્ઞ-હવર્મા નારાયણસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણનો મુખાભીને કરનાર પણ જોઈ નથી. આ બંને વીર અત્યંત પરાક્રમી છે. દિગ્દાસ્ય પોતાના રથાનથી જીત માય, પણ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વિચલિત થતા નથી. આ બંને મહારથીઓ ચારવીર અને અત્યવિભામાં મહાન વિદ્વાન છે. બંનેનાં અત્યંત સુદૃઢ છે. સત્ય ! કહો તો ખરા કે આવા પરાક્રમી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો સામનો મારા સિવાય જોઈ કરી શકે ? આને પહેલાં કરી થયું નહિ હોય તેવું કામકર સુદ યશી. કાં તો હું તે બંનેને મારી નાખીશ કે કાં તો તેઓ મને મારી નાખશે.

આમ ઠરીને સત્ત્વઓનો નાશ કરનાર કહે મેવના જેવી બર્જના કરી. પછી તે તમારા ગુપ્ત કુર્યોધન પાસે ગયો. કુર્યોધને તેને નમસ્કાર કર્યા અને જોને છતીએ લગાવેા, ત્યારે કહે કુરરાજ કુર્યોધન, કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, ભાષ્યો સંહિત સકુનિ, અધ્ય-ચામા, તથા પોતાના નાના ભાઈને તથા હાથીસવારને, ઘોડેસવારને તેમજ પાષણ સેનિકને કહ્યું, રાજાઓ ! તમે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન ઉપર હુમલો કરી તેમને બધી આજુથી ધેરી લો. અને ચારે બાજુએથી યુદ્ધ કરી સારી રીતે તેમને ઘટી નાખો. તમારાથી જ્યારે તે ખૂબ ધાયક યશી ત્યારે હું તેમને સહેકર્મથી મારી નાખીશ. 'મદ્દ સાર' ઠરીને અર્જુનને મારવાની ધમ્મકથી તે બંધા વીરા તેની ઉપર ટૂંકી પડ્યા, અને પોતાનાં બાણોથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા.

તે મહારથીઓએ લગાવેલાં બધાં બલોને અર્જુન દસનાં દસનાં કાપી નાખ્યાં, અને ત્યારી બેનાને ભરમ કરતો અગ્રણ વંશવા લાગ્યો. આ જોઈ કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, કુર્યોધન, તથા અધ્ય-ચામા તેની તરફ ડોડ્યા, અને તેની ઉપર બાણવર્મા કરવા લાગ્યાં. અર્જુન પોતાનાં સાંપડોથી તેમનાં બાણોના કુડા કરી નાખ્યા, અને ખૂબ જોરથી તેણે દરેક મહારથીની છતીમાં ત્રણ ત્રણ બાણ માર્યાં. ત્યારે અધ્ય-ચામાએ દય બાણોથી અર્જુનને તથા ત્રણથી શ્રીકૃષ્ણને અને ચારથી તેમના ધોડાઓને ધાયક કર્યાં. પછી અર્જુનની બળ ઉપર બેઠેલા વાનરને તેણે બંને બાણ માર્યાં. આ જોઈ અર્જુન ત્રણ બાણોથી અધ્ય-ચામાના ધનુષને, એકથી તેના સારથીના આધાને, ચાર સામકોથી તેના ચારે ધોડાઓને તથા ત્રણથી તેની બલને કાપી રચની નીચે પાડી નાખી ત્યારપછી તેણે કૃપા-ચાર્યનું પણ બાણસંહિત ધનુષ, કાપી ખન્ય, પતાકા, ધેડ તથા સારથીના નાશ કર્યો. પછી તેમને પણ હવર્મા બાણોથી ધા.કેડ કરી લીધા. ત્યારપછી અર્જુનને બર્જના કરતાં કુર્યોધનની ખન્ય, અને ધનુષ કાપી નાખ્યાં. કૃતવર્માના ધોડાઓને મારી નાખ્યા, તેના રથની ખન્ય પણ ખનિત કરી લીધી. પછી ખૂબ મુતિથી તમારી સેનાના ધોડા, સારથીઓ, તરકસો. ખન્યો, હાથીઓ અને રથોનો નાશ કર્યો. તે બખે તેમનાં વિશાળ સેનું ઇન્દ્રિયિન યજ્ઞ ન્યાત્મા વિજેરાધ મર્ષ.

અનુન અને સીમસેનદ્વારા કૌરવવીરોના સંહાર તથા કૃષ્ણનું પરાક્રમ

સંજય કહે છે—મદારાજા બીજ તરફ દોરવાના મહાન વીરોએ સીમસેન તરફ ધસારો કર્યો હતો. કુન્તી-નન્દન બીમ કૌરવકુમુદમાં દુષ્યવની તૈવારીમાં હતો. પણ એટલામાં અનુને જાતી તેને બચાવી લીધો. તેણે સ્વપુત્ર કૃષ્ણની સેનાને છોડી કૌરવો ઉપર દાસ્યો કર્યો, અને સુમુખને મારવા લાગ્યો. અનુને છોડેલાં જાણ આશ્રયમાં ફેલાયેને જાણ એનાં લાગતા હતાં, એ આશ્રયમાં પહોંચ્યા હતાં હતાં તે આશ્રયને અનુન જાણેથી બચાવી કહી દોરવાનો કાળ જતી ગયો. તે બચે, કુપ્રે, તથા ચમકતા નારાયણો સુમુખોનાં અગેજનું હેલી નાખતો હતો, કેટલાકનાં માર્યા પણ જાણેથી છોડાઈ નીચે પડતાં હતાં. રણભૂમિ મરી ગયેલા અને મરતા થોડાઓની લાશોથી દર્શાઈ ગઈ, અનુનનાં જાણેથી ઊભાભા મયેશ રથ, દાથી અને થોડાઓથી ત્યાંની જમીન વેંતરણી નદી જેવી થઈ ગઈ હતી. તેને જોઈને ખૂબ ભય ઉત્પન્ન થતો હતો. તે વખતે મારસો મદાર-તોની સેના અનુન ઉપર ચડી જારી થઈ પરંતુ તેનાં જાણેથી તે નાથ પામી જેવી રીતે કુમુદમાં તોફાનથી વેરાવણ દૂરી થય છે તેવી રીતે અનુનનાં સ્વપોથી કૌરવસેના વેરવીરો થઈ ગઈ. મહાન ધનુષથી દુરેમાં જાણ લીજળાની પો તમારી સેનાને જાણ નાખવા લાગ્યાં, જેવી રીતે જુદા મોટા જનજમાં દર લાગવાથી મહાગાંધે માર્યા પ્રાણીઓ નાં છે તેમ રણભૂમિમાંથી અનુનનાં જાણેથી જલસાધને કૌરવ સેના મારેજાનું નહીં. જ્યારે બધા કૌરવો કાગળી મયા ત્યારે અનુને સીમસેન પાસે જઈને થોડીવાર આરામ લીધો, પછી સીમસેનની સાંચે ક્રઉં માનવ જરી અને કૃષ્ણ, 'રાત્રી મુખિજિતના કુરીરમાંથી જાણે કાઢી નાખવામાં જાઓ છે અને તેઓને ઠીક છે.' ત્યારપછી સીમસેનની જગ્યા લઈને અનુન કૃષ્ણની સેના તરફ ચાલ્યો. તે વખતે તમાશા દેશ વીરોએ તેને ધેરી લીધો અને તેને જાણ મારવા લાગ્યા. પરંતુ કામલાન શ્રીકૃષ્ણે રથ આગળ ચાલવી તેમને ચોતાની જાણી જાણી કરી દીધી. અનુનના રથને બીજ જાણેને જતાં જોઈ તેઓ તેમ ઉપર દડી પડ્યા. ત્યારે તેણે તેમની પગલો, ધનુષ અને કાષ્ઠોને નાચવો અને અર્ધચંદ્ર જાણેથી દરેક કાપી નાખ્યાં. પછી બીજાં દેશ સત્ત્વથી વેરનાં માર્યા

કાપી નાખ્યાં. જામ અનુન તે દેશ દોરવાને મારીને જાણના વધ્યો.

તેને જતાં જોઈ કૌરવ પક્ષનાં મેનુ સંશયક થોડાઓ દુઃખ મટે આગળ જાઓ, 'એ અને પાછા ફરીએ તો પક્ષોમાં અમને ઉત્તમ મતિ ન મશે' એવા સોમનદ લઈને તેમણે અનુનને મારે જાણેથી ધેરી લીધો. કામલાન શ્રીકૃષ્ણે તેમની પત્તા કર્યા વિના ચોતાના વિજયી માફક માલતા રથને કૃષ્ણ તરફ દાંધ્યો. આ જોઈ સંશયકોએ તેમના ઉપર જાણની રાઈ કરતાં પીડા પડ્યો. ત્યારે અનુને તીક્ષ્ણ જાણેથી તે રના જારી, ધનુષ, અને ખનનો નાથ કરીને તેમને પણ તેણે નાથ કર્યો. તેમના માર્યા જવથી કૌરવ મદારથીઓએ રથ, દાથી તથા થોડાઓની સેના લઈને અનુન ઉપર દાસ્યો કર્યો, તે વખતે તેમના મનમાં જરાપણ ભય ન હતો. તેમણે સામે આવતાં જ ક્રઉં, કાદિ, તોમર, પ્રાચ, મણ, તક્ષતાર તથા જાણેથી અનુનને દાંધી દીધો. તેમની કમળનાં જાણેમાં મારે જાણ ફેલાઈ ગઈ. પરંતુ અનુનને જાણ મારી તેને તરત જ નાથ કર્યો. ત્યારપછી તમાશા પુત્ર દુર્યોધનની આજ્ઞા લઈને

ધર્મને તેરસો ગાંઠ હાથીઓ ઉપર ખેટેલા મેચ્છ જાતિના થોડાંઓ અશુભની બન્ને બાજુએ બાણ મારવા લાગ્યા. તેઓ કહ્યો, 'નાલીક, નારાય, તોમર, પ્રાસ, શકિત, સુસળ અને કિન્દિપાલોના માર્ગો અશુભને પીક કરવા લાગ્યા. ત્યારે અશુભને તીક્ષ્ણ ભાવે અને અર્ધચન્દ્રાકાર બાણોથી મેચ્છોએ કરેલી શસ્ત્રવર્ષાને બંધ કરી દીધી, પછી જીહ્વાથી જાતના બાણોથી હાથીઓને તેમના અગ્રારે સહિત મારી નાખ્યા. હવે અધિકાર સેના નષ્ટ થઈ ગઈ, ત્યારે બચેલી સેના બાકુળ યજ્ઞને નારી ગઈ. તે વખતે બીમસેન અશુભ પાસે આવી પહોંચ્યો, અને મરણથી બચેલા થોડેકારોનો નાશ કરવા લાગ્યો. તેણે ધણા હાથીઓ અને પાવણને પણ પોતાની ગદાનો વ્હાલ ચલાવ્યો. તેના પ્રહારોથી થોડાંઓનાં અર્ધાં ફૂટી ગયાં. હાડકાં ટૂટી ગયાં અને પગ, લાગી ગયાં. તેઓ આતંનાદ કરતા જમીન ઉપર પડ્યા. એ પ્રમથે દશ હજાર પાવણ સૈનિકોનો નાશ કરી દીધો. ત્યાર-પછી બીમ-હાથમાં ગદા લઈને જમીનમાં ફરવા લાગ્યો. મહારાજાં એ વખતે આપના સૈનિકને એમ કહ્યું કે સાક્ષાત્ વમરાજ અહીં આવી પહોંચ્યા છે. હવે હાથે હાથીઓની સેનામાં પ્રવેશ કરો અને પોતાની ભારે મહાથી એકએક કાણમાં બધાનો નાશ કરવા લાગ્યો. ગજસેનાનો સંહાર કરી મહાબળવાન બીમ ફરીથી પોતાના રથ ઉપર બેઠો અને અશુભની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો.

ત્યારપછી કૌરવોમાં ખૂબ જોરથી આતંનાદ ચલાવાયો. હાથી, ધોડા તથા પાવણના પ્રાણ લેનાર અશુભનાં બાણોના ધાધી બધા લોકો હાહાકાર મચાવી રહ્યા હતા. બધાની ઉપર અત્યંત ક્રોધ ઉતાર્યો ગયો હતો. બધા એકબીજાની પાછળ છૂંચતા હતા. આ પ્રમથે આપની બધી સેના અથાતચક્રની માફક ધૂળી રહી હતી. તે યુદ્ધમાં ક્રોધ પણ રથી, સ્વાદ, થોડો, કે હાથી એવા ન હતા કે જે અશુભનાં બાણથી ધાવક ન થયો હોય. તેનું આ પરાક્રમ જોઈને બધા ટોરેકોએ કહ્યુંના જીવવાની આશા છોડી દીધી. બધાંએ ઓડોવધારીના પ્રહારને પોતાની જાત માટે અસહ્ય મન્યો અને તેનાથી પરાસ્ત થઈને પાછા હાંપા. સાયકોથી વિષાદ જવાથી તેઓ કહ્યુંને એકલો જ છોડી નાસી ગયા. પરંતુ તેઓ સહાય માટે કહ્યુંને જ પોકારતા હતા.

મહારાજાં ત્યારપછી આપના પુત્રો નાશોને કહ્યું

પાસે આવ્યાં. તે વખતે તેઓ ખૂબ દુઃખી હતા. તે વખતે ક્રોધ જ તેમનો આધાર હતો. ક્રમ કરનારો જીવ મૃત્યુથી કરી જેવી રીતે ધર્મનો આશ્રય લે છે તેમ આપના પુત્રો પણ અશુભની ભયભીત થઈ કહ્યુંના ચરણમાં બધા. કહે 'ત્રયુ' કે તેઓ લોકોથી તરબોળ હતા, અને બાણોના માર્ગો બાકુળ થયેલા હતા. ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું. 'મારી પાસે આવી જાઓ, રો નહીં.' તે વખતે કહે અશુભના વધેના નિશ્ચય કર્યો. આ જોઈ પાંચાલ-રાજાઓની આંખો ક્રોધથી લાલ થઈ ગઈ, તેઓ કહ્યું પર બાણગણિ કરવા લાગ્યા. ત્યારે કહે પણ હજારો બાણ મારી તેમનો નાશ કરી દીધો. હવે તે પાંચાલ-દેશના રાજકુમારોનો વધ કરવા લાગ્યો. તેણે 'અનલિક' નામનું બાણ મારી જનમેજયના સારથીને મારી નાખ્યો અને ત્યારપછી તેના ધોધઓને પણ મારી નાખ્યા. પછી શતાનીક અને સુતસોમ પર ભરોલી ગણિ કરી તે બન્નેનાં ધનુષ કાપી નાખ્યાં. ૭ બાણોથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વિધી નાખ્યો, તેના ધોળા પણ મારી નાખ્યાં. એ પ્રમથે સાત્વિકના ધોડાનો નાશ કરી સત્યુત્રે કેકપરાજ કુમાર વિશોકનો પણ નાશ કરી દીધો. રાજકુમારના માર્ગ જવાથી કેકપસેનાપતિ ઉગ્રવર્માએ કહ્યું ઉપર હાર્યો કર્યો. તેણે પોતાનાં ભયંકર વેગવાન બાણોથી કહ્યુંના પુત્ર પ્રસેનને ધાવક કર્યો. ત્યારે કહે ત્રણ અર્ધચન્દ્રાકાર બાણોથી ઉગ્રવર્માના જન્મે હાથ તથા માથું કાપી નાખ્યું. તે પ્રાણ વચરેના યજ્ઞને જમીન ઉપર જઈ પડ્યો. આ બાણ ન્યારે કહે સાત્યકિના ધોડા મારી નાખ્યા ત્યારે તેના પુત્ર પ્રસેને તેજ કરેલાં સાયકોથી સાત્યકિને ઢાંઢી દીધો. ત્યાર-પછી તે સાત્યકિના બાણોનું નિશાન બની માર્યો ગયો.

પુત્રના મૃત્યુથી કહ્યુંના હૃદયમાં ક્રોધની ત્વાણાં ભરૂંકી હતી. તેણે સાત્યકિ ઉપર એક મનુષ્યહારકારી બાણ છોડ્યું અને કહ્યું, 'હૈનય! હવે તું મરી ગયો' પરંતુ કહ્યુંના તે બાણને શિખરોએ કાપી નાખ્યું, અને કહ્યુંને પણ ત્રણ બાણથી વિધી નાખ્યો. ત્યારે કહે જે દુરિયો શિખરોની ખજ તથા ધનુષ કાપી નાખ્યું અને ૭ બાણોથી તેને પણ વિધી નાખ્યો. ત્યાર-પછી તેણે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પુત્રનું માથું કાપી નાખ્યું અને એક તીક્ષ્ણ બાણ મારી સુતસોમને પણ ધાવક કર્યો. કહી સત્યુત્રે સોમકોનો સંહાર કરવા ભયંકર લાખ કરી, તેણે ધણા ધોડા, રથ અને હાથીઓનો નાશ કરી બધી રીસાઓને બાણોથી ઢાંઢી દીધી. ત્યારે ક્રિતમાન્ય

નનમેજ્ય, યુધામન્યુ, તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્ન મર્જના કરતા કોષમાં ભરાયને કર્ણની સામે આવ્યા અને તેની ઉપર બાણવર્ષા કરવા લાગ્યા. આ પચિથે તેની ઉપર ભરેલાર દુમ્ભે કર્ણે પરત્વ કર્ણે તેમનાં ધનુષ ખતલ્યો, ઘોડાઓ સારથી અને પતાકાઓને કાપી નાખીને પાંચ બાણોથી એ પચિથને વીધી નાખ્યા. એ વખતે તે પાંચાસો ઉપર બાણ છોડી રહ્યો હતો તે વખતે તેના ધનુષને ત્રણ સોમળાં એવું લાગતું હતું કે જલ્દી પૂરી પડેતો અને કાંઈ સંદિગ્ધ શકી જશે. તેણે શિખાડીને બાર, ઉત્તમો-જને ૭, અને યુધામન્યુ, નનમેજ્ય તથા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ત્રણ ત્રણ બાણ આપ્યાં. આ પ્રમાણે સુત્રુત કર્ણે તે પચિ મહારથીઓને પરાસ્ત કરી નાખ્યા. તેઓ કર્ણે રૂપી સુધર્મા દૂષેતા હતા. પરત્વ કૌપીના પુત્રીએ ત્યાં જઈને તેમને રણસામગ્રીથી સમવેશા રથમાં બેસાડ્યા અને એ પ્રમાણે પોતાના મામાઓને બચાવ્યા, ત્યારપછી સાત્તકિએ કર્ણનાં છોડેલાં ધણાં બાણ

કાપી નાખ્યાં પછી કર્ણને પણ પાપક કર્યો અને આ બાણોથી આપના પુત્ર દુર્યોધનને પણ વીધી નાખ્યો, ત્યારે કૃપાચાર્ય, કૃતરમા, દુર્યોધન તથા કર્ણ મળીને સાત્તકિ ઉપર તીવ્ર બાણ છોડવા લાગ્યા. જેની રીતે આર દિધાવેા સાથે એકલા દિરવ્યકશિપુનું યુદ્ધ થયું હતું એ પ્રમાણે આ ચારે વીરોને યદુકુળમુખ્ય સાત્તકિએ બરાબર સામનો કર્યો. એટલામાં ઉક્ત પાંચાલ મહારથીઓ કવચ પહેરી બીજા રથ ઉપર બેસી ત્યાં જ વી પહેાંચ્યા. તેઓ સાત્તકિનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. આ વખતે યતુઓનું આપના સૈનિકો સાથે ઘોર યુદ્ધ થયું કેટલાયે રથી, દાકીરચાર, ઘોડેચાર અને પાપરો જુડીજુડી નાનનાં અગ્નયત્રો પહેરી ન્યાત્યાં બેઠકના લાગ્યા. તેઓ એકબીજાના ધક્કાઓથી જ પડી જતા હતા અને આતંરરથી જુઓ પાડતા હતા અનેક સૈનિકો આ લાગણીમાં પ્રાણોથી દાવ ધોઈને રણમૃતિમાં ચૂક રહ્યા હતા.

બીમદ્વારા દુઃશાસનનું રક્ષપાન અને તેના વધ, યુધામન્યુદ્વારા ચિત્રસેનને વધ તથા બીમના હર્ષોદ્ગાર

સંજય કહે છે—મહારાજા! ત્યારે તે ભયંકર લાગણી યાદી હતી તે વખતે રાજા દુર્યોધનનેા નાનો ભાઈ અને આપનો પુત્ર દુઃશાસન નિર્ભય થઈ બલેની વર્ષા કરતો બીમસેન ઉપર ચડી આવ્યો. તેને નોતા જ બીમસેન હોયો અને એ પ્રમાણે મૂંચ ઉપર સિંહ આક્રમણ કરે છે તેમ તે તેની નજીક જઈ પહેાંચ્યો. પછી તે શત્રુચરચર અને ઈન્દ્રની માફક કોષમાં ભરાયેલા તે બને વીરો વચ્ચે મહાભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. બંને બંન્ને પ્રાણોની પડવા કર્યા વિના લડવા લાગ્યા. બીમસેને બે દુર્યોધી આપના પુત્રનું ધનુષ અને ખતલ કાપી નાખ્યાં. એક બાણથી તેના કપલમાં ધા કર્યો. અને બીજાથી તેના સારથીને પણ મારી નાખ્યો. ત્યારે દુઃશાસને પણ બીજું ધનુષ લાવને બાર બાણોથી બીમસેનને વિધી નાખ્યો અને પોતે જ ઘોડાઓને કાણમાં રાખતાં તેણે ફરીથી બાણોનો ઝડી વરસાવી. ત્યારપછી દુઃશાસને બીમસેન ઉપર એક ભયંકર બાણ ચલાવ્યું. તે બાણ તેના અંગ છેડી નાખતા સમયે અને વજ્ર સમાન અસત્ર હતું. તેનાથી બીમસેનનું સરીર છેલ્લું થયું. તે ખૂબ શિવિય થઈ ગયો. પછી થેડી જ વરસાં ત્યારે દે દર્મા આવ્યો ત્યારે તે ફરીથી સિંહની તફાવતોડવા લાગ્યો.

તે વખતે તુમુલ યુદ્ધ કરતાં દુઃશાસનને એવું પડા.

ક્રમ ક્યું કે ને ભીન્ને કોઇ ન કરી શકે. તેણે એક બાજુથી ભીમસેનનું ધનુષ કાપી નાખીને સાદા બાણોથી તેના સારથીને પણ વિધી નાખ્યો. ત્યારપછી તીક્ષ્ણવીક્ષણ બાણોથી તે ભીમસેનને પણ વિધવા લાગ્યો. ત્યારે ભીમસેને કોષમાં ભરાઈને આપના પુત્ર ઉપર એક ભયંકર સંક્રિત લગાવી. તેને એકદમ પોતાના ઉપર આવતી જોઈ આપના પુત્રે દશ બાણોથી તેને કાપી નાખી. તેના આ કામથી આપના સૈનિકો આશ્ચર્ય પામ્યા અને હર્ષમાં ભરાઈ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પરંતુ ભીમસેનને કોષ ખૂલ વધી ગયો. તે તેની તરફ રાધે બરાચેલી દૃષ્ટિથી જોઈને કહેવા લાગ્યો. 'નીર દુઃશાસન! આજે તે' મને ખૂબ ઘાયલ કર્યો. પણ હવે તું પણ મારી ગયાનો જ્વાલ ઝાખાં! એમ કહી તેણે દુઃશાસનનો વધ કરવા પોતાની ભયંકર ગદા હાથમાં લીધી અને પછી કહ્યું. 'દુરાત્મન! આજે આ સંગ્રામમાં હું તારું રક્તપાન કરીશ.'

ભીમ આ પ્રમાણે કરતા હતા એટલામાં દુઃશાસને તેના ઉપર એક સંક્રિત ચલાવી. અહીંથી જોયે પણ પોતાની ભયંકર ગદા છુપાવીને ફેંકી તે દુઃશાસનની છોડેલી સંક્રિતના ટુકડા કરતી તેના કપળમાં જઈને વાગી. ગદા વાળવાથી દુઃશાસનનો રથ દશ હાથ દૂર ખસી ગયો. તેના દરીર ઉપર પણ તે ગદાની ચેટ લાગી આથી તેનું કવચ તૂટી ગયું. આજ્ઞાપત્ર અને હાર વીખ-શાઈ અથા, કપડાં ફાટી ગયાં, તથા તે અત્યંત વેદનાથી આક્રુણ થવા લાગ્યો અને કોપતોકપતો જમીન ઉપર પડ્યો. એટલું જ નહિ, વળી તે શ્વેતા પ્રહારથી દુઃશાસનના મોઢા મઘાં ગયા અને રથની ખજા પછા તૂટી ગઈ. દુઃશાસનની આ દશા જોઈ પાંડવ અને પાંચાલ યોદ્ધાઓ પ્રસન્ન થઈ મિહનાદ કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે આપના પુત્રને નીચે પાડી ભીમસેન હર્ષમાં ભરાઈ ગયો અને જમી દિશાઓને ગળવતો જે ગળના કરવા લાગ્યો. આ ભયંકર અવજન સાંભળી પાસે ઊભા રહેલા યોદ્ધાઓ મુગ્ધાવશ થઈ જમીન ઉપર પડ્યા. તે વખતે ભીમસેનને પાછળની વાતો પાંદ આવી: 'દેવી કોપકી રજતવદા હતી. તેણે કાંઈ અપરાધ કર્યો ન હતો, છતાં પણ તેના વાળ તેણે ખેંચ્યા અને ભારી સુભામાં ભેનાં વજ્ર ખેંચવા લાગ્યો' તેની સાથે જ તેને કોરવાએ ડીઘલાં થઈ દુઃખેનું રથરણ થતાં તે કોષમાં અન્વલિષ્ઠ થઈ ગયો તથા ત્યાં ઊભા રહેલા ક્યું, દુર્યોધન, દુપાચાર્ય, અશ્વત્થામા અને કૃતવર્માને કહેવા લાગ્યો.

'ચેલ યો! હું દુઃશાસનને હમણાં જ મારી નાખું છું. તમે બધા મળી તેને મચાવી શકતા હોવ તો મચાવો.

આમ કહી ભીમસેન રથ ઉપરથી ફરી પડ્યો અને દુઃશાસનને ચારવાની ધ્વજાથી દોડતો તેની પાસે જઈ પહોંચ્યો. પછી 'સહ જન્મ' મોટા હાથાને પકડે છે તેમ તેણે કહ્યું અને દુર્યોધનની સાથે જ દુઃશાસનને પકડી લીધો. ત્યારપછી તેની સામે આંગે કરી ભીમે તથાવાર લીધી અને એક પગથી તેનું મથું દબાવ્યું. તે વખતે દુઃશાસન યરયર કાંપી રહ્યો હતો. દુઃશાસનની સામે જોઈને ભીમસેન મોલ્યો, 'દુઃશાસન! પાંદ છે ને, તે દિવસે તેં, કહ્યું' અને દુર્યોધને મને 'જળદ' કહ્યો હતો. દુરાત્મન! શાજસ્ય યગમાં અવલુચ-રનાવથી પવિત્ર થયેલી મહારાણી કોપકીના વાળ તેં કચા હવે ખેંચ્યા હતા! ખતાવ, આજે ભીમસેન તેને જવાબ આપે છે.' ભીમના આ ભયંકર વચન સાંભળી દુઃશાસને તેની તરફ જોયું. તે વખતે તેના કેખાવ પ્રા-લઈ ગયો હતો. તે કોપથી તપી જાડેને ખૂબ આવેશથી મોલ્યો, 'આ છે તે હાથ, જે હાથોની ધંદ જેવો ખળવાન છે, જેનાથી મેં હમણે મોલ્યું' જાન તથા કેટલાયે સંનિષ વીરોનો સંહાર કર્યો છે. ભીમસેન! જે વખતે મુખ્યમુખ્ય કોરવા, ભીજ સભાસરો તથા તમે બધા બેઠા હતા તે વખતે મેં આ જ જમણા હાથથી કોપકીના વાળ ખેંચ્યા હતા.'

દુષ્યાસનની આ મરંજરી થાત સાંભળી ભીમસેન તેની છાતી ઉપર ચઢી બેઠો અને પેતાના બનને હાથેથી તેનો કાપ્યો. હાથ પડ્યો ભેરથી મયગ્ન લાગ્યો. પછી મથા યેલાઓને સંભળાવતા તે બોલ્યો, 'હું' દુષ્યાસનનો હાથ ઉખેડી નાખ્યું' છું. હવે તે મરણ જ પડે છે. જેનામાં તાકાત હોય તે આવી તેને મારા હાથથી મચાવે' આ અમલો બોલી મહાબલી ભીમસેને તેનો કાપ્યો હાથથીમેથી નાખ્યો. દુષ્યાસનનો તે હથ ૧૧૧ જેવો રાજ્ય હતો. ભીમસેન તેનાથી જ તેને મથા યેલાઓના રેખના મારવા લાગ્યો. ત્યારપછી દુષ્યાસનનો છાતી ચીરીને તે તેનું મરમમરમ રક્ત પીવા લાગ્યો. પછી તેણે તલવાર લીધી અને તેનું માથું પડી જુડું કરી નાખ્યું. એ અમલો પેતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી તેણે દુષ્યાસનનું મરમ-મરમ લોહી પીધું. તે તેનું લોહી માખીને કહેય

તેની તરફ ભેળું તે બધા મુખો ખાંધ જમીન ઉપર પડી મથા. જેઓ મમરાવાનહોં તેમના હાથમાંથી હથિ-મથા નેચે પડી મથા. ફેલકાએ પેતાની આંખો બંધ કરી દીધી. રાત પીતી વખતે તેનું રૂપ ખૂબ ભયંકર દેખાતું

હું. તે વખતે પદ્મા યેલાઓ ભયભીત થાને 'જરે! આ મનુષ્ય નથી રાજા છે' ક્રોધ કરીને ચિત્રસેનની લાથે નાથવા લાગ્યા. ચિત્રસેનને ન કતો રોષે પુષ્યામન્યુએ પેતાની સેના કાઢી તેનો પંડો પાડ્યો અને તેજ કહેવાં થાત જાણથી તેને વિધી નાખ્યો. ચિત્રસેને પણ પુષ્યામન્યુને ત્રણ અને તેના ચારથીને છ જાણ મારી વિધી નાખ્યો. ત્યારે પુષ્યામન્યુએ ધનુષને કાન મુખી બેગી એક તીરજ નાજુ માડું અને ચિત્રસેનનું માથું પાડી જુડું કરી દીધું. પેતાના કાળના મરણથી કળું ખૂબ કોથ લાગાઇ ગયો અને પેતાનું પાકામ જતાવતો પાંચ સેનને લાગાડય લગો. તે વખતે અત્યંત દેખતરી નાડે આજળ બારો તેનો કામનો કોથ.

આ જાણ ભીમસેન દુષ્યાસનના સેનાને બોલાવ્યાં લઈ ભેરથી જળના કરી નેપ ચીરોને કહેય લાગ્યો. જ્યેષ્ઠ દુષ્યાસન! આ જો હું તારા મનનું લેહી પીઈ છું. હવે કરીશો આનંદના આતી તું મને 'મજા, મજા' કરીને પેશાર છે ખરો. તે વિચે કોરવસામાં ને અને 'મજા-મજા' કરી આનંદના નમણ થવા તે

લાગ્યો, 'મેં' મતાના કુધનો, દહી અને લીમો તથા દિવ્ય વસ્ત્રો સ્વાદ ચાખ્યો છે. તે કિસ્મત પણ સંભારમાં પણ જમીન નેપા સ્વાદિષ્ટ દિવ્ય રસો હોય છે પરંતુ મારા, યવના આ રાત્રીને સ્વાદ દો: તે બધા સ્વાદ કરતાં વિશિષ્ટ છે. આમાં જે બધા કરતાં વધારે સારો સ્વાદ છે.'

ક્રોધ કરીને તે વારંવાર તેનું લેહી પીતો ખૂબ હાંમાં. આવી હાથ લાગે. તે વખતે જેમણે

બધાને આજે વારંવાર 'બળદ' મનાવતો હતું. ચેતે જ નાચું છું અને એર ખવડાવીને નદીમાં નાખી દીધો હતો. અને ત્યાં કાળા સાપ અને કરંડ્યા, પછી અમોને લાક્ષ્મી-ગૃહમાં બાળકાનું કાવતું થયું અને જુગારમાં આખું રાત્રી છીનવી લઈ અમોને જંગમમાં મોકલ્યા. સૌથી વધારે દુઃખ તો એનું થાય છે કે ભરી સભામાં દ્રીપદીના વાળ ખેંચાયા. ગૃહમાં અમારે દુઃખદાયક બાણોનો માર ખાવો પડે છે અને ઘરમાં પણ કદી સુખ મળતું નથી. રાત્રી વિરાટના નગરમાં જે કપેશ ભોગવેલા પડેલા તે તો જુદો જ છે. શકુનિ, દુર્યોધન અને કૃષ્ણ અમારે જે જે દષ્ટ સહન કરવું પડ્યું એ બધાનું મૂળ કારણ તું હતો.'

એમ કહીને અત્યંત ક્રોધમાં ભરાયેલો ભીમસેન અજુન અને શ્રીકૃષ્ણ પાસે ગયો, તે વખતે તેનું શરીર લોહીથી તરંગિત હતું. તે હસતાહસતા બોલ્યો, 'વીરો! મેં ગૃહમાં દુઃશાસન માટે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેને આજે પૂરી કરી દીધી. હવે આ રણપટ્ટમાં દુર્યોધનકૃષ્ણ યજ્ઞ-પશુનો વધ કરીને બીજી આહુતિ આપીશ અને આ કૌરવોની અંખિા સામે જ્યારે તે દુરાત્માના આચારને કાત

મારીશ અને તેને કચડી નાખીશ ત્યારે મને શાંતિ મળશે' એમ કહીને તે બળેના કરવા લાગ્યો.

ધૃતરાષ્ટ્રના દશ પુત્રોનો વધ, કૃષ્ણને બચ અને શલ્યનું તેને સમજાવવું, અજુનના દ્વારા વૃષસેનનો વધ તથા કૃષ્ણ વિષે શ્રીકૃષ્ણ અને અજુનની વાતચીત

સંજય કહે છે—મહારાજ! દુઃશાસનના મૃત્યુથી તમારા પુત્ર નિપંગી, કચડી, પારી, કંડધાર, ધનુર્ધર, અસોલુપ, સદ, પંડ, વાતવેગ અને સુર્યોન્મ્યા દશ મહારથીએ એકસાથે ભીમસેન ઉપર તુડી પડ્યા અને તેને બાણોથી ઢંકી દેવા લાગ્યા, તેમને પેતાના લાલ્લના મૃત્યુથી ખૂબ દુઃખ થયું હતું, એટલા માટે તેઓએ બાણો મારી ભીમસેનને આગળ વધતો રોકી દીધો. આ મહારથીઓને આરે બાણથી બાણ મહાવતા નોંધ તે ક્રોધથી સળગી ઊઠ્યો. તેની અંખિા કાલ ચર્મ ગઈ અને તે ક્રોધમાં ભરાયેલા કાળ જેવો દેખાવા લાગ્યો. તેણે બલ્લ નામનાં દશ બાણ મારી આપના તે દશે પુત્રોને મારી નાખ્યા.

તેમના મૃત્યુથી કૌરવોની સેના ભીમના કરથી નાસવા લાગી. કૃષ્ણ તેને જોતો જ રહી ગયો. મહારાજ! પ્રજાનો નાશ કરનાર મહારાજ જેવા ભીમના તે પરાક્રમે

નોંધ કૃષ્ણને ખૂબ બચ લાગ્યો. રાજા શલ્ય તેનો દેખાવ જોઈ તેના મનનો ભાવ સમજી ગયો. તેણે કૃષ્ણને આ સમયને યોગ્ય વાત કહી : 'શંખાનન્દન! બચ ન કરો. તમારા જેવા વીરને આ શોભાતું નથી. જો-રામલોકે ભીમના લયથી મહારાષ્ટ્રને નારી નાચે છે. દુર્યોધન પણ લાખજોના મૃત્યુથી કુખી થઈને કેતવ્યવિરુદ્ધ રાઈ ગયો છે. ભીમસેન જ્યારે દુઃશાસનનું લોહી પીતો હતો ત્યારથી કુપાચાર્ય વિગેરે વીરો તથા મરજીથી અમેલા કૌરવો દુર્યોધનને આરે બાણથી ઘેરીને ઉઘેલા છે. તેઓ બધા શોધથી બચાવે છે. બધાનું ચેતન લુપ્ત થઈ ગયું છે. એવી દશામાં તમે પુરુષાર્થનો બંધારો રાખો અને દ્વિત્રિવધર્મને સામે રાખી અજુનનો સામનો કરો. દુર્યોધને બધો બાર તમારા ઉપર જ રાખ્યો છે. તમે તમારા બળ અને શક્તિ પ્રમાણે તે બાર ઊઠાવો. ને વિજય થશે તો ખૂબ કીર્તિ મળશે અને પરાજય થશે તો અશ્વપદવર્ગની પ્રાપ્તિ નહીં જ છે.'

સમ્યક્ વાત સાંભળી કહ્યું પોતાના હૃદયમાં સુદ માટે ક્રોધ અને રોષ ઉત્પન્ન કર્યો. આ બાબત મહાન વીર નકુળે વૃષસેન ઉપર ચક્રાણ કરી અને રોષમાં કારાધને પોતાના શત્રુઓને બાણોથી પીડિત કરાવતું થઈ કહ્યું. તેણે વૃષસેનનું ધતુષ કાપી નાખ્યું. ત્યારે કણ્વના પુત્રે ખીલું ધતુષ લઈ નકુળને કાયમ કર્યો. તે અભિવિદ્યાને બળકારે હતો. તેથી મારીકુમાર ઉપર વિશ્વ અગ્નિની વર્ષા કરવા લાગ્યો. તેણે ઉત્તમ અભિમદારથી નકુળના સફેદ રંગના ચારે ઘોડાને મારી નાખ્યા. ઘોડા મરી જવાથી નકુળ હાથમાં હાથ અને તલવાર લઈને રથમાંથી કૂદી પડ્યો અને કૂતો કૂતો રણભૂમિમાં ફરવા લાગ્યો. તેણે મોઠામોઠા રથોએ, ઘોડેચારો અને હાથીચારોને તલવારથી મારી નાખ્યા અને તેણે એકઠાએ જ બે હાનર ઘોડાઓને નાશ કરી નાખ્યો. પછી વૃષસેનને પણ કાયમ કર્યો અને કેટલાય પાવન, ઘોડા તથા હાથીઓને મારી નાખ્યા.

ત્યારે કણ્વના પુત્રે નકુળને અઘાર બાણોથી વિધી નાખ્યો. તેણે નકુળ ઉપર તીક્ષ્ણ સાપોતી ત્રી શલાચી, નકુળ તે છત્રીને વીખેરી નાખતો અને સુદમાં અનેક ભતતરી અતુરપાં બતાવતો સુદભૂમિમાં ફરવા લાગ્યો. એટલામાં જ વૃષસેને નકુળની દાસના દુઃખ કરી નાખ્યા. દાસ ત્રી જવાથી તેણે તલવાર ચક્રાવના માંડી પરતુ ધણીના પુત્રે જ બાણથી તે તલવારના પણ દુઃખ કરી નાખ્યા. પછી તેજ કરેલાં સાપોતી તેણે નકુળની છાતીમાં જોડા બા કર્યો. બાથી નકુળને ખૂબ દુઃખ થયું અને તરત જ તે કથંગ મારી ભીમસેનના રથ ઉપર ચડી ગયો. હવે એક જ રથ ઉપર બેઠા તે જન્મે મહારથીઓને વિધવા વૃષસેન બાણુલિ કરવા લાગ્યો. તે વખતે ત્યાં ખીજ પણ કોરવ ઘોડાઓ બાની પહેલ્યા અને આ બન્ને બાઈઓ ઉપર બાણુ વરસાવવા લાગ્યા.

તે વખતે નકુળ વૃષસેનનાં બાણોથી પીડિત છે, તેની તલવાર તથા ધતુષ કપાઈ ગયાં છે અને અને તે રથ વગરનો મથેશે છે એમ માની દૌપતીના પંચે પુત્રો, સાત્ત્વિક તથા કુપદના પંચ પુત્રો જન્મનાં કરતા બાની પહેલ્યા અને પોતાનાં બાણોથી તમારી સેનાના રથ, હાથીઓ તેમજ ઘોડાને સંહાર કરવા લાગ્યા. આ બોઈ તમારા મુખ્યમુખ્ય મહારથીઓ કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા, અપ્સરામા, કુર્યેવિન, ઉરુક, રૂક, કાય અને દેવદેવ

વગેરેએ બાણુ મારીને શત્રુઓના તે અગિયાર મહારથીઓને આગળ વધતા રોકી દીધા, ત્યારે મેઘસમાન કાળા અને પર્વતોનાં શિખરો જેવાં લેખા તેમજ કાયકર વેશવાળા હાથીઓ સહિત કુલિન્દરાજના સેનાએ આગળના મહારથીઓ ઉપર હુમલો કર્યો. કુલિન્દરાજના પુત્રે લોહાનાં રથ બાણુ મારીને સારથી અને ઘોડાઓ સહિત કૃપાચાર્યને ખૂબ કાયમ કર્યા. પરંતુ છેવટે કૃપાચાર્યે જોડેલાં બાણો લગતાં તે હાથી સહિત જમીન પર પડ્યો અને મરી ગયો. કુલિન્દરાજનુમારનો નાનો બાઈ ગાન્ધારરાજ શત્રુને સથે લાતો હતો, તે ચૂડનાં કિરણો જેવાં ચમકતાં તોમરથી ગાન્ધારરાજના રથની ખજા કાપીને ખૂબ જોરથી જન્મનાં કરવા લાગ્યો. એટલામાં જ શત્રુને તેનું મારું કાપી નાખ્યું, કુલિન્દરાજનુમારના ખીજ નાના બાઈએ કુર્યેવિનની છાતીમાં ખૂબ બાણુ માર્યાં ત્યારે કુર્યેવિને તેને તીક્ષ્ણ બાણોથી વિધીને તેના હાથોને પણ કાપી નાખ્યો. હાથી પોતાના કપીરમાંથી લોહી વહાવતો જમીન ઉપર પડ્યો. હવે કુલિન્દરાજ ખીજો હાથી લાગ્યો. તેણે સારથી અને ઘોડા સહિત કાયના રથને કચડી નાખ્યો. પરંતુ ઘોડી જ વારમાં કાયનાં બાણોથી વિધી કર્યો તે હાથી સહિત ધરાશાયી થયો.

ત્યારપછી હાથી પર જ બેઠેલા એક પર્વતીય રાજાએ કાય ઉપર આક્રમણ કર્યું, તેણે પોતાનાં બાણો દ્વારા કાયના ઘોડા, સારથી, ખજા તથા ધતુષને કાપી નાખ્યાં, અને તેને પોતાતે પણ મારી નાખ્યો. ત્યારે રૂકે તે પહાડી રાજાને બાર બાણુ મારી ખૂબ કાયમ કર્યો. બાણુના મારથી તેના વિશાળ હાથી રૂક તરફ દોડ્યો અને ચાર પાંચી રથ અને ઘોડાઓ સહિત રૂકને કચડી નાખ્યો. છેવટે દેવાવદ-કુમારનાં બાણોથી પીડાને રાજા સહિત તે હાથી પણ માર્યો ગયો. આ બાણુ દેવાવદનુમાર પણ સહદેવના પુત્રનાં બાણથી પીડિત થઈને માર્યો ગયો. ત્યારપછી ખીજો કુલિન્દરાજો હાથી ઉપર સવાર થઈ શત્રુને મારવા આગળ આવ્યો અને તેને બાણોથી પીડિત કરવા લાગ્યો. આ બોઈ ગાન્ધારરાજે તેનું મારું કાપી નાખ્યું. ખીજ બાણુ નકુળને પુત્ર શતાનીક તમારી સેનાના મોઠા મોઠા હાથીઓ, ઘોડા, રથ અને પાવનને સંહાર કરવા લાગ્યો. તે વખતે કલિન્દરાજના એક પુત્રે તેનો કાયમો કર્યો. તેણે દસતાં દસતાં પણ તીક્ષ્ણ

બાણ મારી ચતાનીકને ધાયલ ક્યો. ત્યારે ધૈતાનીકે ક્રોધમાં બારાઈ મુરઠ માર બાણથી ક્ષિં'ગરાજકુમારનું માથું કાપી નાખ્યું.

આ જ વખતે કણકુમાર વૃષસેને ચતાનીક ઉપર આક્રમણ કર્યું. તેણે નકુળપુત્રને ત્રણ બાણોથી ધાયલ કરી અણનું ને ત્રણ, બીમસેનને ત્રણ, નકુળને સાત અને શ્રીકૃષ્ણને બાર બાણોથી વિધી નાખ્યા. તેનું આ પરાક્રમ જોઈ બધા ડોરવા હર્ષમાં બારાઈને તેની પ્રથાંસા કરવા લાગ્યા. અણનું નેત્રે કણકુમાર દ્વારા નકુળના ધોડા માર્યા ગયા છે અને શ્રીકૃષ્ણ પણ તેના દ્વારા ખૂન ધાયલ થયા છે ત્યારે ને કણની સામે બીજા રહેલા તેના પુત્ર તરફ દોડ્યો. તેને તે પોતાના ઉપર આક્રમણ કરતો જોઈ વૃષસેને અણનું નેત્રે આક્રમણી ધાયલ ક્યો અને જોરથી મર્મના કરી. પછી તેના કાળા દાગમાં તેણે દેહધારિ બાંધકર બાણ માર્યાં. એટલું જ નહિ પરન્તુ તેણે ફરીથી શ્રીકૃષ્ણને નવ તથા અણનું નેત્રે બાણોથી વિધી નાખ્યા.

હવે અણનું નેત્રે અત્યંત ક્રોધ માર્યો અને તેણે તેને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. ક્રોધ વર્ષતા તેની આંખો સાથે થઈ ગઈ. તે વખતે હસ્તાં હસ્તાં તે કણ, દુર્યોધન અને અશ્વત્થામા વગેરેને કહેવા લાગ્યો, 'કણ! મરે પુત્ર અશિમન્યું એકલો હતો, હું તેની સાથે ન હતો, તેની દશામાં તમે બધાએ જોયા થઈ તેને માર્યો. આ કામને બધા લોકો ખ્યાલ મારે છે. પરન્તુ આજે હું તારી સાથે જ તારા પુત્ર વૃષસેનને વધ કરીશ. રચીશ! તમે બધા મળી તેને બચાવી શકો તો બચાવો. કણ! વૃષસેનને વધ કરીને હું તને મારી નાખીશ. બધા કષ્ટમાં મૂળ તું જ છે. દુર્યોધનનો આશ્રય મળવાથી તું ખૂબ અભિમાની થઈ ગયો છે, એટલા માટે આજે હું બળા-તકારે તારો વધ કરીશ. દુર્યોધનનો વધ બીપસેન કરશે.'

એમ કહીને અણનું નેત્રે ધતુપનો દંકર કર્યો અને વૃષસેન પર નિશાન સાંધ્યું. પછી દુરત જ તેના વધ કરવા દશ બાણ છોડ્યાં, આ બધાં બાણો તેનાં મર્મસ્થાનોમાં વાગ્યાં. ત્યારપછી તેણે વૃષસેનનું ધતુપ અને બન્ને હાથ કાપી નાખ્યા. પછી માર મુરઠથી તેનું મથું કાપી નાખ્યું. મથું અને હાથ કાપી જવાથી તે રથમાંથી નીચે પડી ગયો. પુત્રના વધથી કણને ખૂબ દુઃખ થયું. તે રથમાં બાવી દુરત જ શ્રીકૃષ્ણ અને અણનું તરફ દોડ્યો.

મહારાજ! તે વખતે કણને આવનો જોઈ શ્રીકૃષ્ણ અણનું નેત્રે, 'ધનન્ય! આજે તારે જેની સાથે લડવાનું છે તે મહારથી કણ આવી ગયો છે, હવે તૈયાર થ. જો, આ તેનો રથ, તેને સૌંદ ધોડા નોડેલા છે. રથીના રથાન ઉપર કણ બેસે છે, રથ ઉપર જીરીજીરી ખસેલો ફરે છે. તે ખસેલો નાગી નાની ધંટીઓ શોભી રહી છે. જરા તેની ખસેલો તો જો, તેમાં સપનું ચિહ્ન છે. કણ બાણ છોડતો આગળ વધી રહ્યો છે. તેને જોઈને આ પોતાલ મહારથીઓ બધાથી તેમની સેના સાથે નડી જાય છે. એટલા માટે, કુન્તીનન્દન! તારે તારું બહુ બળ લગાડી તેનો વધ કરવો જોઈએ. રથમાં હું દેવતા, અસુર, અર્ધરૂપ તથા રથાર જંગમરૂપ ત્રણે દેહને છતી શકનાર છે તે હું બાણ છું. જેની મૂર્તિ ખૂબ મોટી અને બાંધકર છે, જેને ત્રણ આંખો છે, જેઓના માર્યા ઉપર મેટી જટા છે. તે મહાદેવને બીજા લોકો જોઈ પણ ચાતા નથી પછી તેમની સાથે મુક કરવાનો તો વાત જ શી? પરન્તુ તે બધા જીવોનું કલ્યાણ કરનાર તે ભગવાન શંકરની મુદ્દાગળ આગમના કરી છે, દેવતાઓએ પણ તને વરદાન આપ્યાં છે. એટલા માટે તું ત્રિશુલધારી દેવદેવ ભગવાન શંકરની કૃપાથી જેમ પદે નમુચિનો વધ કર્યો હતો તેમ કણનો વધ કર. હું આથીગદ આપું છું કે મુકમાં તારો વિજય થાશે.'

અમૃતન યોદ્ધા-મધુસૂત્ર ! સંપૂર્ણ સેકના ગુરુ
આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન છે. તેથી મારો વિજય નહીં
છે. તેમાં જરા પશુ સદેહ નથી. હૃષીકેશ ! ધોડાઓને
હાંકી રથને કણું પાસે લાઇ જાઓ, હવે અમૃતન કણને
માર્ગ વગર પાછો ફરશે નહીં. આજે આપ મારા
બુદ્ધિથી કણને ટુપડે ટુકડા થયેલ જોશો અપમાન મને જ
કણનાં આજુથી મારો મોઝેસે જોશો. આજે તમે લોકોને
મોહિત કરનાર આ ભાષકર મુક થશે. અમૃતથી પુત્રી
રહેશે ત્યાંસુધી સંસારનાં માણસો તેને સંભારશે.

અમૃતન શીકણને એમ કહી અમૃતન જલદી
આમળ વધ્યો. તે અમૃતપાસનાં કહેવા લાગ્યો,
'હૃષીકેશ ! ધોડાઓને જલદી ચલાવો. કણું સાથે
લાગાને વખત વીતી જાય છે.' અમૃતના આ પ્રમાણે
કહેવાથી ભગવાને વિજયનું વરદાન આપી તેનો સત્કાર
કરી અને ધોડાઓને હાંકવા, એક જ કણથી
અમૃતનને રથ કણની સાથે જાળી બીજો રહ્યો.

ઈન્દ્ર વગેરે દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી પ્રભા અને શિવનું અમૃતનનો વિજય બાહર
કરવું તથા કણને શલ્ય સાથે અને અમૃતનનો શ્રોદ્ધણ સાથે વાતાલાપ

જેવલ કહે છે—મહારાજા અદિ જ્યારે કણ
જેવું કે જાણેન આર્યો ગયા, ત્યારે તેને ખૂબ દુઃખ થયું.
તે અને આંખે મથી અમૃત રહાવવા લાગ્યો. પછી
કોઈથી લાઇ આંખે કરીને કણું અમૃતને મુક માટે
લગાડારતો આમળ વધ્યો. એ વખતે ત્રિભુવન ઉપર
વિજય મેળવવા માટે ઉત્તમત યોદ્ધા હાંક અને બાહીની પોં
આ અને નીચેને એકઠીજ સાથે લાગ્યા અને તંબુર
થયેલા જોઈને અર્ધા પ્રાણીઓને અર્ધા થયું, કારણે અને
પાંચેનાં સિન્ધો સંખ અને બેરી વગરનાં લાગ્યા.
શુરારી પોતાના દાધ રોગવા લાગ્યા અને સિદ્ધનાં
કહેવા લાગ્યા. તે જાણીને પ્રયંતઃ અવાજ મારે દિશાઓમાં
ગૂંજવા લાગ્યો.

તે અને વીરો જ્યારે એકબીજાને સ મને કરવા
હોવા ત્યારે ધમગાજ અને શાળ જેવા લાગ્યા દત્તા
અને ધન તથા જ્વાસુના સમાન કોઈથી કારણેલા દત્તા.
તેઓ રથ અને બળનાં દેવતાઓ સમાન દત્તા. તેને
જોઈને એવું સમજું હતું કે જાણે અર્ધ અને અન્ધમાં
દેવ-ધૃત્તિથી એકત્ર ચર્ચ તથા હોય. જાણે મુક માટે

અનેક પ્રાર્થના કરી ધારણ કરી હતી. તેમને એક-
જાની સાથે બાપા રહેલા બોધને આપના શોકાઓ
જુદા જાનવિત થયા, તે બન્નેમાં કોનો વિજય થશે એ
એ રિસે બધા સોંધીને સદેહ હતા.

મહેરાજા! કહ્યું અને અણુનું યુદ્ધ જોવા માટે
દેવતાઓ, જાનવો, ગંધર્વો, નાગો, યક્ષો, પક્ષીઓ વેદ-
સાતા મહાપ્રજાઓ, આદાનગ્રોહ પિતૃઓ તથા તપ, વિદ્યા
સેવન બૌદ્ધધર્મોના અધિકારીઓ અનેક પ્રાર્થના કરી
ધારણ કરીને અન્તરિક્ષમાં ઘેરા રહ્યા હતા. બ્રહ્માધર્મો
અને પ્રભુપતિઓ સાથે બ્રહ્મા તથા ભગવાન ચંદ્રેર પશુ
રિગ્ વેદોમાં બેસીને ત્યાં યુદ્ધ જોવા બાંધ્યા હતા.
દેવતાઓએ બ્રહ્માને પૂછ્યું, 'ભગવન! કોરવો અને
પાંડવોના આ મહાન વીરોધમાં કોણ વિજયી થશે?
અર્જુન કો ઇન્દ્રોએ છીએ કે તે બન્નેનો એક રૂપે જ વિજય
થાય. કહ્યું અને અણુનના દિવાલથી આખો સંસાર
સદેહ કરવા લાગ્યો છે. પ્રભો! આપ સાચી વાત કહો,
આમાંથી કોનો વિજય થશે?'

આ પ્રશ્ન સાંભળીને હિન્દિ દેવાધિદેવિતામહને પ્રશ્ન
કરીને કહ્યું, 'ભગવન! આપ પટેલો જ રહી ગયા છે
કે શ્રીકૃષ્ણ અને અણુનનો જ વિજય નહીં છે, આપની
આ વાત સાચી હોવી ભરખી. પ્રભો! હું આપના
ચરણમાં પ્રણામ કરું છું. મારા ઉપર પ્રશ્ન થયો.'

હિન્દની આધીના સાંભળીને બ્રહ્મા અને ચંદ્રેરે કહ્યું,
'દેવરાજ! મહાત્મા અણુનનો વિજય નહીં જ છે,
તેણે આંધ્રવંશમાં અગ્નિદેવને સંતુષ્ટ કર્યા છે, રવિમાં

આવીને તમને પણ સહાયતા કરી છે, અણુન સત્ય
અને ધર્મમાં બાંધી રહેતારો છે, એટલા માટે તેને
સેનના આ ચરણ થશે, તેમાં જરા પણ સદેહ નથી.
મુજા હું જ આમાં સાક્ષાત્ ભગવાન નારાયણે તેના ચારથી
અભિમાની થઈ મેં - તે મનસ્વી, બળવાન, યુરવીર,
કારે તારો વધ કરીશ. કુપિત - ન છે, તેણે ધર્મરેણુ

એમ કહીને અણુને ધનુષ્યોના દંધાર ક્યોર્ન જ વિજય
સેન પર નિહાન કર્યું. પછી ઘુરત જ નેતા વેદાય તેના
દેહ બાજુ છેડ્યા, આ બધા બાજુ તેના મર્મસ્થોમાં શેષ
લાગ્યા. ત્યારપછી તેણે રવિસેનનું ધનુષ્ય અને બન્ને તિલાંબને
કાંધી નાખ્યા પછી ચાર છુરાથી તેનું મધુ કાંધી નાખ્યા જ
મધુ અને હાથ કાપી જવાથી તે રથમાંથી નીચે પડી
મર્યો. પુત્રના વધથી ક્રુષ્ણને ખૂબ દુઃખ થયું. તે રથવાસની
આવી ઘુરત જ શ્રીકૃષ્ણ અને અણુન તરફ દેખ્યો. પ્રશ્ન

પણ છે, તેઓ પર મોહનું શાસન નથી ચાલતું અને
તેઓ બધાને પોતાના શાસનમાં રાખે છે. દેવસેના કે
મનુષ્યસેનામાં તેમની બરાબરી કરી શકે તેવું કોઈ
નથી. દેવતાઓ, ઋષિઓ અને ચારણો સદિત આ ત્રણે સો
તેમજ સંપૂર્ણ વિશ્વબ્રહ્મા : તેમના જ શાસનમાં છે
તેમની જ રક્તિથી બધા સોદા પોતપોતાનાં કર્મમાં
પ્રવૃત્ત રહે છે. તેથી વિજય તો શ્રીકૃષ્ણ અને અણુનો
જ થશે. કહ્યું વચ્ચેના અથવા મંત્રોના લોભાંજલે.

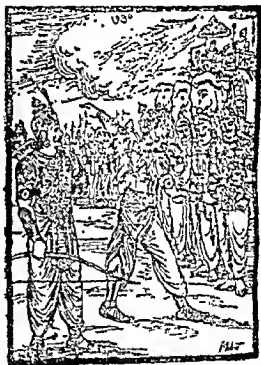
બ્રહ્મા અને ચંદ્રેરના આ પ્રશ્નોએ કહેવાથી બંને
બધાં પ્રાણીઓને બોલાવીને તેમની આગા સંભળી.
તે બોલ્યો, 'અમારા પૂજ્ય પ્રભુઓએ સંસારના કિતમાં
જે કંઈ કહ્યું છે, તે તમોએ સાંભળ્યું હશે. તેમજ
કહેવા પ્રમાણે જ થશે. તેનાથી વિપરીત થતું બધું
છે. માટે હવે નિશ્ચિત યજ્ઞજ્ઞો, 'હિન્દની વાત સાંભળી
બધાં પ્રાણીઓ વિસ્મય પામ્યા અને હર્ષમાં ભરાઈને
શ્રીકૃષ્ણ અને અણુનનો પ્રશ્ન કરતાં તેમના
ઉપર સુચન્ધિત કૃષ્ણની વર્ણ કરવા લાગ્યા, દેવતાઓ અનેક
પ્રાર્થના વાળાં વગાડવા લાગ્યા.

ત્યારપછી શ્રીકૃષ્ણ તથા અણુને અને શશ્ય તથા
કહ્યું પોતાના જુદાજુદા સંબંધ વગાડ્યા. તે વખતે બન્ને
તમને કામરોને ડરાવનારું યુદ્ધ કર થયું, બન્નેના રથે
ઉપર નિર્મળ ખજાનો સોભી રહી હતી. કહ્યું

વિરોધથી કંઈ લાભ નથી. આપસઆપસના આ
 સ્વપ્રયોગને ધિક્કાર છે. તમારા યુદ્ધેર અસ્થિરતાના
 મહાન પ્રતિત હતા, પરંતુ યુદ્ધમાં મર્યા અથા. આ જ
 દશા બીજા વિરોધ મહાધોમોની પણ યર્ષા. હું અને
 મામા કૃપાચર્ય તો અરણ્ય છીએ તેથી હજુ સુધી
 બચ્યા છીએ. હવે તમે પાંડવો સાથે. મળી જઈને
 ચિરકાળ સુધી રાજ્યનું શાસન કરો. મારા હોરોપી અર્જુન
 પણ સન્ત યજ્ઞ જરો શ્રંકુલ પણ વિરોધ હનિતા
 નથી. ડાંપાંદર તો બધા આધીએના પદનમાં જ લાગી
 રહ્યા છે તેથી તેઓ પણ માની યોગે. બાપી રહ્યા બીજા
 અને નકુલ-સહદેવ, તેઓ પણ ધર્મરાજને આધીન છે.
 તેમની ધમ્મજા નિરુદ્ધ તેઓ કંઈ નાંદ કરે. તમારી
 સાથે પાંડવોની સાંધ થવાથી બધી પ્રજાનું કલ્યાણ
 થશે. પછી તમારી અનુમાત લઈને આ રાજ્યો પણ
 પેત્રોતાના રાજા પછા જશે અને બધા સંનિધને
 મુદમાંથી છુટકરો મળી જરો રાજ્યનાં ને આપ
 મારી વાત નાંદ સાંભળો તો નહીં સનુઓને હાથે
 આપ માયાં જશે અને એ સમયે આપને બુદ્ધ
 પદાનાપ થશે આને તમે અને આખા સંસારે એ
 જોઈ શીકે કે અર્જુન એકલએ ને પરાક્રમ કયું છે
 તે જાન પશ્ચાત્, વરણ અને કુરેર પણ નથી કરી
 શકત અર્જુન શ્રેષ્ઠમાં મારા કરતાં પણ અધિક છે.
 તો પણ મન પૂર્ણ વિશ્વાસ છે તે મારી વાતની
 અચળતા નાંદ કરે, એટલું જ નાંદ, તે હવેથી તમને
 અનુકૂળ વનન કરશે મરે રાજ્યનાં તમે પ્રશન્તા-
 પૂરક સાંધ કરી લો. આપની ગાદી મનતાના કારણથી
 જ હું તમને આ કરી રહ્યા છું. ને તમે તેને પ્રેમપૂર્ક
 જોડારી લેશો તો હું કહ્યુંને પણ મુદથી રાખી રહ્યા.
 વિદ્વાન મજુસો માર પ્રકારનાં મનો બતાવે છે. એક
 સદાજા મન દેવ છે. નેમની કૌનો રવાજા રીતે જ
 થાય છે. નાંજ સાંધ રીતે નવાવેલાં મિત્ર દેવ છે.
 તોજ તેઓ છે કે જેઓ મન આપને મિત્ર નવાવેલા
 હેય છે કેક ને પ્રાણ પ્રતાપ એકે ને પેત જ
 શન્લે આવી બધ તે ચેથા પ્રકારનો મિત્ર છે. પાંડવો
 સાથે તમારી ગથા પ્રકારની મિત્રતા સહરિત છે.
 વીરવર! ને તમે પ્રશન્તાપૂરક પાંડવો સાથે મિત્રતા
 કરી લેશો તો તમારાથી સંસરનું મેહું મથાલુ મશે.
 આ પ્રકારે જનરે અશ્વત્થામાએ કુલેશને દિતની
 જતે કહી ત્યારે તેણે મનમાં ને અત્યંત રૂપન સમી

કયું; 'મિત્ર! તમે ને કંઈ કહે છે તે હીક છે. પણ
 એના સંનધમાં કંઈક મારી વાત પણ સાંભળો. આ
 કુર્ણાક બીમસેને દુઃશાસનને મર્યા પાળી ને વાન કી
 હતી તે હજુ પણ મારા હાથથી ફર થતી નથી. એથી
 દશામાં થી જ તે શાન્તિ મળે? થી રીતે સન્ધ થાય!
 ગુરુપુત્ર! આ સમયે તમારે કહ્યુંને મુદ બધ કરવની
 વાત પણ ન કરવી જોઈએ. કેમકે અર્જુન જલુ મરી
 મર્યા છે તેથી હવે કહ્યું તેને બળપૂર્ક મારી નાખશે.'

અશ્વત્થામાને આમ કરીને દુલેખિત (વનયમ) તેને
 પ્રસન્ન કરી લીધો, પછી પોતાના સંનિધને કહ્યું, 'આ
 તમે લોકો હાથમાં માણ લઈને ચૂપ રમ, બેસા છો!

કયુંએ ઉપર થા કરીને તેમને મારી નાખે, 'એકલામાં
 સહેક મેમ્રાણા કયું તથા અર્જુન મુદ મરે સાધ સમે
 આવી ગયા. જન્મે એક ભીલ પર મહાન અભાગ
 કરવો થર કરી દીધો. જન્મેના કારથી અને પાંડવોની
 સરિર આજીવો વિશાઈ ગયા. લોકાની ધરા જોઈ થાથી.
 તેઓ પોતાની વજ સમાન માણાથી બંધ અને જુવા-
 મારની મારે એકભીળ ઉપર પ્રકાર કરવા લાગ્યા.
 એ જામને હાથી, ધોડા, રથ અને પાષાણોથી કુલ
 મને તરતની સેના ભયથી કીધી રહી હતી. એકલામાં
 કયું જામ હાથીની જેમ અર્જુનને મારવાની કલ્પાયો

આગળ વધ્યો. આ નોંધ મોઝિકોએ ખીનપત્તિ કહ્યું.
‘અનુન! હવે વિચાર કરવો અર્થ છે. કહ્યું વાગે જ આવેલો
છે, તેનું માથું છેડી નાખો.’ એ પ્રમણે અમારા પડાના
ચોદાઓ પલ્લ કહ્યુંને કહેવા લાગ્યા, ‘કહ્યું! જાઓ
તમારા તીર્થાં બાણોથી અનુનને મારી નાખો.’

ત્યારે પહેલાં કહ્યું અનુનને મોટાં મોટાં રૂઠ
બાણોથી વિધી દીધો. પછી અનુનને પલ્લ ચક્રચક્રી
ધારવળાં રૂઠ સાગોથી કહ્યુંની અધિમા દસતાંદસતાં
પ્રકાર ક્યો. હવે જાને એકત્રીયને પેતાનાં બાણોનું
નિશાન બનાવવા લાગ્યા અને દર્પમાં આવીને અર્ધકર રીતે
અગમલ્લ કરવા લાગ્યા. અનુનને ચીડીવ ધનુષની પ્રત્યંચા
સુધારીને કહ્યું ઉપર નારાય, નાલીક, વરાહકહ્યું. કુરુ,
અંજલિક અને અર્ધચન્દ્ર વિગેરે બાણોની ક્ષી વરણવી.
પરન્તુ અનુન જેને બાણ તેના ઉપર છેડ્યો હતો
તેમને તે પેતાનાં સાચોથી નષ્ટ કરતો હતો.
પછી તેણે આએવાએને પ્રકાર ક્યો. તેનાથી પૃથ્વીથી
આગ્રહ સુધી આંમિની જાળાઓ બમણી બીડી. ચોદા-
ઓનાં રજોમળજી લાગ્યાં, તેઓ રણમાંથી ભાગી ગયા, જેની
રીતે અંજલની વચ્ચે વાંસનું વન બગતી વખતે નોરથી
અવાજને ઘણ છે તેમ આગની જાળામાં ક્રૂરમતા
કેનિઝાના આતંનાદ વગા લાગ્યા.

આએવાએને વધનું નોંધ તેને ચાન્ત કરવા મારે
કહ્યું શરણાએનો પ્રયોગ ક્યો. તેનાથી તે આગ વ્યૂજાઇ
મર્ધ. તે વખતે વાદગાની ધટા ઉગાઇ ગઇ અને ચારે
દિશાઓમાં અધિમાર પગાઇ મયો. બધી બાણોએ
પાણી જ પાણી નજરે પડવા લાગ્યું. ત્યારે અનુનને
વાયઆએથી કહ્યુંના છેડેલા વાંચાએને ચાન્ત કરી
રીધું વાદગાની તે પટા છિન્ન કિન્ન યથ ગર્ધ. ત્યાર-
પછી તેણે ગંડીવ ધનુષ, તેની પ્રત્યંચા તથા બાણોને
અભિમન્વિત કરીને ખૂન પ્રમાણથી એ દરજ્જે વળે
પ્રકટ ક્યું. તેનાથી કુરુમ, અંજલિક, અર્ધચન્દ્ર,
નાલીક, નારાય અને વારાહકહ્યું વગેરે તીક્ષ્ણ અસિ
હજારોની સંખ્યામાં છટકા લાગ્યાં. તે અસિથી કહ્યુંનું
આખું અંજ, ઘેડા, ધનુષ, મન્ને પીંડ અને જાળાઓ
વિધાઈ ગયાં. તે વખતે કહ્યુંના શરીરમાં બહો વાગ
વાથી તે તેડીની ધારાઓથી લયપથ મધ રતો હતો.

કોષથી તેની આંખો બદલકા ગઇ. પછી તેણે પલ્લ
કહ્યુંને જેની ગર્જના કરનાર ભાગવતને પ્રકટ ક્યું
અને અનુનના મહેન્દ્રજથી પ્રકટ થયેલાં બાણોના
ટુકા કરી નાખ્યા. એ પ્રમણે પેતાના અજયથી સનુતા
અસને દગાવીને કહ્યું પાંચસેનાના રથોઓ, હાથી-
સ્વરે અને પાવણનો સંકાર કર ક્યો. આર્મવસના
પ્રમાવધો ત્યારે તે પાંચાલો અને સોમીને પલ્લ પીડિત
કરવા લાગ્યો. ત્યારે અનુન પલ્લ કોષમઆવીને તેની ઉપર
તૂટી પડ્યો અને ચારે બાણોથી તીક્ષ્ણ બાણો મારીને તેને
વિષય માણ્યો. પરંતુ સનપુત્રે પાંચાલોના રથો, હાથી-
સ્વરે અને ઘેડેરાસેના સમુદાયનો પેતાનાં બાણોથી
નાશ કરી નાખ્યો. તેઓ અધા લડતાં લડતાં ચરણ
પામ્યા. તે સમયે આપના કેનિઝા કહ્યુંનો વિજય સમ-
જને ચિદનાદ કરવા લાગ્યા અને તાણાઓ પાડવા લાગ્યા.

આ નોંધને બીમસેને ક્રોધે કરાખને અનુનને કહ્યું,
‘વિજય! ધર્મની અવધનુતા કરનાર આ પાપી કહ્યું
તારી સામે પાંચલોના મહાન-મહાન વીરોના થી રીતે
નાશ ક્યો! તને તો મહિષ નામનો કાનવ પલ્લ
દગથી લાગે નથી, લાક્ષણ મહાદેવ સાથે તું યુદ્ધ કરી
ચૂક્યો છે. તોપલ્લ તેમને આ સનપુત્રે તારા પહેલાં જ બાણ
મારીને ક્ષી રીતે મારી નાખ્યા! તારાં છેડેલાં બાણોને
તેણે કાપી નાખ્યાં, એ તો મને એક અચંપાની વાત
લાગે છે. જરે! સમામાં કોપદીને તેણે જે દુન્ય દીધું
છે તે માદ કર. તે પાપીએ નિર્ભય થઈને આપણને
નર્પ્યક કહી જે તીક્ષ્ણ અને ક્ષેર વાલે કહી હતી તેને
પલ્લ માદ કર. તે બધી વાનો માદ કરીને અલ્પીથી જ
કહ્યુંનો નાશ કરી નાખ. તું આટલો બેદરકાર કેમ
રહે છે! આ બેદરકારીને વખત નથી.’

પછે શ્રેકહ્યું પલ્લ અનુનને કહ્યું, ‘વીરવર! આ
તું વાત છે! ને જેટલી વખત પ્રકાર કર્યાં તેને દરેક
વખત કહ્યું નિષ્ફળ કર્યાં. આને તારા ઉપર ક્રોધ મેદ
છગાઇ રહો છે! ખ્યાન નથી રાખતો! આ તારા સનુ
કોરવે કેવા દર્પથી કુલાખને ગર્જના કરી રવા છે!
જેની જાદુગીથી તે અર્ધકર રાક્ષસો અને દમ્બેલકવ
નામના અપુરોને યાવો તેટલી જાદુગીથી અ.ને કહ્યુંને
પલ્લ નાશ કર.’

કણું અને અણુંનું યુદ્ધ

સંજય કહે છે—મહારાજ! ભીમસેન અને શ્રીકૃષ્ણના આ પ્રમાણે કહેવાથી અણુંને સ્વતંત્રતા વધતો વિચાર કર્યો, તેણે યોદ્ધાને પૃથ્વી ઉપર આવવાનાં અનેક પ્રયોજન ઉપર ભાનું રાખે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, ‘ભગવન! હવે હું સંજયારતું કલ્યાણ અને સુતપૂત્રનો વધ કરવા માટે મહાભય’ર અત્ર પ્રકટ કરી રહો છું. એટલા માટે આપ, ધક્કા, થંકર, સમરત દેવતાઓ અને ધ્વજ-વેતાઓ મને આગા આપો.’ ભગવાનને આ પ્રમાણે કહીને અણુંને ધક્કાને નમસ્કાર કરીને ભેગો મનથી જ પ્રયોગ થાય છે તેવા ધ્વજાચ્છને પ્રકટ કર્યું. પરંતુ કણું પોતાનાં બાણોથી તે અચ્છને ઘાત કરી નાખ્યું.

આ ભેદને ભીમસેન કોષથી તમતમી ઊઠ્યો. તેણે સત્યપ્રતિષ્ઠા અણુંને કહ્યું, ‘સત્યસાચિન! ખંધા લોકો જાણે છે કે તમે પરમ ધ્વજાચ્છના જાણકાર છો. એટલા માટે હવે કોષ’ખીન અચ્છને પ્રયોગ કરો’ આ ભેદને અણુંને એક ખીજું અત્ર ધતુષ ઉપર મૂક્યું. પછી તે તેમાંથી પ્રવચિત બાણોની વર્ષા થવા લાગી. તેનાથી આરે રિશાઓ ટંકાઇ ગઇ, ખુલ્લેખણો ભરાઇ ગયો. માત્ર બાણો જ નહિ પરંતુ તેમાંથી ભય’કર નિશાળ, ફરસી, ચક્ર અને નાસામ આદિ શસ્ત્રો પણ દળશક્તી સંજ્ઞામાં છૂટીને ઊભા રહેલા શેઠાઓના પ્રાણ લેવા લાગ્યા. કોષનાં આમાં કષાઇ ગયાં તે કોષ ભયથી પડી ગયા, કોષ ખીન-ઓને મરતા ભેદને જ રણમાંથી નાસવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે ફિરીટધારી અણુંને યત્નપૂર્ણતા સુખ્ય શેઠાઓનો સંહાર કરી નાખ્યો.

ખીજ બાણથી કણું પણ અણુંને ઉપર દળારે બાણોની વર્ષા કરવા લાગ્યો. પછી ભીમસેન, શ્રીકૃષ્ણ અને અણુંને ત્રણ બાણોથી વીધીને તેણે ભેરથી ગળના કરી. ત્યારે અણુંને તેને અત્ર મારુ માર્યો. તેમાંથી એક બાણ વડે તેણે કણુંની ખજા શરી નાખી. આર બાણોથી રાજ કથને અને ત્રણ બાણોથી કણુંને ધાવક કર્યો. આશીનાં દસ બાણોનો પ્રહાર રાજકુમાર હાથપતિ પર ડેર્યો, બે બાણોથી રાજકુમારની ખજા અને ધતુષ કાપી નાખ્યું. પાંચ બાણોથી થોડા અને સ્થાયી આમાં ગયા. પછી બે બાણોથી તેના બંને હાથ કષાઇ ગયા અને એકથી માથું ઊઘાવી દીધું. આ પ્રમાણે ધાવક થઇને તે રાજકુમાર નીચે પડી ગયો. ત્યારપછી ફરીથી

અણુંને ત્રણ, આઠ, બે, ચાર અને દસ બાણોથી કણુંને વિધી નાખ્યો. પછી અત્રશક્ત સહિત ચારસો હાથી-સ્વાર, આઠસો રથો, એક દળાર થોડે સ્વાર તથા આઠ દળાર પાદલ રીનકોને મારી નાખ્યા. એટલું જ નહિ, તેણે કણુંને તેના સ્થાયી, રથ, થોડા અને ખજા સહિત બાણોથી દીધા દીધા. તેથી તે હવે દેખાતો ન હતો. ત્યારપછી તેણે કોરવાને પોતાનાં બાણોનું નિધાન બનાવ્યા. અણુંને માર આપને તેઓ કણુંની પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા, ‘કણું! તમે જલદીથી બાણવર્ષા કરીને અણુંને મારી નાખો, નહીં તો તે-પહેલાં અણુંન કોરવાને જ પૂરા કરવા પાર છે.’

તેમની પ્રેરણાથી કણું પૂરા જાળથી સતત બાણોની વર્ષા કરી. તેનાથી પાંચ તેમજ પાંચાલ સૈનિકોનો નાશ થવા લાગ્યો. કણું અને અણુંને બંને અત્ર-વિધાની પૂર્ણ જાણકાર હતા. તેથી મોટામોટા અત્રોના પ્રયોગ કરીને તેઓ એકબીજાના યત્નોનો સંહાર કરવા લાગ્યા. એટલામાં જ રાજ સુધિધિર મન્ત્ર અને આપધિઓના ઉપચારો પૂર્ણ સ્વરથ થઈને કણું અને અણુંનું યુદ્ધ ભેગા માટે આવ્યા. કુસળ રીતોએ તેમના ચરીરમાંથી બાણ છૂટીને ધા મટારી દીધા હતા. ધર્મરાજને સત્રામમાં આવેલા ભેદને સૌને ખૂબ પ્રસન્નતા થઈ.

તે વખતે સ્વતંત્ર કણું હુરક નામનાં સો બાણ આપ્યાં. પછી શ્રીકૃષ્ણને સાઠ બાણોથી વિધીને અણુંને પણ આઠ બાણોથી ધાવક કર્યો. સાથે જ ભીમસેન ઉપર પણ તેણે દળાર બાણોની વર્ષા કરી, ત્યારે પાંચ તેમજ સોમક વીરા કણુંનાં છોડ્યાં બાણોને કાપી નાખવા લાગ્યા. પરંતુ, તેણે અનેક બાણ મારીને તે શેઠાઓને આગળ વધતા રોકી દીધા અને પોતાનાં અત્રોથી તેમનાં અત્રોને નાશ કરીને રથ, થોડા, તથા હાથીઓનો પણ સંહાર કરી નાખ્યો. હવે તે આવના શેઠાઓ એમ સમજ્યા કે કણુંનો વિજય થઈ ગયો. તેઓ તાણીઓ પાસે લાગ્યા અને સિંહનાક કરવા લાગ્યા.

તે વખતે અણુંને હસતાં હસતાં દસ બાણો મારી રાજ સત્વર કરવા વિધી નાખ્યું. પછી માર તથા સ્થાત બાણ મારીને કણુંને પણ ધાવક કર્યો. કણુંના ચરીરમાં થોડા ધા કષ્ટ થયા. તે સોદીથી સધપથ થઈ ગયો. ત્યારપછી કણું પણ અણુંને ત્રણ બાણ

માર્ગે અને શ્રીકૃષ્ણને મારવાની હચ્છાથી તેણે પાંચ બાણ ચલાવ્યાં તે શ્રીકૃષ્ણના કવચને છેદીને જમીન પર જઈને પડ્યાં, આ જોઈને અણ્નને કોઈથી સ્વગથી ઊઠ્યો, તેણે અનેક ચક્રચક્રિત બાણ મારીને કણ્ડનાં મર્મસ્થાન છેદી નાખ્યાં, તેનાથી તેને ખૂબ પીઠા ચર્ધા તે વિચક્ષિત ચક્ર મથો, છતાં કોઈ રીતે ધીપે ધારણ કરીને તે રણભૂમિમાં ટપી રહ્યો. ત્યારપછી અણ્નને બાણોની એવી ભળ ફેલાવી કે દિશાઓ, ખૂણા, સર્પાંત તેજ તથા કણ્ડનાં રચ બધું જ દેખાતું ન થયું ચક્ર મથું. તેણે કણ્ડનાં રચનાં પીડાની રક્ષા કરનારાઓને, ચરણોની રક્ષા કરનારાઓને, આગળ ચાલનારાઓને અને પાછળ

રહીને રક્ષણ કરનારાઓને બધાને વાતચાતમાં મારી નાખ્યા, એટલું જ નહિ પરંતુ કુશીલન જેમનો આદર કર્યો હતો તે બે હજાર કૌરવ વીરોનો પણ નથ, ધોડા અને સારથી સહિત ખંસ કર્યો હતો. તે આપના બગી ગયેલા પુત્રો કણ્ડનાં આશરો છોડીને નાહી ગયા, કૌરવ ચોદાઓ મરેલા અથવા બાજબ મરેલા બાપ-બેટા-ઓને પણ છોડીને નાહી ગયા, તે વખતે બ્યારે કણ્ડે ચાર તરફ જોયું તો તેને અધું સુતુ જ દેખાયું. બપમીત યદને નારી ગયેલા કૌરવોએ તેને ઓડ્યો જ છોડી દીધો હતો. તો પણ તેને જરા પણ ગભરાટ ન થયો, તેણે પછું ઉત્સાહથી અણ્ન ઉપર દુમસો કર્યો.

બમવાન દ્વારા અણ્નની સર્વમુખ બાણથી રક્ષા તથા અશ્વસેન નામનો વધ

સંજય કહે છે—રાજાની ત્યારપછી બાગી ગયેલા કૌરવ સૈનિકો ધનુષથી ઓડ્યું બાણ નેટવે દૂર ભૂષ છે તેનાથી દૂર જઈને ઊભા રહ્યા, ત્યાંથી તેઓએ જોયું કે અણ્નનું અંતર ચારે બાજુએ વિજળાની પેટી ચમકી રહ્યું છે, પછી એ પણ જોવામાં આવ્યું કે કણ્ડે પોતાનાં બધુંકર બાજોથી તેના અંતરને નટ કરી નાખે છે. હવે અણ્ન પ્રચંદ રૂપ ધારણ કરીને કૌરવોને ભરમ કરવા લાગ્યો, આ જોઈને કણ્ડે આશરું બંધને પ્રયોગ કર્યો. તે યજુનાથક અંતર તેને પરદારમથ પાસેથી પ્રાપ્ત થયું હતું. તેનાથી તેણે અણ્ડના અંતરને કાંત કરી દીધું અને તેને પણ ચમકતાં લાપ-કોથી વિધી નાખ્યાં. તે વખતે કણ્ડે અને અણ્નની અંતરથી આપું આકાશ દંડાક ગયું. તેમાં જરા-પણ જગા બાવી ન રહી, કૌરવો અને સૌમકોને ચારે બાજુએ માર બાણો જ દેખાવા લાગ્યાં. તેનાથી ધીર અધિકાર છતાંક મથો, બાણો હિચય બીલું કંઈ જ દેખાતું ન હતું. ત્યાં મુક કરતી વખતે વીરતા, અંત-સ્વચાલન, માણવજ તથા પુરુષાર્થમાં કોઈ વખત અણ્નની મદી જતો હતો અને કોઈ વખતે કણ્ડે, જાને એક-બીજાનાં હિંદ જોઈને લાપકર પ્રદાર કરવા લાગ્યા, આ જોઈને બધા ચોદાઓ આશ્ચર્ય પામતા હતા, તે વખતે અંતરિક્ષમાં ઊર્ધ્વ રહેતાં પ્રાણી કણ્ડે અને અણ્નની પ્રસંશ કરવા લાગ્યાં. ‘વહ રે કણ્ડે! સત્પાત્ર અણ્ડના! આ રુદ્ધ આકાશમાં ચારે બાજુએ સંકળાતો હતો.

તે વખતે પાતાળલોકમાં રહેનારા અશ્વસેન નામનો નામ જેને અણ્ડનાં સાથે વેર હતું, તેને કણ્ડે અને

અણ્ડના મુદની ખજર પડી, તે વેગથી ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને આ અણ્ડના ઉપર વેર વાગવાનો કારો લાગ છે એમ વિચારીને બાણનું રૂપ લઈને કણ્ડના બાણના બાધામાં પેસી ગયો, એ વખતે મુદમાં બ્યારે કણ્ડે કોઈ રીતે અણ્ડની અધિક પ્રકાશ ન જતાવી શકે ત્યારે તેને પોતાનું સર્વમુખ બાણ ચાલે આવ્યું, તે બાણ ખૂબ ભયંકર હતું. અગ્નિમાં તથાવેલું દોવાથી તે હમેશાં ચમકતું રહેતું હતું. કણ્ડે અણ્ડને જ મારવા માટે તેને ખૂબ પ્રવલ્નથી અત્યાર મુખી લાચરી રાખ્યું હતું. તે હમેશાં તેની પૂજા કરતો અને સોનાના બાધામાં ચન્દનના ચૂર્ણમાં રાખતો હતો. તે બાણને તેણે ધનુષ ઉપર ચડાવ્યું. અને અણ્ડના ઉપર તાક્યું. પરંતુ એ બાણને જાલે અશ્વસેન નામ જ ધનુષ ઉપર ચડી ગયો હતો, આ જોઈ કંઈકાંદિ લોકપાસે ‘હાય! હાય!’ કરવા લાગ્યા.

તે વખતે મદરાજ કણ્ડે આ ભયંકર બાણને ધનુષ ઉપર ચડાવેલું જોયું તો કણ્ડે, ‘કણ્ડે! તારું આ બાણ યજુના ગળામાં નહિ વાગે, જરા વિચાર કરીને નિશાન ઠીક કર, જેથી તે મારું મારી શકે.’

આ કાંભળા કણ્ડની આંખો કોઈથી લાલ જતી મળે તે સંસ્થને દેવ લાગ્યો, ‘મદરાજ! કણ્ડે મેં લાર નિશાન લાંબેલો નથી, મારા જેવો વીર કણ્ડથી મુક નહિ કરે.’

આ પ્રમાણે રહીને તેણે જેની વર્ગો મુખી પૂજા કરી હતી તે બાણને રજુ ઉપર છોડ્યું. અને તેના તિરસ્કાર કરતાં જોરથી કણ્ડે, ‘અણ્ડના! હવે તું મરી ગયો.’

કણ્વના ધનુષથી છૂટેલું તે બાણ અન્તઃક્રિયામાં જતાં જ પ્રવ્યથિત થઈ ગયું. તેને ખૂબ જોરથી અવનું જોઈ ભગવન શ્રીકૃષ્ણે રમતમાં જ પોતાના રથને ઝેડકદમ પકડી દબાવી દીધો. બાર દેવથી રથનાં પેદાં થોડાં થોડાં જળીનમાં ઊતરી અર્ધાં વળી સોનાનાં ઘરેણાંથી સજા-વેશા ધોડાઓ પણ ઘૂંટણો ટેડતી પૃથ્વી પર જરા નીચા

નથી થયા. ભગવાનની આ ચતુરાઈ જોઈને આકાશમાં તેમની પ્રશંસા યથા લાગી અને કૃષિની વર્ષા યથા લાગી. કણ્વનું છેડેલું આ બાણ રથ નીચે યથાથી અણનુના ગળામાં ન લાગતાં મુકુટમાં વચ્ચું તે પ્રાથેથી નીચ જઈ પડ્યો. અણ્વું નો તે મુકુટ પૃથ્વી, અન્તઃક્રિયા, રથનું અને વચ્ચું-લેખમાં પણ પ્રખ્યાત હતું. અન્તઃક્રિયા, સ્વર્ગ અને આનંદની પ્રમાણે તે ચમકેતો હતો. સફાઈ બલકળે ખૂબ પ્રખ્યાતી તે છન્દ મટે તેવાર ક્યો હતો. તેમાંથી ખૂબ સુખ-મ આનંદી હતી. અણ્વું ને દેખેને મારવા જ્યારે મુકુટમાં ગયો હતો તે વખતે છન્દ પ્રસન્ન થઈને તેને પોતાના હાથે તે મુકુટ પહેરાવ્યો હતો. તે મુકુટ કણ્વની સાથે મુકુટ કરતી વખતે સર્પના રૂપના જોરથી સળગીને જળીન પર પડ્યો. તેનાથી અણ્વું ને જરા પણ ગજાઈ ન ગયો. તે પોતાના માથા ઉપર ચોક્કે દેરા બાંધીને કિર્ણપૂર્વક અડગ રહ્યો. તે વખતે તે મરણના મુખમાંથી બની ગયો હતો. તેમને અર્ધમુખ બાણના રૂપમાં અણ્વું-

નની સાથે વૈર રાખનાર તક્ષક નાગનો પુત્ર જ હતો. મુકુટ ઉપર લાગ્યા પછી તે દીવીયો કણ્વના બાથમાં ઘૂસવા હચ્ચોતો હતો પરંતુ કણ્વ તેને જોઈ ગયો. કણ્વના પૂજનાથી તે કહેવા લાગ્યો. 'કણ્વ! તમે સતી રીતે વિચાર કરીને બાણ ન છોડ્યું. તેથી હું અણ્વું નનું મધુ ન કાપી શક્યો. હવે જરા બરાબર નિદાન સાંધીને બાણ મારો. હું મારા તેમજ તમારા શત્રુનું મધુ હમણાં જ કાપી નાખું છું.'

કણ્વે પૂછ્યું, 'તું કાણ છે?' નરે કણ્વે, 'હું નામ છું. અણ્વું ને પાંડવનમાં મારી માતાનો વધ કરીને મારો મેટો અપરાધ ક્યો છે. તેથી તે મારો દુરભન છે. જો વળગારી છન્દ પોતે તેનું રક્ષણ કરવા આવે તો પણ મારાથી તેને મરવું પડશે. કણ્વે એ જ્યો, 'નામો આજે હું જીવના બળની મદદ લઈને વિજયી થવા નથી ઇચ્છતો. જો તારું સન્ધાન કરવાથી હું હારીને અણ્વું નને મારી શકું તો પણ હું એક બાણનું જ વખત સન્ધાન નહિ કરું. મારી પાસે સર્પબાણ છે, ઉત્તમ પ્રત્યક્ષ છે, અને હાથમાં રોપ પણ છે. આ સધાવાથી હું પોતે જ અણ્વું નને મારી નાખીશ. તમે પ્રસન્નતાપૂર્વક પાછા જાઓ.'

કણ્વની બાવાત નાગરાજ સહી શક્યો નહિ. તે પોતે જ અણ્વું નને વધ કરવાના વિચારથી પ્રયંશ રૂપ ધારણ કરી તેની તરફ દોડ્યો. આ જોઈને શ્રીકૃષ્ણે અણ્વું નને કણ્વે, 'આ મહાન સર્પ તારો દુરભન છે. તેને મારી નાખ. 'અણ્વું ને પૂછ્યું, 'આ કાણ છે?' ભગવાને કણ્વે, 'ખીસ વનમાં જ્યારે તું જાનકેને તૃપ્ત કરતો હતો તે વખતે તેની માતા તેને જમવાવા માટે તેને જણાવતો હતો. એ પ્રમાણે પોતાની માતાના પેટમાં પોતાના શરીરને પ્રવાહીને જ્યારે તે તેની સાથે આમણમાં ઊડી રહ્યો હતો તે વખતે તે તે જાનકેને એક જ મનીને દ્રવ્ય તેની માતાને જ મારી નાખી. તે વૈરને માફ કરીને તે જાનકે તારી સામે ખરી રહ્યો છે.'

જ્યારે અણ્વું ને આકાશમાં તૃપ્ત થતો જોઈતા તે નાગને ચમકતાં ૭ બાણ ચાપાં, બાણના પ્રહારથી તેના શરીરના ટુકડે-ટુકડા થઈ ગયા અને તે જળીન ઉપર પડ્યો. તેના મારાં ગળા પછી ભગવાને પૂર્વામાં ધૂષેશ રથને પોતાના હાથથી ઉપર ડાલ્યો. તે વખતે કણ્વે શ્રીકૃષ્ણને બાર તથા અણ્વું નને નવ બાણ માર્યાં પછી એક કાચકર બાણથી અણ્વું નને વિધી ખૂબ જોરથી જળના કરવા લાગ્યો તથા હસવા લાગ્યો.

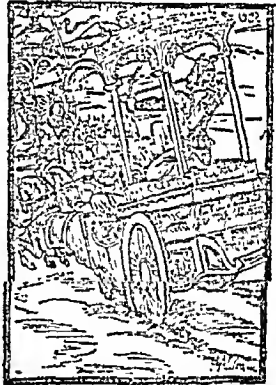
અશ્વિનના પ્રહારથી કણ્વની મૂર્છા, પૃથ્વીમાં પેસી ગએલા પૈરાને ઠાઠતી વખતે કણ્વની ધર્મ ઘે.પણ તથા ભગવાનનું તેને કીટકારવું

સંવત્ર ૬૯૬ છે—મહારાજ ! કણ્વે દસીને જે પેતાની પ્રશન્નતા પ્રકટ કરી હતી તે અશ્વિની સદી 'શકષ નહીં' તેણે હાલે જાણે, મારીન તેના મર્મ-રથાન વિધી નાખ્યા. પછી ઝાઝી આફ નર સપકાવી તેને યવલ ક્યો. આ પ્રહારથી કણ્વના કરીમાં ખૂબ ધા થયા. તેના મસ્તક ઉપર જે મુર મુક દતો, જેમાં લીરા તથા સોનું જડેલું હતું અને કુંડલ શેલી રહ્યાં હતાં તે અશ્વિનનાં જાણેના ધાથી કુંડલ સહિત પડી ગયો. તેણે જે કવચ પુરેલું હતું તે પણ ખૂબ કામગીરી અને શોભાપ્રમાણ હતું. તે કવચને બનાવતાં કારીગરોને જુદું જ વખત લાગ્યો હતો. પરંતુ અશ્વિને એક ક્ષણમાં તેના પલ કુડકેકુડકે કરી નખીન ઉપર પડી નાખ્યું. તે પછી તેજ કહેવાં ભયકર ચાર બળુ મારી તેણે તેને પલ ધાવલ ક્યો. જેવી રીતે વાત, પત અને કરના ઝીણપથી સાનપાત નવરમાં શેરીને ખૂબ પીડા ધાવ છે તેમ ઇમુના વારંવાર પ્રહાર ધરાયી કણ્વને ખૂબ પીડા થઈ. અશ્વિનનાં કાપકુદ-જાતા, ઉલ્લાસ અને જાજ જણું જ હતું. તેથી તે પ્રજ્વલિત બણે છેડીને કણ્વનાં મર્મરથાનોને ઉડવા લાગ્યો. પછી તેણે તેની છાતીમાં ધમકડ જેવાં નર જાણુ માર્યાં. આ પ્રમણે વરંવાર પ્રહાર ધરાયી કણ્વ ખૂબ દુઃખી થવા લાગ્યો. તેની મૂડી ઊપડી ગઈ અને ધનુષ તથા બળુ નીચે પડી ગયા. તે રથમાં જ એટલે જ મની નીચે પડી ગયો.

અશ્વિન ક્રોધ કરતો જ્યારે ક્રોધ પુરેલો તો હાલતું પ્રકટ કરતો હતો. તેણે જ્યારે કણ્વને જાટમાં પડેલાં જોયા ત્યારે તેણે તેને મારવનો વિચાર છેડી દીધો. આ જોઈ તરત જ ભગવાન જોઈ ઊઠ્યા, 'આ બેદરકારી કરી ! શુદ્ધિમાન પુત્ર સહટમાં પડેલા યુનને મારીને ધર્મ અને યજ્ઞ પ્રમ કરે છે. તું પણ તેનો નાથ કરવાની ઉત્તરણ કર. જો તે પુરેલાંની આફ સકિતકળા થઈ જાય તો પછી તારા ઉપર આક્રમણ કરશે.' ત્યારે અશ્વિને કણ્વે : 'જુદુ સાડું ભગવાન ! એમ જ કરીશ' એમ કહીને તેણે મોડુંજીનું સંધાન કરું અને તરત જ ઉત્તમ જાણુનો પ્રહાર કરી ક્યો. તેણે 'વરગન્ન' નામનાં અવેશથી કણ્વને સેના થવ અને ધોડા સકિત

દીન દીધો અને પૂજા બળથી ચારે દિશાઓને જાણુથી આગ્રહાદત કરી દીધી.

ત્યારપછી જ્યારે કણ્વ શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે તેણે ધેરં ધારણ કરીને અશ્વિનને કષ્ટ અને શોકબુદ્ધિને છ જાણુથી વિધી નાખ્યા. હવે અશ્વિને કણ્વ ઉપર એક કાપકર બાણ છોડવાનો વિચાર ક્યો. આ બાણ કણ્વનાં વધનો પણ વખત આવી પડેલો હતો. તે વખતે કણ્વે અદ્યક્ષ કહીને કણ્વને કોષાપરટ બાદલે આપેલો કાપ માફ કરાવ્યો અને તેના વધની સુગંધ આપતાં કણ્વે : 'હવે પૃથ્વી તારા રથનાં પિંડ ગળવા કષ્ટ છે' તેવખતે પરશુરામે આપેલા બદ્ધાબને તે ભૂલી ગયો. અહિં પૃથ્વી બાહજીના કાપ બનુદ્યાર દેના રથનાં બન્ને પિંડ

ગળવા લાગી રથ કમખમ થવા લાગ્યો અને તેનું એક પિંડ નખીનમાં ઊતરવા લાગ્યું.

આ પ્રમણે જ્યારે પિંડ નખીનમાં ઊતરવા લાગ્યું ત્યારે પરશુરામે આપેલાં બજો જે ભૂલી ગયો અને કાપકર કુખ જાણુ પણ વિચારાઈ ગયું. હવે કણ્વ ખૂબ ગરમાયો. આ પ્રમણે જ્યારે જાનકે કહેલો એક કાપ આપ્યો

તે શોકમાં ઢૂળી ગયો ત્યારે હાથ દલાવી દલાવોને ધર્મની નિંદા કરવા લાગ્યો-“ધર્મવેત્તા લોકો દર્શેશાં કહે છે કે ધર્મ અવસ્થ મનુષ્યની રક્ષા કરે છે હું પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા અનુસાર અને મારી સકિત પ્રમથ્ણે ધર્મનું પાલન કરું છું. પરંતુ આજ ધર્મ અને મારે છે, બચાવતો નથી. એટલા માટે હું નો એમ માનું છું કે ધર્મ દર્શેશાં પોતાના લોકોની રક્ષા કરતો નથી.”

ત્યારે કહ્યું આ વાતો કહેતો હતો તે વખતે તેના સારથી અને તેના યોગ લયથી રહ્યા હતા. તે પોતે પણ અચ્યુતનાં માણેથી વિંધાઈ રહ્યો હતો. મર્ચરયાનોમાં ધા ધવાથી તે ડુઝી થઈ રહ્યો હતો. હવે કામ કરવાની સકિત તેનામાં ન હતી. તેથી તે ધર્મની નિંદા કરતો હતો. ત્યારપછી તેણે શ્રીકૃષ્ણને ત્રણ અને અચ્યુતને સાત ભયંકર બાણ માર્યાં, ત્યારે અચ્યુતે પણ કહ્યુંને વજ્ર જેવાં ભયંકર સત્તર બાણ માર્યાં. તે નેના શરીરને વિધીને પૃથ્વી ઉપર જઈ પડ્યા. આ પ્રદારથી કહ્યું કાંપી લાગ્યો પણ જગપૂર્વે પોતાના શરીરને સ્થિર રાખી તેણે બ્રહ્માએ પ્રકટ કહ્યું. આ જોઈને અચ્યુતે પણ પોતાનાં માણેને અભિમાનિત કરી કહ્યું ઉપર તેમની વર્ષા શરૂ કરી. પરંતુ સામે આવતાં જ કહે તેમને કાંપી નાખ્યાં. ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, ‘પાથ’! રાધાનંદન કહ્યું તારાં માણેનો નાશ કરી નાખે છે, તેથી હવે તું કાઈ ઉત્તમ અસ્ત્રનો પ્રયોગ કર.’ આ સાંભળી અચ્યુત સાવધ થઈ ગયો. તેણે મંત્ર લાગીને પોતાના ધનુષ ઉપર બ્રહ્માસ્ત્રને પ્રકટ કહ્યું, અને માણેથી મધી દિશાઓને ઘેરી દઈ કહ્યુંને મારવા લાગ્યો. ત્યારે કહે ચક્રચકિત માણેથી અચ્યુતના ધનુષની ફેરી કાંપી નાખી. અચ્યુતે બીજી ફેરી ચલાવી પરંતુ કહે તેને પણ કાંપી નાખી. એ પ્રમથ્ણે તેણે ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠી, સાતમી, આઠમી, નવમી, દશમી અને અગ્રીવારમી વખત ચલાવેલી ફેરીને પણ કાંપી નાખી. પરંતુ અચ્યુત પાસે સો ફેરીઓ હતી તે કહ્યું નાજીતો ન હતો. તેણે ફરીથી નવી ફેરી ચલાવી અને તેને અભિમાનિત કરીને કહ્યું ઉપર બાણ-વર્ષા શરૂ કરી. તે વખતે કહે પોતાના અભયથી અચ્યુતના અભને કાંપી નાખીને આહુત્ય પ્રસાદ દેખાડ્યું. આદિ શ્રીકૃષ્ણે અચ્યુતને કહ્યુંનાં માણેથી પોષિત ધોષ જોયો ત્યારે કહ્યું. ‘અચ્યુત! અત્ર લઈને જઈ પૂર્વે પ્રદાર યજ કર.’ ત્યારે તેણે મન્ત્ર લાગીને રીંદાએને ધનુષ ઉપર ચાલ્યું. અને તેને કહ્યું પર કોણને

વિચાર કર્યો. એટલામાં કહ્યુંના રથનું પૈડું જમીનમાં વધારે ખૂંચી ગયું. તે જોઈને કહ્યું તરત રથ ઉપરથી જતરી પડ્યો. અને અને હાથે રથના પૈડેને મહાર શઠવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તેણે સાત યજ્ઞવાળા આ

પૃથ્વીને પવન અને વન સહિત ચાર બાંગળાથી ઊગી કરી, પણ ખૂંચેલું પૈડું નીકળ્યું નહિ. તેની બાંજોમાંથી બાંસ વહેવા લાગ્યાં. તે અચ્યુત તરફ જોઈને કહેવા લાગ્યો. ‘કુન્તીનંદન! તું મોટો ધનુર્ધર છે. ભ્યાંસથી હું આ ખૂંચી ગયેલું પૈડું જહાર ન કાઢું ત્યાંસથી સાલુદાર રોમાં. તારે નીચ પુરુષોના માર્ગમાં ન ચાલવું જોઈએ. તારે માટે તો એક પુરુષોનું આચરણ જ ઉચિત છે. જેના માથાના વાળ વિખરાઈ ગયા છે, જે પીઠ જતાવીને લાગી જાય છે, બ્રહ્મણ છે, હાથ જોડી રહ્યો છે, ચરણમાં બાળો છે, અને પ્રાણરક્ષા માટે પ્રાર્થના કરી રહ્યો છે, જેણે પોતાનાં દર્શિયાર હોડી દીધાં છે, જેની પાસે બાણ નથી, જેનું કવચ તૂટી ગયું છે, અત્રકસો તૂટી ગયાં છે, પડી ગયાં છે, એવા ચોક્કા ઉપર ઉત્તમ વનનું આચરણ કરનાર યોદ્ધો રત્ન ચલાવતો નથી. તમે પણ સંસરના જોશ વીર અને સહાયરી છો. મુદ-ધર્મને જાણનાર છો. તમે ઉર્ધ્વાનકનો અગ્રાસ કર્યો છે, તમે દિવ્ય અસ્ત્રોના જાણનાર અને ઉગાર દર્શવાળા છો. ભ્યાંસથી હું આ ખૂંચી ગયેલા

પ્રથમે બહાર ન કાઢું ત્યાંસુધી રોકાઈ જા. તું રથ ઉપર છે અને હું જાગીન ઉપર છું. વળી હું ગભરાયેલો છું. માટે મારા ઉપર પ્રહાર કરવો યોગ્ય નથી.

કર્કની વાત સાંભળીને રથ ઉપર બેઠેલા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કર્કને કહ્યું, 'રાધાનન્દન ! સૌભગ્યની વત છે કે અત્યારે તું ધર્મની વાત યાદ કરે છે. ખરેખર, એવું જોવામાં આવે છે કે નીચ મનુષ્ય વિપત્તિમાં પડીને

પારબંધની જ નિન્દા કરે છે. પોતાનાં કુઓની નહિ. કર્ક ! પાંડવોના વનવાસનું તરખું વધુ પડે ત્યાં છતાં પણ તે તેમને રાસ્ય પાકું જાણવું નહિ તે વખતે તારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ? તારી સલાહ

લઈને જ્યારે દુર્યોધને બીમસેનને ઝેર મેળવેલું જોજન ક્યારેય અને તેને સર્વોં ક્રમમાં ત્યારે તારો ધર્મ ક્યાં હતો ? વારજાવતમાં લાશાજનમાં સ્નેહ પાંડવોને બાળા નાખરાની જ્યારે વ્યસ્થા કરી ત્યારે તારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ? ભરી સમામાં દુઃસ્વાસના કમળમાં રહેલી રમણલા દ્રોપદીનું લક્ષ્ય કરી જ્યારે તેની મરકરી કરી ત્યારે તારો ધર્મ ક્યાં ગયો. ગયો હતો ? યાદ છે ને ? તે દ્રોપદીને કહ્યું હતું, 'કૃષ્ણ ! પાંડવો નાથ પામી ગયા, હવેય મારે નાકમાં પડ્યા. હવે તું બીજા કોઈને તારો પતિ બનાવ.' આમ કહીને જ્યારે તું તેની તરફ જાણે કાઠીકાઠીને જોવા લાગ્યો હતો તે વખતે તારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ? પછી રાસ્યના લોકમાંથી તે સુક્રિની સલાહ લઈને જ્યારે પાંડવોને બીજાવાર જુગાર માટે બોલાવ્યા તે વખતે તારો ધર્મ ક્યાં ગયો હતો ? અભિમન્યુ જાળક હતો અને એણે જ હતો, તો પણ તમે અનેક મહારથીઓને જ્યારે તેને મારે બાલુદી પેરી લઈને મારી નાખ્યો, એ વખતે જો ધર્મ ન હતો તો આજે પણ ધર્મનું નામ પોશાવણી અને બકવાદ કરવાથી શું લાભ છે ? હવે ગમે તેટલો ધર્મ કરી નાખે પણ તારો કુટુંબનો યતનો નથી. પુત્રર શાળ નગને જુગારમાં છૂટી લીધો હતો પરંતુ તેણે પોતાના પરાક્રમથી કરીધી પોતાનું રાસ્ય અને યથ મેળવ્યો. એ પ્રમાણે નિર્ભીકો પાંડવો પણ પોતાના હાથોના બળથી સમૂજોનો સંહાર કરીને પોતાનું રાસ્ય પ્રાપ્ત કરશે. તથા જા મહાપુરુષોના હાથથી જ પુતરાધૂના પુત્રોનો નાથ થઈ જશે.'

ભગવાન વસુદેવના આ પ્રમાણે રહેવાયો કૃષ્ણ યર પછી પોતાનું પાકું નખાવી દીધું. તે કર્ક જવાળ જાણી શક્યો નહિ.

કર્કનો વધ અને રાસ્યનું દુર્યોધનને સાંત્વન આપવું

સંજય કહે છે—મહારાજ ! ત્યારપછી કનું ધનુષ લઈને ખૂબ જોરથી અર્જુન સાથે દુર કરવા લાગ્યો. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું, 'તું કર્કને કિંચ અસ્ત્રથી જ ય યથ કરીને મારી નાખ.' ભગવાનના આ પ્રમાણે રહેવાથી અર્જુનને કર્કે કરેલા અસ્થા-સારો યાદ આવ્યા. પછી તો તેને ખૂબ ક્રોધ માર્યો, એના ક્રેમેશમાં આમ સ્તબ્ધ થઈ. તેના દરીદ્રમાંથી જ આમના દલજા પડ્યા લાગ્યા. આ એક આશ્ચર્ય.

કારક વાત થઈ આ લેખને કર્કે બહાજનો પ્રેમ ક્યાં અને અર્જુનને તેને બ્રહ્મસ્ત્રથી જલગારી દીધું. તે પછી તેણે કર્કને લક્ષ્ય કરી આગ્રેય અસ્ત્ર ઠોક્યું, તે પોતાના તેજથી ખૂબ પ્રભાવિત રહેવાનું હતું. પરંતુ કર્કે તેને વારજાવણી સાંત કરી દીધી. આથી આકાશમાં વાદળો ઘડી આવ્યા અને વારે વિદ્યોતમાં ધીર અપકાર છતાં ગઈ. પરંતુ અર્જુનને તેથી ગભરાવા વધર વધ-અજાના પ્રેરણથી તે મર્ધા વાદળને દામી દીધી.

ત્યારે સુપત્રે ક્યો અશ્વનને મારવા માટે બળતી આમ જેવું એક ભયંકર બાણ ધનુષ ઉપર ચાલતું. તેથી પવતો અને વન સહિત આખી પૃથ્વી હોલ્લ થાગી. કહ્યું તેને હોડયું અને તે બાણે અશ્વનની છાતી ઉઠી નાખી. ખૂબ જોડી ચોટ યવથી તેને ચક્કર આપ્યા. હાથ દીઠા થઈ ગયા અને ગાંડીન ધનુષ ખસવા લાગ્યું અને તેનું આયું ધરીર કપિવા લાગ્યું. આ વખતે કહ્યું રથ ઉપરથી ફરી પડ્યો અને રથનું પેડું જમીનમાંથી એથી કાઢતા પ્રપન્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ દૈવશક્તિ તે પોતાના પ્રપન્નમાં નિષ્ફળ ગયો.

એટલામાં અશ્વનને યેન અભ્યુ અને તેણે યમ-દંડના જેવું ભયંકર બાણ હાથમાં લીધું. એ વખતે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, 'કહ્યું રથ ઉપર ચડે તે પહેલાં આજે આયું કાપી નાખો.' બહુ સારું કહી અશ્વનને ભગવાનની આગામી સ્વેશરી કણની જ્વળ ઉપર પ્રત્યક્ષિત બાણ માથું. જન્મ તૂટી ગયું અને તેના પડગાની સાથે જ કોરવેનો યજ્ઞ, ધર્મ, વિજય, અમીટ વસ્તુઓ મેળવવાની આશા તથા હૃદયનું પલ્લ પનન ચર્ષાયું. તે વખતે ખૂબ જોરથી હાહાકાર થઈ રહ્યો. હવે અશ્વન કહ્યુંને મારવા માટે ઉતાવળ કરવા લાગ્યો. તેણે પોતાના ભાથામાંથી ધનન વજ જેવું અને યમરાજના દંડ જેવું એક અજલિક નામનું બાણ કાઢ્યું. તેની લઘાઈ લગભગ બીડી હાથની હતી. તે ખૂબ વેગથી ચાલતું હતું. તે બાણ ચારે બાજુ ફેલાઈ જાય, અગ્નિ જેવું ઘેર તથા પિનાક અને સુદંશન ચક્ર જેવું ભયંકર હતું. અશ્વને તે અગ્નિને ત્રીજા ઉપર ચડ્યું અને તેને એથીને કહ્યું, 'જો મે તપ થયું હોય, ગુરુને સેવાથી પ્રસન્ન રાખ્યા હોય, યજ્ઞ કર્ષો હોય અને દિતેશ્વ મિત્રની વાતો જ્ઞાન દર્શને સાંભળ્યા હોય તો એ સત્વના પ્રલવધી આ બાણ મારા પ્રયત્ન થઈ કહ્યુંનો નાશ કરે' એમ કહીને તેણે તે બાણ કહ્યુંનો વધ કસવાના ઉદ્દેશથી તેની તરફ હોડ્યું. તેના હાથમાંથી છૂટતાં જ તે સ્પર્શના જેવું પ્રકાશિત થયું. ચારે દિશાએમાં આગવાળું દેશાપ ગયું દિવસનો ત્રીજો પહેલર આકાશો દતો. તે વખતે અશ્વને આ બાણથી કહ્યુંનું મથું કાપી નાખ્યું. અજલિકાથી ઉપરેલું મથું પૃથ્વી પર પડ્યું અને તેનું પડ પલ્લ લેહીની ધાર વડાવતું જમીન ઉપર પડ્યું. તે વખતે કહ્યુંના ધરીરમાંથી તેજ નીકળીને આકાશમાં દેશાપ ગયું અને સ્પર્શમંડળમાં વિલીન થઈ ગયું. આ

અસ્યુત દશ્યને ત્યાં ઉઠા રહેલા રથે માણસે પોતાની આંખોથી જોયું.

અશ્વને કહ્યુંને મારી નાખેલાં જોઈને પાંચ પક્ષના ચોદા ખૂબ જોરથી રંધે કહેવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ, અશ્વન તથા નકુળ-સહદેવે પણ હર્ષમાં આવીને પોતપોતાના

ચંપ વગર, સોમકોએ સેના સહિત સિંહનાદ ક્યો. બીજા ચોદાએએ પણ ખૂબ પ્રસન્ન થઈને વાળ વગર ઘર કરી દીધાં. ડેહાએ રાજાઓ આવીને અનુનને ભેટ્યા. ડેહાએ એકથીએને ભેટીને નાચવા લાગ્યા.

કર્ણના કરીને લેલીથી લથપથ થઈને પૃથ્વીપર પડેલું નેહ મદરાજ થયે તે તરી ગયેલી ખનગળો રથ લઈ ત્યાંથી નાસી ગયો. કર્ણના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી કૌરવ પક્ષના બીજા ચોદાએ પણ બચાવીને ધઈને નાસી ગયા. તે વખતે દુર્યોધનની આંખમાં આંસુ ભરાઈ ગયાં. તે વારંવાર શ્વાસ લેવા લાગ્યો. બન્ને પક્ષના ચોદાએ કર્ણની લાથ નેવા માટે તેની આસપાસ ટેળે વિરળાઈ ગયા. શેષ આનંદિન હતું તો શેષ લથપીત હતું. કાર્ણના અંતે ઉપર શેષ પ્રસારેલો હતો તો કેદના અંતે ઉપર આનંદ. નેની નેમની પ્રતિ હતી તેવા પ્રસારના લઈ કે શોકમાં તેઓ મગ્ન થયેલા હતા.

કર્ણના મૃત્યુના આનંદની બીમએને બધુંકર સિંહનાદ કરીને પૃથ્વી અને આકાશ કંપાવી નાખ્યું. તે પુતરાખૂના પુત્રને કાવતો તાળીઓ પાડીને નાચવા-કૂવા લાગ્યો. સોમક, ચંપ તથા બીજા સાંભળે. પણ ખૂબ લથપા આવીને એકબીજાને ખાતીએ લગાડતાં ચંપનાદ કરવા લાગ્યા. તે વખતે મદરાજ થયું ચિત્તે રેકાલે ન હતું. તે રાત્ર દુર્યોધન પાસે-જઈને આંસુ વહાવતા ખૂબ દુઃખ સાથે કહ્યાં લાગ્યો, 'રાત્રની તપાસી સેનાના લાથી, ધોડ, રથ અને શેષ નરકજ થઈ ગયા, જાણે કે તેમની ઉપર મદરાજનું આધિપત્ય થઈ ગયું. આને કર્ણ અને અર્જુન વચ્ચે નેરું યુદ્ધ થયું હતું તેવું કરી પડેલાં થયું ન હતું. કર્ણે ગદાઈ કરીને શીરૂંચ, અર્જુન તથા બીજા સુખએને મણમાં લઈ લીધા હતા પરંતુ કર્ણ સારું પરિણામ ન આપ્યું નહીં કેવ પાંચોને આધીન થઈને હાથ કરી રહ્યું છે. તે તેમનું રક્ષણ કરે છે અને આમારો નાશ કરે છે. નમન

અર્ધની સાંક માટે પ્રવળ કરતા બધા વીરો ચત્રોના લાથથી માર્યા ગયા તેવું આ જ કારણ છે. તમારી સેનાના પ્રમુખ નેહ એ હન, ધમ અને કુમેર સખાન પ્રભાવશાળી હતા. તેઓમાં પ્રકથ, ધોડ, બજ, તેજ અને બીજા ધનમ શુભો હતા. તેઓ એકે જતે અરજ દતા છતાં પણ તેમને પાંચોએ મારી નાખ્યા. તેથી હું ભારનું તમે શોક ન કરો, આ બધા પ્રાર-બધો જેલ એ બધાને દમેશાં સાંક નથી મળતી, એમ પાડીને દિવસ રાખો.

મદરાજની આ વાત કાંમળને અને મનમાં પોને કોલ અન્યાયનું પણ રમરમ કરીને દુર્યોધન ખૂબ ઉગ્ર થઈ ગયો. તેની બાંક કંઈ શમ હતી ન હતી. ખૂબ દુઃખથી પાકિત થઈને તે વારંવાર ઉચ્છ્વાસ લેવા લાગ્યો.

બીમ અને અર્જુન વગેરેના બધથી દુર્યોધનના શોષવા છતાં કૌરવ સેનાનું નાસી જવું તથા બન્ને બાળુની સેનાઓનું શિબિરમાં જવું

ચંપ કહે છે—મદરાજ. તે વખતે કૌરવ, કાનકા બીમસેનાના બધથી બાળુ થઈને નાસી રહ્યા હતા. તેમની આ દશા જોઈને દુર્યોધન હાલાકાર કરીને બાધો અને પેતાના સારથીને કહ્યું, 'સત્તા તું ધીર-

ધીર પેકાએને આગ લઈ ના'હું' લથપા થઈને આપણી બધી મેનાની પાછળ ઉત્તો ગઈશ, તે વખતે અર્જુન અને દમની રોરો નહિ. ને તે મારી સાથે લાગ આરો તો ચોક્કસ હું તેને મારી નાખીશ.

આજે હું અજીવન શ્રીકૃષ્ણ તથા તથા ધર્મડી ભીમસેનને બન્ની ગેથેલા બીજા શત્રુઓ સહિત મારી નાખીશ અને કહ્યુંના યજ્ઞથી મુક્ત થઈશ.

દુર્યોધનની આ શરવીરો જેવી વાત સાંભળીને સારથીએ યોદ્ધાઓને આગળ ચલાવ્યા. તમારી બાજુથી મુક માટે પચીસ હજાર પાંચદળ ભેટું હતું. તેને ભીમસેન બને ધુલુમને પોતાની ચતુરગણી સેનાથી ચેરી લીધું અને માણેથી મારતું શરૂ કરી દીધું. તે રોનિકા પથુ તેમનો સામનો કરવા લાગ્યા. ભીમ ધર્મયુદ્ધ કરવાવાળો હોવાથી પોતે રથ ઉપર બેસીને પાંચદળ સાથે ન લડ્યો. તે વખતે ભીમસેન હાથમાં ગદા લઈને રથમાંથી ઊતરી પડીને તે બધાની સાથે મુક કરવા લાગ્યો. તેને પોતાના બાહુબળનો પૂરો વિશ્વાસ હતો. હાથમાં ગદા લઈને બાજુ પક્ષી મારક ગદાબળગાન ભીમસેને આપના પચીસ હજાર યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા. એક બાજુથી અજીવન રથોમાંની સેના ઉપર ધસારો કર્યો અને બીજા બાજુથી નકુળ, સહદેવ તથા સાતપદિ દુર્યોધનની

યોદ્ધાઓ બીજાના માર્યા નાસવા લાગ્યા. ધણીના રથ ભાગી ગયા. ઘણા સાયોદ્ધાના મારથી અત્યંત દુઃખી થયાં લાગ્યા. આ પ્રવાહી અજીવનના હાથથી માર્યા જઈને પચીસ હજાર યોદ્ધાઓ કાળના મોર્માં સમાઈ ગયા.

અદિધ્યુષ્ણનના કરથી તમારા સૌનિકામાં વિભાજ પડી ગયા. ચેકિતાન, કિષ્કિંદી અને દ્રૌપદીના પુત્રો તમારી મોટી સેનાનો સંહાર કરી અંધ વગાડવા લાગ્યા. તેમણે આપના નાસી જતા સૌનિકાનો પથ પીછા પકડ્યો. પક્ષી અજીવને રીથી રથસેના પર વ્યગ્રાઈ કરી અને પોતાના વિચરિખ્યાત મોડીવનો દંડાર કરતાં તેણે બધાને બાજુથી દાકર દીધા. પચી ઉપર પુષ્કળકુલુણ ઊડી અને ચારે બાજુએ ગાદ અંધકાર છવાઈ ગયો. માર્ગને દંડ દેખાતું ન હતું. તે વખતે વળી કીરવસેના નાસવા લાગી. આ ભોળને આપના પુત્રદુર્યોધને ક્રમશઃ ઉપર ક્રમશઃ કર્યો અને પાંચવોને મુક માટે લલકાર્યા. પાંચવેના દુર્યોધન ઉપર તૂટી પડી. તેણે પથ કોધથી ભરાઈને હજાર યોદ્ધાઓને મારી નાખ્યા. તે મુકમાં અને દુર્યોધનનો અદ્ભુત પુરુષત્વ જોયો. તે એકલો હોવા છતાં બધા પાંચ વીરો સાથે મુક કરી રણો દતો.

દુર્યોધને જ્યારે પોતાની સેના પર દાઢ કરી તો તેણે બધાને દુઃખી નોંધા. ત્યારે તેણે બધાનો ઉત્સાહ વધારતાં કહ્યું, 'યોદ્ધાઓ! હું જાણું છું કે તમે લગભગ ઠાંપી રહ્યા છો પરંતુ મારી બાજુમાં એવો એક પથ દેશ નથી કે જ્યાં તમે નાસી જાઓ અને ત્યાં પાંચાથી તમારા દેહનું રક્તશ્ચ ચાપ. એવો દેશમાં નાસવાથી શો લાભ છે? હવે શત્રુઓ પાસે થોડી જ સેના રહી ગઈ છે. શ્રીકૃષ્ણ અને અજીવન પણ પાંચલ ચર્ચ ગયા છે. આજે હું એ બધા લોકોને મારી નાખીશ. આપણો વિજય નક્કી જ છે. જેટલા ક્ષત્રિયો અદિ આવીલા છે તેઓ ખ્યાન કર્ષને સાંભળી શો, જ્યારે મેલ શરવીર અને કાપર બન્નેને મારે છે તો મારા જેવા ક્ષત્રિયવતનું પાલન કરનાર હોય એવો કાણુ મૂખ છે કે જે મુક નહિ કરે? મારો મન ભીમસેન કોધે ભરાયો છે. જો નાસી જશે તો તેના હાથમાં પડીને તમે માર્યા જશો. માટે આપણાઓના આચરણનું પાલન કરો અને ક્ષત્રિયધર્મનો ત્યાગ ન કરો. ક્ષત્રિય માટે મુકમાંથી નાસી જવા સિવાય બીજું મોટું પાપ નથી. તારા ધર્મયુદ્ધ સિવાય સ્વર્ગનો બીજો માર્ગ મોજ નથી. લાગધર્મી મરેલા યોદ્ધો તુરંત સ્વર્ગપ્રાપ્ત કરે છે.'

સેનાનો સંહાર કરતાં કરતાં ચકુનિ ઉપર જઈ ચઢ્યા. કાનુનના ધણુ ધોડે સ્વાશેને પોતાનાં તીક્ષ્ણ માંભે મારીને તેઓ આગળ હોડ્યા. પક્ષી આ ચારે યોદ્ધાઓનું લપકર મુક થયું. અદિ અજીવનને આચરતા જોઈને તમારા

આપનો પુત્ર આ પ્રમણે વ્યાખ્યાન કરતો જ રહો મરો. પરંતુ ધન્ય થએલ સૈનિકોએ તેની વાત નું સંલગ્ન. બધા જ ચારે દિશામાં નાસી ગયા. તે વખતે મદનાજ

પદ્ધતિ પોતપોતાની યોજ અનુસાર આકાશ અને પૃથ્વીનાં સ્થાનેમાં આસ્વા. નેનાંગે માણસો કહ્યું અને અનુનંદે અદ્યુત સંભાષે ભેદને આશ્વ પામતા બંનેની વચ્ચે કરતા જતા દત્તા

શયે દુર્યોધનને કહ્યું, 'મહારાજ ! જરા આ રણમુખ તરફ તો જુઓ, કેટલા મનુષ્યો અને ધોડાઓની લશો પડી છે. પર્વત જેવા હાથીઓ બારોધી ડિગ્મિન્ન થઈને મરેલા પડ્યા છે, અને આ ચૂરનોર સૈનિકો અનેક પ્રધારના ભોગ, વર્ત્ર, આપમણો, સ્ત્રી-પુત્રો, સુખ તથા શરીરનો પલ્લ ત્યાગ કરીને ધર્મની પરાક્રાંત પાલન કરનાં કરતાં પોતાના ધન સહયે રત્ન અદિ લોકમાં પડેલી ગયા છે. દુર્યોધન ! હવે આ સ્ત્રી અરન થવા બન્યો છે. તમે પણ છાવણી તરફ ચાલ્યા જાઓ.'

રાત્ર શય આટલું કહી બધે ચર્ચ ગયો. તેનું ચિત્ત શોકથી વ્યાકુળ થઈ રહ્યું હતું. અદિ દુર્યોધનની પણ વ્યાજના રિયતિ હતી. તે આત્મ ધર્મને હે કહ્યું, હે કહ્યું ' પેકારો રહો દત્તો. તેની આગેઆધી આસુની ધારા પડેલી હતી. અધરયામા તથા બીજા રાત્રાઓ આવીને તેને વારંવાર ધીરજ આપતા હતા. જુવા કોરવે કહ્યુંના બધો દુઃખી હતા. તેવી 'હે કહ્યું. હે કહ્યું !' પેકારતા અપ જલદીથી શિખરમાં ચાલ્યા ગયા. દેતાઓ અને નાધિઓ પણ પોતપોતાના સ્થાને આત્મા ગયા. પદ્ધ

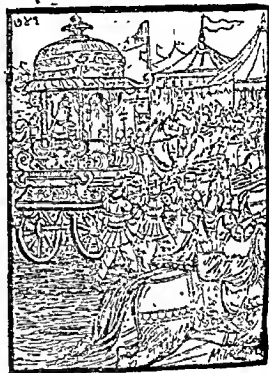

મહારાજ ! ઉત્તમ યાચેને કહે' હમેશાં 'કહ્યું' છે કે 'કુ' આવીય. 'કરી પશુ 'મારી પાસે નથી' એવા ઉદ્ગાર તેના ગોમાંથી નીકળ્યા નથી. એવો સ્તુત્ય કહ્યું પશુ અર્જુનના હાથે માર્યો ગયો. તેનું બધું જ ધન ધાતુઓના કમળમાં હતું. બાહ્યો ચારે તે પોતાના પ્રાણુ પશુ આપવાની આનાકાની કરતો ન હતો. જે મહારાજેશ્વર તથા મહારથી હતો, તે કહ્યું આપના પુત્રોની રિજપતી આશા, બચાઇ અને રક્ષણ-બાંધુ જ સાથે લઈને રાત્રમાં આશો ગયો. કહ્યુંના માર્યા ગયા પછી ન્યારે માર્યા અરન થયો ત્યારે મંજળ તથા મુરં વકે માંથી ઉત્પ પામ્યા. પૃથ્વીમાં ગડમગટ થવા લાગ્યો. ચારે દિશાઓમાં આગ લાગી. તેમાં ધૂમડો ઊઠ્ય ગયો. સપુત્રોમાં તોફાન ઊઠ્યું, ગર્જનાઓ થવા લાગી, બર્ષા પ્રાણીઓ દુઃખી થવા લાગ્યા અને ગૃહસ્થતિ રે દિ. શૂનિ ઘેરીને ચન્દ્રમા તથા સૂર્યની પેટ તેજસ્વી રૂપમાં પ્રકટ થયા. તે વખતે પૃથ્વી કંપી, ઉદ્ભાવન થવા લાગ્યો તથા આકાશમાં ઊમારદેશ દેવતઓ હાહાકાર કરી બેઠા,

આ પ્રકારે કણના માથો પછી આનંદથી બરાબને શીકૃષ્ણ તથા અર્જુને સોનાની જાળીથી મદેશા સુદેશ સંખ હાથમાં લઈને હેડે લગાડવા અને એકીસાથે ગગાડાવું કરે કયું. તેના અવાજથી શત્રુએ નું હૃદય મોરાવ લાગ્યું. પાંચજન્ય અને દેવદત્તાના મંલીર અવાજથી પૂર્વી, આકાશ તથા દિશાઓ ગૂંજવા લાગી. આ શંખનાદ સાંભળતા જ બધા કોરવ ચૈનિકો મદરાજ સભ્ય અને રાજ દ્યોધનને રણભૂમિમાં છોડીને ચાલ્યા બધા. તે વખતે બધા લોકોએ ભેગા થઈને શીકૃષ્ણ તથા અર્જુનનું સન્માન કર્યું. તે બન્ને હૃદય પામેલા સર્વ અને ચન્દ્રમા જેવા ધામત્રા દના, તેમના પરાક્રમની તુલના કરી શકતી ન હતી. તેઓ પોતાના શરીરમાંથી બાણ કાઢી નાખીને મિત્ર-મડળ થી ઘેરાઈ પોતાની છાત્રીમાં જઈ પહોંચ્યા. ન્યારે કણ માથો ગયો તે વખતે દેવતાઓ અર્ધે, મનુષ્યો, ચારણો, મહાપંડિતો, યક્ષો તથા નાગલોકોએ વિજય તથા અજયદની છાત્રા પ્રેર કરતાં તે બન્નેની પૂજા કરી. બધાએ તેમના શુભેની પ્રશંસા કરી.

કણના મૃત્યુ પછી ન્યારે કારવેના દળદેશ શેઠા લાખીન થઈને નારી ગયા ત્યારે તમારા પુત્રે રાજ સભ્યની સલાહ મનીને યુદ્ધ બંધ કરવાની આજ્ઞા કરી અને સેનાને એકાંત કરીને પાછો વળ્યો મરના બચેથી નારા-યણી સેના સાથે કૃતવર્મા, હાજરો ગાંધાર સાથે શકુનિ તથા હાથીઓની સેના સાથે કૃપાચાર્ય પણ શિખિ-તન્ક પાછા વળ્યા. અવધાના પણ પાંડવોના વિજયે નોંધે ને વારંવાર ઉચ્છ્વાસ લેતા લેતા બાવણી તરફ ચાલ્યો ગયો. બચેલા સંશયી સાથે સુદર્મા અને વૃદ્ધો જાન જા રથ સાથે રાજ સભ્ય પણ કરતા તેમજ શરમ્ભાતો છાવણી

તરફ ચાલ્યો. કણનું મૃત્યુ જોઈને બધો કોરવો લાખી બાકુળ થઈ કાંપી રહ્યો હતો. તેમના શરીરમાંથી લોહીની ધારાઓ વહી નીકળી હતી. તેથી જાણી થઈને ચલ્યા બધા. દેવે તેમને પોતાના છ ન અને રાખ્યો નાશ ન રહી. દ્યોધન કૃપા અને શોકમાં કુચી ગયો હતો. તે ખૂબ પ્રયત્નથી બધાને એકત્ર કરીને છાવણીમાં લઈ આવ્યો. રાજની આજ્ઞા મનીને બધા ચૈનિકોએ શિખિ-રમાં આવી વિશ્રામ કર્યો. તે બધાની મુખમુગ શીકી પડી ગઈ હતી.

કણના વધના સમાચારથી પ્રસન્ન થયેલા યુધિષ્ઠિરદ્વારા શ્રોકૃષ્ણ અને અર્જુનની પ્રશંસા. રાજ ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાન્ધારીને શોક તથા કણપર્વના શ્રવણનું માહિત્ય

સંભ્ય કહે છે—રાજના આ પ્રમાણે ન્યારે કણ માથો ગયો અને કોરવસેના નાસી ગઈ ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને યાત્રી સાથે સત્રાપીને હર્ષ-ભૂતક કણ, પાથો! મને દેવાસુરને માથો હતો અને તે કર્ણને મથો આજથી સંસારના લોકો દેવાસુર-વધની માફક કણ-વધની દયા કહેશે અને સાંભળશે. તું પણ દિવસથી કણને વધ કરવા છુટકો હતો. આજે તે કમ પુરું થયું છે. તેથી ધર્મરાજને આ

સમાચાર કહીને અજમુલ થઈ જા. તારે અને કણને ન્યારે કહે થતું હતું ત્યારે તેઓ પણ તે યુદ્ધ ભેગા આવ્યા હતા. પણ ખૂબ થયેલા હોવાથી ધરો વખત રોકાઈ શક્યા ન હતા, અને છાવણીમાં પણ ચલ્યા ગયા હતા. તેથી આજે નેવની પાસે જવું નોંધ્યું.

અર્જુને 'મદુ સાર' કહીને આજ શીકી. પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેજ વખતે રથ વળ્યો. છાવણીમાં પહોંચી તેઓ અર્જુનને સાથે જઈ રાજા ગાંધારને

મહારા. યુધિષ્ઠિર તે વખતે સોનાના પદ્મ પર સ્થા
હતા. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનને તેમના ચરણોમાં પ્રણામ
કર્તા. તે બન્નેની પ્રસન્નતા જોઈને યુધિષ્ઠિર સમગ્ર ગણ
કે કલ્પ માર્ગો ગણે છે. તેથી તેઓ બેઠા થયા અને
આનંદના આશ્રિ વદાવણ લાગ્યા. પછી તે બન્નેને
તેરીને વારંવાર લક્ષ્મીના સમક્ષાર પૂજા લાગ્યા ત્યારે
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ રણમેદનમાં જે કંઈ બન્યું હતું તે
બધું તેમને કહ્યું, અને અન્તમાં કલ્પના પ્રત્યુના
સમાચાર પણ કહ્યા. ત્યારપછી ભગવાને કંઈકે હસતા
હસતાં કહ્યું, ‘મહારાજ ! સામગ્રીની વાત છે કે આપ
ભીષ્મને, અર્જુન તથા નકુલ-સહદેવ કુરુગ છે. મહા-
રથી કલ્પ માર્ગો ગણે અને આપને વિજય તથા
અજિત્વાદ ચર્ચ રહી છે, એ પણ ખૂબ આનંદની વાત
છે. આને યત્નપૂર્વક આપણે શરીરમાં જાણે વગેરે છે
અને તે જમીન ઉપર પડ્યા છે. આ અવસ્થામાં આપ
આપના શત્રુને જઈને જુઓ, મહાભાદ્રો ! હવે આપ
પૃથ્વી’ [નકેટકે રમ્ય બે મહેલ.]

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની વાત સંભળીને ધર્મરાજ ખૂબ
પ્રસન્ન થયા અને જોતા, ‘દેવગીનન્દન ! આ ખૂબ
આનંદની વાત બની, આપ સારાંથી હતા, તેથી જ
અર્જુન કહ્યુંને મારી ચક્રો, તે જ પની છાંદગે જ પ્રસન્ન
છે. તેમાં આશ્ચર્યની કોઈ વાત નથી.’ આમ કહીને
યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણના બન્ને હાથ પકડી લીધા. પછી
બન્નેને કહ્યું, ‘નારદજીએ મને કહ્યું હતું કે અર્જુન
અને શ્રીકૃષ્ણ પહેલાંના નર અને નારાયણ કવિ છે.’
તત્કાલની વ્યસજીએ પણ અનેક વાર તેની મર્ચા કરી
હતી, કૃષ્ણ ! તમારી જ કૃપાથી આ પાંડુનન્દન અર્જુન
સમજોતા સમજી કરીને વિજય મેળવી રહ્યા છે. જે
વિરસે તમે અર્જુનના સારથી યત્નને સ્વીકાર કર્યો
તે વિરસે જ નહીં થઈ ગયું કે અમારા પક્ષેના વિજય
કરી. ન્યારે શીખ, કોણ અને કલ્પ જેવાં વીરો આપની
છાંદગી મર્ચા ગયા તે બાકીના તેમના અનુયાયી લોકોને
હું મરેલા જ સમજું છું.’

આ પ્રમાણે કહીને રાજા યુધિષ્ઠિર સેનાથી સમવેશ
રમમાં બેસીને રણમુખિ જોવા ચાલ્યા. ત્યાં જતાં વેત
જ તેમણે જોયું કે નારદન કલ્પ કળશે જાણેથી
ધાવત ચઢીને પૃથ્વી ઉપર પડ્યા છે. તે વખતે સુમન્વત
તેલના કળશે સેનાના દીવા સળગ્યા. તેના પ્રકાશમાં
જ્યાં લોકોએ કલ્પના શરીરને જોયું તેવું દેવસંચિત્તભિજ

યક ગયું હતું, અને શરીર જાણેથી વિષક ગયું હતું.
કલ્પને પુત્રો સંહત મરેલા જોઈને યુધિષ્ઠિર ફરીથી
શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની પ્રસન્નતા કરતાં કહ્યું, ‘જોવિન્દા
આપ વીર અને વિદ્વાન છે અને મારા સ્વમી પણ છે.
તમારાથી સુરક્ષિત રહીને આજે ખરેખર હું મારા
ભાઈઓ સહિત રાજા થઈ ગયો છું. રાધાનન્દન કલ્પને,
મરેલા જાણીને દુઃખિત રાજ્ય અને જીવન બન્ને માટે

નિરાશ થઈ જશે. પુરુષે તમારું આપની કૃપાથી અમે
કૃતાર્થ થઈ ગયા. ધન્ય આનંદની વાત છે કે ગાંડીવ-
ધારી અર્જુનને [વિજય થયો.]

આ પ્રમાણે રાજા યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની
પ્રસન્નતા કરી. તે વખતે નકુલ, સહદેવ, ભીષ્મ, સાલ્યકિ,
ધુમ્રશ્ર્વ અને યોગેશ્વરી તથા પાંડવ, પાંચાલ
અને સંજય ચોદાએ ‘મહારાજનો અભ્યુત્થ થયો.’
એમ કહી યુધિષ્ઠિરનું સમ્મન કર્યું. પછી શ્રીકૃષ્ણ અને
અર્જુનની પ્રસન્નતા કરતાં કરતાં તેઓ શિવર તરફ
ચાલ્યા ગયા. રાજા યુધિષ્ઠિર ! આપના જ અન્યાયથી
આ રોમાંચકારી મુક ગયું છે. હવે વારંવાર શોક કેમ
કરો છો !

વિરાટપાપન કહે છે—જનમેન્ય ! આ અગ્નિવ
સમાચાર સંભળતાં જ ધૃતરાષ્ટ્ર આમાંથી કોઈ નાખેલા

આડની જેમ મૂચળા આવનાં પડી ગયાં. એ પ્રમાણે

દીપદંત્રિયાળી ગાંધરી પણ પછડખઈને પડી ગઈ અને ખૂબ વિગ્રાપ કરીને મળેના મનુના શોકમાં ઢૂળી મણ, તે વખતે ગંધારીને વિદુરજીએ અને પૂતરાઈને સંજયે સાન્નવન આપ્યું. પછી બન્ને મળીને પૂતરાઈને સમજાવવા લાગ્યા અને રાજમહેલની ઓઝાએ અરીને ગાંધરીને બેસી કરી. રાજાને ખૂબ દુઃખ થયું. તેમની વિવેકશક્તિ નષ્ટ થઈ ગઈ, તેઓ ચિન્તા અને શોકમાં

ઢૂળી ગયા. મોક્ષાનુભવ થઈ જવાથી તેમને કેટલું જાતું જાન ન રહ્યું, વિદુર અને સંજયે ખૂબ આશ્વાસન આપવાથી પ્રવચનને મોટું માની તેઓ શાંત થઈ બેસી ગયા.

જે માણસ કલ્પ અને અલ્પનના આ મુદ્દોને સ્વાધ્યાય-કરે છે અથવા તેને સાંભળે છે તેને વિષિ પ્રભાવે દેશના યજ્ઞનું ફળ મળે છે. સત્તાતન ભગવાન વિષ્ણુ યદ્યદ્યદ્ય છે. અગ્નિ, વાયુ, ચંદ્રમા અને સૂર્ય પણ યજ્ઞનું જ સ્વરૂપ છે. તેથી જે માણસ દોષદર્શિનો ત્યાગ કરી આ મુદ્દનું ચર્ચન સાંભળે છે કે વાંચે છે તે ઉત્તમ લોકોમાં જનાર અને સુખી થાય છે. તથા તેના હૃદય ભગવાન વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, તથા શકર-ચંદ્રગૃહ રહે છે. આ પર્વના સ્વાધ્યાયથી બ્રાહ્મણને વેદ-પાઠનું ફળ મળે છે. ક્ષત્રિયોને બળ તથા યુદ્ધમાં વિજય આપ થાય છે, વૈશ્યે નું ધન વધે છે અને શૂદ્ર નીશી તેમજ સ્વામ્ય સંજન થાય છે આ પર્વથી સનાતન વિષ્ણુના મહિમાનું ગાન થાય છે, તેથી એના પાઠથી મનુષ્યની કામનાઓ પૂર્ણ થાય છે અને તે સુખી થાય છે.

— કલ્પપર્વ સમાપ્ત —

અપૂર્વ અવસર

શ્રી રામનામ પાંડનું મહત્વનું નિવેદન

મહાગુરુરાતની ધાર્મિક જનતાને સુવિદિત છે, કે પ. ૫, શ્રી 'પુનિત' મહારાજની પ્રેરણાથી અને શ્રી ભક્તિમાત્ર' દાર્પણપના સદાશરણી, સંવત ૨૦૦૦ની સાતમા, આ સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. દક્ષિણમાં 'ભગવતનામ' એ પ્રભુપ્રાપ્તિનું સુલક્ષ સાધન હોવાથી તેના પ્રચાર કરવાનો આ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ છે. અમને જણાવતા આનંદ યાચ છે કે, આ ખૂબ સિદ્ધ કરવા માટે આ સંસ્થાની સમગ્ર ૨૫૦ થી ૩૦૦ શાખાઓ, નિઃસ્વાર્થભાવે, અનેકવિધ કેન્દ્રોમાં, પ્રચારકાઈ કરી રહી છે. અહીં એમનું જણાવવું બસ યરો કે, આ સંસ્થા પાસે અત્યારે લગભગ આઠ—નવ અભ્યાસ ભગવતનામમંત્રો લખાવેને આવી ગયા છે. જનતા-જનાદના શુભાર્થિવાદનો આથી સુંદર અને સ્ફુર્તી બીજો ક્યો નમૂનો હોઈ શકે ? હજુ પશુ વધુ શાખાઓ ખોલીને પ્રચાર કરવાની અમારી લાખના છે. જ્યાંજ્યાં ગુજરાતી સમાજ વસતા હોય ત્યાંત્યાં પેતાનું કાર્યક્ષેત્ર વધારવાની ઉચ્ચ લાખના અમે સેવીએ છીએ સેવાલાવે જેઓ શાખા ખોલવા ઇચ્છતા હોય તેમણે સંસ્થાનું વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવી લેવું. સૂચિપત્ર વાંચ્યા પછી આપને જરૂર ખાત્રી થશે, કે જગતભરની સર્વ ભગવતનામપ્રચારક સંસ્થાઓમાં આ સંસ્થા પ્રથમ નંબર ધરાવે છે.

આ બેંકની શાખાઓની દૃઢી માહિતી નીચે મુજબ છે:—

(૧) ૫૧૦૦૦) રામનામ લખવાની, ખાનાંચણી, નોટની કિંમત ૦-૪-૦ છે. તે નોટ એક માસમાં લખીને પાછી આપનારને બુદ્ધિગુરુરાતના જર્ણુતા દર્શિતનકાર પૂ. શ્રી 'પુનિત' મહારાજ વિરચિત, 'ભકિત-ઝણી' ના ૧ થી ૨૫ ભાગમાંથી, ગમે તે એક ભાગ, મૂલ્ય મળશે. અથવા પૂ. શ્રી 'પુનિત' મહારાજનો મોટો ૨૦૦૦ ફોટો મૂલ્ય મળશે. જહારગમચળાઓએ ૦-૬-૦ ની દીકરી બીકી.

(૨) ૧૨૫૦૦૦) રામનામ લખવાની ખાનાંચણી નોટની કિંમત ૦-૮-૦ છે. તે નોટ એક માસમાં લખીને પાછી આપનારને પૂ. શ્રી 'પુનિત' મહારાજનો મોટો ૬૬૦૦ ફોટો વિરંગી ફોટો મૂલ્ય મળશે. જહારગમચળાઓએ ૦-૧૦-૦ ની દીકરી બીકી.

—(૩) ૫૧૦૦૦) રામનામ લખવાની, ખાનાંચણી પાંચ નોટની કિંમત ૧-૪-૦ છે. તે લખીને પાછી આપનારને "પ્રોપુનિતકાવ્યકૃત" નો ગમે તે એક ભાગ, મૂલ્ય મળશે. "પ્રોપુનિતકાવ્યકૃત"ના કુલ ચાર ભાગ છે. પહેલા ભાગમાં 'ભકિત-ઝણી' ભાગ ૧ થી ૫; બીજા ભાગમાં 'ભકિત-ઝણી' ભાગ ૬ થી ૧૦; ત્રીજા ભાગમાં 'ભકિત-ઝણી' ભાગ ૧૧ થી ૧૫ અને ચોથા ભાગમાં 'ભકિત-ઝણી' ભાગ ૧૬ થી ૨૦ નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પાકા પૂરવાળા "પુનિતકાવ્યકૃત" નો વિરંગી ફોટો, સોનેરી સુવર્ણ, સુંદર ગ્રાફ-ટીંગ વિગેરેથી સુસજ્જિત બનાવવામાં આવ્યું છે. ભાગનો કાલમ માટે, વિભેરીની જેમ, સચવાઈ એ દરિયે આ પુસ્તકે ચોક્કસ વધારવું જ જોઈએ. જહારગમચળા ભાગ્યોએ શ. ૧-૮-૦ મળ્યોએ ફોટો મોટાવા.

આ ઉપર કાંઈમાં રસ લેતી જનતા તરફથી, સ્વામાચિ રીતે જ, અમને એક પ્રકાર પૂછવામાં આવ્યો હતો, 'આ મંત્રો લખાઈ રહ્યા બાદ અપ. લેતી શું બચાવવા કરવા કચ્છો છો ? તેના જવાબમાં અમે માત્ર

એટલું જ કહેતા હતા કે, આ તો પ્રભુનું એક પવિત્ર કાર્ય છે અને પ્રભુના કાર્યની જવાબદારી પ્રભુના માથે જ હોવી જોઈએ પ્રભુ જેમ પ્રેરણા કરશે તેમ તેની વ્યવસ્થા થશે.

તે દરમિયાન, તુણ્ડે તુણ્ડે મતિમિયા એ સોમકિત મુજબ, અમને જાહેર જનતા તરફથી અનેકવિધ અભિપ્રાયો મળી રહ્યા હતા અને તે દરેક અભિપ્રાયને ધ્યાનિત મદતર આપીને અમે યોગ્ય નિર્ણય કરતા હતા. હિંદુસ્તાનના સંબંધપ્રતિષ્ઠ મહાનુભાવોનું આમંદર્શન પણ મેળવતા હતા. બધાના વિચારો સંકળિતને અચારે આખરી નિર્ણય કરવાનો હતો.

પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની પ્રેરણાથી, બહુ વિચાર-વિનિમયને અંતે, અમે એવા નિર્ણય કર્યો : છે, કે એક સુદર મંત્રમંદિર બનાવવું. તેના સ્થળની પણ પસંદગી થઈ ચૂકી છે. જનસેવાની ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાથી પ્રેરાઈને અહિનગર (અમદાવાદ)માં સ્થાપનામાં આવેલા શ્રી પુનિતસૌવાશ્રમની બાબુમાં તેની સ્થાપના કરવામાં આવશે, અને તે નિમિત્તે આગામી માગસર સુદ ૧ થી ૧૫ સુધીના પંદર દિવસોમાં ઉપરાંક સ્થળે, એક અજૈતપુર મહેલના ચોજવામાં આવશે છે. તત્સંબંધી વધુ વિગતો આ પ્રમાણે છે :

[૧] રામાયણ નંદાર્દન

માગસર સુદ ૧ થી ૬ સુધી, દરરોજ, સવારે ૬ થી ૧૨ અને બપોરે ૨ થી ૬ સુધી, શ્રી. વૃષભકૃત-રામાયણનું પ્રવચન થશે.

[૨] રામ મહાપદ્મ

માગસર સુદ ૧૦ થી સુદ ૧૪ સુધી, દેવકાળને અનુસરીને, હોમામંત્ર રામ મહાપદ્મ થશે.

[૩] સંતોનાં પ્રવચનો

તે ઉપરાંત સળંગ ૧૫ દિવસ સુધી રોજ સાંજે ૧ થી ૭ સુધી, લગવત્તામમદિમા-સિયે, જ્યારે પ્રસિદ્ધ સત-મહામાઓનાં પ્રવચનો થશે.

[૪] ભક્તોનાં જાજનો

તે સિવાય રોજ સાંજે ૬ થી ૧૨ સુધી, શુશ્રુષાતના જાણીતા ભક્તોનાં ભજન-ગીતો અને બાજનાનો પણ ગોઠવવામાં આવશે.

[૫] શ્રી મંત્રમંદિરની સ્થાપના

આચાર સુધી સખાઈ આવેલા અને ઉત્સવની યજ્ઞચાત પહેલાં સખાઈ આવશે તે તમામ મંત્રોની સંજ્ઞાના, જનતા સુધી પૂ. શ્રી પ્રભુદાસ ધ્યાનચારીજીના વરદ હસ્તે, માગસર સુદ પૂર્ણિમાના રોજ સવારે કરવામાં આવશે.

આ મંત્રમંદિરની નીચે, સખાઈ આવેલા મંત્રોને વ્યવસ્થિત રૂપમાં, રિધિપૂર્વક, પધરાવવામાં આવશે. અને તેના પર એક હસા-ઉત્સવગાળું અને જપ-ખ્યાન (૩ માટે સંપૂર્ણ) સમગ્ર ધરાવતું એ જોઈને જનારવામાં આવશે.

સોથી ઉપર જાગવાન શ્રી રામચંદ્રજીના ચરણારવિંદોની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવશે અને તેની સાથે જ વૃદ્ધસીંહચારે પણ રોપવામાં આવશે.

[ખાસ નોંધ:—જે શ્રમિ પર અજાણેની સંખ્યામાં ભજન-નામમંત્રોની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હોય તે શ્રમિની પવિત્રતા કોષપણ યાત્રાધામ કરતાં જરાય ઊંચાઈ નથી અને આવી પવિત્રતમ તપોશ્રમિમાં મુકેલું જતો, જપ, ખ્યાન વા સમાધિ કાર્ય દિવ્ય પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરીને, પ્રભુપ્રાપ્તિને પંથે પ્રગતિ કરી શકે એ આશયથી જ નોંધ] તૈયાર કરવાયેલા શુભ સંકેત કર્યો છે.)

સદ્ગાર અને માદ માટે અપીલ

આ કાર્ય પછી મોટું હોવાથી એકલા કાલે પાર પડે તેનું નથી. કાંઈ કાલેનો સદ્ગાર હોય તો જ તેને સંગીર્ણ પાર જીતારી શકાય. જે ભારતે કમળજીને, અને મત્રો સેખીને મા બીજાઓ પાસે લખાવીને આ ચોખ્ખાઓમાં પોતાનો સદ્ગાર આપ્યો છે તેમને આ કાર્યમાં વધુ રસ હોય તે સમજી શકાય તેમ છે. શ્રી 'ભાકતમાર્ગ' કાર્યાલય ના અધિપતિ શ્રી મનમોહન દેસાઈની તોચેવી લાવના હતી, કે આ મહોત્સવ નિમિત્તે કોઈની આર્થિક મદદ ન શીકારતા અને જ ખર્ચ ઉભો લેવું. પરંતુ આ નિર્ણયથી અનેક બાઈ-બહેનોનાં ફિલ્લુકાર્યા; તેમજ બધાએ પૂ. શ્રી 'પુનિત' મદારાજ પાસે જઈને કાર્યવાહક જણાવ્યું, કે આ કાર્યમાં અમને પણ સેવાનો લાભ મળવો જોઈએ. આથી અમે કમ સંકેતમાં મુકાઈ ગયા અને શહેરની અમગણ્ય કાર્મિક વ્યક્તિઓની સલાહ લેવાનું નક્કી કર્યું. સર્વનુમતે એવો નિર્ણય જણાવ્યો કે, જો જનના જાતે જ પોતાની રાજ્યુશીથી સેવા કરવા ઇચ્છતી હોય તો તેમને સેવાનો લાભ મળે એવી કોઈ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

અત્યાર સુધીમાં અમારી પાસે આઠ અખળ ઉપરાંત મત્રો લખાઈને આવ્યા છે. છતાં અમારી એવી લાવના છે, કે પૂરા અગિયાર અખળ મત્રોની, 'મત્ર-મદિર'માં સ્થાપના થાય તો વધુ સાર આશા છે કે, 'રામનામ જેઠ'ની શાખાઓ, 'વધુમંગલ'ના જોગ્યો અને જાહેર જનતા, વધુ પ્રમાણમાં ભગવતનામ-મત્રો લખાવી આપીને, અમારી આ લાવના પારપૂર્ણ કરશે.

આ પરિસ્થિતિમાં અમે એવો નિર્ણય કર્યો છે, કે આ મહોત્સવ નિમિત્તે તન, મન અને ધનથી સદ્ગાર આપવાની જેમની ઇચ્છા હશે તેમની સેવાનો સામાર સ્વીકાર કરવામાં આવશે. આશા છે, કે જેમને આ પવિત્ર કાર્યમાં રસ હોય તે બધાં, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, નીચે જણાવેલા સરનામે મનીઆર્ડર દ્વારા, ચેક દ્વારા, શ્રી 'પુનિત' મદારાજ દ્વારા યા રૂબરૂમાં પોતાની રકમો મોકલી આપશે. સરનામું:—

અ. સ્થાપક, શ્રી રામનામ ઝૂંક C/O શ્રી ભાકતમાર્ગ કાર્યાલય,

સલાપેઠ કોસરોડ, પો. જો નં. ૧, અમદાવાદ.

ઉપરના સરનામે રકમો મોકલવાથી તેના શીકાર કરવામાં આવશે અને તેની પાછી પડોચ તેમને દવાલ દ્વારા મોકલશે.

આ કાર્ય અંગે શરેરના પ્રતિજિત નામીરોની એક કમિટિની પણ રચના કરવામાં આવશે અને અખજારો દ્વારા તેની જાણ કરાશે.

વિશેષમાં જણાવવાનું કે જ્યાં જ્યાં અમારી શાખાઓ ચાલે છે ત્યાં ત્યાં શાખાના સંચાલકોને, રકમ આપવાથી પણ અમને પહોંચી જશે. તેની પહોંચ સીધી અહીંથી જ સ્થાના કરવામાં આવશે જેમજે રકમ મોકલી દોષ અને પડોચ ન મળે તેજે સીધી અહીં ફરવાલ ખવી જનતા ખાસ નોંધી લે, કે તેની એક પણ પાઈનો આ કાર્યમાં કુરૂપણ નહિ થાય; કારણ કે, આ મહોત્સવના તમામ કાર્યકરો પૂ. શ્રી 'પુનિત' મદારાજની અંગત દેખરેખ નીચે જ ચલાવે છે.

આ સંબંધી વધુ માહિતી માટે નીચેના રજા રજા યા પત્રવ્યવહાર કરો:—

અવરથાપક,

શ્રી રામનામ ઝૂંક

C/O શ્રી ભાકતમાર્ગ કાર્યાલય,

સલાપેઠ કોસરોડ, અમદાવાદ

निम्नार्थलावे 'विश्वमंगल' भासिकता अहको वधारी आपतार सेवाभाविके

नैयालास देरशंडर विवेदी
विश्वमंगल प्रति धि

राश ओडवानस-भील
हेसोड वासकीक सोड
अमलपनस न रामलबास रामलबा
मुला आपरबास निमर

वलास गवाळ कोडर
छात्रास अमीराम गवाळ
अमलबास सारंगपुर भील
शरीराम पुगानाई
अमलबास लपलबास परमार
कुसाबास मवेडबास परमार
मोदीबास भीरपरबास श्रीमणी
भीरमबास परसोतम प्रसिद
रामलबास मभाबास
भी नरहंणीर चडील भील दी.

अमानसीक लपुबा इरमार
भीरपरबास रैनवास परेड शीरीराम
भीमलुकेडास हरिवाल भील
श्रीरामबास अमलबास भील
श्रीमणी भीलीबास प्रसिद
नरसीहबास मलबास
भी नगर अंदर दी

मामलव लपलबास परेड
मवेडबास दावाबास परेड देमलेनर
भी होमरशीयल भील दी.
भीमनराज देर जोमर
नेहा बंधी

भी हरिवलल मुपबास भील
अंदरबास गवाबास मंगर प्रसिद
नरसीहबास मारालबास भीली

भी अमल भील
रहेर वनसीन दी मरसीन
भी न्यु ठमरशीयल भील
मलीबास ठमरीबास नेहा बास
भी शुकर त कोटन भील
सोमनाथ हरिवललबास नगी
भी नरदेरी भील
गोपनबास कुवाबास सावभास

लपुपीर भीलस

मोला अमलबास मोदीबास मलबास
मम दीर जोमर
मलबास पुनल भीलीन बास
मंगर मोमबास मलबास भीलीन बास
परेड माराबास मलबास

भी कुसीडा भील

ममलबास देरशंडर विवेदी मलबास
वरसोतम मलबास मारास देमलेनर

भी मारन भील

परेड ममलबास मलबास मलबास
ममलबास ममलबास देमलबास
मोदीबास मंगर मलबास

भी रामपु भील

ममलबास लपलबास देमलबास
मलबास मलीबास ममलबास

वि रामपुर भील

ममल मलीबास मलबास मलबास
ममलबास ममलबास ममलबास

ममलबास

मोमबास मवेडबास मलबास

भी विवेकनंद भील

ममुपुन ममलबास मल बास
भी लपुपीर भील

हरमारीबास मलबास देर जोमर
ममलबास ममलबास मल बास

ममुपुन ममलबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

भी न्यु मलुकेडास भील

ममुपुन मलुकेडास मल बास

ममलबास मलुकेडास मल बास

भी मलीबास भील

ममलबास मलीबास मल बास

भी लपुन भील

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

भी लपुपीर भीलस

मोला मलीबास मलबास मल बास
ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

भी विवेक भील

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास

ममलबास मलीबास मल बास